॥ श्रीः ॥

सिद्धान्तकौमुदी-बालमनोरमा

[चतुर्थो भागः]

अथ तिङन्ते णिच्प्रकरणम् ॥ ११ ॥

२५७५ तत्प्रयोजको हेतुश्च १।४।५५॥ कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात्। २५७६ हेतुमति च ३।१।२६॥ प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच्स्यात्। भवन्तं प्रेरयति भावयति। 'णिचश्च' (सू २५६४) इति कर्तृगे फले आत्मनेपदम्। भावयते। भावयांबभूव। २५७७ ओः पुयण्ज्यपरे ७।

अथ 'हेतुमति च' इति णिज्विधिं वक्ष्यन् हेतुसंज्ञामाह—'तत्प्रयोजको हेतुश्च'। 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता तच्छब्देन परामृश्यते। तस्य कर्तुः प्रयोजकः प्रवर्तयिता तत्प्रयोजकः। तदाह—कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञ इति। चकारः पूर्वसूत्रोपात्तां कर्तृसंज्ञां समुच्चिनोति। तदाह—कर्तृसंज्ञश्चेति। देवदत्तः पचति, तं प्रेरयति यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्तस्यैव पाकानुकूलव्यापारात्मकपचधात्वर्थाश्रयत्वरूपकर्तृत्वसत्त्वात् प्रयोजकस्य तदभावादिह कर्तृसंज्ञाविधिः। प्रयोजकस्य प्रयोज्यकर्त्रा अन्यथासिद्धत्वाद्धेतुत्वाऽप्राप्तौ हेतुसंज्ञाविधिः। हेतुमति च। 'सत्यापपाश' इत्यतो णिजित्यनुवर्तते। हेतुः प्रयोजक आधारतया अस्यास्तीति हेतुमान् प्रयोजकनिष्ठः प्रेषणादिव्यापारः, तस्मिन् वाच्ये णिच् स्यादित्यर्थः। 'धातोरेकाचो हलादेः' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते। तदाह—प्रयोजकव्यापार इति। प्रेषणादावित्यादिशब्देन अध्येषणानुमत्युपदेशादीनां ग्रहणम्। तत्र भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणम् आज्ञेत्यर्थः। समानस्याऽधिकस्य च सख्याचार्यादेः प्रवर्तना अध्येषणा। अनुमतिः राजादेःसम्मतिः। ज्वरितस्य कषायपाने हितावबोधनेन प्रवर्तना उपदेशः। हननाद्भीत्या पलायमानस्य निरोधाचरणमपि प्रयोजकव्यापारः। प्रयोजकनिष्ठप्रवर्तनायां णिजिति फलितम्। एते तु विशेषाः प्रकरणादिना अवगम्यन्ते। 'कुलालो घटं करोती'त्यत्र तु न णिच् प्रयोज्यप्रयोजकोभयसमभिव्यवहार एव तत्प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः। भवन्तमिति। देवदत्तो यज्वा भवति। तं प्रेरयति याजक इत्याद्यर्थे भूधात्वर्थस्य भवनस्य मुख्यकर्ता यज्वा तस्य यज्वभवने प्रवर्तयिता याजकादिः प्रयोजकः, तन्निष्ठायां प्रेरणायां भूधातोर्णिच् वृद्ध्यावादेशौ भावीति णिजन्तम्। तस्माद्भवनानुकूलव्यापारार्थात् कटि 'भावयती'ति रूपम्। भवन्तं प्रेरयतीति फलितोऽर्थः। भावयाम्बभूवेति। कर्तृगामिन्यपि क्रियाफले भूधातोरनात्मनेपदित्वात् अनुप्रयुज्यमानादपि नात्मनेपदमिति भावः। ओः पुयण्। 'उ' इत्यस्य 'ओ'रिति षष्ठी। 'पुयण्जि' इति च्छेदः। पुश्च यण् च ज् चेति समाहारद्वन्द्वात्सप्तमी। अः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः। 'सन्यतः' इत्यस्मात्सनीत्यनुवर्तते। अङ्गस्येत्यधिकृतम्। 'अभ्

४।८०॥ सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्येत्त्वं स्यात्पवर्गयण्जकारेष्ववर्णपरेषु परतः। अबीभवत्। अपीपवत्। मूङ्—अमीमवत्। अयीयवत्। अरीरवत्। अलीलवत्। अजीजवत्। **२५७८ स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ७।४।८१॥** एषामभ्यासोकारस्य इत्त्वं वा स्यात्सन्यवर्णपरे धात्वक्षरे परे। असिस्रवत्। असुस्रवत्। 'नाग्लोपि' (सू २५७२) इति ह्रस्वनिषेधः। अशशासत्। अडुढौकत्। अचीचकासत्। मतान्तरे, अचचकासत्। अग्लोपि इति सुब्धातुप्रकरणे उदाहरिष्यते। ण्यन्ताण्णिचि पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धि

लोपः' इत्यस्माद्भ्यासस्येति, भृञामिदित्यस्मादिदिति चानुवर्तते। तदाह—सनि परे इत्यादिना। अबीभवदिति। भू इ अत् इति स्थिते द्वित्वे कार्ये णौ अच आदेशस्य निषेधाद्वृद्ध्यावादेशाभ्यां प्रागेव 'भू' इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोरुपधाह्रस्वे अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्यतः' इत्यस्याऽप्रवृत्त्या सन्वत्त्वादनेन इत्त्वे दीर्घ इति भावः। अपीपवदिति। पूङ्धातो रूपम्। मूङित्यस्माद्धातोरमीमवदिति रूपमित्यर्थः। अयीयवदिति। युधातो रूपम्। अरीरवदिति। रुधातो रूपम्। अलीलवदिति। लूञ्धातो रूपम्। अजीजवदिति। जुः सौत्रो धातुः जुचङ्क्रम्येत्यत्र निर्दिष्टः। ननु भू भू इति द्वित्वोत्तरं वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोः उपधाह्रस्वे तस्य स्थानिवत्त्वेन लघुपरत्वाभावात् सन्वत्त्वाऽप्रसक्त्या कथमिहाभ्यासोवर्णस्य इत्त्वमिति चेत्, न। आरम्भसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्तेरित्यलम्। स्रवतिशृणोति। अपर इत्यनुवर्तते न तु पुयण्जि इति, पवर्गजकारयोरसम्भवात्, स्रवत्यादौ यणः सत्त्वेऽप्यव्यभिचारात्। तदाह—अवर्णपरे धात्वक्षरे इति। अक्षरशब्दो वर्णपरः। असिस्रवत् असुस्रवदिति। द्विहल्व्यवधानेन लघुपरकत्वाऽभावान्न सन्वत्त्वमिति भावः। अशिश्रवत्—अशुश्रवत्। अदिद्रवत्—अदुद्रवत्। अपिप्रवत्-अपुप्रवत्। अपिप्लवत्-अपुप्लवत्। अचिच्यवत्-अचुच्यवत्। अथ शासुधातोरशशासदित्यत्राह—नाग्लोपीति। अडुढौकदिति। ढौकृ गताविसस्य ऋदित्त्वादिति भावः। अचीचकासदिति। चकासृ दीप्तौ। ऋदित्वान्नोपधाह्रस्वः। 'चङ्परे' णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपर इति पक्षे सन्वत्त्वम्, अभ्यासदीर्घश्चेति भावः। मतान्तरे त्विति। 'अङ्गं यत्र द्विरुच्यते' इति मते 'चङ्परे णौ यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्य अभ्यासः' इति मते चेत्यर्थः। अग्लोपीतीति। अग्लोपिन उपधाह्रस्वनिषेधे मा भवानूननदिति उदाहृतम्। अतितिरायदित्याद्युदाहरणान्तरं सुब्धातुनिरूपणे वक्ष्यते इत्यर्थः। ननु 'चुर स्तेये' इत्यस्मात्स्वार्थे णिचि उपधागुणे 'चोरि' इति रूपम्। तस्माद्धेतुमण्णौ प्रथमस्य णेर्लोपे सति 'चोरि' इत्येव हेतुमण्ण्यन्तम्। तस्माल्लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे चोरयतीत्येव रूपमिष्यते। तन्नोपपद्यते, हेतुमण्णौ परे प्रथमस्य णेर्लोपं बाधित्वा परत्वाद्वृद्धौ आयादेशे चोराय् इ इत्यस्माल्लटि चोराययतीत्यापत्तेरित्यत आह—ण्यन्ताण्णिचीति। ण्यन्ताण्णिचि वृद्धिं बाधित्वा

बाधित्वा णिलोपः । चोरयति । 'णौ चङि-' (सू २३१४) इति ह्रस्वः । 'दीर्घो लघोः' (सू २३१८) । न चाग्लोपित्वात् द्वयोरप्यसम्भवः । ण्याकृतिनिर्देशात् । अचूचुरत् । २५७९ णौ च संश्चङोः ६।१।३१॥ सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः संप्रसारणं वा स्यात् । 'सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' (प १२९) इति वचनात्सम्प्रसारणं पूर्वरूपम् । अशूशवत् । अलघुत्वान्न दीर्घः । अशिश्वयत् । २५८० स्तम्भुसिवुसहां चङि ८।३।११६॥ उपसर्गनिमित्तः एषां सस्य षो

णिलोप इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—पूर्वविप्रतिषेधादिति । 'ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकेनेति भावः । अपवादत्वाद्वेति । 'कमु कान्तौ' इति धातौ द्विधा प्रपञ्चितत्वादिति भावः । अथ णयन्ताण्णौ प्रथमस्य णेर्लोपे 'चोरि' इत्यस्माल्लुङि चङि अचोर् इ अ त् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—णौ चङीति ह्रस्व इति । ततः हेतुमण्णेर्लोपे चुर् इत्यस्य द्वित्वे सन्वद्भावविषयत्वादाह—दीर्घो लघोरिति । तथाच अचूचुरदिति सिद्धम् । ननु उपधाह्रस्वः अभ्यासदीर्घश्चेति द्वयमपि च परे णौ विहितम् । तदुभयमप्यत्र प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य प्रथमणिचमादाय न सम्भवति, तस्य द्वितीयणिचा व्यवहितत्वेन चङ्परकत्वाऽभावात् । नापि द्वितीयणिचमादाय तदुभयसम्भवः, द्वितीयणिच्प्रकृतेः प्रथमण्यन्तस्य णिलोपमादाय अग्लोपित्वादित्याशङ्क्य परिहरति—न चेति । अग्लोपित्वात् द्वयोरपि उपधाह्रस्वाऽभ्यासदीर्घयोरसम्भवो न शङ्क्य इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—ण्याकृतिनिर्देशादिति । 'चङ्परे णौ' इत्यत्र णावित्यस्य चङ्परकणित्वजात्याश्रयैकाऽनेकणिज्व्यक्तिपरकत्वं विवक्षितम् । तथाच णिद्वयस्य चङ्परकत्वाभावेऽपि णित्वस्य चङ्परकत्वमस्तीति ह्रस्वदीर्घयोरस्ति प्रवृत्तिरिति भावः । अत्र जातिनिर्देश अयुक्त इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । टुं ओ श्वि गतिवृद्ध्योः अस्माद्धेतुमण्णौ वृद्ध्यायादेशयोः श्वायीत्यस्मात् लडादौ श्वाययतीति रूपम् । लुङि चङि अश्वि इ अ त् इति स्थिते विशेषमाह—णौ च संश्चङोः । 'विभाषा श्वेः' इति सूत्रमनुवर्तते । 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इत्यतः सम्प्रसारणमिति च । तदाह—सन्पर इत्यादिना । नन्वन्तरङ्गत्वात् सम्प्रसारणात्पूर्वं वृद्ध्यायादेशयोः कृतयोः पश्चात् सम्प्रसारणे पूर्वरूपे अशीशवदिति स्यात्, अशूशवदिति न स्यात् इत्यत आह—सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवदिति । इदं वचनं 'लिट्यभ्यासस्य' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । एवञ्च अश्वि इ अत् इत्यत्र वृद्ध्यायादेशाभ्यां प्रागेव वकारस्य सम्प्रसारणमुकार इति फलितम् । पूर्वरूपमिति । ततश्च शु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य णिचमाश्रित्य वृद्ध्यावादेशयोरुपधाह्रस्वे सन्वत्त्वविषयत्वादभ्यासदीर्घे फलितमाह—अशूशवदिति । सम्प्रसारणाऽभावपक्षे अशिश्वयदित्यत्र अभ्यासदीर्घमाशङ्क्याह—अलघुत्वादिति । संयोगपरकत्वादिति भावः । अवपूर्वात्स्तम्भेर्ण्यन्तादवष्टम्भयतीत्यादि । 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः' इति षत्वम् । चङि अवातस्तम्भदित्यत्र षत्वे

न स्याच्चङि। अवातस्तम्भत्। पर्यसीषिवत्। न्यसीषहत्। आटिटत्। आशिशत्। बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव। ओणेर्ऋदित्करणाल्लिङ्गात्। मा भवानिदिधत्। एजादावेधतौ विधानान्न वृद्धिः। मा भवान्प्रेदिधत्। 'न न्द्राः-' (सू २४४६) इति नदराणां न द्वित्वम्। औन्दिदत्। आड्डिडत्। आर्चिचत्। उब्ज आर्जवे। उपदेशे दकारोपधोऽयम्। 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः' (सू २८७७)

प्राप्ते—स्तम्भुसिवु। 'उपसर्गनिमित्तस्य प्रतिषेध' इति वार्तिकम्। 'न रपरसृपी'त्यतो नेत्यनुवर्तते। 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। 'मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम्। तदाह—उपसर्गनिमित्त इत्यादि। स्तम्भुः सौत्रो धातुः। 'षिवु तन्तुसन्ताने' 'षह मर्षणे'। पर्यसीषिवत् न्यसीषहदिति। 'परिनिविभ्यः सेव' इत्युपसर्गनिमित्तं षत्वं न। अभ्यासनिमित्तं तु षत्वं भवत्येव। आटिटत् आशिशत् इति। आट् इ अ त्, आश् इ अ त् इति स्थिते 'णौ चङि' इत्युपधाह्रस्वात् प्रागन्तरङ्गत्वात् 'चङि' इति द्वित्वमाशङ्क्य आह—बहिरङ्गोऽपीति। उपधाह्रस्वः चङ्परण्यपेक्षत्वात् बहिरङ्गः। द्वित्वं तु चङ्मात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गम्। अथापि द्वित्वात् प्रागेव उपधाह्रस्व इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—ओणेरिति। 'ओणृ अपनयने' इति धातोः ऋदित्करणम् औणिणदित्यत्र 'नाग्लोपि' इति उपधाह्रस्वप्रतिषेधार्थम्। यदि तु उपधाह्रस्वात्प्रागेव अन्तरङ्गत्वात् द्वित्वं स्यात् तदा ओण् इ अ त् इत्यत्र 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णि इत्यस्य णिचा सह द्वित्वे सति पश्चादोकारस्य चङ्परे णौ उपधात्वाऽभावादेव ह्रस्वस्याऽप्रसक्तत्वात् ऋदित्करणं व्यर्थं स्यात्। 'द्वित्वात्प्रागेव उपधाह्रस्व' इत्यभ्युपगमे तु ओण् इ अ त् इत्यस्यामवस्थायां प्राप्तस्य ह्रस्वस्य निषेधार्थमृदित्करणमर्थवत्। अतः 'बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात् प्रागेवे'ति विज्ञायते इत्यर्थः। नन्वाटिटत्, आशिशत्, इत्यत्र द्वित्वप्रवृत्त्यनन्तरमुपधाह्रस्वस्याभावेऽपि 'आटश्च' इति वृद्धौ आटिटत्, आशिशत् इति सिध्यत्येवेति किमनेन ज्ञापनेनेत्यत आह—मा भवानिदिधदिति। एध् इ अ त् इति स्थिते पूर्वं द्वित्वप्रवृत्तौ 'धि' इत्यस्य द्वित्वे पश्चादेकारस्य ह्रस्वो न स्यात्। द्वित्वात्प्रागेव उपधाह्रस्वे तु इध् इ अ त् इति स्थिते 'धि' इत्यस्य द्वित्वे माङ्योगादाडभावे इदिधदिति इष्टं सिध्यतीत्यर्थः। ननु मा भवान् प्रेदिधदित्यत्र प्र इदिधदिति स्थिते कृतेऽपि ह्रस्वे एकदेशविकृतन्यायेन एधधातुत्वात् 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः स्यादित्यत आह—एजादावेधताविति। 'अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्यो'रिति व्याख्यातत्वादिति भावः। औन्दिददिति। उन्द् इ अ त् इति स्थिते 'दि' इत्यस्य द्वित्वमिति भावः। आड्डिडदिति। अड्डधातुर्दोपधः ष्टुत्वसम्पन्नो डकारः। अड्डि अ त् इति स्थिते ष्टुत्वस्याऽसिद्धत्वेन दकारात्परस्य 'डि' इत्यस्य द्वित्वमिति भावः। आर्चिचदिति। अर्च् इ अ त् इति स्थिते रेफात् परस्य 'चि' इत्यस्य द्वित्वमिति भावः। उब्ज आर्जवे इति। ननु चङि 'ब्जि' इत्यस्य द्वित्वे हला-

इति सूत्रे निपातनाद्दस्य वः। स चान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये 'नन्द्राः-' (सू २४४६) इति निषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते। न तु ततः प्राक्। दकारोच्चारणसामर्थ्यात्। औज्जिजत्। अजादेरित्येव। नेह। अदिद्रपत्। **२५८१ रभेरशब्लिटोः ७।१।६३॥** रभेर्नुम् स्यादचि न तु शब्लिटोः। **२५८२ लभेश्च ७।१। ६४॥** अररम्भत्। अललम्भत्। 'हेरचङि' (सू २५३१) इति सूत्रे अचङि इत्युक्तेः कुत्वं न। अजीहयत्। अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम्' (सू २५६६)। असस्मरत्। अददरत्। तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः। **२५८३ विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः ७।४।९६॥** अभ्यासस्यात्वं वा स्याच्चङ्परे णौ। अववेष्टत्।

दिशेषे औविब्जदिति रूपं स्यात्। औज्जिजदित्येव तु इष्यते। तत्राह—उपदेशे दकारोपधोऽयमिति। ततश्च 'न न्द्राः' इति दकारस्य द्वित्वनिषेधात् जि इत्यस्यैव द्वित्वमिति भावः। तर्हि दकारः कुतो न श्रूयते इत्यत आह—भुजन्युब्जाविति। ननु द्वित्वात्प्रागन्तरङ्गत्वात् दकारस्य वकारादेशे सति 'न न्द्राः' इति निषेधस्य कथमिह प्रवृत्तिरित्यत आह—स चेति। ननु 'द्रु गतौ' द्रावयति। चङि 'द्रु' इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य वृद्ध्यावादेशयोः उपधाह्रस्वे 'स्रवतिशृणोति' इत्यभ्यासस्य इत्वे अदिद्रवदिति इष्यते। तन्नोपपद्यते। 'न न्द्राः' इति दकारस्य द्वित्वनिषेधादित्यत आह—अजादेरित्येवेति। 'न न्द्राः' इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्तत एवेत्यर्थः। 'आदिभूतादचः' इति व्याख्यातं प्राक्। ततश्च आदिभूतादचः पराः नदराः द्विर्न भवन्तीति फलितम्। नेहेति। प्रकृते आदिभूतादचः परत्वाऽभावान्न दकारद्वित्वनिषेध इत्यर्थः। 'अदिद्रप' दिति पाठे द्राधातोर्णिचि पुकि 'द्रापि' इत्यस्मादूपम्। ननु 'क्षावस्थायाम्'। डिति पक्षे अचः परत्वमस्त्येवेति चेत्, न—'न न्द्राः' इत्यत्र 'लिटि धातोः' इत्यतो धातोरित्यनुवर्त्य धातुसंज्ञाकालिकादादेरचः पराः नदराः द्विर्नेति व्याख्यानादित्याहुः। रभेरशब्लिटोः। 'इदितो नुम्धातोः' इत्यतो नुमिति 'रधिजभोरचि' इत्यतः अचीति चानुवर्तते। तदाह—रभेर्नुमित्यादि। लभेश्च। लभेरपि नुम् स्यात् अचि, नतु शब्लिटोरित्यर्थस्य स्पष्टत्वादनुक्तिः। अररम्भदिति। नुमि कृते संयोगपरत्वेन अकारस्य लघुत्वाऽभावान्न सन्वत्त्वमिति भावः। 'हि गतौ वृद्धौ च' इत्यस्माच्चङि अजीहयदित्यत्र 'हेरचङि' इति हकारस्य कुत्वं नेत्याह—हेरचङीत। 'अत् स्मृदृत्वर' इति सूत्रं चुरादौ 'प्रथ प्रख्याने' इति धातौ व्याख्यातम्। असस्मरदिति। अत्र 'सन्यतः' इतीत्वे प्राप्ते अत्वम्। अत एव ज्ञापकादनेकहल्व्यवधानेऽपि लघुपरत्वमित्युक्तं प्राक्। संयोगपरत्वेन लघुत्वाऽभावान्नाऽभ्यासदीर्घः। अददरदिति। दृ विदारणे इत्यस्य रूपम्। अत्रापि 'सन्यतः' इत्यस्यापवादः अत्वम्। 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घमाशङ्क्य आह—तपरत्वसामर्थ्यादिति। अतत्वरत्। अपप्रथत्। अमम्रदत्। अतस्तरत्। अपस्पशत्। विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः। 'अत्र लोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते। 'अत्

अविवेष्टत् । अचचेष्टत्-अचिचेष्टत् । 'भ्राजभास-' (सू २५६५) इत्यादिना वोपधाह्रस्वः । अबिभ्रजत्-अबभ्राजत् । 'काण्यादीनां वेति वक्तव्यम्' (वा ४६१२) णयन्ताः कणरणभणश्रणलुपहेठाः काण्यादयः षट् भाष्ये उक्ताः । ह्वायिवाणिलोठिलापयश्चत्वारोऽधिकाः न्यासे । चाणिलोटी इत्यप्यन्यत्र । इत्थं द्वादश । अचीकणत्-अचकाणत् । **२५८४ स्वापेश्चङि ६।१।१८॥** ण्यन्तस्य स्वपेश्चङि सम्प्रसारणं स्यात् । असूषुपत् । **२५८५ शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ७।३।३७॥** णौ परे । पुकोऽपवादः । शाययति । छाययति । साययति । ह्वाययति । व्याययति । २५८६

स्मृदृत्वर' इत्यतः अदिति 'सन्वल्लघुनि' । इत्यतः चङ्परे इति । चङ् परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । णाविरयार्थिकम् । तदाह—अभ्यासस्याऽत्त्वमिति । अबिभ्रजदिति । उपधाह्रस्वपक्षे लघुपरत्वात् सन्वत्त्वादभ्यासस्य इत्वम् । 'दीर्घो लघोः' इति तु, न संयोगपरत्वादलघुत्वात् । काण्यादीनां वेति । णौ चङ्युपधायाः इति ह्रस्व इति शेषः । ण्यन्ताः कणरणेति । 'कण निमीलने, रण शब्दे, श्रण दाने, लुप छेदने, हेठ विबाधायाम्' इति षट् धातवो ण्यन्ताः काण्यादयो भाष्ये पठिता इत्यर्थः । ह्वायीति । 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' आत्त्वे युकि च निर्देशः, 'वण शब्दे' दन्त्योष्ठ्यादिः, 'लुठ प्रतीघाते' टवर्गद्वितीयोपधः 'लप व्यक्तायां वाचि' इति चत्वारो ण्यन्ताः भाष्योक्तेभ्योऽधिकाः न्यासग्रन्थे पठिता इत्यर्थः । चाणिलोटी इति । 'चण दाने' तालव्यादिः 'लुट स्तेये' टवर्गप्रथमान्तः भ्वादिः । चुरादौ भाषार्थकोऽपि । एतावपि ण्यन्तौ द्वौ भाष्यन्यासग्रन्थाभ्यामन्यत्र क्वचित् ग्रन्थे पठितौ इत्यर्थः । इत्थं द्वादशेति । अनेन मतभेदेन काण्यादयो द्वादशेत्यर्थः । अचीकणदिति । उपधाह्रस्वपक्षे लघुपरत्वात् सन्वत्त्वदीर्घौ च । अचकाणदिति । उपधाह्रस्वाभावपक्षे रूपम् । अरीरणत्—अरराणत् । अबीभणत्-अबभाणत् । अशिश्रणत्—अशश्राणत् । अलूलुपत्—अलुलोपत् । अजीहिठत्—अजिहेठत् । अजूहवत्-अजुहावत् । अवीवणत्—अववाणत् । अलूलुठत्—अलुलोठत् । अलीलपत्—अललापत् । अचीचणत्—अचचाणत् । अलूलुटत्—अलुलोटत् । स्वापेश्चङि । सम्प्रसारणमिति । ष्यङः सम्प्रसारणमित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः असूषुपदिति । 'सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' इति वचनात्कृते सम्प्रसारणे द्वित्वं पूर्वरूपं सन्वत्त्वदीर्घौ षत्वमिति भावः । शाच्छासा । 'शो तनूकरणे' 'छो छेदने' 'षो अन्तकर्मणि' 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च, 'व्येञ् संवरणे' एषां कृतात्त्वानां निर्देशः । 'वेञ् तन्तुसन्ताने' 'पा पाने' भ्वादिः । एषां द्वन्द्वात् षष्ठीबहुवचनम् । णौ परे इति । शेषपूरणमिदम् । आदन्तलक्षणपुकोऽपवादः । युकि ककार इत् उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्त्यागमः अत्र 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणम्' इति वचनात् 'पा रक्षणे' इति न गृह्यते । तस्य तु पालयतीति रूपमनुपदमेव वक्ष्यति । शाययतीति । लुङि अशीशयत् । छाययतीति । अचिच्छयत् । साययतीति । असीषयत् । ह्वाययतीति ।

ह्वः सम्प्रसारणम् ६।१।३२॥ सन्परे चङ्परे च णौ ह्वः सम्प्रसारणं स्यात्। अजूहवत्-अजुहावत्। २५८७ लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ७।४।४॥ पिबतेरुपधाया लोपः स्यात् अभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ। अपीप्यत्। 'अर्तिह्री-' (सू २५७०) इति पुक्। अर्पयति। ह्रेपयति। व्लेपयति। रेपयति। यलोपः। क्नोपयति। क्ष्मापयति। स्थापयति। २५८८ तिष्ठतेरित् ७।४।५॥ उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ। अतिष्ठिपत्। २५८९ जिघ्रतेर्वा ७।४।६॥ अजिघ्रिपत्-अजिघ्रपत्। 'उर्ऋत्' (सू २५६७)। अचीकृतत्-अचिकीर्तत्। अवीवृतत्-

लुङि तु विशेषो वक्ष्यते। व्याययतीति। अविव्ययत्। वाययति। अवीवयत्। पाययति। लुङि तु विशेषो वक्ष्यते। ह्वः सम्प्रसारणम्। ह्वेञः कृतात्त्वस्य 'ह्व' इति षष्ठी। 'णौ च संश्चङोः' इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य आह—सन्पर इत्यादि। अजूहवदिति। ह्वा इ अत् इति स्थिते 'सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' इति वचनात् कृते सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च हु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोरुपधाह्रस्वे सन्वत्त्वदीर्घाविति भावः। अत्र कृते सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च ह्वारूपाभावान्न युक्। पाधातोर्णौ युगागमे पायि इत्यस्माल्लुङि चङि द्वित्वादौ अपीपय् अ त् इति स्थिते—लोपः पिबतेः। चङ्परे णाविति। 'णौ चङ्युपधायाः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। अपीप्यदिति। 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः' इत्यस्य अनभ्यासविकार इति निषेधादभ्यासाऽन्त्यस्य ईत्त्वम्। इह उपधालोपे कृते अग्लोपित्वादलघूपधत्वाच्च सन्वत्त्वदीर्घयोरप्राप्तावीत्त्वविधिः। अर्तिह्री इति पुगिति। क्रमेणोदाहियत इति शेषः। अर्पयतीति। ऋधातोरुदाहरणम्। वृद्धिं बाधित्वा नित्यत्वात् पुक्। गुणः। ह्रेपयतीति। 'ह्री लज्जायाम्' इत्यस्य रूपम्। व्लेपयतीति। 'व्ली विशरणे' इत्यस्य रूपम्। रेपयतीति। 'री गये' इत्यस्योदाहरणम्। 'क्नूयी शब्दे' इत्यस्य क्नोपयतीत्युदाहरिष्यन्नाह—यलोप इति। क्नूयीधातोर्णौ पुकि 'लोपो व्योः' इति यलोप इत्यर्थः। ततः क्नूप् इ इति स्थिते अलघूपधत्वेऽपि पुगन्तत्वाद्गुणः। क्ष्मापयतीति। 'क्ष्मायी विधूनने' अस्माण्णौ पुकि यलोपः। आदन्तस्योदाहरति—स्थापयतीति। लुङि चङि अतिष्ठप् अ त् इति स्थिते—तिष्ठतेरित्। 'णौ चङ्युपधायाः' इत्यनुवर्तते। तदाह—उपधाया इति। जिघ्रतेर्वा। घ्राधातोरुपधाया इद्वा स्याच्चङ्परे णावित्यर्थः। अजिघ्रप् अ त् इति स्थिते उपधाया इत्त्वविकल्पः। उर्ऋदिति। धातोरुपधायाः ऋकारस्य ऋद्वा चङ्परे णाविति व्याख्यातं चुरादौ। अचीकृतदिति। कृत् इ अ त् इति स्थिते ऋत्त्वपक्षे कृत् इत्यस्य द्वित्वे उरत्त्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वे सन्वत्त्वात् इत्त्वे तस्य दीर्घे रूपम्। अचिकीर्तदिति। कृत् इ अ त् इति स्थिते 'उर्ऋत्' इत्युपधाया ऋत्त्वाऽभावपक्षे 'उपधायाश्च' इति इत्त्वे रपरत्वे 'कित्' इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे 'उपधायां च' इति दीर्घे रूपम्। अवीवृतदिति। 'वृतु वर्तने'। णिचि लघूपधगुणं बाधित्वा 'उर्ऋत्'। चङि, वृत् इत्यस्य

अववर्तत् । अमीमृजत्-अममार्जत् । 'पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः' (वा ४५२०) पुकोऽपवादः । पालयति । २५६० वो विधूनने जुक् ७।३।३८॥ वातेर्जुक्स्याण्णौ कम्पेऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम् । केशान्वापयति । 'विभाषा लीयतेः' (सू २५०९)। २५६१ लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहनिपातने ७।३।३९॥ लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ वा स्तो णौ स्नेहद्रवे । विलीनयति । विलाययति । विलालयति । विलापयति वा घृतम् । ली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्वपक्षे नुग्न । स्नेहद्रवे किम् । लोहं विलापयति । 'प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्वमिशिति वाच्यम्' (वा३४८३-) २५६२ लियः संमाननशालिनीकरण-

---

द्वित्वे उरदत्वे सन्वत्त्वात् इत्वं दीर्घश्चेति भावः । अववर्तदिति । ऋत्वाऽभावपक्षे वृत् इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे उत्तरखण्डस्य लघूपधगुणे रूपम् । लघुपरकत्वाऽभावान्न सन्वत्त्वदीर्घौ । अमीमृजदिति । उपधाया ऋत्वपक्षे रूपम् । अममार्जदिति । उपधाया ऋत्वाभावपक्षे द्वित्वे उरदत्वे उत्तरखण्डे 'मृजेर्वृद्धिः' इति वृद्धौ रपरत्वे रूपम् । लघुपरत्वाभावान्न सन्वत्त्वम् । पातेर्णौ लुगिति । लुगागम इत्यर्थः । पुकोऽपवाद इति । आदन्तलक्षणपुकोऽपवाद इत्यर्थः । यद्यपि 'पाल रक्षणे' इति धातोरेव सिद्धम्, तथापि पुको निवृत्तिः फलम् । वो विधूनने । 'ओ वै शोषणे' इति धातोः कृतात्वस्य वः इति षष्ठ्यन्तम् । 'अर्तिह्री' इत्यतः णाविस्यनुवर्तते । तदाह—वातेरित्यादि । पुकोऽपवादो जुक् । केशान्वापयतीति । सुगन्धीकरोतीत्यर्थः । अत्र वैधातोः पुगेव । वाधातोस्त्विह न ग्रहणम्, लुग्विकरणत्वात् । केचित्तु वातेरेवात्र ग्रहणम्, नतु वेञः नापि वै इत्यस्य, लाक्षणिकत्वात्, सानुबन्धकत्वाच्चेत्याहुः । आत्वविधायकसूत्रं स्मारयति—विभाषा लीयतेरिति । लीलीङोरात्वं वा स्यादेज्विषये ल्यपि च इति व्याख्यातं प्राक् श्यन्विकरणे । तत्र लीयतेः इति यका निर्देशः, नतु श्यना । तेन 'ली श्लेषणे' इति श्नाविकरणस्य 'लीङ् श्लेषणे' इति श्यन्विकरणस्य च ग्रहणमिति च प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् । लीलोः । ली ला इत्यनयोः षष्ठीद्विवचनम् । णाविति । 'अर्तिह्री' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । स्नेहस्य तैलस्य, निपातनं द्रावणं, स्नेहनिपातनम् । तदाह—स्नेहद्रवे इति । आत्वाऽभावपक्षे आह—विलीनयतीति । लीलीङोरीकारान्तयोर्नुकि रूपम् । द्रवीकरोतीत्यर्थः । लीलीङोरात्वनुगभावपक्षे आह—विलाययतीति । लाधातोर्लुगागमे आह—विलालयतीति । अत्र लातेरादादिकस्य कृतात्वकायतेश्च ग्रहणम्, व्याख्यानात् । विलापयतीति । लुगागमाऽभावे रूपम् । ननु कृतात्वस्य लीधातोरपि एकदेशविकृतन्यायेन लीत्वान्नुक् स्यादित्यत आह—ली ई इति । लोहं विलापयतीति । नुग्लुकोरभावादात्वपक्षे पुक् । आत्वाऽभावे तु वृद्ध्यायादेशाविति भावः । प्रलम्भनाभिभवेति । प्रलम्भनं वञ्चना । अभिभवः तिरस्कारः । पूजा प्रसिद्धा । एष्वर्थेषु लीलीङोः नित्यमात्वं वक्तव्यमित्यर्थः । लियः सम्मानन । 'लियः' इति लीलीङोर्ग्रह-

योश्च १।३।७०॥ लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेऽपि फले पूजाभिभवयोः प्रलम्भने चार्थे । जटाभिर्लापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्तिकामुल्लापयते । अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते वञ्चयतीत्यर्थः । २५९३ विभेतेर्हेतुभये ६।१।५६॥ विभेतेरेच आत्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयं चेत् । २५९४ भीस्म्योर्हेतुभये १।३।६८॥ आभ्यां ण्यन्ताभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चेद्भयस्मयौ । सूत्रे भयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डो भापयते । २५९५ भियो हेतुभये पुक् ७।३।४०॥ भी ई इति ईकारः प्रश्लिष्यते । ईकारान्तस्य भियः पुक्स्याण्णौ हेतुभये । भीषयते । २५९६ नित्यं स्मयतेः ६।१।५७॥ स्मयतेरेचो नित्यमात्वं स्याण्णौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मापयते । हेतोश्चेद्भयस्मयावित्युक्तेर्नेह । कुञ्चिकयैनं भाययति । कथं तर्हि 'विस्मापयन्विस्मितमात्मवृत्तौ' इति । 'मनुष्यवाचा'

याम् । 'अनुदात्तङितः' इत्यतः आत्मनेपदमिति, 'णेरणौ' इत्यतो णेरिति चानुवर्तते । 'णिचश्च' इति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । सम्मानं पूजालाभः । शालिनीकरणम् अभिभवः । चकारात् । 'गृधिवञ्च्योः' इति पूर्वसूत्रात्प्रलम्भनग्रहणं समुच्चीयते । तदाह—लीङ्लियोरित्यादिना । विभेतेर्हेतुभये । 'आदेच उपदेशे' इत्यतः एच इति आदिति चानुवर्तते । 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषेति, 'चिस्फुरोः' इत्यतो णाविति च । हेतुभयं प्रयोजकाद्भयम् । तदाह—विभेतेरेच इत्यादिना । भीस्म्योर्हेतुभये । 'अनुदात्तङितः' इत्यतः आत्मनेपदमिति 'णेरणौ' इत्यतो णेरिति चानुवर्तते । हेतुः प्रयोजकः । तदाह—आभ्यां ण्यन्ताभ्यामिति । अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । ननु हेतोश्चेद् भयस्मयावित्यनुपपन्नम्, सूत्रे स्मयग्रहणाऽभावादित्यत आह—सूत्रे भयेति । सूत्रे भयग्रहणं स्मिङ्धात्वर्थस्य स्मयस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः । मुण्डो भापयते इति । अत्र आत्वं, पुक्, आत्मनेपदं च । भिय आत्वाऽभावपक्षे विशेषमाह—भियो हेतुभये पुक् । भी ई इति । इयोः सवर्णदीर्घे भीशब्दात् षष्ठीति भावः । इदं च स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ईकारप्रश्लेषफलमाह—ईकारान्तस्येति । तेन आत्वपक्षे न पुगिति फलितम् । णाविति । 'अर्तिह्री' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । नित्यं स्मयतेः । 'आदेच उपदेशे' इत्यतः एच इति आदिति चानुवर्तते । 'चिस्फुरोः' इत्यतो णाविति 'विभेतेर्हेतुभये' इत्यतः हेतुभये इति च । तत्र भयग्रहणं स्मयस्याप्युपलक्षणम्, अत्र तु स्मय एव विवक्षितः, स्मयतेर्भीत्यर्थकत्वाऽसम्भवात् । तदाह—स्मयतेरेच इत्यादि । 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषानुवृत्त्यै नित्यग्रहणम् । अथ 'विभेतेर्हेतुभये' इति 'नित्यं स्मयतेः' इति च आत्वविधौ 'भीस्म्योर्हेतुभये' इति आत्मनेपदविधौ च हेतुग्रहणस्य प्रयोजनमाह—हेतोश्चेद् भयस्मयावित्युक्तेर्नेहेति । कुञ्चिकयैनमिति । केशबन्धविशेषः कुञ्चिका । तस्याश्च करणतया प्रयोजककर्तृत्वाऽभावात् आत्वं पुक् च नेति भावः । आक्षिपति—कथमिति । रघुवंशकाव्ये-

णौ ६।४।९०॥ दुषः इति सुवचम्। दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्यात्। दूषयति। २६०५ वा चित्तविरागे ६।४।९१॥ विरागोऽप्रीतता। चित्तं दूषयति-दोषयति वा कामः। 'मितां ह्रस्वः' (सू. २५६८)। भ्वादौ चुरादौ च मित उक्ताः। घटयति। 'जनीजॄष्—'। जनयति। जरयति। जृणातेस्तु जारयति। 'रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः' (वा ४०६७)। मृगरमणमाखेटकम्। रजयति मृगान्। 'मृग-' इति किम्। रञ्जयति पक्षिणः। रमणादन्यत्र तु रञ्जयति मृगान् तृणदानेन। चुरादिषु ज्ञपादिष्विञ्। 'चिस्फुरोर्णौ' (सू. २५६९)। चपयति—चययतीत्युक्तम्। चिनोतेस्तु चापयति-चाययति। स्फारयति-स्फोरयति। अपुस्फरत्-अपुस्फुरत्। २६०६ उभौ साभ्यासस्य ८।४।२१॥ साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्रा-

---

श्यन्विकरणः। तस्य कृतलघूपधगुणस्य निर्देशः। ततश्च गुणविषयकमेवेदम्—दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्यादिति। णाविति शेषः। दूषयतीति।' लघूपधगुणापवाद ऊत्। 'दूषो णा' वित्येव सुवचम्। वा चित्तविरागे। ऊदुपधाया इति, दोषो णाविति, चानुवर्तते। चित्तविरागे दुष उपधाया ऊद्वा स्यात् णाविति फलितम्। विरागपदस्य विवरणं अप्रीततेति। इच्छाविरह इत्यर्थः। चित्तमिति। चित्तं दुष्यति स्नानसन्ध्यावन्दनादिनित्यकर्मसु विरक्तं भवति। तत्प्रयोजयति काम इत्यर्थः। मितां ह्रस्व इति। णौ मितामुपधाया ह्रस्वः इति. प्रागव्याख्यातमपि स्मारयति। जनीजृषिति। इदमपि व्याख्यातं स्मार्यते। जृणातेस्त्विति। श्नाविकरणस्य अपित्वात् न मित्त्वमिति भावः। रञ्जेर्णाविति। णेः कित्त्वाऽभावात् अनिदितामित्यप्राप्तौ वचनम्। 'मृगरमण' पदस्य विवरणम्-आखेटकमिति। मृगयेत्यर्थः। रजयति मृगानिति। 'रञ्ज रागे' शविकरणः 'रञ्जेश्च' इति शपि नलोपः। 'रजन्ति मृगाः' ग्राह्या भवन्ति। तान् मृगान् तादृग्व्यापारविषयान् करोति मृगवधासक्तो राजादिरित्यर्थः। अत्र नकारलोपः। रञ्जयति पक्षिणः इति। 'पक्षिणो रजन्ति' ग्राह्या भवन्ति। तान् तादृग्व्यापारविषयान् करोतीत्यर्थः। पक्षिग्रहणमिदं न मृगयेति मन्यते। रञ्जयति मृगान् तृणदानेनेति। घातको मृगान् रक्षणाय तृणसमर्पणेन बन्धनस्थानगान् करोतीत्यर्थः। चुरादिष्विति। चुरादिषु ज्ञपादिपञ्चकान्तर्गतश्चिञ्धातुरस्ति। तस्मात् स्वार्थणिचि कृते 'चिस्फुरोः' इति आत्त्वपक्षे पुकि मित्त्वादुपधाह्रस्वे चपयतीति रूपम्। आत्त्वाऽभावे तु वृद्धौ आयादेशे मित्त्वाद्ध्रस्वे चययतीति रूपमुक्तं चुरादावित्यर्थः। चिनोतेस्त्विति। श्नुविकरणस्य तु चिञ्धातोर्हेतुमण्णौ 'चिस्फुरोः' इति आत्त्वे पुकि मित्त्वाभावाद्ध्रस्वाऽभावे 'चापयती'ति रूपम्। आत्त्वाऽभावे वृद्धौ आयादेशे मित्त्वाऽभावाद्ध्रस्वाऽभावे चाययतीति रूपमित्यर्थः। स्फारयति-स्फोरयतीति। 'चिस्फुरोः' इत्यात्वविकल्पः। अपुस्फरत्-अपुस्फुरदिति। स्फुर् इ अ त् इति स्थिते द्वित्वे कर्तव्ये णावच आदेशस्य निषिद्धतया 'स्फु'रित्युकारवतो द्वित्वे ततश्चिस्फुरोर्णाविति उत्तरखण्डे आत्वविक-

प्नुतो निमित्ते सति। प्राणिणत्। २६०७ णौ गमिरबोधने २।४।४६।। इणो गमिः स्याण्णौ। गमयति। बोधने तु प्रत्याययति। 'इण्वदिकः' (वा १५७७)। अधिगमयति। 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (सू २५७४)। 'हो हन्तेः' (सू ३५८) इति कुत्वम्। घातयति। ईर्ष्ययति। 'ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम्' (वा ३४०६) तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वार्थः। आद्ये षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम्। द्वितीये तु 'अजादेर्द्वितीयस्य' (सू २१७६) इत्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते। ऐर्ष्यियत्-ऐर्षिष्यत। द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चङि षकार एवाभ्यासे श्रूयते।

त्पः। आत्वपक्षे उपधाह्रस्व इति भावः। उभौ साभ्यासस्य। अनितेरित्यनुवर्तते। 'अन प्राणने' इति धातोरित्यर्थः। 'रषाभ्यां नो णः' इत्यधिकृतम्। 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यतः उपसर्गादित्यनुवर्तते। तदाह—साभ्यासस्येत्यादिना। निमित्ते सतीति। उपसर्गस्थे रेफे सतीत्यर्थः। प्राणिणदिति। प्र अन् इ अ त् इति स्थिते 'अनितेः' इति णत्वस्यासिद्धत्वात् नि इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे नकारस्याभ्यासनकारेण व्यवधानाण्णत्वे अप्राप्ते उभयोर्नकारयोरनेन णत्वमित्यर्थः। नच 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति निषेधात् द्वित्वे कर्तव्ये णत्वस्याऽसिद्धत्वविरहेण परत्वात् कृते णत्वे ततः पश्चात् द्वित्वे 'प्राणिण'दिति सिद्धमिति वाच्यम्, अत एव 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्याऽनित्यत्वविज्ञानात्। तेन 'ऊर्णुनावे'त्यत्र णत्वात् पूर्वमेव नुशब्दस्य द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे णत्वाभावसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः। णौ गमिरबोधने। 'इणो गा लुङि'इत्यतः इण इत्यनुवर्तते। तदाह—इणो गमिरिति। मकारादिकार उच्चारणार्थः। गमयतीति। प्रापयतीत्यर्थः। प्रत्याययतीति। बोधयतीत्यर्थः। लुङि प्रत्यायियत्। इणो णिचि 'इणो यण्' इति यणं बाधित्वा परत्वात् वृद्धौ आयादेशे आय् इ अ त् इति स्थिते 'यि' इत्यस्य द्वित्वम्। नच द्वित्वे कार्ये णावजादेशस्य निषिद्धत्वाद्वृद्धेर्निषेधः शङ्क्यः, 'अजादेर्द्वितीयस्य'इति णिचो द्वित्वे उत्तरखण्डे अवर्णाभावात्। 'इक् स्मरणे' इत्यस्य इणवत्त्वमुक्तं स्मारयति—इण्वदिक इति। अधिगमयतीति। स्मारयतीत्यर्थः। हन्तेर्णिति णिति च तकारादेशमुक्तं णौ स्मारयति—हनस्तोऽचिण्णलोरिति। कुत्वमिति। 'हस्ये'ति शेषः। उपधावृद्धिं मत्वा आह—घातयतीति। लुङि अजीघतत्। ईर्ष्ययतीति। ईर्ष्यतेर्णौ रूपम्। वक्तव्यमिति। 'द्वित्व'मिति शेषः। इति वार्थ इति। 'न न्द्राः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टमिदम्। आद्ये इति। 'तृतीयस्य व्यञ्जनस्ये'ति पक्षे इत्यर्थः। षकारस्येति। अन्यथा ईर्ष्य् इ अ त् इति स्थिते 'नन्द्राः' इति रेफं वर्जयित्वा षकारसहितस्य 'ष्यि' इत्यस्य द्वित्वं स्यात्। ततश्च उत्तरखण्डे णिलोपे ऐर्षिष्यदिति स्यात्। ऐर्ष्य्यदितीष्टं न स्यात्। अतस्तृतीयव्यञ्जनस्येत्युक्तम्। एवञ्च यकारमात्रस्य द्वित्वे णिलोपे संयुक्तद्वियकारमिष्टं सिध्यतीत्यर्थः। द्वितीये इति। 'तृतीयैकाच' इति व्याख्याने इत्यर्थः। सन्नन्ते प्रवर्तते इति। 'उक्तवार्तिक'मिति शेषः। सनि इटि ईर्ष्य् इस इति स्थिते ईर्ष्य्

हलादिशेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव । तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः । निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमण्णौ शुद्धेन तुल्योऽर्थः । तेन 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः' इत्यादि सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेषूह्यम् । इति तिङन्ते णिच्प्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते सन्प्रकरणम् ॥ १२ ॥

२६०८ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ३।१।७॥ इषिक-

इति प्रथमैकाच् 'ण्यिस्' इति द्वितीयैकाच् स इति तृतीयैकाजिति स्थितिः । तत्र तृतीयैकाचः सम्भवात्तस्य द्वित्वविधिः । अन्यथा 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति स्यादिति भावः । ऐय्यियदिति । यकारमात्रस्य द्वित्वे णिलोपे संयुक्तद्वियकारं रूपम् । अथ द्वितीयव्याख्यायां रूपमाह—ऐर्षिष्यदिति । तदुपपादयति—द्वितीयव्याख्यायामिति । ण्यन्ताच्चङि ईर्ष्य् इ अ त् इति स्थिते 'न न्द्राः' इति निषेधाद्रेफं वर्जयित्वा 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति ष्यि इत्यस्य द्वित्वम् नतु यकारमात्रस्य, प्रथमव्याख्याने एव तृतीयव्यञ्जनस्येत्युक्तेः । तत्र 'ष्यि' इत्यस्य द्वित्वे कृतेऽपि अभ्यासे षकार एव हल् इकारशिरस्कः श्रूयते, नतु यकारोऽपीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—हलादिशेषादिति । ननु तृतीयस्यैकाच इति द्वितीयव्याख्यायाम् इह द्वितीयस्यैकाचः कथं द्वित्वमित्यत आह—द्वित्वं तु द्वितीयस्यैवेति । 'एकाच' इति शेषः । कुत इत्यत आह—तृतीयाभावेनेति । ईर्ष्य् इ अ त् इत्यत्र ईर्ष्य् इति प्रथमैकाच्, ष्यि इति द्वितीयैकाच्, नतु चङि परे तृतीयैकाजस्ति अतोऽत्र 'तृतीयैकाच' इति वार्तिकं न प्रवर्तते । तस्माद् द्वितीयस्यैव एकाचो द्वित्वमित्यर्थः। एवञ्च 'तृतीयस्यैकाच' इति वार्तिकं सन्नन्त एव प्रवर्तते । ईर्ष्यतेराम्सत्त्वेन ततः परस्य लिटोऽभावादिति बोध्यम् । ननु 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः' इति माघकाव्ये प्रार्थयन्तीति न चौरादिकस्वार्थिकणिजन्तम्, तस्याऽऽगर्वीयतया आत्मनेपदप्रसङ्गात् । नापि हेतुमण्ण्यन्तम् । स्वार्थीदं याचते इत्यर्थे तदसम्भवात् । नहि प्रयोजकव्यापाराभावे तत्प्रवृत्तिरस्तीत्यत आह—निवृत्तेति । निवृत्तं प्रेषणं यस्मात् सः निवृत्तप्रेषणः । सम्प्रति अविवक्षितप्रेषण इत्यर्थः । तस्माद्धातोः भूतपूर्वगत्या प्रेषणमादाय हेतुमण्णौ कृते शुद्धेन णिज्विहीनेन धातुना तुल्योऽर्थः प्रतीयते इत्यर्थः । तदुक्तम्—'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते' इति । इदं च 'णेरणौ' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां हेतुमण्णिचो निरूपणं समाप्तम् ।

अथ सन्प्रक्रिया निरूप्यन्ते । धातोः कर्मणः । 'गुप्तिज्किद्भ्यः' इत्यतः सन्नित्यनुवर्तते । इच्छायाः श्रुतत्वात्तां प्रत्येव कर्मत्वं विवक्षितम् । तथा समानकर्तृकत्वमपि तत्प्रत्यपितमेव विवक्षितम् । कर्मेति स्ववाचकशब्दद्वारा धातौ सामानाधिकरण्येनान्वेति । एवञ्च इच्छासमानकर्तृकत्वे सति इच्छाकर्मीभूतो यो व्यापारः तद्वाच-

र्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम्। धातोर्विहितत्वादिह सन आर्धधातुकत्वम्। इट्। द्वित्वम्। 'सन्यतः' (सू २३१७)। पठितुमिच्छति पिपठिषति। कर्मणः किम्। गमनेनेच्छतीति करणान्माभूत्। समानकर्तृकात् किम्। शिष्याः पठन्त्वितीच्छति गुरुः। वाग्रहणात्पक्षे वाक्यमपि। लुङ्सनोर्घस्लृ' (सू २४२७)। 'एकाच उपदेशे-' (सू २२४६) इति नेट्। सस्य तत्वम्। अत्तुमिच्छति जिघत्सति। ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य' (वा ३४०३) इति यिसनोर्द्वित्वम्। ईर्ष्यियिषति-ईर्ष्यिषिषति। २६०६ रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च १।२।८॥ एभ्यः सन् क्त्वा च कितौ स्तः। रुरुदिषति। विविदिषति। मुमुषिषति।

काद्धातोरिच्छायां सन् वा स्यादिति फलति। तदाह—इषिकर्मण इत्यादि। इषिरिच्छा। इषिणा एककर्तृकत्वात् इषिकर्मीभूतव्यापारवाचकाद्धातोरित्यर्थः। ननु समानकर्तृकादित्युक्त्यैव धातोरिति लब्धम्। धात्वर्थव्यापाराश्रयस्यैव कर्तृत्वादित्यत आह—धातोरिति। धातोरिति विहितस्यैव प्रत्ययस्यार्धधातुकत्वं, न तु धातोः परस्य। अन्यथा जुगुप्सते इत्यत्र धातोरित्यविहितस्यापि 'गुप्तिज्किद्भ्यः' इति सन आर्धधातुकत्वापत्तौ लघूपधगुणापत्तेरिति भावः। अतएव सन आर्धधातुकत्वे फलमाह—इडिति। द्वित्वमिति। 'सन्यङोः' इत्यनेनेति भावः। अभ्यासस्य इत्वविधिं स्मारयति—सन्यत इति। पठितुमिच्छतीति। भावस्तुमुनर्थः 'अव्ययकृतो भावे' इत्युक्तेः। धात्वर्थ एव भाव इत्युच्यते। तथाच पठितुमित्यस्य पठनक्रियैवार्थः। तस्मिन् पठने इच्छाकर्मत्वम्, इच्छासमानकर्तृकत्वं च सना गम्यते। तथाच स्वकर्तृकं पठनमिच्छतीत्यर्थे पिपठिषतीति शब्दो वर्तत इत्युक्तं भवति। अथ 'अद भक्षणे' इति धातोः सनि घस्लृभावं स्मारयति—लुङ्सनोर्घस्लृ इति। घस् स इति स्थिते इटमाशङ्क्य आह—एकाच इति। नेडिति। घस् स इति स्थिते आह—सस्य तत्वमिति। 'सः स्यार्द्धधातुके' इत्यनेनेति भावः। जिघत्सतीति। द्वित्वे अभ्यासजश्त्वचुत्वे इति भावः। यसनोर्द्वित्वमिति। 'तृतीयस्य व्यञ्जनस्ये'ति पक्षे ईर्ष्य इस इत्यत्र यकारमात्रस्य द्वित्वे, सनः परत्वे, संयुक्तद्वियकारं रूपमिति भावः। तदाह—ईर्ष्यियिषतीति। तथाच सन्नन्ते ईकाररेफषकारयकारद्वित्वेकारषकाराः। 'तृतीयस्यैकाच' इति पक्षे ईर्ष्य इ स इत्यत्र स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासेत्वे सकारद्वयस्यापि षत्वे रूपं मत्वा आह—ईर्ष्यिषिषतीति। अत्र तु सन्नन्ते ईकाररेफषकारयकारेकारषकारेकारषकाराऽकाराः। रुदविद। इका निर्देशात् सम्प्रसारणे गृहीति निर्देशः। स्वपीति इकारस्तु उच्चारणार्थः, न श्तिपा निर्देशः, सुपीति सम्प्रसारणप्रसङ्गात्। चकारात् 'मृडमृदगुध' इति पूर्वसूत्रस्थं क्त्वेति समुच्चीयते। तदाह—सन् क्त्वा चेति। कितविति। 'असंयोगाल्लिट्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। रुदसाहचर्याद्विदेरेव ग्रहणमिति केचित्। अविशेषात्सर्वेषामित्यन्ये। 'हलन्ताच्च' इति सिद्धे रुदविदमुषां ग्रहणं 'रलो व्युपधात्' इति विकल्पबाधनार्थम्। ग्रहेस्तु क्त्वायां

२६१० सनि ग्रहगुहोश्च ७।२।१२॥ ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण्न स्यात्। 'ग्रहिज्या-' (सू २४१२) इति सम्प्रसारणम्। सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद्भष्भावः। जिघृक्षति। जुघुक्षति। २६११ किरश्च पञ्चभ्यः ७।२।७५॥ कॄ, गॄ, दृङ्, धृङ्, प्रच्छ् एभ्यः सन इट् स्यात्। पिपृच्छिषति। चिकरिषति। जिगरिषति। जिगलिषति। अत्रेटो दीर्घो नेष्टः। दिदरिषते। दिधरिषते। कथम् 'उद्दिधीर्षुः' इति। औवादिकयोर्धृङ्धृञोरिति गृहाण। २६१२ इको झल् १।२।९॥ इगन्ता-

'न क्त्वा सेट्' इतिनिषेधबाधनार्थम्। स्वपिप्रच्छ्योस्तु क्त्वायां कित्वेऽपि सन्यप्राप्तकित्त्वविधानार्थम्। रुरुदिषतीत्यादौ सनः कित्त्वाल्लघूपधगुणाऽभावः। सनि ग्रहगुहोश्च। चकारात् 'श्र्युकः किति' इत्यतः उक इत्यनुकृष्यते, न तु श्रयतिः, तस्य 'सनीवन्तर्ध' इति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात्। 'नेड्वशिकृति' इत्यतः नेडिति चानुवर्तते। तदाह—ग्रहेरित्यादि। ग्रहधातोर्नित्यमिटि प्राप्ते गुहेः ऊदित्वात्तद्विकल्पे प्राप्ते वचनम्। ग्रहिज्येति। ग्रह् स इति स्थिते सनः कित्वात् 'ग्रहिज्या' इति रेफस्य सम्प्रसारणम् ऋकार इत्यर्थः। ननु गृह् स इति स्थिते हस्य ढत्वे भष्भावापेक्षया परत्वात् कत्वे सस्य षत्वे च कृते झषन्तत्वाभावे कथं भष्भाव इत्यत आह—सनः षत्वस्येति। कत्वस्यासिद्धत्वादित्येव सुवचम्। जिघृक्षतीति। गृह् स इति स्थिते हकारादिणः परस्य सस्य षत्वं परत्वात् प्राप्तं, तस्यासिद्धत्वात् हस्य ढत्वे भष्भावः, ततः कत्वे कात्परस्य षत्वमिति क्रम इति भावः। गुहेः जुघुक्षतीत्युदाहार्यम्। उगन्तात् बुभूषति। अत्र 'श्र्युकः किती'त्यनेन तु न सिध्यति, तत्र कित एव निषेधात्। परत्वादिडागमे 'इको झलि'त्यस्याऽप्राप्तेः। स्पष्टं चेदं शब्देन्दुशेखरे। सुषुप्सतीति। सनः कित्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणं लघूपधगुणाभावश्च। किरश्च पञ्चभ्यः। किर इति पञ्चमी। किरादिभ्य इति विवक्षितम्। तुदादौ 'कॄ विक्षेपे, गॄ निगरणे, दृङ् आदरणे, धृङ् अवस्थाने, प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' इति स्थिताः। तदाह—कॄ गॄ इत्यादिना। सन इडिति। 'स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि' इत्यतः 'इडत्यर्ति' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः। किरतिगिरत्योः 'इट् सनि वे'ति विकल्पे अन्येषां च 'एकाच' इति निषेधे प्राप्ते अयमिड्विधिः। शब्देन्दुशेखरे तु 'सनि ग्रहे'ति 'एकाच' इति च निषेधे प्राप्ते वचनमित्युक्तम्। पिपृच्छिषतीति। सनः कित्वात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम्। चिकरिषतीति। कॄधातोः सनि इटि रूपम्। जिगरिषतीति। 'गॄ निगरणे' इत्यस्मात्सनि इटि रूपम्। जिगलिषतीति। 'अचि विभाषा' इति लत्वविकल्प इति भावः। 'इट् सनि वे'त्यस्यायमपवादः। चिकरिषति, जिगरिषति इत्यत्र 'वॄतो वा' इति दीर्घमाशङ्क्य आह—अत्रेटो दीर्घो नेष्टः इति। वार्तिकमिदं वृत्तौ स्थितम्। भाष्ये तु न दृश्यते। दिदरिषते दिधरिषते इति। दृङो धृङश्च सनि इटि रूपम्। 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदम्। कथमिति। 'उद्दिधीर्षु'रिति कथमि-

झलादिः सन्कित्स्यात्। बुभूषति। दीङ्। दातुमिच्छति दिदीषते। एज्विषयत्वाभावात् 'मीनातिमिनोति-' (सू. २५०८) इत्यात्वं न। अत एव 'सनि मीमा-' (सू. २६२३) इति सूत्रे माधातोः पृथङ्मीग्रहणं कृतम्। **२६१३ हलन्ताच्च १।२।१०॥** इक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन्कित्स्यात्। गुहू-जुघुक्षति। बिभित्सति। इकः किम्। यियक्षते। झल् किम्। विवर्धिषते। हल्ग्रहणं जातिपरम्। तृंहू-तितृक्षति तितृंहिषति। **२६१४ अज्झनगमां सनि ६।४।**

इत्यन्वयः। किरादित्वेन इट्प्रसङ्गादिति भावः। भौवादिकयोरिति। 'धृङ् अवस्थाने' 'धृञ् धारणे' इत्यनयोर्भौवादिकयोः सनि किरादित्वाभावादिडभावे 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घे 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वे, रपरत्वे, 'हलि च' इति दीर्घे, षत्वे, दिधीर्ष इत्यस्मात्, 'सनाशंसभिक्ष उः' इत्युप्रत्यये दिधीर्षुरिति रूपमिति गृहाण जानीहीति शङ्कां प्रति उत्तरम्। इको झल्। इगन्तादिति। सना आक्षिप्तधातुविशेषणत्वात्तदन्तविधिरिति भावः। सन् किदिति। 'रुदविदमुषग्रहि' इत्यतः 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः। बुभूषतीति। कित्वान्न गुणः। उकः परत्वान्नेट्। दिदीषते इति। सनः कित्वान्न गुणः। दीङो ङित्वात् 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदम्। एज्विषयत्वाभावादिति। कित्वे गुणनिषेधादिति भावः। अत एवेति। यद्येज्विषयादन्यत्राप्यात्वं स्यात् तदा मीमेति पृथक् ग्रहणमनर्थकं स्यात्। 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इत्युक्तेरिति भावः। हलन्ताच्च। 'इको झल्' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते। 'रुदविदमुष' इत्यतः सनिति 'असंयोगाल्लिट्' इत्यतः किदिति च। 'हलि'ति लुप्तपञ्चमीकं पदम्। अन्तशब्दः समीपवाची। तदाह—इक्समीपादित्यादि। जुघुक्षतीति। सनः कित्वान्न गुणः। 'सनि ग्रहगुहोश्च' इत्यूदित्त्वेऽपि नित्यं नेट्। हस्य ढत्वे भष्भावे कत्वषत्वे इति भावः। बिभित्सतीति। भिदेः सनः कित्वान्न गुणः। यियक्षते इति। अत्र हलः इक्समीपत्वाऽभावान्न कित्त्वम्। सति तु कित्त्वे यजेः सम्प्रसारणं स्यादिति भावः। विवर्धिषते इति। वृधेः सनि रूपम्। अत्र सन इटि झलादित्वं नेति भावः। ननु 'तृंहू हिंसायाम्' तुदादिः नोपधोऽयम्। कृतानुस्वारस्य निर्देशः। अस्मात्सनः 'अनिदिताम्' इति नलोपार्थं कित्वमिष्यते। तन्नोपपद्यते। न ह्यत्र इक्समीपादनुस्वारात् सन् परो भवति, हकारेण व्यवधानात्। हकारात्तु परः सन् इक्समीपाद्धलः परो न भवति, अनुस्वारेण व्यवधानादित्यत आह—हल्ग्रहणं जातिपरमिति। हल्त्वजात्याक्रान्तैकाऽनेकव्यक्तिपरमित्यर्थः। तृंहिति। तृंहूधातोः प्रदर्शनमिदम्। तितृक्षतीति। ऊदित्त्वादिडभावपक्षे रूपम्। सनः कित्वान्नलोपः लघूपधगुणाभावश्च। ढत्वकत्वषत्वानि। इट्पक्षे आह—तितृंहिषतीति। झलादित्वाऽभावेन कित्वाऽभावान्नलोपो नेति भावः। अज्झनगमां सनि। अच्, हन्, गम् एषां द्वन्द्वः। 'नोपधायाः' इत्यतः उपधायाः इत्यनुवृत्तं हनगमोरन्वेति न त्वजन्ते, असम्भवात्। अङ्गस्येत्यधिकृतम्।

१६॥ अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झलादौ सनि । 'सन्लिटोर्जेः' (सू २३३१)। जिगीषति। 'विभाषा चेः' (सू २५२५)। चिकीषति–चिचीषति। जिघांसति। २६१५ सनि च २।४।४७॥ इणो गमिः स्यात् सनि, न तु बोधने। जिगमिषति। बोधने प्रतीषिषति। 'इणवदिकः' (वा १५७७)। अधिजिगमिषति। कर्मणि तङ्। 'परस्मैपदेषु' इत्युक्तेर्नेट्। 'झलादौ सनि' इति दीर्घः। जिगांस्यते। अधिजिगांस्यते। अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः। जिगंस्यते। संजिगंसते। २६१६ इङश्च २।४।४८॥ इङो गमिः स्यात्सनि। अधिजिगांसते। २६१७ रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च १।२।२६॥ उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्धलादेः रलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः। 'द्युति-

मत्वन्तद्विशेषणत्वात्तदन्तविधिः गमधातुरिह। अजादेश एव विवक्षित इति प्रकृतसूत्रभाष्ये स्पष्टम्। 'ढ्लोपे पूर्वस्य' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते। तदाह—अजन्तानामित्यादिना। झलादौ सनीति। 'छ्वोः शूठ्' इति सूत्रभाष्ये 'अज्झनगमाम्' इत्यत्र सनं झला विशेषयिष्याम इत्युक्तेरिति भावः। अथ जिधातोरभ्यासात् परस्य कुत्वविधिं स्मारयति–सन्लिटोर्जेरिति। जिगीषतीति। जेर्दीर्घे अभ्यासात्परस्य कुत्वम्। अथ चिञ्धातोरभ्यासात्परस्य कुत्वविकल्पं स्मारयति—विभाषा चेरिति। चिकीषति-चिचीषतीति। अजन्तत्वाद्दीर्घः। जिघांसतीति। हन्तेः सनि 'अज्झन' इत्यकारस्य दीर्घः, न त्वन्त्यस्य नकारस्य। दीर्घश्रुत्या 'अचः' इत्युपस्थितेः। द्वित्वम्, 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम्। 'नश्च' इत्यनुस्वारः। सनि च। 'इणो गा लुङि' इत्यतः इण इति, 'णौ गमिरबोधने' इत्यतः गमिरबोधने इति चानुवर्तते। तदाह—इणो गमिरित्यादि। जिगमिषतीति। 'गमेरि'रिति इट्। अत्र 'अज्झनगमाम्' इति दीर्घो न 'झलादौ सनी'त्युक्तेः। प्रतीषिषतीति बोधयितुमिच्छतीत्यर्थः। अत्र बोधनार्थत्वादिणो न गमिः। इ स इति स्थिते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति सनो द्वित्वे अभ्यासेत्वम्। प्रतिना सवर्णदीर्घे सकारद्वयस्यापि षत्वमिति भावः। 'इक् स्मरणे' इत्यस्याह—इणवदिक इति। अनेन वार्तिकेन इक्धातुरिण्वद्भवतीत्यर्थः। ततश्च 'सनि च' इति गमिरादेश इति भावः। कर्मणि तङिति। इण्धातोरिग्धातोश्च सन्नन्तात्कर्मणि लटस्तङित्यर्थः। 'भावकर्मणोः' इत्यनेनेति भावः। परस्मैपदेष्विति। 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्युक्तेस्तङि नेडित्यर्थः। झलादाविति। 'अज्झन' इति झलादौ सनि विहितो दीर्घ इत्यर्थः। जिगांस्यते इति। गन्तुमिष्यते इत्यर्थः। इणो रूपम्। अधिजिगांस्यते इति। स्मर्तुमिष्यत इत्यर्थः। इको रूपम्। जिगंस्यते इति। गम्लृधातोः सन्नन्तात्कर्मणि लटि रूपम्। गमेरजादेशत्वाऽभावान्न दीर्घः। इङश्च। गमिः स्यात् सनीति। 'णौ गमिः' इत्यतः 'सनि च' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः। इङो ङित्वात् 'पूर्ववत्सनः' इति तङ्। परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नेट्। 'अज्झन' इति दीर्घ इति भावः। रलो। क्त्वासनाविति। चकारेण 'पूङः क्त्वा च'

ष्वाप्योः सम्प्रसारणम्' (सू २३४४)। दिद्युतिषते-दिद्योतिषते। रुरुचिषते-रुरोचिषते। लिलिखिषति-लिलेखिषति। रलः किम्। दिदेविषति। व्युपधात् किम्। विवर्तिषते। हलादेः किम्। एषिषिषति। इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते। उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम्, ओणेरृदित्करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात्।

२६१८ सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् ७।२।४९॥ इवन्तेभ्यः ऋधादिभ्यश्च सन इड्वा स्यात्। इडभावे 'हलन्ताच्च' (सू २६१२) इति कित्त्वम्। 'छ्वोः-' (सू २५६१) इति वस्य ऊठ्। यण्। द्वित्वम्। दुद्यूषति।

इत्यतः क्त्वाया अनुकर्षादिति भावः। सेटाविति। 'न क्त्वा सेट्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। वा किताविति। 'नोपधात्थफान्ताद्वा' इत्यतः 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः। दिद्युतिषते इति। 'द्युत दीप्तौ' अनुदात्तेत्। सनि द्वित्वे कित्त्वात् 'द्युतिस्वाप्योः' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे सनः कित्त्वान्न लघूपधगुण इति भावः। सनः कित्त्वाऽभावे आह—दिद्योतिषते इति। 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदम्। एषिषिषतीति। इषुधातोः सन्। इट्। हलादित्वाऽभावेन कित्त्वाभावाद्गुणे एष् इस ति इति स्थिते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति षिस् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे सनः षत्वे रूपम्। नन्विह सत्यपि कित्त्वे नित्यत्वात् परमपि गुणं बाधित्वा षिस् इत्यस्य द्वित्वे धात्ववयवस्य इकारस्य उपधात्वाऽभावादेव गुणाऽप्रसक्तेर्हलादेरिति व्यर्थमित्यत आह—इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते इति। कुत इत्यत आह—उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलमिति। तच्च कुत इत्यत आह—ओणेरिति। ओणेः ऋदित्करणस्य ज्ञापकत्वादित्यन्वयः। तथाहि—ओणृधातोः ण्यन्ताल्लुङि चङि 'णौ चङ्युपधायाः' इति ह्रस्वस्य 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इति निषेधे सति ओणि अ त् इति स्थिते णि इत्यस्य द्वित्वे मा भवानोणिणदिति रूपम्। अत्र उपधाह्रस्वनिषेधार्थमोणेः ऋदित्करणम्। उपधाह्रस्वे कृते तु उण् इ अ त् इति स्थिते णि इत्यस्य द्वित्वे मा भवानुणिणदिति स्यात्। ओकारो न श्रूयेत इति स्थितिः। यदि तु नित्यत्वात् उपधाह्रस्वात् प्रागेव ओण् इ अ त् इत्यस्यां दशायां द्वित्वं स्यात्। तदा ओकारस्य उपधात्वाऽभावादेव ह्रस्वाऽप्रसक्तेस्तन्निषेधार्थमृदित्करणमनर्थकं स्यात्। तस्मादुपधाह्रस्वात्मकं उपधाकार्यं द्वित्वात् प्रबलमिति विज्ञायते इत्यर्थः। ननु भवतु उपधाह्रस्वो द्वित्वात् प्रबलः। प्रकृते तु उपधागुणः कथं द्वित्वात् प्रबलः स्यादित्यत आह—सामान्यापेक्षेति। उपधाह्रस्वस्य उपधाकार्यत्वेन रूपेण द्वित्वात् प्राबल्यविज्ञानादित्यर्थः। वस्तुतस्तु 'णौ चङ्युपधायाः' इति सूत्रे 'यदयमोणिमृदितं करोति तत् ज्ञापयति' द्विर्वचनादुपधाह्रस्वत्वं बलीय' इति भाष्ये विशिष्य उपधाह्रस्वग्रहणात् सामान्यापेक्षत्वं ज्ञापकस्य चिन्त्यमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्। सनीवन्तर्ध। सनि इवन्तेति च्छेदः। इवन्त, ऋध, भ्रस्ज, दम्भु, श्रि, स्वृ, यु, ऊर्णु, भर, ज्ञपि, सन्, एषां द्वन्द्वः। इव् अन्ते येषां ते

दिदेविषति । 'स्तौतिण्योरेव-' (सू० २६२७) इति वक्ष्यमाणनियमान्न षः । सुस्यूषति । सिसेविषति । **२६१९ आप्ज्ञप्यृधामीत् ७।४।५५॥** एषामच ईत्स्यात्सादौ सनि । **२६२० अत्र लोपोऽभ्यासस्य ७।४।५८॥** 'सनि मीमा-' (सू० २६२३) इत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् । आप्तुमिच्छति ईप्सति । रपरत्वम् । चर्त्वम् । ईर्त्सति । अर्दिधिषति । विभ्रज्जिजषति-विभ्रक्षति विभर्जिषति-विभर्क्षति । **२६२१ दम्भ इच्च ७।४।५६॥** दम्भेरच इत्स्यादीच्च सादौ सनि ।

इवन्ताः । 'स्वरति' इत्यतः वेति 'इण्निष्ठायाम्' इत्यतः इडिति चानुवर्तते । तदाह-इवन्तेभ्यः इत्यादि । इवन्तस्य दिव्धातोरुदाहरिष्यन्नाह—इडभावे इति । वस्येति । वकारस्येत्यर्थः । यणिति । 'इकारादिकारस्य' इति शेषः । द्वित्वमिति । 'द्यू इत्यस्ये'ति शेषः । दुद्यूषतीति । 'अज्झन' इति दीर्घः । इट्पक्षे आह—दिदेविषतीति । अझलादित्वान्न सनः कित्वम्, अतो नोट्, किन्तु लघूपधगुण इति भावः । इवन्तस्योदाहरणान्तरं सिवुधातोः सुस्यूषतीति वक्ष्यते । तत्र द्वितीयस्य षत्वमाशङ्क्य आह—स्तौतिण्योरिति । सुस्यूषतीति । सिवुधातोः सनि इडभावे दुद्यूषतीतिवद्रूपम् । इट्पक्षे आह—सिसेविषतीति । ऋधुधातोः सनि ईर्त्सतीति रूपं वक्ष्यन्नाह—आप्ज्ञप्यृधामीत् । सादौ सनीति । 'सनि मीमाघुरभ' इत्यतः सनीति अच इति चानुवर्तते । 'सः स्यार्द्धधातुके' इत्यतः सीत्यनुवृत्त सनो विशेषणम् । तदादिविधिरिति भावः । अत्र लोपोऽभ्यासस्य । 'सनि मीमा' इति 'आप्ज्ञप्यृधामीत्' इति 'दम्भ इच्च' इति 'मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा' इति पूर्वसूत्रचतुष्टयविहितकार्यमत्रेत्यनेन परामृश्यते । तदाह—सनि मीमेत्यारभ्येति । सूत्रचतुष्टयकार्ये कृते सतीत्यर्थः । ईप्सतीति । आप्धातोः सनि ... इत्त्वे 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति प्स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासलोप इति भावः । ...मिति । ऋधेः सनि इडभावे ऋकारस्य ईत्त्वे रपरत्वमित्यर्थः । चर्त्वमिति । ईर्ध् स स्थिते धस्य चर्त्वे 'न न्द्राः' इति रेफं वर्जयित्वा 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति 'त्स' द्वित्वे अभ्यासस्य लोप इति भावः । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति वचनात् ... द्वित्वमिति बोध्यम् । इट्पक्षे आह—अर्दिधिषतीति । सनः सादित्वाऽभावा... गुणे रपरत्वे अर् ध् इ स इति स्थिते धिस् इत्यस्य द्वित्वमिति भावः । ... सनः इटि 'भ्रस्जो रोपधयोः' इति रमागमाऽभावे आह—विभ्रज्जिजषतीति । श्चुत्वेन शः, शस्य जश्त्वेन जः । कित्त्वदभावात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणं न । ...र्जिषतीति । इटि रमागमपक्षे भ्रस्ज् इस इति स्थिते भकारादुपरि सकारात्प्राक् रेफागमे भकाराद्रेफस्य सकारस्य च निवृत्तौ भर्ज् इस इति स्थिते भर्ज् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य ह्रस्वे जश्त्वे सनः षत्वे च रूपम् । तदेवमिट्पक्षे रमागमतदभावाभ्यां रूपद्वयम् । विभ्रक्षतीति । इडभावे रमागमाऽभावे च रूपम् । जस्य कुत्वे सस्य षः । विभर्क्षतीति । इडभावे रमागमे च रूपम् । तदेवमिडभावपक्षे रमागम-

अभ्यासलोपः । 'हलन्ताच्च' (सू २६१३) इत्यत्र हल्ग्रहणं जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः कित्त्वान्नलोपः । धिप्सति-धीप्सति-दिदम्भिषति । शिश्रीषति-शिश्रयिषति । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (सू २४९४) । सुस्वूर्षति । सिस्वरिषति । युयूषति । यियविषति । ऊर्णुनूषति । ऊर्णुनुविषति । ऊर्णुनविषति । नच परत्वाद्गुणावादेशयोः सतोरभ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम् । 'द्विर्वचनेऽचि' (सू २२४३)

तदभावाश्यां द्वे रूपे । दम्भ इच्च । 'सनि मीमा' इत्यतः सनीति अच इति चानुवर्तते । चकारात् 'आप्ज्ञप्यृधाम्' इति सूत्रादीदिति समुच्चीयते । 'सः सि' इत्यतः सीत्यनुवृत्तं सनो विशेषणम्, तदादिविधिः । तदाह-दम्भेश्च इत्यादि । अभ्यासलोप इति। 'अत्र लोपः' इत्यनेनेति शेषः । दिम्भ् स इति स्थिते इक्समीपादनुस्वाराद्व्यवहितपरत्वाभावेऽपि हलन्तादित्यस्य प्रवृत्तिमुपपादयति-हलन्ताच्चेत्यत्रेति । हल्ग्रहणं हल्त्वजात्याक्रान्तैकाऽनेकव्यक्तिपरमिति प्रागुक्तमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तेनेति । धिप्सतीति । 'सनीवन्त' इति इडभावे इत्त्वे रूपम् । धीप्सतीति । इडभावे ईत्वे च रूपम् । दिदम्भिषतीति । इट्पक्षे सनो झलादित्वाऽभावादकित्त्वान्नलोपो नेति भावः । शिश्रीषतीति । 'सनीवन्त' इति इडभावे अज्झनेति दीर्घः । सनः कित्त्वान्न गुणः । इट्पक्षे आह—शिश्रयिषतीति । अझलादित्वान्न कित्त्वं, नाप्यज्झनेति दीर्घः । स्वृधातोः सनि ऋकारस्य उत्त्वविधिं स्मारयति—उदोष्ठ्येति । सुस्वूर्षतीति । 'सनीवन्त'ेति इडभावे ऋकारस्य 'अज्झन' इति दीर्घ कृते उत्त्वे रपरत्वे 'उपधायां च' इति दीर्घ इति भावः । सिस्वरिषतीति । 'स्वृ' इत्यस्य द्वित्वे उदरत्वे इत्त्वमिति भावः । युयूषतीति । 'सनीवन्त' इति इडभावे, 'अज्झन' इति दीर्घः । यियविषतीति । इट्पक्षे 'द्विर्वचनेऽचि' इति गुणनिषेधात् 'यु' इत्यस्य द्वित्वं 'ओः पुयण्ज' इतीत्त्वमिति भावः । ऊर्णुनूषतीति । 'सनीवन्त' इति इडभावपक्षे 'न न्द्राः' इति रेफं वर्जयित्वा नुस इत्यस्य द्वित्वे 'अज्झनेति' दीर्घः । 'इको झल्' इति सनः कित्त्वान्न गुणः । इट्पक्षे तु 'विभाषोर्णोः' इति सनः ङित्त्वविकल्पं मत्वा आह-ऊर्णुनुविषतीति-ऊर्णुनविषतीति । ङित्त्वपक्षे गुणाऽभावान्नुशब्दस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उवङ् । ङित्त्वाभावपक्षे 'नु' इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य गुणावादेशाविति भावः । उभयत्राप्यभ्यासे उवर्णः श्रूयते । ननु ङित्त्वाभावपक्षे ऊर्णु इस इति स्थिते द्वित्वात् प्रागेव परत्वात् गुणे अवादेशे च कृते नव्शब्दस्य द्वित्वे अभ्यासस्याऽत इत्त्वे ऊर्णिनविषतीति अभ्यासे इकार एव श्रूयेत, नतु उकार इत्याशङ्क्य निराकरोति—द्विर्वचनेऽचीति । अस्मिन् सूत्रे 'स्थानिव'दित्यनुवर्त्य रूपातिदेशं चाश्रित्य द्वित्वनिमित्ते अचि परे यः अजादेशः स द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपं प्रतिपद्यते इत्येकोऽर्थः । 'न पदान्त' इत्यतो नेत्यनुवर्त्य द्विर्वनिमित्ते अचि यः अजादेशः स न स्यात् द्वित्वे कर्तव्ये इत्यन्योऽर्थः । तत्र प्रथमव्याख्याने तु कृतस्यापि गुणस्य स्थानिभूतोकाररूपप्रतिपत्त्या 'नु' इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासे उकार एव श्रूयते । द्वि-

इति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा । न च सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वान्निमित्तता कथमिति वाच्यम् । "कार्यमनुभवन्हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते, न त्वननुभवन्नपि" (प ११) । न चेह सन् द्वित्वमनुभवति- बुभूर्षति-बिभरिषति । ज्ञपिः पुगन्तो मित्सञ्ज्ञकः पकारान्तश्चौरादिकश्च । इड-भावे 'इको झल्' (सू २६१२) इति कित्वान्न गुणः । 'अज्झन-' (सू २६१४) इति दीर्घः परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते । 'आप्ज्ञप्-' (सू २६१९) इति ईत् । ज्ञीप्सति । जिज्ञपयिषति । अमितस्तु जिज्ञापयिषति । 'जनसन-' (सू २५०४) इत्यात्त्वम् । सिषासति-सिसनिषति । 'तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इड्वाच्यः' (वा ५०५९) । २६२२ तनोतेर्विभाषा ६।४।१७॥ अस्योपधाया दीर्घो वा

तीयव्याख्यानेऽपि द्वित्वात् प्राक् गुणस्य निषिद्धतया नुशब्दस्यैव द्वित्वे अभ्यासे उकार एव श्रूयते इति भावः । ननु ऊर्णु इस इति सन्नन्तस्य द्वित्वरूपकार्यभाक्त्वे तदन्तर्गतस्य इस इत्यस्यापि कार्यित्वान्न द्वित्वनिमित्तत्वम्, 'नहि कार्यी निमित्ततया आश्रीयते' इत्युक्तेः । तथा च द्वित्वे कर्तव्ये द्वित्वनिमित्ताऽचपरकादेशस्य क्रियमाणो-निषेधः कथमिह गुणस्य प्रसज्यते इत्याशङ्क्य निराकरोति—न च सन्नन्तस्येति । कार्यमनुभवन्निति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । न चेह सन्निति । किन्तु नुशब्द इत्यर्थः । बुभूर्षतीति । 'सनीवन्त'ेति इडभावपक्षे भृ स इति स्थिते 'अज्झन' इति दीर्घे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वे रपरत्वे उत्तरखण्डस्य 'हलि च' इति दीर्घः। सनः कित्वान्न गुण इति भावः। इट् पक्षे आह—बिभरिषतीति। भृ इस इति स्थिते द्वित्वे उदरत्वे रपरत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य अत इत्त्वे उत्तरखण्डस्य गुणे रपरत्वमिति भावः । ज्ञपिः पुगन्तो मित्संज्ञक इति । 'सनीवन्त' इति सूत्रे गृह्यत इति शेषः।'मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा'इति घटादौ । ततो हेतुमण्णौ पुकि घटादित्वेन मित्त्वात् उपधाह्रस्वे ज्ञपीति ण्यन्तो गृह्यत इत्यर्थः । पकारान्तश्चौरादिकश्चेति । 'ज्ञप मिच्च' इति यः स्वतः पकारान्तः पठितः चुरादौ, न तु पुगन्तः सोऽपि 'सनीवन्त' इति सूत्रे गृह्यते इत्यर्थः । इडभावे इति । उभयविधादपि ण्यन्तात् ज्ञपि इत्यस्मात् सनि इडभावपक्षे णेः परस्य सनः 'इको' 'झल्' इति कित्वाण्णेर्गुणो नेत्यर्थः । परत्वादिति । णेर्लोपे सति अचोऽभावान्न दीर्घ इति भावः । तथाच 'ज्ञीप्' इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे 'अत्र लोपः' इत्यभ्यासलोपे परिनिष्ठितमाह—ज्ञीप्सतीति । इट्पक्षे आह—जिज्ञपयिषतीति । अमितस्त्विति । मारणादिव्यतिरिक्तार्थकस्य घटादिकस्य हेतुमण्ण्यन्तस्य 'ज्ञा नियोगे' इति चौरादिकण्यन्तस्य च मित्त्वाऽभावेन उपधाह्रस्वाऽभावात् 'सनीवन्त'इत्यत्र ज्ञपिग्रहणेनाऽग्रहणान्नित्यमेव इडिति भावः । तदाह—जिज्ञापयिषतीति । सनधातोः सनि आह—जनसनेत्यात्त्वमिति । 'नकारस्येति' शेषः । सिषासतीति । आत्त्वे कृते सा इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासस्य ह्रस्वे अत इत्वे षत्वे रूपम् । नच 'स्तौतिण्योरेव'इति नियमान्न ष इति शङ्क्यम्, सनः षत्वे

स्याज्झलादौ सनि । तितांसति । तितंसति । तितनिषति । 'आशङ्कायां सन्वक्तव्यः' (वा १७०७) श्वा मुमूर्षति । कूलं पिपतिषति । २६२३ **सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच्च इस्** ७।४।५४॥ एषामच इस् स्यात्सादौ सनि । अभ्यासलोपः । 'स्कोः–' (सू ३८०) इति सलोपः । पित्सति । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति । डु मिञ् , मीञ् आभ्यां सन् । कृतदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपाविशेषादिस् । 'सः सि–' (सू २३४२) इति तः । मित्सति । मित्सते । मा माने–मित्सति । माङ्मेङोः–मित्सते । दोदाणोः–दित्सति । देङ्–दित्सते । दाञ्–दित्सति । दित्सते । धेट्–धित्सति । धाञ्–धित्सति । धित्सते । रिप्सते । लिप्सते ।

सत्येव तत्प्रवृत्तेः । इट्पक्षे त्वाह–सिसनिषतीति । अत्र 'जनसन' इत्यात्वं तु न, सनो झलादित्वाऽभावात् । 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न ष इति भावः । तनिपतीति । प्राप्तविभाषेयम् । तनोतेर्विभाषा । उपधाया दीर्घ इति । 'नोपधायाः' इत्यतः 'ढ्लोपे' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । झलादौ सनीति । 'अज्झन' इत्यतस्तदनुवर्तते । तत्र झलादाविति भाष्ये स्थितमिति भावः । आशङ्कायामिति । आशङ्काविषयक्रियावृत्तेर्धातोः स्वार्थे सनित्यर्थः । श्वा मुमूर्षतीति । शङ्कितमरणो भवतीत्यर्थः । कूलं पिपतिषतीति । शङ्कितपतनं भवतीत्यर्थः । 'तनिपति' इति इट्पक्षे रूपम् । पतेः सनि इडभावपक्षे त्वाह—सनि मीमा । सादौ सनीति । 'सः सि' इत्यतः सीत्यनुवृत्तेरिति भावः । अभ्यासलोप इति । 'अत्र लोपः' इत्यनेनेति भावः । पिस् स ति इति स्थिते आह—स्कोरिति । दरिद्रातेः सनि 'तनिपति' इति इड् विकल्पमुदाहरति—दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासतीति । डुमिञिति । 'डु मिञ् प्रक्षेपणे' स्वादिः, 'मीञ् हिंसायाम्' क्र्यादिः, आभ्यां सन्नित्यर्थः । 'सनि मीमा' इत्यत्र मीग्रहणेन एतयोरुभयोर्ग्रहणमिति भावः । ननु मी इति दीर्घश्रवणात् डु मिञ् इत्यस्य ह्रस्वान्तस्य कथं ग्रहणमित्यत आह—कृतदीर्घस्येति । डु मिञ्धातोः सनि 'अज्झन' इति कृतदीर्घस्य तथा 'मीञ् हिंसायाम्' इति स्वतःसिद्धदीर्घस्य च मारूपाविशेषादुभयोरपि ग्रहणमित्यर्थः । सः सीति । उभयोरपि धात्वोः मी स इति स्थिते 'सनि मीमा' इति इसादेशे द्वित्वे 'अत्र लोपः' इत्यभ्यासलोपे 'सः सि' इति सस्य तकार इत्यर्थः । मित्सति मित्सते इति । प्रकृतेर्ञित्त्वात् 'पूर्ववत्सनः' इति उभयपदित्वम् । माङ्मेङोरिति । मेङः सनि 'आदेचः' इत्यात्वे कृते मारूपत्वाऽविशेषात् 'सनि मीमा' इत्यत्र उभयोरपि ग्रहणमिति भावः । दोदाणोरिति । 'दो अवखण्डने' इति धातोः सनि आत्वे कृते दारूपाऽविशेषात् घुत्वादुभयोर्ग्रहणमिति भावः । दित्सतीति । 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वान्नोपधागुणः । देङिति । तस्यापि कृतात्वस्य दारूपत्वेन घुत्वादिति भावः । दाञिति । 'डु दाञ् दाने' इति धातुरपि घुत्वात् गृह्यते इति भावः । धेडिति । अस्यापि कृतात्वस्य घुत्वात् 'सनि मीमा' इत्यत्र ग्रहणमिति भावः । रिप्सते इति । रभधातोः रूपम् । लिप्सते इति । लभधातोः रूपम् ।

शक्लृ-शिक्षति। शक मर्षणे इति दिवादिः स्वरितेत्। शिक्षति-शिक्षते। पित्सति। 'राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः' (वा ४६३५)। रित्सति। हिंसायाम् किम्। आरिरात्सति। **२६२४ मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ७।४।५७॥** सादौ सनि। अभ्यासलोपः। मोक्षते। मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव। अकर्मकस्य किम्। मुमुक्षति वत्सं कृष्णः। 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' (सू २३४८)। विवृत्सति। तङि तु विवर्तिषते। 'सेऽसिचि-' (सू २५०६) इति वेट्। निनर्तिषति। निनृत्सति। **२६२५ इट् सनि वा ७।२।४१॥** वृङ्वृञ्भ्यामॄदन्ताच्च सन इड्वा स्यात्। तितरिषति। तितरीषति। तितीर्षति। विवरिषति। विवरीषति। वुवूर्षति। वृङ्। वुवूर्षते। विवरिषते। दुध्वूर्षति। **२६२६ स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि ७।२।७४॥** स्मिङ्, पूङ्, ऋ, अञ्जू, अश, एभ्यः सन इट् स्यात्। सिस्मयिषते। पिपविषते। अरिरिषति। इह रिस्शब्दस्य द्वित्वम्। इस् इति सनोऽवयवः

पित्सतीति। पत्लृधातोः रूपम्। पद्धातोः पित्सते इति रूपम्। सनि इस् वाच्य इति। अकारस्येति शेषः। रित्सतीति। सनि इसादेशः। 'अत्र लोपः' इत्यभ्यासलोपः। मुचोऽकर्मकस्य। सादौ सनीति। शेषपूरणमिदम्। 'सः सि' इत्यतः सीति 'सनि मीमा' इत्यतः सनीति चानुवृत्तेरिति भावः। 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते वचनम्। अभ्यासलोप इति। 'अत्र लोपः' इत्यनेनेति शेषः। मोक्षते इति। 'अत्र लोपः' इत्यभ्यासलोपः। तङि त्विति। 'न वृद्भ्यः' इत्यत्र परस्मैपदग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वादिति भावः। निनृत्सतीति। इडभावपक्षे 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वान्न गुणः। इट् सनि वा। 'वॄतो वा' इत्यतो 'वॄत' इत्यनुवर्तते इति मत्वा आह—वृङ्वृञ्भ्यामित्यादि। 'सनि ग्रहगुहोश्च' इत्यस्यापवादः। चिकीर्षतीत्यादौ 'अज्झन' इति दीर्घे कृते सनि नेदं प्रवर्तते, 'एकाच उपदेशे' इत्यत उपदेशे इत्यनुवर्त्य उपदेशे ॠकारान्तादिति व्याख्यानात्। तितरिषति-तितरीषतीति। तॄधातोः सनि इटि 'वॄतो वा' इति दीर्घः। इडभावे त्वाह—तितीर्षतीति 'इको झल्' इति कित्त्वाद्गुणाभावे तॄ इत्यस्य ॠकारस्य इत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः। विवरिषतीति। वृञ्धातोः सनि इटि 'वॄतो वा' इति दीर्घविकल्पः। इडभावे त्वाह—वुवूर्षतीति। 'उदोष्ठ्य' इत्युत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घः। वुवूर्षते इति। ङित्त्वादात्मनेपदम्। दुध्वूर्षतीति। 'ध्वृ कौटिल्ये' 'अज्झन' इति दीर्घः। 'उदोष्ठ्य' इत्युत्त्वे, 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः। स्मिपूङ्। स्मि, पूङ्, ऋ, अञ्जू, अश एषां द्वन्द्वः। ऋकारस्य यणि रेफे रञ्जिवदिति निर्देशः। इट् स्यादिति। 'इडत्यर्ति' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। पूञस्तु पुपूषतीत्येव। 'सनि ग्रह' इति इण्निषेधात्। सिस्मयिषते इति। 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न षः। पिपविषते इति। पूङ्धातोः पू इत्यस्य द्वित्वे 'ओः पुयण्ज्य' इति इत्त्वम्। अरिरिषतीति।

कार्यभागिति कार्यिणो निमित्तत्वायोगात्। 'द्विर्वचनेऽचि' (सू २२४३) इति न प्रवर्तते। अञ्जिजिषति। अशिशिषते। 'उभौ साभ्यासस्य' (सू २६०६)। प्राणिणिषति। उच्छेस्तुक्। श्चुत्वम्। 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति चछाभ्यां सहितस्येटो द्वित्वम्। 'हलादिः शेषः' (सू २१७९) उचिच्छिषति। 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति त्वनित्यम्। 'च्छ्वोः' (सू २५६१) इति सतुक्कग्रहणाज्ज्ञापकात्। प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा। 'णौ च संश्चङोः' (सू २५७६) (सू

धातोः सनि इटि रूपम्। रिस्शब्दस्येति। गुणे रपरत्वे 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति रिस् इत्यस्य द्वित्वमित्यर्थः। ननु 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधाद्गुणाऽसम्भवात् रिस् इत्यस्य कथं द्वित्वमित्यत आह—द्विर्वचनेऽचि इति न प्रवर्तते इति। कुत इत्यत आह—कार्यिणो निमित्तत्वाऽयोगादिति। 'नहि कार्यी निमित्ततया आश्रीयते' इति निषेधादिडादेः सनो द्वित्वरूपकार्यिणो न द्वित्वनिमित्तत्वमिति भावः। ननु इडागमः सन्भक्तः। ततश्च इस् इत्यस्य द्वित्वेऽपि समुदायस्य इस इत्यस्य द्वित्वकार्यित्वाऽभावात् द्वित्वनिमित्तत्वमित्यत आह–रस् इतीति। इस् इति सनोऽवयवो, द्वित्वभागिति कृत्वा अवयवद्वारा इस इति समुदायस्य कार्यित्वमिति भावः। अञ्जिजिषतीति। अञ्जेः सनि इटि 'न न्द्राः' इति नकारस्य निषेधात् जिस् इत्यस्य द्वित्वम्। ऊदित्वादिड्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट्। अशिशिषते इति। 'अशू व्याप्तौ' ऊदित्वादिड्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट्। 'अश भोजने' इति क्र्यादिस्तु नित्यं सेडेव। उच्छेरिति। 'उछी विवासे'। अत्र 'छे च' इति तुगित्यर्थः। श्चुत्वमिति। तुक इति शेषः। ननु उच्छ् इस इति स्थिते श्चुत्वस्याऽसिद्धत्वात्तकारसहितस्य द्वित्वे अभ्यासे तकारः श्रूयेत इत्यत आह–पूर्वत्रेत्यादि। हलादिः शेष इति। च्छिस् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषादभ्यासे छकारसकारयोर्निवृत्तौ तुक्श्चकारः छकारश्च शिष्यते इत्यर्थः। तदाह—उचिच्छिषतीति। उत्तरखण्डे छकारे परे इकारस्य तुकश्चुत्वेन चकारः। ननु च्छिस् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषात्पूर्वखण्डे छकारसकारयोर्निवृत्तौ 'निमित्ताऽपाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति न्यायेन तुकोऽपि निवृत्तेस्तदादेशचकारस्य कथमभ्यासे श्रवणमित्यत आह—निमित्तापाये इति। कथमनित्यत्वमित्यत आह—च्छ्वोरिति। पृष्टः, पृष्टवानित्यादौ प्रच्छेः छकारस्य 'च्छ्वोः' इति शकारे व्रश्चादिना शस्य षत्वे तुक्चकारस्य श्रवणप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं सतुक्कग्रहणम्। तत्र चकारस्य शकारे सति निमित्ताभावादेव तुकोऽपि निवृत्तिसिद्धेः सतुक्कग्रहणं व्यर्थमापद्यमानम् 'निमित्तापाये' इत्यस्याऽनित्यतां ज्ञापयतीत्यर्थः। प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्वेति। 'हनश्च वधः' इति हनधातोरप्प्रत्यये प्रकृतेर्वधादेशे वधशब्दः। कंसवधमाचष्टे कंसं घातयतीत्यादौ 'आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे इति लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः' इति अप्प्रत्ययस्य लुकि प्रकृतेर्वधादेशनिवृत्तिर्विहिता। तत्र कृते लुकि निमित्ताऽपायादेव वधादेशनिवृत्तिसिद्धेः प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं व्यर्थमापद्य-

२६०१) इति सूत्राभ्यामिङो गाङ्, श्वयतेः सम्प्रसारणं च वा। अधिजिगापयिषति—अध्यापिपयिषति। शिश्वाययिषति—शुशावयिषति। 'ह्वः सम्प्रसारणम्' (सू २५८६)। जुहावयिषति। 'णौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो न' इत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम्। पुस्फारयिषति। चुक्षावयिषति। 'ओः पुयण्ज्यपरे' (सू २५७७)। पिपावयिषति। बिभावयिषति। यियावयिषति। रिरावयिषति। लिलावयिषति।

मानं 'निमित्तापाये' इत्यस्य अनित्यतां ज्ञापयतीत्यर्थः। यद्यप्यत्र षषशब्दे अण्प्रत्ययः षषादेशश्च युगपद्विहितः, नतु प्रत्यये परे। तथापि सन्नियोगशिष्टत्वात् प्रत्ययस्य निमित्तत्वं पर्यवसानगत्येति बोध्यम्। वस्तुतस्तु पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयतीत्येतत्साधके 'पुष्ययोगे ज्ञि' इति वचने भाष्योक्तप्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यनुवृत्तिरिह ज्ञापिका। तत्र हि 'दजोः' इति धिति परतः कुत्वम्। अन्यथा कुत्वलुकि निमित्ताऽपायपरिभाषयैव कुत्वनिवृत्तौ किं प्रकृतिप्रत्यापत्त्यनुवृत्त्येति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः। अथ 'इङ् अध्ययने' 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः' इत्याभ्यां ण्यन्ताभ्यां सनि विशेषमाह—णौ चेति। 'णौ च संश्चङोः' इति सूत्रं द्वितीयस्य चतुर्थे पादे षष्ठस्य प्रथमे पादे च स्थितम्। 'सन्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ् वे'ति प्रथमस्यार्थः। सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः सम्प्रसारणं वेति द्वितीयस्यार्थः। प्रथमसूत्रेण इङो गाङ्, द्वितीयसूत्रेण श्वयतेः सम्प्रसारणमित्युभयमपि पाक्षिकं भवतीत्यर्थः। अधिजिगापयिषतीति। इङो णौ विवक्षिते गाङि पुकि गापि इत्यस्मात्सनि रूपम्। 'णौ च संश्चङोः' इति गाङ्विधौ विषयसप्तमीति प्रागेवोक्तम्। गाङभावे आह—अध्यापिपयिषतीति। 'क्रीङ्जीनां णौ' इत्यात्वे पुक्। शिश्वाययिषतीति। श्विधातोर्णौ वृद्धावायादेशे श्वायि इत्यस्मात्सनि सम्प्रसारणोऽभावे रूपम्। सम्प्रसारणपक्षे आह—शुशावयिषतीति। ण्यन्तात्सनि इटि शिव इ इस इति स्थिते 'सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' इति वचनात्प्रथमं सम्प्रसारणं पूर्वरूपम्। 'शु' इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उकारस्य वृद्धावावादेशे णिचो गुणाऽयादेशाविति भावः। ह्वः सम्प्रसारणमिति। हेतुमण्ण्यन्तप्रक्रियायां व्याख्यातम्। जुहावयिषतीति। ह्वेञो ण्यन्तात्सनि इटि प्रथमं सम्प्रसारणं पूर्वरूपम्। हु इत्यस्य द्वित्वम्। उकारस्य वृद्ध्यावादेशौ, णिचो गुणाऽयादेशाविति भावः। ननु परत्वात् द्वित्वात् प्रागेव उकारस्य वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोः हाव् इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासस्याऽत्त्वे इकार एव श्रूयेतेत्यत आह—णौ द्वित्वादिति। पुस्फारयिषतीति। स्फुरतेः ण्यन्तात्सनि इटि 'चिस्फुरोर्णौ' इत्यस्मात् प्रागेव स्फुर् इत्यस्य द्वित्वम्, द्वित्वे कार्ये णावच आदेशस्य निषेधात्। 'ओः पुयण्जि' इति इत्वं तु न, पकारस्य सकारेण व्यवहितत्वया पवर्गपरत्वाऽभावात्। चुक्षावयिषतीति। क्षुधातोःण्यन्तात् सनि इटि क्षु इत्यस्य द्वित्वम्। परिनिष्ठिते रूपे अवर्णपरत्वेन णावच आदेशस्य निषेधादिति भावः। ओः पुयणिति। हेतुमण्णिच्प्रक्रियायामिदं व्याख्यातमपि स्मार्यते। पिपावयिषतीत्यादि। पू, भू, यु, रु, लु, जु एभ्यो ण्यन्तेभ्यः सनि इटि द्विस्वे कार्ये णा-

जिज्ञावयिषति। पुयण्जि इति किम्। नुनावयिषति। अपरे किम्। बुभूषति। 'स्रवति-' (सू २५७८) इतीत्वं वा। सिस्रावयिषति। सुस्रावयिषतीत्यादि। अपरे इत्येव। शुश्रूषते। **२६२७ स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ८।३।६१॥** अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात् षभूते सनि नान्यत्र। तुष्टूषति। 'द्युतिस्वाप्योः-' (सू. २३४४) इत्युत्वम्। सुष्वापयिषति। सिषाधयिषति। स्तौतिण्योः किम्। सिसिक्षति। उपसर्गात्तु 'स्थादिष्वभ्यासेन च—' (२२७७) इति षत्वम्। परिषिषिक्षति। षणि किम्। तिष्ठासति। सुपुप्सति।

वच आदेशनिषेधात् उवर्णान्तानामेव द्वित्वे अभ्यासोवर्णस्य इत्वमिति भावः। जुः सौत्रो धातुः, 'जुचङ्क्रम्य' इत्यत्रोक्तः। अथ 'स्रवति शृणोति' इति सूत्रं हेतुमण्णिच्प्रक्रियायां व्याख्यातं स्मारयति—स्रवतीतीत्वं वेति। शुश्रूषते इति। 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इत्यात्मनेपदम्। स्तौतिण्योरेव'। 'षणी'ति कृतषत्वस्य सनो ग्रहणम्। 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम् 'इण्कोः' इति च। तत्र कुग्रहणं निवर्तते असम्भवात्। णिग्रहणेन तदन्तग्रहणम्। 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। तदाह—अभ्यासेण इत्यादि। षभूते इति। षकारं प्राप्ते सनीत्यर्थः। नान्यत्रेति। अभ्यासेणः परस्य चेत्सस्य षत्वं तर्हि स्तौतिण्यन्तयोरेवेत्यर्थः। नच 'आदेशप्रत्यययोः' इत्येव सिद्धे आरम्भसामर्थ्यादेव नियमलाभात् एवकारो व्यर्थ इति वाच्यम्, षण्येवेति नियमनिरसनार्थत्वात्। 'षण्येवे'ति नियमे सति तुष्टावेत्यत्र षत्वाऽनापत्तेः। स्तौतेरुदाहरति—तुष्टूषतीति। 'अज्झन' इति दीर्घः। ण्यन्तस्योदाहरिष्यन्नाह—द्युतीति। उत्वमिति। वकारस्य सम्प्रसारणमुकार इत्यर्थः। सुष्वापयिषतीति। स्वपेर्णौ उपधावृद्धौ स्वापि इत्यस्मात् सनि इटि वकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे सुप इत्यस्य द्वित्वे णेर्गुणे अयादेशे सनः षत्वे अभ्यासेणः परस्य षत्वमिति भावः। सिषाधयिषतीति। अत्रापि ण्यन्तत्वादभ्यासेणः परस्य सस्य षत्वमिति भावः। सिसिक्षतीति। सेक्तुमिच्छतीत्यर्थः। सिच्धातोः सन् 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वान्न लघूपधगुणः। अभ्यासेणः परस्य सस्य चेत् षत्वं तर्हि 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न ष इति भावः। ननु परिषिषिक्षतीत्यत्र अभ्यासेणः परस्य सस्य कथं षत्वं 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमात् 'स्थादिष्वभ्यासेन च' इति षत्वस्याप्यनेन नियमेन निवृत्तेरित्यत आह—उपसर्गात्त्विति। 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमेन मध्येऽपवादन्यायबलात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वमेव बाध्यत इति भावः। षणि किमिति। कृतषत्वनिर्देशः किमर्थ इति प्रश्नः। तिष्ठासतीति। 'धात्वादेः' इति षस्य सत्वे स्था इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे इत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम्। कृतषत्वे सन्येवायं नियमः, अत्र तु सनः षत्वाऽभावेन नियमाऽप्रवृत्तेः षः निर्बाधमिति भावः। सुषुप्सतीति। स्वप्धातोः सनि 'रुदविदमुषग्रहिस्वपि' इति कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वम्। कित्त्वान्न

अभ्यासादित्युक्तेर्नेह निषेधः । इण् । प्रतीषिषति । इक् । अधीषिषति । **२६२८ सः स्विदिस्वदिसहीनां च ८।३।६२॥** अभ्यासेणः परस्य ण्यन्तानामेषां सस्य स एव, न षः, षणि परे । सिस्वेदयिषति । सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति । 'स्थादिष्वेवाभ्यासस्य' इति नियमान्नेह । अभिसुसूषति ।

'शैषिकान्मतुवर्थीयाच्छैषिको मतुवर्थिकः ।
सरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥' (भाष्यम्)

शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न । तेन शालीये भव इति वाक्यमेव, न तु छान्ताच्छः । सरूपः किम् । अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः, आहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रीयः । अणन्ताच्छः । तथा मत्वर्थात्सरूपः स न । धनवानस्यास्ति । इह मतुबन्तान्मतुप् न । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । सरूप इत्यनुषज्यते । अर्थद्वारा सादृश्यं तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तादिच्छासन्न । स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते । इति तिङन्ते सन्प्रकरणम् ।

लघूपधगुणः । इहापि 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमो न भवति, सनः षत्वाऽभावादिति भावः । ननु 'षणि' इणः परस्य सस्य चेत् षत्वं तर्हि 'स्तौतिण्योरेवे'त्येतावदेवास्तु । अभ्यासादिति किमर्थमित्यत आह—अभ्यासादित्युक्तेर्नेहेति । प्रतीषिषतीति । इण्धातोः सनि 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासेणम् । इह षभूते सनि 'इण गतौ' इति धातोः परस्य सस्य षत्वं भवत्येव, अभ्यासेणः परत्वे सत्येव नियमप्रवृत्तेरिति भावः । अधीषिषतीत्यप्येवम् । सः स्विदि । सः स्विदीतिच्छेदः । 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्' इति सूत्रे स्तौतिवर्जमनुवर्तते । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तं च । तदाह—अभ्यासेण इति । सकारविधिर्नियमार्थ इत्याह—सस्य स एवेति । सुनोतेः सनि 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमादुत्तरखण्डस्य षत्वाऽभावे अभिसुसूषतीत्यत्र 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यभ्यासस्य षत्वमाशङ्क्य आह—स्थादिष्वेवेति । शैषिकादिति । सन्विधायकसूत्रस्थमिदं वार्तिकम् । शैषिकात्सरूपः शैषिकः प्रत्ययो न । मतुवर्थीयात् सरूपो मतुवर्थिकः प्रत्ययो नेत्यन्वयः । शेषाधिकारे विहितः शैषिकः । भवार्थे अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । मतुवर्थे भवो मतुवर्थीयः गहादित्वाच्छः । मतुवर्थोऽस्यास्तीति मतुवर्थिकः 'अत इनिठनौ' इति ठन् । शालीये इति । शालायां भवः शालीयः । 'वृद्धाच्छः' शालीये भव इत्यर्थे शालीयशब्दात् पुनः छो नेत्यर्थः । आहिच्छत्रे भव इति । आहिच्छत्रशब्दो भवार्थे अणन्तः । ततो भवार्थे 'वृद्धाच्छः' इति छ एव भवति । न तु पुनरणिति भावः । ननु जुगुप्सिषते इत्यादौ कथं सन्नन्तात् सन्निष्यत आह—सरूप इत्यनुषज्यते इति । सन्नन्तान्न सनिष्यते इत्यत्रापि सरूप इत्यनुषज्यते इत्यर्थः । नन्वेवमपि जुगुप्सिषते इत्यत्र सरूपस्य सनः कथं प्रवृत्तिरित्यत आह—अर्थद्वारेति । शब्दतो वैरूप्यस्याऽसम्भवादर्थद्वारकमेव सारूप्यं विवक्षितमिति

अथ तिङन्ते यङ्प्रकरणम् ॥ १३ ॥

२६२९ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ३।१।२२॥ पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारः तस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात्। २६३० गुणो यङ्लुकोः ७।४।८२॥ अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च। 'सनाद्यन्ताः–' (सू २३०४) इति धातुत्वाल्लडादयः। ङिदन्तत्वादात्मनेपदम्। पुनः पुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते। बोभूयाञ्चक्रे। अबोभूयिष्ट। धातोः किम्। आर्धधातुकत्वं यथा स्यात्। तेन 'ब्रुवो वचिः' (सू २४५३) इत्यादि। एकाचः किम्। पुनः पुनर्जागर्ति। हलादेः किम्। भृशमीक्षते। भृशं शोभते रोचते इत्यत्र यङ् नेति भाष्यम्। पौनःपुन्ये तु स्यादेव। रोरुच्यते। शोशुभ्यते। 'सूचिसूत्रिमू-

---

भावः। तेनेति। इच्छासन्नन्तादिच्छासन्नेति लभ्यते इत्यर्थः। स्वार्थेति। स्वार्थसन्नन्तात्तु इच्छासन् भवत्येवेत्यर्थः। इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां सन्नन्तनिरूपणं समाप्तम्।

अथ यङ्प्रक्रियाः निरूप्यन्ते। धातोरेकाचो। तस्मिन्द्योत्ये इति। वाच्यत्वे तु प्रत्ययवाच्यस्य प्रधानतया सन्नन्ते इच्छाया इव तस्य विशेष्यत्वं स्यादिति भावः। गुणो यङ्लुकोः। यङ् च लुक्च इति द्वन्द्वात् सप्तमी। लुगिह यङ एव विवक्षितः, उपस्थितत्वात्। 'अत्र लोप' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते। तदाह—अभ्यासस्येति। इक्परिभाषया इगन्तस्येति लभ्यते। बोभूयते इति। 'सन्यङोः' इति द्वित्वम्। यङो ङित्त्वादूकारस्य न गुणः। 'बोभूय' इत्यस्माल्लटि तिपि शपि पररूपम्। 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति पुनर्द्वित्वं तु न, तस्य 'क्रियासमभिहारे' इति विहितलोडन्तमात्रविषयत्वात्। अत एव 'क्रियासमभिहारे लोट्' इति सूत्रभाष्ये 'क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे वाच्ये' इत्येव पठितम्। पौनःपुन्ये यङि तु 'नित्यवीप्सयोः' इति न द्वित्वम्, "क्रियासमभिहारे द्वे' इत्यनेन पौनःपुन्येऽपि लोडन्तद्वित्वविधानेन पौनःपुन्यस्य अन्यतो लाभे सौत्रद्वित्वाऽप्रवृत्तेर्ज्ञापनादित्यलम्। धातोः किमिति। 'क्रियासमभिहारे' इत्यनेनैव धातोर्लाभात्किमर्थं धातुग्रहणमिति प्रश्नः। आर्धधातुकत्वमिति। 'धातो'रित्यभावे आर्द्धधातुकत्वं न स्यात्। धातोरिति विहितप्रत्ययस्यैव आर्द्धधातुकत्वादिति भावः। ब्रुव इति। यङः आर्द्धधातुकत्वे सत्येव तस्मिन् परे 'ब्रुवो वचिः' 'वेञो वयिः' इत्यादि कार्यं सिध्यति। अन्यथा 'आर्धधातुके' इत्यधिकृत्य तद्विधानान्न स्यादिति भावः। भृशमीक्षते इति। नच भृशशब्देनैवात्र भृशार्थमानात् यङ् न भविष्यतीति वाच्यम्, भृशत्वं हि यङ्द्योत्यम्, नतु वाच्यम्। द्योतनं च उक्तस्यापि सम्भवतीति भावः। यङ् नेति। अनभिधानादिति भाष्ये स्पष्टम्। पौनःपुन्ये त्विति। पुनःपुनश्शब्दसमभिहारेऽपि यङस्त्येव, भृशार्थ एवानभिधानोक्तेरिति

च्यट्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः' (वा १७५१)। आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः। सोसूच्यते। सोसूत्र्यते। अनेकाच्कत्वेनाषोपदेशत्वात्षत्वं न। मोमूत्र्यते। **२६३१ यस्य हलः ६।४।४९॥** यस्य इति सङ्घातग्रहणम्। 'हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादार्धधातुके। 'आदेः परस्य' (सू ४४)। 'अतो लोपः' (सू २३०८)। सोसूचाञ्चक्रे। सोसूचिता। सोसूत्रिता। मोमूत्रिता। **२६३२ दीर्घोऽकितः ७।४।८३॥** अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च। अटाट्यते। **२६३३ यङि च ७।४।३०॥** अर्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च। यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः। अरार्यते इति भाष्योदाहरणात्। अरारिता। अशा-

---

भावः। सूचिसूत्रीति। सूचि, सूत्रि, मूत्रि, अटि, अर्ति, अशू, ऊर्णोति-एषां द्वन्द्वः। 'सूच पैशुन्ये, सूत्र वेष्टने, मूत्र प्रस्रवणे' एते त्रयश्चुराद्यन्तर्गणे कथादावदन्ताः। तेषामनेकाच्त्वादप्राप्तौ यङ्वचनमित्याह—आद्यास्त्रय इति। 'अट गतौ, ऋ गतौ, अश भोजने, अशू व्याप्तौ' एषां हलादित्वाभावाद्वचनम्। ऊर्णोस्तु हलादित्वाभावादेकाच्त्वाभावाच्च वचनम्। सोसूच्यते इति। ण्यन्ताद्यङि णिलोपे द्वित्वे 'गुणो यङ्लुकोः' इति अभ्यासगुणः। सूचेः षोपदेशत्वभ्रमं वारयति—अनेकाच्कत्वेनेति। षोपदेशत्वे तु 'धात्वादेः' इति षस्य सत्वे कृते आदेशसकारत्वादुत्तरखण्डस्य षत्वं स्यादिति भावः। लिटि सोसूच् य आमिति स्थिते—यस्य हलः। यकारादकारस्य उच्चारणार्थत्वभ्रमं वारयति—सङ्घातग्रहणमिति। यकाराकारसमुदायस्येत्यर्थः। 'हलः' इति पञ्चमी। 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम्। 'अतो लोपः' इत्यस्मात् लोप इत्यनुवर्तते। तदाह—हलः परस्येत्यादिना। ननु 'अलोऽन्त्यस्य' इति यकारादकारस्य लोपः स्यादित्यत आह—आदेः परस्येति। 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्यायमपवाद इति भावः। अतो लोपः इति। यकाराकारसङ्घाते यकारस्य लोपे सति परिशिष्टस्याकारस्य 'अतो लोपः' इत्यर्थः। ननु मास्तु संघातग्रहणम्। यकारस्यैवात्र लोपो विधीयताम्। अतो लोपे सति इष्टसिद्धिरिति चेत्, न-ईर्ष्य धातोस्तृचि इटि ईर्ष्यिता इत्यत्र यकारलोपनिवृत्त्यर्थत्वादित्यलम्। अटधातोः यङि 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति 'टय' इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेण अभ्यासे यकारनिवृत्तौ अटट्यते इति स्थिते—दीर्घोऽकितः। अभ्यासस्येति। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। यङि यङ्लुकि चेति। 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। 'अकित' इत्यस्य तु यंयम्यते इत्यादौ प्रयोजनं वक्ष्यते। ऋधातोर्यङि कृते ङित्त्वादुगुणनिषेधे प्राप्ते—यङि च। 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इति सूत्रमनुवर्तते। 'रीङ् ऋतः' इत्यस्मात् ऋत इति च। तदाह—अर्तेरित्यादि। तथाच ऋ य इति स्थिते ऋकारस्य गुणे अकारे रपरत्वे अर् य इति स्थिते 'न न्द्राः' इति रेफस्य द्वित्वनिषेधे य इत्यस्य द्वित्वे 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासदीर्घे 'अयायते' इति प्राप्ते आह—यकारपररेफस्येति। भाष्योदाहरणादिति। 'धातोरेकाच' इति सूत्रे

शिता । ऊर्णोनूयते । बेभिद्यते । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः । बेभिदिता । **२६३४ नित्यं कौटिल्ये गतौ ३।१।२३॥** गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे । कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते । **२६३५ लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम् ३।१।२४॥** एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । सासद्यते । **२६३६ चरफलोश्च ७।४।८७॥** अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । नुक् इत्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते । 'स च पदान्तवद्वाच्यः' (वा ४६६१) 'वा पदान्तस्य' (सू १२५) इति यथा स्यात् । **२६३७ उत्परस्यातः ७।४।८८॥** चरफलोरभ्यासात्परस्यात उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः । हलि च (सू ३५४) इति दीर्घः । चंचूर्यते-चञ्चूर्यते । पम्फुल्यते-पंफुल्यते । **२६३८**

इति शेषः । अरारितेति । 'यस्य हलः' इति यकारलोपः । अशाशितेति । अशधातोर्यङि 'श्य' इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेण अभ्यासे यकारनिवृत्तौ 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे 'यस्य हलः' इति यकारलोपः । ऊर्णोनूयते इति । ऊर्णु य इति स्थिते 'न न्द्राः' इति 'नु' इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासगुणे 'अकृत्' इति दीर्घः । बेभिद्यते इति । भिद् य इति स्थिते भिद् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासगुणः । ननु बेभिद्य इति यङन्ताल्लुटि तासि इटि यलोपे अतो लोपे बेभिदितेत्यत्र तासि परे लघूपधगुणः स्यादित्यत आह—अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादिति । नित्यं कौटिल्ये गतौ । 'नित्य' शब्दः एवार्थे । कौटिल्ये इत्यस्योपरि द्रष्टव्यः । 'धातोरेकाचः' इत्यतो यङित्यनुवर्तते । तदाह—गत्यर्थात्कौटिल्य एवेति । गत्यर्थवृत्तेर्धातोः कौटिल्ये द्योत्ये एव यङित्यर्थः । एवशब्दव्यवच्छेद्यमाह—न तु क्रियासमभिहारे इति । शब्देन्दुशेखरे तु गत्यर्थेभ्यः क्रियासमभिहारे यङस्त्येवेति प्रपञ्चितम् । लुपसद । लुप, सद, चर, जप, जभ, दह, दश, गॄ एषां द्वन्द्वः । यङित्यनुवर्तते । भावः धात्वर्थः । तद्गता गर्हा भावगर्हा । नित्यमित्यनुवृत्तम् एवकारार्थकम् । तदाह—एभ्य इत्यादि । चरफलोश्च । 'अत्र लोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यस्मात् अतो नुगिति । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यस्मात् यङ्लुकोरिति च तदाह—अनयोरित्यादि । नुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । लक्ष्यते इति । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति पूर्वसूत्रे यंयम्यते, रंरम्यते, इत्यादौ अनुस्वारश्रवणार्थं नुगित्यनुस्वारोपलक्षणमाश्रयणीयम् । अन्यथा झल्परत्वाभावात् 'नश्च' इत्यनुस्वाराऽसम्भवान्नकार एव श्रूयेतेत्युक्तं भाष्ये । तस्यैवेहानुवृत्तेरत्राप्यनुस्वारोपलक्षणार्थत्वमिति भावः । पदान्तवदिति । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति पूर्वसूत्रस्थमिदं वार्तिकमत्राप्यनुवर्तते इति भावः । उत्परस्यातः । 'अत्र लोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवृत्तं परशब्दयोगात् पञ्चम्या विपरिणम्यते । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतः यङ्लुकोरिति 'चरफलोः' इति चानुवर्तते तदाह—चरफलोरित्यादि । दीर्घ इति । 'उकारस्ये'ति शेषः । चञ्चूर्यते इति । गर्हितं चरतीत्यर्थः । यङि

जपजभदहदशभञ्जपशां च ७।४।८६॥ एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । गर्हितं जपति जञ्जप्यते इत्यादि । २६३९ ग्रो यङि ८।२।२०॥ गिरतेः रेफस्य लत्वं स्याद्यङि । गर्हितं गिलति जेगिल्यते । 'घुमास्था-' (सू २४६२) इतीत्वम् । गुणः । देदीयते । पेपीयते । सेषीयते । 'विभाषा श्वेः' (सू २४२०) । शोशूयते । शेश्वीयते । 'यङि च' (सू २६३३) । सास्मर्यते । 'रीङृतः' (सू १२३४) । चेक्रीयते । सुट् । सञ्चेस्क्रीयते । २६४० सिचो यङि ८।३।११२॥ सिचः सस्य षो न स्याद्यङि । निसेसिच्यते । २६४१ न कवतेर्यङि ७।४।६३॥ कवतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि । कोकूयते । कौतिकुवत्योस्तु चो-

द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासाऽकारादुपरि अनुस्वारागमे 'वा पदान्तस्य' इति तस्य परसवर्णे मकारे उत्तरखण्डे अकारस्य उत्त्वे तस्य दीर्घः । परसवर्णाऽभावपक्षे त्वाह—चंचूर्यते इति । पंफुल्यते इति । अत्र अनुस्वारस्य मकारः परसवर्णः । जपजभ । 'चरफलोश्च' इत्यत्र यदनुवृत्तं तत्सर्वमिहाप्यनुवर्तते । तदाह—एषामिति । इत्यादीति । जञ्जभ्यते । दन्दह्यते । दन्दश्यते । बम्भज्यते । पम्पश्यते । 'पश'धातुर्दन्त्यान्तः सौत्रो गत्यर्थ इति माधवः । 'तालव्यान्त' इति काशिका । ग्रो यङि । 'गॄ' इत्यस्य 'ग्रः' इति षष्ठ्येकवचनम् । 'कृपो रो लः' इत्यनुवर्तते । तदाह—गिरतेरित्यादि । दा, पा, सा, एभ्यो यङि विशेषमाह—घुमास्थेत्यादि । शोशूयते इति । श्विधातोर्यङि 'सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' इति वचनात् सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'शु' इत्यस्य द्वित्वम् । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । सास्मर्यते इति । स्मृ य इति स्थिते संयोगादित्वात् 'यङि च' इति परत्वाद्गुणे रपरत्वे द्वित्वे 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासदीर्घः । चेक्रीयते इति । कृ य इति स्थिते परत्वात् ऋकारस्य रीङादेशे 'क्री' इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासगुणः । सुडिति । 'सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे' 'समवाये च' इत्यनेनेति शेषः । सिचो यङि । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम् 'न रपरसृपि' इत्यतः नेत्यनुवर्तते । तदाह—सिच इति । निसेसिच्यते इति । 'उपसर्गात्सुनोति' इति 'स्थादिष्वभ्यासेन' इति च षत्वमनेन निषिध्यते । न कवतेर्यङि । 'अत्र लोपः' इत्यत अभ्यासस्येति 'कुहोश्चुः' इत्यतः चुरिति चानुवर्तते इति मत्वा आह—कवतेरभ्यासस्येति । ननु 'कोर्यङि' इत्येव सिद्धे श्तिपा निर्देशो व्यर्थ इत्यत आह—कौतिकुवत्योस्त्विति । शपा निर्देशार्थं कवतिग्रहणम् । तेन 'कु शब्दे' इति लुग्विकरणस्य 'कुङ् शब्दे' इति शविकरणस्य च ग्रहणं न लभ्यते इति भावः । नच 'को'रित्युक्तेऽपि दीर्घान्तस्य शविकरणस्य न ग्रहणप्रसक्तिरिति शङ्क्यम्, तुदादौ 'कुङ् शब्दे' इति ह्रस्वान्तपाठस्य न्याससम्मतत्वात् । वस्तुतस्तु न्याससम्मते तौदादिकेऽस्याप्रवृत्तिरेव फलम् । 'लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्' इति लुग्विकरणस्य ग्रहणनिवृत्तिरिति बोध्यम् ।

कूयते । २६४२ नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् ७।४।८४॥ एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीस्रस्यते इत्यादि । २६४३ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ७।४।८५॥ अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात् । नुका अनुस्वारो लक्ष्यते इत्युक्तम् । यँय्यम्यते-यंयम्यते । तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । भाम क्रोधे । बाभाम्यते । 'ये विभाषा' (सू २३२६) जाजायते-जञ्जन्यते । 'हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः' (वा ४६२१)। जेघ्नीयते । हिंसायां किम् । जङ्घन्यते । २६४४ रीगृदुपधस्य च ७।४।९०॥ ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । वरीवृत्यते । क्षुभ्नादित्वान्न णः । नरीनृत्यते । जरीगृह्यते । उभयत्र लत्वम् । चलीक्लृप्यते । 'रीगृत्वत इति वक्त-

---

नीग्वञ्चु । अभ्यासस्येति । 'अत्र लोपः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । यङ्लुकोरिति । यङि यङ्लुकि चेत्यर्थः । न दीर्घ इति । नीगागमात्प्राक् प्राप्तोऽभ्यासदीर्घो नेत्यर्थः । भविष्यदपि कित्त्वं दीर्घप्रतिपन्थकमिति भावः । नलोप इति । 'अनिदिताम्' इत्यनेन नकारस्य लोपः इत्यर्थः । इत्यादीति । सनीस्रस्यते, दनीध्वस्यते, बनीभ्रस्यते, चनीकस्यते, पनीपत्यते, पनीपद्यते, चनीस्कद्यते । नुगतोऽनु । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतः यङ्लुकोरिति च । तदाह—अनुनासिकान्तस्येत्यादि । ननु 'यंयम्यते' इत्यत्र नुको नकारस्य अपदान्तत्वादझल्परकत्वाच्च कथं 'नश्च' इत्यनुस्वार इत्यत आह—नुकेति । नन्वभ्यासे ह्रस्वविधानाद्दीर्घस्याऽभावात् नुग्विधावत इति तपरकरणं व्यर्थमित्यत आह-तपरत्वसामर्थ्यादिति । स्वाभाविक एव ह्रस्वः अकारः, तस्यैव ग्रहणम् , नतु दीर्घादेशभूतस्य ह्रस्वाऽकारस्येत्येतदर्थं तपरकरणमिति भावः । बाभाम्यते इति । अत्र आकारस्यानिकस्य ह्रस्वत्वविसम्पन्नस्य अकारस्य न नुगिति भावः । जनधातोर्यङि नकारस्य आत्वविकल्पं स्मारयति-ये विभाषेति । घ्नीभाव इति । यद्यपीह ह्नीभावविधावपि 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वे हकारस्य घकारः सिध्यति । तथापि प्रयत्नलाघवाऽभावात् प्रक्रियालाघवाच्च 'घ्नी'ति घकारोच्चारणमिति भावः । जेघ्नीयते इति । पुनः पुनरतिशयेन वा हिनस्तीत्यर्थः' अत्र 'यङी'ति विषयसप्तमी । यङि विवक्षिते सतीति लभ्यते । तेन द्वित्वस्य परत्वेऽपि प्रागेव घ्नीभाव इति बोध्यम् । जङ्घन्यते इति । गर्हितं गच्छतीत्यर्थः । रीगृदुपधस्य च । अभ्यासस्येति । 'अत्र लोपः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । यङ्लुकोरिति । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । वरीवृत्यते इति । 'वृतु वर्तने' अस्माद्यङि द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रीक् । नृतेर्यङि नरीनृत्यते इत्यत्र णत्वमाशङ्क्य आह—क्षुभ्नादित्वान्न ण इति । जरीगृह्यते इति । 'ग्रह उपादाने' अस्माद्यङि 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रीक् ।

व्यम्' (वा ४६६२)। परीपृच्छ्यते। वरीवृश्च्यते। **२६४५ स्वपिस्यमिव्येञां यङि ६।१।१९॥** सम्प्रसारणं स्याद्यङि। सोषुप्यते। सेसिम्यते। वेवीयते। **२६४६ न वशः ६।१।२०॥** वावश्यते। **२६४७ चायः की ६।१।२१॥** चेकीयते। **२६४८ ई घ्राध्मोः ७।४।३१॥** जेघ्रीयते। देध्मीयते। **२६४९ अयङ् यि क्ङिति ७।४।२२॥** शीङोऽयङादेशः स्याद्यादौ क्ङिति परे। शाशय्यते। अभ्यासस्य ह्रस्वः। ततो गुणः। डोढौक्यते। तोत्रौक्यते। इति तिङन्ते यङ्प्रकरणम्।

उभयत्रेति। कृपधातोः यङि द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे रीक्। चलीक्लृप्यते 'कृपो रो लः' इत्यभ्यासे रेफस्य लकारः। उत्तरखण्डे ऋकारस्याऽवयवो यो रेफः तस्य लकारसदृश इत्यर्थः। ननु व्रश्चधातोर्यङि वरीवृश्च्यते इत्यत्र कथमभ्यासस्य रीक्। धातोः शकारोपधत्वेन ऋदुपधत्वाऽभावादित्यत आह रीगृत्वत इति। 'रीगृदुपधस्य' इत्यत्र ऋदुपधस्येत्यपनीय 'ऋत्वत' इति वक्तव्यमित्यर्थः। ऋत् अस्यास्तीति ऋत्वत्। 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वात् पदत्वाभावान्न जश्त्वम्। परीपृच्छ्यते इति। प्रच्छधातोर्यङि 'ग्रहिज्या' इति रेफस्य सम्प्रसारणमृकारः। पूर्वरूपं द्वित्वं रपरत्वं हलादिशेषः रीक्। वरीवृश्च्यते इति। व्रश्चधातोर्यङि सम्प्रसारणे द्वित्वादि पूर्ववत्। स्वपिस्यमि। 'सम्प्रसारणं स्या'दिति शेषपूरणम्। 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। सोषुप्यते इति। स्वपधातोर्यङि वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे पूर्वरूपे द्वित्वे अभ्यासगुणः। उत्तरखण्डे सस्य षत्वम्। सेसिम्यत इति। स्यमुधातोर्यङि यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वादि। अषोपदेशत्वान्न षः। वेवीयते इति। व्येञो यङि यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वादि। 'हलः' इति 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति वा दीर्घः। अथ वशधातोर्यङि 'वावश्यते' इत्यत्र 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे प्राप्ते तन्निषेधं स्मारयति—न वशः। वशधातोः छान्दसत्वं प्रायिकमिति प्रागेवोक्तम्। चायः की। 'यङी'ति शेषः। 'स्वपिस्यमिव्येञां यङि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। चेकीयते इति। 'चायृ पूजानिशामनयोः'। अस्माद्यङि प्रकृतेः कीभावे द्वित्वादि। ई घ्राध्मोः। घ्रा ध्मा अनयोः द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम्। 'यङी'ति शेषः, 'यङि च' इत्यतस्तदनुवृत्तेः। जेघ्रीयते। देध्मीयते इति। ईत्वे कृते द्वित्वादि। ह्रस्वस्य इकारस्य विधावपि 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घसिद्धेः दीर्घोच्चारणम् 'अस्य च्वौ' इत्युत्तरार्थम्। अयङ् यि क्ङिति। 'यि' इति सप्तमी। क् ङ् एतौ इतौ यस्येति विग्रहः। शीङ इति। 'शीङः सार्वधातुके गुणः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। अयङि ङकार इत्। यकाराकार उच्चारणार्थः। ङित्वादन्तादेशः। शाशय्यते इति। शी य इति स्थिते ईकारस्य अय्। ततो द्वित्वे आभ्यासदीर्घः। ढौकृधातोर्यङि विशेषमाह—अभ्यासस्य ह्रस्व इति। द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे उकारे तस्य 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुण इत्यर्थः। तोत्रौक्यते इति। त्रौकेः रूपम्। इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां यङ्निरूपणं समाप्तम्।

अथ तिङन्ते यङ्लुक्प्रकरणम् ॥ १४ ॥

२६५० यङोऽचि च २।४।७४॥ यङोऽच्प्रत्यये लुक् स्याच्चकारात्तं विनापि बहुलं लुक्स्यात्। अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति। ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात् द्वित्वम्। अभ्यासकार्यम्। धातुत्वाल्लडादयः। 'शेषात्कर्तरि' (सू. २१५९) इति परस्मैपदम्। 'अनुदात्तङितः' (सू. २१५७) इति तु न। ङित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः। यत्र हि 'प्रत्ययस्यासाधारणं रूप-

---

अथ यङ्लुक्प्रक्रिया निरूप्यन्ते। यङोऽचि च। अचि इति प्रत्ययग्रहणम्, नतु प्रत्याहारः, यङा साहचर्यात्। 'ण्यक्षत्रियार्ष' इत्यतः लुगित्यनुवर्तते। तदाह—यङोऽच्प्रत्यये लुगिति। चकारात्तं विनापीति। अच्प्रत्ययाऽभावेऽपीत्यर्थः। बहुलमिति। चकारात् 'बहुलं छन्दसि' इति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणमप्यनुकृष्यते इति भावः। एवञ्च अच्प्रत्यये तदभावेऽपि यङो बहुलं लुगिति फलितम्। तेन लूञो यङन्तादचि यङो लुगभावपक्षे अतो लोपे 'लोलूय' इति रूपम्। लुकि तु 'लोलुव' इति रूपं सिध्यति। तथा अच्प्रत्ययाऽभावेऽपि बोभूयते बोभवीति इत्यादौ यङो लुग्विकल्पः सिध्यतीति बोध्यम्। अनैमित्तिकोऽयमिति। अच्प्रत्ययादन्यत्र 'बोभवीती'त्यादौ यङ्लुक् अनैमित्तिकः ततश्च परस्मादपि द्वित्वादिकार्यात्प्रागेव अन्तरङ्गत्वाद्यङो लुक् भवति, ततो द्वित्वादीति वस्तुतः स्थितिकथनमिदम्। अच्प्रत्यये विधीयमानस्तु यङ्लुक् नैमित्तिकत्वाद्बहिरङ्ग एव। ततश्च परत्वान्नित्यत्वाच्च आदौ द्वित्वे कृते यङो लुकि अच्प्रत्ययमाश्रित्य प्राप्तो गुणः 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति निषेधान्न भवति, अच्प्रत्ययस्य यङ्लोपनिमित्तत्वादिति बोध्यम्। नन्वेवं सति यङ्लुकि 'सन्यङोः' इति द्वित्वं न स्यात्। यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाऽभावादित्यत आह—तत इति। यङो लुगनन्तरमित्यर्थः। 'न लुमता' इत्यनेन हि लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं निषिध्यते। द्वित्वादिकं तु यङन्तस्य कार्यम्, नतु यङ्निमित्तकम्, यङि परतस्तद्विध्यभावादिति भावः। द्वित्वमिति। न च 'एकाचः' विधीयमानं द्वित्वं कथमिह यङ्लुकि स्यात 'श्लुपा शपा' इति निषेधादिति वाच्यम्, 'गुणो यङ्लुकोः' इत्याद्यभ्यासकार्यविधिबलेन द्वित्वनिषेधाऽभावज्ञापनादिति भावः। अभ्यासकार्यमिति। गुणादीति भावः। धातुत्वादिति। यङो लुकि सत्यपि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य यङन्तत्वात् 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वम्। नच 'न लुमता' इति निषेधः शङ्क्यः, धातुसंज्ञायाः यङन्तधर्मत्वेनायङि परतोऽङ्गकार्यत्वाभावादिति भावः। यङो ङित्वात्तदन्तादात्मनेपदमाशङ्क्य आह—शेषादिति। ननु 'शेषात्कर्तरि' इत्यत्र आत्मनेपदनिमित्तहीनो धातुः शेषः। यङन्तधातुस्तु न तथा, आत्मनेपदनिमित्तङकारानुबन्धवत्त्वादित्यत आह—अनुदात्तङित इति तु नेति। कुत इत्यत आह—ङित्वस्येति। तदेवोपपादयति-यत्र हीति। यत्र प्रत्यये लुप्तेऽपि प्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण तमाश्रित्य कार्यप्रवृत्तिरिष्यते तत्रैव प्रत्ययलक्षणम्। यथा 'राजे'त्यत्र। तत्र हि लुप्तं सुप्प्रत्ययं सुप्त्वात्मकप्रत्ययमात्रवृत्ति-

माश्रीयते तत्रैव तत्' । अत एव सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र 'अत्वसन्तस्य-' (सू ४२५) इति दीर्घो न । येऽपि स्पर्धशीङादयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न । 'अनुदात्तङितः-' (सू २१५७) इत्यनुबन्धनिर्देशात् । तत्र च 'श्तिपा शपा—' (प १३२) इति निषेधात् । अत एव श्यन्नादयो न । गणेन निर्देशात् । किं तु शबेव । 'चर्करीतं च' इत्यादौ पाठाच्छपो लुक् । **२६५१ यङो वा ७।३।९४॥** यङन्तात्परस्य

धर्मपुरस्कारेणाऽऽश्रय सुबन्ततया पदत्वात् 'नलोपः' इति नकारलोपप्रवृत्तिः । ङित्त्वं तु न प्रत्ययमात्रधर्मः । 'क्लेशीयङ्' इत्यादिप्रत्ययेष्वप्रत्ययेष्वपि चिन्नङादिषु सत्त्वात् । ततश्च यङि लुप्ते सति प्रत्ययलक्षणेन तमाश्रित्य तद्वृत्तिङित्त्वप्रयुक्तं कार्यमात्मनेपदं न शङ्कितुं शक्यमिति भावः । ननु यत्किञ्चिद्धर्मपुरस्कारेण प्रत्ययाश्रयकार्ये प्रत्ययलक्षणं कुतो नेत्यत आह—अत एवेति । प्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण प्रत्ययाश्रयकार्ये प्रत्ययलक्षणाश्रयणादेवेत्यर्थः । दीर्घो नेति । सु शोभनाः दृषदः यस्य सः सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र समासावयवत्वाल्लुप्तं जसं प्रत्ययलक्षणेनाऽऽश्रित्य प्राप्तः असन्तत्वलक्षणो दीर्घो न भवति । उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे च 'भस्त्वस्य' 'वेधा' इत्यादावप्रत्यये च असन्तत्वस्य सत्त्वेन प्रत्ययमात्रवृत्तित्वाऽभावेन तत्पुरस्कारेण दीर्घे क्रियमाणे प्रत्ययलक्षणाऽसम्भवादिति भावः । एतत्सर्वं प्रत्ययलक्षणसूत्रभाष्यकैयटादिषु स्पष्टम् । नच 'सुदृषत्प्रासाद' इत्यत्र जसो लुका लुप्तत्वात् 'न लुमता' इति निषेधादेव दीर्घो न भविष्यतीति वाच्यम् , दीर्घस्याऽसन्तकार्यत्वेन जसि परे अङ्गकार्यत्वाऽभावादित्यलम् । ननु उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणाभावात् लुप्तयङन्तात् ङित्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदं मास्तु । ये तावत् स्पर्धादयः अनुदात्तेतः, ये च शीङादयो ङितः पठिताः । तेभ्यः आत्मनेपदं दुर्वारमित्यत आह—येऽपीति । तेभ्योऽपि नेति । तेभ्यो यङ्लुकि नात्मनेपदमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—अनुदात्तङित इत्यनुबन्धनिर्देशादिति । नन्वनुबन्धनिर्देशेऽपि यङ्लुकि आत्मनेपदं कुतो न स्यादित्यत आह—तत्र च श्तिपेति । न चाऽनुबन्धनिर्देशादेव ङित्वप्रयुक्तमपि कार्यमात्मनेपदं यङ्लुकि न भविष्यति । अतः प्रत्ययाऽसाधारणधर्माश्रयत्वे सत्येव प्रत्ययलक्षणमिति क्लेशाऽनुभवो वृथेति वाच्यम् , यङो ङकारस्य प्रत्ययानुबन्धत्वेन यङन्तस्य धातोरनुबन्धेनाऽनिर्देशादित्यलम् । अत एवेति । 'श्तिपा शपा' इति निषेधादेव यङ्लुकि श्यन्नादयो विकरणा नेत्यर्थः । 'श्तिपा शपा' इति निषेधमुपपादयति—गणेन निर्देशादिति । 'दिवादिभ्यः श्यन्' रुधादिभ्यः श्नम्' इत्यादिगणनिर्देशादित्यर्थः । किन्तु शबेवेति । 'कर्तरि शप्' इत्यस्य 'श्तिपा शपा' इति निषेधाऽविषयत्वादिति भावः । चर्करीतमिति । यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यमिति व्याख्यातं प्राक् । अतो यङ्लुगन्ताच्छपो लुगित्यर्थः । एवञ्च भूधातोर्यङो लुकि द्वित्वादौ 'बोभू' इत्यस्माल्लटि तिपि शपो लुकि बोभू ति इति स्थिते—यङो वा । 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति 'नाभ्यस्तस्याचि' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति 'ब्रुव ईट्' इत्यतः ईडिति

हलादेः पितः सार्वधातुकस्येड्वा स्यात् । 'भूसुवोः–' (सू २२२४) इति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न । '—बोभूतु तेतिक्ते–' (सू ३५६६) इति छन्दसि निपातनात् । अत एव यङ्लुग्भाषायामपि सिद्धः । न च यङ्लुक्यप्राप्त एव गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यम् । 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात्' (प १०१) 'द्विः-

---

प्रयोगो द्विर्वचनम्' इति सिद्धान्तात् ।

चानुवर्तते । तदाह—यङन्तादित्यादिना । टित्त्वात्तिप आद्यवयव ईट् । तथाच बोभू ई ति इति स्थिते ऊकारस्य गुणे अवादेशे बोभवीतीति रूपं वक्ष्यति । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधमाशङ्क्य आह—भूसुवोरिति । निपातनादिति । 'कृपेः छन्दसि' इत्यतः छन्दसीत्यनुवृत्तौ 'दाधर्ति दर्धर्ति दर्धर्षि बोभूतु तेतिक्ते' इत्यादिसूत्रे भूधातोर्यङ्लुगन्तस्य गुणाऽभावो निपात्यते । 'भूसुवोः' इत्येव तत्र गुणनिषेधे सिद्धे गुणाऽभावनिपातनं नियमार्थम्—'यङ्लुकि छन्दस्येवाऽयम् 'भूसुवोः' इति गुणनिषेधो नान्यत्र' इति । अतो लोकेऽपि यङ्लुगस्तीति विज्ञायते । एतेन'यङोऽचि च'इति यङ्लुग्विधौ 'बहुलं छन्दसि' इति पू 'सूत्राच्छन्दसीत्यनुवर्तयन्तः परास्ताः । तदाह–अत एव यङ्लुङ् भाषायामपि सिद्ध इति । 'भूसुवोस्तिङि' इति सूत्रभाष्ये तु 'बोभूत्वित्येतन्नियमार्थम् । अत्रैव यङ्लुगन्तस्य गुणो न भवति, नान्यत्र । क्व मा भूत् बोभवीती'त्युक्तम् । अत्रैवेत्यस्य बोभूत्विति लोटयेवेत्यर्थः । यङ्लुगन्तस्येत्यस्य 'भूधातो'रिति शेषः । बोभवीतीत्येवोदाहृतत्वादिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । वस्तुतस्तु भाष्ये यङ्लुगन्तस्येति सामान्याभिप्रायमेव । भूधातुमात्रसङ्कोचे मानाऽभावात् । 'बोभवीति' इत्युदाहरणं तु भाष्यन्तराणामपि प्रदर्शनपरमिति मूलकृदाशयः । ननु भूधातोर्यङ्लुकि 'बोभू' इत्यस्य 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधप्रसक्तिर्नास्ति, द्वित्वे सति यङ्लुगन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वेन भूरूपत्वाऽभावात् । ततश्च यङ्लुगन्तस्याऽप्राप्ते गुणाऽभावे तत्प्राप्त्यर्थमेव बोभूत्विति निपातनमिति युक्तम् । तथा च छन्दस्येव यङ्लुगन्तस्य गुणनिषेधः, न तु भाषायामिति नियमः कथं सिध्येदित्याशङ्क्य निराकरोति—न च यङ्लुगीति । प्रकृतीति । 'प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया 'भूसुवोः' इत्यत्र भूग्रहणेन बोभू इति यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादित्यर्थः । ननु 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य न्यायसिद्धमिदमित्याह—द्विः प्रयोग इति । षष्ठाध्यायादौ 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यत्र किमिदं द्विर्वचनम्—एकाचः प्रथमस्य एकस्य स्थाने द्वितीयात्मक आदेशः स्थान्यपेक्षया अन्यो विधीयते, उत स्थानिन एकस्य सतः द्विरुच्चारणं विधीयते, नतु तत्स्थानिनः अतिरिच्यते इति संशय्य 'द्विः प्रयोगो द्विर्वचनम्' इति सिद्धान्तितम् । तदधिकारस्थत्वात् 'सन्यङोः' इति द्विर्वचनमपि तथाविधमेव । ततश्च भू इत्यस्यैव 'बोभू' इति द्विः प्रयुज्यमानतया 'भूसुवोः' इति भूग्रहणेन ग्रहणाद्यङ्लुक्यपि निषेधसिद्धेः बोभूत्विति निपातनं छन्दस्येव यङ्लुकि गुणनिषेधः, नतु भाषायामिति नियमलाभाल्लोकेऽपि यङ्लुक् सिद्ध इति

अयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम्' इति सिद्धान्तात्। बोभवीति-बोभोति। बोभूतः। बोभुवति। बोभवाञ्चकार। बोभविता। अबोभवीत्-अबोभोत्। अबोभूताम्। अबोभवुः। बोभूयात्। बोभूयाताम्। बोभूयास्ताम्। 'गातिस्था—' (सू २२२३) इति सिचो लुक्। 'यङो वा' इतीट्पक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद् वुक्। अबोभूवीत्। अबोभोत्। अबोभूताम्। अभ्यस्ताश्रयो जुस्। नित्यत्वाद्वुक्। अबोभूवुः। अबोभविष्यदित्यादि। पास्पर्धीति-पास्पर्द्धि। पास्पर्द्धः। पास्पर्धति। पास्पर्त्सि।

भावः। बोभूत इति। अपित्त्वादीण्न। ङित्त्वाच्च न गुणः। बोभुवतीति। 'अदभ्यस्तात्' इत्यत्। ङित्त्वात् गुणाऽभावे उवङिति भावः। बोभवीषि—बोभोषि। बोभूथः। बोभूथ। बोभवीमि-बोभोमि। बोभूवः। बोभूमः। बोभवाञ्चकारेति। 'कास्यनेकाच्' इत्याम्। बोभविता। बोभविष्यति। बोभवीतु-बोभोतु—बोभूतात्। बोभूताम्। बोभुवतु। हेरपित्त्वादीण्न ङित्त्वान्न गुणः। बोभूहि—बोभूतात्। बोभूतम्। बोभूत। आटः पित्त्वेन अङित्त्वात् गुणः। बोभवानि। बोभवाव। भोभवाम। लङ्याह—अबोभवीदित्यादि। अबोभवुरिति। 'सिजभ्यस्त' इति जुसि गुणे अवादेशः। अबोभवीः। अबोभोः। अबोभूतम्। अबोभूत। अबोभवम्। अबोभूव। अबोभूम। बोभूयादिति। विधिलिङि आशीर्लिङि च रूपम्। बोभूयातामिति। विधिलिङस्तामि रूपम्। बोभूयुः। बोभूयाः। बोभूयातम्। बोभूयात। बोभूयाम्। बोभूयाव। बोभूयाम। बोभूयास्तामिति। आशीर्लिङि तामि रूपम्। बोभूयास्व। बोभूयासम्। बोभूयास्व। बोभूयास्म। लुङस्तिपि सिचि कृते आह—गातिस्थेति। ईट्पक्षे इति। 'इतश्च' इति इकारलोपे कृते ईडागमे 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' इति गुणं परमपि बाधित्वा नित्यत्वात् 'भुवो वुग्लुङ्लिटोः' इति वुगित्यर्थः। गुणे कृते अकृते च प्राप्तेः वुको नित्यत्वं बोध्यम्। अबोभूवीदिति। वुकि कृते सति तेन व्यवधानादूकारस्य न गुणः। ननु लुङो झेर्जुसि वुकि अबोभूवुरिति रूपं वक्ष्यति। तदयुक्तम्, 'आतः' इति सूत्रे सिज्लुकि आदन्तादेव झेर्जुसिति नियमनादित्यत आह—अभ्यस्ताश्रयो जुसिति। 'सिजभ्यस्त' इत्यनेन अभ्यस्तात्परत्वात् जुसित्यर्थः। 'सिजभ्यस्त' इति सूत्रे सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस् प्राप्तस्तस्यैवायं नियमः, न त्वभ्यस्ताश्रयजुस इति भावः। अबोभू उस् इति स्थिते 'जुसि च' इति गुणमाशङ्क्य आह—नित्यत्वाद्वुगिति। 'जुसि च' इति गुणापेक्षयेत्यर्थः। अबोभूवुरिति। न चात्राभ्यस्ताश्रयजुसं बाधित्वा परत्वात् 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशः स्यादिति शङ्क्यम्, अभ्यस्ताश्रयजुसः अदादेशापवादत्वादिति भावः। अबोभूवीः-अबोभोः। अबोभूतम्। अबोभूत। अबोभुवम्। अबोभुव। अबोभूम। इत्यादीति। अबोभविष्यताम्। अबोभविष्यन् इत्यादि व्यक्तम्। पास्पर्धीतीति। स्पर्धधातोः यङ्लुकि द्वित्वे 'शर्पूर्वाः खयः' इति पकारशेषे 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे पास्पर्ध् इत्यस्माल्लटस्तिपि शपि शपो लुकि 'यङो

'हुझल्भ्यो हेर्धिः' (सू २४२५) । पास्पर्धि । लङ् । अपास्पत्-अपास्पद् । सिपि 'दश्च' (सू २४६८) इति रुत्वपक्षे 'रो रि' (सू १७२) अपास्पाः । जागाद्धि । जाघात्सि । अजाघात् । सिपि रुत्वपक्षे-अजाघाः । नाथृ-नानात्ति । नानाथा' इति ईडागमे रूपम् । इडभावे त्वाह—पास्पर्द्धीति । पास्पर्ध् ति इति स्थिते 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धकारः । 'झलां जश् झशि' इति पूर्वधकारस्य द इति भावः । सिद्धवदस्तु पास्पर्धीमि—पास्पर्ध्मि । पास्पर्ध्वः । पास्पर्ध्मः । पास्पर्धाञ्चकार । पास्पर्धिता । पास्पर्धिष्यति । पास्पर्धीतु । पास्पर्द्धु । पास्पर्द्धात् । पास्पर्धंतु । हेरपित्त्वादीडभावं सिद्धवत्कृत्य आह—हुझल्भ्य इति । पास्पर्धीति । हेर्धिभावे 'झरो झरि' इति वा धलोपः । पास्पर्धानि पास्पर्धम् । पास्पर्धानि । पास्पर्धाव । पास्पर्धाम । लङिति । उदाहरणसूचनम् । ईटि अपास्पर्धीत् इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह—अपास्पत् इति । अपास्पर्ध् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तकारलोपे 'वाऽवसाने इति चर्त्वविकल्प इति भावः । अपास्पर्धाव । अपास्पर्धुः । सिपि तु अपास्पर्ध् स् इति स्थिते जश्त्वे 'दश्च' इति दकारस्य रुत्वपक्षे अपास्पर् रु स् इति स्थिते हल्ङ्यादिना सकारलोपे 'रो रि' इति रेफलोपे 'ढ्लोपे' इति दीर्घे विसर्गे अपास्पाः इति रूपम् । नच दीर्घे 'दश्च' इति रुत्वमसिद्धमिति शङ्क्यम् , 'ढ्लोपे' इति सूत्रे ढ्ग्रहणेन लणसूत्रे 'जगृधेः अजर्धाः' इति भाष्यप्रयोगेण च पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याऽप्रवृत्तिबोधनात् । अपास्पर्धम् । अपास्पर्ध्व । अपास्पर्ध्म । लिङि—पास्पर्ध्यात् । पास्पर्ध्याताम् । पास्पर्ध्यास्ताम् , इत्यादि । लुङि अपास्पर्ध् स् इति स्थिते 'अस्तिसिचः' इति नित्यमिट् । 'इट ईटि' इति सलोपः । अपास्पर्धीत् । अपास्पर्धिष्टाम् । अपास्पर्धिषुः । अपास्पर्धिष्यत् । गाधधातोर्यङ्लुगन्तात् लटस्तिपि ईट्पक्षे जागाधीतीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह—जागाद्धीति । जागाध् ति इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धः । जागाद्धः । जागाधति । सिपि ईट्पक्षे-जागाधीषीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह—जाघात्सीति । जागाध् सि इति स्थिते 'एकाचो बशः' इति गस्य भष् । धस्य चर्त्वमिति भावः । जागाद्धः । जागाद्ध । जागाध्मि । जागाध्वः । जागाध्मः । जागाधाञ्चकार । जागाधिता । जागाधिष्यति । जागाधीतु । जागाद्धु-जागाद्धात् । जागाद्धाम् । जागाधतु । जागाद्धि । जागाद्धात् । जागाद्धम् । जागाद्ध । जागाधानि । जागाधाव । जागाधाम । लङि-अजागाधीत् । अजाघात् । अजागाद्धाम् । अजागाधुः । सिपि ईट्पक्षे अजागाधीरिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह—सिपीति । अजागाध् स् इति स्थिते भष्भावे, जश्त्वे, 'दश्च' इति दस्य रुत्वपक्षे, हल्ङ्यादिलोपे, रेफस्य विसर्गे, अजाघाः इति रूपमित्यर्थः । पक्षे अजाघात् इति बोध्यम् । अजागाद्धाम् । इत्यादि । जागाध्यात् । लुङि 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट् । अजागाधीत् । अजागाधिष्टाम् इत्यादि । नाथृ इति । उदाहरणसूचनम् ।

त्तः । दध-दादद्धि । दादद्धः । दाधत्सि । अदाधत् । अदादधुः । अदाधः । अदाधत् । लुङि, अदादाधीत्-अदादधीत् । चोस्कुन्दीति । चोस्कुन्ति । अचोस्कुन् । अचोस्कुन्ताम् । अचोस्कुन्दुः । मोमुदीति । मोमोत्ति । मोमोदाञ्चकार । मोमोदिता अमोमुदीत्-अमोमोत् । अमोमुत्ताम् । अमोमुदुः । अमोमुदीः-अमोमोः ।

वर्गद्वितीयान्तोऽयं धातुः न झषन्तः । तस्य ईट्पक्षे नानाथीति इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह—नानात्तीति । नानाथ् ति इति स्थिते 'खरि च' इति थस्य चर्त्वम् । 'झषस्तथोः' इति 'एकाचो बशो भष्' इति च न, अझषन्तत्वात् । नानात्तः । नानाथति । नानाथीषि । नानात्सि । नानात्थः । नानात्थ । नानाथीमि । नानाथ्मि । नानाथ्वः । नानाथ्मः । लोटि नानाथीतु । नानात्तु । हेर्धिः । थस्य जश्त्वेन दः । नानाद्धि । नानाथानि । नानाथाव । नानाथाम । लङि—अनानाथीत् । अनानात् । अनानात्ताम् । अनानाथुः । इत्यादि । लुङि 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट् । अनानाथीत् । अनानाथिष्टाम् । इत्यादि । दधेति । उदाहरणसूचनमिदम् । दधधातोर्लटस्तिपि ईट्पक्षे दादधीतीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह—दादद्धीति । ददाध् ति इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धः । दादधीषीति सिद्धवत्कृत्य आह—दाधत्सीति । 'एकाचो बशः' इति दस्य भष् । धस्य 'खरि च' इति चर्त्वमिति भावः । दादत्थः । दादत्थ । दादध्मि । इत्यादि । लोटि दादधीतु । दादद्धु । दादद्धि । दादधानि । लिङस्तिपि ईटि अदादधीत् इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह—अदाधत् इति । अदादध् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे भष्भावे धस्य 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्प इति भावः । सिपि ईटि अदादधीरिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह—अदाध इति । अदादध् स् इति स्थिते जश्त्वे 'दश्च' इति दस्य रुत्वे हल्ङ्यादिना सलोपे रुत्वजश्त्वयोरसिद्धत्वेन झषन्तत्वात् दस्य भष् इति भावः । अदाधदिति पक्ष रूपम् । 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीडिति मत्वा आह—अदादधीदिति । 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्पः । अदादधिष्टाम् । इत्यादि । 'स्कुदि आप्रवणे' इदित्त्वान्नुम् । अस्माद्यङ्लुकि उदाहरति—चोस्कुन्दीति । ईटि रूपम् । तदभावे त्वाह—चोस्कुन्तीति । 'झरो झरि सवर्णे' इति दकारस्य लोपविकल्पः । इह यङो लुप्तत्वादिदित्त्वाच्च यङं तिङं चाश्रित्य नलोपो न । लङि ईट् पक्षे अचोस्कुन्दीदिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह—अचोस्कुन्निति । अचोस्कुन् द् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तकारलोपे दकारस्य संयोगान्तलोपः । लुङि तु 'अस्तिसिचः' इति नित्यमिट् । अचोस्कुन्दीत् । अचोस्कुन्दिष्टाम् । इत्यादि । मोमुदीतीति । 'मुद हर्षे' ईटि 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति लघूपधगुणो न मोमोत्तीति । ईडभावे अचपरकत्वाभावात् 'नाभ्यस्तस्याचि' इति लघूपधगुणनिषेधो न । मोमोदितेति । 'न धातुलोप आर्द्धधातुके' इति गुणनिषेधस्तु न, धात्वंशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके परे एव तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः, इह च यङ्लुकः अनैमि-

अमोमोत् । लुङि गुणः । अमोमोदीत् । चोकुर्ति । चोकूर्दीति । लङ् । तिप् । अचोकूर्त् । अचोकूर्दीत् । सिप्पक्षे—अचोकूः । अचोखूः । अजोगूः । वनीवञ्चीति । वनीवङ्क्ति । वनीवक्तः । वनीवचति । अवनीवञ्चीत् । अवनीवन् । जङ्गमीति । जङ्गन्ति । 'अनुदात्तोपदेश:' (सू २४२८) इत्यनुनासिकलोपः । जङ्गतः । जङ्गमति । 'म्वोश्च' (सू २३०६) । जङ्गन्मि । जङ्गन्वः । एकाज्ग्रहणेनोक्तत्वान्नेण्निषेधः । जङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याऽभीयत्वेनासिद्धत्वान्न हेर्लुक् । जङ्गहि । 'मो नो धातोः' (सू ३४१) । अजङ्गन् । अनुबन्धनिर्देशान्न च्लेरङ् । 'ह्ययन्त—'

त्तिकत्वस्य उक्तत्वात् । लुङि गुण इति । सिजिनमित्तक इति शेषः । अतो 'नाभ्यस्तस्य' इति गुणनिषेधो न शङ्क्यः । चोकूर्तीति । कुर्द क्रीडायाम्, यङ्लुक् ङित्वादि । ईडभावे 'उपधायां च' इति दीर्घः । अचोकूर्त् इति । लङस्तिपि अचोकूर्दत् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे 'रात्सस्य' इति नियमाच्च संयोगान्तलोपः इति भावः सिप्पक्षे इति । लङः सिपि ईडभावे अचोकूर्द स् इति स्थिते 'दश्च' इति रुत्वपक्षे हल्ङ्यादिना सलोपे 'रो रि' इति प्रथमरेफलोपे दीर्घे दकारस्थानिकरेफस्य विसर्गे अचोकूरिति रूपमित्यर्थः । अचोखूरिति । खुर्दधातोर्यङ्लुगन्तात् लङः सिपि कूर्दवद्रूपम् । अजोगूरिति । गुर्दधातोर्यङ्लुगन्तात् सिपि रूपम् । वनीवञ्चीतीति । 'वञ्चु गतौ, अस्मात् 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इति यङन्तस्य लुक् । ङित्वादि । 'नीग्वञ्चु' इत्यादिना अभ्यासस्य नीगागमः । यङो लुका लुप्तत्वान्न तदाश्रितो नलोपः । तिपः पित्वेन अङित्वान्न तदाश्रितोऽपि नलोपः । ईकारोच्चारणसामर्थ्यान्नीको न गुणः । अन्यथा निकमेव विदध्यात् । नच 'नीग्वञ्चु' इत्यनुबन्धनिर्देशाद्यङ्लुकि नीक् दुर्लभ इति शङ्क्यम्, तत्र यङ्लुकोः इत्यनुवृत्तिसामर्थ्येन अदोषादिति भावः । वनीवङ्क्तीति । ईडभावे चस्य कुत्वेन कः । नकारस्थानिकानुऽस्वारस्य परसवर्णो ङकार इति भावः । वनीवक्त इति । तसो ङित्वादिह स्यादेव 'अनिदिताम्' इति नलोपः । लोटि वनीवञ्चीतु—वनीवङ्क्तु—वनीवक्तात् । वनीवक्ताम् । वनीवचतु । हेर्धिः । अपित्वेन ङित्वान्नलोपः । अत एव ईडपि न । वनीवग्धि । वनीवञ्चानि । आटः पित्वादङित्वान्नलोपो न । लङि तिपि ईट्पक्षे आह-अवनीवञ्चीदिति । ईडभावे त्वाह-अवनीवन् इति । हल्ङ्यादिना तलोपे चकारस्य संयोगान्तलोपः जङ्गमीतीति । गमेर्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि ईट् । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुक् । 'नश्च' इत्यनुस्वारः परसवर्णश्चेति भावः । तसि आह—अनुदात्तेति । जङ्गमतीति । 'गमहन' इत्युपधालोप इति भावः । ननु गमेरनिट्कत्वात् प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणाज्जङ्गमितेत्यत्र कथमिडित्यत आह—एकाज्ग्रहणेनेति । ननु 'जङ्गहीत्यत्र अनुनासिकलोपे कृते 'अतो हेः' इति लुक् स्यादित्यत आह—अनुनासिकलोपस्येति । लङस्तिपि अजङ्गमीदिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह-मो न इति । अजङ्गम् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तलोपे 'मो नो धातोः' इति मस्य न इत्यर्थः । तदाह—अजङ्गनिति ।

(सू २२९९) इति न वृद्धिः । अजङ्गमीत् । अजङ्गमिष्टाम् । हन्तेर्यङ्लुक् । 'अभ्यासाच्च' (सू २४३०) इति कुत्वं यद्यपि 'हो हन्तेः—' (सू ३५८) इत्यतो हन्तेः इत्यनुवर्त्य विहितम् । तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः । 'श्तिपा शपा' (प १३२ इति निषेधस्त्वनित्यः । 'गुणो यङ्लुकोः' (सू २६३०) इति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः । जङ्घनीति–जङ्घन्ति । जङ्घतः । जङ्घ्नति । जङ्घनिता । श्तिपा निर्देशाज्जादेशो न । जङ्घहि । अजङ्घनीत्–अजङ्घन् । जङ्घन्यात् । आशिषि तु–वध्यात् । अवधीत् । अवधिष्टामित्यादि । वधादेशस्य द्वित्वं तु न भवति । स्थानिवत्त्वेन 'अनभ्यासस्य' इति निषेधात् । तद्धि समानाधिक-

---

अजङ्गताम् । अजङ्गमुः । अजङ्गन् । अजङ्गतम् । अजङ्गत । अजङ्गमम् । अजङ्गन्व । अजङ्गन्म । लुङि अजङ्गमीदित्यत्र 'पुषादिद्युताद्यॢदित' इत्यङमाशङ्क्य आह—अनुबन्धेति । हन्तेर्यङ्लुगिति । 'हिंसार्थे क्रियासमभिहारे गत्यर्थांवे तु कौटिल्ये' इति बोध्यम् । हन्तेरित्यनुवर्त्येति । तथाच 'श्तिपा शपा' इति निषेधात्कथमिह हन्तेः कुत्वमित्याक्षेपः । गुणः इति । 'गुणो यङ्लुकोः' इति ज्ञापकादित्यन्वयः । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यत्र एकाज्ग्रहणाद्यङ्लुकि द्विर्वचनस्याऽप्रवृत्त्या अभ्यासाऽभावात् 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणविधानं व्यर्थं सत् 'श्तिपा शपा' इत्यादिनिषेधस्य क्वचिद्यङ्लुकि अप्रवृत्तिं ज्ञापयतीत्यर्थः । नन्वेकाज्ग्रहणविधेरेव यङ्लुकि क्वचिदप्रवृत्तिज्ञापनलाभेऽपि हन्तेः इति श्तिपा निर्देशनिमित्तकनिषेधस्य कथं यङ्लुकि अप्रवृत्तिः स्यादित्यत आह–सामान्यापेक्षेति । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणविधानमेकाऽज्ग्रहणस्यानित्यत्वं ज्ञापयत् तद्वचनोपात्तत्वसामान्यात् 'श्तिपा शपा' इत्यादिसर्वनिषेधानां यङ्लुकि क्वचिदप्रवृत्तिं ज्ञापयतीत्यर्थः । इति भाव इति । न्यासकृत इति शेषः । जङ्घनीतीति । 'तुरुस्तु' इति तुक् । जङ्घतः इति । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपः । जङ्घ्नतीति । 'गमहन' इत्युपधालोपः । जङ्घनितेति । एकाज्ग्रहणादपि निषेधो न । जङ्घहीत्यत्र 'हन्तेर्जः' इत्याशङ्क्य आह—श्तिपेति । अजङ्घन्निति । लङस्तिपि ईडभावे अजङ्घन् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोप इति भावः । आशिषि तु वध्यादिति । जङ्घन इत्यस्मादाशीर्लिङि 'हनो वध लिङि' इति वधादेशः, प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भावः । अवधीदिति । जङ्घन् इत्यस्माल्लुङस्तिपि 'लुङि च' इति वधादेशे 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीडिति भावः । ननु हनो यङ्लुगन्तात् आशीर्लिङो लुङश्च तिपि द्वित्वात्प्रागेव वधादेशे कृते तस्य द्वित्वं कुतो न स्यादित्यत आह—वधादेशस्य द्वित्वं तु न भवतीति । कुत इत्यत आह—स्थानिवत्त्वेनेति । वधादेशात्परत्वादादौ द्वित्वे कृते सति कृतद्विर्वचनस्य स्थाने वधादेशः । तस्य च स्थानिवत्त्वेन साभ्यासतया 'अनभ्यासस्ये'ति निषेधान्न द्वित्वमित्यर्थः । ननु साभ्यासस्य स्थाने भवतु वधादेशः स्थानिवत्त्वेन साभ्यासोऽस्तु । द्वित्वं तु दुर्वारम् । साभ्यासत्वेऽप्यभ्यासाऽनात्मक-

रणं धातोर्विशेषणम्, बहुव्रीहित्वात् । आङ्पूर्वात्तु 'आङो यमहनः' (सू २६९५) इत्यात्मनेपदम् । आजङ्घते इत्यादि । 'उतपरस्य—' (सू २६३७) इति तपरत्वान्न गुणः । 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घस्तु स्यादेव । तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात् । चञ्चुरीति–चञ्चूर्ति । चञ्चूर्तः । चञ्चुरति । अचञ्चुरीत् । अचञ्चूः । चङ्घनीति–चङ्घन्ति । 'जनसन—' (सू २५०४) इत्यात्वम् । चङ्घातः । 'गमहन—' (सू २३६३) इत्युपधालोपः । चङ्घ्नति । चङ्घाहि । चङ्घनानि । अचङ्घनीत् । अचङ्घन् । अचङ्घ्नुः । 'ये विभाषा' (सू २३१९) चङ्घायात् ।

त्वात् 'अनभ्यासस्ये'त्यनेन धातोरवयवस्याभ्यासस्य द्वित्वनिषेधादित्यत आह—तद्धीति । 'धात्ववयवस्य अभ्यासस्ये'ति नार्थः । किन्तु अनभ्यासो यो धातुः तदवयवस्यैकाच इत्येवम् अनभ्यासग्रहणं सामानाधिकरण्येन धातोर्विशेषणमित्यर्थः । नन्वेवमपि न अभ्यासः अनभ्यासः इति विग्रहे द्वित्वं दुर्निवारमेव, वधादेशस्य स्थानिवत्त्वेन साभ्यासत्वेऽप्यभ्यासानात्मकत्वादित्यत आह—बहुव्रीहित्वादिति । न विद्यते अभ्यासो यस्य धातोरिति बहुव्रीहिमाश्रित्य अनभ्यासस्येत्येतद्धातोः सामानाधिकरण्येन विशेषणमित्यर्थः । प्रकृते च वधादेशस्य स्थानिवत्त्वेन साभ्यासत्वादभ्यासहीनत्वाऽभावान्न द्वित्वमिति भावः । आङ्पूर्वात्त्विति । 'यङ्लुगन्ताद्धनधातोरि'ति शेषः । 'आङो यमहनः' इत्यत्र हन्ग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्, प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भावः । उतपरस्येति । 'चर गतौ भक्षणे च' अस्माद्यङ्लुकि लटस्तिपि ईडभावे द्वित्वे 'चरफलोश्च' इत्यभ्यासस्य नुक् । 'उत्परस्यातः' इत्युत्तरखण्डे अकारस्य उत्वम्, 'हलि च' इति दीर्घः । चञ्चूर्तीति रूपम् । तिपमाश्रित्य उकारस्य लघूपधगुणस्तु न, उदिति तपरकरणसामर्थ्यात् । अन्यथा 'उः' इत्युक्तेऽपि 'भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णाति' इत्येव दीर्घादिव्यावृत्तेरित्यर्थः । ननु उदिति तपरकरणाद्यथा गुणो निवर्तते तथा 'हलि च' इति दीर्घोऽपि निवर्तेत इत्यत आह—हलि चेति दीर्घस्तु स्यादेवेति । कुत इत्यत आह—तस्येति । 'हलि च' इति दीर्घशास्त्रस्य त्रैपादिकत्वेन 'उत्परस्यातः' इति शास्त्रं प्रत्यसिद्धतया तपरकरणेन तन्निवृत्तेरसम्भवादित्यर्थः । वस्तुतस्तु गुणस्याऽपि बहिरङ्गतया असिद्धत्वात्तपरत्वनिवर्त्यत्वं न भवति । अत एव विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये 'उदोष्ठ्य' इत्युत्त्वे पोपूर्यते इत्यत्राभ्यासगुणो दृश्यमान उपपद्यते इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । अचञ्चूरिति । लङस्तिपि ईडभावे हल्ङ्यादिना तलोपे प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वात् 'हलि च' इति वा 'र्वोरुपधायाः' इति वा दीर्घः । खलु अवधारणे, अस्माद्यङ्लुकि उदाहरति—चङ्घनीतीति । चङ्घाहीति । हेरपित्त्वेन ङित्त्वात् 'जनसन' इत्यात्त्वम् । अचङ्घनीदिति । 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट् । 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्पः । तुधातोः । तोतोतीत्यत्र, उतो

न्चङ्क्न्यात् । अचङ्कनीत् । अचङ्कानीत् । 'उतो वृद्धिः—' (सू. २४४३) इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य' इत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न । योयोति । योयवीति । अयोयवीत्-अयोयोत् । योयुयात् । आशिषि दीर्घः । योयूयात् । अयोयावीत् । नोनवीति । नोनोति । जाहेति । जाहाति । 'ई हल्यघोः' (सू २४९७) जाहीतः । इह 'जहातेश्च' (सू. २४९८) 'आ च हौ' (सू २४९९) 'लोपो यि' (सू २५००) 'घुमास्था' (सू २४६१) एर्लिङि' (सू २३७४) इत्येते पञ्चापि न भवन्ति । श्तिपा निर्देशात् । जाहति । जाहासि । जाहेषि । जाहीथः । जाहीथ । जाहीहि । अजाहेत् । अजाहात् । अजाहीताम् । अजाहुः । जाहीयात् । आशिषि जाहायात् । अजाहासीत् । अजाहासिष्टाम् । अजाहिष्यत् । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् 'स्वपिस्यमि—'

वृद्धिः' इति वृद्धिमाशङ्क्य आह—उतो वृद्धिरित्यत्रेति । आशिषि दीर्घः इति । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यनेनेति भावः । अयोयावीदिति । ईटि सिचि वृद्धिः । नुधातोरपि युधातुवद्रूपाणीति मत्वा आह—नोनवीतीति । हाङ्हाकोर्यङ्लुकि तुल्यानि रूपाणि ङित्वप्रयुक्तात्मनेपदस्य यङ्लुकि अप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति मत्वा आह—जाहेतीति । हाङ्हाकोर्यङ्लुगन्तात्लटस्तिपि ईटि आद्गुणे रूपम् । नच हाङोऽभ्यासस्य 'भृञामित्' इति ह्रस्वम्, हाकस्तु तन्नास्ति, भृञ् माङ् ओहाङ् एषां त्रयाणामेव तत्र ग्रहणात् । तत् कथं हाङ्हाकोस्तुल्यत्वमिति शङ्क्यम्, "भृञामित्" इत्यस्य श्लावेव प्रवृत्तेः । न च अक्ङित इति निषेधात् हाकोऽभ्यासस्य दीर्घाभावात् कथमुभयोस्तुल्यरूपत्वमिति वाच्यम्, क् इत् यस्य सः कित्, न विद्यते कित् यस्य स अकित्, तस्य अकित इति बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीह्याश्रयणात् । इह च हाको धातोः कित्वेऽपि न किद्वत्त्वम् । तदभ्यासस्य तु दूरेतरां न किद्वत्त्वम्, 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम्' इति सिद्धान्तात् । बहुव्रीह्याश्रयणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवत्त्वेन हाको न किद्वत्त्वम् । अतो हाकोऽप्यभ्यासदीर्घो निर्बाध इति भावः । जाहीत इति । हाङ्हाकोस्तसि ईत्वमेव । ननु हाको 'जहातेश्च' इति ह्रस्वविकल्पः कुतो नेत्यत आह—इहेति । हलादौ क्ङिति सार्वधातुके 'जहातेश्च' इति ह्रस्वविकल्पः, तथा 'आ च हौ' इति जहातेर्हौ परे आत्वमित्वमीत्वं च, तथा 'लोपो यि' इति यादौ सार्वधातुके जहातेराल्लोपश्च, तथा 'घुमास्था' इति जहातेर्हलादौ क्ङित्यार्द्धधातुके ईत्वं च, तथा 'एर्लिङि' इति जहातेरार्द्धधातुके किति लिङ्येत्वं च इत्येते पञ्चापि विधयो यङ्लुकि न भवन्तीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—श्तिपेति । एवञ्च 'जाहीत' इत्यत्र 'ई हल्यघोः' इति ईत्वमेव, न ह्रस्वविकल्प इति स्थितम् । जाहतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशः, 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपः । जाहाञ्चकार । जाहिता । जाहिष्यति । जाहेतु । जाहातु । जाहातात् । जाहीताम् । जाहतु । जाहीहीति । हेरपित्त्वेन ङित्वादीत्वम् । इह 'आ च हौ' इति न । विधिलिङ्याह—जाहीयादिति । 'ई हल्यघोः' इति ईत्वमेव । 'लोपो यि' इत्याल्लोपस्तु न । आशिषि जाहायादिति । इह 'घुमास्था' इति ईत्वं न । 'एर्लिङि' इत्यपि न । अजाहासीदिति । 'यमरम' इति सगिटौ ।

(सू २६४५) इत्युत्वं न। रुदादिभ्यः—' (सू २४७४) इति गणनिर्दिष्टत्वादिण्न। सास्वपीति। सास्वप्ति। सास्वप्तः। सास्वपति। असास्वपीत् असास्वप्। सास्वप्यात्। आशिषि तु 'वचिस्वपि—' (सू २४०९) इत्युत्वम्। सासुप्यात्। असास्वापीत्। असास्वपीत्। **२६५२ रुग्रिकौ च लुकि ७।४।९१॥** ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक्, रिक्, रीक् एते आगमाः स्युर्यङ्लुकि। **२६५३ ऋतश्च ७।४।९२॥** ऋदन्तधातोरपि तथा। वर्वृतीति। वरिवृतीति। वरीवृतीति। वर्वर्ति। वरिवर्ति। वरीवर्ति। वर्वृतः-वरिवृतः। वरीवृतः। वर्वृतति। वरिवृतति। वरीवृतति। वर्वर्तामास-वरिवर्तामास-वरीवर्तामास। वर्वर्तिता-वरिवर्तिता। वरीवर्तिता। गणनिर्दिष्टत्वात् 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः'.(सू २३४८) इति न। वर्वर्तिष्यति। वरिवर्तिष्यति। वरीवर्तिष्यति। अवर्वृतीत्। अवरिवृतीत्। अवरीवृतीत्। अवर्वर्त्। अवरिवर्त्—अवरीवर्त्। सिपि 'दश्च' (सू २४६७) इति रुत्वपक्षे 'रो रि' (सू १७२) अवर्वाः। अवरिवाः। अवरीवाः। गणनिर्दिष्टत्वादड् न। अवर्व-

'ञि ष्वप शये'। अस्य यङ्लुकि 'स्वपिस्यमिव्येञां यङि' इति सम्प्रसारणमाशङ्क्याह—लुका लुप्ते इति। उत्त्वं नेति। वस्य सम्प्रसारणं नेत्यर्थः। ईडभावपक्षे 'रुदादिभ्यः' इति इटमाशङ्क्य आह—रुदादिभ्य इति। असास्वप् इति। लङस्तिपि ईडभावे हल्ङ्यादिलोपः। असास्वापीत् इति। 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्पः। 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट्। रुग्रिकौ च लुकि। 'रीगृदुपधस्य च' इत्यतः ऋदुपधस्येत्यनुवर्तते। रिगपि इह चकारात् समुच्चीयते। 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते। 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतः यङ्ग्रहणं च। तदाह—ऋदुपधस्येत्यादिना। रुकि ककार उच्चारणार्थः। रिकि तु इकारः श्रूयत एव। एवं रीकि ईकारश्च, व्याख्यानात्। ऋतश्च। तथेति। अभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः स्युः यङ्लुकीत्यर्थः। 'वृतु वर्तने' अस्माद्यङ्लुगन्तात् वधृत् इत्यस्माल्लटस्तिपि ईट्पक्षे अभ्यासस्य क्रमेण रुकं रिकं रीकं चोदाहरति—वर्वृतीति वरिवृतीति वरीवृतीति इति। इट्पक्षे 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति निषेधान्न लघूपधगुणः। ईडभावेऽपि रुगाद्यागमत्रयमुदाहरति—वर्वर्तीत्यादि॥ इति नेति। इण्निषेधो नेत्यर्थः। लोटि वर्वृतीतु-वर्वर्तु-वर्वृत्तात् वर्वृत्ताम् वर्वृततु। वर्वृद्धि। वर्वर्तानि। लङस्तिपि ईटि आह—अवर्वृतीदिति। ईडभावे त्वाह—अवर्वर्त् इति। हल्ङ्यादिना तिपो लोपः। 'रात्सस्य' इति नियमान्न संयोगान्तलोपः। अवर्वाः इति। लङः सिपि अवर्वर्त् स् इति स्थिते जश्त्वे 'दश्च' इति दकारस्य रुत्वे 'रो रि' इति पूर्वरेफस्य लोपे ढ्रलोपे इति दीर्घे हल्ङ्यादिना सिपो लोपे रेफस्य विसर्ग इति भावः। अड् नेति। 'पुषादिद्युतादि' इत्यनेनेति शेषः। 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट्। अथ 'डु कृञ् करणे' इति धातोरुदाहरति—चर्करीती-

तीत्। अचरिचर्तीत्। अचरीचर्तीत्। चर्करीति। चर्कर्ति। चरिकर्ति। चरीकर्ति। चर्कृतः। चर्कति। चर्करांचकार। चर्करिता। अचर्करीत्। अचर्कः। चर्कृयात्। आशिषि रीङ्। चर्क्रियात्। लुङि अचर्कारीत्। 'ऋतश्च' (सू २६५३) इति तपरत्वान्नेह। कॄ विक्षेपे। चाकर्ति। तातर्ति। तातीर्तः। तातिरति। तातीर्हि। तातराणि। अतातरीत्। अतातः। अतातीर्ताम्। अतातरुः। अतातारीत्। अतातारिष्टामित्यादि। ऋतेर्यङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्वं रपरत्वम्। 'हलादिः शेषः' (सू २१७९)। रुक्। रिग्रीकोस्तु 'अभ्यासस्यासवर्णे' (सू २२९०) इति इयङ्। अरर्ति-अरियर्ति। अररीति। अरियरीति। अर्ऋतः। अरियृतः। झि अत्। यण्।

त्यादि। चर्कृयादिति। विधिलिङस्तिङः सार्वधातुकत्वात् 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घो न। आशिषीति। आशीर्लिङ आर्द्धधातुकत्वात् 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङिति भावः। लुङि अचर्कारीदिति। सिचि वृद्धिः। ऋतश्च इति तपरत्वान्नेहेति। 'कॄग्रीक' इति शेषः। चाकर्तीति। ईडभावे रूपम्। न चाभ्यासह्रस्वत्वे 'रीगृत्वतः' इति रीक् शङ्क्यः, नित्यत्वादुरदत्वस्य प्राप्तेः। चाकीर्तः चाकिरति इत्यादि। ङित्वाद्गुणाभावे ऋत इत्त्वं रपरत्वम्। ईटि चाकरीति चाकीर्तः चाकरति। चाकराञ्चकार। चाकरिता। चाकर्तु-चाकीर्तात् चाकिरतु। चाकीर्हि। चाकिराणि। लङि अचाकरीत्। अचाकः। अचाकीर्ताम्। अचाकरुः। विधावाशिषि च चाकीर्यात्। यासुटो ङित्त्वान्न गुणः। इत्वं 'हलि च' इति दीर्घः। चाकीर्याताम्। चाकीर्यास्ताम् इत्यादि। लुङि अचाकारीत्। अचाकारिष्टाम् इत्यादि। एवं 'तॄ प्लवनतरणयोः' इत्यस्यापि रूपाणि। अद्वैतदीपिकायां तु 'बोध्यं 'तावतरीतर्ती'ति लेखकप्रमादः। 'बोध्यं तु तावतातर्ती'ति पाठः प्रामाणिकः। ऋतेरिति। 'सूचिसूत्रि' इत्यादिना ऋधातोर्यङ्। 'तस्य लुक्'। व्यपदेशिवत्त्वेन ऋ इत्यस्य आदिभूतादचः परत्वात् द्वितीयैकाच्त्वाच्च द्वित्वम्। अभ्यासऋवर्णस्य अत्वे रपरत्वे अर् ऋ इति स्थिते अभ्यासस्य रुक्। लटस्तिपि ईडभावे अर् ऋ ति इति स्थिते हलादिशेषेण रेफस्य निवृत्तिः। अ ऋ इति स्थिते अभ्यासस्य रुक्। लटस्तिपि ईडभावे अर् ऋ ति इति स्थिते, तिपि, ऋकारस्य गुणे, अकारे, रपरे सति, अरर्तीति रूपमित्यर्थः। रिग्रीकोस्त्विति। यङ्लुकि द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे अ ऋ इति स्थिते रिकि रीकि च कृते तिपि उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य गुणे अकारे रपरे कृते अरि अर्ति अरी अर्तीति स्थिते अभ्यासे रेफादिवर्णस्य यणं बाधित्वा 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङि अरियर्तीति रिग्रीकोरपूर्वं रूपमित्यर्थः। अथ लटस्तिपि ईट्पक्षे आह-अररीति अरियरीति। अर्ऋतः इति। ङकि तसि रूपम्। ङित्वान्न गुणः। अरियृत इति। द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे अ ऋ तस् इति स्थिते रिकि रीकि च कृते इयङादेशे रूपम्। झि अदिति 'झि' इत्यविभक्तिकनिर्देशः उदाहरणसूचनार्थः। 'अदभ्यस्तात्' इति झेः अदादेश इति यावत्। यणिति। ङकि

रुको 'रो रि' (सू १७३) इति लोपः। न च तस्मिन्कर्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम्। पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्। आरति। अरियृति। लिङि श्तिपा निर्देशात् "गुणोऽर्ति—" (सू २३८०) इति गुणो न। रिङ्। रलोपः दीर्घः। आरियात्। अरियृयात्। गृहू ग्रहणे जर्गृहीति। जर्गढि। जर्गृढः। जर्गृहति। अजर्घट्।

कृते अर् ऋ अति इति स्थिते ऋकारस्य यण् रेफ इत्यर्थः। तथाच अर् र् अतीति स्थिते आह—रुको रो रीति लोप इति। ननु रेफस्य लोपे कर्तव्ये यणादेशसम्पन्नस्य रेफस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात् ऋकारपरकत्वाद्रेफपरकत्वाऽभावात् कथं पूर्वरेफस्य लोप इत्यत आह—पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति। पूर्वत्रासिद्धीयकार्ये कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः। आरतीति। अर् र् अति इति स्थिते पूर्वरेफस्य लोपे सति 'ढ्रलोपे' इति दीर्घः। नच यणः स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम्, दीर्घविधौ तन्निषेधादिति भावः। अरियृतीति। द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे रिकि रीकि च कृते, परत्वादभ्यासस्य इयङि, ततो यणि रिग्रीकोस्तुल्यमेव रूपमित्यर्थः। अरर्षि। अरियर्षि। अररीषि। अरियरीषि। अर्ऋथः। अरियृथः। अरर्मि। अरियर्मि। अररीमि। अरियरीमि। अर्ऋवः—अरियृवः। अरराञ्चकार। अरियराञ्चकार। अररिता। अरियरिता। अररिष्यति। अरियरिष्यति। अरर्तु। अरियर्तु। अररीतु। अरियरीतु। अर्ऋतात्। अरियृतात्। अर्ऋताम्-अरियृताम्। आरतु। अरियृतु। अर्ऋहि। अरियृहि। अरराणि—अरियराणि। अरराव। अरियराव। लङि-आरः—आरियः। आररीत्—आरियरीत्। आर्ऋताम्—आरियृताम्। आररुः—आरियरुः। आरः—आरियः। आररीः—आरियरीः। आर्ऋतम्—आरियृतम्। आर्ऋत—आरियृत। आररम्। आरियरम्। आर्ऋव। आरियृव। विधिलिङि-अर्ऋयात्। अरियृयात्। अर्ऋयाताम्। अर्ऋयुः—अरियृयुः इत्यादि। आशीर्लिङि विशेषमाह-लिङि श्तिपेति। रुकि अर् ऋ यात् इति स्थिते अर्ति इति श्तिपा निर्देशात् 'गुणोऽर्ति' इति गुणो नेत्यर्थः। रिङिति। 'ऋकारस्ये'ति शेषः। तथाच अर् रि यात् इति स्थिते आह—दीर्घः इति। 'रो रि' इति लोपे 'ढ्रलोपे' इति दीर्घं इत्यर्थः। तथाच परिनिष्ठितमाह—आरियादिति। रिग्रीकोस्त्वाह—अरियियादिति। अरि ऋ यात्, अरी ऋ यात् इति स्थिते इवर्णस्य इयङ् ऋकारस्य रिङ्। 'लोपो व्योः' इति यलोपस्तु न बहिरङ्गत्वेन रिङोऽसिद्धत्वात् 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वाच्च। 'न पदान्त' इति निषेधस्तु न शङ्क्यः, 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपरूपाऽजादेश एव न 'स्थानिवत्' इत्युक्तेरित्यलम्। लुङि-आरारीत्। आरियारीत्। लृङि आररिष्यत्—आरियरिष्यत्। गृहू ग्रहणे इति। ऋदुपधोऽयम्। यङ्लुकि द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रुग्रिग्रीकः। तदाह—जगृहीतीत्यादि। ईट्पक्षे 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति लघूपधगुणनिषेधः। ईडभावे त्वाह—जर्गढि इत्यादि। जर्गृह् ति इति स्थिते लघूपधगुणे रपरत्वे

गृह्णातेस्तु जाग्रहीति-जाग्राढि । तसादौ ङिन्निमित्तं सम्प्रसारणम् । तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न रुगादयः । जागृढः । जागृहति । जाग्रहीषि—जाग्रक्षि । लुटि-जाग्रहिता । 'ग्रहोऽलिटि-' (सू २५६२) इति दीर्घस्तु न । तत्र एकाच इत्यनुवृत्तेः । माधवस्तु दीर्घमाह । तद्भाष्यविरुद्धम् । जर्गृधीति—जर्गर्द्धि । जर्गृद्धः । जर्गृधति ।

ष्टुत्वढलोपाः । 'यणो मयः' इति शिष्टस्य ढस्य द्वित्वविकल्पः । एवं जरिगढि—जरीगढि । जर्गृढः इति । रुक् ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । ङित्त्वान्न गुणः । एवं जरिगृढः जरीगृढः । जर्गृहतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । जर्गृहीषि-जरिगृहीषि-जरीगृहीषि । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति' इति न लघूपधगुणः । जर्घर्क्षि-जरिघर्क्षि-जरीघर्क्षि । जर्गृढः-जरिगृढः-जरीगृढः । जर्गृढ-जरिगृढ-जरीगृढ । जर्गृहीमि-जरिगृहीमि-जरीगृहीमि । जर्गर्ह्मि-जरिगर्ह्मि-जरीगर्ह्मि । जर्गृह्वः-जरिगृह्वः-जरीगृह्वः । जर्गृह्मः-जरिगृह्मः-जरीगृह्मः । जर्गर्हाञ्चकार-जरिगर्हाञ्चकार-जरीगर्हाञ्चकार । जर्गर्हिता-जरिगर्हिता-जरीगर्हिता । जर्गर्हिष्यति-जरिगर्हिष्यति-जरीगर्हिष्यति । जर्गृहीतु-जरिगृहीतु-जरीगृहीतु । जर्गढु-जरिगढु-जरीगढु । जर्गृढात्-जरिगृढात्-जरीगृढात् । जर्गृढाम्-जरिगृढाम्-जरीगृढाम् । जर्गृहतु-जरिगृहतु-जरीगृहतु । जर्गढि-जरिगृढि-जरीगृढि । जर्गृहाणि-जरिगृहाणि-जरीगृहाणि । लङि-अजर्गृहीत्-अजरिगृहीत्-अजरीगृहीत् । ईडभावे तु अजर्गर्ह् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तलोपे हस्य ढत्वे गस्य भष् धकारः । अजर्घट्-अजरिघट्-अजरीघट् । एकाज्ग्रहणे सत्यपीह यङ्लुकि भष्, 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यनेन 'श्तिपा शपा' इति निषेधस्याऽनित्यत्वज्ञापनादित्याहुः । अजर्गृढाम् ३ अजर्गृहुः ३ । अजर्गृहीः ३ अजर्घट् ३ अजर्गृढम् ३ अजर्गृढ ३ अजर्गृहम् ३ अजर्गृह्व ३ अजर्गृह्म ३ । जर्गृह्यात् ३ । लुङि 'अस्तिसिचः' इति नित्यमिट् । अजर्गृहीत् ३ । अजर्गर्हिष्यत् ३ । गृह्णातेस्त्विति । 'ग्रह उपादाने' इत्यस्मादित्यर्थः । अदुपधोऽयम् । ईटि आह—जाग्रहीतीति । यङो लुका लुप्तत्वात् तिपः पित्त्वाच्च 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणं नेति भावः । ईडभावे त्वाह—जाग्राढीति । जाग्रह् ति इति स्थिते ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । जाग्रह् तस् इति स्थिते आह—तसादाविति । कृते सम्प्रसारणे ऋदुपधत्वात् रुगादीनाशङ्क्य आह—तस्येति । सम्प्रसारणस्येत्यर्थः । जागृढ इति । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । 'ढ्रलोपे' इति दीर्घस्तु न, ऋकारस्याऽणत्वात् । जागृहति । सिपः पित्त्वान्न सम्प्रसारणमिति मत्वा आह—जाग्रहीषि जाग्रक्षीति । ईडभावे, हस्य ढः, तस्य कः, सस्य षः, भष्भावः । जागृढः । जागृढ । जाग्रहीमि—जाग्रह्मि । जागृह्वः । जागृह्मः । इत्यनुवृत्तेरिति । 'एकाचो द्वे' इति सूत्रे हरदत्तेन तथोक्तत्वादिति भावः । माधवस्त्विति । एकाज्ग्रहणं नानुवर्तत इति तदाशयः । भाष्यविरुद्धमिति । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति सूत्रभाष्ये 'ग्रह उपादाने' इत्यस्माद्यङि सम्प्रसारणे अभ्यासस्य रीकि यङन्तात् जरीगृहिता, जरीगृहितम्, जरीगृहितव्यमित्यत्र इटो दीर्घाऽभावं सिद्धवत्कृत्य तत्र दीर्घमाशङ्क्य ग्रहोऽङ्गात्परस्य इटो दीर्घो विधीयते । 'जरीगृह'

जर्गृधीषि—जर्घर्त्सि। अजर्गृधीत्। ईडभावे गुणः, हल्ङ्यादिलोपः, भष्भावः, जश्त्वचर्त्वे। अजर्घर्त्। अजर्गृद्धाम्। सिपि 'दश्च' (सू. २४६८) इति पक्षे रुत्वम्। अजर्घाः। अजर्गर्धीत्। अजर्गर्धिष्टाम्। पाप्रच्छीति। पाप्रष्टि। तसादौ 'ग्रहिज्या-' (सू. २४१२) इति सम्प्रसारणं न भवति। श्तिपा निर्देशात्। 'च्छ्वोः शू-

---

इत्यङ्गं तच्च न ग्रहधातुरिति निरूप्याङ्गविशेषणसामर्थ्यादेव 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्याऽपि ग्रहणम्' इति नात्र प्रवर्तत इति समाहितम्। यङन्ते उक्तो न्यायो यङ्लुगन्तेऽपि जाग्रहितेत्यादौ समान इत्यादि प्रौढमनोरमायां ज्ञेयम्। न च हरदत्तमत एकाज्ग्रहणानुवृत्त्यैवात्र दीर्घनिवारणे सति भाष्योक्तमिदं समाधानं नादरणीयमिति वाच्यम्, उपायस्य उपायान्तराऽदूषकत्वादित्यलम्। जाग्रहिष्यति। जाग्रहीतु-जाग्राढु। जागृढात्। जागृढाम्। जागृहतु। हौ जागृढि। जाग्रहाणि। लङि अजाग्रहीत्। अजाग्रट्। अजागृढाम्। अजागृहन्। अजागृढ। अजाग्रहम्। अजागृह्व। अजागृह्म। जागृह्यात्। लुङि-अजाग्रहीत्। 'ह्म्यन्त' इति न वृद्धिः। 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट्। अजाग्रहिष्यत्। 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लटश्तिपि ईटि आह—जर्गृधीतीति। 'नाभ्यस्तस्य' इति न लघूपधगुणः। ईडभावे आह—जर्गर्द्धीति। जर्गृध् ति इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धः। लघूपधगुणः रपरत्वम्। जर्गृद्धः इति। तसादौ ङित्वान्न गुणः। 'झषस्तथोः' इति तस्य धः। जर्घर्त्सीति। जर्गृध् सि इति स्थिते, गस्य भष् घः, गुणः, रपरत्वं, धस्य चर्त्वम्। जर्गर्धिम ३-जर्गृधीमि ३। जर्गृध्वः ३। जर्गर्धाञ्चकार ३। जर्गर्धिता ३। जर्गर्धिष्यति ३। जर्गृधीतु ३-जर्गर्द्धु ३-जर्गृद्धात्। हौ जर्गृद्धि ३। जर्गृधानि ३। लङि तिपि ईट् अजर्गृधीत्। ईडभावे इति। अजर्गृध् त् इति स्थिते पित्वादङित्त्वात् गुणे रपरत्वे हल्ङ्यादिना तकारलोपे पदान्तत्वात् गस्य भष् घकारः। धस्य जश्त्वेन दकारे तस्य 'वाऽवसाने' इति चर्त्वविकल्प इत्यर्थः। अजर्घर्त् इति। 'रात्सस्य' इति नियमाच्च संयोगान्तलोपः। अजर्गृद्धाम्। अजर्गृधुः सिपि ईडभावपक्षे अजर्गृध् स् इति स्थिते, गुणे, रपरत्वे, हल्ङ्यादिलोपे भष्भावे, धस्य जश्त्वे, तस्य चर्त्वविकल्पे, पूर्ववदेव रूपं सिद्धवत्कृत्य आह—सिपि दश्चेति पक्षे रुत्वमिति। तथाच अजर्घर् र् इति स्थिते 'रोरि' इति लोपे, 'ढ्रलोपे' इति दीर्घे, शिष्टरेफस्य विसर्गे, अजर्घाः इति रूपमित्यर्थः। अजर्गृद्धम्। अजर्गृद्ध। अजर्गृधम्। अजर्गृध्व अजर्गृध्म। लुङि आह—अजर्गर्धीदिति। 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट्। पाप्रच्छीतीति। 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि ईटि रूपम्। ईडभावे आह—पाप्रष्टीति। 'व्रश्च' इति छस्य षः। तकारस्य ष्टुत्वेन टः। 'च्छ्वोः' इति छस्य शकारस्तु नात्र भवति, तस्य अनुनासिकादौ प्रत्यये क्वौ झलादौ क्ङिति इति च विहितत्वात्। ननु तिपः पित्त्वेन ङित्वाऽभावात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणाऽभावेऽपि तसो ङित्वात् सप्रसारणं दुर्वारमित्यत आह—

ड्—' (सू २५६१) इति शः। 'व्रश्च—' (सू २९४) इति षः। पाप्रष्टः। पाप्रच्छीति। पाप्रश्मि। पाप्रच्छ्वः। पाप्रश्मः। 'यकारवकारान्तानां तु ऊठभाविनां यङ्लुङ् नास्ति' इति 'च्छ्वोः—' (सू २५६१) इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। कैयटेन स्पष्टीकृतम्। इदं च 'च्छ्वोः—' (सू २५६१) इति यत्रोठ् तद्विषयकम्। 'ज्वर-

---

तसादाविति। श्तिपेति। 'ग्रहिज्या' इति सूत्रे 'प्रच्छती'ति श्तिपा निर्देशादित्यर्थः। पाप्रच्छतीति। 'अदभ्यस्तात्' इत्यत। प्राप्रच्छीषि। सिपि ईडभावे तु 'च्छ्वोः' इति छस्य न शः, सिपो झलादित्वेऽपि ङित्वाभावात्। किन्तु 'व्रश्च' इति ष एव। 'षढोः' इति षस्य कः, तस्य षत्वम्। पाप्रक्षि पाप्रष्ठः पाप्रष्ठ। पाप्रश्मीति। अनुनासिकप्रत्ययपरकत्वात् छस्य 'च्छ्वोः' इति श इति भावः। पाप्रच्छ्वः इति। अत्र 'च्छ्वोः' इति न शः, वसो झलादित्वाभावात्। पाप्रश्मः इति। अनुनासिकादिप्रत्ययपरकत्वात् छस्य शः। प्राप्रच्छाञ्चकार। पाप्रच्छिता। पाप्रच्छिष्यति। 'पाप्रच्छीतु—पाप्रष्टु—पाप्रष्टात्। पाप्रष्टाम्। पाप्रच्छतु। 'हेर्धिः', अपित्त्वेन ङित्त्वात्, झलादित्वाच्च छस्य शः, तस्य 'व्रश्च' इति षः, ष्टुत्वेन धस्य ढः, षस्य जश्त्वेन डः, पाप्रड्ढि। पाप्रच्छानि। लङि तिपि ईटि अपाप्रच्छीत्। ईडभावे तु अपाप्रच्छ् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तल्लोपे छस्य षः, तस्य जश्त्वचर्त्वे। अपाप्रट्। अपाप्रष्टाम्। अपाप्रच्छुः। अपाप्रच्छीः। अपाप्रट्। अपाप्रष्टम्। अपाप्रष्ट। अपाप्रच्छम्। अपाप्रच्छ्व। अपाप्रश्म। लिङि-पाप्रच्छ्यात्। लुङि अपाप्रच्छीत्। 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट्। अपाप्रच्छिष्यत्। ऊठ्भाविनामिति। 'भू प्राप्तौ' चुरादिरात्मनेपदीयः। तस्मात् 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' इति भविष्यदर्थे णिनिः। ऊठं प्राप्स्यतामित्यर्थः। ऊठ्विषयाणामिति यावत्। ध्वनितमिति। सूचितमित्यर्थः। स्पष्टीकृतमिति। तथाहि 'च्छ्वोः' इति सूत्रे क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तौ कांश्चित् दोषानुद्भाव्य परिहृत्य क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तिं स्वीकृत्योक्तं भाष्ये-'एतावानेव विशेषः। अनुवर्तमाने क्ङिद्ग्रहणे 'छः षत्वं वक्तव्य' मिति। अत्र कैयटः-प्रष्टा पृष्टमित्यादौ 'च्छ्वोः' इति छस्य शत्वे कृते तस्य 'व्रश्च' इति षत्वे ष्टुत्वमिति स्थितिः। तत्र क्ङितीत्यनुवृत्तौ छस्य षत्वं न स्यात्। अतः छस्य षत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। न च क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तावत्र शत्वाभावेऽपि न दोषः। व्रश्चादिना छस्य षत्वे इष्टसिद्धेरिति वाच्यम्। 'च्छ्वोः' इत्यत्र 'छस्य षत्वं वक्तव्यम्' इत्यनेनैव प्रष्टेत्यादिसिद्धेः व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणं न कर्तव्यमित्याशयात्। नच प्राडिति क्विबन्तात् सोर्लोपे षत्वार्थं व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणमिति वाच्यम्। तत्रापि क्विन्निमित्तशादेशस्य दुर्निवारत्वात्। क्विप् तु प्रच्छधातोरनभिधानान्नास्ति। एवं चात्र भाष्ये 'ऊठ्भाविभ्यो यङ्लुङ्नास्ति' इत्युक्तप्रायम्। 'अन्यथा 'च्छ्वोः' इत्यत्र क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तौ दिवेर्यङ्लुकि तिवादौ ईडभावे लघूपधगुणे 'लोपो व्योः' इति वलोपे देदेति देदेवीत्यादि ऊठः अभावे रूपम्। तदनुवृत्तौ तु वस्य ऊठि देद्योति। देद्योपि इत्यादि रूपमिति विशेषस्य सत्त्वादेतावानेवेत्येवकारो विरुध्येत। अतः ऊठ्भाविनां यकारवकारान्तानां यङ्लुङ्-

स्वर—' (सू१६५४) इत्यूठ्भाविनोः स्त्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यम् । माधवादिसंमतं च । 'मव्य बन्धने', अयं यान्त ऊठ्भावी । 'तिवृ देवृ देवने' इत्यादयो वान्ताः । 'हय गतौ' । जाहयीति । जाहति । जाहतः । जाहयति । जाहयीषि । जाहसि । वलि लोपे यञादौ दीर्घः । जाहामि । जाहावः । जाहामः । 'हर्य गतिकान्त्योः' । जाहर्यीति । जाहर्ति । जाहर्तः । जाहर्यति । लोटि—जाहर्हि । अजाहः । अजाहर्ताम् । अजाहर्युः । 'मव बन्धने' । २६५४ ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ६।४।२०॥ ज्वरादीनामुपधावकारयोरूठ् स्यात्क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र क्ङिति इति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि ओतुः इति दर्शनात् । अनुनासिकग्रहणं चानुवर्तते । अवतेर्मन्प्रत्यये तस्य टिलोपे ओम् इति

नास्तीति विज्ञायते इत्यलम् । इदं चेत 'च्छ्वोः' इति सूत्रेण यत्र ऊठ् प्रवर्तते तद्विषयकमेव इदम् उक्तं ज्ञापनमित्यर्थः । स्त्रिविमव्योरित्विति । 'स्त्रिवु गतिशोषणयोः, 'मव्य बन्धने' इत्यनयोरित्यर्थः । न्याय्यमिति । उक्तज्ञापनस्य 'च्छ्वोः' इति सूत्रस्थभाष्यमूलकत्वादिति भावः । ननु ज्ञापनस्य सामान्यापेक्षत्वं कुतो नाश्रीयते इत्यत आह—माधवादिसम्मतं चेति । 'उक्तविशेषत्व'मिति शेषः । ऊठ्भावीति । अतो नास्य यङ्लुगिति भावः । वान्ता इति । 'ऊठ्भाविन' इति शेषः । नैतेषामपि यङ्लुगिति भावः । ऊठ्भाविनामिति विशेषणस्य व्यावर्त्यं आह—हय गताविति । अस्य यान्तत्वेऽपि ऊठ्विषयत्वाभावदस्त्येव यङ्लुगिति भावः । जाहतीति । तिप ईडभावे 'लोपो व्योः' इति यलोपः । मिपि ईडभावे जाहय् मि इति स्थिते आह-वलि लोपे इति । ईटि जाहयीमि । जाहयाञ्चकार । जाहयिता । जाहयिष्यति । लोटि, जाहयीतु । जाहताव् । जाहताम् । जाहयतु । जाहहि । जाहयानि । जाहयाव । लङि-अजाहयीत् । अजाहत् । अजाहताम् । अजाहयुः । अजाहयीः । अजाहः । अजाहतम् । अजाहत । अजाहयम् । अजाहाव । अजाहाम । जाहय्यात् । लुङि 'ह्ययन्त' इति न वृद्धिः । 'अस्तिसिचः' इति नित्यमिट् । अजाहयीत् । अजाहयिष्टाम् । अजाहयिष्यत् । जाहर्तीति । तिपि जाहर्य् ति इति स्थिते ईडभावे यलोपः । जाहर्षीति । हौ यलोपः । लङस्तिपि अजाहर्य् त् इति स्थिते यलोपः । हल्ङ्यादिना तकारलोपः । रेफस्य विसर्ग इति मत्वा आह—अजाहः इति । सिप्यप्येवं रूपम् । ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च । ज्वर, त्वर, स्रिवि, अवि, मव् एषां द्वन्द्वः । 'च्छ्वोः शूट्' इत्यतः वकारग्रहणम् , ऊठ्ग्रहणम्, अनुनासिके इति चानुवर्तते छस्य श इति नानुवर्तते, ज्वरादिषु छस्य अभावेन असम्भवात् । 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इत्यतः क्विझलोरिति चानुवर्तते । चकारो वकारसमुच्चयार्थस्तदाह-ज्वरादीनामिति । अवतेस्तुनीति । अवधातोरौणादिके तुन्प्रत्यये कृते, अकारवकारयोरूठि, तस्य गुणे, 'ओतु'रिति दृश्यते । क्ङितीत्यनुवृत्तौ तु तन्न स्यादिति भावः । ओमिति । 'अवतेष्टिलोपश्च' इत्यौणादिकसूत्रम् । 'अव रक्षणे' इति

दर्शनात्। ईडभावे ऊठि पिति गुणः। मामोति—मामवीति मामूतः। मामवति। मामोषि। मामोमि। मामावः। मामूमः। मामोतु—मामूतात्। मामूहि। मामवानि। अमामोत्। अमामोः। अमामवम्। अमामाव। अमामूम। तुर्वी हिंसायाम्। तोतूर्वीति। २६५५ राल्लोपः ६।४।२१॥ रेफात्परयोश्छ्वोर्लोपः स्यात्क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये। इति वलोपः। लघूपधगुणः। २६५६ न धातु-

धातोर्मन्प्रत्ययःस्यात्, प्रत्ययस्य टेर्लोपश्चेति तदर्थः। तथा च अव् म् इति स्थिते उपधाभूतस्य अकारस्य वकारस्य च ऊठि तस्य गुणे ओमिति दृश्यते। 'ज्वरत्वर' इत्यत्र अनुनासिकग्रहणाननुवृत्तौ तु मनिनि परे अवतेरूठ् न स्यात्, क्विझलोरेव तद्विधिकाभादिति भावः। ऊठि पितीति। अवधातोर्यङ्लुक्। मामव् ति इति स्थिते ईडभावपक्षे अकारवकारयोरेकस्मिन् ऊठि तिपः पित्त्वेन ङित्त्वाऽभावादूकारस्य गुणे मामोतीति रूपमित्यर्थः। उपधायाः वकारस्य च प्रत्येकमूठ् इति पक्षे सवर्णदीर्घः। पक्षद्वयमपि 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। ईट्पक्षे आह—मामवीतीति। अत्र ऊठ् न, क्वौ झलादौ अनुनासिकादौ च प्रत्यये परे तद्विधानात्। मामूतः इति। अकारवकारयोरूठि तसो ङित्त्वान्न गुणः इति भावः। मामवतीति। 'अदभ्यस्तात्' इत्यत्। 'मामवीषी'ति सिद्धवत्कृत्य आह—मामोमीति। अनुनासिकपरकत्वादूठ्, गुणः। मामावः इति। मामव् वस् इति स्थिते परनिमित्ताभावादूठ् न 'लोपो व्योः' इति वलोपे 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घः। मामूमः इति। मामव् मस् इति स्थिते अनुनासिकपरकत्वादूठ् ङित्त्वान्न गुणः। मामवाञ्चकार। मामविता। मामविष्यति। लोटि आह—मामोत्विति। मामूतादिति। ङित्त्वान्न गुणः। मामूताम्। मामवतु। मामूहीति। ऊठि हेरपित्त्वेन ङित्त्वान्न गुणः। मामूतात्। मामूतम्। मामूत। मामावानीति। आटः पित्त्वादङित्त्वाद्गुणः। मामवाव। मामवाम। लङस्तिप्याह—अमामोदिति। अमामूताम्। अमामवुः। सिप्याह—अमामोरिति। अमामूतम्। अमामूत। लिङि-मामव्यात्। लुङि 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट्। अमामवीत्। अमामावीत् अमामविष्यत्। ज्वरतेस्तु-जाज्वरीति। जाजूर्ति इत्यादि। त्वरतेस्तु-तात्वरीति। तातूर्ति इत्यादि। स्रिवेस्तु-सेस्रवीति। ईडभावे तु ऊठि सेस्रोति इत्यादि। अवतेस्तु यीङभावात् किंच्युदाहरणम्। ऊः उवौ उवः। ईत्याद्यूह्यम्। तोतूर्वीतीति। 'उपधायां च' इति दीर्घः। ईडभावे तोतुर्व् ति इति स्थिते—राल्लोपः। 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति सूत्रे शूडूठमनुवर्तते। 'अनुनासिकस्य क्विझलोः' इत्यतः क्विझलोरिति च तदाह—रेफात्परयोरित्यादि। अत्रापि क्ङितीति नानुवर्तते, पूर्वसूत्रे तदननुवृत्तेः। वलोप इति। तथा च तोतुर् ति इति स्थिते उकारस्य लघूपधगुणः, तिपः पित्त्वेन अङित्त्वादित्यर्थः। न धातुलोपे। 'इको गुणवृद्धी' इत्यनुवर्तते। तत्र धातुलोपे सति 'इको गुणवृद्धी' न स्तः आर्द्धधातुके परत इत्यर्थः, लूञ्धातोः यङन्तात् पचाद्यचि, यङो लुकि, लो-

लोप आर्धधातुके १।१।४॥ धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इको गुणवृद्धी न स्तः । इति नेह निषेधः । तिबादीनामनार्धधातुकत्वात् । तोतोर्ति । 'हलि च' (सू २५४) इति दीर्घः । तोतूर्तः । तोतूर्वति । तोथोर्ति । दोदोर्ति । दोधोर्ति । मुर्च्छा । मोमोर्ति । मोमूर्तः । मोमूर्च्छतीत्यादि । आर्धधातुके इति विषयसप्तमी । तेन

लुव इत्यत्र गुणनिषेधाऽभावप्रसङ्गात्, अत्र धात्ववयवस्य यङो लोपेऽपि धातोर्लोपाभावात् । 'धात्ववयवलोपे सती'त्यर्थे तु शीङ्धातोस्तृचि शयिता इत्यत्र गुणो न स्यात् तत्र धात्ववयवङकारलोपसत्त्वात् । 'आर्द्धधातुके परे यो धात्ववयवलोपः तस्मिन् सती'त्यर्थे क्नोपयतीत्यत्रापि गुणनिषेधः स्यात् । तत्र यकारलोपस्य आर्द्धधातुकपरकत्वसत्त्वादित्यतो व्याचष्टे—धात्वंशलोपनिमित्त इति । धातु लोपयतीति धातुलोपः कर्मण्यण् । धातुलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके परे इति यावत् । 'लोलुवः' इत्याद्युदाहरणम् । लूञ्धातोर्यङन्तात् पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इत्यच्प्रत्ययमाश्रित्य यङो लुकि, अच्प्रत्ययमाश्रित्य प्राप्तो गुणोऽनेन निषिध्यते । 'मरीमृज' इति तु वृद्धिनिषेधोदाहरणम् । धात्विति किम् शीङ्, शयिता । इह 'उपदिष्टानुबन्धस्य धातुत्वं, नतु सानुबन्धस्ये'ति कैयटादिमते तु धातुग्रहणं स्पष्टार्थम् । इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । हरदत्तेन पुनरुद्धृतम् । कौस्तुभे तु तदपि दूषयित्वा प्रत्याख्यातमेव ।

इति नेहेति । तोतोर्तीत्यत्र अयं गुणनिषेधो नेत्यर्थः । हलि चेति । तोतुर्व् तम् इति स्थिते 'लोपो व्योः' इति वकारस्य लोपं बाधित्वा 'च्छ्वोः शूठ्' इत्यूठि प्राप्ते, वकारस्यानेन लोपे, 'हलि च' इति दीर्घ इत्यर्थः । यद्यपि तोतोर्तीत्यत्र 'च्छ्वोः' इत्यूठः अप्रवृत्तेर्वकारस्य 'लोपो व्योः' इति लोपः सिध्यति । तथापि तोतूर्तः इत्यादौ ऊठो बाधनाय आवश्यकोऽयं लोपो न्यायप्राप्तात्तोतोर्तीत्यत्रोपन्यस्त इति बोध्यम् । तोतूर्वतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । 'उपधायां च' इति दीर्घः । तोतूर्वीषि-तोतोर्षि । तोतूर्थः । तोतूर्थ । तोतूर्वीमि । तोतोर्मि । तोतूर्वः । तोतूर्मः । तोतूर्वाञ्चकार । तोतूर्विता । तोतूर्विष्यति । तोतूर्वीतु । तोतोर्तु । तोतूर्ताद् । तोतूर्ताम् तोतूर्वतु । तोतूर्हि । तोतूर्वाणि । लङि अतोतूर्वीत् । अतोतोः अतोतूर्ताम् अतोतूर्वुः । अतोतूर्वीः । अतोतोः । अतोतूर्तम् । अतोतूर्त । अतोतूर्वम् । अतोतूर्व । अतोतूर्म । तोतूर्यात् । लुङि 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट् । अतोतूर्वीत् । अतोतूर्विष्यत् । थुर्वीधातोरुदाहरति—तोथोर्तीति । तुर्वीवद्रूपाणि । दोदोर्तीति । दुर्वीधातोः रूपम् । दोधोर्तीति । धुर्वीधातोः रूपम् । मुर्च्छाधातोः मोमूर्च्छीति सिद्धवाक्यस्य इडभावे आह—मोमोर्तीति । 'राल्लोपः' इति छस्य लोपः । इत्यादीति । मोमूर्च्छीषि-मोमोर्षि । मोमूर्च्छीमि-मोमोर्मि । मोमूर्च्छ्वः । मोमर्हि । अमोमूर्च्छीत् । अमोमूः । सिप्यप्येवम् । लुङि 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट् । अमोमूर्च्छीत् । अमोमूर्च्छिष्यत् । विषयसप्तमीति । 'अजेर्व्यघञपोः' इति 'वीभावविधौ आर्द्धधातुके' इत्यनुवृत्त विषयसप्तम्यनङ्गीकाराश्रीयते ।

यङि विवक्षिते अजेर्वी । 'ववीयते' अस्य यङ्लुङ्नास्ति । लुकापहारे विषयत्वासम्भवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः । इति तिङन्ते यङ्लुक्प्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते नामधातुप्रकरणम् ॥ १५ ॥

२६५७ सुप आत्मनः क्यच् ३।१।८॥ इषिकर्मणः एषितृसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच्प्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वात्सुब्लुक् । **२६५८ क्यचि च ७।४।३३॥** अस्य ईत् स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । 'वान्तो यि प्रत्यये' (सू ६३) गव्यति । नाव्यति । 'लोपः शाकल्यस्य' (सू ६७) इति तु न । अपदान्तत्वात् । तथा हि । **२६५९ नः क्ये १।४।१५॥**

ननु परसप्तम्यन्तमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तेनेति । विषयसप्तम्याश्रयणेनेत्यर्थः । विवक्षिते । यङि विवक्षिते ततः प्रागेव अजेर्वीभाव इत्यर्थः । एवञ्च कृते वीभावे हलादित्वाद्यङ् लभ्यते इति मत्वा आह–वेवीयते इति । ननु अजेर्वीभावानन्तरं यङि सति तस्य 'यङोऽचि च' इति पाक्षिको लुक् कुतो नोदाह्रियते इत्यत आह—अस्य यङ्लुङ् नास्तीति । विषयत्वेति । लुका लुप्तयङः भाविज्ञानविषयत्वाभावेनेत्यर्थः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां यङ्लुगन्तप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ नामधातुप्रक्रियाः निरूप्यन्ते । सुप आत्मनः क्यच् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुबन्तादिति लभ्यते । 'धातोः कर्मणः' इति सूत्रात्कर्मणः इच्छायां वेत्यनुवर्तते । कर्मण इति पञ्चमी । कर्मकारकादिति लभ्यते । सन्निधानादिच्छां प्रत्येव कर्मत्वं विवक्षितम् । आत्मन्शब्दः स्वपर्यायः । तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । स्वार्थात्कर्मण इति लभ्यते । स्वश्च इच्छायां सन्निधापितत्वादेषितैव विवक्षितः । तथाच स्वस्मै यदिष्यते कर्मकारकं तद्वृत्तेस्सुबन्तादिच्छायां क्यज्वा स्यादिति फलति । तदिदमभिप्रेत्य आह–इषिकर्मणः एषितृसम्बन्धिनः इत्यादिना । एषित्रर्थादिषिकर्मण इत्यर्थः । एषित्रा स्वार्थं यदिष्यते कर्मकारकं तद्वाचकात्सुबन्तादिति यावत् । धात्ववयवत्वादिति । सुबन्तात् क्यचि कृते तदन्तस्य सनाद्यन्ताः इति धातुत्वादिति भावः । क्यचि च । 'अस्य च्वौ' इत्यतोऽस्येत्यनुवर्तते । 'ई घ्राध्मोः' इत्यतः ईग्रहणं चेति सत्वा शेषं पूरयति—अस्येति । अकारस्येत्यर्थः । पुत्रीयतीति । क्यचि पुत्र य इति स्थिते ईत्वे पुत्रीय इति धातोर्लडादिरित्यर्थः । 'आत्मनः किम् । राज्ञः पुत्रमिच्छति । पदविधित्वेन समर्थपरिभाषायाः प्रवृत्तेः महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यत्र पुत्रशब्दान्न क्यच् । गव्यतीति । गामात्मन इच्छतीत्यर्थः । नाव्यतीति । नावमात्मन इच्छतीत्यर्थः । अपदान्तत्वादिति । 'लोपः शाकल्यस्य' इत्यस्य पदान्त एव प्रवृत्तिरिति भावः । नन्वन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वमस्त्येवेत्यत आह—तथा हीति । यथा पदत्वं न भवति तथो

क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत्। सन्निपातपरिभाषया क्यचो यस्य लोपो न। गव्याञ्चकार। गव्यिता। नाव्याञ्चकार। नाव्यिता। नलोपः। राजीयति। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (सू १३७२)। त्वद्यति। मद्यति। एकार्थयोः इत्येव। युष्मद्यति। अस्मद्यति। 'हलि च' (सू ३५४)। गीर्यति। पूर्यति। धातोः इत्येव। नेह। दिवमिच्छति दिव्यति। इह पुरमिच्छति पुर्यतीति माधवोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम्। पुर्गिरोः साम्यात्। दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राचः प्रामा-

---

ण्यते इत्यर्थः। नः क्ये। नकारादकार उच्चारणार्थः। 'सुप्तिङन्तम्' इत्यतः सुबन्तं पदमित्यनुवर्तते। सुबन्तं नकारेण विशेष्यते। तदन्तविधिः। नकारान्तं सुबन्तं पदसञ्ज्ञं स्यादिति लभ्यते। सुबन्तत्वादेव पदत्वे सिद्धे नियमार्थमिदम्। क्यग्रहणेन क्यच्क्यङोर्ग्रहणम्। न तु क्यषः 'लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनम्' इति वक्ष्यमाणतया हलन्तात् क्यषोऽभावात्। तदाह—क्यचि क्यङि चेत्यादिना। ननु गव्याञ्चकारेत्यत्र आम आर्धधातुकत्वात्तस्मिन् परे वकाराद्धल उत्तरस्य यकारस्य 'यस्य हलः' इति लोपः स्यादित्यत आह—सन्निपातेति। यकारनिमित्तकावादेशसम्पन्नवकारस्य यकारलोपं प्रति निमित्तत्वाऽसम्भवादिति भावः। गव्यितेति। इटि अतो लोपः। राजीयतीत्यत्र आह—नलोप इति। राजानमिच्छतीत्यर्थे क्यचि राजन् य ति इति स्थिते 'नः क्ये' इति पदत्वान्नकारस्य लोप इत्यर्थः। कृते नलोपे 'क्यचि च' इत्यकारस्य ईत्वमिति मत्वा आह—राजीयतीति। न च ईत्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम्, 'नलोपः सुप्स्वर' इति नियमादित्यलम्। ननु त्वामात्मनः इच्छति, मामात्मनः इच्छतीत्यत्र युष्मदस्मद्भ्यां क्यचि धात्ववयवत्वात् सुपो लुकि प्रत्ययलक्षणाऽभावात् 'त्वमावेकवचने' इति कथं त्वमौ स्याताम्, विभक्तौ परत एव तद्विधानादित्यत आह—प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति। सुपो लुका लुप्तत्वेऽपि क्यचमादाय मपर्यन्तस्य त्वमाविति भावः। ननु युष्मानात्मनः इच्छति, अस्मानात्मनः इच्छति, युष्मद्यति अस्मद्यति इत्यत्रापि क्यचमादाय त्वमौ स्यातामित्यत आह—एकार्थयोरित्येवेति। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यत्र 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रमनुवृत्तम्। एकवचनशब्दश्च न रूढः, किन्तु एकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वमेकवचनशब्देन विवक्षितमिति युष्मदस्मत्प्रक्रियायां प्रपञ्चितं प्राक्। तथा च युष्मदस्मदोरेकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वाऽभावान्न त्वमाविति भावः। गिरमात्मनः इच्छति, पुरमात्मनः इच्छतीत्यत्र गिर्शब्दात्पुर्शब्दाच्च क्यचि विशेषमाह—हलि चेति। उपधादीर्घ इति शेषः। ननु दिवमिच्छति दिव्यतीत्यत्रापि 'हलि च' इति दीर्घः स्यादित्यत आह—धातोरित्येवेति। 'हलि च' इति सूत्रे 'सिपि धातोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। दिव्यतीति। दिव्शब्दः अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति भावः। इहेति। 'हलि च' इति सूत्रे धातोरित्यनुवृत्तेः पुर्यतीत्यत्र न दीर्घ इति माधवः स्थक्षिन्त्य इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—पुर्गिरोः साम्यादिति। 'गॄ शब्दे' 'पॄ पालनपूरणयोः' इत्याभ्यां क्विपि 'ॠत इद्धातोः' इति 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति च इत्वे उत्वे

दिक एव। अदस्यति 'रीङृतः' (सू १२३४)। कर्त्रीयति। 'क्यच्व्योश्च' (सू २११६)। गार्गीयति। वात्सीयति। 'अकृत्सार्व–' (सू २२६८) इति दीर्घः। कवीयति। वाच्यति। समिध्यति। २६६० क्यस्य विभाषा ६।४।५०॥ हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्द्धधातुके। 'आदेः परस्य' (सू ४४)। 'अतो लोपः' (सू २३०८)। तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न। समिधिता समिध्यिता। 'मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न' (वा १७१४)। किमिच्छति। इदमिच्छति। स्वरिच्छति। २६६१ अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षा-

च कृते रपरत्वे गिर्शब्दस्य पुर् शब्दस्य च निष्पत्तेरिति भावः। प्रामादिक एवेति। दिवुशब्दस्य अव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वाद्य धातुत्वम्। दिवधातोः क्विबन्तात् ऊठि द्यूशब्दाच्च क्यचि 'द्यूयती'त्येव उचितम्। विचि तु लघूपधगुणे 'लोपो व्योः' इति लोपे देशब्दात् क्यचि देयतीत्येवोचितमिति भावः। अदस्यतीति। अमुमात्मनः इच्छतीत्यर्थे अदसशब्दात् क्यचि सुपो लुका लुप्तत्वाद्विभक्तिपरकत्वाऽभावाद्य त्यदाद्यत्वम्। सान्तत्वाज्जोत्वमत्वे। 'नः क्ये' इति नियमेन पदान्तत्वाऽभावाद्य सस्य रुत्वमिति भावः। कर्तृशब्दात् क्यचि विशेषमाह—रीङृत इति। गार्ग्यशब्दात् क्यचि विशेषमाह—क्यच्व्योश्चेति। आपत्यस्य यलो यकारस्य लोप इति भावः। कृते यलोपे 'क्यचि च' इत्यकारस्य ईत्वं मत्वा आह—गार्गीयतीति। वात्सीयतीति। वात्स्यशब्दात् क्यचि पूर्ववत्। कविशब्दात् क्यचि विशेषमाह—अकृत्सार्वेति। वाच्यतीति। वाच्शब्दात् क्यचि 'नः क्ये' इति नियमेन पदत्वाऽभावात्र कुत्वम्। 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणं तु न, धातोः कार्यमुच्यमानं धातुविहितप्रत्यये एवेति नियमात्। समिध्यतीति। समिध्शब्दात् क्यचि 'नः क्ये' इति नियमेन पदत्वाऽभावान्न जश्त्वम्। लुटस्तासि इटि समिध्य इता इति स्थिते 'यस्य हलः' इति नित्ये यलोपे प्राप्ते–क्यस्य विभाषा। 'यस्य हलः' इत्यतः हल इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते। 'आर्द्धधातुके' इत्यधिकृतम्। तदाह—हलः परयोः क्यच्क्यङोरिति। क्यष् तु नात्र गृह्यते, 'लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनम्' इति वक्ष्यमाणतया हलन्तात्तदभावात्। अन्त्यलोपमाशङ्क्य आह—आदेः परस्येति। तथा च समिध् अ इता इति स्थिते आह—अतो लोपः इति। तथा च समिध् इता इति स्थिते लघूपधगुणमाशङ्क्य आह—तस्य स्थानिवत्त्वादिति। क्यच्सूत्रे 'मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः' इति वार्तिकम्। मान्तेभ्यः अव्ययेभ्यश्च प्रतिषेध इत्यर्थ पुत्रमात्मनः इच्छति पुत्रीयतीत्यत्र न स्यात्। पुत्राविच्छतीत्यादावेव स्यात्। मान्तानि अव्ययानि मान्ताव्ययानि तेभ्य इत्यर्थे स्वरिच्छतीत्यत्र क्यचः प्रतिषेधो न स्यात्। अतस्तद्वार्तिकं विवृण्वन्नाह—मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् नेति। अशनायोदन्य। अशनाय, उदन्य, धनाय इत्येषां द्वन्द्वः। क्यजन्ता इति। एते त्रयः शब्दाः क्रमेण बुभुक्षादिष्वर्थेषु निपात्यन्ते इत्यर्थः। भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा। पातु-

पिपासागर्धेषु ७।४।३४ ॥ क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादौ किम् । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति । २६६२ अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ७।१।५१॥ एषां क्यचि असुगागमः स्यात् । 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्' (वा ४३०६) अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः । 'क्षीरलवणयोर्लालसायाम्' (वा ४३१५) । क्षीरस्यति बालः । लवणस्यत्युष्ट्रः । 'सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ' (वा ४६१६-१७) दधिस्यति-दध्यस्यति । मधुस्यति । मध्वस्यति । २६६३ काम्यच्च ३।१।९॥ उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मनः इच्छति पुत्रकाम्यति । इह 'यस्य हलः' (सू २६३१) इति लोपो न, अनर्थकत्वात् । यस्य इति सङ्घातग्रहणमित्युक्तम् । यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव । किंकाम्यति ।

मिच्छा पिपासा । गर्धः अभिकाङ्क्षा । अशनायतीति । अश्यते यत् तदशनम् अन्नं, तद्भोक्तुमिच्छतीत्यर्थः । 'क्यचि च' इति ईत्वाऽभावो निपात्यते । 'अकृत्सार्व' इति दीर्घः । उदन्यतीति । उदकं पातुमिच्छतीत्यर्थः । उदकशब्दस्य उदन्नादेशो निपात्यते नलोपाऽभावश्च । धनायतीति । जीवनार्थं सत्यपि धने अधिकं धनं वाञ्छतीत्यर्थः । ईत्वाऽभावो निपात्यते । अशनीयतीति । अशनम् अन्नं तत्संग्रहीतुमिच्छति वैश्वदेवाद्यर्थमित्यर्थः । उदकीयतीति । सस्यादिसेचनार्थमुदकमिच्छतीत्यर्थः । धनीयतीति । दरिद्रः सन् जीवनाय धनमिच्छतीत्यर्थः । अश्वक्षीर । क्यचि । 'परे असु'गिति शेषपूरणम्, 'आज्जसेरसुक्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । असुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । कित्वादन्त्यावयवः । अश्ववृषयोः इति । वार्तिकम् । अश्वस्यति वडवेति । मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः । वृषस्यति गौरिति । मैथुनार्थं वृषमिच्छतीत्यर्थः । 'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इति कोशस्तु अश्ववृषरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेन मैथुनेच्छामात्रे लाक्षणिकः । क्षीरलवणयोरिति । वार्तिकम् । असुगिति शेषः । लालसा-उत्कटेच्छा । सर्वप्रातिपदिकानामिति । इदमपि वार्तिकम् । लालसायां सर्वेषां प्रातिपदिकानां क्यच् वक्तव्यः । तस्मिन् परे प्रकृतीनां सुगसुकौ च वक्तव्यौ इत्यर्थः । न चानेनैव वार्तिकेन सिद्धे 'क्षीरलवणयोर्लालसायाम्' इति वार्तिकं व्यर्थमिति शङ्क्यम्, 'क्षीरलवणयोः' इति वार्तिकं कात्यायनीयं, 'सर्वप्रातिपदिकानाम्' इति तु मतान्तरमित्यदोषात् । एतच्च भाष्ये 'अपर आह' इत्यनेन ध्वनितम् । काम्यच्च ।'सुप आत्मनः क्यच्' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह—उक्तविषये इति । पुत्रकाम्यतीति । कस्येत्संज्ञा तु न, फलाभावात् । अनर्थकत्वादिति । काम्यचः एकदेशस्य यकारस्य अर्थाऽभावादित्यर्थः । ननु चेभिदिता इत्यत्राऽपि यकारस्य अनर्थकत्वाल्लोपो न स्यादित्यत आह—यस्य इतीति । 'यस्य हलः' इत्यत्र 'यस्येत्यनेन यकाराऽकारसङ्घातग्रहणमित्यनुपदमेवोक्तमित्यर्थः । तथाच चेभिद इता इति स्थिते यङो यस्य सङ्घातस्यार्थवत्वाद्यकारलोपो निर्बाधः । प्रकृते

स्वः काम्यति । **२६६४ उपमानादाचारे ३।१।१०॥** उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारार्थे क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् । 'अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्' (वा १७१७)। प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः । कुटीयति प्रासादे । **२६६५ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ३।१।११॥** उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात्, सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्सन्नियोगशिष्टः । स च व्यवस्थितः । 'ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया' (वा १७१९-२०)। कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजश्शब्दो वृत्तिविषये तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । यशायते । यशस्यते । विद्वायते । विद्वस्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु

तु काम्यजेकदेशस्य यस्याऽनर्थकत्वाल्लोपो नेति भावः । यशस्काम्यतीति । 'सोऽपदादौ' इति सत्वम् । ननु किमात्मनः इच्छति किंकाम्यति स्वःकाम्यति कथम् ? 'मान्ताव्ययानां नेत्यनुवृत्तेरित्यत आह—मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययमिति । उपमानादाचारे । 'सुप आत्मनः क्यच्' इत्यतः सुप इत्यनुवर्तते । 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकात्' इत्यतः कर्मण इति । तदाह—उपमानात्कर्मण इत्यादिना । उपमानं यत्कर्मकारकं तद्वृत्तेः सुबन्तादित्यर्थः । पुत्रमिवेति । 'धातोः कर्मणः' इत्यतः वेत्यनुवृत्तिरनेन सूचिता । छात्रं पुत्रत्वेन उपचरतीत्यर्थः । विष्णूयतीति । द्विजं विष्णुत्वेन उपचरतीत्यर्थः । अधिकरणाच्चेति । उपमानभूताधिकरणवृत्तेरपि सुबन्तादाचारे क्यजिति वक्तव्यमित्यर्थः । प्रासादीयति कुट्यामिति । प्रासादे इव कुट्यां हृष्टो वर्तते इत्यर्थः । कुटीयति प्रासादे इति । कुट्यामिव प्रासादे क्लिष्टो वर्तते इत्यर्थः । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । 'कर्तुरित्यावर्तते । 'कर्तुः क्यङि'त्येकं वाक्यम् । अत्र कर्तुरिति पञ्चम्यन्तम् । उपमानादाचारे इत्यनुवर्तते । 'धातोः कर्मणः' इत्यतः वेति च । तदाह—उपमानादिति । उपमानं यत्कर्तृकारकं तद्वृत्तेः सुबन्तादित्यर्थः । 'कर्तुः सलोपश्चे'ति द्वितीयं वाक्यम् । चकारः 'तु' पर्यायः भिन्नक्रमः । 'स' इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम् । 'कर्तुरि'ति षष्ठ्यन्तस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह—सान्तस्य लोपस्त्विति । एतच्च महाभाष्ये स्पष्टम् । क्यङि सलोपविकल्पः सर्वत्र स्यादित्यत आह—स च व्यवस्थित इति । सान्तस्य सलोप इत्यर्थः । व्यवस्थामेव दर्शयति—ओजसोऽप्सरस इति । इदं वार्तिकम् । ओजश्शब्दः इति । क्यङन्तोऽयम् । 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वात् वृत्तिः । तत्र ओजश्शब्दः ओजस्विनि वर्तत इत्यर्थः । ओजायते इति । ओजस्वीवाचरतीत्यर्थः । ओजश्शब्दात् क्यङि सलोपे 'अकृत्सार्व' इति दीर्घ इति भावः । अप्सरायते इति । अप्सरश्शब्दात् क्यङि सलोपदीर्घौ । क्यङो ङित्वादात्मनेपदम् । 'इतरेषां विभाषये'त्यस्योदाहरति—यशायते यशस्यते इति । यशस्वीवाचरतीत्यर्थः । विद्वायते विद्वस्यते इति । विद्वानिवाचरतीत्यर्थः । विद्वच्छब्दात् क्यङि सलोपविकल्पः । त्वद्यते मद्यते इति । त्वमिव अहमिव आचरतीत्य-

युष्मयते। अस्मयते। 'क्यङ्मानिनोश्च' (सू ८३७)। कुमारीवाचरति कुमारायते। हरिणीवाचरति हरितायते। गुर्वीव गुरूयते। सपत्नीव सपत्नायते। सपतीयते। सपत्नीयते। युवतिरिव युवायते। पट्वीमृद्व्याविव पट्वीमृदूयते। 'न कोपधायाः' (सू ८३८)। पाचिकायते। 'आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा' (वा १७२१।) वाग्रहणात् क्यङपि। अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः। क्विप्सन्नि-

---

र्थः। युष्मदस्मच्छब्दात् क्यङि 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वमौ। युष्मयते अस्मयते इति। यूयमिव वयमिव आचरतीत्यर्थः। 'त्वमावेकवचने' इत्यस्मात् 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे 'एकवचने' इत्यनुवृत्तेरेकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वे सत्येव युष्मदस्मदोस्त्वमाविति भावः। कुमार्यादिशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वं स्मारयति–क्यङ्मानिनोश्चेति। कुमारायते इति। पुंवत्त्वेन ङीपो निवृत्तौ दीर्घः। हरितायते इति। हरिणीशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वेन 'वर्णादनुदात्तात्' इति नत्वस्य ङीपश्च निवृत्तौ दीर्घः। गुरूयते इति। गुर्वीशब्दात् क्यङि ङीपो निवृत्तौ दीर्घः। सपत्नायते इति। शत्रुपर्यायात् सपत्नशब्दात् शार्ङ्गरवादित्वेन ङीनन्तात् पुंवत्त्वेन ङीनो निवृत्तौ दीर्घ इति भावः। सपतीयते इति। समानः पतिः स्वामी यस्याः इति बहुव्रीहौ सपतिशब्दस्य नत्वे ङीपि च नित्यस्त्रीत्वाभावात् सपत्नीशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वेन ङीब्नत्वयोर्निवृत्तौ दीर्घ इति भावः। सपत्नीयते इति। विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य समानः पतिः यस्याः इति बहुव्रीहौ सपत्नीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वान्न पुंवत्त्वमिति भावः। युवायते इति। युवतिशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वे तिप्रत्ययस्य निवृत्तौ नलोपे दीर्घ इति भावः। वयोवाचिनां जातिकार्यं वैकल्पिकमिति 'जातेरस्त्रीविषयात्' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। एतेन 'जातेश्च' इति निषेधादिह पुंवत्त्वं दुर्लभमित्यपास्तमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। पट्वीमृदूयते इति। इह पूर्वपदस्य क्यङ्परकत्वाऽभावान्न पुंवत्त्वम्। ननु पाचिकेवाचरति पाचिकायते इत्यत्रापि 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवत्त्वेन टापः 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वस्य च निवृत्तौ पाचकायते इति स्यादित्यत आह—न कोपधाया इति। 'आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा' इति वार्तिकम्। उपमानादित्यनुवर्तते। 'धातोः कर्मणः' इत्यतो वाग्रहणस्यास्मिन्प्रकरणे अनुवृत्त्यैव सिद्धे वाग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—वाग्रहणात् क्यङपीति। अन्यथा विशेषविहितत्वात् क्विपा क्यङो बाधः स्यादिति भावः। तथा चाऽत्र वाशब्दो विकल्पार्थक इति फलितम्। अत्र सुप इति नानुवर्तते। प्रातिपदिकात् क्यङोऽप्राप्तौ वाग्रहणात् समुच्चीयते इति केचित्। अवगल्भादय इति। 'गल्भ धार्ष्ट्ये' अवपूर्वः, 'क्लीब अधार्ष्ट्ये' 'होडृ अनादरे' एभ्यः पचाद्यचि अवगल्भादिशब्दास्त्रयो निष्पन्ना इत्यर्थः। तथा च अवगल्भ इवाचरति, क्लीब इवाचरति, होड इवाचरतीत्यर्थे अवगल्भादिशब्देभ्यः क्विप्क्यङाविति स्थितम्। अवगल्भते इत्यात्मनेपदलाभायाह—क्विप्सन्नियोगेनेति। अन्त्यस्य अकारस्य अनुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चात्र प्रतिज्ञायते।

योगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चाच्प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते। तेन तङ्। अवगल्भते। क्लीबते। होडते। भूतपूर्वादप्यनेकाच आम्। एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात्। न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम्। केवलानामेवाचारेऽपि वृत्तिसम्भवात् धातूनामनेकार्थत्वात्। अवगल्भाञ्चक्रे। क्लीबाञ्चक्रे। होडाञ्चक्रे। वार्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात्केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङेवेति माधवादयः। तङ् नेति तूचितम्। 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः' (वा १७२२)। पूर्ववार्तिकं तु अनुबन्धा-

सञ्जनार्थम् तस्य इत्संज्ञायां लोपे अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं लभ्यते। तदाह—तेन तङिति। अवगल्भते इति। क्विपि मकारादकारस्य लोपे हलन्तात्लडादौ तङि शबिति भावः। ननु अवगल्भाञ्चक्रे, क्लीबाञ्चक्रे, होडाञ्चक्रे इत्यत्र कथमाम्? अन्त्यस्य च इत्संज्ञालोपाभ्यामपहारेण धातूनामेकाच्त्वेन 'कास्यनेकाच्' इत्यस्याऽप्रवृत्तेः। न च 'अवगल्भ' इत्यस्य क्विबन्तस्य धातोरनेकाच्त्वमस्तीति वाच्यम्, उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते' इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह—भूतपूर्वादपीति। क्विबुत्पत्तेः प्राक्तनमनेकाच्त्व भूतपूर्वगत्या आश्रियेत्यर्थः। भूतपूर्वगत्याश्रयणे प्रमाणमाह—एतद्वार्तिकेति। 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा' इति वक्ष्यमाणवार्तिकादेव अवगल्भते, अवजगल्भे इत्यादिसिद्धौ पुनरेभ्यः क्विब्विधानं तत्संनियोगेन अन्त्यवर्णस्य अनुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानार्थं सद् भूतपूर्वगत्या अनेकाच्त्वाश्रयणं ज्ञापयतीत्यर्थः। नन्वनुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानस्यात्मनेपदसिद्ध्युपक्षीणत्वात् कथमुक्तज्ञापकतेत्याशङ्क्य निराकरोति-न चावगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलमिति। कुत इत्यत आह-केवलानामिति। अच्प्रत्ययरहितानां धातुपाठसिद्धानामनुदात्तेतामेव गल्भादिधातूनामवगल्भ इवाचरतीत्याद्यर्थेषु वृत्तिसम्भवात्। तच्च कुत इत्यत आह—धातूनामनेकार्थत्वादिति। एवञ्च 'आचारेऽवगल्भ' इति क्विब्विधानमनुबन्धासञ्जनार्थं सद् भूतपूर्वगत्या अनेकाच्त्वाश्रयणं ज्ञापयतीति सिद्धम्। न च 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इति क्विपि अवगल्भतेत्यादिवारणाय अनुबन्धासञ्जनमुपक्षीणमिति कथं तस्य उक्तज्ञापकतेति वाच्यम्, 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इति वार्तिकेन क्विपि तथा प्रयोगे इष्टापत्तेः भूतपूर्वाश्रयणपरभाष्यप्रामाण्येन 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इति वार्तिकस्य अवगल्भादिभ्यः अप्रवृत्तिविज्ञानाद्वेत्यास्तां तावत्। 'आचारेऽवगल्भ' इत्यत्र अवेत्यस्य प्रयोजनमाह—अवेत्युपसर्गेति। केवलादिति। उपसर्गविहीनाद्गल्भशब्दादित्यर्थः। उपसर्गान्तरेति। प्रगल्भाऽनुगल्भादिशब्दादित्यर्थः। क्यङेवेति। न तु क्विबित्यर्थः। माधवादयः इत्यस्वरसोद्भावनम्। तद्बीजमाह—तङ् नेति तूचितमिति। केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च गल्भशब्दात् प्रगल्भादिशब्दाच्च अनेन क्विबभावेऽपि 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः। इति वार्तिकेन क्विप् निर्बाधः। परन्तु अवपूर्वस्य एवानुबन्धसञ्जनादात्मनेपदमेव तत्र नेति वक्तुमुचितमित्यर्थः। सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति। 'आ-

सञ्जनार्थम् । तत्र क्विवनूद्यते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न सम्बध्यते । तेन पदकार्यं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । 'अतो गुणे' (सू० १९१) इति शपा सह पररूपम् । अ इवाचरति अति । अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः । द्वित्वम् । 'अतो गुणे' (सू १९१), 'अत आदेः' (सू २२४८) इति दीर्घः, णल औ, वृद्धिः । अतुसादिषु तु 'आतो लोप

चारे' इति शेषः । नन्वनेनैव वार्तिकेन सिद्धे 'आचारेऽवगल्भ' इति वार्तिकं व्यर्थमित्यत आह—पूर्ववार्तिकं त्विति । अन्त्यवर्णस्य इत्संज्ञासिद्ध्यर्थमित्यर्थः । तर्हि तत्र क्विग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—तत्र क्विबनूद्यते इति । तत्संनियोगेनानुबन्धासङ्गार्थमित्यर्थः । पदकार्यं नेति । 'राजानतीत्यादौ नलोपादिकं नेत्यर्थः । अन्यथा अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नलोपादिकं स्यादिति भावः । पररूपमिति । कृष्णशब्दात् क्विबन्ताल्लडादौ शपि 'अतो गुणे' इति पररूपमित्यर्थः । कृष्णाञ्चकार । कृष्णिता । कृष्णिष्यति । कृष्णतु । अकृष्णत् । कृष्णेत् । कृष्ण्यात् । अतो लोपात्परत्वात् 'अकृत्सार्व' इति दीर्घः । पूर्वविप्रतिषेधस्य विहितत्वादतो लोप इत्यन्ये । अ इवेति । अः विष्णुः । स इवेत्यर्थः । अतीति । शपा पररूपम् । असि । अथः । अथ । आमि । आवः । आमः । क्विप्प्रत्ययान्तत्वाल्लिटि 'कास्प्रत्ययात्'इत्याम्प्रत्ययमाशङ्क्य आह—प्रत्ययग्रहणमपनीयेति । औ, अतुः, उः इति सिद्धरूपप्रदर्शनम् । तत्र प्रक्रियां दर्शयति—द्वित्वमिति । णलि 'द्विर्वचनेऽचि' इति लोपस्य निषेध इति भावः । अतो गुणे इति । द्वित्वे कृते अ अ अ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वादतो लोपं बाधित्वा पररूपमिति भावः । अत आदेरिति । नच परत्वान्नित्यत्वादपवादत्वाच्च 'अतो गुणे' इत्यस्मात्प्राक् 'अत आदेः' इत्यस्य प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । तस्य बहिरङ्गत्वात् 'अत आदेः' इत्यस्यापवादत्वेऽपि आनर्दैत्यत्र हलादिशेषात्प्रागेव परत्वात् 'अत आदेः' इत्यस्य चरितार्थत्वेन बाधकत्वाऽसम्भवात् 'अपवादोऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते' इत्युक्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । यद्यप्यत्र प्रक्रियाव्युत्क्रमे फलविशेषो नास्ति, तथापि न्याय्यत्वादेवमुक्तम् । णल औ इति । पररूपे दीर्घे च आ अ इति स्थिते 'आत औ णलः' इत्यौत्वमिति भावः । वृद्धिरिति । आ औ इति स्थिते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिरित्यर्थः । तथाच 'औ' इति रूपं परिनिष्ठितम् । अतुसादिष्विति । अ अतुस् , अ उस् , इति स्थिते द्वित्वे पररूपे 'अत आदेः' इति दीर्घे आतो लोप इत्यर्थः । अतुः उः । इति प्रत्ययमात्रं शिष्यते । थलि इटि द्वित्वे दीर्घे आल्लोपे, इथ । अथुः । अ । औ । इव । इम । वस्तुतस्तु 'कास्यनेकाज्ग्रहणम्' इति वार्तिकव्याख्यावसरे प्रत्ययग्रहणमपनीयेति भाष्ये नोक्तम् । कासेश्च प्रत्ययान्ताच्च आमिति लभ्यते । अत एव 'आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः' इति वार्तिके अवगल्भाञ्चक्रे इत्यादौ अन्त्यवर्णस्यानुबन्धत्वेन एकाच्त्वे-

इटि च' (सू २३७२) इत्याल्लोपः । मालेवाचरति मालाति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैकादेशस्य पूर्वान्तत्वाद्वा क्विप् । मालाञ्चकार । लङि अमालात् । अत्र हल्ङ्यादिलोपो न । ङीप्साहचर्यादापोऽपि सोरेव लोपविधानात् । इट्सकौ । अमालासीत् । कविरिव 'कवयति । आशीर्लिङि कवीयात् । 'सिचि वृद्धिः—' (सू २२९७) इत्यत्र धातोः इत्यनुवर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः । अकवयीत् । माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति । अकवायीत् । विरिव वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत्–अवायीत् । श्रीरिव श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । पितेव । पितरति । आशिषि रिङ् । पित्रियात् । भूरिव भवति । अत्र 'गातिस्था—' (सू २२२३) इति, 'भुवो वुक्—' (२१७४) इति, 'भवतेरः—' (सू २१८१) इति च न भवति । अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । अभावीत् । बुभाव । द्रुरिव द्रवति । 'णिश्रि—' (सू

ऽपि 'क्तप्रत्ययात्' इत्यासिन्त्युक्तं भाष्ये इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । इता । इष्यति । अतु-अतात् । अताम् । अन्तु । अ-अतात् । अतम् । अत । आनि । आव । आम । आत् । आताम् । आन् । आः । आतम् । आत । आम् । आव । आम । विधिलिङि एत् । एताम् । एयुः । एः । एतम् । एत । एयम् । एव । एम । यात् । यास्ताम् । यासुः । लुङि 'इट ईटि' इति सिज्लोपे 'आटश्च' इति वृद्धिं बाधित्वा परत्वादतो लोपे इटा सह आटो वृद्धौ ऐत् ऐष्टाम् ऐषुः, इत्यादीति केचित् । आर्धधातुकोपदेशकाले एव परत्वादतो लोपे अङ्गस्याभावादाट् नेत्यन्ये । ईत् ईष्टाम् इत्यादि । ऐष्यत् । ननु मालाशब्दस्य टाप्प्रत्ययान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाऽभावात्ततः कथं क्विबित्यत आह—लिङ्गविशिष्टेति । वस्तुतस्तु आबन्तेभ्यः आचारे क्विप् नास्त्येवेति विश्वपाशब्दनिरूपणे प्रपञ्चितम् । ङीप्साहचर्यादिति । ङ्यन्तादाचारक्विबन्तात् गौरीशब्दात् लुङि अगौरयत् इत्यादौ तिस्योर्ङ्यन्तात्परत्वाऽसम्भवात् तत्साहचर्यादाबन्तादपि न तयोर्लोप इत्यर्थः । कवयतीति । शपि गुणाऽयादेशौ । कवीयादिति । 'अकृत्सार्व' इति दीर्घः । लुङि अकवि ईत् इति स्थिते सिचि वृद्धिमाशङ्क्य आह—सिचि वृद्धिरित्यत्रेति । सिचा धातोराक्षेपतो लाभेऽपि 'ऋत इद्धातोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेर्धातुरेव यो धातुरिति लभ्यते इति भावः । कैयटादय इति । 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रे गोशब्दादाचारक्विपि अगवीदित्युपक्रम्य तथोक्तत्वादिति भावः । माधवस्त्विति । 'सिचि वृद्धिः' इत्यत्र 'ऋत इद्धातोः' इत्यतो धातुग्रहणानुवृत्तौ मानाऽभावेन धातुरेव यो धातुरित्युक्तार्थाऽलाभादिति तदाशयः । वस्तुतस्तु 'इको गुणवृद्धी' 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इत्यादिसूत्रस्थभाष्ये सिचि परतः एजन्तं नास्तीत्युक्तत्वादेजन्तेभ्यः आचारक्विप् नास्त्येवेति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । विरिवेति । विः पक्षी स इवेत्यर्थः । अभिव्यक्तत्वेनेति । 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इति न्यायेनेति

२३१२) इति चङ् न । अद्रावीत् । **२६६६ अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ६।४।१५॥** अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात्क्वौ झलादौ च क्ङिति । इदमिवाचरति इदामति । राजेव राजानति । पन्था इव पथीनति । मथीनति । ऋभुक्षीणति । द्यौरिव देवतीति माधवः । अत्र ऊठि द्यवतीत्युचितम् । क इव कति । चकौ इति हरदत्तः । माधवस्तु 'व्यल्लोपौ' इति वचनाण्णलि वृद्धिं बाधित्वा अतो लोपात् चक इति रूपमाह । स्व इव सस्वौ । सस्व । यत्तु स्वामास स्वाञ्चकार इति तदनाकरमेव । **२६६७ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ३।१।१२॥** अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्याद्धलन्तानामेषां लोपश्च । अभृशो

भावः । अभावीदिति । इह 'गातिस्था' इति सिचो न लुक् । बुभावेति । इह न वुक् । अभ्यासस्य अत्त्वं च न । चङ् नेति । 'णिश्रि' इति सूत्रे द्रुग्रहणेन धातुपाठस्थस्यैव ग्रहणादिति भावः । अनुनासिकस्य । अङ्गस्येत्यधिकृतमनुनासिकेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'नपोधायाः' इत्यतः उपधाया इति 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते । तदाह—अनुनासिकान्तस्येत्यादिना । इदामतीति । 'हलन्तेभ्यः आचारक्विप् नास्ति' इति 'ह्रस्वनद्यापः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । पथीनतीति । पथिन्शब्दात् क्विपि 'अनुनासिकस्ये'ति इकारस्य दीर्घः । इदं तु माधवानुरोधेन । 'क्विबभ्युपगमेऽपि तिपि पथेनतीत्येव युक्तम्, 'इन्हन्' इति नियमेन दीर्घाऽप्राप्तेः । नच नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात् सुबानन्तर्ये एवाऽयं नियमो नान्यत्रेति वाच्यम्, तथाऽसति वृत्रघ्नः स्त्री वृत्रघ्नीत्यत्रापि अल्लोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् 'अनुनासिकस्य' इत्युपधादीर्घापत्तेरित्याहुः । देवतीतीति । दिव्शब्दादाचारक्विबन्तात् शपि लघूपधगुणः । 'नः क्ये' इति नियमेन अपदान्तत्वात् 'दिव उत्' इत्युत्त्वं नेति भावः । अत्र ऊठीति । दिव्शब्दात् क्विपि 'च्छ्वोः' इति वकारस्य ऊठि कृते लघूपधगुणं बाधित्वा परत्वादिकारस्य यणि द्यूशब्दात् शपि ऊकारस्य गुणे अवादेशे च द्यवतीति रूपमुचितमित्यर्थः । चकाविति । कशब्दात् क्विबन्ताल्लिटि णलि द्वित्वे चुत्वे 'चक अ इति स्थिते ककारादकारस्य अतो लोपात्परत्वाद्वृद्धौ आकारे 'आत औ णलः' इत्यौत्वे वृद्धिरेकादेश इति भावः । माधवस्त्विति । चक अ इति स्थिते पूर्वविप्रतिषेधाद्वृद्धिं बाधित्वा ककारादकारस्य अतो लोपे कृते णलोऽकारेण सह चक इति रूपमित्यर्थः । नचैवं सति अ इवाचरति अति, औ, अतुः इत्यत्रापि लिटि 'अत आदेः' इति दीर्घं बाधित्वा अतो लोपः स्यादिति वाच्यम्, 'व्यल्लोपा'विति पूर्वविप्रतिषेधलभ्यः अतो लोपः सन्निहितमेव 'अकृत्सार्व' इति दीर्घं बाधते, न तु 'अत आदेः' इति दीर्घमपि, 'अनन्तरस्य' इति न्यायादिति माधवाशय इत्याहुः । तदनाकरमेवेति। अनेकाच्त्वाभावादिति भावः । वस्तुतस्तु 'प्रत्ययग्रहणमपनीये'त्यस्य भाष्ये अदर्शनात् प्रत्ययान्तत्वादाम्भवत्येवेति युक्तमेवेत्यनुपदमेवोक्तम् । भृशादिभ्यो ।

भृशो भवति भृशायते। अच्वेः इति पर्युदासबलात् अभूततद्भावे इति लब्धम्। तेनेह न। क्व दिवा भृशा भवन्ति। ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व भवन्तीत्यर्थः। सुमनस्, अस्य सलोपः। सुमनायते। चुरादौ 'संग्राम युद्धे' इति पठ्यते। तत्र संग्राम इति प्रातिपदिकम्। तस्मात् 'तत्करोति-' इति णिच् सिद्धः। तत्संनियोगेनानुबन्ध आसज्यते। युद्धे योऽयं ग्रामशब्दः इत्युक्तेऽपि सामर्थ्या-

भवनं भूः, भावे क्विप्। तदाह-भवत्यर्थे इति। भवने इत्यर्थः। क्यङ् स्यादिति। 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। हलन्तानामेषामिति। भृशादिषु ये हलन्ताः तेषां लोपः, क्यङ् चेत्यर्थः। ननु 'अभूततद्भावे' इति कुतो लब्धमित्यत आह-अच्वेरिति पर्युदासबलादिति। 'अभूततद्भावग्रहण'मिति वार्तिकमेतल्लब्धार्थकथनपरमिति भावः। ये रात्रौ भृशा इति। प्रकाशाऽतिशयवन्त इत्यर्थः। भृशादिषु हलन्तमुदाहरति-सुमनस् इति। सुमनायते इति। असुमनाः सुमनाः भवतीत्यर्थः। यद्यपि स्त्रियामित्यधिकारे 'अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च' इति लिङ्गानुशासनसूत्रे सुमनश्शब्दस्य नित्यं बहुवचनं विहितम्, तथापि तद्देवादिपर्यायरूढविषयम्। सु शोभनं मनो यस्येति सुमनाः इति बहुव्रीहिर्यौगिक इति भावः। सुमनायते इति। क्यङि सलोपे 'अकृत्सार्व' इति दीर्घः। ननु लुङि मनश्शब्दात्प्रागटि 'स्वमनायत' इति वक्ष्यमाणमनुपपन्नम् अङ्गस्य अड्विधानात् सुमनश्शब्दस्य समस्तस्यैव तत्र प्रत्ययाङ्गत्वात् 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति न्यायादित्याशङ्क्य आह-चुरादौ संग्राम युद्धे पठ्यते इति। ततश्च क्वचित् सोपसर्गपाठबलादन्यस्मात् सोपसर्गादाचारक्विपि उपसर्गस्य न धातुसंज्ञाप्रवेश इति विज्ञायते इत्यर्थः। ननु चुरादौ 'संग्रामे'ति समस्तो धातुः,न तु सोपसर्गो ग्रामशब्दः। एवं चास्य प्रातिपदिकत्वाऽभावात् सोपसर्गात् क्विपि उपसर्गस्य न धातुसंज्ञाप्रवेश इत्यत्र कथमिदं गमकमित्यत आह-तत्र संग्राम इति प्रातिपदिकमिति। 'ग्रसेरा च' इत्यौणादिके मन्प्रत्यये निष्पन्नस्य ग्रामशब्दस्य 'कृत्तद्धित' इति प्रातिपदिकत्वम्। अव्युत्पत्तिपक्षे 'अर्थवदधातुः' इति प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः। ननु चुरादावस्य पाठो धात्वधिकारविहितचौरादिकणिजर्थः। एवं च प्रातिपदिकत्वेन चुरादौ तस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह—तस्मादिति। तस्मात् संग्राम इति प्रातिपदिकात् चौरादिकणिजसम्भवेऽपि 'तत्करोति' इत्यर्थे णिच् सिद्ध इत्यर्थः। ननु 'तत्करोति' इत्यनेनैव संग्रामशब्दात् प्रातिपदिकाण्णिच्सिद्धेः किमर्थमिह चुरादौ तस्य पाठ इत्यत आह—तत्संनियोगेनेति। णिच्संनियोगेन अकारस्य इत्संज्ञकस्य अनुदात्तेत्त्वार्थकस्य आसञ्जनार्थं इत्यर्थः। नच मकारादकारस्य इत्संज्ञकत्वे अल्लोपस्य णिनिमित्तकत्वाभावादससंग्रामत इत्यत्र 'णौ चङ्युपधायाः' इत्युपधाह्रस्वः स्यादिति वाच्यम्, संग्रामेत्ययं हि कथादित्वाददन्तः। ... भिन्न एव अनुबन्धत्वेनासज्यते इत्यर्थः। एवं च णौ अतो लोपे सति

त्संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति—'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते' इति । तेन मनःशब्दात्प्रागट् । स्वमनायत । उन्मनायते । उदमनायत । एवं च अवागल्भत अवागल्भिष्टेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकं च सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गस्वरूपं सकलं श्रूयते; न त्वादेशेनापहृतं तत्रैव पृथक्कृतिः । एवं च 'आ ऊढः ओढः' स

णावल्लोपित्वान्नोपधाह्रस्वः । कथादित्वलक्षणाऽदन्तत्वलाभायैवाऽस्य चुरादौ पाठ इति भावः । ननु चुरादौ संग्रामशब्दस्य 'तत्करोति' इति णिचि परे अस्त्वनुबन्धाऽऽसङ्गः । तथापि आचारक्विपि उपसर्गस्य न धातुसंज्ञाप्रवेश इत्यत्र कथमस्य ज्ञापकतेत्यत आह—युद्धे इति । सामर्थ्यादिति । 'ग्राम युद्धे' इत्येतावतैव संग्रामशब्दो लभ्यते, केवलस्य ग्रामशब्दस्य युद्धे प्रयोगाऽभावादित्यर्थः । विशिष्टपाठ इति । संग्रामशब्दपाठ इत्यर्थः । ज्ञाप्यमर्थमाह—समानाकारमिति । संग्रामशब्दे युद्धवाचिनि समित्यस्य क्रियायोगाऽभावात् समानाकारमित्युक्तम् । धातुसंज्ञाप्रयोजके इति । 'क्विबादा'विति शेषः । पृथक् क्रियते इति । तथा च न तस्य धातुसंज्ञाप्रवेश इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तेनेति । सम् इत्यस्य धातुसंज्ञाप्रवेशाऽभावेनेत्यर्थः । तथा च सुमनश्शब्दात् आचारक्विपि विवक्षिते मनश्शब्दमात्रस्य धातुत्वात्ततो लङि मनश्शब्दस्यैवाङ्गत्वात्ततः प्रागेव अट् । न तु सुमनस् इति समुदायात्प्रागित्यर्थः । एतेन 'संग्रामयतेरेव सोपसर्गात् 'नाऽन्यस्मा'दित्यादि भाष्यं 'भृशादिभ्य' इति सूत्रस्थं व्याख्यातमिति बोध्यम् । उन्मनायते इति । भृशादित्वात् क्यङि सलोपः । एवं चेति । एवमुक्तरीत्या 'आचारेऽवगल्भ' इति क्विब्विधावपि अवेत्यस्य पृथक्करणात् गल्भशब्दात्प्रागेव अट् इत्यर्थः । ननु आ ऊढः ओढः 'कुगति' इति समासः । अस्माद्भृशादित्वात् क्यङि 'ओढायते' इत्यादि रूपम् । अत्रापि आङो धातुसंज्ञाप्रवेशो न स्यात् । तत्र यद्यपि लङि ऊढशब्दाद्वा आङो वा प्राक् आटि न रूपे विशेषः । उभयथापि औढायतेत्येव रूपं सिद्धमेव । तथापि ओढायेति क्यङन्तात् क्त्वाप्रत्यये अतो लोपे ओढायित्वेत्येवेष्यते अत्र क्यङि चिकीर्षिते उक्तरीत्या पृथक्करणे पृथक्कृतस्य आङः 'कुगतिप्रादयः' इति क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इति ल्यप् स्यादित्यत आह—ज्ञापकं च सजातीयविषयमिति । तदेवोपपादयति-तेनेति । चुरादौ 'संग्राम युद्धे' इति सम्ग्रहणस्य उक्तार्थे पृथक्करणे ज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वाश्रयणेन यत्र उपसर्गस्वरूपमविकृतं श्रूयते नत्वेकादेशेनापहृतं तत्रैव उपसर्गस्य पृथक्कृतिरिति विज्ञायते इत्यर्थः, सङ्ग्रामे सम्ग्रहणस्य ज्ञापकस्य एवंविधत्वादिति भावः । ततः किमित्यत आह—एवञ्चेति । ओढायित्वेति । ओढशब्दात् भृशादित्वात् क्यङि ओढायेत्यस्मात् क्यङन्तात् क्त्वाप्रत्यये अतो लोपे रूपम् । अत्रेति । अत्र न ल्यबित्यन्वयः । क्यङि विवक्षिते आङः एकादेशेनापहृतत्वेन पृथक्करणाऽभावे सति

इवाचर्य ओढायित्वा, अत्र उन्मनाय्य, अवगल्भ्य इतिवन्न ल्यप्। ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे षाष्ठवार्तिकं तद्भाष्यं च प्रमाणम्। तथाहि—'उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः' (वा ३६३६)। उस्योमाङ्क्ष्व परयोराटः पररूपं नेत्यर्थः। उस्रामैच्छत् औस्रीयत्। औङ्कारीयत्। औढीयत्। 'आटश्च' (सू २६९) इति चशब्देन पुनर्वृद्धिविधानादिदं सिद्धमिति षाष्ठे स्थितम्। **२६६८ लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्**

तस्य आङः क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासाऽभावाश्च ल्यबिति भावः। उन्मनाय्य, अवगल्भ्य इतिवदिति व्यतिरेकदृष्टान्तः। उन्मनस्शब्दात् भृशादित्वादाचारे क्यङि सकारलोपे 'अकृत्सार्व' इति दीर्घे उन्मनायेत्यस्मात्, क्त्वो ल्यपि, अतो लोपे, उन्मनाय्येति रूपम्। अवगल्भशब्दात् आचारेऽवगल्भेति क्विबन्तात् क्त्वो ल्यपि रूपम्। अत्र 'उदित्यस्य 'अवे'त्यस्य च उपसर्गस्वरूपस्य अनपहृतत्वेन क्यङि क्विपि च विवक्षिते पृथक्कृततया तयोः क्त्वान्तेन समासे सति ल्यबुचितः। इह तु ओढायित्वेत्यत्र न तथेति व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयम्। ज्ञापकस्य सजातीयत्वे प्रमाणं दर्शयति–ज्ञापकस्येति। षाष्ठं वार्तिकं दर्शयति–उस्योमाङ्क्ष्विति। उसि, ओम्, आङ् एषां द्वन्द्वः। षष्ठस्य प्रथमे पादे 'ओमाङोश्च' इति सूत्रे इदं वार्तिकं पठितम्। तद्व्याचष्टे–उस्योमाङोश्च परयोरिति। 'एङि पररूपम्' इत्यतः पररूपग्रहणानुवृत्तिं मत्वा आह—पररूपं नेति। उसि तावदुदाहरति–औस्रीयदिति। उस्रामात्मन ऐच्छदित्यर्थे 'सुप आत्मनः' इति क्यजन्ताल्लङि उस्रीयशब्दादङ्गात्प्रागाटि कृते 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपं प्राप्तमनेन निषिध्यते अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा त्वनित्या, अस्मादेव भाष्योदाहरणात्। अन्यथा भिन्द्युरित्यादौ पररूपं न स्यात्, आगमसहितस्य युस एवार्थवत्त्वादिति भावः। ओमि परतः उदाहरति–औङ्कारीयदिति। ओङ्कारशब्दात् क्यजन्ताल्लङि अङ्गस्य आटि कृते 'ओमाङोश्च' इति पररूपं प्राप्तमनेन निषिध्यते। आङि उदाहरति–औढीयदिति। आ ऊढः ओढः, तस्मात् क्यजन्ताल्लङि अङ्गस्य ओढशब्दस्य आटि कृते 'ओमाङोश्च' इति पररूपं प्राप्तमनेन निषिध्यते। उदाहरणत्रयमिदं भाष्ये स्थितम्। तत्र यदि उपसर्गस्वरूपस्य एकादेशेनापहारेऽपि पृथक्करणं स्यात्, तर्हि क्यचि विवक्षिते आङः पृथक्कृतौ सत्यां धातुबहिर्भावादूढशब्दात् प्रागाङः परत्र आटि सति पररूपस्याऽप्रसक्तेराङि पररूपप्रतिषेधो व्यर्थः स्यात्। उक्तज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वे तु अत्र आङ एकादेशेनापहारात् पृथक्करणाभावादोढशब्दात् प्रागाडागमे सति आङि पररूपप्राप्तेस्तन्निषेधोऽर्थवान् भवति। अतो ज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वे 'उस्योमाङ्क्ष्' इत्याङ्ग्रहणम् औढीयदिति तदुदाहरणपरभाष्यं च अत्र प्रमाणमिति भावः। ज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वे प्रमाणान्तरमाह—आटश्चेति चशब्देनेति। 'आटश्च' इति चकारः पुनर्वृद्धिविधानार्थः। तथाच आटोऽचि वृद्धिरेव यथा स्यात् नाऽन्यत्पररूपमिति लभ्यते इत्यपि षष्ठाध्याये 'ओमाङोश्च' इति सूत्रे 'आटश्च' इति सूत्रे च भाष्ये स्थितमित्यर्थः। एवञ्च एतद्वार्तिकप्रत्याख्यानपरः सौत्रश्चकारस्तद्भाष्यं चाऽत्र ज्ञापकमित्युक्तं भवति। लोहितादि।

३।१।१३॥ लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात्। २६६६ वा क्यषः १।३।९०॥ क्यषन्तात्परस्मैपदं वा स्यात्। लोहितायति। लोहितायते। अत्र अच्वेः इत्यनुवृत्त्या अभूततद्भावविषयत्वं लब्धम्। तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम्। न तु डाचोऽसम्भवात्। नाप्यादिशब्दग्राह्याणाम्, तस्य प्रत्याख्यानात्। तथाच वार्तिकं-'लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणि' (वा १७२९-३०) इति। न चैवं काम्यच इव क्यषोऽपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम्। तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात्। पटपटायति—पटपटायते। कृभ्वस्तियोगं विनापीह डाच्। डाजन्तात्क्यषो विधानसामर्थ्यात्। यत्तु—

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च। मूर्च्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणी॥

इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यषि पदद्वयमुदाहरन्ति। तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम्। तस्मात्तेभ्यः क्यङेव। श्यामायते। सुखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते।

भवत्यर्थे इति। 'भृशादिभ्यो भुवि' इत्यतः भुवि इति अनुवृत्तेरिति भावः। वा-क्यषः परस्मैपदमिति। 'शेषात्कर्तरि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। लोहितायतीति। अलोहितो लोहितो भवतीत्यर्थः। अत्रेति। 'लोहितादि' इति सूत्रे इत्यर्थः। तच्चेति। अभूततद्भावविषयत्वमित्यर्थः। असम्भवादिति। अव्यक्तानुकरणात् डाचो विहितत्वेन तस्य अभूततद्भावविषयत्वे अनुकरणत्वस्य भङ्गापत्तेरिति भावः। नाप्यादिशब्दग्राह्याणामिति। 'श्यामादिशब्दाना'मिति शेषः। तस्येति। आदिग्रहणस्येत्य[illegible]ः। आदिग्रहणप्रत्याख्याने प्रमाणं दर्शयति-तथा चेति। आदिग्रहणमपनीय लोहितशब्दात् डाजन्तेभ्यश्च क्यष्वचनं कर्तव्यम्। इतराणि लोहितादिगणपठितानि श्यामादीनि प्रातिपदिकानि भृशादिष्वेव पठनीयानीत्यर्थः। एवञ्च श्यामादिशब्देभ्यः क्यङि आत्मनेपदमेवेति फलितम्। तस्यापीति। आदिग्रहणस्येव क्यषः ककारस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादित्यर्थः। पटपटायतीति। 'अव्यक्तानुकरणात् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच्' इति पटच्छब्दात् डाचि विवक्षिते सति 'डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्' इति द्वित्वे 'नित्यमाम्रेडिते डाचि' इति पूर्वखण्डान्तस्य तकारस्य उत्तरखण्डादेः पकारस्य च पररूपे एकस्मिन् पकारे, डित्वाट्टिलोपे, पटपटाशब्दात् डाजन्तात् क्यषि तदन्ताल्लडादीति भावः। 'अभूततद्भावे' इति तु नात्र सम्बध्यते इत्युक्तम्। न ह्यपटच्छब्दः पटच्छब्दो भवतीति युज्यते। ननु कृभ्वस्तियोगाऽभावादिह कथं डाजित्यत आह—कृभ्वस्तियोगं विनापीति। भवत्यर्थसत्तामात्रेणेत्यर्थः। कुत इत्यत आह—डाजन्तादिति। तद्भाष्येति। 'भृशादिष्वितराणि' इत्युक्तवार्तिकतद्भाष्यविरुद्धमित्यर्थः। तस्मादिति। उक्तवार्तिकभाष्यविरोधात् तेभ्यः श्यामादिभ्यः भृशादित्वलक्षणः क्यङेव न तु क्यषित्यर्थः। ततश्च 'वा क्यषः' इत्यस्याप्रवृत्तेः ङित्त्वादात्मनेपदमेवेति मत्वा आह—श्यामायते इति। श्यामो भवतीत्यर्थः। ननु देवदत्तः सुखायते इति

लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यष् । लोहिनीयति । लोहिनीयते । **२६७० कष्टाय क्रमणे ३।१।१४॥** चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहते इत्यर्थः । 'सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्' (वा १७६१) । कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थाः । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रहः । सत्रायते, कक्षायते इत्यादि । **२६७१ कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः ३।१।१५॥** रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते । 'हनुचलने इति वक्तव्यम्' (वा १७६२) । चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वण इत्यर्थः । नेह । कीटो रोमन्थं वर्तयति ।

कथम् ? देवदत्तस्य सुखत्वाभावादित्यत आह—सुखादय इति । श्यामादिषु ये सुखदुःखादिशब्दाः गुणवचनास्ते सुखादिगुणवति वर्तन्ते इत्यर्थः । एवं च 'सुखायते' इत्यस्य सुखवान् भवतीत्यर्थः । एवं 'दुःखायते' इत्यादावपि । ननु लोहितशब्दाद्विहितः क्यष् कथं लोहिनीशब्दाद् स्यादित्यत आह—लिङ्गविशिष्टेति । कष्टाय क्रमणे । 'क्रमण'शब्दं विवृणोति । उत्साहे इति । अस्वरितत्वात् क्यषिति नानुवर्तते इति भावः । 'क्रियार्थोपपदस्ये'ति चतुर्थीति मत्वाऽऽह—पापं कर्तुमिति । क्रमते इत्यत्र 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' इति तङ् । 'कण्वचिकीर्षायाम्' इत्यत्र कण्वपदं व्याचष्टे—कण्वं पापमिति । सत्रादिशब्दान् विवृणोति । सत्रादय इति । द्वितीयान्तेभ्य इति । चिकीर्षायां द्वितीयान्तस्यैवाऽन्वययोग्यत्वादिति भावः । कण्वशब्दस्तु सत्रादिशब्दानां कण्वपरत्वे तात्पर्यग्राहकः । केचित्तु 'कण्वे'त्यविभक्तिकम् । कण्ववर्तिभ्यः इति व्याचक्षते । अस्वपदविग्रह इति । वृत्तावेव सत्रादिशब्दानां पापवाचित्वादिति भावः । इदं कष्टशब्दादन्यत्रैव । 'कष्टाय क्रमते' इति तु स्वपदविग्रहोऽस्त्येव । भाष्ये एवं विग्रहं प्रदर्श्य सत्रादिषु विग्रहाऽप्रदर्शनादित्याहुः । कर्मणो रोमन्थ वृतुधातोर्ण्यन्तात्, 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः' इति इकि वर्तिशब्दः । आवर्तनमर्थः । चरेः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् । वर्तिचर अनयोर्द्वन्द्वात्सप्तमी । आवर्तने चरणे चेति लभ्यते । कर्मशब्देन कर्मकारकं विवक्षितम् । द्वित्वे एकवचनम् । तथाच कर्मकारकवृत्तिभ्यां रोमन्थतपश्शब्दाभ्यामिति लभ्यते । यथासंख्यमन्वयः । तदाह—रोमन्थतपोभ्यामिति । रोमन्थमिति । उद्गीर्णस्य निगीर्णस्य वा मन्थो रोमन्थ इति भाष्यम् । उद्गीर्णस्य उदरादुपरि कण्ठद्वारा निर्गतस्य निगीर्णस्य अपानद्वारा निर्गतस्य च मन्थः चर्वणं रोमन्थ इत्यर्थः । वर्तयतीति । आवर्तयतीत्यर्थः । हनुचलन इति । हनु तालु तच्चलने सत्येव अयं विधिरित्यर्थः । तथाच उदरगतं भक्षितं द्रव्यं तृणादिकं पुनःपुनराकृष्य तालुचलनेन चूर्णितस्य पुनःपुनः ग्रासने रोमन्थशब्दात् क्यङिति फलितम् । तदाह—चर्वितस्येति । हनुचलनेन भक्षितस्य उदरं प्रविष्टस्य पुनःपुनराकृष्य हनुचलनेन भक्षणे गम्ये इति फलितमित्यर्थः । कीट इति ।

अपानप्रदेशान्निस्सृतं द्रव्यमिह रोमन्थः। तदश्नातीत्यर्थ इति कैयटः। वर्तुलं करोतीत्यर्थ इति न्यासकारहरदत्तौ। 'तपसः परस्मैपदं च' (वा १७६६)। तपश्चरति तपस्यति। **२६७२ बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ३।१।१६॥** आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात्। बाष्पमुद्वमति बाष्पायते। ऊष्मायते। 'फेनाच्चेति वाच्यम्' (वा १७६४)। फेनायते। **२६७३ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ३।१।१७॥** एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात्। शब्दं करोति शब्दायते। पक्षे 'तत्करोति—' इति णिजपीष्यत इति न्यासः। शब्दयति। 'सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च' (वा १७३६-३७)। सुदिनायते। **२६७४ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ३।१।१८॥** एभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्तुरेव चेत्सुखादीनि स्युः। सुखं वेदयते सुखायते। कर्तृग्रहणं किम्। परस्य सुखं वेदयते। **२६७५ नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ३।१।१९॥** करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्यायामाश्चर्ये च। नमस्यति देवान्। पूजयतीत्यर्थः। वरिवस्यति गुरून्। शुश्रूषते इत्यर्थः। चित्रीयते। विस्मयते इत्यर्थः। विस्मापयते इत्यन्ये। **२६७६ पु-**

इह हनुचलनाभावान्न क्यङिति भावः। तदेवोपपादयति—अपानेति। तपसः परस्मैपदं च। इति वार्तिकम्। तपश्शब्दः कर्मकारकवृत्तिः पूर्वसूत्राच्चरणे क्यङं लभते। ङित्वप्रयुक्तमात्मनेपदं बाधित्वा परस्मैपदमेव च लभते इत्यर्थः। तपस्यतीति। प्रातिपदिकादेवास्य क्यङुत्पत्तेरन्तर्वर्तिविभक्त्यभावात् 'नः क्ये' इति नियमाच्च पदत्वाऽभावान्न रुत्वमिति भावः। बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने। आभ्यां कर्मभ्यामिति। 'कर्मणो रोमन्थ' इत्यतः कर्मग्रहणमनुवर्तते इति भावः। कर्मकारकवृत्तिभ्यामित्यर्थः। फेनायते इति। फेनमुद्वमतीत्यर्थः। शब्दवैर। करणं क्रिया। तदाह—करोत्यर्थे इति। 'तत् करोती'ति णिचोऽपवादः। पक्षे इति। कदाचिदित्यर्थः। न्यास इति। भाष्याऽनारूढत्वमत्र अरुचिबीजम्। सुदिनदुर्दिन इति। वार्तिकम्। 'करोत्यर्थे क्यङि'ति शेषः। सुखादिभ्यः। 'कर्तृ' इति पृथक्पद लुप्तषष्ठीकम्। 'कर्मणो रोमन्थ' इत्यतः कर्मग्रहणाऽनुवृत्तिं मत्वा आह—एभ्यः कर्मभ्य इति। वेदनायामिति। ज्ञाने इत्यर्थः। कर्तृत्वं च वेदनां प्रत्येव विवक्षितम्, उपस्थितत्वात्। वेदनाकर्तृवृत्तिवाचिभ्यः सुखादिशब्देभ्य इति लभ्यते॥ फलितमाह—वेदनाकर्तुरेव चेदिति। सुखं वेदयते इति। जानातीत्यर्थः। 'विद चेतनायाम्' इति चुरादौ। नमो वरिवस्। नमस्, वरिवस्, चित्रङ् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। आत्मनेपदार्थं चित्रशब्दो ङिन्निर्दिष्टः। 'शब्दवैर' इत्यतः करणे इत्यनुवर्तते। करणं क्रिया। सा च पूजापरिचर्याऽऽश्चर्यात्मिका विवक्षिता, 'नमसः पूजायाम्' 'वरिवसः परिचर्यायाम्' 'चित्रङः आश्चर्ये' इति वार्तिकैः। तदाह—करणे इत्यनुवृत्तेरित्यादिना। नमस्यति देवानिति। कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् द्वितीया। परिचर्या शुश्रूषेति मत्वा आह—शुश्रूषते इत्यर्थ इति। आश्चर्यशब्दो विस्मयवाचीति मत्वा आह—विस्मयते इत्यर्थ इति।

च्छभाण्डचीवराण्णिङ् ३।१।२०॥ 'पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च' (वा १७४६) । विविधं विरुद्धं वोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते । 'भाण्डात्समाचयने' (वा १७४४) । संभाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति । राशीकरोतीत्यर्थः । समवभाण्डत । 'चीवरादर्जने परिधाने च' (वा १७४५) । संचीवरयते भिक्षुः । चीवराण्यर्जयति, परिधत्ते वेत्यर्थः । **२६७७ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ३।१।२१॥** कृञर्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति । 'व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः' (वा ५०६०) पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति । 'वस्त्रात्समाच्छादने' (वा ५०६१) । संवस्त्रयति । 'हल्यादिभ्यो ग्रहणे' (वा ५०६२) । 'हलिकल्योरदन्तत्वं च निपात्यते' (वा १७४७) । हलिं कलिं वा गृह्णाति हलयति, कलयति । महद्धलं हलिः । परत्वाद् वृद्धौ सत्यामपीष्ठवद्भावेनाऽगेव लुप्यते । अतः सन्वद्भावदीर्घौ न । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति कृत-

---

विस्मापयते इत्यन्ये इति । आश्चर्यशब्दो विस्मापनपर इति भावः । तत्क्षिन्नीयमाणोऽसाविति सोढः । असौ मायामृगः विस्मयमुत्पादयन्नित्यर्थः । पुच्छभाण्ड । पुच्छादुदसने । इति वार्तिकम् । उत्पुच्छयते इति । विविधं विरुद्धं वा पुच्छमुत्क्षिपतीत्यर्थः । भाण्डात् समाचयने । इत्यपि वार्तिकम् । समवभाण्डतेति । 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक्क्रियते' इत्युक्तत्वात् सम्भाण्डशब्दात् क्यङपि भाण्डशब्दात् प्रागेवाऽडिति भावः । एवम् उदपुपुच्छत इत्यादावपि । चीवरादर्जने । इत्यपि वार्तिकम् । मुण्डमिश्र । कृञर्थे इति । शेषपूरणमिदम्, 'शब्दवैर' इत्यतः करणे इत्यनुवृत्तेरिति भावः । व्रताद्भोजन । इति वार्तिकम् । पयः शूद्रान्नं वा व्रतयतीति । पयो भुङ्क्ते, शूद्रान्नं वर्जयतीत्यर्थः । वस्त्रात्समाच्छादने । इत्यपि वार्तिकम् । भाष्ये तु न दृश्यते । संवस्त्रयतीति । वस्त्रेण सम्यगाच्छादयतीत्यर्थः । वस्त्रं परिधत्ते इति वा । हल्यादिभ्यो ग्रहणे । इति वार्तिकम् । भाष्ये तु न दृश्यते । हलिकल्योरिति । हलिकली इदन्तौ । हलकलशब्दावदन्तो इदन्तौ च । याविदन्तौ तयोरत्वं निपात्यते इति भाष्ये स्पष्टम् । हलयति कलयतीति । हलिकलिभ्यां णौ इकारस्य अकारे इष्ठवत्त्वेन टिलोपे हलि कलि इति ण्यन्ताभ्यां लडादीति भावः । महद्धलं हलिरिति । अत्र वृद्धप्रयोगः अन्वेषणीयः । नन्वनयोरिकारान्तयोरदन्तत्वनिपातनं व्यर्थम् । इकारस्य णाविष्ठवत्त्वाल्लोपे हलयति कलयतीति सिद्धेः । न च अजहलत् अचकलत् इत्यत्र सन्वत्त्वाऽप्रवृत्तये अग्लोपित्वाय तयोरदन्तत्वमिति वाच्यम् । इकारलोपेऽप्यग्लोपित्वसिद्धेरित्यत आह—परत्वादिति । इकारस्य णौ इष्ठवत्त्वे टिलोपात् प्रागेव परत्वात् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ कृतायां ऐकारस्य इष्टत्वाद् टिलोपे अग्लोपित्वं न स्यात् । इकारयोरत्वे तु अकारस्य टिलोपात् प्राक् परत्वादूवृद्धौ सत्यामप्याकार-

यति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्तं केशा इत्येके । जटीभूताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादयः 'सत्यापपाश—' (सू २५६२) इत्यत्रैव पठितुं युक्ताः । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे—' इत्येव सिद्धे केषांचिद्ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनम् । हलिकल्योरदन्तत्वार्थम् । सत्यस्यापुगर्थम् । केषांचित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्यापयति । 'अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः' (वा १७५८) । अर्थापयति, वेदापयति । पाशं विमुञ्चति विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युपवीणयति । तूलेनानुकुष्णात्यनुतूलयति । तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनयाभियाति अभिषेणयति । 'उपसर्गात्सुनोति—' (सू २२७०) इति षः । अभ्यषेणयत् । 'प्राक्सितात्—' (सू २२७६) इति षः । अभिषिषेणयिषति । 'स्थादिष्वभ्यासेन च—' (सू २२७७) इति षः । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । 'त्वच संवरणे' घः । त्वचं गृह्णाति

एव इष्ठवत्त्वाल्लुप्यत इत्यर्थः । अत इति । अग्लोपित्वात् सन्वत्त्वम्, 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घश्च नेत्यर्थः । कृतं गृह्णातीति । उपकारं स्वीकरोतीत्यर्थः । पठितु युक्ता इति । लाघवादेकसूत्रत्वं युक्तमित्यर्थः । केषांचिदिति । मुण्डादीनामित्यर्थः । सापेक्षेभ्योऽपीति । अन्यथा णिजन्तस्याऽस्य सनाद्यन्तवृत्तित्वाद्विशेषणसापेक्षत्वे मुण्डादिभ्यो णिच् न भवेत्, सविशेषणानां वृत्तिनिषेधात् । इह मुण्डादीनां पुनर्ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् सापेक्षेभ्योऽपि मुण्डादिभ्यो णिच् सिध्यतीत्यर्थः । स्पष्टं चेदं 'सुप आत्मनः' इत्यत्र भाष्यकैयटयोः । मुण्डयति माणवकमिति । अत्र माणवकं मुण्डं करोतीत्यर्थे मुण्डशब्दस्य माणवकसापेक्षत्वेऽपि णिच् सिध्यति । अन्यथा यदा प्रकरणादिना माणवकादिविशेषो ज्ञायते तदैव मुण्डयतीति णिच् स्यादिति भावः । 'सुप आत्मनः' इति सूत्रभाष्ये तु 'मुण्डयति माणवक'मित्यत्र गमकत्वाण्णिच्, 'महान्तं पुत्रमिच्छती'त्यादौ तु अगमकत्वात् न क्यजित्युक्तम् । तदा प्रपञ्चार्थमेव मुण्डादिग्रहणमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रमिति । निर्मलं करोतीत्यर्थः । लवणयति व्यञ्जनमिति । लवणयुक्तं करोतीत्यर्थः । हलिकल्योरिति । एवं च ताभ्यां सापेक्षाभ्यां न णिच्, तद्ग्रहणस्य अदन्तत्वनिपातनेन चरितार्थत्वादिति भावः । ननु सत्यशब्दात् तत्करोति इत्यादिनैव णिच्सिद्धेः 'सत्याप' इति सूत्रे सत्यग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—सत्यस्यापुगर्थमिति । केषांचिदिति । पाशादीनामित्यर्थः । सत्यापयतीति । आपुग्विधिसामर्थ्यान्न टिलोपः । पाशं विमुञ्चतीत्यादौ 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इति णिच् । अभिषिषेणयिषतीति । अभि, षेणि इति ण्यन्तात्सनि रूपम् । ननु त्वचं गृह्णाति त्वचयतीति कथम् ? त्वच्छब्दाच्चकारान्ताण्णिचि टिलोपे

त्वचयति । वर्मणा संनह्यति संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसते अव-चूर्णयति । इष्ठवदित्यतिदेशात्पुंवद्भावादयः । एनीमाचष्टे एतयति । दरदमाचष्टे दारदयति । पृथुं प्रथयति । वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः । अपिप्रथत्-अपप्रथत् । मृदुं म्रदयति । अमम्रदत् । भृशं कृशं दृढं-भ्रशयति । क्रशयति । द्रढयति । अबभ्रशत् । अचक्रशत् । अदद्रढत् । परिव्रढयति । पर्यवव्रढत् । ऊढिमाख्यत् । औजिढत् । ढत्वादीनामसिद्धत्वात् हतिशब्दस्य द्वित्वम् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे'

त्वयतीत्यापत्तेरित्यत आह—त्वचेति । 'त्वच संवरणे' इत्यस्मात् 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घप्रत्यय इत्यर्थः । पुंवद्भावादय इति । आदिना रभावटिलोपा-दिग्रहणम् । एतयतीति । 'भस्याऽढे' इति पुंवत्त्वस्य इष्ठनि प्रवृत्तेः णावपि तस्याऽति-देशात् 'वर्णादनुदात्तात्' इति स्त्रीप्रत्ययस्य तत्संनियोगशिष्टनत्वस्य च निवृत्तौ एत-शब्दे तकारादकारस्य टिलोप इति भावः । नन्वेनीशब्दाण्णौ टिलोपेन स्त्रीप्रत्ययनि-वृत्तौ तत्संनियोगशिष्टनत्वस्यापि निवृत्तौ एतयतीति सिध्यतीत्यस्वरसात् पुंवद्भावे उदाहरणान्तरमाह—दरदमिति । दरदिति कश्चिद्राजा, तस्यापत्यं दारदः 'द्व्यञ्मगध' इत्यण् । अपत्ये तु दरदोऽपत्य स्त्री दरत् 'अतश्च' इत्यणो लुक् । तामाचष्टे इत्यर्थे दरच्छब्दाण्णौ इष्ठवत्त्वात् पुंवत्त्वेन स्त्रियामित्यनुवृत्तौ 'अतश्च' इति स्त्रियां विहि-तस्य अण्प्रत्ययलुको निवृत्तौ दारदशब्दे टेर्लोपे दारदयतीति रूपं सिध्यति । पुंवद्भा-वाऽभावे तु दरद्शब्दस्य टिलोपे सति दरयतीति स्यादिति भावः । टिलोपस्य अजा-देशत्वेन स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः । 'पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च । परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥' इति । श्लो० ग० कारः । क्रमेणोदाहरति—पृथु-मिति । 'आचष्टे' इति शेषः । प्रथयति । तत्र प्रक्रियां दर्शयति-वृद्धौ सत्यामिति । पृथु इ इति स्थिते परत्वाद्वृद्धौ कृतायां टिलोपः । अथवा कृतायामकृतायां च वृद्धौ प्रवृत्त्या नित्यत्वाद्वृद्धेः प्राक् टिलोपः । उभयथापि 'र ऋतः' इति रभावे प्रथयतीति रूपमिति भावः । वस्तुतस्तु अकृतायां वृद्धौ उकारस्य लोपः । कृतायां तु औकारस्य लोपः । तथा च 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यः' इति टिलोपः अनित्यः । ततश्च पर-त्वात् टिलोपात् प्राग्वृद्धिरेवेति 'मुण्डमिश्र' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोप इति मूलं तु कृताऽकृतप्रसङ्गित्वाट्टिलोपस्य नित्यत्वमभिप्रेत्येति बोध्यम् । अपिप्रथदिति । वृद्धौ सत्यां टिलोपे अग्लोपित्वाऽभावात् सन्वत्त्वे 'सन्यतः' इति इत्त्वमिति भावः । अपप्रथदिति । वृद्धेः पूर्वं टिलोपेन उकारस्य निवृत्तावग्लोपि-त्वात् सन्वत्त्वाऽभावे रूपम् । अबभ्रशदित्यादौ वृद्धेः पूर्वं पश्चाद्वा टिलोपेऽपि अग्लो-पित्वान्न सन्वत्त्वमिति भावः । औजिढदिति । वहधातोः क्तिनि ढत्वधत्वष्टुत्वढलो-पेषु ऊढिः । तस्मात् णौ टिलोपे ऊढि इति ण्यन्तात्लुङि चङि आटि वृद्धौ औढि अ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति-ढत्वादीनामिति । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपानामसिद्-

इति त्वनित्यमित्युक्तम्। ढिशब्दस्य द्वित्वमित्यन्ये। औडिढत्। ऊढमाख्यत्।
ओजढत्-औडढत्। 'ओः पुयण्—' (सू २५७७) इति वर्गप्रत्याहारजग्रहो
लिङ्गं 'द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो न' इति ऊनयतावुक्तम्। 'प्रकृत्यैकाच्' (सू
२०१०) वृद्धिपुकौ। स्वापयति। त्वां मां वा आचष्टे त्वापयति मापयति। मप-
र्यन्तस्य त्वमौ। पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोपः वृद्धिः पुक्। त्वादयति, मादयति
इति तु न्याय्यम्। अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते 'प्रकृत्यैकाच्' (सू २०१०) इति

त्त्वात् 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति ढ्तिशब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः। इत्युक्तमिति।'ऊर्णोतेर्विभाषा'इति सूत्रे विवरणप्रक्रियायां ऊर्णुनावि'विति शेषः। एवञ्च ढ्तिशब्दस्य द्वित्वे हलादिशेषे, 'कुहो-श्चुः' इति ढस्य चुत्वमिति भावः। ढिशब्दस्येति। 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्यस्य क्वचिदनित्यत्वेऽप्यत्र तदप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः। ऊढमाख्यदिति। वहधातोः क्तप्रत्यये ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु ऊढशब्दात् ण्यन्तात्लुङि चङि ढत्वादीनामसिद्ध-त्वात् 'ढ्ते' त्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य चुत्वे रूपम्। औडढदिति। 'पूर्वत्रा-सिद्धीयमद्वित्वे' इति ढत्वादीनामसिद्धत्वाऽभावपक्षे ढशब्दस्य द्वित्वे रूपम्। नन्विह परत्वात् टिलोपे सति णिचसहितस्य ढ्तीति ढीत्यस्य वा द्वित्वे कृते अभ्यासे इकार एव श्रूयेत नत्वकार इत्यत आह-ओः पुयणित्यादि। स्वशब्दाण्णिचि टिलोपमाशङ्क्य आह-प्रकृत्यैकाजिति। प्रकृतिभावाट्टिलोपाऽभावे अकारस्य वृद्धौ आकारे पुगागमः। तदाह-वृद्धिपुकाविति। त्वापयति मापयति इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति-मपर्यन्तस्येति। युष्मदस्मद्भ्यां णौ 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वमौ। त्व अद् इ, म अद्, इति स्थिते आह—पररूपादिति। कृते अकृते च पररूपे टिलोपस्य प्रवृत्तेर्नित्यत्वं बोध्यम्। त्व इ, म इ इति स्थिते आह—वृद्धिरिति। अकारस्य आकारः। टिलोपस्य स्थानिव-त्त्वं तु न शङ्क्यम्, अजादेशत्वाऽभावात्। पुगिति। 'अर्ति' इत्यनेनेति भावः। तदेवं प्राचीनमतमुपन्यस्य स्वमतमाह-त्वादयतीत्यादिना। तदेवोपपादयति—अन्तरङ्गत्वादिति। त्व अद् इ, म अद् इ, इति स्थिते नित्यमपि टिलोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावे टिलोपस्याऽप्रवृत्तौ उपधावृद्धिरिति भावः। ननु इष्ठेमेयस्सु किमुदाहरणमिति प्रश्ने प्रेयान् प्रेमा प्रेष्ठः इत्युदाहरणानि प्रदर्श्य, 'नैतदस्ति प्रयोजनं' 'प्रस्थस्फ' इति विहितप्रादीनामाभीयत्वेनाऽसिद्धतया तत्र टि-लोपाप्रसक्तेरित्युक्त्वा श्रेयान् श्रेष्ठः इत्यत्र 'प्रशस्यस्य श्रः' इति आदेशस्य पाञ्चमि-कतया आभीयत्वाभावेनासिद्धत्वाभावात् टिलोपे प्राप्ते प्रकृतिभावविधिरित्युदाहर-णान्तरं प्रदर्श्य 'आदेशे अकारोच्चारणसामर्थ्याट्टिलोपो न भविष्यती'त्युक्त्वा स्रग्वि-तमः स्रजिष्ठः इत्यत्र 'विन्मतोर्लुक्' इति लुकि टिलोपनिवृत्त्यर्थं प्रकृतिभावविधान-मित्युक्त्वा प्राप्त एव टिलोपे आरभ्यमाणस्य लुकस्तदपवादतया लुका टिलोपस्य बाधो भविष्यती'ति 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् त्वादयति, माद-

प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यम् । भाष्यस्य श्रेष्ठाद्युदाहरणविशेषेऽन्यथासिद्धिपरत्वात् । युवामावां वा युष्मयति, अस्मयति । श्वानमाचष्टे शावयति । 'नस्तद्धिते' (सू ६७९) इति टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न, येन नाप्राप्तिन्यायेन 'टेः' (सू १७८६) इत्यस्यैव बाधको हि सः । भत्वात्सम्प्रसारणम् । अन्ये तु 'नस्तद्धिते' (सू ६७९) इति नेहातिदिश्यते, इष्ठनि तस्यादृष्टत्वात् । ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वात् 'टेः' (सू २७८६) इत्यस्यैव प्रवृत्तेः ।

यति इत्यत्र प्रकृतिभावोपन्यासो न युज्यते इत्याशङ्क्य निराकरोति—नच प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यमिति । कुत इत्यत आह—भाष्यस्येति । उदाहृतभाष्यस्य हि श्रेयान् श्रेष्ठः इत्यादिनां प्रकृतिभावं विनाऽपि साधने तात्पर्यम्, न तु प्रकृतिभावप्रत्याख्यानमभिमतम् , स्वमाचष्टे स्वापयतीत्यादौ तदावश्यकत्वात् । अत एव 'प्रकृत्यैकाजित्येमेयस्तु चेन्नैकाच्च उच्चारणसामर्थ्यादवचनात् प्रकृतिभावः' इति वार्तिकव्याख्यावसरे 'अन्तरेणापि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यति' इति भाष्ये उक्तम् । अन्यथा 'अन्तरेणैव वचनमित्युच्येत इत्यास्तां तावत् । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यत्र एकवचने इत्यनुवृत्तम् । तच्च यौगिकमाश्रीयते । एकत्वविशिष्टार्थविनोर्युष्मदस्मदोरिति लभ्यते इति मत्वा आह—युमावामां वेति । न च द्वयोरुक्तौ युवावादेशो शङ्क्यौ, विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् । न च लुकः प्रागेव युवावौ किं न स्यातामिति वाच्यम् , 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते' इत्युक्तेरिति भावः । शावयतीति । श्वानमाचष्टे इत्यर्थः । श्वन्शब्दाण्णौ श्वन् इ इति स्थिते आह—नस्तद्धिते इति । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावमाशङ्क्य आह—प्रकृतिभावस्तु नेति । कुत इत्यत आह—येनेति । 'टेः' इति टिलोपे प्राप्ते सत्येव 'प्रकृत्यैकाच्'जित्यारभ्यते 'नस्तद्धिते' इत्यस्य स्रजिष्ठः इत्यादौ अप्राप्तावपि प्रकृतिभाव आरभ्यते इति भावः । भत्वादिति । इष्ठवत्त्वेन भत्वात् 'श्वयुव' इति सम्प्रसारणमित्यर्थः । तथा च श्वन् इ इति स्थिते टिलोपे सति तस्याभीयत्वेनाऽसिद्धत्वादन्नन्तत्वात् वस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे उकारस्य वृद्धौ आवादेशः । अन्येत्विति । इष्ठनि दृष्टस्यैव इष्ठवदित्यतिदेशः । टेरित्येव टिलोप इष्ठनि दृष्टः, नतु 'नस्तद्धिते' इति । अतो नाऽस्यातिदेश इत्यर्थः । नन्वतिशयेन ब्रह्मा ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र नस्तद्धिते इति टिलोपो दृष्ट इत्यत आह—ब्रह्मिष्ठ इत्यादाविति । तेनेति । 'नस्तद्धिते' इत्यस्याऽप्रवर्तनेनेत्यर्थः । ततश्च प्रकृतिभावात् 'टेः' इति लोपस्याऽभावे सम्प्रसारणे शुनयतीति रूपमित्यर्थः । आहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तु महत्वच्छब्दादिष्ठनि टेरिति टिलोपापवादे 'विन्मतोर्लुक्' इति मतुपो लुकि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो दृष्ट एव । ततश्च 'इष्ठनि तस्याऽदृष्टत्वा'दित्ययुक्तम् । किञ्च ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वाट्टेरित्यस्य प्रवृत्ति'रित्युक्तम् । केवलस्य ब्रह्मन्शब्दस्य गुणवचनत्वाऽभावेन इष्ठनो दुर्लभत्वात् 'अजादेर्गुणवचनादेव' इत्यु-

तेन शुनयतीति रूपमाहुः। विद्वांसमाचष्टे विद्वयति। अङ्गवृत्तपरिभाषया सम्प्रसारणं नेत्येके। सम्प्रसारणे वृद्धावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये। नित्यत्वाट्टिलोपात्प्राक्सम्प्रसारणम्। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपम् टिलोपः। विदयतीत्यपरे। उदञ्चमाचष्टे उदीचयति। उदैचिचत्। प्रत्यञ्चं प्रतीचयति। प्रत्यचिचत्। 'इकोऽसवर्णे—' (सू ९१) इति प्रकृतिभावपक्षे प्रतिअचिचत्। सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति। सम्यचिचत्। समिअचिचत्। तिर्यञ्चमाचष्टे तिराययति। अचेष्टिलोपेनापहारेऽपि

कः। मत्वन्तादिष्ठनि तु मतोर्लुकि तेन 'टेः' इत्यस्य प्रवृत्तिबाधेन लुगुत्तरं तदप्रवृत्त्या परत्वादिष्ठत्यसञ्ज्ञतिरिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। विद्वयतीति। विद्वस्शब्दाण्णौ टिलोपः। ननु इष्ठवत्त्वात् मत्वे वसोः सम्प्रसारणमित्याशङ्क्य आह—अङ्गवृत्तेति। 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषयेत्यर्थः। अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम् इति तदर्थः। वस्तुतस्तु विद्वयतीत्यत्र 'टेः' इत्यसो लोपे वस्वन्तत्वाऽभावात् सम्प्रसारणाऽप्रसक्तेरङ्गवृत्तपरिभाषोपन्यासो वृथेत्यस्वरसं सूचयति—इत्येके इति। सम्प्रसारणे इति। विद्वच्छब्दाण्णौ इष्ठवत्त्वेन टिलोपे कृते वकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे उकारस्य वृद्धौ आवादेशे विदावयतीत्यन्ये मन्यन्ते इत्यर्थः। अत्रापि पूर्ववदेवाऽस्वारस्यं, टिलोपे सति वस्वन्तत्वाऽभावात्। नित्यत्वादिति। टिलोपे कृते अकृते च प्रवृत्तेः सम्प्रसारणं नित्यम्। टिलोपस्तु कृते सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते उसो भवति, अकृते तु अस इत्यनित्यः, 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यः' इति न्यायादिति भावः। ननु कृतेऽपि सम्प्रसारणे पररूपात्प्राक् अस एव टिलोप इति तस्य नित्यत्वमित्यत आह—अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपं टिलोप इति। सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते उसो लोपेऽपि वस्वन्तत्वस्य विनष्टत्वादत्र सम्प्रसारणमित्यस्वरसं सूचयति—इत्यपरे इति। एवञ्च विद्वयतीति प्रथमपक्ष एव स्थितः। अत्राङ्गवृत्तपरिभाषोपन्यास एव वृथेति स्थितम्। उदीचयतीति। उत्पूर्वकादञ्चेः ऋत्विगित्यादिना क्विनि 'अनिदिताम्' इति नलोपे उदच्शब्दः। तस्माण्णौ इष्ठवत्त्वेन भत्वादच इत्यकारलोपं बाधित्वा 'उद ईत्' इति ईत्त्वे 'उदीचि' इति ण्यन्ताल्लडादय इति भावः। उदैचिचदिति। लुङि 'द्विर्वचनेऽचि' इति णिलोपनिषेधात् चिशब्दस्य द्वित्वम् 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते' इत्युक्तेरुदः उपर्यादिति भावः। एवञ्च उदः पृथक्करणेन 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः। प्रतीचयतीति। 'अचः' इत्यल्लोपे 'चौ' इति पूर्वस्य दीर्घः। प्रत्यचिचदिति। इह 'अचः' इत्यल्लोपे चिशब्दात्प्रागडागमे आटि तकारादिकारस्य यण्। अच इत्यकारलोपस्याभीयत्वेऽपि असमानाश्रयत्वाद्वाऽसिद्धत्वम्, लोपस्य णिनिमित्तत्वाद् आटस्तु लुङ्निमित्तत्वात्। इकोऽसवर्णे इतीति। 'न समासे' इति तु न, पृथक्करणेन समासनिवृत्तेः। समीचयतीति। 'समः समि' इति सम्यादेशः। अच इति लोपे चाविति दीर्घः। सम्यचिचदिति। सम्यादेशस्य स्थानिवत्त्वेनोपसर्गत्वात् पृथक्करणम्,

बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिः । 'असिद्धवदत्र—' (सू २१८३) इति 'चिणो लुङ्न्यायेन प्रथमटिलोपोऽसिद्धः । अतः पुनष्टिलोपो न । अङ्गवृत्तपरिभाषया वा । चङ्यग्लोपित्वादुपधाह्रस्वो न । अतितिरायत् । सध्र्यञ्चमाचष्टे सध्रायति । अससध्रायत् । विष्वद्र्यञ्चम् अविविष्वद्रायत् । देवद्र्यञ्चम् अदिदेवद्रायत् । अदद्र्यञ्चम् आददद्रायत् । अमुमुञ्चम् अमुमुआययति । चङ् । आमुमुमुआयत् । अदमुय-

पृथक्करणेन उत्तरपदपरत्वाऽभावेऽप्यन्तरङ्गत्वाज्जातः सम्यादेशो न निवर्तते । तिरायतीति । 'तिरस्' इत्यव्ययम् । तत्पूर्वात् अञ्चेः क्विनि नलोपे तिरस् अच् इत्यस्माण्णौ टिलोपेन धातोर्निष्पत्तौ 'तिरसस्तिर्यलोपे' इति तिरिभावे इकारस्य वृद्धावायादेशे 'तिरायि' इत्यस्मात् ण्यन्ताल्लडादीति भावः । न च तिरसः पृथक्करणे सति धातोः 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावात् कथं टिलोप इति वाच्यम् । तिरसित्यस्य कदाप्यनुपसर्गतया उपसर्गसमानाकारत्वाऽभावेन पृथक्करणाऽभावात् । नन्वेवं सति अञ्चतेष्टिलोपेनापहारे सति अञ्चतिपरकत्वविरहात्कथमिह तिरसस्तिरिभाव इत्यत आह—अञ्चेष्टिलोपेनेति । बहिरङ्गत्वेनेति । बहिर्भूतणिनिमित्तकत्वादिति भावः । नन्वस्तु तिरसस्तिरिः । तत्र रेफादिकारस्य टेरिति लोपः स्यादित्यत आह—असिद्धवदत्रेति । प्रथमटिलोपोऽसिद्ध इत्यन्वयः । तिरस् अच् इ इति स्थिते प्रथमप्रवृत्तः अच् इत्येवंरूपटेर्लोपः तिरेः टिलोपे कर्तव्ये आभीयत्वादसिद्ध इत्यर्थः । ननु प्रथमटिलोपस्य कथं तिरेष्टिलोपे कर्तव्ये असिद्धत्वम् टिलोपशास्त्रस्य एकत्वादित्यत आह—चिणो लुङ्न्यायेनेति । पच्धातोर्भावकर्मणोर्लुङस्तङि प्रथमपुरुषैकवचने तशब्दे परे 'चिण् भावकर्मणोः' इति च्लेश्चिणि उपधावृद्धौ अटि अपाचि त इत्यस्मात् 'तिङश्च' इति तरपि तदन्तात् 'किमेत्तिङव्ययघादाम्' इत्याम्प्रत्यये अपाचिततरामिति स्थिते 'चिणो लुक्' इति प्रथमस्य तशब्दस्य लुकि कृते पुनस्तरप्प्रत्ययतशब्दस्य लुङ् न भवति, स्थानिभेदेन लुको भेदमाश्रित्य प्रथमलुकः असिद्धत्वेन व्यवधानादिति स्थितिः। एवमिहापीत्यर्थः । अत इति । प्रथमटिलोपस्याऽसिद्धत्वादित्यर्थः । अङ्गवृत्तपरिभाषया वेति । 'पुनष्टिलोपो न' इत्यनुषज्यते । न च तिरेरिकारस्याङ्गवृत्तपरिभाषया 'टे'रिति लोपाऽभावे तिराययतीति वृद्धिरपि तस्य न स्यादिति वाच्यम् , अङ्गवृत्तपरिभाषाया अनित्यत्वेन वृद्धिविषये तदप्रवृत्तेः । अग्लोपित्वादिति । तिरस् अच् इ इति स्थिते 'टेः' इत्यचो धातोर्लोपे सति तिरि इत्यस्य अग्लोपित्वम् अचो धातोर्लोपे अकारस्यापि लोपसत्वादित्यभिमानः । सध्राययतीति । सहस्य सध्रिः । तिराययतीतिवद्रूपम् । सहेत्यस्य उपसर्गत्वाऽभावाच्च पृथक्करणम् । तदाह—अससध्रायदिति । विष्वद्र्यञ्चमिति । विष्वक् अच् इ इति स्थिते 'विष्वग्देवयोश्च' इति विष्वक्शब्दटेरद्र्यादेशे टेरित्यचो धातोर्लोपे विष्वद्रि इ स्थिते वृद्धौ आयादेशे विष्वद्रायि इति ण्यन्ताल्लटि विष्वद्राययतीति रूपम् । ।।त। देवशब्दस्य टेरद्र्यादेशे देवद्राययतीति सिद्धवत्कृत्य लुङमाह—अदिदे

श्वम् अदमुआययति। आददमुआयत्। भुवं भावयति। अबीभवत्। भ्रुवम् अबुभ्र-वत्। श्रियम् अशिश्रयत्। गाम् अजूगवत्। रायम् अरीरयम्। नावम् अनूनवत्। स्वश्वं स्वाशश्वत्। स्वः। अव्ययानां भमात्रे टिलोपः। स्वयति। असस्वत्। असिस्वत्। बहून् भावयति वहयतीत्यन्ये। स्रग्विणं स्रजयति। संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः। श्रीमतीं श्रीमन्तं वा श्राययति। अशिश्रयत्। पयस्विनीं पयसयति। इह

वद्रायदिति। आत्तिरायदितिवद्रूपम्। आददद्रायदिति। सर्वनामत्वाददस्शब्दस्य टेरद्र्यादेशः। 'त्यदाद्यत्वे सत्येव उत्वमत्वे' इति पक्षे इदम्, अदस्शब्दाद्विभक्तेः लुका लुप्तत्वेन विभक्तिपरकत्वाऽभावेन त्यदाद्यत्वाऽप्रवृत्तेः। त्यदाद्यत्वाऽविषयत्वेऽपि उत्वमत्वे स्त इति मतमाश्रित्य आह—अमुमुयञ्चमिति। अदस् अच् इ इति स्थिते टेरद्र्यादेशे अच् इत्यस्य टेर्लोपे अदद्रि इ इति स्थिते 'अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वम्' इति मते दकाराकारयोर्दकाररेफयोश्च मत्वोत्वयोः कृतयोः अमुमु इ इति स्थिते, प्रथमस्य इकारस्य णिचि वृद्धौ आयादेशे अमुमु आयि इति ण्यन्ताल्लडादिरिति भावः। उत्वस्याऽसिद्धत्वान्न यण्। अदमुआययतीति। 'केचिदन्त्यसदेशस्य' इति मते इदम्। भुवमिति। भुवमाचष्टे इत्यर्थे भूशब्दात् णिच् वृद्ध्यावादेशौ भावि इत्यस्माल्लडादीति भावः। अबीभवदिति। 'ओः पुयण्जि' इति इत्वम्। अबुभ्रवदिति। अवर्णपरकपवर्गादिपरत्वाभावात् 'ओः पुयण्जि' इति न। स्वश्वमिति। सु शोभनः अश्व इति विग्रहः। स्वाशश्वदिति। उपसर्गसमानाकारस्य पृथक्करणादश्वशब्दस्य 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्वित्वमाडागमश्च। स्वरिति। स्वर् इत्यस्माण्णिचि 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः इष्ठवत्त्वेन भत्वात्। 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावस्तु येन नाप्राप्तिन्यायेन 'टे'रित्यस्यैव बाधकः। असस्वदिति। द्वित्वे कार्ये णावजादेशस्य निषेधात् टिलोपं बाधित्वा स्वर्शब्दस्य द्वित्वम्, 'अरि'त्यस्य लोपे अकारस्यापि लोपसत्त्वेन अजा-देशत्वादिति भावः। असिस्वदिति। अल्लोपस्य अजादेशत्वं नेति द्वित्वे कार्ये णौ टि-लोपस्य निषेधाऽभावात् टिलोपे कृते णिचा सह स्विशब्दस्य द्वित्वमिति भावः। बहूनिति। बहुशब्दाण्णिचि 'णाविष्ठव'दित्यतिदेशात् 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति बहोर्भूभावः। 'इष्ठस्य यिट् चे'ति यिडागमस्तु न, 'णाविष्ठव'दिति सप्तम्या इष्ठनि परे इष्ठस्यैव कार्यस्यातिदेशादिति भावः। वहयतीति। यिडभावे सत्सन्नियोगशिष्टस्य भूभावस्याप्यभावादिति भावः। स्रजयतीति। इष्ठवत्त्वात् 'विन्मतोः' इति लुक्। न चाऽजादी गुणवचनादेवेति इष्ठन्प्रत्ययः स्रग्विन्शब्दात् दुर्लभ इति इष्ठवत्त्वमत्र कथमिति शङ्क्यम्, 'विन्मतोः' इति लुग्विधानेन स्रग्विन्शब्दादिष्ठवत्त्वसिद्धेरिति भावः। उपधावृद्धिमाशङ्क्य आह—संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिरिति। 'णाविष्ठव'दित्यनेनातिदेशेन विनो लुकः सत्त्वादङ्गवृत्तपरिभाषया न वृद्धिरिति कैयटः। श्रीमतीमिति। श्रीमतीश-ब्दाण्णिचि 'णाविष्ठव'दित्यतिदेशेन 'भस्याढे' इति पुंवत्त्वे 'विन्मतोः' इति मतो-र्लुकि रेफादिकारस्य वृद्ध्यायादेशयोः 'श्रायि' इत्यस्मात् लडादीति भावः। अशिश्र-

टिलोपो न। तदपवादस्य लुकः प्रवृत्तत्वात्। स्थूलं स्थवयति। दूरं दवयति। कथं तर्हि 'दूरयत्यवनते विवस्वति' इति। दूरमतति अयते वा दूरात्, दूरातं कुर्वतीत्यर्थः। युवानं यवयति कनयति। 'युवाल्पयोः—' (सू २०१९) इति वा कन्। अन्तिकं नेदयति। बाढं साधयति। प्रशस्यं प्रशस्ययति। इह श्रज्यौ न, उपसर्गस्य पृथक्कृतेः। वृद्धं ज्यापयति। प्रियं प्रापयति। स्थिरं स्थापयति। स्फिरं स्फापयति। उरुं वरयति। वारयति। बहुलं बंहयति। गुरुं गरयति। वृद्धं वर्षयति।

यदिति। यावच आदेशो नेति वृद्ध्यायादेशयोः प्रागेव श्रीशब्दस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे वृद्ध्यायादेशयोः कृतयोरुपधाह्रस्व इति माधवः। मतुपो लुकि अकारस्यापि लोपस्थत्वेन अग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्वः इत्यन्ये। पयस्विनीमिति। णिचि इष्ठवत्त्वाद्विन्मतोरिति मतुपो लुगिति भावः। पयसयतीत्यत्र इष्ठवत्त्वात् टिलोपमाशङ्क्य आह—इह टिलोपो नेति। कुत इत्यत आह—तदपवादस्येति। न च टिलोपं,बाधित्वा मतुपो लुकि कृते पयसष्टेर्लोपः कुतो न स्यादिति वाच्यम्, 'सत्यपि सम्भवे बाधन'मिति न्यायेन पयसष्टिलोपस्यापि मतुपो लुका बाधात्। स्थवयतीति। स्थूलशब्दात् णिचि इष्ठवत्त्वात् स्थूलदूरेति स्थूलशब्दस्य यणादेर्लोपे ऊकारस्य गुणे अवादेशे स्थवि इत्यस्माल्लडादीति भावः। गुणे ओकारस्याऽचो ञ्णितीति वृद्धिस्तु न शङ्क्या, अङ्गकार्यं कृते पुनरङ्गकार्यस्याऽप्रवृत्तेः। दवयतीति। पूर्ववद्यणादिलोपो गुणश्च। कथं तर्हीति। 'स्थूलदूरे'ति यणादिलोपस्य टिलोपाऽपवादत्वादिति भावः। दूरमततीति। 'अत सातत्यगमने' इति धातोः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विपि दूरादिति रूपम्। अय गतावित्यस्मात् क्विपि 'लोपो व्योः' इति यलोपे 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुकि दूरादित्येव रूपम्। तस्माण्णौ टिलोपे दूरि इति ण्यन्तात् शतृप्रत्यये शपि इकारस्य गुणे अयादेशे दूरयच्छब्दस्य दूरयतीति सप्तम्यन्तमिति भावः। तदाह—दूरातं कुर्वतीत्यर्थ इति। 'कुर्वतीति' सप्तम्यन्तम्। यवयतीति। युवन्शब्दात् णौ स्थूलदूरेति वनो यणादेर्लोपः। पूर्वस्य उकारस्य गुणे अवादेशः। यवि इत्यस्माल्लडादि। कनयतीति। युवन्शब्दस्य कनादेशपक्षे रूपम्। तदाह—युवाल्पयोरिति। नेदयतीति। अन्तिकशब्दस्य णौ नेदादेशः। अन्तिकबाढयोर्नेदसाधा'वित्युक्तेः। साधयतीति। बाढशब्दस्य णौ साधादेशः। इहेति। प्रशस्ययतीत्यत्र 'प्रशस्यस्य श्रः' 'ज्य च' इति श्रज्यौ नेत्यर्थः। कुत इत्यत आह—उपसर्गस्येति। तत्पृथक्करणे सति विशिष्टस्य स्थानिनोऽभावात्तदेशाविति भावः। वृद्धं ज्यापयतीति। 'वृद्धस्य चे'ति वृद्धशब्दस्य ज्यादेशे वृद्धो पुगिति भावः। 'प्रियस्थिर' इति सूत्रक्रमेणोदाहरति—प्रियं प्रापयतीति। प्रियशब्दस्य प्रादेशे वृद्धिः पुक्। स्थापयतीति। स्थिरशब्दस्य स्थादेशे वृद्धिपुकौ। वरयति वारयतीति। उरुशब्दस्य वर्। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादुपधावृद्धिविकल्प इति। बंहयतीति। बहुलस्य बंहादेशः। गरयतीति। गुरोः गर्। वृद्धं वर्षयतीति।

तृप्रं त्रापयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारकं वृन्दयति ।

इति तिङन्ते नामधातुप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते कण्ड्वादिप्रकरणम् ॥ १८ ॥

२६७८ कण्ड्वादिभ्यो यक् ३।१।२७॥ एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात्स्वार्थे । धातुभ्यः किम् । प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् । द्विधा हि कण्ड्वादयः, धातवः प्रातिपदिकानि च । १ कण्डूञ् गात्रविघर्षणे । कण्डूयति । कण्डूयते । २ मन्तु अपराधे । रोष इत्येके । मन्तूयति । चन्द्रस्तु ञितमाह । मन्तूयते । ३ वल्गु पूजामाधुर्ययोः, वल्गूयति । ४ असु उपतापे, असु असूञ् इत्येके । अस्यति । असूयति-असूयते । ५ लेट् ६ लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे, स्वप्ने च दीप्तावित्येके । लेट्यति-लेटिता । लोट्यति-लोटिता । ७ लेला दीप्तौ । ८ इरस्, ६ इरज्, १० इरञ्, ईर्ष्यायाम् । इरस्यति । इरज्यति । 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः । ईर्यति । ईर्यते । ११ उषस् प्रभातीभावे । १२ वेद धौर्त्ये, स्वप्ने च । १३ मेधा आशुग्रहणे । मेधायति । १४ कुषुभ क्षेपे । कुषुभ्यति । १५ मगध परिवेष्टने । नीचदास्ये इत्यन्ये । १६ तन्तस् १७ पम्पस् दुःखे । १८ सुख १९ दुःख तत्क्रियायाम् । सुखयति । दुःखयति । सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः । २० सपर पूजायाम् । २१ अरर आराकर्मणि । २२ भिषज् चिकित्सायाम् । २३ भिष्णज् उपसेवायाम् । २४ इषुध शरधारणे । २५ चरण २६ वरण गतौ । २७ चुरण चौर्ये । २८ तुरण त्वरायाम् । २९ भुरण धारणपोषणयोः । ३० गद्गद वाक्-

---

वृद्धस्य वर्षादेशः 'वृद्धस्य च' इति वर्षादेशेन विकल्प्यते । त्रपयतीति । तृप्रस्य त्रप आदेशः । अदुपधः । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । गरयतीत्यादिवत् । त्रापयतीति क्वचित्पाठः । द्राघयतीति । दीर्घस्य द्राघादेशः । वृन्दयतीति । वृन्दारकस्य वृन्दादेशः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां नामधातुप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ कण्ड्वादिप्रक्रिया निरूप्यन्ते । कण्ड्वादिभ्यो यक् । धातुभ्य इति । 'धातोरेकाचः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । नित्यमिति । वाग्रहणं तु निवृत्तमिति भावः । अन्यथा कण्ड्वतीत्याद्यपि स्यादिति भावः । द्विधा हीति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । तेन कण्डूरित्याद्यविगृहीतरूपसिद्धिः । लेटितेति । 'यस्य हलः' इति यलोपः । मेधा आशुग्रहणे इति । आशुग्रहणं त्वरया बोधः । 'सुग्रहणे' इति पाठान्तरम् । सुखयतीति । यकि अतो लोपः । प्रातिपदिकेभ्यो यकि तु आर्धधातुकत्वाभावादल्लोपो न स्यादिति बोध्यम् । चौरादिकयोस्तु सुखयति दुःखयतीत्युक्तम् । अरर आराकर्मणीति । आरा प्रतोदः तत्क-

स्खलने । ३१ एला ३२ केला ३३ खेला विलासे । ३४ इला इत्यन्ये । ३५ लेखा स्खलने च । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति । ३६ लिट अल्पकुत्सनयोः । लिट्यति । ३७ लाट जीवने । ३८ हृणीङ् रोषणे लज्जायां च । ३९ महीङ् पूजायाम् । महीयते । पूजां लभते इत्यर्थः । ४० रेखा श्लाघासादनयोः । ४१ द्रवस् परितापपरिचरणयोः । ४२ तिरस् अन्तर्धौ । ४३ अगद नीरोगत्वे । ४४ उरस् बलार्थः । उरस्यति बलवान्भवतीत्यर्थः । ४५ तरण गतौ । ४६ पयस् प्रसृतौ । ४७ सम्भूयस् प्रभूतभावे । ४८ अम्बर ४९ संवर संवरणे । आकृतिगणोऽयम् ।

इति तिङन्ते कण्ड्वादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते प्रत्ययमालाप्रकरणम् ॥ १७ ॥

कण्डूयतेः सन् । 'सन्यङोः' (सू २३९५) इति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते 'कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति वाच्यम्' (वा ३४०४)। कण्डूयियिषति । क्यजन्तात्सन् । 'यथेष्टं नामधातुषु' (वा २४०६)। आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः । अजादेस्त्वाद्येतरस्य । पुपुत्रीयिषति-पुतित्रीयिषति-पुत्रीयियिषति । अशिश्वीयिषति-अश्वीयियिषति । नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः सन् । द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्दिद्रीयिषति इन्द्रीयियि-

---

रणकं कर्म आराकर्म । भिषज् चिकित्सायाम । जान्तोऽयम् । भिषज्यति । लेखा स्खलने चेति । लेखायति । लेख्यतीति । अदन्ताद्यकि अतो लोपः । आकृतिगणोऽयमिति । कण्ड्वादिरित्यर्थः । तेन दुवस सन्दीपने इत्यादिसंग्रहः । 'समिधा अग्निं दुवस्यते' ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां कण्ड्वादयः समाप्ताः ।

अथ प्रत्ययमालां वक्ष्यन्नाह-कण्डूयतेः सन्निति । 'धातोः कर्मणः' इत्यनेनेति भावः । प्रथमस्यैकाचः इति । 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्वितीयैकाचो द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि ज्ञेयम् । कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति । 'एकाचो द्वित्व'मिति शेषः । 'कण्ड्वादे'रित्यनन्तरं 'यगन्तस्ये'ति शेषः, केवलकण्ड्वादिषु तृतीयैकाचोऽभावात् । कण्डूयियिषतीति । कण्डूयेति यगन्तात् सनि इटि अतो लोपः । इस् इति तृतीयस्यैकाचो द्वित्वम् । असु उपतापे, कण्ड्वादिः । असूयियिषति । अजादेस्तृतीयस्य एकाचो द्वित्वम् । क्यजन्तात्सन्निति । सदाह्रियते इति शेषः । यथेष्टं नामधातुषु । इत्यपि वार्तिकम् । नाम प्रातिपदिकं तद्घटितधातुष्वित्यर्थः । अजादेरत्वाद्येतरस्येति । अजादेरित्यनुवृत्त्या आदिभूतादचः परेषामेकाचां यथेष्टमन्यतमस्येति भावः । नदराणामिति । तेषां मध्ये, आदिभूतादचः परस्यैवेत्यर्थः । इन्द्रीयतेः सन्निति । इन्द्रशब्दात् क्यजन्तात्सन्नित्यर्थः । द्रीशब्दयिशब्दयोरिति । नका-

षति । चिचन्द्रीयिषति चन्दिद्रीयिषति—चन्द्रीयियिषति । प्रियमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छति पिप्रापयिषति । प्रापिपयिषति । प्रापयियिषति । उरुं विवारयिषति । वारिरयिषति । वारयियिषति । बाढं सिसाधयिषतीत्यादिरूपत्रयम् । षत्वं तु नास्ति । 'यङ्सनण्यन्तात्सन्' । बोभूयिषयिषति । यङ्णिच्सन्नन्ताण्णिच् । बोभूयषियषयतीत्यादि । इति तिङन्ते प्रत्ययमालाप्रकरणम् ।

रस्य मादिभूतादचः परत्वान्न द्वित्वम् । दकारस्य तु आदिभूतादचः परत्वाऽभावान्न द्वित्वनिषेध इति भावः । चिचन्द्रीयिषतीति । चन्द्रीयतेः सनि प्रथमस्यैकाचो द्वित्वम् । चन्दिद्रीयिषतीति । द्वितीयस्यैकाचो द्वित्वम् । 'न न्द्राः' इति नकारस्य न द्वित्वमिति माधवः । आदिभूतादचः परेषां नदराणां न द्वित्वमित्येव भाष्यसम्मतम् । अत्र नकारस्यापि द्वित्वमित्येव युक्तम् । चन्द्रीयियिषतीति । तृतीयस्यैकाचो द्वित्वम् । प्रियमिति । प्रियमाख्यातुमिच्छतीत्यर्थे 'तत्करोति तदाचष्टे' इति ण्यन्तात्सनि इटि णाविष्ठवत्त्वात्प्रियशब्दस्य 'प्रियस्थिर' इति प्रादेशे वृद्धौ पुकि णिचो गुणाऽयादेशयोः षत्वे प्रापयिषेत्येव सन्नन्तम् । प्रियमाचक्षाणं प्रेरयितुमिच्छतीत्यर्थे तु प्रापि इतिण्यन्ताद्धेतुमण्णौ तदन्तात् सनि इटि द्वितीयं णिचमाश्रित्य प्रथमणिचो लोपे द्वितीयणिचो गुणायादेशयोः प्रापयिषेत्येव सन्नन्तम् । तत्र यथेष्टं नामधातुष्वित्याद्यानां त्रयाणामेकाचामेकैकस्य द्वित्वे पिप्रापयिषतीत्यादिरूपत्रयमित्यर्थः । उरुमिति । उरुमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छतीत्यर्थे उरुशब्दादाचष्टे इत्यर्थे णिचि 'प्रियस्थिर' इति वरादेशे उपधावृद्धौ वारि इति ण्यन्तात्सनि इटि णिचो गुणायादेशयोः षत्वे वारयिषेति सन्नन्तम् । माधवमते दृश्यत्रीकारात् वारि इत्यस्मात् हेतुमण्णन्तात् सनि इटि प्रथमणेर्लोपे षत्वे वारयिषेत्येव रूपम् । तत्र यथेष्टं नामधातुष्वित्येकैकस्य एकाचो द्वित्वे विवारयिषतीत्यादिरूपत्रयमित्यर्थः । बाढं सिसाधयिषतीति । बाढमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छतीत्यर्थे णिजादि पूर्ववत् । अन्तिकबाढयोरिति साधादेशः । तत्र सकारस्यादेशत्वाऽभावान्न षत्वम् । तदाह—षत्वं तु नास्तीति । बोभूयिषयिषतीत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—यङिति । 'भूधातो' रिति शेषः । द्वित्वे बोभूयेति स्थितम् । सन्निति । इटि अतो लोपे षत्वे बोभूयिषेति स्थितम् । ण्यन्तात् सन्निति । बोभूयिषेत्यस्मात् हेतुमण्णिचि अतो लोपे बोभूयिषि इति स्थितम् । तस्मात् सनि इटि णिचो गुणाऽयादेशयोः षत्वे बोभूयिषयिषेति स्थितम् । ततो लटस्तिपि शपि पररूपे बोभूयिषयिषतीति रूपम् । 'अनभ्यासस्य' त्युक्तेर्न पुनर्द्वित्वम् । अथ बोभूयषियषयतीत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—यङिति । 'भूधातो' रिति शेषः । द्वित्वे बोभूयेति स्थितम् । णिजिति । बोभूयेत्यस्माद्धेतुमण्णौ अतो लोपे बोभूयि इति स्थितम् । सन्नन्ताण्णिजिति । बोभूयि इत्यस्मात्सनि इटि णिचो गुणाऽयादेशयोः षत्वे बोभूययिषेति स्थितम् । तस्माद्धेतुमण्णिचि अतो लोपे बोभूययिषि इत्यस्माल्लटस्तिपि शपि गु-

अथ तिङन्ते आत्मनेपदप्रकरणम् ॥ १८ ॥

'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (सू. २१५७)। आस्ते। शेते। **२६७९ भावकर्मणोः १।३।१३॥** बभूवे। अनुबभूवे। **२६८० कर्तरि कर्मव्यतिहारे १।३।१४॥** क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात्। व्यतिलुनीते। अन्यस्य योग्यं लवनमन्यः करोतीत्यर्थः। 'श्नसोरल्लोपः' (सू २४६९)। व्यतिस्ते। व्यतिषाते। व्यतिषते। 'तासस्त्योः—' (सू. २१९१) इति सलोपः। व्यतिसे। 'धि च' (सू २२४९)। व्यतिध्वे। 'ह एति' (सू. २२५०)। व्यतिहे। व्यत्यसै। व्यत्यास्त। व्यतिषीत। व्यतिराते। व्यतिराते। व्यतिराते। व्यतिभाते। व्यतिभाते। व्यतिभाते। व्यतिबभे। **२६८१ न गतिहिंसार्थेभ्यः १।३।१५॥** व्यतिगच्छन्ति। व्यतिघ्नन्ति। 'प्रतिषेधे हसादीनामुपसङ्ख्यानम्' (वा ८९८)।

णाड्यादेशयोः बोभूययिषयतीति रूपं सिद्धम्। इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां प्रत्ययमाला समाप्ता।

अथ आत्मनेपदप्रक्रिया निरूप्यते। आत्मनेपदपरस्मैपदव्यवस्थापकानि सूत्राणि प्रथमस्य तृतीयपादे पठितानि। तानि क्रमेण व्याख्यास्यन् व्याख्यातमपि सूत्रं पुनः स्मारयति-अनुदात्तङित इति। 'आत्मनेपद'मित्येतत् 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' इत्यतः प्रागनुवर्तते। भावकर्मणोः। भावः भावना क्रियेति पर्यायाः। कर्मशब्दः कर्मकारके वर्तते। भावे कर्मणि च यो लकारस्तस्यात्मनेपदमित्यर्थः। भावे उदाहरति-बभूवे इति। वृत्ता भवनक्रियेत्यर्थः। कर्मण्युदाहरति-अनुबभूवे इति। 'आनन्द' इति शेषः। आनन्दकर्मिका वृत्ता अनुभवक्रियेत्यर्थः। कर्तरि कर्म। कर्मव्यतिहारशब्दं विवृण्वन्नाह-क्रियाविनिमये द्योत्ये इति। एवं च कर्मशब्दः क्रियापरः व्यतिहारशब्दो विनिमयपर इत्युक्तं भवति। अन्यस्येति। शूद्रादियोग्यं सस्यादिलवनं ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः। परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहार इति कैयटः। सम्प्रहरन्ते राजानः। कर्तृग्रहणं भावकर्मणोरित्यस्यानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा व्यतिलुनीत इत्यत्र न स्यात्। वस्तुतस्तु पृथक् सूत्रारम्भादेव सिद्धे कर्तृग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्ये स्पष्टम्। व्यति अस् ते इति स्थिते आह—श्नसोरिति। व्यतिस्ते इति। तपसे अयोग्यः शूद्रस्तपस्वी भवतीत्यर्थः। इह 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्' इति न षः यचपरकत्वाभावादिति भावः। व्यतिषाते इति। इह अच्परकत्वादुपसर्गप्रादुर्भ्यामिति षः। व्यति स् से इति स्थिते आह—तासस्त्योरिति। 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्' इति नेह षत्वम्, अस्त्यवयवस्य सकारस्य लुप्तत्वात्। व्यतिषाथे। व्यति स् ध्वे इति स्थिते आह—धि चेति। सलोप इति शेषः। व्यतिस् ए इति स्थिते आह—ह एतीति। सकारस्य हकार इति भावः। व्यत्यसै इति। लोडुत्तमपुरुषैकवचनम्। व्यत्यास्तेति। लङि रूपम्। व्यतिषीतेति। लिङि रूपम्। व्यतिराते इति। लटि प्रथमपुरुषै-

हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । 'हरतेरप्रतिषेधः' (वा ८९९)। सम्प्रहरन्ते राजानः । २६८२ **इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च** १।३।१६ ॥ 'परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्' (वा ९००)। इतरेतरस्यान्योऽन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति । २६८३ **नेर्विशः** १।३।१७ ॥ निविशते । २६८४ **परिव्यवेभ्यः क्रियः** १।३।१८ ॥ अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते । २६८५ **विपराभ्यां जेः** १।३।१९ ॥ विजयते । पराजयते । २६८६ **आङो दोऽनास्यविहरणे** १।३।२० ॥ आङ्पूर्वाद्ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । अनास्य—इति किम् । मुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो विपादिका । नदी कूलं व्याददाति । 'पराङ्गकर्मकान्न निषेधः' (वा ९०२)। व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् । २६८७ **क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च** १।३।२१ ॥ चादाङः । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनी-

---

कद्विबहुवचनेषु समानमेव रूपम् । व्यतिभाते इति । भाधातोः रूपम् । व्यतिबभे इति । लिटि रूपम् । न गतिहिंसार्थेभ्यः । कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं नेत्यर्थः । हसादिगणस्य अदर्शनादाह—हसप्रकारा इति । उपसर्गमनपेक्ष्य ये गतिहिंसयोर्वर्तन्ते तेषामेव ग्रहणलाभाय अर्थग्रहणम् । हृञ्धातुस्तु उपसर्गबलाद्धिंसायां वर्तते इति न तस्य प्रतिषेध इत्याह—हरतेरप्रतिषेध इति । अर्थग्रहणलभ्यमिदं वार्तिकम् । इतरेतर । 'नात्मनेपद'-मिति शेषः । नेर्विशः । निपूर्वाद्विशः आत्मनेपदं स्यादित्यर्थः । नेति निवृत्तम् । यद्यपि न्यविशतेत्यत्र न विशिनेः परः, अटा व्यवधानात्, अटो विकरणान्ताङ्गभक्तत्वेन विशधात्ववयवत्वाऽभावात् । तथापि 'अड्व्यवाये उपसंख्यानम्' इति वार्तिकाद्भवतीति 'शदेः शितः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । परिव्यवेभ्यः । परि वि अव एभ्यः परस्मात् क्रीञ्धातोरात्मनेपदमित्यर्थः । ञित्वादात्मनेपदसिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह—अकर्त्रभिप्रायार्थमिति । विपराभ्यां जेः । वि परा आभ्यां परस्मात् जिधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । विजयते इति । उत्कृष्टो भवतीत्यर्थः । पराजयते इति । निकृष्टो भवतीत्यर्थः । आङो दो । आस्यविहरणं मुखविकसनम् । दा इत्यस्य दः इति पञ्चमी । तदाह—ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रेति । विद्यामादत्ते इति । गृह्णातीत्यर्थः । दाञो ञित्वेऽप्यकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । अविवक्षितमिति । 'अविहरणे' इत्येतावदेव विवक्षितमित्यर्थः । विपादिकां व्याददातीति । क्षारौषधादिना विदारयतीत्यर्थः । अत्र आस्यविहरणाऽभावेऽपि विकसनसत्त्वान्नात्मनेपदमिति भावः । नदी कूलं व्याददातीति । भिनत्तीत्यर्थः । अत्रापि विकसनसत्त्वादास्यविहरणाऽभावेऽपि नात्मनेपदम् । पराङ्गकर्मकान्न निषेध इति । वार्तिकम् । पतङ्गस्येति । पक्षिणो मुखं भक्षणाय

याञ्च । उपसर्गेण समा साहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः । 'तृतीयार्थे' (सू ५४६) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । 'समोऽकूजने' (वा ९०४) । सङ्क्रीडते । कूजने तु सङ्क्रीडति चक्रम् । 'आगमेः क्षमायाम्' (वा ९०५) । ण्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः । 'शिक्षेर्जिज्ञासायाम्' (वा ९०६) धनुषि शिक्षते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः । 'आशिषि नाथः' (वा ९१०) आशिष्येवेति नियमार्थं वार्तिकमित्युक्तम् । सर्पिषो नाथते । सर्पिर्मे स्यादित्याशास्त इत्यर्थः । कथं 'नाथसे किमु पतिं न भूभृताम्' इति । 'नाधसे' इति पाठ्यम् । 'हरतेर्गतताच्छील्ये' (वा ९०८) । गतं प्रकारः । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावः । पितुर्मातुश्च गतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । ताच्छील्ये किम् । मातुरनुहरति । 'किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम्' (वा ९०७) । हर्षादयो विषयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् । इतरे

विकासयन्तीत्यर्थः । क्रीडोऽनु । चादाङ इति । तथाच अनु सम् परि आङ् एभ्यः परस्मात् क्रीडधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । 'अनोः कर्मप्रवचनीयान्न' इति वार्तिकम् । तदिदं न्यायसिद्धमित्याह—उपसर्गेण समेति । 'समोऽकूजने' इति वार्तिकम् । समः परस्माद् अकूजने विद्यमानात् क्रीडेरात्मनेपदमित्यर्थः । कूजने तु संक्रीडति चक्रमिति । कूजतीत्यर्थः । आगमेः क्षमायामिति । 'आत्मनेपद'मिति शेषः । वार्तिकमिदम् । ण्यन्तस्येदं ग्रहणमिति । भाष्ये ण्यन्तस्यैवोदाहरणादिति भावः । आगमयस्व तावदिति । कञ्चित्कालं सहस्वेत्यर्थः । आङुपसर्गवशात् गमधातुः क्षमायां वर्तते । 'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादिगणसूत्रेण स्वार्थे णिच् । चुरादेराकृतिगणत्वाद्वा । मा त्वरिष्ठा इति । फलितार्थकथनम् । 'शिक्षेर्जिज्ञासायाम्' इत्यपि वार्तिकम् । धनुषि शिक्षते इति । वैषयिके आधारे सप्तमी । शक्तेः सन्नन्तः । 'सनि मीमा' इति इस् । अभ्यासलोपश्च । तदाह—धनुर्विषये इत्यादि । 'शिक्ष विद्योपादाने' इत्यस्य तु नेह ग्रहणम्, अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धेरिति भावः । कथमिति । भूभृतां पतिं किमु न नाथसे न याचसे इत्यर्थः । आशिषः अप्रतीतेः कथमात्मनेपदमित्यर्थः । नाधसे इति पाठ्यमिति । तवर्गचतुर्थान्तोऽयम् । 'आशिषि नाथः' इति नियमस्तु तवर्गद्वितीयान्तस्यैवेति भावः । 'हरतेर्गतताच्छील्ये' इति वार्तिकम् । आत्मनेपदमिति शेषः । गतं प्रकार इति । वृत्तमित्यर्थः । ताच्छील्यं स्वभावानुसरणम् । गतिताच्छील्यमिति यावत् । गतेति पाठे भावे क्तः । पैतृकमश्वा इति । पैतृकं वृत्तम् अश्वाः स्वभावादनुसरन्तीत्यर्थः । मातृकं गाव इति । अनुहरन्ते इत्यनुषज्यते । मातुरनुहरतीति । अनुकरोतीत्यर्थः । अत्र सादृश्यमात्रं विवक्षितं, न तु गतिताच्छील्यमिति भावः । किरतेरिति । वार्तिकम् । हर्षः प्रमादः, जीविका जीवनोपायभक्षणम्, कुलायकरणं आश्रयसम्पत्तिः, एषु कॄधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । ननु कॄधातोर्विक्षेपार्थकस्य कथमेषु वृत्तिरित्यत आह—हर्षादयो विषया इति । भावयंत्वाऽभावेऽपि पदान्तरसम-

फले। २६८८ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ६।१।१४२॥ अपात्किरतेः सुट् स्यात्। 'सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः' (वा ३७०६)। अपस्किरते वृषो हृष्टः, कुक्कुटो भक्षार्थी, श्वा आश्रयार्थी च। हर्षादिषु इति किम्। अपकिरति कुसुमम्। इह तङ्सुटौ न। हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तङ् प्राप्तस्तथापि सुडभावे नेष्यते इत्याहुः। गजोपकिरति। 'आङि नुप्रच्छ्योः' (वा ९०९)। आनुते। आपृच्छते। 'शप उपालम्भे' (वा ९११)। आक्रोशार्थात्स्वरितेतोऽकर्तृगेऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः। कृष्णाय शपते। २६८९ समवप्रविभ्यः स्थः १।३।२२॥ संतिष्ठते। 'स्थाघ्वोरिच्च' (सू २३८९)। समस्थित। समस्थिषाताम्। समस्थिषत। अवतिष्ठते। प्रतिष्ठते। वितिष्ठते। 'आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम्' (वा ९१२)। शब्दं नित्यमातिष्ठते। नित्यत्वेन

मिथ्याहारगम्या इत्यर्थः। तत्रेति। तेषु हर्षादिष्वित्यर्थः। कारणमिति। तथाच हर्षमूलकत्वं विक्षेपस्य लभ्यते इति भावः। इतरे इति। जीविकाकुलायकरणे विक्षेपस्य साध्ये इति लभ्यते। हर्षादीनामेवंविधविषयत्वे सत्येवात्मनेपदमिति फलितम्, भाष्ये तथैवोदाहृतत्वादिति भावः। अपाच्चतुष्पात्। 'सुट्कात्पूर्वः' इत्यधिकृतम्। 'किरतौ लवने' इत्यतः किरतावित्यनुवर्तते। तदाह—अपात् किरतेः सुट् स्यादिति। चतुष्पात्सु शकुनिषु च गम्येष्वित्यपि ज्ञेयम्। आलेखनं खननम्। सुडपि हर्षादिष्वेवेति वार्तिकम्। अपस्किरते वृषो हृष्ट इति। हर्षाद्भूमिं लिखन् धूल्यादि विक्षिपतीत्यर्थः। कुक्कुटो भक्षार्थीति। 'अपस्किरते' इत्यनुषज्यते। श्वा आश्रयार्थीति। 'अपस्किरते' इत्यनुषज्यते। अपकिरति कुसुममिति। 'स्तूपादि'रिति शेषः। ह्रियमाणो स्तूपादिः पादैः कुसुममवकिरतीत्यर्थः। अत्र हर्षाद्यभावान्नात्मनेपदम्। नापि सु । तदाह—इह तङ्सुटौ नेति। ननु 'अपस्किरते वृषो हृष्ट' इत्याद्युदाहरणत्रये यदि हर्षजीविकाकुलायकरणान्येव विवक्षितानि नत्वालेखनमपि तदा तङेव स्यान्न तु सुट् इत्यत आह—हर्षादिमात्रेत्यादि। आलेखनाऽभावेपीत्यर्थः। नेष्यते इति। 'किरतेर्हर्षजीविके'त्यात्मनेपदविधौ ससुट्कानामेव भाष्ये उदाहरणादिति भावः। भाष्यस्थान्युदाहरणान्यालेखनविषयाण्येव भविष्यन्तीत्यस्वरसं सूचयति—आहुरिति। गजोऽपकिरतीति। स्वभावाख्यानमत्रेति भावः। 'आङि नुप्रच्छ्योः' इतिवार्तिकम्। आनुते इति। शृगालः इति भाष्यम्। शृगालः उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थ इति कैयटः। ननु 'शप आक्रोशे' इत्यस्य स्वरितेत्त्वादेव सिद्धे 'शप उपालम्भे' इत्यात्मनेपदविधिर्व्यर्थ इत्यत आह—आक्रोशार्थादिति। 'शप आक्रोशे' इति स्वरितेतः कर्तृगामिन्येव फले आत्मनेपदं प्राप्तम्। अकर्तृगेऽपि फले, शपथात्मकनिन्दाविशेषे विद्यमानात् तस्मात् शपधातोरात्मनेपदार्थमिदमित्यर्थः। कृष्णाय शपते इति। 'श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। समवप्रविभ्यः स्थः। स्थः इति पञ्चमी। सम् अव प्र वि एभ्यः परस्मात्

प्रतिजानीते इत्यर्थः । २६९० प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च १।३।२३। गोपी कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । 'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः । २६९१ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि १।३।२४॥ मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्व—इति किम् । पीठादुत्तिष्ठति । 'ईहायामेव' (वा ९१३) नेह । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । २६९२ उपान्मन्त्रकरणे १।३।२५॥ आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । 'उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्' (वा ९१४) । आदित्यमुपतिष्ठते । कथं तर्हि 'स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती' इति । देवतात्वारोपात् । नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः । 'वा लिप्सायामिति वक्त-

स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । सन्तिष्ठते इति । समाप्तं भवतीत्यर्थः । प्रकाशन । प्रकाशनं स्वाभिप्रायाविष्करणम् । स्थेयः विवादपदनिर्णेता । तिष्ठति विश्राम्यति ।.विवादपदनिर्णयोऽस्मिन्नित्यर्थे बाहुलके अधिकरणे 'अचो यत्' इति यति ईत्वे स्थेयशब्दव्युत्पत्तेः । 'स्थेयो विवादस्थानस्य निर्णेतरि पुरोहिते' इति मेदिनि । इह तु विवादपदनिर्णेतृत्वेनाध्यवसायो विवक्षितः । आख्या अभिधानम् । प्रकाशनाख्यायां स्थेयाख्यायां च वर्तमानात् स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । प्रकाशने उदाहरति—गोपी कृष्णाय तिष्ठते इति । 'श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । स्थेये उदाहरति-संशय्येति । कर्णादिष्विति विषयसप्तमी । फलितमाह-कर्णादीनिति । उदोनूर्ध्वकर्मणि । ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूला क्रिया ऊर्ध्वकर्म । तद्भिन्नमनूर्ध्वकर्म तद्वृत्तेः स्थाधातोरुत्पूर्वादात्मनेपदमित्यर्थः । मुक्तावुत्तिष्ठते इति । गुरूपगमनादिना यतते इत्यर्थः । पीठादुत्तिष्ठतीति । उत्पततीत्यर्थः । 'ईहायामेव' इति वार्तिकम् । ईहा कायपरिस्पन्दः । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठतीति । उत्पद्यत इत्यर्थः । उपान्मन्त्रकरणे । मन्त्रकरणकेऽर्थे विद्यमानात्स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते इति । आग्नेय्या ऋचा आग्नीध्राख्यमण्डपविशेषमुपेत्य तिष्ठतीत्यर्थः । तिष्ठतेरकर्मकत्वेऽपि उपेत्येतदपेक्ष्य सकर्मकत्वम् । केचित्तु मन्त्रकरणके समीपावस्थितिपूर्वकस्तवे विद्यमानात् स्थाधातोरात्मनेपदमिति व्याचक्षते । तत्र स्तवः गुणवत्त्वेन संकीर्तनमिति स्तुमशब्दाधिकरणे प्रपञ्चितमस्माभिः । श्लोकैः राजानं स्तौतीत्यर्थे श्लोकैरुपतिष्ठते इत्यात्मनेपदं न, मन्त्रकरणकत्वाऽभावात् । 'उपाद्देवपूजा' इति वार्तिकम् अमन्त्रकरणकत्वार्थम् । आदित्यमुपतिष्ठते इति । अभिमुखीभूयाऽवस्थितिपूर्वकस्तुत्यादिभिः पूजयतीत्यर्थः । कथं तर्हीति । रघोर्देवतात्वाभावादिति भावः । समाधत्ते-देवतात्वारोपादिति । नृपस्येति । विष्णुः पृथिवीपतिः' इत्यादिस्मरणादिति भावः । वा लिप्सायामिति । लिप्साहेतु-

व्यम्' (वा ९११)। भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते, उपतिष्ठति वा । 'लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः। २६९३ अकर्मकाच्च १।३।२६॥ उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात्। भोजनकाल उपतिष्ठते। सन्निहितो भवतीत्यर्थः। २६९४ उद्विभ्यां तपः १।३।२७॥ अकर्मकात् इत्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यते इत्यर्थः। 'स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्' (वा ९१६) स्वमङ्गं स्वाङ्गं, न तु 'अद्रवम्' इति परिभाषितम् । उत्तपते वितपते पाणिम् । नेह । सुवर्णमुत्तपति । सन्तापयति, विलापयति, वेत्यर्थः। चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति । सन्तापयतीत्यर्थः। २६९५ आङो यमहनः १।३।२८॥ आयच्छते । आहते । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह । परस्य शिर आहन्ति । कथं तर्हि 'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः' इति भारविः । 'आहध्वं मा रघूत्तमम्' इति भट्टिश्च । प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः। प्राप्येत्यध्याहारो वा । ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं विनैव तदर्थावगतिर्यत्र तद्विषयम् । भेत्तुमित्यादितुमुन्नन्ताध्याहारो वास्तु । समीपमेत्येति वा । २६९६ आत्म-

---

काऽर्थवृत्तेः स्थाधातोरात्मनेपदं वेत्यर्थः। अकर्मकाच्च । उपात्तिष्ठतेरिति । 'उपान्मन्त्रकरणे' इत्यतः 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः। उद्विभ्यां तपः। 'अकर्मकादित्येवे'ति भाष्यम् । दीप्यते इति । दीप्तिमान् भवतीत्यर्थः। स्वाङ्गकर्मकाच्चेति । 'उद्विभ्यां तप' इत्यनुवर्तते । चकारादकर्मकसमुच्चयः। स्वाङ्गशब्दोऽत्र यौगिक इत्याह—स्वमङ्गमिति । सुवर्णमुत्तपतीति । अस्वाङ्गकर्मकत्वादकर्मकत्वाऽभावाच्च नात्मनेपदमिति भावः। स्वाङ्गशब्दोऽत्र न पारिभाषिकः। किन्तु यौगिक इत्यस्य प्रयोजनमाह—चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपतीति । अत्र 'अद्रवं मूर्तिमत्'दित्यादिपरिभाषितस्वाङ्गकर्मकत्वेऽपि स्वकीयाङ्गकर्मकत्वाभावान्नात्मनेपदमिति भावः। आङो यमहनः ॥ आङः परस्मात् यमो हनश्चात्मनेपदमित्यर्थः। आयच्छते इति । रज्जुर्दीर्घीभवतीत्यर्थः। दीर्घी करोति पादमिति वा । आहत इति । 'स्वोदर'मिति शेषः। परस्य शिरः आहन्तीति स्वीयाऽङ्गकर्मकत्वाऽभावादकर्मकत्वाऽभावाच्च नात्मनेपदम् । कथं तर्हीति । स्वीयाऽङ्गकर्मकत्वाऽभावादकर्मकत्वाऽभावाच्चात्मनेपदाऽसम्भवादिति भावः। प्राप्येति । विषमविलोचनस्य वक्षः प्राप्य आजघ्न इति, रघूत्तमं प्राप्य माऽऽहध्वमिति च प्राप्तिक्रियां प्रत्येव विषमविलोचनस्य रघूत्तमस्य च कर्मतया हन्तेरकर्मकत्वादात्मनेपदं निर्बाधमिति भावः। यद्यपि हननक्रियां प्रत्यपि तयोरेव वस्तुतः कर्मत्वं तथापि तस्याऽविवक्षितत्वादकर्मकत्वमेव, 'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया । इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादिति बोध्यम् । ननु प्राप्येत्यध्याहारे 'प्रासादात्प्रेक्षते' इत्यादिवत्पञ्चमी स्यादित्यत आह—ल्यब्लोपे इति । 'ल्यब्लोपे पञ्चमी'त्येतत्तु यत्राऽर्थाध्याहारमाश्रित्य ल्यबन्तार्थावगतिः तद्विषयकम् । अत्र तु ल्यबन्तशब्दाध्याहाराशाऽत्र पञ्चमीत्यर्थः। भेत्तुमित्यादीति । एवञ्च ल्यब्लोपपक्ष-

नेपदेष्वन्यतरस्याम् २।४।४४॥ हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु। आवधिष्ट। आवधिषाताम्। २६९७ हनः सिच् १।२।१४॥ कित्स्यात्। अनुनासिकलोपः। आहत। आहसाताम्। आहसत। २६९८ यमो गन्धने १।२।१५॥ सिच्कित्स्यात्। गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम्। उदायत। गन्धने किम्। उदायंस्त पादम्। आकृष्टवानित्यर्थः। २६९९ समो गम्यृच्छिभ्याम् १।३।२९॥ अकर्मकाभ्याम् इत्येव सङ्गच्छते। २७०० वा गमः १।२।१३॥ गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः। सङ्गंसीष्ट। सङ्गसीष्ट। समगत। समगंस्त। समृच्छते। समृच्छिष्यते। अकर्मकाभ्याम् किम्। ग्रामं सङ्गच्छति। 'विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसङ्ख्यानम्' (वा ९१८)। वेत्तेरेव ग्रहणम्। संवित्ते। संविदाते। २७०१ वेत्तेर्विभाषा ७।१।७॥ वेत्तेः परस्य झादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात्। संविद्रते। संविदते। सम्पृच्छते। संस्वरते। 'अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्' (वा ९२९)। अर्तीति द्वयोर्ग्रहणम्। अङ्विधौ त्वियर्तेरेवेत्युक्तम्।

स्या न प्रसक्तिरिति भावः। 'आजघ्ने विषमः' इत्यत्र परिहारान्तरमाह—समीपमेत्येति वेति। अध्याहार इति शेषः। विषमविलोचनस्य समीपमेत्य स्वीयमेव वक्षः मल्ल इव वीरा वेशादास्फालयांचक्रे इत्यर्थः। तथाच स्वाङ्गकर्मकत्वादात्मनेपदं निर्बाधमिति भावः। लुङि आहन् स् त इति स्थिते—हनः सिच्। कित्स्यादिति शेषपूरणम्। 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। हनधातोः परः सिच् कित्स्यादिति फलितम्। अनुनासिकलोपः इति। 'अनुदात्तोपदेश' इति नकारलोप इत्यर्थः। उत् आ यम् स् त इति स्थिते—यमो गन्धने। सिच्कित्स्यादिति। शेषपूरणम्। सिचः कित्वे मकारस्य 'अनुदात्तोपदेश' इति लोपः। समो गम्यृच्छिभ्याम्। 'आत्मनेपद'मिति शेषः। अकर्मकाभ्यामित्येवेति। 'स्वाङ्गकर्मकाच्चे'ति तु निवृत्तमिति भावः। सङ्गच्छते इति। सङ्गतं भवतीत्यर्थः। वा गमः। 'इको झल्' इत्यतो झलिति 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इत्यतो लिङ्सिचाविति 'असंयोगाल्लिट्' इत्यतः किदिति चानुवर्तते। तदाह—गमः परावित्यादि। समगतेति। लुङि रूपम्। सिचः कित्वपक्षे 'अनुदात्तोपदेश' इति मकारलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुक्। समृच्छते इति। 'ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु' इति तौदादिकस्य रूपम्। अत्र तौदादिकस्य ऋच्छतेरेव ग्रहणं, नतु ऋच्छादेशस्येति सूचयितुं लृडन्तमप्युदाहरति—समृच्छिष्यते इति। विदिप्रच्छिस्वरतीनामिति। सम इत्यनुवर्तते। सम्पूर्वेभ्यो विदिप्रच्छिस्वरतिभ्यः आत्मनेपदमित्यर्थः। वेत्तेरिति। लुग्विकरणस्यैव विदेर्ग्रहणमित्यर्थः, व्याख्यानादिति भावः। वेत्तेर्विभाषा। 'झोऽन्तः' इत्यतः झ इत्यनुवर्तते। 'अदभ्यस्तात्' इत्यतः अदित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। 'शीङो रुट्' इत्यतो रुडिति च। तदाह—वेत्तेः परस्येत्यादिना। अर्तिश्रुदृशिभ्य इति। 'सम्पूर्वेभ्यस्त'ङिति शेषः। द्वयोरिति। भौवादिकस्य, इयर्तेश्चेत्यर्थः। अङ्-

मा समृत। मा समृषाताम्। मा समृषत इति। समार्त। समार्षाताम्। समार्षत इति च भ्वादेः। इयर्तेस्तु, मा समरत। मा समरेताम्। मा समरन्त इति, समारत। समारेताम्। समारन्त इति च। संशृणुते। सम्पश्यते। अकर्मकादित्येव। अत एव 'रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे' इति मुरारिप्रयोगः। प्रामादिक इत्याहुः। अध्याहारो वा 'इति कथयद्भ्यः'इति। अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत्? शृणु। धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया॥

वहति भारम्। नदी वहति। स्यन्दते इत्यर्थः। जीवति। नृत्यति। प्रसिद्धे-

विधौ स्थिति। सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इत्यङ्ग्रेत्यर्थः। मा समृतेति। 'उश्च' इति सिचः कित्त्वान्न गुणः। 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। माङ्योगे मा समृतेत्यादि। माङ्योगाभावे तु समार्तेत्यादि इत्येवं भौवादिकस्य ऋधातोः रूपमित्यर्थः। माङ्योगादाडभावः। अथ माङ्योगाभावे आडागमे उदाहरति। समार्तेति। सम् आ ऋ स् त इति स्थिते 'उश्च' इति कित्त्वाद्गुणनिषेधे 'आटश्च' इति वृद्धिं बाधित्वा परत्वात् 'ह्रस्वादङ्गा'दिति सिचो लोपे 'आटश्च' इति ऋकारस्य वृद्धौ रपरत्वे रूपम्। न च सिज्लोपस्याऽसिद्धत्वात् आटश्चेति वृद्धौ कृतायां ह्रस्वादङ्गादिति सिज्लोपस्याऽप्रवृत्त्या समार्ष्टेत्येवोचितमिति वाच्यम्, 'सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' इति वचनेन पूर्वं सिज्लोपे पश्चादाटश्चेति वृद्धेः प्रवृत्तिसम्भवादित्यलम्। इयर्तेस्त्विति। श्लुविकरणकऋधातोरित्यर्थः। मा समरतेति। 'सर्तिशास्त्यर्ति' इत्यङ्, तत्र इयर्तेर्ग्रहणादिति भावः। 'ऋदृशोऽङि' इति गुणः। समारतेति। 'आटश्च' इति वृद्धिः। इति चेति इयर्तेः रूपमित्यन्वयः। तदेवमर्तिश्रुदृशिभ्यः इत्यत्र अर्तिप्रपञ्चमुक्त्वा श्रुधातोरुदाहरति—संशृणुते इति। दृशेरुदाहरति—सम्पश्यते इति। अकर्मकादित्येवेति। 'समो गम्यृच्छिभ्याम्' इत्यत्र अकर्मकादित्यनुवृत्तेरभ्युपगततेन तत्रोपसंख्यातवार्तिकेऽस्मिन् तदनुवृत्तेर्युक्तत्वादिति भावः। अत एवेति। 'प्रामादिक इत्याहु'रित्यत्रान्वयः, सकर्मकत्वेनात्मनेपदासम्भवादिति भावः। अध्याहारो वेति। 'इति कथयद्भ्य' इत्यध्याहारो वेत्यन्वयः। तथा च रक्षांसीति कथयद्भ्यः पुरा संशृणुमहे इत्यत्र कथन एव रक्षसामन्वितत्वात् श्रुवः अकर्मकत्वादात्मनेपदं निर्बाधमिति भावः। धातोरिति। धातोरर्थान्तरे वृत्तेरिति, धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादिति, प्रसिद्धेरिति, अविवक्षातः इति चत्वारि वाक्यानि। अकर्मिका क्रियेति सर्वत्रान्वेति। 'कर्मणः' इति तु द्वितीयादिषु वाक्येष्वन्वेति। वहति भारमिति। प्रापयतीत्यर्थः। अत्र सकर्मकत्वमिति भावः। अस्यार्थान्तरे कश्चिदकर्मकत्वमुदाहरति—नदी वहतीति। स्यन्दते इति। प्रस्रवतीत्यर्थः। धात्वर्थोपसङ्ग्रहे उदाहरति—जीवतीति। नृत्यतीति। जीवेः प्राणधारणमर्थः। नृतेस्त्वङ्गविक्षेपः। उभयत्रापि कर्मणो धात्वर्थान्तर्भावान्न सकर्मकत्वमिति 'भुप आत्मनः' इति,

र्यथा—मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा—'हिताब्न यः संशृणुते स किंप्रभुः' । 'उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम्' (वा ६२०)। अकर्मकात् इति निवृत्तम् । वन्धं निरस्यति—निरस्यते । समूहति । समूहते । **२७०२ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ७।४।२३॥** यादौ क्ङिति । ब्रह्म समुह्यात् । अग्निं समुह्य । **२७०३ निसमुपविभ्यो ह्वः १।३।३०॥** निह्वयते । **२७०४ स्पर्धायामाङः १।३।३१॥** कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्धायाम् किम् । पुत्रमाह्वयति । **२७०५ गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः १।३।३२॥** गन्धनं हिंसा । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणवियोगानुकूलत्वाद्धिंसैव । अवक्षेपणं, भर्त्सनम् । श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः । हरिमुपकुरुते । सेवते । परदारान्प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तते । एधोदकस्योपस्कुरुते । गुणमाधत्ते ।

सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । मेघो वर्षतीति । वर्षणकर्मणो जलस्य प्रसिद्धत्वादकर्मकत्वम् । हिताब्न य इति । हितात्पुरुषात् यः न संशृणुते स्वहितं न मन्यते स किंप्रभुः, कुत्सित इत्यर्थः । अत्र स्वहितस्य वस्तुतः कर्मत्वेऽपि तदविवक्षया अकर्मकत्वमिति भावः । एवं चास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां सतोऽपि कर्मणः अविवक्षया अकर्मकत्वं सिद्धमिति बोध्यम् । अकर्मकत्वनिर्णयोऽयं 'लः कर्मणि' इत्यादौ उपयुज्यते । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति । 'आत्मनेपद'मिति शेषः । निवृत्तमिति । सोपसर्गयोरस्यत्यूह्योः सकर्मकत्वनियमादिति भावः । उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः । 'यादौ क्ङिति' इति शेषपूरणम् । 'अयङ् यि क्ङिति' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । ब्रह्म समुह्यादिति । ऊह वितर्के, सम्यग्विचारयेदित्यर्थः । अत्र आशीर्लिङि यासुटः कित्वेन ऊकारस्य ह्रस्वः । अग्निं समुह्येति । परितः संमृज्येत्यर्थः । ल्यबादेशस्य ल्यपः कित्वमिति भावः । निसमुपवि । ह्वेञः कृतात्वस्य ह्वः इति पञ्चम्यन्तम् । निह्वयते इति । संह्वयते । उपह्वयते । विह्वयते । अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । स्पर्धायामाङः । आङ्पूर्वकात् स्पर्धाविषयकात् ह्वेञः आत्मनेपदमित्यर्थः । कृष्णश्चाणूरमाह्वयते इति । स्पर्धार्थमाकारयतीत्यर्थः । गन्धनावक्षेपण । 'आत्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायेऽपी'ति शेषः । गन्धनं हिंसेति । गन्ध अर्दने । अर्द हिंसायामित्युक्तेरिति भावः । सूचयतीति । परदोषमाविष्करोतीत्यर्थः । नन्वेवं सति कथमस्य गन्धने वृत्तिः ? हिंसायाः असत्त्वादित्यत आह—सूचनं हीति । श्येनो वर्तिकामिति । वर्तिका शकुनिविशेषः । साहसिक्ये उदाहरति—परदारान् प्रकुरुते इति । साहसप्रवृत्तिविषयीकरोतीत्यर्थः । सहसा वर्तते साहसिकः । 'ओजस्सहोऽम्भसा वर्तते' इति ठक् । तस्य कर्म असमीक्ष्यकरणं साहसिक्यम् । तदाह—तेषु सहसा प्रवर्तते इति । फलितार्थकथनमिदम्, साहसप्रवृत्तिमात्रार्थकत्वे द्वितीयानुपपत्तेः । अतः साहसप्रवृत्तिविषयीकरणपर्यन्तानुधावनमिति बोध्यम् । प्रतियत्ने उदाहरति—एधोदकस्योपस्कुरुते इति । एधशब्दः अदन्तः 'अबोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः' इति सूत्रे निपातितः । एधश्च

गाथाः प्रकुरुते । प्रकथयति । शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते । एषु किम् । कटं करोति । २७०६ अधेः प्रसहने १।३।३३॥ प्रसहनं क्षमाभिभवश्च । षह मर्षणेऽभिभवे च इति पाठात् । शत्रुमधिकुरुते । क्षमते इत्यर्थः । अभिभवतीति वा । २७०७ वेः शब्दकर्मणः १।३।३४॥ स्वरान्विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम् । चित्तं विकरोति कामः । २७०८ अकर्मकाच्च १।३।३५॥ वेः कृञः इत्येव । छात्रा विकुर्वते । विकारं लभन्ते । २७०९ सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः १।३।३६॥ अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्ययाः नयतेर्वाच्याः । इतरे प्रयोगोपाधयः । तथा हि, शास्त्रे नयते । शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसंमाननं फलितम् । उत्सञ्जने—दण्डमुन्नयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । माणवकमुपनयते । विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रि-

---

उदकं चेति समाहारद्वन्द्वः। यद्वा एधस्शब्दः सकारान्तो नपुंसकलिङ्गः। एधश्च दकं चेति विग्रहः। दकशब्दः उदकवाची 'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं च' इति हलायुधः 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित् स्त्रियाम्' इत्यमरः। प्रतियत्नो गुणाधानमित्यभिप्रेत्य आह—गुणमाधत्ते इति । काष्ठस्य शोषणादिगुणाधानम् । दकस्य तु गन्धद्रव्यसम्पर्कजनितगन्धाधानम् । अधेः प्रसहने । अधेः परस्मात् कृञः प्रसहनवृत्तेरात्मनेपदमित्यर्थः । वेः शब्दकर्मणः । शब्दः कर्मकारकं यस्य तस्मात् कृञो विपूर्वादात्मनेपदमित्यर्थः। अकर्मकाच्च । वेः कृञ इत्येवेति । तथाच अकर्मकात् विपूर्वात् कृञ आत्मनेपदमित्यर्थः । 'विकुर्वते' इत्येतद्व्याचष्टे—विकारं लभन्ते इति । लाभे विकारस्य कर्मत्वेऽपि धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकत्वम् । संमाननोत्सञ्जन । एषु गम्येषु णीञ्धातोरात्मनेपदमित्यर्थः । परगामिन्यपि फले आत्मनेपदार्थमिदम् । इतरे इति । संमाननाऽऽचार्यकरणप्रभृतयः इत्यर्थः। प्रयोगोपाधय इति । वाच्यत्वाऽभावेऽपि आर्थिकाः, सत्तामात्रेण शब्दप्रयोगे निमित्तभूता इत्यर्थः । आत्मनेपदद्योत्या इति यावत् । तदेवोपपादयितुं प्रतिजानीते—तथा हीति । संमानने उदाहरति—शास्त्रे नयते इति । अत्र णीञ् प्रापणार्थकः । 'सिद्धान्त' मित्यध्याहार्यम् । सिद्धान्तं प्रत्यधिकरणत्वात् शास्त्रे इति सप्तमी । तदाह—शास्त्रस्थमिति । तेनेति । सिद्धान्तप्रापणेनेत्यर्थः । फलितमिति । अर्थादिति भावः । उत्सञ्जने इति । 'उदाह्रियते' इति शेषः । उत्सञ्जनमुत्क्षेपः । उत्क्षिपतीत्यर्थ इति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । आचार्यकरणे उदाहरति—माणवकमुपनयते इति । उपपूर्वो णीञ् समीपप्रापणार्थकः । सामीप्यं च प्रत्यासत्त्या प्रापयित्रपेक्षमेव । तच्च माणवकीयमात्मसमीपप्रापणं वैधमेव विवक्षितम्, पूर्वोत्तराङ्गकलापानुष्ठानसामर्थ्यात् । तदाह—विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीति । तत्राऽऽचार्यकरणस्याधिकत्वमुपपादयति—उपनयनपूर्वकेणेति । 'माणवकमुपनयीत, तमध्यापयीते'त्यध्यापनार्थत्वमुपनयनस्याव-

यते। ज्ञाने। तत्त्वं नयते। निश्चिनोतीत्यर्थः। कर्मकरानुपनयते। भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः। विगणनमृणादेर्निर्यातनम्। करं विनयते। राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः। शतं विनयते, धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः। **२७१० कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि १।३।३७॥** नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्न एव स्यात्। सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते। क्रोधं विनयते। अपगमयति। तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्वात् 'स्वरितञितः—' (सू. २१५८) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम्। तेनेह न। गडुं विनयति। कथं तर्हि 'विगणय्य नयन्ति पौरुषम्' इति। कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति। **२७११ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः १।३।३८॥** वृत्तिरप्रतिबन्धः। ऋचि क्रमते बुद्धिः। न प्रतिहन्यते इत्यर्थः। सर्ग उत्साहः। अध्ययनाय क्रमते। उत्सहते। क्रमन्तेऽस्मिन्

शतम्, अध्यापनाद्याचार्यत्वं सम्पद्यते, 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः। सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते॥' इति स्मरणात्। तथा च आचार्यकरणमुपनयनसाध्यत्वादार्थिकमिति भावः। ज्ञान इति। 'उदाह्रियते' इति शेषः। निश्चिनोतीत्यर्थ इति। नयतिर्निश्चयार्थक इति भावः। भृतौ उदाहरति-कर्मकरानुपनयते इति। भृतिः-वेतनं, तदर्थं कर्म करोतीति कर्मकरः। 'कर्मणि भृतौ' इति टप्रत्ययः। कर्मण्युपपदे कृञः टः स्यात्कर्तरीति तदर्थः। उपपूर्वको णीञ् समीपप्रापणार्थकः, समीपप्रापणं च भृत्यर्थमिति कर्मकरशब्दसमभिव्याहाराद्गम्यते। फलितमाह-भृतिदानेनेति। ऋणादेरिति। आदिना करादिसंग्रहः। निर्यातनं प्रत्यर्पणादि। करं विनयते।इति। राज्ञे देयो भागः करः, विपूर्वो णीञ् परिशोधनार्थकः। तदाह—राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीति। परिगणयति ज्ञातुमित्यर्थः। व्यये उदाहरति—शतं विनयते धर्मार्थमिति। अत्र विपूर्वो णीञ् व्ययार्थकः। तदाह—विनियुङ्क्ते इत्यर्थ इति। कर्तृस्थे। नियः इति। कर्मकारके कर्तृस्थे सति णी धातोर्यदात्मनेपदं कर्तृगे फले ञित्त्वात् प्राप्तं, तत् शरीरावयवभिन्न एव सति कर्मकारके स्यात्। कर्मणः शरीरावयवत्वे तु कर्तृगेऽपि फले परस्मैपदमेवेत्यर्थः। ननु सूत्र शरीरग्रहणात् कथं शरीरावयवेत्युक्तमित्यत आह—सूत्रे इति। शरीरतादात्म्यापन्नस्यैव कर्तृतया शरीरस्य कर्तृस्थत्वं न सम्भवति। शरीरावयवानां तु समवायेन आधारतया तत्सम्भवतीति भावः। ननु क्रोधापगमस्य क्रोधविषयशत्रुगतानिष्टपरिहारफलकत्वात् ञित्त्वेऽप्यात्मनेपदाऽप्राप्तेस्तद्विध्यर्थत्वात्कथमुक्तनियमार्थत्वमस्य सूत्रस्येत्यत आह—तत्फलस्येत्यादि। गडुं विनयतीति। कर्मणो गडोः शरीरावयवत्वान्नात्मनेपदमित्यर्थः। कथं तर्हीति। पौरुषस्य कर्मणः शरीरावयवभिन्नतया आत्मनेपदप्रसङ्गादिति भावः। कर्तृगामित्वेति। कर्तृस्थे कर्मणि नियः कर्तृगे फले ञित्त्वात् प्राप्तमात्मनेपदं शरीरावयवभिन्न एवेति नियम्यते, न तु विधीयते। अत्र तु फलस्य कर्तृगामित्वं सदपि न विवक्षितम् अतो नात्मनेपदमिति भावः। वृत्तिसर्ग।

शास्त्राणि। स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः। **२७१२ उपपराभ्याम् १।३।३९॥** वृत्त्यादिष्वाभ्यामेव क्रमेर्न तूपसर्गान्तरपूर्वात्। उपक्रमते। पराक्रमते। नेह, संक्रामति। **२७१३ आङ उद्गमने १।३।४०॥** आक्रमते सूर्यः। उदयते इत्यर्थः। 'ज्योतिरुद्गमने इति वाच्यम्' (वा ९२१)। नेह। आक्रामति धूमो हर्म्यतलात्। **२७१४ वेः पादविहरणे १।३।४१॥** साधु विक्रमते वाजी। पादविहरणे किम्? विक्रामति सन्धिः। द्विधा भवति। स्फुटतीत्यर्थः। **२७१५ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् १।३।४२॥** समर्थौ तुल्यार्थौ। शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्। आरम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता। प्रक्रमते। उपक्रमते। समर्थाभ्याम् किम्। प्रक्रामति। गच्छतीत्यर्थः। उपक्रामति। आगच्छतीत्यर्थः। **२७१६ अनुपसर्गाद्वा १।३।४३॥** क्रामति—क्रमते। अप्राप्तविभाषेयम्। वृत्त्यादौ तु नित्यमेव। **२७१७ अपह्नवे ज्ञः १।३।४४॥** शतमपजानीते। अपलपतीत्यर्थः। **२७१८ अकर्मकाच्च १।३।४५॥** सर्पिषो जानीते। सर्पिषोपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः। **२७१९ सम्प्रतिभ्यामनाध्याने १।३।४६॥** शतं सञ्जानीते। अवेक्षत इत्यर्थः। शतं प्रतिजानीते।

'आत्मनेपद'मिति शेषः। तायने उदाहरति—क्रमन्तेऽस्मिन्निति। तायनं वृद्धिः। तदाह—स्फीतानीति। उपपराभ्याम्। 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' इत्यनुवर्तते। तेनैव सिद्धे नियमार्थमिदम्। तदाह—'आभ्यामेव क्रमेरिति। आत्मनेपदमिति शेषः। आङ उद्गमने। आङः परस्मादुद्गमनवृत्तेः क्रमः आत्मनेपदमित्यर्थः। आक्रमते सूर्य इति। आङ्पूर्वः क्रमिरुद्गमनार्थकः। तदाह—उदयते इत्यर्थ इति। उपसर्गवशादिति भावः। वेः पादविहरणे। पादविहरणं पादविक्षेपः। तद्वृत्तेर्विपूर्वात् क्रमेरात्मनेपदमित्यर्थः। साधु विक्रमते वाजीति। सम्यक्पदानि विक्षिपतीत्यर्थः। प्रोपाभ्याम्। 'क्रम आत्मनेपद'मिति शेषः। समो अर्थो ययोरिति विग्रह इत्याह—समर्थौ तुल्यार्थाविति। सवर्णदीर्घमाशङ्क्य आह—शकन्ध्वादित्वादिति। ननु 'प्रक्रमते' इत्यत्र अतिशयितपदविक्षेपार्थप्रतीतेः, उपक्रमते इत्यत्र समीपे पदानि विक्षिपतीति प्रतीतेः कथमनयोस्तुल्यार्थकत्वमित्यत आह—प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थतेति। तथाच आरम्भार्थकाभ्यामिति फलितमिति भावः। अनुपसर्गाद्वा। 'क्रम आत्मनेपद'मिति शेषः। अप्राप्तविभाषेयमिति। अनुपसर्गात् क्रमेः आत्मनेपदस्य कदाप्यप्राप्तेरिति भावः। वृत्त्यादाविति। वृत्तिसर्गतायनेषु तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेवेत्यर्थः। अपह्नवे ज्ञः। अपह्नवः अपलापः। तद्वृत्तेर्ज्ञाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः। अकर्मकाच्च। 'ज्ञः आत्मनेपद'मिति शेषः। सर्पिषो जानीते इति। अत्र ज्ञाधातुः प्रवृत्तौ वर्तते। 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इति तृतीयार्थे षष्ठी। तदाह—सर्पिषोपायेन प्रवर्तते इति। 'अनुपसर्गाद् ज्ञः' इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धे सोपसर्गार्थमिदम्। सर्पिषोऽनुजानीते। सम्प्रतिभ्यामनाध्याने। 'ज्ञः आत्मनेपद'मिति शेषः।

अङ्गीकरोतीत्यर्थः। अनाध्याने इति योगो विभज्यते। तत्सामर्थ्यात् 'अकर्मकाच्च' (सू २७१८) इति प्राप्तिरपि बाध्यते। मातरं मातुर्वा सञ्जानाति। कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। **२७२० भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः १।३।४७॥** उपसम्भाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये, इतरे प्रयोगोपाधयः। शास्त्रे वदते। भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः। उपसम्भाषा उपसान्त्वनम्। भृत्यानुपवदते। सान्त्वयतीत्यर्थः। ज्ञाने–शास्त्रे वदते। यत्ने–क्षेत्रे वदते। विमतौ–क्षेत्रे विवदन्ते। उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम्। उपवदते। प्रार्थयते इत्यर्थः। **२७२१ व्यक्तवाचां**

अवेक्षते इत्यर्थं इति। अकर्मकत्वाऽभावात् पूर्वेणाप्राप्तिरिति भावः। अनाध्याने किम्? मातरं सञ्जानाति। आध्यायतीत्यर्थः। उत्कण्ठापूर्वकं स्मरणमाध्यानम्। ननु यदा आध्याने कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठीमाश्रित्य मातुः सञ्जानाति इति प्रयुज्यते, तदा सम्पूर्वो जानातिरयमकर्मक इति स्थितिः। तत्र 'सम्प्रतिभ्यामनाध्याने' इत्यात्मनेपदस्याऽप्रवृत्तावपि 'अकर्मकाच्च' इति सूत्रेणात्मनेपदं दुर्वारम्, तत्र अनाध्याने इत्यभावात्। सम्प्रतिभ्यामित्यत्र अनाध्यानग्रहणस्य मातरं सञ्जानातीति सकर्मके चरितार्थत्वादित्यत आह—अनाध्याने इति योगो विभज्यते इति। ततश्च 'सम्प्रतिभ्याम्' इत्येको योगः। सम्प्रतिपूर्वात् ज्ञः आत्मनेपदमित्यर्थः। 'अनाध्याने' इति योगान्तरम्। अनाध्याने सम्प्रतिभ्यामात्मनेपदमित्यर्थः। ततः किमित्यत आह—अकर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि बाध्यते इति। ननु अनन्तरस्येति न्यायेन 'सम्प्रतिभ्या'मित्यस्यैव बाधो युक्त इत्यत आह—तत्सामर्थ्यादिति। एकसूत्रत्वेनैव सिद्धे अनाध्याने इति योगविभागाद्व्यवहितस्यापि बाध इत्यर्थः। ननु 'मातरं मातुर्वा सञ्जानाति' इत्यत्र मातुः कर्मत्वात् द्वितीयैव युक्तेत्यत आह—कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठीति। न चैवमपि 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति षष्ठ्येव स्यान्न तु द्वितीयेति वाच्यम्, तत्र शेष इत्यनुवर्त्य कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी, कर्मत्वविवक्षायां तु द्वितीयेत्यभ्युपगमात्। न चैवं सति 'षष्ठी शेषे' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् 'अधीगर्थ' इति व्यर्थमिति वाच्यम्, 'मातुः स्मरण'मित्यादौ शेषषष्ठ्याः समासाऽभावार्थत्वादिति कारकाधिकारे प्रपञ्चितम्। भासनोपसम्भाषा। 'आत्मनेपद'मिति शेषः। इतरे इति। भासनज्ञानादय इत्यर्थः। प्रयोगोपाधय इति। इदं 'सम्माननोत्सञ्जन' इत्यत्र व्याख्यातं प्राक्। भासनं तु तत्तदाक्षेपेषु समाधानाय नवनवयुक्त्युल्लेखः। शास्त्रे वदते इति। विषयसप्तम्येषा। भासमान इति। नवनवयुक्तीरुल्लिखतीत्यर्थः। शास्त्रे वदते इति। विषयसप्तमी। व्यवहरतीत्यर्थः। व्यवहारश्च ज्ञानं विना न सम्भवतीति ज्ञानमार्थिकम्। ज्ञात्वा व्यवहरतीति फलितम्। क्षेत्रे विवदन्ते इति। विरुद्धं व्यवहरन्तीत्यर्थः। विरुद्धव्यवहारश्च वैमत्यमूलक इति विमतिरार्थिकी। उपवदते इति। उपपूर्वस्य वदेः प्रार्थनमर्थः। तदाह-प्रार्थयते इत्यर्थ इति। व्यक्तवाचाम्। व्यक्ताः मनुष्यभेदेन स्पष्टो-

समुच्चारणे १।३।४८॥ मनुष्यादीनां सम्भूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात्। सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः। नेह—सम्प्रवदन्ति खगाः। २७२२ अनोरकर्मकात् १।३।४९॥ व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकाद्वदेरात्मनेपदं स्यात्। अनुवदते कठः कलापस्य। अकर्मकात् किम्। उक्तमनुवदति। व्यक्तवाचां किम्। अनुवदति वीणा। २७२३ विभाषा विप्रलापे १।३।५०॥ विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात्। विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्याः। २७२४ अवाद् ग्रः १।३।५१॥ अवगिरते। 'गृणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एव' इति भाष्यम्। २७२५ समः प्रतिज्ञाने १।३।५२॥ शब्दं नित्यं सङ्गिरते। प्रतिजानीते इत्यर्थः। प्रतिज्ञाने किम्। सङ्गिरति ग्रासम्। २७२६ उदश्चरः सकर्मकात् १।३।५३॥ धर्ममुच्चरते। उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः। सकर्मकात् किम्। बाष्पमुच्चरति। उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः। २७२७ समस्तृतीयायुक्तात् १।३।५४॥ रथेन सञ्चरते। २७२८ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे १।३।५५॥ सम्पूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्ता-

---

च्चारिताः वाचः शब्दा येषामिति विग्रहः। समित्येकीभावे। तदाह—मनुष्यादीनामिति। सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणा इति। सम्भूयोच्चारयन्तीत्यर्थः। अनोरकर्मकात्। 'व्यक्तवाचा'मित्यनुवृत्तं विषयषष्ठ्यन्तमाश्रीयते। समुच्चारणे इति निवृत्तम्। तदाह—व्यक्तवाग्विषयादिति। मनुष्यकर्तृकादित्यर्थः। अनुवदते इति। अनुः सादृश्ये। 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इति षष्ठी। कठः कलापेन तुल्यं वदतीत्यर्थः। वस्तुतस्तु शेषषष्ठीत्येवोचितम्। 'तुल्यार्थैः' इत्यत्र 'अतुलोपमाभ्या'मिति पर्युदासेन अनव्ययानामेव तुल्यार्थानां ग्रहणात्। अन्यथा 'चन्द्र इव मुख'मित्यादावपि तृतीयाषष्ठ्योरापत्तेरित्यलम्। विभाषा विप्रलापे। 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे' इत्यनुवर्तते। विरुद्धोक्तिर्विप्रलापः। तदाह—विरुद्धोक्तिरूपे इति। अवाद्ग्रः। 'आत्मनेपद'मिति शेषः। 'गॄ' इत्यस्य 'ग्र' इति पञ्चमी। 'प्रकृतिवदनुकरण'मित्यस्यानित्यत्वात् 'ॠत इद्धातोः' इति न भवति। तदनित्यत्वे इदमेव मानम्। अवगिरत इति। शविकरणोऽयम्। 'अवगृणाती'त्यत्राप्यात्मनेपदमाशङ्क्य आह—गृणातिस्त्विति। एवञ्च तुदादेरेव ग्रहणमिति भावः। समः प्रतिज्ञाने। गिरतेरात्मनेपदमित्यर्थः। प्रतिज्ञानम् अभ्युपगमः। सङ्गिरति ग्रासमिति। भक्षयतीत्यर्थः। उदश्चरः। उत्पूर्वाच्चरधातोः सकर्मकादात्मनेपदमित्यर्थः। समस्तृतीया। सकर्मकादिति निवृत्तम्। सम्पूर्वात् तृतीयान्तसमभिव्याहृताच्चरेरात्मनेपदमित्यर्थः। तृतीयायुक्तादिति किम्? रथिकाः सञ्चरन्ति। अत्र यद्यपि रथेनेत्यर्थाद्गम्यते तृतीयान्तश्रवणाऽभावान्नात्मनेपदम्। एतदर्थमेवायोगग्रहणम्। अन्यथा 'तृ... वावक्ष्यत्। सकर्मकादप्येतदात्मनेपदं भवति, अविशेषात्, अत एव 'तृ... दिति किम्? उभौ लोकौ सञ्चरसीमं चामुं च लोकम्' इति भाष्यं सङ्गच्छ...

दुक्तं स्यात्, सा च तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । पूर्वसूत्रे समः इति षष्ठी । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या सम्प्रयच्छते । **२७२९ उपाद्यमः स्वकरणे १।३।५६ ॥** स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते । **२७३० विभाषोपयमने १।२।१६ ॥** यमः सिच् किद्वा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत-उपायंस्त वा । उदवोढेत्यर्थः । गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यं कित्त्वम् । **२७३१ ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः १।३।५७ ॥** सन्नन्तानामेषां प्राग्वत् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते । **२७३२ ना-**

सा । 'समस्तृतीयायुक्तात्' इत्यनुवर्तते । तदाह—सम्पूर्वादिति । उक्तं स्यादिति । आत्मनेपदमित्यर्थः । सा चेदिति । तच्छब्देन तृतीया परामृश्यते । तदाह—तृतीया चेदिति । दास्या संयच्छते इति । 'अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया वाच्या' इति तृतीया । ननु 'रथेन समुदाचरते' इत्यत्र 'समस्तृतीयायुक्तात्' इति पूर्वसूत्रस्य न प्रवृत्तिः । आङा व्यवहितत्वेन सम्पूर्वकत्वाभावात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया सम इति पञ्चम्या चरेः अव्यवहितपरत्वालाभात् । तथा 'दास्या सम्प्रयच्छते' इत्यत्रापि 'दाणश्च सा चेत्' इति कथं प्रवर्तते । प्रशब्देन व्यवधानादित्यत आह—पूर्वसूत्रे समः इति षष्ठीति । तथा च षष्ठ्या पौर्वापर्यमेव गम्यते । न त्वव्यवहितत्वमिति भावः । तेनेति । षष्ठ्याश्रयणेनेत्यर्थः । सूत्रद्वयमिति । 'समस्तृतीयायुक्तात्' इति पूर्वसूत्रस्थस्य षष्ठ्यन्तस्यैव 'समः' 'दाणश्च' इति सूत्रेऽप्यनुवृत्तेरिति भावः । उपाद्यमः । 'आत्मनेपद'मिति शेषः । ननु 'स्वं वस्त्रमुत्पादयता'त्यर्थे 'वस्त्रमुपयच्छती'त्यत्राप्यात्मनेपदं स्यादित्यत आह—स्वकरणं स्वीकारः इति । अस्वस्य सतः स्वत्वेन परिग्रहः स्वकरणशब्देन विवक्षित इत्यर्थः । च्विप्रत्ययस्तु वैकल्पिकः, 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्युक्तेरिति भाष्ये स्पष्टम् । भार्यामुपयच्छते इति । अन्यदीयां कन्यां भार्यात्वेन परिगृह्णातीत्यर्थः । विभाषोपयमने । 'यमो गन्धने' इत्यतो यम इति 'हनः सिच्' इत्यतः सिजिति 'असंयोगात्' इत्यतः किदिति चानुवर्तते तदाह—यमः सिच्किद्वा स्याद्विवाहे इति । उपयमशब्दो विवाहे वर्तते इति भावः । रामः सीतामुपायतेति । भार्यात्वेन स्वीकृतवानित्यर्थः । सिचः कित्त्वपक्षे 'अनुदात्तोपदेश' इति मकारलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । उदवोढेति । भार्यात्वेन परिग्रहः उद्वाहः । गन्धनाङ्गे उपयमे त्विति । हिंसापूर्वके विवाहे त्वित्यर्थः । राक्षसविवाहे त्विति यावत् । 'हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदतो हरेत् । स राक्षसो विवाहः' इति स्मृतेः । नित्यं कित्त्वमिति । 'यमो गन्धने' इति पूर्वसूत्रेणेति शेषः । यदि गन्धनाङ्गकेऽप्युपयमने परत्वादियं विभाषा स्यात् तर्हि इयं प्राप्तविभाषा स्यात् । ततश्च 'न वेति विभाषा' इत्यत्र भाष्ये अप्राप्तविभाषासु अस्याः परिगणनं विरुध्येत । अतः पूर्वविप्रतिषेध आश्रयणीय इति भावः । ज्ञाश्रु । प्राग्वदिति । आत्मनेपदमित्यर्थः । यद्यपि 'अपह्नवे ज्ञः' अकर्मकाच्च,

नोर्ज्ञः १।३।५८॥ पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः । 'अनन्तरस्य—' (प ६२) इति न्यायात् । तेनेह न । सर्पिषोऽनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । 'पूर्ववत्सनः' (सू २७३४) इति तङ् । 'अकर्मकाच्च' (सू २७१८) इति केवलाद्विधानात् । २७३३ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः १।३।५९॥ आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । कर्मप्रवचनीयात्स्यादेव । देवदत्तं प्रति शुश्रूषते । 'शदेः शितः' (सू २३६२), 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' (सू २५३८) व्याख्यातम् । २७३४ पूर्ववत्सनः १।३।६२॥ सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिषते । शिशयिषते । निविविक्षते । पूर्ववत् किम् । बुभूषति । 'शदेः—' (सू २३६२) इत्यादिसूत्रद्वये 'सनो' 'न'

'सम्प्रतिभ्यामनाध्याने' इति सूत्रेः 'अतिश्रुदृशिभ्यश्च' इति वार्तिकेन च ज्ञादिभ्यः आत्मनेपदे कृते 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदं सिद्धम् । तथाप्यपह्नवाद्यभावेऽप्यात्मनेपदार्थं ज्ञाश्रुदृशीनामिह ग्रहणमिति मत्वोदाहरति—धर्मं जिज्ञासते इति । ज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः । शुश्रूषते इति । 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः । 'इको झल्' इति सनः कित्वम् । 'श्युकः किति' इति इण्निषेधः । सुस्मूर्षते इति । स्मृधातोः सनि 'अज्झन' इति दीर्घे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घः । नानोर्ज्ञः । अनुपूर्वात् ज्ञाधातोः सन्नन्तात् नात्मनेपदमित्यर्थः । पुत्रमनुजिज्ञासतीति । अनुज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः । ननु सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थे 'सर्पिषोऽनुजिज्ञासते' इत्यत्रापि 'अपह्नवे ज्ञः' 'अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदस्याप्यनेन निषेधे सति सन्नन्तात्परस्मैपदमेव स्यादित्यत आह—पूर्वसूत्रस्यैवेति । एवं च 'सर्पिषोऽनुजिज्ञासते' इत्यत्र 'अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदं 'निर्बाधमिति' भावः । ननु 'अकर्मकाच्च' इति ज्ञाधातोरात्मनेपदे सन्नन्तात्कथमात्मनेपदलाभ इत्यत आह—पूर्ववदिति । केवलात् सन्विहीनात् ज्ञाधातोरात्मनेपदविधानात् सन्नन्तादपि तस्मात् 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदमित्यर्थः । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । उक्तं नेति । आत्मनेपदं नेत्यर्थः । प्रत्याङाविहोपसर्गावेव गृह्येते, व्याख्यानात् । तदाह—कर्मप्रवचनीयात्स्यादेवेति । 'आत्मनेपदमिति' शेषः । देवदत्तं प्रतीति । 'लक्षणेत्थम्भूत' इति प्रतिः कर्मप्रवचनीयः । पूर्ववत्सनः । पूर्वेणेव पूर्ववत् । 'तेन तुल्य'मिति तृतीयान्ताद्वतिः । पूर्वशब्देन सन्प्रकृतिर्विवक्षिता । तदाह—सनः पूर्व इत्यादि । एदिधिषते इति । सन्प्रकृतेरेधधातोरात्मनेपदित्वात्तत्प्रकृतिकसन्नन्तादात्मनेपदम् । 'नेर्विशः' इत्यात्मनेपदविधानात्तत्प्रकृतिकसन्नन्तादपि आत्मनेपदम् । ननु 'शदेः शितः' 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' इत्यात्मनेपदविधानात् शिशत्सति मुमूर्षति, इत्यत्रापि सन्नन्तादात्मनेपदं स्यादित्यत आह—शदेरित्यादीति । आदिना 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' इत्यस्य ग्रहणम् । 'शदे'रित्यादिसूत्रद्वये 'पूर्ववत्सनः' इति 'नानोर्ज्ञः' इत्यतो नेति चानुवर्त्य शदेर्म्रियतेश्च सन्नन्ताच्चात्मनेपदमिति व्याख्येयमित्यर्थः । नन्वेवं

'इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। तेनेह न। शिशत्सति। मुमूर्षति। 'आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य' (सू २२४०) एधाञ्चक्रे। **२७३५ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु १।३।६४॥** प्रयुङ्क्ते। उपयुङ्क्ते। 'स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्' (वा ९३९)। उद्युङ्क्ते। नियुङ्क्ते। अयज्ञपात्रेषु किम्। द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति। **२७३६ समः क्ष्णुवः १।३।६५॥** संक्ष्णुते शस्त्रम्॥ **२७३७ भुजोऽनवने १।३।६६॥** ओदनं भुङ्क्ते। अभ्यवहरतीत्यर्थः। 'बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम्।' 'वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते'। इह उपभोगो भुजेरर्थः। अनवने किम्। महीं भुनक्ति। **२७३८ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने १।३।६७॥** ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्ते-

---

सति शीयते म्रियते इत्यादावात्मनेपदं न लभ्येतेत्यत आह—वाक्यभेदेनेति। 'शदेः शितः, म्रियतेर्लुङ्लिङोः' इति एकं वाक्यम्। शिद्भाविनः शदेरात्मनेपदं स्यात्, मृङो लुङ्लिङ्प्रकृतिभूतात्, शित्प्रकृतिभूताच्चात्मनेपदं स्यात् नान्यत्रेत्यर्थः। तेन शीयते म्रियते मसारेत्यादि सिध्यति। 'सनो नेत्यपरं वाक्यम्। शदेः म्रियतेश्च सन्नन्तान्नात्मनेपदमित्यपरम्। तेन शिशत्सति, मुमूर्षति इत्यादौ नात्मनेपदमित्यर्थः। प्रोपाभ्यां। 'आत्मनेपद'मिति शेषः। स्वरेति। स्वरौ अचौ आद्यन्तौ यस्य सः स्वराद्यन्तः। तथाभूतोपसर्गात्परस्य एव युजेरात्मनेपदमित्यर्थः। द्वन्द्वमिति। द्वन्द्वं द्विशः न्यञ्चि अधोबिलानीत्यर्थः। समः क्ष्णुवः। 'आत्मनेपदम्' इति शेषः। 'समो गम्यृच्छि-भ्याम्' इत्यत्रैव 'समो गम्यृच्छिक्ष्णुवः' इति न सूत्रितम्, तथा सति अकर्मकादित्यनुवृत्त्या सकर्मकाच्च स्यात्। तत्सूचयन्नुदाहरति–संक्ष्णुते शस्त्रमिति। तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः। भुजोऽनवने। अवनं रक्षणम्। ततोऽन्यत्र भुजेरात्मनेपदमित्यर्थः। ननु 'भुज पालनाऽभ्यवहारयोः' इति धातुपाठे स्थितम्। तत्र 'बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीम्' इत्यत्र न पालनमर्थः। तथा सति 'अनवने' इति पर्युदासादात्मनेपदायोगात्। नाप्यभ्यवहरणम्, असम्भवात्। नहि पृथिव्या अभ्यवहरणं सम्भवति। तथा 'वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते' इत्यपि न युज्यते, दुःखशतानां पालनस्य अभ्यवहरणस्य चाऽसम्भवात्। तत्राह–इह उपभोगो भुजेरर्थः इति। धातूनामनेकार्थकत्वादिति भावः। महीं भुनक्तीति। रक्षतीत्यर्थः। अत्र रौधादिकस्यैव 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इत्यस्य ग्रहणम्। ननु 'भुजो कौटिल्ये' इति तौदादिकस्याऽपीति भाष्यम्। भुजति वासः। कुटिलीभवतीत्यर्थः। णेरणौ। इह चत्वारि वाक्यानि। 'णे'रिति प्रथमं वाक्यम्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णेरिति तदन्तग्रहणम्। आत्मनेपदमित्यधिकृतम्। तदाह—ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादिति। 'अणौ यत् कर्म णौ चे' दिति द्वितीयं वाक्यम्। 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इतिवत्कर्मशब्दोऽत्र क्रियापरः। यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् तदिति लभ्यते। तथा च अणौ या क्रिया ण्यन्ते चेदिति लभ्यते। एवं सति पचति पाचयतीत्यादौ सर्वत्र अणौ क्रियायाः

नोच्येत, अणौ यत्कर्मकारकं स चेण्णौ कर्ता स्यान्न त्वाध्याने । 'णिचश्च' (सू २५६४) इति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । कर्त्रभिप्राये तु 'विभाषोपपदेन—' (सू २७४४) इति विकल्पे 'अणावकर्मकात्—' (सू २७५४) इति परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते । कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्चोदा-

ण्यन्ते अवश्यं सत्त्वाद्वाक्यमिदमनर्थकम् । तस्मात् अणौ या क्रिया सैव ण्यन्ते चेदि-त्येवकारो लभ्यते । ततश्च द्वितीयवाक्यस्य फलितमाह—अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्ते नोच्यते इति । 'स कर्वे'ति तृतीयं वाक्यम् । अत्र 'अणौ यत् कर्म णौ चे'दित्यनुवर्तते । कर्मशब्दोऽत्र कारकविशेषपरः । शब्दाधिकाराश्रयणात् । तदेतदाह—अणौ यत्कर्मका-रकं स चेण्णौ कर्ता स्यादिति । अत्र तच्छब्दस्य विधेयसमर्पककर्तृशब्दानुसारेण 'पुँल्लि-ङ्गता ज्ञेया, 'शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य' इतिवत् । अथ 'अनाध्याने' इति चतुर्थं वाक्यं व्याचष्टे—न त्वाध्याने इति । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् । तत्र नारभने-पदमिति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति मन्यते । वस्तुतस्तु आध्याने आत्मनेपदं नेत्यर्था-श्रयणे भवतीत्यत्र नञोऽन्वितत्वेन असामर्थ्यादाध्यानशब्देन समासाऽसम्भवात् पर्यु-दास एवायम् । 'न त्वाध्याने' इति मूलं तु फलितार्थकथनपरमेव । तथा च आध्यान-भिन्नेऽर्थे विद्यमानात् ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादित्येवं प्रथमवाक्य एव आध्याने इत्य-स्यान्वयात् त्रीण्येवाऽत्रावान्तरवाक्यानीति युक्तम् । 'वाक्यत्रय'मित्येव च भाष्ये दृश्यते । ननु 'णिचश्च' इति सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—णिचश्चेनेति । पर-गामिन्यपि फले आत्मनेपदार्थमित्यर्थः । स्यादेतत् 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इति सूत्रं वक्ष्यते । कर्तृगामिनि क्रियाफले यदात्मनेपदं विहितं, तद् उपपदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे गम्ये वा स्यादिति तदर्थः । 'स्वं यज्ञं यजति यजते वे'त्याद्युदाहरणम् । 'णेरणौ' इत्यस्य तु दर्शयते भवः इत्यनुपदमेव उदाहरणं वक्ष्यते इति स्थितिः । तत्र 'दर्शयते भवः स्वयमेवे'त्यत्र फलस्य कर्तृगामित्वविवक्षायां 'णेरणा'विति नित्यमात्म नेपदमिष्यते । तत्र परत्वात् 'विभाषोपपदेन' इति विकल्पः स्यात्, 'णेरणौ' इत्यस्य फले आत्मगामित्वगमकोपपदाऽभावे सावकाशत्वात् । किञ्च 'अणावकर्मकाच्चित्तव-त्कर्तृकात्' इति वक्ष्यते । अण्यन्ते यो धातुरकर्मकः चित्तवत्कर्तृकश्च तस्मात् ण्यन्तात् परस्मैपदं स्यादिति तदर्थः । शेते कृष्णः । तं गोपी शाययतीत्युदाहरणम् । णेरणा-वित्यस्य तु दर्शयते भव इत्युदाहरणं विषय इति स्थितिः । तत्र लूधातोः लुनाति केदारं देवदत्तः इत्यत्र चित्तवत्कर्तृकत्वात्, लूयते केदारः इति कर्मकर्तरि, कर्मणः के-दारस्य कर्तृत्वेन विवक्षिततया अकर्मकत्वाच्च 'लावयते केदार' इति ण्यन्तात् 'णेरणौ' इत्यात्मनेपदं बाधित्वा परत्वात् 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदमेव स्यात् । णेर-णाविसस्य दर्शयते भवः इत्यत्र सावकाशत्वादित्यत आह—कर्त्रभिप्राये त्विति । पूर्व-विप्रतिषेधेनेति । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे 'राजा दर्शयते' इति भाष्यप्रयोगो मानम्,

हरणम् । तथा हि—पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणांशत्यागे पश्यति भवः । विषयो भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमण्णिच् । दर्शयन्ति

अन्यथा तत्र 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदापत्तेः। दर्शनविषयो भवतीत्यर्थे पश्यति भवः इत्यत्र दृशेरणावकर्मकत्वात् चित्तवत्कर्तृकत्वाच्च । 'विभाषोपपदेन' इति विकल्पबाधविषये पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे तु व्याख्यानमेव शरणम् । अन्ये तु 'दर्शयते राजा' इति भाष्यप्रयोगः फलस्य परगामित्वविषयो भविष्यति । एवं च कर्तृगामिनि क्रियाफले परत्वादणावकर्मकादित्यस्य प्रवृत्तौ न किञ्चिद्बाधकमिति पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणं चिन्त्यमित्याहुः । तच्चिन्त्यम्, 'अणावकर्मका'दित्यस्य परगामिन्यपि फले परत्वात् प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । न ह्यणावकर्मकादित्यत्र कर्त्रभिप्राय इत्यस्ति । 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये' इत्यस्य बहुव्यवहितत्वादिति शब्दरत्ने प्रपञ्चितम् । ननु दर्शनविषयो भवतीत्यर्थे 'दर्शयते भवः' इत्यत्र वस्तुतो दर्शनकर्मीभूतस्यैव भवस्य कर्तृत्वविवक्षायां तस्य 'कर्मवत्कर्मणा' इति कर्मवद्भावात् 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदसिद्धेः 'णेरणौ' इति सूत्रं व्यर्थमित्यत आह—कर्तृस्थेति । कर्तृस्थः भावो येषां ते कर्तृस्थभावकाः, कर्तृस्था क्रिया येषां ते कर्तृस्थक्रियाः, एवंविधा धातव इह सूत्रे उदाहरणम् । 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यस्य तु कर्मस्थभावकाः कर्मस्थक्रियाश्चोदाहरणमिति प्रकृतसूत्रे 'कर्मवत्कर्मणा' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । अतो विषयभेदात् 'कर्मवत् कर्मणा' इत्यनेन 'णेरणौ' इत्यस्य न गतार्थतेति भावः । 'अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः । यथा दर्शनश्रवणादिः । सपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थः क्रिया' । यथा पाकादिः । यद्यपि दर्शने चक्षुरुन्मीलनादिरूपं स्पन्दनमस्ति । तथापि तद्भिन्नहस्तपादादिचेष्टैवात्र स्पन्दनमित्यविरोधः । तत्र कर्तृस्थभावकमुदाहरति—पश्यन्ति भवं भक्ताः इति । सकर्मकेषु धातुषु, फलव्यापारयोर्धातुर्वर्तते । यथा पचेर्विक्लित्त्यनुकूलो व्यापारः । तत्र विक्लित्तिः फलम् । तदनुकूलोऽधिश्रयणादिर्व्यापारः । धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता देवदत्तादिः । व्यापारव्यधिकरणधातूपात्तफलाश्रयभूतं कर्म । यथा तण्डुलान् पचतीत्यत्र विक्लित्त्याश्रयास्तण्डुला इति स्थितिः । प्रकृते च दृशेश्चाक्षुषज्ञानानुकूलव्यापारार्थकत्वे सकर्मकत्वानुपपत्तिः, फलस्य चाक्षुषज्ञानस्य तदनुकूलप्रयत्नादेश्च समानाधिकरणत्वात् । अतो दृशेश्चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्त्यनुकूलव्यापारोऽर्थः । तत्र ज्ञानविषयत्वापत्तिः फलम् । तदनुकूलः प्रयत्नादिर्व्यापारो देवदत्तनिष्ठः । एवञ्च प्रयत्नादिव्यापारव्यधिकरणचाक्षुषज्ञानविषयत्वरूपफलाश्रयो घटादिः कर्मेति युज्यते । तदेतदाह—चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थ इति । प्रेरणेति । यदा चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तिरेव दृशेरर्थो विवक्षितः । न तु तदनुकूलव्यापारः कृत्स्नधात्वर्थः प्रेषणांशः । तदा पश्यति भवः इत्यस्य चाक्षुषज्ञानविषयः सम्पद्यते इत्यर्थः । सौकर्यातिशयविवक्षया अनुकूलव्यापारांऽशस्य अविवक्षा बोध्या । तथा च चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तरेव दृश्यर्थत्वात्तदाश्रयस्य भवस्य कर्तृत्वमेव । तदाह—विषयो भव-

भवं भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोरवस्थयोर्द्वितीयचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थः । तत्र तृतीयकक्ष्यायां न तङ् । क्रिया-

तीत्यर्थ इति । लक्षणया चाक्षुषज्ञानविषयो भवतीत्यर्थ इत्यर्थः । न चात्र भवस्य वस्तुतो दर्शनकर्मणः इह कर्तृत्वात् 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति कर्मवत्त्वाद्यगादिकमेव स्यान्न तु शबादीति शङ्क्यम्, 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यस्य कर्मस्थभावकेषु कर्मस्थक्रियेषु च प्रवृत्तेः । अतः कर्मकर्तर्यपि शबादिकमेवेति भावः । तत इति । कृञ्धातुगम्यं प्रेषणांशं विहाय चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तिवृत्तेर्दृशेर्हेतुमण्णिजित्यर्थः । दर्शयन्ति भवं भक्ता इति । चाक्षुषज्ञानविषयत्वमापादयन्तीति णिजन्तस्य फलितोऽर्थः । तदाह—पश्यन्तीत्यर्थ इति । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । पुनरिति । चाक्षुषज्ञानविषयत्वमापादयन्तीत्यर्थके 'दर्शयन्ति भवं भक्ता' इत्युक्तोदाहरणे णिजर्थस्य आपादनांऽशस्य अविवक्षायां प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदे सति 'दर्शयते भव' इत्युदाहरणमित्यर्थः । अत्र ण्यन्तस्य प्रेरणारहितेऽर्थे लक्षणा । 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र टाप इव णिचः स्थितिः । चुरादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थिको णिजित्यन्ये । इहेति । अवस्था ,पदविशेषात्मकावयवसन्निवेशविशेषः । प्रथमा च तृतीया च प्रथमतृतीये । तयोरवस्थयोरिति विग्रहः । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति प्रथमाशब्दस्य पुंवत्त्वम् । पश्यन्ति भवं भक्ता इति प्रथमावस्था । पदविशेषसन्दर्भ इति यावत् । अवस्थैव कक्ष्येति व्यवहरिष्यते मूले । कक्ष्या हि राजधान्यादौ जनविशेषसङ्घातनिवासात्मिका अनन्तरस्थानप्रापिका । तद्यथा रामायणे—'आ पञ्चमायाः कक्ष्याया नैनं कश्चिदवारयत्' इत्यादि । इदं च प्रथमवाक्यं, प्रेरणांशत्यागे पश्यति भव इति द्वितीयवाक्यस्य उपपादकम् । चाक्षुषज्ञानविषयत्वापादाने दृश्यर्थे प्रेरणांऽशत्यागस्य प्रेरणाविशिष्टार्थकदृशिघटितप्रथमवाक्याऽभावे असम्भवात् । प्रेरणांऽशत्यागे पश्यति भव इति द्वितीया कक्ष्या तु दर्शनविषयत्वापत्तिमात्रार्थकाद्धेतुमण्णिचि दर्शयन्ति भवं भक्ता इति तृतीयवाक्यस्य, 'पश्यन्ति भवं भक्ता' इति प्रथमवाक्यसमानार्थकस्य उपपादिका, चाक्षुषज्ञानविषयत्वापादनानुकूलव्यापारार्थवृत्तेर्दृशेर्हेतुमण्णिचि चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्त्यनुकूलव्यापारान्तरस्यापि प्रवेशापत्तेः । तृतीयं वाक्यं त्विदं दर्शयन्तीति, ण्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः इति चतुर्थवाक्यस्य दर्शनविषयो भवतीति द्वितीयवाक्यसमानार्थकस्य ण्यन्तघटितस्योपपादकमिति स्पष्टमेव । तथा च प्रथमतृतीययोः कक्ष्ययोः पश्यन्ति भवं भक्ताः, दर्शयन्ति भवं भक्ताः इत्यनयोः, तथा पश्यति भवः, दर्शयते भवः इति द्वितीयचतुर्थ्योः कक्ष्ययोश्च तुल्योऽर्थ इत्यर्थः । तत्र प्रथमद्वितीययोः कक्ष्ययोः दृशेर्ण्यन्तत्वाभावादेव तङो न प्रसक्तिरिति मत्वा आह—तत्र तृतीयकक्ष्यायां न तङिति । कुत इत्यत आह—क्रियासाम्येऽपीति । 'दर्शयन्ति भवं भक्ता' इति तृतीयकक्ष्यायाः, 'पश्यन्ति भवं भक्ताः' इति प्रथमकक्ष्यासमानार्थकतया 'अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्यते'त्यर्थलाभस्य सत्त्वेऽपि प्रथमकक्ष्यायामणौ कर्मकारकस्य भवस्य 'दर्शयन्ति भवं भक्ता' इति तृतीयकक्ष्यायां

साम्येऽप्यणौ कर्मकारकस्य णौ कर्तृत्वाभावात्। चतुर्थ्यां तु तङ् । द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात्। प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च। एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम्। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः। न्यग्भावयन्तीत्यर्थः। तत आरोहति हस्ती। न्यग्भवतीत्यर्थः। ततो णिच् आरोहयन्ति। आरोहन्तीत्यर्थः। तत आरोहयते। न्यग्भवतीत्यर्थः। यद्वा पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्ष्या प्राग्वत्।

णौ कर्तृत्वाऽभावादित्यर्थः। एवं चतुर्थकक्ष्योपपादिका तृतीयकक्ष्यैषा प्रत्युदाहरणं चेत्युक्तं भवति। अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्यतेत्यंशस्य तु अध्यारोपितप्रेरणपक्षे द्वितीकक्ष्यायां न तङिति फलं वक्ष्यते। चतुर्थकक्ष्या तु प्रकृतसूत्रस्योदाहरणमित्याह—चतुर्थ्यां तु तङिति। 'णेरणौ' इति प्रकृतसूत्रेणेति शेषः। तदेवोपपादयति—द्वितीयामादायेति। 'पश्यति भव' इति द्वितीयकक्ष्यायां या चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तिरूपा क्रिया तस्या एव 'दर्शयते भव' इति चतुर्थकक्ष्यायां ण्यन्तदृश्यर्थत्वादित्यर्थः। अनेन 'अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्यते'त्यंश उपपादितः। अथ 'अणौ यत्कर्मकारकं णौ स चेत्कर्ता स्या'दित्यंशमुपपादयति—प्रथमायामिति। 'पश्यन्ति भवं भक्ता' इति प्रथमकक्ष्यायाम् अण्यन्तदृशिकर्मणो भवस्य 'दर्शयते भव' इति चतुर्थकक्ष्यायां ण्यन्तदृशिकर्तृत्वाच्चेत्यर्थः। अथ कर्तृस्थक्रियधातुमुदाहरति—एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणमिति। तत्र प्रथमकक्ष्यामाह—आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः इति। हस्तिनं पान्तीति हस्तिपाः। त एव हस्तिपकाः। स्वार्थे कः। उपरिभागाक्रमणानुकूलव्यापारो रुहेरर्थः। तत्र प्रासादमारोहतीत्यादौ उपरिभागाक्रमणानुकूलव्यापारः सोपानगमनादिः। इह तु उक्तस्य हस्तिनो न्यग्भावनमेव उपरिभागाक्रमणानुकूलो व्यापारो विवक्षितः। तच्च नीचीकरणम्। तदाह—न्यग्भावयन्तीति। अत्र उपरिभागाक्रमणानुकूलन्यग्भवनानुकूलोऽङ्कुशपातादिः व्यापारः। उपरिभागाक्रमणानुकूलन्यग्भवनं फलम्। तदाश्रयत्वाद्धस्ती कर्म। तादृशव्यापाराश्रयत्वाद्धस्तिपकाः कर्तारः। अथ द्वितीयकक्ष्यामाह—तत इति। प्रेरणांशपरित्यागे सति उपरिभागाक्रमणानुकूलन्यग्भवनार्थकाल्लटि आरोहति हस्तीति न्यग्भवतीत्यर्थः। प्रेषणांशपरित्यागे फलितमाह—न्यग्भवतीत्यर्थः इति। अथ तृतीयकक्ष्यामाह—ततो णिजिति। प्रेषणांशं परित्यज्य न्यग्भवनार्थकत्वमाश्रितात् धातोः प्रेषणविवक्षायां हेतुमण्णिजिति भावः। आरोहयन्तीति। 'हस्तिनं हस्तिपका' इति शेषः। प्रेषणांशनिवृत्तौ णिजन्तस्य फलितमर्थमाह—आरोहन्तीत्यर्थ इति। आक्रमणाय हस्तिनं न्यग्भावयन्तीति यावत्। चतुर्थकक्ष्यामाह—ततः इति। अविवक्षितप्रेषणात् ण्यन्तात् प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदे आरोहयते इति रूपमित्यर्थः। प्रेषणांशत्यागे सति ण्यन्तस्य फलितमर्थमाह—न्यग्भवतीत्यर्थः इति। तदेवं निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते' इति पक्षमाश्रित्योदाहृतम्। इदानीमध्यारोपितप्रेषणपक्षमाश्रित्य आह—यद्वेति। पश्य-

ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाण्णिच्। दर्शयति भवः। आरोहयति हस्ती। पश्यत आरोहतश्च, प्रेरयतीत्यर्थः। ततो णिजभ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे, दर्शयते आरोहयते इत्युदाहरणम्। अर्थः प्राग्वत्। अस्मिन्पक्षे द्वितीयकक्ष्यायां न तङ्। समानक्रियात्वाभावाण्णिजर्थस्याधिक्यात्। अनाध्याने किम्। स्मरति वनगुल्मं कोकिलः। स्मरयति वनगुल्मः। उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ

न्तीति। पश्यन्ति भवं भक्ता इति, आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति च, प्रथमकक्ष्या पूर्ववद्व्याख्येयेत्यर्थः। द्वितीयकक्ष्यामाह—ततः कर्मण इति। दृशेः रुहेश्च प्रथमकक्ष्यायां कर्मीभूतस्य भवस्य हस्तिनश्च प्रयोजककर्तृत्वरूपहेतुत्वारोपाद्धेतुमण्णिजित्यर्थः। दर्शयति भवः इति। 'भक्ता'निति शेषः। तदाह—पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः इति। चाक्षुषज्ञानविषयत्वमापादयतो भक्तान् भवः प्रेरयति, न्यग्भावयतो हस्तिपान् हस्ती प्रेरयतीत्यर्थः। उभयत्र हेतुमण्णिच्। तत्र प्रकृतिभ्यां दृशिरुहिभ्यामेकैकं प्रेरणम्। णिचा तु तद्विषयकमेकैकं प्रेरणान्तरं प्रतीयते इति स्थितिः। चतुर्थकक्ष्यामाह-ततो णिजभ्यामिति। हेतुमण्णिजभ्यां तत्प्रकृतिभूतदृशिरुहिभ्यां च उपात्तयोः प्रेरणयोस्त्यागे सति चाक्षुषज्ञानविषयो भवति भव इति, न्यग्भवति हस्तीति चार्थः पर्यवस्यति। तत्र प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदे दर्शयते भवः, आरोहयते हस्तीति च सिद्धमित्यर्थः। पश्यन्ति भवं भक्ता इति, आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति च प्रथमकक्ष्यायां कर्मणो भवस्य हस्तिनश्च तृतीयकक्ष्यायां कर्तृत्वात्, प्रथमकक्ष्यायां अणौ या क्रिया तस्या एवाऽत्र तृतीयकक्ष्यायां सत्वाच्चेति तृतीयकक्ष्यायामुदाहरणे सूत्रप्रवृत्तिरुपपाद्या। नच प्रथमकक्ष्यायां चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीति न्यग्भावयन्तीति प्रकृत्युपात्तस्य प्रेषणांशस्य तृतीयकक्ष्यायां त्यागादणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्यतेत्यंशस्य कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, 'सैव चेण्ण्यन्तेने'त्यत्र आधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते, नतु न्यूनत्वमपि इत्यदोषात्। ननु द्वितीयकक्ष्यायामेव कुतो न तङिष्यत आह-अस्मिन्पक्षे द्वितीयेति। कुत इत्यत आह—समानक्रियात्वाभावादिति। द्वितीयकक्ष्यायां अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्यतेत्यंशस्याऽभावादिति यावत्। तदेवोपपादयति-णिजर्थस्येति। णेरिति किम्? पश्यत्यारोहतीति निवृत्तप्रेषणान्मा भूत्। स्मरति वनगुल्मं कोकिल इति। स्मृतिविषयत्वमापादयतीत्यर्थः। पक्षद्वयेऽप्येषा प्रथमकक्ष्या द्वितीयतृतीयकक्ष्ययोरप्युपलक्षणम्। तत्र निवृत्तप्रेषणपक्षे 'स्मरति वनगुल्म' इति द्वितीयकक्ष्या। स्मृतिविषयो भवतीत्यर्थः। 'स्मरयति वनगुल्मं कोकिल' इति तृतीयकक्ष्या। स्मृतिविषयत्वमापादयतीत्यर्थः। अध्यारोपितप्रेषणपक्षे तु 'स्मरयति वनगुल्मः कोकिल'मिति द्वितीयकक्ष्या। स्मरन्तं प्रेरयतीत्यर्थः। स्मरयति वनगुल्म इति। प्रत्युदाहरणमिदम्। निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकक्ष्यैषा। अध्यारोपितप्रेषणपक्षे तु तृतीयकक्ष्येति बोध्यम्। 'स्मृ आध्याने' इति घटादिकार्येन मित्त्वाद्ध्रस्वः। विस्तरस्त्वत्र

विषयो भवतीत्यर्थः। 'भीस्म्योर्हेतुभये' (सू २५६४)। व्याख्यातम्। २७३९ **गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने १।३।६९॥** प्रतारणेऽर्थे ण्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत्। माणवकं गर्धयते, वञ्चयते वा। प्रलम्भने किम्। श्वानं गर्धयति। अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः। अहिं वञ्चयति। वर्जयतीत्यर्थः। 'लियः संमाननशालिनीकरणयोश्च' (सू २५९२)। व्याख्यातम्। २७४० **मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे १।३।७१॥** णेः इत्येव। पदं मिथ्या कारयते। स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः। मिथ्योपपदात् किम्। पदं सुष्ठु कारयति। अभ्यासे किम्। सकृत्पदं मिथ्या कारयति। 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' (सू २१५८)। यजते। सुनुते। कर्त्रभिप्राये किम्? ऋत्विजो यजन्ति। सुन्वन्ति। २७४१ **अपाद्वदः १।३।७३॥** न्यायमपवदते। कर्त्रभिप्राये इत्येव। अपवदति। 'णिचश्च' (सू २५६४)। कारयते। २७४२ **समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे १।३।७५॥** अग्रन्थे इति च्छेदः। व्रीहीन् संयच्छते। भारमुद्यच्छते। वस्त्रमायच्छते। अग्रन्थे किम्। उद्यच्छति वेदम्। अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः। कर्त्रभिप्राये इत्येव। व्रीहीन् संयच्छति। २७४३ **अनुपसर्गाज्ज्ञः १।३।७६॥** गां जानीते। अनुपसर्गात् किम्। 'स्वर्गं लोकं न प्रजानाति'। कथं तर्हि भट्टिः—'इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य' इति। कर्मणि लिट्। नृपेणेति विपरिणामः। २७४४

प्रौढमनोरमाशब्दरत्नशब्देन्दुशेखरेष्वनुसंधेयः। गृधिवञ्च्योः। प्रलम्भनं प्रतारणमिति मत्वा आह—प्रतारणेऽर्थे इति। प्राग्वदिति। आत्मनेपदमित्यर्थः। धातूनामनेकार्थकत्वादनयोः प्रतारणे वृत्तिः। मिथ्योपपदात्। अभ्यासवृत्तेर्मिथ्याशब्दोपपदकात् कृञः आत्मनेपदमित्यर्थः। इत ऊर्ध्वं णेरिति निवृत्तम्। अपाद्वदः। अपपूर्वाद्वदधातोरात्मनेपदमित्यर्थः। न्यायमपवदते इति। वचनेन निरस्यतीत्यर्थः। 'किमिह वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभारः' इति न्यायात्। समुदाङ्भ्यो। सम्, उत्, आङ् एतत्पूर्वात् अग्रन्थविषयकात् यमेरात्मनेपदमित्यर्थः। व्रीहीन् संयच्छते इति। संगृह्णातीत्यर्थः। भारमुद्यच्छते इति। उद्गृह्णातीत्यर्थः। वस्त्रमायच्छते इति। कट्यादौ निबध्नातीत्यर्थः। कर्त्रभिप्राये इत्येवेति। व्रीहीन् संयच्छतीति। परार्थं संगृह्णातीत्यर्थः। 'आङो यमहनः' इत्येव सिद्धे आङ्ग्रहणं सकर्मकार्थम्, तस्य अकर्मकादेव प्रवृत्तेरिति बोध्यम्। अनुपसर्गाज्ज्ञः। अनुपसर्गात् ज्ञाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः। 'अकर्मकाच्च' इत्येव सिद्धे सकर्मकार्थमिदम्। तदाह—गां जानीते इति। कथमिति। अनुपूर्वकस्य अनुमत्यर्थकस्य ज्ञाधातोरुपसर्गपूर्वकतया प्रकृतसूत्रस्याप्रवृत्तेः, सकर्मकतया 'अकर्मकाच्च' इत्यस्याप्यप्रवृत्तेः अनुजज्ञे इति कथमात्मनेपदमित्यर्थः। समाधत्ते—कर्मणि लिडिति। तथा च 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदमिति भावः। सुतस्य गमनमनुज्ञातमित्यर्थः फलति। नन्वेवं सति नृप

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने १।३।७७॥ 'स्वरितञितः' इत्यादिपञ्चसूत्र्या यदात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात्। स्वं यज्ञं यजति–यजते वा। स्वं कटं करोति–कुरुते वा। स्वं पुत्रमपवदति–अपवदते वा। स्वं यज्ञं कारयति—कारयते वा। स्वं व्रीहिं संयच्छति–संयच्छते वा। स्वां गां जानाति–जानीते वा। इति तिङन्ते आत्मनेपदप्रकरणम्।

अथ तिङन्ते परस्मैपदप्रकरणम् ॥ १९ ॥

'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' (सू २१५९)। अस्ति। २७४५ अनुपराभ्यां कृञः १।३।७९॥ कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम्। अनुकरोति। पराकरोति। कर्तरीत्येव। भावकर्मणोर्मा भूत्। न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः।

इति प्रथमान्तस्य कथमिहान्वय इत्यत आह—नृपेणेति विपरिणाम इति। अवालुलोचे इत्यत्रान्वितं नृप इति प्रथमान्तं तृतीयया विपरिणमितमत्रानुषज्यते इत्यर्थः। विभाषोपपदेन। स्वरितञित इत्यादीति। 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले,' 'अपाद्वदः,' 'णिचश्च,' 'समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे,' 'अनुपसर्गाज्ज्ञः' इति पञ्चसूत्रीत्यर्थः। समीपोच्चारितं पदमुपपदम्, नतु तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' इति सङ्केतितम्। असम्भवात्। तदाह—समीपोच्चारितेन पदेनेति। फलस्य कर्तृगामित्वे नित्यमात्मनेपदे पञ्चसूत्र्या प्राप्ते विभाषेयमिति 'न वेति विभाषा' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। स्वं यज्ञमिति। स्वीयमित्यर्थः। अत्र स्वशब्देनैव फलस्याऽऽत्मगामित्वावगमात् 'स्वरितञितः' इति नित्यात्मनेपदस्यानेन विकल्पः। स्वं यज्ञं कारयतीत्यत्र 'णिचश्च' इत्यस्याऽनेन विकल्पः। स्वं व्रीहिमिति। अत्र 'समुदाङ्भ्यो यमः' इत्यस्याऽनेन विकल्पः। स्वां गामिति। अत्र 'अनुपसर्गाज्ज्ञः' इत्यस्याऽनेन विकल्पः। इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायाम् आत्मनेपदव्यवस्था समाप्ता।

अथ परस्मैपदव्यवस्थां निरूपयितुमुपक्रमते—शेषात्कर्तरीति। अनुपराभ्यां कृञः। 'परस्मैपद'मिति शेषः। ननु 'स्वरितञितः' इत्यात्मनेपदस्य कर्तृगामिन्येव फले विधानादकर्तृगामिनि फले 'शेषात्कर्तरि' इति परस्मैपदस्य सिद्धत्वात् किमर्थमिदमित्यत आह—कर्तृगेऽपीति। गन्धनादाविति। 'गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु' इत्यर्थः। मा भूदिति। भावे कर्मणि लकारस्य कर्तृगे फले परस्मैपदनिवृत्त्यर्थं कर्तरीत्यस्याऽनुवृत्तिरिति भावः। ननु कर्तरीत्यस्यानुवृत्तावपि 'अनुक्रियते शब्दः स्वयमेवे'त्यत्र कर्मकर्तरि परस्मैपदं दुर्वारमित्याशङ्क्य परिहरति—नचेति। एवमपि कर्तरीत्यस्यानुवृत्तावपि कर्मकर्तरि आत्मनेपदस्य प्रसङ्गो न शङ्क्य इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—कार्यातिदेशेति। तत्र कर्मकर्तरि 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यात्मनेपदेन परेणाऽस्य परस्मैपदस्य बाधादित्यन्वयः। ननु कर्मणि यक्शास्त्रे तत्र 'कर्मवत्क-

कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र 'कर्मवत्कर्मणा—' (सू २७६६) इत्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधात्। शास्त्रातिदेशपक्षे तु 'कर्तरि कर्म' (सू २६८०) इत्यतः 'शेषात्—' (सू २१५९) इत्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तैव यः कर्ता न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम्। **२७४६ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः १।३।८०॥** क्षिप प्रेरणे। स्वरितेत्। अभिक्षिपति। **२७४७ प्राद्वहः १।३।८१॥** प्रवहति। **२७४८ परेर्मृषः १।३।८२॥** परिमृष्यति। भौवादिकस्य तु परिमर्षति। इह परेरिति योगं विभज्य वहेरपीति केचित्। **२७४९ व्याङ्परिभ्यो रमः १।३।८३॥** विरमति। **२७५० उपाच्च १।३।८४॥** यज्ञदत्तमुपरमति। उपरमयतीत्यर्थः। अन्तर्भा-

---

र्मणा' इति कर्मकर्तर्यतिदिश्यते। तथा चाऽत्र कर्मकर्तरि 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदशास्त्रमिह प्राप्तम्। तस्य च परत्वाभावात् 'अनुपराभ्यां कृञः' इत्यनेन कथं बाधः स्यादित्यत आह—कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतयेति। शास्त्रातिदेशस्य कार्यातिदेशार्थतया कार्यातिदेशस्य मुख्यत्वम्। ततश्च 'कर्मवत् कर्मणे'त्यनेन कर्मणि विहितमात्मनेपदं कर्मकर्तरि विधीयते। तस्य च परत्वात्तेनात्मनेपदेन 'अनुपराभ्याम्' इति परस्मैपदं कर्मकर्तरि बाधमर्हतीति भावः। 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यत्र शास्त्रातिदेशमभ्युपगम्य आह—शास्त्रातिदेशपक्षे त्विति। 'अनुपराभ्यां कृञः' इत्यत्र 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यस्मादेकं कर्तृग्रहणमनुवर्तते। तथा 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' इत्यस्मात् द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्तते। तथा च 'स्वभावत एव यः कर्ता, नतु विवक्षाधीनः कर्मकर्ता' तथाविधकर्तर्येव अनुपराभ्यां कृञः परस्मैपद'मिति लभ्यते। एवञ्च कर्मकर्तरि नास्य प्रवृत्तिरित्यर्थः। अभिप्रति। 'परस्मैपद'मिति शेषः। स्वरितेदिति। ततश्च कर्तृगामिनि फले आत्मनेपदे प्राप्ते अनेन तत्रापि परस्मैपदमिति भावः। अभिक्षिपतीति। प्रतिक्षिपति अतिक्षिपति इत्यप्युदाहार्यम्। प्राद्वहः। प्रपूर्वाद्वहेः परस्मैपदमित्यर्थः। वहेः स्वरितेत्त्वात् कर्तृगामिन्यात्मनेपदे प्राप्ते तत्राप्यनेन परस्मैपदम्। परेर्मृषः। 'परस्मैपद'मिति शेषः। 'मृष तितिक्षायाम्' इति दैवादिकस्य स्वरितेत्त्वात् पदद्वये प्राप्ते अयं विधिः। तदाह—परिमृष्यतीति। चौरादिकस्यापि 'आधृषाद्वा' इति णिजभावे स्वरितेत्त्वेऽपि परस्मैपदमेव परिमर्षतीति। भौवादिकस्य त्विति। 'मृषु सहने सेचने च' इति भौवादिकस्य तु परस्मैपदित्वात् परिमर्षतीत्येव रूपं सिद्धम्। अतोऽस्मिन् सूत्रे तस्य न ग्रहणमिति भावः। इहेति। 'परे'रिति योगो विभज्यते। 'वह' इत्यनुवर्तते। परेर्वहः परस्मैपदमित्यर्थः। परिवहति। 'मृष' इति योगान्तरम्। तत्र परेः इत्यनुवर्तते, परेः मृषः परस्मैपदमित्युक्तोऽर्थः। इति केचिदाहुरित्यर्थः। भाष्ये त्वय योगविभागो न दृश्यते। व्याङ्परिभ्योरमः। 'परस्मैपद'मिति शेषः। रमेरनुदात्तेत्त्वाद्विधिरयम्। विरमतीति। आरमति, परिरमति, इत्यप्युदाहार्यम्। उपाच्च। उपपूर्वादपि रमेः परस्मैपदमित्यर्थः। उत्तरसूत्रे उपादित्यस्यैवाऽनुवृत्तये 'व्याङ्पर्युपेभ्यो रमे'रिति नोक्तम्।

वितण्यर्थोऽयम् । २७५१ विभाषाऽकर्मकात् १।३।८५॥ उपाद्रमेरकर्मकात्पर-स्मैपदं वा । उपरमति-उपरमते वा । निवर्तते इत्यर्थः । २७५२ बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः १।३।८६॥ एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । 'णिचश्च' (सू २५६४) इत्यस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति । विलापयतीत्यर्थः । स्रावयति । स्यन्दयतीत्यर्थः । २७५३ निगरणचलनार्थे-

अत्र विरमतीत्यर्थं उपरमतीति नोदाहरणम् । तस्य अकर्मकतया उत्तरसूत्रेण परस्मैपदविकल्पविधानात् । अतः सकर्मकमुदाहरति—यज्ञदत्तमुपरमतीति । ननु विरामार्थकत्वात् कथं सकर्मकतेत्यत आह—उपरमयतीत्यर्थ इति । ननु णिजभावात् कथमयमर्थो लभ्यते इत्यत आह—अन्तर्भावितण्यर्थोऽयमिति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । विभाषाऽकर्मकात् । उपादिति, रम इति परस्मैपदमिति चानुवर्तते । तदाह-उपाद्रमेरिति । बुधयुध । बुध युध नश जन इङ् प्रु द्रु स्रु एषां द्वन्द्वः । बोधयति पद्ममिति । 'सूर्यः' इति शेषः । बुधिर्विकसनार्थकः । विकसति पद्मम् । तद्विकासयति सूर्य इत्यर्थः । 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति परस्मैपदं तु न सिध्यति, अणौ पद्मस्य कर्तृतया चित्तवत्कर्तृकत्वाऽभावात् । योधयति काष्ठानीति । काष्ठानि युध्यन्ते स्वयमेव । तानि योधयतीत्यर्थः । अणावचित्तवत्कर्तृकत्वात् 'अणावकर्मकात्' इत्यस्य न प्राप्तिः । अत एव योधयति देवदत्तमिति नोदाहृतम् 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इत्येव सिद्धेः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । नाशयति दुःखमिति । दुःखं नश्यति, तत् नाशयति हरिरित्यर्थः । जनयति सुखमिति । जायते सुखम्, तत् जनयति हरिरित्यर्थः । अध्यापयतीति । अधीते वेदं विधिः, तमध्यापयतीत्यर्थः । 'प्रु गतौ' इत्यस्योदाहरति—प्रावयतीति । गत्यर्थकत्वं मत्वा आह—प्रापयतीत्यर्थ इति । द्रावयतीति । द्रवत्याज्यं तत् द्रावयतीत्यर्थः । धातोर्द्रवीभावार्थकत्वं मत्वा आह—विलापयतीत्यर्थ इति । स्रावयतीति । स्रवति जलं, तत्स्रावयतीत्यर्थः । धातोः स्यन्दनार्थकत्वं मत्वा आह—स्यन्दयतीत्यर्थ इति । 'प्रीतिं भक्तजनस्य यो जनयते' इत्यात्मनेपदं तु प्रामादिकमेव । यद्वा भक्तजनः हरौ प्रीतिं जनयत्यात्मविषये तां हरिः जनयते इति ण्यन्ताण्णौ रूपम् । प्रयोज्यकर्तुः शेषत्वविवक्षया भक्तजनस्येति षष्ठीत्याहुः । निगरण । निगरणं भक्षणम् । चलनं कम्पनम् । एतदर्थकेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदमित्यर्थः । पूर्वसूत्रे प्रुद्रुस्रूणां ग्रहणं तु अचलनार्थानामेव । अत एव मूले प्रापयतीत्यादि व्याख्यातम् । पानमपि भक्षणमेव 'अपोऽश्नाति' इति श्रुतेः । अत एव 'न पादम्याङ्यमाङ्यस' इति सूत्रे पाग्रहणमर्थवत् । 'न पीयतां नाम चकोरजिह्वया कथंचिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका । इमां किमाचामय से न चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी ॥' इति श्रीहर्षश्लोके आचामयेति पृथक्पदम् । अः विष्णुः तस्य स्त्री ईः लक्ष्मीः । तया

भ्यश्च १।३।८७॥ निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति । 'अदेः प्रतिषेधः' (वा ९५९) आदयते देवदत्तेन । 'गतिबुद्धि—(सू ५४०) इति कर्मत्वम् 'आदिखाद्योर्न' (वा ११०९) इति प्रतिषिद्धम् । 'निगरणचलन—' इति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः । शेषादित्यकर्त्रभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यन्नं वटुना । २७५४ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् १।३।८८॥ ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णः तं गोपी शाययति । २७५५ न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः १।३।८९॥ एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न । पिबतिर्निगरणार्थः । इतरे चित्तवत्कर्तृका अकर्मकाः नृतिश्चलनार्थोऽपि । तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आयामयते । आयासयते । परिमोहयते ।

सहिता से इत्येकारान्तस्य सेशब्दस्य सम्बोधनम् । 'एङ्ह्रस्वात्' इति सम्बुद्धिलोप इति व्याख्येयमिति प्रौढमनोरमायां स्थितम् । वस्तुतस्तु चक्षुषोर्मुखचन्द्रिकाकर्मकपानात्मकाचमनमनाऽसम्भवादाचामिरादरे लाक्षणिकः । अतो निगरणार्थकत्वाऽभावान्न परस्मैपदम् । नचैवं सति प्रत्यवसानार्थकत्वाभावाच्चक्षुषोः 'गतिबुद्धि' इति कर्मत्वं न स्यादिति शङ्क्यम्, न ह्याचामिरत्र केवले आदरे वर्तते । किन्तु दर्शनपूर्वकादरे वर्तते । सादरज्ञाने लाक्षणिक इति यावत् । ततश्च बुद्ध्यर्थकत्वादाचामेः चक्षुषोः कर्मत्वं निर्बाधमित्यादि शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । अदेः प्रतिषेधः इति । अदेर्ण्यन्तात् निगरणार्थकतया प्राप्तस्य परस्मैपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । 'आदयते देवदत्तेने'त्यत्र अदेः प्रत्यवसानार्थकत्वात् प्रयोज्यकर्तुर्देवदत्तस्य कर्मत्वमाशङ्क्य आह—गतिबुद्धीति । नन्वादयत्यन्नं वटुनेति कथम् । निगरणार्थकतया प्राप्तस्य परस्मैपदस्य अदेः प्रतिषेधादित्यत आह—निगरणचलनेति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेध इति । ननु शेषात्क इति प्राप्तस्येत्येवकारार्थः, 'अनन्तरस्य' इति न्यायादिति भावः । अणावकर्मकात् । ण्यन्तादिति शेषपूरणम्, णेरित्यनुवृत्तेरिति भावः । अणौ यो धातुरकर्मकः चित्तवत्कर्तृकश्च, तस्मात् ण्यन्तात्परस्मैपदमिति यावत् । चित्तवत्कर्तृकादिति किम् । व्रीहयः शुष्यन्ति, तान् शोषयते । अकर्मकात्किम् । कटं करोति तंप्रयुङ्क्ते । कटं कारयते । न पादम्याङ्यम् । पा दमि आङ्यम् आङ्यस परिमुह रुचि नृति वद वस् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । प्राप्तस्य निषेध्यत्वात् प्राप्तिमुपपादयति—पिबतिर्निगरणार्थ इति । ततश्च 'निगरणचलनार्थेभ्यः' इति प्राप्तिरिति भावः । इतरे इति । दम्यादयः अणौ चित्तवत्कर्तृका अकर्मकाश्चेत्यर्थः । ततश्च 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति प्राप्तिरिति भावः । नृतिरिति । नृतिश्चलनार्थकः । अणौ चित्तवत्कर्तृकः, अकर्मकश्चेत्यर्थः । सूत्रद्वयेनेति । 'अणावकर्मकात्' इति 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति च सूत्रद्वयेनेत्यर्थः । पाययते इति । 'शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्' इति पुकोऽपवादो युक् । दमयते इति । 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्त्वाद्ध्रस्वः । ननु दिवादौ दमिः सकर्मक

रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते । 'घेट उपसंख्यानम्' (वा १९६२) । 'धापयेते शिशुमेकं समीची' । अकर्त्रभिप्राये 'शेषात्—' (सू २१५९) इति परस्मैपदं स्यादेव । वत्सान्पाययति पयः । दमयन्ती कमनीयतामदम् । भिक्षां वासयति । 'वाक्यषः' (सू २६६९) लोहितायति । लोहितायते । 'द्युद्भ्यो लुङि' (सू २३४५) । अद्युतत्–अद्योतिष्ट । 'वृद्भ्यः स्यसनोः' (सू २३४७) । वर्त्स्यति-वर्तिष्यते । विवृत्सति–विवर्तिषते । 'लुटि च क्लृपः' (सू २३५१) । कल्प्ता । कल्प्तासि । कल्पितासे । कल्प्स्यति । कल्पिष्यते । कल्प्स्यते । चिक्लृप्सति । चिकल्पिषते । चिक्लृप्सते । इति तिङन्ते परस्मैपदप्रकरणम् ।

अथ भावकर्मतिङ्प्रकरणम् ॥ २० ॥

अथ भावकर्मणोर्लडादयः । 'भावकर्मणोः' (सू २६७९) इति तङ् । २६५६ **सार्वधातुके यक् ३।१।६७॥** धातोर्यक्प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके

इत्युक्तम् । अतः कथमिह 'अणावकर्मकात्' इति प्राप्तिरिति चेत् दमेः परस्मैपदनिषेधादेव दमिरकर्मकोऽपि । अतो दमिः सकर्मक इत्यस्य न विरोधः । आयामयते इति । 'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्त्वनिषेधान्न ह्रस्वः । वासयते इति । 'वस निवासे' इति भौवादिकस्यैवात्र ग्रहणम् । ननु 'वस आच्छादने' इत्यादादिकस्याऽपि, तस्य सकर्मकत्वादेवाऽप्राप्तेः । 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहण'मित्युक्तेश्च । घेट उपसंख्यानमिति । 'परस्मैपदनिषेधस्ये'ति शेषः । धापयेते शिशुमिति मन्त्रः । ननु 'वत्सान् पाययति पयः', 'दमयन्ती कमनीयतामदम्' 'भिक्षां वासयति' इति च कथम् । 'न पादम्याङ्यम' इति परस्मैपदस्य निषेधादित्यत आह—अकर्त्रभिप्राये इति । 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' 'अणावकर्मकात्' इति सूत्रद्वयप्राप्तस्यैव 'न पादम्याङ्यमाङ्यस' इति निषेध इति भावः । 'वा क्यषः' इत्यादि प्राग्व्याख्यातमपि सूत्रक्रमेण पुनरुपात्तम् । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां परस्मैपदव्यवस्था समाप्ता ।

अथ भावकर्मतिङ्प्रकरणं निरूप्यते । 'लः कर्मणि' इत्यत्र सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि कर्तरि च, अकर्मकेभ्यस्तु भावे कर्तरि च लकारा विहिताः । तेषु कर्तरि लकारा निरूपिताः । अथेदानीं भावकर्मणोर्लकारा निरूप्यन्ते इति प्रतिजानीते—अथ भावकर्मणोर्लडादय इति । निरूप्यन्ते इति शेषः । तत्र 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' 'अनुपराभ्यां कृञः' इत्यादिपरस्मैपदविधिषु प्राप्तेष्वाह—भावकर्मणोरिति तङिति । सार्वधातुके यक् । धातोरिति । 'धातोरेकाचः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । भावकर्मवाचिनीति । 'चिण्भावकर्मणोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । घटस्य भावो घटत्वमित्यादौ प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । कवेरयं भावः इत्यादौ अभिप्रायः । 'भावः पदार्थस-

-परे। भावो भावना उत्पादना क्रिया। सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थ-

स्तायां क्रियाचेष्टात्मयोनिषु। विद्वल्लीलास्वभावेषु भूत्यभिप्रायजन्तुषु॥' इति नानार्थरत्नमाला। 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्तुषु' इत्यमरः। इह तु 'लः कर्मणि' इत्यत्र भावशब्दो भावनायां यौगिक इत्याह—भावो भावनेति। 'लः कर्मणि' इत्यत्र भावशब्देन भावना विवक्षितेति भावः। भावनाशब्दस्य चिन्तायामपि प्रसिद्धत्वादाह—उत्पादनेति। उत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः। एवञ्च भूधातोरुत्पत्त्यर्थकाद्धेतुमण्णौ वृद्ध्यावादेशयोर्भाविशब्दात् 'एरच्' इति भावे अचि णिलोपे भावशब्दः, भावयतेरुत्पत्त्यर्थकाद्धेतुमण्णौ स्त्रियामित्यधिकारे 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युचि अनादेशे टापि भावनाशब्द इति बोध्यम्। उत्पादना चेयं धात्वर्थान्नातिरिच्यते इति दर्शयितुमाह—क्रियेति। धात्वर्थात्मकक्रियैव उत्पादनेत्यर्थः। तथाहि फलव्यापारयोर्धातुरिति सिद्धान्तः। पचधातोः पाकोऽर्थः। पाको विक्लित्त्यनुकूलव्यापारः। तत्र विक्लित्त्यंशः फलम्। अधिश्रयणादिस्तदनुकूलो व्यापारः। तथाविधव्यापाराश्रयो देवदत्तादिः कर्ता, 'धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता'ति सिद्धान्तात्। अधिश्रयणादिव्यापारजन्या विक्लित्तिः फलं, तदाश्रयत्वादोदनं कर्म, 'व्यापारजन्यफलशालि कर्म'ति सिद्धान्तात्। एवं सकर्मकेषु सर्वत्र ज्ञेयम्। 'एध वृद्धौ' इत्यस्मिन्नकर्मकेऽपि वृद्ध्यनुकूलव्यापारो धात्वर्थः। नचैवं सति 'एधते देवदत्त' इत्यत्र धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वाद्व्यापारजन्यवृद्धिरूपफलाश्रयत्वाच्च कर्तृत्वं कर्मत्वं च स्यादिति वाच्यम्, 'धातूपात्तव्यापारजन्यतद्व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वं कर्मत्व'मिति सिद्धान्तात्। एवञ्च फलोत्पत्त्यनुकूलव्यापारात्मिका क्रिया धात्वर्थ इति सिद्धम्। एतेन क्रियावाची धातुः, धातुवाच्या क्रियेत्यन्योन्याश्रयोऽपि निरस्तः। उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्यैव क्रियात्वात्। तदुक्तम्—'व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया' इति। ननु उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्यैव सर्वत्र धातुवाच्यत्वे सर्वेषां धातूनामेकार्थत्वापत्तिः। विक्लित्त्यादितत्तत्फलोत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थकत्वं तु न सम्भवति। एकैकस्य धातोर्विक्लित्त्यादितत्तत्फलांशे, तदनुकूलव्यापारात्मकव्यापारसामान्ये च वाचकत्वानुपपत्तेरित्यत आह—सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्येति। पच्यादयो धातुत्वेन रूपेण उत्पत्त्यनुकूलव्यापारात्मिकां क्रियामाहुः। पचित्वादिविशेषरूपेण तु विक्लित्त्यादितत्तत्फलांशमाहुः। तथाच वाचकतावच्छेदकभेदाद्विक्लित्त्यादिफलविशेषस्य क्रियासामान्यस्य च वाच्यता सङ्गच्छते इति भावः। तथाच भट्टिराह—'विभज्य सेनां परमार्थकर्मा सेनापतींश्चापि पुरन्दरोऽथ। नियोजयामास स शत्रुसैन्ये करोतिरर्थेष्विव सर्वधातून्॥' इति। अस्तिभवतिविद्यतीनामपि सत्तानुकूलव्यापार एवार्थः। तत्र सत्ता आत्मभरणम्। तदनुकूलव्यापारस्तु जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यति, इति वार्ष्यायणिप्रणीतषड्भावविकारेष्वन्यतमो यथायथं ज्ञेयः। भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत्। प्रपञ्चितं च मञ्जूषायामित्यलम्। ननु उत्पादनात्मकक्रियारूपस्य भावस्य

फलकारेणानूद्यते। युष्मदस्मद्‌भ्यां सामानाधिकरण्याऽभावात्प्रथमपुरुषः। तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि। किन्त्वेकवचनमेव। तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वात्। अनभिहिते कर्तरि तृतीया। त्वया। मया अन्यैश्च भूयते। बभूवे। २७५७ स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ६।४।६२॥ उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां

धातुवाच्यत्वे 'लः कर्मणि च भावे च' इति भावे कथं लकारविधिः। अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादित्यत आह—भावार्थकलकारेणानूद्यते इति। 'द्वौ, त्रयः' इत्यादौ द्विवचनबहुवचनवदिति भावः। युष्मदस्मद्‌भ्यामिति। युष्मदि अस्मदि च तिङ्समानाधिकरणे उपपदे मध्यमोत्तमपुरुषौ विहितौ। युष्मदस्मदोस्तिङ्सामानाधिकरण्यं च तिङ्वाच्यकारकवाचित्वमेव। भावे लकारे तु 'आस्यते त्वया' 'आस्यते मया' इत्यादौ भाव एव तिङ्वाच्यः न तु युष्मदस्मदर्थौ। अतो न मध्यमोत्तमावित्यर्थः। कर्मलकारे तु 'त्वं वन्द्यसे, 'अहं वन्दे' इत्यादौ लकारस्य युष्मदस्मदोश्च सामानाधिकरण्यसम्भवात्पुरुषत्रयमपि यथायथमुदाहरिष्यते। तिङ्वाच्येति। सत्त्वं द्रव्यं लिङ्गसंख्यान्वययोग्यम्। तिङ्वाच्या या भावना क्रिया सा असत्त्वरूपा लिङ्गसंख्यान्वयायोग्या, शब्दशक्तिस्वभावात्। ततश्च तस्यां तिङ्वाच्यभावनायां द्वित्वबहुत्वयोरप्रतीतेः युवाभ्यां युष्माभिर्वा आस्यते इत्यादौ न द्विवचनं, बहुवचनं चेत्यर्थः। तिङ्वाच्येत्यनेन कृद्वाच्यायाः क्रियायाः लिङ्गसंख्यान्वयित्वात्मकं सत्त्वरूपत्वमस्तीत्युक्तं भवति। तथा—पाकौ पाकाः इत्यादि। तदुक्तं—'सार्वधातुके यक्' इति सूत्रे भाष्ये 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते' इति। द्रव्यवत् लिङ्गसंख्यान्वयं लभते इत्यर्थः, शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः। ननु तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपतया द्विबहुवचनाऽभावे आस्यते इत्यादौ एकवचनं च न स्यादित्यत आह—किं त्वेकवचनमेवेति। तिङ्वाच्यभावलकारस्येति शेषः। तस्येति। 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रन्यासं भङ्क्त्वा 'एकवचनं' 'द्विबहुषु द्विबहुवचने' इति सूत्रन्यासः कर्तव्यः। तत्र द्वित्वबहुत्वयोर्द्विबहुवचननियमे सति तयोरविषये एकवचनमिति लभ्यते इति भाष्ये स्पष्टम्। एवञ्च एकवचनस्य एकत्वमुत्सृज्य द्विबहुवचनान्यविषये विहितत्वेन औत्सर्गिकतया एकत्वसंख्यानपेक्षत्वात् भावलकारस्य असत्त्वरूपभाववाचित्वेऽप्येकवचनमेवेति भावः। अनभिहिते इति। भावलकारे कर्तुस्तिङ्वाच्यत्वाभावेन अनभिहितत्वात्तृतीयेत्यर्थः। त्वया मयेति। त्वत्कर्तृकं मत्कर्तृकम् अन्यकर्तृकं भवनमित्यर्थः। स्यसिच्। अच् हन् ग्रह दृश् एषां द्वन्द्वात् षष्ठी। उपदेश इत्यच एव विशेषणम्, नेतरेषाम्, अव्यभिचारात्। तदाह—उपदेशे योऽजिति। 'अजिग्रहस्य उपदेशान्वयित्वेऽपि सौत्रः समासः। 'अजि'ति लुप्तषष्ठीकं वा। 'चिण्व' दिति सप्तम्यन्ताद्वतिः 'स्यसिच्सीयुट्ता-

च चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात्स्यादिषु परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च। अयमिट् चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे न। इहार्धधातुके इत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणं, नेतरेषामव्यभिचारात्। चिण्वद्भावाद्वृद्धिः। (नित्यश्चायं वलि-

सिद्धिगत्युपमेयतः सप्तमीदर्शनात्। तदाह—चिणीवेति। अङ्गकार्यमिति। अङ्गस्येत्यधिकृतत्वादिति भावः। 'भावकर्मवाचिषु स्यादिषु'ति नार्थः, सीयुटो लिङागमतया भावकर्मवाचित्वेऽपि स्यसिच्तासीनां भावकर्मवाचित्वाऽभावात्। नापि भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परे ये स्यादयस्तेष्वित्यर्थः, स्यसिच्तासीनां भावकर्मवाचिप्रत्ययपरत्वसम्भवेऽपि सीयुटस्तदसम्भवात्। सीयुडागमविशिष्टस्यैव लिङो भावकर्मवाचितया केवलसीयुटो न भावकर्मवाचिप्रत्ययपरकत्वमस्ति अतो विषयसप्तमीति मत्वा आह—भावकर्मणोर्गम्यमानयोरिति। इड्विधौ स्यसिच्सीयुट्तासिषु इति सप्तमी षष्ठ्या विपरिणम्यते इति मत्वा आह—स्यादीनामिडागमश्चेति। अत्र अज्झनग्रहदृशां स्यादीनां च न यथासङ्ख्यम्, व्याख्यानात्। 'स्यादिषु परेषु अङ्गस्य इ'डिति नार्थः, 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यत्र 'आर्धधातुके' इति योगं विभज्य 'यावानिट् स आर्धधातुकस्यैवे'ति भाष्ये उक्तत्वात्। चिणि यदङ्गाधिकारविहितं कार्यं तस्यैवात्रातिदेशः, नतु चिणि दृष्टमात्रस्य। तेन 'घानिष्यते' इत्यत्र 'हनो वध लिङि', 'लुङि च' इति चिणि दृष्टो वधादेशश्चिण्वदिति नातिदिश्यते, तस्य हैतीयीकत्वेन अङ्गाधिकारविहितत्वाऽभावात्। तथा आयिष्यते इत्यत्र इणो गादेशो न। 'अध्यायिष्यते' इत्यत्र इङो गाङादेशो न, हैतीयीकत्वात्। चिण्वत्त्वाऽभावे अयमिट् नेत्याह—अयमिडिति। सेट्कस्य वलादिस्वलक्षण इट् तु स्यादेवेति भावः। ननु भूयेतेति विधिलिङि चिण्वत्त्वम् इट् च स्यातामित्यत आह—इहार्धधातुके इति नेतरेषामिति। स्यसिच्तासीनां न विशेषणमित्यर्थः। अव्यभिचारादिति। स्यसिच्तासीनां सर्वत्राऽऽर्धधातुकत्वनियमादिति भावः। अत्र वार्तिकम्—

'चिण्वद्वृद्धिर्युक् च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति।
इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं, वल्निमित्तो विघाती॥' इति।

स्यसिच्सीयुडिति सूत्रस्य वृत्त्याथि प्रयोजनमित्यर्थः। तत्र वृद्धिं दर्शयति—चिण्वद्भावाद्वृद्धिरिति। लुटि भू ता इति स्थिते चिण्वत्त्वात् 'अचोऽञ्णिति' इति वृद्धिरित्यर्थः। इडागमश्चेत्यपि बोध्यम्। तत्फलं तु वक्ष्यते। तथा दाधातोर्लुटि 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्। तथा लृटि 'घानिष्यते' इत्यत्र 'होहन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति घत्वम्। शमेर्हेतुमण्ण्यन्तात्लुटि शामिता, शमितेत्यत्र 'चिण्णमुलोः इति दीर्घः। तथा अनेनैवात्र इटि कृते तस्य आभीयत्वेनासिद्धत्वात् अनिटीति निषेधाऽभावात् णिलोपः। तथा 'भाविष्यते' इत्यत्र भू स्य इति स्थिते परमपि वलादिलक्षणं इटं बाधित्वा नित्यत्वादनेन इट्, वलिमित्ते इटि कृतेऽकृते च चिण्वदिटः प्रवृत्त्या कृताऽकृतप्रसङ्गित्वात्। वलादिलक्षणस्त्विट् न नित्यः, 'चिण्वदिटि कृते

मित्तो विघाती) । भाविता । भविता । भाविष्यते । भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत । भाविषीष्ट । भविषीष्ट । २७५८ चिण्भावकर्मणोः ३।१।६६॥ च्लेश्चिण्स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे । अभावि । अभाविष्यत । अभविष्यत । तिङोक्तत्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम्—अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भावयांचक्रे । भावयांबभूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि, इट एत्वे च कृते 'ह एति' (सू २२५०) इति हत्वं न, तासिसाहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एव हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः । भावि-

वलादित्वस्य विहितत्वेन वलादिलक्षणस्य इटः अप्रवृत्तेः। नित्यश्चायमित्यस्य 'चिण्वदि'डिति शेषः । वदिनमित्त इत्यनन्तरं 'इडनित्य' इति शेषः । अनित्यत्वे हेतुः—'विघाती'ति । चिण्वदिटो वलादिनिमित्तविघातकत्वादित्यर्थः एवञ्च सेट्कत्वेऽप्यनेनैव इट् । एतदभावपक्षे तु सेट्कत्वे वलादिलक्षण इडिति बोध्यम् । तदाह—भवितेति । चिण्वदिडभावपक्षे वलादिलक्षण इडिति भावः । चिण्भावकर्मणोः । च्लेरिति । 'च्लेः सिच्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तशब्दे परे इति । 'चिण् ते पदः'इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अभावीति । च्लेश्चिणि कृते 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लोपः । चिण्विधौ तशब्दे किम् । अभाविषाताम् । अथ अनुपूर्वात् भूधातोरुपभोगार्थकात्सकर्मकात्कर्मणि लकारे विशेषमाह—तिङोक्तत्वादिति । कर्तुरनभिहितत्वात् तृतीयैवेति भावः । तदाह—अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया चेति । इहाऽऽनन्दस्य तिङाभिहितत्वात् प्रथमेति भावः । युष्मदस्मदुपात्तयोः कर्त्रोरनभिहितत्वात् तृतीया । अनुभूयेते इति । 'सुखदुःखे' इति शेषः । अनुभूयन्ते इति । 'सुखानी'ति शेषः । णिलोप इति । भूधातोर्णौ वृद्धौ आवादेशे भावि इति ण्यन्तात् कर्मणि लटस्तादेशे यकि णिलोप इत्यर्थः । भावयामासे इति । प्रथमपुरुषैकवचने उत्तमपुरुषैकवचने च रूपम् । इहेति । 'भावयामासे' इत्यत्र प्रथमैकवचनतशब्दस्य 'लिटस्तझयोः' इति एशादेशे उत्तमपुरुषैकवचनस्य इटश्च 'टित आत्मनेपदानाम्' इत्येत्वे च कृते भावयामास् ए इति स्थिते 'ह एति' इति सकारस्य हकारः प्राप्तो न भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—तासीति । 'ह एति' इत्यत्र तासस्त्योरित्यनुवर्तते । तत्र एधिताहे इत्यादौ तासेः सस्य सार्वधातुक एव एति परे हकार इति निर्विवादम् । तथाविधतासिसाहचर्यादस्तेरपि सकारस्य 'व्यतिहे' इत्यादौ सार्वधातुक एव परे प्रवृत्तिः । अतो 'भावयामासे' इत्यत्र नास्तेः सकारस्य हकारः, एकारस्यार्द्धधातुकत्वादित्यर्थः । भावितेति । ण्यन्तात् भावि ता इति स्थिते परत्वाद्वलादिलक्षणमिटं बाधित्वा चिण्वदिटि तस्याऽऽभीयत्वेनाऽसिद्धत्वादनिटीति निषेधाऽभावाण्णिलोपे भाविततेति रूपम् । अत एव चिण्वदिड्विधौ 'उपदेशे योऽ'जित्येव व्याख्यातम्, नतु 'उपदेशे अजन्तस्ये'ति, तथ

ता । चिण्वदिटः आभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णिलोपः । पक्षे भावयिता । भाविष्यते । भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट-भावयिषीष्ट । अभावि । अभाविषाताम् । अभावयिषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषांचक्रे । बुभूषिता । बुभूषिष्यते । बोभूय्यते । यङ्लुगन्तात्तु—बोभूयते । बोभवांचक्रे । बोभाविता । बोभविता । 'अकृत्सार्व—' (सू२२९८) इति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता—स्तोता । स्ताविष्यते-स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविषाताम्-अस्तोषाताम् । 'गुणोऽर्ति' (सू २३८०) इति गुणः । अर्यते । स्मर्यते । सस्मरे । परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरे कृते अजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट् । आरिता । अर्ता । स्मारिता । स्मर्ता । 'गुणोऽर्ति–' (सू २३८०) इत्यत्र नित्यग्रह-

---

णिजन्तस्य उपदेशाभावान्न स्यादिति भावः । वलादिलक्षणे इटि कृते तु तस्य आभीयत्वेन असिद्धत्वाभावादनिटीति निषेधाण्णिलोपाभावे णेर्गुणाऽयादेशयोः कृतयोर्भावयितेति रूपमिति मत्वा आह—पक्षे भावयितेति । अथ सन्नन्तात् भूधातोः भावलकारे उदाहरति—बुभूष्यते इति । यकि सनोऽकारस्य 'अतो लोपः' इति लोपः । बुभूषिता । बुभूषिष्यते इति । चिण्वदिटि वलादिलक्षणे इटि च रूपं तुल्यम् । चिण्वदिडभावपक्षेऽपि तदतिदेशेन प्राप्तां वृद्धिं बाधित्वा परत्वादतो लोपः । अथ यङन्तात् भूधातोः भावलकारे उदाहरति—बोभूय्यते इति । यकि यङोऽकारस्य पूर्ववदतो लोपः । द्वियकारकं रूपम् । यङ्लुगन्तात् बोभूयते इति एकयकारं रूपम् । ष्टुञ्धातोः कर्मलकारे यकि तस्यार्द्धधातुकत्वात् 'अतो दीर्घो यञि' इत्यप्राप्तावाह—अकृत्सार्वेति । स्ताविता स्तोतेति । चिण्वदिडभावपक्षे अनिट्कत्वान्नेट् । अथ ऋधातोः कर्मणि लकारे यकि कृते कित्त्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते आह—गुणोऽर्तीति । अर्यते इति । गुणे कृते रपरत्वम् । 'स्मृ' धातोः कर्मणि लकारे आह—स्मर्यते इति । 'गुणोऽर्ति' इति संयोगादित्वात् गुणे रपरत्वमिति भावः । ननु लुटि ऋ ता, स्मृ ता इति स्थिते चिण्वदिटं बाधित्वा परत्वात् गुणः प्राप्नोति नित्यत्वाच्च, अकृते कृते च चिण्वदिटि गुणस्य प्राप्तेः । कृते तु गुणे रपरत्वे अजन्तत्वाभावाच्चिण्वदिडभावे अनिट्त्वाद्वलादिलक्षणेऽभावे अर्ता स्मर्तेत्येव स्यात्, आरिता स्मारितेति न स्यादित्यत आह—परत्वादित्यादि । कृते गुणे रपरत्वे अजन्तत्वाऽभावेऽपि उपदेशे योऽच् तदन्तस्येत्युक्तेश्चिण्वदिट् निर्बाध इत्यर्थः । आरितेति । कृतेऽपि गुणे रपरत्वे चिण्वदिटि उपधावृद्धिः । अर्तेति । चिण्वदिडभावे रूपम् । एवं स्मारिता स्मर्तेत्यपि । ननु सम्पूर्वात् कृञः कर्मणि लकारे यकि 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' । इति रिङादेशे 'सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे, 'समवाये च' इति सुटि संस्क्रियते इति वक्ष्यते । तत्र 'गुणोऽर्ति' इति संयोगादित्वात् गुणः स्यादित्यत आह—नित्यग्रहणानुवृत्तेरिति । 'नित्यं छन्दसि' इत्यतो नित्यमित्यनुवृत्तेः 'गुणोऽर्ति' इत्यत्र नित्यं यः संयोगादिस्तस्यैव संयोगादित्व-

गानुवृत्तेरुक्तत्वान्नेह गुणः । संस्क्रियते । 'अनिदिताम्—' (सू. ४१५) इति नलोपः । स्रस्यते । इदितस्तु नन्द्यते । सम्प्रसारणम् । इज्यते । 'अयङ् यि क्ङिति' (सू. २६४९) । शय्यते । २७५९ तनोतेर्यकि ६।४।४४॥ आकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । तायते । तन्यते । 'ये विभाषा' (सू. २३१९) । जायते । जन्यते । २७६० तपोऽनुतापे च ३।१।६५॥ तपश्च्लेश्चिण्न स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन । पापं कर्तृ । तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि लुङ् । यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रा अशोचीत्यर्थः । 'घुमास्था—' (सू. २४६२) इतीत्त्वम् । दीयते । धीयते । 'आदेचः—' (सू. २३७०) इत्यत्र अशितीति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ निषेधः । एशः आदिशित्त्वाभावात्तस्मिन्नात्त्वम् । जग्ले । २७६१ आतो युक्चिण्कृतोः

णो गुण इति लभ्यते । कृञ् तु न नित्यं संयोगादिः, सम्परिपूर्वकत्वाऽभावे तदभावादिति भावः । अथ स्रंसुधातोर्भावलकारे यकि विशेषमाह—अनिदितामिति नलोप इति । इदितस्त्विति । 'टु नदि समृद्धौ' इत्यस्माद्भावलकारे यकि इदित्त्वान्नलोपो नेत्यर्थः । अथ यजधातोः कर्मलकारे यकि विशेषमाह—सम्प्रसारणमिति । वचिस्वपियजादीनाम्' इत्यनेनेति भावः । शीङ्धातोर्भावलकारे यकि विशेषमाह—अयङ् यि क्ङितीति । तनोतेर्यकि । 'विड्वनोः' इत्यतः आदिति 'ये विभाषा' इत्यतः विभाषेति चानुवर्तते । तदाह-आकारोऽन्तादेशो वा स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । तायते तन्यते इति । कर्मणि लकारः । तपोऽनुतापे च । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'चिण् ते' इत्यतश्चिण् इति 'न रुधः' इत्यतो नेति चानुवर्तते । चकारात् 'अचः कर्म' इत्यतः कर्मकर्तरीति समुच्चीयते । तदाह—तपश्च्लेरित्यादि । तत्र कर्मकर्तरि कर्मकर्तृप्रक्रियायामुदाहरिष्यति । अनुतापे कर्मलकारे उदाहरति—अन्वतप्त पापेनेति । पापेनेति कर्तरि तृतीयेति मत्वा आह—पापं कर्त्रिति । अनुपूर्वस्य तपेः पश्चात्तापार्थकत्वे असङ्गतिः । नहि पापस्य सूर्यादिवत्तपनशक्तिरस्ति । शोकार्थकत्वे अकर्मकत्वापत्तिरित्यत आह—अभ्याहत इति । अनुपूर्वस्तपिरिह उपसर्गवशात् अभिहननार्थक इति भावः । तस्य च सकर्मकत्वात् कर्मलकार उपपद्यते इति मत्वा आह—कर्मणि लुङिति । शोकार्थकत्वमाश्रित्य भावे वा लुङित्याह—यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रेति । परिणाममसमीक्ष्य सहसा किञ्चिद्दुष्कर्म कृत्वा पश्चात् दुःखमन्वभवदित्यर्थः । दुःखानुभवः शोकः । धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादकर्मकः । 'शुच शोके' अकर्मकः । 'पुत्रमनुशोचती'त्यत्र तु वियुक्तं पुत्रं स्मृत्वा शोचतीत्यर्थः । स्मरणे पुत्रस्य कर्मत्वात् द्वितीयेत्यविरोधः । अथ दाधातोर्धाधातोश्च कर्मलकारे यकि विशेषमाह—घुमास्थेतीत्त्वमिति । ग्लैधातोर्भावे लिटस्तादेशस्य एशादेशे 'आदेचः' इत्यात्वस्य अशितीति निषेधमाशङ्क्य आह—आदेच इत्यत्रेति । श् चासाविच्च इति कर्मधारयाश्रयणादित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे आत्वस्य निषेधो लभ्यते । एशः शित्त्वेऽपि आदिभूतशकारेत्कत्वाभावान्निषेधाऽभावात्तस्मिन् एशि परे आत्वं भवत्येवेत्यर्थः । जग्ले इति । आत्वे कृते 'आतो लोप इटि च' इति तस्य लोप

७।३।३३॥आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च। दायिता—दाता। दायिषीष्ट—दासीष्ट। अदायि। अदायिषाताम्—अदिषाताम्। अधायिषाताम्—अधिषाताम्। अग्लायिषाताम्—अग्लासाताम्। हन्यते। 'अचिण्णलोः' (सू २५७४) इत्युक्तेर्हनस्तो न। 'हो हन्तेः—' (सू ३५८) इति कुत्वम्। घानिता। हन्ता। घानिष्यते—हनिष्यते। आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भावः। आर्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात्। घानिषीष्ट। पक्षे वधिषीष्ट। अघानि।

इति भावः। आतो युक् अङ्गस्येत्यधिकृतमाता विशेषितम्, तदन्तविधिः॥ 'अचो ञ्णिति' इत्यतो ञ्णितीत्यनुवृत्तं कृत एव विशेषणम्, नतु चिणः, तस्य णित्वाऽव्यभिचारात्। तदाह—आदन्तानामित्यादि। दायितेति। चिण्वदिट्पक्षे युक्। अदायिषामिति। 'स्थाघ्वोरिच्च' इत्येतत् बाधित्वा परत्वाच्चिण्वदिटि कृते 'घुमास्था' इतीत्वं न, अजादित्वात्। पुनः 'स्थाघ्वोरिच्च' इति तु न भवति, अझलादित्वात्। तत्र हि 'इको झल्' इति सूत्रात् झल् इत्यनुवृत्तम्। तथाच झलादिरेव सिच् किदिति लाभादिडादिः सिच् न कित्। तत्संनियोगादित्वमपि न भवतीत्याहुः। वस्तुतस्तु सत्यपि तस्मिन्नात्र काचित् क्षतिः। सिचः कित्वेऽप्यनिगलक्षणया वृद्ध्या रूपसिद्धेरिति दिक्। अथ हनधातोः कर्मलकारे आह—हन्यते इति। अचिण्णलोरिति। लुङि चिण्वदिटि वृद्धौ 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति हनो नकारस्य तकारो न भवति, चिण्वत्त्वादित्यर्थः। कुत्वमिति। तस्य णिति विहितस्याऽत्र चिण्वत्त्वात् प्राप्तिरिति भावः। घानिष्यते इति। 'ऋद्धनोः' इति बाधित्वा नित्यत्वाच्चिण्वदिट्। 'ऋद्धनोः' इति तु चिण्वदिटि कृते न भवतीत्यनित्यम्, तत्र वलीत्यनुवृत्तेरिति भावः। नन्वाशीर्लिङि घानिषीष्टेत्यत्र हन् सीट् इति स्थिते परमपि चिण्वत्त्वं बाधित्वा वधादेशः प्राप्नोति आर्धधातुके विवक्षिते विहितत्वेन वधादेशस्याऽन्तरङ्गत्वादित्यत आह—आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भाव इति। ननु घानितेत्यादौ अप्राप्तेऽपि वधादेशे आरम्भात् कथं वधादेशस्य चिण्वद्भावः अपवादः स्यादित्यत आह—आर्धधातुके सीयुटीति। 'स्यसिच्सीयुट्' इति सूत्रे अजन्तस्य स्ये, अजन्तस्य सिचि, अजन्तस्य आर्धधातुके सीयुटि, अजन्तस्य तासौ, इत्यजन्तस्य चत्वारि वाक्यानि। एवं हनग्रहदृशामप्येकैकस्य चत्वारि वाक्यानीति स्थितिः। तत्र हनः आर्धधातुके सीयुटि चिण्वदिड्विधिर्निरवकाशत्वाद्वधादेशापवादः, अप्राप्त एव वधादेशे आरम्भात्। वधादेशस्तु न चिण्वदिटोऽपवादः, तस्य वध्यादित्यत्र कर्तरि लिङि चरितार्थत्वादिति भावः। पक्षे इति। चिण्वत्त्वाऽभावपक्षे 'हनो वध लिङि' इति वधादेशे वलादिलक्षणे इटि अतो लोपे रूपम्, वधादेशस्याऽदन्तत्वात्। नच हनधातोरनुदात्तत्वादुपदेशे एकाच्त्वात्तदीयवधादेशस्यापि तथाविधत्वादिट् कथं वलादिलक्षण इडिति वाच्यम्, 'एकाच उपदेश' इत्यत्र 'अच' इत्येकत्वसामर्थ्यादेकत्वे सिद्धे पुनरेकग्रहणबलेन 'य उपदेशे एकाजेव नतु कदाप्यनेकाच्' इति लभ्यते तेन

अघानिषाताम् । अहसाताम् । पक्षे वधादेशः । अवधि । अवधिषाताम् । अघानिष्यत-अहनिष्यत । नच स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशाद्वधादेशः स्यादिति वाच्यम् । 'अङ्गस्य' (सू २००) इत्यधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात् । गृह्यते । चिण्वदिटो न दीर्घत्वम् । प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेटो 'ग्रहोऽलिटि'-(सू २५६२) इत्यनेन दीर्घविधानात् । ग्राहिता-ग्रहीता । ग्राहिष्यते-ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट-ग्रहीषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम्-अग्रहीषाताम् । दृश्यते । अदर्शि । अदर्शिषाताम् । सिचः कित्त्वादम्न । अदृक्षाताम् । गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् । तथा हि-

चधेर्हन्त्युपदेशमादाय एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशे अनेकाच्त्वादित्युक्तं प्राक् । लुङि तु सिचश्चिणि उपधावृद्धौ कुत्वेन घः । 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्या'मिति वधादेशाऽभावः । अघानिषातामिति । चिण्वदिटि वधादेशाऽभावपक्षे रूपम् । अहसातामिति । चिण्वदिडभावपक्षे 'हनः सिच्' इति कित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । पक्षे अवधीति । 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति वधादेशपक्षे इत्यर्थः । अवधिषातामिति । 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति वधादेशस्यापि पाक्षिकतया अप्राप्तेऽपि वधादेशे चिण्वत्त्वस्यारम्भान्नापवादत्वमिति भावः । ननु चिणि वधादेशस्य दृष्टत्वात् स्यादिषु चिण्वत्त्वाद्वधादेशः स्यादित्याशङ्क्य परिहरति—न चेत्यादिना । आङ्गस्यैवेति । वधादेशस्तु हैतीयीकः, न त्वङ्गाधिकारस्थ इति भावः । अथ 'ग्रह उपादाने' इत्यस्माद्दुपधात् कर्मलकारे उदाहरति—गृह्यते इति । 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम् । अथ लुटि तासि चिण्वदिटि 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घमाशङ्क्य आह—चिण्वदिटो न दीर्घत्वमिति । कुत इत्यत आह—प्रकृतस्येति । वलादिलक्षणस्य इटः प्रकृतत्वात्तस्यैव 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घविधौ ग्रहणम्, नतु चिण्वदिटः इति भाष्ये स्पष्टम् । ग्राहितेति । चिण्वदिटि रूपम् । ग्रहीतेति । चिण्वदिडभावपक्षे वलादिलक्षणस्य इटो दीर्घे रूपम् । अथ दृशेः कर्मलकारे उदाहरति—दृश्यत इति । लिटि ददृशे । लुटि तासि चिण्वदिट्पक्षे दर्शिता । चिण्वत्त्वाऽभावे 'सृजिदृशोः' इत्यम् । द्रष्टा । दर्शिष्यते द्रक्ष्यते । दर्शिषीष्ट । चिण्वदिडभावे तु 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वात् 'सृजिदृशोः' इत्यम्न । नापि लघूपधगुणः । दृक्षीष्ट । अदर्शीति । चिणि लघूपधगुणः । अदर्शिषातामिति । चिण्वदिटि रूपम् । चिण्वत्त्वाऽभावे त्वाह—सिचः कित्त्वादम्नेति । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति सिचः कित्त्वात् 'सृजिदृशोः' इत्यम्न भवति, अकितीति पर्युदासादित्यर्थः । अथ गृधातोः कर्मलकारे यकि ऋत इत्वे 'हलि च' इति दीर्घ-गीर्यते । जगरे । लुटि तासि चिण्वत्त्वपक्षे, गारिता । चिण्वत्त्वाऽभावे वलादिलक्षणे इटि गुणे रपरत्वे गरिता—गरीता, 'वृतो वा' इति दीर्घः । गारिष्यते । गरिष्यते । गरीष्यते । गीर्यताम् । अगीर्यत । गीर्येत । गारिषीष्ट । चिण्वत्त्वाऽभावपक्षे तु 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति इड्विकल्पः । इडभावपक्षे 'उश्च' इति कित्त्वम् । इत्वम् । रपरत्वम् । 'हलि च' इति दीर्घः ।

निवत्' इत्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः। णाविति जातिपरो निर्देशः। दीर्घग्रहणं चेदं मास्त्विति तदाशयः। शामिता। शमिता–शमयिता। शामिष्यते–शमिष्यते–शमयिष्यते। यङन्ताण्णिच्। शंशाम्यते। शंशामिता–शंशमिता–शंशमयिता। यङ्लुगन्ताण्णिच्यप्येवम्। भाष्यमते तु यङन्ताच्चिण्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः। ण्यन्तत्वाभावे शम्यते मुनिना। २७६३

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ७।३।३४॥ उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च। अशमि। अदमि। उदात्तोपदेशस्य इति किम्। अगामि। मान्तस्य किम्। अवादि। अनाचमेः किम्। आचामि। 'अनाचमिकमिवमीना-

---

इति दीर्घे कर्तव्ये प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्वारम्, 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाऽभावात्। ततश्च प्रथमणिचा व्यवहितत्वात् दीर्घाऽनापत्तिः। एवञ्च तत्र दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिवारणाय दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वात्कथं दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानमित्यत आह—णाविततीति। 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घविधौ चिण्परे णमुल्परे च 'णौ' इत्यत्र णाविति णित्वजातिप्रधानो निर्देशः। चिण्णमुल्परकणित्वजातौ परतः इति लभ्यते। णित्वजातिश्च णिद्वयेऽस्तीति प्रथमणेः स्थानिवत्त्वेऽपि दीर्घो निर्बाध इति 'न पदान्त' सूत्रे दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यस्याशय इत्यर्थः। शामिता–शमितेति। शमधातोर्ण्यन्ताल्लुटि तासि चिण्वदिटि दीर्घविकल्पः। शमयितेति। चिण्वत्त्वाऽभावे वलादिलक्षणे इटि रूपम्। यङन्तादिति। शमधातोर्यङि शंशम्य इत्यस्मात् हेतुमण्णौ 'यस्य हलः' इति यकारलोपे अतो लोपे 'शंशमि' इत्यस्मात् कर्मलकारे णिलोपे 'शंशाम्यते' इति रूपमित्यर्थः। शंशामिता—शंशमितेति। 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घविकल्पः। शंशमयितेति। चिण्वत्त्वाऽभावे वलादिलक्षणे इटि रूपम्। भाष्यमते त्विति। 'न पदान्त' सूत्रे दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यमते त्वित्यर्थः। यङन्तादिति। 'ण्यन्ता'दिति शेषः। यङन्ताण्णिचि यलोपे अल्लोपे च कृते 'शंशमी' त्यस्माल्लुटि तासि चिण्वदिटि कृते तस्यासिद्धत्वाण्णिलोपे 'शंशमिते' त्यत्र अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिच्परकत्वाऽभावात् 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घो नास्ति, भाष्यमते 'न पदान्त' सूत्रे दीर्घग्रहणाऽभावेन स्थानिवत्त्वनिषेधाऽभावादित्यर्थः। शम्यते मुनिनेति। अकर्मकत्वाद्भावे लः इति भावः। नोदात्तोपदेशस्य। 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति 'अत उपधायाः' इत्यतः उपधाया इति 'अचो ञ्णिति' इत्यतो ञ्णितीति 'आतो युक्' इत्यतश्चिण्कृतोः इति चानुवर्तते। तत्र ञ्णितीति कृत एव विशेषणम्, नतु चिणः अव्यभिचारात्। तदाह—उपधाया इत्यादिना। अनुदात्तोपदेशाः सङ्गृहीताः। ततोऽन्यः सर्वोऽपि धातुरुदात्तोपदेशः। आङ्पूर्वश्चमिराचमिः तद्वर्जस्येत्यर्थः। अशमि। अदमीति। शमधातोर्दमधातोश्च लुङि चिणि 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्न। अगामीति। गमेरनुदात्तोपदेशत्वादिति भावः। अवादीति। वदधातुर्न मान्त इति भावः। आचामीति। अ-

मिति वक्तव्यम्' (वा ४५१८)। चिणि 'आयादयः—' (सू २३०५) इति णिङभावे। अकामि। णिङ्णिचोरप्येवम् अकामि। वध हिंसायाम्, हलन्तः। 'जनिवध्योश्च' (सू २५१२) इति न वृद्धिः। अवधि। 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' (सू २४८०) इत्युक्तेर्न गुणः। अजागारि। २७६४ भञ्जेश्च चिणि ६।४।३३॥ नलोपो वा स्यात्। अभाजि-अभञ्जि। २७६५ विभाषा चिण्णमुलोः ७।१।६९॥ लभेर्नुमागमो वा स्यात्। अलम्भि-अलाभि। व्यवस्थितविकल्पत्वात्प्रादेर्नित्यं नुम्। प्रालम्भि। द्विकर्मकाणां तु।

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्।
बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया॥
प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः।

नाचमेरित्युक्तेरिह नोपधावृद्धिनिषेधः। अनाचमिकमिवमीनामिति। आचमिकमिवमिवर्ज्यानाम् इत्यर्थः। एवञ्च कमिवम्योरपि न निषेध इति फलितम्। ननु कमेर्णिङन्तत्वात् केवलस्य तस्य चिणादौ प्रयोग एव नास्तीत्यत आह—चिण्यायादय इति। णिङ्णिचोरप्येवमिति। णिङन्तात्णिजन्ताच्च कमेश्चिणि णिलोपे सति पूर्ववत् रूपं शिष्यते इत्यर्थः। ननु 'जनिवध्योश्च' इति वधेरुपधावृद्धिनिषेधो व्यर्थः। वधादेशस्याऽदन्ततया अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव अवधीत्यादौ उपधावृद्ध्यभावसिद्धेरित्याशङ्क्य वधिर्धात्वन्तरं हलन्तमेव 'जनिवध्योश्च' इत्यत्र गृह्यत इत्यभिप्रेत्य आह—वध हिंसायां हलन्त इति। भञ्जेश्च चिणि। 'श्नान्नलोपः' इत्यतो नेति लुप्तषष्ठीकं, लोप इति चानुवर्तते। 'जान्तनशां विभाषा' इत्यतो विभाषेति मत्वा शेषं पूरयति—नलोपो वा स्यादिति। अभाजीति। नलोपपक्षे उपधावृद्धिः। विभाषा चिण्णमुलोः। 'लभेश्च' इत्यतो लभेरिति 'इदितो नुम्' इत्यतो नुमिति चानुवर्तते इति मत्वा शेषं पूरयति—लभेर्नुमागमो वेति। ननु प्रालम्भि उपालम्भीत्यादौ उपसर्गपूर्वस्यापि लभेः नुम्विकल्पः स्यादित्यत आह—व्यवस्थितेति। प्रादेरुपसर्गात्परस्य लभेर्नित्यं नुम्। अनुपसर्गात्परस्य तु लभेर्विभाषा नुमिति व्यवस्थितविकल्पाश्रयणादुपसर्गपूर्वस्य लभेर्नित्यं नुमित्यर्थः। वस्तुतस्तु 'चिण्णमुलोरनुपसर्गस्य' इति वार्तिकात् भाष्ये 'उपसर्गात् खल्घञोः' इत्यतः उपसर्गादिति 'न सुदुर्भ्याम्' इत्यतो नेति चानुवर्त्य उपसर्गात्परस्य लभेः 'विभाषा चिण्णमुलोः' इति नेति व्याख्यातम्। तेन प्रपूर्वस्य लभेर्नित्यं नुमिति व्याख्यानं परास्तम्। 'लः कर्मणि' इति लकारा विहिताः। तथा 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति कर्मणि कृत्यादिप्रत्यया वक्ष्यन्ते। ते तावत् द्विकर्मकधातुषु कतरस्मिन् कर्मणि भवन्तीत्यत्र व्यवस्थामाह—द्विकर्मकाणां त्विति। 'कर्मप्रत्ययव्यवस्था वक्ष्यते' इति शेषः। तां व्यवस्थां सार्धश्लोकेन दर्शयति—गौणे कर्मणीत्यादिना। दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषां गौणे कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः। 'अकथितं

(१०९०—१०९५ वार्तिकार्थः) । गौर्दुह्यते पयः । अजा ग्रामं नीयते । ह्रियते । कृष्यते । उह्यते । बोध्यते माणवकं धर्मः, माणवको धर्ममिति वा । भोज्यते माणवकमोदनः, माणवक ओदनं वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते । 'अकर्मकाणां

च' इति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तत् गौणं कर्मेति बोध्यम् । प्रधाने इति । नीहृकृष्वहां प्रधाने कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः । 'अकथितं च' इति सूत्रादन्येन यस्य कर्मसंज्ञा तत्प्रधानं कर्मेति बोध्यम् । अथ 'गतिबुद्धि' इति सूत्रेण ये द्विकर्मकाः तेषु व्यवस्थामाह—बुद्धीति । बुद्ध्यर्थकस्य भक्षार्थकस्य शब्दकर्मकाणां च प्रधाने वा गौणे वा कर्मणि स्वेच्छया लादयो मता इत्यन्वयः । इह 'गतिबुद्धि' इत्यनेन यस्य कर्मसंज्ञा तत् गौणं कर्म । तदितरत्तु प्रधानं कर्म । प्रयोज्येति । अन्येषां गत्यर्थानां अकर्मकाणां 'हृक्रोः' इति सूत्रोपात्तहृक्रोश्च प्रयोज्यकर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः । अयं सार्धश्लोकः 'अकथितं च' इति सूत्रस्थवार्तिकभाष्यसंग्रह इति बोध्यम् । गौर्दुह्यते पयः इति । 'गोपेनेति' शेषः । अत्र गोरप्रधानकर्मत्वात्तस्मिन् कर्मणि लकारः । तिङा अभिहितत्वात् गोः प्रथमा । प्रधानकर्मत्वात्पय इति द्वितीयान्तम्, तस्य तिङा अनभिहितत्वात् । बलिर्याच्यते वसुधाम् । अविनीतो विनयं याच्यते । तण्डुलाः ओदनं पच्यन्ते गर्गाः शतं दण्डयन्ते । व्रजो रुध्यते गाम् । माणवकः पन्थानं पृच्छ्यते । वृक्षोऽवचीयते फलानि । माणवको धर्मम् उच्यते । शिष्यते वा । शतं जीयते देवदत्तः । सुधां क्षीरोदधिर्मथ्यते । देवदत्तः शतं मुष्यते । एतेषु गौणकर्मणि लकारः । अथ 'प्रधाने नीहृकृष्वहा'मित्यत्रोदाहरति—अजा ग्रामं नीयते, ह्रियते, कृष्यते, उह्यते इति । प्रतिक्रियमजा ग्राममित्यन्वेति । उह्यत इत्यत्र वहतेर्यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । अत्र अजायां प्रधानकर्मणि लकारः, ग्रामस्याऽनभिहितत्वात् द्वितीया । बुद्ध्यर्थस्योदाहरति—बोध्यते माणवकं धर्मः, माणवको धर्ममिति वेति । 'गुरुणे'ति शेषः । अत्र माणवके गौणकर्मणि धर्मे वा प्रधानकर्मणि ण्यन्तात् लकारः । भक्षार्थस्य तु 'भक्ष्यन्ते देवाः अमृतं हरिणा' अश्यतेऽमृतं देवानिति वा उदाहार्यम् । शब्दकर्मकस्य तु वेदोऽध्याप्यते विधिं हरिणा, वेदमध्याप्यते विधिरिति चेत्युदाहार्यम् । यदुक्तं 'गत्यर्थानामकर्मकाणां हृक्रोश्चे'त्येतेषां प्रयोज्यकर्मणि लकार इति । तत्र गत्यर्थस्योदाहरति—देवदत्तो ग्रामं गम्यते इति । 'यज्ञदत्तेने'ति शेषः । अत्र प्रयोज्यकर्मणि देवदत्ते गमेर्ण्यन्तात् लः । ननु अकर्मकाणां ण्यन्तानां प्रयोज्यकर्मण्येव लादय इति व्यवस्था व्यर्था । तत्र प्रयोज्यं विना अन्यस्य कर्मणोऽभावादित्याशङ्क्य 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्, इति वार्तिकेन अकर्मकधातूनामपि देशकालादिकर्मत्वेन ण्यन्तानां तेषां द्विकर्मकतया प्रयोज्यकर्मण्येव तत्र लादय इति व्यवस्था प्रयोजनवतीत्यभिप्रेत्य 'मासमास्यते माणवक' इति ण्यन्ते प्रयोज्यकर्मणि माणवके एव लः, नतु मासे कर्मणि इत्युदाहरिष्यते । एवं तर्हि अण्यन्तेष्वकर्मकेषु 'मासमास्यते देवदत्तेने'ति भावे लकारो न स्यात्, 'सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च लः' इति निय-

कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते' । मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन । णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः ।

इति भावकर्मतिङ्प्रकरणम् ।

अथ कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम् ॥ २१ ॥

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि

मात् । ' मास आस्यते देवदत्तेन'त्येव कर्मणि मासे लकारः स्यादित्याशङ्क्य आह—अकर्मकाणामित्यादि । ये अकर्मकाः 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म, तथायुक्तं चानीप्सितम्' इति सूत्रसिद्धकर्मरहिताः 'आस उपवेशने' वृतु वर्तने' इत्यादयः, तेषां 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति वार्तिकसिद्धकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते इत्यर्थः । न चेदं वार्तिकमिति भ्रमितव्यम्, भाष्ये अदर्शनात् । किन्तु न्यायमूलकमेव, अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालादीनां कर्मसंज्ञाविकल्पस्य भाष्याद्यभिमतत्वात् । यथा चैतत्तथा कारकाधिकारे 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति वचनव्याख्यावसरे अवोचाम । तदाह—मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेनेति । अत्र मासस्य कर्मत्वपक्षे कर्मणि लकारः, मासस्याऽभिहितत्वात् प्रथमा । मासस्य कर्मत्वाऽभावपक्षे तु भावे लकारः । मास इति सप्तमी । मासमिति स्वपपाठः । अथ प्रकृतमनुसरति—णिजन्तात्त्विति । आसधातोः प्रकृतिसिद्धकर्मरहितत्वेन अकर्मकाण्णौ मासस्य कर्मत्वपक्षेऽपि प्रयोज्यकर्मण्येव लकार इत्यर्थः। मासमास्यते माणवक इति । ण्यन्तात्प्रयोज्यकर्मणि माणवके लः । मासस्याऽनभिहितत्वात् द्वितीया । डुकृञ्स्तु क्रियते कार्यते वा भृत्यः कटं देवदत्तेन । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां भावकर्मप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ कर्मकर्तृप्रक्रियां निरूपयिष्यन् कर्मणः कर्तृत्वं साधयितुमाह—यदेति । 'फलव्यापारयोर्धातु'रिति सिद्धान्तः । पचिर्हि विक्लित्त्यनुकूलव्यापारे वर्तते । तत्र विक्लित्तिः फलम् । तदाश्रय ओदनं कर्म । तदनुकूलो अधिश्रयणादिः पुरुषप्रयत्नरूपो व्यापारः । तत्राधिश्रयणं चुल्ल्या उपरि तण्डुलयुक्तस्थाल्याः स्थापनम् । स्थापनं स्थित्यनुकूलव्यापारः । तत्र स्थितिः स्थालीतण्डुलनिष्ठा । तदनुकूलः पुरुषचेष्टाविशेषः । धातूपात्तव्यापाराश्रयः पुरुषः कर्ता, स्वतन्त्रत्वात् । स्वातन्त्र्यं प्राधान्यमिति भाष्यम् । कर्मकरणादिकं तु पुरुषप्रयत्नपरतन्त्रत्वान्न कर्तृत्वं लभते इति स्थितिः । तत्र यदा सौकर्यातिशयविवक्षया कर्तुः पुरुषस्य व्यापारः प्रयत्नः न विवक्ष्यते, किन्तु कर्मादिगत एव व्यापारः विक्लित्त्यादिफलानुकूलत्वेन विवक्ष्यते तदा कर्मादिकारकाण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते इत्यर्थः । ननु कर्मादिगतव्यापारस्य पुरुषप्रयत्नाधीनत्वाद् स्वतन्त्रत्वात्कथं कर्मणः कर्तृत्वमित्यत आह—स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वादिति । स्वातन्त्र्येण विवक्षितत्वादित्यर्थः । तदुक्तं 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यत्र भाष्ये—'कर्मकर्तरि कर्तृत्वं स्वा-

-स्याभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः। कर्मणा इति किम्।[१] करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ मा भूत्। किंच कर्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत्। गच्छति ग्रामः। आरोहति हस्ती। 'अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्धाति वा।' यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते, यथा पक्वेषु तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु, तत्र कर्मस्था क्रिया। नेतरत्र। न हि पक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते। करोतिरुत्पादनार्थः। उत्पत्तिश्च

-तथापि तयोस्तुल्यत्वाऽभावस्तु नेत्यर्थः। कर्मत्वेति। कर्मत्वकर्तृत्वे ये अवस्थे धर्मविशेषौ तयोर्भेदः स एव उपाधिः निमित्तं यस्य तथाविधं कर्मत्वकर्तृत्वसमानाधिकरणक्रियाभेदमाश्रित्य तुल्यत्वव्यवहार इत्यर्थः। वास्तवभेदाऽभावेऽपि औपाधिकभेदात्कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वं कर्मकर्तुरिति भावः। करणाधिकरणाभ्यामिति। 'असिना छिनत्ति' स्थाल्यां पचतीत्यत्र करणाधिकरणयोर्यो व्यापारः स एव 'असिश्छिनत्ति' 'स्थाली पचति'त्यत्र कर्तृस्थ इति तत्रापि कर्मवत्त्वं स्यात्। तन्निवृत्त्यर्थं कर्मणेति पदमित्यर्थः। ननु 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यत्र 'धातोरेकाचः' इत्यतः धातोरित्यनुवर्तते। धातोर्वाच्यया क्रियया तुल्यक्रिय इत्यर्थः। करणत्वाद्यवस्थायां वस्तुतः सन्नपि असिस्थाल्योर्व्यापारो न धातूपात्त इति नोक्तदोष इत्यस्वरसादाह—किंचेति। गच्छति ग्राम इति। मार्गस्य अविषमनिष्कण्टकतया प्रत्यासन्नतया च श्रमं विना प्राप्त्याश्रयो भवतीत्यर्थः। आरोहति हस्तीति। अङ्कुशाऽऽघातादिहस्तिपकव्यापारं विना स्वयमेव न्यग्भवन् आरोहणाश्रयो भवतीत्यर्थः। अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्धाति वेति। पूर्वार्द्धमिदम्। 'यत्कृपालेशतस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा।' इत्युत्तरार्द्धम्। गुरुकृपालेशादेव श्रमं विना स्वयमेव शास्त्रार्थः अधिगच्छति निश्चयविषयो भवति, स्मृतिवि[षयो] भवति, श्रद्धाविषयो भवतीत्यर्थः। अत्र कर्मकर्तुः ग्रामादेः कर्तृस्थक्रियावत्त्वेन कर्मस्थक्रियावत्त्वाऽभावात् न कर्मवत्त्वम्। अतः न कर्मकार्यं यगादि। किन्तु कर्तृकार्यं शबाद्येवेति भावः। ननु कर्मकर्तुः ग्रामादेः प्राप्त्याद्याश्रयत्वेन कर्मस्थक्रियत्वमस्त्येवेत्यत आह—तत्रेति। यत्र क्रियाकृतः विशेषः वैलक्षण्यं दृश्यते प्रत्यक्षमुपलभ्यते, तत्र कर्मणि विद्यमाना क्रिया कर्मस्थक्रियेत्युच्यते इत्यन्वयः। तदुदाहृत्य दर्शयति—यथा पक्वेषु तण्डुलेष्विति। 'तण्डुलावस्थापेक्षया विक्लित्तिकृतो विशेषो दृश्यते' इति शेषः। अन्यत्रापि क्रियाकृतं वैलक्षण्यमुदाहृत्य दर्शयति—यथा वा छिन्नेषु काष्ठेष्विति। 'अच्छिन्नापेक्षया वैलक्षण्यं दृश्यते इति शेषः। 'गच्छति ग्राम' इत्यादौ तु नैवमित्याह—न हीति। ग्रामेष्विति। उपलक्षणमिदम्। पक्वाऽपक्वतण्डुलेषु यथा क्रियाकृतं वैलक्षण्यमुपलभ्यते तथा गताऽगतग्रामे आरूढानारूढहस्तिनि अधिगताऽनधिगते स्मृताऽस्मृते श्रद्धिताऽश्रद्धिते च शास्त्रार्थे क्रियाकृतवैलक्षण्यं न दृश्यते इत्यर्थः, ग्रामगमनादौ कर्तर्येव श्रमादिवैलक्षण्यदर्शनादिति भावः। ननु ज्ञानेच्छयोरिव यत्न-

कर्मस्था। तेन करिष्यते घट इत्यादि। यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिध्येत्। ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्तृस्थत्वात्। एतेनानुव्यवस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम्। कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छ्यनि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः। ताच्छील्यादावयं चानश् न त्वात्मनेप-

स्याऽपि कर्तृस्थत्वात् तद्वाचिनः कृञोऽपि कर्ता न कर्मवत्स्यात्। ततश्च 'क्रियते घटः स्वयमेवे'ति यगादिः न सिध्येदित्याशङ्क्य कृञो न यत्नार्थत्वमित्याह—करोतिरुत्पादनार्थ इति। उत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थक इत्यर्थः। एतच्च भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। करोतेरुत्पादनार्थकत्वे तु कर्मस्थक्रियत्वं तत्कर्तुरुपपादयति—उत्पत्तिश्च कर्मस्थेति। उत्पन्ने अनुत्पन्ने च वैलक्षण्यस्य प्रत्यक्षत्वादिति भावः। तेनेति। कृञः कर्तुः कर्मस्थक्रियत्वेनेत्यर्थः। तथाच क्रियते घटः स्वयमेवेत्यत्र यक्, तासि तु चिण्वदिट्पक्षे कारिता, तदभावे तु कर्ता इति सिद्धवत्कृत्य आह—करिष्यते घट इत्यादीति। चिण्वदिट्पक्षे कारिष्यते इति रूपम्। तदभावपक्षे तु 'ऋद्धनोः स्ये' इति इट्—करिष्यते। सीयुटश्चिण्वदिटि कारिषीष्ट। तदभावे तु कृषीष्ट। लुङि अकारि अकृत। नैतदिति। कर्मवत्त्वं न सिध्येदित्यर्थः। 'यतते' इतिवत्सकर्मकत्वमेव न स्यादित्यपि बोध्यम्। एतेनेति। ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वव्युत्पादनेनेत्यर्थः। अनुव्यवस्यमानेऽर्थे इति। अर्थे स्वयमेव निश्चयविषयतां सम्पद्यमाने इत्यर्थः। व्याख्यातमिति। समर्थितमित्यर्थः। कथं समर्थितमित्यत आह—कर्तृस्थत्वेन यगभावादिति। अनुव्यवसायः निश्चयः, तत्र कर्मकर्ता अर्थः, स न कर्मस्थक्रियः, अर्थे अनुव्यवसायकृतवैलक्षण्याऽभावात्। किन्तु कर्तृस्थक्रिय एव, अनुव्यवसायकर्तरि देवदत्ते हर्षादिदर्शनात्। ततश्च कर्मवत्त्वाऽभावाच्च यक्। यकि तु कित्वात् 'घुमास्थागापाजहातिसाम्' इति ईत्त्वे 'अनुव्यवसीयमान' इति स्यादित्यर्थः। ननु यगभावे कथं यकारश्रवणमित्यत आह—श्यनीति। 'षो अन्तकर्मणि' इति धातोरनुव्यवपूर्वादुपसर्गवशेन निश्चयवृत्तेः भावे कृते श्यनि 'ओतः श्यनि' इत्योकारलोपे 'अनुव्यवस्यमान' इति रूपसिद्धेरित्यर्थः। ननु कर्मवत्त्वाऽभावे 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदाऽभावात् कथमिह कर्तः शानच्। तस्यात्मनेपदत्वादित्यत आह—ताच्छील्यादाविति। 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' इत्यनेन चानशित्यर्थः। तस्य च लादेशत्वाऽभावेन आत्मनेपदत्वाऽभावात् कर्मवत्त्वाऽभावेऽपि कर्मकर्तरि प्रवृत्तिर्निर्बाधा। तदाह—न त्वात्मनेपदमिति। ननु 'अन्योन्यं स्पृशतः स्वयमेव यज्ञदत्तदेवदत्ता'वित्यत्रापि कर्मवत्त्वाद्यगादि स्यात्। तत्र हि स्पृशिः संयोगानुकूलव्यापारार्थकः। उभावपि कर्तारौ, कर्मभूतौ च। स्पर्शनक्रियाया एकत्वेऽपि आश्रयभेदात्तद्भेदमाश्रित्य यज्ञदत्तनिष्ठां स्पर्शनक्रियां प्रति देवदत्तस्य कर्मत्वम्। एवं देवदत्तनिष्ठां स्पर्शनक्रियां प्रति यज्ञदत्तस्य कर्मत्वम्। एवं कर्तृत्वमप्युभयोर्ज्ञेयम्। एवं च उभयोः कर्तृत्वकर्मत्वसत्त्वादेकस्मिन् कर्तरि कर्मणि वा या स्पृशिक्रिया सैवेतरस्मिन् कर्तरि कर्मणि वा वर्तते इति कर्मवत्त्वं स्यात्, आश्रयनिबन्धनं भेदमाश्रित्य

दम् । 'सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वा १८७३)। अन्योन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामं नयति 'दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम्' (वा १८७६)। **२७६७ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ३।१।८९ ॥** एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः। दुहेरनेन यक एव निषेधः। चिण्तु विकल्पिष्यते। शप्, लुक्। गौः पयो दुग्धे। **२७६८ अचः कर्मकर्तरि ३।१।६२॥** अजन्ताच्च्लेश्चिण्वा स्यात् कर्मकर्तरि तशब्दे परे। अकारि-अकृत। **२७६९ दुहश्च ३।१।६३ ॥** अदोहि। पक्षे क्सः।

तुल्यक्रियत्वोपपत्तेः। स्पृष्टाऽस्पृष्टयोरन्योन्यसंयोगकृतहर्षादितदभावदर्शनाच्चेच्यत आह—सकर्मकाणां प्रतिषेध इति। एककर्मकाणां छिदिभिदिप्रभृतीनां कर्मणः कर्तृत्वविवक्षया अकर्मकाणां कर्तुः कर्मवत्त्वमुक्तम्। ये तु द्विकर्मकाः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मका धातवः तेषां धातूनां कर्मकर्तुः कर्मवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः इत्यर्थः। अन्योन्यं स्पृशतः इति। कर्मवत्त्वे तु यकि तङि च 'स्पृश्येते' इति स्यादिति भावः। 'सकर्मकाणां प्रतिषेधः' इत्यस्य उदाहरणान्तरमाह—अजा ग्रामं नयतीति। अजा ग्रामं स्वयमेव प्राप्नोतीत्यर्थः। अत्र नयनं प्रत्यजायाः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि ग्राममादाय सकर्मकत्वान्न कर्मवत्त्वमिति भावः। वस्तुतस्तु गते अगते च ग्रामे वैलक्षण्याऽभावादेवाऽत्र कर्मवत्त्वस्याऽप्राप्तिरिति नेदमस्य वार्तिकस्योदाहरणम्। अत एव भाष्ये अन्योन्यमाश्लिष्यतः, अन्योन्यं स्पृशतः, अन्योन्यं संगृह्णीतः इत्येवोदाहृतमिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। दुहिपच्योरिति। 'कर्मवत्त्व'मिति शेषः। अनयोर्द्विकर्मकत्वादेकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि अन्यकर्मणा सकर्मकत्वात्पूर्ववार्तिकेन कर्मवत्त्वनिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवोऽयम्। न दुह। दुह स्नु नम् एषां द्वन्द्वः। कर्मकर्तरीति। एतत्तु नानुवृत्तिलभ्यम्, पूर्वत्रानुपलम्भात्। किन्तु 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति समभिव्याहारलभ्यमेव। 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तिर्वा। दुहेरनेनेति। 'न दुहस्नुनमाम्' इत्यनेन दुहेः कर्मकर्तरि यक एव निषेधः। चिण्तु 'दुहश्च' इति वक्ष्यमाणसूत्रेण विकल्पितो वक्ष्यते इत्यर्थः। कर्मकर्तरि तशब्दे परे दुहेश्चिण्वेति तदर्थः। चिण्तु विकल्पेनेष्यते इति क्वचित्पाठः। दुग्धे इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—शप् लुगिति। दुहेः कर्मकर्तरि यकि निषिद्धे शप् प्रवर्तते। तस्य 'अदिप्रभृतिभ्यः' इति लुगित्यर्थः। गौः पयो दुग्धे इति। गौः स्वयमेव पय उत्सृजतीत्यर्थः। कर्मकर्तृभूतायां गवि ल। स्वरितेत्त्वेऽपि 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदमेव। 'न दुह' इति न यक्। 'गां पयो दुग्धे' इति तु नोदाहृतम्, 'गौणे कर्मणि दुह्यादेर्लादयो मताः' इत्युक्तेः। अचः कर्मकर्तरि। 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'चिण् ते पदः' इत्यतः चिण्ते इति, 'दीपजन' इत्यतः अन्यतरस्यामिति चानुवर्तते। 'धातोरेकाचः' इत्यतोऽनुवृत्तस्य धातुग्रहणस्य अचा विशेषितत्वात्तदन्तविधिः। तदाह—अजन्तादित्यादिना। अकारीति। 'कटः स्वयमेवे'ति शेषः। कर्मकर्तरि लुङ्। च्लेश्चिण्। वृद्धिः। रपरत्वम्। 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक्। अकृतेति। चिणभावपक्षे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। दुहश्च।

'लुग्वा—' (सू २३६५) इति पक्षे लुक्। अदुग्ध-अधुक्षत। उदुम्बरः फलं पच्यते। 'सृजियुज्योः श्यंस्तु' (वा १८७७)। अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद्यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः। 'सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तर्येवेति वाच्यम्' (वा ५०५४)। सृज्यते स्रजं भक्तः। श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः। असर्जि।

'अच' इतिवर्जं पूर्वसूत्रं तत्रानुवृत्तं यत्तत्सर्वमिहानुवर्तते। कर्मकर्तरि तशब्दे परे दुहेश्चिण्वा स्यादित्यर्थः स्पष्ट इति न व्याख्यातम्। अनुवृत्तिसौकर्यार्थमेव पूर्वसूत्रं प्रकृतदुहधातावनुपयुक्तमप्युपन्यस्तम्। अदोहीति। दुहेः कर्मकर्तरि लुङ्। 'स्वयमेव गौः पय' इति शेषः। चिण्पक्षे लघूपधगुणः। चिणभावपक्षे आह-पक्षे क्स इति। 'शल इगुपधाद्' इत्यनेनेति भावः। लुग्वेति। 'लुग्वा दुहदिहलिहगुहाम्' इति क्सस्य पाक्षिको लुगित्यर्थः। अथ 'दुहिपच्योरि'त्यत्र पचेरुदाहरति-उदुम्बरः फलं पच्यते इति। 'उदुम्बरवृक्षं फलं पचति कालविशेषः' इत्यत्र द्विकर्मकः पचिः। इह तु उदुम्बरो वृक्षः स्वयमेव कालविशेषमनपेक्ष्य फलं पक्वाश्रयं करोतीत्यर्थः। अत्र उदुम्बरस्य गौणकर्मणः कर्तृत्वेन विवक्षायां फलेन प्रधानकर्मणा सकर्मकत्वात् 'सकर्मकाणां प्रतिषेधः' इति कर्मवत्त्वस्य प्रतिषेधे प्राप्ते 'दुहिपच्योः' इति कर्मवत्त्वस्य प्रतिप्रसवाद्यगादिकमिति भावः। वस्तुतस्तु भाष्ये द्विकर्मकेषु पचेरपरिगणनान्न द्विकर्मकत्वमिति कारकाधिकारे प्रपञ्चितमस्माभिः। तथाच कर्मकर्तरि 'फलं पच्यते' इत्यत्र फलस्यैव कर्मतया तस्य कर्तृत्वविवक्षायां पचेरकर्मकत्वात् 'सकर्मकाणाम्' इति प्रतिषेधस्याऽप्रसक्तेः प्रतिप्रसवविधिरयं व्यर्थ इति यद्यपि, तथाप्यत्र मते 'उदुम्बरः फलं पचती'त्यत्र कर्तृलकारे पचेः कर्तृस्थक्रियत्वात् कर्मस्थक्रियत्वाऽभावादुदुम्बरः फलं पच्यत इति कर्मकर्तरि'कर्मवत्कर्मणा' इति कर्मवत्त्वस्याऽप्राप्तौ 'दुहिपच्योः' इति कर्मवत्त्वस्य बहुलं पचेरपूर्वविधिरित्यन्यत्र विस्तरः। 'सृजियुज्योः श्यंस्तु' इति वार्तिकम्। 'अनयोः सकर्मकयोः' इत्यादि तद्भाष्यम्। अत्र सृजियुज्योर्दैवादिकयोर्न ग्रहणम्। तयोरकर्मकतायां उक्तत्वात्। किन्तु 'सृज विसर्गे' इति तौदादिकस्य 'युजिर्योगे' इति रौधादिकस्य च ग्रहणम्, तत्र विसर्गः उत्पादनम्। यथा प्रजाः सृजतीति। योगः संयोजनम्। यथा अश्वं युनक्तीति। रथादिना संयोजयतीति गम्यते। सृजेः श्रद्धोपपन्ने इति। श्रद्धायुक्ते मुख्यकर्तर्येव उक्तो विधिरित्यर्थः। तत्र मुख्यकर्तरि अत्यन्ताऽप्राप्तं कर्मवत्त्वमिह बहुलं विधीयते। 'युजेस्तु कर्मकर्तर्येव उक्तविधिः' इति भाष्यात्तत्रापि कर्मणि क्रियाकृतवैलक्षण्याऽभावादप्राप्तं कर्मवत्त्वमिह बहुलं विधीयते। कर्मवत्त्वे सति यकि प्राप्ते तदपवादः श्यन्विधीयते। 'तेन ञ्णित्याद्रिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वं सिध्यति। यकि तु 'तास्यनुदात्तेत्' इत्यादिना लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरेण यकः उदात्तत्वं स्यात्। सृज्यते स्रजं भक्त इति। अत्र मुख्यकर्तरि लकारः। कर्मवत्त्वादात्मनेपदम्। यगपवादः श्यन्। श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थ इति। धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः। 'सृज्यते स्रजं भक्तः'

युज्यते ब्रह्मचारी योगम्। 'भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्' (वा १८८०) भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः। अलङ्कुरुते कन्या। अलमकृत। अवकिरते हस्ती। अवाकीर्ष्ट। गिरते। अगीर्ष्ट। आद्रियते। आदृत। किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः। चिकीर्षते कटः। अचिकीर्षिष्ट।

इत्यत्र यदा तु निष्पादयतीत्येवार्थः, न तु श्रद्धयेति तदा सृजति स्रजमित्येव भवति। अथ युजेरुदाहरति—युज्यते ब्रह्मचारी योगमिति। अत्र 'कर्मकर्तरि यगपवादः श्यन्नि'ति भाष्यम्। योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः योगशास्त्रप्रसिद्धः। ब्रह्मचर्यं स्त्रीसङ्गराहित्यम्। तद्योगाङ्गम् इति च योगशास्त्रप्रसिद्धम्, स योगः ब्रह्मचारिणं युनक्ति आत्मदर्शनेन संयोजयतीति कर्तृलकारे संयोजनक्रियायां योगो मुख्यकर्ता। ब्रह्मचारी तु कर्मेति स्थितिः। तत्र कर्मणो ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वविवक्षायां 'युज्यते ब्रह्मचारी योग'मिति कर्मकर्तरि ब्रह्मचारिणि लकारः, कर्मवत्त्वात्तदेव यगपवादः श्यन्। ब्रह्मचारी प्राणायामाभ्यासादिश्रमबाहुल्यं विना स्वयमेव योगेन सम्बध्यते इत्यर्थः। तत्र ब्रह्मचारिणि कर्मकर्तरि धात्वर्थसम्बन्धः अनुयोगितया वर्तते। योगे तु प्रतियोगितया वर्तत इति स्थितिः। तत्र यद्यपि प्रतियोगिनो योगात् 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीयया भवितव्यम्, तथापि युजेः प्रतियोगित्वावच्छिन्नसम्बन्धोऽर्थः। तत्र प्रतियोगित्वं फलं, सम्बन्धो व्यापारः। प्रतियोगित्वरूपफलाश्रयत्वात् द्वितीयेति समाहितं शब्देन्दुशेखरे। अत्र भाष्यप्रयोगादेव योगात् द्वितीयेत्यन्ये। भूषाकर्मेति वार्तिकम्। भूषाकर्म, किरादि, सन् एषां द्वन्द्वः। अन्यत्रेति प्रथमान्तात्सार्थे त्रल्। आत्मनेपदात् अन्यकर्मकार्यमिति लभ्यते। भूषा कर्म क्रिया येषां वाच्यतया ते भूषाकर्माणः धातवः। भूषणक्रियावाचिनामिति यावत्। तदाह—भूषावाचिनामित्यादिना। अलङ्कुरुते कन्येति। स्वयमेव अन्यप्रयत्नं विना भूषणक्रियावतीत्यर्थः। अत्र भूषार्थकत्वात् कर्मकर्तरि तङेव, न तु यक्। अलमकृतेति। अत्र तङेव न तु चिण्। लुटि तु अलङ्कर्तेत्येव। न तु चिण्वदिटौ। अवकिरते हस्तीति। हस्तिनमवकिरति कुसुमादिरित्यत्र मुख्यकर्तरि लकारः। तत्र हस्ती कर्म। तस्य कर्तृत्वविवक्षायां स्वयमेव पुरुषप्रयत्नं विना वृक्षादिसमीपं गच्छन् पुष्पादिभिः अवकीर्णवान् भवतीत्यर्थः। अत्रापि तङेव, न तु यगादि। अवाकीर्ष्टेति। 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वेट्। गिरते इति। 'ओदनं स्वयमेवे'ति शेषः। 'गॄ निगरणे' अयं किरादिः। आद्रियते इति। 'दृङ् आदरणे' अयमपि किरादिः। शप्रत्यये 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ्। अतिथिमाद्रियते इति मुख्यकर्तरि। आद्रियतेऽतिथिरिति कर्मकर्तरि। स्वयमेव आदरणाश्रय इत्यर्थः। अत्र यद्यपि शे यकि च न विशेषः। तथापि न्याय्यः श एव, यको निषिद्धत्वात्। स्वरे वा विशेषः। तङ् तु ङित्वादेव सिद्धः। अतिथेरात्महितत्वात् प्रथमेति विशेषः। आदृतेति। चिणोऽनेन निषेधे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। 'उश्च' इति कित्त्वम्। अथ सन्नन्तस्योदाहरति—चिकीर्षते कट इति। स्वयमेव कर्तुमिच्छाविषय इत्यर्थः। नन्विच्छायाः पुरुष-

इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियत्वम् । **२७७० न रुधः ३।१।६४॥** अस्माच्च्लेश्चिण्न । अवारुद्ध गौः । कर्मकर्तरीत्येव । अवारोधि गौर्गोपेन । **२७७१ तपस्तपःकर्मकस्यैव ३।१।८८॥** कर्ता कर्मवत्स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थ एवेति वृत्त्यनुसारिणः । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । 'तपोऽनुतापे च' (सू २७६०) इति चिण्निषेधात्सिच् । अतप्त । तपःकर्मकस्य इति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ'

रूपकर्तृनिष्ठत्वात् कटरूपकर्मनिष्ठत्वाऽभावात् इच्छायां सत्यामसत्यां च कटे कर्मणि वैलक्षण्यादर्शनाच्च कर्मस्थक्रियत्वाभावादिह कर्मवत्त्वस्याऽप्रसक्तेस्तन्निषेधो व्यर्थ इत्यत आह—इच्छायाः इति । न रुधः । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'चिण्ते पदः' इत्यतश्चिणिति चानुवर्तते । तदाह—अस्माच्च्लेश्चिण् नेति । अवारुद्ध गौरिति । 'स्वयमेवे'ति शेषः । कर्मकर्तरीत्येवेति । 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अवारोधि गौर्गोपेनेति । इह गोः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षाया अभावान्न चिण्निषेध इति भावः । तपस्तपःकर्मकस्यैव । आद्यं तपः इति पञ्चम्यन्तम् । तपःकर्मकस्यैव तपधातोरिति लभ्यते । 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यतः कर्मवदित्यनुवर्तते इति मत्वा सूत्रशेषं पूरयति—कर्ता कर्मवदिति । विध्यर्थमिदमिति । एतच्चानुपदमेव उदाहरणव्याख्यावसरे स्पष्टीभविष्यति । ननु विध्यर्थत्वे एवकारो व्यर्थ इत्यत आह—एवकारस्त्विति । तप्यते तपस्तापसः इति । अत्र तपिरार्जनार्थक इत्याह—अर्जयतीत्यर्थः इति । प्राजापत्यचान्द्रायणादिकृच्छ्राद्यात्मकं तपः सम्पादयतीत्यर्थः । मुख्यकर्तरि लः । सम्पादनस्य तापसात्मककर्तृस्थत्वात् तपोरूपकर्मस्थत्वाऽभावात् 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यप्राप्तं कर्मवत्त्वमनेन सूत्रेण विधीयते । तेन यगात्मनेपदादि । यदा तु तदपि दुःखजननात्मके सन्तापे वर्तते तदा 'तापसं तपस्तपती'त्येव भवति । दुःखयतीत्यर्थः । अत्र मुख्यकर्तृ तपः । तापसस्तु कर्म । अत्रापि दुःखजननव्यापारस्य तपोरूपकर्तृस्थतया तापसरूपकर्मस्थत्वाऽभावात् 'कर्मवत् कर्मणा' इत्यनेन कर्मवत्त्वं न भवति । तपःकर्मकत्वाऽभावादनेनापि न कर्मवत्त्वम् । अतो न यगादिकर्मकार्यम् । अथ लुङि अतप्तेत्यत्र कर्मवत्त्वविषयमाशङ्क्य आह—तपोऽनुतापे च इति । चिण्निषेधात् सिजिति । तस्य 'झलो झलि' इति लोपे परिनिष्ठितमाह—अतप्तेति । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकार इति । अत्र तपःकर्मकत्वाऽभावान्न कर्मवत्त्वमिति भावः । भाष्ये तु एवकारादिदं सूत्रं नियमार्थमित्युक्तमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितमेतत् । वृत्त्यनुसारिण इत्यनेन भाष्यविरोधः सूचित इत्यलम् । 'दुहिपच्योर्बहुलं' इति कर्मवत्त्वविधिस्थदुहिप्रसङ्गात् 'न दुहस्नुनमां' इति सूत्रमुपन्यस्तं प्राक् । इदानीं सिंहावलोकनन्यायेन स्नुनमोरुदाहर्तुं पुनः सूत्रमुपन्यस्यति—न दुह-

(सू २७६७)। प्रस्नुते। प्रास्नाविष्ट। प्रास्नोष्ट। नमते दण्डः। अनंस्त। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिः। यक्चिणोः प्रतिषेधे 'हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम्' (वा १८८१)। कारयते। अचीकरत। उच्छ्रयते दण्डः। उदशिश्रियत। चिण्वदिट् तु स्यादेव। कारिष्यते। उच्छ्रायिष्यते। ब्रूते कथा। अवोचत। भारद्वा-

स्नुनमां यक्चिणाविति। तत्र स्नुधातोरुदाहरति—प्रस्नुते इति। स्नुधातुः क्षीरप्रस्रवणविषयोत्कण्ठीकरणे वर्तते। वत्सो गां प्रस्नौतीति मुख्यकर्तरि लकारे वत्सो गां क्षीरप्रस्रवणविषये उत्कण्ठयतीत्यर्थः। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र स्नुधातुः। अत्र गौः कर्म। उत्कण्ठनव्यापारस्तु कर्तृभूतवत्सनिष्ठः। उत्कण्ठा तु गोरूपकर्मनिष्ठा। गोः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां तु प्रस्नुते गौः, स्वयमेव क्षीरप्रस्रवणविषये उत्कण्ठावतीत्यर्थः। अत्र उत्कण्ठा पूर्वं कर्मगता। सम्प्रति तु कर्तृगता। उत्कण्ठाकृतं च वैलक्षण्यं प्रस्रवणं दृश्यत एव। ततश्च कर्मस्थक्रियत्वात् कर्मवत्त्वे यकि प्राप्ते अनेन निषेधः। प्रास्नाविष्टेति। अत्र कर्मवत्त्वात् प्राप्तश्चिण् न। किंतु चिण्वदिटौ पक्षे स्तः। चिण्वदिडभावे तु 'स्नुक्रमोः' इति नियमाद्वलादिलक्षण इण्न। तदाह—प्रास्नोष्टेति। णम उदाहरति—नमते दण्ड इति। नमति दण्डं कश्चित्। नमयतीत्यर्थः। कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां तु 'नमते दण्डः'। अत्र कर्मवत्त्वेऽपि न यक्। अनंस्तेति। अत्र कर्मवत्त्वेऽपि न चिण्। ननु णमधातोः प्रह्वीभावार्थकस्याऽकर्मकत्वात् कर्मवत्त्वाप्रसक्तेर्यक्चिणोर्न प्रसक्तिरित्यत आह—अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिरिति। धातूनामनेकार्थकत्वादिति भावः। यक्चिणोरिति। 'न दुहस्नुनमाम्' इति यक्चिणोः प्रतिषेधसूत्रे दुहस्नुनमां हेतुमण्णिश्रिब्रूञामिति च वाच्यमित्यर्थः। कारयते इति। 'स्वयं देवदत्त' इति शेषः। करोति देवदत्तः, तं प्रेरयति यज्ञदत्त इति ण्यन्तान्मुख्यकर्तरि लकारः। अत्र ण्यन्तकर्मणो देवदत्तस्य यज्ञदत्तप्रेरणमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्मकर्तरि लकारः। कर्मवत्त्वेऽपि तङेव, न यगिति भावः। अचीकरतेति। अत्र कर्मवत्त्वेऽपि न चिण्, 'णिश्रि' इति चङेव। उच्छ्रयते दण्ड इति। 'स्वयमेवे'ति शेषः। 'दण्डमुच्छ्रयति कश्चि'दिति मुख्यकर्तरि लकारः। तत्र कर्मणो दण्डस्य कर्तृव्यापारमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्मकर्तरि लकारः। कर्मवत्त्वेऽपि न यक्, तङेव। उदशिश्रियतेति। कर्मवत्त्वेऽपि चिणभावात् 'णिश्रि' इति चङ्। ननु 'कारिष्यते' इत्यत्र कथं चिण्वदिटौ। ण्यन्तस्याऽजन्तस्य उपदेशाऽभावादित्यत आह—चिण्वदिट् तु स्यादेवेति। 'स्यसिच्सीयुट्तासिषु' इत्यत्र हि उपदेशे अजन्तस्येति नाऽर्थः। किन्तु उपदेशे योऽच् तदन्तस्येत्यर्थः। तथाच णिजन्तस्योपदेशाऽभावेऽपि णेरुपदेशसत्त्वान्न दोष इति भावः। उच्छ्रायिष्यते इति। श्रिञः उपदेशे योऽच् तदन्तत्वाच्चिण्वदिटौ। ब्रूते कथेति। 'स्वयमेवे'ति शेषः। कथां ब्रवीति कश्चिदिति मुख्यकर्तृलकारे कथा कर्म, तस्य पुरुषप्रयत्नाविवक्षायां कर्मकर्तरि लकारः। कर्मवत्त्वात् तङ्। न यक्। अवोचतेति। कर्मवत्त्वेऽपि न चिण्। किन्तु 'ब्रुवो वचिः' 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' 'वच उम्' इति

जीयाः पठन्ति—'णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम्' (वा १८८२) पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् उत्पुच्छयते गाम् । पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम् उत्पुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यक्चिणोः प्रतिषेधाच्छप्चङौ । श्रन्थिग्रन्थ्योराधृषीयत्वाण्णिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । श्रन्थति मेखलां देवदत्तः । ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । श्रन्थते । अश्रन्थिष्ट । क्रैयादिकयोस्तु श्रथ्नीते ग्रथ्नीते स्वयमेव । विकुर्वते सैन्धवाः । वल्गन्तीत्यर्थः । 'वेः शब्दकर्मणः' (सू २७०७) 'अकर्मकाच्च' (सू २७०८) इति तङ् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य

भावः । उच्चारणेन शब्देषु प्राकट्यरूपविशेषदर्शनात् कर्मस्थक्रियत्वं बोध्यम् । णिश्रन्थीति । ण्यन्तस्य श्रन्थेः ग्रन्थेः ब्रूञः आत्मनेपदविधावकर्मकस्य च यक्चिणोः प्रतिषेधः भारद्वाजीयाऽभिमत इत्यर्थः । अत्र णि इति सामान्यस्य ग्रहणम् । ननु हेतुमण्णिच एव । ततश्च णिङन्तस्यापि न यक्चिणाविति मत्वा आह-पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौरिति । 'पुच्छादुदसने' इति णिङ् । नन्वत्र उदसने पुच्छं कर्म । गौर्मुख्यकर्त्री । नतु कर्मकर्त्री । ततश्च नात्र यक्चिणोः प्रसक्तिरित्यत आह—अन्तर्भावितण्यर्थतायामिति । 'उदस्यती'त्यस्य उदासयतीत्यन्तर्भावितण्यर्थताश्रयणे उत्पुच्छयते गां देवदत्तः इत्यत्र गौः कर्म । तस्य गोरूपकर्मणः प्रेरयितृपुरुषप्रयत्नानपेक्षया कर्तृत्वविवक्षायां कर्मकर्तरि लकारे उत्पुच्छयते गौरिति भवतीत्यर्थः । स्वयमेव पुच्छमुदस्यति गौरिति बोधः । उदपुपुच्छतेति । अत्र न चिण् । अपूचङाविति । 'उत्पुच्छयते गौ'रित्यत्र यकः प्रतिषेधाच्छप् । उदपुपुच्छतेत्यत्र चिणः प्रतिषेधाच्चङित्यर्थः । ननु 'श्रन्थ मोक्षणे, ग्रन्थ ग्रथने' इति श्रन्थिग्रन्थ्योः चौरादिकतया णिग्रहणेनैव सिद्धेः पुनर्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—श्रन्थिग्रन्थ्योरिति । ग्रन्थति ग्रन्थमिति । रचयतीत्यर्थः । श्रन्थति मेखलां देवदत्तः इति । विस्रंसयतीत्यर्थः । 'देवदत्त' इत्युभयत्रान्वेति । अत्र कर्मणो ग्रन्थस्य, मेखलायाश्च कर्तृत्वविवक्षायां ग्रन्थते ग्रन्थः, श्रन्थते मेखलेति च भवति । स्वयमेव ग्रन्थरचनाश्रयः स्रंसनाश्रयश्चेत्यर्थः । तत्र कर्मवत्त्वेऽपि न यगिति भावः । अग्रन्थिष्ट, अश्रन्थिष्टेत्यत्र च न चिण् । क्रैयादिकयोस्त्विति । कर्मवत्त्वेऽपि तयोर्यक् निषिद्धे श्नाविकरण इति भावः । आत्मनेपदविधावकर्मको यः, तमुदाहरति—विकुर्वते सैन्धवाः इति । सैन्धवाः अश्वाः । अत्र विपूर्वः कृञ् वल्गने वर्तते, उपसर्गवशात् । तदाह—वल्गन्तीति । शब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः । धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकोऽयम् । मुख्यकर्तरि लकारः । वेरिति । 'वेः शब्दकर्मणः' इत्यनन्तरं पठितेन 'अकर्मकाच्च' इति सूत्रेण परगामिन्यपि फले तङित्यर्थः । नन्वस्याकर्मकतया अश्वानां कर्मकर्तृत्वाऽभावान्न यकः प्रसक्तिरित्यत आह—अन्तर्भावितेति । विपूर्वकः कृञ् शब्दं कुर्वाणस्य प्रेरणे यदा वर्तते, तदा विकुर्वते सैन्धवानिति भवति । अश्वान् शब्दायतीत्यर्थः । तत्र सैन्धवानां कर्मणां पुरुषप्रेरणाऽविवक्षया कर्तृत्व विवक्षायां विकुर्वते सैन्धवा इति भवति । वल्गन्तीत्यर्थः । अत्र सैन्धवानां कर्मक-

पुनः प्रेषणत्यागे-विकुर्वते सैन्धवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् । व्यकारिषत । व्यकृत । व्यकृषाताम् । व्यकृषत । **२७७२ कुषिरञ्जोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ३।१।९०।** अनयोः कर्मकर्तरि न यक् । किं तु श्यन्परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः । कुष्यति-कुष्यते वा पादः । रज्यति-रज्यते वा वस्त्रम् । यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः । कोषिषीष्ट । रङ्क्षीष्ट । इति कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम् ।

अथ लकारार्थप्रकरणम् ॥ २२ ॥

२७७३ अभिज्ञावचने लृट् ३।२।११२॥ स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने

तृयां कर्मवत्त्वेऽपि न यगित्यर्थः । व्यकारिष्टेति । चिणि निषिद्धे ण्यन्तत्वाऽभावाच्च चिण्वद्भावे सिच्यपि चिण्वदिटि वृद्धिरिति भावः । चिण्वदिडभावपक्षे आह—व्यकृतेति । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । कुषिरञ्जोः । अनयोरिति । 'कुष निष्कर्षे, रञ्ज रागे' इत्यनयोरित्यर्थः । कर्मकर्तरीति । 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । 'न दुहस्नुनमाम्' इत्यतः नेति, यगिति चानुवर्तते । तदाह—न यगिति । किन्तु श्यनिति । यग्विषये इत्यर्थः । एवञ्च यग्विषयादन्यत्र न श्यनः प्रवृत्तिः । न यगित्यनुक्त्वा श्यनो विधाने तु यग्विषयादन्यत्रार्द्धधातुकेऽपि श्यन् स्यादिति भावः । प्राचां ग्रहणाद्विकल्पः । तदाह—कुष्यति कुष्यते वा पादः इति । 'स्वयमेवे'ति शेषः । 'कुष्णाति पादं देवदत्तः' इति मुख्यकर्तृलकारे पादः कर्म । तस्य पुरुषप्रयत्नमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षायां श्यनि परस्मैपदे च कुष्यतीति रूपम् । तदुभयाभावे यकि आत्मनेपदे च कुष्यते इति रूपमिति भावः । यक्श्यनोः स्वरे विशेषः । श्यनि 'कुष्यन्ती वधू'रित्यत्र 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नित्यं नुम् । यकि तु 'आच्छीनद्योः' इति विकल्पः स्यात् । रज्यति रज्यते वा वस्त्रमिति । अन्तर्भावितण्यर्थतायां दैवादिकत्वात् श्यनि 'रज्यति वस्त्र'मित्यत्र रञ्जयतीत्यर्थः । मुख्ये कर्तरि लः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां तु रज्यति रज्यते वा वस्त्रमिति भवतीत्यर्थः । यगविषये तु नास्त्येवेति । श्यनिति शेषः । यकं प्रतिषिध्य तत्स्थाने श्यनो विधिसामर्थ्यादित्यर्थः । कोषिषीष्टेति । आर्द्धधातुकत्वेन यगविषयत्वाच्च श्यन् । तत्सन्नियोगशिष्टत्वात् परस्मैपदं च श्यनभावे सति न भवतीति भावः । रङ्क्षीष्टेति । रञ्जेः सीयुटि जस्य कुत्वेन गः । तस्य चर्त्वेन कः । अनुस्वारपरसवर्णौ । अत्र कर्मकर्तृप्रकरणे सर्वत्र पच्यते ओदनः स्वयमेवेति, भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादौ स्वयंशब्दस्य आत्मना करणेनेत्यर्थः, न त्वात्मना कर्त्रेति, तथा सति कर्मण्येव लः स्यादिति 'णेरणौ' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां कर्मकर्तृप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ लकारार्थप्रक्रिया निरूप्यते । अभिज्ञावचने लृट् । अभिज्ञा स्मृतिः सा उच्यते बोध्यते अनेनेति विग्रहः । तदाह—स्मृतिबोधिन्युपपदे इति । स्मृतिबोधकपदे समीपे

धातोर्लृट् स्यात्। लङोपवादः। स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः। एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेऽपि। तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात्। **२७७४ न यदि ३।२।११३॥** यद्योगे उक्तं न। अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्ज्महि। **२७७५ विभाषा साकाङ्क्षे ३।२।११४॥** उक्तविषये लृड् वा स्यात् लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद्धात्वर्थः। स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः। वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम्। पक्षे लङ्। यच्छब्दयोगेऽपि 'न यदि' (सू २७७४) इति बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः। 'परोक्षे लिट्' (सू २१७१)। चकार। उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम्। 'सुप्तोऽहं किल विललाप' 'बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्'। 'अत्यन्तापह्नवे लिड् वक्तव्यः' (वा २०८४)। कलिङ्गेष्ववात्सीः। नाहं कलिङ्गान् जगाम। **२७७६ हशश्वतोर्लङ् च ३।२।११६॥**

प्रयुज्यमाने सतीत्यर्थः। 'भूते' इत्यधिकृतम्। 'अनद्यतने लङ्' इत्यतः अनद्यतने इत्यनुवर्तते। तदाह—भूतानद्यतने इति। लङ इति। 'अनद्यतने लङि'त्यस्यापवाद इत्यर्थः। स्मरसीति। हे कृष्ण गोकुले अवसामेति यत् तत् स्मरसीत्यर्थः। अ वाक्यार्थः कर्म। कृतं गोकुलवासं स्मरसीति यावत्। एवमिति। स्मरसीति पदयोग इव बुध्यसे इत्यादिस्मृतिबोधकपदयोगेऽपि लृडित्यर्थः। ननु बुध्यत्यादेः स्मृतित्वेन रूपेण स्मृत्यर्थकत्वाऽभावात्कथमिह लृडित्यत आह—तेषामपीति। पर्यवसानतया स्मृतिबोधकत्वात्तद्योगेऽपि लृट्। एतदर्थमेव वचनग्रहणमिति भावः। न यदि। 'यदी'ति सप्तमीति मत्वा आह—यद्योगे इति। उक्तं नेति। 'अभिज्ञावचने' इति लृट् न भवतीत्यर्थः। अभिजानासीति। वने अभुञ्ज्महीति यत् तत् स्मरसीत्यर्थः। विभाषा। उक्तविषये इति। अभिज्ञाबोधिन्युपपदे इत्यर्थः। लक्ष्यलक्षणभावेनेति। ज्ञाप्यज्ञापकभावेनेत्यर्थः। अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। स्मरसीति। पूर्वं वने अवसाम, तत्र वने गाः अचारयाम इति यत् तत् हे कृष्ण ! स्मरसीत्यर्थः। अत्र यत् इत्यस्य गम्यत्वेऽपि तस्य प्रयोगाऽभावान्न यद्योगः। वासो लक्षणमिति। 'चारणस्ये'ति शेषः। उभयत्रापि लृड्विकल्पः। अभिज्ञावचनयोगस्य अविशिष्टत्वादिति भावः। न च यद्योग एव 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति विकल्पोऽस्त्विति भ्रमितव्यम्, 'यदि च अयदि चायं विकल्प' इति भाष्यात्तदाह—यच्छब्दयोगेऽपीति। 'परोक्षे लिट्' इति प्राक् व्याख्यातमपि विशेषविवक्षया स्मार्यते। अहमर्थस्य प्रत्यक्षत्वात् परोक्षत्वाऽभावात् कथमस्य लिट् उत्तमपुरुष इत्यत आह—उत्तमपुरुषे चित्तेति। सुप्त इति। सुप्तत्वादहं विललापेत्यर्थः। अत्र स्वापाद्विचत्तविक्षेपः। बहु जगदेति। मत्तत्वात्तस्य पुरस्तादहं बहु जगदेत्यर्थः। अत्र उन्मादाच्चित्तविक्षेपः। आदिना व्यासङ्गसङ्ग्रहः। अत्यन्तापह्नवे इति। अपरोक्षार्थमिदम्। कलिङ्गेष्ववात्सीरिति। अतस्त्वं न सहवासयोग्य इति प्रश्नः। 'अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौरा-

अनयोरुपपदयोर्लिड्विषये लङ् स्यात्। चाल्लिट्। इति हाऽकरोच्चकार वा। शश्वदकरोच्चकार वा। **२७७७ प्रश्ने चासन्नकाले ३।२।११७॥** प्रष्टव्यः प्रश्नः। आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे लिडविषये लङ्लिटौ स्तः। अगच्छत्किम्। जगाम किम्। अनासन्ने तु कंसं जघान किम्। **२७७८ लट् स्मे ३।२।११८॥** लिटोपवादः। यजति स्म युधिष्ठिरः। **२७७९ अपरोक्षे च ३।२।११९॥** भूतानद्यतने लट् स्यात्स्मयोगे। एवं स्म पिता ब्रवीति। **२७८० ननौ पृष्टप्रतिवचने ३।२।१२०॥** अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तम्। भूते लट् स्यात्। अकार्षीः किम्। ननु करोमि भोः। **२७८१ नन्वोर्विभाषा ३।२।१२१॥** नशब्दे नुशब्दे च लङ् वा स्यात्। अकार्षीः किम्। न करोमि। नाकार्षम्। अहं नु करोमि। अहं न्वकार्षम्। **२७८२ पुरि लुङ् चास्मे ३।२।१२२॥** अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते। पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ्, चाल्लट्, न तु स्मयोगे। पक्षे यथाप्राप्तम्। वसन्तीह पुरा छात्राः, अवात्सुः अवसन् ऊषुर्वा। अस्मे किम्। यजति स्म पुरा।

ङ्गमगधेषु च। तीर्थयात्रां विना यातः पुनः संस्कारमर्हति।' इति वचनादिति भावः। नाहं कलिङ्गान् जगामेत्युत्तरम्। कलिङ्गशब्दस्य जनपदविशेषवाचित्वात् बहुवचनम्। अत्र तद्देशगमनोत्तरकालिकवासविषयकप्रश्ने कारणीभूतगमनस्यैवापलापादुत्तरत्वापह्नवो ज्ञेयः। कलिङ्गेष्ववात्सीरित्यत्र 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावः' इति कर्मसञ्ज्ञायाः पाक्षिकत्वान्न द्वितीयेति कारकाधिकारे निरूपितम्। शश्वतोलङ् च। स्पष्टम्। प्रश्ने चासन्नकाले। 'प्रश्ने' इत्यनेन प्रश्नविषयो विवक्षित इत्याह—प्रष्टव्यः प्रश्नः इति। अर्थे इत्यनन्तरं 'वर्तमानाद्धातो'रिति शेषः प्रयोक्तृदृष्टिपथातिक्रान्तत्वमनासन्नकालत्वम्। वृत्तौ तु पञ्चवर्षातीतकालः अनासन्नकाल इत्युक्तम्। लट् स्मे। 'स्मे'त्यव्ययम्। तद्योगे लिड्विषये लट् स्यादित्यर्थः। यजति स्मेति। स्मशब्दो भूतकालद्योतकः। अपरोक्षे च। एवं स्मेति। पिता एवमुक्तवानित्यर्थः। ननौ पृष्टः। निवृत्तमिति। व्याख्यानादिति भावः। अकार्षीः किमिति प्रश्नः। ननु करोमीत्युत्तरम्। अकार्षमित्यर्थः। नन्विति सम्बोधने। नन्वोर्विभाषा। न नु अनयोर्द्वन्द्वः। तदाह—नशब्दे नुशब्दे चेति। लङ् वा स्यादिति। 'भूते' इति शेषः। अकार्षीः किमिति प्रश्नः। न करोमि नाकर्षमित्युत्तरम्। अहं नु करोमि, अहं न्वकार्षमिति च। 'तर्के नु स्यात्' इत्यमरः। पुरि लुङ् चास्मे। अस्मे इति च्छेदः। पुरेत्याकारान्तमव्ययम्। पुरीति तस्य सप्तम्येकवचनम्। आत इति योगविभागादाल्लोपः। मण्डूकप्लुत्येति। अनुव्याख्यानमेव शरणम्। चाल्लडिति। तथाच लुङ् लट् च वेति फलितम्। पक्षे इति॥ एतदुभयाऽभावपक्ष इत्यर्थः। यथाप्राप्तमिति। अनद्यतनपरोक्षभूते लिट्। परोक्षत्वाऽविवक्षायां तु लङित्यर्थः। 'अभिज्ञावचने' इत्यारभ्य एतद-

भविष्यतीत्यनुवर्तमाने-२७८३ **यावत्पुरानिपातयोर्लट् ३।३।४॥** यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः । निपातयोः किम् । यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते । करणीभूतया पुरा यास्यति । २७८४ **विभाषा कदाकर्ह्योः ३।३।५॥** भविष्यति लट् वा स्यात् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा । २७८५ **किंवृत्ते लिप्सायाम् ३।३।६॥** किंवृत्तं विभक्त्यन्तम् । भविष्यति लड्वा स्यात् । कं कतरं कतमं वा भोजयसि-भोजयिष्यसि-भोजयितासि वा । लिप्सायाम् किम् । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति । २७८६ **लिप्स्यमानसिद्धौ च ३।३।७॥** लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लड्वा स्यात् । योऽन्नं ददाति-दास्यति-दाता वा, स स्वर्गं याति । यास्यति-याता वा । २७८७ **लोडर्थलक्षणे च ३।३।८॥** लोडर्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्धातोर्भविष्यति लड्वा स्यात् । कृष्णश्चेद्भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय । पक्षे लुट्लृटौ । २७८८

न्ताः विषयस्तृतीयस्य द्वैतीयीकाः । अथ तृतीयस्य तार्तीयीका विषयो वर्ण्यन्ते । भविष्यतीत्यनुवर्तमाने इति । 'भविष्यतिगम्यादयः' इति सूत्रादिति भावः । यावत्पुरा । यावत् पुरा इति द्वे पदे । अनयोः प्रयुज्यमानयोर्लट् स्यादित्यर्थः । लुडादेरपवादः । निश्चयं द्योतयत इति । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः । यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते इति । यत्परिमाणकं तत्परिमाणकमित्यर्थः । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति वतुबन्तत्वेन निपातत्वाऽभावान्न लडिति भावः । करणभूतयेति । पुरा यास्यतीति प्रत्युदाहरणान्तम् । पुर्शब्दस्य पुरेति तृतीयान्तमिदम् । तत्स्फोरणाय करणीभूतयेत्युक्तम् । विभाषा कदाकर्ह्योः । 'भविष्यति लड्वा स्या'दिति शेषपूरणम् । लडभावपक्षे लुट्लृटौ यथाप्राप्तम् । तदाह—कदा कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता चेति । नच कर्हियोगे लडभावपक्षे लुडेवोचितः, नतु लृट् । 'अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्' इति र्हिलन्तकर्हियोगविरोधादिति वाच्यम् , लृडुदाहरणस्य कदायोगमात्रविषयत्वादित्याहुः । किंवृत्ते लिप्सायाम् । किंशब्देन वृत्तं निष्पन्नं किंवृत्तमित्यभिप्रेत्य आह—विभक्त्यन्तमिति । लड्वेति । लडभावे तु लुट्लृटौ यथाप्राप्तम् । किंवृत्तशब्देन विभक्त्यन्तडतरडतमान्तानामेव ग्रहणमिति वृत्तिः । तेन कदादियोगे भविष्यति लट् । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति सूत्रभाष्यरीत्या तु किंवृत्तानां सर्वेषां कदेत्यादीनामपि ग्रहणमिति युक्तम् । कं कतरं कतमं वेति । 'क्षुधितमन्नलिप्सु'मिति शेषः । लिप्स्यमानसिद्धौ च । लड्वेति । पक्षे यथाप्राप्तम् । लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्सायाः सत्त्वेऽप्यकिंवृत्तार्थमिदमिति मत्वोदाहरति—योऽन्नमिति । योऽन्नं ददाति स स्वर्गं याति, योऽन्नं दास्यति स स्वर्गं यास्यति । योऽन्नं दाता स स्वर्गं यातेत्यन्वयः । लोडर्थलक्षणे च । लोडर्थः प्रैषादिरिति । 'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु' इत्यनुवृत्तौ 'लोट् चे'ति लोड्विधानादिति भावः । कृष्णश्चेदिति । कृष्णभोजनकाले त्वं गाश्चारयेत्यर्थः । अत्र

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ३।३।९॥ ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः। निपातनात्समासः उत्तरपदवृद्धिश्च। ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्धातोर्लिङ्लटौ वा स्तः। मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत्-आगच्छति—आगमिष्यति—आगन्ता वा, अथ त्वं छन्दोऽधीष्व। २७८९ **वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ३।३।१३१॥** समीपमेव सामीप्यम्। स्वार्थे ष्यञ्। 'वर्तमाने लट्' (सू २१५) इत्यारभ्य 'उणादयो बहुलम्' (सू ३१६९) इति यावद्येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः। कदा आगतोऽसि। अयमागच्छामि। अहमागाम्। कदा गमिष्यसि। एष गच्छामि-गमिष्यामि वा। २७९० **आशंसायां भूतवच्च ३।३।१३२॥** वर्तमानसामीप्ये इति नानुवर्तते। भविष्यति

कृष्णभोजनं लोडर्थस्य गोचारणप्रैषस्य लक्षणम्, परिच्छेदकमिति यावत्। पक्षे लुटलृटाविति। कृष्णश्चेद्भोक्ता, भोक्ष्यते वा, त्वं गाश्चारयेत्युदाहार्यम्। लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके। 'ऊर्ध्व'मिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्। ऊर्ध्वं मुहूर्तात् भव इति विग्रहः। केचित्तु 'ऊर्ध्व'मिति द्वितीयान्तम्, 'अकर्मकधातुभियोंगे' इतिकर्मत्वादित्याहुः। ऊर्ध्वमौहूर्तिक इति। ऊर्ध्वमुहूर्तशब्दात् भवार्थे कालाट्ठञिति भावः। ननु तद्धितार्थेत्यत्र दिक्सङ्ख्ये इत्यनुवृत्तेः समानाधिकरणाधिकाराच्चात्र कथं समास इत्यत आह-निपातनादिति। पूर्वपदे आदिवृद्धिमाशङ्क्य आह—उत्तरपदवृद्धिश्चेति। निपातनादित्यनुषज्यते। ऊर्ध्वमौहूर्तिके इति। मुहूर्तादूर्ध्वकालीने इत्यर्थः। इदञ्च लोडर्थलक्षण इत्यत्रान्वेति। लिङ्लटाविति। चाल्लट् समुच्चीयत इति भावः। वा स्त इति। पक्षे लुट्लृटौ यथाप्राप्तम्। छन्द इति। वेदमित्यर्थः। इति तृतीयस्य तृतीये भविष्यतीत्यधिकारस्थाः लविधयः। अथाऽस्मिन्नेव तृतीयपादे कतिपयान् विधीनाह—वर्तमानसामीप्ये। स्वार्थे ष्यञिति। अस्मादेव निर्देशात् चतुर्वर्णादेराकृतिगणत्वाद्वेति भावः। इत्यारभ्येति। तृतीयस्य द्वितीये 'वर्तमाने लट्' इत्यारभ्य आपादसमाप्तेः, 'उणादयो बहुलम्' इति तृतीयपादादिमसूत्रात् प्राक् वर्तमानाधिकारः। तस्मिन्नधिकारे येन विशेषणेन याभ्यः प्रकृतिभ्यः वर्तमाने प्रत्यया विहिताः ते सर्वे तेनैव विशेषणेन ताभ्यः प्रकृतिभ्यः वर्तमानसमीपकाले भूते भविष्यति च वा भवन्तीत्यर्थः। अत्र भूते भविष्यति चेत्यार्थिकम्, तयोरेव वर्तमानसामीप्यसत्त्वात्। कदा आगतोऽसीत्यागतं प्रति प्रश्नः। अयमागच्छामीत्युत्तरम्। अव्यवहितपूर्वकाले आगतवानस्मीत्यर्थः। वर्तमानसमीपकाले भूते लट्। 'अय'मित्यनेन आगमनकालीन प्रस्वेदपरिकरबन्धादियुक्तं रूपं निर्दिश्यते इदानीमागमनं सूचयितुम्। आगममिति। वर्तमानवत्त्वाऽभावे भूते लुङ्। कदा गमिष्यसीति गमनात्प्राक् प्रश्ने एष गच्छामि इत्युत्तरम्। अव्यवहितोत्तरकाले गमिष्यामीत्यर्थः। 'एष' इति तु अयमितिवत् व्याख्येयः। वर्तमानकालसमीपे भविष्यति लट्। गमिष्यामि वेति। वर्तमानवत्त्वाऽभावे

काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् । देवश्चेदवर्षीत्-वर्षति-वर्षिष्यति वा । धान्यमवाप्स्म-वपामः-वप्स्यामो वा । 'सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः' । तेन लङ्लिटौ न । **२७६१ क्षिप्रवचने लृट् ३।३।१३३॥** क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात् । वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति शीघ्रं वप्स्यामः । नेति वक्तव्ये लृड्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं वप्स्यामः । **२७६२ आशंसावचने लिङ् ३।३।१३४॥** आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्न तु भूतवत् । गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय । **२७६३ नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ३।३।१३५॥** क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लुटौ न । यावज्जीवमन्नमदाद्दास्यति वा । सामीप्यं

भविष्यति लृट् । आशंसायां भूतवच्च । नानुवर्तते इति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । अप्राप्तस्य प्रियस्य प्राप्तीच्छा आशंसा । सा च भविष्यद्विषयैव । भूते इच्छाविरहात् । तदाह—भविष्यति काले इति । देवश्चेदिति । देवः पर्जन्यः, अवर्षीच्चेत् धान्यमवाप्स्म । वर्षति चेत् वपामः । वर्षिष्यति चेत् वप्स्याम इत्यन्वयः । भूतवद्भावात् भविष्यति लुङ्—अवर्षीदिति अवाप्स्मेति च भवति । वपधातोर्लुङि उत्तमपुरुषबहुवचने अवाप्स्मेति भवति । वृष्टिवापयोरुभयोरप्याशंसाविषयत्वादुभयत्रापि लुङ् । वर्तमानवत्त्वपक्षे तु लट् । तदुभयाऽभावे तु लृट् । ननु भूतवत्त्वपक्षे लङ्लिटावपि कुतो न स्यातामित्यत आह—सामान्यातिदेशे इति । भूतत्वसामान्ये विहितस्याऽतिदेशादनद्यतनभूतत्वविशेषविहितयोर्लङ्लिटोर्नाऽतिदेश इत्यर्थः। एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । क्षिप्रवचने लृट् । वचनग्रहणात् क्षिप्रपर्याये इति लभ्यते । तदाह—क्षिप्रपर्याये इति । पूर्वविषये इति । आशंसायामित्यर्थः । 'आशंसायां भूतवच्च' इत्यस्यापवादः । ननु क्षिप्रवचने नेत्येतावतैव आशंसायां क्षिप्रपर्याये उपपदे भविष्यति न भूतवत् न वर्तमानवदिति लाभात्लृड्ग्रहणमनर्थकमित्यत आह—नेति वक्तव्ये इति । क्षिप्रवचने नेत्युक्ते 'सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः' इति न्यायेन भविष्यत्सामान्ये विहितस्य लृट एव निषेधः स्यात्, नतु लुटः, तस्य अनद्यतनभविष्यद्विशेषविधानात् । लृड्ग्रहणे तु उक्तविषये लृडेव स्यात्, नतु लकारान्तरमिति लाभाल्लुटोऽपि विषये लृडेवेति लभ्यत इत्यर्थः । श्वः शीघ्रं वप्स्याम इति । अनद्यतनत्वद्योतनाय श्वस्शब्दः । अत्र न लुडिति भावः । आशंसावचने लिङ् । आशंसायाः प्राप्तीच्छायाः भूते असम्भवात् भविष्यतीति लभ्यत इति मत्वा आह—भविष्यतीति । 'आशंसायां भूतवच्च' इत्यस्यापवादः । तदाह—नतु भूतवदिति । गुरुश्चेदिति । गुरुरुपेयाच्चेत् क्षिप्रमधीयीयेत्याशंसे इत्यन्वयः । क्षिप्रयोगेऽपि परत्वाल्लिङेव, नतु लृडिति भावः । नाऽनद्यतनवत् । क्रियायाः प्रबन्धः सातत्यम् । तदाह—क्रियायाः सातत्ये इति । अनद्यतनवदित्यनेन अनद्यतनभूते भविष्यति च विहितौ लङ्लुटौ विवक्षितौ । तदाह—लङ्लुटौ नेति । अनद्यतने भूते लङ् न भवति । भविष्यत्यनद्यतने तु लुट् नेत्यर्थः । क्रियासातत्ये लङ्निषेधमुदाहरति—य-

तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित । सोमेनायष्ट । येयममावास्याऽऽगामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते । **२७६४ भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ३।३।१३६॥** भविष्यति काले मर्यादोक्ताववरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवन्न । योऽयमध्वा गन्तव्यः आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पास्यामः । **२७६५ कालविभागे चानहोरात्राणाम् ३।३।१३७॥** पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते। अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं वत्सरः आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अनहोरात्राणाम् किम् । योऽयं मासः आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्राध्येतास्महे । **२७६६ परस्मिन्विभाषा**

ज्जीवमन्नमदादिति । 'लुङि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । **सामीप्ये उदाहरिष्यन्नाह**—सामीप्यमिति । येयमिति । **पौर्णमास्या उपरि कृष्णपक्षे कतिपयाहोरात्रैः व्यवधानेऽपि सामीप्यमस्त्येव, पौर्णमास्यन्तरेण सजातीयेन व्यवधानाऽभावात्** । आधितेति । **धाधातोर्लुङि 'स्थाघ्वोरिच्च' इति धाधातोरित्वं सिचः कित्वं च 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः** । सोमेनायष्टेति । **'येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्या'मित्यनुषज्यते । अथ क्रियासातत्ये लुटो निषेधमुदाहरति**—येयममावास्येति । सोमेन यक्ष्यते इति । **'येयममावास्या आगामिनी तस्या'मित्यनुषज्यते** । भविष्यति मर्यादा । **'अवरस्मि'न्निति च्छेदः** । अनद्यतनवन्नेति । **लुट् नेत्यर्थः । 'अक्रियाप्रबन्धार्थमिति भाष्यम्' 'असामीप्यार्थं चे'ति कैयटः** । योऽयमिति । **कस्मिंश्चिज्जनपदविशेषे वसतः पाटलिपुत्राख्यं नगरविशेषं जिगमिषोरिदं वाक्यम् । मध्येमार्गं कौशाम्बी नाम काचिन्नगरीति स्थितिः । तत्र आपाटलिपुत्रात् योऽयं गन्तव्योऽध्वा तस्य अध्वनः मध्यवर्तिन्याः कौशाम्ब्याः यदवरं पूर्वप्रदेशः तत्र सक्तून् श्वःप्रभृति पास्याम इति योजना । अत्र कौशाम्ब्या इति मर्यादा गम्यते । 'अवर'मित्यनेन अवरत्वं गम्यते । अत्र भविष्यत्यनद्यतने लुट् न, किंतु लृडेवेति** । कालविभागे । पूर्वसूत्रमिति । **'भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्' इति सूत्रमित्यर्थः । ननु कालमर्यादायामपि पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमित्यत आह**—अहोरात्रेति । **तथाच अहोरात्रसम्बन्धिनि प्रविभागे 'भविष्यति मर्यादावचने' इत्युक्तविधिर्न भवतीत्यर्थः । ननु 'भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्' 'कालविभागे चानहोरात्राणाम्' इत्येकमेव सूत्रं कुतो नेत्यत आह**—योगविभाग उत्तरार्थ इति । **इदमुत्तरसूत्रे स्पष्टीभविष्यति** । योऽयं वत्सर आगामीति । **कालतो मर्यादायामुदाहरणम्** । आग्रहायण्या इति । **मार्गशीर्षपौर्णमास्या इत्यर्थः** । युक्ता इति । **नियमयुक्ता इत्यर्थः** । अध्येष्यामहे इति । **अत्र न लुट्, किन्तु लृडेवेति भावः**। पञ्चदशरात्र इति । **पञ्चदश रात्रयो यस्य पक्षस्येति बहुव्रीहिः । 'अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्' इत्यत्र अजिति योगविभागादच्समासान्तः । यद्वा पञ्चदशानां रात्रीणां समाहारः पञ्चदशरात्रः । 'अहःसर्वैकदेश' इत्यच्समासान्तः ।**

३।३।१३८॥ अवरस्मिन्वर्जं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे, अध्येतास्महे । 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' (सू २२२९) । भविष्यतीत्येव । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् । २७९७ भूते च ३।३।१४०॥ पूर्वसूत्रं सम्पूर्णमनुवर्तते । २७९८ वोताप्योः ३।३।१४१॥ वा आ उताप्योः इति च्छेदः । 'उताप्योः–' (सू २८०९) इत्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रं तु 'उताप्योः'-इत्यादौ प्रवर्तते इति विवेकः । २७९९ गर्हायां लडपिजात्वोः ३।३।१४२॥ आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् । लुङादीन्परत्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि । जातु गणिकामाधत्से । गर्हितमेतत् । २८०० विभाषा कथमि लिङ् च ३।३।१४३॥ गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ्, चाल्लट् । कथं धर्मं त्यजेः त्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकारः । अत्र भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वा। कथं

संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्'इति तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति वचनान्न भवति । परस्मिन्विभाषा । अनुवर्तते इति । तथाच भविष्यति काले मर्यादोक्तौ परस्मिन् विभागे अनद्यतनवद्वेति फलितम् । 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति व्याख्यातं भूधातुनिरूपणे । भूते च । अधिकारोऽयम् । अनुवर्तते इति । तथाच 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ'भूत इति अधिक्रियते इति फलितमिति भावः । वोताप्योः । अयमप्यधिकारः । वा आ उताप्योरिति च्छेदः । भूते इति लिङ्निमित्ते लृङिति चानुवर्तते तदाह–उताप्योरित्यतः प्रागिति । 'उताप्योः समर्थयो'रित्यतः प्रागित्यर्थः । नन्वनेन 'उताप्योः'इत्यतः प्राक् भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिकाराक्रान्तत्वात् भूते चेति पूर्वमधिकारसूत्रं निर्विषयमित्यत आह—पूर्वसूत्रं त्विति । 'उताप्योः समर्थयोर्लिङ्' इत्यारभ्य 'इच्छार्थेभ्यो विभाषा' इत्यतः प्राक् 'भूते च' इति पूर्वमधिकारसूत्रं प्रवर्तते इत्यर्थः । इमावधिकारौ यत्र लिङ्विधिस्तत्रैव प्रवर्तेते, नतु लडादिविधौ, लिङ्निमित्ताऽभावात् । गर्हायाम् । अपिजातु अनयोर्द्वन्द्वः । अत्र 'वोताप्योः' इति भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वा इत्यधिकारो न सम्बध्यते । लड्विधानेन तद्विषये लिङ्निमित्ताऽभावात् । कालत्रये इति । वर्तमाने भूते भविष्यति चेत्यर्थः । भविष्यतीति निवृत्तम् । अतः कालसामान्ये लडिति भावः । परत्वादिति । अनवकाशत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । 'अपि जाया'मित्यत्र 'जातु गणिका'मित्यत्र च अपिजातुशब्दौ निन्दाद्योतकौ । तदाह—गर्हितमेतदिति । विभाषा कथमि लिङ् च । गर्हायामित्येवेति । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । 'कालत्रये लिङ्'इति शेषपूरणम् । भविष्यतीति निवृत्तमिति भावः । चाल्लडिति । 'समुच्चीयते' इति शेषः । तथाच कथमित्यस्मिन् प्रयुज्यमाने कालत्रये गर्हायां लिङ्लटौ वा स्त इति फलितम् । कथं धर्मं त्यजेरिति । त्यक्तवान्, त्यक्ष्यसि, त्यजसि वेत्यर्थः । 'गर्हितमेत'दिति कथंशब्दाद्गम्यते । लटि उदाहरति—त्यजसि वेति । उक्तोऽर्थः । पक्षे इति । विभाषाग्रहणाल्लिङ्-

नाम तत्रभवान्धर्ममत्यक्ष्यत् । **२८०१ किंवृत्ते लिङ्लृटौ ३।३।१४४॥** गर्हायामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । कः-कतरः-कतमो वा हरिं निन्देत् , निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् । **२८०२ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ३।३।१४५॥** गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवक्लृप्तिरसम्भावना । अमर्षोऽक्षमा । न सम्भावयामि न मर्षये वा भवान्हरिं निन्देत् , निन्दिष्यति वा । कः-कतरः-कतमो वा हरिं निन्देत्-निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् । **२८०३ किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ३।३।१४६ ॥** अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येतत् 'गर्हायां च' (सू २८०६) इति यावदनवर्तते । किंकिलेति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदम् । अस्त्यर्थाः अस्तिभवतिविद्यतयः । लिङोऽपवादः । न श्रद्दधे न मर्षये वा किंकिल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रीं गमिष्यसि । अत्र लृङ् न । **२८०४ जातुयदोर्लिङ् । ३।३।१४७॥**

छटोरभावपक्षे भूते वर्तमाने भविष्यति च कालत्रये लिट्लङ्लुङ्लट्लुट्लृट इत्यर्थः । अत्रेति । अत्र उक्तविषये भविष्यति काले क्रियायाः अनिष्पत्तौ गम्यमानायां 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति नित्यमेव लृङ्, कथमो गर्हायाश्च लिङ्निमित्तस्य सत्त्वादित्यर्थः विशेषविहितत्वादिति भावः । भूते वेति । 'वोताप्योः' इति भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेति अधिकृतत्वादुक्तविषये भूतकाले लृङ् वेत्यर्थः । भविष्यति नित्यं लृङित्यत्रोदाहरति—कथं नामेति । 'तत्रभवानि'ति समुदायः पूज्यवाची । वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तेति यावत् । एवंविधः कथं धर्ममत्यक्ष्यत् , तत्यागस्य गर्हितत्वादिति भावः । किंवृत्ते लिङ्लृटौ । नानुवर्तते इति । व्याख्यानादिति भावः । विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तं च किंशब्दनिष्पन्नं किंवृत्तमित्युक्तम् । तस्मिन्प्रयुज्यमाने गर्हायां लिङ्लृटौ स्त इत्यर्थः । सर्वलकाराणामपवादाविति वृत्तिः । लृङ् प्राग्वदिति । भविष्यति नित्यं लृङ् , भूते वेति प्रागुक्तमिहाप्यनुसंधेयमित्यर्थः, लिङ्निमित्तस्य किंवृत्तस्य गर्हायाश्च सत्त्वादिति भावः । अनवक्लृप्त्यमर्ष । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । अनवक्लृप्त्यमर्षयोः लिङ्लृटोश्च यथासंख्यं नेष्यते, अल्पाच्तरस्य अमर्षशब्दस्य पूर्वनिपातत्यागादिति वृत्तिः । न सम्भावयामीति । अकिंवृत्ते उदाहरणम् । भवान् हरिं निन्देदिति यत् तत् न सम्भावयामि न मर्षये वेत्यन्वयः । किंवृत्ते उदाहरति—कः कतरः इति । लृङ् प्राग्वदिति । भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेत्युक्तमिहाप्यनुसन्धेयमित्यर्थः । किंकिल । किंकिलेति समुदायस्य, अस्त्यर्थानां च द्वन्द्वः । यावदिति । 'गर्हायां च' इत्यतः प्रागित्यर्थः । किंकिलेत्यस्मिन् अस्त्यर्थेषु च प्रयुज्यमानेषु अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्लृट् स्यादित्यर्थः । पूर्वसूत्रेण लृङ्लृटोः प्राप्तौ लृडेवेत्यर्थमिदम् । तदाह—लिङोऽपवादः इति । न श्रद्दधे इति । न सम्भावयामीत्यर्थः । त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे इति यत् तत् न श्रद्दधे न मर्षये वा किंकिलेत्यन्वयः । किंकिलेति क्रोधं द्योतयति । अस्तीति । शूद्रस्य स्त्री शूद्री । तां गमिष्यसीत्यस्ति भवति विद्यते वेत्यन्वयः । अत्र लृङ् नेति ।

लृटोऽपवादः । 'यदाययोरुपसंख्यानम्' (वा २२७५)। जातु यद्यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि न मर्षयामि । लृङ् प्राग्वत् । २८०५ **यच्चयत्रयोः ३।३।१४८॥** यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः न श्रद्दधे न मर्षयामि । २८०६ **गर्हायां च ३।३।१४९॥** अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः अन्याय्यं तत् । २८०७ **चित्रीकरणे च ३।३।१५०॥** यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः आश्चर्यमेतत् । २८०८ **शेषे लृडयदौ ३।३।१५१** यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात् । आश्चर्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति । अयदौ किम् । आश्चर्यं यदि मूकोऽधीयीत । २८०९ **उताप्योः समर्थयोर्लिङ् । ३।३।१५२॥**

भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेत्युक्तमिह न सम्भवति, अत्र लिङो विषयभावेन लिङ्निमित्तविरहात् । जातुयदोर्लिङ् । जातु यद् अनयोः प्रयोगे अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्लिङ् स्यादित्यर्थः । यदिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । 'अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपी' ति लिङ्लृटौ प्राप्तौ लिङेवेत्यर्थमिदम् । तदाह—लृटोपवादः इति । यदाययोरिति । यदायदयोः प्रयोगेऽपि उक्तविषये लिङ उपसंख्यानमित्यर्थः । जात्वादिशब्दाः उदाहरणे अनवक्लृप्त्यमर्षद्योतकाः । त्वादृशो हरिं निन्देदित्येतत् नावकल्पयामि, न मर्षयामि वेत्यन्वयः । नावकल्पयामीत्यस्य न संभावयामीत्यर्थः । लृङ् प्राग्वदिति । भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वेत्युक्तमिहाप्यनुसन्धेयमित्यर्थः, जात्वादियोगस्य अनवक्लृप्त्यमर्षयोश्च लिङ्निमित्तत्वादिति भावः । यच्चयत्रयोः । यच्चेति समुदाये यत्रशब्दे च प्रयुज्यमाने अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्लिङ् स्यादित्यर्थः । लृटोऽपवादः । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रे अनयोरेवानुवृत्त्यर्थः । उदाहरणे यच्चेति यत्रेति च अनवक्लृप्त्यमर्षद्योतकौ । त्वमेवं कुर्या इत्येतत् न श्रद्दधे न मर्षयामि वेत्यन्वयः । अत्रापि 'भविष्यति नित्यं लृङ्' 'भूते वे'त्युक्तमनुसन्धेयम्, लिङ्निमित्तस्य सत्त्वात् । गर्हायां च । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । 'यच्चयत्रयोः' इति लिङिति चानुवर्तते । तदाह—यच्चयत्रयोर्योगे इति । लिङेवेति । नतु लकारान्तरमित्यर्थः । उदाहरणे यच्चेति यत्रेति च गर्हाद्योतकम् । 'त्वं शूद्रं याजये'रिति यत् तदन्याय्यमित्यन्वयः । लृङ् प्राग्वत् । चित्रीकरणे च । यच्चयत्रयोः प्रयोगे आश्चर्ये गम्ये लिङेव स्यात्, नतु लकारान्तरमित्यर्थः । उदाहरणे यच्चेति यत्रेति चाश्चर्यद्योतकम् । त्वं शूद्रं याजयेरिति यत् तदाश्चर्यमित्यन्वयः । शेषे लृडयदौ । यच्चयत्राभ्यामन्यः शेषः । तदाह—यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्निति । यदिभिन्ने इति शेषः । लृट् स्यादिति । नतु लकारान्तरमित्यर्थः । आश्चर्यमिति । अन्धः कृष्णं द्रक्ष्यतीत्याश्चर्यमित्यन्वयः । नामेत्यव्ययमाश्चर्यद्योतकम् । मूक इति । मूकोऽधीयीत इत्याश्चर्यमित्यन्वयः । यदीत्याश्चर्यद्योतकम् । उताप्योः । समौ अर्थौ ययोरिति विग्रहः । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् ।

बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता। उत अपि वा हन्यादघं हरिः। समर्थयोः किम्। उत दण्डः पतिष्यति। अपिधास्यति द्वारम्। प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते। इतः प्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लृङ्। **२८१० कामप्रवेदनेऽकच्चिति ३।३।१५३॥** स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्न तु कच्चिति। कामो मे भुञ्जीत भवान्। अकच्चिति इति किम्। कच्चिज्जीवति। **२८११ सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ३।३।१५४॥** अलमर्थोऽत्र प्रौढिः। सम्भावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते। सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यात्, तच्चेत्सम्भावनमलमिति, अलमि सिद्धाप्रयोगे सति। अपि गिरिं शिरसा

त्यर्थः। कमर्थमादायानयोरेकार्थकत्वमित्यत आह—बाढमिति। तथाच बाढार्थकयोः उत अपि इत्यनयोः प्रयोगे लिङ् स्यान्न तु लकारान्तरमित्यर्थः। उत अपि वेति। उत हन्यादघं हरिः, अपि हन्यादघं हरिरित्यन्वयः। 'उतापी'बाढमित्यर्थकौ। गम्यते इति। 'उत दण्डः पतिष्यती'त्यत्र उतशब्देन प्रश्नो गम्यते। 'अपिधास्यति द्वार'मित्यत्र अपिना धाधातोः प्रच्छादनार्थकत्वं गम्यत इत्यर्थः। इतः प्रभृतीति। 'वोताप्योः' इति मर्यादायामाङ्। 'उताप्योः' इत्यतः प्राक् भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते। 'उताप्योः'इत्यादिसूत्रेषु भूते 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इत्येवाधिक्रियते इत्युक्तम्। एवञ्च 'उताप्योः' इति सूत्रप्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते लृङित्येवाधिक्रियते, नतु वाग्रहणम्। अतो नित्यमेवाऽत्र विषये क्रियातिपत्तौ भूते भविष्यति च लृङित्यर्थः। कामप्रवेदनेऽकच्चिति। अकच्चितीति च्छेदः। तदाह—नतु कच्चिती'ति। सर्वलकारापवादः अभिप्रायः इच्छा। काम इति। भवान् भुञ्जीतेति मे कामः। इच्छेत्यर्थः। अत्र लिङ्निमित्तस्य सत्त्वात् क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यं लिङ्। प्रश्न एवायं कामप्रवेदनद्योतक इति प्राप्तिः। अत्र कच्चिच्छब्दस्य इच्छार्थकत्वाभावादिच्छार्थेष्विति वक्ष्यमाणं नात्र प्रवर्तते। सम्भावने। अलमर्थोऽत्र प्रौढिरिति। पर्याप्तिरित्यर्थः। विपरिणम्यते इति। सम्भावने इति यत् सप्तम्यन्तं तत् आवर्त्य प्रथमया सम्भावनमिति च विपरिणम्यते। यत्त अलम् इति प्रथमान्तं तत् आवर्त्य सप्तम्या अलमि इति च विपरिणम्यत इत्यर्थः। 'छान्दसं विभक्तिव्यत्ययमाश्रित्ये'ति शेषः। तथाच सम्भावने इति सप्तम्यन्तं, सम्भावनमिति प्रथमान्तं च लभ्यते। तथा अलम् इति प्रथमान्तं अलमि इति सप्तम्यन्तं च लभ्यते। तत्र सम्भावने इति सप्तम्यन्तमर्थनिर्देशपरम्। तदाह—सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यादिति। 'उत्कटान्यतरकोटिकं ज्ञानं सम्भावन'मित्युच्यते। सम्भावनमिति प्रथमान्तं तु अलमिति प्रथमान्तेन विशेष्यते। इतिर्हेतौ। तदाह—तच्चेदिति। तत्सम्भावनम्, अलं पर्याप्तिहेतुकं चेदित्यन्वयः। षिधधातोर्ज्ञानार्थकात् 'मतिबुद्धि' इति वर्तमाने कर्मणि क्ते सिद्धशब्दः। सिद्धे गम्यमानेऽप्यलमर्थं अप्रयोगो यस्य सः सिद्धाप्रयोगः तस्मिन्निति विग्रहः। अलमि इति सप्तम्यन्तमत्र विशेष्य-

भिन्द्यात् । सिद्धाप्रयोगे किम् । अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति । **२८१२ विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि ३।३।१५५॥** पूर्वसूत्रमनुवर्तते । सम्भावनेऽर्थे धातावुपपदे उक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात्, न तु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम् । सम्भावयामि भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान् । अयदि किम् । सम्भावयामि यद्भुञ्जीथास्त्वम् । **२८१३ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ३।३।१५६॥** वा स्यात् । कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत् सुखं यास्यति । 'भविष्यत्येवेष्यते' (वा २२७६) नेह । हन्तीति पलायते । **२८१४ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ३।३।१५७॥** इच्छामि भुञ्जीत, भुङ्क्तां वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये इत्यादियोगे बोध्यम् । 'कामप्रवेदने इति वक्तव्यम्' (वा २२३६) । नेह, इच्छन्करोति । **२८१५ लिङ् च ३।३।१५८॥** समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति । **२८१६ इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ३।३।१६०॥** लिङ् स्यात्पक्षे लट् । इच्छेत् । इच्छ-

---

समर्पकं सम्बध्यते । अलंशब्दप्रयोगं विनापि तदर्थे गम्यमाने इति यावत् । तदाह—सिद्धाप्रयोगे सतीति । 'अल'मिति शेषः । अपि गिरिमिति । बलवन्तं पुरुषमधिकृत्य आयुक्तिरियम् । प्रायेण शिरसा गिरिं भेत्तुमयं समर्थ इत्यर्थः । गिरिभेदसम्भावनस्य सामर्थ्यहेतुकत्वद्योतकः अपिशब्दः । अत्र लिङ्निमित्तसत्त्वात् क्रियातिपत्तौ भूते लृङ् । 'अलमिति सम्भावने सिद्धाप्रयोगश्चेत्' इति सुवचम् । विभाषा धातौ । 'अयदी'ति च्छेदः । तदाह—न तु यदीति । लिङभावे लृट्, 'शेषे लृडयदौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेः । सम्भावयामीति । प्रायेण भोक्तुं समर्थ इत्यर्थः । हेतुहेतुमतोर्लिङ् । पूर्वसूत्राद्विभाषानुवृत्तिं मत्वा आह—वा स्यादिति । पक्षे लृट् । हेतुभूते फलभूते वाऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिङ् वा स्यादिति यावत् । भविष्यत्येवेति । लिङित्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणादिति भावः । हन्तीति । इतिर्हेतौ वर्तमानकालिकहननाद्धेतोरित्यर्थः । अत्र लिङ्निमित्तसत्त्वात् भविष्यति तु क्रियातिपत्तौ भूते च लृङ् । इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । इच्छार्थकधातुषु प्रयुज्यमानेषु लिङ्लोटौ स्तः । सर्वलकारापवादः । असमानकर्तृकविषयमिदम् । समानकर्तृकेषु तु 'लिङ् च' इति वक्ष्यते । इच्छामीति । भुञ्जीत भवानिति इच्छामीत्यन्वयः । कामप्रवेदने इति । परं प्रति स्वाभिप्रायाविष्करणे 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' इति विधिरित्यर्थः । इच्छन्करोतीति । परं प्रति स्वाभिप्रायाविष्करणाभावान्न लिङ्लोटाविति भावः । 'कामप्रवेदनेऽकच्चिति' इति सूत्रं तु प्रकरणादिना यत्र कामप्रवेदनं नत्विच्छार्थकमुपपदमस्ति तद्विषयमिति बोध्यम् । इत उत्तरसूत्रं 'समानकर्तृकेषु तुमु'न्निति तु कृदधिकारे व्याख्यास्यते । लिङ् च । समानकर्तृकेष्विति, इच्छार्थेष्विति चानुवर्तते । तदाह—समानेत्यादि । भुञ्जीयेतीच्छतीति । अत्र भोक्तुरेव इषिकर्तृत्वात्समानकर्तृकत्वम् । 'समानकर्तृकेषु इच्छार्थेष्वि'ति लोटो निवृत्त्यर्थमिदं सूत्रम् । क्रियातिपत्तौ तु भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते चेत्यधिकारः सम्पूर्णः । इच्छार्थेभ्यो । लिङित्येवानुवर्तते । समानकर्तृकेष्विति

ति। कामयेत। कामयते। 'विधिनिमन्त्रण' (सू २२०८) इति लिङ्। विधौ—यजेत। निमन्त्रणे—इह भुञ्जीत भवान्। आमन्त्रणे—इहासीत। अधीष्टे—पुत्रमध्यापयेद्भवान्। सम्प्रश्ने—किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम्। प्रार्थने—भो भोजनं लभेय। एवं लोट्। **२८१७ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ३।३।१६३॥** लोट् च। प्रैषो विधिः। अतिसर्गः कामचारानुज्ञा। भवता यष्टव्यम्। भवान्यजताम्। चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम्। **२८१८ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ३।३।१६४॥** प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते। मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत, यजताम्, यष्टव्यम्। **२८१९ स्मे लोट् ३।३।१६५॥** पूर्वसूत्रस्य विषये। लिङः कृत्यानां चापवादः। ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्यजतां स्म। **२८२० अधीष्टे च ३।३।१६६॥** स्मे उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात्। त्वं स्माऽध्यापय। **२८२१ लिङ् यदि ३।३।१६८॥** यच्छब्दे उपपदे काल-

निवृत्तम्। तत् सूचयन्नुदाहरति—इच्छेत् इच्छतीति। 'विधिनिमन्त्रण' इति सूत्रार्थौ व्याख्यातमपि सूत्रक्रमप्राप्तत्वात् स्मारितम्। एवं लोडिति। लोट् चेति विध्यादिषु विहितो लोडप्येवमुदाहर्तव्य इत्यर्थः। प्रैषातिसर्ग। लोट् चेति। पूर्वसूत्रोपात्तो लोट् चकारात्समुच्चीयते। कृत्यसंज्ञकाः प्रत्ययाः वक्ष्यमाणा लोट् च प्रैषादिषु भवन्तीत्यर्थः। प्रैषे अतिसर्गे च कृत्यप्रत्ययमुदाहरति—भवता यष्टव्यमिति। भावे तव्यप्रत्ययः। लोटमुदाहरति—भवान् यजतामिति। ननु चकारेण लोटोऽनुकर्षणं व्यर्थम्, प्रैषस्य विधिरूपतया, अतिसर्गस्य आमन्त्रणरूपतया च 'लोट् च' इत्यनेनैव सिद्धेरित्यत आह—चकारेणेति। प्राप्तकाले यथा—गुरुणा भोक्तव्यम्। गुरुर्भुञ्जीत। भोजनं प्राप्तावसरमित्यर्थः। 'प्राप्तकाले च कृत्याश्च' इत्युक्तौ तु निमन्त्रणादिष्वपि कृत्याः स्युः। अतः प्रैषादिग्रहणम्। लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके। 'लोडर्थलक्षणे च' इत्युत्तरमेवञ्जातीयकमेव सूत्रं लिङ्लङ्लुङ्लृङ्विधायकं प्राक् पठितम्। तत्र ऊर्ध्वमौहूर्तिकशब्दो व्याख्यातः। प्रैषादयः इति। तथाच मुहूर्तादुपरितनकालके धात्वर्थे विद्यमानाद्धातोः प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु लिङ् च स्यात्, लोट्, कृत्याश्चेत्यर्थः। क्रमेण लिङादीनुदाहरति—मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत यजतां यष्टव्यमिति। अत्र प्राप्तकाले अप्राप्तस्य लिङो विधिः, विध्यादिसूत्रे लिङ्विधौ प्राप्तकालस्य ग्रहणाऽभावात्। प्रैषातिसर्गयोस्तु विध्यादिसूत्रेणैव लिङ् सिध्यति। लिङ एवात्र विधौ तु, तेन लोटः कृत्यानां च बाधः स्यात्। अतश्चकारेण तेषामपि विधिरिति ज्ञेयम्। स्मे लोट्। पूर्वसूत्रेति। तथाच मुहूर्तादुपरितनकाले प्रैषातिसर्गप्राप्तकाले लोडेव स्यात्, नतु लिङ् कृत्याश्चेत्यर्थः। तदाह—लिङः कृत्यानां चापवाद इति। अधीष्टे च। लोट् स्यादिति। अधीष्टे विहितस्य लिङोऽपवादः। अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापार इत्युक्तम्। त्वं स्माध्यापयेति गुरुं प्रत्युक्तिः। 'स्मे लोडधीष्टे च' इत्येकसूत्रत्वेन सिद्धे योगविभागस्तु ऊर्ध्वमौहूर्तिक इत्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थः। 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इत्युत्तरसूत्रं तु कृदधिकारे व्याख्यास्यते।

समयवेलासु च लिङ् स्यात्। कालः समयो वेला वा यद्भुञ्जीत भवान्। **२८२२ अर्हे कृत्यतृचश्च ३।३।१६९॥** चाल्लिङ्। त्वं कन्यां वहेः। **२८२३ शकि लिङ् च ३।३।१७२॥** शक्तौ लिङ् स्यात्, चात्कृत्याः। भारं त्वं वहेः। 'माङि लुङ्' (सू २२१९)। मा कार्षीः। कथं मा भवतु, मा भविष्यतीति। नायं माङ् किंतु माशब्दः। **२८२४ धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ३।४।१॥** धात्वर्थानां संबन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः। तिङन्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः। वसन्ददर्श। भूते लट्। अतीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमर्थः। सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता। सोमेन यक्ष्यमाणो

लिङ् यदि। कालसमयवेलास्वित्यनुवर्तते। सर्वलकारापवादः। तुमुनपवादश्च। भुञ्जीत भवानिति यत् तस्य कालः समयो वेला वेत्यन्वयः। अर्हे कृत्यतृचश्च। चाल्लिङिति। योग्ये कर्तरि गम्ये कृत्याः तृच् लिङ् चेत्यर्थः। त्वं कन्यां वहेरिति। कन्याविवाहस्य योग्य इत्यर्थः। शकि लिङ् च। 'शक्' इति भावे क्विबन्तम्। शक्तौ गम्यमानायामित्यर्थः। भारं त्वं वहेरिति। वोढुं शक्त इत्यर्थः। माङि लुङिति व्याख्यातमपि क्रमप्राप्तं विशेषविवक्षया पुनः स्मार्यते। ननु सर्वलकारापवादोऽयमित्युक्तम्। एवं सति मा भवतु मा भविष्यतीति कथमिति, शङ्कते—कथमिति। परिहरति—नायं माङिति। किंत्विति। ङकारानुबन्धविनिर्मुक्तस्यापि अव्ययेषु पाठादिति भावः। नच माशब्दमादाय मा भवत्वित्यादिप्रयोगसत्त्वे 'माङि लुङ्' इति व्यर्थमिति वाच्यम्। सर्वलकारविषये 'न माङ्योगे' इत्यडाड्रहितलुङन्तप्रयोगार्थं तदावश्यकत्वात्। धातुसम्बन्धे। धातुशब्देन धात्वर्थो लक्ष्यते। धात्वोः सम्बन्ध इति विग्रहः, सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वात्। तथा च धात्वर्थयोः सम्बन्धे सति प्रत्ययाः स्युरिति लब्धम्। कस्मिन्नर्थे इत्याकाङ्क्षायां काले इति गम्यते, 'वर्तमाने लट्' इत्यारभ्य तत्तत्कालविशेषेष्वेव प्रत्ययविधिदर्शनात्। तत्र तत्तद्विधिभिरेव तत्तत्कालविशेषे प्रत्ययसिद्धेस्ततोऽन्यस्मिन्काले इति गम्यते। तदाह—धात्वर्थानामित्यादिना॥ धात्वर्थयोरित्यर्थः। उदाहरणबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनम्। 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इत्यादिसूत्रे यत्र काले ये प्रत्यया उक्ताः ते धात्वर्थयोः सम्बन्धे गम्ये ततोऽन्यस्मिन्नपि काले स्युरिति यावत्। तथाच वसन् ददर्श'इत्यत्र लडादेशः शतृप्रत्ययो' भूतकाले इति सिद्धं भवति। ननु 'वसन् ददर्श' इत्यत्र भूते लडिव वर्तमाने लिडित्यपि स्यादित्यत आह—तिङन्तेति। 'वसन् ददर्श'इत्यादौ तिङन्तवाच्या दर्शनादिक्रिया प्रधानम्। वासादिक्रिया तु दर्शनादिक्रियार्थत्वात् गुणभूता। अतः प्रधानभूतदर्शनादिक्रियानुसारेण गुणभूतवासादिक्रियावाचिभ्य एव इह प्रत्ययाः कालान्तरेषु विधीयन्त इत्यर्थः। भूते लडिति। एवञ्च अविवात्वा ददर्शेत्यर्थः। तदाह—अतीतेति। अतीतवासे कर्ता यस्येति विग्रहः। 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहौ' इति ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो

यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् । २८२५ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः । ३।४।२ ॥ पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ स्तः । तिङामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्त-

---

बहुव्रीहिः । उदाहरणान्तरमाह—सोमयाजीति । सोमेन इष्टवान्यः स सोमयाजी । 'करणे यजः' इति भूते विहितो णिनिः, इह भवितेत्यनद्यतनभविष्यल्लुडन्तप्रधानक्रियानुसारेण अनद्यतनभविष्यति बोध्यः । तदाह—सोमेन यक्ष्यमाण इति । भवनमिति । उत्पत्तिरित्यर्थः । 'गोमानासी'दित्यप्युदाहार्यम् । अत्र गौरस्यास्तीति अस्तिक्रियायां वर्तमानायां 'तदस्यास्ती'ति विहितो मतुप् गौरस्यासीदिति भूतायामस्तिक्रियायां भवति, धात्वर्थद्वयसम्बन्धस्य सत्त्वात् । एतेन अर्थद्वारके धात्वोः सम्बन्धे इत्यपि व्याख्यानं परास्तम् । तथा सति परस्परसम्बन्धार्थबोधकधातुद्वयप्रयोगे प्रत्यया इत्यर्थलाभात् गोमानासीदित्यत्र मतुबनापत्तेः । नहि धात्वोरिह प्रयोगोऽस्ति । धात्वर्थयोः सम्बन्धे इत्यर्थाभ्युपगमे तु गोमानासीदित्यत्र धातुद्वयप्रयोगाभावेऽपि धात्वर्थद्वयस्य सत्त्वादासीदर्थे मतुप् निर्बाध इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ क्रियासमभि । अत्र चत्वारि वाक्यानि । तत्र 'क्रियासमभिहारे लोट्'इति प्रथमं वाक्यम् । पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियसमभिहार इत्युक्तम् । क्रियासमभिहारे इति धात्वर्थविशेषणम् । क्रियासमभिहारविशिष्टक्रियावृत्तेर्धातोरिति लभ्यते । लोट् तु द्योतकः । तदाह—पौनः पुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये इति । क्रियासमभिहारविशिष्टक्रियावृत्तेर्धातोर्लोडिति यावत् । सर्वलकारापवादः । 'लोटो हिस्वा'विति द्वितीयं वाक्यं व्याचष्टे—तस्येति । पूर्ववाक्यविहितस्य लोटः हिस्वावादेशौ स्त इत्यर्थः । तिङामपवाद इति । अपवादावित्यर्थः । प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । ननु हिस्वयोरुभयोरपि लादेशत्वात् परस्मैपदत्वं स्यात् । तथा सति हेः परस्मैपदत्वं, स्वादेशस्य त्वात्मनेपदत्वमितीष्टा व्यवस्था न सिध्येत् । अस्य स्वादेशस्य तङ्प्रत्याहारप्रविष्टत्वाभावेन 'तङानावात्मनेपदम्' इत्यस्याऽप्रवृत्तेः । 'तिप्तस्झि' इत्यादिसूत्रोपात्तेषु ताऽऽतामादिष्वेव तङ्संज्ञाप्रवृत्तेः । किंच अनयोर्हिस्वयोः 'तिप्तस्झि' इति सूत्रानन्तर्भूतत्वात्तिङ्त्वं च दुर्लभमित्यत आह—तौ चेति । 'लोटो हिस्वा'विति द्वितीयवाक्ये तावत् क्रियासमभिहारे लोडिति प्रथमवाक्यात् लोडित्यनुवृत्तं स्थानषष्ठ्या विपरिणतं तृतीयं वाक्यं सम्पद्यते । तत्र हि 'लोटो हिस्वौ' इति द्वितीयवाक्यात् हिस्वावित्यनुवृत्तं धर्मपरमाश्रीयते । तथा च लोडादेशौ हिस्ववद्भवत इति लभ्यते । कौ भवतः इत्याकाङ्क्षायां पूर्ववाक्योपस्थितौ हिस्वाविति गम्यते । ततश्च याविमौ तिङन्तर्भूतौ हिस्वावुक्तौ तौ प्रसिद्धलोडादेशतिङन्तर्भूतहिस्ववत् भवत इति तृतीयं वाक्यं पर्यवस्यति । तिङन्तर्भूतहिस्वयोस्तावत् क्रमात् परस्मैपदत्वमात्मनेपदत्वं तिङ्त्वं च प्रसिद्धम् । अतः प्रकृतौ हिस्वौ क्रमात् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तः तिङ्संज्ञौ चेत्यर्थः । तिङ्त्वात्पदत्वसिद्धिः । ननु 'वा च तध्वमोः' इति तध्वमोर्हिस्वादेशवि-

स्तिङ्संज्ञौ च। तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः। पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते। हिस्वविधानसामर्थ्यात्। तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि। आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु। २८२६ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ३।४।३॥ अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात्। २८२७ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ३।४।४॥ आद्ये लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्र-

---

कप्रविधिरनुपपन्नः। लोडादेशभूतहिस्वयोस्तिङ्त्ववारतया लोटस्तध्वमोरप्रसक्तेरित्यत आह—तध्वमोर्विषये त्विति। स्थानषष्ठीमाश्रित्य लोडादेशतध्वमोः स्थाने हिस्वावित्यर्थं इति न भ्रमितव्यम्, येनोक्तदोषः स्यात्। किन्तु विषयविषयिभावः षष्ठ्यर्थः। तथाच तध्वमोर्विषये लोटो हिस्वौ, पक्षे तध्वमाविति फलतीत्यर्थः। अत्र मध्यमपुरुषबहुवचनमेव तशब्दो गृह्यते। व्याख्यानात् ध्वंसाहचर्याच्च। ननु हिस्वयोरनयोर्मध्यमपुरुषैकवचनत्वस्याप्यतिदेशाद्युष्मत्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव हिस्वौ स्याताम्। तथाच 'इमौ हिस्वौ सर्वेषां पुरुषाणां, सर्वेषां च वचनानामिष्येते' इति भाष्यमनुपपन्नमित्यत आह—पुरुषैकवचनसंज्ञे त्विति। हिस्वयोर्मध्यमपुरुषसंज्ञा एकवचनसंज्ञा च नातिदिश्यते इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—हिस्वविधानेति। यदि हिस्वयोर्मध्यमपुरुषैकवचनसंज्ञे स्याताम्। तर्हि युष्मत्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव लोटो हिस्वौ स्याताम्। अन्यत्र तु यथायथं तिबाद्यादेशाः स्युः। तथा सति लोटो हिस्वविधानमनर्थकं स्यात्। अतो न पुरुषवचनातिदेश इत्यर्थः। तेनेति। हिस्वयोः पुरुषवचनातिदेशाऽभावेन क्रमात् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञालाभेन चेत्यर्थः। सकलेति। सकलपुरुषवचनविषये हिर्भवति। स च भवन् परस्मैपदिभ्य एव कर्तर्येव भवति, न त्वात्मनेपदिभ्यो भावकर्मकर्तृष्वित्यर्थः, 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदमि'त्युक्तेरिति भावः। आत्मनेपदिभ्यः स्वः इति। 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' 'भावकर्मणोः' इत्यादिसूत्रविषयेभ्यो धातुभ्यः भावकर्मकर्तृषु लोटः स्व एव भवतीत्यर्थः। अनयोरत्र क्रमात् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञाविध्यभावे तु लादेशत्वेन उभयोः परस्मैपदत्वात् कर्तर्येव परस्मैपदमात्मनेपदिभ्योऽपि स्यादिति भावः। समुच्चये। समभिहार इति पदरहितं 'क्रिया, लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते। क्रियेति लुप्तषष्ठीबहुवचनान्तं समुच्चय इत्यत्रान्वेति। तदाह—अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये इति। एवंच कारकसमुच्चयमाश्रित्य नाऽस्य प्रवृत्तिः। प्रागुक्तमिति। धातोर्लोट्, तस्य हिस्वौ प्रसिद्धहिस्वधर्मकौ, तध्वमोर्विषये वा इत्युक्तमित्यर्थः। यथाविध्यनुप्रयोगः। 'क्रियासमभिहारे' इति, 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति च लोड्विधी उक्तौ। तयोर्मध्ये यत्पूर्वसूत्रं 'क्रियासमभिहारे' इति तदेतत्पूर्वशब्देन परामृश्यते। तदाह—आद्ये लोड्विधाने इति। विधिमनतिक्रम्य यथाविधि। यस्याः प्रकृतेः लोड्विहितः तस्या अनुप्रयोग इति लभ्यते। तदाह—लोट्प्रकृतिभूत एवेति। अत्राऽनुप्रयोगः पश्चात्प्रयो-

योज्यः । २८२८ समुच्चये सामान्यवचनस्य ३।४।५॥ समुच्चये लोडविधौ सामान्यार्थकस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिवादयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः । 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' (वा ४६९५) । याहि याहीति याति । पुनःपुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानं यानं 'याती'त्यस्य । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः । यान्ति । यासि । याथः । याथ । यात यातेति यूयं यात । याहि याहीत्ययासीत् । अयास्यद्वा । अधीष्वाऽधीष्वेत्यधीते । ध्वंविषये पक्षे अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वम् । समुच्चये तु सक्तून्पिब, धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व, दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते । तध्वमोस्तु पिबत, खादतेत्यभ्यवहरत । भुङ्ग्ध्वमास्वदध्वमित्यभ्यवहरध्वम् । पक्षे हिस्वौ । अत्र समुच्चीय-

---

मानस्यव्यवहितत्वं विवक्षितम्, 'लुनाहि लुनीहि इत्येवायं लुनातीति' भाष्यप्रयोगाल्लिङ्गात् । समुच्चये सामान्यवचनस्य । उच्यतेऽनेनेति वचनः । सामान्यवाचिन इत्यर्थः । फलितमाह—सामान्यार्थकस्येति । समुच्चीयमानक्रियासामान्यवाचिन इत्यर्थः । अनुप्रयोगादिति । अनुप्रयुज्यमानादित्यर्थः । तत इति । अनुप्रयुज्यमानधातुप्रकृतिकलडादिभिरित्यर्थः । हिस्वाभ्यां तु न सङ्ख्याकारकाद्यभिव्यक्तिः । तथाच भाष्यम्—'हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थकं तेनाऽपरिसमाप्तोऽर्थः' इत्यादि । 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति वार्तिकं द्विरुक्तप्रक्रियायां व्याख्यातम् । इदमाद्यसूत्रविहितलोडन्तविषयमिति भाष्ये स्पष्टम् । क्रियासमभिहारे लोटमुदाहरति—याहि याहीति यातीति । भाष्ये 'इति' शब्दस्य दर्शनादिति भावः । ह्यन्तस्येति । याहि याहीत्यस्येत्यर्थः । एककर्तृकमिति । यातीति यानकर्तुस्तदेकत्वस्य च प्रतीतेरित्यर्थः । अभेदान्वये इति । तथाच पुनः पुनरतिशयेन वा यद्यानं तदात्मकमेककर्तृकं वर्तमानं यानमिति बोधः । तिङन्तेषु सर्वत्र क्रियाविशेष्यक एव बोध इति सिद्धान्तादेवमुक्तिः । एवमिति । याहि याहीति यातः । याहि याहीति यान्तीत्यादिसकलपुरुषवचनेषूदाहार्यमित्यर्थः । याहि याहीति ययौ । याहि याहीति याता । याहि याहीति यास्यति । याहि याहीति यातु । लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनतादेशविषये लोटो हिभावविकल्प उक्तः—वा च तध्वमोरिति । तत्र हिभावपक्षे याहि याहीति यूयं यातेति सिद्धवाक्यस्य अभावपक्षे आह—यात यातेति यूयं यातेति । याहि याहीत्ययात् । याहि याहीति यायात् । लुङ्याह—याहि याहीत्ययासीदिति । लृङि उदाहरति—अयास्यद्वेति । याहि याहीत्ययास्यदिति लृङि रूपम् । यास्यति वेति पाठे लृटि उदाहरणम् । क्रमस्तु न विवक्षितः । पक्षे इति । ध्वंविषये स्वादेशाभावपक्षे इत्यर्थः । यूयमधीध्वम् इति । लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनम् । भावकर्मणोस्तु भूयस्व भूयस्वेति भूयते । पच्यस्व पच्यस्वेति पच्यते इत्युदाहार्यम् । अथ 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इत्यस्योदाहरति—

ानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाऽभेदान्वयः। पक्षे सक्तून्पिबति। धानाः खादति। अपूपं भुङ्क्ते। दाधिकमास्वादयते। एतेन—

'पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हराऽमराङ्गनाः।
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा वली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः॥'

माघ. स. १ श्लो. ५१

इति व्याख्यातम् अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात्। इह पुनः पुनरवस्कन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्यानं भ्रममूलकमेव। द्वितीयसूत्रे 'क्रियासमभिहारे' इत्यस्याननुवृत्तेः। लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च। पूरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषांचित् भ्रम एव। पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात्। इति लकारार्थप्रकरणम्।

समुच्चये द्विविति। अभ्यवहरतीति। पानं द्रवद्रव्यस्य दन्तसंमर्दनं विना भक्षणम्। खादनं तु कठिनद्रव्यस्य चर्वणम्। तयोः सामान्यरूपमभ्यवहरणम्, यथाकथञ्चित् भक्षणात्मकत्वात्। पक्षे हिस्वाविति। तध्वमोर्विषये कदाचित् हिस्वादेशौ पक्षे इत्यर्थः। 'पिब खादेत्यभ्यवहरते'त्युदाहार्यम्। अत्रेपि। 'पिब खादेत्यभ्यवहरती'त्यादौ समुच्चीयमानपानखादनादिक्रियाविशेषाणामनुप्रयुज्यमानधातुवाच्याभ्यवहरणात्मकक्रिया सामान्येन अभेदान्वय इत्यर्थः। पक्षे सक्तूनिति। समुच्चये लोडभावपक्षे अनुप्रयोगोऽपि सामान्यवचनस्य नास्तीति भावः।

एतेनेति। 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इति च सूत्रद्वयेन तदुदाहरणप्रदर्शनेन च 'पुरीमवस्कन्दे'त्यादि माघकाव्यस्थं श्लोकवाक्यं व्याख्यातमित्यर्थः। बली रावणः नमुचिद्विषा इन्द्रेण सह विगृह्य विरोधं प्राप्य, पुर्याः अमरावत्याः अवस्कन्दनं पीडनं, नन्दनवनस्य लवनं रत्नानां मोषणम्, अमराङ्गनानां हरणम् इत्येवम्प्रकारेण अहर्दिवम् अहन्यहनि अस्वास्थ्यं चक्रे कृतवानित्यन्वयः। इत्थंशब्दः इतिपर्यायः अवस्कन्दनादिक्रियाविशेषाणां अस्वास्थ्यक्रियासामान्ये अभेदं ग्राहयति फलितमाह—अवस्कन्दनलवनादीति। आदिना मोषणं हरणं च गृह्यते। भ्रममूलकत्वमुपपादयति—द्वितीयसूत्रे इति। अननुवृत्तेरिति। भाष्ये तदननुवृत्तेरुक्तत्वादिति भावः। तदनुवृत्त्यभ्युपगमे बाधकमाह—लोडन्तस्येति। 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रे 'क्रियासमभिहारे' इत्यनुवृत्तौ 'अवस्कन्दे'त्यादिलोडन्तानां 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति द्वित्वापत्तेरित्यर्थः। भ्रम एवेति। मध्यमपुरुषांशे एकवचनांशे च भ्रम एवेत्यर्थः। कुत इत्यत आह—पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वादिति। अत्र भाष्ये हिस्वान्तयोरनभिव्यक्तसङ्ख्याकालकत्वात्तदभिव्यक्तये अनुप्रयोगस्य न्याय्यत एव प्राप्तत्वादनुप्रयोगविधिर्मास्तु इत्युक्तम्। एवञ्च 'तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानम्' इति श्रुतौ 'समुच्च-

अथ कृदन्ते कृत्यप्रकरणम् ॥ २३ ॥

२८२९ धातोः ३।१।९१॥ आ तृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम्। 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' (सू ७८१)। 'कृदतिङ्' (सू ३७४)। २८३० वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ३।१।९४॥ परिभाषेयम्। अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात्स्त्र्यधिकारोक्तं विना। २८३१ कृत्याः ३।१।९५॥ अधिकारो-

---

येऽन्यतरस्याम्' इति लोटो हिस्वावेव भवतः, न त्वनुप्रयोगः। तत्र जननमरणक्रिययोरेव विवक्षिततया संख्याकालाभिव्यक्तेरविवक्षितत्वेन तत्राऽनुप्रयोगस्य प्रयोजनाऽभावात्। एतेन 'आ च सत्यलोकादाचाऽवीचेर्जायस्व म्रियस्व' इति विपरिवर्तमानमात्मानं जीवलोकं चालोकयाऽस्मिन् संसारे नित्याऽशुचिदुःखात्मकं प्रसङ्ख्यानमुपवर्तते' इति वाचस्पत्यग्रन्थेऽपि जायस्व म्रियस्वेति व्याख्यातम्। न चात्र 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इत्यत्र 'क्रियासमभिहारे' इत्यस्यानुवृत्तेरुक्तत्वात् कथमिह पौनःपुन्यावगतिरिति वाच्यम्, आ च सत्यलोकादाचावीचेः विपरिवर्तमानम् इति समभिव्याहारेण तदुपपत्तेः। उदाहृतश्रुतौ तु पौनःपुन्यं असकृत्पदगम्यमित्यदोषः। कल्पतरुग्रन्थे तु जायस्व म्रियस्वेत्यत्र 'क्रियासमभिहारे' इति सूत्रेण लोडित्युक्तम्। तत्तु द्वित्वापत्तेरुपेक्ष्यमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्। इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां लकारार्थप्रक्रियानिरूपणं समाप्तम्।

अथ कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यन्ते। तदेवं। 'प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः' इति प्रतिज्ञातेषु तृतीयाध्यायस्थप्रत्ययेषु प्रथमपादे 'प्रत्ययः', 'परश्च' इत्यारभ्य 'कुपिरञ्जोः प्राचां श्यन्' इत्यन्तैः सूत्रैर्विहिताः कतिचित्प्रत्यया निरूपिताः। अथ तदुत्तरसूत्रविहितान् निरूपयितुमुपक्रमते—धातोः। आ तृतीयेति। आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेरित्यर्थः। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् इति। कृदतिङ् इति। व्याख्यातं प्राक्। वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्। असरूपः इति छेदः। परिभाषेयमिति। अधिकारत्वे स्वरितत्वकल्पनागौरवादिति भावः। असरूपः इति लिङ्गनिर्देशः। यत्र असरूपप्रत्ययो विधास्यते तत्र वेत्युपतिष्ठते। 'वेत्यतः प्राक् 'बाधक' इति शेषः। असरूपो वा बाधको भवतीति यावत्। कस्य बाधको वेत्याकाङ्क्षायाम् उत्सर्गस्येत्यर्थाल्लभ्यते। फलितमाह—अस्मिन् धात्वधिकारे इत्यादिना। स्त्रीशब्दः स्वर्यते। तदाह—स्त्र्यधिकारोक्तं विनेति। 'स्त्रियां क्तिन्' इति वक्ष्यमाणस्त्र्यधिकारस्थमपवादं विनेत्यर्थः। स्त्र्यधिकारस्तु असरूपः प्रत्ययः उत्सर्गस्य नित्यमेव बाधक इति भावः। 'ण्वुल्तृचौ' इत्युत्सर्गः। 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इत्यपवादः। तद्विषये ण्वुल्तृचावपि भवतः। विक्षिपः। विक्षेपकः। विक्षेप्ता। असरूप इति किम्। 'कर्मण्यण्' इत्युत्सर्गः। 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यपवादः स तु सरूपत्वान्नित्यं बाधक एव। गोदः। कम्बलदः। 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' इति वचनात् अनुबन्धो न सारूप्यप्रतिबन्धकः।

ऽयं ण्वुलः प्राक्। २८३२ कर्तरि कृत् ३।४।६७॥ कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्ते—२८३३ तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ३।४।७०॥ एते भावकर्मणोरेव स्युः। २८३४ तव्यत्तव्यानीयरः ३।१।९६॥ धातोरेते प्रत्ययाः स्युः। तकाररेफौ स्वरार्थौ। एधितव्यम्। एधनीयं त्वया। भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीवत्वं च। चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया। 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' (वा १९२०)। वसतीति वास्तव्यः। 'केलिमर उपसंख्यानम्' (वा १९१९)। पचेलिमा माषाः। पक्तव्याः। भिदेलिमाः सरलाः। भेत्तव्याः। कर्मणि प्रत्ययः। वृत्तिकारस्तु 'कर्म-

अस्त्रियां किम्। 'स्त्रियां क्तिन्' इत्युत्सर्गः। 'अ प्रत्ययात्' इति प्रत्ययान्ताद्विहितः अकारप्रत्ययः तस्य अपवादः। स बाधक एव भवति। चिकीर्षा। व्यावक्रोशी, व्याक्रुष्टिः इत्यत्र तु 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' इति णच् क्तिनो बाधको वा भवत्येव। 'अस्त्रियाम्'मिति निषेधस्तु नास्ति, तस्य 'ण्वुः स्त्रियाम्'मित्यधिकारोक्तत्वाऽभावात्। कृत्याः। कृत्यसंज्ञका इत्यर्थः। ततश्च 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च,' 'अर्हे कृत्यतृचश्च,' शकि लिङ् च' इत्यादिषु प्रवर्तते। ण्वुलः प्रागिति। 'ण्वुल्तृचौ' इत्यतः प्रागित्यर्थः। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। कर्तरि कृत्। अर्थनिर्देशोऽयम्। इति प्राप्ते इति। वक्ष्यमाणतव्यदादिप्रत्ययानां कृत्संज्ञकत्वात्तेषां कर्तरि प्राप्ताविरयर्थः। तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः। 'लः कर्मणि च भावे च' इति सूत्रोपात्ते भावकर्मणी तच्छब्देन परामृश्येते। तदाह—एते भावकर्मणोरेवेति। नतु कर्तरीति भावः। वैशेषिकत्वादेव सिद्धे एवकारस्तु तव्यदादीनां कृत्संज्ञकतया प्राप्तकर्त्रर्थकत्वस्याऽभावमनुवदन् कृत्यसंज्ञया वैशेषिक्या कृत्संज्ञाया अबाधं गमयति। तव्यत्तव्यानीयरः। तव्यत् तव्य अनीयर् एषां द्वन्द्वः। प्रत्ययाः स्युरिति। ते कृत्यसंज्ञकाः कृत्संज्ञकाश्च इत्यपि ज्ञेयम्। स्वरार्थाविति। 'तित्स्वरितम्' इति 'उपोत्तमं रिति' इति च स्वरविशेषार्थावित्यर्थः। निरनुबन्धकस्य तु तव्यस्य प्रत्ययस्वरेण आद्युदात्तत्वमेवेति बोध्यम्। भावे उदाहरति—एधितव्यमिति। त्वत्कर्तृका एधनक्रियेत्यर्थः। ननु 'लः कर्मणि च' इत्यत्र असत्त्वभूतस्यैव भावस्य ग्रहणम्, तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपताया उक्तत्वात्। ततश्च तस्य भावस्य असत्त्वरूपत्वाऽत्र 'तयोरेव कृत्य' इति तच्छब्देन परामर्शात्तव्यदादीनामसत्त्ववाचितया लिङ्गसंख्यान्वयोऽनुपपन्न इत्यत आह—भावे औत्सर्गिकमेकवचनमिति। 'एकवचनम्, द्विबहुषु द्विबहुवचने' इति सूत्रपाठमभ्युपगम्य द्वित्वबहुत्वाऽभावे एकवचनमिति भाष्यसिद्धान्तादिति भावः। क्लीबत्वं चेति। 'एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम, लिङ्गसर्वनाम नपुंसकम्' इति 'दाण्डिनायन' इति सूत्रस्थभाष्यादिति भावः। कर्मण्युदाहरति—चेतव्य इति। 'वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्च' इति वार्तिकम्। वास्तव्य इति। वस्तेत्यर्थः। णित्वादुपधावृद्धिः। केलिमर इति। धातोरित्येव। भावकर्मणोरेवेदम्। केलिमरि ककाररेफावितौ। भिदेलिमा इति। कित्वान्नोपधागुणः। सरलाः वृक्षविशेषाः।

कर्तरि चायमिष्यते' इत्याह । तद्भाष्यविरुद्धम् । **२८३५ कृत्यचः ८।४।२९॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्स्थस्य नस्य णत्वं स्यात् । प्रयाणीयम् । अचः किम् । प्रमग्नः । 'निर्विण्णस्योपसंख्यानम्' (वा ५००४) अचः परत्वाभावादप्राप्ते वचनम् । परस्य णत्वम् । पूर्वस्य ष्टुत्वम् । निर्विण्णः । **२८३६ णेर्विभाषा ८।४।३०॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य ण्यन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्थस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । विहितविशेषणम् किम् । यका व्यवधाने यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य । 'णत्वे दुर उपसर्गत्वं न' इत्युक्तम् । दुर्यानम् । दुर्यापनम् । **२८३७ हलश्चेजुपधात् ८।४।३१॥** हलादेरिजुपधात्कृत्स्थस्याचः परस्य णो वा स्यात् । प्रकोपणीयम् । प्रकोपनीयम् । हलः किम् । प्रोहणीयम् । इजुपधात् किम् । **२८३८ इजादेः सनुमः ८।४।३२॥** सनुमश्चेद्भवति तर्हि इजादेर्हलन्ताद्विहितो

तद्भाष्येति । भाष्ये भिदेलिमा इत्युदाहृत्य 'भेत्तव्या' इत्येव विवरणादिति भावः । कृत्यचः । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादनोत्परः' इत्यत उपसर्गादिति च । उपसर्गस्थादिति विवक्षितम् । 'कृति'त्यनन्तरं 'विद्यमानस्ये'ति शेषः । अच इति पञ्चमी । तदाह—उपसर्गस्थादिति । असमानपदत्वादप्राप्तौ वचनम् । 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इत्यनुवर्तते । तदाह—प्रयाणीयमिति । निर्विण्णस्येति । नस्य ण इत्युपसंख्यानमित्यर्थः । अचः परत्वाभावदिति । विदेः क्तप्रत्यये 'रदाभ्याम्' इति दकारादुत्तरस्य तकारस्य पूर्वदस्य च नत्वे 'निर्विन् न' इति स्थिते नकारस्य अचः परत्वाऽभावात् 'कृत्यचः' इति अप्राप्ते णत्वे इदं णत्ववचनमित्यर्थः । नकारेण व्यवधानाच्च णत्वस्याऽप्राप्तिर्बोध्या । पूर्वस्येति । नस्य णत्वे ष्टुत्वेन णत्वमित्यर्थः । तथाच द्विणकारकं रूपम् । णेर्विभाषा । 'कृत्यचः' इत्यनुवर्तते । 'रषाभ्यां नो णः' इति च । 'णे'रिति कृतो विहितविशेषणम् । तदाह—उपसर्गस्थादित्यादिना । प्रयापणीयमिति । याधातोर्णौ पुकि यापि इत्यस्मात् ण्यन्तादनीयरि णेर्लोपे अनेन णत्वविकल्पः । यकेति । यापि इत्यस्मात् ण्यन्तात् कर्मणि लटः शानचि 'आने मुक्' इति मुगागमे यकि णिलोपे प्रयाप्यमाणशब्दे णत्वविकल्पः इष्यते । णेः परो यः कृत् तत्स्थस्य णत्वविकल्प इत्युक्तौ तु इतः शानचो यका व्यवहितत्वेन णिचः परत्वाऽभावात् तत्स्थस्य नस्य णत्वविकल्पो न स्यात् । तदर्थं णेरिति विहितविशेषणमाश्रितमित्यर्थः । भाष्ये तु ण्यन्तात्परो यः कृत् इत्यंशेऽप्यट्कुप्वाङ्नुमित्याद्यनुवर्त्य यकारव्यवधानेऽपि णत्वविकल्पः समर्थितः । णत्वे दुर इति । 'दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्यनेनेति भावः । ततश्च दुर उपसर्गत्वाऽभावात् ततः परे कृत्स्थनकारे सूत्रद्वयमपि न प्रवर्तते इत्यभिप्रेत्य उदाहरति—दुर्यानं दुर्यापनमिति । यातेर्ण्यन्तात् ल्युटि णिलोपे दुर्यापनमिति रूपम् । हलश्चेजुपधात् । हलन्तादिति नार्थः, इजुपधस्य हलन्तत्वाऽव्यभिचारात् । किन्तु हलादेरिति विवक्षितम् । तदाह—हलादेरिजुपधादिति । 'परस्ये-

यः कृत्तस्यस्यैव । प्रेङ्खणीयम् । इजादेः किम् । 'मगि सर्पणे' । प्रमङ्गनीयम् । नुम्ग्रहाणमनुस्वरोपलक्षणार्थम् । 'अट्कुप्वाङ्'-(सू १९७) इति सूत्रेऽप्येवम् । तेनेह न । प्रेन्वनम् । इह तु स्यादेव । प्रोम्भणम् । **२८३९ वा निंसनिक्षनिन्दाम् ८।४।३३॥** एषां नस्य णो वा स्यात्कृति परे । प्रणिंसितव्यम् । प्रनिंसितव्यम् । **२८४० न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् ८।४।३४॥** एभ्यः कृन्नस्य णो न । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् । 'पूञ एवेह ग्रहणमिष्यते' (वा ५०११) । पूङस्तु प्रपवणीयः सोमः । 'ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्' (वा ५०१२) । प्रभापनीयम् । 'ख्याञः शस्य यो वा' (वा १५८४) इत्युक्तं णत्वप्रकरणोपरि तद्बोध्यम् । यत्वस्यासिद्धत्वेन शकारव्यवधानान्न णत्वम् । प्रख्यानीयम् । **२८४१ कृत्यल्युटो बहुलम् ३।३।११३॥** स्नान्त्यनेन स्नानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः। **२८४२ अचो यत् ३।१।९७॥** अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात् । चेयम् । जेयम् । अज्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । योगविभागोऽप्येवम् । तव्यदादिष्वेव यतोऽपि सुपठत्वात् । २८४३

ति शेषः । प्रोहणीयमित्यादिप्रत्युदाहरणे तु 'कृत्यचः' इति नित्यमेव णत्वम् । इजादेः । 'णेर्विभाषा' इति निवृत्तम् । 'कृत्यचः' इत्यनुवर्तते, 'हलश्चेजुपधात्' इत्यतो हल इति च । प्रकृतिविशेषणत्वात् तदन्तविधिः । तथाच सनुमो हलन्तात् इजुपधात् परस्य कृन्नस्य णः स्यादिति लभ्यते । एवञ्च प्रेङ्खणीयमित्यादौ 'कृत्यचः' इत्येव सिद्धेरिदं नियमार्थमित्याह—सनुमश्चेदिति । कृत्तस्यस्यैवेत्यनन्तरं 'णत्व'मिति शेषः । प्रेङ्खणीयमिति। इखधातुरिदित्वात्सनुम् । ननु 'इवि प्रीणने' इति धातोर्ल्युटि तस्याऽनादेशे प्रेन्वनमित्यत्रापि णत्वं स्यात्, सनुमोऽस्य इजादित्वाद्धलन्तत्वाच्चेत्यत आह—नुम् ग्रहणमित्यादि । अनुस्वारश्च सर्व एव गृह्यते, नतु नुंस्थानिक एव । अविशेषात् । तदाह—इहेति । प्रोम्भणमिति । इह उम्भधातुः स्वाभाविकानुस्वारवानेव, न तु नुम्स्थानिकानुस्वारवानिति भावः । वा निंस । 'कृत्यचः' इत्यतः कृतीत्यनुवृत्तम् । अच इति च निवृत्तम् । तदाह—एषां नस्येति । न भाभू । प्रभानीयमिति । इह 'कृत्यचः' इति प्राप्तं णत्वं नेति भावः । णत्वप्रकरणोपरीति । इदं 'चक्षिङः ख्याञ्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । प्रख्यानीयमिति । इह यत्वस्याऽसिद्धतया शकारेण व्यवधानात् 'कृत्यचः' इति णत्वं नेति भावः। कृत्यल्युटो । याभ्यः प्रकृतिभ्यो येष्वर्थेषु विहिताः ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थः । स्नानीयमिति । करणे अनीयर् । दानीय इति । सम्प्रदानेऽनीयर् । भाष्ये तु 'कृतो बहुलमिति वक्तव्यम्' इत्युक्त्वा पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । कर्मणि ण्वुल् । मोऽश्नीनाधाह्यमानेन । अनद्यतने भविष्यति लृडित्युदाहृतम् । अचो यत् । अज्ग्रहणमकर्तुमिति । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ऋहलन्तात् विशिष्य ण्यतो विहितत्वेन हलन्तेभ्यो यत्प्रत्ययस्याप्रवृत्तिरित्यर्थः । वासरूपविधिस्तु सरूपत्वान्न भवति । योगविभागोऽप्येवमिति । कर्तुमशक्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—तव्यदादिष्वे

'आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।
श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ।' इति स्मृतेः ।

पण्या गौः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पाण्यमन्यत् । स्तुत्यर्हमित्यर्थः । अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये वृङो यत् । शतेन वर्या कन्या । वृत्याऽन्या । २८५० **करणम् ३।१।१०२॥** वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम् । करणम् किम् । वाह्यम् । वोढव्यम् । २८५१ **अर्यः स्वामिवैश्ययोः ३।१।१०३॥** 'ऋ गतौ' अस्माद्यत् । ण्यतोऽपवादः । अर्यः स्वामी वैश्यो वा । अनयोः किम् । आर्यो ब्राह्मणः । प्राप्तव्य इत्यर्थः । २८५२ **उपसर्या काल्या प्रजने ३।१।१०४॥** गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्या गौः । गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्या इति किम् । उपसार्या काशी । प्राप्तव्येत्यर्थः । २८५३ **अजर्यं संगतम् ३।१।१०५॥** नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत्, संगतं चेद्विशेष्यम् । न जीर्यतीत्यजर्यम् ।

क्यपि 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति सम्प्रसारणे रूपम् ॥ वचनाऽनर्हमित्यर्थः । अत्र गर्हाया अप्रतीतेः यदेवेति न नियम इति भावः । ननु गुरुनाम्नः अगर्ह्यत्वात् कथं वचनानर्हत्वमित्यत आह—तद्धि न गर्ह्यं वचनानर्हं चेति । कुत इत्यत आह—आत्मनामेति । पण्या गौरिति । पणधातोर्व्यवहारार्थकात् यन्निपात्यते इति भावः । यद्यपि 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' इति धातोः अर्थद्वयमस्ति तथापि पण्यशब्दस्य प्रयोगबलेन व्यवहर्तव्य एव रूढत्वादिह व्यवहारार्थक एव गृह्यते । तदाह—व्यवहर्तव्येति । क्रेतव्येत्यर्थः—पाण्यमन्यदिति । ण्यति उपधावृद्धिरिति भावः । व्यवहर्तव्यादन्यदित्यर्थः । तदाह—स्तुत्यर्हमिति । अप्रतिबन्ध इति । अनियम इत्यर्थः । वृङो यदिति । 'वृङ् सम्भक्तौ' इति क्रैयादिकस्यैवाऽत्र ग्रहणम् । नतु 'वृञ् वरणे' इत्यस्य, अनिरोधरूपार्थस्य सम्भक्तिवाचित्व एव सामञ्जस्यादिति भावः । शतेन वर्या कन्येति । पुरुषशतेन परिग्रहीतुमर्हा, अनेनैव वरणीयेति नियमो नास्तीत्यर्थः । वृत्या अन्येति । अनुरूपेण वरणीयेत्यर्थः । 'एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्' इति क्यपि तुक् । अत्र अनियमस्य अप्रतीतेर्न यत् । अत्र वर्याशब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य ग्रहणात्पुंसि 'वार्या ऋत्विजः' इति वृत्तिः । वह्यं करणम् । वहेः करणे यत् निपात्यते । ण्यतोऽपवादः । अर्यः स्वामिवैश्ययोः । अस्माद्यदिति । निपात्यत इति शेषः । ण्यतोऽपवाद इति । 'ऋहलोः' इति प्राप्तस्य ण्यतोऽपवाद इत्यर्थः । यति ऋकारस्य गुणे रपरत्वम् । तदाह—अर्यः स्वामीति । आर्यो ब्राह्मणः इति । ण्यति वृद्धौ रपरत्वमिति भावः । उपसर्या । प्रजननं प्रजनः गर्भग्रहणम् । भावे घञ् । 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधः । कालः प्राप्तोऽस्याः काल्या । 'तदस्य प्राप्त'मित्यनुवर्तमाने 'कालाद्यत्' इति यत् । चेदित्यध्याहार्यम् । तदाह—गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदिति । गर्भग्रहणे प्राप्तकाला स्त्रीपशुव्यक्तिः विवक्षिता चेत् उपसर्या इति निपात्य-

'तेन संगतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतम्' इति भट्टिः। 'मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बबन्ध' इत्यत्र तु संगतमिति विशेष्यमध्याहार्यम्। संगतम् किम्। अजरिता कम्बलः। भावे तु संगतकर्तृकेऽपि ण्यदेव। अजार्यं संगतेन। २८५४ **वदः सुपि क्यप्च ३।१।१०६॥** उत्तरसूत्रादिह भाव इत्यपकृष्यते। वदेर्भावे क्यप्स्याच्चाद्यदनुपसर्गे सुप्युपपदे। ब्रह्मोद्यम्। ब्रह्मवद्यम्। ब्रह्म वेदः तस्य वदनमित्यर्थः। कर्मणि प्रत्ययावित्येके। उपसर्गे तु ण्यदेव। अनुवाद्यम्। अपवाद्यम्। २८५५ **भुवो भावे ३।१।१०७॥** क्यप्स्यात्। ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम्। सुपीत्येव। भव्यम्। अनुपसर्ग इत्येव। प्रभव्यम्। २८५६ **हनस्त च ३।१।१०८॥** अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप्स्यात्तकारश्चान्तादेशः। ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या स्त्रीत्वं लोकात्। २८५७ **एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ३।१।१०९॥** एभ्यः क्यप्स्यात्। २८५८ **ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ६।१।७१॥** इत्यः। स्तुत्यः। 'शास इदङ्हलोः' (सू २४८६)। शिष्यः। वृ इति वृञो ग्रहणं न वृङः। वृत्यः।

ते। उपपूर्वात् सृधातोः यदिति फलितम्। ण्यतोऽपवादः। अजर्यम्। कर्तरि यदिति। 'कर्तरीति वक्तव्यम्' इति वार्तिकम्। निपातनात् कर्तरीति लभ्यत इति तदाशयः। सङ्गतमिति। सङ्गतं सङ्गमः। न जीर्यतीत्यजर्यमिति। मित्रत्वमिति शेषः। जरितृ न भवतीत्यर्थः। अत्र भट्टिप्रयोगमाह—तेनेति। हे राम! तेन आर्येण अजर्यम् अनश्वरं सङ्गतं संगमं द्रुतं कुरु इत्यन्वयः। ननु 'मृगैरजर्यं जरसा' इत्यत्र संगतशब्दाऽभावात् कथं यदित्यत आह-मृगैरित्यादि। कालिदासकाव्यमिदम्। अजरितेति। तृजन्तम्। अत्र संगतशब्दाभावान्न यदिति भावः। भावे त्विति। भावस्य संगतकर्तृकत्वेऽपि संगतस्य प्रत्ययवाच्यत्वाभावात् न यदित्यर्थः। वदः सुपि। उत्तरेति। 'भुवो भावे' इत्युत्तरसूत्राद्भाव इत्यपकृष्यते इत्यर्थः। भूधातोरकर्मकत्वेन उत्तरसूत्रे भावग्रहणस्य वैयर्थ्यादिति भावः। अनुपसर्गे इति। 'वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणम्' इति भाष्यादिति भावः। ब्रह्मोद्यमिति। वदेः क्यपि 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम्। 'वस्तुतस्तु नेह भावग्रहणमपकृष्यते। तत्र भावग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्यादिति मतमनुसृत्य आह—कर्मणि प्रत्ययावित्येके इति। क्यब्यतावित्यर्थः। भुवो भावे। ब्रह्मभूयमिति। कित्त्वान्न गुणः। क्लीबत्वं लोकात्। भव्यमिति। भाव इत्यर्थः। अत्र सुबुपपदत्वाऽभावात् यदेव, गुणः, 'वान्तो यि' इत्यवादेशः। प्रभव्यमिति। प्रभाव इत्यर्थः। हनस्त च। अन्तादेश इति। प्रकृतेरिति शेषः। भावे किम्? घात्यो वृषलः। अनुपसर्गे किम्? प्रघातः। निरुपपदं इत्येति तु असाध्वेव। एतिस्तु। एति स्तु, शास्, वृ, दृ, जुष्, एषां षण्णां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। सुप्यनुपसर्गे भाव इति निवृत्तम्। तदाह—एभ्यः क्यप्स्यादिति। ह्रस्वस्य। स्पष्टमिति न व्याख्यातम्। इत्य इति। इणः क्यपि तुक्। उपेयमित्यत्र तु ईङो देवादिकाद्यत्

वृङस्तु वार्या ऋत्विजः। आदृत्यः। जुष्यः। पुनः क्यबुक्तिः परस्यापि ण्यतो बाधनार्था। अवश्यस्तुत्यः। 'शंसिदुहिगुहिभ्यो वा' (वा १८३५) इति काशिका। शस्यम्। शंस्यम्। दुह्यम्। दोह्यम्। गुह्यम्। गोह्यम्। 'प्रशस्यस्य श्रः' (सू. २००९) 'ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः' (सू. ३७०२) इति सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम्। इतरयोस्तु मूलं मृग्यम्। 'आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम्' (वा १९२५)। 'अञ्जू' व्यक्तिम्रक्षणादिषु। बाहुलकात्करणे क्यप्। 'अनिदिताम्—' (सू. ४१५) इति नलोपः। आज्यम्। **२८५९ ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः ३।१।११०॥** वृत् वृत्यम्। वृध् वृध्यम्। क्लृपिचृत्योस्तु, कल्प्यम्। चर्त्यम्। तपरकरणम् किम्। कृत् कीर्त्यम्। अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावे ण्यत्। णिजन्तात्तु यदेव। **२८६० ई च खनः ३।१।१११॥** चात्क्यप्। आद्गुणः। खेयम्। इ च इति ह्रस्वः सुपठः। **२८६१ भृञोऽसंज्ञायाम् ३।१।११२॥**

वृञो ग्रहणमिति। वार्तिकमिदम्। न वृङः इति। 'वृङ् सम्भक्तौ' इति ङितः क्र्यादिकस्य न ग्रहणमित्यर्थः। वार्या ऋत्विज इति। अवश्यं भजनीया इत्यर्थः। अत्र 'वृङ् सम्भक्तौ' इत्यस्मात् ण्यदित्यर्थः। 'अवद्यपण्यवर्या' इति निपातनसिद्धो यत्तु न, अत्र निरोधस्य नियमस्य विवक्षितत्वात्। ननु 'वदः सुपि' इत्यतः अनुवृत्त्यैव सिद्धे क्यब्ग्रहणमिह व्यर्थम्। नच चकारानुकृष्टयतोऽप्यनुवृत्तिनिवृत्तये क्यब्ग्रहणमिति वाच्यम्, चकारस्य अस्वरितत्वेन 'भुवो भावे' इत्याद्युत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यभावादित्यत आह—क्यबुक्तिः परस्यापीति। 'ओरावश्यके' इति विहितस्येत्यर्थः। वेति काशिकेति। वा क्यप्। तदभावे हलन्तत्वात् ण्यत्। भाष्ये त्वेतन्न दृश्यते इति भावः। शस्यम्, शंस्यमिति। क्यप्पक्षे 'अनिदिताम्' इति नलोपः। दुह्यमिति। क्यप्पक्षे कित्त्वान्न गुणः। अत्र 'शंसिदुहिगुहिभ्यो वा' इत्यस्य भाष्ये अदर्शनेऽपि शंसेर्ण्यत्क्यपौ प्रमाणिकावित्याह—प्रशस्यस्येति। 'प्रशस्यस्य श्रः' इति निर्देशबलात् शंसेः क्यप्सिद्धः। 'ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः' इत्याद्युदात्तत्वविधौ शंसेर्ण्यदन्तत्वानुवादबलात् ण्यत्सिद्धः। ततश्च शस्यं शंस्यमिति रूपद्वयं सिद्धम्। इतरयोस्तु दुहिगुह्योः क्यब्विकल्पे मूलं नास्तीत्यर्थः। उपसङ्ख्यानमिति। क्यप् इति शेषः। आज्यमिति। न चाङ्पूर्वकत्वे पदपाठे अवग्रहः स्यादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः। पदकाराणामवग्रहाऽभावस्त्वप्रामाणिक एव। पदपाठस्याऽधुनिकत्वात् इति भाष्ये स्पष्टम्। एवञ्च 'अस्मद्र्यगित्यस्मद्रि-य'गित्यवग्रहः अप्रामाणिक एव। अस्मद्रि अक् इत्येवाऽवग्रहो युक्तः, अस्मच्छब्दस्य टेरद्र्यादेशविधानात् इत्याद्यूह्यम्। ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः। क्लृप्चृती वर्जयित्वा ऋदुपधाद्धातोः क्यबित्यर्थः। ननु तपरकरणमिह व्यर्थमित्यत आह—अनित्यण्यन्ता इति। ...तु यदेवेति। 'अचो यत्' इत्यनेनेति भावः। ई च खनः। चात् क्यबिति। खने-

भृत्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयं न तु संज्ञा । 'समश्च बहुलम्' (वा १९४०)। संभृत्याः-संभार्याः । असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्तिकम् । असंज्ञायाम् किम् । भार्या नाम क्षत्रियाः । अथ कथं भार्या वधूरिति । इह हि 'संज्ञायां समज-' (सू ३२७६) इति क्यपा भाव्यम् । संज्ञापर्युदासस्तु पुंसि चरितार्थः । सत्यम् । विभर्तेर्भृञ् इति दीर्घान्तात्क्र्यादेर्वा ण्यत् । क्यप्तु भरतेरेव । 'तदनुबन्धकग्रहणे-' इति परिभाषया । **२८६२ मृजेर्विभाषा ३।१।११३॥** मृजेः क्यब्वा स्यात् । पक्षे ण्यत् । मृज्यः । **२८६३ चजोः कु घिण्ण्यतोः ७।३।५२॥** चस्य जस्य च कुत्वं स्याद्घिति ण्यति च प्रत्यये परे । 'निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम्' (वा ४५५१)। तेनेह न । गर्ज्यम् । 'मृजेर्वृद्धिः' (सू २४७३)। मार्ग्यः । **२८६४ न्यङ्क्वादीनां च ७।३।५३॥** कुत्वं स्यात् । न्यङ्कुः । 'नावञ्चेः' (उ सू १७) इत्युप्रत्ययः । **२८६५ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ३।१।११४॥** एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽ-

---

क्यप् स्यात् प्रकृतेः ईकारोऽन्तादेशश्चेत्यर्थः । ह्रस्वः सुपठ इति । ह्रस्वस्य ऋकारस्य आद्गुणेन 'खेय'मिति सिद्धेः इति भावः । भृञोऽसञ्ज्ञायाम् । 'क्य'बिति शेषः । भृत्याः कर्मकरा इति । भृत्यर्थं कर्म कुर्वाणा इत्यर्थः । 'कर्मणि भृतौ' इति कृञष्टः । भर्तव्या इति । वेतनदानेन परार्थे कर्मणि प्रेषयितव्या इत्यर्थः । ननु भृत्यशब्दस्य कर्मकरेषु रूढत्वात्सञ्ज्ञाशब्दत्वमेवेत्यत आह–क्रियाशब्द इति । भार्या नाम क्षत्रिया इति । क्षत्रियविशेषेषु रूढः सञ्ज्ञाशब्दोऽयमिति भावः । अथ कथं भार्येति । क्यपा भवितव्यमित्याक्षेपः । ननु वध्वां भार्याशब्दस्य सञ्ज्ञाशब्दत्वात् 'भृञोऽसञ्ज्ञायाम्' इत्यस्याप्रवृत्तेरयमाक्षेपोऽनुपपन्न इत्यत आह–इह हीति । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः स्त्रियामित्यनुवृत्तौ 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' 'सञ्ज्ञायां समजनिषद' इति सूत्रेण क्यप् स्यादित्यर्थः । ननु सञ्ज्ञायां भृञः क्यब्विधौ 'भृञोऽसञ्ज्ञायाम्' इत्यत्र असञ्ज्ञायामिति व्यर्थमित्यत आह–सञ्ज्ञापर्युदासस्त्विति । समाधत्ते–सत्यमिति । 'डु भृञ् धारणपोषणयोः' इति जुहोत्यादौ ह्रस्वान्तः डुवित् ञित्च । 'भृ भर्त्सने, भरणेऽपि' इति क्र्यादौ दीर्घान्तः । आभ्याम् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यदेवेत्यर्थः । क्यप् तु भरतेरेवेति । 'भृञ् भरणे' इति भ्वादौ ह्रस्वान्तो ञित् । अस्यैव 'सञ्ज्ञायां समजनिषद' इत्यत्र 'भृञोऽसञ्ज्ञायाम्' इत्यत्र च भृञ्ग्रहणेन ग्रहणम् । नतु डुभृञो जौहोत्यादिकस्य । न च क्रैयादिकस्य निरनुबन्धकस्य दीर्घान्तस्येति भावः । कुत इत्यत आह–तदनुबन्धकेति । 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषयेत्यर्थः । बिभर्तेः क्यबभावे बीजमिदम् । क्रैयादिकस्य दीर्घान्तत्वात् न क्यप् इति बोध्यम् । मृजेर्विभाषा । क्यप्पक्षे उदाहरति–मृज्य इति । किस्वान्न गुणः । चजोः कु घिण्ण्यतोः । 'कु' इत्यवि-

भिषवद्वारा निष्पादयितव्यः। यद्वा लतात्मकः सोमो राजा स सूयते कण्ड्यतेऽत्रेत्यधिकरणे क्यब्निपातनाद्दीर्घः। राजसूयः। राजसूयम्। अर्धर्चादिः। सरत्याकाशे सूर्यः। कर्तरि क्यब्निपातनादुत्वम्। यद्वा 'षू प्रेरणे' तुदादिः। सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति क्यपो रुट्। मृषोपपदाद्वदेः कर्मणि नित्यं क्यप्। मृषोद्यम्। विशेष्यनिघ्नोऽयम्। 'उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः'। रोचतेः रुच्यः। गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम्। सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम्। गोप्यमन्यत्। कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः कर्मकर्तरि। शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्याः। न व्यथतेऽव्यथ्यः। २८६६ **भिद्योद्ध्यौ नदे ३।१।११५॥** भिदेरुज्झेश्च क्यप्। उज्झेर्धत्वं च। भिनत्ति कूलं भिद्यः। उज्झत्युदकमुद्ध्यः। नदे किम्। भेत्ता। उज्झिता। २८६७ **पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे ३।१।११६॥** अधिकरणे क्यब्निपात्यते। पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः। सिध्यन्त्यस्मिन्सिध्यः। २८६८ **विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ३।१।११७॥** पूङ्नीजिभ्यः क्यप्। विपूयो मुञ्जः। रज्ज्वादिकरणाय शोधयि-

---

भक्तिको निर्देशः। चजोर्घिण्ण्यतोश्च यथासंख्यं तु न, 'तेन रक्तं रागात्' इति घञि जस्य कुत्वनिर्देशात्। राजसूय। राज्ञेति। ऋत्विग्द्वारेणेत्यर्थः। अभिषवेति। ग्रावभिः रसनिष्पत्त्यर्थं सोमलतानां कुट्टनमभिषवः, तत्प्रधानक्रियया निष्पादयितव्यो यज्ञविशेषः राजसूय इत्यन्वयः। यद्वेति। लताविशेषात्मकः सोमः राजशब्देन विवक्षितः, 'राजानं क्रीणाती'त्यादौ तथा प्रसिद्धेः। सः राजा सूयते अभिसूयते अत्र यज्ञविशेषे इति व्युत्पत्त्या राजसूय इत्यन्वयः। 'कर्तरि कृत्' इत्यधिकारात् कथमधिकरणव्युत्पत्तिरित्यत आह—अधिकरणे क्यबिति। कुत इत्यत आह—निपातनादिति। ननु षुञ्धातोः क्यपि कथं दीर्घः। 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यस्य कृत्यप्रवृत्तेरित्यत आह—निपातनाद्दीर्घ इति। निपातनादित्युभयत्रान्वेति। उत्वमिति। तस्य रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इत्यपि बोध्यम्। मृषोद्यमिति। क्यपि 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम्। रोचतेरिति। रुचधातोः क्यपि 'रुच्य' इति रूपमित्यर्थः। गुपेरिति। गुपधातोः क्यप् प्रकृतेरादिवर्णस्य ककारश्च संज्ञायां निपात्यते इत्यर्थः। सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यमिति ज्ञेयम्। तथाच 'हेमरूप्ये कृताऽकृते' इत्युक्त्वा अमर आह 'ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्' इति। कृष्ट इति। कृष्टप्रदेशे ये स्वयं पच्यन्ते फलन्ति ते कृष्टपच्या इत्यर्थः। कर्मकर्तरीति। अत्र कर्मकर्तरि क्यबित्यर्थः। निपातनादिति भावः। शुद्धे त्विति। मुख्यकर्मणि तु ण्यति उपधावृद्धौ 'चजोः' इति कुत्वे 'कृष्टपाक्य' इति रूपमित्यर्थः। न व्यथते अव्यथ्य इति। अत्र निपातनात् कर्तरि क्यबिति भावः। भिद्योद्ध्यौ नदे। क्यबिति। 'नदविशेषे कर्तरि निपात्यते' इति शेषः। पुष्यसिध्यौ। 'निपात्येते' इति शेषः। नक्षत्रविशेषे गम्ये इत्यर्थः। विपूय। विपूय, विनीय, जित्य एते यथाक्रमं मुञ्जकल्कहलिषु क्यबन्ता निपात्यन्ते। तदाह—पूङित्यादिना। न्यादिसाहचर्यात् औणादिकस्यैव

तव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । पिष्ट ओषधिविशेष इत्यर्थः । पापमिति वा । जित्यो हलिः । बलेन कृष्टव्य इत्यर्थः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठं हलिः । अन्यत्तु विपव्यम् । विनेयम् । जेयम् । **२८६९ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ३।१।११८॥** 'छन्दसीति वक्तव्यम्' (वा १९४४)। प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् । **२८७० पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ३।१।११९॥** अवगृह्यं, प्रगृह्यं वा पदम् । अस्वैरी परतन्त्रः । गृह्यकाः शुकाः । पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः । बाह्यायां-ग्रामगृह्या सेना । ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंनपुंसकयोर्न । पक्षे भवः पक्ष्यः । दिगादित्वाद्यत् । आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः । तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः । **२८७१ विभाषा कृवृषोः ३।१।१२०॥** क्यप्स्यात् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे— **२८७२ ऋहलोर्ण्यत् ३।१।१२४॥** ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात् । कार्यम् । वर्ष्यम् । **२८७३ युग्यं च पत्रे ३।१।१२१॥** पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र क्यप्कुत्वं च निपात्यते । **२८७४ अमावस्यदन्यतरस्याम् ३।१।१२२॥** अमोपपदाद्वसेरधिकरणे ण्यत् । वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावमावास्या-अमावस्या । 'ऋहलोर्ण्यत्' (सू २८७२ । 'चजोः-' (सू २८६३) इति कुत्वम् । पाक्यम् ।

पृधातोर्ग्रहणमिति भावः । कल्कः शोधकद्रव्यम् । पापमिति वेति । कल्कशब्दस्य शोधनीये पापेऽपि प्रसिद्धत्वादिति भावः । हलिशब्दस्य विवरणम्—कृष्टसमीकरणार्थमिति । प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । छन्दसीति । वार्तिकमिदम् । वृत्तिकृता तु सूत्रे प्रक्षिप्तम् । ननु छान्दसस्य किमर्थमिहोपन्यास इत्यत आह—लोके त्विति । पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च । पद, अस्वैरि, बाह्या, पक्ष्य एष्वर्थेषु ग्रहेः क्यबित्यर्थः । अवगृह्यं प्रगृह्यं वा पदमिति । समस्तपदस्य अवान्तरपदविच्छेदः अवग्रहः । 'अप्रावेरपादिप्रग्मितिशिरस्कं प्रग्रहः' इति प्रातिशाख्ये प्रसिद्धम् । 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्' इति सूत्रोदाहरणं च प्रगृह्यम् । विभाषा कृवृषोः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । कृञः ऋदन्तत्वात् नित्यं ण्यति प्राप्ते, वृषेः ऋदुपधत्वात् नित्यं क्यपि प्राप्ते च, क्यब्विकल्पोऽयम् । पक्षे इति । क्यबभावपक्षे विशेषो वक्ष्यते इत्यर्थः । ऋहलोर्ण्यत् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—ऋवर्णान्तादिति । युग्यं च पत्रे । क्यबन्तं निपात्यते । ण्यतोऽपवादः । युग्यो गौरिति । शकटादिना योक्तव्य इत्यर्थः । क्यपि कुत्वं निपातनात् । पत्रं वाहनमिति । पतन्ति गच्छन्त्यनेनेत्यर्थे 'दाम्नीशस' इत्यादिना करणे ष्ट्रन् । ण्यति तु योग्यमिति स्यात् । अमावस्यद । अधिकरणे इति । निपातनलभ्यमिदम् । अमेत्यस्य विवरणम्—सहेति । 'ऋहलोर्ण्यत्' इत्युपदमेव प्राक् प्रसङ्गाद्व्याख्यातमपि सूत्रक्रमात् पुनरुपात्तम् । कुत्वमिति । पचेर्ण्यति 'चजोः' इति कुत्वमिति भावः । ननु 'पाणौ सृजेर्ण्यत्' इति व्यर्थम् , 'ऋहलोः' इत्येव

'पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः' (वा १९४६) ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽपवादः। पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः। 'समवपूर्वाच्च' (वा १९४७)। समवसर्ग्या। **२८७५ न क्वादेः ७।३।५९॥** क्वादेर्धातोश्चजोः कुत्वं न। गर्ज्यम्। वार्तिककारस्तु 'चजोः–' (सू २८६३) इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः' इति पूरयित्वा 'न क्वादेः' इत्यादि प्रत्याचख्यौ। तेन अर्जितर्जिप्रभृतीनां न कुत्वम्। निष्ठायां सेट्त्वात्। ग्रुचुग्लुञ्चुप्रभृतीनां तु कादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव। सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं प्राप्तम्। तथापि 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्'। **२८७६ अजिव्रज्योश्च ७।३।६०॥** न कुत्वम्। समाजः। परिव्राजः। **२८७७ भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ७।३।६१॥** एतयोरेतौ निपात्यौ। भुज्यते अनेनेति भुजः पाणिः। 'हलश्च' (सू ३३००) इति घञ्। न्युब्जन्त्यस्मिन्निति न्युब्जः। उपतापो रोगः। पाण्युपतापयोः किम्। भोगः। समुद्गः। **२८७८ प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ७।३।६२॥** एतौ निपात्यौ यज्ञाङ्गे। पञ्च प्रयाजाः। त्रयोऽनुयाजाः। यज्ञाङ्गे किम्। प्रयागः। अनुयागः। **२८७९ वञ्चेर्गतौ ७।३।६३॥** कुत्वं न। वञ्च्यम्। गतौ किम्। वङ्क्यं काष्ठम्। कुटिलीकृतमित्यर्थः। **२८८० ओक उचः के ७।३।६४॥** उचेर्गुणकुत्वे निपात्येते के परे। ओकः शकुन्तः पक्षी। इगुपधलक्षणः कः। घञा सिद्धे अन्तोदात्तार्थमिदम्। २८८१ ण्य आ-

सिद्धेरित्यत आह—ऋदुपधलक्षणस्येति। 'ऋदुपधाच्चाऽक्लृपिचृतेः' इति ण्यदपवादस्य क्यपो बाधनार्थमित्यर्थः। पाणिसर्ग्या रज्जुरिति। ण्यति 'चजोः' इति कुत्वम्। समवपूर्वाच्चेति। वार्तिकमिदम्। सृजेर्ण्यदिति शेषः। न क्वादेः। कुः आदिर्यस्येति विग्रहः। 'चजोः कु' इत्यनुवर्तते। तदाह—क्वादेरिति। कवर्गादेरित्यर्थः। वार्तिककारस्त्विति। 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः' इति पूरितम्। तथा च निष्ठायां यः अनिट् तद्धात्ववयवयोः चजोः कु स्यात् घिति ण्यति चेत्यर्थः फलति। तथा 'न क्वादेः' इति सूत्रं 'अजिव्रज्योश्च' इति सूत्रं 'यजयाचरुचप्रवचर्चश्च' इत्यत्र याचरुचग्रहणं च न कर्तव्यमिति प्रत्याचख्यावित्यर्थः। किं तत इत्यत आह—तेनेति। सूत्रमते अर्जितर्जिप्रभृतीनां ण्यति कुत्वं स्यात्, 'न क्वादेः' इति निषेधस्य तत्राऽप्रवृत्तेरिति भावः। तदेवं सूत्रमते अतिव्याप्तिमुक्त्वा अव्याप्तिमाह–ग्रुचुग्लुञ्चुप्रभृतीनामिति। तेषां कवर्गादित्वेऽपि ण्यति ग्रोक्यमित्यादौ कुत्वमिष्टं स्यादेव, वार्तिकमते 'न क्वादेः' इति निषेधस्य प्रत्याख्यातत्वात्। सूत्रमते तु 'न क्वादेः' इति निषेधात् 'ग्रोक्य'मित्यादौ कुत्वमिष्टं न स्यादित्यव्याप्तिरिति भावः। नन्विदं वार्तिकं विपरीतफलमपि संमतत्वात् ग्राह्यमेव। विरोधे विकल्पस्य वक्तुं शक्यत्वादिति शङ्कते–सूत्रमते तु यद्यपीति। परिहरति–तथापीति। यथोत्तरमिति। अयं वैयाकरणसमयः। अजिव्रज्योश्च। इत्यादि स्पष्टम्। वञ्चेर्गतौ। कुत्वं नेति। शेषपूरणमिदम्। 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इत्यतः कुग्रहणस्य 'न क्वादेः' इत्य-

चश्यके ७।३।६५॥ कुत्वं न। अवश्यपाच्यम्। **२८८२ यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ७।३।६६॥** ण्ये कुत्वं न। याज्यम्। याच्यम्। रोच्यम्। प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः। 'ऋच्' अर्च्यम्। ऋदुपधत्वेऽप्यत एव ज्ञापकाण्ण्यत्। 'त्यजेश्च'। त्याज्यम्। 'त्यजिपूज्योश्च' इति काशिका। तत्र पूजेर्ग्रहणं चिन्त्यम्। भाष्यानुक्तत्वात्। 'ण्यत्प्रकरणे त्यजेरुपसङ्ख्यानम्' इति हि भाष्यम्। **२८८३ वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ७।३।६७॥** वाच्यम्। शब्दाख्यायां तु वाक्यम्। **२८८४ प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ७।३।६८॥** प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः। नियोक्तुं शक्यो नियोज्यो भृत्यः। **२८८५ भोज्यं भक्ष्ये ७।३।६९॥** भोग्यमन्यत्। 'ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम्'। लाप्यम्। दभिर्धातुष्वपठितोऽपि वार्तिकबलात्स्वीकार्यः। दाभ्यः। **२८८६ ओरावश्यके ३।१।१२५॥** उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत्स्यादवश्यम्भावे द्योत्ये। लाव्यम्। पाव्यम्। **२८८७ आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च ३।१।१२६॥** 'षुञ्' आसाव्यम्। 'यु मिश्रणे' याव्यम्। वाप्यम्। राप्यम्। त्राप्यम्। आचाम्यम्। **२८८८ आनाय्योऽनित्ये ३।१।१२७॥** आङ्पूर्वान्नयतेर्ण्यदायादेशश्च

तो नेत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः। ण्य आवश्यके। कुत्वं नेति। शेषपूरणमिदम्। आवश्यकेऽर्थे यो ण्यः तस्मिन् परे 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वं नेत्यर्थः। यजयाच। ण्ये कुत्वं नेति। शेषपूरणमिदम्। यज, याच, रुच, प्रवच, ऋच् एषां द्वन्द्वात् षष्ठी। एषां ण्ये परे 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वं नेत्यर्थः। ननु अर्च्यमित्यत्र कथं ण्यत्। 'ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः' इति ऋदुपधत्वलक्षणस्य क्यपो ण्यदपवादत्वादित्यत आह— ऋदुपधत्वेऽपीति। त्यजिपूज्योश्चेति। ण्ये कुत्वं नेति शेषः। वचोऽशब्दसञ्ज्ञायाम्। वचधातोर्ण्ये कुत्वं न शब्दसञ्ज्ञां वर्जयित्वेत्यर्थः। वाच्यमिति। 'वसिव'ति शेषः। 'अशब्दसञ्ज्ञाया'मित्यस्य प्रयोजनमाह—शब्दाख्यायां तु वाक्यमिति। 'एकतिङ् वाक्यम्' इति सञ्ज्ञाशब्दोऽयमिति भावः। 'प्रवाच्य'मित्यत्र तु ग्रन्थविशेषसंज्ञात्वेऽपि नायं कुत्वनिषेधस्य निषेधः, 'यजयाच' इत्यत्र प्रवचेति विशिष्योपादानात्, असञ्ज्ञायामित्यस्य प्रपूर्वाद्वचेरन्यत्र चरितार्थत्वात्। एतदभिप्रायेणैव 'प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः' इत्युक्तं प्राक्। प्रयोज्यनियोज्यौ। शक्यार्थे ण्ये कुत्वाऽभावो निपात्यते। 'शकि लिङ् च' इति कृत्यानां शक्यार्थेऽपि विहितत्वात् ण्यदन्तस्य शक्यार्थकत्वमपि। भोज्यं भक्ष्ये। भक्ष्ये गम्ये ण्ये भुजेः कुत्वाऽभावो निपात्यते। इति प्रासङ्गिकम्। अथ प्रकृतम्। लपिदभिभ्यां चेति। वार्तिकमिदं 'ऋहलोर्ण्यत्' इति सूत्रस्थम्। 'पोरदुपधात्' इति प्राप्तस्य ण्यदपवादस्य यतोऽपवादः। ओरावश्यके। लाव्यं पाव्यमिति। 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ 'वान्तो यि' इत्यावादेशः। आसुयुवपि। आसु, यु, वपि, रपि, त्रपि, चम् एषां समाहारद्वन्द्वः। 'ण्य'दिति शेषः। आसाव्यमिति। आङ्पूर्वस्य

निपात्यते । दक्षिणाग्निविशेष एवेदम् । स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात् । आनेयोऽन्यः घटादिः, वैश्यकुलादानीतो दक्षिणाग्निश्च ॥ २८८९ प्रणाय्योऽसम्मतौ ३।१।१२८ ॥ संमतिः प्रीतिविषयभवनं कर्मव्यापारः । तथा भोगेष्वादरोऽपि संमतिः । प्रणाय्यश्चोरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणाय्योऽन्तेवासी । विरक्त इत्यर्थः । प्रणेयोऽन्यः । २८९० पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु ३।१।१२९॥ मीयतेऽनेन पाय्यं मानम् । ण्यत् धात्वादेः पत्वं च । 'आतो युक्-' (सू २७६१) इति युक् । सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति सान्नाय्यं हविर्विशेषः । ण्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते । निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निकाय्यो निवासः । अधिकरणे ण्यत् आय् धात्वादेः कुत्वं च नि-

---

त्वो ग्रह्यमिति भावः । आनाय्योऽनित्ये । 'अनित्ये' इति छेदः । दक्षिणाग्निविशेष एवेति । वार्तिकमिदम् । स हीति । दक्षिणाग्निर्हि अग्निहोत्रार्थमहरहः गार्हपत्यादेः प्रणीयत इत्यर्थः । एतेन आङ्पूर्वकस्य नयतेरर्थ उक्तः । अनित्यश्चेति । गार्हपत्यवन्नित्यधारणाऽभावादिति भावः । तदाह—सततमप्रज्वलनादिति । सततं धारणाऽभावादित्यर्थः । प्रणीतस्य दक्षिणाऽग्नेस्तत्तत्कर्मणि समाप्ते लौकिकत्वमुक्तं कल्पसूत्रेषु 'अपवृक्ते कर्मणि लौकिकः सम्पद्यते' इति । ततश्च पुनः पुनः प्रणयनात् अनित्यत्वं दक्षिणाग्नेरिति बोध्यम् । यद्यप्याहवनीयस्यापि पुनः पुनः प्रणयनमस्ति, तथापि 'दक्षिणाग्निविशेष एवे'ति वार्तिकान्नाहवनीयस्य ग्रहणमित्यर्थः । विशेषग्रहणान्नित्यधारणपक्षे दक्षिणाग्निरिह न गृह्यते इति सूचितम्, गतश्रियां दक्षिणाग्नेरपि नित्यधार्यत्वात् । 'गतश्रियो नित्यधार्या अग्नयः' इति वचनादित्यलं पल्लवितेन । वैश्यकुलादानीत इति । दक्षिणाग्निं प्रकृत्य हि श्रूयते-'अहरहरेवैनं वैश्यकुलादाहरन्' इति । तथाविधदक्षिणाग्नौ वाच्ये आनेयशब्द एवेति भावः । प्रणाय्योऽसम्मतौ । असम्मतौ गम्यायां 'प्रणाय्य' इति निपात्यते । तत्र असम्मतिशब्दैकदेशं सम्मतिशब्दं विवृणोति–सम्मतिः प्रीतिविषयीभवनमिति । तच्च कर्मनिष्ठमित्याह—कर्मव्यापार इति । तथेति । भोगेषु सुखदुःखानुभवेषु आसक्तिरपि सम्मतिरित्यर्थः । एवंविधा सम्मतिर्न भवतीति असम्मतिरिति फलितम् । प्रणाय्यश्चोर इति । ण्यति वृद्धौ आयादेशः । पाय्यसान्नाय्य । पाय्य, सान्नाय्य, निकाय्य, धाय्य एषां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । मान, हविः, निवास, सामिधेनी एषां द्वन्द्वात्सप्तमी । मानादिषु गम्येषु क्रमात् पाय्यादयो निपात्यन्ते । मीयते अनेनेति । माधातोः करणे ण्यत्, धात्वादेर्मकारस्य पत्वं च निपात्यते इत्यर्थः । आत इति । ण्यति 'मीनाति' इत्यात्त्वे कृते, आतो युगिति भावः । ण्यदिति । सम्पूर्वात् नीधातोः कर्मणि निपात्यत इत्यर्थः । आयादेश इति । सन्नी य इति स्थिते आयादेशः निपात्यते इत्यन्वयः । निवास इति । कुसूलादिरित्यर्थः । अधिकरणे इति । चिञ्धातोरधिकरणे ण्यन्निपात्यते इत्यन्वयः । आय् इति । अच्परकत्वाऽभावात् आयादेशोऽ-

पात्यते । धीयतेऽनया समिदिति धाय्या ऋक् । **२८९१ क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ ३।१।१३०॥** कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः । सञ्चीयतेऽसौ सञ्चाय्यः । **२८९२ अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ३।१।१३१॥** अग्निधारणार्थे स्थलविशेषे एते साधवः । अन्यत्र तु परिचेयम्–उपचेयम्–संवाह्यम् । **२८९३ चित्याग्निचित्ये च ३।१।१३२॥** चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या । 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च' (सू. २८१७) । त्वया गन्तव्यम्, गमनीयम्–गम्यम् । इह लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्यविधिः 'स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं

प्राप्तो निपात्यते इत्यन्वयः । धाय्या ऋगिति । धाधातोः करणे ण्यति आयादेशो निपात्यते इति भावः । सामिधेन्यो नाम समिदाधानार्था ऋग्विशेषाः । तत्र 'समिध्यमानो अध्वरे' इति ऋच उपरि प्रक्षेप्या 'पृथुपाजा अमर्त्यः' इत्याद्या ऋक्प्रसिद्धा । क्रतौ कुण्डपाय्य । क्रतुविशेषे गम्ये एतौ निपात्येते । कुण्डेनेति । अहसरुकैः चमसैरित्यर्थः । सामान्येनैकवचनम् । 'यदहसरुकैश्चमसैर्भक्षयन्ति तदेषां कुण्डम्' इति श्रुतिः । कुण्डपाय्य इति । सत्रविशेषात्मकः क्रतुः । कुण्डेनेति तृतीयान्ते उपपदे अधिकरणे ण्यत् । आतो युक् । संचाय्य इति । सम्पूर्वात् चिञः कर्मणि ण्यत्, आयादेशश्च निपात्यते इति भावः । सञ्चाय्यो नाम क्रतुविशेषः क्वचिच्छाखायामन्वेषणीयः। अग्नौ परिचाय्य । अग्नौ गम्ये परिचाय्य, उपचाय्य, समूह्य एते निपात्यन्ते । अग्निशब्द इष्टकारचितस्थण्डिलविशेषे वर्तते, 'इष्टकाभिरग्निं चिनोति' इति श्रुतेः । इष्टकाकृतचयनेन अग्न्यासयं स्थण्डिलं निष्पादयेदित्यर्थः । ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्मृदा चाद्भिश्चाग्निश्चीयतेऽथ कस्मादग्निरुच्यत इति यच्छन्दोभिश्चिनोत्यग्नयो वै छन्दांसि तस्मादग्निरुच्यतेऽथो इयं वा अग्निर्वैश्वानरो यन्मृदा चिनोति तस्मादग्निरुच्यते' इति वाक्यशेषाच्च । तदाह—अग्निधारणेति । तत्र परिपूर्वादुपपूर्वाच्च चिञः कर्मणि ण्यत्, आयादेशश्च निपात्यते । सम्पूर्वस्य वहेस्तु कर्मणि ण्यति सम्प्रसारणम्, दीर्घश्च निपात्यते । 'समूह्यं चिन्वीत पशुकामः, परिचाय्यं चिन्वीत ग्रामकामः' इति तैत्तिरीयश्रुतौ परिचाय्यसमूह्यौ प्रसिद्धौ । उपचाय्यस्त्वग्निः । क्वचिच्छाखायामन्वेषणीयः । चित्याग्निचित्ये च । चित्यश्च अग्निचित्या चेति द्वन्द्वः । अमौ निपात्यते । चित्योऽग्निरिति । कर्मणि ण्यत्, तुक् च निपात्यते । अग्नेश्चयनमिति । अग्निशब्दे षष्ठ्यन्ते उपपदे चिञो ण्यत् तुक् च, स्त्रीत्वं लोकात् । 'प्रैषातिसर्ग' इति व्याख्यातमपि स्मार्यते । गम्यमिति । 'पोरदुपधात्' इति ण्यदपवादः यत् । ननु सामान्येन भावकर्मणोर्विहितानां कृत्यानां प्रैषादिषु तदभावे च सिद्धेः प्रैषादिषु कृत्यविधिर्व्यर्थ इत्यत आह—लोटा बाधा इति । इह प्रैषादिषु कृत्यविध्यभावे लोट् चेति प्रैषादिषु लोटा विशेषविहितेन कृत्यानां बाधः स्यात्, कृत्यानां प्रैषाद्यभावे भावकर्मणोश्चरितार्थत्वात् । अतः प्रैषादिषु कृत्यानां लोटा बाधनिवृत्तये पुनः कृत्यविधिरित्यर्थः । ननु ... व

वासरूपविधिः क्वचिन्न' इति ज्ञापयति। तेन 'क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु न—' इति सिद्धम्। 'अर्हे कृत्यतृचश्च' (सू२८२२)। स्तोतुमर्हः स्तुत्यः स्तुतिकर्म। स्तोता स्तुतिकर्ता। लिङा बाधा मा भूदिति कृत्यतृचोर्विधिः। **२८६४ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ३।४।६८॥** एते कृत्यान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते। पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि, अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः। भवतीति भव्यः। भव्यमनेन वा। गायतीति गेयः साम्नामयम्। गेयं सामानेन वा इत्यादि।

कोटः प्रैषादिषु कृत्यानां बाधो न भविष्यतीत्यत आह—स्त्र्यधिकारादूर्ध्वमिति। 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यत ऊर्ध्वमित्यर्थः। 'प्राक् स्त्रियाः वासरूपविधिः' इति भाष्यम्। ननु स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधेरप्रवृत्तौ 'स्त्रियां क्तिन्' इति सामान्यविहितस्य क्तिनः 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इति विशेषविहितेन नित्यबाधः स्यात्, ततः क्षमा, क्षान्तिः, भिदा, भित्तिरित्यादि न स्यादित्यत आह—क्वचिन्नेति। 'क्वचि'दित्यस्याऽनिर्धारणादाह—तेन क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु नेति। सिद्धमिति। एषु वासरूपविधिर्नास्तीत्यर्थः। 'स्त्र्यधिकारात् प्राक् वासरूपविधिः, नतु तत ऊर्ध्वम्' इति भाष्यस्य 'क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्यत्र सङ्कोच इति भावः। अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। अर्हे कृत्यतृचश्चेति। प्राग्व्याख्यातेति विशेषविवक्षया स्मार्यते। 'लिङ्यदि' इत्यतो लिङनुकर्षार्थश्चकार इत्युक्तं प्राक्। ननु अर्हे अनर्हे च सामान्यविधानादेव अर्हेऽपि कृत्यतृचोः सिद्धयोः पुनस्तद्विधिर्व्यर्थः इत्यत आह—लिङा बाधेति। 'अर्हे चे'त्येतावत्येव उक्ते चकारानुकृष्टस्य लिङ एवार्हे विधिः स्यात्। तथा च अर्हे कृत्यतृचोर्विधिर्न स्यात्, अर्हे विशेषविहितेन लिङा बाधात्, अनर्हे कृत्यतृचोश्चरितार्थत्वात्। वासरूपविधिस्तु स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं न प्रवर्तते इत्युक्तमेव। अतो लिङा बाधा मा भूदिति कृत्यतृचोर्विधिरित्यर्थः। भव्यगेय। कर्तरि वेति। 'कर्तरि कृत्' इत्यतः कर्तरीत्यनुवृत्तं वेत्यनेन सम्बध्यते। तथा च कर्तरि वा एते निपात्यन्ते। अन्यत्र नेति फलति। तत्र अन्यत्रेत्यस्याऽनिर्धारणादाह—पक्षे इति। अन्यत्रापि न सर्वत्र, किन्तु 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति सूत्रेण सकर्मकात् कर्मणि, अकर्मकाद्भावे एते कृत्या ज्ञेया इत्यर्थः। 'तयोरेव कृत्य' इति सूत्रे 'क्तः कर्मणि च' इत्यस्मात्सकर्मकेभ्यः कर्मणि अकर्मकेभ्यः भावे इत्यनुवर्तते इति भावः। भवतीति भव्य इति। कर्तरि अचो यत्। भव्यमनेन वेति। भावे यत्। गेयः साम्नामयमिति। गाधातोः कर्तरि यत्। 'ईद्यति' इति प्रकृतेः ईत्वम्। गुणः। साम्नां कर्मणामनभिहितत्वात् कृद्योगे षष्ठी। कर्तुरभिहितत्वात् प्रथमा। गेयं सामानेनेति। कर्मणि यत्, सकर्मकत्वात्। नतु भावे। कर्तुरनभिहितत्वात्तृतीया। कृद्योगषष्ठी तु कृत्ययोगे कर्तरि वैकल्पिकी, 'कृत्यानां कर्तरि वा' इत्युक्तेः। इत्यादीति। 'प्रवचनीयो गुरुर्वेदस्य'। प्रवक्तेत्यर्थः। कर्तरि अनीयर्। 'प्रवचनीयो वेदो गुरुणे'ति वा। 'उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः' 'उपस्थानीयो गुरुः शिष्येणे'ति वा।

'शकि लिङ् च' (सू २८२३)। चात्कृत्याः । वोढुं शक्यो वोढव्यः । वहनीयो वाह्यः। लिङा बाधा मा भूदिति कृत्योक्तिः । लाघवादनेनैव ज्ञापनसम्भवे प्रैषादिसूत्रे 'कृत्याश्च' इति सुत्यजम् । अर्हे कृत्यतृचोर्ग्रहणं च । इति कृदन्ते कृत्यप्रकरणम् ।

अथ कृदन्तप्रकरणम् ॥ २४ ॥

२८६५ ण्वुलतृचौ ३।१।१३३॥ धातोरेतौ स्तः । 'कर्तरि कृत्' (सू २८३२) इति कर्त्रर्थे । 'युवोरनाकौ' (सू १२४७)। कारकः। कर्ता। वोढुमर्हो वोढा। कारिका। कर्त्री। 'गाङ्कुटा—' (सू २४६१) इति ङित्वम् । कुटिता । अञ्णिदित्युक्तेर्न ङित्वम् । कोटकः । 'विज इट्' (सू २५३६) । विजिता । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (सू २५७४)। घातकः । 'आतो युक—' (सू २७६१) । दायकः । 'नोदात्तोपदेशस्य—' (सू २७६३) इति न वृद्धिः । शमकः । दमकः । अनिटस्तु नियामकः । 'जनिवध्योश्च' (सू २५१२) । जनकः । 'वध हिंसायाम्' वधकः । 'रधि-

---

'जन्योऽसौ' । जायते इत्यर्थः । 'जन्यमनेने'ति वा । आप्लवतेऽसौ 'आप्लाव्यः' । 'ओरावश्यके' इति कर्तरि ण्यत् 'आप्लाव्यमनेने'ति वा । आपतत्यसौ 'आपात्यः' । 'ऋहलोः' इति कर्तरि ण्यत् । 'आपात्यमनेन वा' । 'शकि लिङ् च' इत्यपि व्याख्यातं प्राक् । विशेषविवक्षया सूत्रक्रमादिहोपन्यस्तम् । नन्विह चकारानुकृष्टकृत्यविधिर्व्यर्थः । शक्तौ अशक्तौ च भावकर्मणोः सामान्यतः कृत्यविधित एव शक्तावपि सिद्धेरित्यत आह—लिङा बाधेति । 'शकि लिङ्' इत्येतावत्येवोक्ते शक्तौ विशेषविहितेन लिङा कृत्यानां बाधः स्यात्, अशक्तौ कृत्यानां चरितार्थत्वात् वासरूपविधिस्तु स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं नेत्युक्तमेवेति भावः । लाघवादिति । इह चकारमात्रेण वासरूपविधेः स्त्र्यधिकारादूर्ध्वम् अनित्यताज्ञापनं सम्भवति । अतः 'प्रैषातिसर्ग' इति सूत्रे कृत्यग्रहणेन 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इत्यत्र कृत्यतृज्ग्रहणेन च तज्ज्ञापनाश्रयणे गौरवमिति भावः । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां कृदन्तकृत्यप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ कृदन्तप्रकरणम् । ण्वुलतृचौ । अनयोर्वर्तमानकालादन्यत्र न प्रयोग इति भाष्यम् । वोढुमर्हः इति । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इत्युक्तेरिति भावः । वोढेति । वहेस्तृच्यनुदात्तत्वादिडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु 'सहिवहोः' इत्योत्त्वम् । कुटितेत्यत्र लघूपधगुणमाशङ्क्य आह—गाङिति । तर्हि ण्वुलि कोटक इत्यत्रापि गुणो न स्यादित्यत आह—अञ्णिदित्युक्तेरिति । विजितेत्यत्र लघूपधगुणमाशङ्क्य आह—विज इडिति । इति ङित्वमिति शेषः। विजितेति । ङित्वान्न गुणः । अनिटस्त्विति । तस्यानुदात्तोपदेशत्वादिति भावः । 'जनक' इत्यत्रोपधावृद्धिमाशङ्क्य वृद्धिनिषेधं स्मारयति—जनिवध्योश्चेति । वध हिंसायामिति । धात्वन्तरं सौत्रादिकम्, स्वादेराकृतिगणत्वात् । नत्वयं

जभोरचि' (सू २३०२)। रन्धकः। जम्भकः। 'नेट्यलिटि रधेः' (सू २५१६) रधिता। रद्धा। 'मस्जिनशोः—' (सू २५१७) इति नुम्। मङ्क्ता। ष्टा। नशिता। 'रभेरशब्लिटोः' (सू २५८१) रम्भकः। रब्धा। 'लभेश्च' (सू २५८२)। लम्भकः। लब्धा। 'तीषसह—' (सू २३४०)। एषिता–एष्टा। सहिता–सोढा। दरिद्रातेरालोपः। दरिद्रिता। 'ण्वुलि न'। दरिद्रायकः। 'कृत्यल्युटः—' (सू २८४१) इत्येव सूत्रमस्तु। यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थात्। एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारार्थम्। 'पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः। कर्मणि ण्वुल्। 'क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदविषयात्कृत इण्निषेधो वाच्यः' (वा ४४२२–४४२३)। प्रक्रन्ता। कर्तरि इति किम्। प्रक्रमितव्यम्।

हन्तेर्वधादेशः। तथा सति 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधसूत्रे वधिग्रहणवैयर्थ्यात्, वधादेशस्याऽदन्ततया अल्लोपस्य स्थानिवत्वादेव वृद्ध्यभावसिद्धेः। वधक इति। 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधः। रन्धकः। जम्भकः इत्यत्र इदित्त्वाऽभावादप्राप्ते नुमि तद्विधि स्मारयति—रधिजभोरचीति। रधितेत्यत्र 'रधिजभोः' इति नुममाशङ्क्य आह—नेट्यलिटि रधेरिति। रधिता रद्धेति। 'रधादिभ्यश्च' इति वेट्। मस्ज् तृ इति स्थिते आह—मस्जिनशोरिति। नुम्विधिरयम्। मङ्क्तेति। मस्ज् तृ इति स्थिते 'मस्जेरन्त्यात् पूर्वो नुम् वाच्यः' इति सकारादुपरि जकारात् प्राङ्नुम्। मसन्ज् तृ इति स्थिते 'स्कोः' इति सलोपः, जस्य कुत्वेन गः, तस्य चर्त्वेन कः, अनुस्वारः, परसवर्णेन ङ इति भावः। नंश नशितेति। रधादित्वाद्वेट्। इडभावपक्षे 'मस्जिनशोः' इति नुमि नन्श् तृ इति स्थिते 'व्रश्च' इति शस्य षः। नस्याऽनुस्वारः। ष्टुत्वम्। रभेरशब्लिटोरिति। नुम्विधिरयम्। लब्धेति। 'झषस्तथोः' इति तस्य धः, जश्त्वेन भस्य बः। तीषसहेति। इड्विकल्पोऽयम्। सोढेति। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। 'सहिवहोः' इत्योत्वम्। दरिद्रातेरालोप इति। 'दरिद्रातेरालोपो वक्तव्यः' इत्यनेनेति भावः। ण्वुलि नेति। 'दरिद्रातेर्ण्वुलि आल्लोपो नेष्यते'। 'न दरिद्रायके लोपः' इति वार्तिकादिति भावः। दरिद्रायक इति। 'आतो युक्' इति भावः। पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः इत्यत्र कर्मणि ण्वुलं साधयितुमाह—कृत्यल्युट इत्येवेति। 'कृत्यल्युटः' इत्येतावतैव पुनर्वचनबलात् येष्वर्थेषु ते कृत्यल्युटः विहिताः, ततोऽन्येष्वप्यर्थेषु भवन्तीत्यर्थलाभात् बहुलग्रहणं योगविभागार्थम्–कृत्प्रत्यया येष्वर्थेषु विहिताः ततोऽन्यत्रापि क्वचित् भवन्तीति। एवञ्च कर्मण्यपि ण्वुल् सिध्यतीत्यर्थः। 'कृतो बहुलम्' इति वार्तिकं तु योगविभागसिद्धकथनपरमिति भावः। क्रमेरिति। आत्मनेपदविषयात् क्रमेः परस्य कर्तरि कृतो नेडित्यर्थः। 'स्नुक्रमोः' इति सूत्रस्थमिदं वार्तिकम्। प्रक्रन्तेति। 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इत्यात्मनेपदविषयोऽयम्। नन्वेवं सति क्रमितेत्यत्र कथमिडित्यत

आत्मनेपद—इति किम् । संक्रमिता । अनन्यभावे विषयशब्दः । तेन 'अनुपसर्गाद्वा' (सू २७१६) इति विकल्पार्हस्य न निषेधः । क्रमिता । तदर्हत्वमेव तद्विषयत्वम् । तेन क्रन्तेत्यपीति केचित् । 'गमेरिट्–' (सू २४०१) इत्यत्र परस्मैपदग्रहणं तङानयोरभावं लक्षयति । संजिगमिषिता । एवं 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' (सू २३४८) । विवृत्सिता । यङन्ताण्ण्वुल् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पापचकः । यङ्लुगन्तात्तु पापाचकः । **२८९६ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ३।१।१३४॥** नन्द्यादेर्ल्युर्ग्रहादेर्णिनिः पचादेरच्स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः । मधुं सूदयतीति मधुसूदनः । विशेषेण भीषयते इति विभीषणः । लवणः । नन्द्यादिगणे निपातनाण्णत्वम् । ग्राही । स्थायी ।

आह—अनन्यभावे विषयशब्द इति । 'वर्तते' इति शेषः । आत्मनेपदाऽविनाभाव इति यावत् । क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदिन' इत्येतावतैव सिद्धे विषयपदोपादानादयमर्थो लभ्यते इति भावः । तथा च नित्यमात्मनेपदिन इति फलितम् । तेनेति । 'क्रमिते'त्यत्र क्रमेः 'अनुपसर्गाद्वा' इत्यात्मनेपदविकल्पविधानात् नित्यमात्मनेपदित्वाभावात् इण्निषेधो नेत्यर्थः । मतान्तरमाह—तदर्हत्वमेवेति । आत्मनेपदार्हत्वमेवात्मनेपदविषयत्वम् । ततश्च आत्मनेपदपक्षे इण्निषेधे सति क्रन्तेति रूपम् । आत्मनेपदाभावपक्षे तु क्रम इटि क्रमितेति रूपमिति केचिदाहुरित्यर्थः । अत्र पक्षे विषयपदस्य न प्रयोजनमित्यस्वरसः । ननु 'संजिगमिषिते'त्यत्र सनः कथमिट्, गमेरनिट्सु पाठात् सनः परस्मैपदपरत्वाभावेन 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्यस्याऽप्रवृत्तेरित्यत आह—गमेरिडित्यत्रेति । एवमिति । 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इत्यत्रापि परस्मैपदग्रहणमनुवृत्तं तङानयोरभावं लक्षयतीत्यर्थः । विवृत्सितेति । वृतेः सनि रूपम् । 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वान्न गुणः । यङन्तादिति । पचिधातोर्यङन्तात् पापच्येत्यस्मात् ण्वुलित्यर्थः । तस्य अकादेशे 'यस्य हलः' इति यकारलोपे अतो लोपे पापच् अक इति स्थिते उपधावृद्धिमाशङ्क्य आह—स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिरिति । यङ्लुगन्तात्त्विति । । यङः संघातस्य लुकः अजादेशत्वाऽभावेन स्थानिवत्त्वाऽसम्भवादुपधावृद्धिर्निर्बाधा । 'न धातुलोप' इति निषेधस्तु न, यङ्लुकः अनैमित्तिकत्वात् उपधावृद्धेरिग्लक्षणत्वाऽभावाच्च । नन्दिग्रहि । नन्दि, ग्रहि, पच एषां द्वन्द्वः । नन्दिग्रहिपचाः आदयो येषामिति विग्रहः । आदिशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः फलति । ल्यु, णिनि, अच् एषां द्वन्द्वात्प्रथमा । यथासंख्यमन्वयः । तदाह—नन्द्यादेरित्यादि । नन्दि इति ण्यन्तग्रहणम् । तदाह—नन्दयतीति नन्दन इति । ल्योरनादेशः, 'णेरनिटि' इति णिलोपः । मधुं सूदयतीति । मधुरसुरविशेषः, तं सूदयति हन्तीति मधुसूदनः । ल्युः, अनादेशः, णिलोपः । 'सात्पदाद्योः' इति न षत्वम् । नन्द्यादयो वृत्तौ पठिताः । तत्र केचित् ण्यन्ताः केचिदण्यन्ताः । सूत्रे 'ग्रह उपादाने' इत्यस्य ग्रहीति इका निर्देशः । सौत्रत्वात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणं न । ग्राहीति । ग्रहधातोरुप-

मन्त्री । विशयी । वृद्ध्यभावो निपातनात् । विषयी । इह षत्वमपि । परिभावी । परिभवी । पाक्षिको वृद्ध्यभावो निपात्यते । पचादिराकृतिगणः । 'शिवशमरिष्टस्य करे' (सू ३४८६) 'कर्मणि घटोऽठच्' (सू १८३६) इति सूत्रयोः करोतेर्घटेश्चाच्प्रयोगात् । अच्प्रत्यये परे यङ्लुग्विधानाच्च । केषांचित्पाठस्त्वनुबन्धासञ्जनार्थः । केषांचित्प्रपञ्चार्थः । केषांचिद्बाधकबाधनार्थः । पचतीति पचः । नदट् चोरट् देवट् इत्यादयष्टितः । नदी । चोरी । देवी । दीव्यतेः 'इगुपध-' (सू २८९७) इति कः प्राप्तः । जारभरा । श्वपचा । अनयोः 'कर्मण्यण्' (सू २९१३) प्राप्तः । न्यङ्क्वादिषु पाठाच्छ्वपाकोऽपि 'यङोऽचि च' (२६५०) इति लुक् । 'न धातुलोपे'—(सू २६५६) इति गुणवृद्धिनिषेधः । चेक्रियः । नेन्यः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । 'चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाभ्या-

---

धाण्णिनिः । नकारादिकार उच्चारणार्थः । उपधावृद्धिः । विशयीति । विपूर्वात् 'शीङ् स्वप्ने' इति धातोर्णिनिः । गुणाऽयादेशौ । 'अचोऽञ्णिति' इति वृद्धिमाशङ्क्य आह—वृद्ध्यभाव इति । विषयीति । 'षिञ् बन्धने' अस्माःकृतषत्वाण्णिनिः । गुणाऽयादेशौ । नन्विह कथं न वृद्धिः, कथं च षत्वं, पदादित्वादित्यत आह—षत्वमपीति । निपातनात् वृद्ध्यभावः षत्वं चेत्यर्थः । परिभावी, परिभवी इत्यत्र णित्वान्नित्यवृद्धिमाशङ्क्य आह—पाक्षिक इति । ग्रह्यादयो वृत्तौ पठिताः । पचादिराकृतिगण इति । पच वप इत्यादिकतिपयधातून् पठित्वा आकृतिगण इति गणपाठे वचनादिति भावः । गणपाठे आकृतिगणत्ववचनाऽभावेऽप्याह—शिवशमिति । सूत्रे करशब्दस्य पचादिगणेऽपठितस्य अचप्रत्ययान्तस्य 'कर्मणि घटः' इति सूत्रे घटेरचि घटशब्दस्य च प्रयोगदर्शनादित्यर्थः । अच्प्रत्यय इति । यङन्तादच्प्रत्यये परे 'यङोऽचि च' इति यङो लुग्विधानात् । नहि पचादिगणे यङन्तं पठितमस्ति । अतोऽपि पचादेराकृतिगणत्वं विज्ञायते इत्यर्थः । पचादेराकृतिगणत्वे नदट् चोरट् इत्यादीनां तत्र पाठो व्यर्थ इत्यत आह—केषांचिदिति । टकारानुबन्धासञ्जनार्थं इत्यर्थः । नन्वेवमपि वद चल इत्यादीनाम् अनुबन्धरहितानां तत्र किमर्थः पाठः इत्यत आह—केषांचित्प्रपञ्चार्थ इति । बाधकेति । 'जारभर' 'श्वपच' इत्यादौ पचाद्यजपवादस्य कर्मण्यणो बाधनार्थं भरपचादीनां पाठ इति भाष्यम् । देवः सेवः इत्यादौ 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति विशिष्य विहितस्य कस्य बाधनार्थं च । तदेतदुपपादयति—नदडित्यादि । ननु पचादिगणे श्वपचशब्दस्य बाधकबाधनार्थत्वे श्वपाक इति कथमित्यत आह—न्यङ्क्वादिषु पाठाच्छ्वपाकोऽपीति । कदाचिदण्प्रत्ययः, कुत्वं चेत्यर्थः । चेक्रियः, मरीमृजः इत्यादौ प्रक्रियां दर्शयति—यङोऽचि चेति । क्रीञादिधातोरचि यङो लुगित्यर्थः । द्वित्वादौ चेक्री अ इत्यादिस्थितौ आह—न धातुलोप इति । चेक्रिय इति । गुणाऽभावे संयोगपूर्वत्वान्न यण् । नेन्य इति । 'एरनेकाचः' इति यण् । लोलुव इति । उवङ् । यण्तु न,

सस्येति वक्तव्यम्' (वा ३४३०)। आगागमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासह्रस्वो 'हलादिः शेषः' (सू २१७९) च न। चराचरः। चलाचलः। पतापतः। वदावदः। 'हन्तेर्घत्वं च' (वा ३४३१)। घत्वमभ्यासस्य, उत्तरस्य तु 'अभ्यासाच्च' (सू २४३०) इति कुत्वम्। घनाघनः। 'पाटेर्णिलुक्चोक्च दीर्घश्चाभ्यासस्य'। पाटूपटः। पक्षे चरः। चलः। पतः। वदः। हनः। पाटः। 'रात्रेः कृति—' (सू १००४) इति वा मुम्। रात्रिंचरः। रात्रिचरः। २८९७ **इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ३।१।१३५॥** एभ्यः कः स्यात्। क्षिपः। लिखः। बुधः। कृशः। ज्ञः। प्रीणातीति प्रियः। किरतीति किरः। वासरूपविधिना ण्वुल्तृचावपि। क्षेपकः। क्षेप्ता। २८९८ **आतश्चोपसर्गे ३।१।१३६॥** कः स्यात्। 'श्याद्व्यध—' (सू २९०३) इति णस्यापवादः। सुग्लः। प्रज्ञः। २८९९ **पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ३।१।१३७॥** पिबतीति पिबः। जिघ्रः। धमः। धयः।

'ओः सुपि' इत्युक्तेः। मरीमृज इति। अत्र 'न धातुलोपे' इति निषेधात् न मृजेर्वृद्धिः। चरिचलीति। एषाम् अच्प्रत्यये परे द्वित्वम्, अभ्यासस्य आगागमश्चेत्यर्थः। ननु 'चराचर' इत्यत्राऽभ्यासे रेफादाकारस्य ह्रस्वः स्यात्, हलादिशेषेण तत्र रेफस्यापि निवृत्तिः स्यादित्यत आह—आगागमस्येति। ह्रस्वत्वे सत्यागागमे दीर्घोच्चारणं व्यर्थम्, अगागमस्यैव विधातुं शक्यत्वात्। तथा हलादिशेषेण रेफस्य निवृत्तौ ह्रस्वत्वेऽपि सवर्णदीर्घेण 'चाचर' इति सिद्धेः दीर्घोच्चारणं हलादिशेषाभावं गमयतीत्यर्थः। हन्तेरिति। वार्तिकमिदम्। हनधातोरचि घत्वं आक् चेत्यर्थः। ननु उत्तरखण्डे 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वसिद्धेः किमर्थमिह घत्वविधानमित्यत आह—घत्वमभ्यासस्येति। इह विधीयते इति शेषः। पाटेरिति। वार्तिकमिदम्। पाटेर्णौ पाटि इत्यस्मात् अचि णेर्लुक्, द्वित्वम्। अभ्यासस्य ऊगागमः। अभ्यासस्य आकारस्य ह्रस्वे तस्य दीर्घश्चेत्यर्थः। वृद्धिनिवृत्तये णेर्लुग्विधिः। आगागमे दीर्घोच्चारणात् हलादिशेषेण टकारस्य न निवृत्तिः, हलादिशेषे तु आद्गुणे पोपट इति रूपस्य उगागमेऽपि सिद्धेः। इगुपधज्ञा। 'कॄ विक्षेपे' इत्यस्य ह्रस्वे रपरत्वे च किर् इति रेफान्तम्। इगुपध, ज्ञा, प्री, किर् एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। कित्त्वं गुणनिषेधार्थम्। ज्ञ इति। आतो लोपः। प्रिय इति। प्रीञ् के इयङ्। किर इति। कॄधातोः के ह्रस्वे रपरत्वम्। आतश्चोपसर्गे। कः स्यादिति। शेषपूरणम्। उपसर्गे सपदे आदन्ताद्धातोः कः स्यादिति फलति। णस्यापवाद इति। तस्य उपसर्गेऽनुपसर्गे च आदन्तसामान्यविहितत्वात् इति भावः। सुग्ल इति। ग्लैधातोः 'आदेचः' इत्यात्त्वे कृते कप्रत्यये आतो लोप इति भावः। प्रज्ञ इति। ज्ञाधातोरातो लोपः। पाघ्रा। अत्र 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणम्' इति मत्वा आह—पिबतीति पिब इति। पाधातोः शप्रत्यये तस्य शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् 'पाघ्राध्मा' इति पिबादेशः। 'स चाऽदन्त' इत्युक्तम्।

धया कन्या। धेटष्टित्वात् 'स्तनन्धयी' इति खशीव ङीप्प्राप्तः। 'खशोऽन्यत्र नेष्यते' इति हरदत्तः। पश्यतीति पश्यः। 'घ्रः संज्ञायां न' (वा १९६७)। '-व्याघ्रादिभिः-' (सू ७२५) इति निर्देशात्। **२९०० अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ३।१।१३८ ॥** शः स्यात्। लिम्पः। विन्दः। धारयः। पारयः। वेदय.। उदेजयः। चेतयः। सातिः सुखार्थः। सौत्रो हेतुमण्ण्यन्तः। सातय.। वाऽसरूपन्यायेन क्विपि सात्परमात्मा। सात्वन्तो भक्ताः। 'षह मर्षणे' चुरादिः। हेतुमण्ण्यन्तो वा। साहयः। अनुप-

शप् पररूपम्। जिघ्र इति। 'पाघ्रा' इति घ्राधातोजिघ्रादेशः। धम इति। ध्माधातोर्धमादेशः। धय इति। धेटः शः, शप्, अयादेशः, पररूपमिति भावः। धया कन्येति। अत्र धेट्धातुष्टित्। स अदन्तो न भवति। यस्त्वदन्तो धयशब्दः, स न टित्। अतोऽत्र 'टिड्ढाणञ्' इति न ङीबिति भावः। धेटष्टित्वादित्यारभ्य हरदत्तमतम्। स्तनन्धयीतीति। स्तनशब्दे उपपदे धेट्धातोः 'नासिकास्तनयोः' इति खशि कृते 'खित्यनव्ययस्य' इति मुमि स्तनन्धयशब्दः। तत्र खशि कृते धेटष्टित्वमाश्रित्य यथा 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्, तथा धया कन्येत्यत्रापि ङीप् प्राप्तः। स ङीप् खशोऽन्यत्र नेष्यते इति हरदत्त आहेत्यर्थः। वस्तुतस्तु 'टिड्ढाणञ्' इति सूत्रे टिदाद्यवयवाकारस्यैव ग्रहणमिति भाष्यविरोधादिदं चिन्त्यम्। नच टित्वसामर्थ्यादेव स्तनन्धयीशब्दात् ङीबिति वाच्यम्, धया कन्येत्यत्रापि ङीप्प्रसङ्गात् खशोऽन्यत्र नेष्यते इत्यत्र प्रमाणाभावात्। तस्मात् स्तनन्धयीत्यप्रामाणिकमेव। तस्य प्रामाणिकत्वे गौरादित्वं कल्प्यम्, ङीप्यप्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्त्या स्वरे विशेषाऽभावात् इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। एश उदाहरति—पश्य इति। 'पाघ्रा' इति पश्यादेशः। घ्रः सञ्ज्ञायां नेति। घ्राधातोः सञ्ज्ञायां शो नेत्यर्थः। कुत इत्यत आह—व्याघ्रादिभिरिति। अन्यथा 'व्याजिघ्रादिभिरिति निर्दिशेदिति भावः। अनुपसर्गात। शः स्यादिति। शेषपूरणम्। लिम्पः, विन्द इति। 'लिप उपदेहे' 'विद्लृ लाभे' इति तुदादौ, ताभ्यां शः, 'शे मुचादीनाम्' इति नुम्। सूत्रे कृतनुमौ लिम्पविन्दौ निर्दिष्टौ। अतस्तौदादिकयोरेव ग्रहणम्। धारय इति। 'धृञ् धारणे' 'धृङ् अवस्थाने' आभ्यां हेतुमण्ण्यन्ताभ्यां शः, शप्, गुणाऽयादेशौ। पारय इति। पृधातोः ण्यन्ताच्छः, शप्, गुणाऽयादेशौ। विद चेतनाख्यादिषु। चुरादिण्यन्ताच्छः, शप् गुणाऽयादेशौ। उदेजय इति। उत्पूर्वादेजधातोः ण्यन्ताच्छः, शप्, गुणाऽयादेशौ। चेतय इति। 'चिती सञ्ज्ञाने' ण्यन्ताच्छः, शप्, गुणाऽयादेशौ। एवं सातयः। सादिति रूपं साधयितुमाह—वासरूपन्यायेन क्विबिति। सातयति सुखयतीत्यर्थे क्विप्, णिलोपः। यद्यपि क्विप् सामान्यविहितः सातेः शप्रत्ययस्तु तदपवादः। तथापि वासरूपविधिना क्विबपि भवतीत्यर्थः। सात्परमात्मेति। 'एष ह्येवानन्दयति' इति श्रुतेः। तस्य सुखयितृ-

सर्गात् किम् । प्रलिपः । 'नौ लिम्पेर्वाच्यः' (वा १९६८) । निलिम्पा देवाः । 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' (वा १९६९) । गोविन्दः । अरविन्दः । २९०१ **ददातिदधात्योर्विभाषा ३।१।१३९॥** शः स्यात् । ददः । दधः । पक्षे वक्ष्यमाणो णः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः । २९०२ **ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ३।१।१४०॥** इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो वा णः स्यात् । पक्षेऽच । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव । उज्ज्वलः । तनोतेरुपसंख्यानम्' (वा १९७०) । इहाऽनुपसर्गादिति, विभाषेति च न सम्बध्यते । अवतनोतीत्यवतानः । २९०३ **श्याद्व्यधास्रुसंस्रतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च ३।१।१४१॥** श्यैङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् । श्यैङोऽवस्यतेश्चाऽऽदन्तत्वात्सिद्धे पृथग्ग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत् ।

श्वावगमादिति भावः । सात्वन्त इति । सात् परमात्मा भजनीयः एषामित्यर्थे मतुप् । 'मादुपधायाः' इति मस्य वः । 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वात् पदत्वाभावान्न जश्त्वम् । साद्य इति । साहेः शः । शप् । गुणाऽयादेशौ । प्रलिप इति । इगुपधलक्षणः कः । नौ लिम्पेरिति । वार्तिकमिदम् । 'नि' इत्युपसर्गे उपपदे लिम्पेः शो वाच्य इत्यर्थः । 'अनुपसर्गा'दित्युक्तेः पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् । गवादिष्विति । वार्तिकमिदम् । गवादिषु उपपदेषु विन्देः शो वाच्य इत्यर्थः । 'संज्ञायामेवे'ति नियमार्थमिदम् । गोविन्द इति । गाः उपनिषद्वाचः प्रमाणतया विन्दतीत्यर्थः । अरविन्दमिति । चक्रे नाभिनेम्योरन्तरालप्रोतानि काष्ठानि—अराणि, तत्सदृशानि दलानि विन्दतीत्यर्थः । कर्मण्यणोऽपवादः शः । ददातिदधात्योर्विभाषा । दाम्, धाञ्, आभ्यां शो वा स्यात् । ददः दति । शः, शप्, श्लुः, 'श्लौ' इति द्वित्वम्, आतो लोपः । वक्ष्यमाण इति । 'श्याद्व्यध' इत्यनेनेति भावः । प्रदः प्रध इति । 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । ज्वलिति । आद्यर्थ इति । तथा च ज्वल् इति आदिः येषां ते ज्वलितयः, ते च ते कसन्ताश्चेति ज्वलितिकसन्ताः, तेभ्य इति विग्रहः । तदाह—ज्वलादिभ्य इति । 'ज्वल दीप्तौ' इत्यारभ्य 'कस गतौ' इत्येवमन्तेभ्य इत्यर्थः । वा णः स्यादिति । विभाषेत्यनुवर्तते इति भावः । पक्षेऽजिति । 'इगुपधेभ्यः कः' इत्यपि बोध्यम् । उपसंख्यानमिति । 'णस्ये'ति शेषः । न सम्बध्यते इति । 'अवतानः' इत्येव भाष्ये उदाहरणादिति भावः । श्याद्व्यधास्रु । श्या, आत्, व्यध, आस्रु, संस्रु, अतीण्, अवसा, अवहृ, लिह, श्लिष, श्वस् एषामेकादशानां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । अनुपसर्गादिति निवृत्तम्, उत्तरसूत्रेऽनुपसर्गग्रहणात् । एवञ्च तत्सम्पद्दं विभाषाग्रहणं च नानुवर्तते । तदाह—नित्यमिति । श्यैङ इति । श्यैङ्धातोः अवपूर्वकस्य षोधातोश्च कृतात्वयोः सूत्रे निर्देशः । तयोरादन्तत्वादेव सिद्धे पुनर्ग्रहणम् 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययबाधनार्थमित्यर्थः । अवश्यायः प्रतिश्याय इति । श्यैङः आत्वे कृते णः, आतो युक् । आदिति । आदन्त-

दायः। धायः। व्याधः। 'स्रु गतौ' आङ्पूर्वः संपूर्वश्च। आस्रावः। संस्रावः। अत्यायः। अवसायः। अवहारः। लेहः। श्लेषः। श्वासः। **२९०४ दुन्योरनुपसर्गे ३।१।१४२॥** णः स्यात्। दुनोतीति दावः। नीसाहचर्यात्सानुबन्धकाद्दुनोतेरेव णः। दवतेस्तु पचाद्यच् दवः। नयतीति नायः। उपसर्गे तु प्रदवः। प्रणयः। **२९०५ विभाषा ग्रहः ३।१।१४३॥** णो वा। पक्षेऽच्। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेन जलचरे ग्राहः। ज्योतिषि ग्रहः। 'भवतेश्च' इति काशिका। भवो देवः संसारश्च। भावाः पदार्थाः। भाष्यमते तु प्राप्त्यर्थाच्चुरादिण्यन्तादच्। भावः। **२९०६ गेहे कः ३।१।१४४॥** गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात्। गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम्। तात्स्थ्यात् गृहा दाराः। **२९०७ शिल्पिनि ष्वुन् ३।१।१४५॥** क्रियाकौशलं शिल्पं, तद्वत्कर्तरि ष्वुन्स्यात्। 'नृतिखनिरञ्जिभ्य एव' (वा १९७१) नर्तकः। नर्तकी। खनकः। खनकी। 'असि अके अने च रञ्जेर्नलोपो

स्योदाहरणसूचनम्। दायः धाय इति। णे आतो युक्। व्याध इति। व्यधेर्णे उपधावृद्धिः। आस्रावः, संस्राव इति। णे 'अचोऽञ्णिति' इति वृद्धिः, आवादेशः। अत्याय इति। अतिपूर्वादिण्धातोर्णे वृद्ध्यायादेशौ। अवसाय इति। अवपूर्वात् 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्मात् णे आत्वे आतो युक्। लेहः श्लेष इति। णे लघूपधगुणः। श्वास इति। णे उपधावृद्धिः। दुन्योरनुपसर्गे। दुनोतेः नयतेश्चेत्यर्थः। 'दव'शब्दं साधयितुमाह—नीसाहचर्यादिति। नीञ्धातुः सानुबन्धकः। तत्साहचर्यात् 'टु दु उपतापे' इति स्वादिगणस्थादेव णप्रत्यय इत्यर्थः। दवतेस्त्विति। 'दु द्रु गतौ' इति भौवादिकात् निरनुबन्धकात्पचाद्यजित्यर्थः। विभाषा ग्रहः। व्यवस्थितविभाषेयमिति। इदं 'श्याद्व्यधा' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तेनेति। जलचरे मत्स्यादौ वाच्ये णप्रत्यये उपधावृद्धौ 'ग्राह' इत्येव भवति। ज्योतिषि सूर्यचन्द्रादौ वाच्ये अच्प्रत्यये 'ग्रह' इत्येव भवतीत्यर्थः। भवतेश्चेति। 'णो वे'ति शेषः। पक्षे अच्। काशिकेति। भाष्ये तु न दृश्यते इति भावः। इयमपि व्यवस्थितविभाषैव। तदाह-भवो देव इति। महादेव इत्यर्थः। अत्र अजेवेति भावः। भावाः पदार्था इति। अत्र ण एवेति भावः। ननु 'भवतेश्चे'ति णविकल्पस्य भाष्ये अदर्शनात् कथं भाष्यमते भावशब्द इत्यत आह-भाष्यमते त्विति। भावयति प्रापयति स्वकार्यमित्यर्थे 'भू प्राप्तौ' इति चुरादिण्यन्तात् 'भावि' इत्यस्मात् अच्प्रत्यये णिलोपे भावशब्द इत्यर्थः। गेहे कः। 'विभाषा ग्रहः' इत्यस्यापवादः। गृहमिति। 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणं पूर्वरूपं च। ननु 'गृहा दाराः' इति कथम्। गेहे कर्तर्येव वाच्ये कप्रत्ययविधानादित्यत आह—तात्स्थ्यादिति। गृहशब्दो गेहस्थे लाक्षणिक इति भावः। गृहा दारा इति। 'दारेष्वपि गृहाः' इत्यमरः। शिल्पिनि ष्वुन्। नृतिखनिरञ्जिभ्य एवेति। वार्तिकमिदम्। नर्तकीति। षित्त्वात् ङीषिति भावः। 'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि' इति सूत्रे 'रजकरजनरजस्सूपसंख्यानम्' इति वार्तिकम्। तत् अर्थतः संगृह्णाति—असि अके अने

वाच्यः' (वा ४०६७)। रजकः। रजकी। भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेव ष्वुन्। रञ्जेस्तु 'क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोः' (उ सू १९०) इति क्वुन्। टाप्। रजिका। पुंयोगे तु रजकी। **२९०८ गस्थकन् ३।१।१४६॥** गायतेस्थकन्स्यात्, शिल्पिनि कर्तरि। गाथकः। **२९०९ ण्युट् च ३।१।१४७॥** गायनः। टित्वाद्गायनी। **२९१० हश्च व्रीहिकालयोः ३।१।१४८॥** हाको हाङश्च ण्युट् स्यात् व्रीहौ काले च कर्तरि। जहात्युदकमिति हायनो व्रीहिः। जहाति भावानिति हायनो वर्षम्। जिहीते, प्राप्नोतीति वा। **२९११ प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ३।१।१४९॥** समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते। प्रवकः। सरकः। लवकः। **२९१२ आशिषि च ३।१।१५०॥** आशीर्विषयार्थवृत्तेर्वुन्स्यात्कर्तरि। जीवतात्–जीवकः। नन्दतात्–नन्दकः। आशीः प्रयोक्तुर्धर्मः। आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः।

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

२९१३ कर्मण्यण् ३।२।१॥ कर्मण्युपपदे धातोरण्प्रत्ययः स्यात्। उपपदस-

चेति। रजक इति। रञ्जेः शिल्पिनि ष्वुनि अकादेशे नलोपः। रजकीति। षित्वात् ङीष्। 'नृतिखनिरञ्जिभ्य एवे'ति परिगणनात् 'वेञ् तन्तुसन्ताने' इत्यस्मात् कृतात्वात् 'श्याद्व्यध' इति णप्रत्यये आतो युकि 'वाय' इति सिध्यति। भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेवेति। इदञ्च 'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। ननु भाष्यमते क्वुनि रजकीति कथमित्यत आह—पुंयोगे तु रजकीति। गस्थकन्। 'गः थकन्नि'ति छेदः। गैधातोः कृतात्वस्य 'गः' इति पञ्चम्यन्तम्। तदाह—गायतेरिति। ण्युट् च। चकार उक्तसमुच्चये। गायतेर्ण्युट् थकन् च शिल्पिनि कर्तरि। गायन इति। आत्ये युक्। 'आदेचः' इत्यात्वस्य अनैमित्तिकत्वेन वृद्ध्यपेक्षया अन्तरङ्गत्वात्। यद्यपि 'गस्थकन् ण्युट् च' इत्येकमेव सूत्रमुचितम्। तथापि ण्युट एवोत्तरसूत्रे अनुवृत्त्यर्थो योगविभागः। हश्च। 'ओ हाक् त्यागे' इत्यस्य 'ओ हाङ् गतौ' इत्यस्य च 'हः' इति पञ्चम्यन्तम्। तदाह—हाको हाङश्चेति। प्रुसृल्वः। लक्ष्यते इति। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। प्रु, सृ, लु एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। आशिषि च। जीवक इति। आशास्यमानजीवनक्रियाश्रय इत्यर्थः। एवं नन्दकः। आशीरिति। आशासनम् अप्रसिद्धार्थे भूयादिति प्रार्थनं शब्दप्रयोक्तृकर्तृकमिति यावत्। तत आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः। इत्थं नन्दकशब्दप्रयोगः। औचित्यादिति भावः। इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः।

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः। कर्मण्यण्। कर्मण्युपपदे इति। 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' इत्यत्र 'तत्रे'त्यनेनेदं लभ्यत इति तत्रैवोक्तम्। प्रत्ययस्तु कर्तर्येव। उपपदस-

मासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्न । 'शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः' (वा १९८०)। अणोऽपवादार्थं वार्तिकम् । मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्षा । कल्याणाचारा । 'ईक्षिक्षमिभ्यां च' (वा १९८१) सुखप्रतीक्षा । बहुक्षामा । कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यन्ति । **२९१४ ह्वावामश्च ३।२।२॥** एभ्यः अण् स्यात् । कापवादः । स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः । **२९१५ आतोऽनुपसर्गे कः ३।२।३॥** आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यान्नाण् । 'आतो लोपः' । गोदः । पार्ष्णित्रम् । अनुपसर्गे किम् । गोसन्दायः । 'कविधौ सर्वत्र सम्प्रसारणिभ्यो डः'

मास इति । 'उपपदमतिङ्' इत्यनेनेति भावः । कुम्भं करोतीति । अस्वपदो लौकिकविग्रहोऽयम् । कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये सुबुत्पत्तेः प्रागेव कारशब्देन कृदन्तेन कुम्भ अस् इति षष्ठ्यन्तस्य समास इति प्रागेवोक्तम् । ननु आदित्यं पश्यतीत्यादित्यदर्शः, हिमवन्तं शृणोतीति हिमवच्छ्रायः, ग्रामं गच्छतीति ग्रामगामः इत्यादि स्यादित्यत आह—आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्नेति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । शीलेति । शीलि, कामि, भक्षि, आचरि एभ्यो णप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । ननु 'कर्मण्यण्' इत्यणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अणोऽपवादार्थमिति । अणन्तत्वे तु ङीप् स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं णविधानमिति भावः । तदाह—मांसशीलेति । 'शील समाधौ' इति भ्वादिः । इह तु स्वभावतः सेवने वर्तते । मांसं स्वभावतः सेवमानेत्यर्थः । मांसकामेति । मांसं कामयते इति विग्रहः । मांसभक्षेति । मांसं भक्षयते इति विग्रहः । कल्याणाचारेति । कल्याणमाचरतीति विग्रहः । सर्वत्र टाप् । ईक्षिक्षमिभ्यामिति । वार्तिकमिदम् । 'ण' इति शेषः । कथमिति । कर्मण्यणि गङ्गाधारः इत्यादि स्यादित्याक्षेपः । कर्मणः शेषत्वेति । तथाच कर्मोपपदाभावादणिति भावः । ह्वावामश्च । 'ह्वेञ् स्पर्धायाम्' 'वेञ् तन्तुसन्ताने' अनयोः कृतात्वयोर्निर्देशः, 'माङ् माने' एषां द्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । एभ्य इति । कर्मण्युपपदे एभ्यः अण् स्यादित्यर्थः । ननु 'कर्मण्यण्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—कापवाद इति 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यस्याऽणपवादस्य वक्ष्यमाणस्य बाधनार्थमित्यर्थः । माङ्मेङोरिह ग्रहणम्, न तु 'मा माने' इत्यस्य, अकर्मकत्वात् । स्वर्गह्वाय इति । यद्यपि पराभिभवेच्छायां स्पर्धायां पराभिभवस्य कर्मणो धात्वर्थत्वेनोपसंग्रहादकर्मक इत्युक्तम् । तथापि इहाऽभिभवेच्छा धात्वर्थः । स्वर्गमभिभवितुं वाञ्छतीत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादात्वे कृते आतो युक् । एवमग्रेऽपि । आतोऽनुपसर्गे कः । पार्ष्णित्रमिति । पार्ष्णिः पादमूलभागः । तं त्रायते इति विग्रहः । 'त्रैङ् पालने' आत्वे कृते कः । गोसन्दाय इति । अण्यातो युक् । कविधौ सर्वत्रेति । वार्तिकमिदम् । सर्वत्र कप्रत्ययविधौ सम्प्रसारणार्हेभ्यः कापवादो डप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः ।

(वा १६८४) ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः। सर्वत्र ग्रहणादातश्चोपसर्गे। आह्वः। प्रह्वः। **२९१६ सुपि स्थः ३।२।४॥** सुपीति योगो विभज्यते। सुप्युपपदे आदन्तात्कः स्यात्। द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः। समस्थः। विषमस्थः। ततः 'स्थः'। सुपि तिष्ठतेः कः स्यात्। आरम्भसामर्थ्याद्भावे। आखूनामुत्थानमाखूत्थः। **२९१७ प्रष्ठोऽग्रगामिनि ८।३।९२॥** प्रतिष्ठत इति प्रष्ठो गौः। अग्रतो गच्छतीत्यर्थः। अग्र—इति किम्। प्रस्थः। **२९१८ अम्बाम्बगोभूमिसव्याऽपद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ८।३।९७॥** स्थः इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम्। षष्ठ्यर्थे प्रथमा। एभ्यः स्थस्य सस्य षः स्यात्। द्विष्ठः।

वाच्य इत्यर्थः। ब्रह्मज्य इति। 'ज्या वयोहानौ' अस्माड्डः। 'डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः'। अत्र कप्रत्यये सति कित्त्वात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणं प्रसक्तम्। अतो ड एव, नतु कः। सर्वत्रेति। उपसर्गे उपपदे आतोऽपि ड एव। नतु 'आतश्चोपसर्गे' इति कः। 'सर्वत्र'ग्रहणादित्यन्वयः। अन्यथा 'अनन्तरस्य विधि'रिति न्यायात् 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्येव बाध्येत, नतु 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्यय इति भावः। आह्वः प्रह्व इति। अत्र 'आतश्चोपसर्ग' इति कं बाधित्वा ड एव। तस्य अकित्त्वाद्यजादिलक्षणं सम्प्रसारणं न। सुपि स्थः। योगो विभज्यते इति। इदं भाष्ये स्पष्टम्। तत्र सुपीत्यंशं व्याचष्टे—सुप्युपपदे इति। इदं केवलोपसर्गे स्यर्थम्, 'आतश्चोपसर्गे' इत्येव सिद्धेः। कर्मण्युपपदेऽप्येतदर्थमेव, 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यारम्भादिति भावोदाहरति—द्वाभ्यामिति। तत इति। 'सुपी'त्यंशस्य व्याख्यानानन्तरं 'स्थ' इत्यंशो व्याख्यायत इत्यर्थः। ननु 'सुपि' इत्यंशेनैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—आरम्भसामर्थ्यादिति। कर्तरि 'सुपि' इति पूर्वेण सिद्धेरिह 'कर्तरि कृत्' इति नानुवर्तते। अनिर्दिष्टार्थत्वात् 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' इत्यादिवत् स्वार्थिकोऽयम्। स्वार्थश्च भाव एवेति भाष्ये स्पष्टम्। नच एवं सति 'घञर्थे कविधानम्' इत्येव सिद्धमिति वाच्यम्, नित्योपपदसमासार्थत्वात्। अत एव ल्युडन्तेन अस्वपदविग्रहं दर्शयन्नाह—आखूनामुत्थानम् आखूत्थ इति। प्रष्ठोऽग्रगामिनि। प्रपूर्वात् स्थाधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्यये आतो लोपे प्रस्थशब्दः। सः अग्रगामिनि वाच्ये षत्वपरः निपात्यते। इण्कवर्गाभ्यां परत्वाऽभावात् षत्वस्य न प्राप्तिः। प्रतिष्ठत इति। अग्रे गच्छतीत्यर्थः, उपसर्गवशात्। प्रष्ठो गौरिति। अग्रगामीत्यर्थः। एवं प्रष्ठोऽश्वः इत्यादि। अम्बाम्ब। अम्ब, आम्ब, गो, भूमि, सव्ये, (सव्य) अप, द्वि, त्रि, कुशे, कु, शङ्कु, अङ्गु, मञ्जि, पुञ्जि, परमे, बर्हिस्, दिवि, अग्नि-एषामष्टादशानां द्वन्द्वः। अम्बष्ठः, आम्बष्ठः, गोष्ठः, भूमिष्ठः। सव्येष्ठः निपातनादलुक्। 'हलदन्तात्सप्तम्याः' इति वा। अपष्ठः। एषु कतिपयेषु इण्कवर्गाभ्यां परत्वाऽभावात् षत्वस्य न प्राप्तिः। कतिपयेषु 'सात्पदाद्योः' इति निषेधः प्राप्तः। एवमग्रेऽपि। द्विष्ठ इति। द्वाभ्यां तिष्ठतीति विग्रहः। एवं त्रिष्ठः, कुशेष्ठः, कुष्ठः, शङ्कुष्ठः,

त्रिष्ठः । इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपीति द्वयमप्यनुवर्तते । तत्राऽकर्मकेषु सुपीत्यस्य सम्बन्धः । २९१९ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ३।२।५॥ तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोराभ्यां कः स्यात् । 'आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्' (वा १९८८) तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव । यश्च संसाराऽसारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनोदः । 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा १९८९) मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः । आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः । २९२० प्रे दाज्ञः ३।२।६॥ दारूपाज्जानातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् । अणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सुपि न कः । गोसम्प्रदायः । २९२१ समि ख्यः ३।२।७॥ गोसंख्यः । २९२२ गापोष्टक् ३।२।८॥ अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक्स्यात्कर्मण्युपपदे । सामगः । सामगी । उपसर्गे तु सामसङ्गायः । 'पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम्' (वा १९९०) सुरापी । शीधुपी । अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी । सुरां पाति रक्षतीति सुरापा । २९२३ हरतेरनुद्यमने-

---

अङ्गुष्ठः, मञ्जिष्ठः, पुञ्जिष्ठः । परमेष्ठः, निपातनादलुक् 'हलदन्तात्' इति वा । बर्हिष्ठः । दिविष्ठः, पूर्ववदलुक् । अग्नि ः । कप्रत्ययान्तस्येति किम् । भूमिस्थितम् । इत ऊर्ध्वमिति । 'तुन्दशोकयोः' इत्यारभ्येत्यर्थः । सुपीत्यस्येति । ननु कर्मणीत्यस्य, असम्भवादिति भावः । तुन्दशोकयोः । तुन्दशोकयोरिति सप्तमी । परिमृज, अपनुद, अनयोर्द्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—उपपदयोराभ्यामिति । तुन्दपरिमृज इति । तुन्दम् उदरम् । अत्र 'मृजेरजादौ' इति पाक्षिकवृद्धिर्न भवति, व्यवस्थितविभाषाश्रयणादित्याहुः । मूलानि विभुजतीति । विमर्दयतीत्यर्थः । 'भुजो कौटिल्ये' तुदादिः । इहोपसर्गबलान्मर्दने वृत्तिः । महीध्र इति । महीं धरतीति विग्रहः । कित्वान्न गुणः । ऋकारस्य यण् रेफः । अणि तु 'महीधार' इति स्यात् । कुध्र इति । कुः पृथ्वी, तां धरतीति विग्रहः । गिल इति । 'गॄ निगरणे' अस्मात् कः, कित्वान्न गुणः, इत्वं रपरत्वम् । 'अचि विभाषा' इति लत्वम् । प्रे दाज्ञः । 'प्रे' इति सप्तमी पञ्चम्यर्थे । दा, ज्ञा अनयोर्द्वन्द्वात् पञ्चम्येकवचनम् । प्रोपसृष्टादिति । प्रेत्युपसर्गपूर्वकादित्यर्थः । सोपसर्गार्थम् आरम्भः । समिख्यः । 'समी'ति पञ्चम्यर्थे सप्तमी । गोसंख्य इति । गाः सञ्चष्ट इति विग्रहः । सम्पूर्वात् चक्षिङः ख्याञि रूपम् । 'ख्या प्रकथने' इत्यस्य तु सम्पूर्वस्य प्रयोगाऽभावात्, सार्वधातुकमात्रविषयत्वाच्च नेह सम्बध्यते । गापोष्टक् । 'गै शब्दे' 'पा पाने' इत्यनयोः टक् स्यात् कर्मण्युपपदे । सामग इति । टकि आतो लोपः । सामगीति । टित्वान्ङीबिति भावः । सामसङ्गाय इति । सोपसर्गात् गैधातोः कर्मण्यणि आतो युकि रूपम् । पिबतेरिति । वार्तिकमिदम् । पाधातोः सुराशीध्वोरुपपदयोः टक्

ऽच् ३।२।९॥ अंशहरः। अनुद्यमने किम्। भारहारः। 'शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्यानम्' (वा १९९२) शक्तिग्रहः। लाङ्गलग्रहः। 'सूत्रे च धार्येऽर्थे' (वा १९९३) सूत्रग्रहः। यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राऽण्येव, सूत्रग्राहः। २९२४ वयसि च ३।२।१०॥ उद्यमनार्थं सूत्रम्। कवचहरः कुमारः। २९२५ आङि ताच्छील्ये ३।२।११॥ पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः। ताच्छील्ये किम्। भाराहारः। २९२६ अर्हः ३।२।१२॥ अर्हतेरच्स्यात्कर्मण्युपपदे। अणोऽपवादः। पूजार्हा ब्राह्मणी। २९२७ स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ३।२।१३॥ 'हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्' (वा १९९४) स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो हस्ती। 'तत्पुरुषे कृति—' (सू ९७२) इति 'हलदन्तात्—' (सू ९६६) इति वा ङेरलुक्। कर्णेजपः सूचकः। २९२८ शमि धातोः संज्ञायाम् ३।२।१४॥ शम्भवः। शंवदः। पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम्।

स्यादित्यर्थः। क्षीरपेति। क्षीरं पिबतीत्यर्थे सुराशीध्वोरन्यतरत्वाभावात् 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये टाप्। पाति रक्षतीति। 'पा रक्षणे' इति लुग्विकरणस्य पिबतिग्रहणेन अग्रहणमिति भावः। हरतेरनुद्यमनेऽच्। अनुद्यमने विद्यमानात्कर्मण्युपपदे अजित्यर्थः। उद्यमनम् उद्ग्रहणम्। अंशहर इति। अंशस्य स्वीकर्तेत्यर्थः। भारहार इति। भारम् उद्गृह्णातीत्यर्थः। ग्रहेरुपसङ्ख्यानमिति। 'अच्प्रत्ययस्ये'ति शेषः। 'ग्रह उपादाने' अदुपधः। क्वचिद् 'गृहे'रिति तु कृतसम्प्रसारणस्य इका निर्देशः। शक्तिग्रह इति। अकित्त्वान्न सम्प्रसारणम्। लाङ्गलग्रह इति। अङ्कुशग्रह इत्याद्यप्युदाहार्यम्। सूत्रे चेति। वार्तिकमिदम्। सूत्रे कर्मण्युपपदे धारणार्थकात् ग्रहधातोरजित्यर्थः। वयसि च। कर्मण्युपपदे वयसि गम्ये हरतेरजित्यर्थः। ननु 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—उद्यमनार्थमिति। आङि ताच्छील्ये। आङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मण्युपपदे अच् स्यात्ताच्छील्ये गम्ये। ताच्छील्यं तत्स्वभावत्ता। पुष्पाहर इति। पुष्पाहरणे फलानपेक्षमेव स्वाभाविकी प्रवृत्तिरस्येत्यर्थः। अर्हः। अणोऽपवाद इति। यद्यपि अणि अचि च पूजार्हरूपे न विशेषः, अदुपधत्वाभावेन वृद्धेरप्रसक्तेः। तथापि स्त्रियामण्यन्तत्वे ङीप्स्यात्। तन्निवृत्त्यर्थे अज्विधिः। तदाह—पूजार्हेति। स्तम्बकर्णयोः। रम जप अनयोरकर्मकत्वात् कर्मणीति न सम्बध्यते। जपेः शब्दोच्चारणार्थकस्य धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकत्वं बोध्यम्। दर्भादितृणनिचयः स्तम्बः। सूचकः—पिशुनः। हस्तिसूचकयोः किम्। स्तम्बे रन्ता गौः। कर्णे जपिता गुरुः, मशको वा। शमि धातोः। 'शमि' इति सप्तम्यन्तम्। 'श'मिति सुखार्थकमव्ययम्। तस्मिन्नुपपदे धातोरच् स्यात्संज्ञायाम्। ननु धातुग्रहणं व्यर्थम्। न च रमिजपोरनुवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम्। अस्वरितत्वादेव तदननुवृत्तिसिद्धेरित्यत आह—पुनर्धातुग्रहणमिति। 'कृञो

कृञो हेत्वादिषु टो मा भूत् । शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला । २९२९ अधिकरणे शेतेः ३।२।१५॥ खे शेते खशयः । 'पार्श्वादिषूपसंख्यानम्' (वा १९९६) पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरेण शेते उदरशयः । 'उत्तानादिषु कर्तृषु' (वा १९९८) । उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । अवनतो मूर्धा यस्य सोऽवमूर्धा । अधोमुखः शेत इत्यर्थः । 'गिरौ डश्छन्दसि' (वा १९९९) गिरौ शेते गिरिशः । लोके गिरिशयः । कथं तर्हि 'गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी' इति । गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वाच्छः । २९३० चरेष्टः ३।२।१६॥ अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः । कुरुचरी । २९३१ भिक्षासेनादायेषु च ३।२।१७॥ भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः । कथम् 'प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीम्' इति । पचादिषु चरडिति पाठात् । २९३२ पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः ३।२।१८ ॥ पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः । सूत्रेऽग्र इत्येदन्तत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि 'यूथं तदग्रस-

---

हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति टप्रत्ययः अच्प्रत्ययबाधको वक्ष्यते, तद्बाधनार्थमित्यर्थः॥ अधिकरणे । सुबन्तेऽधिकरणवाचिन्युपपदे शीङ्धातोरच् स्यादित्यर्थः । पार्श्वादिष्विति । अत्राऽधिकरणवाचित्वमिति न सम्भवति । तत् ध्वनयन्नुदाहरति—पार्श्वाभ्यामिति । उत्तानादिषु कर्तृष्विति । वार्तिकमिदम् । उत्तानादिशब्देषु कर्तृवाचिषूपपदेषु शीङोऽजित्यर्थः। गिराविति । वार्तिकमिदम् । गिरावुपपदे शीङो डप्रत्यय इत्यर्थः । 'अधिकरणे शेतेः' इत्यचोऽपवादः । "नमो गिरिशाय च शिपिविष्टाय च" इति । शीङो ड प्रत्यये डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । यद्यपि वैदिकप्रक्रियायामेवेदं व्याख्येयम् । तथापि लोके डप्रत्ययस्य न प्रवृत्तिः किं त्वजेवेति प्रदर्शनार्थमिह तद्व्याख्यानमित्यभिप्रेत्य लोके अच्प्रत्ययमुदाहरति—गिरिशय इति । कथमिति । लोके डप्रत्ययाऽसम्भवादिति भावः । समाधत्ते–गिरिरस्यास्तीत्यादि । चरेष्टः । ट इति च्छेदः । 'अधिकरणे उपपदे' इति शेषः। 'अधिकरणे शेते'रित्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । कुरुचर इति । कुरुषु चरतीति विग्रहः । न च 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति कर्मत्वं शङ्क्यम्; तस्य वैकल्पिकतायाः तत्रैव प्रपञ्चितत्वात् । तत्र अत्रत्यमपि भाष्यं प्रमाणम् । भिक्षासेना । भिक्षा, सेना, आदाय एषु चोपपदेषु चरेष्टः स्यादित्यर्थः । भिक्षां चरतीति । चरतिरत्र चरणपूर्वके आर्जने वर्तते । चरणेन भिक्षामार्जयतीत्यर्थः । सेनाचर इति । सेनां प्रापयतीत्यर्थः । ल्यबन्तमिति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । आदाय चरतीति । लब्धं द्रव्यं गृहीत्वा चरतीत्यर्थः । कथमिति । अधिकरणे भिक्षासेनाऽऽदायेषु उपपदेषु च विहितस्य टप्रत्ययस्य सहपूर्वाच्चरेरसम्भवादिति भावः । समाधत्ते—पचादिष्विति । यद्यपि 'भिक्षाचर' इत्यादौ पचाद्यचि रूपसिद्धिः, तथापि नित्योपपदसमासार्थमभिविधानमित्याहुः । पुरोऽग्रतः । पुरस्, अग्रतस्, अग्रे एषूपपदेषु सर्तेः टः स्यादित्यर्थः । अग्रेसर इति । ननु समासाऽवयवत्वात्सुपो लुकि

रगर्वितकृष्णसारम्' इति । बाहुलकादिति हरदत्तः । २९३३ पूर्वे कर्तरि ३।२।१९॥ कर्तृवाचिनि पूर्वशब्द उपपदे सर्तेष्टः स्यात् । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । कर्तरि किम् । पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः । २९३४ कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ३।२।२०॥ एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् । 'अतः कृकमि'– (सू. १६०) इति सः । यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः । २९३५ दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु ३।२।२१॥ एषु कृञष्टः स्यादहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । कस्कादित्वात्सः । भास्करः । बहुकरः । बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थं संख्यापेक्षया पृथग्ग्रहणम् । लिपिलिबिशब्दौ पर्यायौ । संख्या—एककरः । द्विकरः । कस्कादित्वादहस्करः । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपद-

---

अग्रसर इति स्यात् इत्यत आह—अत्र इति । कथमिति । अदन्तत्वनिपातनात् कथमग्रसरशब्द इत्यर्थः । समाधत्ते-बाहुलकादिति । पूर्वे कर्तरि । कर्तृशब्दः कर्तृवाचिनि गौणः । तदाह—कर्तृवाचिनीति । कृञो हेतु । हेतुः कारणम् । आनुलोम्यम्-आराध्यचित्तानुवर्तनम् । द्योत्येष्विति । कर्तुरेव प्रत्ययवाच्यत्वादिति भावः । हेत्वादिषूपपदेष्विति तु नार्थः, व्याख्यानात् । कर्मण्युपपदे इत्यपि द्रष्टव्यम् । 'कुप्वोः' इति जिह्वामूलीयमाशङ्क्य आह—अतः कृकमिति । हेतावुदाहरति—यशस्करी विद्येति । विद्या यशोहेतुः । श्राद्धकर इति । श्राद्धक्रियाशील इत्यर्थः । वचनकर इति । गुर्वादिवचनानुवर्तीत्यर्थः । दिवाविभा । दिवा, विभा, निशा, प्रभा, भास्, कार, अन्त, अनन्त, आदि, बहु, नान्दी, किम्, लिपि, लिबि, बलि, भक्ति, कर्तृ, चित्र, क्षेत्र, संख्या, जङ्घा, बाहु, अहर्, यद्, तद्, धनुस्, अरुस्-एषां सप्तविंशतेर्द्वन्द्वात्सप्तमी॥ एष्विति । 'उपपदेषु'ति शेषः । अहेत्वादिष्वपीति । 'हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' अगम्येष्वपीत्यर्थः । हेत्वादिग्रहणस्य अननुवृत्तेरिति भावः । एतेन अहेत्वाद्यर्थमिदं सूत्रमुक्तं भवति । अत्र कर्मणीति सुपीति चानुवृत्तं यथायोगमन्वेति । दिवाकर इति । दिवेत्यकारान्तमव्ययमहरित्यर्थे । तस्याऽधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि वृत्तिविषये कर्मत्वं बोध्यम् । दिवा–अहनि अर्थात् प्राणिनश्चेष्टायुक्तान् करोतीति वा विग्रहः । विभाकर इति । विभां करोतीति विग्रहः । निशाकर इति । निशां करोतीति विग्रहः । एवं प्रभाकरः । भासः करोति इति विग्रहे 'अतः कृकमि' इत्यत्राऽत इति तपरकरणात्सत्वस्याऽप्राप्तेः 'कुप्वोः' इति जिह्वामूलीयविसर्गावाशङ्क्य आह–कस्कादित्वादिति । कारकरः, अन्तकरः, अनन्तकरः, आदिकरः इति सिद्धवत्कृत्य आह–बहुकर इति । ननु संख्याग्रहणेनैव सिद्धे बहुग्रहणं व्यर्थमित्यत आह-बहुशब्दस्येति । वैपुल्यवाचिनस्तस्य न संख्याशब्दत्वमिति 'बहुगणवतुडति संख्या' इत्यत्रोक्तम् । नान्दीकरः किङ्करः इति सिद्धवत्कृत्य आह-लिपिलिबिशब्दाविति । तथा च लिपिकरः, लिबिकरः, क्षेत्रकर इत्यन्तं सिद्धवत्कृत्य आह–संख्येति । 'उदाह्रियते' इति शेषः । अहर-

स्थस्य' (सू १५९) इति षत्वम् । धनुष्करः । अरुष्करः । 'किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम् ।' (वा २००२) इति वार्तिकम् । किंकरा । यत्करा । तत्करा । हेत्वादौ टं बाधित्वा परत्वादच् पुंयोगे ङीष् । किंकरी । **२९३६ कर्मणि भृतौ ३।२।२२॥** कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्याद्भृतौ । कर्मकरो भृतकः । कर्मकारोऽन्यः । **२९३७ न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ३।२।२३॥** एषु कृञष्टो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि । **२९३८ स्तम्बशकृतोरिन् ३।२।२४॥** 'व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्' (वा २००३) । स्तम्बकरिर्व्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः । व्रीहिवत्सयोः किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः । **२९३९ हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ३।२।२५॥** दृतिनाथयोरुपपदयोर्हृञ इन्स्यात् पशौ कर्तरि । दृतिं हरतीति दृतिहरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । पशौ किम् । दृतिहरः । नाथहरः **२९४० फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ३।२।२६॥** फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानं बिभर्तीति आत्मम्भरिः । आत्मनो मुमागमः । भृञ इन् । चात्कुक्षिम्भरिः । चान्द्रास्तु आत्मो-

---

ष्करः बाहुष्कर, इति सिद्धवाक्कृत्य अहस्करशब्दे 'कुप्वोः' इति जिह्वामूलीयविसर्गावाशङ्क्य आह-कस्कादित्वादिति । नञि जहातेरुपपन्ने अहन्शब्दे हन्शब्दस्योत्तरपदतया तद्विसर्गस्य उत्तरपदस्थत्वात् 'अतः कृकमि' इत्यस्य न प्राप्तिरिति भावः । धनुष्करशब्दे आह-नित्यं समास इति । प्रत्ययावयवत्वात् 'इदुदुपधस्य च' इत्यस्य न प्राप्तिरिति भावः । कृञोऽज्विधानमिति । टस्याऽपवादः । किंकरेति । टप्रत्यये तु टित्वात् ङीप्स्यादिति भावः । हेत्वादिषु पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य 'कृञो हेतु' इति किङ्करादिषु ट एव । 'किङ्करी'ति न्यासकारमतं दूषयितुमाह—हेत्वादाविति । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणस्य निर्मूलत्वादिति भावः । तर्हि किङ्करीति कथमित्यत आह—पुंयोगे ङीपिति । कर्मणि भृतौ । कर्मणीत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणं तु कर्मशब्दस्वरूपग्रहणार्थम् । कर्मकरो भृतक इति । वेतनं गृहीत्वा यः परार्थं कर्म करोति स भृतक इत्युच्यते । न शब्दश्लोक । शब्द, श्लोक, कलह, गाथा, वैर, चाटु, सूत्र, मन्त्र, पद, एषां नवानां द्वन्द्वः । हेत्वादिष्विति । 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति प्राप्तः टप्रत्ययोऽनेन प्रतिषिध्यते इत्यर्थः । स्तम्बशकृतोरिन् । स्तम्बे शकृति च कर्मण्युपपदे कृञ इन् स्यात् । नकार इत् । व्रीहिवत्सयोरिति । व्रीहौ वत्से च कर्तरीत्यर्थः । स्तम्बशकृतोर्यथासङ्ख्यमन्वयः । स्तम्बकरिर्व्रीहिरिति । स्तम्बं तृणनिचयं करोतीति विग्रहः । हरतेर्दृतिनाथयोः । दृतिः चर्मभस्त्रिका । दृतिहरिः श्वा इति वृत्तिः । नाथशब्दस्य विवरणम्—नासारज्जुमिति । नासिकाप्रोतरज्जुमित्यर्थः । नाथहरिरिति । नासिकाप्रोतरज्जुके पशुविशेषे रूढोऽयम् । फलेग्रहिः । ग्रहेरिनिति । ग्रहु 'ग्रहू ग्रहणे' इति ऊदुपधादिरयथंः । मुमागम इति । आत्मन्शब्दस्य

दरकुक्षिष्विति पेठुः। 'ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोराः' इति मुरारिः। २९४१ एजेः खश् ३।२।२८॥ ण्यन्तादेजेः खश् स्यात्। २९४२ अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ६।३।६७॥ अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात्खिदन्ते उत्तरपदे, न त्वव्ययस्य। शित्वाच्छवादिः। जनमेजयतीति जनमेजयः। 'वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः खशः उपसंख्यानम्' (वा २००५) वातमजा मृगाः। २९४३ खित्यनव्ययस्य ६।३।६६॥ खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात्। ततो मुम्। शुनिन्धयः। तिलन्तुदः। शर्धंजहा माषाः। शर्धोऽपानशब्दस्तं जहतीति विग्रहः। जहातिरन्तर्भावितण्यर्थः। २९४४ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ३।२।२९॥ अत्र वार्तिकम्-'स्तने धेटो नासिकायां ध्मश्चेति वाच्यम्' (वा २००६-७)। स्तनं धयतीति स्तनन्धयः। धेटष्टित्वात्स्तनन्धयी। नासिकन्धमः। नासिकन्धयः।

नलोपे कृते अकारादुपरि मुमित्यर्थः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति मत्वा आह— चात्कुक्षिम्भरिरिति। भाष्ये तु 'भृञः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् चेति वक्तव्यम्' इति स्थितम्। 'स्याद्वन्ध्यः फलेग्रहिः' इति वृक्षपर्याये अमरः। 'उभावात्मम्भरिः कुक्षिम्भरिः स्वोदरपूरके' इति विशेष्यनिघ्नवर्गे। उदरम्भरिशब्दं समर्थयितुमाह—चान्द्रास्त्विति। एजेः खश्। एजेरिति ण्यन्तस्य एजृधातोर्ग्रहणम्। न त्विका निर्देशः, व्याख्यानादिति भावः। खकारशकारावितौ। कर्मण्युपपदे इत्यपि ज्ञेयम्। अरुर्द्विषत्। अरुष्, द्विषत्, अजन्त एषां समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी। 'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकारात् उत्तरपदे इति लभ्यते। 'खित्यनव्ययस्य' इत्यतः खितीत्यनुवृत्तम्। खितः प्रत्ययत्वात्तदन्तविधिः। तदाह—खिदन्ते उत्तरपदे इति। जनमेजय इति। जनान् एजयतीति विग्रहः। खशः शित्वात्सार्वधातुकत्वं। शप्, गुणायादेशौ, पररूपम्, सुपो लुकि, मुम्। वातशुनीति। वार्तिकमिदम्। वात, शुनी, तिल, शर्ध एषां द्वन्द्वात्सप्तमी। अज, धेट्, तुद, जहाति एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। यथासङ्ख्यमन्वयः। वातमजा इति। वातमजन्तीति विग्रहः। सुपो लुकि मुम्। अथ शुनीं धयतीति विग्रहे शुनिशब्दे उपपदे धेटः खशि शपि अयादेशे पररूपे शुनीधय इति स्थिते आह—खित्यनव्ययस्य। ह्रस्वः स्यादिति। 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। अत्र ह्रस्वश्रुत्या अच इत्युपस्थितं द्रष्टव्यम्। ततो मुमिति। पूर्वं ह्रस्वे कृते ततो मुमित्यर्थः। पूर्वं मुमि कृते तु अजन्तत्वाऽभावाद्ध्रस्वो न स्यादिति भावः। शर्धञ्जहा माषा इति। भाष्ये तु 'मृगा' इति पाठः। शर्द्धः अपानद्वारे स्थितः शब्द इति माधवादयः। अन्तर्भावितेति। तथाच शर्द्धं हापयन्तीति विग्रहः फलितः। भाष्ये तु 'वातशुनी' इति वार्तिके शर्धेष्विति पठितम्। नासिका। नासिका, स्तन अनयोः द्वन्द्वात्सप्तमी। ध्मा, धेट् अनयोः द्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे षष्ठी। 'खश्' इति शेषः। यथासङ्ख्यमन्वये प्राप्ते आह—अत्र वार्तिकमिति। धेट्ष्टित्वादिति। यद्यपि 'टिड्ढ' इत्यत्र टिदाद्यन्तं यदद्न्तं प्रातिपदिकमिति व्याख्या-

२९४५ नाडीमुष्ट्योश्च ३।२।३०॥ एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्ध्माधेटोः खश् स्यात् । 'यथासंख्यं नेष्यते' । नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः । 'घटीखारीखरीषूपसंख्यानम्' (वा २००८) । घटिन्धमः । घटिन्धय इत्यादि । खारी परिमाणविशेषः । खरी गर्दभी । **२९४६ उदि कूले रुजिवहोः ३।२।३१ ॥** उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात् । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः, कूलमुद्वहः । **२९४७ वहाभ्रे लिहः ३।२।३२॥** वहः स्कन्धस्तं लेढीति वहंलिहो गौः । अदादित्वाच्छपो लुक् । खशो ङित्वान्न गुणः । अभ्रंलिहो वायुः । **२९४८ परिमाणे पचः ३।२।३३॥** प्रस्थम्पचा स्थाली । खारिम्पचः कटाहः । **२९४९ मितनखे च ३।२।३४॥** मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्र तापवाची । **२९५० विध्वरुषोस्तुदः ३।२।३५॥** विधुन्तुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः । अरुन्तुदः । **२९५१ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ३।२।३६ ॥** असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दृशिना नञः संबन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यम्पश्या राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः । **२९५२ उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ३।२।३७ ॥** एते निपा-

---

तम्, तथापि टित्त्वस्यावयवे अचरितार्थत्वात् ङीबिति हरदत्तः । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'पाघ्राध्माधेड्दृशः शः' इत्यत्रोक्तम् । नासिकन्धम इति । ह्रस्वे कृते मुम् । नासिकायाः ध्मश्चेति चकाराद्धेटश्चेति लभ्यते । तस्योदाहरति—नासिकन्धय इति । नाडीमुष्ट्योश्च । यथासङ्ख्यं नेष्यते इति । इदं तु भाष्ये स्पष्टम् । घटीखारीति । इत्यादि स्पष्टम् । उदि कूले । उदीति दिग्योगपञ्चम्यर्थे सप्तमी । रुजिवहोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'रुजो भङ्गे' तुदादिः । अत्र रुजेः सकर्मकत्वात् कर्मण्युपपदे इति लब्धम् । तेन कूलं विशेष्यते । नतु उच्छब्दः, तस्य सत्त्ववाचित्वात् । तदाह—उत्पूर्वाभ्यामित्यादि । कूलमुद्रुज इति । सुपो लुकि मुमिति भावः । वहाभ्रे लिहः । वहे अभ्रे च कर्मण्युपपदे लिहः खशित्यर्थः । वहशब्दस्य विवरणम्—स्कन्ध इति । शपो लुगिति । खशः शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् कृतस्य शपो लुगित्यर्थः । परिमाणे पचः । परिमाणं प्रस्थादि । तस्मिन् कर्मण्युपपदे पचेः खशित्यर्थः । खारिम्पच इति । 'खित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वः । मुम् । मितनखे च । मिते नखे च कर्मण्युपपदे पचेः खशित्यर्थः । नखानां विक्लित्त्यसम्भवादाह—पचिरत्रेति । विध्वरुषोस्तुदः । विधु, अरुस्, अनयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदः खशित्यर्थः । विधुन्तुद इति । विधुश्चन्द्रः तं तुदतीति विग्रहः । राहुरित्यर्थः । अरुस्शब्दे उकारादुपरि मुमि कृते सकारस्य संयोगान्तलोप इत्यर्थः । अरुन्तुद इति । अरुर्मर्म, तत्तुदतीति विग्रहः । असूर्यललाट । दृशितपोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । असूर्ये ललाटे च कर्मण्युपपदे दृशेस्तपेश्च खशित्यर्थः । असूर्यमितीति । असूर्यंपश्या इत्युदाहरणे असूर्यमित्यसमर्थसमासः सौत्र इत्यर्थः । कुतोऽसामर्थ्यमित्यत आह—दृशिनेति । सूर्यं न पश्यन्तीत्यर्थे नञो दृशिनाऽन्वि-

त्यन्ते। उग्रमिति क्रियाविशेषणं तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश्। उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पश्यः। इरोदकं तेन माद्यति दीप्यतेऽविन्धनत्वादिति इरम्मदो मेघज्योतिः। इह निपातनाच्छ्यन्न। पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति पाणिन्धमोऽध्वा। अन्धकारावृत इत्यर्थः। तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः शब्द्यन्ते। **२९५३ प्रियवशे वदः खच् ३।२।३८॥** प्रियंवदः। वशंवदः। 'गमेः सुपि वाच्यः' (वा २००९)। असंज्ञार्थमिदम्। मितङ्गमो हस्ती। 'विहायसो विह इति वाच्यम्' (वा २०१०)। 'खच्च डिद्वा वाच्यः' (वा २०११)। विहङ्गः। विहङ्गमः। भुजङ्गः। भुजङ्गमः। **२९५४ द्विषत्परयोस्तापेः ३।२।३९॥** खच्स्यात्। **२९५५ खचि ह्रस्वः ६।४।९४॥** खच्परे णौ उपधाया ह्रस्वः स्यात्। द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषन्तपः, परन्तपः। घटवटीग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या। तेनेह न। द्विषतीं ताप्य-

---

तत्वेन सूर्यशब्देनाऽन्वयाभावादित्यर्थः। ललाटन्तपः सूर्य इति। ललाटं तपतीति विग्रहः। सूर्यं पश्यतो ललाटस्य अवश्यं तापादिति भावः। उग्रम्पश्य। उग्रम्पश्य, इरम्मद, पाणिन्धम एषां द्वन्द्वः। उग्रम्पश्य इति। खशि शप्, पश्यादेशः। इराशब्दस्य विवरणम्—उदकमिति। इरम्मद इति। 'खित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वः। मदेर्दैवादिकत्वात् श्यनमाशङ्क्य आह—निपातनाच्छ्यन्नेति। पाणिन्धम इति। शपि 'पाघ्रा' इति धमादेशः। प्रियवशे। प्रिये वशे च कर्मण्युपपदे वदधातोः खजित्यर्थः। खशि प्रकृते खज्विधेरुत्तरसूत्रे प्रयोजनं वक्ष्यते। गमेः सुपि वाच्य इति। 'खच्' इति शेषः। ननु संज्ञायामित्यनुवृत्तौ 'गमश्च' इति वक्ष्यमाणसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदं वार्तिकमित्यत आह—असंज्ञार्थमिदमिति। विहायस इति। विहायश्शब्दः आकाशे वर्तते। तस्मिन्नुपपदे गमेः खच्। 'गमश्च' इति वक्ष्यमाणसूत्रेण पूर्ववार्तिकेन वा सिद्धः 'खच्' इत्यनूद्यते। प्रकृते विहायश्शब्दस्य विहादेशो वाच्यः, सच खच् डिद्वा वाच्य इत्यर्थः। विहङ्ग इति। डित्वपक्षे तत्सामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः। विहङ्गम इति। विहायसा गच्छतीति विग्रहः। भुजङ्गम इति। भुजैर्गच्छतीति विग्रहः। द्विषत्परयोः। 'तप दाहे' चुरादिः, 'तप सन्तापे' भ्वादिः। द्वयोरपि ण्यन्तयोस्तापेरिति निर्देशः। खच् स्यादिति। द्विषत्, पर अनयोः कर्मणोरुपपदयोः तापेः खजित्यर्थः। द्विषत् तापि अ इति स्थिते आह—खचि ह्रस्वः। 'दोषो णौ' इत्यतो णाविति 'ऊदुपधायाः' इत्यत उपधाया इति चानुवर्तते। तदाह—खच्परे णाविति। खशि प्रकृते खचो विधिरिह ह्रस्वार्थः णिलोपार्थश्च। खशि तु तदुभयं न स्यात्, खशः शित्त्वेन सार्वधातुकतया णिलोपाऽसम्भवात्। न च इहैव सूत्रे खज्विधीयतां, पूर्वसूत्रे खशेवाऽनुवर्ततामिति वाच्यम्, अन्यतोऽपि विधानार्थत्वात्। एवंच 'गमेः सुपि' इति वार्तिकम् एतल्लब्धार्थकथनपरमेवेत्याहुः। द्विषन्तप इति। 'अरुर्द्विषत्' इति तकारात्प्राक् मुम्। परन्तप इति। परः शत्रुः। ननु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया द्विषतीशब्देऽप्युपपदे तापेः खचि 'द्विषतीतप' इति स्यात्। 'द्विषतीताप' इत्य-

तीति द्विषती तापः । १९५६ वाचि यमो व्रते ३।२।४०॥ वाक्छब्दे उपपदे यमे खच्स्याद् व्रते गम्ये । १९५७ वाचंयमपुरन्दरौ च ६।३।६९॥ वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । व्रते किम् । अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः । २९५८ पूः सर्वयोर्दारिसहोः ३।२।४१॥ पुरं दारयतीति पुरन्दरः सर्वंसहः । सहिग्रहणमसंज्ञार्थम् । 'भगे च दारेः' (वा २०१२) इति काशिका बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः । भगं दारयतीति भगन्दरः । २९५९ सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ३।२।४२॥ सर्वंकषः खलः । कूलंकषा नदी । अभ्रंकषो वायुः करीषंकषा वात्या । २९६० मेघर्तिभयेषु कृञः ३।२।४३॥ मेघङ्करः । ऋतिङ्करः भयङ्करः । भयशब्देन तदन्तविधिः । अभयङ्करः । २९६१ क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ३।२।४४॥ एषु कृञोऽण्स्यात् । चात्खच् । क्षेमङ्करः । क्षेमकारः । प्रियङ्करः प्रियकारः । मद्रङ्करः । मद्रकारः । वेति वाच्येऽण्ग्रहणं हेत्वादिषु टो मा भूदिति कथं तर्हि 'अल्पारम्भः क्षेमकरः' इति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् । २९६२ आशिते भुवः करणभावयोः ३।२।४५॥ आशितशब्द उपपदे भवतेः खच्

णन्तं न स्यादित्यत आह—घटघटीति । 'शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसङ्ख्यानम्' इत्यत्र घटग्रहणेनैव लिङ्गविशिष्टपरिभाषया घटीशब्दस्यापि सिद्धे पुनः घटीग्रहणात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्येति विज्ञायते इत्यर्थः । 'उपपदविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेति' ङ्याप्सूत्रे भाष्यात्प्रत्येतव्यमपि द्रष्टव्यम् । वाचि यमो व्रते । इत्यादि वक्तव्यम् । वाचंयमपुरन्दरौ च । वाक्पुरोरिति । वाचं यच्छतीति, पुरं दारयतीति विग्रहे यमेर्दारेश्च खच् । सुपो लुकि वाच् यम, पुर् दार, इति स्थिते वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते इत्यर्थः । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इति मुमस्तु न प्रसक्तिः । पूःसर्वयोर्दारिसहोः दारिसहोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । पुर् शब्दे सर्वशब्दे च कर्मवाचिन्युपपदे दारेः सहेश्च खजित्यर्थः । यथासङ्ख्यमन्वयः । 'दारी'ति ण्यन्तस्य ग्रहणम् । पुरन्दर इति । पुरं दारयतीति विग्रहे दारेः खचि णिलोपे 'खचि ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वे सुपो लुकि 'वाचंयमपुरन्दरौ च' इति निपातनादमन्तत्वम् । ननु 'संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः' इत्येव सिद्धे सहधात्वोरिह ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—असंज्ञार्थमिति। भगे चेति। इत्यादि स्पष्टम् । ऋतिङ्कर इति । ऋतिर्गमनम् । अभयङ्करशब्दं साधयितुमाह—भयशब्देन तदन्तविधिरिति । इदं च 'येन विधि.' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । क्षेमप्रिय । ननु 'क्षेमप्रियमद्रेऽण् च' इति खचो विकल्पविधौ खजभावे 'कर्मण्यण्' इत्यस्य सिद्धत्वादण्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—वेति वाच्ये इति । हेत्वादिष्विति । 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति विहितः इत्यर्थः । कथं तर्हीति । 'कृञो हेतु' इत्यस्य अणा बाधाद् क्षेमकार इति भवितव्यम् । खचि तु मुम् स्यादित्याक्षेपः, समाधत्ते—कर्मणः शेषत्वेति । तथा च कर्मोपप-

आशितो भवत्यनेनाशितम्भव ओदनः । आशितस्य भवनमाशितम्भवः । २९६३ संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः ३।२।४६॥ विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरः । विश्वम्भरा । रथन्तरं साम । इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं, न त्ववयवार्थानुगमः । पतिंवरा कन्या । शत्रुञ्जयो हस्ती । युगन्धरः पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुन्तपः । अरिन्दमः । दमिः शमनायाम्, तेन सकर्मक इत्युक्तम् । मतान्तरे तु अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र दमिः । २९६४ गमश्च ३।२।४७॥ सुतङ्गमः । २९६५ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ३।२।४८॥ संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु गमेर्डः स्यात् । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । अन्तं गच्छतीत्यन्तगः इत्यादि । 'सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्' (वा २०१४)। सर्वत्रगः । पन्नं पतितं गच्छतीति पन्नगः । पन्नमिति पद्यतेः क्तान्तं क्रियाविशेषणम् । 'उरसो लोपश्च' (वा २०१५) उरसा गच्छतीत्युरगः । 'सुदुरोरधिकरणे' (वा २०१६)। सुखेन गच्छत्यत्र सुगः । दुर्गः । 'अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम्' (वा २०१८)। ग्रामगः । 'डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः' (वा २०१२)। विहगः । २९६६ आशि-

---

त्वादभावात् अणभावे खाऽजिति भावः । क्षेमङ्करीति तु गौरादित्वात् ङीषित्याहुः । आशिते । करणे उदाहरति—आशितो भवत्यनेनेति । भावे उदाहरति—आशितस्य भवनमिति । संज्ञायाम् । खजिति शेषः । भृ, तृ, वृ, जि, धारि, सहि, तपि, दमि एषामष्टानां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । विश्वम्भर इति । विष्णोरियं संज्ञा । विश्वम्भरेति । पृथिव्याः संज्ञा इयम् । रथन्तरमिति । तॄधातोः खच् । रथेन तरितृत्वस्य सामविशेषे असम्भवादाह—इहेति । वृधातोरुदाहरति—पतिंवरेति । शत्रुञ्जय इति । जिधातोः खच् । 'धारी'ति ण्यन्तग्रहणं, तस्योदाहरति—युगन्धर इति । युगं धारयतीति विग्रहः । 'खचि ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वः, णिलोपः । शत्रुंसह इति । शत्रून् सहते इति विग्रहः । ह्रस्वादि पूर्ववत् । एवमग्रेऽपि । शत्रुन्तप इति । शत्रून् तपतीति विग्रहः । अरिन्दम इति । अरिषु निग्रहविषये शाम्यतीत्यर्थः । दमिः शमनायामिति । 'दमु उपशमे' इति धातुपाठे उपशमशब्दे शमेर्ण्यन्तत्वात् घञ् । तथाच दाम्यतीत्यस्य उपशमयतीत्यर्थाश्रयणात् सकर्मकत्वमिति माधवादिमते सकर्मकोऽयमित्यर्थः । मतान्तरे त्विति । 'दमु उपशमे' इत्युपशमार्थस्य दमेरकर्मकत्वमिति हरदत्तादिभिरुक्तमित्यर्थः । गमश्च । 'संज्ञायां खजिति' शेषः । अन्तात्यन्त । इत्यादि व्यक्तम् । सर्वत्रपन्नयोरिति । सर्वत्रशब्दे, पन्नशब्दे चोपपदे गमेर्डस्योपसंख्यानमित्यर्थः । उरस इति । उरसि उपपदे गमेर्डः उरश्शब्दान्त्यस्य लोपश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । सुदुरोरिति । सु, दुर् अनयोरुपपदयोर्गमेर्डः स्यात् अधिकरणे वाच्ये इत्यर्थः । अन्यत्रापि दृश्यत इति । अन्येष्वप्युपपदेषु अन्येभ्योऽपि धातुभ्यः डो दृश्यते इत्यर्थः । अनेनैव सिद्धे 'सर्वत्रपन्नयोः' इत्यादि प्रपञ्चार्थमेव

'स्पृशोऽनुदके क्विन्' (सू ४३२)। घृतस्पृक्। कर्मणीति निवृत्तम्। मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक्। 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च' (सू ३७३) व्याख्यातम्। 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च' (सू ४२९)। 'समानान्ययोश्चेति वाच्यम्' (वा २०२९) सदृक्। सदृशः। अन्यादृक्। अन्यादृशः। 'क्सोऽपि वाच्यः' (वा २०३०)। तादृक्षः। सदृक्षः। अन्यादृक्षः। **२९७५ सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ३।२।६१।** एभ्यः क्विप्स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे। द्युसत्। उपनिषत्। अण्डसूः। प्रसूः। मित्रद्विट्। प्रद्विट्। मित्रध्रुक्। प्रध्रुक्। गोधुक्। प्रधुक्। अश्वयुक्। प्रयुक्। वेदवित्। निविदित्यादि। 'अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः' (वा ५०६४)। अग्रणीः। ग्रामणीः। **२९७६ भजो ण्विः ३।२।६२॥** सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्ण्विः स्यात्। अंशभाक्। प्रभाक्। **२९७७ अदोऽनन्ने ३।२।६८॥** विट् स्यात्। आममत्ति आमात्। सस्यात्। अनन्ने किम्। अन्नादः **२९७८ क्रव्ये**

प्तत्तये कर्तृप्रहणम्। श्विष्णुचि द्धकारस्तु ऽयर्थं एव, हृता सिद्धेः। अच्वौ किम्। आढ्यीभविता। स्पृशोऽनुदके क्विन्निति। व्याख्यातं हलन्ताधिकारे। निवृत्तमिति। अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। समानान्ययोश्चेति। अनयोरुपपदयोः दृशः क्विन्कञावित्यर्थः। सदृक् सदृश इति। समानो दृश्यते इति न विग्रहः, कर्तर्येव क्विन्विधानात्। किन्तु कर्मकर्तरि क्विन्कञौ। समानः पश्यतीति विग्रहः। समानत्वेन ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थं इति भाष्ये स्पष्टम्। 'दृग्दृशवतुषु' इति समानस्य सभावविकल्पः। तत्र 'विभाषोदरे' इत्यतः विभाषानुवृत्तेः 'समानदृक् सदृक् समानदृशः सदृशः' इति भाष्याच्च। अन्यादृगिति। 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम्। क्सोऽपीति। त्यदादिषु समानान्ययोश्च दृशेः क्सोऽपि वाच्य इत्यर्थः। सत्सूद्विष। सद्, सू, द्विष, द्रुह दुह, युज, विद, भिद, छिद, जि, नी, राज् एषां द्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे षष्ठी। 'अनुपसर्गे' इत्यस्य निवृत्त्यैव सिद्धे 'उपसर्गेऽपी'ति वचनम् अन्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणं नेति ज्ञापनार्थम्। तेन 'वदः सुपि क्यप् च' इति विधिरुपसर्गे न भवतीति भाष्ये स्पष्टम्। द्युसदिति। दिवि सीदतीति विग्रहः। 'सात्पदाद्योः' इति न षत्वम्। 'पूर्वपदात्' इति षत्वं तु न भवति, तस्य च्छान्दसत्वात् 'आदितेया दिविषदः' इत्यत्र सुषामादित्वात् षत्वमित्याहुः। उपनिषदिति। 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम्। इत्यादीति। काष्ठभित्, रज्जुच्छित्। शत्रुजित्, अत्र 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुक्। सेनानीः, विराट्। अग्रग्रामाभ्यामिति। असमानपदत्वादप्राप्ते णत्वे वचनम्। भजो ण्विः। सुपि उपसर्गे चोपपदे भजेर्ण्विरित्यर्थः। अंशभागिति। णित्त्वादुपधावृद्धिः। अदोऽनन्ने। विट् स्यादिति। शेषपूरणमिदम्। अन्नशब्दभिन्ने सुप्युपपदे अदेर्विट् स्यादिति फलितम्। 'जनसनखनक्रमगमो विट्' इति छान्दससूत्राद्विडित्यनुवर्तते। सस्यादिति। सस्यमत्तीति विग्रहः।

च ३।२।६६॥ अदेर्विट् । पूर्वेण सिद्धे वचनमण्वाधनार्थम् । क्रव्यात् । आममांसभक्षकः । कथं तर्हि 'क्रव्यादोऽस्रप आशरः' इति । पक्वमांसशब्दे उपपदेऽण् । उपपदस्य क्रव्यादेशः, पृषोदरादित्वात् । २९७९ दुहः कब्घश्च ३।२।७०॥ कामदुघा । २९८० अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ३।२।७५॥ छन्दसीति निवृत्तम् । मनिन्, क्वनिप्, वनिप्, विच् एते प्रत्ययाः धातोः स्युः । २९८१ नेड्वशि कृति ७।२।८॥ वशादेः कृत इण्न स्यात् । शृ, सुशर्मा । प्रातरित्वा । २९८२ विड्वनोरनुनासिकस्याऽऽत् ६।४।४१॥ अनुनासिकस्य आत्स्यात् । विजायत इति विजावा । ओणृ, अवावा । विच्, रोट् । रेट् । सुगण् । २९८३ क्विप्च ३।२।७६॥ अयमपि दृश्यते । 'सत्सूद्विष—' (सू. २९७५) इति त्वस्यैव प्रपञ्चः । उखास्रत् । पर्णध्वत् । वाहभ्रट् । २९८४ अन्तः ८।४।२०॥ पदान्त-

अण्वाद इति । कर्मण्यण् । क्रव्ये च । अदेर्विडिति । शेषपूरणमिदम् । अण्बाधनार्थमिति । क्रव्ये अदेर्विटेव न त्वणित्यर्थलाभादिति भावः । कथं तर्हीति । 'क्रव्ये उपपदे अदेर्विडे-वे'ति नियमादणोऽसम्भवादित्याक्षेपः । समाधत्ते—पक्वमांसशब्द इति । तर्हि 'पक्वमांसाद' इति स्यादित्यत आह—उपपदस्य क्रव्यादेश इति । कुत इत्यत आह—पृषोदरादित्वादिति । दुहः कब्घश्च । सुप्युपपदे दुहेः कप्स्यात्, प्रकृतेर्घश्चान्तादेश इत्यर्थः । कामदुघेति । 'धेनुरि'ति शेषः । काममपेक्षितं दुग्धे इति विग्रहः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । 'विज्रुपे छन्दसि' 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इत्यधिकारे इदं सूत्रम् । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । मनिनि अन्त्यो नकार इत्, इकार उच्चारणार्थः । क्वनिपि वनिपि च पकार इत्, इकार उच्चारणार्थः । विचि चकार इत् इकार उच्चारणार्थः॥ नेड्वशि कृति । षष्ठ्यर्थे सप्तम्यौ । वशा कृद्विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह—वशादेरिति । सुशर्मेति । शृधातोर्मनिन् । प्रातरित्वेति । इण्धातोः क्वनिप् । विड्वनोरनुनासिकस्याऽऽत् । विड्वनोरिति सप्तमी । अनुनासिकस्य-आदिति छेदः । विजावेति । जनेर्वनिप् । जनेर्नकारस्य आकारः । सवर्णदीर्घः । अवावेति । ओणेर्वनिप् । णकारस्य आकारः अवादेशः । विजिति । 'उपाहियते' इति शेषः । रोट् रेडिति । 'रुष, रिष हिंसायाम्' विच् । 'वेरपृक्तस्य' इति वलोपः । सुगण्णिति । गणेर्विच् । क्विप् च । अयमपीति । सर्वधातुभ्यः सोपपदेभ्यः निरुपपदेभ्यश्च छन्दसि लोके च क्विप् दृश्यते इत्यर्थः । नन्वनेनैव सिद्धे 'सत्सूद्विष' इति सूत्रं व्यर्थमित्यत आह—सत्सूद्विषेति । 'सत्सूद्विष' इति सूत्रं तु 'क्विप् च' इत्यस्यैव प्रपञ्च इत्यर्थः । उखास्रदिति । उखायाः स्रंसत इति विग्रहः । स्रंसेः क्विप्, 'अनिदिताम्' इति नलोपः, 'वसुस्रंसु' इति दत्वम् । एवं पर्णध्वत् । पर्णात् ध्वंसत इति विग्रहः । वाहभ्रडिति । वाहात् भ्रश्यति इति विग्रहः । भ्रस्जादिना षः । अन्तः । 'अमितेः' इति सूत्रमनुवर्तते, 'रषाभ्यां नो

स्यानितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्थान्निमित्तात्परश्चेत् । हे प्राण् । 'शास इत्—' (सू २४८६) इतीत्वम् । मित्राणि शास्ति मित्रशीः । 'आशासः क्वौ उपधाया इत्वं वाच्यम्' (वा ४०७०) । आशीः । इत्वोत्वे । गीः । पूः । **२९८५ ह्रस्मन्त्रन्क्विपु च ६।४।९७॥** एषु छादेर्ह्रस्वः स्यात् । तनुच्छत् । 'अनुनासिकस्य क्वि—' (२६६६) इति दीर्घः । 'मो नो धातोः' (सू ३४१) । प्रतान् । प्रशान् । 'च्छ्वोः—' (सू २५६१) इत्यूठ् । अक्षद्यूः । 'ज्वरत्वर—' (सू २६५४) इत्यूठ् । जूः । जूरौ । जूरः । तूः । स्रूः । ऊठ्, वृद्धिः, जनानवतीति जनौः । जनावौ । जनावः । मूः । मुवौ । मुवः । सुमूः । सुम्वौ । सुम्वः । 'राल्लोपः' (सू २६५५) । मुर्छा । मूः । मुरौ । मुरः । धुर्वी, धूः ।

णः' इति च । अन्तः इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । पदस्याऽन्तो विवक्षितः । 'उपसर्गाद्-समासेऽपि' इत्यतः उपसर्गादित्यनुवर्तते । तदाह—पदान्तस्येत्यादिना । हे प्राणिति । प्रपूर्वादनेः क्विबन्तात् सम्बोधनैकवचनस्य हल्ङ्यादिलोपः, नस्य णः । नलोपस्तु न, 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति निषेधात् । मित्रशीरिति । मित्राणि शास्तीति विग्रहः । शासेः क्विप् 'शास इदङ्हलोः' इत्युपधाया इत्वम्, 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः । मित्रशिषा-वित्यादौ अपदान्तत्वान्न दीर्घः । आशासः क्वाविति । 'आङः शासु इच्छायाम्' इत्या-त्मनेपदी । तस्य 'शास इदङ्हलोः' इति इत्वं तु न भवति, तत्र परस्मैपदिन एव शासेर्ग्रहणात् । अन्यथा आशास्ते इत्यादावपि इत्वापत्तेः । अत आशासः क्वाविति विधिः । इत्वोत्वे इति । गधातोः क्विपि, ऋत इत्वे, रपरत्वे, सोर्लोपे, 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घे गीरिति रूपम् । पृधातोः क्विपि, 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति ऋतः उत्वे, रप-रत्वे, सुलोपे, उपधादीर्घे पूः इति रूपमित्यर्थः । ह्रस्मन्त्रन् । इस्, मन्, त्रन्, क्वि एषां चतुर्णां द्वन्द्वः । 'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य' इत्यतः छादेरिति 'खचि ह्रस्वः' इत्यतः ह्रस्व इति चानुवर्तते । तदाह—एषु छादेरिति । अर्थादाकारस्येति गम्यते, अलोन्त्य-परिभाषामाश्रित्य इकारस्य ह्रस्वविधौ प्रयोजनाऽभावात् । एवञ्च 'ऊदुपधायाः' इत्यतः उपधाया इति नानुवर्तनीयम्, ण्यन्तस्य छादेर्दकारोपधत्वात् । इस् छदिः, मन् छद्म, त्रन् छत्त्रम् । क्वौ उदाहरति—तनुच्छदिति । तनुं छादयतीति विग्रहः । अथ तनेः शमेश्च क्विपि विशेषमाह—अनुनासिकस्येति । 'अक्षद्यू'रित्यत्र आह—च्छ्वो-रिति । अक्षैर्दीव्यतीति विग्रहे दिव्धातोः क्विपि वकारस्य ऊठि इकारस्य यणिति भावः । ज्वरेति । ज्वरधातोः क्विपि अकारवकारयोरेकस्मिन् ऊठि जूरिति रूपम् । एवं त्वरेः तूरिति रूपम् । स्रिवेः क्विपि इकारवकारयोरूठि स्रूरिति रूपम् । अवधा-तोः क्विपि अकारवकारयोरूठि ऊरिति रूपम् । वृद्धिरिति । जनानवतीति विग्रहे, अवेः क्विपि, अकारवकारयोरूठि, जन ऊ इति स्थिते, आद्गुणं बाधित्वा 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिरौकारादेश इत्यर्थः । मूरिति । मवेः क्विपि, अकारवकारयोरूठ् । सुम्वौ

२९८६ गमः क्वौ ६।४।४०॥ अनुनासिकलोपः स्यात्। अङ्गगत्। 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' (वा ४०७६)। पुरीतत्। संयत्। सुनत्। 'ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्'। 'लोपश्च' (वा ४०७३-७४) अग्रेगूः। अग्रेभ्रूः। **२९८७ स्थः क च ३।२।७७॥** चात्क्विप्। शंस्थः। शंस्थाः। 'शमि धातोः-' (सू २९२८) इत्यचं बाधितुं सूत्रम्। **२९८८ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ३।२।७८॥** अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये। उष्णभोजी। शीतभोजी। अजातौ किम्। ब्राह्मणानामन्त्रयिता। ताच्छील्ये किम्। उष्णं भुङ्क्ते कदाचित्। इह वृत्तिकारे-

ण्वः इति। अनेकाच्त्वात् गतिपूर्वत्वाच्च यणिति भावः। रादिति। मुर्छाधातोः क्विपि 'राल्लोपः' इति छकारस्य लोपे सुलोपे 'र्वोः' इति दीर्घे मूरिति रूपम्। मुरौ मुर इति। अपदान्तत्वान्नोपधादीर्घः। धुर्वीति। धुर्वीधातोः क्विपि 'राल्लोपः' इति वकारस्य लोपे सुलोपे 'र्वोः' इति दीर्घे धूरिति रूपमिति भावः। गमः क्वौ। अनुनासिकलोपः स्यादिति। शेषपूरणमिदम्। 'अनुदात्तोपदेश'। इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। झलादिप्रत्ययपरकत्वाऽभावात् अनुदात्तोपदेशेत्यप्राप्तौ वचनम्। अङ्गगदिति। अङ्गाख्यं देशं गच्छतीति विग्रहः। क्विपि मकारलोपे तुक्। एवं वङ्गगत् कलिङ्गगदित्यादि। गमादीनामिति। 'क्वावनुनासिकलोप' इति शेषः। पुरीतदिति। पुरिः हृदयाख्यः मांसखण्डविशेषः। तं तनोति आच्छादयतीति विग्रहः। हृदयकमलाच्छादको मेदोविशेषः। 'पुरीतता हि हृदयमाच्छाद्यते' इति श्रुतिरिति कर्किभाष्यम्। तनेः क्विपि नकारलोपे तुक्। 'नहिवृतिवृषि' इति पूर्वपदस्य दीर्घः। संयदिति। यमेः क्विप्। मलोपे तुक्। सुनदिति। नमेः क्विपि मलोपे तुक्। ऊ चेति। गमादीनामुपधायाः ऊभावश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः। लोपश्चेति। चकारादनुनासिकलोपः समुच्चीयते इति भावः। अग्रेगूरिति। अग्रे गच्छतीति विग्रहः। गमेरकारस्य ऊभावः मलोपश्च 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्। अग्रेभ्रूरिति। भ्रमेरकारस्य ऊभावः, मलोपश्च। स्थः क च। 'क्'इत्यविभक्तिकम्। स्थ इति पञ्चम्यन्तम्। चात् क्विबिति। उपसर्गे अनुपसर्गे च सुबन्ते उपपदे स्थाधातोः कप्रत्ययः स्यात् क्विप् चेति फलितम्। शंस्थ इति। शमित्यव्ययं सुखे। शम्पूर्वात् स्थाधातोः कप्रत्यये आतो लोपः। शंस्था इति। क्विपि रूपम्। सुखं स्थापयतीत्यर्थः। तिष्ठतिरन्तर्भावितण्यर्थः। 'शंस्था' इति भाष्यप्रयोगात् पृषोदरादित्वाच्च 'घुमास्था' इति ईत्वं न। केचित्तु 'क चे'ति चकारात् क्विबेवानुकृष्यते इत्याहुः। ननु 'सुपि स्थः' इति कप्रत्यये 'क्विप् च' इति क्विपि च सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—शमिधातोरित्यचमिति। अन्यथा धातुग्रहणसामर्थ्यात् कृञो हेत्वादिषु टप्रत्ययमिव शम्पूर्वात् स्थाधातोः कं क्विपं च अच्प्रत्ययो बाधेतेति भावः। सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये। 'सुपि स्थः' इत्यतः सुपीत्यनुवृत्तौ पुनः सुब्ग्रहणमुपसर्गेऽपि विधानार्थम्। अन्यथा 'आतोऽनुपसर्गे' इत्यतः अनुपसर्गे

णोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय 'उत्प्रतिभ्यामाङि सर्तेरुपसंख्यानम्' इति पठितम् । हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानुसृतम् । एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धश्चोपसर्गेऽपि णिनिः । 'स बभूवोपजीविनाम्' 'अनुयायिवर्गः', 'पतत्यधो धाम विसारि', 'न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः' इत्यादौ । 'साधुकारिण्युपसंख्यानम्' (वा २०३८) 'ब्रह्मणि वदः' (वा २०३९) अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम् । साधुकारी, साधुदायी । ब्रह्मवादी । **२९८९ कर्तर्युपमाने ३।२।७९॥** णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । अताच्छील्यार्थं, जात्यर्थं च सूत्रम् । कर्तरि किम् । अपूपानिव भक्षयति माषान् । उपमाने किम् । उष्ट्रः क्रोशति । **२९९० व्रते ३।२।८०॥** णिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी । **२९९१ बहुलमाभीक्ष्ण्ये ३।२।८१॥** पौनःपुन्ये द्योत्ये सुप्युपपदे णिनिः स्यात् । क्षीरपायिणः उशीनराः । **२९९२ मनः ३।२।८२॥** सुपि मन्यते-

---

इत्यनुवर्तेत । तदुच्चनयन्नुदाहरति—उष्णभोजीति । उष्णभोजनशील इत्यर्थः । उपसर्गभिन्न एवेति । अनुपसर्ग इत्यनुवर्तते । सुब्ग्रहणं तु 'सत्सूद्विष' इति सूत्रात् उपसर्गेऽपीत्यनुवृत्तिनिवृत्तये इति भावः । उत्प्रतिभ्यामिति । उत्प्रतिभ्यां परे आङि प्रयुज्यमाने सति तत्पूर्वात्सर्तेर्णिनेरुपसङ्ख्यानमिति तदर्थः । उदासारिणी प्रत्यासारिणीत्युदाहरणम् । भाष्यविरोधादिति । सुब्ग्रहणमुपसर्गग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम्, उपसर्गे अनुपसर्गे च सुबन्ते उपपदे धातोर्णिनिरित्येव भाष्ये उदाहृतत्वादिति भावः । तथाच 'उत्प्रतिभ्यामाङि सर्तेः' इति वचनं नादर्तव्यम् । भाष्ये तत्पाठस्तु प्रक्षिप्त एवेति भावः । अत एव 'अनुगादिनष्ठक्' इति सूत्रप्रयोगश्च सङ्गच्छते इति ज्ञेयम् । 'उपसर्गभिन्न एव सुपि णिनि'रिति मतं शिष्टप्रयोगविरुद्धं चेत्याह-प्रसिद्धश्चोपसर्गेऽपि णिनिरिति । 'इत्यादा'वित्यन्वयः । साधुकारिणीति । कृञ्ग्रहणं सर्वधातूपलक्षणम् । साधुकारीत्यादिशब्दविषये तत्सिद्ध्यर्थं णिनेरुपसङ्ख्यानमित्यर्थः । साधुशब्दे उपपदे धातोर्णिनिरिति यावत्, भाष्ये 'साधुकारी साधुदायी'त्युदाहरणात् । ब्रह्मणि वद इति । 'णिनेरुपसङ्ख्यान'मिति शेषः । ननु 'सुप्यजातौ' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं वार्तिकमित्यत आह—अताच्छील्यार्थमिति । साधुदायीति । आतो युक् । ब्रह्मवादीति । ब्रह्म वेदः । कर्तर्युपमाने । कर्तुरुपमानमिति । 'चे'दित्यध्याहार्यम् । ननु 'सुप्यजातौ' इति सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अताच्छील्यार्थमिति । व्रते । णिनिः स्यादिति । सुप्युपपदे णिनिः स्यात् व्रते गम्ये इति यावत् । स्थण्डिलेशायीति । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । बहुलमाभीक्ष्ण्ये । जातावप्युपदे प्राप्त्यर्थमिदम् । तत् ध्वनयन्नुदाहरति—क्षीरपायिण इति । मनः । दैवादिकस्यैव मनेर्ग्रहणं न तु तानादिकस्य, बहुलग्रहणाऽनुवृत्तेः । तदाह-सुपि मन्यतेरिति । मनुतेर्ग्रहणे तु बाधकमुत्तरसूत्रे वक्ष्यते ।

णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी । २९९३ आत्ममाने खश्च ३।२।८३॥ स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात् । चाण्णिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितम्मन्यः । 'पण्डितमानी । खित्यनव्ययस्य' (सू २९४३) । कालिम्मन्या । अनव्ययस्य किम् । दिवामन्या । २९९४ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ६।३।६८॥ इजन्तादेकाचोऽम्स्यात्स च स्वाद्यम्वत्खिदन्ते परे । 'औतोऽम्शसोः' (सू २८५) । गाम्मन्यः । 'वाऽम्शसोः' (सू ३०२) । स्त्रियम्मन्यः । स्त्रीम्मन्यः । नृ, नरम्मन्यः । भुवम्मन्यः । श्रियमात्मानं मन्यते श्रिमन्यं कुलम् । भाष्यकारवचना-

आत्ममाने खश्च । आत्मनः स्वस्य मानः मननम् आत्ममानः । तदाह—स्वकर्मके मनने इति । पण्डितम्मन्य इति । खशः शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् श्यन् । खित्त्वात् 'अरुर्द्विषत्' इति मुम् । तानादिकस्य मनेर्ग्रहणे तु उविकरणः स्यात् । कालीमात्मानं मन्यते इत्यर्थे खशि श्यनि कृते आह—खित्यनव्ययस्येति । 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वं बाधित्वा परत्वाद्ध्रस्वः इत्यर्थः । दिवामन्येति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि दिवाशब्दस्य वृत्तिविषये कर्मत्वं बोध्यम् । इच एकाचः । एकाचः अमिति छेदः । अम् च अम् चेत्येकशेषः । एकं विधेयसमर्पकम् । 'इच एकाचोऽमि'ति प्रथमं वाक्यम् । इच इत्येकाच इति च पञ्चमी । 'अलुगुत्तरपदे' इत्युत्तरपदाधिकारात् आक्षिप्तं पूर्वपदम् इचा विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—इजन्तादेकाचोऽम् स्यादिति । मुमोऽपवादः । द्वितीयम् अम्पदं प्रत्ययवदित्येकदेशेन प्रत्ययेन समानाधिकरणं सम्बध्यते । असामर्थ्येऽपि वसिप्रत्यय आर्षः । 'अम्प्रत्ययव'दिति द्वितीयं वाक्यं सम्पद्यते । स्वादिप्रत्ययेषु यत् द्वितीयैकवचनं तदेवाऽत्र अमिति विवक्ष्यते, व्याख्यानात् । तदाह—स च स्वाद्यम्वदिति । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । खिदन्ते-पर इति । खिदन्ते उत्तरपदे परत इत्यर्थः । 'खित्यनव्ययस्य' इत्यतः खितीत्यनुवर्तते इति भावः । 'अम्प्रत्ययव' दित्यतिदेशस्य प्रयोजनमाह—औतोम्शसोरिति । गाम्मन्य इति । गामात्मानं मन्यते इत्यर्थे मनेः खशि श्यन्, सुपो लुक्, गोशब्दादम्, 'अम्प्रत्ययव'दित्यतिदेशात् मकारस्य 'न विभक्तौ' इति नेत्त्वम् । 'औतोऽम्शसोः' इत्योकारस्य आकार इति भावः । 'अम्प्रत्यय' वदित्यस्य प्रयोजनान्तरमाह—वाऽम्शसोरिति । स्त्रियम्मन्य इति । स्त्रियमात्मानं मन्यते इत्यर्थं मनेः खशि श्यन् । सुपो लुक् । स्त्रीशब्दात् 'वाऽम्शसोः' इति इयङ्विकल्पः । अत्र यकारादकारश्रवणार्थम् अम्विधिः । मुमि तु अकारो न श्रूयेत । स्त्रीम्मन्य इति । इयङभावपक्षे 'अमि पूर्वः' । अम्प्रत्ययवदित्यस्य प्रयोजनान्तरमाह—नृ नरम्मन्य इति । 'नृ' इत्यविभक्तिकम् उदाहरणे नृशब्दस्य समावेशसूचनार्थम् । नरमात्मानं मन्यते इत्यर्थं मनेः खश्, श्यन्, सुपो लुक्, नृशब्दादम् । 'अम्प्रत्ययव'दित्यतिदेशात् 'ऋतोऽङि' इति गुणः । अत्राऽपि रेफादकारश्रवणार्थः अम्विधिः । मुमि त्वकारो न श्रूयेत । 'अम्प्रत्यय' दित्यस्य प्रयोजनान्तरमाह—भुवम्मन्य इति । भुवमात्मानं मन्यते इत्यर्थे मनेः खश्,

च्छ्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुमभोरभावश्च । २९९५ भूते ३।२।८४॥ अधिकारोऽयम् । 'वर्तमाने लट्' (सू २१५१) इति यावत् । २९९६ करणे यजः ३।२।८५॥ करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी । २९९७ कर्मणि हनः ३।२।८६॥ पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत् 'सहे च' (सू २००६) इति यावदधिक्रियते । २९९८ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ३।२।८७॥

श्यन्, सुपो लुक् । भूशब्दादम्, 'अम्प्रत्ययव'दित्यतिदेशात् 'अचि श्नुधातु' इत्युवङ् । अतिदेशाऽभावे तु उवङ् न स्यात्, तस्याऽजादिप्रत्यये विधानात् । श्रिमन्यमिति । मनेः खश् श्यन् । अत्र मननक्रियां प्रति कुलत्वेन रूपेण कुलं कर्तृ, तस्यैव कुलस्य अध्यारोपितश्रीत्वेन रूपेण कर्मत्वं चेति स्थितिः । एवञ्च श्रीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गस्यापि कुले लक्षणया वृत्तेर्नपुंसकत्वम् । यत्र हि प्रातिपदिकस्यैव लक्षणा प्रसिद्धा तत्र पूर्वलिङ्गत्यागः । यथा प्रकृते श्रीशब्दः । यत्र तु पदस्य लक्षणा, न तत्र पूर्वलिङ्गत्यागः' यथा 'गङ्गायां घोष' इत्यादौ इति 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति सूत्रे, प्रकृतसूत्रे च भाष्यकैयटयोर्मर्यादा स्थिता । एवञ्च 'कालिम्मन्यं कुल' मित्यत्र कालीशब्दस्य न स्त्रीलिङ्गपरित्यागः, प्रयोगानुसारेण तत्र पदलक्षणाया एवाभ्युपगमात् । 'श्रिमन्यं कुल'मित्यत्र तु प्रयोगाऽनुसारात् श्रीशब्दस्य प्रातिपदिकस्यैव लक्षणेति पूर्वलिङ्गपरित्यागात् नपुंसकलिङ्गत्वमेवाश्रीयते । ततश्च श्रीशब्दस्याऽत्र नपुंसकत्वात् 'स्त्रियनव्ययस्य' इति बहिरङ्गं बाधित्वा 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्व एव न्याय्यः । मुमपवादे 'इच एकाचः' इति अमि कृते तस्य 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक् । तथाच 'श्रिमन्यं कुल'मिति सिद्धम् । न च गाम्मन्य इत्यादावपि 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लुक् स्यादिति वाच्यम्, 'इच एकाचः' इत्यस्य 'सुपो धातु' इति लुगपवादत्वात् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकस्तु नायमम्विधिर्बाधकः, मध्येऽपवादन्यायात् इति प्रकृतसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तदाह-भाष्यकारवचनाच्छ्रीशब्दस्य ह्रस्व इति । 'ह्रस्वो नपुंसके' इत्यनेनेति शेषः । मुमभोरभावश्चेति । मुमपवादस्य अमः 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि सति तयोः प्रयोगाऽभावः फलतीत्यर्थः । भूते । अधिकारोऽयमिति । धातोरित्यधिकृतम् । ततश्च भूतार्थवृत्तेर्धातोरित्युत्तरत्राऽनुवर्तते इति फलति । वर्तमाने इति । 'वर्तमाने लट्' इत्यतः प्रागित्यर्थः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । करणे यजः । सोमेनेति । सोमाख्यलताविशेषरसेन यागं कृतवानित्यर्थः । सोमलतारसद्रव्यकेन यागेन अपूर्वमुत्पादितवानिति मीमांसकाः । एतच्च द्वितीयस्य द्वितीये 'द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः' इत्यधिकरणे अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ प्रपञ्चितमस्माभिः । अग्निष्टोमयाजीति । अग्निष्टोमाख्ययागेन अपूर्वं भावितवानित्यर्थः । कर्मणि हनः । कर्मण्युपपदे भूतार्थात् हनेर्णिनिः स्यात् । पितृव्यघातीति । पितृव्यं हतवानित्यर्थः । 'हनस्तः' इति तः, 'हो हन्तेः' इति हस्य घः । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् । पूर्वसूत्रात्कर्मग्रहणाऽनुवृत्तेराह—

एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप् स्यात्। ब्रह्महा। भ्रूणहा। वृत्रहा। 'क्विप् च' (सू-२९८३) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम्। ब्रह्मादिष्वेव, हन्तेरेव, भूत एव, क्विवेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका। ब्रह्मादिष्वेव क्विवेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम्। २९९९ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ३।२।८९॥ सौकर्मादिषु च कृञः क्विप्स्यात्। त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका। सुकृत्। कर्मकृत्। पापकृत्। मन्त्रकृत्। पुण्यकृत्। क्विवेवेति नियमात्कर्म कृतवानित्यत्राण् न। कृञ एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान् मन्त्राध्यायः। अत्र न क्विप्। भूत एवेति नियमान्मन्त्रं करोति, करिष्यति वेति विवक्षायां न क्विप्। 'स्वादिष्वेवे'ति नियमाऽभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप्। शास्त्रकृत्। भाष्यकृत्। ३००० सोमे सुञः ३।२।९०॥ सोमसुत्। 'चतुर्विधोऽत्र नियम' इति काशिका। एवमुत्तरसूत्रेऽपि। ३००१ अग्नौ चेः ३।२।९१॥ अग्निचित्। ३००२ कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ३।२।९२॥ कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्विप् स्यात् अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम्। श्येन इव चितः श्येनचित्। ३००३ कर्मणीनि विक्रियः

कर्मस्विति। हन्तेर्भूते इति। भूतार्थवृत्तेरित्यर्थः। चतुर्विध इति। पुनर्विधानलब्धस्य एवकारस्य विनिगमनाविरहाच्चतुर्ष्वपि निवेशः इति भावः। तत्र 'ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति नियमात् पुरुषं हतवानित्यत्र न क्विप्। ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेति नियमात् ब्रह्म अधीतवानित्यत्र न क्विप्। 'ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले एवेति नियमात् ब्रह्म हन्ति हनिष्यति वेत्यत्र न क्विप्। 'क्विबेवेति नियमात् ब्रह्म हतवानित्यत्र अण् न भवति, किन्तु 'ब्रह्मभ्रूणा' इति क्विवेव। निष्ठा तु भवत्येव, सोपपदप्रत्ययस्यैव नियमेन व्यावृत्तेः। द्विविध इति। 'उभयतो नियमोऽयम्' 'ब्रह्मादिष्वेव' क्विवेवेति च भाष्यमित्यर्थः। एवञ्च 'हन्तेरेव' 'भूत एवेति' नियमद्वयमुपेक्ष्यमिति भावः। सुकर्म। सु, कर्म, पाप, मन्त्र, पुण्य एषां पञ्चानां द्वन्द्वः। त्रिविध इति। 'सुकर्मादिषु भूते कृञः क्विवेवे'ति, 'सुकर्मादिषु भूते कृञ एव क्विबिति, 'सुकर्मादिषु भूत एव कृञ' इति त्रिविध इत्यर्थः। अण् नेति। क्तवतुस्तु भवत्येव, सोपपदप्रत्ययस्यैव नियमेन व्यावृत्तेरिति भावः। स्वादिष्वेवेति। सुकर्मादिषु पञ्चस्वित्यर्थः। सोमे सुञः। सोमे कर्मण्युपपदे भूते सुनोतेः क्विबित्यर्थः। चतुर्विध इति। पूर्ववद्व्याख्येयम्। एवमिति। 'अग्नौ चेः' इत्युत्तरसूत्रेऽपि चतुर्विधो नियम इत्यर्थः। अग्नौ चेः। अग्नौ कर्मण्युपपदे भूतार्थवृत्तेश्चिनोतेः क्विप् स्यादित्यर्थः। अग्निचिदिति। अग्न्याख्यं स्थण्डिलविशेषमिष्टकाभिश्चितवानित्यर्थः। कर्मण्यग्न्याख्यायाम्। कर्मणीत्यनुवृत्तमुपपदसमर्पकम्। अत्रत्यं तु कर्मणीत्येतत्प्रत्ययार्थसमर्पकम्। तथा चाऽत्र कर्तरीति न सम्बध्यते। तदाह—कर्मण्युपपदे इत्यादि। चिनोतेरिति। भूतार्थादित्यपि बोध्यम्। श्येन इवेति। श्येनशब्दः श्येनसदृशे लाक्षणिक

३।२।९३॥ कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिनिः स्यात्। 'कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्' (वा २०४७)। सोमविक्रयी। घृतविक्रयी। **३००४ दृशेः क्वनिप् ३।२।९४** कर्मणि भूत इत्येव। पारं दृष्टवान् पारदृश्वा। **३००५ राजनि युधिकृञः ३।२।९५॥** क्वनिप् स्यात्। युधिरन्तर्भावितण्यर्थः। राजानं योधितवान् राजयुध्वा। राजकृत्वा। **३००६ सहे च ३।२।९६॥** कर्मणीति निवृत्तम्। सहयुध्वा। सहकृत्वा **३००७ सप्तम्यां जनेर्डः ३।२।९७॥** सरसिजम्। मन्दुरायां जातो मन्दुरजः। 'ङ्यापोः—(सू १००१) इति ह्रस्वः। **३००८ पञ्चम्यामजातौ ३।२।९८॥** जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्डः स्यात्। संस्कारजः। अदृष्टजः। **३००९ उपसर्गे च संज्ञायाम् ३।२।९९॥** 'प्रजा स्यात्सन्ततौ जने'। **३०१० अनौ कर्मणि ३।२।१००॥** अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात्। पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा। **३०११ अन्येष्वपि दृश्यते ३।२।१०१॥** अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात्। अजः। द्विजः ब्राह्मणः (ब्राह्मणजः)। अपिशब्दः

इति भावः। श्येनाकृतिक इति यावत्। कर्मणीनि विक्रियः। 'इनि' इत्यविभक्तिकम्। विपूर्वस्य क्रीञ्धातोर्विक्रिय इति पञ्चम्यन्तम्। कुत्सितेति। कुत्सिते कर्मण्युपपदे उक्तविधिर्भवतीत्यर्थः। सोमविक्रयीति। सोमद्रव्यं च विक्रीयमाणं विक्रेतुः कुत्सामावहति, तद्विक्रयस्य निषिद्धत्वादिति भावः। दृशेः क्वनिप्। "आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च" 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इत्येव क्वनिपि सिद्धे तत्सहचरितमनिनादिव्यावृत्त्यर्थमिदं, सोपपदाऽणादिबाधनार्थं च। निष्ठा तु भवत्येव, सोपपदप्रत्ययस्यैवाऽत्र पुनः क्विब्ग्रहणेन निवृत्तेः। पारं दृष्टवान्। राजनि युधिकृञः। युधि, कृञ् अनयोः समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। क्वनिप् स्यादिति। राजनि कर्मण्युपपदे भूतार्थाद्युधेः कृञश्च क्वनिबित्यर्थः। ननु युधेरकर्मकत्वात् तत्र कर्मण्युपपदे इत्यस्य कथमन्वय इत्यत आह—युधिरन्तर्भावितेति। राजकृत्वेति। राजानं कृतवानित्यर्थः। सहे च। सहशब्दे उपपदे युधिकृञ्भ्यां क्वनिबित्यर्थः। सप्तम्यां जनेर्डः। सप्तम्यन्ते उपपदे जनेः भूतार्थाड्ड इत्यर्थः। सरसिजमिति। डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः। 'हलदन्तात्' इति 'तत्पुरुषे कृति' इति वा अलुक्। मन्दुरज इति। 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः। पञ्चम्यामजातौ। जनेरिति। 'भूतार्थात्' इति शेषः। संस्कारजमिति। संस्काराज्जातमित्यर्थः। उपसर्गे च। 'जनेर्डः' इति शेषः। संज्ञायामिति समुदायोपाधिः। अनौ कर्मणि। ननु जनेरकर्मकत्वात्तत्र कर्मण्युपपदे इत्यर्थस्य कथमन्वय इत्यत आह—पुमांसमनुरुध्येति। अनुरुध्य जननं भावयेदिति भावः। पुमनुजेति। पुंस् इति पूर्वपदे संयोगान्तलोप इति भावः। अन्येष्वपि दृश्यते। अज इति। न जात इत्यर्थः। द्विजो ब्राह्मण इति। द्विर्जातः इत्यर्थः। 'मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्' इत्यादिस्मृतेरिति भावः।

सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः। तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित्। परितः खाता परिखा ३०१२ क्तक्तवतू निष्ठा १।१।२६॥ एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः। ३०१३ निष्ठा ३।२।१०२॥ भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात्। तत्र 'तयोरेव-'(सू२८३३) इति भावकर्मणोः क्तः। 'कर्तरि कृत्' (सू२८३२) इति कर्तरि क्तवतुः। उकाविती। स्नातं मया। स्तुतस्त्वया विष्णुः। विष्णुर्विश्वं कृतवान्। ३०१४ निष्ठायामण्यदर्थे ६।४।६०॥ ण्यदर्थौ भावकर्मणी, ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात्। ३०१५ क्षियो दीर्घात् ८।२।४६॥ दीर्घात्क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात्। क्षीणवान्। भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया। 'श्र्युकः क्किति' (सू२३८१) श्रितः। श्रितवान्। भूतः। भूतवान्। स्नुतः। 'ऊर्णोतेर्नुवद्भावो वाच्यः (वा १७५१) तेन एकाच्त्वान्नेट्। ऊर्णुतः। युतः। वृतः। ३०१६ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ८।२।४२॥

अपिशब्द इति। 'सप्तम्यां जनेर्डः' इत्यादिसूत्रेषु उपरिष्टेषु यानि विशेषणान्युपात्तानि प्रकृतिविशेषणरूपाणि भूते कर्तरीति प्रत्ययार्थविशेषणं च तदतिक्रमार्थं इत्यर्थः। क्तक्तवतू निष्ठा। क्त, क्तवतु अनयोर्द्वन्द्वः। निष्ठेति प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम्। निष्ठा। भूते इति धातोरिति चाधिकृतम्। तदाह—भूतार्थेत्यादि। भावकर्मणोः क्त इति। तथा च क्तप्रत्ययविषये कर्तरीति न सम्बध्यते इति भावः। कर्तरि क्तवतुरिति। कृत्यक्तखलर्थानामेव भावकर्मणोर्विधानादिति भावः। 'तयोरेव कृत्यक्त' इत्यत्र 'क्तः कर्मणि' इत्यस्मात् सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि चेत्यनुवर्तते। ततश्च अकर्मकेभ्यो भावे क्तः, सकर्मकेभ्यस्तु कर्मणीति व्यवस्था लभ्यते इति भावः। उदाहरति-स्नातं मयेति। अकर्मकत्वात् भावे क्तः। स्तुतस्त्वया विष्णुरिति। सकर्मकत्वात् कर्मणि क्तः। कर्तरि क्तवतुमुदाहरति-विष्णुर्विश्वं कृतवानिति। निष्ठायामण्यदर्थे। ण्यदर्थौ भावकर्मणी इति। 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यतः कृत्यसंज्ञकस्य 'तयोरेवे'ति भावकर्मणोरेव प्रवृत्तेरिति भावः। ततोऽन्यत्रेति। कर्तरीत्यर्थः। क्तवताविति फलितम्। क्षियो दीर्घः स्यादिति। क्षिय इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते, 'युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि' इत्यतः दीर्घ इति चेति भावः। क्षियो दीर्घात्। दीर्घादिति क्षियो विशेषणम्। तदाह—दीर्घात् क्षिय इति। दीर्घान्तादित्यर्थः। निष्ठातस्य न इति। 'रदाभ्याम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। क्षीणवानिति। क्षिधातोः कर्तरि क्तवतुः, 'निष्ठायामण्यदर्थे' इति दीर्घः, तकारस्य नत्वम्, णत्वम्। क्षितः कामो मयेति। क्षपित इत्यर्थः। 'क्षि क्षये' इत्यस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि क्तः। भावे तु क्षितं कामेनेत्युदाहार्यम्। अत्र ण्यदर्थयोर्भावकर्मणोर्विहिते क्ते दीर्घो न भवति, अण्यदर्थ इत्युक्तेः। दीर्घान्तत्वाऽभावात् 'क्षियो दीर्घात्' इति नत्वं न। श्र्युकः क्कितीति। 'श्रितः' इत्यादौ इण्निषेधस्यारम्भमिदम्। स्नुत इति। 'ष्णु प्रस्रवणे' अस्मात् क्तः। ननु ऊर्णुत इति कथम्। अनेकाच्त्वेन श्र्युकः इति निषेधस्याप्रवृत्ते-

पूर्वस्य ६।१।२६॥ श्यः सम्प्रसारणं वा स्यात्। अभिश्यानम्–अभिशीनं घृतम्। अवश्यानः–अवशीनो वृश्चिकः। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेनेह न। समवश्यानः। ३०२४ अञ्चोऽनपादाने ८।२।४८॥ अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान्नत्वपादाने। ३०२५ यस्य विभाषा ७।२।१५॥ यस्य क्वचिद्विभाषयेड्विहितस्ततो निष्ठाया इण्न स्यात्। 'उदितो वा' (सू ३३२८) इति क्त्वायां वेट्त्वादिह नेट्। समक्नः। अनपादाने किम्। उदक्तमुदकं कूपात्। नत्वस्याऽसिद्धत्वात् 'व्रश्च—' (सू २९४) इति षत्वे प्राप्ते, 'निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्यः' (वा ४७७३)। वृक्णः। वृक्णवान्। ३०२६ परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ८।३।७५॥ पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते। परिस्कन्दः। प्राच्य–इति किम्। परिष्कन्दः। परिस्कन्दः। 'परेश्च' (सू २३९९) इति षत्वविकल्पः। 'स्तन्भेः' (सू २२७२) इति षत्वे प्राप्ते–३०२७ प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ८।३।११४॥ अत्र

अन्यत्रापि सम्प्रसारणप्राप्त्यर्थमिदम्। प्रतिशीन इति। प्रलिगत इत्यर्थः। अत्र 'श्योऽस्पर्शे' इति नत्वम्। विभाषा। 'श्यैङ' इति शेषः। सम्प्रसारणं वा स्यादिति। शेषपूरणमिदम्। द्रवमूर्तिस्पर्शयोर्नित्यं सम्प्रसारणे प्राप्ते ततोऽन्यत्राप्राप्ते विभाषेयम्। अभिश्यानं घृतमिति। अत्र द्रवमूर्तौ सम्प्रसारणविकल्पः। अवश्यानः–अवशीनः वृश्चिक इति। अत्र द्रवमूर्तिस्पर्शाऽभावेऽपि सम्प्रसारणविकल्पः। समवश्यान इत्यत्रापि सम्प्रसारणविकल्पमाशङ्क्य आह—व्यवस्थितेति। अञ्चोऽनपादाने। न त्वपादाने इति। अपादानसमभिव्याहारे असतीत्यर्थः। यस्य विभाषा। यस्येति। यस्मादित्यर्थः। निष्ठाया इण्न स्यादिति। 'श्वीदितः' इत्यतो निष्ठायामिति 'नेड्वशि' इत्यतो नेडिति चानुवर्तत इति भावः। नन्वञ्चेर्नित्यं सेट्कत्वात् कथं तस्य क्वचिद्वेट्कत्वमित्यत आह—उदितो वेति। समक्न इति। सङ्गत इत्यर्थः। सम्पूर्वात् अञ्चुधातोः क्तः 'आर्धधातुकस्ये—' इति प्राप्तस्य इटो निषेधः। 'अनिदिताम्' इति नलोपः। चस्य कुत्वम्। उदक्तमुदकं कूपादिति। उद्धृतमित्यर्थः। अत्राऽपादानसमभिव्याहारसत्त्वात् नत्वं नेति भावः। 'ओ व्रश्चू छेदने' तस्य श्चुत्वेन निर्देशः, अस्मात्क्तः, 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम्, ऊदित्त्वेन वेट्कत्वादिह 'यस्य विभाषा' इति नेट्, चस्य कुत्वेन कः, 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वं, तस्याऽसिद्धत्वेन झलपरत्वात् 'स्कोः' इति सलोपः, णत्वम्, वृक्ण इति रूपमिति स्थितिः। तत्र नत्वस्याऽसिद्धत्वेन झलपरत्वात् 'व्रश्च' इति षत्वं स्यादित्यत आह—निष्ठादेशः षत्वेति। तथा च 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः' इति षत्वे कर्तव्ये नत्वस्याऽसिद्धत्वाऽभावेन झलपरकत्वाऽभावान्न षत्वमित्यर्थः। स्वरप्रत्ययेड्विधिषूदाहरणानि भाष्ये स्पष्टानि। परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु। 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारे इदं सूत्रम्। पूर्वेणेति। 'परेश्च' इति पूर्वसूत्रम्। परेः परस्य स्कन्देः सस्य षो वा स्यादिति तदर्थः। तेन षत्वविकल्पे प्राप्ते प्राच्यभरतेषु

षत्वं न स्यात्। ३०२८ दिवोऽविजिगीषायाम् ८।२।४९॥ दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम्। द्यूनः। विजिगीषायां तु द्यूतम्। ३०२९ निर्वाणोऽवाते ८।२।५०॥ अवाते इतिच्छेदः। निःपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्ता न। निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा। वाते तु निर्वातो वातः। ३०३० शुषः कः ८।२।५१॥ निष्ठात इत्येव। शुष्कः। ३०३१ पचो वः ८।२।५२॥ पक्वः ३०३२ क्षायो मः ८।२।५३॥ क्षामः। ३०३३ स्त्यः प्रपूर्वस्य ६।१।२३॥ प्रात् स्त्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम्। ३०३४ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ८।२।५४॥ निष्ठातस्य मो वा स्यात्। प्रस्तीमः। प्रस्तीतः। प्रात् किम्। स्त्यानः। ३०३५ अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ८।२।५५॥ ञि फला, फुल्लः निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते। क्तवत्वेकदेशस्याऽपीदं

पत्वाऽभावो निपात्यत इत्यर्थः। परिस्कन्द इति। परिपूर्वात् स्कन्देर्निष्ठायास्सकारलोपः। दिवो। 'अविजिगीषायाम्'इति छेदः। द्यून इति। स्तुत इत्यर्थः। 'च्छ्वोः' इत्यूठ्। विजिगीषायां तु द्यूतमिति। द्यूतस्य विजिगीषया प्रवृत्तेरिति भावः। निर्वाणोऽवाते। कर्ता नेति। निरित्युपसर्गपूर्वो वाधातुर्विनाशे वर्तते, उपरमे च। तस्मिन् धात्वर्थे यदि वायुः कर्ता तदा नत्वं नेत्यर्थः। निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वेति। नष्टः, उपरत इति क्रमेणार्थः। 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तरि क्तः। निर्वातो वात इति। अत्र वातस्य कर्तृत्वान्नत्वं नेति भावः। 'निर्वाणो दीपो वातेन' इत्यत्र तु वातस्य करणत्वेन विवक्षितत्वात्कर्तृत्वाऽभावात् नत्वं निर्बाधम्। भावे तु निर्वातं वातेन। शुषः कः। निष्ठात इति। शुषः परस्य निष्ठातस्य कः स्यादिति फलितम्। पचो वः। पचेः परस्य निष्ठातस्य वः स्यादित्यर्थः। पक्व इति। वत्वस्याऽसिद्धत्वात् कुत्वम्। क्षायो मः। 'क्षै क्षये' इत्यस्मात् परस्य निष्ठातस्य मः स्यादित्यर्थः। क्षाम इति। 'आदेचः' इत्यात्वम्। 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः। क्षीण इत्यर्थः। अन्तर्भावितण्यर्थत्वे क्षपित इत्यर्थः। स्त्यः प्रपूर्वस्य। 'स्त्यै' इत्यस्य कृताऽऽत्वस्य 'स्त्य' इति षष्ठ्यन्तम्। 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इत्यतः सम्प्रसारणमिति 'स्फायः स्फी' इत्यतो निष्ठायामिति चानुवर्तते। तदाह—प्रादित्यादि। सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घे प्रस्ती त इति स्थिते—प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्। प्रस्त्य इति पञ्चमी। प्रपूर्वात्स्त्यैधातोरित्यर्थः। 'निष्ठातस्य मः' इति शेषः। प्रस्तीम इति। सङ्घीभूत इत्यर्थः। अनुपसर्गात्। एते निपात्यन्ते उपसर्गात् परा न चेदित्यर्थः। लत्वमिति। 'आदितश्च' इति इडभावः, 'ति च' इत्युत्वं च सिद्धमिति भावः। 'फल निष्पत्तौ' इत्यस्य तु नात्र ग्रहणम्, इडभावस्याऽपि निपात्यत्वापत्तेः। ननु क्तवतुप्रत्यये फुल्लवानिति कथम्। क्तवतुप्रत्यये क्तस्याऽनर्थकत्वेन फुल्लशब्देनाऽग्रहणादित्यत आह—

निपातनमिष्यते । फुल्लवान् । क्षीवादिषु तु क्तप्रत्ययस्यैव तलोपः । तस्यासिद्धत्वात्प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते । क्षीवो मत्तः । कृशस्तनुः । उल्लाघो नीरोगः । अनुपसर्गात् किम् ? **३०३६ आदितश्च ७।२।१६॥** आकारेतो निष्ठाया इण्न स्यात् । **३०३७ ति च ७।४।८९॥** चरफलोरत उत्स्यात्तादौ किति । प्रफुल्तः । प्रक्षीवितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः । कथं तर्हि 'लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम्' इति । 'फुल्ल विकसने' पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्तादिनिवृत्त्यर्थम् । 'उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्' (वा ४८४३)। **३०३८ नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ८।२।५६॥** एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुन्नः । नुत्तः । विद विचारणे, रौधादिक एव गृह्यते । उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः । वित्तः । वेत्तेस्तु विदितः । विद्यतेर्विन्नः । उन्दी । **३०३९ श्वीदितो निष्ठायाम् ७।२।१४॥** श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण्न । उन्नः । उत्तः । त्राणः । त्रातः । घ्राणः । घ्रातः । ह्रीणः । ह्रीतः । **३०४० न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम् ८।२।५७॥** एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः ।

क्तवत्वेकदेशस्यापीति । क्षीवादिष्विति । क्षीवकृशोल्लाघेष्वित्यर्थः । क्तप्रत्ययस्यैवेति । न तु क्तवत्वेकदेशस्यापीत्यर्थः । अनर्थकत्वादिति भावः । तस्येति । तलोपस्येत्यर्थः । क्षीवो मत्त इति । क्षीवेः क्तः, तलोपः, इडभावश्च । कृशस्तनुरिति । कृशेः क्तः, इडभावश्च । उल्लाघो नीरोग इति । लाघेः क्तः, तलोपः, इडभावश्च । अत्र मत्तादिरेवार्थः निपातनबलात् । अनुपसर्गात्किमिति । अत्र 'प्रफुल्त' इति प्रत्युदाहरणं विवक्षन् तत्र विशेषमाह—आदितश्च । निष्ठाया इण्न स्यादिति । 'श्वीदितः' इत्यतो निष्ठायामिति 'नेड्वशि' इत्यतो नेडिति चानुवर्तते इति भावः । ति च । 'चरफलोश्च' इति सूत्रानुवृत्तिं मत्वा आह—चरफलोरिति । अत उत्स्यादिति । 'उत्परस्यातः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । कितीति । 'दीर्घ इणः किति' इत्यतः मण्डूकप्लुत्या तदनुवर्तते इति भावः । वस्तुतस्तु कितीत्यनुवृत्तिर्निर्मूला, निष्फला च । तयोः सेट्कत्वेन निष्ठां विना तकारादिप्रत्ययाऽभावात् । कथं तर्हीति । प्रफुल्लमित्यस्य सोपसर्गत्वेन निष्ठातस्य लत्वासम्भवादिति भावः । समाधत्ते—फुल्लेति । ननु फुल्लेः पचाद्यचैव फुल्ल इत्यस्य सिद्धेः फुल्ल इत्यस्य निपातनं व्यर्थमित्यत आह—सूत्रं त्विति । उत्फुल्लसम्फुल्लयोरिति । 'निष्ठातस्य लत्वनिपातनम्'मिति शेषः । सोपसर्गार्थं वचनम् । नुदविदोन्द । ह्रीधातोरप्राप्ते, इतरेभ्यो नित्यं प्राप्ते नत्वविकल्पोऽयम् । रौधादिक इति । 'विद विचारणे' इत्ययमित्यर्थः । वेत्तेस्त्विति । 'विद ज्ञाने' इत्यस्येत्यर्थः । अयं सेट्, अनिट्केष्वनन्तर्भावात् । तदाह—विदित इति । अत्र निष्ठातस्य इटा व्यवहितत्वान्नत्वं नेति भावः । विद्यतेर्विन्न इति । 'विद सत्तायाम्' इत्ययमनिट् 'रदाभ्याम्' इति नित्यं नत्वमिति भावः ॥ उन्दीति । उदाहरणसूचनम् । श्वीदितो निष्ठायाम् ॥ श्वि, ईदित् अनयोः समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । 'नेड्वशि' इत्यतो नेडित्यनुवर्तते तदाह—श्वयतेरिति । न ध्याख्या । पञ्च-

ख्यातः। पूर्तः। 'राल्लोपः'। मूर्तः। मत्तः। ३०४१ वित्तो भोगप्रत्यययोः ४।२।५८॥ विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयं भोग्ये प्रतीते चार्थे। वित्तं धनम्। वित्तः पुरुषः। अनयोः किम्—विन्नः। 'विभाषा गमहन–' (सू ३०९६)। इति क्वसौ वेट्कत्वादिह नेट्। ३०४२ भित्तं शकलम् ८।२।५९॥ भिन्नमन्यत्। ३०४३ ऋणमाधमर्ण्ये। ८।२।६०॥ ऋधातोः क्ते तकारस्य नत्वं निपात्यते आधमर्ण्यव्यवहारे। ऋतमन्यत्। ३०४४ स्फायः स्फी निष्ठायाम् ६।१।२२॥ स्फीतः। ३०४५ इण्निष्ठायाम् ७।२।४७॥ निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात्। 'यस्य विभाषा'

इत्यर्थे षष्ठी। तदाह—यस्य इति। ख्यात इति। ख्यैधातोः क्तः 'आदेचः' इत्यात्वम्। अत्र 'संयोगादेरातः' इति प्राप्तं नत्वं न। ख्यात इति। ख्यादेशपक्षे यण्वत्वात् 'संयोगादेरातः' इति प्राप्तं नत्वं न। ख्यादेशस्य शस्य यत्वे तु यस्य णत्वप्रकरणगतस्याऽसिद्धत्वाद्यण्वत्त्वाऽभावात् 'संयोगादेरातः' इति नत्वस्य न प्रसक्तिः। स्वतः सिद्धख्याधातोस्तु आर्धधातुके प्रयोगो नास्त्येवेति ख्याग्रहणं व्यर्थमेव। पूर्त इति। पॄधातोः क्तः 'श्रयुकः क्किति' इति नेट् 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्वं, रपरत्वम्, इह 'रदाभ्याम्' इति प्राप्तं नत्वं न। मुर्छाधातोः क्ते आह—राल्लोप इति। छस्य लोप इति भावः। मूर्त इति। 'आदितश्च' इति नेट्। छलोपे 'रदाभ्याम्' इति प्राप्तं नत्वं न। 'हलि च' इति दीर्घः। मत्त इति। 'मदी हर्षग्लेपनयोः' अस्मात् क्तः 'श्वीदितः' इति नेट्। अत्र 'रदाभ्याम्' इति प्राप्तं नत्वं न। वित्तो भोग। भुज्यत इति भोगः भोग्यम्। प्रतीयते इति प्रत्ययः प्रख्यातः। अत्र विन्दतेरेव ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम्। तदाह—विन्दतेरिति। निपातोऽयमिति। 'नुदविदोन्द' इति प्राप्तस्य पाक्षिकनत्वस्य अभावनिपातनमित्यर्थः। तस्य भोगप्रत्यययोः क्वाऽपि नत्वं नेत्यर्थः। प्रतीते इति। प्रख्याते इत्यर्थः। वित्तः पुरुष इति। प्रख्यात इत्यर्थः। विन्न इति। लब्धश्चोरादेरित्यर्थः। अत्र 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधमुपपादयति—विभाषा गमेति। 'एकाच' इति निषेधाच्चेत्यपि बोध्यम्। भित्तं शकलम्। शकले वाच्ये भिदेः क्तस्य नत्वाऽभावो निपात्यते। शकलत्वजातिविशिष्टे अवयवार्थमनपेक्ष्य रूढोऽयम्। ततश्च भित्तशकलयोः पर्यायत्वान्न सहप्रयोगः। भिदिक्रियाविवक्षायां तु 'भित्तं भिन्न' मिति भवतीति भाष्ये स्पष्टम्। ऋणमाधमर्ण्ये। अधमर्णस्य कर्म आधमर्ण्यम्। आधमर्ण्यव्यवहारे इति। स च अन्यदीयं द्रव्यं गृहीतमियता कालेन इयत्या वृद्ध्या प्रतिदीयते इति संविद्रूपः, तस्मिन्विषये इत्यर्थः। ऋतमन्यदिति। सत्यमित्यर्थः। स्फायः स्फी। 'स्फायी वृद्धौ' अस्य स्फीभावः स्यात् निष्ठायां परत इत्यर्थः। इण्निष्ठायाम्। 'निरः कुषः' इति सूत्रमनुवर्तते। तदाह—निर इति। ननु 'आर्द्धधातुकस्येट्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—यस्येति। कुषधातोः तृजादौ 'निरः कुषः' इति पूर्वसूत्रेण वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति प्राप्तस्येण्निषेधस्य बाधनार्थं पुनरिह विधानमित्यर्थः।

(सू ३०२५) इति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः । **३०४६ वसतिक्षुधोरिट् ७।२।५२॥** आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । क्षुधितः । **३०४७ अञ्चेः पूजायाम् ७।२।५३॥** पूजार्थादञ्चेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् । अञ्चितः । गतौ तु अक्तः । **३०४८ लुभो विमोहने ७।२।५४॥** लुभः क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यान्न तु गार्ध्ये । लुभितः । गार्ध्ये तु, लुब्धः । **३०४९ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः ७।२।५०॥** इड्वा स्यात् 'क्लिश उपतापे' अस्य नित्यं प्राप्ते 'क्लिशू विबाधने' अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः । क्लिशितः । क्लिष्टः । **३०५० पूङश्च ७।२।५१॥** पूङः क्त्वानिष्ठयोरिड्वा स्यात् । **३०५१ पूङः क्त्वा च १।२।२२॥** पूङः क्त्वा निष्ठा च सेट् किन्न स्यात् । पवितः । पूतः । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । 'नोपधात्—' (सू ३३२४) इत्यत्र हि

इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं तु 'स्वरतिसूति' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्तये । वसतिक्षुधोरिट् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । क्त्वानिष्ठयोरिति । 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । नित्यमिति । इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य 'स्वरतिसूति' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थत्वादिति भावः । 'एकाच उपदेश' इति इण्निषेधबाधनार्थमिदं सूत्रम् । उषित इति । यजादित्वात् सम्प्रसारणम्, 'शासिवसिघसीनां च' इति षः । अञ्चेः पूजायाम् । 'उदितो वा' इति क्त्वायां विकल्पे प्राप्ते निष्ठायां तु 'यस्य विभाषा' इति निषेधे प्राप्ते वचनम् । अञ्चित इति । 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति नलोपनिषेधः । लुभो विमोहने । 'लुभ' इति पञ्चमी । 'लुभ विमोहने' तुदादिः । 'विमोहनं व्याकुलीकरण'मिति वृत्तिः । 'लुभ गार्ध्ये' दिवादिः । अत्र तौदादिकस्यैव ग्रहणम्, तस्यैव विमोहनार्थकत्वात् । नतु दैवादिकस्य, तस्य गार्ध्यार्थकत्वात् । तदाह—न तु गार्ध्ये इति । 'तीषसह' इति क्त्वायां विकल्पे प्राप्ते निष्ठायां तु 'यस्य विभाषा' इति निषेधे प्राप्ते वचनम् । लुभित इति । विमोहित इत्यर्थः । गार्ध्ये तु लुब्ध इति । अभिकाङ्क्षावानित्यर्थः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति कर्तरि क्तः । क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः । 'इड्वा स्या'दिति शेषः । 'स्वरतिसूति' इत्यतो वेत्यनुवृत्तेरिति भावः । नित्यं प्राप्ते इति । 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनेनेति भावः । विकल्पे सिद्ध इति । उदित्त्वादिति भावः । निष्ठायां निषेधे प्राप्ते इति । 'यस्य विभाषा' इत्यनेनेति भावः । पूङश्च । क्त्वानिष्ठयोरिति । 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । इड्वेति । 'स्वरतिसूति' इत्यतः वाग्रहणस्य 'इण्निष्ठायाम्' इत्यतः इट् इत्यस्य चाऽनुवृत्तेरिति भावः । 'श्र्युकः' इति निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । पूङः क्त्वा च । 'न क्त्वा सेट्' इत्यतो न सेट् इत्यनुवर्तते । 'असंयोगात्' इत्यतः किदिति 'निष्ठा शीङ्' इत्यतो निष्ठेति च । तदाह—पूङः क्त्वा निष्ठा चेत्यादि । ननु 'न क्त्वा सेट्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिह क्त्वाग्रहणमित्यत आह—क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति । तदेवोपपाद-

क्त्वैव सम्बध्यते। ३०५२ निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः १।२।१९॥ एभ्यः सेण्निष्ठा किन्न स्यात्। शयितः। शयितवान्। अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः। शेश्यितः। शेश्यितवान्। 'आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या' (वा २०५१) ३०५३ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ३।४।७१॥ आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात्। चाद्भावकर्मणोः। ३०५४ विभाषा भावादिकर्मणोः ७।२।१७॥ भावे आदिकर्मणि च आदितो निष्ठाया इड्वा स्यात्। प्रस्वेदितश्चैत्रः। प्रस्वेदितं तेन। 'ञि ष्विदा' इति भ्वादिरत्र गृह्यते, शीङ्भिः साहचर्यात्। स्विद्यतेस्तु स्विदितः इत्येव। "ञि मिदा' 'ञि क्ष्विदा' दिवादी भ्वादी च। प्रमेदितः। प्रमेदितवान्। प्रक्ष्वेदितः। प्रक्ष्वेदितवान्। प्रधर्षितः। प्रधर्षितवान्। धर्षितं तेन। सेट् किम्। प्रस्विन्नः। प्रस्विन्नं तेनेत्यादि। ३०५५ मृषस्तितिक्षायाम् १।२।२०॥ सेण्निष्ठा किन्न स्यात्। मर्षितः। मर्षितवान्। तितिक्षायां किम्।

यति—नोपधादित्यत्रेति। तत्र हि क्त्वाप्रत्ययस्यैवानुवृत्तिरिष्टा 'पूङश्च' इत्येवोक्तौ तु 'निष्ठा शीङ्' इत्यतो निष्ठाग्रहणमेवाऽनुवर्तते इति। भावः। निष्ठा शीङ्। 'न क्त्वा सेट्' इत्यतः न सेदित्यनुवर्तते। 'असंयोगात्' इत्यतः किदिति च। तदाह—एभ्यः सेदिति। शीङिति ङकारस्य फलमाह—अनुबन्धेति। यङ्लुकि 'श्तिपा शपा' इति निषेधार्थं इत्यर्थः। शेश्यितवानिति। अत्र कित्त्वनिषेधाऽभावात् कित्त्वान्न गुण इति भावः। आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्येति। दीर्घकालव्यासक्तायाः कटाद्युत्पादनक्रियायाः आरम्भकालविशिष्टोऽशः आदिकर्म। तत्र विद्यमानाद्धातोर्निष्ठा वक्तव्येत्यर्थः। तत्र आद्येषु क्रियाक्षणेषु भूतेष्वपि क्रियाया भूतत्वाऽभावात् भूते विहिता निष्ठा न प्राप्ते त्यारम्भः। आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च। चाद्भावकर्मणोरिति। 'तयोरेव कृत्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। 'प्रकृतः कटं देवदत्तः, प्रकृतवान् कटं देवदत्तः' इति भाष्ये उदाहृतम्। आरभ्यमाणकरणक्रियेति बोधः। विभाषाभावादिकर्मणोः। आदितो निष्ठाया इड्वेति। 'आदितश्च' इत्यतः आदित इति 'श्वीदितः' इत्यतः निष्ठाग्रहणं 'नेड्वशि' इत्यतो नेति चानुवर्तते इति भावः। निषेधस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे इडभ्यनुज्ञायते। प्रस्वेदितश्चैत्र इति। चैत्रकर्तृका आरभ्यमाणप्रस्वेदनक्रियेत्यर्थः। शीङ्भिरिति। शीङ् इत् येषां ते शीङः, तैर्मिदिप्रभृतिभिरिति तदर्थः, स विषयः कित्त्वप्रतिषेधस्येति बोध्यम्। स्विद्यतेस्त्विति। 'ञि ष्विदा गात्रप्रक्षरणे' इति दैवादिकस्यैव कित्त्वनिषेधविधौ ग्रहणमित्यर्थः। स्विदितः इति। 'विभाषा भाव' इति पक्षे इट्। कित्त्वनिषेधविधौ स्विद्यतेर्ग्रहणाऽभावात् कित्त्वान्न गुणः। अत्र स्विदादीनाम् 'आदितश्च' इति इट् प्रतिषिध्यते। भावादिकर्मणोस्तु पक्षे इट्। मृषस्तितिक्षायाम्। तितिक्षा क्षमा। सेण्निष्ठा किन्नेति। शेषपूरणमिदम्। 'निष्ठा शीङ्' इत्यतो निष्ठेति 'न क्त्वा सेट्' इत्यतः सेण्नेति, 'असंयोगात्' इत्यतः

अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः । **३०५६ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् १।२।२१॥** उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेण्निष्ठा वा किन्न स्यात् । द्युतितम्-द्योतितम् । मुदितं-मोदितं साधुना । प्रद्युतितः-प्रद्योतितः साधुः । प्रमुदितः-प्रमोदितः साधुः । उदुपधात् किम् । विदितम् । भाव-इत्यादि किम् । रुचितं कार्षापणम् । सेट् किम् । कुष्टम् । 'शब्विकरणेभ्य एवेष्यते' (वा ६२६) । नेह । गुध्यतेर्गुधितम् । **३०५७ निष्ठायां सेटि । ६।४।५२॥** णेर्लोपः स्यात् । भावितः । भावितवान् । 'श्वीदितः-' (सू ३०३९) इति नेट् । सम्प्रसारणम् । शूनः । दंस्तः । गुहू, गूढः । वनु, वतः । तनु, ततः । पतेः सनि वेट्कत्वादिडभावे प्राप्ते 'द्वितीया श्रित-' (सू ६८६) इति सूत्रे निपातनादिट् । पतितः । 'सेऽसिचि' (सू २५०६) इति वेट्कत्वात्सिद्धे कृन्ततयादीनामीदित्वेनानित्य-

किदिति चानुवर्तत इति भावः । उदुपधाद्भावादिकर्मणोः । भावे उदाहरति—मुदितमित्यादि । आदिकर्मण्युदाहरति—प्रद्युतितः प्रद्योतितः साधुरिति । आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । उदुपधात्किम् । विदितमिति । 'विद ज्ञाने' इति वेत्तेः रूपम् । गुध्यतेर्गुधितमिति । 'गुध परिवेष्टने' दिवादिः सेट्कः । निष्ठायां सेटि । णेर्लोपः । स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । 'णेरनिटि' इत्यतो णेरिति 'आतो लोपः' इत्यस्माल्लोप इति चानुवर्तते इति भावः । 'अनिटी'ति निषेधादप्राप्ते आरम्भः । 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः' अस्मात् क्ते आह—श्वीदित इति नेडिति । सम्प्रसारणमिति । यजादित्वादिति भावः । सम्प्रसारणे सति पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घे 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वे रूपमाह—शून इति । यद्यपि मूले 'ओदितश्च' इत्यत्र उच्छून इत्युदाहृतमेव, तथापि विशेषविवक्षया पुनरिहोपन्यासः । अत्र अश्विश्वितेऽपि 'हल' इत्यारम्भसामर्थ्यादेव पूर्वरूपस्य सम्प्रसारणत्वम् । न च नित्यत्वात्सम्प्रसारणपूर्वरूपयोः 'श्र्युकः क्किति' इत्येव निषेधसिद्धेः । श्विग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । 'श्र्युकः क्किति' इत्यत्र 'एकाच उपदेशे' इत्यतः उपदेशे इत्यनुवृत्तेः । तथाच उपदेशे उगन्तत्वाऽभावात् निषेधाऽप्राप्तौ श्विग्रहणम् । अत एव 'स्तीर्वं'त्यादौ उपदेशे उगन्तत्वमादाय इण्निषेधसिद्धिरित्यलम् । ईदित उदाहरति—दीप्त इति । 'दीपी दीप्तौ' दिवादिः । ईदित्वान्नेट् । गूढ इति । ऊदित्त्वेन वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति नेट् । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । वनु वतः । तनु ततः इति । 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति नेट् । 'अनुदात्तोपदेश' इति नकारलोपः । पतेः सनीति । 'पत्लृ गतौ' अस्य 'तनिपतिदरिद्राणामुपसङ्ख्यानम्' इति सनि वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिण्निषेधे प्राप्ते इत्यर्थः । 'पतित'शब्दे इटं साधयितुं युक्त्यन्तरमाह—सेऽसिचीति । 'कृती छेदने' 'चृती हिंसाग्रन्थनयोः' 'नृती गात्रविक्षेपे' एषामीदित्त्वं 'श्वीदितः' इति

त्वज्ञापनाद्वा। तेन 'धावितमिभराजधिया' इत्यादि। 'यस्य विभाषा' (सू. ३०२५) इत्यत्रैकाच इत्येव। दरिद्रितः। **३०५८ क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ७।२।१८॥** क्षुब्धादीन्यष्टावनिट्कानि निपात्यन्ते समुदायेन मन्थादिषु वाच्येषु। द्रवद्रव्यसम्पृक्ताः सक्तवो : मन्थः, मन्थनदण्डश्च। क्षुब्धो मन्थश्चेत्। स्वान्तं मनः। ध्वान्तं तमः। लग्नं सक्तम्। निष्ठानत्वमपि निपातनात्। म्लिष्टमविस्पष्टम्। विरिब्धः स्वरः। म्लेच्छ, रेभृ अनयोरुपधाया इत्वमपि निपात्यते। फाण्टम् अनायाससाध्यः कषायविशेषः। माधवस्तु नवनीत-

इण्निषेधार्थमिति वक्तव्यम्। तत्तु न सम्भवति। एषां 'सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः' इति सकारादौ वेट्कतया 'यस्य विभाषा' इत्येव निष्ठायां नित्यमिण्निषेधसिद्धेः। ततश्च एषामीदित्करणात् 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधस्य अनित्यत्वं विज्ञायते। एवञ्च कृतादीनां 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधस्य अभावसम्भावनायां 'श्वीदितः' इण्निषेधार्थमीदित्त्वमर्थवत्। तथा च पतितशब्दे 'यस्य विभाषा' इत्यनित्यत्वाच्च भवतीत्यर्थः। तेनेति। 'यस्य विभाषा' इत्यस्याऽनित्यत्वज्ञापनेनेत्यर्थः। धावितमिति। 'स्वरतिसूति' इति धूञो वेट्कत्वेऽपि 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधो नेति भावः। ननु दरिद्राधातोः 'तनिपतिदरिद्राणामुपसङ्ख्यानम्' इति सनि वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिण्निषेधः स्यादित्यत आह—यस्य विभाषेत्यत्रैति। क्षुब्धस्वान्त। क्षुब्ध, स्वान्त, ध्वान्त, लग्न, म्लिष्ट, विरिब्ध, फाण्ट, बाढ एषामष्टानां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम्। मन्थ, मनः, तमः, सक्त, अविस्पष्ट, स्वर, अनायास, भृश एषामष्टानां द्वन्द्वात्सप्तमी। यथासङ्ख्यमन्वयः। समुदायेनेति। मन्थादिष्वेते रूढाः। अवयवार्थाऽभिनिवेशो न कर्तव्य इत्याह—द्रवद्रव्येति। अत्र याज्ञिकप्रसिद्धिरेव शरणीकर्तव्या। मन्थनदण्डश्चेति। 'वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके' इत्यमरः। क्षुब्ध इति। 'क्षुभ सञ्चलने' अस्मात् क्तः, इडभावो निपात्यते। 'झषस्तथोः' इति धः, जश्त्वम्। स्वान्तमिति। स्वनधातोः क्तः। 'अनुनासिकस्य क्वि' इति दीर्घः, निपातनान्नेट्। 'स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः। ध्वान्त तम इति। ध्वनेः क्तः। 'अनुनासिकस्य क्वि' इति दीर्घः। 'अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः' इत्यमरः। लग्नं सक्तमिति। सम्बद्धमित्यर्थः। लगेः क्तः, इडभावः। तत्र रदाभ्यां परत्वाऽभावात् कथं निष्ठानत्वमित्यत आह—निष्ठानत्वमपि निपातनादिति। म्लिष्टमविस्पष्टमिति। इडभावे 'व्रश्च' इति षः। तकारस्य ष्टुत्वेन टः। 'अथ म्लिष्टमविस्पष्टम्' इत्यमरः। विरिब्धः स्वर इति। स्वरविशेष इत्यर्थः। 'रेभृ शब्दे' अस्मात् क्तः, इडभावे 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धः। उभयत्र धातुस्वरूपं प्रदर्शयन् आह—म्लेच्छ रेभृ अनयोरिति। इत्वमपीति। इडभावश्चेत्यर्थः। फाण्टमिति। फणेः क्तः, इडभावः, निष्ठातस्य टत्वं च निपात्यते।

भावात्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह । बाढं भृशम् । अन्यत्र तु क्षुभितम् । 'क्षुब्धो राजा' इति त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् । स्वनितम् । ध्वनितम् । लगितम् । म्लेच्छितम् । विरेभितम् । फणितम् । वाहितम् ।

३०५९ धृषिशसी वैयात्ये ७।२।१९॥ एतौ निष्ठायामविनय एवानिटौ स्तः । धृष्टः । विशस्तः । अन्यत्र धर्षितः । विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति । अत एव 'नियमार्थमिदं सूत्र'मिति वृत्तिः । धृषेरादित्त्वे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः । माधवस्तु भावाऽऽदिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह । धृष्टम्–धर्षितम् । प्रधृष्टः–प्रधर्षितः । **३०६० दृढः स्थूलबलयोः ७।२।२०॥** स्थूले बलवति च

तस्याऽसिद्धत्वात् 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः । 'अनायासकृतं फाण्टम्' इत्यमरः । वृत्तिकृन्मतमाह—कषायविशेष इति । 'यदशृतमपिष्टं च कषायमुदकसंसर्गमात्राद्विभक्तरसमीषदुष्णं तत्फाण्टमित्युच्यते' इति वृत्तौ स्थितम् । वेदभाष्ये आहेति । 'तद्वै नवनीतं भवति । घृतं वै देवानां फाण्टं 'मनुष्याणाम्' इति शतपथब्राह्मणव्याख्यावसरे आहेत्यर्थः । बाढं भृशमिति । 'बाहृ प्रयत्ने' अस्मात् क्तः, इडभावः, ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । अन्यत्र त्विति । मन्थाद्यर्थत्वाऽभावे इत्यर्थः । धृषिशसी । वियातः अविनीतः, तस्य भावः वैयात्यम् । तत्र 'ञि धृषा प्रागल्भ्ये' इत्यस्य आदित्त्वादेवेण्निषेधः सिद्धः । 'शसु हिंसायाम्' इत्यस्य तु 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधः सिद्धः । अतो नियमार्थमित्याह—अविनय एवेति । धृष्टः विशस्त इति । अविनीत इत्यर्थः । अन्यत्रेति । वैयात्याऽभावे इत्यर्थः । धर्षित इति । बलात्कृत इत्यर्थः । विशसित इति । हिंसित इत्यर्थः । अत्र वैयात्याऽभावादिण्निषेधो नेति भावः । ननु धृषेरादित्त्वात् 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति भावे आदिकर्मणि च इड्विकल्पे प्राप्ते तदंशे नियमार्थोऽत्र विधिरस्तु । ततश्च भावादिकर्मणोरन्यत्र वैयात्याऽभावेऽपि 'आदितश्च' इति इण्निषेध एव स्यादित्यत आह—भावादिकर्मणोस्त्विति । नास्तीति । अनभिधानादिति भावः । तत्र वृद्धसम्मतिमाह—अत एवेति । भावकर्मणोर्धृषेरनभिधानादेवेत्यर्थः । अन्यथा धृषेरादित्त्वात् 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति भावे आदिकर्मणि च इड्विकल्पे प्राप्ते तदंशे नियमार्थतया विधानार्थत्वापत्तेरिति भावः । चिन्त्यमिति । धृषेरादित्त्वं हि न वैयात्ये आदित्त्वलक्षणेण्निषेधार्थम्, 'धृषिशसी वैयात्ये' इत्येव सिद्धेः । नापि वैयात्यादन्यत्र आदित्त्वलक्षणेण्निषेधार्थम्, धृषेर्वैयात्य एव इण्निषेधनियमेन ततोऽन्यत्र आदित्त्वलक्षणनिषेधाऽभावात् । नापि धृषेर्वैयात्ये भावादिकर्मणोर्विषये 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति इड्विकल्पार्थम्, भावादिकर्मणोर्वैयात्ये धृषेरनभिधानात् । तस्माद्धृषेरादित्त्वं व्यर्थमिति हरदत्त आहेत्यर्थः । माधवस्त्विति । अवैयात्ये भावादिकर्मणोरनभिधाने प्रमाणाऽभावादिति भावः । तत्र अवैयात्ये भावे उदाहरति—धृष्टम् धर्षितमिति । आदिकर्मण्यु-

निपात्यते । 'दृह दृहि वृद्धौ' । क्तस्येडभावः, तस्य ढत्वम्, हस्य लोपः, इदितो नलोपश्च । दृहितः । दृंहितोऽन्यः । **३०६१ प्रभौ परिवृढः ७।२।२१॥** 'वृह वृहि वृद्धौ' । निपातनं प्राग्वत् । परिवृहितः । परिवृंहितोऽन्यः । **३०६२ कृच्छ्रगहनयोः कषः ७।२।२२॥** कषो निष्ठाया इण्न स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं तत्कारणं च । 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' । कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः । कषितमन्यत् । **३०६३ घुषिरविशब्दने ७।२।२३॥** घुषिर्निष्ठायामनिट् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम् । घुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताऽभिप्रायमित्यर्थः । **३०६४ अर्देः संनिविभ्यः ७।२।२४॥** एतत्पूर्वादर्देर्निष्ठाया इण्न स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दितोऽन्यः । **३०६५ अभेश्चाविदूर्ये ७।२।२५॥** अभ्यर्णम् । नाऽतिदूरमासन्नं वा । अभ्यर्दितमन्यत् । **३०६६ णेरध्ययने वृत्तम् ७।२।२६॥** ण्यन्ताद्वृतेः क्तस्येडभावो णिलुक्चाधीयमानेऽर्थे । वृत्तं छन्दः, छात्रेण संपादितम्, अधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्तिता रज्जुः । **३०६७ श्रृतं पाके ६।१।२७॥** श्रातिश्रपयत्योः क्ते श्रभावो

दाहरति—प्रधृष्टः प्रधर्षित इति । दृढः स्थूलबलयोः । बलशब्दः अर्शआद्यजन्तः बलवत्परः । तदाह—बलवति चेति । तस्येति । निष्ठातकारस्य ढत्वं निपात्यते इत्यर्थः । हस्य लोप इति । 'निपात्यते' इति शेषः । इदित इति । अनिदितस्तु नलोपः सिद्ध एवेति भावः । ननु हस्य ढत्वे कृते 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धत्वे तस्य ष्टुत्वेन 'ढो ढे' इति ढलोपे दृढ इति सिद्धम् । ततश्च इडभाव एव निपात्यताम्, न तु हकारलोपो ढत्वं चेति चेत् ? मैवम् । तथाहि सति द्रढीयानित्यादौ ढलोपस्याऽसिद्धत्वेन ऋकारस्य संयोगपरतया लघुत्वाऽभावात् 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इति रभावो न स्यात् । अत्र हकारलोपस्य ढत्वस्य च निपातने तु ऋकारस्य न संयोगपरकत्वम् । अस्य हलोपस्य साप्तमिकत्वेन असिद्धत्वाऽभावादिति भाष्ये स्पष्टम् । प्रभौ परिवृढः । प्राग्वदिति । तकारढत्वस्य हलोपस्य चेत्यर्थः । कृच्छ्रगहनयोः । कृच्छ्रशब्दो दुःखे तत्कारणे च वर्तते । कष्टं दुःखं तत्कारणं चेति । 'स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' इत्यमरकोशवाक्यम् । दुःखकारणे उदाहरति—कष्टो मोह इति । गहने उदाहरति—कष्टं शास्त्रमिति । गहनशब्दं विवृणोति—दुरवगाहमिति । घुषिरविशब्दने । घुष्टा रज्जुरिति । उत्पादितेत्यर्थः । आयामितेति वा । शब्देन अभिप्रायप्रकाशनं विशब्दनम् । तदाह—शब्देनेति । अर्देः सन्निविभ्यः । समर्ण इति । सम् अर्द् त इति स्थिते 'रदाभ्याम्' इति निष्ठातस्य पूर्वदकारस्य च नत्वम्, णत्वम् । अभेश्चाविदूर्ये । अविदूरस्य भावः आविदूर्यम् । तस्मिन् गम्ये अभेः परः अर्दिरनिट्क इत्यर्थः । सामीप्य इत्येव तु नोक्तम् । अनतिदूरस्य असङ्ग्रहापत्तेः । तत्सूचयन्नाह—नातिदूरमिति । णेरध्ययने । णिलुक् चेति । णि-

निपात्यते क्षीरहविषोः पाके। श्रृतं क्षीरं, स्वयमेव विक्लिन्नं पक्वं वेत्यर्थः। क्षीरहविर्भ्यामन्यत्तु श्राणं। श्रपितं वा। **३०६८ वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ७।२।२७॥** एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते। पक्षे, दमितः। शमितः। पूरितः। दासितः। स्पाशितः। छादितः। ज्ञापितः। **३०६९ रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ७।२।२८॥** एभ्यो निष्ठाया इड्वा स्यात्। रुष्टः। रुषितः। आन्तः। अमितः। तूर्णः। त्वरितः। अस्याऽऽदित्त्वे फलं

लोपे तु लघूपधगुणः स्यादिति भावः। अधीयमान इति। सूत्रे अध्ययनशब्दः कर्मणि ल्युडन्त इति भावः। श्रृतं पाके। 'श्रा पाके' घटादिः। तस्माद्धेतुमण्णिचि पुकि मित्त्वाद्ध्रस्वे श्रपि इति भवतीति स्थितिः। श्राश्रपयोरिति। अण्यन्तस्य ण्यन्तस्य च श्राधातोरित्यर्थः। क्षीरहविषोरिति। एतच्च वार्तिकाल्लभ्यते। अण्यन्तं व्याचष्टे—स्वयमेव विक्लिन्नमिति। श्राधातुरण्यन्तः पाके वर्तते। पाकश्चात्र विक्लित्तिरेव विवक्षिता। न तु तदनुकूलव्यापारोऽपि। तथाच श्राधातोर्विक्लित्तावकर्मकत्वात् 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः। तथाच क्षीरं विक्लित्त्याश्रय इति फलितम्। ततो णिचि विक्लित्त्यनुकूलव्यापारार्थकश्रपिना समानार्थकात् 'श्रपि' इत्यस्मात् कर्मणि क्तप्रत्यये फलितमाह—पक्वमिति। एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। 'क्षीराज्यहविषां श्रृतम्' इत्यमरस्य तु प्रमाद एव, 'क्षीरहविषोः' इति वार्तिकविरोधात्। वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः। 'णेरध्ययने वृत्तम्' इत्यतो णेरित्यनुवर्तते। 'दमु शमु उपशमे' ण्यन्ताभ्यामिडभावो निपात्यते। 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः। णिलोपस्तु न स्थानिवत्, निपातनाद्दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च। दान्तः। शान्तः। 'पूरी आप्यायने' ण्यन्तात् क्तः, इडभावो निपात्यते, णिलोपः रपरत्वान्नत्वम्, णत्वम्, पूर्णः। एतेन 'न ध्याख्यापृमूर्छि' इत्येव सिद्धे पूर्णग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम्, पूरीधातोर्ण्यन्तात् पूर्णरूपार्थत्वात्। 'दसु उपक्षये' ण्यन्तात् इडभावो निपात्यते, उपधावृद्ध्यभावश्च, णिलोपः। 'स्पश बाधने' ण्यन्तात् क्तः, इडभावो निपात्यते उपधावृद्ध्यभावश्च णिलोपः, स्पष्टम्। 'छद अपवारणे' ण्यन्तात् क्तः। इडभावो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते। णिलोपः 'रदाभ्याम्' इति नत्वम्, छन्नः। 'ज्ञप मिच्च' इति चुरादिण्यन्तात् क्तः। इडभावो णिलोपः इति कैयटः। ज्ञप्तः। पक्ष इति। निपातनाऽभावपक्ष इत्यर्थः। दमितः शमित इति। अमन्तत्वेन मित्त्वाद्ध्रस्वः। ज्ञापित इति। अचौरादिकस्य रूपम्। चौरादिकस्य तु ज्ञपित इत्येव। रुष्यमत्वर। रुषि, अम, त्वर, संघुष, आस्वन् एषां द्वन्द्वः। णेरिति निवृत्तम्। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। तदाह—एभ्य इति। वा स्यादिति। 'वा दान्त' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। रुष्टः रुषित इति। 'तीषसह' इति रुषो वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम्। आन्तः अमित इति। 'अम गत्यादिषु' क्तः। इडभावपक्षे 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः। तूर्णः त्वरित इति। 'ञि

मन्दम् । संघुष्टः । संघुषितः । आस्वान्तः । आस्वनितः । ३०७० हृषेर्लोमसु ७।२।२९॥ हृषेर्निष्ठाया इड्वा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं–हृषितं लोम । 'विस्मितप्रतिघातयोश्च' (वा ४४१७)। हृष्टो–हृषितो मैत्रः । विस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः । अन्यत्र तु, 'हृषु अलीके' उदित्वान्निष्ठायां नेट् । 'हृष तुष्टौ' इट् । ३०७१ अपचितश्च ७।२।३०॥ चायेर्निपातोऽयं वा । अपचितः । अपचायितः । ३०७२ प्यायः पी ६।१।२८॥ पी वा स्यान्निष्ठायाम् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं मुखम् । अन्यत्र प्यानः–पीनः स्वेदः । 'सोपसर्गस्य न' (वा ५०६५) प्रप्यानः । 'आङ्पूर्वस्याऽन्धूधसोः स्यादेव' (वा ३४६१)। आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः । ३०७३ ह्रादो निष्ठायाम् ६।४।९५॥ ह्रस्वः

त्वरा सम्भ्रमे' क्तः, इडभावपक्षे 'ज्वरत्वर' इत्यूठ् । 'रदाभ्याम्' इति नत्वम्, णत्वम् 'आदितश्च' इति नित्यमिण्निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । आदित्वस्य तु फलमात्मनेपदमात्रम् । तदाह—अस्य आदित्त्वे फलं मन्दमिति । तथाच 'एध वृद्धौ' इत्यादिवत् इत्वानुबन्धत्वमेव न्याय्यमिति भावः । सङ्घुष्टः सङ्घुषित इति । 'घुषिरविशब्दने' इति घुषेः सम्पूर्वस्य नित्यमिण्निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । आस्वान्तः आस्वनितः इति । आङ्पूर्वस्वनेः क्तः । इडभावपक्षे 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः । 'क्षुब्धस्वान्त' इति निपातनं तु आङ्पूर्वस्य स्वनेर्न भवति, परत्वादस्यैव विकल्पस्य प्राप्तेरित्याहुः । 'न वा' इति सूत्रभाष्ये तु सङ्घुषाऽऽस्वनोर्विषये उभयत्र विभाषेत्युक्तम् । हृषेर्लोमसु । लोमसु कर्तृष्विति बोध्यम् । इदञ्च 'अजर्यम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । हृष्टं हृषितं लोमेति । 'गत्यर्थाऽकर्मक' इति कर्तरि क्तः । रोमाञ्चितभूतमित्यर्थः । विस्मितप्रतिघातयोश्चेति । वार्तिकमिदम् । 'हृषेर्निष्ठाया इड्वा' इति शेषः । उदित्वादिति । 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां नेडित्यर्थः । तथा अलीकेऽर्थे हृष्ट इत्येव । मृषोक्तवानित्यर्थः । इडिति । 'हृष तुष्टौ' इति धातोः क्ते इडेव भवतीत्यर्थः । हृषितः, तुष्ट इत्यर्थः । विस्मितप्रतिघातयोस्तु धातूनामनेकार्थत्वाद्वृत्तिः । तत्र लोमसु विस्मितप्रतिघातयोश्च 'हृषु अलीके' इत्यस्मात् 'यस्य विभाषा' इति नित्यमिण्निषेधे प्राप्ते विभाषेयम्, 'हृष तुष्टौ' इत्यस्मात्तु नित्यमिट्प्राप्तौ विभाषा इति विवेकः । अपचितश्च । 'अपपूर्वस्य चिञो वयन्तस्य निष्ठायां चिभावो निपात्यते' इति भाष्यम् । तदाह—चायेर्निपातोऽयमिति । प्यायः पी । वा स्यान्निष्ठायामिति । शेषपूरणमिदम् । 'विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य' इत्यतो विभाषेति 'स्फायः स्फी' इत्यतो निष्ठायामिति चानुवर्तते इति भावः । व्यवस्थितविभाषेति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । 'सोपसर्गस्य न' इत्यादि भाष्ये स्पष्टम् । ह्रादो निष्ठायाम् । ह्रस्वः स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । 'खचि ह्रस्वः' इत्यतस्तदनु-

स्यात्। प्रछन्नः ३०७४ द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति ७।४।४०॥ एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति। ईत्वदत्त्वयोरपवादः। दितः। सितः। मा, माङ्, मेङ्, मितः। स्थितः। ३०७५ शाच्छोरन्यतरस्याम् ७।४।४१॥ शितः-शातः। छितः। छातः। व्यवस्थितविभाषात्वाद्व्रतविषये श्यतेर्नित्यम्। संशितं व्रतम्। सम्यक्सम्पादितमित्यर्थः। संशितो ब्राह्मणः। व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः। ३०७६ दधातेर्हिः ७।४।४२॥ तादौ किति। अभिहितम्। निहितम्। ३०७७ दो दद्घोः ७।४।४६॥ घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ् स्यात्तादौ किति। चर्त्वम्। दत्तः। घोः किम्। दातः। तान्तो वायमादेशः। न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य 'दस्ति' (सू ३०७९) इति दीर्घापत्तिः। तकारादौ तद्विधानात्। दान्तो वा। धान्तो वा। न च दान्तत्वे निष्ठानत्वं, धान्तत्वे 'झषस्तथोः-' (सू २२८०) इति धत्वं शङ्क्यम्। सन्निपातपरिभाषाविरोधात्।

प्रवृत्तेरिति भावः। प्रछन्न इति। 'ह्लादी सुखे' क्तः। 'श्वीदितः' इति नेट्। 'रदाभ्याम्' इति नत्वम्। द्यतिस्यति। एषां चतुर्णां द्वन्द्वात्षष्ठी। 'दो अवखण्डने' इत्यस्य द्यतीति निर्देशः। 'षो अन्तकर्मणि' इत्यस्य तु स्यतीति निर्देशः। इत् ति किनीति च्छेदः। ईत्वेति। 'घुमास्था' इति ईत्वस्य 'दो दद्घोः' इति दद्भावस्य च यथासम्भवमपवाद इत्यर्थः। दोधातोरुदाहरति—दित इति। मा माङ् मेङिति। 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति वचनादिति भावः। शाच्छोः। 'शो तनूकरणे' 'छो छेदने' अनयोः कृतात्वयोर्निर्देशः। अनयोरिकारोऽन्तादेशो वा स्यात् तादौ कितीत्यर्थः। व्यवस्थितेति। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। दधातेर्हिः। तादौ कितीति। शेषपूरणमिदम्। 'द्यतिस्यति' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। दो दद्घोः। 'दः' इति षष्ठ्यन्तम्। तदाह—दा इत्यस्येति। 'दथ्' इति च्छेदः। तदाह—दथ् स्यादिति। तवर्गद्वितीयान्तोऽयमादेशः। तादौ कितीति। 'त्ति किती'त्यनुवृत्तेरिति भावः। चर्त्वमिति। 'खरि च' इति थकारस्य तकार इत्यर्थः। दात इति। दाप्छेदने रूपम्। 'अदाप्' इत्युक्तेः घुत्वाऽभावान्न दद्भावः। तान्तो वेति।· तवर्गप्रथमान्त इत्यर्थः। नन्वेवं सति 'विदत्त'मित्यादौ 'दस्ती'त्युपसर्गस्य दीर्घत्वापत्तिः। तत्र हि 'दः' इति षष्ठी सप्तम्यर्थे। इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्यात् तकारान्ते ददातौ परत इत्यर्थ इत्याशङ्क्य निराकरोति—न चैवमिति। आदेशस्य तवर्गप्रथमान्तत्वे सतीत्यर्थः। तकारादाविति। 'दस्ति' इत्यत्र द इति षष्ठी तीत्यत्रान्वेति। तथाच इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्यात् दादेशतकारादावुत्तरपदे इत्यर्थः। उत्तरपदाधिकारात्। ततश्च उत्तरपदस्याऽत्र तकारादित्वाऽभावात् न दीर्घ इति भावः। दान्तो वा धान्तो वेति। तवर्गतृतीयान्तो वा, चतुर्थान्तो वा अयमादेश इत्यर्थः। न चेति। दान्तत्वे निष्ठानत्वम्, धान्तत्वे 'झषस्तथोः' इति धत्वं च न शङ्क्यमित्यन्वयः। सन्निपातेति। दान्तादेशस्य, धान्तादेश-

३०७८ अच उपसर्गात्तः ७।४।४७॥ अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति। चर्त्वम्। प्रत्तः। अवत्तः।

'अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि। सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते॥'

चशब्दाद्यथाप्राप्तम्। ३०७९ दस्ति ६।३।१२४॥ इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्दादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे। 'खरि च' (सू १२१) इति चर्त्वमाश्रयात्सिद्धम्। नीत्तम्। सूत्तम्। 'घुमास्था-' (सू २४६२) इतीत्वम्। धेट्। धीतम्। गीतम्। पीतम्। 'जनसन-' (सू २५०४) इत्यात्वम्। जातम्। सातम्। खातम्। ३०८० अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति २।४।३६। ल्यबिति लुप्तसप्तमीकम्। अदो जग्धिः स्याल्ल्यपि तादौ किति च। इकार उच्चारणार्थः। धत्वम्। 'झरो

एव च तकारादिप्रत्ययोपजीव्यतया तद्विघातकत्वं प्रति निमित्तत्वाऽसम्भवादिति भावः। अच उपसर्गात्तः। त इत्यत्राकार उच्चारणार्थः। अच इत्यावर्तते, एकमुपसर्गविशेषणम्। द्वितीयं तु स्थानिसमर्पकम्। तदाह—अजन्तादिति। घोरिति। घोरवयवस्येत्यर्थः। तः स्यादिति। तकारः स्यादित्यर्थः। ददादेशापवादः। चर्त्वमिति। प्र दा त इति स्थिते दकारादाकारस्य तकारादेशे दकारस्य चर्त्वेन तकार इत्यर्थः।

अवदत्तं विदत्तं चेति। भाष्यस्थश्लोकोऽयम्। अत्र आदिकर्मणीत्येतत् प्रदत्तमित्यत्रैव सम्बध्यते। नायम् 'अच उपसर्गात्तः' इत्यस्य अपवाद इति भ्रमितव्यमित्याह—चशब्दाद्यथाप्राप्तमिति। तथा चाऽवदत्तादिशब्देषु ददादेशोऽपि कदाचिल्लभ्यते इत्यर्थः। अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये 'अच उपसर्गात्तः' इत्यस्यावकाशः प्रत्तमवत्तम् इति सङ्गच्छते इति भावः। दस्ति। 'इकः काशे' इत्यतः इक इति 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' इत्यतः उपसर्गस्येति 'ढ्लोपे' इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते। उत्तरपदे इत्यधिकृतं तीत्यनेन विशेष्यते। तदादिविधिः। द इति षष्ठी ति इत्यत्रान्वेति। तथा च दाधातोरादेशः यस्तकारः तदादौ उत्तरपदे इति लभ्यते। तदाह—इगन्तेत्यादि। ननु नि दा त इति स्थिते 'अच उपसर्गात्तः' इति दकारादाकारस्य तकारे दकारस्य 'खरि च' इति चर्त्वे प्रकृतसूत्रेण उपसर्गस्य दीर्घे नीत्तमिति रूपं वक्ष्यति। तदयुक्तम्। दीर्घे कर्तव्ये चर्त्वस्याऽसिद्धत्वे दादेशे तकारादुत्तरपदत्वाभावादित्यत आह—खरि चेति, चर्त्वमाश्रयात् सिद्धमिति। दादेशतकारमाश्रित्य विधीयमाने दीर्घे चर्त्वं नासिद्धम्, चर्त्वसिद्धं तकारमाश्रित्य विधेयत्वादित्यर्थः। सूत्तमिति तु चिन्त्यम्, 'गतिश्च' इति सूत्रभाष्यवार्तिकयोः सुदत्तमित्यत्र 'अच उपसर्गात्तः' इति तत्वे कर्तव्ये सोरुपसर्गत्वं नेति प्रपञ्चितत्वात्। अथ धेड्गापाधातुभ्यः क्ते आह—घुमास्थेति। धीतमिति। 'दधातेर्हिः' इत्यत्र श्लुविकरणग्रहणान्न हिभावः। अदो जग्धिः। धत्वमिति। जग्ध् त इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धकार इत्यर्थः। झरो झरि

भरि-' (सू ७१)। जग्धः। 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (सू ३०५३)। प्रकृतः कटं सः। प्रकृतः कटस्तेन। 'निष्ठायामण्यदर्थे' (सू ३०१४) इति दीर्घः। 'क्षियो दीर्घात्' (सू ३०१५ इति नत्वम्। प्रक्षीणः सः। **३०८१ वाऽऽक्रोशदैन्ययोः ६।४।६१॥** क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च। क्षीणायुर्भव। क्षितायुर्वा। क्षीणोऽयं तपस्वी, क्षितो वा। **३०८२ निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ८।३।८९॥** आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात्कौशले गम्ये। निष्णातः शास्त्रेषु। नद्यां स्नातीति नदीष्णः। 'सुपि-' (सू २९१६) इति कः। **३०८३ सूत्रं प्रतिष्णातम् ८।३।९०॥** प्रतेः स्नातेः षत्वम्। प्रतिष्णातं सूत्रम्। शुद्धमित्यर्थः। अन्यत्र प्रतिस्नातम्। **३०८४ कपिष्ठलो गोत्रे ८।३।९१॥** कपिष्ठलो नाम यस्य, कापिष्ठलिः पुत्रः। गोत्रे किम्। कपीनां स्थलं कपिस्थलम्। **३०८५ विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ८।३।९६॥** एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात्। विष्ठलम्। कुष्ठलम्। शमिष्ठलम्। परिष्ठलम्। **३०८६ गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ३।४।७२॥** एभ्यः कर्तरि क्तः स्याद्भावकर्मणोश्च। गङ्गां गतः। गङ्गां प्राप्तः। म्लानः सः। लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः। शेषमधिशा-

---

इति। अनेन प्राप्तिको वकारलोप इत्यर्थः। आदिकर्मणि क्त इति। व्याख्यातं प्राक् उदाहरणान्तरविवक्षया पुनरुपन्यासः। प्रकृतः कटं स इति। कर्तुमारब्धवानित्यर्थः कटस्य कर्मणः अनभिहितत्वाद् द्वितीया। कर्तुरभिहितत्वात् तच्छब्दात्प्रथमा। चकाराद्भावे कर्मणि चेत्युक्तम्। तत्र कर्मण्युदाहरति—प्रकृतः कटस्तेनेति। प्रक्षीणः स इति। आदिकर्मणि क्तः। वाऽऽक्रोशदैन्ययोः। अण्यदर्थ इत्यनुवर्तते। 'ण्यदर्थो भावकर्मणी' इत्युक्तम्। आक्रोशे उदाहरति—क्षीणायुर्भवेति। 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः। दैन्ये उदाहरति—क्षीणोऽयं तपस्वीति। कृश इत्यर्थः। निनदीभ्याम्। सस्य षः स्यादिति। 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यप्यधिकृतमिति भावः। निष्णात इति। कुशल इत्यर्थः। नदीष्ण इति। नद्यां कुशलः स्नातीति विग्रहः। सुपीति क इति। 'सुपि स्थः' इत्यत्र 'सुपी'ति योगविभागात् क इत्यर्थः। गत्यर्थ। गत्यर्थ, अकर्मक, श्लिष, शीङ्, स्था, आस, वस, जन, रुह, जीर्यति एषां दशानां द्वन्द्वः। 'तः कर्मणि च भावे च' इत्यतः भावे कर्मणीति 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इत्यतः कर्तरि इति चानुवर्तते। तदाह-एभ्य इत्यादिना। कर्तरीत्येवानुवृत्तौ भावकर्मणोर्न स्यादिति तयोरप्यनुवृत्तिः। गङ्गां गत इति। कर्तरि क्तः गङ्गां प्राप्त इति। 'आप्लृ व्याप्तौ' उपसर्गवशाद्गतौ वर्तते। अकर्मकादुदाहरति—म्लान इति। क्षीण इत्यर्थः। 'संयोगादेः' इति निष्ठानत्वम्। आश्लिष्ट इति। आलिङ्गितवानित्यर्थः। ननु अकर्मकत्वादेव सिद्धे शीङादीनां पुनर्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—

यितः। वैकुण्ठमधिष्ठितः। शिवमुपासितः। हरिदिनमुपोषितः। राममनुजातः। गरुडमारूढः। विश्वमनुजीर्णः। पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि। ३०८७ **क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ३।४।७६॥** एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात्। चाद्यथाप्राप्तम्। ध्रौव्यं स्थैर्यम्।

"मुकुन्दस्याऽऽसितमिदमिदं यातं रमापतेः। भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः॥"

पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च। आसितो मुकुन्दः। आसितं तेन। गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च। रमापतिरिदं यातः। तेनेदं यातम्। भुजेः कर्मणि। अनन्तेनेदं भुक्तम्। कथं 'भुक्ता ब्राह्मणाः' इति। भुक्तमस्ति एषामिति मत्वर्थी-

---

शेषमधिशयित इति। शेषे शयितवानित्यर्थः। 'अधिशीङ्स्थासाम्' इति शेषः कर्म। अतो नाऽकर्मकत्वादिह प्राप्तिरिति भावः। वैकुण्ठमधिष्ठित इति। वैकुण्ठे स्थितवानित्यर्थः। 'अधिशीङ्स्थासाम्' इति वैकुण्ठः कर्म। अतो नाऽकर्मकत्वादिह प्राप्तिः। शिवमुपासित इति। शिवं परिचरितवानित्यर्थः। उपवेशनार्थकत्वे अकर्मकत्वेऽपि इह उपसर्गवशेनार्थान्तरे सकर्मकत्वादकर्मकेत्यनेन न प्राप्तिरिति भावः। हरिदिनमुपोषित इति। 'वसतिक्षुधोः' इति इट्। यजादित्वात्सम्प्रसारणम्। 'शासि' इति षः। हरिदिने न भुक्तवानित्यर्थः। 'उपान्वध्याङ्वसः' इति हरिदिनं कर्म। ततश्चाकर्मकत्वाऽभावादप्राप्तिः। राममनुजात इति। अनुकृतवानित्यर्थः। अनुसृत्य जातवानिति वा। ततश्चाऽकर्मकत्वाऽभावादप्राप्तिः। गरुडमारूढ इति। उपर्याक्रान्तवानित्यर्थः। विश्वमनुजीर्ण इति। हतवानित्यर्थः। व्याप्तवानिति वा। अकर्मकत्वाऽभावादप्राप्तिः। जृधातोः कर्तरि क्तः। 'ॠत' इति इत्वं रपरत्वं 'हलि च' इति दीर्घः। 'रदाभ्याम्' इति नत्वं, णत्वम्। पक्षे इति। कर्तरि प्रत्ययाऽभावपक्षे इत्यर्थः।

क्तोऽधिकरणे च। ध्रौव्यं गतिः, प्रत्यवसानं च अर्थो येषामिति विग्रहः। ध्रौव्यार्थेभ्यः, गत्यर्थेभ्यः, प्रत्यवसानार्थेभ्यश्चेति यावत्। चाद्यथाप्राप्तमिति। कर्मकर्तृभावे ष्वपि यथासम्भवमित्यर्थः। ध्रौव्यमित्यस्य विवरणम्—स्थैर्यमिति। स्थिरीभवनम्, उपवेशनशयनादिक्रियेति यावत्। मुकुन्दस्यासितमिदमिति। श्लोकोऽयम्। आस्यते अस्मिन्नित्यासितम्, आसनमित्यर्थः। ध्रौव्यार्थस्योदाहरणमिदम्। इदं यातं रमापतेरिति। गत्यर्थस्योदाहरणम्। यायते गम्यते अस्मिन्निति यातं, मार्ग इत्यर्थः। भुक्तमेतदनन्तस्येति। भुज्यते अस्मिन्निति भुक्तम्। भोजनस्थानमित्यर्थः। 'अधिकरणवाचिनश्च' इति त्रिष्वपि कर्तरि षष्ठी। पक्षे इति। अधिकरणे प्रत्ययाभावपक्षे इत्यर्थः। आसेरकर्मकत्वादिति। ततश्च न कर्मणि क्त इत्यर्थः। आसितो मुकुन्द इति। आसितवानित्यर्थः। आसितं तेनेति। भावे उदाहरणम्। गत्यर्थेभ्य इति। तेषां सकर्मकतया कर्तरि कर्मणि च क्तः, न तु भावे इत्यर्थः, 'लः कर्मणि च' इत्यत्राऽदर्शनादिति भावः। भुजेः कर्मणीति। भक्षणार्थात्कर्मणि क्तः, न तु भावे, सकर्मकेभ्यो भावे प्रत्ययस्य 'लः कर्म-

-योऽच्। वर्तमाने इत्यधिकृत्य—३०८८ ञीतः क्तः ३।२।१८७॥ 'ञि क्ष्विदा' क्ष्विण्णः। 'ञि इन्धी' इद्धः। ३०८९ **मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ३।२।१८८॥** मतिरिहेच्छा। बुद्धेः पृथगुपादानात्। राज्ञां मतः इष्टः। तैरिष्यमाण इत्यर्थः। बुद्धः। विदितः। पूजितः। अर्चितः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। 'शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि' इत्यादि। ३०९० **नपुंसके भावे क्तः ३।३।१४४॥** क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात्। जल्पितम्। शयितम्। हसितम्। ३०९१ **सुयजोर्ङ्वनिप् ३।२।१०३॥** सुनोतेर्यजेश्च ङ्वनिप्स्याद्भूते। सुत्वा। सुत्वानौ। यज्वा। यज्वानौ। ३०९२ **जीर्यतेरतृन् ३।२।१०४॥** भूते इत्येव। जरन्। जरन्तौ। जरन्तः। वासरूपन्यायेन निष्ठाऽपि। जीर्णः। जीर्णवान्। ३०९३ **छन्दसि लिट् ३।२।१०५॥** ३०९४ **लिटः**

-णि' इत्यत्राऽदर्शनात्। नापि प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्तरि, अनभिधानादित्यर्थः। कथमिति। भुजेः कर्तरि क्ताऽभावस्योक्तत्वादिति भावः। समाधत्ते—भुक्तमस्त्येषामिति। अत्र गत्यर्थेभ्यो भावेऽपि क्तप्रत्ययोऽस्त्येव, अविशेषात्, 'अजर्यं सङ्गतम्' इति सूत्रे 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे च भाष्ये गत्यर्थेभ्यो भावे क्तप्रत्ययस्य अभ्युपगमाच्चेति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः। इत्यधिकृत्येति। 'वर्तमाने लट्' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तमान इत्यर्थः, चानशादीनां सर्वकालतायाः 'भूते' इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वादित्याहुः। ञीतः क्तः। ञि इत् यस्य तस्माद्वर्तमानक्रियावृत्तेः क्त इत्यर्थः। 'तयोरेव कृत्यक्त' इति भावकर्मणोरेव भूते विहितः क्तः वर्तमाने न प्राप्नोतीत्यारम्भः। क्ष्विण्ण इति। 'आदितश्च' इति नेट्। इद्ध इति। 'श्वीदितः' इति नेट्। मतिबुद्धि। मति, बुद्धि पूजा, अर्थ एषामिति विग्रहः। 'वर्तमाने क्त' इति शेषः। 'तयोरेव' इति भावकर्मणोरेव। मतः इष्ट इति। इच्छार्थकान्मनेरिषेश्च क्तः। 'तीषसह' इति वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इति नेट्। शीलितो रक्षित इति। भाष्यस्थश्लोकोऽयम्। इत्यादीति। आदिना 'रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि। हृष्टतुष्टौ तथाकान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ। कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्ववत्स्मृताः।' इति संग्रहः। कष्टशब्दो भविष्यति, अमृतशब्दो वर्तमाने इत्यर्थः। नपुंसके भावे क्तः। कालसामान्ये इति। अस्य वर्तमानाधिकारानन्तर्भावादिति भावः। अकर्मकेभ्य एव नपुंसके भावे क्तः, न तु सकर्मकात् इति 'णेरध्ययने वृत्तम्' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। तद्ध्वनयन्नकर्मकेभ्य एवो-दाहरति—जल्पितमित्यादि। गतं भुक्तमित्यादौ तु अविवक्षितकर्मकत्वात् अकर्मकत्वं बोध्यम्। अत एव गतं हंसस्य, भुक्तमोदनस्येत्यादौ शेषस्य विवक्षया षष्ठीति दिक्। सुयजोर्ङ्वनिप्। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। सुनोतेर्यजेश्च ङ्वनिब्विधेयः। भूते इति। अस्य भूताधिकारस्थत्वादिति भावः। सुत्वा सुत्वानाविति। ङ्वनिपि ङपावितौ, इकार उच्चारणार्थः। ङित्वान्न गुणः। जीर्यतेरतृन्। भूते इत्येवेति। भूतार्थवृत्तेर्जॄधातोरतृन् स्यादि-

कानज्वा ३।२।१०६॥ ३०९५ क्वसुश्च ३।२।१०७॥ इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट् । तस्य विधीयमानौ क्वसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनिमतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुञ्जते । 'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' 'श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते' इत्यादि । ३०९६ वस्वेकाजाद्घसाम् ७।२।६७॥ कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट्, नान्येषाम् । एकाच्, आदिवान् । आरिवान् । आत्, ददिवान् । जक्षिवान् । एषाम् किम् ? बभूवान् । ३०९७ भाषायां सदवसश्रुवः

इत्यर्थः । ऋकारनकारावितौ । असप्रत्ययः शिष्यते । चरन्निति । उगित्वान्नुम् । जीर्यं इति । 'ऋत इद्' रपरत्वम्, 'हलि च' इति दीर्घः, निष्ठानत्वम् । छन्दसि लिट् । लिटः कानज्वा । क्वसुश्च । त्रीणीमानि सूत्राणि । तत्र प्रथमसूत्रे भूत इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य व्याचष्टे—भूतसामान्ये छन्दसि लिडिति । अनद्यतनपरोक्षत्वं छन्दसि न विवक्षितमिति भावः । 'लिटः कानज्वा' इति द्वितीयं सूत्रम् । तत्र छन्दसीत्यनुवर्तते, भूते इति च । छन्दसि भूते लिटः कानजादेशः स्यादित्यर्थः । लिड्ग्रहणं लिण्मात्रस्य ग्रहणार्थम् । तेन 'परोक्षे लिट्' इति यो लिट्विहितः तस्यापि ग्रहणार्थः । अन्यथा 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन प्रकृतस्यैव लिटो ग्रहणं स्यादिति वृत्तौ स्पष्टम् । वाग्रहणं तु पक्षे लिटः श्रवणार्थं, वाऽसरूपविधिर्लादेशेषु नेति ज्ञापनार्थं वा । तत्प्रयोजनं तु 'भाषायां सदवस' इत्यत्र अनुपदमेव वक्ष्यते । 'क्वसुश्च' इति तृतीयं सूत्रम् । छन्दसि भूते लिटः क्वसुश्चादेशः स्यादित्यर्थः । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रे क्वसोरेवानुवृत्त्यर्थः । इमौ कानच्क्वसू आदेशौ छान्दसाविति अत्रैव भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तदाह—तस्येत्यादि त्रिमुनिमतमित्यन्तम् । 'विभाषा पूर्वाह्णाऽपराह्णा' इति सूत्रभाष्ये तु पपुषः आगतं पपिवद्रूप्यमिति प्रयुक्तम् । तेन लोकेऽपि क्वचित् क्वसोः साधुत्वं सूचितम् । तदाह—कवय इति । तस्थिवांसमिति । स्थाधातोः लिटः क्वसुः । द्वितीयैकवचने 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः । उगित्त्वान्नुम् । अधिजग्मुष इति । अधिपूर्वाद्गमेर्लिटः क्वसुः 'गमहन' इत्युपधालोपः, शसि वसोः सम्प्रसारणं, पूर्वरूपम्, षत्वम् । वस्वे । 'वसु' इत्यविभक्तिको निर्देशः । तथाच व्याख्यास्यति—वसोरिति । नित्यत्वाद् द्वित्वे कृते एकाच्त्वमेव नेति व्याप्तिः स्यादित्यत आह—कृतद्विर्वचनानामेकाचामिति । कृतेऽपि द्वित्वे एकाच एव ये अवशिष्यन्ते तेषामित्यर्थः । 'नेड्वशि कृति' इति निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमात् सर्वत्र प्राप्तस्य इटो नियमोऽयमित्याह—नान्येषामिति । आदिवानिति । अद भक्षणे । द्वित्वहलादिशेषाऽभ्यासदीर्घसवर्णदीर्घेषु कृतेषु कृतद्वित्वोऽप्ययमेकाजेवेति इट् । आरिवानिति । 'ऋ गतौ' 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणे कृते द्वित्वादिषु पूर्ववत् कृतेषु अयमेकाच् । ददिवानिति । डु दाञ् दाने । कृते द्वित्वे नाऽयमेकाच् । इण्निमित्तश्चाऽऽतो लोपो नाऽसति तस्मिन् भवतीति अनेकाजर्थमाद्ग्रहणम् । जक्षिवानिति । 'लिट्यन्यतरस्याम्' इत्यदेर्घस्लादेशः । द्वित्वे कृते नायमेकाजिति

३।२।१०८॥ सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिड्वा स्यात्, तस्य च नित्यं क्वसुः । 'निषेदुषीमासनबन्धधीरः' । 'अध्यूषुषस्तामभवज्जनस्य' । शुश्रुवान् ।
३०८८ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ३।२।१०९॥ एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिड्वा, तस्य नित्यं क्वसुः । इट् । उपेयिवान् । 'उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्याम्' । उपेयुषी । 'उपे'त्यविवक्षितम् । ईयिवान् । समीयिवान् । नञ्पूर्वादश्नातेः क्वसुरिडभावश्च । 'धृतजयधृतेरनाशुषः' इति भारविः । अनुपूर्वाद्वचेः कर्तरि कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः । **३०८९ विभाषा गमहनविद्विशाम् ७।२।६८॥** एभ्यो वसोरिड्वा । जग्मिवान् । जगन्वान् । जघ्निवान् । जघन्वान् । विविदिवान् । विविद्वान् । विविशिवान् ।

वसिग्रहणम् । भाषायाम् । सद्, वस, श्रु एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । पुंस्त्वमेकवचनं चार्षम् । तस्य च नित्यं क्वसुरिति । वाग्रहणं लिटैव सम्बध्यते । तस्य क्वसुस्तु नित्यः इति भाष्ये स्पष्टम् । पक्षे लुङ्, तस्य भूतसामान्ये विहितत्वात् । वाग्रहणाननुवृत्तौ तु भूतसामान्ये लिडयं नित्यं लुङपवादः स्यात्, सरूपत्वात् । अस्य च भूतसामान्ये लिटः न तिङ्, अस्य क्वसोस्तदपवादत्वात् । वासरूपविधिस्तु लादेशेषु नेति 'लिटः कानज्वा' इत्यत्र उक्तमिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । निषेदुषीमिति । निपूर्वात्सदेर्लिटः क्वसुः, द्वित्वम् 'अत एकहल्मध्ये' इत्येत्वाभ्यासलोपौ, वसोः सम्प्रसारणं, पूर्वरूपं, षत्वम् । अध्यूषुष इति । अधिपूर्वाद्वसधातोर्लिटः क्वसुः, यजादित्वाद्धातोर्वस्य सम्प्रसारणम् । पूर्वरूपम्, उस् इत्यस्य द्वित्वं, हलादिशेषः, सवर्णदीर्घः । शसि वसोः सम्प्रसारणं, पूर्वरूपम् । शुश्रुवानिति । श्रुधातोर्लिटः क्वसुः द्वित्वम् । उपेयिवान् । इडिति । उपपूर्वादिणधातोः लिटः क्वसुः नित्यत्वाद्द्वित्वम् । वलादिलक्षण इट् 'नेड्वशि कृति' इति प्रतिषिद्धः, स तावत् क्रादिनियमात्पुनर्हापितः । पुनश्च 'वस्वेकाजाद्धसाम्' इति सूत्रेण "एकाचश्च आदन्ताच्च घसेश्च परस्य वसोरिट् स्यात् नान्येभ्यः" इत्यर्थकेन द्वित्वानन्तरमनेकाच्त्वात् प्रतिषिद्धः, सोऽयमिट् अनेन निपातनेन प्रतिप्रसूयते इति भाष्ये स्पष्टम् । इटि कृते उत्तरखण्डस्य इकारस्य यण् । अभ्यासस्य दीर्घस्तु न निपात्यते । नन्वत्र अपूर्व एव इट् निपात्यतामित्यत आह—उपेयुषीति । उगित्वान्ङीपि वसोः सम्प्रसारणम् । प्रतिप्रसूतो वलादिलक्षण इट् तु न । तन्निमित्तस्य वकारस्य सम्प्रसारणेन विनाशोन्मुखत्वात् । अत्र अपूर्वस्य इटो निपातने तु अत्रापि इट् स्यादिति भावः । उपेत्यविवक्षितमिति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । अश्नातेरिति । 'अश भोजने' श्नाविकरणः, क्र्यादिः, लिटः क्वसुः, द्वित्वम् 'अत आदेः' इति दीर्घः, सवर्णदीर्घः, द्विहल्त्वाऽभावान्न नुट् । 'अश्नोतेश्च' इत्यपि न नुट्, श्नुविकरणस्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । नञ उपपदसमासः । 'नलोपो नञः' 'तस्मान्नुडचि' इति भावः । वचेः कर्तरीति । न तु भावकर्मणोरिति भावः । कानचि यजादित्वात्सम्प्रसारणं पूर्वरूपं

विविश्वान्। विशिना साहचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणम्। वेत्तेस्तु विविद्वान्। 'नेड्वशि कृति' (सू २९८१) इतीण्निषेधः। 'दृशेश्च' (वा ४४५२)। ददृशिवान्-ददृश्वान्। **३१०० लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ३।२।१२४॥** अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः। शबादि। पचन्तं चैत्रं पश्य। **३१०१ आने मुक् ७।२।८२॥** अदन्तस्याऽङ्गस्य मुगागमः स्यादाने परे। पचमानं चैत्रं पश्य। 'लडि'त्यनुवर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमधिकविधानार्थम्। तेन प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित्। सन् ब्राह्मणः। 'माङ्याक्रोशे इति वाच्यम्'। (वा २१०९)। 'मा जीवन्यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति'। 'माङि लुङ्' (सू २२१९) इति प्राप्ते एतद्वचनसामर्थ्याल्लट्। **३१०२ सम्बोधने च ३।२।१२५॥** हे पचन्। हे पचमान। **३१०३ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ३।२।१२६॥** क्रियायाः परिचायके, हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौ स्तः। शयाना भुञ्जते यवनाः। अर्जयन्वसति। हरिं पश्यन्मुच्यते। हेतुः फलं कारणं च। 'क्रत्यचः (सू २८३५)।

सवर्णदीर्घः। विभाषा गम। 'विभाषा गमहन' इत्यादि स्पष्टम्। लटः शतृशानचौ। 'वर्तमाने लट्' इति पूर्वसूत्रविहितस्यैव एतौ शतृशानचौ। अनन्तरस्येति न्यायादिति 'वर्तमानसामीप्ये' इत्यादिभाष्ये स्पष्टम्। शतृप्रत्यये शकारऋकारावितौ। पचन्तमिति। पाकानुकूलव्यापाराश्रयमित्यर्थः 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्, सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति सिद्धान्तात्। शतुः शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् शपि 'अतो गुणे' इति पररूपम्। शानचि शचावितौ। आने मुक्। 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम 'अतो येयः' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तेन षष्ठ्या विपरिणतेन अता विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—अदन्तस्येति। मुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः। कित्त्वादन्तावयवः। अनुवर्तमाने इति। 'वर्तमाने लट्', इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य लडित्यस्य षष्ठ्या विपरिणामेन उक्तार्थलाभे सतीत्यर्थः। अधिकेति। सूत्राद्यनारूढस्यापि अर्थस्य लाभार्थमित्यर्थः। सन् ब्राह्मण इति। 'अस भुवि' शतृप्रत्यये शपो लुक्, श्नसोरल्लोपः। माङीति। माङि प्रयुज्यमाने आक्रोशे गम्ये लटः शतृशानचाविति वक्तव्यमित्यर्थः। मा जीवन्निति। न जीवत्ययम्। अनुपकारित्वात् मृतप्राय इत्यर्थः। 'मा पचमान' इत्यप्युदाहार्यम्। 'लटः शतृशानचौ' इत्येव सिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह—माङि लुङीति। सम्बोधने च। 'लटः शतृशानचा'विति शेषः। प्रथमासमानाधिकरणार्थं आरम्भः। पूर्वसूत्रस्थपुनर्लड्ग्रहणस्य अधिकविधानार्थत्वादेव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम्। लक्षणहेत्वोः लक्ष्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति लक्षणम्, ज्ञापकम्। तदाह-क्रियायाः परिचायके इति। धात्वर्थस्य लक्षणत्वे हेतुत्वे च द्योत्ये इति यावत्। कर्तैव प्रत्ययार्थः। शयाना भुञ्जते यवना इति। अत्र भोजनकालीनं शयनं भोक्तुर्यवनत्वसूचकम्। हेतावुदाहरति—अर्जयन्वसतीति।

प्रपीयमाणः सोमः। **३१०४ ईदासः ७।२।८३॥** आसः परस्याऽनस्य ईत्स्यात्। 'आदेः परस्य' (सू ४४)। आसीनः। **३१०५ विदेः शतुर्वसुः ७।१।३६॥** वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात्। विद्वान्। विदन्। विदुषी। **३१०६ तौ सत् ३।२।१२७॥** तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः। **३१०७ लृटः सद्वा ३।३।१४॥** व्यवस्थितविभाषेयम्। तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः सम्बोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम्। करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य। करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः। करिष्यद्भक्तिः। हे करिष्यन्। अर्जयिष्यन् वसति। प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित्। करिष्यतीति करिष्यन्। **३१०८ पूङ्यजोः शानन् ३।२।१२८॥** वर्तमाने। पवमानः। यजमानः। **३१०९ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चा-**

अर्जनाय वसतीत्यर्थः। हेतावुदाहरणान्तरमाह—हरिं पश्यन्निति। हरिदर्शनेन संसारदुःखान्मुच्यते इत्यर्थः। ननु धनाद्यर्जनस्य वाससाध्यतया कथं तस्य वासहेतुत्वमित्यत आह—हेतुः फलं कारणं चेति। इष्टसाधनताज्ञानस्य वासप्रवृत्तौ हेतुतया इष्टस्यार्जनस्यापि वासहेतुत्वमिति भावः। प्रपीयमाण इति। अत्र भिन्नपदस्थत्वात् कथं णत्वमित्यत आह—कृत्यच इति। ईदासः। आस इति पञ्चमी। आनस्येति। 'आने मुक्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। विदेः शतुर्वसुः। वेत्तेरिति। 'विद ज्ञाने' इति लुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्, 'शतुः' परस्मैपदत्वात् विद्यतेर्विन्तेश्चात्मनेपदित्वात्। यद्यपि विन्दतिरुभयपदी, तथापि तस्य न ग्रहणम्, 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इत्युक्तेरिति भावः। वा स्यादिति। 'तुह्योस्तातङ्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। विदुषीति। उगित्त्वान्ङीप्, वसोः सम्प्रसारणं, पूर्वरूपम्, षत्वम्। तौ सत्। 'लटः शतृशानचा' इति सूत्रोपात्तौ शतृशानचौ तच्छब्दः परामृशति। तदाह—तौ शतृशानचाविति। लृटः सद्वा। लृटः शतृशानचौ वा स्त इत्यर्थः। व्यवस्थितेति। व्याख्यानादिति भावः। नित्यमिति। तेन तिङां निवृत्तिः। अप्रथमासामानाधिकरण्ये उदाहरति—करिष्यन्तमिति। प्रत्यये परतः उदाहरति—करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यत इति। उत्तरपदे उदाहरति—करिष्यद्भक्तिरिति। करिष्यन्ती भक्तिरिति कर्मधारयः। सम्बोधने उदाहरति—हे करिष्यन्निति। शयिष्यमाणा भोक्ष्यन्ते यवना इति लक्षणे उदाहार्यम्। हेतावुदाहरति—अर्जयिष्यन्वसतीति। प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचिदिति। अप्रथमासामानाधिकरण्याऽभावेऽपि क्वचिदित्यर्थः। कदाचिदित्यपि द्रष्टव्यम्। इदं च 'लृट् शेषे च' इति भविष्यदधिकारविहिते लृट्येव प्रवर्तते इति 'अनवक्लृप्त्यमर्ष' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। पूङ्यजोः शानन्। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। वर्तमाने इति। शेषपूरणमिदम्। 'वर्तमाने लट्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। लड्ग्रहणं तु निवृत्तम्। ततश्च ण्वुलादिवत्स्वतन्त्रोऽयम्, नतु शत्रादिवल्लादेशः। तथा च कर्तर्येवायम्, नतु भावकर्मणोः। नच लादेशत्वाऽभावे 'सोमं पवमान' इत्यत्र कर्मणि षष्ठी स्यादिति वाच्यम्, 'न लोक' इति सूत्रे

नश् ३।२।१२६॥ एषु बोत्येषु कर्तरि चानश्। भोगं भुञ्जानः। कवचं बिभ्राणः। शत्रुं निघ्नानः। ३११० इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ३।२।१३०॥ आभ्यां शतृस्यादकृच्छ्रिणि कर्तरि। अधीयन्। धारयन्। अकृच्छ्रिणि किम्। कृच्छ्रेण अधीते धारयति। ३१११ द्विषोऽमित्रे ३।२।१३१॥ द्विषञ्छत्रुः। ३११२ सुञो यज्ञसंयोगे ३।२।१३२॥ सर्वे सुन्वन्तः, सर्वे यजमानाः सत्रिणः। ३११३ अर्हः प्रशंसायाम् ३।२।१३३॥ अर्हन्। ३११४ आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ३।२।१३४॥ क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु बोध्याः। ३११५ तृन् ३।२।१३५॥ कर्ता कटम्। ३११६ अलंकृञ्-

'तृन्' इति प्रत्याहार इत्युक्तत्वात्। ताच्छील्य। चानशि शचाविती। भोगं भुञ्जान इति। भोगशील इत्यर्थः। कवचं बिभ्राण इति। यौवनबलादिति भावः। शत्रुं निघ्नान इति। निहन्तुं शक्त इत्यर्थः। अतः परत्वाऽभावान्न मुक्। चानशः लादेशत्वाभावात् अनात्मनेपदत्वात् परस्मैपदिभ्योऽपि प्रवृत्तिः। इङ्धार्योः। शतृ-अकृच्छ्रिणीति छेदः। अकृच्छ्रम्-अदुःखम्, तदस्यास्तीति अकृच्छ्री। इङ्, धारि अनयोः द्वन्द्वात् पञ्चम्यर्थे षष्ठी। अधीयन्निति। सुखमध्येतेत्यर्थः। धारयन्निति। सुखेन धारयितेत्यर्थः। द्विषोऽमित्रे। द्विषः शतृप्रत्ययः स्यात् अमित्रे कर्तरीत्यर्थः। सुञो यज्ञ। यज्ञसंयुक्तेऽभिषवे वर्तमानात् सुनोतेः शतृप्रत्ययः इत्यर्थः। संयोगग्रहणं यज्ञस्वामिपरिग्रहार्थम्। तेन याजकेषु न भवति। तत्र सुन्वन्नित्येकवचनान्तं दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिविषयम्, एककर्तृकत्वात्। बहुवचनान्तं तु सत्रविषयमेव, तत्र ऋत्विजामपि यजमानत्वादिति मत्वा आह—सर्वे सुन्वन्त इति। अर्हः प्रशंसायाम्। अर्ह इति पञ्चमी। 'शतृप्रत्यय' इति शेषः। अर्हन्निति। पूजां प्राप्तुं योग्य इत्यर्थः। अत्र प्रशस्तस्यैव पूजायोग्यत्वात् प्रशंसा गम्यते। आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु। आङभिविधौ। तदाह—क्विपमभिव्याप्येति। 'भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप्' इति सूत्रमभिव्याप्येति यावत्। तत्र ताच्छीलिकाः प्रत्ययाः प्रायेण सोपसर्गेभ्यो नेति 'आढ्यसुभग' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तच्छीलः तत्स्वभावः, फलमनपेक्ष्य स्वभावादेव प्रवर्तमान इति यावत्। सः धर्मः यस्य सः तद्धर्मा। स्वधर्मोऽयमिति प्रवर्तमानः। तस्य धात्वर्थस्य साधुकर्ता तत्साधुकारी। तृन्। धातोस्तृन्प्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिषु कर्तृषु। तच्छीले उदाहरति—कर्ता कटमिति। कटकरणक्रियाशील इत्यर्थः। 'न लोक' इति षष्ठीनिषेधः, 'न लोक' इति सूत्रे 'तृ'न्नित्यनेन 'लटः शतृ' इत्यारभ्य एतत्सूत्रस्थनकारेण प्रत्याहाराश्रयणात्। तद्धर्मणि यथा—'मुण्डयितारः श्राविष्ठायना भवन्ति ऊढां वधूम्'। श्राविष्ठायना नाम देशविशेषीयाः वधूमुण्डनं स्वधर्म इत्यनुष्ठातार इत्यर्थः। तत्साधुकारिणि 'कर्ता कट'मित्येवोदाहरणम्। कटं साधु करोतीत्यर्थः। अलङ्कृञ्। अलंकृञ्, निराकृञ्, प्रजन, उत्पच, उत्पत, उन्मद, रुचि अपत्रप, वृत, वृधु, सह, चर एषां

निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ३।२।१३६॥ अलङ्करिष्णुरित्यादि । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्द्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः । **३११७ णेश्छन्दसि ३।२।१३७॥** 'वीरुधः पारयिष्णवः' । **३११८ भुवश्च ३।२।१३८ ॥** छन्दसीत्येव । भविष्णुः । कथं तर्हि 'जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवम्' इति । निरङ्कुशाः कवयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः । एवं क्षयिष्णुः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् । **३११९ ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः ३।२।१३९॥** छन्दसीति निवृत्तम् । गिदयं न तु कित्, तेन स्थ ईत्वं न । ग्लास्नुः । गित्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्थास्नुः । चाद्भुवः । श्र्युकः किति' (सू २३८१) इत्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेट् । भूष्णुः । 'दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम्' (वा २१२९) । 'दङ्क्ष्णवः पशवः' । **३१२० त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ३।२।१४०॥** त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः । **३१२१ शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ३।२।१४१ ॥** 'उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् । तेन शमिनितरा–शमिनीतरा इत्यत्र 'उगितश्च' (सू ९८७) इति ह्रस्वविकल्पः । न चैवं शमी शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः । झल्ग्रहणमपकृष्य

द्वादशानां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् स्यात् । इत्यादीति । निराकरिष्णुः, प्रजनिष्णुः, उत्पचिष्णुः, उत्पतिष्णुः, उन्मदिष्णुः, रोचिष्णुः, अपत्रपिष्णुः, वर्तिष्णुः, वर्धिष्णुः, सहिष्णुः, चरिष्णुः । णेश्छन्दसि । ण्यन्ताद्धातोरिष्णुच् स्यात् छन्दसीत्यर्थः । पारयिष्णव इति । पॄधातोर्ण्यन्तादिष्णुचि णेर्लोपं बाधित्वा 'अयामन्ताल्वाय्य' इत्यय् । इदं सूत्रं वैदिकप्रक्रियायामेव व्याख्यातुमुचितम् । भुवश्च । छन्दसीत्येवेति । भूधातोरिष्णुच् स्यात् तच्छीलादिषु छन्दसीत्यर्थः । अण्यन्तार्थं आरम्भः । ग्लाजिस्थश्च । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । चात् भुव इत्यनुकृष्यते । ग्ला, जि, स्था एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । ग्ला, जि, स्था, भू इत्येभ्यः क्स्नुः स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । ककार इव । 'स्थास्नु' इत्यत्र कित्वलक्षणं 'घुमास्था' 'इतीत्वमाशङ्क्य आह—गिदयमिति । सूत्रे चर्त्वेन ककारनिर्देश इति भावः । गित्वान्न गुण इति । 'क्क्ङिति च' इत्यत्र गस्य चर्त्वेन ककारान्तरप्रश्लेषादिति भावः । ननु भूष्णुरित्यत्र इट् स्यात्, 'श्र्युकः किति' इति कित एव इण्निषेधात् । अस्य च गित्वादित्यत आह—श्र्युक इति । प्रश्लेषादिति । चर्त्वेनेति भावः । त्रसिगृधि । 'तच्छीलादिषु कर्तृषि'ति शेषः । त्रस्नुरिति । 'नेड्वशी'ति नेट् । गृध्नुः धृष्णुरित्यत्र कित्वान्न गुणः । शमित्यष्टाभ्यः । इतिशब्दः आदिपर्यायः । शमादयः दिवादौ स्थिताः । तेभ्यः अष्टाभ्यो घिनुण् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । घित्वमुत्तरसूत्रार्थम् । 'अकर्मकेभ्य एव घिनुण्'

झलन्तानामेव तद्विधानात्। 'नोदात्तोपदेशस्य–' (सू २७६३) इति वृद्धिनिषेधः। शमी। तमी। दमी। श्रमी। भ्रमी। क्षमी। क्लमी। प्रमादी। उत्पूर्वान्मदेः अलंकृञादिसूत्रेणेष्णुजुक्तः, वासरूपविधिना घिनुणपि। उन्मादी। 'ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति' इति तु प्रायिकम्। **३१२२ सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसञ्ज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ३।२।१४२॥** घिनुण्स्यात्। संपर्की। अनुरोधी। आयामी। आयासी। परिसारी। संसर्गी। परिदेवी। संज्वारी। परिक्षेपी। परिराटी। परिवादी। परिदाही। परिमोही। दोषी। द्वेषी। द्रोही। दोही। योगी। आक्रीडी। विवेकी। त्यागी। रागी। भागी। अतिचारी। अपचारी। आमोषी। अभ्याघाती। **३१२३ वौ कषलसकत्थस्रम्भः ३।२।१४३॥** विकाषी। विलासी। विकत्थी। विस्रम्भी। **३१२४ अपे च लषः ३।२।१४४॥** चाद्वौ। अपलाषी। विलाषी। **३१२५ प्रे**

इति भाष्यम्। शमिनितरा शमिनीतरेति। शमिन्शब्दात् स्त्रियां नान्तलक्षणङीबन्तात् तरबन्ताट्टाप्। ह्रस्वविकल्पः इति। भाष्यमते उगित्त्वाद्ध्रस्वः। काशिकामते तु उगित्वाऽभावान्न ह्रस्वः। नच ह्रस्वाभावे 'तसिलादिषु' इति पुंवत्त्वं शङ्क्यम्, 'संज्ञापूरण्योश्च' इति निषेधात्। ननु भाष्यरीत्या उगित्त्वाभ्युपगमे 'शमी शमिनौ' इत्यादौ 'उगिदचाम्' इति नुम् स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—न चैवमिति। झल्ग्रहणमपकृष्येति। 'नपुंसकस्य झलचः' इति उत्तरसूत्रादिति भावः। एतच्च प्रकृतसूत्रे 'युवोरनाकौ' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम्। शमादिभ्यो घिनुणि उपधावृद्धिमाशङ्क्य आह—नोदात्तेति। प्रमादीति। मान्तत्वाऽभावान्न वृद्धिनिषेधः। ननु उत्पूर्वान्मदेरुन्मादीति कथं घिनुण्। अलंकृञादिसूत्रे उत्पूर्वान्मदेर्विशिष्य इष्णुचो विधानादित्यत आह—उत्पूर्वादित्यादिना। ननु कथमत्र ताच्छीलिके घिनुणि वाऽसरूपविधिप्रवृत्तिः। 'ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ती'ति निषेधादित्यत आह—ताच्छीलिकेष्विति। इयं परिभाषा 'निन्दहिंस' इत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रे ज्ञापितेति भाष्ये स्पष्टम्। प्रायिकमिति। एतच्च 'सूददीपदीक्षश्च' इति दीपग्रहणादिति 'जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्य' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यस। संपृच, अनुरुध, आङ्यम, आङ्यस, परिसृ, संसृज, परिदेवि, संज्वर, परिक्षिप, परिरट, परिवद, परिदह, परिमुह, दुष, द्विष, द्रुह, दुह, युज, आक्रीड, विविच, त्यज, रज, भज, अतिचर, अपचर, आमुष, अभ्याहन्, एषां सप्तविंशतेः द्वन्द्वात्पञ्चमी। संपर्कीति। 'चजोः' इति कुत्वम्। अनुरोधीत्यादौ लघूपधगुणः। अलुपधेषु उपधावृद्धिः। परिदेवीति। 'देवृ देवने' भ्वादिः। दीव्यतेस्तु ण्यन्तस्य न ग्रहणम्, लाक्षणिकत्वात्, अण्यन्तैः साहचर्याच्च। अभ्याघातीति। 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्वम्। 'हो हन्तेः' इति कुत्वम्। वौ कषल०। कष, लस,

लपसृद्रुमथवदवसः ३।२।१४५॥ प्रलापी। प्रसारी। प्रद्रावी। प्रमाथी। प्रवादी। प्रवासी। ३१२६ निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरट-परिवादिव्याभाषाऽसूयो वुञ् ३।२।१४६॥ पञ्चम्यर्थे प्रथमा। एभ्यो वुञ्स्यात्। निन्दकः। हिंसकः इत्यादि। ण्वुला सिद्धे वुञ्वचनं ज्ञापकं 'तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो ने'ति। ३१२७ देविक्रुशोश्चोपसर्गे ३।२।१४७॥ आदेवकः। आक्रोशकः। उपसर्गे किम्। देवयिता क्रोष्टा। ३१२८ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ३।२।१४८॥ चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च अकर्मकात् युच् स्यात्। चलनः। चोपनः। कम्पनः। शब्दनः। रवणः। अकर्मकात् किम्। पठिता विद्याम्। ३१२९ अनुदात्तेतश्च हलादेः ३।२।१४९॥

कथ, स्रम्भ् एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यो विनुण् स्यात् ताच्छील्यादिष्वित्यर्थः। अपे च लषः। चाद्वाविति। वौ उपपदेऽपीत्यर्थः। अपे वौ च उपपदे लषेः विनुण् इत्यर्थः। ताच्छील्यादिष्वेव। प्रे लप। लप, सृ, द्रु, मथ, वद, वस् एषां षण्णां द्वन्द्वात्पञ्चमी। प्रे उपपदे एभ्यः घिनुण् स्यात् ताच्छील्यादिष्वित्यर्थः। निन्दहिंस। निन्द, हिंस, क्लिश, खाद, विनाश, परिक्षिप, परिरट, परिवादि, व्याभाष, असूय एषां दशानां द्वन्द्वः। पञ्चम्यर्थे प्रथमेति। सौत्रं पुंस्त्वमेकवचनं चेति भावः। विनाशेति विपूर्वस्य नशेर्ण्यन्तस्य शाविना णिलोपेन निर्देशः। शकारादकार उच्चारणार्थः। केचित्तु 'विनाशी'ति ण्यन्तमेव पठन्ति। परिवादीति तु ण्यन्तमेव। असूयेति कण्ड्वादियगन्तः। इत्यादीति। क्लेशकः, खादकः, विनाशकः, परिक्षेपकः, परिराटकः, परिवादकः, व्याभाषकः, असूयकः। ननु'असूयो वुञ्'इति असूयतेरेव वुञ्विधीयतां, न तु निन्दादिभ्योऽपि, तेषां ण्वुलैव सिद्धेः। ञित्स्वरलित्स्वरयोस्तु नास्ति विशेषः, उभयथाप्याद्युदात्तत्वात्। असूयतेस्तु ण्वुलि 'लिति' इति प्रत्ययात् पूर्वं उकार उदात्तः। वुञि तु 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इति धातोरकार उदात्त इति विशेषः। तस्मादसूयतेरेव वुञ्विधिरिति युक्तमित्यत आह—ण्वुला सिद्धे इति। तृजादयो नेतीति। तच्छीलादिषु वासरूपविधिसत्त्वे हि तद्विषये ण्वुलः सत्त्वतया वुञा नित्यं बाधेऽपि तृजादयः स्युः। अत्र वाऽसरूपविध्यप्रवृत्तौ तु 'तृन्' इति सूत्रेण तच्छीलादिषु तृनि प्राप्ते वुञ्विधिरर्थवान्। अतस्तच्छीलादिषु वासरूपविधिर्न प्रवर्तत इति भावः। इदं च प्रायिकम्। तत्फलं तु उत्पूर्वान्मदेरलंकृञादिसूत्रेण इष्णुजुक्तः, वासरूपविधिना घिनुणपीति मूल एवानुपदमुक्तम्। देविक्रुशोः। देवीति चुरादिण्यन्तस्य 'दिवु क्रीडा' इत्यस्य च ग्रहणम्। उपसर्गे उपपदे देवयतेः क्रुशेश्च तच्छीलादिषु वुञ स्यादित्यर्थः। चलन। शब्द इति। 'शब्द शब्दने' चुरादिः। शब्दनं शब्दोच्चारणम्। धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकः। अनुदात्तेतश्च। आदिग्रहणाऽभावे हलन्तादित्यर्थः स्यात्। ततश्च जुगुप्सनः इति न स्यात्। सन्नन्तस्य हलन्तत्वाऽभावात्। अस्ति चानुदात्तेत्त्वं सन्नन्तस्य, 'गुप' इत्यनुदात्तेत्वस्य केव-

अकर्मकाद्युच्स्यात्। वर्तनः। वर्धनः। अनुदात्तेतः किम्। भविता। हलादेः किम्। एधिता। अकर्मकात् किम्। वसिता वस्त्रम्। **३१३० जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ३।२।१५०॥** 'जु' इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च। जवनः। चङ्क्रमणः। दन्द्रमणः। सरणः। पूर्वेण सिद्धे पदग्रहणं 'लषपतपद—' (सू ३१२४) इत्युकञा बाधा मा भूदिति। तेन 'ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्ती'ति। तेनाऽलंकृञस्तृन्न। **३१३१ क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ३।२।१५१॥** क्रोधनः। रोषणः। मण्डनः। भूषणः। **३१३२ न यः ३।२।१५२॥** यकारान्ताद्युज्न स्यात्। क्नूयिता। क्ष्मायिता। **३१३३ सूददीपदीक्षश्च ३।२।१५३॥** युज्न स्यात्। सूदिता। दीपिता। दीक्षिता। 'नमिकम्पि—' (सू ३१४७) इति रेण युचो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति 'ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति' इति प्रायिकमिति। तेन कम्रा कमना युवतिः। कम्प्रा

ते प्रयोजनाऽभावेन सन्नन्तार्थत्वात्। जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्य। जु, चङ्क्रम्य, दन्द्रम्य, सृ, गृधि, ज्वल, शुच, लष, पत, पद एषां दशानां द्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यः तच्छीलादिषु युच् स्यादित्यर्थः। धातुपाठे जुधातोरदर्शनादाह—जु इति सौत्र इति। चङ्क्रमण इति। यङन्ताद्युच्। 'यस्य हलः' इति यकारलोपः, अतो लोपः एवं दन्द्रमणः, सरणः, गर्धनः, ज्वलनः, शोचनः, लषणः, पतनः, पदनः, इत्यप्युदाहार्यम्। पूर्वेणेति। 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इत्यनेनेत्यर्थः। तेनेति। उकञ् ह्ययं तच्छीलाधिकारस्थः। तत्र वाऽसरूपविधिनैव उकञा 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति विहितस्य पदेर्युचः बाधो न भविष्यतीति 'जुचङ्क्रम्य' इति युज्विधिरनर्थकः स्यात्। अतस्ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्ति इति विज्ञायते इत्यर्थः। 'निन्दहिंस' इति सूत्रे 'तच्छीलादिषु वासरूपविधिना तृजादयो ने'ति ज्ञापितम्। इह तु 'ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्ती'ति ज्ञाप्यते इति न पौनरुक्त्यम्। तृन्नेति। अलम्पूर्वात् कृञः अलंकृञित्यादिसूत्रविहितेन तच्छीलाधिकारस्थेन इष्णुचा 'तृन्' इति सामान्यविहितः तच्छीलाधिकारस्थो बाध्यते इत्यर्थः। क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च। 'क्रुध कोपे' 'मडि भूषायाम्' एतदर्थेभ्यः धातुभ्यो युच् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः। न यः। 'य' इति पञ्चम्यन्तं धातुविशेषणम्। तदन्तविधिः। तदाह—यकारान्तादिति। क्नूयिता। क्ष्मायितेति। 'क्नूयी शब्दे उन्दने च' 'क्ष्मायी विधूनने' 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् निषिध्यते। तृन्नेव भवति। सूददीप। सूद, दीप, दीक्ष, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। युज्नेति। शेषपूरणमिदम्। 'अनुदात्तेतश्च' इति प्राप्तो युच् प्रतिषिध्यते। नन्विह दीपग्रहणं व्यर्थम्, 'नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः' इति विशेषविहितेन रप्रत्ययेन युचो बाधसिद्धेः। नच वाऽसरूपविधिना तद्बाधः शङ्क्यः, ताच्छीलिकेषु वासरूपविधेः प्रतिषेधादित्यत

कम्पना शाखा। यदि सूदेर्युज्न, कथं मधुसूदनः। नन्द्यादिः। **३१३४ लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्यः उकञ् ३।२।१५४॥** लाषुकः। पातुकः इत्यादि **३१३५ जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ३।२।१५५॥** जल्पाकः। भिक्षाकः। कुट्टाकः। लुण्टाकः। वराकः। वराकी। **३१३६ प्रजोरिनिः ३।२।१५६॥** प्रजवी। प्रजविनौ। प्रजविनः। **३१३७ जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ३।२।१५७॥** जयी। दरी। क्षयी। विश्रयी। अत्ययी। वमी। अव्यथी। अभ्यमी। परिभवी। प्रसवी। **३१३८ स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच ३।२।१५८॥** आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः। स्पृहयालुः। गृहयालुः। पतयालुः। दयालुः। निद्रालुः। तत्पूर्वो द्रा, तदो नान्तत्वं निपात्यते। तन्द्रालुः। श्रद्धालुः। 'शीङो

आह—नमिकम्पीति रेणेति। रप्रत्ययेनेत्यर्थः। प्रायिकमिति। तथा चाऽत्र वासरूपविधिना ताच्छीलिकेनापि रप्रत्ययेन युचो बाधासम्भवात् इह दीपेर्युचो निषेधोऽर्थवानिति भावः। तेनेति। ताच्छीलिकेऽपि क्वचिद्वासरूपविधेः सत्त्वादित्यर्थः। कम्रा कमनेति। इच्छाशीलेत्यर्थः। 'अनुदात्तेतश्च' इति युचः 'नमिकम्पि' इति रेण पक्षे बाध इति भावः। कम्प्रा कम्पनेति। चलनशीलेत्यर्थः। अत्रापि 'नमिकम्पि' इति रेण युचः पक्षे बाध इति भावः। आक्षिपति—यदीति। यदि 'सूददीपदीक्षश्च' इति सूदेर्युच्प्रतिषिध्यते तदा 'मधुसूदन' इति कथमित्यन्वयः। समाधत्ते—नन्द्यादिरिति। 'सूदि'रिति शेषः। तथाच 'नन्दिग्रहि' इति ल्युप्रत्यय इति भाव। लषपत। एभ्यो दशभ्यः उकञ् स्यात् तच्छीलादिष्वर्थेषु। इत्यादीति। पादुकः। आतो युक्, स्थायुकः। भावुकः। वर्षुकः। घातुकः 'हनस्तः' इति तत्वम्। 'हो हन्तेः' इति कुत्वम्। कामुकः। गामुकः। शारुकः। जल्पभिक्ष। एभ्यः पञ्चभ्यः षाकन् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः। षकारावितौ। स्त्रियां षित्त्वान्ङीष्। जल्पाक इत्यादि। प्रजोरिनिः। जुः सौत्रो धातुः। प्रपूर्वादस्मात् इनिप्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः। नकारादिकार उच्चारणार्थः। जिदृक्षि। जि, दृ, क्षि, विश्रि, इण्, वम्, अव्यथ, अभ्यम, परिभू, प्रसू, एषां दशानां द्वन्द्वः। जि जये, जि अभिभवे। दृङ् आदरे। क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः। श्रिञ् सेवायां विपूर्वः। इण् गतौ। वम्—उद्गिरणे। व्यथ भयसञ्चलनयोः नञ्पूर्वः। निपातनात् नञो धातुना समासे 'न लोपो नञः' इति नकारलोपः। अम गत्यादिषु अभिपूर्वः। भू सत्तायाम् परिपूर्वः। षू प्रेरणे प्रपूर्वः। एभ्यः इनिः स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः। सूतिसूयत्योस्तु सानुबन्धकत्वात् नेह ग्रहणम्। स्पृहिगृहि। स्पृहि, गृहि, पति, दयि, निद्रा, तन्द्रा, श्रद्धा, एभ्यः सप्तभ्यः आलुच् स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः। स्पृहयालुरिति। स्पृहधातोरदन्तादालुच्। 'अयामन्त' इति णेरय् णिलोपापवादः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न लघूपधगुणः। एवं गृहयालुः। पतयालुरि-

वाच्यः' (वा २१४०)। शयालुः। ३१३९ दाधेट्सिशदसदो रुः ३।२।१५९॥ दारुः। धारुः। सेरुः। शद्रुः। सद्रुः। ३१४० सृघस्यदः क्मरच् ३।२।१६०॥ सृमरः। घस्मरः। अद्मरः। ३१४१ भञ्जभासमिदो घुरच् ३।२।१६१॥ भङ्गुरः। भासुरः। मेदुरः। ३१४२ विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ३।२।१६२॥ विदुरः। भिदुरम्। छिदुरम्। ३१४३ इणनशजिसर्तिभ्यः क्वरप् ३।२।१६३॥ इत्वरः। इत्वरी। नश्वरः। जित्वरः। सृत्वरः। ३१४४ गत्वरश्च ३।२।१६४॥ गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते। गत्वरी। ३१४५ जागुरूकः। ३।२।१६५॥ जागर्तेरूकः स्यात्। जागरूकः। ३१४६ यजजपदशां यङः ३।२।१६६॥ एभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात्। 'दशा'मिति भाविना नलोपेन निर्देशः। यायजूकः। जञ्जपूकः। दन्दशूकः। ३१४७ नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ३।२।१६७॥ नम्रः। कम्प्रः। स्मेरः। जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासात-

त्यत्र तु अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाल्लोपधावृद्धिः। निद्रालुरिति। 'द्रा कुत्सायां गतौ' निपूर्वादालुच्। तत्पूर्वो द्रेति। तच्छब्दपूर्वो द्राधातुः तन्द्रेत्यनेन गृह्यत इत्यर्थः। श्रद्धालुरिति। 'श्रदित्यव्ययम्, तत्पूर्वात् धाधातोरालुच्। शीङो वाच्य इति। 'आलु'जिति शेषः। दाधेट्। दा, धेट्, सि, शद्, सद् एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यो रुप्रत्ययः स्यात्तच्छीलादिविषयार्थः। सृघस्यदः। सृ, घसि, अद् एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। घसिः प्रकृत्यन्तरम्। भञ्जभास। भञ्ज, भास, मिद् एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी। एभ्यः घुरच् स्यात् तच्छीलादिविषयार्थः। घचावितौ। भङ्गुर इति। 'चजोः' इति कुत्वम्। विदिभिदि। तच्छीलादिविषयेव। विदेर्ज्ञानार्थस्यैव ग्रहणम्, नतु लाभार्थस्य, व्याख्यानादित्याहुः। विदुर इत्यादौ कित्त्वान्न लघूपधगुणः। इणनशजि। इण्, नश, जि, सृ एभ्यः क्वरप् स्यात् तच्छीलादिविषयार्थः। कित्त्वान्न गुणः। पित्त्वं तु तुगर्थम्। गत्वरश्च। गमेरिति। गमेः क्वरप् अनुनासिकलोपश्च निपात्यते इत्यर्थः। झलादिप्रत्ययपरकत्वाऽभावादनुनासिकलोपस्याऽप्राप्तिः। पित्त्वात्तुक्। गत्वरीति। 'टिड्ढ' इति ङीप्। जागुरूकः। 'जागृ' इत्यस्य जागुरिति पञ्चम्यन्तं पदम्। तदाह—जागर्तेरिति। तच्छीलादिविषयेव। जागरूक इति। ऋकारस्य गुणः, रपरत्वम्। सिद्धरूपं तु न निपातितम्, उत्तरसूत्रे ऊक इत्यनुवृत्तिप्रसङ्गात्। यजजपदशां यङः। यज, जप, दश एषां त्रयाणां द्वन्द्वः। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। तदाह—एभ्य इति। तच्छीलादिविषयेव। ननु दंशेर्नोपधत्वात् कथं दशामिति निर्देश इत्यत आह—भाविनेति। ऊके कृते सति भविष्यतो नलोपस्याऽत्र निर्देश इति यावत्। यायजूक इति। 'यस्य हलः' इति यलोपः। 'अतो लोपः' 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः। जञ्जपूक इति। 'जपजभदहदशभञ्जपशां च' इत्यभ्यासस्य नुक्। एवं दन्दशूकः। नमिकम्पि। नमि, कम्पि, स्मि, अजस, कम, हिंस, दीप् एषां द्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम्। एभ्यः सप्तभ्यो रप्रत्ययः स्याद्

त्ये वर्तते। अजस्रम्, सन्ततमित्यर्थः। कम्रः। हिंस्रः। दीप्रः। **३१४८ सनाशंसभिक्ष उः ३।२।१६८॥** चिकीर्षुः। आशंसुः। भिक्षुः। **३१४९ विन्दुरिच्छुः। ३।२।१६९॥** वेत्तेर्नुम् इषेश्छत्वं च निपात्यते। वेत्ति तच्छीलो विन्दुः। इच्छति इच्छुः। **३१५० क्याच्छन्दसि ३।२।१७०॥** 'देवाञ्जिगाति सुम्नयुः'। **३१५१ आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ३।२।१७१॥** आदन्तादृदन्ताद्गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिड्वत्। पपिः सोमम्। ददिर्गाः। बभ्रिर्वज्रम्। जग्मिर्युवा। 'जघ्निर्वृत्रममित्रियम्'। जज्ञिः। 'भाषायां धाञ्कृसृगमिजनिनमिभ्यः' (वा ७२२)। दधिः। चक्रिः। सस्रिः। जग्मिः। जज्ञिः। नेमिः। 'सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानम्' (वा ७२३)। यङन्तेभ्यः सह-

तच्छीलादिष्वित्यर्थः। भजसधातोः धातुपाठे अदर्शनादाह—जसिर्नञ्पूर्व इति। 'जसु मोक्षणे' अयं नञ्पूर्वः शक्तिस्वभावात् क्रियासातत्ये वर्तते इत्यर्थः। निपातनाद्धातुना नञः समासे 'नलोपो नञः' इति नलोपः। सनाशंस। सन्, आशंस, भि एषां त्रयाणां द्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम्। 'सन्'निति सन्प्रत्ययान्तं गृह्यते। 'षणु दाने, 'षण सम्भक्तौ' इत्यनयोस्तु न ग्रहणम्। गर्गादिषु विजिगीषुशब्दपाठाल्लिङ्गात्। एभ्यः उप्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः। आशंसुरिति। 'आङः शसि इच्छायाम्' इत्यस्मादुः। विन्दुरिच्छुः। वेत्तेरिति। 'विद ज्ञाने' इत्यस्मादुप्रत्यये प्रकृतेर्नुमागमः। 'इषु इच्छाया'मित्यस्मादुप्रत्यये षकारस्य छत्वं च निपात्यते इत्यर्थः। वेत्तीति। धातुप्रदर्शनम्। तच्छील इति। वेदनशील इत्यर्थः। इच्छतीति। 'इषु इच्छायाम्' इति धातुप्रदर्शनम्। इच्छुरिति। एषणशील इत्यर्थः। क्याच्छन्दसि। क्यप्रत्ययान्तादुप्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिषु छन्दसीत्यर्थः। सुम्नयुरिति। सुम्नं सुखम्। तदात्मन इच्छतीत्यर्थे सुम्नशब्दात् क्यच्। 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति निषेधात् 'क्यचि च' इति ईत्वम् 'अकृत्सार्व' इति दीर्घश्च न। 'सुम्नय' इति क्यजन्तादुप्रत्ययः अतो लोपः। आदृगम। आत्, ऋ, गम, हन, जन् एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। कि किन् अनयोर्द्वन्द्वः। लिट् चेति व्याचष्टे—तौ च लिड्वदिति। तच्छीलादिष्वित्येव। पपिरिति। पाधातोः किः। द्वित्वादि, आल्लोपः। ददिरिति। दाधातोः किः, द्वित्वादि। बभ्रिर्वज्रमिति। भृञः किः, द्वित्वादि। जघ्निरिति। हनः किः, द्वित्वादि। 'गमहन' इत्युपधालोपः। 'हो हन्तेः' इति कुत्वम्। जज्ञिरिति। जनेः किः, द्वित्वादि। एवं किन्यपि बोध्यम्। स्वरे विशेषः। छान्दसमप्येतत्सूत्रद्वयं भाषायामित्यादिवक्ष्यमाणवार्तिकविवेचनाय इहोपन्यस्तम्। भाषायामिति। वार्तिकमिदम्। धाञ्, कृ, सृ, गमि, जनि, नमि एभ्यः षड्भ्यः किकिनौ, तौ च लिड्वदिति वक्तव्यमित्यर्थः। दधिरित्यादि। किकिनोः कृतयोः द्वित्वादि यथासम्भवं ज्ञेयम्। नेमिरिति। नमेः किः। द्वित्वम्, एत्वाभ्यासलोपौ। सासहीति। सहेर्यङि द्वित्वादौ 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे, किकिनोः कृतयोः 'यस्य हलः' इति यकार-

स्यादिभ्यः किकिनौ, पतेर्नीगभावश्च निपात्यते। ३१५२ **स्वपितृषोर्नजिङ्** ३।२।१७२॥ स्वप्नक्। तृष्णक्। तृष्णजौ। तृष्णजः। 'धृषेश्चेति वाच्यम्' इति काशिकादौ। धृष्णक्। ३१५३ **शॄवन्द्योरारुः** ३।२।१७३॥ शरारुः। वन्दारुः। ३१५४ **भियः क्रुक्लुकनौ** ३।२।१७४॥ भीरुः। भीलुकः। 'क्रुकन्नपि वाच्यः' (वा २१४५) भीरुकः। ३१५५ **स्थेशभासपिसकसो वरच्** ३।२।१७५॥ स्थावरः। ईश्वरः। भास्वरः। पेस्वरः। कस्वरः। ३१५६ **यश्च यङः** ३।२।१७६॥ यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात्। 'अतो लोपः' (सू २३८०) तस्य 'अचः परस्मिन्—' (सू ५०) इति स्थानिवद्भावे प्राप्ते 'न पदान्त' (सू ५१) इति सूत्रेण यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात् 'लोपो व्योः—' (सू ८७३) इति यकारलोपः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य आतो लोपे प्राप्ते 'वरे लुप्तं न स्था-

ल्लोपे ऽतो लोपे 'सासहीʼति निर्देशः। एवं वहेः चलेः पतेश्च यङन्तस्य किकिसन्तस्य निर्देशः। एषां निपातनस्य उपसंख्यानमित्यर्थः। तदाह–यङन्तेभ्यः सहेरयादिभ्य इति। नीगभाव इति। 'नीग्वञ्चु' इति प्राप्तस्य नीगागमस्याऽभाव इत्यर्थः। स्वपितृषोर्नजिङ्। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। स्वपेः तृषेश्च नजिङ् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः। जकारादिकार उच्चारणार्थः। ङकार इत्। स्वप्नगिति। स्वपनशील इत्यर्थः। स्वप्नजौ। स्वप्नजः। एवं तृष्णक्, तर्षणशील इत्यर्थः। धृषेश्चेति। 'नजिङ्'इति शेषः। काशिकादाविति। भाष्ये तु न दृश्यते इति भावः। शॄवन्द्योरारुः। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। 'शॄ हिंसायाम्' 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' आभ्याम् आरुप्रत्ययः स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः। भियः। भीधातोः क्रु क्लुकन् एतौ स्तः तच्छीलादिष्वित्यर्थः। कित्वान्न गुणः। स्थेश। 'ष्ठा' गतिनिवृत्तौ, ईश ऐश्वर्ये, भासृ दीप्तौ, पिसृ पेसृ गतौ, कस गतौ, एभ्यः वरच् स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः। ईश्वरीति तु पुंयोगे ङीष्। यश्च यङः। 'या प्रापणे' इत्यस्य धातोरनुकरणस्य या इत्यस्य 'यः' इति षष्ठ्यन्तम्। तदाह–यातेरिति। याधातोर्यङ्, द्वित्वादि। 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः, यायाय इति यङन्ताद्वरचि विशेषमाह–अतो लोप इति। हलः परत्वाऽभावात् 'यस्यहलः' इति यकारलोपो न। यायाय वर इति स्थिते आह–लोपो व्योरिति, यकारलोप इति। ननु अतो लोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात् अकारेण व्यवधानात् वलपरत्वाभावात् कथमिह यलोप इत्यत आह–तस्येति। तस्य अल्लोपस्य यलोपे कर्तव्ये 'न पदान्त' इति स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः। एवञ्च यलोऽकारस्य यकारस्य च लोपे यायावर इत्यत्र 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपमाशङ्क्य निराकरोति–अल्लोपस्येति। यदकारलोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वमाश्रित्य तदकारात्मकार्धधातुकपरत्वात् आकारस्य 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपे प्राप्ते सति परिहार उच्यते इत्यर्थः। परिहारमेवाह–वरे लुप्तं न स्थानिवदिति। 'लुप्त'मिति भावे क्तः। 'न पदान्त' इति सूत्रे 'वरे' इत्यनेन वरेपरे विहितं न स्थानिवदिति लभ्यते। अल्लोपोऽयमार्ध-

निवत्' यायावरः । ३१५७ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् ३।२।१७७॥ विभ्राट् । भाः । भासौ । धूः । धुरौ । विद्युत् । ऊर्क् । पूः । पुरौ । दृशिग्रहणस्याप्यपकर्षाज्जवतेर्दीर्घः । जूः । जुवौ । जुवः । ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्विप् । ग्रावस्तुत् । ३१५८ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ३।२।१७८॥ क्विप् । छित् । भिद् । दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । कचिद्दीर्घः, क्वचिद्संप्रसारणं, क्वचिद्द्वे, क्वचिद्ह्रस्वः । तथा च वार्तिकम्–'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च' (वा २१४७-४८)। 'क्विब्वची'त्यादिनौणादिसूत्रेण केषाञ्चित् सिद्धे तच्छीलादौ तृना वाधा मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम् । वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौति आयतस्तूः । कटं प्रवते कटप्रूः । जुरुक्तः । श्रयति हरिं श्रीः । 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा २१४१)। दृशिग्रहणादभ्यासंसंज्ञा । दिद्युत् । जगत् । 'जुहोतेर्दीर्घश्च' (वा २१४६)। जुहूः ।

धातुके वरे परे विहितः । अतः तस्य स्थानिवत्त्वाऽभावान्न यङोऽकारमाश्रित्य 'आतो लोप इटि च' इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । एवञ्च 'न पदान्त' इति सूत्रे 'वरे' इत्यंशस्य, 'यलोपे' इत्यंशस्य च यायावर इत्युदाहरणमिति बोध्यम् । भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः । भ्राज, भास, धुर्वि, द्युत, ऊर्जि, पॄ, जु, ग्रावस्तु, एभ्योऽष्टभ्यः क्विप्स्यात् तच्छीलादिषु कर्तृष्वित्यर्थः । विभ्राडिति । 'भ्रस्ज' इति षः । भा इति । भासेः क्विपि सकारान्तस्य रुत्वविसर्गौ । धूरिति । धुर्वीधातोः क्विप् । 'राल्लोपः' इति वकारस्य लोपः । धुर् इति रेफान्तम् । सुलोपः । 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः । पूरिति । पॄधातोः क्विप् । 'उदोष्ठ्य' इत्युत्त्वम् , रपरत्वम् । पुर् इति रेफान्तम्, सुलोपे 'र्वोः' इति दीर्घः । जुधातोः क्विपि दीर्घं साधयितुमाह—दृशिग्रहणस्याप्यपकर्षादिति । उत्तरसूत्रादिति भावः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । ननु 'ग्रावस्तु' इति कथं समस्तनिर्देशः सुबन्तस्य ग्रावशब्दस्य धातुना समासाऽसम्भवादित्यत आह—ग्रावशब्दस्येति । ग्रावस्तुदिति । पित्त्वात्तुक् । अन्येभ्योऽपि । क्विबिति । शेषपूरणमिदम् । भ्राजभास इत्यादिसूत्रोपात्तापेक्षया अन्येभ्योऽपि धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्विप् दृश्यते इत्यर्थः । विध्यन्तरेति । विधीयते इति विधिः कार्यम् । कार्यान्तरोपसङ्ग्रहार्थमित्यर्थः । तदेव [illegible]—क्वचिद्दीर्घ इत्यादि । क्विब्वचीत्यादिनेति । 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजु[illegible] दीर्घोऽसम्प्रसारणं च' इत्यौणादिकसूत्रेणेत्यर्थः । तृना बाधा मा भूदिति । वासरूपविधिस्तु ताच्छीलिकेषु नेति भावः । वागिति । वच्धातोः क्विप् , वचनात् उपधाया दीर्घः, 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणाऽभावश्च । एवं कटप्रूरित्यत्र दीर्घः । प्राडिति । वचनान्न सम्प्रसारणम् । जुरुक्त इति । 'भ्राजभास' इत्यत्रेति शेषः । अतोऽत्र तद्ग्रहणं माऽस्त्विति भावः । श्रीरिति । श्रिञः क्विपि दीर्घः । द्युतीति । 'द्युतिगमिजुहो-

'दृ भये अस्य ह्रस्वश्च' । दीर्यति । दहत् । 'ध्यायतेः सम्प्रसारणं च' (वा २१५१)। धीः । ३१५९ भुवः संज्ञान्तरयोः ३।२।१७९॥ मित्रभूर्नाम कश्चित् । धनिकाऽधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः । ३१६० विप्रसम्भ्यो ड्वसंज्ञायाम् ३।२।१८०॥ एभ्यो भुवो डुः स्यान्न तु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता । संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् । 'मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा २१५२)। मितं द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः । शम्भुः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिः । ३१६१ धः कर्मणि ष्ट्रन् ३।२।१८१॥ धेटो धाञश्च कर्मण्यर्थे ष्ट्रन्स्यात् । धोःकेऽपर्थः । 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु ।' ३१६२ दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ३।२।१८२॥ दावादेः ष्ट्रन्स्यात्करणेऽर्थे । दान्त्यनेन दात्रम् । नेत्रम् । ३१६३ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ७।२।९॥ एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण्न स्यात् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् ।

त्यादीनां द्वित्वं क्विप्च' इति वाच्यमित्यर्थः । 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यत्र षाष्ठद्विर्वचन एव पूर्वखण्डस्याऽभ्याससञ्ज्ञावचनादाह—दृशिग्रहणादिति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते इत्यर्थः । ततश्चाऽभ्यासकार्यं हलादिशेषादीति भावः । दिद्युदिति । 'द्युतिस्वाप्योः' इति सम्प्रसारणम् । जगदिति । गमेः क्विप् 'गमः क्वौ' इति मलोपे तुक् । जुहोतेर्दीर्घश्चेति । वार्तिकमिदम् । चात्क्विप्द्वित्वे । ह्रस्वश्चेति । वार्तिकमिदम् । दद्दृदिति । ह्रस्वे कृते तुक् । ध्यायतेरिति । वार्तिकमिदम् । चात् क्विप् । धीरिति । ध्यैधातोः क्विपि सम्प्रसारणं, पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घं इति भावः । अत्र 'ध्यायतेः सम्प्रसारणं च' इत्युणादिषु पठितत्वादिदं वार्तिकं नास्तित्याहुः । वस्तुतस्तु उणादिसूत्राणि न पाणिनीयानि किन्तु ऋष्यन्तरप्रणीतानीति वक्ष्यते अतो न पौनरुक्त्यशङ्का । भुवः सञ्ज्ञान्तरयोः । 'क्वि'बिति शेषः । 'सञ्ज्ञान्तरयोरेवे'ति नियमार्थं सूत्रम् । सञ्ज्ञायामुदाहरति—मित्रभूर्नामेति । अन्तरे उदाहरति—धनिकेत्यादि । यावद्द्रव्यभाविन्यः सञ्ज्ञाः । प्रतिभूशब्दस्तु सत्येव पुरुषे कदाचिन्न भवति, ऋणे प्रतिदत्ते सति प्रातिभाव्यस्य निवृत्तेः । विप्रसम्भ्यः । 'डु असञ्ज्ञाया'मिति छेदः । विभुरिति । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । सम्भुरिति । सम्भवति उत्पादयतीति सम्भुः । तदाह—जनितेति । मितद्र्वादिभ्यः इति । मितद्र्वादिसिद्ध्यर्थं डुप्रत्ययस्य उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । शम्भुरिति । शं सुखं भवति उत्पादयतीत्यर्थः । तदेवोपपादयति—अन्तर्भावितेति । धः कर्मणि ष्ट्रन् । धेटः कृतात्वस्य धाञश्च ध इति पञ्चम्यन्तम् । तदाह—धेट इत्यादि । षकारात् तकारस्य ष्टुत्वसम्पन्नटकारेण निर्देशः, षस्य इत्सञ्ज्ञायां लोपे सति ष्टुत्वसम्पन्नस्य टस्य निवृत्तिः । तदाह—धात्रीत्यादि । दाम्नी । दाप्, नी, शस, यु, युज, स्तु,

सेढ्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । नद्ध्री । ३१६४ हलसूकरयोः पुवः ३।२।१८३॥ पूञ्-पूङोः करणे ष्ट्रन्स्यात्, तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः । हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम् । मुखमित्यर्थः । ३१६५ अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ३।२।१८४॥ अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् । ३१६६ पुवः संज्ञायाम् ३।२।१८५॥ पवित्रम् । येनाज्यमुत्पूयते, यच्चाऽनामिकावेष्टनम् । ३१६७ कर्तरि चर्षिदेवतयोः ३।२।१८६॥ पुवः इत्रः स्यात् ऋषौ करणे, देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । देवतायां तु 'अग्निः पवित्रं स मा पुनातु' ।

॥ इति पूर्वकृदन्तप्रकरणम् ॥

सुव, सि, सिच, मिह, पत, दश, नह, एषां त्रयोदशानां द्वन्द्वः । 'दाप् लवने' इत्यस्य पकारस्य स्थाने 'यरोऽनु' इति कृतमकारस्य निर्देशः । अत्र शसेः पतेश्च त्रप्रत्यये इट-माशङ्क्य आह—तितुत्र । ति, तु, त्र, त, थ, सि, सु, सर, क, स एषां दशानां द्वन्द्वः । अत्र 'सरे'त्येकम् । ति, तन्तिः, 'स्त्रियाम्' इति क्तिन् । तु, सक्तुः 'तनिगमि' इत्या-दिना तुप्रत्ययः । त्र, शस्त्रम्, पत्रम् । 'दाम्नी' इति त्रप्रत्ययः । त, हस्तः । औणा-दिकः तप्रत्ययः । क्तप्रत्यये तु हसितमित्येव । थ, कुष्ठम् । औणादिकः क्थप्रत्ययः । सि कुक्षिः । कुषेरौणादिकः क्सिप्रत्ययः । सु, इक्षुः, इषेरौणादिकः क्सुप्रत्ययः । सर, अक्षरम्, अशेः सरन् । क, शल्कः, शलेः कः । स, वासः, 'वदेः सः' । मेढ्रमिति । 'मिह सेचने' ष्ट्रः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । दंष्ट्रेति । दंशधातोः ष्ट्रः । क्ङित्प्रत्ययाभावा-न्नलोपो न । सूत्रे दशेति शपा निर्देशात् 'दंशसञ्ज' इति नलोपः । केचित्तु दशेत्यकार उच्चारणार्थः । नलोपनिर्देशात् क्वचिदन्यस्मिन्नपि प्रत्यये अक्ङित्यपि नलोप इति 'दशना दन्ताः' इत्याहुः । नद्ध्रीति । नह्यते अनयेति विग्रहः । चर्मरज्जुः । 'नह बन्धने' ष्ट्रः । 'नहो धः' 'झषस्तथोः' इति तस्य धः । षित्त्वान्ङीष् । हलसूकरयोः पुवः । पोत्रमिति । 'तितुत्रतथसिसुसर' इति नेट् । अर्तिलूधू । अर्ति, लू, धू, सू, खन, सह, चर एषां सप्तानां द्वन्द्वात्पञ्चमी । पुवः सञ्ज्ञायाम् । 'इत्र' इति शेषः । करणे इत्येव । पवित्रमिति । पूयते अनेनाऽऽज्यमिति विग्रहः । तदाह—येनाज्यमिति । पूयते आचम-नोदकादिकमनेनेति विग्रहं मत्वा आह—यच्चानामिकेति । अनामिका उपकनिष्ठिका-ङ्गुलिः । कर्तरि च । पवित्रमिति । पावमान्यादिसूक्तम् । अग्निः पवित्रमिति । पुनाती-त्यर्थः । सामान्याभिप्रायमेकवचनं नपुंसकत्वं च ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे पूर्वकृदन्तप्रकरणं समाप्तम् ।

अथोणादयः ॥ २५ ॥

१ कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् । करोतीति कारुः, शिल्पी कारकश्च । 'आतो युक्—' (सू २७६१) वातीति वायुः । पायुर्गुदस्थानम् । जयत्यभिभवति रोगान् जायुः औषधम् । मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्मागमिति मायुः पित्तम् । स्वादुः । साध्नोति परकार्यं साधुः । अश्नुते आशु शीघ्रम् । 'आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात् ।' २ छन्दसीणः । 'मान आयो' । ३ दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण् । दार्यत इति दारु । 'स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' । जानु । जानुर्ना । इह 'जनिवध्योश्च' (सू २५१२) इति न निषेधः । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् ।

अथ कृवापाजीत्यादीन्युणादिसूत्राणि मूले प्रौढमनोरमायां च स्फुटं व्याख्यातानि । अथाप्यस्माभिरपि अनतिविस्तरेण व्याख्यायन्ते । तानि चेमानि सूत्राणि शाकटायनमुनिप्रणीतानि नतु पाणिनिना प्रणीतानीति, 'उणादयो बहुल'मिति सूत्रे भाष्ये 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्' इति वार्तिकव्याख्यावसरेऽभिहितम् । उणादीनां शास्त्रान्तरपठितानां साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थं बहुलग्रहणमिति कैयटः । नह्येषां पाणिनीयत्वे शास्त्रान्तरशब्दो युज्यते । उणादिप्रत्ययान्ताः शब्दाः पाणिनिमतेऽव्युत्पन्ना एव । अत एव 'आयनेयी' इति सूत्रे 'प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्धम्, उणादयो ह्यव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति' भाष्ये उक्तम् । अत एव च 'आदेशप्रत्यययोः' इति सूत्रभाष्ये 'उणादयो ह्यव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानी'त्युक्त्वा 'तर्हि सर्पिषा यजुषेत्यादौ अप्रत्ययत्वात् षत्वाभावमाशङ्क्य, बहुलग्रहणात् प्रत्ययसंज्ञामवलम्ब्य षत्वं साधितम्, व्युत्पत्तिपक्षश्च निराकृतः । अतोऽप्युणादिसूत्राणां न पाणिनीयत्वम् । अत एव 'अजेर्व्यघञपोः' इति सूत्रभाष्ये अजधातोर्युंप्रत्यये प्रकृतेर्वीभावे वायुशब्दो व्युत्पादितः । उणादिसूत्राणां पाणिनीयत्वे हि 'कृवापाजी'त्युणादिसूत्रेणाप्रत्ययमाश्रित्यैव व्युत्पाद्येत । एवञ्च क्वचिद्भाष्ये उणादीनां व्युत्पन्नत्वाश्रयणं शास्त्रान्तरमूलकमेवेति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । तथा च 'क्विब्वची'त्युणादिसूत्राणां, तथाविधवार्तिकानां च न पौनरुक्त्यशङ्का । अथोणादयः । कृवापाजि । डु कृञ् करणे, वा गतिगन्धनयोः, पा पाने, जि अभिभवे, डु मिञ् प्रक्षेपणे, स्वद आस्वादने, साध संसिद्धौ, अशू व्याप्तौ, एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी । एभ्य उण्प्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे इत्यर्थः । कारुरिति । कर्तरि उणि 'अचो ञ्णिति' इत्यनेन वृद्धौ च रूपम् । 'विश्वकर्मणि ना कारुस्त्रिषु कारकशिल्पिनोः' इति मेदिनी । वाधातोरुण्प्रत्यये युग्विधिं स्मारयति—आतो युगिति । पायुर्गुदस्थानमिति । उणि 'आतो युक्' इति भावः । 'गुदं त्वपानं पायुर्ना' इत्यमरः । 'पा रक्षणे' इत्यस्मादुणि तु रक्षकोऽप्यभिधीयते । जायुरिति । उणि वृद्धौ आयादेशे रूपम् । 'अगदो जायुः' इत्यमरकोशः । डु मिञ् प्रक्षेपणे इत्यस्मादुणि वृद्धिं बाधित्वा 'मीनातिमिनोती'त्यादिना आत्वे 'आतो युक्चिण्कृतोः' इति युकि रूपम् । 'मायुः पित्तं कफः

चारु रम्यम् । 'चाटु प्रियं वाक्यम्' । मृगय्वादित्वात्कुप्रत्यये 'चटु' इत्यपि । ४ **किञ्जरयोः श्रिणः ।** किं शृणातीति किंशारुः सस्यशूकं, बाणश्च । जरामेति जरायुः गर्भाशयः । 'गर्भाशयो जरायुः स्यात्' । ५ **त्रो रश्च लः ।** तरन्त्यनेन वर्णा इति तालुः । ६ **कृके वचः कश्च ।** कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः । 'कृकवाकुर्मयूरे च सरटे चरणायुधे' इति विश्वः । **भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः ।** भरति बिभर्ति वा भरुः, स्वामी हरश्च । म्रियन्तेऽस्मिन्

श्लेष्मा' इत्यमरः । स्वादुरिति । स्वदते रोचते इति स्वादुः परः । विशेष्यनिघ्नोऽयम् । स्वादु फलमित्यादि बोध्यम् । साध्नोति परकार्यमित्यर्थे कर्तरि उण् । आशु शीघ्रमिति । विलम्बाऽभावमात्रपरत्वे क्लीबम् । तद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे तु त्रिलिङ्गमिति बोध्यम् । 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनात्प्रयोगानुसारेण व्यवस्था । रह त्याग इत्यस्माद्धुणि उपधावृद्धौ राहुरिति भवति । एवं वस निवास इत्यस्माद्धुण् । वसन्त्यस्मिन्सर्वमिति वासुः । वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः । यद्यपि वसुदेवस्यापत्यमित्यर्थे 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' इत्यणि वासुदेव इति रूपं सिद्धम्, तथापि तद्व्युत्पत्त्यन्तरमिति भावः । छन्दसीणः । उणित्यनुवर्तते । इण् गतावित्यस्मात् धातोः छन्दसि उण् भवतीत्यर्थः । एति गच्छतीत्यायुः । पुंलिङ्गोऽयम् । दृसनिजनि । दॄ विदारणे, षणु दाने, जन जनने, चर गतौ, चट भेदने, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । दार्विति । 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः' इत्यमरः । 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः । सानुः प्रस्थः । अस्मिन्नर्थे कोशं प्रमाणयति—स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामिति । जनधातोर्ञुणि रूपमाह—जानु इति । 'अत उपधायाः' इत्यनेनोपधावृद्धिरिति भावः । ननु यदुक्तम् अत उपधाया वृद्धौ जानु इति रूपमिति तदसङ्गतम् 'जनिवध्योश्च' इत्यनेनानयोरुपधाया वृद्धिर्न स्यात् चिणि ञ्णिति कृति चेत्यर्थकेन वृद्धिनिषेधादित्याशङ्क्याह—अनुबन्धद्वयसामर्थ्यादिति । एकेनैवानुबन्धेनाऽन्यत्र वृद्धौ अत्र निषेधे च सिद्धे द्व्यनुबन्धकरणम् अत्रापि वृद्धिर्भवितव्येति ज्ञापनार्थमिति बोध्यम् । चरधातोर्ञुणि उपधावृद्धौ चारु इति रूपम् । नपुंसकलिङ्गोऽयम् । चाटु इति । ननु उपधावृद्धेर्नित्यत्वात् चाटु इत्येव भाव्यम्, नतु चटु इति, प्रयुञ्जते तु कवयः कथमित्याशङ्कायामाह—मृगय्वादित्वादिति । किञ्जरयोः श्रिणः । किं जर एतयोः शॄ इण् आभ्यां ञुण् स्यात् । यथासंख्यमन्वयः । किमि शॄधातोर्ञुणि—किंशारुरिति । सस्यशूकमिति । 'किंशारुर्ना सस्यशूके विशिखे कङ्कपक्षिणि' मेदनी । त्रो रश्च लः । त्रः रः इति छेदः । तॄ प्लवनतरणयोरित्यस्मात् ञुण् स्यात् रेफस्य च लकारो भवतीत्यर्थः । तरन्त्यनेनेति तालुः । वृद्धौ रेफस्य लकार इत्यर्थः । कृके वचः कश्च । कृके उपपदे वचधातोः ञुण् स्यात् । चकारस्य च ककार इत्यर्थः । 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इत्यनेनाऽप्राप्तौ कविधिरयम् । कृकवाकुरिति । वचधातोर्ञुणि उपधावृद्धौ चस्य कत्वे रूपम् । कृकवाकुशब्दार्थं विवृण्वन् कोशमाह—कृक

भूतानि मरुर्निर्जलदेशः। शेते शयुः अजगरः। तरुर्वृक्षः। चरन्ति भक्षयन्ति देवता इममिति चरुः। त्सरुः खड्गादिमुष्टिः। तनुः स्वल्पम्। तन्यते कर्मपाशोऽनया इति तनुः, शरीरं च। 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः। धनुः शस्त्रविशेषः। 'धनुषा च धनुर्विदुः।' धनुरिवाऽजनि वक्रः' इति श्रीहर्षः। मयुः किन्नरः। 'मद्गुः पानीयकाकिका' इति रभसः। न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वं, जश्त्वेन सस्य दः। ८ अणश्च। 'लवलेशकणाऽणवः।' चात्कटिवटिभ्याम्। कटति रसनां कटुः। वटति वदतीति वटुः। ९ धान्ये नित्। धान्ये वाच्येऽण उप्रत्ययः स्यात्, स च नित्। नित्वादाद्युदात्तः। 'प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे।' 'व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान्।' निद्ग्रहणं 'फलिपाटि–' इत्यादिसूत्रमभिव्याप्य संबध्यते। १० शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च। शृणातीति शरुः। शरुरायुधकोपयोः। स्वरुर्वज्रम्। स्नेहुर्व्याधिः। चन्द्र इत्यन्ये। त्रपु सीसम्। 'पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः'। 'वसुर्देवेऽग्नौ योक्त्रेऽशौ वसु तोये धने मणौ'। हनुर्वक्त्रैकदेशः। क्लेदुश्चन्द्रः। बन्धुः। मनुः। चात् 'बिदि अवयवे' बिन्दुः। ११ स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च। 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः। १२ उन्देरिच्चादेः। उनत्ति इन्दुः। १३ ईषेः किच्च। ईषेरुः स्यात्, स च कित्, आदेरिकारादेशश्च।

वाकुमयूरं चेत्यादिना। भृमृशीतृ। भृञ्, भरणे, मृङ् प्राणत्यागे, शीङ् स्वप्ने, तॄ प्लवनतरणयोः, चर गतौ, त्सर छद्मगतौ, तनु विस्तारे, धन धान्ये, डु मिञ् प्रक्षेपणे, टु मस्जो शुद्धौ एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यः उः प्रत्ययः स्यात्। उणि प्रकृते उविधानं वृद्ध्यभावार्थम्। भृञ्धातोरुप्रत्यये उदाहरति—भरुरिति। स्वामी हरश्चेति। 'भरुः स्वर्णे हरे पुंसि' इति कौणादिकिति भावः। शयुरिति। 'अजगरे शयुरित्यमरादाह—शयुरजगर इति। अणश्च। 'अण् शब्दे' इत्यस्मादुप्रत्ययः स्यात्। अणुः। चकारप्रयोजनमाह—चादिति। कटे वर्षादौ, वटे वेष्टने, आभ्यामपि उप्रत्ययो भवतीत्यर्थः। वटुरिति। 'वटुर्द्विजसुतः स्मृतः' इति मेदिनी। धान्ये नित्। अण इत्यनुवर्तते, उरिति च। अणुधातोर्धान्यरूपेऽर्थे उप्रत्ययः, स च नित् भवतीत्यर्थः। नित्वप्रयोजनमाह—आद्युदात्त इति। अभिव्याप्येति। तस्मिन्नपि सूत्रेऽनुवर्तत इत्यर्थः। शृस्वृस्निहि। शॄ हिंसायां, स्वृ शब्दोपतापयोः, ष्णिह उपतापे, त्रपूष् लज्जायां, असु क्षेपणे, वस निवासे, हन हिंसागत्योः, क्लिदू आर्द्रीभावे, बन्ध बन्धने, मन ज्ञाने, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। उरित्यनुवर्तते। त्रपु सीसमिति। तद्धि अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जत इव। स्यन्देः। 'स्यन्दू प्रस्रवणे' इत्यस्मात् उप्रत्ययः स्यात्, सम्प्रसारणं यकारस्य भवति, दकारस्य धकारश्च भवति। उन्देरिच्चादेः। उनत्ति क्लेदयति विरहिण इति इन्दुः। उप्रत्ययो भवति आदेरुकारस्य इकारश्च भवति। ईषेः किच्च। ईष्धातोरुप्रत्ययः स्यात्, स च

ईषते हिनस्ति इषुः, शरः। 'इषुर्द्वयोः'। १४ स्कन्देः सलोपश्च। कन्दुः। १५ सृजेरसुम् च। चात्सलोपः उप्रत्ययश्च। रज्जुः। १६ कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च। ककारतकारयोर्विपर्ययः। तर्कुः सूत्रवेष्टकम्। १७ नावञ्चेः। न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्। नियतमञ्चति न्यङ्कुर्मृगः। १८ फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च। फलेर्गुक् फल्गुः। पाटेः पटिः। पाटयतीति पटुः। नम्यतेऽनेन नाकुर्वल्मीकम्। मन्यत इति मधु। जायत इति जतु। १९ बलेर्गुक्च। 'बल संवरणे' बल्गुः। २० शः कित्सन्वच्च। श्यतेरुः स्यात्, स च कित् सन्वच्च। शिशुर्बालः। २१ यो द्वे च। ययुरश्वोऽश्वमेधीयः। सन्वदिति प्रकृते द्वेग्रहण-

कित्, आदेरीकारस्य इकारादेशश्च। इषुः। स्कन्देः सलोपश्च। स्कन्दिर् गतिशोषणयोरित्यस्मात् धातोरुप्रत्ययः स्यात्, सकारस्य लोपश्च। कन्दुः। स्कन्दत्यस्मिन् जनताप इति कन्दुः। सृजेरसुम् च। सृज विसर्गे इत्यस्मात् उप्रत्ययः स्यात्, तत्सन्नियोगेनासुम्, आदेः सकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। असुमो मित्त्वादन्त्यादचः परो भवति। सृ असृज् इति स्थिते ऋकारस्य यणि, सस्य श्चुत्वेन शः, जश्त्वेन जः, आदेः सकारस्य लोपः, उप्रत्यये रज्जुरिति भवति। कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च। कृती छेदने इत्यस्मात् उप्रत्ययो भवति। आदेः ककारस्यान्ते निवेशः। अन्त्यस्य तकारस्यादौ निवेशः। उप्रत्यये परतो गुणः। तर्कुरिति रूपम्। स च यन्त्रविशेषः। नावञ्चेः। अञ्चु गतावित्यस्मात् नघुपसर्गे उप्रत्ययः स्यात्। कुत्वविधिं स्मारयति—न्यङ्क्वादित्वादिति। न्यङ्कुर्मृग इति। 'न्यङ्कुर्मुनौ मृगे पुंसि' इति मेदिनी। फलिपाटिनमिमनिजनाम्। फल निष्पत्तौ, पट गतौ, ण्यन्तस्याऽत्र पाटीति ग्रहणम्, णम प्रह्वत्वे शब्दे, मन ज्ञाने, जनी प्रादुर्भावे, एषां द्वन्द्वात्षष्ठी। एभ्य उप्रत्ययो भवति। जनामिति षष्ठी उत्तरत्र विधीयमानगुगाद्यपेक्षया। गुगित्यागमः कित्त्वाल्लिङ्गात्। इतरे आदेशाः। अत्र 'एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यत' इति गुगपेक्षया अवयवषष्ठी, इतरादेशान्प्रति तु स्थानषष्ठीति बोध्यम्। वस्तुतस्तु 'अनागमानां सागमका आदेशा' इति पक्षस्यापि परिभाषेन्दुशेखरादौ दर्शनात् स्थानषष्ठ्यपि सम्यगेव। फलधातोरुप्रत्यये गुगागमेऽन्तावयवे कृते फल्गु इति रूपम्। पाटेरुप्रत्यये प्रकृतिभूतपाटेः पटिः आदेशः। इकारः 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इत्युक्तरीत्या बोध्यः। पटुरिति रूपम्। नाकुर्वल्मीकमिति। नमधातोर्नाकिरादेशः। 'वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुनपुंसकम्' इत्यमरः। मध्विति। मनधातोरुप्रत्यये धकारेऽन्तादेशे रूपम्। जत्विति। जनधातोरुप्रत्यये नकारस्य तकारःअन्तादेशः। बलेर्गुक् च। बल संवरणे इत्यस्माद्धातोः उप्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन प्रकृतेर्गुगागमश्च। बल्गु इति रूपम्। अत्र केचित् वल्गु इति पठन्ति, तत् 'तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्' इत्यादिलक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम्। शः कित्सन्वच्च। शो तनूकरणे इत्यस्मादुप्रत्ययः, स च कित्, सन्वच्च भवति। शिशुरिति। शो इत्यस्मादुप्रत्यये तस्य

मित्त्वनिवृत्त्यर्थम् । **२२ कुर्भश्च** । बभ्रुः । 'बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलौ ।' चादन्यतोऽपि । चक्रुः कर्ता । जघ्नुर्हन्ता । पपुः पालकः । **२३ पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः** । कुः स्यात् । पुरुः । भिनत्ति भिदुर्वज्रम् । 'ग्रहिज्या-' (सू २४१२) इति सम्प्रसारणम् । विरहिणं विध्यति विधुः । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे ।' गृधुः कामः । धृषुर्दक्षः । **२४ कृग्रोरुच्च** । करोतीति कुरुः । गृणातीति गुरुः । **२५ अपदुःसुषु स्थः** । 'सुषामादिषु च' (सू १०२२) इति षत्वम् । अपष्ठु प्रतिकूलम् । दुष्ठु । सुष्ठु । **२६ रपेरिच्चोपधायाः** । अनिष्टं रपतीति रिपुः । **२७ अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घहकाराश्च** । अर्जयति गुणानृजुः । सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः । कन्तुः कन्दर्पः । अन्धुः कूपः । 'पांशुर्ना न द्वयो रजः ।' 'तालव्या अपि दन्त्याश्च

किस्त्वात् 'आदेच' इत्यात्वे तस्य क्वित्वे 'सन्यतः' इत्यभ्यासस्येत्वे 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः । तस्याजादार्धधातुकक्ङिति विधानात् । तथा च शिश्चुरिति रूपम् । यो द्वे च । या प्रापण इत्यस्य य इति षष्ठ्यन्तम् । या प्रापण इत्यस्मादुप्रत्ययो भवति, प्रकृतेर्द्वित्वं च भवतीत्यर्थः । सन्वत्त्वे तु 'सन्यतः' इतीत्वं स्यात् । तस्मात्स च विहितः । तदेवाह—सन्वदितीत्यादिना । कुर्भश्च । चकारात् द्वे इत्यनुवर्तते । भृञ् भरण इत्यस्मात्कुप्रत्ययो भवति, प्रकृतेर्द्वित्वं चेत्यर्थः । भरतीति बभ्रुः । कोशमाह—बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलो इति । धरणिकोशोऽयम् । ननु चक्रुरित्यादि कथमित्याशङ्कायामाह—चादन्यतोऽपीति । अन्येभ्योऽपि धातुभ्यः कुप्रत्ययः, प्रकृतिद्वित्वं च भवतीत्य र्थः । जघ्नुरिति । 'गमहन' इत्युपधालोपः । पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः । पॄ पालनपूरणयोः, भिदिर् विदारणे, व्यध ताडने, गृधु अभिकाङ्क्षायां, ञिधृषा प्रागल्भ्ये, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यः कुः स्यात् । पुरुरिति । कुप्रत्यये परतः 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम् । रपरत्वम् । विधुरित्यत्र प्रक्रियामाह—ग्रहिज्येति सम्प्रसारणमिति । व्यधधातोस्ताडनार्थत्वादाह—विरहिणमिति । कोशं प्रमाणयति—विधुः शशाङ्क इत्यादिना । विश्वकोशोऽयम् । कृग्रोरुच्च । डु कृञ् करणे, गॄ निगरणे इत्याभ्यां कुः स्यात् । ऋकारः अन्तादेशश्च रपरः । कुरुः, गुरुरिति रूपम् । अपदुःसुषु स्थः । अप, दुस्, सु एषु उपपदेषु स्थाधातोः कुप्रत्ययः स्यात् । आतो लोपे अपष्ठु दुष्ठु सुष्ठु इत्यादि रूपम् । रपे रिच्चोपधायाः । रपधातोः कुप्रत्ययः स्यात्, उपधाया इकारादेशश्च । अर्जिदृशि । अर्ज अर्जने, दृशिर् प्रेक्षणे, कमु कान्तौ, अम गत्यादिषु, पशि नाशने सौत्रोऽयं धातुः, बाधृ लोडने, एषां षण्णां द्वन्द्वात षष्ठी । एभ्यः कुप्रत्ययः स्यात् तत्सन्नियोगेन प्रकृतिभूतानां षण्णामर्ज्यादीनां मध्ये अर्जिदृश्योः ऋज पश एतौ सर्वादेशौ, कमेस्तुगागमः पशि'रदित । इदित्त्वान्नुम् । दीर्घोऽनेन विधीयते । बाधधातोरन्त्यस्य हकारादेशः । एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यत इत्युक्तत्वात् । षष्ठ्या आदेशागमयोरन्वयः । कन्तुः

सम्वसूकरपांसवः।' बाधते इति बाहुः। 'बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः।' २८ **प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च।** त्रयाणां कुः सम्प्रसारणं, भ्रस्जेः सलोपश्च। पृथुः। मृदुः। न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्। भृज्जति तपसा भृगुः। २९ **लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च।** लघुः। 'वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते' (वा ४७१८)। रघुर्नृपभेदः। बहुः। ३० **ऊर्णोतेर्नुलोपश्च।** ऊरु सक्थिः। ३१ **महति ह्रस्वश्च।** उरु महत्। ३२ **श्लिषेः कश्च।** श्लिष्यतीति श्लिकुर्भृत्यः, उद्यतो ज्योतिश्च। ३३ **आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च।** आ खनतीत्याखुः। परं शृणातीति परशुः। पृषोदरादित्वादकारलोपात्पर्शुरपि। ३४ **हरिमितयोर्द्रुवः।** 'द्रु गतौ' अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः, स च डित्। हरिभिर्द्रूयते हरिद्रुर्वृक्षः। मितं द्रवति मितद्रुः समुद्रः। ३५ **शते च।** शतधा द्रवति शतद्रुः। बाहुलकात्केवलादपि। द्रवत्यूर्ध्वमिति द्रुर्वृक्षः, शाखा च। तद्वान्द्रुमः। ३६ **खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु।** पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। खनते रेफ-

---

मर्दनः। प्रथिम्रदिभ्रस्जाम्। प्रथ प्रख्याने, म्रद मर्दने, भ्रस्ज पाके, एभ्यः कुप्रत्ययः स्यात् सम्प्रसारणं च। भ्रस्जधात्ववयवसकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। सलोप इत्यन्यत्रा-ऽसम्भवात् भ्रस्जधातावेवान्वेति। प्रथधातोः कुप्रत्यये सम्प्रसारणे पृथुरिति रूपम्। भृगुरित्यत्र कुत्वं समर्थयते—न्यङ्क्वादित्वादिति। लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च। लघि गतौ, बहि वृद्धौ, आभ्यां कुप्रत्ययः स्यात्, नकारलोपश्च। लघु बहु इति रूपम्। लघु इत्यत्र विशेषमाह—वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते। 'लः' इति षष्ठ्यन्तम्। एतदवयवस्य लकारस्य रत्वं वा आपाद्यत इत्यर्थः। एवं च रघुः इति रूपम्। ऊर्णोतेर्नुलोपश्च। ऊर्णुञ्धातोः कुप्रत्ययः स्यात्, तत्संनियोगेन नुकारस्य लोपश्च। ऊरु इति रूपम्। महति ह्रस्वश्च। महति विशेष्ये ह्रस्वश्च भवति। उरु इति रूपम्। श्लिषेः कश्च। श्लिष आलिङ्गने इत्यस्मात् कुप्रत्ययः, कश्चान्तादेशः। श्लिकुर्भृत्य इति। षस्य कत्वे रूपम्। श्लिकुरित्यस्यार्थान्तरमाह—उद्यतो ज्योतिश्चेति। आङ्परयोः। आङ्पराभ्यां खनु अवदारणे, शॄ हिंसायां, आभ्यां कुप्रत्ययः, स च डिद्भवति। डित्वाट्टिलोपः। आखुरिति। आखनतीति। 'भूमिम्' इति शेषः। परं शृणातीति। शत्रुं हिनस्तीत्यर्थः। पर्शुरित्यत्र व्युत्पत्तिमाह—पृषोदरादित्वादिति। हरिमितयोर्द्रुवः। द्रु गतावित्यस्माद्धातोर्हरिमितयोरुपपदयोः कुप्रत्ययः स्यात्, स च डिद्भवति। हरिद्रुरिति। कुप्रत्ययः, डित्वात् टिलोपः। मितद्रुरिति चेत्यमेव रूपम्। शते च। शतशब्दे चोपपदे द्रु गतावित्यस्माद्धातोः कुप्रत्ययो भवति, स च डिदिति सूत्रार्थः। टिलोपः। द्रुरित्यत्र कथं कुप्रत्ययः केवलात्कुप्रत्ययविधेः कुत्राप्यदृष्टत्वादित्यत आह—बाहुलकादिति। तद्वानिति 'द्युद्रुभ्यां मः' इति मत्वर्थीयो मप्रत्ययः। खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु। खनु अवदारणे, शकि शङ्कायां,

श्चान्तादेशः। खरुः कामः क्रूरो मूर्खोऽश्वश्च । 'शङ्कुर्ना कीलशल्ययोः।' पिबतेरीत्वं युगागमश्च । पीयुर्वायसः कालः सुवर्णं च । निपूर्वाल्लगि गतावस्मात्कुर्नेर्दीर्घश्च । नीलङ्गुः कृमिविशेषः शृगालश्च । 'नीलाङ्गुः' इति पाठान्तरम् । तत्र धातोरपि दीर्घः। लगे सङ्गे, अस्य अत इत्वं च । लगतीति लिगु चित्तम् । लिगुर्मूर्खः । **३७ मृगय्वादयश्च** । एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृगं यातीति मृगयुर्व्याधः । देवयुर्धार्मिकः । मित्रयुर्लोकयात्राभिज्ञः । आकृतिगणोऽयम् । **३८ मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच्** । मन्दुरा वाजिशाला । वाशुरा रात्रिः । मथुरा । चतुरः । चङ्कुरो रथः । अङ्कुरः । खर्जरादित्वादङ्कूरोऽपि । **३९ व्यथेः सम्प्रसारणं किच्च** । 'विथुरक्षोररक्षसोः' । **४० मुकुरदर्दुरौ** । मुकुरो दर्पणः । बाहुलकान्मकुरोऽपि । 'दॄ विदारणे' धातोर्द्विर्वचनमभ्यासस्य रुक्टिलोपश्च । 'दर्दुरस्तोयदे भेके

पा पाने, लिपूर्वः लगि गतौ, लगे सङ्गे, इत्येतेभ्यः पञ्चभ्यो धातुभ्यः कुप्रत्यये एते निपात्यन्ते । निपातनमेवाह—खनते रेफश्चान्तादेश इति । नकारस्य रेफे आदेशो खरुरिति रूपम् । खरुरियस्यार्थं विवृणोति—काम इत्यादिना । 'खरुः पतिवरा कन्येत्यपि बोध्यम् । शङ्कुशब्दं कोशपूर्वकं विवृणोति–शङ्कुर्नेति । 'शङ्कुः सीसे गरे शस्त्रे सङ्ख्यापादपभेदयोः । यादोभेदे च पापे च स्थाणावपि च दृश्यते ॥' इति विश्वः । पीयुरिति । ईत्वं युगागमश्च निपात्यते । नीलङ्गुरिति । 'नीलङ्गुः स्यात् कृमौ पुंसि भ्रमरास्यां तु योषिति' इति मेदिनी । मृगय्वादयश्च । मृगयु इत्यादयः शब्दाः कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृगयुः देवयुः इत्यादयः उदाहरणम् । आकृतिगण इति । तेन पीलुपाण्डुरित्यादिसिद्धिः । मन्दिवाशि । मदि स्तुत्यादौ, वाशृ शब्दे, मन्थ विलोडने, चते याचने, चङ्क इति सौत्रो धातुः, अकि लक्षणे, एभ्य उरच् स्यात् । मन्दुरा । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः। वाशुरेति । 'वाशुरा वाशितारात्र्योः' इति मेदिनी । चङ्कुर इति । 'चङ्कुरः स्यन्दने वृक्षे' इति मेदिनी । ननु अङ्कूर इति कथम्, अनेनोरच्प्रत्यये अङ्कुरशब्दस्यैव साधुत्वादित्याशङ्कायामाह—खर्जूरादित्वादिति । तेन ऊरप्रत्यये अङ्कूरशब्दोऽपि साधुरेवेति भावः । व्यथेः सम्प्रसारणं किच्च । व्यथ भयसञ्चलनयोरित्यस्माद्धातोरुरच् स्यात् । स च कित् । धातोः सम्प्रसारणं चेत्यर्थः । 'विथुर' इत्युदाहरणम् । न चाऽत्र उरचः कित्वविधानेनैव 'ग्रहिज्ये'ति धातोः सम्प्रसारणे सिद्धे पृथक् सम्प्रसारणविधानं व्यर्थमिति वाच्यम्, ग्रहिज्येति सूत्रे तवर्गचतुर्थान्तव्यधधातोर्ग्रहणात्, अस्य च तवर्गद्वितीयान्तत्वेन तेनाऽप्राप्तेः । मुकुरदर्दुरौ । मकि मण्डने, दॄ विदारणे, इत्यनयोः मुकुर दर्दुर इति निपात्यते इत्यर्थः । आद्ये उरच्, धातोरुपधाया उकारश्च निपात्यते । नन्वेवं कथं मकुर इति, अनेन निपातितस्य उपधाया उत्वस्य नित्यत्वादित्यत आह—बाहुलकादिति । बाहुलकात् उपधाया उत्वविकल्प इति भावः । दॄधातोर्निपातनमाह—धातोर्द्विर्वचनमित्यादिना । दॄधातोर्द्वित्वे गुणे

वाद्यभाण्डाऽद्रिभेदयोः।' 'दर्दुरा चण्डिकायां स्याद्ग्रामजाले च दर्दुरम्।' इति विश्वः। **४१ मद्गुरादयश्च।** उरजन्ता निपात्यन्ते। माद्यतेर्गुक्। मद्गुरो मत्स्यभेदः। 'कबृ वर्णे' रुमागमः। कर्बुरं श्वेतरक्षसोः।' बध्नातेः खर्जूरादित्वादुरोऽपि। 'बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्दरयोस्त्रिषु' इति रन्तिदेवः। 'कोकतेर्वा कुक् च' (ग १९५) कुक्कुरः—कुकुरः। **४२ असेरुरन्।** असुरः। प्रज्ञाद्यण्, आसुरः। **४३ मसेश्च।** पञ्चमे पादे 'मसेरूरन्' इति वक्ष्यते। 'मसूरा मसुरा व्रीहिप्रभेदे पण्ययोषिति' 'मसूरा मसुरा वा ना वेश्याव्रीहिप्रभेदयोः'। मसूरी पादरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान्' 'मसूरमसुरौ च द्वौ' इति विश्वः। **४४ शावशेराप्तौ।** 'शु' इत्याशवर्थे। श्वशुरः। 'पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः' इत्यमरः। **४५ अविमह्योष्टिषच्।** अविषः। महिषः। **४६ असेर्दीर्घश्च।** 'आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि।' **४७ रुहेर्वृद्धिश्च।** 'रङ्कुशम्बररौहिषाः'। 'रौहिषो मृगभेदे स्याद्रौहिषं च तृणं मतम्' इति संसारावर्तः। **४८ तवेर्णिद्वा।** 'तव' इति सौत्रो धातुः। 'तविष-ताविषावब्धौ स्वर्गे च'। स्त्रियां तविषी-ताविषी नदी देवकन्या भूमिश्च। 'तविषी बलम्' इति वेदभाष्यम्। ४९

अभ्यासस्योरदत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रुक्, टिलोपेन भरित्यस्यापहारे सरुचि दर्दुर इति रूपमिति भावः। दर्दुरशब्दार्थं विवृण्वन् कोशमाह—दर्दुरस्तोयदे भेक इत्यादिना। केचित्तु दृधातोर्गुणो दुगागमश्च उरच्प्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यत इत्याहुः=मद्गुरादयश्च। मदी हर्षे, बन्ध बन्धने, कबृ वर्णे, इत्यादयः, उरजन्ता निपात्यन्त इत्यर्थः। मदी हर्षे इत्यस्मादुरच्। तत्सन्नियोगेन गुगागमश्च निपात्यते। कबृ वर्णे इत्यस्मादुरच्, तत्सन्नियोगेन रुमागमो विधीयते। मित्त्वादन्त्यादचः परो भवति। बन्धुर इति। ननु बन्धूर इति कथमित्यत आह—खर्जूरादीति। कोकतेर्वा कुक्। कुकुरः कुक्कुर इति रूपद्वयम्। वाग्रहणात्कुको वैकल्पिकत्वात्। असेरुरन्। असुर इति। उरचि प्रकृते उरन् विधानात् स्वरे भेदः। आसुर इत्यत्र प्रक्रियामाह—प्रज्ञाद्यणिति। स्वार्थिकोऽणिति भावः। मसेश्च। मसी परिणामे। 'उरन्नि'ति शेषः। मसुरा इति रूपम्। मसूरा इति शब्दं साधयति—मसेरूरन्निति वक्ष्यत इति। शावशेराप्तौ। शु इति कृताकारलोप आशुशब्दः तस्मिन्नुपपदे अशू व्याप्तावित्यस्मात् उरन् आप्तौ गम्यमानायामित्यर्थः। श्वशुर इति रूपम्। अमरकोशमाह—पतिपत्न्योरिति। अविमह्योष्टिषच्। अव रक्षणे, मह पूजायामाभ्यां टिषच् प्रत्ययो भवति। टचावितौ। टित्त्व ङीबर्थम्। विषः अविषी। महिषः महिषी। असेर्दीर्घश्च। असभ्यासोष्टिषच् भवति, प्रकृतेरकारस्य दीर्घश्च भवति। आमिषमिति रूपम्। रुहेर्वृद्धिश्च। रुह बीजजन्मनि इत्यस्मात् टिषच् भवति प्रकृतेर्वृद्धिश्च। रौहि-

नञि व्यथेः। 'अव्यथिषोऽब्धिसूर्ययोः'। अव्यथिषी धरारात्र्योः। ५० किलेर्बुक्च। किल्बिषम्। ५१ इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच्। इषिरोऽग्निः। मदिरा सुरा। 'मुदिरः कामुकाऽभ्रयोः' इति विश्वमेदिन्यौ। खिदिरश्चन्द्रः। 'छिदिरोऽसिकुठारयोः'। भिदिरं वज्रम्। मन्दिरं गृहम्। स्त्रियामपि। 'मन्दिरं मन्दिरापि स्यात्' इति विश्वः। 'चन्दिरौ चन्द्रहस्तिनौ'। तिमिरं तमोऽक्षिरोगश्च। मिहिरः सूर्यः। 'मुहिरः काम्यसभ्ययोः'। मुचिरो दाता। रुचिरम्। रुधिरम्। बधिरः। शुष शोषणे। शुषिरं छिद्रम्। शुष्कमित्यन्ये। ५२ अशेर्णित्। 'आशिरो वह्निरक्षसोः'। ५३ अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः। अजेर्वीभावाऽभावः। अजिरमङ्गणम्। शशेरुपधाया इत्वम्। 'शिशिरः स्याद्दतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्'। श्रथ मोचने, उपधाया इत्वं रेफलोपः। प्रत्ययरेफस्य लत्वम्। शिथिलम्। ष्ठास्फाय्योष्टिलोपः। स्थिरं निश्चलम्। स्फिरं प्रभूतम्। तिष्ठतेर्बुक् ह्रस्वत्वं च। स्थविरः। खदिरः। बाहुलकाच्छीङो वुक् ह्रस्वत्वं च। शिविरम्।

षमिति रूपम्। तवेर्णिद्वा। तवेति सौत्रो धातुः, अस्माट्टिषच्, स च णिद् विकल्पेन भवतीत्यर्थः। णित्वपक्षे उपधावृद्धिः। तदभावे वृद्ध्यभावः। नञि व्यथेः। नञि उपपदे व्यथधातोः टिषच् भवति। अव्यथिषः। टित्वात् स्त्रियां ङीप्। अव्यथिषी। किलेर्बुक् च। किलधातोः टिषच् प्रकृतिभूतधातोर्बुगागमश्च किल्बिषमिति रूपम्। इषिमदि। इषु इच्छायां, मदी हर्षे, मुद हर्षे, खिद दैन्ये, छिदिर् द्वैधीकरणे, भिदिर् विदारणे, मदि स्तुत्यादौ, चदि आह्लादे, तिमि आर्द्रीभावे, मिह सेचने, मुह वैचित्ये, मुच्लृ मोक्षणे, रुच दीप्तौ, रुधिर् आवरणे, बन्ध बन्धने, शुष शोषणे, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यः किरच् स्यात्। इषिर इति। कित्वान्न लघूपधगुणः। अशेर्णित्। अश भोजने इत्यस्मात्किरच् स्यात्, स च णित् भवति। णित्वादुपधावृद्धिः। आशिर इति रूपम्। अजिरशिशिर। अज गतिक्षेपणयोः, शश प्लुतगतौ, श्रथ मोचने, ष्ठा गतिनिवृत्तौ, स्फायी वृद्धौ, ष्ठा गतिनिवृत्तौ, खद हिंसायां, एभ्यः किरचि कृते निपातनम्। प्रथमतः अज गतिक्षेपणयोरित्यस्मात् किरचि प्रकृतेर्वीभावाऽभावो निपात्यते। शिशिरमित्यत्राह— शशेरुपधाया इति। शश प्लुतगतावित्यस्मात् किरचि उपधाभूतस्याऽकारस्य स्थाने इत्वं निपात्यते। शिशिर इति रूपम्। शिथिलशब्दे आह—श्रथधातोः किरचि उपधाया इत्वमित्यादिना। प्रत्ययस्थस्य रेफस्य लत्वम् शिथिलमिति रूपम्। स्थिरस्फिरशब्दयोराह—ष्ठास्फाय्योरिति। स्थविरशब्दे आह—तिष्ठतेरिति। तिष्ठतेः किरचि तत्संनियोगेन धातोर्वुक्, आकारस्य ह्रस्वश्च निपात्यत इत्यर्थः। खदिरो वृक्षभेदः। शिबिरशब्दं साधयति—शीङ इति। शीङ् स्वप्ने इत्यस्मात् किरचि प्रकृतेर्वुक्, ईका-

५४ सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् । सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम् । कलिलम् । अनिलः । महिला । पृषोदरादित्वान्महेलाऽपि । भड इति सौत्रो धातुः । 'भडिलौ शूरसेवकौ' । भण्डिलो दूतः कल्याणं च । शिण्डिलो मुनिः । पिण्डिलो गणकः । तुण्डिलो मुखरः । कोकिलः । भविलो भव्यः । बाहुलकात्कुटिलः । **५५ कमेः पश्च ।** कपिलः । **५६ गुपादिभ्यः कित् ।** गुपिलो राजा । तिजिलो निशाकरः । गुहिलं वनम् । **५७ मिथिलादयश्च ।** मथ्यन्तेऽत्र रिपवो मिथिला नगरी । पथिलः—पथिकः । **५८ पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्यः एरक् ।** पतेरः पक्षी गन्ता च । कठेरः कृच्छ्रजीवी । कुठेरः पर्णाशः । बाहुलकान्नुम्न । गडेरो मेघः । गुडेरो गुडकः । दंशेरो हिंस्रः । **५९ कुम्वेर्नलोपश्च ।** कुवेरः । **६० शदेस्त च ।** शतेरः शत्रुः । ६१

रस्य ह्रस्वत्वं च निपात्यते । शिविरमिति रूपम् । सलिकल्यनिमहि । षल गतौ, कल संख्याने, अन प्राणने, मह पूजायां, भडि परिभाषणे, भडि कल्याणे, शडि रुजायां, पिडि सङ्घाते, तुडि तोडने, कुक आदाने, भू सत्तायाम् । सलिलमिति । सलतीति सलिलमिति । निम्नप्रदेशमिति शेषः । जलस्य निम्नगत्वादिति भावः । 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । कलिलमिति । 'कलिलं गहनं समे' इत्यमरः । अनिलो वायुः । महिलेति । पूज्येत्यर्थः । ननु कथं महेलेति, इलचि महिला इत्यस्य साधनादित्यत आह—पृषोदरादित्वादिति । इकारस्य गुण इति भावः। तथाच श्रीहर्षः'परमहेलारतोऽप्यपारदारिकः' इति प्रायुङ्क्त। परस्य महेला स्त्री तस्यां रतोऽपि अपारदारिक इति विरोधाभासाऽलङ्कारः । परमा उत्कृष्टा हेला क्रीडा तस्यां रत इति विरोधपरिहारः। कुट कौटिल्ये इत्यस्यानुपादानादाह—बाहुलकादिति। कमेः पश्च । कमु कान्ताविव्यस्मात् इलच् स्यात्, तत्सन्नियोगेन धातोः पकारः मन्तादेशो भवति । कपिल इति रूपम् । 'कपिला रेणुकायां च शिंशपागोविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् । नाऽनले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुक्कुरे ।'इति मेदिनी । गुपादिभ्यः कित् । गुपू रक्षणे, तिज निशाने,गुहू संवरणे,एभ्य। इलच् , स च कित् । कित्वान्न लघूपधगुणः। गुपिलः। तिजिलः । गुहिलः । मिथिलादयश्च । मिथिलादय इलच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मिथिला इत्यत्र मन्थ विलोडने इत्यस्मात् इलचि तस्य कित्वात् ।अनुनासिकलोपोऽकारस्य इकारो निपात्यते । पथे गताविव्यस्मात्पथिल इति रूपम् । पतिकठिकुठि । पत्लृ गतौ, कठ कृच्छ्रजीवने, कुठि कृच्छ्रजीवने, गड सेचने गुड रक्षायां, दंश दशने, एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी । एभ्यः एरक् स्यात् । पतेरः, कठेरः, कुठेरः । ननु कुठिधातोरिदित्वात् 'इदितो नुम्धातोः' इति नुम् स्यादत आह—बाहुलकादिति कुम्वेर्नलोपश्च । कुबि आच्छादने इत्यस्मात् एरक् । कुवेर इति रूपम् । शदेस्त च । शदॢ शातन इत्यस्मात् एरक् स्यात्,

मूलेरादयः। एरगन्ता निपात्यन्ते। मूलेरो जटा। गुधेरो गोप्ता। गुहेरो लोहघातकः। मुहेरो मूर्खः। **६२ कबेरोतच्च पश्च**। कपोतः पक्षी। **६३ भातेर्डवतुः**। भातीति भवान्। **६४ कठिचकिभ्यामोरन्**। कठोरः। चकोरः। **६५ किशोरादयश्च**। किंपूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः किमोऽन्त्यलोपः। किशोरोऽश्वशावः। सहोरः साधुः। **६६ कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्यः कोलच्**। कपीति निर्देशान्नलोपः। कपोलः। गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायौ। कटोलः कटुः। पटोलः। **६७ मीनातेरूरन्**। मयूरः। **६८ स्यन्देः सम्प्रसारणं च**। सिन्दूरम्। **६९ सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्**। सिनोतीति सेतुः। 'तितुत्र-' (सू ३१६३) इति नेट्। तन्तुः। गन्तुः। मस्तु दधिमण्डम्। सच्यत इति सक्तुः। ओर्धर्चादिः। 'ज्वरत्वर-' (सू २६५४) इत्यूठ। तत्र क्वितीत्यनुवर्तत इति मते तु बाहुलकात्।

लकारश्चान्तादेशः। शतेर इति रूपम्। मूलेरादयः। एरगन्ता निपात्यन्ते। मूलेर इति। मूल प्रतिष्ठायामित्यस्मादेरक्। गुधेर इति। गुध परिवेष्टने। गुहेर इति। गुहू संवरणे। मुहेर इति। मुह वैचित्ये। कबेरोतच् पश्च। कबेरोतच् पश्चेति च्छेदः। कबृ वर्णे इत्यस्मात् ओतच् स्यात् पकारश्चान्तादेशः। कपोतः पक्षिविशेषः। 'कपोतः स्याच्चित्रकण्ठे पारावतविहङ्गयोः' इति मेदिनी। भातेर्डवतुः। भातेरिति भा दीप्तावित्यस्य श्तिपा निर्देशः। भवानिति। सर्वनामशब्दोऽयम्। कठिचकिभ्यामोरन्। कठ कृच्छ्रजीवने, चक तृप्तौ, आभ्यामोरन् प्रत्ययः स्यात्। कठोरः चकोर इति रूपम्। किशोरादयश्च। एते ओरन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। किंपूर्वस्येति। किंपूर्वस्य शॄ हिंसायामिति धातोरोरन् तस्मिन्परे शृणातेः टिलोपः किंशब्दान्तस्य मकारस्य लोपश्च निपात्यत इत्यर्थः। सहोर इति। षह मर्षणे इत्यस्मान्निपातनम्। कपिगडि। कपि चलने, गड सेचने, गडि वदनैकदेशे, कटे वर्षावरणयोः, पट गतौ, एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी। एभ्यः कोलच्प्रत्ययो भवति। कपोलः। गडोलः। गण्डोलः। कटोलः। पटोलः। ननु कपि चलन इत्यस्य इदित्वान्नुम्स्यादित्यत आह—कपीति। निर्देशादिति। कम्पीति निर्देशे कर्तव्ये नलोपकरणपूर्वकं निर्देशः नलोपविवक्षार्थं भवतीति भावः। मीनातेरूरन्। गुणे अयादेशे मयूर इति रूपम्। स्यन्देः सम्प्रसारणं च। स्यन्दू प्रस्रवणे इत्यस्मात् ऊरन्प्रत्ययो भवति, प्रकृतिभूतस्य स्यन्दू इत्यस्य सम्प्रसारणं च भवति। सिन्दूरमिति रूपम्। 'सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात् सिन्दूरं रक्तचूर्णके' इति मेदिनी। सितनिगमि। षिञ् बन्धने, तनु विस्तारे, गम्लृ गतौ, मसी परिणामे, षच समवाये, अव रक्षणे, डु धाञ् धारणपोषणयोः, क्रुश आक्रोशे एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी। एभ्यस्तुन्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। सेतुः। ननु इडागमः स्यादित्यत आह—तितुत्रेति। नेडिति। अव रक्षण इत्यस्मात्तुनि आह—ज्वरत्वरेत्यूठिति। अव् तु इति स्थिते वकारस्य सम्प्रसारणे ऊकारे गुणे ओतुरिति रूपम्। मतान्तरे आह—बाहुलकादिति। क्रोष्टुशब्दात्तुन्प्रत्यये 'तृज्वत्क्रोष्टुः' इत्यस्य प्रवृ-

ओतुर्बिडालः । धातुः । क्रोष्टा । ७० पः किच्च । पिबतीति पितुः । 'पितुर्वह्नौ दिवाकरे' ७१ अर्तेश्च तुः । अर्तेस्तुः स्यात् स च कित् । 'ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोः' । ७२ कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च । एभ्यस्तुः स्यात् । 'कन्तुः कन्दर्पचित्तयोः' । मन्तुरपराधः । जन्तुः प्राणी । 'गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे गायनेऽपि च' । भातुरादित्यः । 'यातुरध्वगकालयोः' । रक्षसि क्लीवम् । हेतुः कारणम् । ७३ चायः किः । 'केतुर्ग्रहपताकयोः' । ७४ आप्नोतेर्ह्रस्वश्च । अप्तुः शरीरम् । ७५ वसेस्तुन् । वस्तु । ७६ अगारे णिच्च । 'वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्' । ७७ कृञः क्तुः । क्रतुर्यज्ञः । ७८ एधिवह्योश्चतुः । एधतुः पुरुषः । वहतुरनड्वान् । ७९ जीवेरातुः । 'जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनौषधे' । ८० आतृकन्वृद्धिश्च । जीवेरित्येव । 'जैवातृकस्त्विन्दुभिषगायुष्मत्सु कृषीवले' । ८१ कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः । 'कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षूर्नद्यां स्त्रियां मता' । चमूः । तनूः । धनूः शस्त्रम् । सर्ज सर्जने, सर्जूर्वणिक् । खर्ज व्यथने, खर्जूः पामा । ८२ मृजेर्गुणश्च । मर्जूः शुद्धिकृत् । ८३ वहो धश्च । 'वधूर्जायास्नुषास्त्रीषु' ।

सेराह—क्रोष्टेति । पः किच्च । पितुरिति । तुनः कित्वादित्वम् । अर्तेश्च तुः । ऋ गतौ । तुनि प्रकृते तुविधानं स्वरार्थम् । कमिमनिजनि । कमु कान्तौ, मन ज्ञाने, जनी प्रादुर्भावे, गै शब्दे, भा दीप्तौ, या प्रापणे, हि गतौ एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यस्तुप्रत्ययः स्यात् । तन्तुः, मन्तुः, जन्तुः, गातुः, भातुः, यातुः, हेतुरिति । कन्तुरिति पूर्वोक्त 'अर्जिदृशि' इत्यादिसूत्रेण कुप्रत्ययतुकोर्निपातनात् सिद्धे पुनरुक्तिर्व्युत्पत्तिवैचित्र्याय । चाय किः । 'चायृ पूजानिशामनयो'रित्यस्मात् तुप्रत्ययः, प्रकृतेः किरादेशश्च । गुणे केतुरिति रूपम् । आप्नोतेर्ह्रस्वश्च । आप्लृ व्याप्तावित्यस्मात् तुप्रत्ययः, प्रकृतेर्ह्रस्वश्च भवति । अप्तुः शरीरमिति । आप्नोतीति विग्रहः । वसेस्तुन् । वस निवास इत्यस्मात्तुन् स्यात् । वस्तु । अगारे णिच्च । अगारे वाच्ये वसधातोर्जायमानस्तुन्प्रत्ययो णिद्वद्भवतीत्यर्थः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । कृञः क्तुः । डु कृञ् करणे इति धातोः क्तुप्रत्ययो भवति । तस्य कित्वाद्गुणाऽभावे यणादेशे च क्रतुरिति रूपम् । एधिवह्योश्चतुः । एध वृद्धौ, वह प्रापणे आभ्यां चतुः स्यात् । एधतुः । वहतुः । जीवेरातुः । जीव प्राणने, अस्मादातुप्रत्ययः । जीवातुः । आतृकन्वृद्धिश्च । जीवेरित्यनुवर्तते । जीव प्राणने इत्यस्मादातृकन्प्रत्ययो भवति, प्रकृतेरिको वृद्धिश्च भवति । जैवातृक इति रूपम् । कृषिचमितनि । कृष विलेखने, चमु अदने, तनु विस्तारे, धन धान्ये, सृज विसर्गे इत्यस्य न ग्रहणं तस्य इका निर्देशेऽपि इकः कित्वाद्गुणाऽभावे सृजीत्येव निर्देष्टव्यत्वात्, किन्तु सर्ज सर्जने इत्यस्य ग्रहणं, खर्ज व्यथने, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । अमरकोशमाह—कर्षूः पुंसि करीषाग्नी कर्षूर्नद्यां स्त्रियां मतेति । 'कर्षूः पुमान्करीषाग्नौ'

८४ कषेश्छश्च। कच्छूः पामा। ८५ णित्कसिपद्यर्तेः। कासूः शक्तिः। 'पादूश्चरणधारिणी'। आरूः पिङ्गलः। ८६ अणो डश्च। आडूर्जलप्लवद्रव्यम्। ८७ नञिलम्बेर्नलोपश्च। 'तुम्ब्यलाबूरुभे समे' इत्यमरः। ८८ के श्र एरङ् चाऽस्य। कशब्दे उपपदे शृणातेरूः स्यात् एरङादेशः। 'कशेरूस्तृणकन्दे स्त्री'। बाहुलकादुप्रत्यये कशेरुः। क्लीबे पुंसि च। ८९ त्रो दुट् च। तरतेरूः स्यात्तस्य दुट्। 'तर्दूः स्याद्दारुहस्तकः'। ९० दरिद्रातेर्यालोपश्च। इश्च आश्च यौ तयोर्लोपः। दर्दूः कुष्ठप्रभेदः। ९१ नृतिश्रृध्योः कूः। नृतूर्नर्तकः। शृधूरपानम्।

इति मेदिनी। चमूः सेना। तनूरिति। 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः। मृजेर्गुणश्च। 'मृजेर्वृद्धिः' इति वृद्धयभावः, ऊप्रत्ययसन्नियोगेन गुणो विधीयते। मर्जूरिति रूपम्। वहो धश्च। वह प्रापणे इत्यस्मादूप्रत्ययः। तत्संनियोगेन धातोर्धकारः अन्तादेशश्च। वधूरिति। 'वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री भार्याप्रक्काङ्गनासु च' इति विश्वः। कषेश्छश्च। कष हिंसायां, अस्मादूप्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन छकारश्चान्तादेशः। कच्छूरिति रूपम्। 'कच्छ्वां तु पाम पामा विचर्चिका' इत्यमरः। णित्कसिपद्यर्तेः। कस गतौ, पद गतौ, ऋ गतौ, एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यः ऊप्रत्ययः स्यात्, स च णित् भवति। णित्कार्यं प्रवर्तयतीत्यर्थः। कासूः शक्तिरिति। 'कासूर्विकलवाचि स्यात्' इति मेदिनीकारः। अणो डश्च। अण शब्दे अस्मादूः स्यात्, स च णित् प्रकृतेर्डकारश्चान्तादेशो भवतीत्यर्थः। आडूरिति रूपम्। नञिलम्बेर्नलोपश्च। अवस्रंसनार्थकात् लबिधातोः नञि उपपदे ऊप्रत्ययो भवति, स च णित्, धातोरिदित्वात् लब्धस्य नकारस्य लोपश्च भवतीत्यर्थः। न लम्बते नावस्रंसते जले इत्यर्थेऽनेन ऊप्रत्ययेऽनुनासिकलोपे च 'अत उपधायाः' इत्यनेनोपधावृद्धौ अलाबूरिति रूपम्। के श्र एरङ् चास्य। 'शॄ हिंसाया'मित्यस्य श्र इति पञ्चम्यन्तम्। शेषं स्पष्टम्। ननु कशेरुरिति कथं, ऊप्रत्ययस्यैवानुशासनादित्यत आह—बाहुलकादिति। त्रो दुट् च। 'तॄ प्लवनतरणयो'रित्यस्मात् ऊप्रत्ययः, दुडागमश्च। अयं चागमः प्रत्ययस्य। नन्वेवं प्रत्ययस्य वलादित्वात् आर्द्धधातुकत्वाच्च इडागमो दुर्वार इति वाच्यम्, 'नेड्वशि कृति' इति निषेधात्। केचित्तु 'त्रो दुक्चे'ति पठित्वा ऊप्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतेर्दुगागममाहुः। तेषां यद्यपि इडागमाऽभावः सिद्धः, तथापि दुगन्तत्वाऽभावादङ्गस्य गुणो न स्यात्। न च 'पुगन्त' इति गुणो भविष्यतीति वाच्यम्, तॄधातोः ऋकारान्तत्वेन लघूपधत्वाऽभावात्। यदि कथंचिदेतन्मते आग्रहस्तर्हि दुक् चेत्यत्र चकारः दुगागमात्पूर्वं गुणकार्यं भवितव्यं तदपि भवतीति बोधनार्थमिति क्लिष्टकल्पनं शरणम्। दरिद्रातेर्यालोपश्च। दरिद्रा दुर्गतावित्यस्मादूप्रत्ययः, यालोपश्च भवतीत्यर्थः। यालोप इत्येतद्विवृणोति—इश्च आश्चेति। या यौ इत्यत्र वृद्धौ यौ, तयोर्लोप इत्यर्थः। नृतिशृध्योः कूः। नृती गात्रविक्षेपे, शृधु हिंसायां आभ्यां कूप्रत्ययः स्यात्।

९२ ऋतेरम् च। ऋतिः सौत्रो धातुः। ततः कूरमागमश्च। रन्तूर्देवनदी सत्यवाक् च। **९३ अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलुकर्कन्धूदिधिषुः।** एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। अन्दूर्बन्धनम्। दृभि ग्रन्थे, निपातनान्नुम्। दृम्भूः। अनुस्वाराऽभावोऽपि निपातनादित्येके। दृन्भूः। जनेर्बुक्। जम्बूः। जमु अदने, इत्यस्येत्येके। बाहुलकाद्ध्रस्वोऽपि। जम्बुः। कफं लाति कफेलूः श्लेष्मातकः। निपातनादेत्वम्। कर्कं दधाति कर्कन्धूर्बदरी। निपातनान्नुम्। दिधिं धैर्यं स्यति त्यजतीति दिधिषूः पुनर्भूः। केचित्तु 'अन्दूदृम्फूजम्बूकम्बू' इति पठन्ति। 'दृम्फ उत्क्लेशे' दृम्फूः सर्पजातिः। 'कमेर्बुक्'। कम्बूः परद्रव्यापहारी। **९४ मृग्रोरुतिः।** मरुत्। गरुत्पक्षः। **९५ ग्रो मुट् च।** गिरतेरुतिस्तस्य च मुट्। गर्मुत्सुवर्णं लताविशेषश्च। **९६ हृषेरुलच्।** 'हर्षुलो मृगकामिनोः'। बाहुलकाच्चटतेः। चटुलं शोभनम्। **९७ हृसृरुहियुषिभ्य इतिः।** 'हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजि-

---

ऋतेरम् च। ऋतिः सौत्रो धातुः तस्मात्कूप्रत्ययः स्यात्, प्रकृतेरमागमश्चेत्यर्थः। ऋतू इति स्थिते अमागमे ऋकारात्परे सति ऋकारस्य यणि च रन्तूरिति रूपम्। अन्दूदृम्भूजम्बू। अदि बन्धने, दृभी ग्रन्थे ईदित्, जन जनने, ला आदाने कफपूर्वः, डुधाञ् धारणपोषणयोः कर्कपूर्वः, षोऽन्तकर्मणि दिधिपूर्वः एषां समाहारद्वन्द्वात्प्रथमा। एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। अदिधातोरिदित्वान्नुम्। दृभीधातोरीदित्वात् कथं नुमित्यत आह—निपातनान्नुमिति। केचित् दृन्भूरिति पठन्ति, तन्मतेऽनुस्वाराभावोऽपि निपातसाध्य इत्याह—अनुस्वाराभाव इति। जनधातोराह—जनेर्बुगिति। बुगागमोऽपि कूप्रत्ययसन्नियोगेन विधीयत इत्यर्थः। ततश्चानुस्वारे परसवर्णे मकारे जम्बूरिति रूपम्। ननु कथं जम्बुशब्द इत्यत आह—बाहुलकादिति। मृग्रोरुतिः। मृङ् प्राणत्यागे, गॄ निगरणे, आभ्यां उतिप्रत्ययः स्यात्। मरुत्। मरुतशब्दोऽप्यस्ति। तथाच विक्रमादित्यकोशः 'मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति। एतेन 'कोऽयं वाति स दाक्षिणात्यमरुतः' इति कविराजश्लोके मरुत इत्यनुपपन्नमिति मत्वा दाक्षिणात्यपवन इति पठन्तः प्रत्युक्ताः। 'गरुत्मा'नित्यत्र 'मादुपधायाः' इत्यनेन वत्वाऽभावस्तु अस्य यवादित्वात् सिद्धः, अयवादिभ्य इति निषेधात्। ग्रो मुट् च। गॄ निगरणे इत्यस्मात् उतिः स्यात् तत्सन्नियोगेन मुडागमश्च। गर्मुदिति रूपम्। 'गर्मुत् स्त्री स्वर्णलतयोः' इति कोशादाह—स्वर्णं लताविशेषश्चेति। हृषेरुलच्। हृष हृष्टौ, अस्मात् उलच्प्रत्ययः स्यात्। हर्षुल इति। लघूपधगुणः। चटुल इति रूपं साधयितुमाह—बाहुलकादिति। चटतेरिति। चटे वर्षावरणयोरित्यस्मादित्यर्थः। हृसृरुहियुषिभ्य इति। हृञ् हरणे, सृ गतौ, रुह बीजजन्मनि, युषि, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यः इतिप्रत्यय इत्यर्थः। इकारस्तकारस्येत्संज्ञातः परित्रा-

विशेषयोः' । सरिन्नदी । 'रोहित् मृगविशेषस्य स्त्री' । युष इति सौत्रो धातुः । 'ऋश्यस्य रोहित् पुरुषस्य योषित्' इति भाष्यम् । ९८ ताडेर्णिलुक् च । ताडयतीति तडित् । ९९ शमेर्ढः । बाहुलकादित्संज्ञा एयादेशः इट् च न । 'शण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ' । शण्ढः क्लीवः । १०० कमेरठः । कमठः । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम्' इति मेदिनी । बाहुलकाज्जरठः । १०१ रमेर्वृद्धिश्च । रामठं हिङ्गु । १०२ शमेः खः । शङ्खः । १०३ कणेष्ठः । कण्ठः । १०४ कलस्तृपश्च । तृपतेः कलप्रत्ययः, चात्तृफतेः । तृपला लता । 'त्रिफला तु फलत्रिके' । १०५ शपेर्वश्च । शबलः । १०६ वृषादिभ्यश्चित् । वृषलः । पललम् । बाहु-

णार्थः । हरिच्छब्दार्थं विवरिषुः विश्वकोशमाह—हरित्ककुभीति । 'हरिद्दिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः' इति मेदिनीकारः । सरिन्नदीति सुप्रसिद्धम् । रोहिच्छब्दार्थमाह—मृगविशेषस्य स्त्रीति । 'रोहिन्मृग्यां लताभेदे' इति मेदिन्याम् । ननु युषधातुर्धातुपाठे नोपलभ्यत इत्यत आह—युषधातुः सौत्रः इति । ताडेर्णिलुक् च । तड ताडने चुरादिः । अस्माद्धातोः इति प्रत्ययः स्यात् णिलुक् चेति सूत्रार्थः । तडिदिति । 'तडित्सौदामिनी विद्युत्' इत्यमरः । 'णेरनिटि' इति सूत्रेणैव लोपे सिद्धेऽनेन लुग्विधानं उपधावृद्ध्यभावार्थम् । लोपे हि प्रत्ययलक्षणेन उपधावृद्धिर्भवेदेव । अत एव च माष्यत इत्यादौ णिलोपेऽपि वृद्धिर्भवति । ननु ण्यन्तस्य केवलस्य वा तडधातोः सेट्कत्वादिडागमेनैव रूपं सिध्यति, इडाद्यार्धधातुकत्वेन णेर्लोपाऽभावेऽपि अनेन लुग्विधानात् । ततश्च तिप्रत्यय एव विधीयतामिति वाच्यम्, तिप्रत्ययमात्रविधाने 'तितुत्रेति' इण्निषेधप्रसङ्गात् । तस्माद्यथोक्तमेव रमणीयम् । शमेर्ढः । ननु ढप्रत्यये 'चुटू' इत्यनेन इत्संज्ञा ढकारस्य दुर्वारा । किं च 'आयनेयी'ति सूत्रेण एयादेशश्च दुर्वारः । किंच वलाद्यार्धधातुकत्वादिडागमश्च दुर्वारः । न च ढप्रत्ययस्य वशादिकृत्वात् 'नेड्वशिकृति' इति निषेधो भविष्यतीति वाच्यम् । तस्मिन्सूत्रे 'नेड्वरमना-द्या'विति परिगणितत्वात् । एवञ्च शण्ढ इति रूपमसाध्वेवेति शङ्कायामाह—बाहुलकादिति । कमेरठः । कमु कान्तौ, अस्मात् अठप्रत्ययः स्यात् । कमठ इति रूपम् । जरठशब्दायाह—बाहुलकादिति । जॄ वयोहानावित्यस्मादठप्रत्ययः । 'जरठः कठिने पाण्डौ कर्कशेऽप्यभिधेयवत्' इति मेदिनी । रमेर्वृद्धिः । रमु क्रीडायामित्यस्मादठप्रत्ययः वृद्धिश्चेत्यर्थः । रामठमिति रूपम् । शमेः खः । शम उपशमे इत्यस्माद्धातोः खप्रत्ययः । बाहुलकादीनादेशाऽभावः । 'शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नि' इत्यमरः । कणेष्ठः । कण निमीलने इत्यस्मात् ठप्रत्ययो भवति । कण्ठः । 'कण्ठो गले संनिधाने ध्वनौ मदनपादपे' इति मेदिनी' । कलस्तृपश्च । तृप प्रीणने इत्यस्माद् धातोः कलप्रत्ययः । तृपलेति रूपम् । तृफलेति रूपं साधयति—चादिति । चकारः तृफधातोः समुच्चायक इति भावः । शपेर्वश्च । शप आक्रोशे इत्यस्मात् कलप्रत्ययो

लकाद्गुणः । सरलः । तरलः । 'कमेर्बुक् च' (गण १९६) कम्बलः । मुस खण्डने, मुसलम् । 'लङ्गेर्वृद्धिश्च' (गण १९७) लाङ्गलम् । 'कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट् च' (गण १९८) कुटमलः । कुडेरपि । कुड्मलः । कश्मलम् । बाहुलकाद्गुणः । कोलम् । १०७ **मृजेर्गिलोपश्च** । मलम् । १०८ **चुपेरच्चोपधायाः** । चपलम् । १०९ **शकिशम्योर्नित्** । शकलम् । शमलम् । ११० **छो गुग्घ्रस्वश्च** । छगलः । प्रज्ञादित्वाच्छागलः । १११ **अमन्ताड्डः** । दण्डः । रण्डा । खण्डः । मण्डः । वण्डः छिन्नहस्तः । अण्डः । बाहुलकात्सत्वाऽभावः । षण्डः संघातः । तालव्यादिरित्यपरे । शण्डः । पण्डः । चण्डः । पण्डः क्लीवः ।

भवति । धातोः पकारस्य बकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । शबल इति रूपम् । वृषादिभ्यश्चित् । वृष सेचने, पल गतौ, इत्यादिभ्यः कलप्रत्ययः । स च चिद्भवति । चित्त्वं स्वरार्थम् । नन्वेवमपि सरल इत्यादौ कथं गुणः, प्रत्ययस्य कित्वादित्यत आह—बाहुलकादिति । कम्बल इत्यत्र प्रक्रियामाह—बुगिति । लङ्गेर्वृद्धिश्च । लगि गतौ इत्यस्मात्कलप्रत्ययो भवति, प्रकृतेर्वृद्धिश्च । लाङ्गलमिति रूपम् । कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट् । कुट कौटिल्ये, कश गतिशासनयोः, कु शब्दे, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यः कलप्रत्ययो भवति, तस्य मुडागमश्च भवतीत्यर्थः । कुट्मलमित्येव रूपम् । कुड्मलशब्दस्तर्हि असाधुरित्याशङ्कायामाह—कुडेरपीति । बाहुलकादिति भावः । ननु कोमलमिति कथं, कलप्रत्ययस्य कित्त्वेन गुणाऽसम्भवादित्यत आह—बाहुलकादिति । एवमन्येऽपि कोसलादयः शब्दा बोध्याः । मृजेर्टिलोपश्च । कलप्रत्ययस्तत्संनियोगेन टेः ऋज् इत्यस्य लोपः । मलमिति रूपम् । 'मलोऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्' इति मेदिनी । चुपेरच्चोपधायाः । 'चुप मन्दायां गतौ' अस्माद्धातोः कलप्रत्यये उपधाया उकारस्य अकारे चपल इति रूपम् । शकिशम्योर्नित् । शक्लृ शक्तौ, शम उपशमे, आभ्यां कलप्रत्ययः नित्त्व भवति । शकलं शमलमिति रूपम् । छो गुक् ह्रस्वश्च । छो छेदने, अस्मात्कलप्रत्ययः गुगागमः प्रकृतेरवयवस्याकारस्य ह्रस्वश्च भवतीत्यर्थः । ननु कथं छागलं इति, अनेन ह्रस्वस्य दुर्निवारत्वादित्यत आह—प्रज्ञादित्वादिति । 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इत्यणि छागल इति भवतीत्यर्थः । स्वार्थिकोऽयं तद्धितप्रत्ययः । अमन्ताड्डः । अम् प्रत्याहारः । अमन्तात् धातोर्डप्रत्ययः स्यात् । दण्ड इति । दमु उपशमे अस्माड्डप्रत्ययः । 'नेड्वशि कृति' इति निषेधादिडागमो न । बाहुलकात् 'टुट्' इतीत्संज्ञा न । 'दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यात्' इत्यमरः । रण्डेति । रमु क्रीडायाम् इत्यस्माड्डप्रत्ययः । 'रण्डा मूषकपर्ण्यां च विधवायां च योषिति' इति मेदिनी । खण्ड इति । खनु अवदारणे । 'खण्डोऽस्त्री शकले चेक्षुविकारमणिभेदयोः' इति कोशः । मण्ड इति । मन ज्ञाने इत्यस्माड्डप्रत्ययः । 'मण्डः पञ्चाङ्गुले शाकभेदे क्लीबं तु मस्तुनि' इति मेदिनी । वण्ड इति । वन सम्भक्तावित्य-

पण्डा बुद्धिः । ११२ क्वादिभ्यः कित् । कवर्गादिभ्यो डः कित्स्यात् । कुण्डम् । काण्डम् । गुड् गुडः । घुण भ्रमणे, घुण्डो भ्रमरः । ११३ स्थाचतिमृजेरालज्वालञ्जालीयचः । तिष्ठतेरालच् । स्थालम्-स्थाली । चतेर्वालञ् । चात्वालः । मृजेरालीयच् । मार्जालीयो बिडालः । ११४ पतिचण्डिभ्यामालञ् । पातालम् । चण्डालः । प्रज्ञादित्वादणि चाण्डालोऽपीत्येके । ११५ तमिविशिबिडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन् । तमालः । विशालः । बिडालः । मृणालम् । कुलालः । कपालम् । पलालम् । पञ्चालाः । ११६ पतेरङ्गच् पक्षिणि । पतङ्गः ।

स्मात् डप्रत्ययः । अण्ड इति । अम गत्यादिषु । पण्ड इति । पणु दाने इत्यस्माड्डप्रत्ययः । 'धात्वादेः षः सः' इति सत्वमाशङ्क्याह—षाडुलकादिति । गण्ड इति । गम्लृ गतौ । चण्ड इति । चण दाने । पण्ड इति । पण व्यवहारे स्तुतौ च । एवं फाण्ड इत्यादिरूह्यः। क्वादिभ्यः कित् । कुः कवर्गः, तदादिभ्यो धातुभ्यः जायमानः डप्रत्ययः कित्स्यात् । कुण्डमिति । कुण शब्दोपकरणयोः डप्रत्ययस्य कित्वान्नगुणः। 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति दीर्घस्तु न भवति, संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति भावः । काण्डमिति । कमु कान्ताविस्यस्मात् डप्रत्यये'अनुनासिकस्य क्वी' ति दीर्घः । अनित्यत्वाश्रयणं तु लक्ष्यानुरोधादिति भावः । 'काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु' इत्यमरः । गुङ्धातोर्डप्रत्यये गुड इति रूपम् । 'गुडो गोलेक्षुपाकयोः' इत्यमरः । घुण्ड इति । कित्वाद्गुणाभावः । स्थाचतिमृजेरालज्वालञ्जालीयचः । ष्ठा गतिनिवृत्तौ, चते याचने, मृजू शुद्धौ, एभ्यः क्रमात् आलच् , वालञ् , आलीयच् एते प्रत्ययाः स्युः । स्थालम्, चात्वालः,मार्जालीय इति रूपम् । अत्र लचा सिद्धे आलचि आकारोच्चारणं निष्फलमेव । स्थालमिति । 'स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलेऽलयोः' इति मेदिनी । चात्वाल इति । 'चात्वालो यज्ञकुण्डे स्यात्' इति मेदिनी । मार्जालीय इति । 'मार्जालीयः स्मृतः शूद्रे बिडाले कायशोधने' इति मेदिनी । पतिचण्डिभ्यामालञ् । पत्लृ गतौ, चडि कोपे, आभ्यामाळञ्प्रत्ययः स्यात् । आलञो ञित्वादुपधावृद्धिः । पातालः । पतन्त्यस्मिन्निति पातालः । चण्डालः । इदित्वान्नुमि अदुपधत्वाऽभावान्न वृद्धिः । चाण्डाल इति तु प्रज्ञादित्वात् बोध्य इति उज्ज्वलदत्तादयो वदन्ति । तदाह—एक इति । अत्राऽस्वरसबीजं तु 'कुलालवरुडनिषादचण्डालाऽमित्रेभ्यः' इति वार्तिकतद्भाष्यविरोध एव । तत्र ह्येतेभ्यः स्वार्थेऽन्विहितः । तमिविशि । तमु काङ्क्षायां, विश प्रवेशने, बिड आक्रोशे, मृण हिंसायां, कुल संस्त्याने, कपि चलने, पल गतौ, पचि विस्तारे, एतेषां द्वन्द्वात्पञ्चमीबहुवचनम् । तमाल इति । 'तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे' इति मेदिनी । विशालः । बिडालः । 'आखुबिडालो मार्जारः' इत्यमरः । मृणालः । कुलालः । 'कुलालः कुकुभे कुम्भकारे' इति मेदिनी । पतेरङ्गच् पक्षिणि । पत्लृ गतौ इत्यस्मादङ्गच् प्रत्ययः पक्षिणि वाच्य इत्यर्थः । पतङ्ग इति । 'पतङ्गः शलभे

११७ तरत्यादिभ्यश्च । तरङ्गः । लवङ्गम् । ११८ विडादिभ्यः कित् । विडङ्गः । मृदङ्गः । कुरङ्गः । बाहुलकादुत्वं च । ११९ सृवृञोर्वृद्धिश्च । सारङ्गः । वारङ्गः खड्गादिमुष्टिः । १२० गन्गम्यद्योः । गङ्गा । अद्गः पुरोडाशः । १२१ छापूखडिभ्यः कित् । छागः । पूगः । खड्गः । बाहुलकात् 'षिट अनादरे' गन्सत्वाऽभावश्च । षिड्गस्तरलः । 'षिड्गैरगयत ससम्भ्रममेवमेका' इति माघः । १२२ भृञः किन्नुट् च । भृञो गन्कित्स्यात्तस्य नुट् च । 'भृङ्गाः षिड्गालिधूम्याटाः' । १२३ शृणातेर्ह्रस्वश्च । शृङ्गम् । १२४ गण्शकुनौ । नुट् चेत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः । १२५ मुदिग्रोर्गग्गौ । मुद्गः । गर्गः । १२६ अण्डन्कृसृभृ-

---

शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः' इति मेदिनी । तरत्यादिभ्यः । अङ्गच् इत्यनुवर्तते । तरत्यादिभ्यो धातुभ्यः अङ्गच्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । तरतीति । तॄ प्लवनतरणयोरित्यस्य श्तिपा निर्देशः । लवङ्गमिति । लूञ् छेदने इत्यस्मादङ्गच् । आकृतिगणोऽयम् । विडादिभ्यः कित् । विड आक्रोशे इत्यादिभ्यो धातुभ्यः जायमानः अङ्गच्प्रत्ययः किद्भवतीत्यर्थः । विडङ्ग इति । कित्वान्न गुणः । 'विडङ्गस्त्रिष्वभिज्ञे स्यात्कृमिघ्ने पुंनपुंसकम्' इति मेदिनीकारः । मृदङ्ग इति । मृद क्षोदे इत्यस्मात्प्रत्ययः । तस्य कित्वान्न गुणः । कुरङ्ग इति । प्रत्यये परत उत्वं साधयति—बाहुलकादिति । कुर शब्दे इत्यस्मात्प्रत्यये तु मध्यलाघवम् । सृवृञोर्वृद्धिश्च । सृ गतौ, वृञ् वरणे, आभ्यामङ्गच् प्रत्ययः प्रकृतेर्धातोर्वृद्धिश्चेत्यर्थः । सारङ्ग इति । 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके शबले त्रिषु' इति मेदिनी । गन् गम्यद्योः । गम्लृ गतौ, अद भक्षणे, आभ्यां गन्प्रत्ययः स्यात् । गङ्गा । अद्गः । बाहुलकादङ्गादयोऽपि । अमधातोर्गन्प्रत्ययः । छापूखडिभ्यः कित् । छो छेदने, पूङ् पवने, खड भेदने, आहृत्य त्रिभ्यो धातुभ्यः गन्प्रत्ययो भवति । स च कित्स्यात् । छागःपूग इति । कित्त्वाद्गुणाभावः छायते छिद्यते यज्ञार्थमिति छागः, पूयते सुखमनेनेति पूगः । 'पूगः क्रमुकवृन्दयोः' इत्यमरः । खड्ग इति । 'खड्गो गण्डकशृङ्गाऽसिबुद्धभेदेषु गण्डके' इति मेदिनी । भृञः किन्नुट् च । भृञ् भरणे, अस्मात् जायमानः गन्प्रत्ययः किद्भवति नुडागमश्च भवतीत्यर्थः । 'छापूखडिभ्यः कित्' इति पूर्वसूत्रात्किदित्यनुवर्तमाने पुनरिह किद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । 'भृङ्गो धूम्याटषिड्गयोः' इति मेदिनी । शृणातेर्ह्रस्वश्च । शॄ हिंसायामस्माद्धातोर्गन्प्रत्ययो भवति । धातोर्ह्रस्वश्च भवति । प्रत्ययस्य च कित्त्वं नुट् चेत्यर्थः । शृङ्गमिति रूपम् । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभौषधौ' इति मेदिनी । गण् शकुनौ । शृणातेरित्यनुवर्तते । शकुनौ वाच्ये शृणातेर्गन्प्रत्ययः नुडागमश्च । शार्ङ्ग इति । णित्वात् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः, नुटः अनुस्वारपरसवर्णौ । शार्ङ्गः पक्षी । शार्ङ्गं धनुरिति तु शृङ्गस्य विकार इत्यर्थे बोध्यम् । मुदिग्रोर्गग्गौ । मुद हर्षे, गॄ निगरणे आभ्यां यथासंख्यं गक् ग एतौ प्र-

चूञः। करण्डः। सरण्डः पक्षी। भरण्डः स्वामी। वरण्डो मुखरोगः। १२७ शृदृभसोऽदिः। शरत्। 'दरद्धृदयकूलयोः'। भसजघनम्। १२८ दृणातेः पुग्घ्रस्वश्च। दृषत्। १२९ त्यजितनियजिभ्यो डित्। त्यद्। तद्। यद्। सर्वादयः। १३० एतेस्तुट् च। एतद्। १३१ सर्तेरटिः। 'सरट् स्याद्वातमेघयोः'। वेदभाष्ये तु 'याभिः कृशानुम्' इति मन्त्रे सरड्भ्यो मधुमक्षिकाभ्यः' इति व्याख्यातम्। १३२ लङ्घेर्नलोपश्च। लघट् वायुः। १३३ पारयतेरजिः। पारक् सुवर्णम्। १३४ प्रथेः कित्सम्प्रसारणं च। पृथक्। स्वरादिपाठादव्ययत्वम्। १३५ भियः षुग्घ्रस्वश्च। भिषक्। १३६ युष्यसिभ्यां मदिक्। युष्, सौत्रो धातुः। युष्मद्। अस्मद्। त्वम्। अहम्। १३७ अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्। एभ्यश्चतुर्दश-

स्वयौ स्तः। मुद्गः सस्यविशेषः। द्राविडभाषायां 'पयरु' इति प्रसिद्धः। गकः क्षित्वाल्लोपधागुणः। गर्ग इति मुनिविशेषः। गप्रत्यये गुणः। एतदर्थमेव गक् ग इति पृथक् विहितौ। कण्डन् कृसभृवृभ्यः। डु कृञ् करणे, सृ गतौ, भृञ् भरणे, वृञ् वरणे, एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। एभ्यः अण्डन्प्रत्ययः स्यात्। करण्ड इति। प्रत्यये परतो गुणः। शृदृभसोऽदिः। शृ हिंसायां, दृ विदारणे, भस भर्त्सनदीप्त्योः, एभ्यः अदिप्रत्ययः। इकार उच्चारणार्थः। शरदिति। प्रत्यये परतो गुणः। 'शरत्स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ'। 'दरोऽस्त्रियां प्रपाते च भयपर्वतयोरपि' 'भसत्स्त्री भास्वरे योनौ' इति मेदिनी। दृणातेः पुक् ह्रस्वश्च। दृ विदारणे इत्यस्मात् अदिप्रत्ययः, प्रकृतेः पुगागमो ह्रस्वश्च भवतीति सूत्रार्थः। दृषदिति रूपम्। त्यजितनियजिभ्यो डित्। त्यज हानौ, तनु विस्तारे, यज देवपूजादौ, एभ्यो जायमानः अदिप्रत्ययः डित् भवति। त्यदिति। अदिप्रत्ययस्य डित्त्वाट्टिलोपः। एतेस्तुट् च। इण् गतावित्यस्मात् अदिप्रत्ययः, तस्य तुडागमश्च भवतीत्यर्थः। एतदिति रूपम्। सर्तेरटिः। सृ गतावित्यस्मादटिप्रत्ययः। सरट्शब्दार्थं विवृण्वन् कोशमाह—सरट् स्याद्वातमेघयोरिति। लङ्घेर्नलोपश्च लघि शोषणे, अस्मादटिप्रत्ययः नकारस्य लोपश्च। पारयतेरजिः। पारधातुश्चुरादिण्यन्तः। अस्मात् अजिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। पारगिति। अजिप्रत्यये 'णेरनिटि' इत्यनेन णिलोपः। तस्य प्रत्ययलक्षणेन उपधावृद्धिभ-वत्येव। कुत्वे रूपम्। प्रथेः कित्सम्प्रसारणं च। प्रथ प्रख्याने, अस्मादजिप्रत्ययः। स च कित् भवति, धातोः सम्प्रसारणम्। पृथक्। स्वरादिपाठादिति। पृथक् विनार्थ इति पाठादिति भावः। भियः षुक् ह्रस्वश्च। 'ञि भी' भये इत्यस्मादजिप्रत्ययः, प्रकृतेः षुगागमश्च भवतीत्यर्थः। भिषगिति रूपम्। युष्यसिभ्यां मदिक्। धातुपाठे युषधातोरदर्शनादाह—युष् सौत्रो धातुरिति। असु क्षेपणे दिवादिः। आभ्यां मदिक्प्रत्ययः। युष्मदिति रूपम्। अस्मदिति रूपम्। त्वं अहमिति। 'त्वाहौ सौ' इति त्वाहादेशाविति भावः। अर्तिस्तुसुहु। ऋ गतौ, ष्टुञ् स्तुतौ, षुञ् अभिषवे, हु दानादनयोः, सृ गतौ,

भ्यो मन् । अर्मश्चक्षूरोगः । स्तोमः संघातः । सोमः । होमः । सर्मो गमनम् । धर्मः । क्षेमं कुशलम् । क्षोमम् । प्रज्ञाद्यणि क्षौमं च । भामः आदित्यः । यामः । 'वामः शोभनदुष्टयोः' । पद्मम् । यक्ष पूजायाम् , यक्ष्मो रोगराजः । नेमः । १३८ जहातेः सन्वदाल्लोपश्च । 'जिह्मः कुटिलमन्दयोः' । १३९ अवतेष्टिलोपश्च । मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः । अन्यथा डिदित्येव ब्रूयात् । 'ज्वरत्वर—' (सू २६५४) इति ऊठौ । तयोर्दीर्घे कृते गुणः । चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तः, तन्न । तेषामसत्वार्थत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अवतीति ओम् । १४० ग्रसेरा च । ग्रामः । १४१ अविसिविसिशुषिभ्यः कित् । ऊमं नगरम् । स्यूमो रश्मिः । सिमः सर्वः । 'शुष्ममग्निसमीरयोः' । १४२ इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् । 'इष्मः कामवसन्तयोः' । ईषीति पाठे दीर्घादिः । युध्मः शरो योद्धा च । इध्मः समित् । दस्मो यजमानः । श्यामः । धूमः ।

धृञ् धारणे, क्षि क्षिये, टु क्षु शब्दे, भा दीप्तौ, या प्रापणे, वा गतिगन्धनयोः, पद गतौ, यक्ष पूजायां चुरादिः, णीञ् प्रापणे, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यः मन्प्रत्ययो भवति । अर्म इति । मन्प्रत्यये गुणे च रूपम् । स्तोम इति । संघात इत्यर्थः । सोम इति । 'सोमस्तुहिनदीधितौ' । क्षौमशब्दं साधयितुमाह—प्रज्ञाद्यणीति । जहातेः सन्वदालोपश्च । ओ हाक् त्यागे, अस्मान्मन्प्रत्ययः, स च सन्वद्भवति । आकारलोपश्च । जिह्म इति रूपम् । अवतेष्टिलोपश्च । अव रक्षणादौ, अस्मात् मन्प्रत्ययः, मन्प्रत्ययस्य टेर्लोपश्चेत्यर्थः । ननु टिलोपश्चेत्यत्र अस्मिन्नेव सूत्रे विधेयभूतस्य मन्प्रत्ययस्योद्देश्यत्वं न स्यात्, अतः टिलोप इत्यत्र प्रकृतेरेवोद्देश्यत्वं स्यादित्यत आह—अन्यथेति । प्रकृतेः टिलोपाङ्गीकार इत्यर्थः । डिदित्येवेति । 'टे'रिति टिलोपसम्भवादित्यर्थः । ज्वरत्वरेत्यूठाविति । वकारस्य उपधायाश्च स्थाने इत्यर्थः । तयोरिति । अकारवकारस्थानिकयोरूठोरित्यर्थः । प्रत्येकमूठ् इति पक्षाभिप्रायेणेदम् । उपधावकारयोः स्थाने एक एवोठिति मते न कापि विप्रतिपत्तिः । अस्याऽव्ययत्वे साधकमाह—चादिपाठादिति । तन्नेति । तन्मतं खण्डयति—तेषामसत्वार्थत्वादिति । ग्रसेरा च । ग्रसु अदने, अस्मात् मन्प्रत्ययः धातोराकारश्चान्तादेशः । ग्राम इति रूपम् । अविसिवि । अव रक्षणादौ, षिवु तन्तुसन्ताने, षिञ् बन्धने शुष शोषणे, एभ्यो मन् स्यात्स च कित् । ऊठादिकं पूर्ववत् । ऊममिति । अवधातोर्मन्प्रत्यये ज्वरत्वरेत्यूठि सवर्णदीर्घे रूपम् । स्यूम इति । षिवुधातोर्मन्प्रत्यये च्छ्वोरिति वस्य ऊठि, यणि रूपं बोध्यम् । सिम इति । षिञ्धातोः रूपम् । सर्वादिगणे पठितोऽयम् । इषयुधीन्धि । इष गतिहिंसादानेषु, युध सम्प्रहारे, ञि इन्धी दीप्तौ, दसु उपक्षये, श्यैङ् गतौ, धूञ् कम्पने, षूङ् प्राणिगर्भविमोचने, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । युध्म इति । 'युध्मो धनुषि संयोगे' इति मेदिनी । दस्म इति । 'दस्मस्तु यजमाने स्यादपि चौरे हुताशने' इति मेदिनी । श्याम इति । 'त्रिषु श्यामो हरित्कृष्णौ'

सूमोऽन्तरिक्षम् । बाहुलकादीर्मे न्नणः । १४३ युजिरुचितिजां कुश्च । युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् । १४४ हन्तेर्हि च । हिमम् । १४५ भियः षुग्वा । भीमः । भीष्मः । १४६ घर्मः । घृधातोर्मग्गुणश्च निपात्यते । १४७ ग्रीष्मः । ग्रसतेर्निपातोऽयम् । १४८ प्रथेः षिवन्सम्प्रसारणं च । पृथिवी । षवन्नित्येके । पृथवी । 'पृथवी पृथिवी पृथ्वी' इति शब्दार्णवः । १४९ अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् । अश्वः । प्रुष स्नेहनादौ । 'प्रुष्वः स्यादृतुसूर्ययोः' । प्रुष्वा जलकणिका । लट्वा पक्षिभेदः फलं च । कण्वं पापम् । बाहुलकादिरवे किण्वमपि । खट्वा । विश्वम् । १५० इण्शीभ्यां वन् । एवा गन्ता । 'ये च एवा मरुतः' । असत्त्वे निपातोऽयम् । शेवं लाञ्छनं पुंसाम् । 'शेवं मित्राय वरुणाय' । १५१ सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे । अकर्तर्येते निपात्यन्ते ।

श्यामा स्याच्छारिवा निशा' इत्यमरः । युजिरुचितिजाम् । युजिर् योगे, रुच दीप्तौ, तिज निशाने, एषां द्वन्द्वात्षष्ठी । एभ्यो मक्प्रत्ययः स्यात् अन्त्यस्य च कुत्वम् । हन्तेर्हि च । हन हिंसागत्योः अस्माद्धातोर्मक् धातोर्हिरादेशश्च । भियः षुग्वा । ञि भी भये । अस्मात् धातोर्मक् स्यात् । धातोः षुगागमश्च वा स्यात् । भीम इति । षुगभावे रूपम् । भीष्म इति । षुकि रूपम् । घर्मः । मकि घर्म इति निपात्यत इत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन दर्शयति–घृधातोर्मगिति । घृ क्षरणदीप्त्योरित्यस्मादिति भावः । मकः कित्त्वेन क्ङिति चेति निषेधादाह—गुणश्चेति । ग्रीष्मः । ग्रसु अदने, अस्मात् मकि निपातोऽयम् । उपधाया इत्त्वं निपात्यत इति भावः । प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणं च । प्रथ प्रख्याने, अस्माद्धातोः षिवन्प्रत्ययः । धातोः सम्प्रसारणं चेत्यर्थः । षिवनः षित्वात् ङीष् । षवन्नित्येक इति । प्रथधातोः षवन्प्रत्यय इत्यर्थः । तथात्वे तु पृथवी इति रूपम् । 'पृथिवी पृथवी पृथ्वी' इत्यमरः । अशूप्रुषिलटि । अशू व्याप्तौ, प्रुष स्नेहनादौ, लट बाल्ये, कण निमीलने, खटि काङ्क्षायां, विश प्रवेशने, एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी । एभ्यः क्वन्स्यात् । अश्व इति । 'घोटके वीतितुरगतुरङ्गाश्वतुरङ्गमाः' इत्यमरः । प्रुष्व इति । प्रुषधातोः रूपम् । लट्वेति । 'झल्लरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मला' इत्यमरः । 'लट्वा करञ्जभेदे स्यात् फले वाद्ये खगान्तरे' इति विश्वः । कण्वमिति । 'कण्वं पापे मुनौ पुंसि' इति मेदिनी । खट्वेति । 'शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः' इत्यमरः । विश्वमिति । 'आदित्यविश्ववसवः' इत्यमरः । 'विश्वा ह्यतिविषायां स्त्री जगति स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी । इण्शीभ्यां वन् । इण् गतौ, शीङ् स्वप्ने, आभ्यां वन्प्रत्ययः स्यात् । एव इति । इण्धातो रूपम् । शेव इति । शीङ्धातोः रूपम् । सर्वनिघृष्वरिष्व । सृ गतौ, घृषु संघर्षे, रिष हिंसायां, लष हिंसायां, शीङ् स्वप्ने, पद गतौ, ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च, ईष गत्यादिषु । अत्र तन्त्रशब्दः कर्तृवाचकः अतन्त्रेऽकर्तरीत्यर्थः । निपात्यन्त इति । 'वन्प्रत्ययान्तत्वये'ति शेषः । वन्प्रत्यये गुणे च सर्वमिति रूपम् ।

सृतमनेन विश्वमिति सर्वम् । निपूर्वाद्घृषेर्गुणाऽभावोऽपि । निघृष्यते अनेन निघृष्वः खुरः । रिष्वो हिंस्रः । लष्वो नर्तकः । लिष्व इत्यन्ये । तत्रोपधाया इत्वमपि । शेतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः । शीङो ह्रस्वत्वम् । पद्वो रथो भूलोकश्च । प्रहूयते इति प्रह्वः । ह्वेञ आकारवकारलोपः । जहातेरालोपो वा । ईर्षेर्वन् । ईर्ष्वः आचार्यः । इष्वः इत्यन्ये । अतन्त्रे किम् । सर्ता । सारकः । बाहुलकाद्ध्रसतेः । ह्रस्वः । १५२ शेवयह्वजिह्वाग्रीवाऽऽप्वामीवाः । शेव इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्त्यनेन यह्वः । ह्रस्वो हुगागमश्च । लिहन्त्यनया जिह्वा । लकारस्य जः गुणाऽभावश्च । गिरन्त्यनया ग्रीवा । ईडागमश्च । आप्नोतीत्याप्वा वायुः । मीवा उदरकृमिः । वायुरित्यन्ये । १५३ कृगृशॄदृभ्यो वः । कर्वः कामः आखुश्च । गर्वः । शर्वः । दर्वो राक्षसः । १५४ कनिन्युवृषितक्षि- राजिधन्विद्युप्रतिदिवः । यौतीति युवा । वृषा इन्द्रः । तक्षा । राजा ।

निघृष्व इति । निपूर्वात् घृषधातोर्वन्प्रत्यये गुणाभावोऽपि निपात्यत इत्यर्थः । रिष्वो हिंस्र इति । अत्रापि गुणाऽभावो निपातनात् । लिष्व इत्यत्र व्युत्पत्तिमाह—उपधाया इत्वमिति । शिव इति । 'शम्भुः शर्वः शिवः स्थाणुः' इत्यमरः । प्रह्व इत्यत्र वन्प्रत्यये रूपमाह–ह्वेञ् इति । वनो वकारस्य लोपः, धातोराकारस्य लोपश्च निपात्यत इत्यर्थः । धात्वन्तरं प्रकृतिं दर्शयति–जहातेरिति । ओ हाक् त्यागे इत्यस्मादित्यर्थः । वन्प्रत्यये आकारस्य लोपो निपात्यत इत्यर्थः । शेवयह्वजिह्वा । एते वन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । ननु 'इण्शीभ्यामिति सूत्रेणैव शेव इति रूपे सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह– अन्तोदात्तार्थमिति । शीङ् स्वप्ने इत्यस्मात् वन्प्रत्यये रूपम् । या प्रापणे इत्यस्मात् वन्प्रत्यये तत्संनियोगेन प्रकृतेर्हुगागमे ह्रस्वे च यह्व इति रूपम् । यद्वा यजधातोर्वन्प्रत्यये जकारस्य हकारश्च निपात्यते । जिह्वेति शब्दं साधयति—लिहन्त्यनयेति । लिह आस्वादने इत्यस्मात् वन्प्रत्यये लकारस्य जकारः गुणाऽभावश्च निपात्यत इत्यर्थः । यद्वा, जि जये इत्यस्मात् वन्प्रत्ययः हुगागमश्च निपात्यत इति व्याख्येयम् । गिरन्त्यनयेति । गॄ निगरणे इत्यस्मात् वन्प्रत्यये ईडागमो निपात्यत इत्यर्थः । यणादेश इति भावः । आप्लृ व्याप्तौ इत्यस्माद्वन्प्रत्यये आप्वेति रूपम् । मीवेति । मीञ् हिंसायामित्यस्माद्वनि रूपम् । कृगॄशॄदृभ्यो वः । कॄ विक्षेपे, गॄ निगरणे, शॄ हिंसायां, दॄ विदारणे, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । कर्व इति । कृधातोः रूपम् । गर्व इति । 'गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारः' इत्यमरः । शर्व इति । 'ईश्वरः शर्व ईशानः' इत्यमरः । दर्व इति । दृ धातोः रूपम् । कनिन् युवृषि । यु मिश्रणे, वृषु सेचने, तक्षू तनूकरणे, राजृ दीप्तौ, धन्वि गतौ, द्यु अभिगमने, दिवु क्रीडादौ एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यः कनिन्प्रत्ययः । युवेति । 'बालस्तु स्यान्माणवको वयःस्थस्तरुणो युवा' इत्यमरः । 'युवा स्यात्तरुणे श्रेष्ठे निसर्गबलशालिनि इति मेदिनी ।

धन्वा मरुः। धन्व शरासनम्। युवा सूर्यः। प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन्प्रतिदिवा दिवसः। **१५५ सप्यशूभ्यां तुट् च**। सप्त। अष्ट। **१५६ नञि जहातेः**। अहः। **१५७ श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्निति**। एते त्रयोदश कनिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। श्वयतीति श्वा। उक्षा। पूषा। प्लिह गतौ। इकारस्य दीर्घत्वम्। प्लेहतीति प्लीहा कुक्षिव्याधिः। क्लिदू आर्द्रीभावे। क्लिद्यति क्लेदा चन्द्रः। स्निह्यतेर्गुणः। स्निह्यतीति स्नेहा सुहृच्चन्द्रश्च। मुह्यन्त्यस्मिन्नाहते मूर्धा। मुहेरुपधाया दीर्घो धोऽन्तादेशो रमागमश्च। मज्जत्यस्थिषु मज्जा अस्थिसारः। अर्यपूर्वो माङ्। अर्यमा। विश्वं प्सातिं विश्वप्सा अग्निः। परिजायते परिज्मा चन्द्रोऽग्निश्च। जनेरुपधालोपो मश्चान्तादेशः। मातर्यन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा। धातोरिकारलोपः। मह पूजायाम्। हस्य घो वुगागमश्च। मघवा इन्द्रः।

इत्युणादिषु प्रथमः पादः।

वृषेति। वृषधातोः कनिन्प्रत्ययः। 'चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी वृषा' इत्यमरः। तक्षेति। तक्षू तनूकरणे इत्यस्मात् कनिन्प्रत्ययः। 'तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारस्तु काष्ठतट्' इत्यमरः। राजेति। 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः'। धन्वेति। 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः। सप्यशूभ्यां तुट् च। षप समवाये, अशू व्याप्तौ आभ्यां कनिन्प्रत्ययः तुडागमश्च। सप्त अष्टेति रूपम्। नञि जहातेः। नञि उपपदे ओ हाक् त्यागे इत्यस्मात् कनिन्प्रत्ययः। कनिन्याऽतो लोपः। श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्। टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः, उक्ष सेचने, पूष वृद्धौ, प्लिह गतौ, क्लिदू आर्द्रीभावे, ष्णिह प्रीतौ, मुह वैचित्त्ये, टु मस्जो शुद्धौ, माङ् माने अर्यपूर्वः, प्सा भक्षणे विश्वपूर्वः, जनी प्रादुर्भावे परिपूर्वः, टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः, मह पूजायां एते कनिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते इत्यर्थः। श्वेति। इकारलोपो निपात्यते। 'शुनको भषकः श्वा स्यात्' इत्यमरः। उक्षेति। 'उक्षा भद्रो बलीवर्दः' इत्यमरः। पूषेति। 'सौ चे'त्युपधादीर्घः। पूषणावित्यादौ तु इन्हन्निति नियमात् न दीर्घः। 'विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः' इत्यमरः। प्लिह गताविति। अस्मात् कनिप्रत्यये उपधाया इकारस्य दीर्घ इत्यर्थः। 'अन्त्रं पुरीतद्गुल्मस्तु प्लीहा पुंस्यथ वस्नसा' इत्यमरः। मूर्धेति। 'मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। मज्जेति। मज्जन्शब्दस्य नकारान्तत्वेऽपि स्त्रीत्वविवक्षायां टाबभ्युपेयते। 'सारो मज्जा नरि स्वक् स्त्री' इत्यमरः। अर्यमेति। 'अर्यमा तु पुमान्सूर्ये पितृदेवान्तरेऽपि च' इति मेदिनी। 'सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः' इत्यमरः। परिज्मेत्यत्र प्रक्रियामाह—जनेरुपधालोप इत्यादि। मातरिश्वेति। सप्तम्या अलुक् निपातनात्। 'श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः' इत्यमरः। मघवन्शब्दे प्रक्रियामाह—हस्य घ इति। 'इन्द्रो मरुत्वान्मघवा बिडौजाः पाकशासनः' इत्यमरः। इत्युणादिषु प्रथमः पादः समाप्तः।

अथ उणादिषु द्वितीयः पादः ।

१५८ कृहृभ्यामेणुः । करेणुः । हरेणुः गन्धद्रव्यम् । १५९ हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् । हथो विषण्णः । कुष्ठः । नीथो नेता । रथः । काष्ठम् । १६० अवे भृञः । अवभृथः । १६१ उषिकुषिगर्तिभ्यस्थन् । ओष्ठः । कोष्ठम् । गाथा । अर्थः । बाहुलकाच्छोथः । १६२ सर्तेर्णित् । सार्थः समूहः । १६३ जॄवृञ्भ्यामूथन् । जरूथं मांसम् । 'वरूथो रथगुप्तौ ना' । १६४ पातॄतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् । पीथो रविः । घृतं पीथम् । 'तीर्थं शास्त्राऽध्व-

---

अथ द्वितीयः पादः । कृहृभ्यामेणुः । डु कृञ् करणे, हृञ् हरणे, आभ्यामेणुप्रत्ययः । तस्मिन्प्रत्यये परे धातोर्गुण इति भावः । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः । 'करेणुर्गजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे' इति मेदिनी । हरेणुरिति । 'हरेणुः खण्डिके चास्मिन्' इत्यमरः । 'हरेणुर्ना सतीने स्त्री रेणुकाकुलयोषितोः' इति मेदिनी । हनिकुषिनी । हन हिंसागत्योः, कुष निष्कर्षे, णीञ् प्रापणे, रमु क्रीडायां, काशृ दीप्तौ, एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी । एभ्यः क्थन्प्रत्ययः स्यात् । हथ इति । 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम्' इत्यनुनासिकलोपः । कुष्ठ इति । 'व्याधिः कुष्ठं पारिभाव्यम्' इत्यमरः । 'कोठो मण्डलकं कुष्ठश्वित्रे दुर्नामकार्शसी' इत्यमरः । 'कुष्ठं मुण्डं शीधु वुस्तम्' इत्यमरः । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री' इति मेदिनीकोशश्च । रथ इति । 'रथाभ्रपुष्पविदुर' इत्यमरः । 'रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' इति मेदिनी । काष्ठमिति । 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः' इत्यमरः । अवे भृञः । डु भृञ् धारणपोषणयोः, अस्मादवे उपपदे क्थन्प्रत्ययः स्यात् । अवभृथ इति । 'दीक्षान्तोऽवभृथे यज्ञे तत्कर्मार्हं तु यज्ञियम्' इत्यमरः । उषिकुषिगर्तिभ्यस्थन् । उष दाहे, कुष निष्कर्षे, गै शब्दे, ऋ गतौ, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । ओष्ठ इति । 'ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी' इत्यमरः । कोष्ठमिति । 'पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा' इत्यमरः 'कोष्ठं कुक्षिकुसूलयोः' इत्यमरः । गाथेति । 'गाथा श्लोके संस्कृतान्यभाषायां शेषवृत्तयोः' इति मेदिनी । अर्थ इति । 'अर्थरैविभवा अपि' इत्यमरः । बाहुलकात् शोथ इति । 'शोफस्तु श्वयथुः शोथः' इत्यमरः । शु गतावित्यस्मात्थन्प्रत्ययः । सर्तेर्णित् । सृ गतावित्यस्मात् थन्प्रत्ययः । स च णित् भवतीत्यर्थः । सार्थ इति रूपम् । 'सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि सङ्घातमात्रके' इति मेदिनी । जॄवृञ्भ्यामूथन् । जॄ वयोहानौ, जॄष्धातुश्च गृह्यते, वृञ् वरणे, आभ्यामूथन् स्यात् । जरूथ इति । जॄधातोः रूपम् । तस्यार्थमाह—मांसमिति । वरूथ इति । 'रथगुप्तिर्वरूथो ना कूबरस्तु युगन्धरः' इत्यमरः । पातॄतुदिवचि । पा पाने, तॄ प्लवनतरणयोः, तुद व्यथने, वच परिभाषणे, रिचिर् विरेचने, षिचिर् क्षरणे, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यस्थक्प्रत्ययः स्यात् । पीथ इति । घुमास्थेतीत्त्वमिति भावः । तीर्थमिति । ऋत इद्धातोरिति भावः । 'अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम्' इत्यमरः ।

स्तोत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजःसु च विश्रुतम् ।' इति विश्वः । तुत्थोऽग्निः । उक्थं सामभेदः । रिक्थम् । बाहुलकाद्वचेरपि । 'रिक्थमृक्थं धनं वसु' । सिक्थम् । १६५ **अर्तेर्निरि** । निर्ऋथं साम । १६६ **निशीथगोपीथाऽवगथाः** । निशीथोऽर्धरात्रो रात्रिमात्रं च । गोपीथं तीर्थम् । अवगथः प्रातःस्नातः । १६७ **गश्चोदि** । उद्गीथः साम्नो भागविशेषः । १६८ **समीणः** । समिथो वह्निः, संग्रामश्च । १६९ **तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः** । तिजेर्जलोपः । तिथोऽनलः कामश्च । पृष्ठम् । गूथं विष्ठा । यूथं समूहः । 'प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते' । १७० **स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदि-**

'निपातागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ' इत्यमरः । विश्वकोशमाह—तीर्थं शास्त्राध्वरेत्यादि । तुत्थ इति । 'रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणा दोला च नीलिनी । सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः' इत्यमरः । उक्थमिति । सामभेदः । रिक्थमिति । 'द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु' इत्यमरः । सिक्थमिति । 'सिक्थो भक्तपुलाके ना मधूच्छिष्टे नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'मधु क्षौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम्' इत्यमरः । अर्तेर्निरि । ऋ गतौ, अस्मात् थगिति शेषः । निर्ऋथं साम । निशीथगोपीथावगथाः । शीङ् स्वप्ने निपूर्वः, पा पाने गोपूर्वः, गाङ् गतौ अवपूर्वः, एतेभ्यः थक्प्रत्ययः स्यात् । निशीथ इति । कित्त्वान्न गुणः । 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ' इत्यमरः । 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके' इति मेदिनी । गोपीथः-सोमपानम् । तीर्थमिति तु वृत्तिः । घुमास्थेतीत्वम् । अवगथ इति । थकि धातोराकारस्य ह्रस्वत्वं निपात्यते । गश्चोदि । गै शब्दे इत्यस्य कृतात्वानुकरणस्य ग इति पञ्चम्यन्तम् । 'आतो धातोः' इत्याकारलोपः । उदि उपपदे गैधातोः थक्प्रत्यय इत्यर्थः । 'दन्तिसीमान्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुद्बुदाः' इत्यमरः । समीणः । समि उपपदे इण्धातोः थगित्यर्थः । समिथ इति । वेदभाष्ये त्वस्य संग्रामपरत्वमुक्तम् । तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । तिज निशाने, पृषु सेचने, गु पुरीषोत्सर्गे, यु मिश्रणे, प्रुङ् गतौ, एते थक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । तिज निशाने इत्यस्मात् थकि आह—तिजेर्जलोप इति । तस्याऽर्थमाह—काम इति । पृष्ठमिति । 'पृष्ठं तु चरमं तनोः' इत्यमरः । 'पृष्ठं चरममात्रेऽपि देहस्यावयवान्तरे' इति मेदिनी । गूथमिति । धातोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । विष्ठेति । 'पुरीषगूथे वर्चस्कमस्त्री विष्ठाविषौ स्त्रियाम्' इत्यमरः । यूथमिति । अत्रापि निपातनाद्दीर्घः । समूह इति । 'सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुनपुंसकम्' इत्यमरः । प्रोथमिति । प्रुधातोः रूपम् । ननु थकः कित्त्वेन कथं गुण इत्यत आह—निपातनादिति । क्वचिदिदं वाक्यं मूलपुस्तकेषु नोपलभ्यते । 'गतयोऽमूः पञ्चधाराः घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम्' इत्यमरः । 'प्रोथोऽस्त्री हयघोणायाम्' इति मेदिनी । स्फायितञ्चिवञ्चि । स्फायी वृद्धौ, तञ्चु सङ्कोचने, वञ्चु प्रलम्भने, शक्लृ शक्तौ, क्षिप प्रेरणे, क्षु-

स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् । द्वात्रिंशतो रक्स्यात् । वलि यलोपः, स्फारम् । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्, तक्रम् । वक्रम् । शक्रः । क्षिप्रम् । क्षुद्रः । सृप्रश्चन्द्रः । तृप्रः पुरोडाशः । दृप्रो बलवान् । वन्द्रः पूजकः । उन्दी, उन्द्रो जलचरः । श्वित्रं कुष्ठम् । 'वृत्रो रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते शैले चक्रे च दानवे' । अजेर्वी वीरः । नीरम् । पद्रो ग्रामः । मद्रो हर्षो देशभेदश्च । 'मुद्रा प्रत्ययकारिणी' । 'खिद्रो रोगी दरिद्रश्च' । छिद्रम् । भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः । चन्द्रः । पचाद्यचि चन्दोऽपि । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्दो हिमद्युतिः' । दह्रोऽग्निः । दस्रः स्वर्वैद्यः । दभ्रः समुद्रः, स्वल्पं च । वसेः सम्प्रसारणे—३१६८ न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ८।३।११० । रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां सवनादीनां च मूर्धन्यो न स्यात् । 'पूर्वपदात्' (सू ३६४३) इति प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति वृत्तिर्भूयोऽभिप्राया । तेन 'शासिवसि–' (सू २४१०) इति प्राप्तमपि न । उस्रो रश्मिः । उस्रा गौः । वास्रो दिवसः । वास्रं मन्दिरम् । शीरोऽ-

---

स्फायी वृद्धौ, तञ्चु सङ्कोचने, वञ्चु गतौ, शक्लृ शक्तौ, क्षिप प्रेरणे, क्षुदिर् सम्पेषणे, सृप्लृ गतौ, तृप प्रीणने, दृप हर्षमोचनयोः, वदि अभिवादनस्तुत्योः, उन्दी क्लेदने, श्विता वर्णे, वृतु वर्तने, अज गतिक्षेपणयोः, णीञ् प्रापणे, पद गतौ, मदी हर्षे, मुद हर्षे, खिद दैन्ये, छिदिर् द्वैधीकरणे, भिदिर् विदारणे, मदि स्तुतौ, चदि आह्लादने, दह भस्मीकरणे, दसु उपक्षये दम्भु दम्भने, वस निवासे, वाशृ शब्दे, शीङ् स्वप्ने, हसे हसने, षिध गत्यां, शुभ दीप्तौ, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यो धातुभ्यः रक्प्रत्यय इत्यर्थः । यकारलोपमाह—वलि यलोप इति । स्फारमिति । 'नेड्वशि कृती'ति निषेधादिडागमो न भवति । 'स्फारं भूयश्च भूरि च' इत्यमरः । 'स्फारः स्यात्पुंसि विकटे करकादेश्च बुद्बुदे' इति मेदिनी । तञ्चुधातोः रक्प्रत्यये कुत्वविधिं स्मारयति—न्यङ्क्वादित्वादिति । तक्रमिति । 'तक्रं ह्युदश्विन्मथितम्' इत्यमरः । वक्र इति । वञ्चिधातोः रूपम् । कित्त्वान्नलोपः न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । 'आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि' इत्यमरः । शक्र इति । शक्लृधातोः रूपम् । 'जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः' इति 'जयोऽथ कुटजः शक्रः' इति चामरः । 'शक्रः पुमान् देवराजे कुटजाऽर्जुनभूरुहोः' इत्यपि मेदिनी । क्षिप्रमिति । 'क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः' इत्यमरः । क्षुद्र इति । 'कदर्ये कृपणक्षुद्रकिम्पचानमितम्पचाः' इत्यमरः । 'क्षुद्रः स्यादधमक्रूरकृपणाऽल्पेषु' इति मेदिनी । इत्यादि स्पष्टम् । न रपरसृपिसृजि । रपर इति बहुव्रीहिः । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम् । सृप्लृ गतौ, सृज विसर्गे, स्पृश संस्पर्शने, स्पृह ईप्सायां चुरादिः, सवनादि, एतेषां द्वन्द्वात्षष्ठी । अवयवावयविभावः षष्ठ्यर्थः । तथा चैतदवयवस्य सकारस्य षत्वं न स्यादित्यर्थः । उस्र इति । वसधातोः

जगरः । हसो मूर्खः । सिध्रः साधुः । शुभ्रम् । बाहुलकात् मुसे रक् । मुस्रम् उदश्रु ।
१७१ चकिरम्योरुच्चोपधायाः । चुक्रमम्लद्रव्यम् । रुम्रोऽरुणः । १७२ वौ
कसेः । विकुस्रश्चन्द्रः । १७३ अमितम्योर्दीर्घश्च । आम्रम् । ताम्रम् । १७४
निन्देर्नलोपश्च । निद्रा । १७५ अर्देर्दीर्घश्च । आर्द्रम् । १७६ शुचेर्दश्च ।
शूद्रः । १७७ दुरीणो लोपश्च । दुःखेनेयते प्राप्यत इति दूरम् । १७८ कृते-
श्छः क्रू च । कृच्छ्रम् । क्रूरः । १७९ रोदेर्णिलुक् च । रोदयतीति रुद्रः ।
१८० बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः । णिलुगित्येव । 'वान्ति पर्णशुषो वाता-

रकि तस्य किरवात्सम्प्रसारणेऽनेन षत्वनिषेधे च रूपम् । नन्वत्रानेन षत्वाभावक-थनमसङ्गतम्, अस्य सूत्रस्य 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति प्राप्तस्य षत्वस्य निषेधक-ताया वृत्यादिषु उक्तत्वात् । अत्र तु न तेन षत्वप्राप्तिः । अपि तु 'शासिवसी'त्यने-नैवेत्याशङ्कायामाह—भूयोऽभिप्रायेति । तस्मात् वृत्तिग्रन्थः एतन्निषेधकत्वस्यापि बो-धक एवेति भावः । उस्रो रश्मिरिति । 'किरणोऽस्रमयूखांशु' इत्यमरादिति भावः । 'उस्रो वृषे च किरणे' इति मेदिनी । उस्रेति । 'माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी' इत्यमरः । वाश्र इति । वाश्रधातोः रूपम् । मुस्रमिति । मुस खण्डने, इत्य-स्माद्रूपम् । चकिरम्योरुच्चोपधायाः । चक तृप्तौ, रमु क्रीडायाम्, आभ्यां रक्प्रत्ययः उप-धाया उकारश्चेत्यर्थः । चुक्र इति । 'सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः' इत्यमरः । वौ कसेः । कस गतौ विपूर्वादस्मात् रक् स्यादुत्वं चोपधायाः । विकुस्र इति रूपम् । अमितम्यो-र्दीर्घश्च । अम गत्यादिषु, तमु काङ्क्षायाम्, आभ्यां रक्प्रत्ययः, प्रकृतेरचो दीर्घश्चे-त्यर्थः । आम्रमिति । 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ' इत्यमरः ताम्रमिति । तमुधातो रूप-म् । निन्देर्नलोपश्च । णिदि कुत्सायामस्माद्धातोः रक्प्रत्ययः, तत्सन्नियोगेन धातोर्न-कारस्य लोपश्चेत्यर्थः । निद्रेति । इदित्वान्नुमि तस्य लोप इत्यर्थः । 'स्यान्निद्रा श-यनं स्वापः' इत्यमरः । अर्देर्दीर्घश्च । अर्द गतौ याचने च, अस्मात् रक्प्रत्ययः धातो-र्दीर्घश्चेत्यर्थः । आर्द्रमिति रूपम् । 'आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितम्' इत्यमरः । शुचे-र्दश्च । शुच शोके, अस्मात् रक्, धातोर्दकारश्चान्तादेशः, उपधाया दीर्घश्चेत्य[र्थः] । 'शूद्राश्चाऽवरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः' इत्यमरः । दुरीणो लोपश्च । इण् गता-वित्यस्मात् दुरुपपदे रक् स्यात्, धातोर्लोपश्चेत्यर्थः । रकि रोरीति रेफस्य लोपे ढ्रलोप इति दीर्घ इति भावः । कृतेश्छः क्रू च । कृती छेदने इत्यस्मात् रक् स्यात् प्रकृ-तेरन्त्यस्य तकारस्य छकारादेशः । 'क्रू' इति अनेकाल्त्वात्सर्वादेशश्च स्यादित्यर्थः । 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत्' । देवभूयादिकं तद्वत् कृच्छ्रं सान्त-पनादिकम्' । 'नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वञ्चकः' इत्यमरः । रोदेर्णिलुक्च । रुदिर् अश्रुविमोचने ण्यन्तादस्मात् रक्प्रत्ययः णेर्लुक्च स्यात् । णेरनिटीति लोपे सिद्धे लुग्वचनं प्रत्ययलक्षणेन गुणाभावार्थम् । रोदयतीति रुद्र इति । रकि रूपम् । बहुल-मन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः । संज्ञाच्छन्दसोरन्यत्रापि धात्वन्तरात् प्रत्ययान्तरेऽपि बहुलं

स्ततः पर्णमुचोऽपरे । ततः पर्णरुहो वान्ति ततो देवः प्रवर्षति' । १८१ जोरी च जीरोऽणुः । ज्यश्चेत्येके । १८२ सुसूधागृधिभ्यः क्रन् । सुरः । सूरः । धीरः । गृध्रः । १८३ शुसिचिमीनां दीर्घश्च । शुः सौत्रः । शूरः । सीरम् । चीरम् । मीरः समुद्रः । १८४ वाविन्धेः । वीध्रं विमलम् । १८५ वृधिवपिभ्यां रन् । वर्ध्रंचर्म । वप्रः प्राकारः । १८६ ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्नेरामालाः । रन्नन्ता एकोनविंशतिः । निपातनाद्गु-

णेर्लुक् पक्षस्य इत्यर्थः । संज्ञायामुदाहरणं बृंहयति वर्द्धयति प्रजा इति ब्रह्मा । णेर्लुक् । छन्दसि तु 'वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः' । वर्धयन्त्वित्यर्थः । बाहुलकात्संज्ञाछन्दसोरभावेऽपि क्वचित् भवतीत्याह—वान्ति पर्णशुष इति । प्रथमतः पर्णशुषः वाता वान्ति । पर्णं शोषयन्तीत्यर्थः । पर्णशोषणानन्तरं पर्णमुचो वाताः वान्ति । पर्णं मोचयन्तीति पर्णमुचः । पर्णमोचनानन्तरं पर्णरुहः वाता वान्ति । पर्णं रोहयन्तीति पर्णरुहः । ततो देवः वृष्टिं करोतीत्यर्थः । अत्र संज्ञाछन्दसोरभावेऽपि णेर्लुक् । जोरी च । जु इति सौत्रो धातुः अस्मात् रक् स्यात् । ईकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । जीर इति । 'जीरस्तु जरणे खड्गे' इति मेदिनी । ज्यश्चेत्येक इति । ज्या वयोहानौ, अस्मात् रकि 'ग्रहिज्ये'ति सम्प्रसारणं, पूर्वरूपं, 'हल' इति दीर्घे च, जीर इति रूपमित्यर्थः । इदमेव च सम्यक् । अत एव भाष्ये 'न धातुलोप'सूत्रे 'जीवेरदानुः'इति वार्तिकस्य प्रत्याख्यानार्थं 'नैतत् जीवेः रूपम् , अपितु ज्याधातोः रक्' इति उक्तम् । सुसूधागृधिभ्यः क्रन् । षुञ् अभिषवे, षूङ् प्राणिगर्भविमोचने, डु धाञ् धारणपोषणयोः, गृधु अभिकाङ्क्षायां, एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी । एभ्यः क्रन्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। सुरेति । कित्त्वान्न गुणः। रका सिद्धे क्रन्विधिः निरस्वरार्थः। 'सुरा हलिप्रिया हाला' इत्यमरः । सूर इति । 'सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः' इत्यमरः । धीर इति । घुमास्थेतीत्वम् । 'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः' इत्यमरः । शुसिचिमीनां दीर्घश्च । शु गतौ, षिञ् बन्धने, चिञ् चयने, डु मिञ् प्रक्षेपणे, एभ्यः क्रन्प्रत्ययः स्यात् , प्रकृतिभूतानामेषां दीर्घश्च । शु गतावित्यस्य धातुपाठेऽदर्शनादाह—शुः सौत्र इति । चीरमिति । 'माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपिञ्जरम्' इत्यमरः । मीर इति । मिञ्धातोः रूपम् । वाविन्धेः । वावुपदे इन्धी दीप्तावित्यस्मात्क्रन्स्यादित्यर्थः । वीध्रमिति । 'अनिदिता'मिति नलोपः । 'वीध्रं तु विमलात्मकम्' इत्यमरः । वृधिवपिभ्यां रन् । वृधु वृद्धौ, डुः वप् बीजसन्ताने, आभ्यां रन्प्रत्ययः स्यात् । वर्ध्रमिति । रनि उपधागुणः । 'नध्री वर्ध्री वरत्रा स्यात्' इत्यमरः । वप्र इति । 'वप्रस्तापे पुमान्स्त्री वेणुक्षेत्रचये तटे' इत्यमरः । ऋज्रेन्द्राग्र । ऋज गतिस्थानादिषु, इदि परमैश्वर्य, अगि गतौ, वज गतौ, डु वप् बीजसन्ताने, कुबि आच्छादने, चुबि वक्त्रसंयोगे, क्षुर विलेखने, खुर छेदने, भदि कल्याणे, उच समवाये, ञि भी भये, शुच शोके, गुङ् अव्यक्ते शब्दे, वन सम्भक्तौ,

णाऽभावः। ऋज्रा नायकः। इदि इन्द्रः। अङ्गेर्नलोपः। अग्रम्। 'वज्रोऽस्त्रीहीरके पवौ'। डु वप्, उपधाया इत्वम्। विप्रः। कुम्बिचुम्ब्योर्नलोपः। कुब्रमरण्यम्। चुब्रं मुखम्। 'क्षुर विलेखने' रेफलोपः। अगुणः। क्षुरः। 'खुर छेदने' रलोपो गुणाऽभावश्च। खुरः। भन्देर्नलोपः भद्रम्। 'उच समवाये' चस्य गः। उग्रः। ञि भी, भेरी। पक्षे लः। भेलो जलतरणद्रव्यम्। शुचेश्चस्य कः, शुक्रः। पक्षे लः, शुक्लः। गुद्। वृद्धिः। 'गौरोऽरुणे सिते पीते'। 'वन संभक्तौ' वन्रो विभागी। इणो गुणाभावः। 'इरा मद्ये च वारिणि'। 'मा माने' माला। १८७ समि कस उकन्। 'कस गतौ' सम्यक् कसन्ति पलायन्ते जनाः अस्मादिति संकसुकः, दुर्जनः, अस्थिरश्च। १८८ पचिनशोर्णुकन्कनुमौ च। पचेः कः। पाकुकः सूपकारः। नशेर्नुम्। नंशुकः। १८९ भियः क्रुकन्। भीरुकः। १९० क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि। रजकः। इक्षुकुट्टकः। चरकः। 'चष भक्षणे'। चषकः। शुनकः। भषकः। १९१ रमे रश्च लो वा। रमको विलासी। लमकः। १९२ जहातेर्द्वे च। जहकस्त्यागी कालश्च। १९३ ध्मो धम च। धम-

इण् गतौ, मा माने, एते रन्नन्ता निपात्यन्ते। ऋज् इत्यत्र उपधागुणाभावश्छ्याह—निपातनादिति। अगिधातोरिदित्वादाह—अङ्गेर्नलोप इति। शेषं स्पष्टम्। समि कस उकन्। कस गतौ, अस्मात्समि उपपदे उकन्प्रत्यय इत्यर्थः। सङ्कसुक इति रूपम्। पचिनशोर्णुकन्कनुमौ च। डु पचष् पाके, णश अदर्शने, आभ्यां णुकन्प्रत्ययः स्यात्। अनयोः क्रमेण कादेशनुमागमौ च भवत इत्यर्थः। णुकनो णित्त्वाद्वृद्धिः। पाकुकः नंशुक इति रूपम्। भियः क्रुकन्। ञि भी भये इत्यस्मात् क्रुकन्प्रत्यय इत्यर्थः। भीरुक इति रूपम्। 'भीरुकः कातरः त्रस्तो भीरुभीरुकभीलुकाः' इत्यमरः। क्वुन्शिल्पि। शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां च गम्यमानायां क्वुन्स्यात्। अपूर्वस्य निरुपपदस्येत्यर्थः। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। अपिशब्दात्सोपपदादपि। शिल्पिन्युदाहरति—रजक इति। रञ्ज रागे इत्यस्मात् क्वुनि नलोपे अकादेशे च रूपम्। 'निर्णेजकः स्याद्रजकः शौण्डिको मण्डहारकः' इत्यमरः। सोपपदादुदाहरति–इक्षुकुट्टक इति। कुट्ट छेदने, इक्षून् कुट्टयतीति इक्षुकुट्टकः। संज्ञायामुदाहरति—चरक इति। 'पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः' इत्यमरः। चषक इति। 'चषकोऽस्त्री पानपात्रं सरकोऽप्यनुतर्षणम्' इत्यमरः। शुनक इति। शुन गताविस्यस्मात्क्वुनि रूपम्। भषक इति। भष भर्त्सने इत्यस्माद्रूपम्। 'शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः' इत्यमरः। रमे रश्च लो वा। रमु क्रीडायामित्यस्मात् क्वुन्स्यात्, धातोः रेफस्य लकारश्च वेत्यर्थः। रमकः लमक इति रूपम्। जहातेर्द्वे च। ओ हाक् त्यागे, अस्मात् क्वुन्स्यात्, धातोर्द्वित्वं च स्यादित्यर्थः। जहक इति रूपम्। ध्मो धम च। ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः, अस्मात्क्वुन्स्याद्-

कः कर्मकारः। १९४ हनो वध च। वधकः। १९५ बहुलमन्यत्रापि। 'कुह विस्मापने'। कुहकः। कृतकम्। १९६ कृपेर्वृद्धिश्चोदीचाम्। कार्षकः कृषकः। १९७ उदकं च। प्रपञ्चार्थम्। १९८ वृश्चिकृष्योः किकन्। वृश्चिकः। कृषिकः। १९९ प्राङि पणिकषः। आपणिकः पण्यविक्रयी। प्राकर्षिकः। परदारोपजीवी। २०० मुषेर्दीर्घश्च। मूषिकः आखुः। २०१ स्यमेः संप्रसारणं च। चाद्दीर्घः। सीमिकः वृक्षभेदः। २०२ क्रिय इकन्। क्रयिकः क्रेता। २०३ आङि पणिपनिपतिखनिभ्यः। आपणिकः। आपनिकः इन्द्रनीलः, किरातश्च। आपतिकः श्येनो दैवायत्तश्च। आखनिको मूषिको वराहश्च। २०४ श्यास्त्याहृञविभ्य इनच्। श्येनः। स्त्येनः। हरिणः। अविनोऽध्वर्युः। २०५ वृजेः किच्च। वृजिनम्। २०६ अजेरज च। वीभावबाधनार्थम्।

धातोर्धमादेशश्चेत्यर्थः। धमक इति रूपम्। हनो वध च। वधक इति। हन हिंसागत्योः, क्वुनि धातोर्वधादेशे च रूपम्। बहुलमन्यत्रापि। अन्यधातोरपि क्वुन्स्यात्। कुहधातोः क्वुनि कुहक इति रूपम्। कृतकमिति। कृती छेदने। कृपेर्वृद्धिश्चोदीचाम्। कृष विलेखने, अस्मात्क्वुन्, उदीचां मते वृद्धिश्चेत्यर्थः। उदीचांग्रहणाद्विकल्पोऽयं वृद्धिविधिः। कार्षकः कृषक इति रूपम्। उदकं च। उन्दी क्लेदने, अस्मात् क्वुन्। ननु क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोरित्यादिना संज्ञात्वात्सिद्धमित्यत आह—प्रपञ्चार्थमिति। वृश्चिकृष्योः किकन्। ओ व्रश्चू छेदने, कृष विलेखने आभ्यां किकन्स्यात्, वृश्चिक इति रूपम्। 'किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च शूककीटे च वृश्चिके' इत्यमरः। कृषिक इति। 'क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषिकश्च कृषीवलः' इत्यमरः। प्राङि पणिकषः। प्राङि उपपदे पण व्यवहारे स्तुतौ च, कष हिंसायामिति धातुभ्यां किकन्स्यादित्यर्थः। आपणिक इति। प्र आङ्पूर्वकषधातोः रूपम्। प्राकर्षिक इति। कषधातोः रूपम्। मुषेर्दीर्घश्च। मुष स्तेये इत्यस्मात्किकन् स्यात धातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः। मूषिक इति रूपम्। 'उन्दुरुर्मूषिकोऽप्याखुः' इत्यमरः। स्यमेः सम्प्रसारणं च। स्यमु शब्दे, अस्मात् किकन्, धातोः सम्प्रसारणं, दीर्घश्चेत्यर्थः। सीमिकइति रूपम्। क्रिय इकन्। डु क्रीञ् द्रव्यविनिमये इत्यस्मादिकन्प्रत्ययः इत्यर्थः। क्रयिक इति। गुणे अयादेशे च रूपम्। आङि पणिपनि। पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च, पत्लृ गतौ, खनु अवदारणे एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी। आङि उपपदे एतेभ्यः इकन्प्रत्ययः स्यात्। आङि उपपदेऽनेन इकना रूपसिद्धेः 'प्राङि पणिकषः' इत्यत्र पणिग्रहणं प्रपञ्चार्थम्। उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं वा तत्। श्यास्त्याहृञविभ्य इनच्। श्यैङ् गतौ, ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः, हृञ् हरणे, अव रक्षणादौ एभ्य इनच् स्यात्। श्येन इति। 'पत्री श्येन उलूकस्तु वायसारातिपेचकौ' इत्यमरः। स्त्येनश्चोरः। हरिण इति। 'मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः' इत्यमरः। वृजेः किच्च। वृजी वर्जने, अस्मात् इनच् स्यात्, स च किद्वतीत्यर्थः। वृजिनमिति।

अजिनम् । २०७ बहुलमन्यत्रापि । कठिनम् । नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् । २०७ द्यतेः 'यत्परुषि दिनम्' । दिवसोऽपि दिनम् । २०८ द्रुदक्षिभ्यामिनन् । द्रविणम् । दक्षिणः । दक्षिणा । २०९ अर्तेः किदिच्च । इरिणं शून्यम् । २१० वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च । विपिनम् । तुहिनम् । २११ तलिपुलिभ्यां च । 'तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु' । पुलिनम् । २१२ गर्वेरत उच्च । गौरादित्वान्ङीष् । गुर्विणी गर्भिणी । २१३ रुहेश्च । रोहिणः । २१४ महेरिनण्च । चादिनन् । माहिनम्-महिनम् राज्यम् । २१५ क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च । वाक् । प्राट् । श्रीः । स्रवत्यतो घृतादिकमिति स्रूः, य-

'कलुषं वृजिनैनोऽघमंहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमरः । 'वृजिनं कल्मषे क्लीबम्' इति मेदिनी । अजेरज च । अज गतिक्षेपणयोः, अस्मादिनच् अजेरजादेशश्चेत्यर्थः । न चाजेरजादेशविधानं व्यर्थमिति वाच्यम्, वीभावबाधनार्थं तदावश्यकत्वात् । 'अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री' इत्यमरः । बहुलमन्यत्रापि । अन्येभ्योऽपि धातुभ्यः इनच् वक्तव्य इत्यर्थः । कठिनमिति । कठ कृच्छ्रजीवने इत्यस्माद्रूपम् । नलिनमिति । णल गहने इत्यस्माद्रूपम् । मलिनमिति । मल धारणे इत्यस्माद्रूपम् । कुण्डिनमिति । कुडि दाहे इत्यस्माद्रूपम् । द्यतेरिति । दो अवखण्डने इत्यस्मादिनच् स्यादित्यर्थः । दिनमिति रूपम् । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । द्रु गतौ, दक्ष वृद्धौ, आभ्यामिनन् स्यादित्यर्थः । द्रविणमिति । 'हिरण्यं द्रविणं द्युम्नम्' इत्यमरः । दक्षिण इति । 'दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो दातृभोक्तरि' इत्यमरः । अर्तेः किदिच्च । ऋ गतौ, अस्मादिनन् । स च कित् । धातोरित्वं चादेशः । रपरत्वम् । इरिणमिति । 'इरिणं शून्यमूषरम्' इत्यमरः । वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च । टु वेपृ कम्पने, तुहिर् अर्दने, आभ्यामिनन् धातोर्ह्रस्वश्चेत्यर्थः । एकारस्य ह्रस्व इकारः । 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । तुहिनमिति । लघूपधगुणे ह्रस्वः । तलिपुलिभ्यां च । तल प्रतिष्ठायां, पुल महत्त्वे, आभ्यामिनन्स्यात् । तलिनशब्दार्थं विवृण्वन्नाह— तलिनं विरले स्तोक इति । पुलिनमिति । 'तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम्' इत्यमरः । गर्वेरत उच्च । गर्व मोचने, अस्मादिनन्, अकारस्य उकार आदेशश्चेत्यर्थः । स्त्रीत्वविवक्षायामाह—गौरादित्वादिति । गुर्विणीति । 'आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी' इत्यमरः । रुहेश्च । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च, अस्मादिनन् प्रत्यय इत्यर्थः । रोहिण इति । उपधागुणे रूपम् । गौरादित्वात् रोहिणी । 'अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यात्' इति वैश्यवर्गे अमरः । महेरिनण् च । मह पूजायां अस्मादिनण् स्यात् । चकारादिननपि । माहिनमिति । इनणो णित्वादुपधावृद्धिः । महिनमिति । इननि रूपम् । क्विब्वचिप्रच्छि । वच परिभाषणे, प्रच्छ ज्ञीप्सायां, श्रिञ् सेवायां, स्रु गतौ, द्रु गतौ, प्रुङ् गतौ, जु गतौ सौत्रः एषां द्वन्द्वात् षष्ठी । एभ्यः क्विप् स्यात्, दीर्घः कित्वात्प्राप्तसम्प्रसारणाऽभावश्च स्यादित्यर्थः । वागिति । क्विपः सर्व-

क्षोपकरणम् । द्रूर्हिरण्यम् । कटप्रूः कामरूपी कीटश्च । 'जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम्' । २१६ आप्नोतेर्ह्रस्वश्च । आपः । अपः । अद्भिः । अद्भ्यः । २१७ परौ व्रजेः षः पदान्ते । व्रजेः क्विब्दीर्घौ स्तः, पदान्ते तु षश्च । परिव्राट् । परिव्राजौ । २१८ हुवः श्लुवच्च । जुहूः २१९ स्रुवः कः । स्रुवः । २२० चिक्च । इकार उच्चारणार्थः । क इत्, कुत्वम् । स्रुक् । 'ध्रुवं च स्रुचश्च संमृड्ढि' । २२१ तनोतेरनश्च वः । तनोतेश्चिक्प्रत्ययः, अनो वशब्दादेशश्च । त्वक् । २२२ ग्लानुदिभ्यां डौः । ग्लौः । नौः । २२३ च्विरव्ययम् । डौरित्येव । ग्लौकरोति । 'कृन्मेजन्तः' (सू ४४६) इति सिद्धे नियमार्थमिदम् ।

लोपितया कृत्वे दीर्घे 'वचिस्वपियजादीना'मिति प्राप्तसम्प्रसारणाभावे च रूपम् । भ्राट् इति । प्रच्छधातोः क्विपि 'ग्रहिज्ये'ति सम्प्रसारणाभावे दीर्घे छस्य 'छ्वोः शूडनुनासिके च' इति शकारे व्रश्चेति षत्वे जश्त्वे चर्त्वे च रूपम् । श्रीरिति । दीर्घे रूपम् । 'क्विदिकारा'दिति ङीप् तु न शङ्क्यः । कुतः य इकार इति व्याख्यानात्, अत्र इकारस्य क्विद्वयवत्वं नास्ति, क्विप्रत्ययस्तु सर्वलुप्तः । स्रूरिति । स्रुधातोर्दीर्घे रूपम् । द्रूरिति । द्रुधातोः रूपम् । जूशब्दार्थं विश्वमेदिनीकोशमाह—जूराकाशे सरस्वत्यामिति । आप्नोतेर्ह्रस्वश्च । आप्लृ व्याप्तौ, अस्मात्क्विप् स्यात्, प्रकृतेर्ह्रस्वश्चेत्यर्थः । आप इति । अप्तृन्निति दीर्घः । ह्रस्वश्रवणायाह—अप इति अद्भिरिति । 'अपो भि' इति तकारादेशः, जश्त्वम् । परौ व्रजेः षः पदान्ते । परावुपपदे व्रज गतावित्यस्मात् क्विप् दीर्घश्च भवतः । पदान्तस्य तु जकारस्य षकारश्चेत्यर्थः । पदान्तविषये षत्वे कृते उदाहरति—परिव्राडिति । जश्त्वचर्त्वे इति भावः । परिव्राजाविति । पदान्तत्वाऽभावान्न षत्वम् । हुवः श्लुवच्च । हु दानादनयोः, अस्मात्क्विप्, धातोर्दीर्घः, श्लुवत्त्वं च भवतीत्यर्थः । जुहूरिति । श्लुवद्भावाद्द्विर्वचने अभ्यासह्रस्वे च रूपम् । स्रुवः कः । स्रु गतावित्यस्मात् कप्रत्यय इति भावः । स्रुव इति । कित्वाद्गुणाऽभावे उवङि च रूपम् । 'ध्रुवोऽपभृज्जुहूर्ना तु स्रुवो भेदाः स्रुचः स्त्रियः' इत्यमरः । अयं स्रुवोऽभिजिहर्ति होमानिति मूल एव जुहोत्यादिव्याख्याप्रकरणे उक्तम् । चिक् च । स्रुव इत्यनुवर्तते । स्रु गतावित्यस्मात् चिक्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । कित्वं गुणनिषेधार्थम् । इकार उच्चारणार्थः । चस्य कुत्वे च स्रुक् इति रूपम् । तनोतेरनश्च वः । चिगित्यनुवर्तते । तनु विस्तारे इत्यस्मात् चिक्प्रत्ययः । तनूधात्ववयवस्य अन् इति संघातस्य च इत्यकारविशिष्टः संघातो भवतीत्यर्थः । चस्य कुत्वे च रूपमाह—त्वगिति । 'स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा' इत्यमरः । ग्लानुदिभ्यां डौः । ग्लै हर्षक्षये, णुद प्रेरणे, आभ्यां डौप्रत्यय इति भावः । ग्लौरिति । टेरिति टिलोपः । 'ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः' इत्यमरः । नौरिति । टिलोपे रूपम् । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः । च्विरव्ययम् । डौरित्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तपरम् । डौप्रत्ययान्तं शब्दस्वरूपं च्व्यन्तं चेदव्ययसंज्ञकं स्या-

उणादिप्रत्ययान्तश्च्व्यन्त एवेति। २२४ रातेर्डैः। राः। रायौ। रायः। २२५ गमेर्डोः। 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः। स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि। नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु'। बाहुलकाद्द्युतेरपि डोः। 'द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः' इति कोषः। २२६ भ्रमेश्च डूः। भ्रूः। चाद्गमेः। अग्रेगूः। २२७ दमेर्डोसिः। दोः। दोषौ। २२८ पणेरिज्यादेश्च वः। वणिक्। स्वार्थेऽण्। 'नैगमो वाणिजो वणिक्'। २२९ वशेः कित्। 'उशिगग्नौ घृतेऽपि च'। २३० भृञ ऊच्च। भूरिक् भूमिः। २३१ जसिसहोरुरिन्। जसुरिर्वज्रम्। सहुरिरादित्यः पृथिवी च। २३२ सुयुरुवृञो युच्। सवनश्चन्द्रमाः। यवनः। रवणः कोकिलः। वरणः। २३३ अशेः रश च। अश्नो-

---

दित्यर्थः। ग्लौकरोतीति। अग्लौः ग्लौः सम्पद्यते तथा करोतीत्यर्थः। अव्ययत्वप्रयोजनं तु सुपो लुक्। अस्य नियमार्थत्वमाह—कृन्मेजन्त इत्यादिना। नियमाकारमाह—उणादिप्रत्ययान्त इत्यादिना। च्व्यन्त एवेति। तेन नौर्ग्लौरित्यादौ नाव्ययत्वम्। रातेर्डैः। रा दाने इत्यस्मात् डैप्रत्ययो भवतीत्यर्थः। राः इति। 'रायो हलि'त्यात्वम्। 'अर्थरैविभवा अपि' इत्यमरः। गमेर्डोः। गम्लृ गतावित्यस्मात् डोप्रत्यय इत्यर्थः। गौरिति। टिलोपे 'गोतो णि'दिति णिद्वद्भावे वृद्धौ च रूपम्। गोशब्दार्थं विवृण्वन् केशवोक्तमाह—गौर्नादित्ये इत्यादिना। 'गौरिला कुम्भिनी क्षमा' 'अनड्वान् सौरभेयी गौः' माहेयी सौरभेयी गौः' इति चामरः। द्यौरिति रूपमाह—बाहुलकादिति। द्युत दीप्तावित्यस्मात्प्रत्यये टिलोपे च रूपम्। 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रम्' इत्यमरः। भ्रमेश्च डूः। भ्रमु अनवस्थाने, चात् गम्लृ गतौ, आभ्यां डूप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। डित्वाट्टिलोपः। भ्रूरिति। 'ऊर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियाम्' इत्यमरः। अग्रेगूरिति। सेवक इत्यर्थः। दमेर्डोसिः। दमु उपशमे, अस्माड्डोसिप्रत्यय इत्यर्थः। डित्वाट्टिलोपः। 'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः। पणेरिज्यादेश्च वः। पण व्यवहारे स्तुतौ च, अस्मात् इजिप्रत्ययः। आदेः पकारस्य वकारश्चेत्यर्थः। वणिक् इति कुत्वे चर्त्वे च रूपम्। अमरकोशस्थवाणिज इत्यस्योपपत्तिमाह—स्वार्थेऽणिति। वशेः कित्। वश कान्तावित्यस्मात् इजिः, स च कित्स्यात् कित्त्वात्सम्प्रसारणम्, कुत्वचर्त्वे। भृञ ऊच्च। 'भृञ् भरणे' अस्मादिजिः कित्स्यात्, धातोरृकारः ऊत्तादेशश्च। भूरिगिति। उरत्वं रपरत्वम्। जसिसहोरुरिन्। जसु मोक्षणे, षह मर्षणे, आभ्यामुरिन्प्रत्यय इत्यर्थः। सुयुरुवृञो युच। षुञ् अभिषवे, यु मिश्रणे, रु शब्दे, वृञ् वरणे, एभ्यो युच्प्रत्यय इत्यर्थः। 'युवोरनाकौ' इति अनादेशः। गुणे अवादेशे च सवनमिति रूपम्। 'अभिषवः सवनं च सा' इत्यमरः। 'यवनं स्वभरे स्नाने सोमनिर्दलनेऽपि च' इति मेदिनी। यवनो म्लेच्छविशेषः। रवणः इति। 'रषाभ्याम्' इति णत्वम्। 'रवणः शब्दनो नान्दी' इत्यमरः। वरण इति। गुणः रपरत्वं णत्वम्। 'सेतौ च

तेर्युच्स्यात् रशादेशश्च । रशना काञ्ची । जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवान् । २३४ उन्देर्नलोपश्च । ओदनः । २३५ गमेर्गश्च । गमेर्युच्स्याद्गश्चादेशः । गगनम् । २३६ बहुलमन्यत्रापि । युच्स्यात् । स्यन्दनः । रोचना । २३७ रञ्जेः क्युन् । रजनम् । २३८ भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि । भुवनम् । सुवनः आदित्यः । धुवनो वह्निः । निधुवनं सुरतम् । भृज्जनमम्बरीषम् । २३९ कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्युः । किरणः । पुरणः समुद्रः । वृजनमन्तरिक्षम् । मन्दनं स्तोत्रम् । निधनम् । २४० धृषेर्धिष् च संज्ञायाम् । धिषणो गुरुः । धिषणा धीः । २४१ वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च । अतिप्रत्ययान्ताः । 'पृषु सेचने' गुणाभावः । पृषन्ती । बृहत् । महान् । गमेर्जगादेशः । जगत् । २४२

वरणे वेणी नदीभेदकचोच्चये' इत्यमरः । 'प्राकारो वरणः सालः' इति च । अशे रश च । अशू व्याप्तौ इत्यस्मात् युच् स्यात् प्रकृते रशादेशश्चेत्यर्थः । नायमादेशः शित्, सर्वादेशत्वं त्वनेकाल्त्वात् । रशनेति । 'स्त्री कट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा' इत्यमरः । जिह्वावाची त्विति । 'रसज्ञा रसना जिह्वा' इति प्रसिद्ध इति भावः । दन्त्यसकारेति । रस आस्वादने चौरादिकः । ततो नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्यये अनादेशे रूपमिति भावः । उन्देर्नलोपश्च । उन्दी क्लेदने, अस्मात् युच्, धातोर्नकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । उपधागुणः । ओदन इति । 'ओदनोऽस्त्री सदीदिविः' इत्यमरः । गमेर्गश्च । गम्लृ गतावित्यस्माद्युच्प्रत्ययः गश्चान्तादेश इत्यर्थः । 'नभोऽन्तरिक्षं गगनम्' इत्यमरः । बहुलमन्यत्रापि । स्यन्दन इति । स्यन्दू प्रस्रवणे इत्यस्मात् युजिति भावः । रोचनेति । रुच दीप्तावित्यस्मात्प्रत्ययः । रञ्जेः क्युन् । रञ्ज रागे अस्मात्क्युन्स्यात् । रजनमिति । कित्त्वान्नलोप इति भावः । ल्युटि तु रञ्जनमिति भावः । 'रञ्जनं रक्तचन्दनम्' इत्यमरः । भूसूधू । भू सत्तायां, षूङ् प्राणिप्रसवे, धूञ् कम्पने, भ्रस्ज पाके, एभ्यः क्युन्स्यात् । भुवनमिति । कित्त्वान्न गुणः । उवङिति भावः । 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः । एवं सुवन इत्यपि । निधुवनमिति । 'मैथुनं निधुवनं रतम्' इत्यमरः । भृज्जनमिति । क्युनः कित्त्वात् 'ग्रहिज्येति'ति सम्प्रसारणम् । सस्य जश्त्वेन दः । दस्य श्चुत्वेन जः । कॄपॄवृजि । कॄ विक्षेपे, पॄ पालनपूरणयोः, वृजी वर्जने, 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु, निपूर्वंकडुधाञ्धारणपोषणयोः' एभ्यः क्युप्रत्यय इत्यर्थः । किरण इति । इत्वं रपरत्वम् णत्वम् । पुरण इति । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम् । निधनमिति । 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः । निधनं कुलनाशयोः' इत्यमरः । धृषेर्धिष् च सञ्ज्ञायाम् । ञि धृषा प्रागल्भ्ये, अस्मात्क्युः, धातोर्धिषादेशश्च । धिषण इति । 'गीष्पतिर्धिषणो गुरुः' इत्यमरः । धिषणेति । 'बुद्धिर्मनीषा धिषणा' इत्यमरः । वर्तमाने । पृषु सेचने, बृह वृद्धौ, मह पूजायां, गम्लृ गतौ, एभ्यः अतिप्रत्यय इत्यर्थः । शतृवच्चेति । तेन उगित्त्वान्नुमिति भावः । अतिप्रत्यये कधूप-

संश्चत्तृपद्वेहत्। एते निपात्यन्ते। पृथक्करणं शतृवद्भावनिवृत्त्यर्थम्। सश्चि-नोतेः सुट्। इकारलोपः। संश्चत् कुहकः। तृपत् छत्रम्। विपूर्वात् हन्तेष्टिलोपः, इत ए च। 'वेहद्गर्भोपघातिनी'। २४३ **छन्दस्यसानच्शुजृभ्याम्।** शवसानः पन्थाः। जरसानः पुरुषः। २४४ **ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित्।** ऋञ्ज-सानो मेघः। वृधसानः पुरुषः। मन्दसानोऽग्निर्जीवश्च। सहसानो यज्ञो मयूरश्च। २४५ **अर्तेर्गुणः शुट् च।** अर्शसानोऽग्निः। २४६ **सम्यानच्स्तुवः।** संस्त-वानो वाग्मी। २४७ **युधिबुधिदृशिभ्यः किच्च।** युधानः। बुधानः। दृशानो लोकपालकः। २४८ **हुर्छेः सनो लुक् छलोपश्च।** जुहुराणश्चन्द्रमाः। २४९ **श्वितेर्दश्च।** शिश्विदानः पुण्यकर्मा। २५० **तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चाऽनिटौ।** शंसेः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ स्तः तौ चाऽनिटौ। शंस्ता स्तोता। शंस्तरौ। शंस्तरः। क्षदिः सौत्रो धातुः, शकलीकरणे भक्षणे च।

धगुणमाशङ्क्याह—गुणाभाव इति। निपात्यत इति शेषः। शतृवत्त्वातिदेशस्य फल-प्रदर्शनायाह—पृषन्तीति। गम्धातोरतिप्रत्यये जगादेशे च जगदिति रूपम्। लटः शत्तरि तु महतीत्यादौ शपि 'आच्छीनद्योः' इति नुम् स्यात्। अतिप्रत्यये तु तस्यार्धधातुकतया न शप्। संश्चत्तृपद्वेहत्। चिञ् चयने, तृप प्रीणने, हन हिंसा-गत्योः, एते अतिप्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः। ननु पूर्वसूत्र एव पठितव्ये पृथक् पठनं व्यर्थमित्यत आह—पृथक्करणमिति। संश्चदित्यत्राह—इकारलोप इति। वेहदित्य-त्राह—इत ए इति। विशब्दसम्बन्धिन इकारस्येत्यर्थः। छन्दस्य। शु गतौ, जॄष् वयो-हानौ आभ्यामसानच्प्रत्यय इत्यर्थः। ऋञ्जिवृधि। ऋजि गतौ, वृधु वृद्धौ, मदी हर्षे, षह मर्षणे, एभ्यः असानच्प्रत्ययः कित्स्यादित्यर्थः। अर्तेर्गुणः। ऋ गतौ, अस्मात् असानच्प्रत्ययः, धातोर्गुणः, प्रत्ययस्य सुडागमश्चेत्यर्थः। सम्यानच् स्तुवः। समि उपपदे ष्टुञ् स्तुतावित्यस्मात् आनच्प्रत्यय इत्यर्थः। गुणेऽवादेशः। युधिबुधि। युध सम्प्रहारे, बुधिर् अवबोधने, दृशिर् प्रेक्षणे, एभ्यः आनच् कित्स्यादित्यर्थः। युधान इति। हुर्छेः सनो। हुर्छा कौटिल्ये, अस्मात्सन्नन्तात् आनच् स्यात्, सनो लुक्, छलोपश्च। जुहुराण इति। प्रत्ययलक्षणेन सनमाश्रित्य द्वित्वम्। नच 'न लुमता' इति निषेधः। लुमप्रत्यये परतः तन्निमित्ताङ्गसञ्ज्ञकस्य कार्यं नेति तदर्थात्। द्वित्वं तु न सनि परतः तन्निमित्ताङ्गसञ्ज्ञस्य विधीयते, अपि तु तदन्तस्य। श्वितेर्दश्च। श्विता वर्णे, अस्मात् सन्नन्तादानच् सनो लुक्, तकारस्य दकारश्च। शिश्विदान इति। पूर्ववद्द्वित्वम्। 'शिश्विदानः पुण्यकर्मा चपलश्चिकुरः समौ' इत्यमरः। शिश्विदा-नोऽकृष्णकर्मेति क्वचित्पाठः। तस्याप्येष एवार्थः। तृन्तृचौ शंसि। शंसु स्तुतौ, क्षदधातुः सौत्रः, आभ्यां तृन्तृचौ क्रमात्स्तः। तौ चाऽनिटावित्यर्थः। शस्तेति। तृन्।

अनुदात्तेत्। 'दृक्ये चक्षदानम्' इति मन्त्रात्। 'उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते' इति ब्राह्मणाच्च। 'क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वास्थे वैश्यायामपि शूद्रजे'। **२५१ बहुलमन्यत्रापि।** मन्-मन्ता। हन्-हन्ता। इत्यादि। **२५२ नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ।** न पतन्त्यनेन पितरो नरके इति नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च। नयतेः षुग्गुणश्च, नेष्टा। त्विषेरितोऽत्वम्, त्वष्टा। होता। पोता, ऋत्विग्भेदः। भ्राजतेर्जलोपः भ्राता। जायां माति जामाता। 'मान पूजायाम्' न लोपः। माता। पातेराकारस्येत्वम्। पिता। दुहेस्तृच्, इट् गुणाऽभावश्च। दुहिता। **२५३ सुञ्यसेर्ऋन्।** स्वसा। **२५४ यतेर्वृद्धिश्च।** याता। 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्'। **२५५ नञि च नन्देः।** न नन्दति ननान्दा। इह वृद्धिर्नानुवर्तते इत्येके। 'ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा' इति शब्दार्णवः। **२५६ दिवेर्ऋः।** देवा। देवरः। 'स्वामिनो देवृदेवरौ' इत्यमरः। **२५७ नयतेर्डिच्च।** ना। नरौ। नरः। **२५८ सव्ये स्थश्छन्दसि।** 'अम्बा-

---

शंस्तराविति। ऋन्तृच्निति सूत्रे नप्त्रादिग्रहणं नियमार्थं 'औणादिकतृन्तृजन्तानां यद्युपधादीर्घस्तर्हि नप्त्रादीनामेवे'ति। तस्मादत्र न दीर्घ इति भावः। प्रशास्तारावित्यादौ तु आदिग्रहणात्तृचि दीर्घो भवत्येव, नप्त्रादिषु पाठात्। क्षत्तेति। 'नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः। नप्तृनेष्टृत्वष्टृ। एते तृन्तृजन्ता निपात्यन्ते। नप्तृशब्दस्य व्युत्पत्तिमाह—न पतन्त्यनेनेति। नञि उपपदे पत्लृ गतावित्यस्मात्तृनि नञः प्रकृतिभावः। अच्छन्दलोपश्च निपात्यते। नेष्टेत्यत्राह—नयतेरिति। णीञ् प्रापणे इत्यस्मात्प्रत्ययः। त्वष्टेत्यत्राह—त्विषेरितोऽत्वमिति। त्विष दीप्तावित्यस्मात् प्रत्यये इकारस्य अकार इत्यर्थः। होतेति। 'हु दानादनयो'रित्यस्मात् प्रत्ययः गुण इति भावः। पोतेति। पूञ् पवने इत्यस्मात् प्रत्ययः। भ्रातेत्यत्राह—भ्राजतेरिति। भ्राजृ दीप्तावित्यस्मात् प्रत्ययः। सुञ्यसेर्ऋन्। सावुपपदे असु क्षेपणे इत्यस्मात् ऋन्प्रत्यय इत्यर्थः। स्वसेति। यणादेशः अप्तृन्निति दीर्घः। यतेर्वृद्धिश्च। यती प्रयत्ने, अस्मात् ऋन् वृद्धिश्चेत्यर्थः। यातेत्यस्यार्थमाह—भार्यास्त्विति। अमरकोशोऽयम्। नञि न नन्देः। टु नदि समृद्धौ, अस्मान्नञ्युपपदे ऋन्। न नन्दतीति। 'सेवायां कृतायामपी'ति शेषः। ऋनि वृद्धिरप्यनेनैव पूर्वसूत्रादनुवृत्तेः। मतान्तरमाह—इहेति। अत्र मानमाह—ननान्दा तु स्वसा पत्युरिति। दिवेर्ऋः। दिवु क्रीडादिषु, अस्मात् ऋप्रत्ययो भवतीत्यर्थः। ऋनि प्रकृते ऋविधिः नित्स्वराऽभावार्थम्। 'स्वामिनो देवृदेवरौ' इत्यमरः। नयतेर्डिच्च। णीञ् प्रापणे, अस्मात् ऋप्रत्ययः, स च डित्स्यादित्यर्थः। डित्त्वं टिलोपार्थम्। 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नराः' इत्यमरः। सव्ये स्थश्छन्दसि। ष्ठा गतिनिवृत्तौ, अस्मात् सव्यशब्दे उपपदे ऋप्रत्ययः, स

म्ब–' (सू२९१८) इत्यत्र 'स्थास्थिन्स्थूणामुपसंख्यानम्' (वा ४९६१)। सव्येष्ठा सारथिः। सव्येष्ठरौ। सव्येष्ठरः। २५९ **अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः**। अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात्। अरणिरग्नेर्योनिः। सरणिः। धरणिः। धमनिः। अमनिर्गतिः। अशनिः। अवनिः। तरणिः। बाहुलकाद्रजनिः। २६० **आङि शुषेः सनश्छन्दसि**। आशुशुक्षणिरग्निर्वातश्च। २६१ **कृषेरादेश्च चः**। चर्षणिर्जनः। २६२ **अदेर्मुट् च**। अद्मनिः अग्निः। २६३ **वृतेश्च**। वर्तनिः। गोवर्धनस्तु चकारान्मुट् वर्त्मनिरित्याह। २६४ **क्षिपेः किच्च**। क्षिपणिरायुधम्। २६५ **अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः**। अर्चिर्ज्वाला। इदन्तोऽप्ययम्। 'अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः'। शोचिर्दीप्तिः। हविः। सर्पिः। 'इस्मन्–' (सू २९८५) इति ह्रस्वः। छदिः पटलम्। छर्दिर्वमनव्याधिः। इदन्तोऽपि। 'छर्द्यतीसारशूलवान्'। २६६ **बृंहेर्नलोपश्च**। 'बर्हिर्ना कुशशुष्मणोः'। २६७ **द्युतेरिसिन्नादेश्च जः**। ज्योतिः। २६८ **वसौ रुचेः संज्ञायाम्**।

च डिदित्यर्थः। सव्येष्ठ इति स्थले षत्वार्थमाह—अम्बाम्बेत्यत्रेति। तत्पुरुषे कृतीत्यलुक्। 'नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः। सव्येष्ठदक्षिणस्थौ च' इत्यमरः। अर्तिसृधृ। ऋ गतौ, सृ गतौ, धृञ् धारणे, धमिर्धातुः सौत्रः, अम गतौ, अश भोजने, अव रक्षणे, तॄ प्लवनतरणयोः, एभ्यः अनिप्रत्यय इत्यर्थः। अरणिरिति। 'निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः' इत्यमरः। आङि शुषेः। आङि उपपदे शुष शोषणे इत्यस्मात्सन्नन्तादनिप्रत्यय इत्यर्थः। आशुशुक्षणिरिति। शुशुक्षेति सन्नन्तम्। 'रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः' इत्यमरः। कृषेरादेश्च चः। 'कृष विलेखने' अस्मादनिप्रत्यय इत्यर्थः। ककारस्य चकारश्च। चर्षणिरिति। 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणः। अदेर्मुट् च। अद भक्षणे, अस्मादनिप्रत्ययः, मुडागमश्च प्रत्ययस्य भवतीत्यर्थः। वृतेश्च। वृतु वर्तने, अस्मादनिप्रत्यय इत्यर्थः। 'सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च' इत्यमरः। वर्तनीत्यत्र 'कृदिकारादि'ति ङीष्। क्षिपेः किच्च। क्षिप प्रेरणे, अस्मादनिप्रत्ययः, स च किद्भवतीत्यर्थः। कित्त्वान्न गुणः, क्षिपणिः। अर्चिशुचि। अर्च पूजायां, शुच शोके, हु दानादनयोः, सृप्लृ गतौ, छद अपवारणे ण्यन्तः, छर्द वमने, एभ्यः इसिप्रत्यय इत्यर्थः। अर्चिरिति। सान्तोऽयम्। 'ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः' इत्यमरः। इदन्तोऽप्ययमिति। ण्यन्तादर्चः अच इरिति इप्रत्यये साधुरिति भावः। छादि इति ण्यन्तादिसि णिलोपे उपधाह्रस्वार्थमाह—इस्मन्निति। छर्द्यतीसारेति। छर्दिश्चातिसारश्च शूलं च यस्य सन्तीति विग्रहः। बृंहेर्नलोपश्च। बृहि वृद्धौ, अस्मादिसिः, नकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। बर्हिरिति। उपधागुणे रूपम्। द्युतेरिसिन्नादेश्च जः। द्युत दीप्तौ, अस्मादिसिन्प्रत्ययः। आदेर्दकारस्य जकारश्चेत्यर्थः। वसौ रुचेः

वसुरोचिर्यज्ञः । २६९ **भुवः कित्** । भुविः समुद्रः । २७० **सहो धश्च** । सधिरनड्वान् । २७१ **पिबतेस्थुक्** । 'पाथिश्चक्षुःसमुद्रयोः' । २७२ **जनेरुसिः** । जनुर्जननम् । २७३ **मनेर्धश्छन्दसि** । मधुः । २७४ **अर्तिपॄवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्** । अरुः । परुर्ग्रन्थिः । वपुः । यजुः । तनुः । तनुषी । तनूंषि । धनुरस्त्रियाम् । 'धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति' । सान्तस्योदन्तस्य वा रूपम् । 'तपुः सूर्याऽग्निशत्रुषु । २७५ **एतेर्णिच्च** । आयुः । आयुषी । २७६ **चक्षेः शिच्च** । शित्वात् सार्वधातुकत्वेन ख्याञ्बाधः । चक्षुः । २७७ **मुहेः किच्च** । मुहुरव्ययम् । २७८ **बहुलमन्यत्रापि** । आचक्षुः । परिचक्षुः । २७९ **कॄगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच्** । 'कर्वरो व्याघ्ररक्षसोः' । गर्वरोऽहङ्कारी । शर्वरी रात्रिः । 'वर्वरः प्राकृतो जनः' । चत्वरम् । २८० **नौ सदेः** । 'निषद्वरस्तु जम्बालः' । निषद्वरी रात्रिः । इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥

अथ उणादिषु तृतीयः पादः ।

२८१ **छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्व-**

सञ्ज्ञायाम् । वसुशब्दे उपपदे रुच दीप्तावित्यस्मादिसिन् प्रत्ययः स्यात्सञ्ज्ञायामित्यर्थः । वसुरोचिरिति । भुवः कित् । 'भू' सत्तायामित्यस्मात् इसिन्प्रत्ययः, स च कित् भवतीत्यर्थः । किस्वान्न गुणः । सहो धश्च । षह मर्षणे इत्यस्मात् इसिन्प्रत्ययः, अन्त्यस्य धकारश्चेत्यर्थः । पिबतेस्थुक् । पा पाने, अस्मादिसिन्, धातोश्च थुगागम इत्यर्थः । पाथिरिति रूपम् । जनेरुसिः । जनी प्रादुर्भावे अस्मादुसिप्रत्यय इत्यर्थः । मनेर्धश्छन्दसि । मनु अवबोधने, अस्मादुसिप्रत्ययः धातोरन्तादेशश्च धकार इत्यर्थः । अर्तिपॄवपि । ॠ गतौ, पॄ पालनपूरणयोः, डु वप् बीजसन्ताने, यज देवपूजनादौ, तनु विस्तारे, धन धान्ये, तप सन्तापे, एभ्य उसिप्रत्ययः स्यात् । स च नित् भवतीत्यर्थः । नित्वं स्वरार्थम् । एतेर्णिच्च । इण् गतावित्यस्मादुसिप्रत्ययः, स च णिद्भवतीत्यर्थः । णित्वाद्वृद्धिः । आयुरिति । चक्षेः शिच्च । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि अस्मादुसिः । स च शिद्भवतीत्यर्थः । शित्वफलमाह—सार्वधातुकत्वेनेति । चक्षते रूपादिकमनुभवत्यनेनेति चक्षुः । मुहेः किच्च । मुह वैचित्त्ये, अस्मादुसिः, स च किदित्यर्थः, कित्त्वान्न गुणः । 'मुहुः पुनः पुनः शश्वत्' इत्यमरः । कॄगॄश । कॄ विक्षेपे, गॄ निगरणे, शॄ हिंसायां, वृञ् वरणे, चते याचने, एभ्यः ष्वरच् स्यादित्यर्थः । षित्वं ङीषर्थम् । नौ सदेः । नावुपपदे षद्लृ विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्मात् ष्वरच् स्यादित्यर्थः । षित्वफलं दर्शयन्नुदाहरति—निषद्वरी रात्रिरिति । इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः छित्वरछत्वरधीवर । एते ष्वरच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः ।

रसंयद्वराः । एकादेश ष्वरच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । छिदिर् छद अनयोस्तकारोऽन्तादेशः, छिदेर्गुणाभावश्च । छित्वरो धूर्तः । 'छत्वरो गृहकुञ्जयोः' । धीवरः कैवर्तः । पीवरः स्थूलः । मीवरो हिंसकः । चिनोतेर्दीर्घश्च । चीवरं भिक्षुकप्रावरणम् । तीवरो जातिविशेषः । नीवरः परिव्राट् । गाहतेर्ह्रस्वत्वम् । गह्वरम् । कटे वर्षादौ । कट्वरं व्यञ्जनम् । यमेर्दकारः संयद्वरो नृपः । पदेः सम्पद्वर इत्येके ।
२८२ इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् । 'इनः सूर्ये नृपे पत्यौ' । सिनः काणः । जिनः अर्हन् । दीनः । उष्णः । ऊनः । २८३ फेनमीनौ । एतौ निपात्येते । स्फायतेः फेनः । मीनः । २८४ कृपेर्वर्णे । कृष्णः । २८५ बन्धेर्ब्रधिबुधी च । ब्रध्नः ।

निपातनमेवाह—अनयोस्तकार इति । छिदिर् द्वैधीकरणे, छद अपवारणे, आभ्यां ष्वरच्प्रत्ययः, तत्सन्नियोगेन धातोस्तकारोऽन्तादेशः गुणाऽभावश्च निपात्यत इत्यर्थः । 'छित्वरश्छेदने द्रव्ये धूर्ते वैरिणि च त्रिषु' इति मेदिनी । धीवर इति । डु धाञ् धारणपोषणयोः, अस्मात् ष्वरचि धातोरन्त्यस्य ईत्वं निपात्यत इत्यर्थः । एवं पा पाने, मा माने, आभ्यां ष्वरचि ईत्वं निपात्यत इति बोध्यम् । 'कैवर्ते दाशधीवरौ' 'पीवत्नी तु स्थूलपीवरे' इत्यमरः । मीवर इति । डु मीञ् हिंसायामित्यस्मादपि ष्वरचि साधुः । चीवरमिति । चिञ् चयने इत्यस्मात् श्नुविकरणात् ष्वरचि दीर्घो निपात्यत इत्यर्थः । तीवर इति । 'तायृ पूजानिशामनयो'रित्यस्मात् ष्वरचि, 'लोपो व्योः' इति यलोपे, ईत्वं निपात्यते । यद्वा, तीवधातोः प्रत्यये 'लोपो व्योः' इति वलोपे रूपम् । नीवर इति । णीञ् प्रापणे इत्यस्मात् ष्वरचि रूपम् । गह्वरेत्यत्राह—गाहतेरिति । गाहू विलोडने इत्यस्मादिति भावः । 'गह्वरं गण्डशैलास्तु' इत्यमरः । षित्त्वान्ङीषि गह्वरीति रूपम् । 'विपुला गह्वरी धात्री' इत्यमरः । कट्वरेति । कटे वर्षादौ, अस्मात्प्रत्ययः । संयद्वर इत्यत्राह—यमेर्दकार इति । इण्सिञ्जि । 'इण् गतौ, षिञ् बन्धने, जि जये, दीङ् क्षये, उष दाहे, अव रक्षणे, एभ्यः नक्प्रत्यय इत्यर्थः । कित्त्वान्न गुणः । इन इति । 'इनो भगो धामनिधिश्चांशुमालिब्जिनीपतिः' । 'इनः सूर्ये प्रभौ राजा' इत्यमरः । जिन इति । 'मारजिल्लोकजिज्जिनः इत्यमरः । दीन इति । 'निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः' इत्यमरः । ऊन इति । अवधातोरूपम् । नकः कित्त्वात् 'ज्वरत्वर' इत्यूठ् । फेनमीनौ । स्फायी वृद्धौ, मीञ् हिंसायाम्, आभ्यां नकि एतौ निपात्येते इत्यर्थः । आद्ये स्फाय् इत्येतस्य फे इत्यादेशः । 'डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः' इत्यमरः । कृपेर्वर्णे । 'कृप विलेखने' अस्मात् वर्णेऽभिधेये नक् स्यादित्यर्थः । 'कृष्णे नीलाऽसितश्यामकालश्यामलमेचकाः' इत्यमरः । बन्धेर्ब्रधिबुधी च । बन्ध बन्धने, अस्मान्नक् स्यात्, प्रकृतेर्बुधि ब्रधि इत्यादेशौ च भवत इत्यर्थः । ब्रध्न इति । 'भास्क-

बुध्नः । २८६ धापवस्यज्यतिभ्यो नः । 'धाना भृष्टयवे स्त्रियः' । पर्णं पत्रम् । पर्णः, किंशुकः । 'वस्नो मूल्ये वेतने च' । अजेर्वी । वेनः । अत्नः आदित्यः । बाहुलकाच्छृणोतेः । श्रोणः पङ्गुः । २८७ लक्षेरट् च । लक्षेश्चुरादिण्यन्तान्नः स्यात्तस्याऽडागमश्च । चान्मुडित्येके । 'लक्ष्मणं नाम्नि चिन्हे च' । लक्षणो लक्ष्मणश्च रामभ्राता । 'लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा' । २८८ वनेरिच्चोपधायाः । वेना नदी । २८९ सिवेष्टेर्यू च । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः । स्यून आदित्यः । बाहुलकात्केवलो नः । ऊठ् । अन्तरङ्गत्वाद्यण् । गुणः । स्योनः । २९० कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् । कर्णः । वर्णः । 'जर्णश्चन्द्रे च वृक्षे च' । सेना । द्रोणः । पन्नो नीचैर्गतिः । अन्नमोदनः । स्वप्नो निद्रा । २९१ धेट इच्च । 'धेनः सिन्धुर्नदी धेना । २९२ तृषिशुषिरसिभ्यः कित् ।

शेऽहस्करो ब्रध्नः' इत्यमरः । बुध्न इति । 'शिरोऽग्रं शिखरं वा ना मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकम्' इत्यमरः । धापृवस्यज्यतिभ्यो नः । डु धाञ् धारणपोषणयोः, पृ पालनपूरणयोः, वस निवासे, अज गतौ, अत सातत्यगमने, एभ्यो न प्रत्यय इत्यर्थः । नकि प्रकृते नप्रत्ययविधानं वेन इत्यादौ गुणार्थं, वस्न इत्यत्र सम्प्रसारणाऽभावार्थं च । धाना इत्यत्र अमरकोशमाह—धाना भृष्टयवे स्त्रिय इति । वस्न इति । 'मूल्यं वस्नोऽप्यवक्रयः' इत्यमरः । वेन इति । अजेर्वी आदेशः । श्रोण इति । 'पृश्निरल्पतनौ श्रोणः पङ्गौ मुण्डस्तु मुण्डिते' इत्यमरः । लक्षेरट् च । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः, लक्ष आलोचने, आभ्यां चुरादिण्यन्ताभ्यां नप्रत्ययः स्यादित्यर्थः, अडागमश्च प्रकृतेः । लक्ष्मण इति रूपसिध्यर्थमाह—चान्मुडिति । वनेरिच्चोपधायाः । वन षण सम्भक्तौ, अस्मान्नप्रत्ययः, उपधाया इत्वं चेत्यर्थः । वेन्नेति । उपधाया इत्वे गुणः । सिवेष्टेर्यू च । षिवु तन्तुसन्ताने, अस्मान्नप्रत्ययः टेरिवु इत्यस्य स्थाने यू आदेशश्चेत्यर्थः । स्यून इत्यत्र यू आदेशे कृते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणमाशङ्क्याह—दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादिति । यदि गुण इष्टस्तर्हि यु इति ह्रस्वमेव विदधीत, गुणे कृते विशेषाऽभावात् । एवं सति दीर्घोच्चारणं गुणाऽभावार्थं विज्ञायेतेति भावः । ननु तर्हि कथं स्योन इति अत्राह—बाहुलकात् केवलो न इति । 'यू' आदेशरहित इत्यर्थः । एवञ्च, नप्रत्यये च्छ्वोरिति वस्य ऊठि गुणात्पूर्वमन्तरङ्गत्वात् यणि गुणे च रूपमिति भावः । कृवृजृसिद्रु । कॄ विक्षेपे, वृञ् वरणे, वृ इति पाठे तु वृ वरणे, जॄष् वयोहानौ, षिञ् बन्धने, द्रु गतौ, पन स्तुतौ, अन प्राणने, ञि ष्वप् शये, एभ्यो नप्रत्ययः स्यात्, स च निदित्यर्थः । नित्त्वं स्वरार्थम् । वर्ण इति । 'रषाभ्याम्' इति णत्वम् । धेट इच्च । धेट् पाने, अस्मान्नप्रत्ययः स्यात् , इकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । धेन इति । इकारस्य गुणे रूपम् । इत्वाऽविधाने तु आदेच इत्यात्त्वं स्यादिति भावः । तृषिशुषिरसिभ्यः । ञि तृषा पिपासायां, शुष शोषणे, रस शब्दे, एभ्यो नप्रत्ययः स्यात् , स च किद्-

तृष्णा। शुष्णः सूर्यो वह्निश्च। रस्नं द्रव्यम्। २९३ **सुञो दीर्घश्च**। सूना वधस्थानम्। २९४ **रमेस्त च**। रमयतीति रत्नम्। २९५ **रास्नासास्नास्थूणावीणाः**। रास्ना गन्धद्रव्यम्। सास्ना गोगलकम्बलः। स्थूणा गृहस्तम्भः। वीणा वल्लकी। २९६ **गादाभ्यामिष्णुच्**। गेष्णुर्गायनः। देष्णुर्दाता। २९७ **कृतयशूभ्यां क्स्नः**। कृत्स्नम्। श्लक्ष्णमखण्डम्। २९८ **तिजेर्दीर्घश्च**। तीक्ष्णम्। २९९ **शिलषेरच्चोपधायाः**। श्लक्ष्णम्। ३०० **यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्**। यज्युरध्वर्युः। 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि'। शुन्ध्युरग्निः। दस्युस्तस्करः। जन्युः शरीरी। ३०१ **भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ**। भुज्युर्भाजनम्। मृत्युः। ३०२ **सर्तेरयुः**। सरयुर्नदी। श्रयूरिति पाठान्तरम्। सरयूः। ३०३ **पानीवि-**

त्यर्थः। तृष्णेति। कित्त्वान्न गुणः। सुञो दीर्घश्च। षुञ् अभिषवे, अस्मान्नप्रत्ययः स्यात् धातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः। सूनेति। धातोर्दीर्घविधिसामर्थ्यान्न गुणः, किदित्यनुवर्तनाद्वा। 'सूनाऽधोजिह्विकापि च' इत्यमरः। रमेस्त च। 'रमु' क्रीडायामस्माण्ण्यन्तात् नप्रत्ययः स्यात्, तकारोऽन्तादेशश्चेत्यर्थः। रमेरिति ण्यन्तस्य निर्देशः। मित्त्वाद्धुपधाह्रस्वः। रास्नासास्ना। रस आस्वादने, षस स्वप्ने, ष्ठा गतिनिवृत्तौ, वी गतिव्याप्तिप्रजनादिषु, एभ्यः नप्रत्यये इत्थं निपात्यन्त इत्यर्थः। रास्नेति। रस धातोः नप्रत्यये उपधादीर्घ इति भावः। 'नाकुली सरसा रास्ना' इत्यमरः। सास्नेति। उपधादीर्घो निपात्यते। 'सास्ना तु गलकम्बले' इत्यमरः। स्थूणेति। 'ष्ठा गतिनिवृत्ता'वित्यस्य रूपम्। प्रत्ययसन्नियोगेन धातोरूत्वं, प्रत्ययस्य णत्वं च निपात्यते। 'स्थूणा स्तम्भे च वेश्मनः' इत्यमरः। वीणेति। वीधातोः रूपम्। णत्वं निपात्यते। गादाभ्यामिष्णुच्। 'गै शब्दे, डु दाञ् दाने' आभ्यां इष्णुच्प्रत्यय इत्यर्थः। गेष्णुरिति। आद्गुणे रूपम्। कृतयशूभ्यां क्स्नः। कृती छेदने, अशू व्याप्तौ' आभ्यां क्स्नप्रत्यय इत्यर्थः। कृत्स्नमिति। कित्त्वान्नोपधागुणः। अक्ष्णमिति। व्रश्चेति षत्वे, षढोरिति कत्वे, कवर्गात्परत्वात्षत्वे, रषाभ्यामिति णत्वे च रूपम्। तिजेर्दीर्घश्च। तिज निशाने, अस्मात् क्स्नप्रत्ययः, धातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः। श्लिषेरच्चोपधायाः। 'श्लिष आलिङ्गने' अस्मात् क्स्नप्रत्ययः धातोरुपधाया अकारश्चेत्यर्थः। यजिमनि। 'यज देवपूजनादौ, मन ज्ञाने, शुन्ध शुद्धौ, दसु उपक्षये, जनी प्रादुर्भावे' एभ्यः युच्प्रत्यय इत्यर्थः। यज्युरिति। 'युवोरनाकौ' इत्यानादेशस्तु न, तत्र यु वु इति उकारेत्संज्ञकयोरेव ग्रहणात्। मन्युरिति। 'मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्' इत्यमरः। भुजिमृङ्भ्याम्। 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' 'मृङ् प्राणत्यागे, आभ्यां क्रमात् युक्त्युकौ प्रत्ययौ स्तः। भुज्युरिति। युकः कित्त्वान्न गुणः। एवं मृत्युरित्यपि। सर्तेरयुः। सृ गतौ, अस्मात् अयुप्रत्यय इत्यर्थः। सरयुरिति। अयुप्रत्यये गुण इति

भ्यः पः । पाति रक्षत्यस्मादात्मानमिति पापम् । तद्योगात्पापः । नेपः पुरोहितः । बाहुलकाद्गुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः । वेप्पः पानीयम् । ३०४ च्युवः किच्च । च्युपो वक्त्रम् । ३०५ स्तुवो दीर्घश्च । स्तूपः समुच्छ्रायः । ३०६ सुशृभ्यां निच्च । चात्कित् । सूपः । बाहुलकादुत्त्वम् , शूर्पम् । ३०७ कुयुभ्यां च । कुवन्ति मण्डूका अस्मिन्कूपः । युवन्ति बध्नन्त्यस्मिन्पशुमिति यूपो यज्ञस्तम्भः । ३०८ खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः । सप्तैते पप्रत्यान्ता निपात्यन्ते । खनतेर्नकारस्य षत्वम् । 'खष्पौ क्रोधबलात्कारौ' । शीलतेर्ह्रस्वश्च । शिल्पं कौशलम् । शसु हिंसायाम् । निपातनात्षत्वम् । शष्पं बालतृणं प्रतिभाक्षयश्च । बाधतेः पः । 'बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः' । बाष्पं च । रौतेर्दीर्घः । 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये' । पृ पर्पं गृहं बालतृणं पङ्गुपीठं च । 'तल प्रतिष्ठाकरणे' चुरादिणिचो लुक् । 'तल्पं शय्याऽट्टदारेषु' । ३०९ स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् । 'अयामन्त—' (सू० २३११) इति णेरयादेशः । स्तनयित्नुः । हर्षयित्नुः । पोषयित्नुः । गदयित्नुः वावदूकः । मदयित्नुः मदिरा । ३१० कृहनिभ्यां क्त्नुः । कृत्नुः शिल्पी । हत्नुर्व्या-

भावः । पानीविषिभ्यः पः । पा पाने, णीञ् प्रापणे, विष्लृ व्याप्तौ, एभ्यः पप्रत्यय इत्यर्थः । नीप इति सिद्धयर्थमाह—बाहुलकादिति । 'तूलं च नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये' इत्यमरः । च्युवः किच्च । च्युङ् गतौ, अस्मात् पः स्यात्स च कित्स्यात् । कित्वान्न गुणः । स्तुवो दीर्घश्च । ष्टुञ् स्तुतौ, अस्मात्पः स्यात् , धातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः । 'फेनस्तूपौ सयूपकौ' इत्यमरः । शुशृभ्यां निच्च । 'षुञ् अभिषवे, शॄ हिंसायाम्' आभ्यां पः स्यात् , स च नित् भवति, चाद्दीर्घश्चेत्यर्थः । सूप इति । धातोर्दीर्घविधिसामर्थ्यान्न गुणः । शूर्पमित्यत्राह—बाहुलकादुत्त्वमिति । रपरत्वं दीर्घत्वं चेति भावः । कुयुभ्यां च । 'कु शब्दे, यु मिश्रणे' आभ्यां पः, स च नित् धातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः । 'तूदस्तु यूपः क्रमुकः' इत्यमरः । खष्पशिल्प । खनु अवदारणे, शील समाधौ, शसु हिंसायां, बाधृ लोडने, रु शब्दे, पॄ पालनपूरणयोः, तल प्रतिष्ठाकरणे चुरादिण्यन्तः, एते पप्रत्ययान्ता इत्थं निपात्यन्त इत्यर्थः । निपातनमेवाह—खनतेर्नकारस्येति । 'खष्पः क्रोधे बलात्कारे' इति विश्वकोशादाह—खष्पौ क्रोधबलात्काराविति । शिल्पमित्यत्राह—शीलतेर्ह्रस्व इति । ह्रस्वनिपातनसामर्थ्यात् किदित्यनुवर्तनाद्वा गुणाऽभावः । शष्पमित्यत्राह—निपातनात्षत्वमिति । 'शष्पं बालतृणं घासः' इत्यमरः । बाष्प इत्यत्राह—बाधतेरिति । 'बाष्पमूष्माश्रु कशिपु' इत्यमरः । शेषं स्पष्टम् । स्तनिहृषिपुषि । 'स्तन देवशब्दे, हृष तुष्टौ, पुष पुष्टौ, मदी हर्षग्लेपनयोः, गदी देवशब्दे, एभ्यो ण्यन्तेभ्य इत्नुच् स्यात् । इत्नुचि कृते णेरयादेशविधिं स्मारयति—अयामन्तेति । णेरयादेश इति । 'स्तनयित्नुर्बलाहकः' इत्यमरः । कृहनिभ्यां क्त्नुः । डु कृञ् करणे, हन हिंसागत्योः, आभ्यां क्त्नुप्रत्यय इत्यर्थः । कृत्नुरिति । कित्वान्न गुणः । कर्तेत्यर्थः । हत्नुरिति । 'अनुदात्तोपदे-

धिः शस्त्रं च। ३११ गमेः सन्वच्च। जिगत्नुः। ३१२ दाभाभ्यां नुः। दानुर्दाता। भानुः। ३१३ वचेर्गश्च। वग्नुः। ३१४ धेट इच्च। धयति तासिति धेनुः। ३१५ सुवः कित्। 'सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ'। ३१६ जहातेर्द्वेऽन्तलोपश्च। जह्नुः। ३१७ स्थो णुः। 'स्थाणुः कीले स्थिरे हरे'। ३१८ अजिवृरीभ्यो निच्च। अजेर्वी, वेणुः। वर्णुर्नददेशभेदयोः। 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः'। ३१९ विषेः किच्च। विष्णुः। ३२० कृदाधाराचिकलिभ्यः कः। बाहुलकान्न कस्येत्सञ्ज्ञा। 'कर्को धवलघोटकः'। दाको दाता। धाकोऽनड्वानाधारश्च। राका पौर्णमासी। अर्कः। 'कल्कः पापाशये पापे दम्भे

शयमतीत्यादिना अनुनासिकलोपः। गमेः सन्वच्च। 'गम्लृ गतौ' अस्मात् क्त्नुप्रत्ययः, स च सन्वद्भवतीत्यर्थः। जिगत्नुरिति। 'अनुदात्तोपदेशे'त्यादिना अनुनासिकलोपः। सन्वत्वात् द्वित्वम्, अभ्यासाऽकारस्य इत्वादिकार्यम्। दाभाभ्यां नुः। 'डुदाञ् दाने, भा दीप्तौ,' आभ्यां नुप्रत्यय इत्यर्थः। 'भानुर्हंसः सहस्रांशुः' इत्यमरः। वचेर्गश्च। वच परिभाषणे, अस्मात् नुप्रत्ययः, गकारश्चान्तादेश इत्यर्थः। धेट इच्च। धेट् पाने, अस्मान्नुप्रत्ययः स्यात्, इकारश्चान्तादेशः। 'आदेच' इत्यात्वे प्रसक्ते तदपवादोऽयम्। 'धेनुः स्यान्नवसूतिका' इत्यमरः। सुवः कित्। षूङ् प्राणिप्रसवे, अस्मात् नुप्रत्ययः स्यात्, स च किद्भवतीत्यर्थः। सूनुरिति। कित्वान्न गुणः। जहातेर्द्वेऽन्तलोपश्च। 'ओ हाक् त्यागे' अस्मान्नुप्रत्ययः, धातोर्द्वित्वं, अन्तस्याऽकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। नुप्रत्ययस्य कित्त्वेऽप्यनजादित्वात् 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपाऽप्राप्तेरयमारम्भः। जह्नुरिति। धातोर्द्वित्वे आलोपे च रूपम्। स्थो णुः। ष्ठा गतिनिवृत्तौ, अस्मात् णुः स्यादित्यर्थः। क्वचित्तु 'स्थाणुरि'त्येव पाठः। तस्मिन्पाठे यद्यपि अत्र स्थाधातोर्नुप्रत्यये णत्वं निपात्यत इति वक्तुं शक्यते, तथापि उत्तरत्रानुवृत्त्यर्थं णुप्रत्ययविधानमेव वरम्। अजिवृरी। 'अज गतिक्षेपणयोः, वृङ् सम्भक्तौ, री गतिरेषणयोः' एभ्यो णुर्निस्यादित्यर्थः। नित्त्वं स्वरार्थम्। अजधातोर्णुप्रत्यये आह—अजेर्वी इति। वेणुरिति। 'वेणुमस्करतेजनाः' इत्यमरः। विषेः किच्च। विष्लृ व्याप्तौ, अस्मात् णुः स्यात्, स च कित्, चकारात् निच्च। विष्णुरिति। कित्त्वान्न गुणः, नित्त्वं स्वरार्थम्। 'विष्णुर्नारायणः कृष्णः' इत्यमरः। कृदाधाराचिकलिभ्यः। 'डु कृञ् करणे, डु दाञ् दाने, डु धाञ् धारणपोषणयोः, रा दाने, अर्च पूजायां, कल शब्दसंख्यानयोः' एभ्यः कप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। ननु कप्रत्ययानयवककारस्य 'लशक्वतद्धिते' इतीत्संज्ञा प्राप्नोतीत्यत आह—बाहुलकादिति। 'पृष्ठ्यः स्थौरी सितः कर्कः' इत्यमरः। दाको दातेति। कर्तरि प्रत्ययादिति भावः। राकेति। 'पूर्णे राका निशाकरे' इत्यमरः। दाक धाक राक इत्यत्र यद्यपि 'केऽणः' इत्यनेन ह्रस्वः

विट्किट्टयोरपि'। ३२१ सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्। 'सृक उत्पलवातयोः'। 'वृकः श्वापदकाकयोः'। भूकं छिद्रम्। शुष्कः। मुष्कोऽण्डम्। ३२२ शुकवल्कोल्काः। शुसेरन्त्यलोपः। शुकः। 'वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्'। 'उष दाहे'। षस्य लः। उल्का। ३२३ इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्। 'एके मुख्यान्यकेवलाः', 'भेको मण्डूकमेषयोः' इति विश्वमेदिन्यौ। काकः। पाकः शिशुः। शल्कं शकलम्। अत्कः पथिकः शरीरावयवश्च। मर्कः शरीरवायुः। ३२४ नौ हः। जहातेः कन्स्यान्नौ। निहाका गोधिका। ३२५ नौ सदेर्डिच्च। 'निष्कोऽस्त्री हेम्नि तत्पले'। ३२६ स्यमेरीट् च। स्यमीको वल्मीकः वृक्षभेदश्च। इट् ह्रस्व इति केचित्। स्यमिकः। ३२७ अजियुधूनीभ्यो दीर्घश्च। 'वीकः स्याद्वातपक्षिणोः'। यूका। धूको वायुः। नीको वृक्षविशेषः। ३२८ ह्रियो रश्च लो वा। 'ह्रीका ह्लीका त्रपा मता'। ३२९ शुकेरुनोन्तोन्त्युनयः। उन, उन्त, उन्ति, उनि एते चत्वारः स्युः। शकुनः। शकुन्तः। शकुन्तिः। शकुनिः। ३३० भुवो झिच्।

प्राप्नोति, तथापि बाहुलकान्न भवति। सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्। 'सृ गतौ, वृञ् वरणे, भू सत्तायां, शुष शोषणे, मुष स्तेये' एभ्यः कक्प्रत्यय इत्यर्थः। कित्त्वं गुणाऽभावार्थम्। सृक इति। शुकवल्कोल्काः। 'शुस शुम्भ भाषणे, वल वल्ल संवरणे, उष दाहे' एते कक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः। निपातनमेवाह—शुसेरन्त्यलोप इति। सलोप इत्यर्थः। कित्त्वान्न गुणः। 'ग्रन्थिपर्णं शुकं बर्हपुष्पं स्थौणेयकुक्कुरे' इत्यमरः। वल्कमिति। 'वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्' इत्यमरः। उल्केति। 'प्राचिकोल्का पिपीलिका' इत्यमरः। इण्भीकापा। 'इण् गतौ, ञि भी भये, कै शब्दे, पा पाने, शल गतौ, अत सातत्यगमने, मर्च शब्दे चुरादिः' एभ्यः कन्प्रत्ययः स्यात्। नित्त्वं स्वरार्थम्। नौ हः। नावुपपदे ओहाक् त्यागे इत्यस्मात् कन् स्यादित्यर्थः। 'निहाका गोधिका समे' इत्यमरः। नौ सदेर्डिच्च। नावुपपदे षद्लृधातोः कन्स्यात्, स च डिद्वदित्यर्थः। डित्त्वाट्टिलोपः, षत्वं 'सदिरप्रतेः' इत्यनेन। निष्कमिति रूपम्। स्यमेरीट् च। स्यमु शब्दे अस्मात्कन्स्यात्, तस्य चेडागमः। स्यमीक इति रूपम्। अजियुधूनीभ्यो। अज गतिक्षेपणयोः, यु मिश्रणेऽमिश्रणे च, धूञ् कम्पने, णीञ् प्रापणे, एभ्यः कन्स्यादेषां दीर्घश्चेत्यर्थः। वीक इति। अजधातोः कनि प्रकृतेर्वीभावे, तस्य दीर्घत्वे दीर्घविधानसामर्थ्याद्गुणाभावः। यूकेति। कनि धातोर्दीर्घः। ह्रियो रश्च लो वा। 'ह्री लज्जायाम्, अस्मात्कन्, धातोर्दीर्घत्वं, रेफस्य लकारश्च वेत्यर्थः। ह्रीकेति। दीर्घविधानसामर्थ्याद्गुणाभावः। ह्लीकेति। रेफस्य लकारे रूपम्। शकेरुनोन्तोन्त्युनयः। शक्लृ शक्तौ, अस्मात् उन्त उन्ति उनि एते चत्वारः प्रत्ययाः स्युः। शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुन इत्यमरः। भुवो झिच्। 'भू सत्ताया'मस्मात् झिच् स्यात् 'झोऽन्तः' इत्य-

भवन्तिर्वर्तमानकालः । बाहुलकादवेश्च । अवन्तिः । वदेर्वदन्तिः । किंवदन्ती जनश्रुतिः' । ३३१ क्न्युच्क्षिपेश्च । चाद्भुवः । 'क्षिपण्युर्वसन्तः' इत्युज्ज्वलदत्तः । 'भुवन्युः स्वामिसूर्ययोः' । ३३२ अनुङ् नदेश्च । चात्क्षिपेः । नदनुर्मेघः । क्षिपणुर्वातः । ३३३ कृवृदारिभ्य उनन् । 'करुणो वृक्षभेदः स्यात्करुणा च कृपा मता' । वरुणः । दारुणम् । ३३४ त्रो रश्च लो वा । 'तरुणस्तलुनो युवा' । ३३५ क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् । क्षुधुनो म्लेच्छजातिः । पिशुनः । मिथुनम् । ३३६ फलेर्गुक्च । फल्गुनः पार्थः । प्रज्ञादण् । फाल्गुनः । ३३७ अशेर्लशश्च । लशुनम् । ३३८ अर्जेर्णिलुक्च । अर्जुनः । ३३९ तृणाख्यायां

न्तादेशः । भवन्तिरिति । अन्तादेशे गुणेऽवादेशे च रूपम् । 'अस्तिर्भवन्तिपरोऽप्रयुज्यमानोऽस्ती'ति भाष्यम् । भवन्तिरित्यादिसिद्ध्यर्थमाह—बाहुलकादिति । क्न्युच् क्षिपेश्च । 'क्षिप प्रेरणे' चकारात् भवतेरपि क्न्युच्प्रत्यय इत्यर्थः । क्षिपण्युरिति । 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम् । भुवन्युरिति । क्न्युचः कित्त्वाद्गुणाऽभावे उवङादेशे च रूपम् । अनुङ् नदेश्च । नद अव्यक्ते शब्दे । चकारात्क्षिपेरनुङ्स्यात् । क्षिपणुरिति । अनुङो ङित्त्वाद्गुणाऽभावः । कृवृदारिभ्य उनन् । कृ विक्षेपे, वृञ् वरणे, दृ विदारणे ण्यन्तः, एभ्यः उननप्रत्यय इत्यर्थः । त्रो रश्च लो वा । तॄ प्लवनतरणयोः, अस्माद् उनन् स्यात्, रेफस्य लकारो वेत्यर्थः । तरुण इति । उननि धातोर्गुणः । 'वयस्थस्तरुणो युवा' इत्यमरः । क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् । क्षुध बुभुक्षायां, पिश अवयवे, मिथः सौत्रः, एभ्यः उनन् कित्स्यादित्यर्थः । क्षुधुन इति । कित्त्वान्न गुणः । फलेर्गुक् च । फल निष्पत्तौ, अस्मादुनन्स्यात् धातोर्गुगागमश्चेत्यर्थः । फल्गुन इति । अर्जुन इत्यर्थः । ननु कथं फाल्गुन इत्यत आह—प्रज्ञादणिति । अशेर्लशश्च । अश भोजने, अस्मादुनन् धातोर्लशादेशश्चेत्यर्थः । लशुनमिति । 'लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः' इत्यमरः । अर्जेर्णिलुक्च । 'अर्ज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' अस्मादुननप्रत्ययः तत्सन्नियोगेन णेर्लुक्चेत्यर्थः । अर्जुन इति । जकारेण व्यवधानान्न णत्वम् । 'वलक्षो धवलोऽर्जुनः' इत्यमरः । अत्र णेरनिटीत्यनेनैव णेर्लोपे सिद्धे णिलुक् चेति लुग्विधानं चिन्त्यप्रयोजनमेव । नच प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं लघूपधगुणं वारयितुं लुग्विधानमावश्यकम्, लुकि तु 'न लुमताङ्गस्ये'ति निषेधान्न प्राप्तिरिति वाच्यम्, लुग्विधानेऽपि उननमाश्रित्य लघूपधगुणस्य दुर्वारत्वात् । अथ यदि यथाकथञ्चित् एतद्ग्रन्थसमर्थने आग्रहः, एवं वक्तव्यम् । अस्मिन्सूत्रे किदित्यनुवर्तत, ततश्च उननः कित्त्वेन गुणो न भवति, लोपे तु स्यादेव गुण इति वैपरीत्ये पर्यवस्यतीति । एवं सति अर्जुन इति रूपमेव न सिध्येत्, तस्मात् किदिति नानुवर्तनीयमेव, लुग्विधानं च व्यर्थम् । तृणाख्यायाम् । तृणस्याख्या तृणाख्या तस्यां सत्यां अर्जेर्जायमानः

चित् ।' चित्त्वादन्तोदात्तः । अर्जुनं तृणम् । ३४० अर्तेश्च । अरुणः । ३४१ अजियमिशीङ्भ्यश्च । 'वयुनं देवमन्दिरम्' । यमुना । शयुनः अजगरः । ३४२ वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः । वर्सम् । तर्सम् (वर्षम्) । 'तर्सः (तर्षम्) प्लवसमुद्रयोः' । वत्सः । वत्सम् । वक्षः । हंसः । 'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्' । कक्षम् अरण्यम् । ३४३ प्लुषेरच्चोपधायाः । प्लक्षः । ३४४ मनेर्दीर्घश्च । मांसम् । ३४५ अशेर्देवने । अक्षः । ३४६ स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित् । स्नुषा । वृक्षः । कृत्समुदकम् । ऋक्षं नक्षत्रम् । ३४७ ऋषेर्जातौ । 'ऋक्षोऽद्रिभेदे भल्लूके शोणके कृतवेधने । ऋक्षमुक्तं च नक्षत्रे' इति विश्वः । ३४८ उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च । 'उत्सः प्रस्रवणम्' । गुत्सः स्तवकः । कुक्षो जठरम् । ३४९ गृधिपण्योर्दकौ च । गृत्सः कामदेवः । पक्षः । ३५० अशेः सरः ।

उनन् चित्स्यादित्यर्थः । चित्त्वफलमाह—चित्त्वादन्तोदात्त इति । अर्तेश्च ॥ ऋ गतौ, अस्मादुनन्स्यात्, स च चित्स्यादित्यर्थः । अरुण इति । 'रषाभ्यामिति' णत्वम् । 'अरुणो भास्करेऽपि स्यात् वर्णभेदेऽपि च त्रिषु' इत्यमरः। अजियमिशीङ्भ्यश्च ।'अज गतिक्षेपणयोः, यमु उपरमे, शीङ् स्वप्ने' एभ्य उनन् स्यात्, स च चिदित्यर्थः । वयुनमिति । अजेर्वीभावः गुणः अयादेशः। यमुनेति । 'यमुनाशमनस्वसा' इत्यमरः। वृतृवदि । 'वृ वरणे, तॄ प्लवनतरणयोः, वद व्यक्तायां वाचि, हन हिंसागत्योः, कमु कान्तौ, कष हिंसायां, एभ्यः सप्रत्ययः इत्यर्थः। वर्षमिति । प्रत्ययावयवत्वात्षत्वम् (एतद्भाष्याद्यसम्मतम्) । तर्षमिति । 'तर्षो जग्धिस्तु भोजनम्' इत्यमरः । अत्रापि गुणे कृते षत्वम् । कक्षमिति। षढोरिति कत्वम् । प्लुषेरच्चोपधायाः । प्लुष दाहे, अस्मात्सः स्यात्, उपधाया अकारश्चेत्यर्थः । 'प्लक्षश्च तिन्तिडी चिञ्चा' इत्यमरः । मनेर्दीर्घश्च । मन ज्ञाने, अस्मात्सप्रत्ययः धातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः । मांसमिति । 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारः । अशेर्देवने । अशू व्याप्तौ, अस्मात्सप्रत्ययः देवने वाच्ये इत्यर्थः । अक्ष इति । व्रश्चेति षत्वं, कत्वं, षत्वमिति भावः । स्नुव्रश्चि । 'ष्णु प्रस्रवणे' ओ व्रश्चू छेदने, कृती छेदने, ऋषी गतौ एभ्यः सप्रत्ययः स्यात्, स च कित्स्यादित्यर्थः । स्नुषेति । कित्त्वान्न गुणः । वृक्ष इति । व्रश्चधातोः सनि तस्य कित्वात् ग्रहिज्येति सम्प्रसारणे, स्कोरिति सलोपः, चोः कुरिति कुत्वं, सस्य षत्वे च रूपम् । ऋषेर्जातौ । ऋषी गतावित्यस्मात् जातौ सप्रत्ययः स्यात्, स च किदित्यर्थः । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे इदं सूत्रं नियमार्थम्—ऋषेर्जातावेव सप्रत्ययः इति । तेन यौगिके न भवति । अन्येभ्यस्तु उभयत्रापि भवति । उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च । उन्दी क्लेदने, गुध रोषे, कुष निष्कर्षे, एभ्यः सः कित्स्यादिति भावः । उत्स इति । 'अनिदिता'मिति नलोपः । 'उत्सः प्रस्रवणं वारि' इत्यमरः, । गुत्स इति । खरि चेति चर्त्वम् । कुक्ष इति । 'षढो-
१ ति कः । गृधिपण्योर्दकौ च । गृधु अभिकाङ्क्षायां, पण व्यवहारे स्तुतौ च, आभ्यां

अक्षरम्। ३५१ वसेश्च। वत्सरः। ३५२ संपूर्वाच्चित्। संवत्सरः। ३५३ कृधूमदिभ्यः कित्। बाहुलकान्न षत्वम् 'कृसरः स्यात्तिलौदनम्'। धूसरः। मत्सरः। 'मत्सरा पक्षिका ज्ञेया भम्भराली च सा मता'। ३५४ पते रश्च लः। पत्सलः पन्थः। ३५५ तन्यृषिभ्यां क्सरन्। 'तसरः सूत्रवेष्टनम्'। ऋक्षरः ऋत्विक्। ३५६ प्रीयुकणिभ्यां कालन्ह्रस्वः सम्प्रसारणं च। प्रीयुः सौत्रः। प्रियालो वृक्षभेदः। कुणालो देशभेदः। ३५७ कटिकुपिभ्यां काकुः। कटाकुः पक्षी। कुपाकुरग्निः सूर्यश्च। ३५८ सर्तेर्दुक्च। 'सृदाकुर्वातसरितोः'।

सप्रत्ययः, धातोरन्त्यस्य क्रमेण दकारककारौ चादेशौ स्त इत्यर्थः। गृत्स इति। किदित्यनुवर्तनान्न गुणः। धकारस्य दकार आदेश इति भावः। ननु धकारस्य खरि चेति चर्त्वेन तकारे गृत्स इति रूपसिद्धौ किमर्थमेवं दकारविधिप्रयास इति चेद्? अत्राहुः—'खरि च' इति चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात् 'एकाचो बशो भष्' इति भष्भावः प्रसज्येत तदर्थं दकारविधिरिति। प्रक्रियालाघवाय तकार एव तु न विहितः, 'चयो द्वितीयाः' इति पक्षे थकारप्रसङ्गात्। दकारविधाने तु चर्त्वस्याऽसिद्धत्वान्न भवति। पक्ष इति। पणधातोः रूपम्। कारपरत्वात्षत्वम्। अशेः सरः। अशू व्याप्तौ, अस्मात्सरप्रत्यय इत्यर्थः। अक्षरमिति। व्रश्चेत्यादिना षत्वं, षढोरिति कत्वम्, सस्य षत्वम्। वसेश्च। वस निवासे, अस्मात् सरप्रत्यय इत्यर्थः। वत्सर इति। 'सः स्यार्धधातुके' इति तत्वम्। सम्पूर्वाच्चित्। समित्युपसर्गपूर्वकाद्वसेर्जायमानः सरप्रत्ययः चित्स्यादित्यर्थः। चित्वप्रयोजनं तु अन्तोदात्तस्वरः। अत्र सपूर्वाच्चिदितिस्वारसिकः पाठः। समितरपूर्वादपि सरप्रत्ययदर्शनात्। 'संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि इदावत्सरोऽसि इद्वत्सरोऽसि' इत्यादौ यथा। कृधूमदिभ्यः कित्। 'डु कृञ् करणे, धूञ् कम्पने, मदी हर्षे', एभ्यः सरप्रत्ययः स च कित्स्यादित्यर्थः। ननु कृसर इत्यत्र इणः परत्वात् प्रत्ययावयवत्वाच्च षत्वं कुतो नेत्यत आह—बाहुलकादिति। कृसरशब्दार्थं विवृण्वन् अमरकोशमाह—कृसरः स्यादिति। धूसर इति। कित्त्वान्न गुणः। 'ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः'। मत्सर इति। 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु' इत्यमरः। पते रश्च लः। पत्ऌ गतौ, अस्मात् सरः स्यात्, रेफस्य लश्चेत्यर्थः। पत्सल इति रूपम्। तन्यृषिभ्यां क्सरन्। तनु विस्तारे, ऋषी गतौ, आभ्यां क्सरप्रत्यय इत्यर्थः। तसर इति। प्रत्ययस्य कित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनाऽनुनासिकलोपः। ऋषधातोः ऋक्षर इति रूपम्। कित्त्वान्न गुणः। कत्वं षत्वम्। प्रीयुकणिभ्यां प्रीयुधातोर्धातुपाठे अदर्शनादाह—सौत्र इति। कण शब्दे। आभ्यां कालन्प्रत्ययो[illegible]क्रमेण प्रीयुधातु[illegible]ह्रस्वः कणधातोः सम्प्रसारणं चेत्यर्थः। प्रियाल इति। ह्रस्वे रूपम्। कुणाल इति। सम्प्रसारणे वकारस्योकारे पूर्वरूपे च रूपम्, 'राजादने प्रियालः स्या[illegible]पकद्रुर्धनुष्पटः' इति वनौषधिवर्गे अमरः। कटिकुपिभ्यां काकुः। कटे वर्षावरणयोः, कुप निष्कर्षे, आभ्यां काकुप्रत्ययः। कटाकुः। कुपाकुरिति रूपम्।

३५९ वृतेर्वृद्धिश्च। वार्ताकुः। बाहुलकादुकारस्य अत्वम्। वार्ताकम्। ३६० पर्देर्नित्सम्प्रसारणमल्लोपश्च। 'पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे'। ३६१ सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः। अन्युच्, आगूच्, अक्नुच्, एते क्रमात्स्युः। 'सरण्युर्मेघवातयोः'। यवागूः। 'वचक्नुर्विप्रवाग्मिनोः'। ३६२ आनकः शीङ्भियोः। शयानकोऽजगरः। भयानकः। ३६३ आणको लूधूशिङ्घिघाञ्भ्यः। लवाणकं दात्रम्। धवाणको वातः। शिङ्घाणकः श्लेष्मा। पृषोदरादित्वात्पक्षे कलोपः। 'शिङ्घाणं नासिकामले'। 'धाणको दीनारभागः'। ३६४ उल्मुकदर्विहोमिनः। उष दाहे। षस्य लः मुकप्रत्ययश्च। उल्मुकं ज्वलदङ्गारम्। दृणातेर्विः दर्विः। जुहोतेर्मिनिः। होमी। ३६५ ह्रियः कुग्रश्च लो वा। ह्रीकुः ह्लीकुः लज्जावान्। ३६६ हसिमृग्रिण्वाऽमिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्। दशभ्यस्तन् स्यात्। 'तितुत्र-' (सू २१६२) इति नेट्। हस्तः। मर्तः। गर्तः। एतः

सर्तेर्दुक् च। सृ गतौ, अस्मात्काकुप्रत्ययः स्यात्, धातोर्दुगागमश्चेत्यर्थः। सृदाकुरिति। प्रत्ययस्य कित्त्वान्न गुणः। वृतेर्वृद्धिश्च। वृतु वर्तने, अस्मात्काकुः स्यात्, धातोर्वृद्धिश्चेत्यर्थः। वार्ताकुरिति। वार्ताकशब्दं साधयति—बाहुलकादिति। पर्देर्नित्सम्प्रसारणमल्लोपश्च। पर्द कुत्सिते शब्दे, अस्मात्काकुः स्यात्, स च नित्, धातोः रेफस्य सम्प्रसारणं ऋकारो भवति, पकारोत्तराऽकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। 'सर्पः पृदाकुर्भुजगः भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः' इत्यमरः। सृयुवचिभ्यो। सृ गतौ, यु मिश्रणे, वच परिभाषणे, एभ्यो धातुभ्यः क्रमात् अन्युच्, आगूच्, अक्नुच् इति प्रत्ययाः स्युः। सरण्युरिति। अन्युचि कृते धातोर्गुणे च रूपम्। यवागूरिति। गुणे अवादेशे च रूपम्। 'यवागूरुष्णिका श्राणा' इत्यमरः, 'वचक्नुस्तु पुमान्विप्रे' इति मेदिनीकारः। आनकः शीङ्भियोः। शीङ् स्वप्ने, ञि भी भये आभ्यां आनकि इत्यर्थः। शयानको भयानक इति। गुणे अयादेशे च रूपम्। आणको। लूञ् छेदने, धूञ् कम्पने, शिघि आघ्राणे, डु धाञ् धारणपोषणयोः एभ्यः आणकप्रत्यय इत्यर्थः। शिङ्घाणकमिति। इदित्वान्नुम्। उल्मुकदर्विहोमिनः। उल्मुक, दर्वि, होमी इति त्रयः निपात्यन्त इत्यर्थः। निपातनमेवाह—उष दाह इति। ननु तर्हि षकारोऽपि श्रूयेत इत्यत आह—षस्य ल इति। प्रत्ययमाह—मुकप्रत्ययश्चेति। निपात्यत इति शेषः। 'अङ्गारोऽलातमुल्मुकम्' इत्यमरः। दर्विरित्यत्राह—दृणातेरिति। 'दर्विः कम्बिः खजाका च' इत्य[illegible] होमीत्यत्राह—जुहोतेरिति। ह्रियः कुक् रश्च लो वा। ह्री लज्जायामस्मात्कुः [illegible] स्यात्, धातुसम्बन्धिरेफस्य लकारस्य वेत्यर्थः। ह्रीकुरिति। कित्त्वाद्गुणनि[illegible] हसिमृग्रिण्वामि। हसे हसने, मृङ् प्राणत्यागे, गॄ निगरणे, इण् गतौ, वा गतिगन्धनयोः, अम गत्यादिषु, दमु उपशमे, लूञ् छेदने, पूञ् पवने, धुर्वी हिंसायां, एभ्यो धातुभ्य[illegible]। हस्त इत्यादौ वलादिलक्षणेटमाशङ्क्याह—तितुत्रेति। नेडिति। तनः

कर्बुरः । वातः । अन्तः । दन्तः । 'लोतः स्यादश्रुचिह्नयोः' । 'पोतो बालवहित्रयोः' । धूर्तः । बाहुलकात्तुसेर्दीर्घश्च । तूस्तं पापं, धूलिर्जटा च । ३६७ नञ्याप इट् च । नापितः । ३६८ तनिमृङ्भ्यां किच्च । ततम् । मृतम् । ३६९ अञ्जिघृसिभ्यः क्तः । अक्तम् । घृतम् । सितम् । ३७० दुतनिभ्यां दीर्घश्च । दूतः । तातः । ३७१ जेर्मूट् चोदात्तः । जीमूतः । ३७२ लोष्टपलितौ । लुनातेः क्तः तस्य सुट्, धातोर्गुणः, लोष्टम् । पलितम् । ३७३ हृश्याभ्यामितन् । हरितश्येतौ वर्णभेदौ । ३७४ रुहे रश्च लो वा । 'रोहितो मृगमत्स्ययोः' । लोहितं रक्तम् । ३७५ पिशेः किच्च । पिशितं मांसम् । ३७६ श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः । श्रवाय्यो यज्ञपशुः । दक्षाय्यो गरुडो गृध्रश्च । स्पृहयाय्यः ।

कित्त्वाऽभावाद्दन्त इत्यादौ 'अनुनासिकस्य क्विझलोः' इति दीर्घो न । मर्त इति । भूलोक इत्यर्थः । तत्र भवो मर्त्यः । दिगादित्वाद्यत् । धूर्त इति । तनि कृते 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः, । हलि चेति दीर्घः । नञ्याप इट् । नञि उपपदे आप्लृ व्याप्तावित्यस्मात् तन्प्रत्ययः, इडागमश्चेत्यर्थः । नापित इति । बाहुलकाण्णो नलोपाऽभावः । 'क्षुरी मुण्डी दिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः' इत्यमरः । तनिमृङ्भ्यां किच्च । तनु विस्तारे, मृङ् प्राणत्यागे, आभ्यां तन्स्यात्, स च किदित्यर्थः । ततमिति । कित्त्वादनुनासिकलोपः । 'ततं वीणादिकं वाद्यम्' इत्यमरः । अञ्जिघृसिभ्यः क्तः । 'अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु, घृ क्षरणदीप्त्योः, षिञ् बन्धने' एभ्यः क्तः स्यात् । अक्त इति । नलोपे कुत्वे च रूपम् । दुतनिभ्यां दीर्घश्च । 'दु गतौ, तनु विस्तारे' आभ्यां क्तः स्यात् धातोर्दीर्घश्च । तात इति । क्तस्य कित्त्वान्नलोपे दीर्घे च रूपम् । जेर्मूट् चोदात्तः । जि जये, अस्मात्क्तप्रत्ययः स्यात्, तस्य चोदात्तः मूडागमः धातोर्दीर्घश्च स्यात् । जीमूत इति रूपम् । लोष्टपलितौ । एतौ निपात्येते । निपातनप्रकारमेवाह—लुनातेरिति । लूञ् छेदने इत्यस्मात्क्तप्रत्ययः, सुडागमः, धातोर्गुणश्च निपात्यत इत्यर्थः । 'लोष्टानि लोष्टवः पुंसि' इत्यमरः । 'पलितं जरसा शौक्ल्यम्' इति च । हृश्याभ्यामितन् । हृञ् हरणे, श्यैङ् गतौ, आभ्यामितन्प्रत्यय इत्यर्थः । श्येत इति । इतनि आद्गुणः । वर्णभेदाविति । 'पालाशो हरितो हरित्' 'शुक्लशुभ्रशुचिश्वेत' इति चामरः । रुहे रश्च लो वा । रुह बीजजन्मनि, अस्मादितन् स्यात् धातुसम्बन्धिरेफस्य लकारो वेत्यर्थः । रोहित इति । 'रोहिताश्चमरो मृगाः' 'रोहितो मद्गुरः शालः' 'लोहितो रोहितो रक्तः' इति चाऽमरः । पिशेः किच्च । पिश अवयवे, अस्मादितन् स्यात्, स च किदित्यर्थः । पिशितमिति । कित्त्वान्न लघूपधगुणः । श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः । श्रु श्रवणे, दक्ष वृद्धौ, स्पृह ईप्सायां, गृहू ग्रहणे, एभ्य आय्यप्रत्ययः स्यात् । अत्र 'स्पृहिगृहि' इति ण्यन्तौ । ताभ्यामाय्यप्रत्यये 'अयामन्ते'ति णेरया-

गृहयाय्यो गृहस्वामी। ३७७ दिधिषाय्यः। दधातेर्द्वित्वमित्त्वं षुक्च। 'मित्र इव यो दिधिषाय्यः'। ३७८ वृञ एण्यः। वरेण्यः। ३७९ स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि। 'स्तुषेय्यं पुरुवर्चसम्'। ३८० राजेरन्यः। राजन्यो वह्निः। ३८१ शृरम्योश्च। शरण्यम्। रमण्यम्। ३८२ अर्तेर्निच्च। अरण्यम्। ३८३ पर्जन्यः। 'पृषु सेचने' पस्य जः। 'पर्जन्यः शक्रमेघयोः'। ३८४ वदेरान्यः। 'वदान्यस्त्यागिवाग्मिनोः'। ३८५ अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्। अमत्रं भाजनम्। नक्षत्रम्। यजत्रः। वधत्रमायुधम्। 'पतत्रं तनूरुहम्'। ३८६ गडेरादेश्च कः। कडत्रम्। डलयोरेकत्वस्मरणात्कलत्रम्। ३८७ वृञश्चित्। वरत्रा चर्ममयीरज्जुः। ३८८ सुविदेः कत्रः। 'सुविदत्रं कुटुम्बकम्'। ३८९ कृतेर्नुम्च। कृन्तत्रं लाङ्गलम्।

देश इति भावेनोदाहरति—गृहयाय्य इति। दिधिषाय्यः। इत्थं निपात्यत इत्यर्थः। निपातनप्रकारमेवाह—दधातेरिति। 'डु धाञ् धारणपोषणयो'रित्यस्माद्आय्यप्रत्ययः द्वित्वमाकारस्येत्वं षुक् च निपात्यत इत्यर्थः। दिधिषाय्य इति प्रयोगस्थलमाह—मित्र इवेति। वृञ एण्यः। वृञ् वरणे, अस्मात् एण्यप्रत्ययः। गुणे वरेण्य इति रूपम्। 'मुख्यवर्यवरेण्याश्च' इत्यमरकोशः। स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि। 'ष्टुञ् स्तुतौ', अस्मात् छन्दसि क्सेय्यप्रत्यय इत्यर्थः। स्तुषेय्यमिति। कित्त्वान्न गुणः, प्रत्ययावयवत्वात्षत्वम्। राजेरन्यः। राजृ दीप्तौ, अस्मादन्यप्रत्ययः। राजन्यो वह्निरिति। 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्यः' इति क्षत्रियवाची तु 'राजश्वशुराद्यत्' इति यत्प्रत्यये बोध्यः। शृरम्योश्च। शॄ हिंसायां, रमु क्रीडायां, आभ्यामन्यप्रत्ययः स्यात्। शरण्यं रमण्यमिति। 'रषाभ्या'मिति णत्वम्। अर्तेर्निच्च। ऋ गतौ, अस्मादन्यप्रत्ययः, स च निदित्यर्थः। नित्त्वं स्वरार्थम्। अरण्यमिति। अन्यप्रत्यये गुण इति भावः। 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः। पर्जन्यः। इत्थं निपात्यत इत्यर्थः। निपातनमेवाह—पृषु सेचने इति। अस्मादन्यप्रत्ययः, षकारस्य जकारः लघूपधगुण इति भावः। जकारेण व्यवधानान्न णत्वम्। वदेरान्यः। वद व्यक्तायां वाचि, अस्मादान्यप्रत्यय इत्यर्थः। वदान्य इति। 'स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे' इत्यमरः। अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्। अम गत्यादिषु, नक्ष गतौ, यज देवपूजादौ, वध हिंसायां, पत्लृ गतौ, एभ्यः अत्रन्प्रत्यय इत्यर्थः। यद्यपि तत्पुरुषप्रकरणे 'नभ्राण्नपात्' इति सूत्रेण नक्षत्रमिति साधितम्, तथापि तद्व्युत्पत्त्यन्तरमिति बोध्यम्। गडेरादेश्च कः। गड सेचने, अस्मादत्रन् स्यात्, आदेर्गकारस्य ककारश्चेत्यर्थः। कडत्रमिति। गकारस्य ककारे रूपम्। ननु कथं कलत्रमिति प्रयुज्यत इत्याशङ्क्याह—डलयोरिति 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः'। वृञश्चित्। वृञ् वरणे, अस्मादत्रन् चित्स्यादित्यर्थः। चित्त्वं स्वरार्थम्। वरत्रेति। अत्रनि धातोर्गुणः। 'नध्री वध्री वरत्रा च' इत्यमरः। सुविदेः कत्रन्। सावुपपदे विद ज्ञाने इत्यस्मात् कत्र· ·। सुविदत्रमिति। कित्त्वान्न लघूपधगुणः। कृतेर्नुम् च। कृती छेदने, अस्मात्

३९० भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्येभ्योऽतच् । दशभ्योऽतच्स्यात्। भरतः। मरतो-मृत्युः । 'दर्शतः सोमसूर्ययोः' । यजतः ऋत्विक् । पर्वतः। पचतोऽग्निः। अमतो रोगः। तमतस्तृष्णापरः। नमतः प्रह्वः। हर्यतोऽश्वः। ३९१ पृषिरञ्जिभ्यां कित्। पृषतो मृगो विन्दुश्च। रजतम्। ३९२ खलतिः। स्खलतेः सलोपः अतच्प्रत्ययान्तस्येत्वं च। खलतिर्निष्केशशिराः। ३९३ शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः। सप्तभ्योऽथः स्यात्। शयथोऽजगरः। शपथः। रवथः कोकिलः। गमथः पथिकः पन्थाश्च। वञ्चथो धूर्तः। वन्दीति पाठे कर्मणि कर्तरि वा प्रत्ययः। वन्दते वन्द्यते वा वन्दथः स्तोता स्तुत्यश्च। जीवथः आयुष्मान्। प्राणथो बलवान्। बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम्। 'शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः'। ३९४ भृञश्चित्। भरथो लोकपालः। ३९५ रुदिविदिभ्यां ङित्। रोदितीति रुदथः शिशुः। वेत्तीति विदथः। ३९६ उपसर्गे वसेः। आवसथो गृहम्, संवसथो ग्रामः ३९७ अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् । त्रयोदशभ्योऽसच्स्यात्। अततीत्यतसो वायुरात्मा च। अवतीत्यवसो राजा भानुश्च। चमन्त्यस्मिश्चमसः सोमपानपात्रम् । ताम्यत्यस्मिन्निति तमसोऽन्धकारः। नमसोऽनु-

कूलः स्यात्, धातोर्नुमागमश्च। कुन्तश्रमिति। नुमि रूपम्। भृमृदृशियजि। भृञ् भरणे, मृङ् प्राणत्यागे, दृशिर् प्रेक्षणे, यज देवपूजादौ, पर्व पूरणे, डु पचष् पाके, अम गत्यादिषु, तमु काङ्क्षायां, णम प्रह्वत्वे शब्दे च, हर्य गतिकान्त्योः एभ्योऽतच् प्रत्यय इत्यर्थः। पृषिरञ्जिभ्यां कित्। पृषु सेचने, रञ्ज रागे, आभ्यामतच् कित्स्यात्। 'पृषन्ति विन्दु पृषताः' इत्यमरः। खलतिः। इत्थं निपात्यत इत्यर्थः। निपातनप्रकारमाह—स्खलतेरिति। स्खल सञ्चलन इत्यस्मादिति भावः। अस्मादतच्प्रत्ययेऽन्त्यस्याकारस्येत्वं च निपात्यत इत्यर्थः। शीङ्शपिरुगमि। शीङ् स्वप्ने, शप आक्रोशे, रु शब्दे, गम्लृ गतौ, वञ्चु गतौ, जीव प्राणधारणे, प्रपूर्वः अन प्राणने, एभ्योऽथप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। शयथ इति। गुणेऽयादेशः। प्राणथ इति। 'अनितेः' इति णत्वम्। भृञश्चित्। डु भृञ् धारणपोषणयोरस्मादथप्रत्ययः, स च चित्। चित्त्वं स्वरविशेषार्थम्। रुदिविदिभ्यां ङित्। रुदिर् अश्रुविमोचने, विद ज्ञाने, आभ्यामथप्रत्ययो ङित्स्यात्। रुदथ इति। ङित्वान्न गुणः। उपसर्गे वसेः। उपसर्गे उपपदे वस निवासे अस्मादथः स्यात्। आवसथ इति। आङि उपपदे वसेः प्रत्ययः। अत्यविचमितमि। अत सातत्यगमने, अव रक्षणादौ, चमु अदने, तमु काङ्क्षायां, णम प्रह्वत्वे शब्दे च, रभ राभस्ये, डु लभष् प्राप्तौ, णभ हिंसायां, तप सन्तापे, पत्लृ गतौ, पन व्यवहारे स्तुतौ च, मह पूजायां, एभ्योऽसच्प्रत्यय इत्यर्थः। अतस इति। 'अतसी स्यादुमा क्षुमा' इत्यमरः। गौरादित्वा-

कूलः । 'रभसो वेगहर्षयोः' । लभसो धनं याचकश्च । नभते नभ्यति वा नभस आकाशः । तपसः पक्षी चन्द्रश्च । पतसः पक्षी । 'पनसः कण्टकिफलः' । पणसः पण्यद्रव्यम् । महसं ज्ञानम् । ३९८ **वेञस्तुट् च** । बाहुलकादात्वाभाव । वेतसः । ३९९ **वहियुभ्यां णित्** । वाहसोऽजगरः । यावसस्तृणसङ्घातः । ४०० **वयश्च** । वय गतौ, वायसः काकः । ४०१ **दिवः कित्** । दिवसम् । दिवसः । ४०२ **कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्** । करभः । शरभः । शलभः । कलभः । गर्दभः । ४०३ **ऋषिवृषिभ्यां कित्** । ऋषभः । वृषभः । ४०४ **रुषेर्निल्लुष् च** । रुष हिंसायाम्' अस्मादभच् नित्कित्स्यात्, लुषादेशश्च । 'लुषभो मत्तदन्ति-नि' । ४०५ **रासिवल्लिभ्यां च** । रासभः । वल्लभः । ४०६ **जॄविशिभ्यां झच्** । जरन्तो महिषः । वेशन्तः पल्वलम् । ४०७ **रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि** । रोहन्तो वृक्षभेदः । नन्दन्तः पुत्रः । जीवन्त औषधम् । प्राणन्तो वायुः । षित्वान्ङीष् रोहन्ती । ४०८ **तृभूवहिवसिभासिसा-**

ङ्ङीप् । शेषं स्पष्टम् । वेञस्तुट् च । वेञ् तन्तुसन्ताने, अस्मादसच् स्यात्, प्रत्ययस्य तुडागमश्चेत्यर्थः । ननु वेतस इति वपयमाणमसङ्गतम्, आदेच इत्यात्वस्य दुर्वारत्वादित्यत आह—बाहुलकादिति । वहियुभ्यां णित् । वह प्रापणे, यु मिश्रणे, आभ्यामसच् प्रत्ययः, स च णिदित्यर्थः । वाहस इति । णित्वादुपधावृद्धिः । 'शयुर्वाहस इत्युभौ' इत्यमरः । यावस इति । णित्वाद्वृद्धिः । वयश्च । वय गतौ, अस्मात् असच्, स च णिदित्यर्थः । वायस इति । 'बलिभुग्वायसा अपि' इत्यमरः । दिवः कित् । दिवु क्रीडादौ, अस्मादसच् कित्स्यात् । दिवस इति । कित्वान्न लघूपधगुणः । 'क्लीबे दिवसवासरौ' इत्यमरः । कृशृशलि । कॄ विक्षेपे, शॄ हिंसायां, शल गतौ, कल शब्दे, गर्द शब्दे, एभ्यः अभच्प्रत्यय इत्यर्थः । 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । ऋषिवृषिभ्यां कित् । ऋषी गतौ, वृषु सेचने, आभ्यामभच् स्यात्, स च कित् । ऋषभ इति । कित्वान्न लघूपधगुणः । रुषेर्निल्लुष् च । रुष हिंसायामस्मादभच्, निक्कित्स्यात्, प्रकृतेर्लुषादेशश्च । रासिवल्लिभ्यां च । रासृ शब्दे, वल्ल संवरणे, आभ्यामभच्प्रत्ययः, स च निदित्यर्थः । जॄविशिभ्यां झच् । जॄ वयोहानौ, विश प्रवेशने आभ्यां झच्प्रत्यय इत्यर्थः । जरन्त इति । 'झोऽन्त' इति झकारस्याऽन्तादेशः । गुण इति भावः । एवं वेशन्तः इत्यपि । 'वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरो, वापी तु दीर्घिका' इत्यमरः । रुहिनन्दिजीवि । रुह बीजजन्मनि, टु नदि समृद्धौ, जीव प्राणधारणे, प्रपूर्वः अन प्राणने, एभ्यः आशिषि झच् , स च षिदित्यर्थः । रोहन्त इति । झस्याऽन्तादेशे उपधागुणे रूपम् । षित्वफलं दर्शयन् 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीषि उदाहरणमाह—रोहन्तीति । तृभूवहिवसि । तॄ प्लवनतरणयोः, भू सत्तायां, वह प्रापणे, वस निवासे, भासृ दीप्तौ, साध संसिद्धौ, गड सेचने, मडि भूषायां, जि जये, टु नदि समृद्धौ, एभ्यः झच्

गडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च । दशभ्यो झच्स्यात् । स च षित् । तरन्तः समुद्रः । तरन्ती नौका । भवन्तः कालः । वहन्तो वायुः । वसन्तः ऋतुः । भासन्तः सूर्यः । साधन्तो भिक्षुः । गडेर्घटादित्वान्मित्त्वं ह्रस्वः । 'अयामन्त—' (सू २३११) इति णेरयः । गण्डयन्तो जलदः । मण्डयन्तो भूषणम् । जयन्तः शक्रपुत्रः । नन्दयन्तो नन्दकः । ४०९ हन्तेर्मुट् हि च । हेमन्तः । ४१० भन्देर्नलोपश्च । भदन्तः प्रव्रजितः । ४११ ऋच्छेररः । ऋच्छरा वेश्या । बाहुलकाज्जर्जरझर्झरादयः । ४१२ अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् । षड्भ्योऽरश्चित्स्यात् । अररं कपाटम् । कमरः कामुकः । भ्रमरः । चमरः । देवरः । वासरः । ४१३ कुवः क्ररन् । कुररः पक्षिभेदः । ४१४ अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् । अङ्गारः । मदारो वराहः । 'मन्दारः—पारिजातकः' । ४१५ गडेः कड च । कडारः । ४१६ शृङ्गारभृङ्गारौ । शृभृञ्भ्यामारन्नुम्गुग्ह्रस्वश्च । शृङ्गारो रसः । 'भृङ्गारः कनकालुका' ४१७ कञ्जिमृजिभ्यां चित् । कञ्जिः सौत्रः ।

स्यात्, स च षिदित्यर्थः । तदन्त इति । झस्याऽन्तादेशः षित्वफलं दर्शयितुमाह—तरन्ती नौकेति । गण्डयन्त इति । गडि सेचने, अस्मात् ण्यन्तात् प्रत्ययः । ननु तर्हि णिचि उपधावृद्धिः कथं न श्रूयत इत्यत आह—घटादय इति । मित्त्वे प्रकृते किमायातमित्यत आह—ह्रस्व इति । 'मितां ह्रस्वः' इत्यनेनेत्यादिः । ननु 'णेरनिटि' इति णेर्लोपः स्यादित्यत आह—अयामन्तेति । एवं मण्डयन्त इत्येपि । हन्तेर्मुट् हि च । हन हिंसागत्योः, अस्माज्झच्प्रत्ययः स्यात्, तस्य मुडागमः धातोर्हिशब्दादेशश्च । हेमन्त इति । धातोर्हि आदेशे गुणः । भन्देर्नलोपश्च । भदि कल्याणे, अस्माज्झच् स्यात् । धातोरिदित्वान्नुम्भवनकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । भदन्त इति । नलोपे झस्याऽन्तादेशे च रूपम् । ऋच्छेररः । ऋच्छ गतौ, अस्मादरप्रत्यय इत्यर्थः । जर्जरझर्झरादिशब्दानामपि लोके प्रयोगदर्शनादाह—बाहुलकादिति । अर्तिकमिभ्रमि । ऋ गतौ, कमु कान्तौ, भ्रमु अनवस्थाने, चमु अदने, दिवु क्रीडादौ, वस निवासे, एभ्यः अरप्रत्ययः स्यात् स च चिदित्यर्थः चित्वं स्वरार्थम् । अररमिति । ऋधातोर्गुणे रूपम् । 'कवाटमररं तुल्ये' आतर इत्यनुवृत्तौ 'स्वामिनो देवृदेवरौ' इति चामरः । कुवः क्ररन् । कु शब्दे, अस्मात्क्ररन्प्रत्ययः । ककारनकारावितौ । कुरर इति । कित्वान्न गुणः । 'उत्क्रोशकुररौ समौ' इत्यमरः । अङ्गिमदि । अगिमगि इति दण्डकपठितः गत्यर्थः अगिः, मदि स्तुतिमोदादौ, मदी हर्षे, एभ्यः आरन्स्यात् । अङ्गार इत्यादि । गडेः कड च । गड सेचने, अस्मादारन्प्रत्ययः स्यात्, कडादेशश्चेत्यर्थः । 'कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ' इत्यमरः । शृङ्गारभृङ्गारौ । एते निपात्येते । निपातनप्रकारमेवाह—शृभृञ्भ्यामिति । शॄ हिंसायां, डु भृञ् धारणपोषणयोः, आभ्यामारन्प्रत्ययः, धातोर्नुम्, ह्रस्वः, गुगागमश्च निपात्यत इत्यर्थः । शृङ्गारो रस इति । 'शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः' इत्यमरः' । 'भृ-

कञ्जारो मयूरः। मार्जारः। ४१८ कसेः किदुच्चोपधायाः। चिदित्यनुवृत्ते-रन्तोदात्तः। कुमारः। ४१९ तुषारादयश्च। तुषारः। कासारः। सहार आम्रभेदः। ४२० दीङो नुट् च। दीनारः सुवर्णाभरणम्। ४२१ सर्तेरपः पुक्च। सर्षपः। ४२२ उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन्। 'उषपो वह्नि-सूर्ययोः'। कुटपो मानभाण्डम्। दलपः प्रहरणम्। कचपं शाकपत्रम्। खजपं घृतम्। ४२३ क्वणेः सम्प्रसारणं च। कुणपम्। ४२४ कपश्चाक्रवर्मणस्य। कुणपम्। स्वरे भेदः। ४२५ विटपपिष्टपविशिपोलपाः। चत्वारोऽमी कपन्प्रत्ययान्ताः। विट शब्दे, विटपः। विशतेरादेः पः। प्रत्ययस्य तुट्, षत्वं 'पिष्टपम् भुवनम्'। विशतेः प्रत्ययादेरित्वम्। विशिपं मन्दिरम्। वलतेः सम्प्रसारणम्।

ञ्जारः कनकालुका' इति च। कञ्जिमृजिभ्यां चित्। कञ्जधातोर्धातुपाठेऽदर्शनादाह—सौत्र इति। मृजू शुद्धौ आभ्यामारन्प्रत्ययः, स च चिदित्यर्थः। मार्जार इति। मृजेर्वृद्धिः। 'ओतुर्बिडालो मार्जारः' इत्यमरः। कसेः किदुच्चोपधायाः। कमु कान्तौ, अस्मादारन्प्रत्ययः, स च कित्, उपधाया अकारस्य उकारश्चेत्यर्थः। कुमार इति। कित्वान्न गुणः। तुषारादयश्च। एते निपात्यन्ते। तुषार इति। तुष तुष्टौ, अस्मादारन् कित्, कित्वान्न लघूपधगुणः। कासार इति। कासृ शब्दकुत्सायाम्। भ्वादिः, अस्मादारनि रूपम्। 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः। सहार इति। षह मर्षणे। दीङो नुट् च। दीङ् क्षये, अस्मादारन्, तस्य नुडागमश्च। किदित्यनुवर्तत एव। तस्माच्च गुणः। दीनार इति। 'दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री' इत्यमरः। सर्तेरपः पुक् च। सृ गतौ, अस्मादपप्रत्ययः पुक् च धातोरागमः। सर्षप इति। अपप्रत्यये धातोर्गुणः। 'वनमुद्गे सर्षपे तु' इत्यमरः। उषिकुटिदलि। उष दाहे, कुट कौटिल्ये, दल विदारणे, कच बन्धने, खज मन्थे, एभ्यः कपन्प्रत्ययः स्यात्। कनावितौ। उषप इति। कित्त्वान्न लघूपधगुणः। नित्वं स्वरार्थम्। शेषं स्पष्टम्। क्वणेः सम्प्रसारणं च। क्वण शब्दे अस्मात्कपन्, धातुवकारस्य सम्प्रसारणं चेत्यर्थः। कुणपमिति। वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे सम्प्रसारणाच्चेत्युकाराकारयोः पूर्वरूपे रूपम्। 'कुणपः शवमस्त्रियाम्' इत्यमरः। कपश्चाक्रवर्मणस्य। 'क्वणेः सम्प्रसारण'मित्यनुवर्तते। चाक्रवर्मणस्य मते क्वणधातोः कपप्रत्ययः, सम्प्रसारणं चेत्यर्थः। अत्रापि कुणपमित्येव रूपम्। ननु रूपे विशेषाभावात्किमर्थमयमित्यत आह—स्वरे भेद इति। कपनि नित्स्वरः। अत्र नेति भेद इति भावः। विटपपिष्टप। एते निपात्यन्त इत्यर्थः। निपातनप्रकारमेवाह—विट शब्द इति। 'अस्मात्कपन्प्रत्यय' इति शेषः। कित्वान्न गुणः। पिष्टपे आह—विशतेरिति। 'विश प्रवेशने' इत्यस्मात् कपन्प्रत्ययः। कित्वान्न गुणः, आदेर्वकारस्य पकारः, प्रत्ययस्य तुडागमश्च निपात्यते इत्यर्थः। अश्चेति षत्वे ष्टुत्वे च रूपं सिध्यति। विशिपमित्यत्राह—विशतेरिति। वलतेरिति। 'वल संवरणे' इत्यस्माद्वियर्थः। सम्प्रसारणमिति। 'आदेर्वका-

'उलपं कोमलं तृणम्' । ४२६ वृतेस्तिकन् । वर्त्तिका । वर्तिका । ४२७ कृतिभिदिलतिभ्यः कित् । कृत्तिका । भित्तिका । भित्तिः । लत्तिका गोधा । ४२८ इष्यशिभ्यां तकन् । इष्टका । अष्टका । ४२९ इणस्तशन्तशसुनौ । एतशो ब्राह्मणः । स एव एतशाः । ४३० वीपतिभ्यां तनन् । वी गत्यादौ । वेतनम् । पत्तनम् । ४३१ दृदलिभ्यां भः । दर्भः । 'दल्भः स्यादपिचक्रयोः' । ४३२ अर्तिगृभ्यां भन् । अर्भः । गर्भः । ४३३ इणः कित् । इभः । ४३४ असिसञ्जिभ्यां क्थिन् । अस्थि । सक्थि । ४३५ प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः । प्लुक्षिर्वह्निः । कुक्षिः । शुक्षिर्वातः । ४३६ अशेर्नित् । अक्षि । ४३७ इषेः क्सुः । इक्षुः । ४३८ अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः । 'अवीर्नारी रजस्वला' । तरीर्नौः । स्त-

---

रस्येत्यादिः । 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरे विष्टपशब्दः वकारादिरेव पठ्यते, सूत्रं त्वन्यमतानुसारेण । 'गुल्मिन्युलप इत्यपि' इत्यमरः । वृतेस्तिकन् । वृतु वर्तने, अस्मात् तिकन्नित्यर्थः । वर्त्तिकेति । लघूपधगुणः । वर्तिकेति । 'झरो झरि' इति झरस्तकारस्य लोपविकल्पः । कृतिभिदिलतिभ्यः । कृती छेदने, भिदिर् विदारणे, लतिः सौत्रः, एभ्यस्तिकन्प्रत्ययः स्यात्, स च किदित्यर्थः । कृत्तिकेति । कित्त्वान्न लघूपधगुणः । इष्यशिभ्यां तकन् । इष इच्छायां, अशू व्याप्तौ, आभ्यां तकन्प्रत्ययः, स च किदित्यर्थः । इष्टकेति । कित्त्वान्न गुणः । प्रत्ययस्थादिति इत्वं तु 'इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु' इति निर्देशान्न भवति । अष्टकेति । व्रश्चादिना षत्वं ष्टुत्वम् । 'अष्टका पितृदेवत्ये' इत्युक्तत्वान्नेत्त्वम् । इणस्तशन्तशसुनौ । इण् गतावित्यस्मात् तशन् तशसुन् इति प्रत्ययौ स्त इत्यर्थः । एतश इति । गुणः नकार इत् । एतशा इति । तशसुन्प्रत्यये उकारनकारयोरित्संज्ञकत्वात् सान्तोऽयं शब्दः । 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घः । तशसुनि उकार उच्चारणार्थः । नकारो नित्स्वरार्थः । वीपतिभ्यां तनन् । 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु,' 'पत्लृ गतौ,' आभ्यां तनन्प्रत्यय इत्यर्थः । वेतनमिति । गुणः । 'भृत्याभृतयो भर्म वेतनम्', 'पत्तनं पुटभेदनम्' इति चामरः । दृदलिभ्यां भः । दॄ विदारणे, दल विकसने, आभ्यां भप्रत्यय इत्यर्थः । दर्भ इति । काकासुरस्यादि दृणातीति दर्भः । कर्तरि भप्रत्ययः गुणः । अर्तिगृभ्यां भन् । ऋ गतौ जुहोत्यादिः, गॄ निगरणे, आभ्यां भन्नित्यर्थः । अर्भ इति । गुणः । अर्भक इति तु संज्ञायां कनि बोध्यम् । इणः कित् । इण् गतौ, अस्माद्भन् कित्स्यात् । इभ इति । कित्त्वान्न गुणः । 'इभः स्तम्बेरमः पद्मी' इत्यमरः । असिसञ्जिभ्यां क्थिन् । असु क्षेपणे, षञ्ज सङ्गे, आभ्यां क्थिन्स्यात् । सक्थि इति । कित्त्वान्नलोपः कुत्वम् । प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः । प्लुष दाहे, कुष निष्कर्षे, शुष शोषणे एभ्यः क्सिः स्यात् । प्लुक्षिरित्यादौ कित्त्वाद्गुणाभावे 'षढोः' इति कः । अशेर्नित् । अशू व्याप्तौ, अस्मात्क्सिन् नित्स्यात् । अक्षीति । व्रश्चेति षः, कत्वं षत्वम् । इषेः क्सुः । इष इच्छायां, अस्मात्क्सुः स्यादित्यर्थः । अवि-

रीर्धूमः । तन्त्रीर्वीणादेर्गुणः । **४३९ यापोः किद्द्वे च** । ययीरश्वः । 'पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः' । **४४० लक्षेर्मुट् च** । लक्ष्मीः । इत्युणादिषु तृतीयः पादः ।

अथ उणादिषु चतुर्थः पादः ।

४४१ वातप्रमीः । वातशब्द उपपदे माधातोरीप्रत्ययः, स च कित् । वातप्रमीः । अयं स्त्रीपुंसयोः । **४४२ ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निज्यतुजलिजिष्ठुजिष्ठजिसन्स्यनिथिनुल्यसासानुकः** । द्वादशभ्यः क्रमात्स्युः । ऋतेः कत्निच्, यण । 'बद्धमुष्टिः करो रत्निः सोऽरत्निः प्रसृताङ्गुलिः । तनोतेर्यतुच् । तन्यतुर्वायू रात्रिश्च । अञ्जेरलिच् । अञ्जलिः । वनेरिष्ठुच् । वनिष्ठुः स्थविरान्त्रम् । अञ्जेरिष्ठच् । अञ्जिष्ठो भानुः । अर्पयतेरिसन् । अर्पिसोऽग्रमांसम् । मदेः स्यन्, मत्स्यः । अतेरिथिन्, अतिथिः । अङ्गेरुलिः, अङ्गुलिः । कौतेरसः । कवसः । अच इत्येके । कवचम् । यौतेरासः । यवासो दुरालभा । कृशेरानुक् । कृशानुः । **४४३ अः करन्** । उत्तरसूत्रे किद्ग्रहणादिह ककारस्य

तृस्तृ । 'अव रक्षणादौ, तॄ प्लवनतरणयोः, स्तृञ् आच्छादने, तन्त्रि कुटुम्बधारणे, एभ्य ईप्रत्यय इत्यर्थः । अवीरिति । रजस्वलेत्यर्थः । यापोः किद्द्वे च । या प्रापणे, पा पाने, आभ्यां ईप्रत्ययः कित्स्यात् धातोर्द्वित्वं च । ययीरिति । कित्त्वात् 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः । लक्षेर्मुट् च । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः, अस्मदीप्रत्ययः स्यात्, स च कित्, तस्य मुडागमश्च । अयं धातुश्चुरादिण्यन्तः अस्मादीप्रत्यये णिलोपः । 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा' इत्यमरः । इत्युणादिषु तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः । वातप्रमीः । इत्थं निपात्यत इत्यर्थः । निपातनमेवाह— वातशब्दे उपपदे इति । माङ्धातोरिति । मा माने इत्यस्मादिति भावः । स च किदिति । कित्त्वात् 'आतो लोप' इत्यालोपः । 'वातप्रमीर्वातमृगः' इत्यमरः । अयमिति । वातप्रमीशब्द इत्यर्थः । ऋतन्यञ्जिवन्यञ्जि । ऋ गतौ, तनु विस्तारे, अन्जू व्यक्त्यादौ, वनु याचने, अञ्जू व्यक्त्यादौ, ऋ गतौ ण्यन्तः । मदी हर्षे, अत सातत्यगमने । अगिवगिमगीति दण्डकपठितः अगिर्गत्यर्थः, कु शब्दे, यु मिश्रणे, कृश तनूकरणे, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । कत्निच्, यतुच्, अलिच्, इष्ठुच्, इष्ठच्, इसन्, स्यन्, इथिन्, उलि, अस, आस, आनुक्, एषां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । पूर्वोक्तेभ्यो द्वादशभ्यो धातुभ्यः एते द्वादश प्रत्ययाः क्रमात्स्युः । ऋतेः कत्निजिति । ककारचकाराविद्तौ । कित्त्वान्न गुणः किंतु यणादेशे रत्निरिति रूपम् । रत्निशब्दार्थमाह—बद्धमुष्टिः करो रत्निरिति । हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया, 'स रत्निः स्यादरत्निस्तु' इत्यमरः । अरत्निरिति । न रत्निः अरत्निरिति नञ्समासे साधुः । शेषं स्पष्टम् । अः करन् । शॄ हिंसायामस्मात्करन्प्रत्यय इत्यर्थः । शर्करेति । करनि

नेत्वम् । शर्करा ४४४ पुषः कित् । पुष्करम् । ४४५ कलश्च । पुष्कलम् । ४४६ गमेरिनिः । गमिष्यतीति गमी । ४४७ आङि णित् । आगामी । ४४८ भुवश्च । भावी । ४४९ प्रे स्थः । प्रस्थायी । ४५० परमे कित् । परमेष्ठी । ४५१ मन्थः । मन्थतेरिनिः कित्स्यात् । कित्त्वान्नकारलोपः, मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । ४५२ पतस्थ च । पन्थाः । पन्थानौ । ४५३ खजेराकः । खजाकः पक्षी । ४५४ वलाकादयश्च । वलाका । शलाका । पताका । ४५५ पिनाकादयश्च । पातेरित्वं नुम् च । 'क्लीबपुंसोः पिनाकः स्याच्छूल-

---

गुणे रूपम् । नन्वेतदयुक्तं करनः ककारस्य 'लशक्वतद्धिते' इतीत्संज्ञा दुर्वारा । न चोच्चारणसामर्थ्यात्काम्यजादाविव न लोपः, लोपाऽभावे च फलाऽभावादित्संज्ञापि नेति वाच्यम्, क्ङिति चेति निषेधसत्त्वेन गुणनिषेधसम्पादकत्वेन साफल्यसम्भवात् । तस्मात् इत्संज्ञा दुर्वारैवेत्यत आह—उत्तरसूत्र इति । उत्तरत्र 'पुषः कि'दिति पठ्यते । तत्र करन्नेवानुवर्तते । करनः कित्त्वं विधीयते । यद्यस्य ककारस्येत्त्वं स्यात्, तर्हि कित्त्वे स्वतः सिद्धे किमनेन कित्त्वविधानेन । एवं चाऽत्रेत्संज्ञा न भवतीत्यर्थः । पुषः कित् । पुष्करमिति । कित्त्वान्न लघूपधगुणः । कलश्च पुषः किदित्यनुवर्तते । कल-प्रत्ययः कित्स्यात् । गमेरिनिः । गम्लृ गतावित्यस्मादिनिप्रत्ययः । कस्मिन्नर्थे इत्याकाङ्क्षायामाह—गमिष्यतीति । उत्तरकृदन्ते 'भविष्यति गम्यादय' इति सूत्रं व्याख्यास्यते मूलकृता । अस्माभिस्त्वोणादिनिरूपणात्प्रागेव निरूपितम् । तेन सूत्रेण भविष्यतीति नियमनादत्र भविष्यतीति लभ्यम् । आङि णित् । आङि उपपदे गमेर्भविष्यति जायमानः इनिप्रत्ययः णिदित्यर्थः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । भुवश्च । भू सत्तायां अस्मादिनिप्रत्ययः, स च णित्स्यादित्यर्थः । भावीति । णित्त्वात् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः । अयमपि भविष्यदर्थ एव, गम्यादय इत्युक्तत्वात् । प्रे स्थः । प्रपूर्वात् ष्ठा गतिनिवृत्तावित्यस्मादिनिप्रत्ययः, स च णित् । प्रस्थायीति । इनेर्णित्त्वात् 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक् । युकः कित्त्वेऽपि अजादित्वाऽभावान्नाऽऽकारलोपः । परमे कित् । परमशब्दे उपपदे ष्ठाधातोरिनिप्रत्ययः, स च कित् । परमेष्ठीति । इनेः कित्त्वादातो लोपः, 'हलदन्तात्सप्तम्याः' इति परमे इत्यत्र सप्तम्या अलुक् । मन्थः । मन्थ विलोडने, अस्मादिनिप्रत्ययः किदित्यर्थः । कित्त्वाद्धातुनकारस्य लोपः । मथिन्शब्दः । मन्था इति । 'पथिमथि' इत्यात्वम् । 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इतीकारस्याऽत्वम् । 'थो न्थः' न्थादेशः । पतस्थ च । पत्लृ गतौ इत्यस्मादिनिः थकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । पन्था इति । पथिन्शब्दः पूर्ववत्प्रक्रिया । खजेराकः । खज मन्थे, अस्मादाकप्रत्यय इत्यर्थः । 'दर्विः कम्बिः खजाका च' इत्यमरः । वलाकादयश्च । एते आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अनेनैव सिद्धे 'खजेराक' इति पूर्वसूत्रं प्रपञ्चार्थम् । वलाकेति । वल प्राणने । शलाकेति । शल गतौ । पिनाकादयश्च । एते आकप्रत्ययान्ता इत्यर्थः ।

शङ्करधन्वनोः'। तड आघाते, तडाकः। ४५६ कषिदूषिभ्यामीकन्। कषीका पक्षिजातिः। दूषीका। 'दूषिका नेत्रयोर्मलम्'। ४५७ अनिहृषिभ्यां किच्च अनीकम्। हृषीकम्। ४५८ चङ्कणः कङ्कणश्च। 'कण शब्दे' अस्माद्यङ्लुगन्तादीकन्, धातोः कङ्कणादेशश्च। 'घण्टिकायां कङ्कणीका सैव प्रतिसराऽपि च'। ४५९ शॄपॄवृञां द्वे रुक्चाभ्यासस्य। शर्शरीको हिंस्रः। 'पर्परीके दिवाकरः'। वर्वरीकः कुटिलकेशः। ४६० फर्फरीकादयश्च। स्फुर स्फुरणे अस्मादीकन्, धातोः फर्फरादेशः। फर्फरीकं किसलयम्। दर्दरीकं वादित्रम्, झर्झरीकं शरीरम्। तित्तिडीको वृक्षभेदः। 'चरेर्नुम्' च (गण १९९) चञ्चरीकं भ्रमरः। मर्मरीको हीनजनः। 'कर्करीका गलन्तिका'। पुणतेः, पुण्डरीकं वादित्रम्। पुण्डरीको व्याघ्रोऽग्निर्दिग्गजश्च। ४६१ ईषेः किद्ध्रस्वश्च। इषीक

निपातनप्रकारमाह—पातेरिति। पा रक्षणे इत्यस्मादाप्रत्ययः, धात्वन्त्यस्य इत्त्वं नुमागमश्च धातोर्निपात्यत इत्यर्थः। अमरकोशमाह—क्लीवपुंसोः पिनाकः स्यादिति कषिदूषिभ्यामीकन्। कष हिंसायां, दुष वैकृत्ये आभ्यामीकन्। दूषीकेति। ण्यन्तात्प्रत्ययः। 'दोषो णा'वित्यूकारः उपधायाः। अमरकोशरूपमाह—दूषिकेति। 'आः कर्दमाश्रुनिलोचनदूषिकायाम्' इति मुरारिः। अनिहृषिभ्यां किच्च। अन प्राणने, हृष तुष्टौ, आभ्यामीकन्स्यात्स च किदित्यर्थः। हृषीकमिति। कित्त्वान्न गुणः। 'हृषीकं विषयीन्द्रियम्' इत्यमरः। चङ्कणः कङ्कणश्च। चङ्कण इति षष्ठी। कण निमीलने यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य 'सन्यङोः' इति द्वित्वे, 'कुहोश्चुः' इत्यभ्यासककारस्य चकारे नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुकि अनुस्वारे परसवर्णे च चङ्कण् इति धातुः तस्येत्यर्थः अस्मादीकन्प्रत्ययः,धातोः कङ्कणादेशश्चेत्यर्थः। कङ्कणीकेति। शॄपॄवृञां द्वे। शॄ हिंसायां, पॄ पालनपूरणयोः, वृञ् वरणे, एभ्य ईकन्प्रत्ययः, धातोर्द्वित्वं तदभ्यासस्य रुगागमश्च। शर्शरीक इति। शॄ इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे रेफनिवृत्तौ अनेन रुकि रूपम्। एवं पर्परीक इति। फर्फरीकादयश्च। निपातनमेवाह स्फुर स्फुरण इति। अस्मादीकनित्यर्थः। दर्दरीकमिति। दृ विदारणे, अस्मादीकन् धातोर्दर्दरादेशः। यद्वा, धातोर्द्वित्वं रुक् चाभ्यासस्य निपात्यते। झर्झरीकमिति। झॄष् वयोहानौ, अस्मादीकन् धातोर्झर्झरादेशः। यद्वाऽत्रापि धातोर्द्वित्वं रुक् चाभ्यासस्य निपात्यत इति व्याख्येयम्। तित्तिडीकमिति। तिमधातोरीकनि धातोरन्त्यस्य डकारादेशे द्वित्वे अभ्यासस्य तुक् च निपात्यते। चञ्चरीक इति। चर गतिभक्षणयोः, अस्मादीकनि धातोर्द्वित्वं, अभ्यासस्य नुगागमश्च निपात्यते। मर्मरीक इति। मृङ् प्राणत्यागे, अस्मादीकनि धातोर्द्वित्वमभ्यासस्य रुक् च निपात्यते इत्यर्थः। एवं कर्करीकेति डुकृञ् करणे इत्यस्माद् बोध्यः। पुणतेरिति। 'पुण कर्मणि शुभे,' अस्मादीकन्,

शलाका । ४६२ ऋजेश्च । ऋजीक उपहतः । ४६३ सर्तेर्नुम् च । सृणीका लाला । ४६४ मृडः कीकचकङ्कणौ । मृडीको मृगः । मृडङ्कणः शिशुः । ४६५ अलीकादयश्च । कीकन्नन्ता निपात्यन्ते । 'अल भूषणादौ' । अलीकं मिथ्या । विपूर्वाव्द्यलीकं विप्रियं खेदश्च । 'वलीकनीध्रे पटलप्रान्ते' इत्यादि । ४६६ कृतॄभ्यामीषन् । 'करीषोऽस्त्री शुष्कगोमये' । तरीषः तरिता । ४६७ शॄपॄभ्यां किच्च । शिरीषः । पुरीषम् । ४६८ अर्जेर्ऋज च । 'ऋजीषं पिष्टपचनम्' । ४६९ अम्बरीषः । अयं निपात्यते । अबि शब्दे । 'अम्बरीषः पुमान्भ्राष्ट्रम्' । अमरस्तु 'क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना' । ४७० कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन् । करीरो वंशाङ्कुरः । शरीरम् । परीरं फलम् । कटीरः कन्दरो जघनप्रदेशश्च । पटीरश्चन्दनः कण्टकः काकश्च । 'शौटीरस्त्यागिवीरयोः' । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । शौटीर्यम् । ४७१ वशेः कित् । उशीरम् । ४७२ कशेर्मुट् च । कश्मीरो

तस्य रुगागमः, धातोर्दंगागमश्च निपात्यत इत्यर्थः । ईषेः किद्ध्रस्वश्च । ईष गतौ, अस्मादीकन्, ह्रस्वश्च धातोः, प्रत्ययस्य कित्त्वं च । इषीकेति । कित्त्वाद्गुणाभावः । अत्र यद्यपि धातोर्ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव गुणाऽभावोऽपि सिध्यति, गुणे ईकारस्य इकारस्य चाऽविशेषात्, तथाप्युत्तरार्थमावश्यकमेव । ऋजेश्च । ऋज गतावित्यस्मादीकन्, स च किदित्यर्थः । ऋजीक इति । कित्त्वाद्गुणाऽभावः । सर्तेर्नुम् च । सृ गतौ अस्मादीकन् कित्स्याद्धातोर्नुमागमश्च । सृणीकेति । नुमि णत्वं, कित्वान्न गुणः । मृडः कीकच्कङ्कणौ । मृड सेचने, अस्मादीकन्, धातोः कीकच् कङ्कण इत्यादेशौ च पर्यायेण स्त इत्यर्थः, मृडेः कीकीनः कङ्कणीन इति च रूपमिति केचिद्वदन्ति, तदसङ्गतमेव । किं त्वेतौ द्वावपि प्रत्ययौ । मृडीनः मृडङ्कण इति रूपम् । अलीकादयश्च । एते कीकन्नन्ता निपात्यन्ते इत्यर्थः । वलीकमिति । वल संवरणे ।इत्यस्मात् प्रत्ययः । कृतॄभ्यामीषन् । 'कृ विक्षेपे' तॄ प्लवनतरणयोः प्रसिद्धः, आभ्यामीषन्प्रत्यय इत्यर्थः । करीष इति । 'तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री' इत्यमरः । शॄपॄभ्यां किच्च । 'शॄ हिंसायां, पॄ पालनपूरणयोः' आभ्यामिषन् प्रत्ययः, स च किदित्यर्थः । शिरीषमिति । 'ऋत इद्धातोः' इति इत्त्वम् । पुरीषमिति 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वम् । अर्जेर्ऋज च । अर्ज आर्जने, अस्मादीषन्, स च कित्, धातोः ऋजादेशश्च । ऋजीषमिति । 'ऋजीषं पिष्टपचनं कंसोऽस्त्री पानभाजनम्' इत्यमरः । अम्बरीषः । निपातनप्रकारमेवाह—अबि शब्दे इति । इदित्वान्नुमि अम्ब, अस्मात् ईषनि अरुडागमो निपात्यत इत्यर्थः । अमरकोशमाह—क्लीबेऽम्बरीषमिति । कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन् । 'कॄ विक्षेपे, शॄ हिंसायां, पॄ पालनपूरणयोः, कटे वर्षावरणयोः, पट भाषार्थः, शौटृ गर्वे' एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी एभ्य ईरन्प्रत्ययः स्यात् । करीर इति । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना' इत्यमरः । पटीर इति । मञ्जर्याणि पाटीरोऽपि । वशेः कित् । वश कान्तौ, अस्मादीरन् कित्स्यात् । उशीरमिति ।

देशः । ४७३ कृञ उच्च । कुरीरं मैथुनम् । ४७४ घसेः किच्च । क्षीरम् । ४७५ गभीरगम्भीरौ । गमेर्भः । पक्षे नुम् च । ४७६ विपा विहा । स्यतेर्जहातेश्च विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययः । विपा वुद्धिः, विहा स्वर्गः, अव्यये इमे । ४७७ पच एलिमच् । 'पचेलिमो वह्निरव्योः' । ४७८ शीङो धुक्लक्वलञ्वालनः । चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु मद्यम् । शीलं स्वभावः । शैवलः । शेवालम् । बाहुलकात् वस्य पोऽपि । 'शेवालं शैवलो न स्त्री शेपालो जलनीलिका' । ४७९ मृकणिभ्यामूकोकणौ । मरूको मृगः । काणूकः काकः । ४८० वलेरूकः । वलूकः पक्षी उत्पलमूलं च । ४८१ उलूकादयश्च । वलेः सम्प्रसारणमूकश्च । उलूकाविन्द्रपेचकौ । वावदूको वक्ता । भल्लूकः । 'शमेर्बुक् च' (गण २००) । शम्बूको जलशुक्तिः । ४८२ शलिमण्डिभ्यामूकण् । 'शालूकं कन्दविशेषः । मण्डूकः ।

कित्वात्सम्प्रसारणम् । कशेर्मुट् च । कशधातुः सौत्रः, तस्मादीरन् स्यात् तस्य मुडागमश्च । कृञ उच्च । डु कृञ् करणे, अस्मादीरन्स्यात् धातोरन्त्यस्य उकार आदेशश्च रपरो भवतीत्यर्थः । कुरीरमिति । उत्वं रपरत्वम् । घसेः किच्च । घस्लृ अदने, अस्मादीरन्स्यात्, स च कित् । क्षीरमिति । गमहनेत्युपधालोपे खरि चेति चर्त्वं षत्वम् । गभीरगम्भीरौ । एतौ निपात्येते । निपातनमाह—गमेरिति । गम्लृ गतावित्यस्मादीरन्प्रत्ययः मकारस्यान्त्यादेशः नुमागमविकल्पश्च निपात्यत इत्यर्थः । 'निम्नं गभीरं गम्भीरम्' इत्यमरः । विपा विहा । इमे निपात्येते । तदेवाह—स्यतेरिति । 'षोऽन्तकर्मणि' ओहाक् त्यागे,' आभ्यामित्यर्थः । विपा वुद्धभेदेऽपि 'विप्रा विपा प्रतिविपा' इत्यमरः । पच एलिमच् । 'डु पचष् पाके' अस्मादेलिमजित्यर्थः । कृत्यप्रक्रियायां तु 'केलिमर उपसङ्ख्यानम्' इत्युक्तम् । शीङो धुक् । शीङ् स्वप्ने, अस्माद्धुक्, लक्, वलञ्, वालन्, एते चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु इति । धुकः कित्वान्न गुणः । 'मैरेयमासवः शीधुः' इत्यमरः । शीलमिति । लकः कित्वाद्गुणाऽभावः । शैवलमिति । ञित्वात् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः । शेवालमिति । वालनि गुणः । 'जलनीली तु शैवालं शैवलं तु कुमुद्वती' इत्यमरः । मृकणिभ्यामूकोकणौ । 'मृङ् प्राणत्यागे, कण निमीलने' आभ्यामूकऊकण्प्रत्ययौ क्रमात्स्त इत्यर्थः । मरूक इति । ऊके गुणः । काणूक इति । ऊकणो णित्वादुपधावृद्धिः । वलेरूकः । वल संवरणे, अस्मादूकप्रत्यय इत्यर्थः । उलूकादयश्च । निपात्यन्त इत्यर्थः । निपातनमेवाह—वलेरिति । सम्प्रसारणमिति । वकारस्येत्यर्थः । 'उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचके' इत्यमरः । वावदूक इति । वदेर्यङ्लुगन्तादूकः । 'वावदूकश्च वक्तरि' इत्यमरः । भल्लूक इति । भल भल्ल परिभाषणहिंसादानेष्विति पठितभल्लधातोः रूपम् । 'ऋक्षाऽच्छभल्लभल्लूकाः' इत्यमरः । शमेर्बुक् च । 'शम उपशमे' अस्मादूकः धातोर्बुगागमश्च । 'शम्बूका जलशुक्तयः' इत्यमरः । शलिमण्डिभ्यामूकण् । 'शल गतौ, मडि भूषायां' आभ्यामूकण्प्रत्यय

४८३ निञो मिः । नेमिः । **४८४ अर्तेरूच्च ।** ऊर्मिः । **४८५ भुवः कित् ।** भूमिः । **४८६ अश्नोते रश्च ।** रश्मिः किरणो रज्जुश्च । **४८७ दलिमः ।** दल विशरणे । दल्मिरिन्द्रायुधम् । **४८८ वीज्याज्वरिभ्यो निः ।** वाहुलकाण्णत्वम् । 'वेणिः स्यात्केशविन्यासः प्रवेणी च स्त्रियामुभे' । ज्यानिः । जूर्णिः । **४८९ सृवृषिभ्यां कित् ।** सृणिरङ्कुशः । 'वृष्णिः क्षत्रियमेषयोः' । **४९० अङ्गेर्नलोपश्च ।** अग्निः । **४९१ वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ।** वह्निः । श्रेणिः । श्रोणिः । योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः । हानिः । तूर्णिः । वाहुलकान्म्लानिः । **४९२ घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि ।** एते पञ्च निपात्यन्ते । घृणिः किरणः । स्पृशतेः सलो-

---

इत्यर्थः । शालूक इति । ऊकणो णित्वादुपधावृद्धिः । 'शालूकमेषां कन्दः स्यात्' इत्यमरः मण्डूक इति । प्रत्ययस्य णित्वेऽपि अकारस्योपधात्वाभावान्न वृद्धिः । निञो मिः । णीञ् प्रापणे, अस्य निञ इति पञ्चम्यन्तम् । अस्मान्मिप्रत्यय इत्यर्थः । नेमिरिति । 'चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान्' इत्यमरः । अर्तेरूच्च । मिरित्यनुवर्तते । ऋ गतावित्यस्मान्मिप्रत्ययः धातोरूकारश्चादेश इत्यर्थः । ऊर्मिरिति । धातोरूत्वे रपरत्वम् । भुवः कित् । भू सत्तायामित्यस्मात् मिप्रत्ययः, स च किदित्यर्थः । भूमिरिति । कित्वान्न गुणः । अत्र 'अर्तिभुवोरूच्च'त्येव सूत्रं कर्तुं शक्यम्, भुवः किदिति च त्यक्तुं शक्यम् । न च भूमिरित्यत्र गुणप्रसङ्गः, ऊकारस्य ऊकारविधानसामर्थ्येन गुणाऽभावस्य सिद्धत्वात् । अश्नोते रश्च । अशू व्याप्तौ, अस्मात् मिः, धातो रशादेशश्च । रश्मिरिति । 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः । दल्मिः । इत्थं निपात्यत इत्यर्थः । धातुं प्रदर्शयति—दल विशरणे इति । वीज्याज्वरिभ्यो निः । वी गतिव्याप्त्यादौ, ज्या वयोहानौ, ज्वर रोगे' एभ्यो निप्रत्यय इत्यर्थः । ननु वेणिरित्यत्र कथं णत्वं रषाभ्यां परत्वाऽभावादित्यत्राह—वाहुलकादिति । अमरकोशमाह—वेणिः स्यात्केशविन्यास इति । ज्यानिरिति । हानिरित्यर्थः । जूर्णिरिति । ज्वरधातोर्निप्रत्यये ज्वरत्वरेत्यूठ् । सृवृषिभ्यां कित् । 'सृ गतौ, वृषु सेचने' आभ्यां निः कित्स्यात् । सृणिरिति । ऋकारात्परत्वाण्णत्वम् । कित्वान्न गुणः । 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । वृष्णिरिति । रषाभ्यामिति णत्वम् । अङ्गेर्नलोपश्च । अगिर्गत्यर्थः । अस्मान्निः स्यात्, धातोरिदित्त्वाच्छ्रवणनकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । किदित्यनुवर्त्य नेः कित्वविधानेऽपि धातोरिदित्वात् 'अनिदिताम्' इति लोपो न स्यादिति नकारलोपविधानं कृतम् । वहिश्रिश्रुयु । 'वह प्रापणे, श्रिञ् सेवायां, श्रु श्रवणे, यु मिश्रणे, द्रु गतौ, ग्लै हर्षक्षये, ओ हाक् त्यागे, ञि त्वरा सम्भ्रमे' एभ्यो निप्रत्ययः स्यात्, स च नित् । नित्त्वं स्वरार्थम् । तूर्णिरिति । त्वरधातोः प्रत्यये ज्वरत्वरेत्यूठि रषाभ्यामिति णत्वम् । घृणिपृश्नि । एते निपात्यन्ते । घृणिरिति । घृ क्षरणदीप्त्योरित्यस्मान्निप्रत्यये णत्वम् । गुणाऽभावो निपातनात् । पृश्नीति । स्पृश संस्पर्शने

पः । पृश्निरल्पशरीरः । पृषेर्वृद्धिश्च । पार्ष्णिः पादतलम् । चरेरुपधाया उत्वम् । चूर्णिः कपर्दकशतम् । बिभर्तेरुत्वम् । भूर्णिर्धरणी । **४९३ वृदृभ्यां विन्** । वर्विः घस्मरः । दर्विः । **४९४ जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन्** । जीर्विः पशुः । शीर्विर्हिंस्रः । स्तीर्विरध्वर्युः । जागृविर्नृपः । **४९५ दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य** । 'दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः' । **४९६ कृविघृष्विछविस्थविकिकीदिवि** । कृविस्तन्तुवायद्रव्यम् । घृष्विर्वराहः । छास्योर्ह्रस्वत्वं च । छविर्दीप्तिः । स्थविस्तन्तुवायः । दीव्यतेः किकिपूर्वात् किकीदिविश्चाषः । बाहुलकाद्ध्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः । 'चाषेण किकिदीविना' । **४९७ पातेर्डतिः** । पतिः । **४९८ शकेर्ऋतिन्** । शकृत् । **४९९ अमेरतिः** ।

इत्यस्मात्प्रत्यये सकारलोपः गुणाऽभावश्च निपात्यते । पार्ष्णिरिति । पृषु सेचने, अस्मान्निप्रत्यये धातोर्वृद्धिर्निपात्यते । ऋकारस्य आर् वृद्धिः, रषाभ्यामिति णत्वम् । चूर्णिरिति । 'चर गतौ' इत्यस्मान्निप्रत्यये रषाभ्यामिति णत्वम् उपधाया उत्वं निपात्यत इत्यर्थः । भूर्णिरिति । 'डु भृञ् धारणपोषणयोः' अस्मान्निप्रत्यये धातोरन्त्यस्य उत्वं निपात्यते, रपरत्वं, रषाभ्यामिति णत्वम् । वृदृभ्यां विन् । वृञ् वरणे, दृङ् आदरे, आभ्यां विन्नित्यर्थः । वर्विरिति । धातोर्गुणः । जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् । जॄ वयोहानौ, शॄ हिंसायां, स्तृञ् आच्छादने, जागृ निद्राक्षये' एभ्यः क्विन् स्यात्, कनावितौ । जीर्विरिति । कित्वाद्गुणाऽभावे 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वे 'हलि च' इति दीर्घे रूपम् । 'वेरपृक्तस्य' इति लोपस्तु न, अपृक्तस्येत्युक्तेः । दिवो द्वे । 'दिवु क्रीडाविजिगीषादिषु' अस्मात्क्विन्, धातोर्द्वित्वम्, अभ्यासस्य दीर्घश्च स्यात् । दीदिविरिति । पुनर्ह्रस्व इति अभ्यासह्रस्वत्वं तु न शङ्क्यः 'लक्ष्ये लक्षणस्येति' न्यायात् । न चाभ्यासदीर्घात्पूर्वम् इकारस्य ह्रस्वविधाने फलाऽभावाद् ह्रस्वो न प्रवर्तते । एवं च न 'लक्ष्ये लक्षणमि'ति न्यायविरोध इति वाच्यम्, फलाऽभावेऽपि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या दीर्घात्पूर्वं ह्रस्वप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । 'ओदनोऽस्त्री स दीदिविः' इत्यमरः । कृविघृष्विछवि । 'डु कृञ् करणे, घृषु सेचने, छो छेदने, ष्ठा गतिनिवृत्तौ, दिवु क्रीडादौ किकिपूर्वः' एते क्विन्नन्ता निपात्यन्ते इत्यर्थः । तत्र कृविरित्यत्र कित्वान्न गुणः । एवं घृष्विरित्यत्रापि । छविरिति । 'छो छेदने' इत्यस्मात् प्रत्यये 'आदेच' इत्यात्वे ह्रस्वोऽनेन निपात्यते । एवं स्थविरित्यपि । किकीदिविरिति । दिव्धातोः किकिपूर्वात् क्विनि कित्वात् लघूपधगुणाऽभावे 'लोपो व्योर्वलि' इति धातुवकारस्य लोपे किकिशब्दावयवस्यान्त्यस्य इकारस्य दीर्घो निपात्यते । 'अथ चाषः किकीदिविः' इत्यमरः । विनिमय इति । दिव्शब्देकारस्य दीर्घः 'किकिशब्दावयवस्य ह्रस्व इत्यपि निपात्यते । लोके उभयोरपि दर्शनादिति भावः । तदेवाह—चाषेण किकिदीविनेति । पातेर्डतिः । पा रक्षणे, अस्माड्डतिप्रत्यय इत्यर्थः । पतिरिति । डित्वाट्टिलोपः । शकेः ऋतिन् । 'शक्लृ शक्तौ' अस्मादृतिन्नित्यर्थः । 'शमलं शकृत्' इत्यमरः । अमेरतिः ।

अमतिः कालः। ५०० वहिवस्यर्तिभ्यश्चित्। वहतिः पवनः। 'वसतिर्गृहयामिन्योः'। अरतिः क्रोधः। ५०१ अञ्चेः को वा। अङ्कतिः, अञ्चतिर्वातः। ५०२ हन्तेरंह च। हन्तेरतिः स्यादंहादेशश्च धातोः। हन्ति दुरितमनया अंहतिर्दानम्। 'प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः'। ५०३ रमेर्नित्। 'रमतिः कालकामयोः'। ५०४ सूङः क्रिः। सूरिः। ५०५ अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्। अद्रिः। शद्रिः शर्करा। भूरि प्रचुरम्। शुभ्रिर्ब्रह्मा। ५०६ वङ्क्र्यादयश्च। क्रिन्नन्ता निपात्यन्ते। वङ्क्रिर्वाद्यभेदो गृहदारु पार्श्वास्थि च। वप्रिः क्षेत्रम्। 'अंहिरङ्घ्रिश्च चरणः'। तदिः सौत्रो धातुः। तन्द्रिर्मोहः। बाहुलकाद्गुणः। भेरिः। ५०७ राशदिभ्यां त्रिप्। रात्रिः। शत्रिः कुञ्जरः। ५०८ अदेस्त्रिनिश्च। चात्त्रिप्। अत्त्री। अत्त्रिणौ। अत्त्रिणः। अत्त्रिः। अत्त्री। अत्त्रयः। ५०९ पतेरत्रिन्। पतत्रिः पक्षी। ५१० मृकणिभ्यामीचिः। मरीचिः। कणीचिः पल्लवो निनादश्च। ५११ श्वयतेश्चित्। श्वयीचिर्व्याधिः। ५१२ वेञो

'अम गत्यादौ' अस्मादतिप्रत्यय इत्यर्थः। वहिवस्यर्तिभ्यश्चित्। 'वह प्रापणे, वस निवासे, ऋ गतौ' एभ्यः अतिप्रत्ययः स्यात्, स च चित्। वसतिरिति। 'वसती रात्रिवेश्मनोः' इत्यमरः। अञ्चेः को वा। 'अञ्चु गतौ' अस्मादतिः स्यात् ककारश्चान्तादेशो विकल्पेन। हन्तेरंह च। 'हन हिंसागत्योः' अस्मादतिप्रत्ययः धातोरंहादेशश्चेत्यर्थः। अंहतिरित्यस्याऽर्थं विवृण्वन्नमरोक्तिमाह—प्रादेशनं निर्वपणमिति। रमेर्नित। 'रमु क्रीडादौ' अस्मादतिप्रत्ययः, स च नित्स्यात्, नित्त्वं स्वरार्थम्। सूङः क्रिः। 'षूङ् प्राणिप्रसवे,' अस्मात् क्रिः प्रत्यय इत्यर्थः। सूरिरिति। कित्त्वाद्गुणाऽभावः। 'धीमान्सूरिः कृती कृष्टिः' इत्यमरः। अदिशदि। 'अद भक्षणे, शद्लृ शातने, भू सत्तायां, शुभ शोभार्थे' एभ्यः क्रिन्नित्यर्थः। कनावितौ, नित्त्वमाद्युदात्तार्थम्। वङ्क्र्यादयश्च। एते निपात्यन्ते। प्रत्ययमाह—क्रिन्नन्ता इति। वङ्क्रिरिति। वकि कौटिल्ये, अस्मात्क्रिन् धातोरिदित्वान्नुम्, अनुस्वारपरसवर्णौ। वप्रिरिति। 'डु वप् बीजसन्ताने' इत्यस्माद्रूपम्। प्रत्ययस्य कित्त्वेऽपि निपातनात्संप्रसारणाऽभावः। अहिर्भाषार्थः, 'अघि वघि मघि गत्याक्षेपे', इति पठितोऽघिः, ताभ्यां क्रिनि, 'अंहिः अङ्घ्रिरिति' रूपे। उभयत्रापि धातोरिदित्त्वान्नलोपो न। राशदिभ्यां त्रिप्। 'रा दाने, शद्लृ शातने' आभ्यां त्रिप् स्यात्। अदेस्त्रिनिश्च। 'अद भक्षणे' अस्मात् त्रिनिः चकारात्त्रिप् च स्याताम्। त्रिन्याह—अत्त्री अत्त्रिणाविति। नकारान्तत्वप्रदर्शनायोक्तम्। अत्त्रिरिति। त्रिपि रूपम्। पतेरत्रिन्। 'पत्लृ गतौ' अस्मादत्रिन्प्रत्यय इत्यर्थः। पतत्रिरिति। नित्त्वादाद्युदात्तः। 'पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्रथाण्डजाः' इत्यमरः। मृकणिभ्यामीचिः। 'मृङ् प्राणत्यागे' कण शब्दार्थः, आ-

ङिच्च । वीचिस्तरङ्गः । नञ्समासे अवीचिर्नरकभेदः । ५१३ ऋहनिभ्यामूषन् । अरुषः सूर्यः । हनूषो राक्षसः । ५१४ पुरः कुषन् । 'पुर अग्रगमने' पुरुषः । 'अन्येषामपि—' (सू ३५३६) इति दीर्घः । पूरुषः । ५१५ पॄनहिकलिभ्य उषच् । परुषम् । नहुषः । कलुषम् । ५१६ पीयेरूषन् । पीय इति सौत्रो धातुः । पीयूषम् । बाहुलकाद्गुणे 'पेयूषोऽभिनवं पयः' । ५१७ मस्जेर्नुम्च । 'मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः' । मञ्जूषा । ५१८ गडेश्च । गण्डूषः । गण्डूषा । ५१९ अर्तेररुः । अररुः शत्रुः । अररु । अररवः । ५२० कुटः किच्च । कुटरुर्वस्त्रगृहम् । कित्त्वमिह चिन्त्यम् । ५२१ शकादिभ्योऽटन् । 'शकटोऽस्त्रियाम्' । कर्किर्गत्यर्थः । कङ्कटः संनाहः । देवटः शिल्पी । करट इत्यादि । ५२२ कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच् । करम्बं व्यामिश्रम् । कदिकडी सौत्रौ ।

भ्यामीचिप्रत्यय इत्यर्थः । श्वयतेश्चित् । 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः' अस्मादीचिप्रत्ययः स्यात्, स च चिदित्यर्थः । चित्त्वमन्तोदात्तत्वार्थम् । वेञो ङिच्च । 'वेञ् तन्तुसन्ताने' अस्मादीचिर्ङित्स्यात् । वीचिरिति । ङित्वाट्टिलोपः । अन्यथा अयादेशे श्वयीचिवत् वयीचिरिति स्यात् । ऋहनिभ्यामूषन् । ऋ गतौ, हन हिंसागत्योः, आभ्यामूषन्स्यात् । अरूष इति । ऊषनि गुणः । पुरः कुषन् । पुर अग्रगमने, अस्मात्कुषन्स्यात् । पुरुष इति । कुषनः कित्त्वाद्गुणाभावः । ननु कथं तर्हि पूरुष इत्यत्राह—अन्येषामपीति । पॄनहिकलिभ्य उषच् । 'पॄ पालनपूरणयोः, णह बन्धने, कल शब्दसङ्ख्यानयोः' एभ्य उषच् स्यात् । पीयेरूषन् । पीयधातोर्धातुपाठेऽदर्शनादाह—सौत्र इति । मस्जेर्नुम् च । 'टु मस्जो शुद्धौ', अस्मादूषन् नुम् च वाच्य इत्यर्थः । मञ्जूषेति । ननु नुमो मित्त्वात् 'मिदचोऽन्त्यादि'ति मकारोत्तराकारात्स्यात् सकारश्च श्रूयेतेत्यत आह—मस्जेरन्त्यात्पूर्व इति । तथाच सकारात्परत्र नुमि 'स्कोरि'ति सलोपे च रूपमिति भावः । गडेश्च । 'गडि वदनैकदेशे', अस्मादूषन्स्यात् । गण्डूष इति । इदित्वान्नुम्यनुस्वारपरसवर्णौ । अर्तेररुः । 'ऋ गतौ', अस्मादरुप्रत्यय इत्यर्थः । अररुरिति । धातोर्गुणः । प्रत्ययस्य सकारान्तत्वभ्रमवारणायाऽऽह—अररू इति । कुटः किच्च । 'कुट कौटिल्ये', अस्मादरुः स्यात्, स च कित् । कुटरुरिति । कित्वान्न लघूपधगुणः । नन्वत्र कित्वं व्यर्थं 'गाङ्कुटादिभ्य' इति प्रत्ययस्य ङित्त्वेनैव गुणाऽभावसिद्धेरित्यत आह—कित्त्वमिहेति । शकादिभ्योऽटन् । अटनि नकार आद्युदात्तत्वार्थः । शकट इति । शक्लृ शक्ताविःयस्मादटन् । कर्किर्गत्यर्थ इति । अस्मादटन्निति शेषः । 'उरश्छदः कङ्कटकः' इत्यमरः । देवट इति । 'दिवु क्रीडाविजिगीषादिषु' अस्मादटनि 'पुगन्ते'ति गुणः । कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच् । 'डु कृञ् करणे, कदिकडी सौत्रौ, कटे वर्षादौ' एभ्यः अम्बच् इत्यर्थः । करम्बमिति । धातोर्गुणः । 'कलम्बश्च

कदम्बो वृक्षभेदः। कटम्बोऽम्रभागः। कडम्बो वादित्रम्। **५२३ कदेर्णित्पक्षिणि।** कादम्बः कलहंसः। **५२४ कलिकद्योरमः।** कलमः। कर्दमः। **५२५ कुणिपुल्योः किन्दच्।** 'कुण शब्दोपकरणयोः'। कुणिन्दः शब्दः। पुलिन्दो जातिविशेषः। **५२६ कुपेर्वा वश्च।** कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये। **५२७ नौ षञ्जेर्घथिन्।** निषङ्गथिरालिङ्गकः। **५२८ उदर्तेश्चित्।** उदरथिः समुद्रः। **५२९ सर्तेर्णिच्च।** सारथिः। **५३० खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ।** खर्जूरः। कर्पूरः। वल्लूरं शुष्कमांसम्। पिञ्जूलं कुशवर्तिः। 'लङ्गेर्वृद्धिश्च' (गण २०१) लाङ्गूलम्। कुसूलः। 'तमेर्वुग्वृद्धिश्च' (गण२०२)। ताम्बूलम्। 'शृणातेर्दुग्वृद्धिश्च' (गण २०३)। शार्दूलः। 'दुक्रोः कुक्च' (गण २०४)। दुकूलम्। कुकूलम्।

कडम्बश्च वेसवार उपस्करः' इत्यमरः। कदेर्णित्पक्षिणि। सौत्रात्कदधातोर्जायमानः अम्बच्प्रत्ययः पक्षिण्यभिधेये णिदित्यर्थः। कादम्ब इति। णित्वादुपधावृद्धिः। कलिकद्योरमः। कल सङ्ख्याने, कर्द कुत्सिते शब्दे, आभ्याममः स्यात्। कलम इति। 'शालयः कलमाद्याश्च' इत्यमरः। कुणिपुल्योः किन्दच्। 'कुण शब्दोपकरणयोः, पुल महत्वे' आभ्यां किन्दच् स्यात्, कचावितौ। पुलिन्द इति। कित्वान्न लघूपधगुणः। 'किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः' इत्यमरः। कुपेर्वा वश्च। 'कुप क्रोधे' अस्मात् किन्दच्, धातोर्वकारः अन्तादेशश्च वेत्यर्थः। कुविन्द इति। 'तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्' इत्यमरः। नौ षञ्जेर्घथिन्। नावुपपदे षञ्ज सङ्गे इत्यस्मात् घथिन् स्यादित्यर्थः। निषङ्गथिरिति। 'उपसर्गात्सुनोतीति' षत्वम्। घपिनो घित्वात् 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम्। उदर्तेश्चित्। उदि उपपदे ऋ गतावित्यस्मात् घथिन्प्रत्ययः, स च चिदित्यर्थः। उदरथिरिति। घथिनि कृते धातोर्गुणः। सर्तेर्णिच्च। 'सृ गता'वित्यस्मात् घथिन् स्यात्, स च णिदित्यर्थः। सारथिरिति। णित्वाद्वृद्धिः। 'नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः। खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ। 'खर्ज पूजने च, पिञ्ज हिंसाया'मित्यादिभ्यः ऊर, ऊलच् इति प्रत्ययौ क्रमात्स्याताम्। खर्जादिभ्य ऊरः 'पिञ्जादिभ्य ऊलजित्यर्थः। कर्पूर इति। 'कृपू सामर्थ्ये' चेत्यस्माद्रूपम्। बाहुलकात् 'कृपो रो लः' इति लत्वाऽभावः। वल्लूरमिति। 'वल वल्ल संवरणे' इत्यत्र पठिताद्रूपम्। लङ्गेर्वृद्धिश्च। 'लगिवगिमगि' इति दण्डकपठितो लगिर्गत्यर्थः। अस्मात्पिञ्जादेरूलच् सिद्धः। वृद्धिरपि भवतीत्यर्थः। कुसूलमिति। पिञ्जादित्वादूलच्। 'कुस श्लेषणे' धातुः। तमेर्वुग्वृद्धिश्च। 'तमु ग्लानौ,' अस्मात् ऊलच्सन्नियोगेन बुगागमः, धातोर्वृद्धिश्च स्यात्। ताम्बूलमिति। शृणातेर्दुक् वृद्धिश्च। 'शॄ हिंसायाम्' अस्मात् ऊलच्सन्नियोगेन दुगागमः वृद्धिश्च स्यातामित्यर्थः। दुक्रोः कुक् च। 'दु गतौ, कु शब्दे' आभ्यामूलच्सन्नियोगेन कुक् च निपात्यत इत्यर्थः।

५३१ कुवश्चट् दीर्घश्च । कूची चित्रलेखनिका । ५३२ समीणः । समीचः समुद्रः । समीची हरिणी । ५३३ सिवेष्टेरू च । सूचो दर्भाङ्कुरः । सूची । ५३४ शमेर्बन् । शम्बो मुसलम् । ५३५ उल्वादयश्च । वन्नन्ता निपात्यन्ते । 'उच समवाये' । चस्य लत्वं गुणाऽभावश्च । उल्वो गर्भाशयः । शुल्वं ताम्रम् । बिल्वम् । निम्बः । विम्बम् । ५३६ स्थः स्तोऽम्बजबकौ । तिष्ठतेरम्बच् अबक एतौ स्तः, स्तादेशश्च । 'स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः' । स्तबकः पुष्पगुच्छः । ५३७ शाशपिभ्यां ददनौ । 'शादो जम्बालशष्पयोः' । शब्दः । ५३८ अब्दादयश्च । अवतीत्यब्दः । 'कौतेर्नुम् (च)' (ग २०५) कुन्दः । ५३९ वलिमलितनिभ्यः क्यन् । वलयम् । मलयः । तनयः । ५४० वृह्रोः षुग्दुकौ च । वृषयः आश्रयः । हृदयम् । ५४१ मिपिभ्यां रुः । मेरुः । पेरुः सूर्यः । बाहुलकात्–पिबतेरपि । 'संवत्सरवपुः

कुवश्चट् दीर्घश्च । कु शब्दे, अस्माच्चट्प्रत्ययः, दीर्घश्च धातोरित्यर्थः । कूचः कुचपर्यायः । 'कुचकूचौ स्तनौ मतौ' इति कोशात् । प्रत्ययस्य टित्त्वे फलमाह—कूचीति । समीणः । सम्युपपदे इण् गतावित्यस्माद् चट् स्याद्, दीर्घश्च धातोः । समीच इति । धातोर्दीर्घे रूपम् । टित्त्वफलं दर्शयन्नुदाहरति—समीचीति । सिवेष्टेरू च । 'षिवु तन्तुसन्ताने' अस्माच्चट्प्रत्ययः स्यात्, धातोष्टेरुत्वं चेत्यर्थः । शमेर्बन् । शम उपशमे, अस्माद्वन् स्यात् । शम्ब इति रूपम् । उल्वादयश्च । एते वन्नन्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । धातुं दर्शयति—उच समवाय इति । अस्माद्वनि चकारस्य लत्वं धातोर्गुणाभावश्च निपात्यत इत्यर्थः । 'गर्भाशयो जरायुः स्यात् उल्वं तु कललोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । शुल्वमिति । शुच शोके, अस्मात् वनि चकारस्य लत्वं गुणाऽभावश्च निपात्यते । 'शुल्वं वराटकं स्त्री तु' इत्यमरः । बिल्वमिति । बिल भेदने, अस्माद्वन् । बवयोरभेदाद्बिल्वमित्यपि । स्थः स्तोऽम्बजबकौ । ष्ठा गतिनिवृत्तौ, अस्मात् अम्बच्, अबक इति प्रत्ययौ स्तः । तत्सन्नियोगेन धातोः स्तादेशश्च । स्तादेशस्यानेकाल्त्वात् सर्वादेशः । स्तम्ब इति । अमरकोशमाह—स्तम्बो गुच्छस्तृणादिन इति । शाशपिभ्यां ददनौ । शो तनूकरणे, शप आक्रोशे, आभ्यां ददनूप्रत्ययौ यथाक्रमं स्याताम् । अमरकोशस्थमाह—शादो जम्बालशष्पयोरिति । शब्द इति । 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वम् । अब्दादयश्च । एते दन्नन्ता निपात्यन्ते । अवतीत्यब्द इति । वकारस्य बकारो निपात्यते । कौतेर्नुम् । कु शब्दे, अस्माद्दन् प्रत्ययः नुमागमश्चेत्यर्थः । 'माध्यं कुन्दं रक्तकस्तु' इति वनौषधिवर्गेऽमरः । वलिमलितनिभ्यः क्यन् । 'वल संवरणे, मल धारणे, तनु विस्तारे, एभ्यः क्यन्प्रत्ययः स्यात् । क्यनः कित्त्वमुत्तरार्थम् । वलयमिति । वृह्रोः षुग्दुकौ च । 'वृञ् वरणे, हृञ् हरणे' आभ्यां क्यन्स्यात्, यथासङ्ख्यं षुक् दुक् चागमौ स्तः । वृषय इति । क्यनः कित्त्वान्नेह गुणः । हृदयमिति । ह्रियते विषयैरिति हृदयम् । मिपिभ्यां रुः । 'डु मिञ् प्रक्षेपणे, रि पि गतौ' वित्यस्त्र

पारुः पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः' । **५४२ जत्र्वादयश्च** । जत्रु । जत्रुणी । अश्रु । अश्रुणी । **५४३ रुशातिभ्यां क्रुन्** । रुरुर्मृगभेदः । शातयतीति शत्रुः । प्रज्ञादौ पाठाद्ध्रस्वत्वम् । **५४४ जनिदाच्युसृवृमदिषमिनमिभृञ्भ्यः इत्वन्त्वन्त्नख्क्निन्शक्स्यढडटाऽटचः** । जनित्वौ मातापितरौ । दात्वो दाता । च्यौत्नो गन्ता अण्डजः क्षीणपुण्यश्च । सृणिरङ्कुशश्चन्द्रः सूर्यो वायुश्च । वृश आर्द्रकं मूलकं च । मत्स्यः । षण्ढः । डित्वाट्टिलोपः । नमतीति नटः शैलूषः । बिभर्ति भरटः कुलालो भृतकश्च । **५४५ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते** । पेत्वममृतम् । भृशम् । **५४६ कुसेरुम्भोमेदेताः** । कुसुम्भम् । कुसुमम् । कुसीदम् । कुसितो जनपदः । **५४७ सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः** । सनोतेरसिप्रत्यये उपधावृद्धिश्च । सानसिर्हिरण्यम् । वृञो नुक्च । वर्णसिर्जलम् । पॄ, पर्णसिर्जलगृहम् । तडि आघाते, तण्डुलाः । अकि लक्षणे, उशच् , अङ्कुशः । चषेरालः 'चषालो यूपकटकः' ।

पठितः पिधातुर्गत्यर्थकः, आभ्यां रुप्रत्ययः स्यात् । मेरुरिति । रुप्रत्यये गुणः । 'मेरुः सुमेरुर्हेमाद्रिः' इत्यमरः । जत्र्वादयश्च । एते रुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । जत्रु इति । जनी प्रादुर्भावे इत्यस्मात् रौ नकारस्य तकारो निपात्यते । अश्रु इति । अशू व्याप्तौ, अस्मात् रुप्रत्ययः । रुशातिभ्यां क्रुन् । रु गतौ, शदॢ शातने ण्यन्तः । 'शदेरगतौ तः' इति तकारे शातेति निर्देशः । रुरुरिति । 'कृष्णसाररुरन्यङ्कु' इत्यमरः । ननु शत्रुरित्यत्र कथं ह्रस्वत्वमित्याशङ्कायामाह—प्रज्ञादाविति । जनिदाच्युसृवृमदि । 'जनी प्रादुर्भावे, डु दाञ् दाने, च्युङ् गतौ, सृ गतौ, वृञ् वरणे, मदी हर्षे, षम अवैकल्ये, णम प्रह्वत्वे शब्दे च, डु भृञ् धारणपोषणयोः, एभ्यः इत्वन्, त्वन्, त्नण्, क्निन्, शक्, स्य, ढ, डट, अटच् इति प्रत्ययाः स्युः । च्यौत्न इति । त्नणो णित्त्वाद्वृद्धिः । सृणिरिति । क्निनः कित्वान्न गुणः । वृश इति । कित्वान्न गुणः । मत्स्य इति । स्ये खरि चेति चत्वम् । षण्ढ इति । बाहुलकात् धात्वादेरिति सो न । नट इति । डित्वाट्टिलोपः । टित्वान्नटी । अन्येभ्योऽपि । अन्येभ्योऽपि धातुभ्य इत्वन्नादयो भवन्तीत्यर्थः पेत्वमिति । 'पा पाने' इत्यस्मात् इत्वनि आद्गुणः । भृशमिति । भृञः शक् । कित्त्वान्न गुणः । कुसेरुम्भोमेदेताः । कुस श्लेषणे, अस्मादुम्भ, उम, ईद, इत, एते प्रत्ययाः स्युः । कुसुम्भमिति । बाहुलकान्न लघूपधगुणः । 'स्यान्महारजते क्लीवं कुसुम्भं करके पुमान्' इत्यमरः । सानसिवर्णसि । 'षणु अदने' इत्यादिभ्य इत्थं निपात्यन्त इत्यर्थः । सानसिरित्यत्राह—सनोतेरिति । उपधावृद्धिश्चेति । धातोरकारस्येत्यर्थः । वृञो नुक् चेति । वृञ् वरणे, अस्मादसिः, धातोर्नुगागमश्चेत्यर्थः । धातोर्गुणे 'रषाभ्या'मिति णत्वे च वर्णसिरिति रूपम् । पर्णसिरिति । 'पॄ पालनपूरणयोः' अस्मादसिप्रत्ययो नुक् च निपात्यते । धातोर्गुणे 'रषाभ्या'मिति णत्वे रूपम् । तण्डुला इत्यत्राह—तडि आघाते इति । अस्मादुलच् प्रत्ययः नुम् च निपात्यते । इदित्त्वाद्वा नुम् सिद्धः ।

इल्वलो दैत्यभेदः । पल्वलम् । त्रि धृषा, ण्यः । ऋकारस्येकारः, धिष्ण्यम् । शलेर्यः, शल्यम् । 'वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना' । ५४८ **मूशक्यबिभ्यः क्लः** । मूलम् । 'शक्लः प्रियंवदे' । अम्ब्लो रसः । बाहुलकादमेः । अम्लः । ५४९ **माच्छाससिभ्यो यः** । माया । छाया । सस्यम् । बाहुलकात्सुनोतेः । 'सव्यं दक्षिणवामयोः' । ५५० **जनेर्यक्** । 'ये विभाषा' (सू २३१९) जन्यं युद्धम् । जाया भार्या । ५५१ **अघ्न्यादयश्च** । यगन्ता निपात्यन्ते । हन्तेर्यक् अडागम उपधालोपश्च । अघ्न्या माहेयी । अघ्न्यः प्रजापतिः । कनी दीप्तौ । कन्या । ववयोरैक्यम् । वन्ध्या । ५५२ **स्नामदिपद्यर्तिपृशकिभ्यो वनिप्** । स्नावा रसिकः । मद्वा शिवः । पद्वा पन्थाः । अर्वा तुरङ्गगर्ह्ययोः । पर्व ग्रन्थिः प्रस्तावश्च । शक्वा हस्ती । ङीब्रौ । शक्वरी अङ्गुलिः । ५५३ **शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप्** । शीवा अजगरः । क्रुश्वा श्रृगालः । रुह्वा वृक्षः । जित्वा जेता । क्षित्वा वायुः । सृत्वा प्रजापतिः । धृत्वा

अनुस्वारपरसवर्णौ । अङ्कुश इत्यत्राह—अकि लक्षण इति । इदित्वान्नुम्यनुस्वारपरसवर्णौ । चषाल इत्यत्राह—चषेरिति । चष भक्षणे इत्यस्मादित्यर्थः । 'चषालो यूपकटकः' इत्यमरः । इल्वल इति । इलधातुः सौत्रः, तस्माद्वलच् गुणाऽभावश्च निपात्यते । पल्वलेति । पा पाने इत्यस्माद्वलच्, लगागमो निपात्यते, ह्रस्वत्वं च । पिधत्यक्षिमन्नित्यविकरणे प्रत्ययः । धिष्ण्यमिति । त्रि धृषा प्रागल्भ्ये, अस्मात् ण्यप्रत्ययः, धातोरुपधाया ऋकारस्य इकारः, रपरत्वाऽभावः, गुणाऽभावश्च निपात्यते । 'धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ भाग्यं कर्म शुभाऽशुभम्' इत्यमरः । शल्यमित्यत्राह—शलेरिति । 'शल गता'वित्यस्मादित्यर्थः । मूशक्यबिभ्यः क्लः । मूङ् बन्धने, शक्लृ शक्तौ, अबि शब्दे, एभ्यः क्लप्रत्यय इत्यर्थः । मूलमिति । कित्त्वान्न गुणः । शक्ल इति । 'दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ शक्लः प्रियंवदे' इत्यमरः । माच्छाससिभ्यो यः । 'मा माने, छो छेदने, षस स्वप्ने' एभ्यो यप्रत्यय इत्यर्थः । स्पष्टम् । जनेर्यक् । 'जन जनने' अस्माद्यक् इत्यर्थः । यकः कित्त्वमुत्तरार्थम् । आत्त्वं स्मारयति—ये विभाषेति । अघ्न्यादयश्च । यगन्ता निपात्यन्ते । निपातनमेवाह—हन्तेरिति । यक् अडागमश्च निपात्यते । उपधालोपस्तु गमहनजनखनेत्येव सिद्धः । उपधालोपे 'हो हन्ते'रिति कुत्वम् । अघ्न्येति । स्त्रियां टाप् । 'अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यात्' इत्यमरः । कन्येति । यकि रूपम् । 'वन्ध बन्धने' अस्माद्यकि वन्ध्येत्येव स्यात्, न तु वन्ध्येतीत्यत आह—ववयोरिति । स्नामदिपद्यर्ति । 'ष्णा शौचे, मदी हर्षे, पद गतौ, ऋ गतौ, पृ पालनपूरणयोः, शक्लृ शक्तौ' एभ्यो वनिप् स्यात् । स्नावेति । उपधादीर्घनलोपादि । अर्वेति । ऋधातोर्वनिपि गुणः । 'वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः' इत्यमरः । ङीब्राविति । 'वनो र च' इत्यनेनेत्यादिः । शीङ्क्रुशिरुहि । 'शीङ् स्वप्ने, क्रुश आह्वाने, रुह बीजजन्मनि, जि जये, क्षि

विष्णुः । ५५४ श्याप्योः सम्प्रसारणं च । धीवा कर्मकरः। पीवा स्थूलः। ५५५ अदेर्ध च । अध्वा । ५५६ प्र ईरशदोस्तुट् च । प्रेत्वा प्रशत्वा च सागरः । प्रेत्वरी प्रशत्वरी च नदी । ५५७ सर्वधातुभ्य इन् । पचिरग्निः । तुडिः । तुण्डिः । वलिः । वटिः । यजिः । देवयजिः । काशत इति काशिः । यतिः । मल्लिः । मल्ली । केलिः । मसी परिणामे। मसिः । बाहुलकाद्गुणः । कोटिः । हेलिः। हलिः। बोधिः । नन्दि । कलिः । ५५८ हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्तिभ्यश्च । 'हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ । चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्तितः । पेषिर्वज्रम् । रोहिर्व्रती । वर्तिः । वेदिः । छेदिश्छेत्ता । कीर्तिः । ५५९ इगुपधात्कित् । कृषिः । ऋषिः । शुचिः । लिपिः । बाहुलकाद्वत्वे लिबिः । तूल निष्कर्षे । तूलिः । तूली कूर्चिका । ५६० भ्रमेः सम्प्रसारणं च । भृमिर्वातः । बाहुलकाद्भ्रमिः । ५६१ क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च । क्रिमिः । सम्प्रसार-

निवासगत्योः, सृ गतौ, धृ धारणे एभ्यः क्वनिप् स्यात् जित्वेति । क्वनिपः पित्वात् 'ह्रस्वस्य पिति कृती'ति तुक् । एवं क्षित्वा सृत्वेत्यादि । श्याप्योः सम्प्रसारणं च । ध्यै चिन्तायां, प्यैङ् वृद्धौ, आभ्यां क्वनिप् स्यात्, सम्प्रसारणं चेत्यर्थः । धीवेति । सम्प्रसारणे इकारे 'हल' इति दीर्घः । अदेर्ध च । 'अद भक्षणे' अस्मात्क्वनिप् धकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । प्र ईरशदोस्तुट् च । ईर गतौ, शद्लृ शातने, आभ्यां प्रे उपपदे क्वनिप् स्यात् तस्य तुडागमश्च । प्रेत्वेति । प्र ईर्त्वेति स्थिते आद्गुणः । प्रेत्वरीति । 'वनो र चे'ति ङीप्, रश्चान्तादेशः । एवं प्रशत्वरीति । सर्वधातुभ्य इन् । सर्वेभ्योऽपि धातुभ्य इन्प्रत्यय इत्यर्थः। पचिरिति। 'डुपचष् पाके, अस्मादिन्प्रत्ययः । ननु कोटिरित्यत्र 'गाङ्कुटादिभ्यः' इतीन्प्रत्ययस्य ङित्वात्कथं गुण इत्यत आह-बाहुलकादिति । हृपिषिरुहिवृति । 'हृञ् हरणे,पिष्लृ संचूर्णने, रुह बीजजन्मनि, वृतु वर्तने, विद ज्ञाने, छिदिर् द्वैधीकरणे, कृत संशब्दने' एभ्य इन्प्रत्यय इत्यर्थः । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे इदं वचनम् , 'अच इः' 'इगुपधादि'ति कप्रत्ययः, एतदुभयबाधनार्थम् । हरिरिति । इनि गुणः । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु' । इत्यमरः । अत्र 'अच इः' प्राप्तः । पेषिरिति । इगुपधात्कः प्राप्तः । इगुपधात्कित् । इन्नित्यनुवर्तते । अन्येभ्योऽपि इगुपधेभ्यो धातुभ्य इन्प्रत्ययः स्यात् , स च किदित्यर्थः । पूर्वसूत्रे पिषादीनां ग्रहणं कित्वाऽभावार्थम् । अत एव पेषिरिति गुणः सिध्यति । कृषिरिति । कित्वान्न गुणः । कृष विलेखने धातुः । भ्रमेः सम्प्रसारणं च । 'भ्रमु अनवस्थाने' अस्मादिन् स्यात्, स च कित् सम्प्रसारणं चेत्यर्थः । भृमिरिति । कित्वान्न गुणः । ननु कथं भ्रमिरित्यत आह—बाहुलकादिति । क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च । क्रमु पादविक्षेपे, तमु काङ्क्षायां, शतिः स्तम्भश्च सौत्रौ, एभ्य इन्स्यात्स च कित् । एषामकारस्य

णानुवृत्तेः कृमिरपि । तिमिर्मत्स्यभेदः । 'शितिर्मेचकशुक्लयोः' । स्तिम्भिः समुद्रः । **५६२ मनेरुच्च ।** मुनिः । **५६३ वर्णेर्वलिश्चाऽहिरण्ये ।** वर्णिः सौत्रः । अस्य वलिरादेशः । 'करोपहारयोः पुंसि वलिः प्राण्यङ्गके स्त्रियाम् ।' वबयोरैक्यात् वलिः । हिरण्ये तु वर्णिः सुवर्णम् । **५६४ वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् ।** 'वासिश्छेदनवस्तुनि' । वापिः । वापी । याजिर्यष्टा । राजिः । राजी । व्राजिर्वातालिः । सादिः सारथिः । 'निघातिर्लोहघातिनी' । वाशिरग्निः । वादिर्विद्वान् । वारिर्गजबन्धनी । जले तु क्लीबम् । बाहुलकाद्'हारिः पथिकसंहतौ' । **५६५ नहो भश्च ।** नाभिः स्यात्क्षत्रिये पुंसि । प्राण्यङ्गे तु स्त्रियाम् । पुंस्यपीति केचित् । **५६६ कृपेर्वृद्धिश्छन्दसि ।** कार्पिः । **५६७ शः शकुनौ ।** शारिः, शारिका । **५६८ कृञ उदीचां कारुषु ।** कारिः शिल्पी । **५६९ जनिघसिभ्यामिण् ।** जनिर्जननम् । घासिर्भक्ष्यमग्निश्च । **५७० अज्यतिभ्यां च ।** आजिः संग्रामः । आतिः पक्षी । **५७१ पादे च ।** पदाजिः । पदातिः । **५७२ अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च ।** अशेरुट् । राशिः पुञ्जः । पणायतेरायलुक् । पाणिः

इकारादेशश्च । कृमिरिति । अत इत्वे रूपम् । कृमिरित्यर्थमाह—सम्प्रसारणमित्यनुवृत्तेरिति । सम्प्रसारणेत्वे च पर्यायेण भवतः, सम्प्रसारणपक्षे इत्वस्य फलाऽभावात्, सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपे विशेषाऽभावात् । मनेरुच्च । मन ज्ञाने, अस्मादिन्प्रत्ययः, अकारस्य उकारश्चेत्यर्थः । मुनिरिति । कित्त्वान्न गुणः । 'वाचंयमो मुनिः' इत्यमरः । वर्णेर्वलिश्चाऽहिरण्ये । वर्णधातोर्धातुपाठेऽदर्शनादाह—वर्णिः सौत्र इति । अस्मादिन् स्यात् अहिरण्येऽभिधेये, वलिरादेशश्चेत्यर्थः । वसिवपियजिराजि । वस निवासे, डु वप् बीजसन्ताने, यज देवपूजादौ, राजृ दीप्तौ, व्रज गतौ, षद्लृ विशरणादौ, हन हिंसागत्योः, वाश्ट शब्दे, वद व्यक्तायां वाचि ण्यन्तः, वृ वरणे एभ्य इञ्प्रत्यय इत्यर्थः । वाशिरिति । इञो ञित्वादुपधावृद्धिः । शेषं स्पष्टम् । नहो भश्च । णह बन्धने, अस्मादिञ् स्यात्, हकारस्य भकारश्च । नाभिरिति रूपम् । कृपेर्वृद्धिश्छन्दसि । 'कृप चिकित्सने' इत्यस्मादिञ् वृद्धिश्चेत्यर्थः । कार्पिरिति । ऋकारस्य आर् वृद्धिः । लोके तु इगुपधात्किदित्यनेन इनि कृपिरित्येव । शः शकुनौ । 'शॄ हिंसायाम्'अस्माच्छकुनौ वाच्ये इञ् स्यात् । शारिरिति । इञो ञित्वाद्वृद्धिः । कृञ उदीचां कारुषु । 'डु कृञ् करणे' अस्मात्कारुषु शिल्पिषु वाच्येषु इञ् स्यात् । कारिः । जनिघसिभ्यामिण् । 'जनी प्रादुर्भावे, घस्लृ भक्षणे' आभ्यामिण् स्यात् । जनिरिति । 'जनिवध्योश्चे'ति निषेधः । अज्यतिभ्यां च । 'अज गतिक्षेपणयोः, अत सातत्यगमने' आभ्यामिण् स्यात् । आजिरिति । इण्युपधावृद्धिः । वीभावस्तु बाहुलकान्न । 'समेत्याऽशे रणेऽप्याजिः' इत्यमरः । पादे च । पादशब्दे उपपदे अज अत आभ्यां इण् स्यादित्यर्थः । पदाजिरिति । 'पादस्य

करः । ५७३ वातेर्डिच्च । विः पक्षी । स्त्रियां वीत्यपि । ५७४ प्रे हरतेः कूपे । प्रहिः कूपः । ५७५ नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः । व्येञ इण् स्यात् यलोपश्च नेर्दीर्घः । नीविः । नीवी । वस्त्रग्रन्थौ मूलधने च । ५७६ समाने ख्यः स चोदात्तः । समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मादिण् स्यात्, स च डिच्च यलोपश्च । समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं ख्यायते जनैरिति सखा । ५७७ आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च । इण् स्यात्स च डित् आङो ह्रस्वश्च । स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः । 'सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिः' । ५७८ अच इः । रविः । पविः । तरिः । कविः । अरिः । अलिः । ५७९ खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च । खनिः । कषिर्हिस्रः । अजिः । असिः । वसिर्वस्त्रम् । वनिरग्निः । सनिर्भक्तिर्दानं च । ध्वनिः । ग्रन्थिः । चलिः पशुः । ५८० वृतेश्छन्दसि । वर्तिः । ५८१ भुजेः किच्च । भुजिः । ५८२ कृगॄशॄपॄ-

---

पद्दाज्यातिगोपहतेषु' इति पदादेशः । अशिपणाय्योः । अशू व्याप्तौ, पण व्यवहारे आयप्रत्ययान्तः, अशिश्च पणायिश्च तयोरिति विग्रहः । आभ्यामिण् स्यात् । अनयोर्यथाक्रमं रुडागमः आयप्रत्ययलुक् एतौ स्याताम् । राशिरिति । रुडागमे उपधावृद्धौ च रूपम् । पाणिरिति । इणि आयप्रत्ययस्य लुकि अत उपधाया वृद्धौ रूपम् । वातेर्डिच्च । 'वा गतिगन्धनयोः' अस्मादिण् स्यात् स च डित्, डित्वाट्टिलोपः । तदाह—विरिति । 'नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः' इत्यमरः । स्त्रियामिति । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । प्रे हरतेः कूपे । प्रपूर्वात् 'हृञ् हरणे' इत्यस्मादिण् स्यात्, स च डिदित्यर्थः । तदाह—प्रहिरिति । डित्वाट्टिलोपः । 'पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूपः' इत्यमरः । नौ व्यो यलोपः । नावुपपदे व्येञ् संवरणे इत्यस्मादिण् स्यात्, स च डित्, धातुयकारस्य लोपः, उपसर्गेकारस्य दीर्घश्चेत्यर्थः । नीविरिति । व्येञ्धातोरिणि डित्वाट्टिलोपे धातुयकारस्य लोपे नेर्दीर्घे च रूपम् । 'स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च' इत्यमरः । परिपणं मूलधनम् तदाह—वस्त्रग्रन्थौ मूलधने चेति । समाने ख्यः । समानशब्दे उपपदे 'ख्या प्रकथने' इत्यस्मात् इण् स्यात् । 'स चोदात्त' इत्यत्र 'सः' च उदात्त' इतिच्छेदः । एवं च स च इण् डित्स्याद्यलोपश्च । समानस्य तूदात्तः 'स' इत्यादेशश्चेत्यर्थः । समानशब्दस्य सादेशे सखेति रूपम् । आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च । आङि उपपदे श्रिञ् सेवायां, हन हिंसागत्योः, आभ्यामिण् स्यात्, स च डित्, आङो ह्रस्वश्चेत्यर्थः । अश्रिः । अहिः । अत्राऽमरोक्तिमाह—स्त्रिय इत्यादिना । अच इः । धातोरित्यस्य विशेषणात्तदन्तविधिः । अजन्ताद्धातोरिप्रत्यय इत्यर्थः । रविरिति । रु शब्दे अस्मादिप्रत्ययः । डिदित्यननुवर्तमानात् न टिलोपः । पविरिति । पूञ् पवने । खनिकष्यज्यसिवसि । 'खनु अवदारणे, कष हिंसायां, अज गतिक्षेपणयोः, असु क्षेपणे, वस आच्छादने, वन षण सम्भक्तौ, ध्वन शब्दे, ग्रन्थ बन्धने, चल कम्पने, एभ्य इप्रत्ययः स्यात् । 'खनिः स्त्रिया-

कुटिभिदिछिदिभ्यश्च । इः कित्स्यात् । किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्राऽक्षिरोगयोः । गिरिणा काणः गिरिकाणः । शिरिः शलभो हन्ता च । पुरिर्नगरं राजा नदी च । कुटिः शाला शरीरं च । भिदिर्वज्रम् । छिदिः परशुः । **५८३ कुडिकम्प्योर्नलोपश्च** । कुडि दाहे, कुडिर्देहः । कपिः । **५८४ सर्वधातुभ्यो मनिन्** । क्रियत इति कर्म । चर्म । भस्म । जन्म । शर्म । स्थाम बलम् । 'इस्मन्' इति ह्रस्वः । छद्म । सुत्रामा । **५८५ बृंहेर्नोऽच्च** । नकारस्याऽकारः । 'ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' । **५८६ अशिशकिभ्यां छन्दसि** । अश्मा । शक्मा । **५८७ हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच्** । हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरिमा रूपम् । सरिमा वायुः । स्तरिमा तल्पम् । शरिमा प्रसवः । **५८८ जनिमृङ्भ्यामिमनिन्** । जनिमा जन्म । मरिमा मृत्युः । **५८९ वेञः सर्वत्र** । छन्दसि भाषायां चेत्यर्थः । वेमा तन्तुवायदण्डः । अर्धर्चादिः । सामनी वेमनी इति वृत्तिः ।

माकरः स्याद्' इत्यमरः । भजिरिति । बाहुलकाद्वीभावाऽभावः । वृतेश्छन्दसि । 'वृतु वर्तने' अस्मादिः स्यात् । वर्तिरिति । लघूपधगुणः । भुजेः किच्च । 'भुज पालनाभ्यवहरणयोः' अस्मादिः कित् स्यात् छन्दसि । क्वचिल्लोकेऽपि प्रयुज्यते । कृगशृपृकुटि । 'कॄ विक्षेपे, गॄ निगरणे, शॄ हिंसायां, पॄ पालनपूरणयोः, कुट कौटिल्ये, भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे, एभ्य इप्रत्ययः स्यात्, स च किदित्यर्थः । किरिरिति । 'ॠत इद्'इति इत्वं, रपरत्वम् । 'वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः' इत्यमरः । गिरिरिति । 'अद्रिगोत्रगिरिग्रावा' इत्यमरः । पुरिरिति । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम् । कुडिकम्प्योर्नलोपश्च । 'कुडि दाहे, कपि चलने', आभ्याम् इः कित्स्यात् । धातोर्नलोपश्चेत्यर्थः । प्रत्ययस्य कित्त्वेऽपीदित्वान्न नलोपप्राप्तिः अतस्तद्विधानम् । कुडिरिति । कित्त्वान्न लघूपधगुणः । कपिरिति । 'कपिप्लवङ्गप्लवगशाखामृगवलीमुखाः' इत्यमरः । सर्वधातुभ्यो मनिन् । सर्वेभ्योऽपि धातुभ्यो मनिन्स्यात् । कर्मेति । डु कृञ् करणे, अस्मान्मनिनि गुणः । चर्मेति । चर गतौ । सुत्रामेति । 'त्रैङ् पालने' सुष्ठु त्रायत इति सुत्रामा । बृंहेर्नोऽच्च । बृंहेः नः अत् इति छेदः । 'बृहि वृद्धौ' अस्मान्मनिन्, नुमा निष्पन्नस्य नकारस्याऽकारश्चेत्यर्थः । ब्रह्मेति । नकारस्याकारे ऋकारस्य यणादेशः । अमरकोशमाह-ब्रह्म तत्त्वं तपो वेद इति । अशिशकिभ्यां छन्दसि । 'अशू व्याप्तौ, शक्लृ शक्तौ' आभ्यां मनिन्स्यादित्यर्थः । अश्मेति । 'पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत्' इत्यमरः । हृभृधृस । 'हृञ् हरणे, डु भृञ् धारणपोषणयोः, धृ धारणे, सृ गतौ, स्तॄञ् आच्छादने, शॄ हिंसायां' एभ्य इमनिच्प्रत्यय इत्यर्थः । हरिमेति । इमनिचि इचावितौ, धातोर्गुणः । जनिमृङ्भ्यामिमनिन् । 'जन जनने, मृङ् प्राणत्यागे' आभ्यामिमनिन्स्यात्, नित्स्वरो विशेषः । वेञः सर्वत्र । 'वेञ्

५६० नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्धामन्। सर्वे सप्त अमी निपात्यन्ते। म्नायतेऽनेनेति नाम। सिनोतेर्दीर्घः। सीमा। सीमानौ। सीमानः। पक्षे डाप्। सीमे। सीमाः। व्येञोऽन्त्यस्योत्वं गुणः। व्योम। रौतेः रोम। लोम। पाप्मा पापम्। धाम परिमाणं तेजश्च। ५६१ मिथुने मनिः। उपसर्गक्रिया-सम्बन्धो मिथुनम्। न तु स्त्रीपुंसौ। स्वरार्थमिदम्। सुशर्मा। ५६२ सातिभ्यां मनिन्मनिणौ। स्यतीति साम। सामनी। आत्मा। ५६३ हनिमशिभ्यां सिकन्। हंसिका हंसयोषिति। मक्षिका। ५६४ कोररन्। कवरः। ५६५ गिर उडच्। गरुडः। ५६६ इन्देः कमिर्नलोपश्च। इदम्। ५६७ कायतेर्डिमिः। किम्। ५६८ सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्। वस्त्रम्। अस्त्रम्। शस्त्रम्। 'इस्मन्त्रि'ति ह्रस्वत्वम्। छादनाच्छत्रम्। ५६६ अस्जिगमिनमिहनिविश्यशां

तन्तुसन्ताने' अस्मादिमनिन्प्रत्ययः छन्दसि लोके च भवतीत्यर्थः। वेमेति। 'पुंसि वेमा वायदण्डः' इत्यमरः। नामन्सीमन् व्योमन्। निपात्यन्त इति। 'मनिन्नन्ताः' इति शेषः। निपातनप्रकारमेवाह—म्नायत इति। 'म्ना अभ्यासे' इत्यस्मान्मनिनि धातोर्नाभावो निपात्यते। अथवा आदेर्मकारस्य लोपो निपात्यत इत्यर्थः। सिनोतेरिति। षिञ् बन्धने, अस्मान्मनिनि धातोर्दीर्घो निपात्यत इत्यर्थः। पक्षे डाबिति। 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्या'मित्यनेन। व्येञ इति। 'व्येञ् संवरणे' अस्मान्मनिनि एकारस्योत्वं निपातनात्। 'व्योम पुष्करमम्बरम्' इत्यमरः। रौतेरिति। रु शब्दे। लोमेति। लूञ् छेदने। पाप्मेति। 'पा पाने' अस्मान्मनिनि पुगागमो निपात्यते। मिथुने मनिः। मिथुनशब्दार्थं व्याचष्टे—उपसर्गक्रियासम्बन्ध इति। स एवेह विवक्षित इति भावः। एवञ्च सोपसर्गाद्धातोर्मनिप्रत्यय इत्यर्थः। ननु सर्वधातुभ्यो मनिनिति मनिनैव सिद्धे किमर्थं मनिप्रत्ययविधिक्लेश इत्यत आह—स्वरार्थमिति। नित्स्वरः मध्योदात्तः स्यादिति भावः। सातिभ्यां मनिन्मनिणौ। षो अन्तकर्मणि, अत सातत्यगमने, आभ्यां यथाक्रमं मनिन् मनिण् एतौ स्त इत्यर्थः। सामेति। मनिनि 'आदेचः' इत्यात्वम्। आत्मेति। मनिणो णित्वादुपधावृद्धिः। हनिमशिभ्यां सिकन्। 'हन हिंसागत्योः, मश शब्दे' आभ्यां सिकन्नित्यर्थः। हंसिकेति। मक्षिकेति। शस्य व्रश्चेति षत्वे, षढोरिति कत्वम्, षत्वं च। कोररन्। कु शब्दे अस्मादरन्प्रत्यय इत्यर्थः। कवर इति। गुण अवादेशः। गिर उडच्। गॄ निगरणे, अस्मादुडच् स्यात्। 'गरुत्मान्गरुडस्तार्क्ष्यः' इत्यमरः। इन्देः कमिर्नलोपश्च। 'इदि परमैश्वर्ये' अस्मात्कमिः स्यान्नकारलोपश्चेत्यर्थः। इदमिति। सर्वनामशब्दोऽयम्। कायतेर्डिमिः। कै शब्दे, अस्माड्डिमिप्रत्यय इत्यर्थः। डित्वाट्टिलोपः। अयमपि सर्वादिरेव। सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्। सर्वेभ्योऽपि धातुभ्यः ष्ट्रन्प्रत्यय इत्यर्थः। वस्त्रमिति। वस आच्छादने। छादनादिति। 'छद अपवारणे' ण्यन्तः। अस्जिगमिनमि। 'भ्रस्ज पाके, गम्लृ गतौ, णम प्रह्वत्वे शब्दे

वृद्धिश्च । आष्ट्रः । गार्न्त्रं शकटम् । नान्त्रं स्तोत्रम् । हान्त्रं मरणम् । वैष्ट्रं पिष्टपम् । आष्ट्रमाकाशम् । ६०० दिवेर्द्युच्च । द्यौत्रं ज्योतिः । ६०१ उषिखनिभ्यां कित् । उष्ट्रः । खात्रं खनित्रं जलाधारश्च । ६०२ सिविमुच्योष्टेरू च । सूत्रम् । मूत्रम् । ६०३ अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः । आन्त्रम् । चित्रम् । मित्त्रम् । दित्त्रम् । शस्त्रम् । ६०४ पुवो ह्रस्वश्च । पुत्रः । ६०५ स्त्यायतेर्ड्रट् । स्त्री । ६०६ गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः । 'गोत्रं स्यान्नामवंशयोः' । गोत्रा पृथिवी । धर्त्रं गृहम् । वेत्रम् । पक्त्रम् । वक्त्रम् । यन्त्रम् । सत्त्रम् । क्षत्त्रम् । ६०७ हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् । होत्रम् । यात्रा । मात्रा । श्रोत्रम् । भस्त्रा । ६०८ गमेरा च । गात्रम् । ६०९ दादिभ्यश्छन्दसि । दात्रम् । पात्रम् । ६१० भूवादिगृभ्यो णित्रन् । भावित्रम् । वादि-

च, हन हिंसागत्योः, विश प्रवेशने, अशू व्याप्तौ एभ्यः ष्ट्रन् स्यात्, एषां वृद्धिश्च । आष्ट्र इति । षत्वेति षत्वम्, वृद्धिः । 'क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना' इत्यमरः । दिवेर्द्युच्च । दिवु क्रीडादौ, अस्मात्ष्ट्रन् स्यात्, धातोर्द्युरादेशो वृद्धिश्च । द्यौत्रमिति रूपम् । उषिखनिभ्यां कित् । उष दाहे, खनु अवदारणे, आभ्यां ष्ट्रन् कित्स्यात् । उष्ट्र इति 'उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः' इत्यमरः । खात्रमिति । 'जनसनखनां सञ्झलोः' इत्यात्वम् । सिविमुच्योष्टेरू च । 'षिवु तन्तुसन्ताने,मुच्लृ मोक्षणे' आभ्यां ष्ट्रन् कित्स्यात् । सूत्रमिति । सिव्धातोः ष्ट्रनि च्छ्वोरिति वस्य ऊठि, उपधाया ऊकारे, सवर्णदीर्घे रूपम् । ष्ट्रन्निति ष्ट्रत्वसम्पन्नस्य निर्देशः । पत्येत्वे ष्ट्रन्निति शिष्यते । मूत्रमिति । टेरूत्वे रूपम् । अमिचिमिदि । 'अम गत्यादिषु, चिञ् चयने, ञि मिदा स्नेहने, शसु हिंसायां,' एभ्यः क्त्रप्रत्यय इत्यर्थः । आन्त्रमिति । 'अनुनासिकस्य क्वी'ति दीर्घः । शेषं स्पष्टम् । पुवो ह्रस्वश्च । पूञ् पवने अस्मात्क्त्रः स्यात्, धातोर्ह्रस्वत्वं च । पुत्र इति । क्त्वान्न गुणः । स्त्यायतेर्ड्रट् । स्त्यै ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः । अस्माड्ड्रट् । स्त्रीति । डित्वाट्टिलोपः । 'लोपो व्योः' इति यलोपः । टित्वान्ङीप् । 'स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः' इत्यमरः । गुधृवीपचि । 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे, धृञ् धारणे, वी गतिप्रजननादौ, डु पचष् पाके, वच परिभाषणे, यम उपरमे, षद्लृ विशरणादौ, 'क्षदिः सौत्रः' एभ्यस्त्रप्रत्यय इत्यर्थः । गोत्रमिति । त्रे गुणः । 'अद्रिगोत्रगिरिग्रावा' 'सन्ततिर्गोत्रजनन' इति चामरः । सत्त्रमिति । 'सत्त्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च' इत्यमरः । हुयामा । 'हु दानादनयोः, या प्रापणे, मा माने, श्रु श्रवणे, भस भर्त्संनदीप्त्योः एभ्यस्त्रन्प्रत्यय इत्यर्थः । 'भस्त्रा चर्मप्रसेविका' इत्यमरः । गमेरा च । 'गम्लृ गतौ अस्मात्त्रन्स्यात्, धातोरन्त्यस्य मकारस्य आकारश्चेत्यर्थः । गात्रमिति । दादिभ्यश्छन्दसि । दाप् लवने इत्यादिभ्यस्त्रन्स्यात् छन्दसि । दात्रमिति । 'दात्रं लवित्रमाबन्धः' इत्यमरः । पात्रमिति । 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । भूवादिगृभ्यो ।

त्रम् । गारित्रमोदनम् । ६११ **चरेर्वृत्ते** । चारित्रम् । ६१२ **अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ** । अशित्रम् । वहित्रम् । धरित्री मही । त्रैङ् एवमादिभ्य उत्रः । त्रोत्रं प्रहरणम् । वृञ्, वरुत्रं प्रावरणम् । ६१३ **अमेर्द्विषति चित्** । अमित्रः शत्रुः । ६१४ **आः समिण्निकषिभ्याम्** । सम्पूर्वादिणो निपूर्वात्कषेश्च आः स्यात् । स्वरादित्वादव्ययत्वम् । समया । निकषा । ६१५ **चितेः कणः कश्च** । बाहुलकाद्गुणः । 'चिक्कणं मसृणं स्निग्धम्' । ६१६ **सूचेः स्मन्** । सूक्ष्मम् । ६१७ **पातेर्डुम्सुन्** । पुमान् । ६१८ **रुचिभुजिभ्यां किष्यन्** । रुचिष्यमिष्टम् । भुजिष्यो दासः । ६१९ **वसेस्तिः** । 'वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः' । 'वस्तयः स्युर्दशासूत्रे' । बाहुलकात् शासः । शास्तिः राजदण्डः । विन्ध्याख्यमगमस्यतीत्यगस्तिः ।

'भू सत्तायां, वद व्यक्तायां वाचि ण्यन्तः, गॄ निगरणे' एभ्यो णित्रन् स्यात् । भावित्रमिति । णित्वाद्वृद्धिः । वादित्रमिति । 'चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम्' इत्यमरः । चरेर्वृत्ते । 'चर गतौ' अस्माण्णित्रन् स्यात् वृत्ते गम्ये । चारित्रमिति । णित्वादुपधावृद्धिः । अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ । अशिश्च त्रश्च अशित्रौ, तौ आदी येषामिति विग्रहः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्याऽऽदिशब्दस्य प्रत्येकं योगः । अश्यादि त्रादि एभ्यः क्रमात् इत्र उत्र इत्येतौ प्रत्ययौ स्तः । अशित्रमिति । 'अशू व्याप्तौ' अस्मादित्रः । वहित्रमिति । 'वह प्रापणे' । धरित्रीति । 'धृञ् धारणे' गौरादित्वान्ङीष् । त्रोत्रमिति । 'त्रैङ् पालने' आर्धे आद्गुणः । अमेर्द्विषति चित् । 'अम गत्यादौ' अस्मात् इत्रः स्यात्, स च चित् शत्रौ वाच्ये । 'द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः' इत्यमरः । आः समिण् । सम्पूर्वक इण् गतौ, निपूर्वककषः हिंसार्थकः, आभ्यामाः स्यात् । समयेति । गुणेऽयादेशे रूपम् । 'समयान्तिकमध्ययोः' इत्यमरः । चितेः कणः क च । 'चिती संज्ञाने' अस्मात् कणप्रत्ययः, धातोरन्त्यस्य च ककारादेश इत्यर्थः । अमरकोशमाह—चिक्कणमिति । सूचेः स्मन् । 'सूच पैशुन्ये' चुरादिण्यन्तः, अस्मात्स्मनि णिलोपे कुत्वे षत्वे च सूक्ष्ममिति रूपम् । पातेर्डुम्सुन् । 'पा रक्षणे' अस्माड्डुम्सुन्प्रत्ययः । पुमानिति । डुम्सुनो डित्वाट्टिलोपः । उकार उच्चारणार्थं इति केचित् । तेषामपीत्संज्ञामन्तरा लोपाऽसम्भवात् उगित्कार्यं सिद्धिः, उच्चारणार्थानामपि वर्णानामित्संज्ञालोपाभ्यामेव निवृत्त्यङ्गीकारात् । एतच्च 'दिव औत्' सूत्रे शेखरे स्पष्टम् । तत्फलं तु पुंसीत्यादौ 'उगितश्चेति ङीप् । भाष्ये तु सूतेः सप् प्रसवे पुमानिति व्युत्पादितम् । तत्रेत्थं व्युत्पत्तिः । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने अस्मान्म्सुन्प्रत्ययः, धातुसकारस्य पकारः, ऊकारस्य ह्रस्वश्चेत्यर्थः । एतच्च शेखरे हलन्तपुंलिङ्गे 'पुंसोऽसुङ्' इति सूत्रव्याख्यावसरे स्पष्टम् । रुचिभुजिभ्यां किष्यन् । 'रुच दीप्तौ, भुज पालनादौ, आभ्यां किष्यन्नित्यर्थः । रुचिष्यमिति । कित्वान्न लघूपधगुणः । वसेस्तिः । 'वस निवासे' अस्मात् तिप्रत्यय इत्यर्थः । वस्तिरिति । शास्तिरित्यर्थमाह—बाहुलकादिति । 'शासु अनुशिष्टौ' इत्यस्मात् तिप्रत्ययः । अगमिति । पर्वतमित्यर्थः ।

शकन्ध्वादिः । ६२० सावसेः । स्वस्ति । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । ६२१ वौ तसेः । वितस्तिः । ६२२ पदिप्रथिभ्यां नित् । पत्तिः । प्रथितिः । 'तितुत्रेष्वग्रहादीनाम्' (वा ४३१३) इतीट् । ६२३ दृणातेर्ह्रस्वश्च । दृतिः । ६२४ कृतॄकृपिभ्यः कीटन् । किरीटं शिरोवेष्टनम् । तिरीटं सुवर्णम् । कृपीटं कुक्षिवारिणोः । ६२५ रुचिवचिकुचिभ्यः कितच् । रुचितमिष्टम् । उचितम् । कुचितं परिमितम् । कुटितं कुटिलम् । ६२६ कुडिकुषिभ्यां क्मलन् । कुड्मलम् । कुष्मलम् । ६२७ कुषेर्लश्च । कुल्मलं पापम् । ६२८ सर्वधातुभ्योऽसुन् । चेतः । सरः । पयः । सदः सभा । ६२९ रपेरत एच्च । रेपोऽवद्यम् । ६३० अशेर्देवने युट् च । देवने स्तुतौ । यशः । ६३१ उब्जेर्बले बलोपश्च । ओजः । ६३२ श्वेः सम्प्रसारणं च । शवः । शवसी । बलपर्यायोऽयम् । ६३३ श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च । श्रयतेः शिर आदेशोऽसुन्

ननु कथं तर्हि सवर्णदीर्घाऽभाव इत्यत आह—शकन्ध्वादिरिति। शकन्ध्वादिपररूपस्य सवर्णदीर्घबाधकत्वादिति भावः । सावसेः । सावुपपदे 'अस भुवी'त्यस्मात् तिप्रत्यय इत्यर्थः । 'स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः । ननु कथं तर्हि सुपोऽश्रवणमित्यत्राह—स्वरादिपाठादिति । वौ तसेः । वावुपपदे तसु उपक्षये अस्मात्तिः स्यात् । 'अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः' इत्यमरः । पदिप्रथिभ्यां नित् । पद गतौ, प्रथ प्रख्याने, आभ्यां तिप्रत्ययो नित्स्यादित्यर्थः । पत्तिरिति । 'पदातिपत्तिपदगपादातिकपदातयः' इत्यमरः । प्रथितिरिति । ख्यातिरित्यर्थः । ननु 'प्रथिति' रित्यत्र कथमिट्, वलादीट् 'तितुत्रेति' निषेधादित्यत आह—अग्रहादीति । अस्य प्रथधातोर्ग्रहादित्वादिति भावः । दृणातेर्ह्रस्वश्च । दृ 'विदारणे' अस्मात्तिः स्यात्, धातोर्ह्रस्वत्वं च । दृतिरिति । 'दृतिसीमन्तहरित' इत्यमरः । कृतॄकृपिभ्यः कीटन् । 'कॄ विक्षेपे, तॄ प्लवनतरणयोः, कृपू सामर्थ्ये' एभ्यः कीटन् स्यात् । किरीटमिति । कित्वान्न धातोर्गुणः, किन्तु 'ॠत इद् धातोः' इति इत्वम् । 'किरीटस्तिलवमार्जनौ' इत्यमरः । रुचिवचिकुचिभ्यः । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च, वच परिभाषणे, कुच शब्दे,' एभ्यः कितच् स्यात् । रुचितमिति । कित्वान्न गुणः । उचितमिति । कित्वात्सम्प्रसारणम् । बाहुलकादाह—कुटितमिति । क्वचित्तु सूत्र एव पाठः । कुडिकुषिभ्यां क्मलन् । कुडि दाहे, कुष निष्कर्षे, आभ्यां क्मलन्नित्यर्थः । कुषेर्लश्च । पूर्वोक्ताद्धातोर्लकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । कुल्मलमिति । योगविभागाऽन्नायं नियमः । तेन कुश्मलमिति पूर्वोक्तमपि । सर्वधातुभ्योऽसुन् । चेत इति । चिती संज्ञाने अस्मादसुनि रूपम् । सृ गतौ, पीङ् पाने, षद्लृ विशरणादौ । रपेरत एच्च । रप व्यक्तायां वाचि अस्मादसुन्स्यात्, अकारस्य एकारश्चेत्यर्थः । अशेर्देवने युट् च । अशू व्याप्तौ अस्मादसुन् स्याद्धातोर्युडागमश्च । देवनं स्तुतिः । उब्जेर्बले बलोपश्च । उब्ज आर्जवे,

किच्च । शिरः । शिरसी । ६३४ अर्तेरुच्च । उरः । ६३५ व्याधौ शुट् च । अर्शो गुदव्याधिः । ६३६ उदके नुट् च । अर्तेरसुन्स्यात्तस्य च नुट् । अर्णः । अर्णसी । ६३७ इण आगसि । एनः । एनसी । ६३८ रिचेर्धने घिच्च । चात्प्रत्ययस्य नुट् । घित्वात्कुत्वम् । रेक्णः सुवर्णम् । ६३९ चायतेरन्ने ह्रस्वश्च । चनो भक्तम् । ६४० वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च । वर्पो रूपम् । शेपो गुह्यम् । ६४१ स्रुरीभ्यां तुट् च । स्रोतः । रेतः । ६४२ पातेर्बले जुट् च । पाजः । पाजसी । ६४३ उदके थुट् । पाथः । ६४४ अन्ने च । पाथो भक्तम् । ६४५ अदेर्नुम्धौ च । अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन्नुमागमो धादेशश्च । अन्धोऽन्नम् । ६४६ स्कन्देश्च स्वाङ्गे । स्कन्धः । स्कन्धसी । ६४७ आपः कर्माख्यायाम् । कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा । अप्नः । अपः । बाहुलकात् आपः । आपसी । ६४८ रूपे जुट् च । अप्जो रूपम् । ६४९ उदके नुम्भौ च ।

अस्माद्बलेऽभिधेयेऽसुन् स्यात्, वकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । श्वेः सम्प्रसारणं च । 'टु ओ श्वि' गतिवृद्ध्योः । अस्मादसुन्, धातोः सम्प्रसारणं चेत्यर्थः । शव इति रूपम् । श्रयतेः स्वाङ्गे । श्रिञ् सेवायामस्मात्स्वाङ्गेऽभिधेयेऽसुन्, धातोः शिर आदेशः, प्रत्ययश्च किदित्यर्थः । अर्तेरुच्च । 'ऋ गतौ' अस्मादसुन् किस्स्यात् धातोरुत्वं च । उर इति । रपरत्वम् । व्याधौ शुट् च । अर्तेर्व्याधावभिधेयेऽसुन्स्यात् शुडागमश्चेत्यर्थः । अर्श इति । 'अर्शो रोगयुतोऽर्शसः' इत्यमरः । उदके नुट् च । अर्तेरित्येव । अर्तेरुदके वाच्येऽसुन् स्यात् पापे वाच्ये, तस्य नुडागमश्चेत्यर्थः । रिचेर्धने घिच्च । 'रिचिर् विरेचने' अस्माद्धने वाच्ये असुन्, स च कित्, तस्य नुडागमश्च । रेक्ण इति । 'चजो'रिति कुत्वम्, 'अट्कुप्वा'ङिति णत्वम् । चायतेरन्ने ह्रस्वश्च । 'चायृ पूजानिशामनयोः, अस्मादन्ने वाच्ये असुन्स्यात्, तस्य नुट् धातोर्ह्रस्वत्वं च । चन इति । 'लोपो व्यो'रिति यलोपः । वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः । ' वृङ् सम्भक्तौ, शीङ् स्वप्ने' आभ्यां क्रमेण रूपे स्वाङ्गे च वाच्येऽसुन्स्यात्, तस्य पुडागमश्च । शेप इति । असुनि पुकि गुणः । स्रुरीभ्यां तुट् च । स्रु गतौ, रीङ् श्लेषणे, आभ्यामसुन्, तस्य तुडागमश्चेत्यर्थः । पातेर्बले जुट् च । 'पा रक्षणे' अस्माद्बले वाच्येऽसुन् स्यात् तस्य जुडागमश्च बले वाच्ये । उदके थुट् च । पातेरुदके वाच्येऽसुन्स्यात् तस्य थुडागमश्चेत्यर्थः । अन्ने च । अन्ने वाच्येऽपि पातेरसुन् थुडागमश्चेत्यर्थः । अदेर्नुम्धौ च । 'अद भक्षणे' अस्मादसुन् स्यात् । अन्ध इति । 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम्' इत्यमरः । स्कन्देश्च स्वाङ्गे । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' अस्मात्स्वाङ्गवाच्येऽसुन्, धातोश्चान्तादेशः धः । स्कन्धः । आपः कर्माख्यायाम् । आप्लृ व्याप्तौ अस्मात्कर्माख्यायामसुन् धातोर्ह्रस्वश्च । प्रत्ययस्य नुडागमस्तु वा भवतीत्यर्थः । बाहुलकादिति । धातोर्ह्रस्वो नेत्यर्थः । रूपे जुट् च । रूपे वाच्ये आप्नो-

अम्भः। ६५० **नहेर्दिवि भश्च**। नभः। ६५१ **इण आगोऽपराधे च**। 'आगः पापाऽपराधयोः'। ६५२ **अमेर्हुक्च**। अंहः। ६५३ **रमेश्च**। रंहः। ६५४ **देशे ह च**। रमन्तेऽस्मिन् रहः। ६५५ **अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च**। एभ्योऽसुन्कवर्गश्चान्तादेशः। 'अङ्कश्चिह्नशरीरयोः' अङ्गः पक्षी। योगः समाधिः। भर्गस्तेजः। ६५६ **भूरञ्जिभ्यां कित्**। भुवः। रजः। ६५७ **वसेर्णित्**। वासो वस्त्रम्। ६५८ **चन्देरादेश्च छः**। छन्दः। ६५९ **पचिवचिभ्यां सुट् च**। 'पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ'। वक्षो हृदयम्। ६६० **वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि**। वक्षाः अनड्वान्। हासाश्चन्द्रः। धासाः पर्वत इति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते, न तु सुट्। तेन वहेरुपधावृद्धिः। इतरयोः 'आतो युक्—' (सू. २७६१) इति युक्। 'शोणा धृष्णू नृवाहसा'। 'श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः'। 'विश्वो विहायाः'। 'वाजम्भरो विहायाः'। 'देवो नयः पृथिवीं विश्वधायाः'।

तेरसुन्, धातोर्ह्रस्वः, प्रत्ययस्य जुडागमश्चेत्यर्थः। अम्भ इति। 'झलां जश् झशी'ति बकारः। उदके नुम् भौ च। उदके वाच्ये आप्लृधातोरसुन्, नुमागमो ह्रस्वत्वं भकारश्चान्तादेश इत्यर्थः। नहेर्दिवि भश्च। 'णह बन्धने' अस्माद्गगने वाच्येऽसुन्, भकारश्चान्तादेशः। नभ इति। हकारस्य भकारः। इण आगोऽपराधे च। 'इण् गतौ' वियस्मादसुन् स्यात् अपराधे वाच्ये धातोरागादेशश्च। 'पापापराधयोरागः' इत्यमरः। अमेर्हुक्च। 'अम गत्यादिषु' अस्मादसुन् हुगागमश्च धातोः स्यात्। 'अंहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमरः। रमेश्च। 'रमु क्रीडायाम्' अस्मादसुन्प्रत्ययो, हुगागमश्चेत्यर्थः। देशे ह च। रमेरित्येव। रमतेर्देशे वाच्येऽसुन् हकारश्चान्तादेश इत्यर्थः। अञ्च्यञ्जियुजि। 'अञ्चु गतिपूजनयोः, अञ्जु व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु, युजिर् योगे, भृजि भर्जने, एभ्योऽसुन्स्यात्कवर्गश्चान्तादेश इत्यर्थः। भूरञ्जिभ्यां कित्। भू सत्तायां, रञ्ज रागे, आभ्यामसुन्कित्स्यात्। भुव इति। कित्त्वान्न गुणः, उवङ्। रज इति। 'अनिदिता'मिति नलोपः। वसेर्णित्। 'वस आच्छादने' अस्मादसुन् णित्स्यात्। वास इति। णित्त्वादुपधावृद्धिः। 'वस्त्रमाच्छादनं वासः' इत्यमरः। चन्देरादेश्च छः। 'चदि आह्लादने' अस्मादसुन् प्रत्ययश्छकारादेशश्च। पचिवचिभ्यां सुट् च। 'डु पचष् पाके' 'वच परिभाषणे' आभ्यामसुन्स्यात्तस्य सुडागमश्च। पक्ष इति। चस्य कुत्वे सस्य षत्वम्। वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि। 'वह प्रापणे, ओ हाक् त्यागे, डु धाञ् धारणादौ' एभ्य असुन्स्यात्। वक्षा इति। अत्वसन्तस्येति दीर्घः। सुडागमे हस्य ढत्वे षढोरिति कत्वे षत्वमिति भावः। इति प्राञ्च इति। प्राञ्च इत्यस्वरसद्योतनाय। तथाहि उक्तोदाहरणानि हि लोके न दृश्यन्ते, छन्दस्येव एतत्सूत्रप्रवर्तनात्, वेदे तु मदुक्तरीत्यैव दृश्यते इत्याह—वस्तुतस्त्विति। णिदित्यनुवर्तत इति। 'वसेर्णि'दित्यतः। उपधावृद्धिरिति। असुनो णित्वाद्वृद्धि

'अधारयत्पृथिवीं विश्वधायसम्'। 'धर्णसं भूरिधायसम्' इत्यादि। ६६१ इण आसिः। अयाः वह्निः। स्वरादिपाठादव्ययत्वम्। ६६२ मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम्। उपसर्गविशिष्टो धातुर्मिथुनं, तत्रासुनोऽपवादोऽसिः स्वरार्थः। यस्य धातोर्यत्कार्यम् असुन्प्रत्यये उक्तं तदत्रापि भवतीत्यर्थः। अशेर्देवने युट् चेत्यादि। सुयशाः। ६६३ नञि हन एह च। अनेहाः। अनेहसौ। ६६४ विधाञो वेध च। विदधातीति। वेधाः। ६६५ नुवो धुट् च। नोधाः ऋषिः। ६६६ गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च। असिः स्यात्। सुतपाः। जातवेदाः। 'गतिकारकोपपदात्कृत्' (सू० ३८७३) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम्। ६६७ चन्द्रे मो डित्। चन्द्रोपपदान्माङोऽसिः स्यात्, स च डित्। चन्द्रमाः। ६६८ वयसि धाञः। वयोधास्तरुणः। ६६९ पयसि च। पयोधाः समुद्रो मेघश्च। ६७० पुरसि च। पुरोधाः। ६७१ पुरूरवाः। पुरुषशब्दस्य दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते। ६७२ चक्षेर्बहुलं

भावः। युक्तिं रूपमाह—विश्वो विहाया इति। इण आसिः। इण् गतावस्मादासिः स्यात्। अया इति। गुणे अयादेश इति भावः। मिथुनेऽसिः। मिथुनशब्दार्थमाह—उपसर्गविशिष्टो धातुर्मिथुनमिति। तथाच सोपसर्गादसुधातोः असिप्रत्यय इत्यर्थः। पूर्ववदिति। अशेर्देवने स्तुतौ युडित्यर्थः। सुयशा इति। असुनोऽपवादोऽसिः। नञि हन एह च। नञ्युपपदे हन हिंसागत्योरित्यस्मादसिप्रत्ययः धातोरेहादेशश्चेत्यर्थः। विधाञो वेध च। विपूर्वात् डु धाञ् धारणपोषणयोः इत्यस्मात् असिः स्यात् वेधादेशश्चेत्यर्थः। अयमादेशः सोपसर्गधातोः। वेधा इति। 'विष्णौ च वेधाः स्त्री त्वाशीः' इत्यमरः। नुवो धुट् च। णु स्तुतौ अस्मादसिः स्यात्, तस्य धुडागमश्च। नोधा इति। धातोर्गुणः। गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च। गतौ कारके चोपपदे धातोरसिः स्यात्। सुतपा इति। स्वावुपपदे तप सन्तापे इत्यस्मादसिः। जातवेदा इति। जातशब्दे कर्मकारके उपपदे विद ज्ञाने इत्यस्मादसिः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानस्य कृत्यमाह—गतिकारकोपपदादिति। चन्द्रे मो डित्। चन्द्रशब्दे उपपदे माङ् माने इत्यस्मादसिः स्यात्स च डिदित्यर्थः। डित्वफलं तु चन्द्रमसावित्यादौ टिलोपः। वयसि धाञः। वयश्शब्दे उपपदेऽपि 'डु धाञ् धारणपोषणयो'रित्यस्मादसिप्रत्ययः। वयोधा इति। हत्वोत्वादि। पयसि। पयश्शब्दे उपपदेऽपि धाञोऽसिप्रत्ययः, स च डिदित्यर्थः। पुरसि च। पुरश्शब्दे उपपदेऽपि धाञः असिप्रत्ययः, स च डिदित्यर्थः। 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः। पुरूरवाः। इत्थं निपात्यत इत्यर्थः। निपातनमेवाह—पुरुशब्दस्येति। पुरून् रौतीति विग्रहः। रु शब्दे अस्मादसिः, गुणावादेशौ, पूर्वपदस्य दीर्घश्चेत्यर्थः। 'अतोऽत्यस्ये'ति भावः। 'पुरूरवा बुधसुतो राजर्षिश्च पुरूरवाः' इत्यमरः। चक्षेर्बहुलं

शिच्च । नृचक्षाः । ६७३ **उषः कित्** । उषः । ६७४ **दमेरुनसिः** । 'सप्तार्चिर्दमुनाः' । ६७५ **अङ्गतेरसिरिरुडागमश्च** । अङ्गिराः । ६७६ **सर्तेरप्पूर्वादसिः** । अप्सराः । प्रायेणायं भूम्नि । अप्सरसः । ६७७ **विदिभुजिभ्यां विश्वे** । विश्ववेदाः । विश्वभोजाः । ६७८ **वशेः कनसिः** । सम्प्रसारणम् । उशनाः ।

इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥

अथ उणादिषु पञ्चमः पादः ॥

६७९ **अदि भुवो डुतच्** । अद्भुतम् । ६८० **गुधेरूमः** । गोधूमः । ६८१ **मसेरूरन्** । मसूरः । प्रथमे पादे असेरुन्, 'मसेश्च' इत्यत्र व्याख्यातः । ६८२ **स्थः किच्च** । स्थूरो मनुष्यः । ६८३ **पातेरतिः** । पातिः स्वामी । सम्पातिः पक्षिराजः । ६८४ **वातेर्नित्** । 'वातिरादित्यसोमयोः' । ६८५ **अर्तेश्च** । अरतिरुद्वेगः । ६८६ **तृहेः क्नो हलोपश्च** । तृणम् । ६८७ **बुग्लुटितनिताडिभ्य**

शिच्च । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' अस्मादसिः स्यात्, स च बहुलं शिदित्यर्थः । नृचक्षा इति । नृशब्दे उपपदे चक्षिङ्धातोरसिः । तस्य च शित्वेन सार्वधातुकत्वात् चक्षिङः ख्याञिति ख्याञादेशो न । उषः कित् । 'उष दाहे' अस्मादसिः स्यात्, स च कित् । उष इति । कित्त्वान्न लघूपधगुणः । 'प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषः प्रत्युषसी अपि' इत्यमरः । दमेरुनसिः । दम उपशमे अस्मादुनसिप्रत्यय इत्यर्थः । 'सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रः' इत्यमरः । अङ्गतेरसिरिरुडागमश्च । अगिधातोरसिप्रत्ययः, इरुडागमश्चेत्यर्थः । अङ्गिरा ऋषिविशेषः । सर्तेरप्पूर्वादसिः । 'सृ गतौ' अस्मादप्पूर्वात् असिप्रत्यय इत्यर्थः । अप्सरा इति । असिप्रत्यये धातोर्गुणः । विदिभुजिभ्यां विश्वे । 'विद ज्ञाने, भुज पालनाभ्यवहरणयोः' आभ्यां विश्वशब्दे उपपदेऽसिः स्यात् । सूत्रे विश्वे इति शब्दस्वरूपपरत्वेन सर्वार्थवाचकत्वाऽभावान्न स्मिन्नादेशः । विश्वं वेत्तीति विश्ववेदाः । वशेः कनसि । 'वश कान्तौ' अस्मात्कनसिप्रत्यय इत्यर्थः । सम्प्रसारणमिति । कित्त्वादिति भावः । 'उशना भार्गवः कविः' इत्यमरः । इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ।

अथ पञ्चमः पादः । अदि भुवो डुतच् । भू सत्तायामस्मादाकस्मिकार्थे 'अद्' इत्यव्यये उपपदे डुतच्प्रत्यय इत्यर्थः । डित्त्वाट्टिलोपः । अद्भुतम् । गुधेरूमः । 'गुध परिवेष्टने' अस्मादूमप्रत्ययः । गोधूम इति । लघूपधगुणः । मसेरूरन् । 'मसी परिणामे' अस्मादूरन्प्रत्यय इत्यर्थः । 'मङ्गल्यको मसूरोऽथ मकुष्टकमयुष्टकौ' इत्यमरः । स्थः किच्च । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' अस्मादूरन् कित्स्यात् । स्थूर इति । कित्त्वादातो लोपः । पातेरतिः । 'पा रक्षणे' अस्मादतिः स्यात् । वातेर्नित् । 'वा गतिगन्धनयोः' अस्मादतिः स्यात्, स च नित् । अर्तेश्च । 'ऋ गतौ' अस्मादतिः स्यात्, स च नित् । तृहेः क्नो हलोपश्च । 'तृह हिंसायाम्' अस्मात्क्नः स्यात्, हकारस्य लोपश्च । तृणमिति ।

उचच् तण्डश्च। म्रियन्ते लुठयन्ते तन्यन्ते ताडयन्त इति वा तण्डुलाः। ६८८ दंसेष्टटनौ न आ च। 'दासः सेवकशूद्रयोः'। ६८९ दंशेश्च। दाशो धीवरः। ६९० उदि चेर्डैसिः। स्वरादिपाठादव्ययत्वम्। उच्चैः। ६९१ नौ दीर्घश्च। नीचैः। ६९२ सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः। रमेः सुपूर्वाद्दमे वाच्ये क्तः स्यात्। कित्वादनुनासिकलोपः। सूरत उपशान्तो दयालुश्च। ६९३ पूञो यण्णुग्घ्रस्वश्च। यत्प्रत्ययः। पुण्यम्। ६९४ स्रंसेः शिः कुट् किच्च। स्रंसतेः शिरादेशो यत्प्रत्ययः कित्तस्य कुडागमश्च। शिक्यम्। ६९५ अर्तेः क्युरुच्च। उरणो मेषः। ६९६ हिंसेरीरन्नीरचौ। 'हिंसीरो व्याघ्रदुष्टयोः'। ६९७ उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च। उदरम्। ६९८ डित्खनेर्मुट् स चोदात्तः। अजल् च डित् स्याद्धातोर्मुट्, स चोदात्तः। मुखम्। ६९९ अमेः सन्। अंसः। ७०० मुहेः खो मूर् च। मूर्खः। ७०१ नहेर्हलोपश्च। नखः। ७०२

क्तस्य कित्वाद्गुणाऽभावः। वृन्लुठितनिताडिभ्यः। 'वृञ् वरणे, लुठ विलोडने, तनु विस्तारे, तड् आघाते' एभ्य उलच् स्यात्, धातोस्तण्डादेशश्चेत्यर्थः। दंसेष्टटनौ न आ च। दसि सेवने, अस्मात् टटनौ स्याताम्, धातोर्नकारस्याकारश्चेत्यर्थः। दंशेश्च। 'दंश दशने' अस्मादपि टटनौ स्यातां, नकारस्याऽऽकारश्च। दाश इति। 'कैवर्ते दाशधीवरौ' इत्यमरः। पूर्वसूत्रेऽस्मिन्सूत्रे च टनो विधिराद्युदात्तत्वाय। उदि चेर्डैसिः। उदि उपपदे, चिञ् चयने, इत्यस्माड्डैसिरित्यर्थः। उच्चैरिति। डित्वाट्टिलोपः। नौ दीर्घश्च। नावुपपदे चिञो डैसिः उपसर्गस्थस्येकारस्य दीर्घश्चेत्यर्थः। नीचैरिति। डित्वाट्टिलोपः। सौ रमेः क्तो दमे। सावुपपदे रमु क्रीडायामित्यस्माद्दमे वाच्ये क्तः स्यात्पूर्वपदस्य सोरन्त्यस्य दीर्घश्चेत्यर्थः। कित्वादिति। 'अनुदात्तोपदेशवनती'त्यादिना। पूञो यण्णुक्। 'पूञ् पवने' अस्माद्यत्प्रत्ययः णुगागमो ह्रस्वश्च। पुण्यमिति। 'स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यम्' इत्यमरः। स्रंसेः शिः कुट् किच्च। 'स्रंसु ध्वंसु अधःपतने' अस्माद्यत्प्रत्ययः, स च कित्, तस्य कुडागमः, धातोः शिः सर्वादेशश्च। शिक्यमिति। 'भारयष्टिस्तदालम्बि शिक्यं काचोऽथ पादुका' इत्यमरः। अर्तेः क्युरुच्च। 'ऋ गतौ' अस्मात्क्युप्रत्ययः, धातोरुकारादेशश्चेत्यर्थः। उरण इति। उरणं रपरत्वम्। 'युवोरनाका'वित्यनादेशे 'रषाभ्या'मिति णत्वम्। 'अटकुप्वाङिति' तु एतत्सूत्रस्यैव प्रवृत्त्युपपादकम्। हिंसेरीरन्नीरचौ। 'हिसि हिंसाया'मस्मात् ईरन् ईरच् इति प्रत्ययौ स्तः, स्वरे भेदः। उदि दृणातेरजलौ। उदि उपपदे दृ विदारणे इत्यस्मादच् अल् इति प्रत्ययौ स्तः, उदो दकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। उदरमिति। अजलोः स्वरे भेदः। धातोर्गुणः। डित् खनेर्मुट्। अजलावित्यनुवर्तते। 'खनु अवदारणे' अस्मादच् अल् इति प्रत्ययौ स्तः, तौ च डितौ, धातोर्मुडागमश्चेत्यर्थः। मुखमिति। डित्वाट्टिलोपः।

शीङो ह्रस्वश्च। शिखा। **७०३ माङ ऊखो मय् च।** मयूखः। **७०४ कलिगलिभ्यां फगस्योच्च।** कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च। गुल्फः पादग्रन्थिः। **७०५ स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च।** श्वण्शुनौ प्रत्ययौ। पृ इत्यादेशः। पार्श्वम्। 'पार्श्वोऽस्त्री कक्षयोरधः'। पर्शुरायुधम्। **७०६ श्मनि श्रयतेर्डुन्।** श्मञ्छन्दो मुखवाची। मुखमाश्रयत इति श्मश्रुः। **७०७ अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च।** ... **७०७ अश्रुवादयश्च।** अश्रु नयनजलम्। **७०८ जनेष्टन्लोपश्च।** जटा। **७०९ अच् तस्य जङ्घ च।** तस्य जनेर्जङ्घादेशः स्यादच्च। जङ्घा। **७१० हन्तेः शरीरावयवे द्वे च।** जघनम्। 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः'। **७११ क्लिशेरन् लो लोपश्च।** लकारस्य लोपः। केशः। **७१२ फलेरितजादेश्च पः।** पलितम्। **७१३ कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्।** कारकः। करका। कटकः। नरकम्। करकम्। नरकः। 'नरको नारकोऽपि च'

अमेः सन्। अम गत्यादिषु अस्मात्सन्प्रत्यय इत्यर्थः। अंस इति। 'स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री' इत्यमरः। मुहेः खो मूर् च। मुह वैचित्त्ये अस्मात्खप्रत्ययः धातोर्मूरादेशश्च। नहेर्हलोपश्च। 'णह बन्धने' अस्मात्खप्रत्ययः, हकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। शीङो ह्रस्वश्च। शीङ् स्वप्ने अस्मात्खप्रत्ययः धातोर्ह्रस्वश्चेत्यर्थः,। शिखेति। ह्रस्वविधानसामर्थ्यान्न गुणः। माङ ऊखो। 'माङ् माने' अस्मादूखप्रत्ययः, धातोर्मयादेशश्चेत्यर्थः। मयूख इति। 'मयूखस्त्विट्करज्वालास्वलिधाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः। कलिगलिभ्यां फगस्योच्च। कल शब्दसंख्यानयोः, गल अदने, आभ्यां फक् स्यात्, अकारस्योकारश्चेत्यर्थः। गुल्फ इति। 'तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फो' इत्यमरः। स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च। 'स्पृश संस्पर्शे' अस्मात् श्वण् शुन् स्यातां, धातोः पृ आदेशश्च। पार्श्वमिति। श्वणो णित्वाद्वृद्धिः। श्मनि श्रयतेर्डुन्। 'श्रिञ् सेवायाम्'अस्मात् मुखवाचिनि श्मन्शब्दे उपपदे डुन्प्रत्ययः। श्मश्रु इति। श्मनो नस्य लोपः, डित्वात् श्रिञ इकारस्य लोपः। 'तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे' इत्यमरः। अश्रुवादयश्च। निपात्यन्त इति शेषः। अश्रु इति। 'अशू व्याप्तौ' अस्मात् रुन्प्रत्ययः। जनेष्टन् लोपश्च। 'जनी प्रादुर्भावे' अस्मात्टन्प्रत्ययः स्यात्, धातोरन्त्यनकारस्य लोपश्च। अच् तस्य जङ्घ च। तस्येत्यर्थमाह—जनेरिति। जनेः अच्प्रत्ययः धातोर्जङ्घादेशश्चेत्यर्थः। 'अजाद्यतष्टाप्'। हन्तेः शरीरावयवे। शरीरावयवे वाच्ये हन्तेरच्प्रत्ययः धातोर्द्वित्वं चेत्यर्थः। जघनमिति। 'हो हन्तेः'रिति कुत्वम्, 'अभ्यासाच्चे'ति वा। अमरोक्तिमाह—पश्चान्नितम्ब इति। क्लिशेरन् लो लोपश्च। 'क्लिशू विबाधने' अस्मादन् स्याल्लकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। फलेरितजादेश्च पः। फल निष्पत्तौ अस्मादितच्प्रत्ययः आदेः फकारस्य पकारादेशश्चेत्यर्थः। पलितमिति। 'पलितं जरसा शौक्ल्यम्' इत्यमरः। कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्। 'डु कृञ् करणे' इत्यादिभ्यः संज्ञायां वुन्स्यात्। कारक इति।

इति द्विरूपकोशः। सरकं गगनम्। कोरकः। कोरकं च। ७१४ चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च। कीचको वंशभेदः। ७१५ पचिमच्योरिच्चोपधायाः। पेचकः। मेचकः। ७१६ जनेररष्ठ च। जठरम्। ७१७ वचिमनिभ्यां चिच्च। वठरो मूर्खः। 'मठरो मुनिशौण्डयोः'। बिदादित्वान्माठरः। गर्गादित्वान्माठर्यः। ७१८ ऊर्जि दृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च। 'उद्दरः शूररक्षसोः'। ७१९ कुदराद्यश्च। कुदरः कुसूलः। सूदरं बिलसत्। सूदरः सर्पः। ७२० हन्तेर्युन्नाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे। घातनो मारकः। ७२१ क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन्वृद्धिश्च। क्रान्तुः पक्षी। गान्तुः पथिकः। क्षान्तुर्मशकः। ७२२ हर्यतेः कन्यन्हिरच्। कन्यन्प्रत्ययः। हिरण्यम्। ७२३ कृञः पासः। कर्पासः। बिल्वादित्वात्कार्पासं वस्त्रम्। ७२४ जनेस्तु रश्च। जर्तुर्हस्ती योनिश्च। ७२५ ऊर्णोतेर्डः। ऊर्णा। ७२६ दधातेर्यन्नुट् च। धान्यम्। ७२७

'युवोरनाकौ'वित्यकादेशः 'कमण्डलौ च करकः' इत्यमरः। कटक इति। कटे वर्षावरणयोः अस्माद्वुन्। 'भूभृन्नितम्बवलयचक्रेषु कटकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च। 'चीक आमन्त्रणे' अस्मात्संज्ञायां वुन् स्यात्, धातोराद्यन्तवर्णयोः विपर्ययश्चेत्यर्थः। 'कीचका वेणवस्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः। दैत्यभेदे च। पचिमच्योरिच्चोपधायाः। डु पचष् पाके, मच कल्कने आभ्यां वुन्स्यात्, उपधाया इकारादेशश्च। पेचक इति। उपधाया इकारे लघूपधगुणे च रूपम्। 'उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः' इत्यमरः। जनेररष्ठ च। 'जनी प्रादुर्भावे' अस्मादरप्रत्ययः, धातोष्ठकारश्चान्तादेशः। 'जठरः कठिनेऽपि स्यात्' इत्यमरः। वचिमनिभ्यां चिच्च। वच परिभाषणे, मन ज्ञाने, आभ्यामरप्रत्ययः स्यात्, स च चित्, ठकारश्चान्तादेशः। ऊर्जिदृणातेरलचौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च। ऊर्क् शब्दे, दॄ विदारणे" इत्यस्मादलचौ प्रत्ययौ स्तः, पूर्वपदान्त्यवर्णस्य लोपश्च। ऊर्दर इति। पूर्वपदान्त्यस्य लोपे धातोर्गुणे च रूपम्। कुदरादयश्च। एते निपात्यन्ते। कुदर इति। कु इत्यव्ययपूर्वकदृधातोरालप्रत्यये रूपम्। एवं सुपूर्वकात्सूदर इति। हन्तेर्युन्नाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे। 'हन हिंसागत्योः' अस्माद्युन् स्यात्, आद्यन्तयोर्हकारनकारयोर्यथासंख्यं घकारतकारौ स्तः। क्रमिगमिक्षमि। 'क्रमु पादविक्षेपे, गम्लृ गतौ, क्षमूष् सहने' एभ्यः तुन्स्यात्, वृद्धिश्च। हर्यतेः कन्यन् हिरच्। 'हर्य गतिकान्त्योः' अस्मात्कन्यन्प्रत्ययः, प्रकृतेर्हिरजित्यर्थः। हिरचि चकार इत्संज्ञकः, अकार उच्चारणार्थः। हिरण्यमिति। कित्त्वान्न लघूपधगुणः। कृञः पासः। डु कृञ् करणे अस्मात्पासप्रत्यय इत्यर्थः। कर्पास इति। धातोर्गुणः। जनेस्तु रश्च। 'जन जनने' अस्मात्तुप्रत्ययः रेफश्चान्तादेश इत्यर्थः। जर्तुरिति। नकारस्य रेफादेशः। ऊर्णोतेर्डः। 'ऊर्णुञ् आच्छादने' अस्माड्डप्रत्यय इत्यर्थः।

जीर्यतेः क्रिन् रश्च वः। 'जिव्रिः स्यात्कलपक्षिणोः'। बाहुलकात् 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घो न। ७२८ मव्यतेर्यलोपो मश्चाऽपतुट् चालः। मव्यतेरालप्रत्ययः स्यात्तस्यापतुडागमो धातोर्यलोपो मकारश्चान्त्यस्य। ममापतालो विषये। ७२९ ऋजेः कीकन्। ऋजीक इन्द्रो धूमश्च। ७३० तनोतेर्डउः सन्वच्च। 'तितउः पुंसि क्लीबे च'। ७३१ अर्भकपृथुकपाका वयसि। 'ऋधु वृद्धौ'। अतो वुन्। भकारश्चान्तादेशः। प्रथेः कुकन्सम्प्रसारणं च। पिबतेः कन्। ७३२ अवद्याऽवमाऽधमाऽर्वरेफाः कुत्सिते। वदेर्नञि यत्। अवद्यम्। अवतेरमः। वस्य पक्षे धः। अवमः। अधमः। अर्तेर्वन्। अर्वा। रिफतेस्तौदादिकात् अः। रेफः। ७३३ लीरीङोर्ह्रस्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः। तरौ प्रत्ययौ क्रमात्स्तो, धातोर्ह्रस्वः, प्रत्ययस्य पुट्। लिप्तं श्लिष्टम्। रिप्रं कुत्सितम्। ७३४ क्लिशेरीच्चोपधायाः कन्लोपश्च लो नाम् च।

डित्वाट्टिलोपः। 'ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः' इत्यमरः। ह्रुदधातेर्यं नुट् च। 'ह्रु धाञ् धारणपोषणयोः' अस्माद्यप्रत्ययः तस्य नुडागमश्च। जीर्यतेः क्रिन् रश्च वः। 'जॄ वयोहानौ, अस्मात्क्रिन् स्यात्, धातोः रेफस्य वकारादेशश्चेत्यर्थः। जिव्रिरिति। क्रिनि 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वे रपरत्वे रेफस्य वत्वे च रूपम्। नन्वत्र 'हलि चे'ति दीर्घो दुर्वार इत्यत आह—बाहुलकादिति। मव्यतेर्यलोपो। 'मव्य बन्धने' अस्मादलप्रत्ययः स्यात्, तस्यापतुडागमः, धातोर्यलोपः, परिशिष्टान्त्यस्य वकारस्य मकारश्चेत्यर्थः। ममापताल इति। ऋजेः कीकन्। 'ऋज गतौ' अस्मात्कीकन्स्यात्। ऋजीक इति। कित्त्वान्न गुणः। तनोतेर्डउः सन्वच्च। 'तनु विस्तारे' अस्माड्डउप्रत्ययः, स सन्वच्च भवति। तितउरिति। डउप्रत्ययस्य सन्वत्त्वाद्द्वित्वमभ्यासेत्वम् डित्वाट्टिलोपः। डउरिति पृथगुच्चारणसामर्थ्याच्च गुणः 'प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान्,' इत्यमरकोशः। अर्भकपृथुकपाका वयसि। एते निपात्यन्ते। निपातनप्रकारमेवाह—ऋधु वृद्धाविति। अस्माद्वुन्, भकादेशः, धकारस्य भकारः, लघूपधगुणः। पृथुक इत्यत्राह–प्रथेरिति। 'प्रथ प्रख्याने' अस्मात्कुकन्, धातोः सम्प्रसारणेन रेफस्य ऋकारः। कित्त्वान्न लघूपधगुणः। पिबतेरिति। 'पा पाने' इत्यस्मादित्यर्थः। 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः, पृथुकौ चिपिटार्भकौ' इति चामरः। अवद्यावमाधमार्वरेफाः। एते निपात्यन्ते। निपातनमेवाह—वदेरिति। 'वद व्यक्तायां वाचि' अस्मान्नञि उपपदे यत्प्रत्यय इत्यर्थः। अवतेरिति। अव रक्षणादौ। अधम इत्यत्राह—वस्य पक्षे ध इति। अर्तेरिति। ऋ गतौ। रिफतेरिति। 'रिफ कत्थनादिषु' अस्मात् अप्रत्यय इत्यर्थः। 'निकृष्टप्रतिकृष्टाऽर्वरेफयाऽप्यावमाऽधमाः' इत्यमरः। लीरीङोर्ह्रस्वः। लीङ् श्लेषणे, रीङ् श्रवणे, आभ्यां तप्रत्ययरप्रत्ययौ क्रमात्स्तः, तस्य पुडागमः, धातोर्ह्रस्वश्चेत्यर्थः, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन क्रमाच्छ्लेषणे कुत्सने च वाच्ये। क्लिशेरीच्चोपधायाः। क्लिशू विबाधने,

क्लिशेः कन्स्यादुपधाया ईत्वं, लस्य लोपो, नामागमश्च। कीनाशो यमः। कित्व-फलं चिन्त्यम्। **७३५ अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च।** चकारादुपधाया ईत्वम्। ईश्वरः। **७३६ चतेरुरन्।** चत्वारः। **७३७ प्राऽ (प्रेऽ) ततेररन्।** प्रातः। **७३८ अमेस्तुट् च।** अन्तर्मध्यम्। **७३९ दहेर्गो लोपो दश्च नः।** गप्रत्ययो धातोरन्त्यस्य लोपो दकारस्य नकारः। नगः। **७४० सिचेः सञ्ज्ञायां हनुमौ कश्च।** सिञ्चतेः कप्रत्ययो हकारादेशो, नुम्च स्यात्। सिंहः। **७४१ व्याङि घ्रातेश्च जातौ।** कप्रत्ययः स्यात्। व्याघ्रः। **७४२ हन्तेरच् घुर च।** घोरम्। **७४३ क्षमेरुपधालोपश्च।** चादच्। क्ष्मा। **७४४ तरतेर्ड्रिः।** त्रयः। त्रीन्। **७४५ ग्रहेरनिः।** ग्रहणिः। ङीष्। ग्रहणी व्याधिभेदः। **७४६ प्रथेरमच्।** प्रथमः। **७४७ चरेश्च।** चरमः। **७४८ मङ्गेरलच्।** मङ्गलम्।

इत्युणादिषु पञ्चमः पादः॥

अस्मात्कन्स्यात् धातोरुपधाया ईत्वं, लकारस्य लोपो नामागमश्च। कीनाश इति। 'कृतान्ते पुंसि कीनाशः' इत्यमरः। चिन्त्यमिति। उपधाया ईत्वविधिसामर्थ्यादेव गुणो न भविष्यतीति भावः। अश्नोतेराशुकर्मणि। 'अशू व्याप्तौ' अस्माद्वरट् स्यात्, उपधाया ईत्वं च आशुकर्मणि वाच्ये। ईश्वर इति। ईश्वरो हि प्रार्थितः सन्वरादिकं शीघ्रं दातुं शक्तो भवति। चतेरुरन्। 'चते याचने' अस्मादुरन्स्यात्, उरनि अकार उच्चारणार्थः नकार इत्। चत्वार इति। 'चतुरनडुहो'रित्याम्। प्राततेररन्। प्रपूर्वादत सातत्यगमने इत्यस्मादरन्प्रत्ययः, अकार उच्चारणार्थः। प्रातरिति। 'स्वरादिपाठादव्ययत्वम्। अमेस्तुट् च। 'अम गत्यादिषु' अस्मादरन् स्यात्, तस्य तुडागमश्च। दहेर्गो लोपो दश्च नः। 'दह भस्मीकरणे' अस्मात् गप्रत्ययः, धातोरन्त्यस्य लोपः, दकारस्य नकारश्चेत्यर्थः। सिचेः संज्ञायाम्। 'षिच क्षरणे' अस्मात्कप्रत्ययः धातोरन्त्यस्य हकारादेशः नुम् स्यात्। व्याङि घ्रातेश्च जातौ। वि आङित्युपसर्गे उपपदे घ्रा गन्धोपादान इत्यस्मात् कप्रत्ययः स्यात् जातौ वाच्यायाम्। व्याघ्र इति। कित्त्वादातो लोप इटि चेत्यालोपः। हन्तेरच् घुर च। 'हन हिंसागत्योः'अस्मादच्प्रत्ययः, धातोर्घुरादेशश्च। घोरमिति। लघूपधगुणः। क्षमेरुपधालोपश्च। 'क्षमूष् सहने' अस्मादच्प्रत्ययः धातोरुपधाया लोपश्चेत्यर्थः। 'क्ष्माऽवनिर्मेदिनी मही' इत्यमरः। तरतेर्ड्रिः। 'तॄ प्लवनतरणयोः' अस्मात् ड्रिः स्यात्। त्रिरिति। डित्वाट्टिलोपः। तस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वादाह—त्रय इति। ग्रहेरनिः। 'ग्रह उपादाने' अस्मादनिप्रत्ययः। ग्रहणिरिति। 'अट्कुप्वा'ङिति णत्वम्। ङीषिति। 'कृदिकारादक्तिन' इत्यनेन। 'ग्रहणी रुक् प्रवाहिका'। इत्यमरः। प्रथे[रमच्।] 'प्रथ प्रख्याने' अस्मादमच् स्यात्। प्रथम इति रूपम्। चरेश्च। 'चर गतिभ[क्षणयो]'रस्मादमच्स्यात्। 'प्रथिचरिभ्या'मित्येकयोग एव कर्तुं शक्यः। मङ्गेरल[च्।] ...

अथ उत्तरकृदन्तप्रकरणम् ॥ २६ ॥

३१६९ उणादयो बहुलम् ३।३।१ ॥ एते वर्तमाने सञ्ज्ञायां च बहुलं स्युः । केचिदविहिताअप्यूह्याः । 'सञ्ज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु' (भाष्यम्) । **३१७० भूतेऽपि दृश्यन्ते ३।३।२** ॥ **३१७१ भविष्यति गम्यादयः ३।३।३** ॥ **३१७२ दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने ३।४।७३**॥ एतौ सम्प्रदाने कारके निपात्येते । दाशन्ति तस्मै दाशः । गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः । **३१७३ भीमादयोऽपादाने ३।४।७४**॥ भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः । प्ररक्षः । मूर्खः खलतिः । **३१७४ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ३।४।७५**॥ सम्प्रदानापादानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति । ततोऽसौ भवति तन्तुः । वृतं तदिति वर्त्म । चरितं तदिति चर्म । **३१७५ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ३।३।१०**॥ क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः । मान्त-

---

र्गत्यर्थः । अस्मादलच्प्रत्यय इत्यर्थः । मङ्गलमिति । धातोरिदित्वान्नुम्, 'श्वश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्' इत्यमरः । इति बालमनोरमायां उणादिषु पञ्चमः पादः ।

अथ उत्तरकृदन्तप्रक्रियाः निरूप्यन्ते—उणादयो बहुलम् । तृतीयेऽध्याये तृतीयपादस्येदमादिमं सूत्रम् । वर्तमाने संज्ञायां चेति । 'वर्तमाने लट्' इत्यतः पुवस्संज्ञायाम्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । अत एव 'नञि हन एह च' नञ्पूर्वाद्धन्तेरसिप्रत्यये प्रकृतेः एहादेशे व्युत्पन्नः अनेहस्शब्दो वर्तमानकाल एवेत्युक्तं भाष्ये । संज्ञाशब्दश्चाऽत्र रूढशब्दपरः । वैदिकानामपि शब्दानामुपलक्षणम् । अत एव 'नैगमरूढिभवं हि सुसाधु' इति वार्तिकम् । 'वैदिका रूढशब्दाश्चौणादिका' इति भाष्यं च सङ्गच्छते । रूढाश्चैते उणादिप्रत्ययान्ता अवयवार्थशून्या असन्तमप्यवयवार्थमाश्रित्य प्रायः कर्तरि व्युत्पाद्याः । 'उणादयो' वेत्यनुक्त्वा बहुलग्रहणस्य प्रयोजनमाह—केचिदविहिता अप्यूह्या इति । तदेवाह—संज्ञास्वित्यादि । भाष्यस्थोऽयं श्लोकः । डित्थो डिवित्थ इत्यादौ धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च यथासम्भवमूह्याः । गुणनिषेधादिकार्यवशात् अनूबन्धं विद्यात् । अनूबन्धमित्यत्र 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' इति दीर्घः । एतत् उणादिषु शास्त्रं शासितव्यम् । 'कृवापाजि' इत्यादि सूत्राणि तु शाकटायनप्रणीतानि, अस्यैव बहुलग्रहणस्य प्रपञ्च इत्यर्थः । भूतेऽपि दृश्यन्ते । 'उणादय' इति शेषः । वर्तमानाधिकारादिदं भूतग्रहणम् । दृशिः प्रयोगानुसारार्थः । इदं सूत्रं बहुलग्रहणप्रपञ्चार्थम् । भविष्यति गम्यादयः । भविष्यति काले गम्यादयः शब्दाः इनिनिपात्यन्त इत्यर्थः । ग्राममङ्गमीति निपातनादत्र णित्वम् । गमिष्य- । प्रस्थायी प्रस्थास्यमान इत्यर्थः । तुमुन्ण्वुलौ । क्रियार्थायामिति । क्रियोद्दे-

त्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति । अत्र वाऽसरूपेण तृजादयो न । पुनर्ण्वुलुक्तेः । **३१७६ समानकर्तृकेषु तुमुन् ३।३।१५८॥** अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन्स्यात् । इच्छति भोक्तुम् । वष्टि वाञ्छति वा । **३१७७ शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ३।४।६५॥** एषूपपदेषु धातोस्तुमुन्स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवं धृष्णोतीत्यादौ । अर्थग्रहणमस्तिनैव सम्बध्यते । अनन्तरत्वात् । अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् । **३१७८ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ३।४।६६॥** पर्याप्तिः पूर्णता । तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन्स्यात् । पर्याप्तो भोक्तुं, प्रवीणः

र्थभूतक्रियावृत्तिधातौ उपपदे इत्यर्थः । भविष्यतीत्यनुवर्तते । तुमुनि नकार इत्, मकारादुकार उच्चारणार्थः । ण्वुलि णलावितौ वोरकादेशः । मान्तत्वादिति । तुमुनो मान्तकृत्त्वात् 'कृन्मेजन्तः' इत्यव्ययत्वमित्यर्थः । ततश्च 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनाद्भावे तुमुन् । ण्वुल् तु कर्तर्येव । कृष्णं द्रष्टुमिति । 'न लोकाव्यय' इति न षष्ठी । कृष्णकर्मभविष्यद्दर्शनार्थं यानमित्यर्थः । अत्र यातीत्युपपदम् । अत्र तुमुन्प्रत्ययप्रकृत्यर्थस्य दर्शनस्य यानार्थत्वं तुमुना द्योत्यं, वाच्यं वा । कृष्णं दर्शको यातीति । कृष्णं द्रक्ष्यन् तदर्थं यातीत्यर्थः । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति न षष्ठी । ननु तुमुनो भावार्थकत्वे तद्विषये कर्तरि विहितानां तृजादीनामप्रवृत्तावपि ण्वुल्विषये कर्तरि तृजादयः कुतो न स्युः । न च विशेषविहितेनाऽनेन ण्वुला तृजादयो बाध्यन्ते इति वाच्यम् । वासरूपविधिना तद्बाधस्य पाक्षिकत्वादित्यत आह—अत्रेति । क्रियार्थक्रियोपपदे विषये वाऽसरूपविधिना पक्षे प्राप्ताः ये तृजादयस्ते न भवन्तीत्यर्थः । आदिना 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इत्यादिसङ्ग्रहः । कुतोऽत्र तृजादयो नेत्यत आह—पुनर्ण्वुलुक्तेरिति । 'ण्वुल्तृचौ' इति कालसामान्ये कर्तरि विहितो ण्वुल् क्रियार्थक्रियोपपदे विषये भवतीति पुनरिह ण्वुल्विधानात् तदितरतृजादयो न भवन्तीति विज्ञायत इति भावः । समानकर्तृकेषु । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायाम्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अक्रियार्थेति । इच्छार्थेष्विति । 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । इच्छति भोक्तुमिति । अत्र इच्छतीत्युपपदार्थस्य इच्छाया भोजनोद्देश्यत्वाभावेऽपि तुमुन् । 'इच्छार्थेष्वि'त्यर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह—वष्टि वाञ्छति वेति । यद्यपि वशेः छान्दसेषु परिगणनं धातुपाठे । तथापि 'वष्टि भागुरिः' इति वार्तिकप्रयोगात् लोकेऽपि प्रयोग इति भावः । शकधृष । शकधृषज्ञा' इति सूत्रमप्यक्रियोपपदार्थम् । शक्नोति भोक्तुमिति । अत्र शक्तेर्भोजनोद्देश्यत्वाऽभावेऽपि तुमुन् । एवमिति । धृष्णोति जानाति ग्लायति घटते आरभते लभते क्रमते उत्सहते अर्हति वा भोक्तुमित्युदाहार्यम् । अस्तिनैवेति । न तु शकादिनेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—अनन्तरत्वादिति । सन्निहितत्वादित्यर्थः । पर्याप्तिवचने । 'पर्याप्ति' इत्यस्य विवरणम्—

कुशलः पटुरित्यादि। पर्याप्तिवचनेषु किम्। अलं भुक्त्वा। अलमर्थेषु किम्। पर्याप्तं भुङ्क्ते। प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम्। **३१७९ कालसमयवेलासु तुमुन् ३।३।१६७॥** पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम्। कालार्थेषूपपदेषु तुमुन्स्यात्। कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम्। प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्तते। तेनेह न। 'भूतानि कालः पचतीति वार्ता'। **३१८० भाववचनाश्च ३।३।११॥** भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः। यागाय याति। 'तुमर्थात्' (सू ५८२) इति चतुर्थी। **३१८१ अण्कर्मणि च ३।३।१२॥** कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाण्स्यात्। ण्वुलोऽपवादः। काण्डलावो व्रजति। परत्वादयं कादीन्बाधते। कम्बलदायो

पूर्णतेति। 'अलम्' इत्यस्य विवरणम्—सामर्थ्यवचनेष्विति। पर्याप्तो भोक्तुमिति। अन्यूनसामर्थ्यवानित्यर्थः। वचनग्रहणस्य फलमाह—प्रवीण इत्यादि। अलं भुक्त्वेति। अत्र अलमिति प्रतिषेधार्थम्। न तु पर्याप्त्यर्थकमिति भावः। पर्याप्तं भुङ्क्ते इति। बहुलमन्नं भुङ्क्ते इत्यर्थः। प्रभूततेति। 'अत्र' इति शेषः। कालसमयवेलासु। अक्रियोपपदेऽपि प्रवृत्त्यर्थमिदम्। ननु कालपर्यायाणां कतिपयानां ग्रहणात्तदितरस्मिन् अनेहआदिशब्दे उपपदे न स्यादित्यत आह—पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थमिति। अनुवर्तते इति। प्रैषातिसर्गसूत्रादिति भावः। भूतानीति। पृथिव्यादिपञ्चभूतानि, कालः पचति उपचयापचयादिविकारं प्रापयति इति वार्ता लोकवृत्तान्त इत्यर्थः। भाववचनाश्च। 'क्रियार्थायां क्रियायाम्' इति भविष्यतीति चानुवर्तते। 'भावे' इत्येव सिद्धे वचनग्रहणस्य प्रयोजनमाह—भाव इत्यधिकृत्येति। भावे इत्यधिकृत्य घञादयो विधास्यन्ते, ये सामान्यतः ते क्रियार्थायां क्रियायां उपपदे भविष्यति काले विशेषविहितेनाऽपि तुमुना समुच्चिता भवन्तीत्यर्थः। न च वाऽसरूपविधिना सिद्धमेतदिति शङ्क्यम्। 'क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति' इत्युक्तेरिति भावः। ननु 'यागाय याति' इत्यत्र यागस्य सम्प्रदानत्वाभावात् कथं चतुर्थी, नापि तादर्थ्ये चतुर्थी, तादर्थ्यस्य प्रत्ययेनैव लाभादित्यत आह—तुमर्थादिति। अण् कर्मणि च। चकारेण क्रियार्थायां क्रियायामिति समुच्चीयते तदाह—क्रियार्थायां क्रियायां चेति। तथा च क्रियार्थायां क्रियायां कर्मणि चेत्युपपदद्वये सत्येवास्य प्रवृत्तिः नान्यतरस्मिन्निति भाष्ये स्पष्टम्। कर्त्रर्थकोऽयमण् 'कर्तरि कृत्' इत्यधिकारात्। अत्र 'ण्वुल्तृचौ' इति बाधित्वा 'कर्मण्यण्' इति सामान्यविधिना अण् प्राप्तः तं तावत् क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे विशेषविहितस्तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुल् बाधितुमुद्भवते, पुनर्ण्वुलविधिसामर्थ्येन वाऽसरूपविधेरत्राप्रवृत्तेस्तत्त्वात्। तमिमं ण्वुलं बाधितुमयमण्विधिः। तदाह—ण्वुलोऽपवाद इति। 'तुमुन्ण्वुलौ' इति विहितस्य ण्वुलोऽपवाद इत्यर्थः। एवं च ण्वुला बाधितस्य 'कर्मण्यण्' इत्यस्य अयमण्विधिः प्रतिप्रसवार्थ इति स्थितम्। ननु ण्वुला बाधित-

व्रजति । ३१८२ पदरुजविशस्पृशो घञ् ३।३।१६ ॥ भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ पादः । रुजतीति रोगः । विशतीति वेशः । स्पृशतीति स्पर्शः । ३१८३ सृ स्थिरे ३।३।१७॥ 'सृ' इति लुप्तविभक्तिकम् । स्थिरे कर्तरि सर्तेः घञ्स्यात् । सरति कालान्तरमिति सारः । 'व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम्' (वा २१७४) । अतीसारो व्याधिः । 'उपसर्गस्य' इति दीर्घः अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सरतिः । रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः । विसारो मत्स्यः । 'सारो बले दृढांशे च' । ३१८४ भावे ३।३।१८॥ सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ्स्यात् । पाकः पाकौ । ३१८५ स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ६।१।४७॥ अनयोरेच आत्वं स्याद्घञि । स्फारः । स्फालः । 'उपसर्गस्य घञि–' (सू० १०४४) इति दीर्घः । परी-

---

त्याऽणः प्रतिप्रसवेऽपि 'आतोऽनुपसर्गे' इति कप्रत्ययः कम्बलदायो व्रजती'त्यत्र दुर्निवारः । कप्रत्ययस्य कर्मण्यणपवादत्वात् सरूपत्वेन च वाऽसरूपविधयप्रवृत्तेः । न चायं वैशेषिकोऽण्विधिः कप्रत्ययस्याप्यपवाद इति शङ्क्यम् । न ह्ययमपूर्वोऽण्विधिः । किन्तु लाघवात् 'कर्मण्यण्' इत्यणेवाऽत्र प्रतिप्रसूयते । स च 'कर्मण्यण्' इत्यण् सामान्यविहितः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति वैशेषिकस्य नाऽपवादः, प्रत्युत कप्रत्यय एव तदपवादः । अतः 'कम्बलदायो व्रजती'त्यत्र कर्मण्यणपवादं 'तुमुन्ण्वुलौ'विति ण्वुलं बाधित्वा कप्रत्ययः स्यादित्यत आह–परत्वादयं कादीन् बाधते इति । आदिना 'सामगो गुरुकुलं व्रजती'त्यादौ 'गापोष्ट'गित्यादिसङ्ग्रहः । 'अण्कर्मणि चे'ति छायावर्तते । प्रतिप्रसवविधिरपूर्वविधिश्च । तत्र प्रतिप्रसवविधिना ण्वुला अणो बाधनिवृत्तिः । अपूर्वविधिविहितस्य त्वणः तृतीयपादीयस्य द्वितीयपादस्थकप्रत्ययापेक्षया परत्वात् कादिप्रत्यया अणा अनेन बाध्यन्त इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । इत ऊर्ध्वम् 'लृट् शेषे च' इत्यादिसूत्रेषु क्रियार्थायां क्रियायामिति निवृत्तम् । भविष्यतीत्येवानुवर्तते इति बोध्यम् । पदरुज । कर्तरीत्येव । पद्यतेऽसाविति । करणस्याऽप्यत्र विवक्षातः कर्तृत्वम् । 'एरच्' इत्यतः प्राक् घञाधिक्रियते । सृ स्थिरे । लुप्तविभक्तिकमिति । लुप्तपञ्चमीकमित्यर्थः । स्थिरे कर्तरीति । 'स्थिरे' इति कर्तृविशेषणम् । न तूपपदमिति भावः । सर्तेरिति । भ्वादेर्जुहोत्यादेश्च ग्रहणम्, न तु जुहोत्यादेरेव, व्याख्यानात् । तदाह—सरति कालान्तरमिति सार इति । अर्धर्चादिपाठात् पुंस्त्वं, क्लीबत्वं च । अत एव च स्थिर इति नोपपदम् । व्याधीति । वार्तिकमस्थिरार्थम् । सारो बल इति । भाष्ये तु बले खदिरसार इत्युदाहृतम् । भावे । 'भावो भावना क्रिया, सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्ये'त्यादिमूलव्याख्यावसरे, सर्वधातुवाच्यं क्रियासामान्यं, तद्विशेषः पाकादिश्च धातुविशेषवाच्यः, तत्र क्रियासामान्यं भावशब्दार्थः, तिङ्वाच्यं लिङ्गसङ्ख्यान्वयाऽयोग्यं साध्यावस्थापन्नं, कृद्वाच्यं तु लिङ्गसङ्ख्यान्वययोग्यं सिद्धावस्थापन्नम्, कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते' इति भाष्यादिति प्रपञ्चितम् । तदाह—सिद्धाव-

हारः । 'इकः काशे' (सू १०४५)। काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः स्यात् । नीकाशः । अनूकाशः । इकः किम् । प्रकाशः । 'नोदात्तोपदेश-' (सू २७६३) इति न वृद्धिः । शमः । आचमादेस्तु आचामः । कामः । वामः । विश्राम इति त्वपाणिनीयम् । **३१८६ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ३।३।१९॥** कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् । **३१८७ घञि च भावकरणयोः ६।४।२७॥** रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रज्यत्यस्मिन्रङ्गः । प्रास्यत इति प्रासः । सञ्ज्ञायाम् इति प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः । इत उत्तरं 'भावे' 'अकर्तरि कारके' इति 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (सू २८४१) इति यावद्द्वयमप्यनुवर्तते । **३१८८ स्यदो जवे ६।४।२८॥** स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते । स्यदो वेगः । अन्यत्र स्यन्दः । **३१८९ अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः ६।४।२९॥** अवोदः अवक्लेदनम् । एध इन्धनम् । ओद्म उन्दनम् । श्रन्थेर्नलोपो

स्थापन्न इत्यादिना । घञीति । 'पदरुज' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । इकः काशे । उत्तरपदे इति । 'अलुगुत्तरपदे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'ढ्रलोपे पूर्वस्य' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' इत्यतो घञीति । तेनैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तदाह—इगन्तस्यैवेति । दीर्घः स्यादिति । 'घञी'ति शेषः । आचाम इति । 'अनाचमे'रिति पर्युदासाच्च वृद्धिनिषेधः इति भावः । अपाणिनीयमिति । 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधादिति भावः । अकर्तरि । कारक इति प्रत्ययार्थनिर्देशः । न तूपपदम् , व्याख्यानात् । संज्ञाशब्देन रूढिर्विवक्षिता । तेन राग इति वक्ष्यमाणमुदाहरणं सङ्गच्छते । घञि । 'अनिदिताम्' इति नलोपप्रकरणे 'रञ्जेश्च' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह—रञ्जेर्नलोपः स्यादिति । सूत्रे शेषपूरणमिदम् । राग इति । 'चजोः कु घिण्यतोः' इति जस्य गः । नलोपे कृते उपधावृद्धिः । रञ्जनक्रियेत्यर्थः । रञ्जनद्रव्यं वा । प्रास्यत इति । प्रपूर्वात् 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् 'अकर्तरि च' इति करणे घञि प्रास इति रूपमित्यर्थः । प्रास्यन्ते क्षिप्यन्ते शत्रवोऽनेनेति प्रासः आयुधविशेषः । प्रायिकमिति । स्पष्टमिदं भाष्ये । ततश्च असंज्ञायामपि क्वचिदयं घञ् भवतीति भावः । तदाह—को भवतेति । लाभ इति । भावे घञ् । कः लाभः हिरण्यादिप्राप्तिरूपः लब्धः सम्पन्न इत्यर्थः । भवतेत्यस्य लब्ध इत्यत्रान्वयात् 'न लोक' इति षष्ठीनिषेधः । अनुवर्तत इति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' इत्यस्मात् 'अकर्तरि च' इति घञि क्त्विदभावात् 'अनिदिताम्' इति नलोपो न प्राप्तः । तत्र स्यन्देश्चेत्युक्तौ यद्यपि नलोपः सिध्यति । तथापि कृते नलोपे उपधावृद्धिः स्यात् । तत्र नलोपमुपधावृद्ध्यभावं च प्रापयितुमाह—स्यदो जवे । स्यदो वेग इति । वेगे रूढोऽयम् । अन्यत्रेति । प्रस्रवणे इत्यर्थः । अवोदैधौद्म । अवोद, एध, ओद्म, प्रश्रथ, हिमश्रथ, एषां द्वन्द्वः । अवोद इति । घञि नलोपो निपात्यते । कृते नलोपे आद्गुणः । लघूपधगुणस्तु न भवति । 'न धातु-

दृढश्रथभावश्च । प्रश्रथः । हिमश्रथः । ३१६० परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ३।३।२०॥ घञ् । अजपोर्बाधनार्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः। तण्डुलानां निचायः राशिः परिच्छिद्यते । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । शूर्पेण निष्पावौ । द्वौ कारौ (अत्र विक्षिप्यमाणो धान्यादिःपरिच्छिद्यते)। 'दारजारौ कर्तरि णिलुक्च' (वा २१८२)। दारयन्तीति दाराः। जरयतीति जारः । (उपपतिः) । ३१६१ इङश्च ३।३।२१॥ घञ् । अचोऽपवादः ।

लोपे' इति निषेधात् । प्रश्रथ इति । 'श्रि हन्वी दीर्घो' इत्यस्मात् घञि नलोपः । 'न धातुलोप' इति निषेधं बाधित्वा गुणश्च निपात्यते । ओघ इति । उन्देरौणादिके मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्च निपात्यते । श्रन्थेरिति । 'प्रपूर्वस्य हिमपूर्वस्य च घञी'ति शेषः । परिमाणाख्यायाम् । घञिति । शेषपूरणम् । सर्वेभ्यो धातुभ्यः अकर्तरि कारके वाच्ये घञ् स्यात् प्रत्ययार्थस्य परिच्छेदे गम्ये इत्यर्थः । ननु 'अकर्तरि कारके' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अजपोरिति । 'एरच्' 'ऋदोरप्' इति वक्ष्यमाणयोर्बाधनार्थमित्यर्थः । 'अकर्तरि च' इति घञ् तु ताभ्यां विशेषविहिताभ्यां बाध्यते, सरूपत्वेन वाऽसरूपविधेरप्रवृत्तेरिति भावः । एकस्तण्डुलनिचाय इति । निष्कृष्य चीयते सङ्गीक्रियते इति निचायः। कर्मकारके वाच्ये 'एरच्' इत्यस्यापवादो घञ् । तण्डुलनिचायशब्दे विग्रहं दर्शयति-तण्डुलानामिति। निचयशब्दस्य विवरणम्—राशिरिति। परिच्छिद्यतेरिति। तण्डुलावयवकसङ्घातात्मकः राशिरेकत्वेन परिच्छिद्यते इत्यर्थः । द्वौ शूर्पनिष्पावाविति। निष्पूयते तुषापनयनेन शोध्यते इति निष्पावः तण्डुलादिराशिः। कर्मणि घञ् । अबपवादः । शूर्पेण निष्पावःशूर्पनिष्पावः। 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । द्वित्वं तु शूर्पद्वारा निष्पावेऽन्वेति । अतः शूर्पद्वित्वमार्थिकम् न तु शाब्दमित्येकवचनं विवक्षितम् । द्वौ काराविति । कीर्यते विक्षिप्यते इति कारः । धान्यादिराशिः । कर्मणि घञ्, अबपवादः । तदाह—अत्र विक्षिप्यमाण इति । न च धातोरित्यधिकारादेव धातुमात्रासिद्धे सर्वग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । प्रकृत्याश्रय एवापवादो बाध्यते; नत्वर्थाश्रय इत्येतदर्थत्वात् । तेनेह न । एका तिलोच्छ्रितिः । उच्छ्रयते ऊर्ध्वीक्रियते इत्युच्छ्रितिः, ऊर्ध्वं कृतो राशिः । कर्मणि स्त्रियां क्तिन् । स च अर्थाश्रयत्वात् प्रकृत्याश्रयत्वाऽभावात् नानेन घञा बाध्यते । किन्तु 'एरच्' 'ऋदोरप्' इति प्रकृत्याश्रयावेव अजपौ बाध्येते इति भाष्ये स्पष्टम् । दारजाराविति ॥ वार्तिकम् । दृ विदारणे, जॄ वयोहानौ आभ्यां ण्यन्ताभ्यां कर्तरि घञ् णिलोपं बाधित्वा णिलुक् चेत्यर्थः । दारयन्ति चित्तं, विद्रावयन्तीति दाराः भार्या । 'दाराः पुंसि च भूम्न्येव' इत्यमरः । घञि णिलुक् । ण्याश्रयवृद्धौ निवृत्तायां घञाश्रया वृद्धिः । तदाह—दारयन्तीति दारा इति । जरयति नाशयति कुलमिति जारः । जॄधातोर्ण्यन्तात् घञ् णिलुक् । णिलोपे सति तु तस्य परनिमित्तकत्वेन 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात् घञाश्रया वृद्धिः स्यात् । न च णिनिमित्तैव वृद्धिरस्त्विति वाच्यम्। 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्त्वे 'मितां ह्रस्वः' इति णिनिमित्तकह्रस्वापत्तेः ।

उपेत्यास्मादधीयते उपाऽध्यायः। 'अपादाने स्त्रियामुपसङ्ख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्' (वा २१८४) उपाध्याया। उपाध्यायी। 'शॄ वायुवर्णनिवृत्तेषु' (वा २१८५)। 'शॄ' इत्यविभक्तिको निर्देशः। शारो वायुः। करणे घञ्। शारो वर्णः। चित्रीकरणमिह धात्वर्थः। निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति निवृतमावरणम्। बाहुलकात्करणे क्तः। 'गौरिवाऽकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः'। अकृतप्रावरण इत्यर्थः। 'प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणाम्' इति वार्तिककारप्रयोगादन्येष्वपि शार इति भवति। ३१६२ **उपसर्गे रुवः ३।३।२२॥** घञ्। संरावः। उपसर्गे किम्। रवः। ३१६३ **अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् ८।३।८६॥** अस्मात्स्तनः सस्य मूर्धन्यः। अभिनिष्टानो वर्णः। शब्दसञ्ज्ञायां किम्। अभिनिःस्तनति मृदङ्गः। ३१६४ **समि युद्रुदुवः ३।३।२३॥** संयूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति संयावः पिष्टविकारोऽपूपविशेषः। सन्द्रावः। सन्दावः। ३१६५ **श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ३।३।२४॥**

णिलुकि तु तस्य परनिमित्तकत्वाऽभावेन स्थानिवत्त्वाऽभावान्न ह्रस्वप्रसङ्गः। तदाह— जरयतीति जार इति। उपपतिरिति। 'जारस्तूपपतिः समौ' इत्यमरः। इङश्च। घञिति। शेषपूरणम्। इङ् अध्ययने, नित्यमधिपूर्वः। अस्मादकर्तरि कारके घञित्यर्थः। अकर्तरि चेति सिद्धेराह—अचोऽपवाद इति। 'एरच्' इत्यस्यापवाद इत्यर्थः। उपेत्येति। समीपं प्राप्य यस्मादधीयते स उपाध्यायः इत्यर्थः। अपादाने घञिति भावः। 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वम्। अपादाने इति। अपादानकारके वाच्ये स्त्रीत्वे गम्ये इङो घञ उपसंख्यानमित्यर्थः। तदन्ताच्च वा ङीषिति। वार्तिकम्। 'अपादाने स्त्रियाम्' इति विहितघञन्तात् इत्यर्थः। अत्र पठितमेव वार्तिकं स्त्रीप्रत्ययाधिकारे 'या तु स्वयमेव अध्यापिका तत्र वा ङीषित्युपन्यस्तं' मूले। ननु 'अकर्तरि च' इत्येव सिद्धे किमर्थं घञो विधानमिति चेन्न। 'घञनुक्रमणमजपोर्विषये' इति 'एरच्' 'ॠदोरप्' इत्यजपोरेव विषये 'अकर्तरि च' इति घञ्विधिरिति भाष्यवचनात् स्त्रीत्वे गम्ये 'स्त्रियां क्तिन्' इति क्तिन्विषये घञि अप्राप्ते 'अपादाने स्त्रियाम्' इति घञ्वचनात्। उपाध्यायेति। उपेत्य अस्याः सकाशादधीयते इत्यर्थः। शॄवायुवेति। वार्तिकम्। अविभक्तिक इति। लुप्तपञ्चमीक इत्यर्थः। वायौ वर्णे निवृत्ते च कर्तरि शॄधातोर्घञित्यर्थः। अचोऽपवादः। शारो वायुरिति। शीर्यन्ते पर्णफलादीनि यैरिति विग्रहः। तदाह— करणे घञिति। चित्रीकरणमिति। शीर्यन्ते चित्रीक्रियन्ते पटादयः अनेनेति भावः। गौरिवेति। भाष्यस्थं श्लोकार्धम्। 'नीशारः' इत्यत्र 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घः। अन्ये शारशब्दं साधयति—प्रदक्षिणेति। वार्तिककारप्रयोगादिति। पञ्चमस्य द्वितीये 'अनुपदसर्वान्नायानयम्' इति सूत्रभाष्ये स्थितमिदम्। उपसर्गे रुवः। 'घञिति शेषः। उपसर्गे उपपदे रुधातोर्घञित्यर्थः। अचपवादः। समि युद्रुदुवः। समित्युपसर्गे उपपदे, यु द्रु दु एभ्यः घञित्यर्थः। अचपवादः। श्रिणी। उपसर्गे असति, श्रि, नी, भू, एभ्यो

श्रायः। नायः। भावः। अनुपसर्गे किम्। प्रश्रयः। प्रणयः। प्रभवः। कथम् 'प्रभावो राज्ञः' इति। प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः। कथम् 'राज्ञो नयः' इति। बाहुलकात्। **३१९६ वौ क्षुश्रुवः ३।३।२५॥** विक्षावः। विश्रावः। वौ किम्। क्षवः। श्रवः। **३१९७ अवोदोर्नियः ३।३।२६॥** अवनायोऽधोनयनम्। उन्नायः ऊर्ध्वनयनम्। कथम् 'उन्नयः उत्प्रेक्षा' इति बाहुलकात्। **३१९८ प्रे द्रुस्तुस्रुवः ३।३।२७॥** प्रद्रावः। प्रस्तावः। प्रस्रावः। प्रे इति किम्। द्रवः। स्तवः। स्रवः। **३१९९ निरभ्योः पूल्वोः ३।३।२८॥** निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः। अभिलावः। निरभ्योः किम्। पवः। लवः। **३२०० उन्न्योर्ग्रः ३।३।२९॥** उद्गारः। निगारः। उन्न्योः किम्। गरः। **३२०१ कॄ धान्ये ३।३।३०॥** 'कॄ' इत्यस्माद्धान्यविषयकादुन्न्योर्घञ्स्यात्। उत्कारो निकारो धान्यस्य विक्षेप इत्यर्थः। धान्ये किम्। भिक्षोत्करः। पुष्पनिकरः। **३२०२ यज्ञे समि स्तुवः ३।३।३१॥** समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देशे छन्दोगाः, स देशः संस्तावः। यज्ञे किम्। संस्तवः परिचयः। **३२०३ प्रे स्त्रोऽयज्ञे ३।३।३२॥** अयज्ञे इति च्छेदः। 'यज्ञे' इति प्रकृतत्वात्। प्रस्तारः। अयज्ञे किम्। बर्हिषः प्रस्तरो मुष्टिविशेषः। **३२०४ प्रथने वावशब्दे ३।३।३३॥** विपूर्वात्स्तृणातेर्घञ्स्यादशब्दविषये प्रथने। पटस्य विस्तारः। प्रथने किम्। तृणविस्तरः। अशब्दे किम्। ग्रन्थविस्तरः। **३२०५ छन्दोनाम्नि च ३।३।३४॥** 'स्त्र' इत्यनुवर्तते। विष्टारः पङ्क्तिश्छन्दः। विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ्। ततः कर्मधारयः।

घञित्यर्थः। अजपोरपवादः। बाहुलकादिति। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलग्रहणादित्यर्थः। वौ क्षुश्रुवः। वि इत्युपसर्गे उपपदे क्षु, श्रु धात्वोर्घञित्यर्थः। अवपवादः। अवोदोर्नियः। अव, उत्, अनयोरुपपदयोः नीधातोर्घञित्यर्थः अजपवादः। उन्नय इत्यस्य विवरणम्–उत्प्रेक्षेति। प्रेद्रुस्तुस्रुवः। प्रइत्युपपदे, द्रु, स्तु, स्रु, एभ्यः घञित्यर्थः। अवपवादः। निरभ्योः। निर्, अभि, अनयोरुपपदयोर्घञित्यर्थः। अवपवादः। उन्न्योर्ग्रः। उत्, नि, इत्युपपदयोर्घञित्यर्थः, अवपवादः। कॄ धान्ये। कॄ इति लुप्तपञ्चमीकम्। तदाह—कॄ इत्यस्मादिति। यज्ञे समिस्तुवः। समित्युपपदे स्तुधातोर्घञ् स्यात् यज्ञविषये प्रयोग इत्यर्थः। अधिकरणे ल्युटोऽपवादः। संस्तव इत्यस्य विवरणम्—परिचय इति। प्रे स्त्रोऽयज्ञे। प्रकृतत्वादिति। यज्ञे इति तु च्छेदो न भवति। पूर्वसूत्राद्यज्ञग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धेरित्यर्थः। प्रइत्युपपदे स्तृधातोर्घञित्यर्थः। प्रस्तार इति। इष्टकासंनिवेशविशेष इति याज्ञिकाः। प्रथने वावशब्दे। वौ अशब्दे इति च्छेदः। तदाह—विपूर्वादिति। छन्दोनाम्नि च। विपूर्वात् स्तृधातोर्घञ् स्यात्। अक्षरेयत्तात्मकच्छन्दसः संज्ञायामित्यर्थः। शब्दविषयत्वात् पूर्वेणाऽप्राप्ते वचनम्। कर्मधारय इति। विष्टरश्चासौ पङ्-

ग्रहेर्घञ्स्यात् शापे। अवग्राहस्ते भूयात्। अभिभव इत्यर्थः। निग्राहस्ते भूयात्। बाध इत्यर्थः। आक्रोशे किम्। अवग्रहः पदस्य। (छेदः पदस्येत्यर्थः)। निग्रहश्चोरस्य। (निरोधश्चोरस्येत्यर्थः)। **३२२१ प्रे लिप्सायाम् ३।३।४६॥** पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः। अन्यत्र पात्रप्रग्रहः। **३२२२ परौ यज्ञे ३।३।४७॥** उत्तरः परिग्राहः। स्फ्येन वेदेः स्वीकरणम्। **३२२३ नौ वृ धान्ये ३।३।४८॥** वृ इति लुप्तपञ्चमीकम्। नीवाराः। धान्ये किम्। निवरा कन्या। क्तिन्विषयेऽपि बाहुलकादप्। प्रवरा सेना, प्रवरा गौरितिवत्। एवं च स्त्रीलिङ्गोऽपि। **३२२४ उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः ३।३।४९॥** उच्छ्रायः। उद्यावः। उत्पावः। उद्द्रावः। कथं 'पतनान्ताः समुच्छ्रयाः' इति। बाहुलकात्। **३२२५ विभाषाऽङि रुप्लुवोः ३।३।५०॥** आरावः। आरवः। आप्लावः। आप्लवः। **३२२६ अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ३।३।५१॥** विभाषेति वर्तते। देवस्य अवग्रहः। अवग्राहः। देवकर्तृकमवर्षणमित्यर्थः। वर्षप्रतिबन्धे किम्। अवग्रहः पदस्य। **३२२७ प्रे**

रणम्—छेदः पदस्येति। पुरोहितमित्यादिसमस्तपदस्य पुरः हितमित्यादि विभज्य पठनमवग्रह इत्यर्थः। अत्र शापानवगमान्न घञ्। 'निग्रह' इत्यस्य विवरणम्—निरोधश्चोरस्येति। प्रे लिप्सायाम्। प्र इत्युपपदे ग्रहधातोर्घञ् स्यात् लिप्सायामित्यर्थः। 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यपोऽपवादः। पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुरिति। 'भिक्षालाभाये'ति शस्यते। अन्यत्रेति। लिप्सायामगम्यायामित्यर्थः। परौ यज्ञे। परि इत्युपपदे ग्रहधातोर्घञ् स्यात् यज्ञे प्रयुज्यमाने इत्यर्थः। 'ग्रहवृद' इत्यपोऽपवादः। उत्तरः परिग्राह इति। 'वसवस्त्वा' इत्यादिमन्त्रैः पूर्वः परिग्राहो वेदेरुक्तः। तदपेक्षया द्वितीय इत्यर्थः। स्फ्येनेति। स्फ्यः खड्गाकृतिः दारुमयः पात्रविशेषः। तेन समन्तादुल्लेखया वेदिदेशस्य स्वीकरणं परिग्राह इत्यर्थः। नौ वृ धान्ये। नि इत्युपपदे वृधातोर्घञित्यर्थः। 'ग्रहवृद' इत्यपोऽपवादः। नीवारा इति। 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' इति दीर्घः। निवरा कन्येति। नितरां वरणीयेत्यर्थः। 'ग्रहवृद' इत्यप्। ननु 'प्रवरा कन्ये'त्यत्र कथमप्, स्त्रियां क्तिनः प्रसङ्गात्, नह्यत्र वाऽसरूपविधिः प्रवर्तते। 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः विप्रतिषेधेन' इत्युक्तेरित्यत आह—क्तिन्विषयेऽपीति। तत्र वृद्धप्रयोगं प्रमाणयति—प्रवरा सेना, प्रवरा गौरितिवदिति। ननु 'घञबन्ताः पुंसि' इत्यवन्तस्य पुंस्त्वात् स्त्रीत्वं दुर्लभमित्यत आह—एवं चेति। उक्तवृद्धप्रयोगादित्यर्थः। लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भावः। उदि श्रयति। उत् इत्युपपदे श्रि, यु, पू, द्रु एभ्यः घञित्यर्थः। अजपोरपवादः। विभाषाङि रुप्लुवोः। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। आङि उपपदे रु, प्लु, आभ्यां घञित्यर्थः। अपोऽपवादः। अवे ग्रहो वर्षे। अव इत्युपपदे ग्रहधातोर्घञ् वा स्यात् वर्षप्रतिबन्धे इत्यर्थः। पक्षे 'ग्रह' इत्यप्। देवस्येति। पर्जन्यस्येत्यर्थः। कर्तरि षष्ठी। तदाह—देवकर्तृकमिति।

वणिजाम् ३।३।५२॥ प्रे ग्रहेर्घञ्वा वणिजां सम्बन्धी चेत्प्रत्ययार्थः । तुलासूत्रमिति यावत् । तुलाप्रग्राहेण चरति । तुलाप्रग्रहेण । **३२२८ रश्मौ च ३।३।५३॥** प्रग्रहः । प्रग्राहः । **३२२९ वृणोतेराच्छादने ३।३।५४॥** विभाषा प्र इत्येव । प्रावारः । प्रवरः । **३२३० परौ भुवोऽवज्ञाने ३।३।५५॥** परिभावः । परिभवः । अवज्ञाने किम् । सर्वतो भवनं परिभवः । **३२३१ एरच् ३।३।५६॥** चयः । जयः । 'भयादीनामुपसङ्ख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' (वा २१९७-९८) । भयम् । वर्षम् । **३२३२ ॠदोरप् ३।३।५७॥** ॠवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । करः । गरः । शरः । यवः । लवः । स्तवः । पवः । **३२३३ वृक्षासनयोर्विष्टरः ३।३।९३॥** अनयोर्विपूर्वस्य स्तः षत्वं निपात्यते । विष्टरो वृक्ष आसनं च । वृक्ष—इति किम् । वाक्यस्य विस्तरः । **३२३४ ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ३।३।५८॥** अप्स्यात् । घञचोरपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः । 'वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम्' (वा २२०३) । वशः । रणः । 'घञर्थे कविधानम्' (वा २२०४) प्रस्थः । विघ्नः । 'द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनामिति वक्तव्यम्' (वा ३४२९) ।

अवग्रहः पदस्येति । समस्तस्य पदद्वयस्य विच्छिद्य पाठ इत्यर्थः । प्रे वणिजाम् । 'ग्रहवृद' इत्यपोऽपवादः । तुलासूत्रमिति । व्याख्यानादिति यावत् । तुला घटा । रश्मौ च । प्रे उपपदे, ग्रहधातोर्घञ् रश्मावपि वाच्ये इत्यर्थः । चशब्दः उक्तसमुच्चये । वृणोतेराच्छादने । प्रे उपपदे वृधातोर्घञ्वा स्यादाच्छादने इत्यर्थः । पक्षे 'ग्रहवृद' इत्यप् । प्रावार इति । पट इत्यर्थः । 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घः । परौ भुवोऽवज्ञाने । परि इत्युपपदे अवहेलनवृत्तेर्भूधातोर्घञ् स्यादित्यर्थः । एरच् । इवर्णान्ताद्धातोः अच् स्यात् भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । घञपवादः । भयादीनामिति । भयादीनां सिद्धये भीप्रभृतिधातुभ्यः अच्प्रत्ययस्योपसङ्ख्यानमित्यर्थः । ननु 'एरच्' इत्येव सिद्धे भयग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थमिति । आदिना ल्युडादिसंग्रहः । अन्यथा परत्वात् क्तादयः स्युः । वाऽसरूपविधिस्तु नात्र भवति । अपवादत्वाऽभावादिति भावः । वर्षमिति । अत्र नपुंसके क्तल्युडादि बाधित्वा अच् अपूर्वो विधीयते । ॠदोरप् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ॠत् , उ, अनयोः समाहारे सौत्रं पुंस्त्वम् । ॠदन्तादुवर्णान्ताच्च अप् स्याद्भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । घञपवादः । ग्रहवृद । ग्रह, वृ, दृ, *निश्चि*, गम , एषां द्वन्द्वः । 'अप् स्या'दिति शेषः । घञचोरिति । निश्पूर्वाच्चिञः अजपवादः, इतरेभ्यस्तु घञपवाद इति विवेकः । वशिरण्योरिति । वार्तिकम् । घञपवादः अप् । वश इति । वश कान्तौ, भावे अप् । इच्छेत्यर्थः । यद्यपि वशधातुः छान्दसः । तथापि 'वष्टि भागुरि'रित्यादिप्रयोगात लोकेऽपि प्रयुज्यते इति भावः । रण इति । रणन्ति शब्दायन्ते अस्मिन्निति रणः संग्रामः । घञर्थे कविधानमिति । वार्तिकमिदम् । 'स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्'

३।३।७१॥ प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम्। गवामुपसरः। कथम् अवसरः प्रसर इति। अधिकरणे 'पुंसि संज्ञायाम्—' (सू ३२९६) इति घः। **३२४९ ह्वः सम्प्रसारणं च न्यभ्युपविषु ३।३।७२॥** निहवः। अभिहवः। उपहवः। विहवः। एषु किम्। प्रह्वायः। **३२५० आङि युद्धे ३।३।७३॥** आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः। युद्धे किम्। आह्वायः। **३२५१ निपानमाहावः ३।३।७४॥** आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणमब्वृद्धिश्चोदकाधारश्चेद्वाच्यः। 'आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये'। **३२५२ भावेऽनुपसर्गस्य ३।३।७५॥** अनुपसर्गस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणमप् च स्याद्भावे। हवः। **३२५३ हनश्च वधः ३।३।७६॥** अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावे अप्स्यात्। वधादेशश्चान्तोदात्तः। 'वधेन दस्युम्'। चाद्घञ्। घातः। **३२५४ मूर्तौ घनः ३।३।७७॥** मूर्तिः काठिन्यं, तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप्स्यात्, घनश्चादेशः। अभ्रघनः। कथम् 'सैन्धवघनमानय' इति। धर्मशब्देन धर्मी ल-

---

क्षणया बोध्यते आदिवृद्धिः। 'टिड्ढा' इति ङीप्। क्रीडायां जितवते पुंसे अभिसरणमेव पणत्वेन समयबन्धं कृत्वा प्रवृत्तेन परस्परजलसेचनेन अक्रीडन्निति यावत्। अत्र जलक्रीडायामभिसरणात्मकपणस्य अक्षसाधनकत्वाऽभावेपि ग्लहेरप् भवत्येव। सूत्रे अक्षशब्देन देवनसामान्यस्य विवक्षितत्वात्। अक्षक्रीडाया एव विवक्षितत्वे त्विह ग्लहेरप् न स्यादिति भावः। अक्षेषु किमिति। देवने किमित्यर्थः। पादस्य ग्रह इति। वन्दनाद्यर्थमिति भावः। अत्र ग्रहधातोः 'ग्रहवृद' इत्यप्। न तु लत्वम्। ग्लहेस्तु घञि पादस्य ग्लाह इत्येव। प्रजने सर्तेः। प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणमिति। प्रशब्द आद्यर्थकः। प्रथमं जायते इति भावे घञ्। 'जनिवध्योश्च' इति नोपधावृद्धिरिति भावः। प्रजनाऽर्थकात् सृधातोरप् स्यादिति फलितम्। कथमिति। उपसरणं प्रसरणमित्यर्थे प्रजनाऽप्रतीतेरबभावात् घञि उपधावृद्धिः स्यादित्याक्षेपः। समाधत्ते—अधिकरण इति। उपसरत्यस्मिन्निति, प्रसरत्यस्मिन्निति च अधिकरणकारके काळेऽर्थे 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घप्रत्यय इत्यर्थः। ह्वः सम्प्रसारणं च। नि, अभि, उप, वि एषु चतुर्षूपपदेषु ह्वयतेरप् सम्प्रसारणं च। घञोऽपवादः। निहव इति। अप्। वस्य सम्प्रसारणमुकारः, पूर्वरूपं, तस्य गुणाऽवादेशौ। प्रह्वाय इति। घञि वृद्ध्यायादेशौ। आङि युद्धे। आङि उपपदे ह्वयतेरप्, सम्प्रसारणं च युद्धे वाच्ये इत्यर्थः। निपानमाहावः। आहाव इति निपात्यते निपानं चेद्वाच्यमित्यर्थः। फलितमाह—आङ्पूर्वस्येति। हनश्च वधः। चकारो व्युत्क्रमः। तदाह—वधादेशश्चेति। अन्तोदात्त इति। सूत्रे वध इत्यन्तोदात्तस्योच्चारणादिति भावः। यद्यपि स्वतन्त्रवधेरेव 'घञर्थे कविधानम्' इत्येव सिध्यति। तथाप्यनुपसर्गादिति विशेषं वक्तुमिदम्। वस्तुतो वधिः स्वतन्त्रो नास्त्येवेति शब्देन्दुशेखरे। वधेन दस्युमिति। ऋग्वेदस्थोऽयं मन्त्रः स्वरप्रदर्शनाय पठितः। घात इति। 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्वम्। 'चजोः' इति कुत्वम्। मूर्तौ घनः। अभ्र-

द्यते। **३२५५ अन्तर्घनो देशे ३।३।७८॥** वाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयम्। अन्तर्घणः इति पाठान्तरम्। **३२५६ अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ३।३।७९॥** द्वारैकदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ आभ्यन्तरो बाह्यश्च। तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम्। प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः। प्रघाणः। **३२५७ उद्घनोऽत्याधानम् ३।३।८०॥** अत्याधानमुपरि स्थापनम्। यस्मिन्काष्ठेऽन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते तदुद्घनः। अधिकरणेऽप्। पक्षे वृद्धिः। **३२५८ अपघनोऽङ्गम् ३।३।८१॥** अङ्गं शरीरावयवः। स चेह न सर्वः, किं तु पाणिः पादश्चेत्याहुः। करणेऽप्। अपघातोऽन्यः। **३२५९ करणेऽयोविद्रुषु ३।३।८२॥** एषु हन्तेः करणेऽप्स्याद्घनादेशश्च। अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः। विघनः। द्रुघनः। द्रुघण इत्येके। 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्–' (सू ८५७) इति णत्वम्। संज्ञैषा कुठारस्य। द्रुर्वृक्षः। **३२६० स्तम्बे क च ३।३।८३॥** स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप्च, पक्षे घनादेशश्च। स्तम्बघ्नः। स्तम्बघनः। करण इत्येव। स्तम्बघातः। **३२६१ परौ घः ३।३।८४॥** परौ हन्तेरप्स्यात्करणे घशब्दश्चादेशः। परिहन्यतेऽनेनेति परिघः। **३२६२ परेश्च घाङ्कयोः ८।२।२२॥** परेः रेफस्य लो वा स्याद्घशब्देऽङ्कशब्दे च। पलिघः। परि-

---

घन इति। अभ्रस्य काठिन्यमित्यर्थः, भाव इत्यनुवृत्तेः। कथमिति। सैन्धवकाठिन्यस्यानयनान्वयासम्भवादिति भावः। समाधत्ते–घनशब्देनेति। अन्तर्घनो देशे। देशविशेषे वाच्ये अन्तरित्युपपदे हन्तेरप् प्रकृतेर्घनादेशश्चेत्यर्थः। निपातनात् 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति णत्वाऽभावः। अगारैकदेशे। अगारैकदेशशब्देन अगारैकदेशविशेषो विवक्षितः, व्याख्यानात्। तदाह—द्वारैकदेश इत्यादि। प्रकोष्ठौ दीर्घचतुरश्रभित्त्यौ, तौ अलिन्दनामानौ प्रवेशयोग्यौ। उद्घनोऽत्याधानम्। अत्याधानं वाच्यं चेत् उत्पूर्वात् हन्तेरप्। हस्य घत्वे च 'उद्घन' इति निपात्यते इत्यर्थः। अपघनोऽङ्गम्। अङ्गं वाच्यं चेत् अपपूर्वाद्धन्तेरप। हस्य घत्वे चाऽपघन इति निपात्यत इत्यर्थः। पाणिपादश्चेति। अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। करणे इति। अपहन्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्तेरिति भावः। करणेऽयोविद्रुषु अयस्, वि, द्रु, एषां द्वन्द्वः। द्रुघन इति। असंज्ञात्वात् 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति न णत्वमिति भावः, संज्ञात्वमते आह–द्रुघण इति। स्तम्बे क च। केति लुप्तप्रथमाकम्। अप् च पक्षे इति। अप्सम्बद्धस्यैव घनादेशस्यानुवृत्तेरिति भावः। स्तम्बघ्न इति। कप्रत्यये सति 'गमहन' इत्युपधालोपः। स्तम्बघात इति। घञि 'चजोः' इति कुत्वम्। परौ घः। 'करणे हन' इति, अबिति चानुवर्तते। तदाह–परौ हन्तेरिति। रेश्च घाङ्कयोः रेफस्य लो वेति 'कृपो रो लः' इत्यतो 'रो लः' इति 'अचि विभाषा' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तत इति भावः। ननु 'कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययः'

घः। पर्यङ्कः। पल्यङ्कः। इह 'तरप्तमपौ घः' (सू २००३) इति कृत्रिमस्य न ग्रहणं, व्याख्यानात्। **३२६३ उपघ्न आश्रये ३।३।८५॥** उपपूर्वाद्धन्तेरप्स्यादुपधालोपश्च। आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते। पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यत इति पर्वतोपघ्नः। **३२६४ संघोद्घौ गणप्रशंसयोः ३।३।८६॥** संहननं संघः। भावेऽप्। उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायत इत्युद्घः। कर्मण्यप्। गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वाद्धन्तिर्ज्ञाने। **३२६५ निघो निमितम् ३।३।८७॥** समन्तान्मितं निमितम्। निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघाः वृक्षाः। समारोहपरिणाहाः इत्यर्थः। **३२६६ ड्वितः क्त्रिः ३।३।८८॥** अयं भाव एव स्वभावात्। 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' (सू १५७०) क्त्रिप्रत्ययान्तान्मप् निर्वृत्तेऽर्थे। नित्यग्रहणात्क्त्रिमर्भ्विषयः।

इति न्यायादिह घसंज्ञकयोः तरप्तमपोरेव ग्रहणं स्यात्, नतु घशब्दस्य, 'स्वं रूपं शब्दस्य' इत्यत्र अशब्दसंज्ञेति पर्युदासाच्चेत्यत आह—इहेति। उपघ्न आश्रये। आश्रये गम्ये उपघ्न इति निपात्यते इत्यर्थः। फलितमाह—उपपूर्वादिति। लक्ष्यते इति। व्याख्यानादिति भावः। सङ्घोद्घौ। यथासङ्ख्यमन्वयः। गणे सङ्घ इति, प्रशंसायामुद्घ इति निपात्यते इत्यर्थः। सम्, उत्, अनयोरुपपदयोः हन्तेरप्प्रत्ययः टिलोपः घत्वं च निपात्यते इति यावत्। संहननमिति। मेलनमित्यर्थः, उपसर्गवशात्। गत्यर्थानामिति। 'सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः' इति न्यायादिति भावः। निघो। निमितं वाच्यं चेत् निघ इति निपात्यते इत्यर्थः। इहाप्यप् टिलोपः घत्वं च निपात्यते इत्यर्थः। निमितशब्दं व्याचष्टे—समन्तान्मितं निमितमिति। निः समन्तादित्यर्थे। अव्ययानामनेकार्थत्वादिति भावः। निर्विशेषमिति। इह 'नि' इत्यव्ययं निर्विशेषे, हन्तिर्ज्ञानार्थ इति भावः। समेति। समौ आरोहपरिणाहौ औन्नत्यस्थौल्ये येषामिति विग्रहः। ड्वितः क्त्रिः। डुः इत् यस्य सः ड्वित्तस्मात् क्त्रिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। ककार इत्। अयं भाव एवेति। अत्र भावे इत्येवानुवर्तते, न तु 'अकर्तरि च कारके' इत्यपीति भावः। स्वभावादिति। पाकादिना निर्वृत्तमित्यर्थे पक्त्रिममित्यादौ क्त्रिप्रत्ययान्तानां पाकादिष्वेव लोके प्रयोगदर्शनादिति भावः। क्त्रेर्मम्नित्यम्। चतुर्थस्य चतुर्थपादे इदं सूत्रम्। मप् नित्यमितिच्छेदः। निर्वृत्ते इति। 'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। तद्धितप्रकरणे व्याख्यातमप्येतद् इह स्मरणाय पुनर्व्याख्यातम्। नन्विह नित्यग्रहणं व्यर्थम्। न च 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति महाविभाषानिवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम्। अत्र हि निर्वृत्तग्रहणमनुवर्तते। तथा च निर्वृत्तार्थविवक्षायां क्त्रिप्रत्ययान्तात् मप्प्रत्ययस्य नित्यतया पक्त्यादिना निर्वृत्तमिति वाक्यनिवृत्तावपि पाकोऽस्तीत्यादिवत् 'पक्तिरस्ति, भविष्यती'त्याद्यपि प्रसज्येत। तच्चाऽनिष्टम्। क्त्रिप्रत्ययान्तस्य निर्वृत्तार्थाऽविवक्षायामपि सर्वदा मप्प्रत्ययशिरस्कताया एवेष्टत्वादित्यत आह—नित्यग्रहणादिति। न हि महाविभाषानिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम्। 'निर्वृत्तेऽक्षद्यू-

अत एव क्यन्तेन न विग्रहः। डु पचष्, पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम्। डु वप्। उप्त्रिमम्। ३२६७ ट्वितोऽथुच् ३।३।८९॥ अयमपि स्वभावाद्भाव एव। टु वेपृ, वेपथुः। श्वयथुः। ३२६८ यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ३।३।९०॥ यज्ञः। याच्ञा। यत्नः। विश्नः। प्रश्नः। 'प्रश्ने चासन्न' (सू २७७७) इति ज्ञापकान्न सम्प्रसारणम्। ङित्त्वं तु विश्न इत्यत्र गुणनिषेधाय। रक्ष्णः। ३२६९ स्वपो नन् ३।३।९१॥ स्वप्नः। ३२७० उपसर्गे घोः किः ३।३।९२॥ प्रधिः। अन्तर्धिः। उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः। ३२७१ कर्मण्यधिकरणे च ३।३।९३॥ कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे। जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः। ३२७२ स्त्रियां क्तिन् ३।३।९४॥ स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन्स्यात्। घञोऽपवादः। अजपौ तु परत्वाद्बाधते। कृतिः। चितिः। स्तुतिः। स्फायी-

---

तादिभ्यः क्त्रेस्तु मप्' इत्येकसूत्रत्वेनैव सिद्धे पृथग्योगकरणादेव सहाविभापानिवृत्तिसिद्धेः। तथा च नित्यग्रहणसामर्थ्यान्नित्यमिति योगान्तरं विज्ञायते। तथा च निर्वृत्ते इति निवृत्तम्। तथा च 'क्त्रिप्रत्ययान्तः निर्वृत्तार्थयोगे तदयोगे च सर्वदा मप्प्रत्ययान्त एव स्या'दिति लभ्यते। एवञ्च क्त्रिप्रत्ययो मप्प्रत्ययं विना केवलः क्वापि न प्रयुज्यते इति लभ्यत इत्यर्थः। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। अत एवेति। क्त्रिप्रत्ययस्य मप्प्रत्ययं विना प्रयोगाऽभावात् 'पक्त्या निर्वृत्त'मिति स्वपदविग्रहो नास्ति। किन्तु पाकेन निर्वृत्तमित्यस्वपदविग्रह इत्यर्थः। उप्त्रिममिति। कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणमिति भावः। ट्वितोऽथुच्। अथुजिति छेदः। टुः इत् यस्येति विग्रहः। श्वयथुरिति। 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः'। इत्यस्य रूपम्। यजयाच। 'अकर्तरि च कारके' इति भाव इति चानुवर्तते। याच्ञेति। नस्य श्चुत्वेन ञः। विश्न इति। विच्छेर्नङ्। 'च्छ्वोः' इति शः। एवं प्रच्छेर्नङि रूपम्। 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणमाशङ्क्य आह—प्रश्ने चेति। ननु सम्प्रसारणाऽभावे ङित्वं व्यर्थमित्यत आह—ङित्त्व त्विति। स्वपो नन्। नकारो निस्स्वरार्थः। उपसर्गे घोः किः। भावे अकर्तरि च कारके। कित्त्वमातो लोपार्थम्। प्रधिरिति। धाञो रूपम्। उपाधीयते इति। स्वनिष्ठधर्मः अन्यत्राऽऽसज्यते इत्यर्थः। कर्मण्यधिकरणे च। इह कर्म उपपदं, अधिकरणमर्थः व्याख्यानात्। तदाह—कर्मण्युपपद इत्यादि। स्त्रियां क्तिन्। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यतः प्राक् स्त्रियामित्यधिक्रियते। स्त्रीलिङ्ग इति। स्त्रीत्वविशिष्टे भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः। धातुमात्रादयं क्तिन्। घञोऽपवाद इति। 'हलश्च' इति वक्ष्यमाणघञोऽपवाद इत्यर्थः। एवञ्च स्त्रीत्वविशिष्टे भावादौ क्तिनेव। घञ् तु पुंस्त्वविशिष्टभावादाविति लभ्यते। वाऽसरूपविधिर्नात्र प्रवर्तते, 'अस्त्रिया'मित्युक्तेः। ननु तर्हि इकारान्तात्, ऋकारान्तात्, उकारान्ताच्च स्त्रीत्वविशिष्टे भावादौ 'एरच्' इति 'ॠदोरप्' इति च अजपावेव क्तिनं बाधित्वा स्याताम्, विशेषविहितत्वात्।

स्फातिः। 'स्फीतिकामः' इति तु प्रामादिकम्। क्तान्ताद्धात्वर्थे णिचि 'अच इः' इति वा समाधेयम्। 'श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे' (वा २२११)। श्रूयतेऽनया श्रुतिः। यजेरिषेश्च इष्टिः। स्तुतिः। 'ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः (वा ४८२६)। तेन नत्वम्। कीर्णिः। गीर्णिः। लूनिः। धूनिः। पूनिः। 'ह्रादः' (सू ३०७३) इति योगविभागात्क्तिनि ह्रस्वः। प्रह्लन्निः। 'ति च' (सू ३०३७)। चूर्तिः। फुल्तिः। 'चायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः' (वा ४४१८)। अपचितिः। 'सम्पदादिभ्यः क्विप्' (वा २२३३) सम्पत्। विपत्। 'क्तिन्नपीष्यते'। सम्पत्तिः। विपत्तिः। **३२७३ स्थागापापचो भावे ३।३।९५॥** क्तिन्स्यादङोऽपवादः।

स्त्रियां वाऽसरूपविध्यभावाच्चेत्यत आह—अजपौ त्विति। तौ तु पुंस्त्वविशिष्टे भावादौ सावकाशाविति भावः। स्फीतिरिति। 'लोपो व्योः' इति यलोपः। 'तितुत्र' इति नेट्। प्रामादिकमिति। 'स्फायः स्फी निष्ठायाम्' इति स्फीभावस्य निष्ठायामेव प्रवृत्तेरिति भावः। कथञ्चित्समाधत्ते—क्तान्तादिति। स्फायेः क्तप्रत्यये स्फीभावे स्फीतशब्दः। स्फीतस्याख्यानं क्रिया वा स्फीतिः। 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्, अल्लोपः। 'अच इः' इति भावे इप्रत्ययः। स्फीतिं कामयते इति स्फीतिकाम इति वा कथञ्चित्समाधेयमिति भावः। श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे। वार्तिकम्। एभ्यश्च-तुर्भ्यः करणे स्त्रियां क्तिन्नित्यर्थः। श्रुधातोः, स्तुधातोश्च 'एरच्' इति 'ऋोरप्' इति च प्राप्ते, यजीष्योस्तु 'हलश्च' इति घञि च प्राप्ते वचनम्, भावे, कर्तृव्यतिरिक्तकारके च सर्वत्र प्राप्ते करणग्रहणम्। इष्टिरिति। यजेः 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम्। व्रश्चादिना षत्वम्। ऋल्वादिभ्य इति। ऋकारान्तात्ल्वादिभ्यश्च पर इत्यर्थः। तेनेति। निष्ठावद्वचनेनेत्यर्थः। नत्वमिति। 'रदाभ्यां निष्ठातः' इति नत्वस्य प्रकृतत्वादिति भावः। कीर्णिरिति। कॄधातोः क्तिनि इत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घः। तकारस्य नत्वम्, णत्वम्। एवं गॄधातोः गीर्णिः। ल्वादिभ्यः उदाहरति-लूनिरित्यादि। अथ 'प्रह्लन्निः' इत्यत्र उपधाह्रस्वं साधयति ह्लद इति। 'ह्लादो निष्ठायाम्' इत्युपधाह्रस्वविधौ ह्लाद' इति योगविभागात् अनिष्ठायामपि क्वचिद्ध्रस्व इति भावः। भाष्ये तु नैतद्दृष्टम्। अथ चरेः फलेश्च क्तिनि अकारस्य उत्वं स्मारयति—ति चेति। 'चरफलोश्च' 'उत्परस्यातः' इत्युत्तरमिदं सूत्रम्। तादौ प्रत्यये परे चरफलोरत उकारः स्यादिति व्याख्यातं यङ्लुक्प्रकरणे चूर्तिरिति चरेः क्तिनि अकारस्य उत्वे 'हलि च' इति दीर्घः। फुल्तिरिति। फलेः क्तिनि उत्वे रूपम्। रेफवान्तत्वाऽभावान्न दीर्घः। उभयत्रापि 'तितुत्र' इति नेट्। सम्पदादिभ्यः क्विप्। वार्तिकम्। 'भावे अकर्तरि च कारके स्त्रियाम्' इति शेषः। ननु अस्त्रियामिति निषेधेन वाऽसरूपविधेरभावात् क्विपाऽनेन क्तिनो बाधात् सम्पत्तिरित्यादि कथमित्यत आह—क्तिन्नपीष्यते इति। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलग्रहणेन ...। भाष्ये तु नैतद्दृश्यते। स्थागापा। क्तिन् स्यादिति। क्विप् तु अस्वरि-

प्रस्थितिः। उपस्थितिः। सङ्गीतिः। सम्पीतिः। पक्तिः। कथम् अवस्था संस्था इति। 'व्यवस्थायाम्' इति ज्ञापकात्। **३२७४ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च ३।३।९७॥** अवतेः 'ज्वरत्वर' (सू २६५४) इत्यूठ्। ऊतिः। स्वरार्थं वचनम्। उदात्त इति हि वर्तते। यूतिः। जूतिः। अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते। स्यतेः सातिः। 'द्यतिस्यति' (सू ३०७४) इतीत्वे प्राप्ते इह इत्वाऽभावो निपात्यते। सनोतेर्वा 'जनसन' (सू २५०४) इत्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम्। हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः। कीर्तिः। **३२७५ व्रजयजोर्भावे क्यप् ३।३।९८॥** व्रज्या। इज्या। **३२७६ संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः**

तत्वान्नानुवर्तत इति भावः। अङ इति। स्यादिभ्यस्त्रिभ्यः 'आतश्चोपसर्गे' इति वक्ष्यमाणस्य, पचेस्तु 'षिद्भिदादिभ्य' इति विहितस्याङ्प्रत्ययस्यापवाद इत्यर्थः। प्रस्थितिरित्यादि। 'द्यतिस्यतिमास्थाम्' इति इत्वम्, 'घुमास्थागापा' इति च ईत्वम्। कथमिति। 'स्थागापा' इति क्तिना 'आतश्चोपसर्गे' इति वक्ष्यमाणस्य अङो बाधादिति भावः। समाधत्ते—व्यवस्थायामिति। ज्ञापकादिति। ऊतियूति। एते स्त्रियां क्तिन्नन्ता निपात्यन्त इत्यर्थः। ऊठिति। अकारवकारयोरित्यर्थः। ननु 'स्त्रियां क्तिन्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमूतिग्रहणमित्यत आह—स्वरार्थमिति। कः स्वर इत्यत आह—उदात्त इतीति। 'मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः' इति पूर्वसूत्रस्थमुदात्तग्रहणमेकवचनान्ततया विपरिणतमिहानुवर्तत इत्यर्थः। तथा च क्तिन उदात्तत्वं लभ्यते। अन्यथा 'ञ्नित्यादिर्नित्य'मिति प्रकृतेरुदात्तत्वं स्यादित्यर्थः। अनयोरिति। युधातोर्जुधातोश्चेत्यर्थः। स्यतेरिति। 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्मात् क्तिनि सातिरिति रूपमित्यर्थः। 'आदेच' इत्यात्वम्। तत्र 'द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति' इति इत्वमाशङ्क्य आह—इह इत्वाभाव इति। सनधातोर्वा सातीति निपातनमित्याह—सनोतेर्वेति। सनेर्वा क्तिनि 'जनसन' इत्यात्वे कृते सातीति निपातनमित्यर्थः। अत्र 'द्यतिस्यति' इतीत्वस्याऽप्रसक्तेस्तदभावो न निपात्यते इति लाघवमिति भावः। ननु सनोतेः स्त्रियां क्तिनि सातीति रूपसिद्धेः किमर्थमिह सातीति निपातनमित्यत आह—स्वरार्थमिति। 'मन्त्रे वृष' इति पूर्वसूत्रात् उदात्तग्रहणाऽनुवृत्तेः क्तिन उदात्तत्वं सिध्यति। अन्यथा प्रकृतेरुदात्तत्वं स्यादित्यर्थः। हन्तेरिति। हनः क्तिनि नकारस्य निपातनादित्वे गुणे हेतिरिति रूपम्। हिनोतेरिति। हिधातोः क्तिनि तु 'क्ङिति च' इति निषेधं बाधित्वा निपातनाद् गुणे रूपमित्यर्थः। कीर्तिरिति। कॄत संशब्दने। स्वार्थिकण्यन्तात् 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युचं बाधित्वा क्तिन्निपात्यते। उदात्तश्च सः। व्रजयजोः। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। स्त्रियामित्येव। व्रज्येति। 'व्रज गतौ' क्यप्। 'वृजयजोः' इति पाठे 'वृजी वर्जने' इत्यस्मात् क्यप्, वृज्या। इज्येति। 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम्। संज्ञायां समजनिषद। समज, निषद, निपत, मन, विद, षुञ्, शीङ्, भृञ्, इण्, नवानां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। 'अजे

३।३।९९॥ 'समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप् स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम्। 'अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम्' (वा १५९६) समजन्त्यस्यामिति समज्या सभा। निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या आपणः। निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः। मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वशिरा। विदन्त्यनया विद्या। सुत्या अभिषवः। शय्या। भृत्या। ईयतेऽनया इत्या शिबिका। ३२७७ कृञः श च ३।३।१००॥ कृञः इति योगविभागः। कृञः क्यप्स्यात्। कृत्या। 'श च'। चात् क्तिन्। क्रिया। कृतिः। ३२७८ इच्छा ३।३।१०१॥ इषेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते। इच्छा। 'परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसङ्ख्यानम्' (वा २२१५)। शो यक्च निपात्यते। परिचर्या पूजा। परिसर्या परिसरणम्। अत्र गुणोऽपि। मृग अन्वेषणे चुरादावदन्तः। अतो लोपाऽभावोऽपि। शे यकि णिलोपः। मृगया। अटतेः शे यकि ट्यशब्दस्य द्वित्वम्। पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च। अटाट्या। 'जागर्तेरकारो वा' (वा २२१६)। पक्षे शः। जागरा जागर्या। ३२७९ अ

र्यघञपोः' इति प्राप्ते आह—अजेः क्यपीति। समजन्तीति। सङ्गीभवन्तीत्यर्थः। समज्या सभेति। सम्पूर्वादजेः क्य । 'समज्या तु सभा गोष्ठी' इत्यमरः। निषद्येति। निपूर्वात्सदेः क्यप्। 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम्। 'आपणस्तु निषद्यायाम्' इत्यमरः। निपत्येति। निपूर्वात्पतेः क्यप्। पिच्छिलेति। निम्नोन्नता भूमिरित्यर्थः। गलेति। 'पश्चाद्ग्रीवा शिरा मन्या' इत्यमरः। विद्येति। वेदशास्त्रादिरित्यर्थः। सुत्येति। सोमेज्या। षुञः क्यप्। तुक्। इत्या शिबिकेति। कोशो मृग्यः। कृञः श च। चात् क्यप् 'शेति' लुप्तप्रथमाकम्। कृञः शः स्यात् क्यप् चेति प्रतीयमानार्थः। एवं सति कृतिरिति क्तिन स्यात्, स्त्रियां वाऽसरूपविध्यभावात्। तदाह—कृञ इति। योगविभाग इति। तत्र क्यबित्यनुवृत्तिं मत्वा आह—कृञः क्यप् स्यादिति। कृत्येति। कृञः क्यपि तुक्। 'श चे'ति द्वितीयखण्डोऽयम्। चात्क्तिन्निति। क्यपः पूर्वेणैव खण्डेन सिद्धत्वादिति भावः। क्रियेति। कृञः शः 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ्। शित्त्वेन सार्वधातुकतया ङित्वाच्च गुणः। इयङिति भावः। इच्छा। भावे श इति। न त्वकर्तरि कारके चेत्यर्थः, निपातनसामर्थ्यादिति भावः। यगभावश्चेति। अन्यथा शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् यक् स्यादिति भावः। परिचर्येति। परिपूर्वाच्चरेः भावे शः यक् च। परिसर्येति। परिपूर्वात्सृधातोः शः, यक् च। अत्र शप्रत्ययस्य शित्त्वेन सार्वधातुकतया ङित्त्वात् गुणनिषेधमाशङ्क्य आह—अत्र गुणोऽपीति। परिसर्याशब्दे गुणोऽपि निपातित इत्यर्थः। द्वित्वमिति। 'निपात्यते' इति शेषः। यकारनिवृत्तिरिति। 'निपात्यत' इति शेषः। हलादिःशेषस्तु नाऽत्र प्रवर्तते। तस्य षाष्ठद्वित्वविषयत्वादित्याहुः। यङन्तात्तु 'अ प्रत्ययात्' इति वक्ष्यमाणः अकारप्रत्ययः। तत्र अतो लोपे यलोपे च अटाटेति बोध्यम्। जाग-

प्रत्ययात् ३।३।१०२॥ प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात्। चिकीर्षा। पुत्रकाम्या। ३२८० गुरोश्च हलः ३।३।१०३॥ गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात्। ईहा। ऊहा। गुरोः किम्। भक्तिः। हलः किम्। नीतिः। 'निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम्' (वा २२०८)। नेह। आप्तिः। 'तितुत्र—' (सू ३१६३) इति नेट्। दीप्तिः। 'तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वाच्यम्' (४३९३)। निगृहीतिः। निपठितिः। ३२८१ षिद्भिदादिभ्योऽङ् ३।३।१०४॥ षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ्। जृष्—जरा। त्रपूष्–त्रपा। भिदा–विदारण एवायम्। भित्तिरन्या ('छिदा द्वैधीकरणे'। अन्यत्र छित्तिः छिद्रम्। गुहा गिर्योषध्योः। अत्र गिरेरेकदेशो गिरिशब्देन विवक्षितः। अन्यत्र गूढिः। आरा हारा कारा तारा धारा अत्र दीर्घत्वं निपात्यते। आरा शस्त्र्यामिति वक्तव्यम्। आर्तिरन्या।

तेरकारो वेति। 'भावे वक्तव्य' इति शेषः। अकारप्रत्यये उदाहरति—जागरेति। आर्धधातुकलक्षणो गुणः। शप्रत्यये उदाहरति—जागर्येति। शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् यक् 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति च गुणः। अ प्रत्ययात्। 'अ' इति लुप्तप्रथमाकम्। भावे, अकर्तरि च कारके इत्येव। गुरोश्च हलः। धातोरित्यनुवृत्तं हला विशेष्यते। तदन्तविधिः। हलन्तधातोर्गुरुत्वाऽसम्भवाद्गुरुमान् लक्ष्यते। तदाह—गुरुमत इति। भावे अकर्तरि च कारके इत्येव। निष्ठायामिति। निष्ठायां परतो यः सेट्, तस्मादेव गुरुमतो हलन्तादकारप्रत्यय इत्यर्थः। आप्तिरिति। आप्धातोर्निष्ठायां सेट्त्वाभावात् नायमकारप्रत्ययः, किन्तु क्तिनेवेति भावः। दीप्तिरित्यत्र इटमाशङ्क्य आह—तितुत्रेति। तितुत्रेष्विति। 'तितुत्रतथसिसु' इति सूत्रे अग्रहादीनामिति वाच्यमित्यर्थः। निगृहीतिरिति। इटि 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घः। 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम्। निगृहीतिः, उपस्निहितिः, निकुचितिः, निपठितिः इति ग्रहादयो भाष्ये स्थिताः। षिद्भिदादिभ्योऽङ्। भावे अकर्तरि च कारके इत्येव। जरेति। ङित्त्वलक्षणं गुणनिषेधं बाधित्वा 'ऋदृशोऽङि' इति गुणः। विदारण इति। वार्तिकम्। विदारणम् ऊर्ध्वविदलनम्। तस्मिन्नेवार्थे भिदेरङन्तमित्यर्थः। छिदा द्वैधिकरण इति। इदमपि वार्तिकम्। यथाक चित्तिर्यगतिर्यग्वा द्वैधीभावे एव छिदेरङन्तमित्यर्थः। छित्तिरित्यस्य विवरणम्–छित्तिश्छिद्रमिति। भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे, विद ज्ञाने, क्षिप प्रेरणे, गुह संवरणे, डु धाञ् धारणपोषणयोः, मिधृ मेधृ हिंसासेचनयोः, ऋ गतौ, हृञ् हरणे, क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः, तॄ प्लवनतरणयोः, धृञ् धारणे, लिख अक्षरविन्यासे, चुद प्रेरणे, पीड अवगाहने, डु वप् बीजसन्ताने, कॄ विक्षेपे, वस निवासे, मृजू शुद्धौ, कृप कृपायाम्, इति भिदादिगणः। गुहा गिर्योषध्योरिति। वार्तिकम्। गूढिरिति। क्तिनि ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः। आरा हारा कारा तारा धारा। अत्रेति। ऋ, हृ, कॄ, तॄ, धृञ्, एभ्यः अङि 'ऋदृशोऽङि गुणः'

आङोऽर्तेश्च क्तिन् । रेखा लेखा । अत्र गुणः । चूडा । धारा प्रपात इति वक्तव्यम् । धृतिरन्या) मृजा । 'कृपेः सम्प्रसारणं च (गण ३२) कृपा । **३२८२ चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ३।३।१०५॥** अङ् स्यात् । युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । (चात्तुला) । **३२८३ आतश्चोपसर्गे ३।३।१०६ ॥** अङ् स्यात् । क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः' (वा ११३१—११४७) । श्रद्धा । अन्तर्धा । 'उपसर्गे घोः किः' (सू ३२७०) इत्यनेन किः । अन्तर्धिः । **३२८४ ण्यासश्रन्थो युच् ३।३।१०७॥** अकारस्याऽपवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना । 'घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्' (वा २२२२) । घट्टना । वन्दना । वेदना । 'इषेरनिच्छार्थस्य' (वा २२२३) । अन्वेषणा । 'परेर्वा' (वा २२२४) ।

इति गुणे उपधाया दीर्घत्वं चेत्यर्थः । आरा शस्त्र्यामिति । वार्तिकम् । शस्त्री प्रतोदः, तस्यामेव आरेत्यङन्तमित्यर्थः । ननु ऋधातोः क्तिनि ऋतिरित्येवोचितम् , न त्वार्तिरित्यत आह—आङोऽर्तेश्चेति । आङ्पूर्वात् ऋधातोः क्तिनि 'उपसर्गादृति धातौ' इति वृद्धिरेकादेश इत्यर्थः । रेखा लेखेति । गणसूत्रम् । गुण इति । लिखेरङि उपधागुणः लकारस्य रेफश्चेत्यर्थः । चूडेति । गणसूत्रम् । धारा प्रपात इति । वार्तिकम् । द्रवद्रव्यप्रपातने इत्यर्थः । कृपेः सम्प्रसारणं चेति । गणसूत्रम् । कृपधातुर्घटादौ अकारश्चयः । अत्र भाष्ये दृष्टानां गणसूत्रत्वं विज्ञेयम् । चिन्तिपूजि । एते चुरादयः । तेभ्यो 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति प्राप्ते अङ्विधिः । तदाह—युचोऽपवाद इति । चिन्तेत्यादौ अङि णिलोपः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । अतस्तोलयतेरपि सङ्ग्रहः । तदाह-चात्तुलेति । आतश्चोपसर्गे । अङ् स्यादिति । उपसर्गे उपपदे आदन्ताद्धातोरङ् स्यात् भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । प्रदेति । प्रपूर्वाद्दाधातोरङ् । 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः । एवमुपदा । ननु श्रदिति अन्तरिति च अव्ययपूर्वाद्धाञः कथमङ् , तयोरुपसर्गत्वाऽभावादित्यत आह—श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिरिति । 'श्रच्छब्दस्य अङ्विधौ उपसर्गत्वं वाच्यम्' इति 'अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्' इति च वार्तिकायोरुपसर्गत्वात्तत्पूर्वकादादन्ताद्धातोरङ्प्रत्ययात्मककृत्प्रत्ययरूपा वृत्तिरित्यर्थः । वृत्तिरिति । णत्वस्याप्युपलक्षणम् । तेन अन्तर्धा अन्तर्धिः अन्तर्णयतीत्यादीति दिक् । ण्यास । णि, आस, श्रन्थ् , एभ्यः स्त्रियां भावादिषु युच् स्यादित्यर्थः । अकारस्येति । 'अ प्रत्ययात्' इति विहितस्येत्यर्थः । घट्टिवन्दीति । अण्यन्तत्वाद्युचो विधिः । वेदनेति । लाभार्थाद्विदेर्युच् । व्याख्यानात् । 'विद ज्ञाने' इत्यस्य तु वित्तिः । 'विद वेदनाख्याननिवासेषु' इति चुरादेस्तु 'ण्यासश्रन्थ' इति युचि वेदनेत्यपि । इषेरनिच्छार्थस्येति । 'युच्वक्तव्य' इति शेषः । अन्वेषणेति । मार्गणे इत्यर्थः । इच्छायां तु

पर्येषणा । परीष्टिः । ३२८५ रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् ३।३।१०८॥ प्रच्छर्दिका–वमिः । प्रवाहिका–ग्रहणी । विचर्चिका–पामा । क्वचिन्न । अर्द, शिरोऽर्त्तिः । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः' (वा २२२५) । आसिका । शायिका । 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' (वा २२२६) । पचिः । पचतिः । 'वर्णात्कारः' (२२२७) ' निर्देश इत्येव । अकारः । ककारः । 'रादिफः' (वा २२२८) । रेफः । 'मत्वर्थाच्छः' (वा २२२९) । बहुलवचनादकारलोपः । मत्वर्थीयः ।

अन्विष्टिः । परेर्वेति । परिपूर्वकादिषेर्युज्वेत्यर्थः । पराष्टिरिति । 'नश्च' इति षः । रोगाख्यायाम् । स्त्रियामित्येव । प्रच्छर्दिकेत्यस्य विवरणम्—वमिरिति । वमनमित्यर्थः । प्रवाहिकेत्यस्य विवरणम्—ग्रहणीति । अतिसारविशेषः । विचर्चिकेत्यस्य विवरणम्—पामेति । क्वचिन्नेति । ण्वुलिति शेषः । बहुलग्रहणादिति भावः । अर्देति । अर्तिशब्दस्य 'अर्द हिंसायाम्' इति प्रकृतिदर्शनमिदम् । शिरोऽर्त्तिरिति । शिरःपीडेत्यर्थः । अर्देः क्तिन् । 'वितुम्न' इति नेट् । धात्वर्थनिर्देश इति । धात्वर्थे निर्देष्टव्ये धातोः स्वार्थे ण्वुल् बहुलमित्यर्थः । स्त्रियामित्येव । आसिका शायिकेति । आसनं शयनमित्यर्थः । इक्श्तिपाविति । धातुस्वरूपे निर्देष्टव्ये इक्श्तिपौ वक्तव्यावित्यर्थः । धातुस्वरूपमेव वाच्यमिति फलितम् । पचिः पचतिरिति । पचधातुरित्यर्थः । श्तिपेन सार्वधातुकत्वाच्छप् । अकर्तृकवाचकत्वेऽपि 'उपसर्गात्सुनोतिसुवति' इति निर्देशात् शबादिविकरणाः । श्तिप्सामर्थ्यादिति तु प्राञ्चः । तन्न, पिबतिः गायतिरित्यादौ पिबाद्यादेशप्रवृत्त्या, आत्वनिवृत्त्या च श्तिपस्य चरितार्थत्वादित्यलम् । अत्र स्त्रियामिति न सम्बध्यते । व्याख्यानात् । वर्णात्कार इति । वार्तिकम् । निर्देश इत्येवेति । अ, इ, उ, इत्यादिवर्णनिर्देशे कर्तव्ये वर्णानुकरणात् , अ, इ, उ, इत्यादिप्रातिपदिकात्स्वार्थे कारप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अकार इति । अवर्ण इत्यर्थः । इह कारप्रत्ययस्य धातोरविहितत्वेऽपि अधिकारबलात् कृत्संज्ञा । अतः प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तिः । ककारस्य नेत्संज्ञा, प्रयोजनाऽभावात् । अनार्द्धधातुकतया 'आकार' इत्यादौ आतो लोपाऽप्रसक्तेः । अनार्द्धधातुकत्वादेव नेट् । बहुलग्रहणानुवृत्तेः क्वचिन्न । 'अस्य च्वौ' इत्यादौ । ककार इति । कवर्ण इत्यर्थः । प्रकृतावकार उच्चारणार्थः । 'न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणं भवति' इति 'उच्चैरुदात्तः' इति सूत्रभाष्यात् । क्वचित्सङ्घातादपि कारप्रत्ययः यथा 'एवकार' इत्यादौ, 'वषट्कारः' इति सूत्रनिर्देशात्, 'सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्त' इति भाष्याच्च । रादिफ इति । 'वाच्य' इति शेषः । वाऽसरूपविधिना कारप्रत्ययोऽपि । अत्र स्त्रियामित्यस्य अनुवृत्तेरनभ्युपगमेन अस्त्रियामिति निषेधाऽभावात् । मत्वर्थाच्छ इति । मत्वर्थशब्दात् स्वार्थे छप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । ननु 'मत्वर्थीय' इत्यत्र कथं 'यस्येति च' इत्यकारलोपः अतद्धितपरत्वात् अभत्वाच्चेत्यत आह—बहुलवचनादकारलोप इति । मत्वर्थीय इति । मतोरर्थो यस्य प्रत्ययस्य स मत्वर्थः । स एव मत्वर्थीयः ।

'इणजादिभ्यः' (वा २२३०) । आजिः । आतिः । 'इञ्वपादिभ्यः' (वा २२३१) । वापिः । वासिः । स्वरे भेदः । 'इक्कृष्यादिभ्यः' (वा २२३२) । कृषिः । गिरिः । ३२८६ संज्ञायाम् ३।३।१०६॥ अत्र धातोर्ण्वुल् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । (वरणपुष्पप्रवाहिका । अभ्यूषखादिका । अभ्यूषः पूरिका अपूपविशेषः) । ३२८७ विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च ३।३।११०॥ परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये इञ् स्यात् । चात् ण्वुल् । विभाषोक्तेर्यथाप्राप्तमन्येऽपि । कां त्वं कारिं-कारिकां-क्रियां-कृत्यां-कृतिं वा अकार्षीः । सर्वां कारिं-कारिकां-क्रियां-कृत्यां-कृतिं वा अकार्षम् । एवं गणिं—गणिकां-गणनाम् । पाचिं—पा-

---

'तसौ मत्वर्थे' इत्यत्र तु बहुलग्रहणान्न । 'शैषिकान्मतुबर्थीयात्' इत्यत्र भवार्थे गहादित्वाद् छो बोध्यः । इणजादिभ्य इति । वाच्य इति शेषः । स्त्रियामित्येव । आजिरित्यत्र अजेर्वीभावमाशङ्क्य आह—बहुलमिति । इञ्वपादिभ्य इति । 'वाच्य' इति शेषः । स्त्रियामित्येव । ननु इणोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे इञ्ग्रहणमनर्थकम् इत्यत आह—स्वरे भेद इति । 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इति स्वरविशेष इञ्विधेः फलमित्यर्थः । इक्कृष्यादिभ्य इति । 'वाच्य' इति शेषः । कृषिरिति । कित्त्वान्न लघूपधगुणः । गिरिरिति । गॄधातोरिक् । कित्वान्न गुणः । 'ॠत इद्धातोः' इति इत्त्वे रपरत्वम् । संज्ञायाम् । वरणेति । वरणः वृक्षविशेषः । 'वारणान्यहोमार्थानी'त्यादौ याज्ञिकानां प्रसिद्धः । अभ्यूष इत्यस्य विवरणम्-पूरिकेति । तस्या अपि विवरणम्—अपूपविशेष इति । 'समितावेसने जीरहिङ्गुमारीचयोजिते । घृताक्ते जलसंयुक्ते पीठस्योपरि वेल्लिते । घृतेन वाऽपि तैलेन भर्जिता पूरिका मता ।' इति भोजनकौतूहले तल्लक्षणात् । विभाषाख्यान । स्त्रियामित्येव । पूर्वं परिप्रश्नः पश्चादुक्तकथनमाख्यानम् । अल्पाच्तरत्वादाख्यानशब्दस्य पूर्वनिपातः । तदाह—परिप्रश्न इति । वाऽसरूपविधिना सिद्धे विभाषाग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—विभाषोक्तेरिति । स्त्रियां वाऽसरूपविधेरप्रवृत्त्या विभाषाग्रहणाऽभावे इञ्ण्वुलावेव स्याताम् । न तु प्रत्ययान्तरमित्यर्थः । परिप्रश्ने उदाहरति—कां त्वमिति । कां त्वं कारिमकार्षीरित्यन्वयः । इञि रूपम् । एवं कारिकामित्यादावपि कां त्वमित्यस्य कार्षीरित्यस्य चान्वयो बोध्यः । कारिकामिति । ण्वुलि रूपम् । क्रियामित्यत्र 'कृञः श च' इति शः । कृत्यामित्यत्र 'कृञः श च' इति चकारात् क्यपि तुक् । कृतिमित्यत्र क्तिन् 'कृञः श च' इति चकारादित्युक्तम् । आख्याने उदाहरति—सर्वां कारिमित्यादि । अत्रापि 'सर्वां कारि'मित्यादिपञ्चसु 'सर्वा'मित्यस्य 'अकार्ष'मित्यस्य चान्वयः । एवं गणिमिति । अत्रापि 'कामकार्षीः' 'सर्वामकार्ष' मिति प्रश्नप्रतिवचनानि योज्यानि । गणधातोरदन्तात् चुरादिणिजन्तादिञादि । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । गणनामिति । 'ण्यासश्रन्थः' इति युच् । अत्र क्तिन् तु न, युचा बाधात् । पचामित्यत्र 'षिद्भिदादिभ्यः' इति षित्वादङ् । इज्यामित्यत्र 'व्रजयजोर्भावे' इति क्यप् । 'वचि-

चिकां-पचां-पक्तिम्। इज्यां-इष्टिम्। **३२८८ पर्यायाऽर्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् ३।३।१११॥** पर्यायः परिपाटी क्रमः। अर्हणमर्हः योग्यता। पर्यायादिषु द्योत्येषु ण्वुज्वा स्यात्। भवत आसिका। शायिका। अग्रगामिका। भवानिक्षुभक्षिकामर्हति। ऋणे-इक्षुभक्षिकां मे धारयसि। उत्पत्तौ—इक्षुभक्षिका उदपादि। **३२८९ आक्रोशे नञ्यनिः ३।३।११२॥** विभाषेति निवृत्तम्। नञ्युपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे। अजीवनिस्ते शठ भूयात्। अप्रयाणिः। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (सू. २८४१)। भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम्। राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शालयः। 'नपुंसके भावे क्तः' (सू. ३०९०)। **३२९० ल्युट् च ३।३।११५॥** हसितम्। हसनम्। योगविभाग उत्तरार्थः। **३२९१ कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ३।३।११६॥** येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरस्य सुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात्। पूर्वेण सिद्धे नित्यसमा-

---

स्वपि' इति सम्प्रसारणम्। इष्टिरित्यत्र यजेः क्तिन्, व्रश्चेति षः। पर्यायार्ह। पर्यायशब्दस्य विवरणम्—परिपाटीति। तस्यापि विवरणम्—क्रम इति। परिपूर्वात्पटेः कमायादिणिजादिभ्य इति स्त्रियां भावे इण्। 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीप्। अर्हणमर्ह इति। भावे घञिति भावः। द्योत्येष्विति। भाव एवार्थे प्रत्यय इति भावः। क्रमे उदाहरति—भवत आसिकेति। आदौ आसनं, ततः शयनं, ततोऽग्रगमनमित्यर्थः। अर्ह उदाहरति—भवानिति। 'ऋणे' इत्युदाहरणसूचनम्। इक्षुभक्षणमृणत्वेन धारयसीत्यर्थः। 'उत्पत्तौ' इत्युदाहरणसूचनम्। उदपादीति। उत्पन्नेत्यर्थः। उत्पूर्वात्पदेः कर्तरि लुङि 'चिण् ते पदः' इति चिण्। आक्रोशे नञ्यनिः। निवृत्तमिति। व्याख्यानादिति भावः। अजीवनिरिति। अजीवनमित्यर्थः। अप्रयाणिरिति। अप्रयाणमित्यर्थः। क्तिन् तु न भवति। अनिना बाधात्। स्त्रियां वाऽसरूपविधेरभावात्। विभाषाऽनुवृत्तौ क्वचित्क्तिन् स्यादिति भावः। इति स्त्र्यधिकारः। कृत्यल्युटो बहुलम्। कृत्यसञ्ज्ञकाः प्रत्ययाः 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति भावे कर्मणि च विहिताः। करणे अधिकरणे भावे च ल्युड्विहितः। ततोऽन्यत्रापि कृत्यल्युटः स्युरित्यर्थः। स्नानीयं चूर्णम्। 'करणे अनीयर्' इति सिद्धवत्कृत्य ल्युटि उदाहरति-राज्ञेति। कर्मणि ल्युडिति भावः। नपुंसके भावे क्तः। इदं सूत्रं 'निष्ठा' इति सूत्रप्रस्तावे प्रागेव प्रसङ्गाद्व्याख्यातं मूले। इह तु क्रमप्राप्तत्वात् पुनरुपन्यस्तम्। ल्युट् च। चात् क्तः। नपुंसके भावे इत्येव। ननु नपुंसके भावे क्तल्युटा' इत्येव सिद्धे योगविभागो व्यर्थ इत्यत आह-योगेति। 'कर्मणि च येने'त्युत्तरसूत्रे ल्युट एवानुवृत्त्यर्थं इत्यर्थः। कर्मणि च येन। संस्पर्शशब्दः कृदन्तः, तद्योगे कर्तुरिति कर्मणि षष्ठी। येनेति कर्तरि तृतीया। 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति नियमात्। येन कर्मणेति। कर्तुः शरीरस्येति। शरीरावच्छिन्नस्येत्यर्थः। अर्धर्चादित्वाच्छरीरशब्दः पुंलिङ्गोऽपि। तेन 'कर्तृण' इत्येव भाव्यमिति निरस्तम्। ल्युट् स्यादिति। 'भावे

सार्थं वचनम्। पयःपानं सुखम्। (ओदनभोजनं सुखम्। नन्वत्र पानादेव सुखम्। चन्दनानुलेपनं सुखमितिवत्। सत्यम्। यत्र संस्पर्शं विना सुखाभावस्तदर्थकत्वात्। यत्र साक्षात्परम्परया वा सुखं तत्रेति यावत्)। कर्तुरिति किम्। गुरोः स्नापनं सुखम्, नेह गुरुः कर्ता, किन्तु कर्म। (कर्मणीति किम्। तूलिकाया उत्थानं सुखम्। अग्निकुण्डस्य सेवनं सुखम्। प्रत्युदाहरणेष्वसमासः)। **३२६२ वा यौ २।४।५७॥** अजेर्वी वा स्याद्यौ। प्रवयणम्। प्राजनम्। **३२६३ करणाधिकरणयोश्च ३।३।११७॥** ल्युट् स्यात्। इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः। गोदोहनी स्थाली। खलः प्राक्करणाधिकरणयोरित्यधिकारः। **३२६४ अन्तरदेशे ८।४।२४॥** अन्तःशब्दाद्धन्तेर्नस्य णः स्यात्। अन्तर्हणनम्। देशे तु अन्तर्हननो देशः। अत्पूर्वस्येत्येव। अन्तर्घ्नन्ति। तपरः किम्। अन्तरघानि। **३२६५ अयनं च ८।४।२५॥** अयनस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य। अन्तरयणम्। अदेश इत्येव। अन्तरयनो देशः। **३२६६ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ३।३।११८॥ ३२६७ छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ६।४।९६॥** द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्घे परे।

नपुंसके' इति शेषः। पूर्वेणेति ('ल्युट् च' इति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः। नित्येति। उपपदसमासार्थमित्यर्थः। तस्य नित्यत्वात्। पयःपानं सुखमिति। पयसा स्पृश्यमानशरीरावच्छिन्नस्य सुखजनकमित्यर्थः। उदाहरणान्तरमाह—ओदनभोजनं सुखमिति। शङ्कते—अत्र पानादिति। पानादेव सुखम्, न तु संस्पर्शनेनेत्यर्थः। भोजनादित्यपि द्रष्टव्यम्। तत्र दृष्टान्तमाह—चन्दनानुलेपनं सुखमितिवदिति। तथा च पयसा ओदनेन च स्वरूपतस्तावद्देवस्पृष्टसुखाऽभावाद् कथमिदमुदाहरणमिति भावः। समाधत्ते—सत्यमिति। यत्र संस्पर्शमिति। यत्र विषये संस्पर्शं विना स्वरूपसतैव सुखं नोत्पद्यते तादृशविषयोपलक्षणं संस्पर्शग्रहणमित्यर्थः। फलितमाह—यत्रेति। स्पर्शनेन यत्र सुखं, यथा चन्दनानुलेपनं सुखमिति,यत्र संस्पर्शपूर्वकपानादेर्वा सुखम् यथा 'पयः पानं सुख'मित्यादौ तत्र सर्वत्राऽस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः। तूलिकाया उत्थानं सुखमिति। अत्र न कर्मोपपदमिति भावः। अग्निकुण्डस्येति। 'शीतकाले' इति शेषः। अत्राग्निकुण्डेन संस्पर्शो नास्ति, दाहप्रसङ्गादिति भावः। ननु 'तूलिकाया उत्थानम्' इत्यादिप्रत्युदाहरणेषु पूर्वसूत्रेण ल्युट् स्यादेवेति 'कर्मणी'त्यादि व्यर्थमित्यत आह—प्रत्युदाहरणेष्विति। असमास इति। नित्यस्योपपदसमासस्याऽभाव इत्यर्थः। करणाधिकरणयोश्च। अर्थनिर्देशोऽयं, न तूपपदं, व्याख्यानात्। अजपौ परत्वादयं बाधते। तदुक्तं 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन' इति। इध्मप्रव्रश्चन इति। प्रव्रश्च्यतेऽनेनेत्यर्थे ल्युट्। 'इध्मस्य प्रव्रश्चन' इति विग्रहः। गोदोहनीति। दुह्यतेऽस्यामित्यर्थे ल्युट्। गोदोहनीति विग्रहः। खलः प्रागिति। व्याख्यानादिति भावः। पुंसि। करणाधिकरणयोरि-

दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः । प्रच्छदः । अद्वीति किम् । समुपच्छादः । आकुर्वन्त्यस्मिन्नाकरः । **३२९८ गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ३।३।११९॥** घान्ता निपात्यन्ते । 'हलश्च' (सू ३३००) इति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । सञ्चरन्त्यनेन सञ्चरो मार्गः । वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः । व्रजः । व्यजस्तालवृन्तम् । निपातनाद्वीभावो न । आपणः पण्यस्थानम् । निगच्छन्त्यनेन निगमः छन्दः । चात्कषः । निकषः । **३२९९ अवे तॄस्त्रोर्घञ् ३।३।१२०॥** अवतारः कूपादेः । अवस्तारो जवनिका । **३३०० हलश्च ३।३।१२१॥** हलन्ताद्घञ्स्यात् । घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः । विमार्गः समूहनी । **३३०१ अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च ३।३।१२२॥** अधीयतेऽस्मिन्नध्यायः । नियन्त्युद्युवन्ति संहरन्त्यनेनेति विग्रहः । 'अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्' (वा २२३६) । **३३०२ उदङ्कोऽनुदके ३।३।१२३॥** उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ्स्यात् न तूदके । घृतमुदच्यते उद्ध्रियतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्कश्चर्ममयं भाण्डम् । अनुदके किम् । उदकोदञ्चनः । **३३०३ जालमानायः ३।३।१२४॥** आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः । जालम् इति किम् । आनयः । **३३०४ खनो घ च ३।३।१२५॥** चाद्घञ् । आखनः । आखानः । घित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम् । तेन भजेः भगः पदम् । करणे घः । खल सञ्चये । अधिकरणे घः । खल इत्यादि ।

स्यैव । पूर्वसूत्रापवादः । छादेर्घे । 'अद्व्युपसर्गस्य' इति छेदः । ह्रस्वः स्यादिति । 'खचि ह्रस्वः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'णिच्प्रकृतिभूतस्य छाद उपधायाः' इति शेषः । 'ऊदुपधायाः' इत्यतस्तदनुवृत्तेः । एतेन णेरेव ह्रस्वः तत्सामर्थ्यात्तस्य लोपो नेति परास्तम् । गोचर । ननु 'पुंसि संज्ञायां घः' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह— हलश्चेति । वक्ष्यमाणस्येति । चात्कषः इति । व्याख्यानादिति भावः । अवे तॄस्त्रोर्घञ् । अवेत्युपसर्गे उपपदे तॄ स्तॄ आभ्यां घञ् स्यात्, पुंसि सञ्ज्ञायां प्रायेणेत्यर्थः । घापवाद इति । 'पुंसि संज्ञायाम्' इति विहितस्य घस्यापवाद इत्यर्थः । हलश्च । स्पष्टम् । अध्याय । अधिपूर्वक इङ्, निपूर्वक इण्, उत्पूर्वको युधातुः, सम्पूर्वको हृञ्, एते घञन्ता निपात्यन्ते । 'पुंसि सञ्ज्ञायाम्' इति घापवादः । अवहारेति । अवहारः, आधारः, आवायः, एषां घञन्तानां निपातनस्योपसङ्ख्यानमित्यर्थः । उदङ्कोऽनुदके । घस्यापवादः । घृतोदङ्क इति । 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम् । जालमानायः । जालं वाच्यं चेत् आनाय इति घञन्तमित्यर्थः । खनो घ च । 'घ' इति लुप्तप्रथमाकम् । खनो घञ् स्याद् घश्चेत्यर्थः । नन्वत्र घित्करणं व्यर्थम्, चजोरभावेन कुत्वस्याऽप्रसक्तेरित्याशङ्क्य आह–घित्करणमिति । भजेर्भग इति । भज्यते इति कर्मणि घः । पदमिति । पद्यते ग-

'खनेर्डडरेकेकवका वाच्याः' (वा २२३८) आखः । आखरः । आखनिकः । आखनिकवकः । एते खनित्रवचनाः । **३३०५ ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राऽकृच्छ्रार्थेषु खल् ३।३।१२६॥** करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल् स्यात् । 'तयोरेव—' (सू २८३६) इति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे–दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे–भवता ईषत्करः । सुकरः । 'निमिमीलियां खलचोरात्त्वं नेति वाच्यम्' (वा ३४८७) ईषन्निमयः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः । **३३०६ उपसर्गात्खल्घञोः ७।१।६७॥** उपसर्गादेव लभेर्नुम् स्यात् । ईषत्प्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उपालम्भः । उपसर्गात् किम् । ईषल्लाभः । लाभः । **३३०७ न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ७।१।६८॥** उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम्न स्यात्खल्घञोः । सुलभम् । दुर्लभम् । केवलाभ्याम् किम् । सुप्रलम्भः । अतिदुर्लम्भः । कथं तर्हि अतिसुलभमतिदुर्लभमिति । यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति । **३३०८ कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ३।३।१२७॥** कर्तृकर्मणोरीषदादिषु चोपपदेषु भूकृञोः खल्स्यात् । 'यथासंख्यं नेष्यते' । कर्तृकर्मणी

ख्यतेऽनेनेति विग्रहः खनेरिति । ड, डर, इक, इकवक, एषां चतुर्णां द्वन्द्वः । आख इति । डे रूपम् । आखर इति । डरे रूपम् । उभयत्रापि डित्वसामर्थ्याट्टिलोपः । इके उदाहरति—आखनिक इति । इकवके उदाहरति—आखनिकवक इति । ईषद्दुःसुषु । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । तर्हि 'कर्तरि कृत्' इति कर्तरि स्यादित्यत आह—तयोरेवेति । दुह दुरिति कृच्छ्रार्थं एवान्वेति अकृच्छ्रार्थे तु ईषदिति सु इति चान्वेति । योग्यताबलात् । तदेतदाह—कृच्छ्रे दुष्कर इत्यादिना । भवतेति । 'न लोक' इति षष्ठीनिषेधात् कर्तरि तृतीया । कृच्छ्रेत्यादि किम् । ईषत्कार्यम् । अल्पमित्यर्थः । निमीति । निपूर्वो मिञ्, मीनातिः, लीङ्, एषामित्यर्थः । 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च' 'विभाषा लीयतेः' इति प्राप्तमात्त्वं खलचोर्निषिध्यते । खलि उदाहरति—ईषन्निमय इत्यादि । 'एरच्' इत्यचि उदाहरति—निमय इत्यादि । उपसर्गात्खल्घञोः । ।लभेर्नुमिति । 'लभेश्च' इत्यतः 'इदितो नुम्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । न सुदुर्भ्याम् । 'केवलाभ्यामित्येतद्व्याचष्टे—उपसर्गान्तरेति । सुप्रलम्भः अतिदुर्लम्भ इति । अत्र सुदुरोरुपसर्गान्तरसहितत्वात् पूर्वसूत्रप्राप्तस्य न निषेधः । कथं तर्हीति । सुदुरोरुपसर्गान्तरसहितत्वेन नुमोऽनिषेधादिति भावः । समाधत्ते—यदेति । 'स्वती पूजायाम्' । यदा पूजार्थकाविमौ कर्मप्रवचनीयौ तदा उपसर्गत्वाऽभावात् न सुदुरोरुपसर्गसहितत्वम् । अतो निषेधो भविष्यतीति भावः । सोः पूजार्थतया उपसर्गत्वाऽभावात् पूर्वसूत्रान्न तत्र प्राप्तिरित्यपि बोध्यम् । कर्तृकर्मणोश्च । कर्तृकर्मणोरिति सप्तमी । उपपदयोरिति लभ्यते, व्याख्यानात् । चकारादीषद्दुस्सुष्विति समु-

च धातोरव्यवधानेन प्रयोज्ये । ईषदादयस्तु ततः प्राक् । 'कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वाच्यम्' (वा २२४१) । खित्वान्मुम् । अनाढ्येन आढ्येन दुःखेन भूयते दुराढ्यम्भवम् । ईषदाढ्यम्भवम् । स्वाढ्यम्भवम् । ईषदाढ्यङ्करः । दुराढ्यङ्करः । स्वाढ्यङ्करः । च्व्यर्थयोः किम् । आढ्येन सुभूयते । **३३०९ आतो युच् ३।३।१२८॥** खलोऽपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः । 'भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः' (वा २२४३) । दुःशासनः । दुर्योधन इत्यादि । **३३१० षात्पदान्तात् ८।४।३५** । नस्य णो न । निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । षात् किम् । निर्णयः । पदान्तात् किम् । पुष्णाति । पदे अन्तः पदान्तः इति सप्तमीसमासोऽयम् । तेनेह न । सुसर्पिष्केण । **३३११ आवश्यकाऽऽधमर्ण्ययोर्णिनिः ३।३।१७०॥** अवश्यङ्कारी । शतंदायी । **३३१२ कृत्याश्च ३।३।१७१॥** आवश्यकाऽऽधमर्ण्ययोरित्येव । अवश्यं हरि सेव्यः । शतं देयम् । **३३१३ क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ३।३।१७४॥** धातोः क्तिच्क्तश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम् । 'तितुत्र—' (सू ३१६२) इति नेट् । भवताद् भूतिः । **३३१४ न क्तिचि दीर्घ-**

च्यीयते । भुकृञोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—कर्तृकर्मणोरीषदादिषु चोपपदेष्विति । अत्र कर्तृकर्मणोरन्यतरस्मिन् ईषद्दुः-सुनामन्यतमे च इत्युभयस्मिन् समुच्चिते उपपदे कृत्यर्थौ विवक्षितः । न तु प्रत्येकमुपपदत्वम्, व्याख्यानात् । भाष्ये तथैवोदाहरणाच्च । नेष्यत इति । भूकृञोः, कर्तृकर्मणोरित्यस्य च न यथासङ्ख्यमित्यर्थः । ननु कर्तृकर्मणोरन्यतरस्य ईषदादीनामन्यतमस्य च उपपदस्य प्रयोगसन्निपाते कथं पौर्वापर्यमित्यत आह—कर्तृकर्मणि चेत्यादि । भाष्ये तथैवोदाहरणादिति भावः । च्व्यर्थयोरिति । अभूततद्भाव इत्यर्थः । भूयत इति । भावे लट् । दुराढ्यम्भवमिति । भावे खल् । अत्राढ्यस्य दुरुपपदस्य भूधातोः प्रागव्यवधानेन प्रयोगः । दुरस्तु ततः प्राक् । दुराढ्यङ्कर इति । अनाढ्यः आढ्यः दुःखेन क्रियते इत्यर्थः । अत्र आढ्यः कर्म उपपदम् । ईषदाढ्यम्भवमित्याद्यप्युदाहार्यम् । अत्र ईषद्दुस्सूनां व्यवहितत्वात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्ताविदमारब्धमिति बोध्यम् । आतो युच् । कर्तृकर्मणोरिति नानुवर्तते, अस्वरितत्वात् । ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थषूपपदेषु आदन्ताद्धातोर्युच्स्यादित्यर्थः । तयोरेवेति भावे कर्मणि च । खलोऽपवाद इति । वाऽसरूपविधिस्तु न भवति 'क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वाऽसरूपविधिर्न' इत्युक्तेः । दुष्पान इति । 'इदुदुपधस्य' इति षः । भाषायामिति । 'छन्दसि गत्यर्थेभ्यः' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इत्युत्तरमिदं वार्तिकम् । ईषद्दुस्सुष्वित्येव । खलोऽपवादः । इति खलर्थाः प्रत्ययाः । आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः । कर्तरि कृदित्येव । अवश्यंकारीति । अवश्यमित्यव्ययम् । शतन्दायीति । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठी न । कृत्याश्चेत्यादि । स्पष्टम् । क्तिच्क्तौ च । आशिषीति । 'आशिषि लिङ्लोटौ' इत्य-

श्च ६।४।३९॥ अनिटां वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः क्तिचि परे। यन्तिः। रन्तिः। वन्तिः। तन्तिः। **३३१५ सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ६।४।४५॥** सनोतेः क्तिच्यात्वं वा स्याल्लोपश्च वा। सनुतात्। सातिः। सतिः। सन्तिः। देवा एनं देयासुः देवदत्तः। **३३१६ अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ३।४।१८॥** प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात्। प्राचां ग्रहणं पूजार्थम्। 'अमैवाव्ययेन' (सू ७८३) इति नियमान्नोपपदसमासः। 'दो दद्घोः' (सू २०७७)। अलं दत्त्वा। 'घुमास्था—' (सू २४६२)। पीत्वा खलु। अलंखल्वोः किम्। मा कार्षीद्। प्रतिषेधयोः किम्। अलङ्कारः। **३३१७ उदीचां माङो व्यतीहारे ३।४।१९॥** व्यतीहारेऽर्थे माङः क्त्वा स्यात्। अपूर्वकालार्थमिदम्। **३३१८ मयतेरिदन्यतरस्याम् ६।४।७०॥** मेङ इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि। अपमित्य याचते। अपमाय। उदीचां ग्रहणाद्यथा-

---

स्तस्तदनुवृत्तेरिति भावः। भवतादिति। आशिषि लोट्। भूतिरित्यस्य विवरणमिदम्। कर्तरि क्तिच्। न क्तिचि दीर्घश्च। अनिटामिति। 'अनुदात्तोपदेश' इति सूत्रमिहानुवर्तत इति भावः। रन्तिरिति। अत्र 'श्र्युकः क्किति' इत्यस्याऽप्रवृत्तेः 'तितुत्र' इत्येव नेट्। भूतिरित्यत्र तु परत्वात् 'श्र्युकः क्किति' इत्येवोचितम्। सनः आत्वमिति। 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। लोपश्चेति। 'अन्त्यस्य नकारस्येति शेषः। क्ते उदाहरिष्यन्नाह-देवा एनं देयासुरिति। आशीर्लिङ्। देवदत्त इति। 'तयोरेव'ति कर्मणि क्तः। क्तिचा बाधा मा भूदिति क्तविधिः। अन्यथा अपवादेन क्तिचा क्तो बाध्येत। वाऽसरूपविधिस्तु 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः प्रागेवेति 'प्रैषातिसर्ग' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अलंखल्वोः। क्त्वा स्यादिति। भावार्थकोऽयम्। 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनात्। एतच्च 'तुमर्थे सेसेन' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। ननु 'उदीचां माङो व्यतीहारे' इत्युत्तरसूत्रे उदीचांग्रहणात्क्त्वस्य नित्यत्वावश्यकत्वात् प्राचांग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—प्राचां ग्रहणं पूजार्थमिति। न च वाऽसरूपविधिराशङ्क्यः। तस्य 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः प्रागेव प्रवृत्तेरुक्तत्वात्। 'अलं रोदनेने'त्यादि तु बहुलग्रहणात्समाधेयमित्यलम्। उपपदसमासे ल्यपमाशङ्क्य आह—अमैवाव्ययेनेति। अलं दत्त्वेति। दानेन किञ्चिदपि साध्यं नास्तीत्यर्थः। ईत्त्वं स्मारयति—घुमास्थेति। पीत्वा खल्विति। पानेन साध्यं नास्तीत्यर्थः। उदीचां माङो। व्यतीहारो विनिमयः 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यनेन सिद्धिमाशङ्क्य आह—अपूर्वकालार्थमिति। मयतेरिदन्यतरस्याम्। 'वाऽन्यस्य संयोगादेः' इत्यतो वेति 'न ल्यपि' इत्यतो ल्यपीति चानुवर्तते इति भावः। अपमित्य याचत इति। त्वया गौर्दत्ता चेत् मया महिषो दीयते इत्येवं विनिमयं कर्तुं गां याचते इत्यर्थः। इह विनिमयस्य पूर्वकालिकत्वाऽभावात् 'समानकर्तृकयो'रित्यस्य न प्राप्तिः। प्रत्युत या-

प्राप्तमपि। याचित्वा अपमयते। **३३१९ परावरयोगे च ३।४।२०॥** परेण पूर्वस्याऽवरेण परस्य योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात्। अप्राप्य नदीं पर्वतः। परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य। अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी। अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्याः। **३३२० समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३।४।२१॥** समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात्। भुक्त्वा व्रजति। द्वित्वमतन्त्रम्। स्नात्वा

यनाया एव पूर्वकालिकत्वात् याचेः क्त्वाप्राप्तिः। गतिसमासे क्त्वो ल्यप्, ह्रस्वं। तुक्। अपमायेति। ह्रस्वाऽभावे रूपम्। 'ईद्यति' इति ईत्वं तु न, 'न ल्यपि' इति निषेधात्। उदीचां ग्रहणादिति। तेन मेङः क्त्वाप्रत्ययस्य विकल्पलाभात् तदभावे याचेः पूर्वकालक्रियावृत्तित्वात् समानकर्तृकयोरिति क्त्वेति भावः। परावरयोगे च। परावरयोर्योगे इति विग्रहः। योगशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः। परयोगे अवरयोगे च क्त्वेति लभ्यते। परेण कस्य योग इत्याकाङ्क्षायाम् अवरस्येति लभ्यते। अवरेण कस्य योग इत्याकाङ्क्षायां परस्येति लभ्यते। तदाह—परेण पूर्वस्येति। अवरस्येत्यर्थः। पराऽवरशब्दौ हि क्रमात् व्यवहिताऽव्यवहितदेशवृत्तिवाचिनौ। क्त्वा स्यादिति। 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनादयमपि भावार्थक एव। अवरस्य परयोगे उदाहरति—अप्राप्य नदीं पर्वत इति। विन्ध्यपर्वताद्दक्षिणदेशे निवसतः विन्ध्यं गङ्गां च नदीमधिकृत्य प्रवृत्तमिदं वाक्यम्। विन्ध्यस्योत्तरत एव हि गङ्गा। तथा च दक्षिणदेशस्थानां गङ्गोत्तरणेन विना विन्ध्यपर्वतः प्राप्यत्वेन स्थित इत्यर्थः, विन्ध्यस्य दक्षिणतो गङ्गाया अभावादिति भावः। तथा च दक्षिणदेशस्थानां विन्ध्यव्यवहिता गङ्गा। दक्षिणदेशीयापेक्षया अव्यवहितस्य विन्ध्यस्य दाक्षिणात्यापेक्षया व्यवहितया गङ्गया योगो गम्यते। तदाह—परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्येति। अथाऽपरेण परस्य योगे उदाहरति—अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदीति। दाक्षिणात्यानाम् अव्यवहितविन्ध्यपर्वतातिक्रमेणैव व्यवहिता गङ्गा प्राप्यत्वेन स्थितेत्यर्थः। अत्र अव्यवहितेन विन्ध्येन दाक्षिणात्यापेक्षया व्यवहितायाः गङ्गायाः योगो गम्यते। तदाह—अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्या इति। इह अप्राप्तेरतिक्रमणस्य च विन्ध्यस्थितिपूर्वकालत्वाऽभावात् 'समानकर्तृकयोः पूर्व' इत्यस्य न प्राप्तिः। समानकर्तृकयोः। 'समानकर्तृकयो'रिति निर्धारणे षष्ठी। पूर्वकाल इत्यस्य पूर्वकालके धात्वर्थे इत्यर्थः। 'विद्यमाना'दिति शेषः। क्त्वा स्यादिति। अव्ययकृत्त्वाद्भावार्थकोऽयम्। भुक्त्वा व्रजतीति। पूर्वकालिकाद्भोजनात् उत्तरकालिकं व्रजनमित्यर्थः। द्वित्वमिति। समानकर्तृकयोरिति द्वित्वमविवक्षितमिति भावः। स्नात्वेति। स्नानभोजनपानोत्तरकालिकं व्रजनमित्यर्थः। अत्र व्रजनापेक्षया स्नानादीनां बहूनां पूर्वकालिकत्वेऽपि क्त्वेति भावः। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। 'पूर्वं भुङ्क्ते ततो व्रजती'त्यत्र तु पूर्वशब्देनैव पूर्वत्वस्यावगमात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायात् न क्त्वा। 'पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजती'त्यत्र तु न क्रिययोः पौर्वापर्यम्, किन्तु क्-

भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । 'अनुदात्त—' (सू २४२८) इत्यनुनासिकलोपः । विष्णुं नत्वा स्तौति । स्वरत्यादेः 'अयुकः किति' (सू २३८१) इति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन । स्तृत्वा । सूत्वा । धूत्वा । **३३२१ क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः ६।४।३१॥** एतयोर्नलोपो न स्यात्क्त्वि परे । स्कन्त्वा । ऊदित्वादिड्वा । स्यन्त्वा—स्यन्दित्वा । **३३२२ न क्त्वा सेट् १।२।१८॥** सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । शयित्वा । सेट् किम् । कृत्वा । **३३२३ मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा १।२।७॥** एभ्यः सेट् क्त्वा कित् । मृडित्वा । 'क्लिशः क्त्वा-' (सू २०४९) इति वेट् । क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा । उदित्वा । उषित्वा । 'रुदविद-' (सू २६०६) इति कित्त्वम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा । **३३२४ नोपधात्थफान्ताद्वा १।२।२३॥** सेट् क्त्वा कित्स्याद्वा । श्रथित्वा श्रन्थित्वा । गुम्फित्वा । गुफित्वा । नोपधात् किम् । कोथित्वा । रेफित्वा । **३३२५ वञ्चिलुञ्च्यृतश्च १।२।२४॥** सेट्

गौरेव । अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद्व्रजत्यन्येभ्यो भोक्तृभ्य इत्यर्थः । 'आसयते भोक्तु'मित्यत्र तु वासरूपविधिना लट् इति भाष्यादौ विस्तरः । 'नम' धातोः' क्त्वाप्रत्यये आह—अनुदात्तेनेति । स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्भ्यः क्त्वाप्रत्ययस्य 'अयुकः किति' इति निषेधं बाधित्वा 'स्वरतिसूतिसूयति' इति इड्विकल्पमाशङ्क्य आह—स्वरत्यादेरिति । 'आर्धधातुकस्येट्' इत्यादेरिड्विधिकाण्डात् प्राक् 'नेड्वशि कृति' इत्यादेरिण्निषेधकाण्डस्यारम्भसामर्थ्याद् इह पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य 'अयुकः किति' इति इण्निषेध एव प्रवर्तते इति भावः । क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः । नलोपो नेति । 'श्नान्नलोपः' इत्यतो नलोप इति 'नाञ्चेः पूजायाम्' इत्यतो नेति चानुवर्तते इति भावः । क्त्वीति । क्त्वाशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । 'आत' इति योगविभागादाल्लोपः । स्कन्त्वेति । स्कन्दिर् धातोः रूपम् । अनुदात्तोपदेशत्वान्नेट् । स्यन्दूधातोः क्त्वाप्रत्यये आह—ऊदित्वादिड्वेति । न क्त्वा सेट् । किन्नेति । 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्यतः किदित्यनुवृत्तेरिति भावः । शयित्वेति । कित्त्वाऽभावात् न गुणनिषेधः । मृड-मृद । 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधस्यापवादः । मृडित्वेति । कित्त्वाच्च लघूपधगुणः । मृदित्वेत्याद्यप्युदाहार्यम् । क्लिश इति । 'क्लिश हिंसायाम्' दिवादौ । ततः क्त्वाप्रत्ययस्य 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' इति वेडित्यर्थः । 'क्लिशू विबाधने' इत्यस्य तु ऊदित्त्वाद्वेट् । उदित्वेति । वद्धातोः क्त्वाप्रत्ययः । 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । उषित्वेति । वस धातोः क्त्वा 'वसतिक्षुधोः' इति इट्, सम्प्रसारणम् । 'शासिवसि' इति षः । रुदविद इति कित्त्वमिति । 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधस्यापवाद इति भावः । नोपधात्थफान्ताद्वा । थफौ अन्तौ यस्येति विग्रहः । 'न क्त्वा सेट्' इति नित्यनिषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । कित्त्वे सति नलोपः । तदभावे तु नेति मत्वा आह—श्रथित्वेत्यादि । कोथित्वा रेफित्वेति । कुथ पूतीभावे, रिफ कत्थनयुद्धहिंसादानेषु । इह 'रलो

क्त्वा किद्वा । वचित्वा वञ्चित्वा । लुचित्वा लुञ्चित्वा । ऋतित्वा अर्तित्वा । **३३२६ तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य १।२।२५॥** एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा । तृषित्वा । तर्षित्वा । मृषित्वा मर्षित्वा । कृषित्वा कर्षित्वा । 'रलो व्युपधात्—' (सू २६१७) इति वा कित्वम् । द्युतित्वा द्योतित्वा । लिखित्वा लेखित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । व्युपधात् किम् । वर्तित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा । 'वसतिक्षुधोरिट्' (सू ३०४६) । उषित्वा । क्षुधित्वा क्षोधित्वा । 'अञ्चेः पूजायाम्' (सू ३०४७) । इति नित्यमिट् । अञ्चित्वा । गतौ तु अक्त्वेत्यपि । लुभित्वा । लोभित्वा । 'लुभो विमोहने' (सू ३०४८) इतीट् । अविमोहने तु लुब्ध्वा । **३३२७ जॄव्रश्च्योः क्त्वि ७।२।५५॥** आभ्यां परस्य क्त्व इट् स्यात् । जरीत्वा । जरित्वा । व्रश्चित्वा । **३३२८ उदितो वा ७।२।५६॥** उदितः परस्य क्त्व इड्वा । शमित्वा । 'अनु-

-व्युपधात्' इति विकल्पोऽपि न भवति, नोपधग्रहणसामर्थ्यात् । वञ्चिलुञ्च्यृतश्च । 'न क्त्वा सेट्' इत्यस्यापवादः । कित्वविकल्पाद्धलोपविकल्पः । ऋतेरुदाहरति—ऋतित्वा अर्तित्वेति । कित्वविकल्पाल्लघूपधगुणनिषेधविकल्पः । ऋतिः सौत्रो धातुः घृणायाम् । तस्यार्धधातुकविषये 'ऋतेरीयङ्' इत्यस्य विकल्पनात् । तदभावे कित्वमिह विकल्प्यते । तृषिमृषि । 'न क्त्वा सेट्' इत्यस्यापवादः । रल इति । उकारोपधात् इकारोपधाच्च रलन्तात् हलादेः परः सन् क्त्वा च सेटो वा किताविति व्याख्यातं प्राक् । रल् प्रत्याहारः । वर्तित्वेति । 'वृतु वर्तने' इत्यस्य रूपम् । एषित्वेति । इषधातोः रूपम् । इह हलादित्वाऽभावाच्च कित्वविकल्पः । किन्तु 'न क्त्वा सेट्' इति नित्यमेव कित्त्वाऽभावाच्च गुणनिषेधः । वसधातोः क्षुधधातोश्च अनुदात्तोपदेशत्वात् इण्निषेधे प्राप्ते तदपवादं स्मारयति—वसतिक्षुधोरिडिति । उषित्वेति । 'मृडमृद' इति कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । 'शासिवसि' इति षः । अञ्चधातोः क्त्वाप्रत्ययस्य 'उदितो वा' इति इड्विकल्पे प्राप्ते आह—अञ्चेः पूजायामिति । गतौ त्विति । तत्र 'उदितो वा' इति वेट्कत्वात् । लुभित्वा लोभित्वेति । व्याकुलीकृत्येत्यर्थः । 'लुभ विमोहने' तुदादिः । 'विमोहनं व्याकुलीकरणम्' इति वृत्तिः । 'रलो व्युपधात्' इति कित्वविकल्पः । तत्र 'तीषसह' इति इड्विकल्पे आह—लुभो विमोहने इतीडिति । नित्यमिति शेषः । विमोहनार्थात्लुभः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् , न तु गार्ध्ये इति व्याख्यातं प्राक् । अविमोहने त्विति गार्ध्ये तु 'तीषसह' इति इड्विकल्पे लुभित्वेत्यपि भवति । अभिकाङ्क्ष्येत्यर्थः । विमोहने तु लुब्ध्वेत्यपपाठः । जॄव्रश्च्योः क्त्वि । जरीत्वा जरित्वेति । 'असंयुक्तः क्तिति' इति निषेधे प्राप्ते विधिः । 'वॄतो वा' इति इटो दीर्घविकल्पः । व्रश्चित्वेति । अत्र ऊदित्त्वादिड्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट् । 'न क्त्वा सेट्' इति कित्वनिषेधाच्च सम्प्रसारणम् । उदितो वा । क्त्व इति । उ-

नासिकस्य क्वि—' (सू २६६६) इति दीर्घः । शान्त्वा । द्यूत्वा देवित्वा । **३३२९ क्रमश्च क्त्वि ६।४।१८॥** क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ क्त्वि परे । क्रान्त्वा क्रन्त्वा । झलि किम् । क्रमित्वा । 'पूङश्च' (सू ३०५०) इति वेट् । पवित्वा पूत्वा । **३३३० जान्तनशां विभाषा ६।४।३२॥** जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यात् क्त्वि परे । भक्त्वा । भङ्क्त्वा । रक्त्वा । रङ्क्त्वा । 'मस्जिनशोः—' (सू २५१७) इति नुम् । तस्य पक्षे लोपः । नष्ट्वा । नंष्ट्वा । 'रधादिभ्यश्च' (सू २५१५) इतीट्पक्षे नशित्वा । 'झलादाविति वाच्यम्' (वा ५०६६)। नेह । अञ्जित्वा । उदित्त्वाद्वेट् । पक्षे अक्त्वा, अङ्क्त्वा । 'जनसन—' (सू २५०४) इत्यात्त्वम् । खात्वा, खनित्वा । 'द्यतिस्यति' (सू ३०७४) इतीत्त्वम् । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्थित्वा । 'दधातेर्हिः' (सू ३०७६) । हित्वा । **३३३१ जहातेश्च क्त्वि ७।४।४३॥** हित्वा । हाङस्तु हात्वा । 'अदो

नश्छयोः' इति पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तेरिति भावः । अप्राप्तविभाषेयम् । शमुधातोरिट्पक्षे उदाहरति—शमित्वेति । इडभावे त्वाह—अनुनासिकस्येति । द्यूत्वा देवित्वेति । दिवुधातोः उदित्त्वात् क्त्वायामिड्विकल्पः । इडभावपक्षे 'च्छ्वोः' इति वस्य ऊठि इकारस्य यणि द्यूत्वेति रूपम् । इट्पक्षे तु 'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वनिषेधात् उपधागुण इति भावः । क्रमश्च क्त्वि । 'नोपधायाः' इत्यतः उपधाया इति 'तनोतेर्विभाषा' इत्यतः विभाषेति 'ढ्रलोपे पूर्वस्य' इत्यतः दीर्घ इति 'अनुनासिकस्य क्वि' इत्यतः झलग्रहणं चानुवर्तते । तदाह—क्रम उपधाया इत्यादि । 'अनुनासिकस्य क्वि' इति नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । क्रान्त्वेति । क्रमुधातोरुदित्त्वादिड्विकल्पः । दीर्घपक्षे रूपम् । जान्तनशाम् । 'श्नान्नलोपः' इत्यतो नलोप इति 'क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः' इत्यतः क्त्वीति, चानुवर्तते । तदाह—जान्तानामित्यादि । भक्त्वा भङ्क्त्वेति । 'भञ्जो आमर्दने' इत्यस्य रूपम् । रक्त्वा रङ्क्त्वेति । 'रञ्ज रागे' इत्यस्य रूपम् । नष्ट्वा नंष्ट्वेत्यत्राह—मस्जि इति । तस्येति । नशो नकारस्य 'जान्तनशाम्' इत्यनेन पाक्षिको लोप इत्यर्थः । झलादाविति । 'जान्तनशां विभाषा' इति नलोपविकल्पः झलादावित्यर्थः । अञ्जित्वेति । इटि झलादित्वाऽभावात् 'जान्तनशाम्' इति नलोपो नेति भावः । पक्षे इति । इडभावपक्षे झलादित्वात् नलोपविकल्प इति भावः । आत्त्वमिति । 'खनु अवदारणे' उदित्त्वाद्वेट् । इडभावपक्षे झलादित्वात् 'जनसनखनाम्' इत्यात्त्वमित्यर्थः । दित्वेति । 'दो अवखण्डने' इत्यस्य रूपम् । सित्वेति । 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्य रूपम् । मित्वेति । माधातोः रूपम् । स्थित्वेति । स्थाधातोः रूपम् । धाधातोः क्त्वाप्रत्यये आह—दधातेर्हिरिति । 'ओ हाक् त्यागे' इत्यस्य क्त्वायां हिभावं दर्शयति—जहातेश्च क्त्वि । हित्वेति । त्यक्त्वेत्यर्थः । हाङस्त्विति । 'जहातेश्च क्त्वि' इति हिभावविधौ 'जहाते'रिति निर्देशात् 'ओ हाक् त्यागे' इत्यस्य

जग्धिः–' (सू २०८०)। जग्ध्वा। **३३३२ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ७।१।३७॥** अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात्। तुक्। प्रकृत्य। अनञ् किम्। अकृत्वा। पर्युदासाश्रयणान्नेह। परमकृत्वा **३३३३ षत्वतुकोरसिद्धः ६।१।८६॥** षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात्। कोऽसिचत्, इह षत्वं न। अधीत्य। अेत्य। 'ह्रस्वस्य—' (सू २८५८) इति तुक्। **३३३४ वा ल्यपि ६।४।३८॥** अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादिनामनुनासिकलोपो वा स्याल्ल्यपि। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेन मान्तानिटां वा, नान्तानिटां वनादीनां च नित्यम्। आगत्य आगम्य। प्रणत्य प्रणम्य। प्रहत्य। प्रमत्य।

प्रहृत्यम्, न तु 'ओ हाङ् गतौ' इत्यस्य। तस्य 'भृञामित्' इति इत्त्वे 'जिहाते'रिति निर्देशापत्तेः। जग्ध्वेति। जग्ध् क्त्वा इति स्थिते 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धः। 'झरो झरि' इति प्रकृतिधकारस्य पाक्षिको लोपः। समासे। 'अनञ्पूर्व'इति पर्युदासात् अव्ययपूर्वपद इति लभ्यते इति मत्वा आह–अव्ययेत्यादि। तुगिति।'ह्रस्वस्य पिति'इत्यनेनेति भावः। प्रकृत्येति। प्रशब्दः प्रकर्षे। तस्य 'कुगति'इति क्त्वान्तेन नित्यसमासः। परमकृत्वेति। अव्ययपूर्वपदत्वाऽभावान्न ल्यबिति भावः। षत्वतुकोरसिद्धः। 'एकः पूर्वपरयोः' इत्येकादेशप्रकरणे उक्तमिदं सूत्रम्। ततश्च 'असिद्ध' इत्यस्य 'एकादेश' इति शेषः। फलितं त्वाह एकादेशशास्त्रमिति। कार्याऽसिद्धत्वं निराकृत्य शास्त्राऽसिद्धत्वस्यैव भाष्ये सिद्धान्तितत्वादिति भावः। कोऽसिचदिति। 'एङः पदान्तादति'इति पूर्वरूपमिहैकादेशः। तस्य 'अन्तादिवच्च' इति परादित्वे ओसिचदिति पदम्। तस्य सकारस्य अपदादितया 'सात्पदाद्योः'इति निषेधाऽभावात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वं प्राप्तम् एकादेशस्याऽसिद्धत्वान्न भवति, एकादेशस्याऽसिद्धत्वेन को असिचदिति स्थिते सकारस्य अकारेण व्यवधानात् इणः परत्वाऽभावात्। तदाह–इह षत्वं नेति। षत्वे एकादेशस्याऽसिद्धत्वे प्रासङ्गिकमुदाहृत्य प्रकृते ल्यपि तुग्विधावसिद्धमुदाहरति–अधीत्येति। 'इङ् अध्ययने' नित्यमधिपूर्वः तस्मात् क्त्वो ल्यप्। अेत्येति। प्रपूर्वादिण्धातोः क्त्वो ल्यप्। इहोभयत्र सवर्णदीर्घस्य आद्गुणस्य चाऽसिद्धत्वात् 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुक्। एकादेशस्याऽसिद्धत्वाऽभावे तु ह्रस्वाऽभावात्तुक् न स्यात्। तदाह–ह्रस्वस्येति तुगिति। वा ल्यपि। 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादिनामनुनासिकलोपः' इत्युत्तरमिदं सूत्रम्। तदाह–'अनुदात्तेत्यादि। अनुदात्तोपदेशानां, वनतितनोत्यादीनां च अनुदात्तोपदेशेत्युक्तो नलोपो ल्यपि वा स्यादित्यर्थः। व्यवस्थितविभाषेति। व्याख्यानादिति भावः। मान्तानिटां वेति। गम्नम्रम्यमां पाक्षिको मलोप इत्यर्थः। नान्तेति। नान्तेषु मन्यहनावनिटौ, तयोः वनादीनां च'अनुदात्तोपदेश' इत्यनेन नलोपो नित्यं स्यादित्यर्थः। नान्ताऽनिटामिति बहुवचनं तु प्रयोगबहुत्वाभिप्रायम्। मान्तानामुदाहरति—आगत्येति। गमेरनुनासिकलोपे तुक्। प्रणत्येति। नमेरनुनासिकलोपपक्षे तुक्। विरम्य विर-

प्रवत्य । वितत्य । 'अदो जग्धिः—' (सू २०८०) । 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधते' । जग्धिविधौ ल्यब्ग्रहणात् । तेन हित्वदत्वात्त्वेत्त्वदीर्घत्वशूठिटो ल्यपि न । विधाय । प्रदाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रक्रम्य । आपृच्छ्य । प्रदीव्य । **३३२५ न ल्यपि ६।४।६९॥** ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्वं न । घेट् । प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । 'मीनातिमिनोति-' (सू २५०८) इत्यात्वम् । प्रमाय । निमाय । उपदाय । 'विभाषा लीयतेः' (सू २५०९) । विलाय विलीय । णिलोपः । उत्तार्य । विचार्य । **३३२६ ल्यपि ल-**

त्य, प्रयत्य प्रयम्य, इत्यप्युदाहार्यम् । मान्तयोरुदाहरति–प्रहत्य प्रमत्येति । हनो मन्यतेश्च नित्यं नलोपः । प्रवत्येति । वनेर्नित्यं नलोपः, तुक् । वितत्येति । तनोतेर्नित्यं नलोपः, तुक् । भाष्ये तु 'वा ल्यपि' इति सूत्रं न दृश्यते । 'अनुदात्त' इति सूत्रे 'अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो ल्यपि च' इति 'वा मः' इति च वार्तिकं पठितम्, ल्यपि च 'अनुदात्तोपदेश' इति नलोपो भवति । मकारान्तानां तु नेत्यर्थः । अथ प्रजग्ध्येत्युदाहरणं मनसि निधाय तत्र अद धातोः क्त्वो ल्यपि 'अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति' इति जग्ध्यादेशविधिं स्मारयति—अदो जग्धिरिति । आदेशे इकार उच्चारणार्थः । ननु विधायेत्यत्र 'दधातेर्हिः' इति हिभावः प्राप्नोति । न च तस्य तादौ किति विधानात् ल्यपि कृते कथं तत्प्राप्तिः । अलाश्रयविधौ स्थानिवत्त्वाभावादिति वाच्यम् । परस्मादपि ल्यपः प्रागेवाऽन्तरङ्गत्वात् हिभावप्रवृत्तेर्दुर्निवारत्वात् । तथा प्रदायेत्यत्र तादौ किति विहितमित्वं ल्यपः प्रागेवाऽन्तरङ्गत्वात् प्राप्नोति । तथा प्रखन्येत्यत्र 'जनसनखनां सञ्झलोः' इति झलादिलक्षणमात्वं ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति । तथा 'द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति' इति इत्वं ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति । तथा प्रक्रम्येत्यत्र 'क्रमश्च क्त्वि' इति झलादौ क्त्वि विहितमुपधादीर्घत्वं ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति । तथा आपृच्छ्य प्रदीव्येत्यत्र 'च्छ्वोः' इति शूठौ झलादित्वलक्षणौ ल्यपः प्रागेव स्याताम् । तथा प्रदीव्येत्यत्र वलादिलक्षण इट् ल्यपः प्रागेव प्राप्नोतीत्याशङ्क्य आह—अन्तरङ्गानपीति । कुत एतदित्यत आह—जग्धिविधाविति । 'अदो जग्धिर्ति किति' इत्येतावतैव प्रजग्ध्य इत्यत्रापि ल्यपः प्रागेवाऽन्तरङ्गत्वात् जग्ध्यादेशः सिद्धः । अतो ल्यब्ग्रहणं 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्बाधते' इति ज्ञापयति । एवं च अन्तरङ्गजग्ध्यादेशापेक्षया प्राबल्याल्ल्यपि कृते सति तकारादित्वलक्षणजग्धिभावस्याऽप्रसक्तेः जग्धिविधौ ल्यब्ग्रहणमर्थवदिति भावः । तेनेति । हित्वं, दत्व, आत्वम्, इत्वं, दीर्घत्व, शूठौ, इट् च ल्यपि नेत्यर्थः । न ल्यपि । 'घुमास्थागापाजहातिसाम्' इत्यनुवर्तते । 'ईद्यति' इत्यतः ईद् इति च । तदाह—ल्यपि परे इत्यादि । घेडिति । प्रकृतिप्रदर्शनम् । प्रधायेति । 'आदेचः' इत्यात्वम् । प्रपायेति । निपीयेति तु पाङ् पाने इत्यस्य रूपम् । प्रसायेति । 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्य रूपम् लीङः क्त्वो ल्यपि आत्वविकल्पं स्मारयति—विभाषा लीयतेरिति । णिलोप इति।

घुपूर्वात् ६।४।५६॥ लघुपूर्वात्परस्य णेरयादेशः स्याल्ल्यपि । विगणय्य । प्रणमय्य । प्रवेभिदय्य । लघुपूर्वात् किम् । सम्प्रधार्य । ३३३७ विभाषाऽऽपः ६।४।५७॥ आप्नोतेर्णेरयादेशो वा स्याल्ल्यपि । प्रापय्य । प्राप्य । ३३३८ क्षियः ६।४।५९॥ क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय । ३३३९ ल्यपि च ६।१।४१॥ वेञो ल्यपि सम्प्रसारणं न स्यात् । प्रवाय । ३३४० ज्यश्च ६।१।४२॥ प्रज्याय । ३३४१ व्यश्च ६।१।४३॥ उपव्याय । ३३४२ विभाषा परेः ६।१।४४॥ परेर्व्येञो वा सम्प्रसारणं स्याल्ल्यपि । तुकं बाधित्वा परत्वात् 'हलः' (सू २५५९) इति दीर्घः । परिवीय । परिव्याय । कथम् 'मुखं व्यादाय स्वपिति' 'नेत्रे निमील्य हसति' इति । व्यादाननिमीलनोत्तरकालेऽपि स्वापहासयोर-

---

वपूर्वात् तॄधातोर्णिचि वृद्धौ रपरत्वे उत्तारि इति रूपम् । विपूर्वाच्चरधातोर्णिचि उपधावृद्धौ विचारीति रूपम्, ताभ्यां क्त्वो ल्यपि णिलोप इत्यर्थः । ल्यपि लघुपूर्वात् । 'णेरनिटि' इत्यतो णेरिति 'अयामन्ताल्वाय्य' इत्यतः अय् इति चानुवर्तते । तदाह—लघुपूर्वादिति । लघुः पूर्वो यस्माद्वर्णादिति विग्रहः, । णिलोपापवादः । विगणय्येति । 'गण सङ्ख्याने' चुरादिः । कथादिरदन्तः । तस्माण्णिच् । अतो लोपः । क्त्वो ल्यपि णेरयादेशः । प्रवेभिदय्येति । भिदधातोर्यङि द्वित्वम् । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः, जश्त्वं, 'यस्य हलः' इति यकारलोपः, अतो लोपः, क्त्वो ल्यपि णेरयादेशः । विभाषाऽऽपः । लघुपूर्वत्वाऽभावात् पूर्वेण अप्राप्ते विभाषेयम् । क्षियः । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्यतो ल्यपीति 'युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि' इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते । तदाह—क्षियो ल्यपीति । ल्यपि च । 'वेञः' इति सूत्रमनुवर्तते । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इत्यतः न सम्प्रसारणमिति च । तदाह—वेञो ल्यपीत्यादि । प्रवायेति । 'वेञ् तन्तुसन्ताने' क्त्वो ल्यप् । 'आदेच उपदेशे' इत्यात्वम् । इह 'ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचति' इति सम्प्रसारणं न । ज्यश्च । ज्याधातोर्ल्यपि सम्प्रसारणं न स्यादित्यर्थः । प्रज्यायेति । इह 'ग्रहिज्यावयि' इति सम्प्रसारणं न । व्यश्च । व्येञो ल्यपि सम्प्रसारणं नेत्यर्थः । उपव्यायेति । व्येञ संवरणे' क्त्वो ल्यपि 'आदेचः' इत्यात्वम् । 'ग्रहिज्यावयि' इति सम्प्रसारणं न । विभाषा परेः । 'व्यः' इति ल्यपीति, सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते । तदाह-परेर्व्येञ इति । परिपूर्वाद्व्येञः क्त्वो ल्यपि यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते परि विय इति स्थिते, आह—तुकमिति । कथमिति । स्वापकाल एव मुखव्यादानं हासकाल एव नेत्रनिमीलनम् । एवं च व्यादाननेत्रनिमीलनयोः स्वापहासपूर्वकालकत्वाऽभावात् कथं क्त्वाप्रत्यय इत्याक्षेपः । समाधत्ते—व्यादानेति । यद्यपि स्वापहसनोत्पत्त्युत्तरकालके व्यादाननिमीलने, न तु तत्पूर्वकालके । तथापि व्यादानोत्पत्त्युत्तरकालके निमीलनोत्पत्त्युत्तरकालेऽपि स्वापहासौ अनुवर्तेते । तत्र स्वापोत्पत्तिकालीनव्यादानस्य हासोत्पत्तिकालीननिमी-

नुवृत्तेस्तदंशविवक्षया भविष्यति। **३३४३ आभीक्ष्ण्ये णमुल्च ३।४।२२॥** पौनः-पुन्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल्स्यात् क्त्वा च। द्वित्वम्। स्मारं स्मारं नमति शिवम्। स्मृत्वा स्मृत्वा। पायं पायम्। भोजं भोजम्। श्रावं श्रावम्। 'चिण्णमुलोः-' (सू २७६२) इति णमुल्परे णौ वा दीर्घः। गामं गामम्। गमं गमम्। 'विभाषा चिण्णमुलोः' (२७६५) इति नुम्वा। लम्भं लम्भम्। लाभं लाभम्। व्यवस्थितविभाषयोपसृष्टस्य नित्यं नुम्। प्रलम्भं प्रलम्भम्। 'जाग्रोऽविचिण्णल्-' (सू २४८०) इति गुणः। जागरं जागरम्। ण्यन्तस्याप्येवम्। **३३४४ न यद्यनाकाङ्क्षे ३।४।२३॥** यच्छब्द उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तन्न, यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये तद्वाक्यमपरं नाकाङ्क्षति चेत्। यदयं भुङ्क्ते ततः पठति। इह क्त्वाणमुलौ न। अनाकाङ्क्षे किम्। यदयं भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते। **३३४५ विभाषा-**

लनस्य च तत्कालीनस्वापहासपूर्वकालकत्वाऽभावेऽपि तदुत्तरकालानुवृत्तस्वापहासापेक्षया पूर्वकालकत्वसत्त्वात् क्त्वाप्रत्यय इत्यर्थः। 'मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते' इत्यादौ तु समानकर्तृकताऽविघाताय 'स्थितस्य'इत्याद्यध्याहार्यम्। आभीक्ष्ण्ये णमुल् च। 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्युत्तरमिदं सूत्रम्। तदाह—पूर्वविषये इति। यद्यपि वाऽसरूपविधिना क्त्वा सिद्धः। स्त्र्यधिकारात्प्रागेव वाऽसरूपविधिप्रवृत्तेऽपि क्त्वाविधौ वाऽसरूपवचनस्य वाऽसरूपसूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वात्। तथापि 'विभाषाग्रेप्रथम' इति सूत्रे उभयोर्विधानाय चकारः। तत्र हि 'अग्रे भोजं व्रजति देवदत्तः' 'अग्रे भुक्त्वा' इत्यादौ देवदत्तकर्तृकभोजने यज्ञदत्तादिकर्तृकभोजनापेक्षया पूर्वकालत्वमग्रादिशब्देन बोध्यते, न तु व्रजनादिक्रियापेक्षया पूर्वकालत्वम्। ततश्च 'समानकर्तृकयोः' इति क्त्वाप्रत्ययस्य तत्र न प्रसक्तिः। नापि 'विभाषाग्रे' इत्यनेन आभीक्ष्ण्ये तत्राऽप्राप्तविधिरिति युज्यते। आभीक्ष्ण्ये पूर्वविप्रतिषेधेन 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यस्यैव प्रवृत्तेरिष्टत्वादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः। द्वित्वमिति। 'नित्यवीप्सयोः' इत्यनेनेति शेषः। स्मृत्वास्मृत्वेति। 'नमति शिवम्' इत्यनुषज्यते पायंपायमिति। 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्। वा दीर्घ इति। 'गमेर्ण्यन्ताण्णमुलि मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वे कृते 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घविकल्प इत्यर्थः। व्यवस्थितेति। व्याख्यानादिति भावः। उपसृष्टस्येति। उपसर्गपूर्वस्येत्यर्थः। जागृधातोर्णमुलि वृद्धिमाशङ्क्य आह—जाग्र इति। ण्यन्तस्याप्येवमिति। जागृधातोर्णौ वृद्धिं बाधित्वा 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति गुणे णिलोपे 'जागर'मित्येव रूपमिति भावः। न यद्यनाकाङ्क्षे। यत्प्राप्तमिति। क्त्वा णमुल् चेत्यर्थः। यत्रेति। यस्मिन्वाक्ये पूर्वोत्तरकालिकक्रियापदे स्तः, तद्वाक्यं वाक्यान्तरं नाकाङ्क्षति चेदित्यर्थः। पूर्वोत्तरकालिकक्रियापदद्वययुक्तं वाक्यान्तरं नाकाङ्क्षति चेत् इति यावत्। यदयमिति। 'य'दित्यव्ययम्। यदायं भुङ्क्ते ततः परं पठतीत्यर्थः। इदमेकं वाक्यं भुजिपठिक्रियापदद्वययुक्तं न वाक्यान्तरमाकाङ्क्षतीति भावः।

अग्रेप्रथमपूर्वेषु ३।४।२४॥ आभीक्ष्ण्य इति नानुवर्तते। एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ वा स्तः। अग्रे भोजं व्रजति। अग्रे भुक्त्वा। प्रथमं भोजम्। प्रथमं भुक्त्वा। पूर्वं भोजम्। पूर्वं भुक्त्वा। पक्षे लडादयः। अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति। आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः। अग्रे भोजं-भोजं-व्रजति। भुक्त्वा-भुक्त्वा। **३३४६ कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ३।४।२५॥** कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये कृञः खमुञ् स्यात्। चौरङ्कारमाक्रोशति। करोतिरुच्चारणे। चौरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः। **३३४७ स्वादुमि णमुल् ३।४।२६॥** स्वाद्वर्थेषु कृञो णमुल्स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले। स्वादुशब्दस्य मान्तत्वं निपात्यते। अस्वाद्वीं स्वाद्वीं कृत्वा भुङ्क्ते। स्वादुंकारं भुङ्क्ते। सम्पन्नंकारम्। लवणं-

यदयं भुक्त्वा व्रजतीति। भुजिव्रजिक्रियापदद्वयुक्तमिदं वाक्यम्। ततः 'अधीत' इति वाक्यान्तरमाकाङ्क्षति। नात्रायं निषेध इति भावः। विभाषाग्रे। अग्रे, प्रथम, पूर्व, एषां द्वन्द्वः। अग्र इत्यव्ययम्। एदन्तं वा निपातनात्। नानुवर्तते इति। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। प्रथमं भोजमिति। 'प्रथम'मिति क्रियाविशेषणम्। पूर्वं भोजमिति। 'पूर्व'मिति क्रियाविशेषणम्। पक्षे इति। क्त्वाणमुलौ तावदव्ययकृत्वा-द्भावार्थकौ। यदा तु कर्तृविवक्षा तदा लडादय इत्यर्थः। ननु अग्रेप्रथमपूर्वपदेषूपपदेषु क्त्वाणमुलौ परत्वादाभीक्ष्ण्येऽपि स्यातामित्यत आह—आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेनेति। व्याख्यानादिति भावः। कर्मण्याक्रोशे। कर्मणीत्युपपदनिर्देशः। आक्रोश इति द्योत्यार्थं इति मत्वा व्याचष्टे—कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये कृञः खमुञिति। स्पष्टत्वात् न व्याख्येयमिति भावः। चौरङ्कारमिति। उपपदसमासे 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इति मुम्। स्वादुमि णमुल्। स्वादुमीत्यर्थग्रहणम्। व्याख्यानात्। तथा च स्वादुपर्याये उपपद इति लभ्यते। 'कर्मण्याक्रोशे' इति पूर्वसूत्रात् कृञ इत्यनुवर्तते न तु खमुञ् अस्वरितत्वात्। ततश्च 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यतः णमुलित्यनुवर्तते, 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति सूत्रं च। तदाह—स्वाद्वर्थेष्वित्यादिना। ननु स्वादुशब्दस्य स्वादावित्येव निर्देश उचित इत्यत आह—स्वादुशब्दस्येति। नन्वत्र खमुञेवानुवर्तताम्। एवं च स्वादुमि मान्तत्वनिपातनमपि न कर्तव्यमित्याशङ्क्य स्त्रियां व्यन्तमुदाहरति—अस्वाद्वीमिति। यवागूमपूपिकामित्यादि विशेष्यम्। अत्र णमुलि विवक्षिते मान्तत्वे निपातिते उदन्तत्वाऽभावात् 'वोतो गुणवचनात्' इति न ङीप्। खमुञि कृते 'अरुर्द्विषद्' इति मुमि तु स्वाद्विङ्कारमित्येव प्रसज्येत। किञ्च व्यन्तस्याऽव्ययत्वात् 'अरुर्द्विषद्' इति मुम् दुर्लभः, तत्र मुम्विधौ 'अनव्ययस्ये'त्यनुवृत्तेः। ततश्च अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते इत्यत्रापि मुम् न स्यात्, खमुञः खित्वस्य चौरङ्कारमित्यत्र सावकाशत्वात्। किञ्च 'च्वौ' इति दीर्घापत्तिः। अतो णमुलि स्वादुशब्दे मान्तत्वनिपातनमिति भावः। स्वादुमित्यर्थग्रहणस्य प्र-

कारम् । सम्पन्नलवणशब्दौ स्वादुपर्यायौ । वाऽसरूपेण क्त्वापि । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते । **३३४८ अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ३।४।२७॥** एषु कृञो णमुल्स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्यैवंभूतश्चेत्कृञ् । व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् । एवङ्कारम् । कथङ्कारम् । इत्थङ्कारम् भुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्त इत्यर्थः । सिद्ध-इति किम् । शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते । **३३४९ यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ३।४।२८॥** कृञः सिद्धाऽप्रयोग इत्येव, असूयया प्रतिवचने । यथाकारमहं भोक्ष्ये, तथाकारं भोक्ष्ये, किं तवानेन । **३३५० कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ३।४।२९॥** कर्मण्युपपदे णमुल्स्यात् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं

योजनमाह—सम्पन्नकारमिति । अत्र 'अस्य च्वौ' इति ईत्वाऽभावोऽपि मान्तत्वनिपातनस्य फलं बोध्यम् । स्वादुपर्यायाविति । वृत्त्यादिग्रन्थेषु तथा दर्शनादिति भावः । वाऽसरूपेण क्त्वापीति । यद्यपि 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः प्रागेव वाऽसरूपविधिरिति भाष्ये स्थितम् । तथापि तत्रैव भाष्ये 'क्त्वायां वावचनम्' इति क्त्वाप्रत्ययविषये वाऽसरूपविधिप्रवृत्तेर्विशिष्य वचनादिह क्त्वापि भवतीत्यर्थः । 'वाऽसरूपविधिः स्त्रियामित्यधिकारात् प्रागूर्ध्वं च भवती'ति पक्षान्तरमपि तत्रैव भाष्ये स्थितम् । तत्पक्षे क्त्वायां वाऽसरूपप्रवृत्तिर्निर्बाधेत्यास्तां तावत् । अन्यथैवम् । अन्यथा, एवम्, कथम्, इत्थम्, एषामव्ययानां द्वन्द्वात्सप्तमीबहुवचनम् । सिद्धः अप्रयोगः प्रयोगाभावः यस्य कृञः स सिद्धाऽप्रयोग इति विग्रहः । तदाह—एषु कृञ इत्यादि । ननु कृञः अप्रयोगे कथं तदर्थावगतिः । अर्थाऽवगत्यभावे तत्प्रयोगो वा किमर्थं इत्यत आह—व्यर्थत्वादिति । निष्फलत्वादिति भावः । अर्थस्याऽविवक्षितत्वेऽपि णमुल्प्रत्ययसाधुत्वार्थं तत्प्रयोग इति भावः । तदेव दर्शयति—इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थ इति । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यसम्भवान्नानुवर्तते इति भावः । सिद्धेति किमिति । सिद्धाऽप्रयोगश्चेदिति किमर्थमित्यर्थः । भाष्ये 'अन्यथा कृत्वा चोदित'मिति प्रयोगात् समानकर्तृकत्वाऽभावेऽपि क्त्वाप्रत्ययो बोध्यः । यथातथयोः । इत्येवेति । यथा तथा अनयोरुपपदयोः कृञः णमुल् स्यात्सिद्धाऽप्रयोगश्चेत् कृञिति फलितम् । असूयया प्रतिवचनमिति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । तदाह—असूययेति । कर्मणि दृशिविदोः । कर्मणीति नाऽर्थनिर्देश इत्याह—कर्मण्युपपदे इति । कर्मण्युपपदे तदर्थस्य धात्वर्थं प्रति कर्मभूतस्य साकल्ये गम्ये दृशिविदिभ्यां णमुल् इति फलितम् । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यनुवर्तत एव । वरयतीति । 'वर ईप्सायाम्' चुरादौ कथादिरदन्तः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः । विदि विवृणोति—जानाति लभते विचारयति वेति । "सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्त्ते विचारणे । विन्दते वि-

सर्वं भोजयतीत्यर्थः । **३३५१ यावति विन्दजीवोः ३।४।३०॥** यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीयते । **३३५२ चर्मोदरयोः पूरेः ३।४।३१॥** कर्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते । **३३५३ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ३।४।३२॥** कर्मण्युपपदे पूरेर्णमुल्स्यादूकारलोपश्च वा, समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । अस्य इति किम् । उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाविलप्रम् । **३३५४ चेले क्नोपेः ३।४।३३॥** चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्नोपेर्णमुल्स्याद्वर्षप्रमाणे । चेलक्नोपं (शब्दायन्) वृष्टो देवः । वस्त्रक्नोपम् । वसनक्नोपम् । (यथा वर्षणे वस्त्रम् शब्दायते तथाऽवर्षदित्यर्थः) । **३३५५ निमूलसमूलयोः कषः ३।४।३४॥** कर्मणीत्येव । कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र प्रकरणे पूर्वकाले इति न सम्बध्यते । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसम्बन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः । **३३५६ शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ३।४।३५॥** एषु कर्मसु पिषेर्णमुल् । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषम् । रूक्षपेषम् । **३३५७ समूलाऽकृत-**

न्दति प्राप्तौ स्यन्लुकुरनमृशेष्विदं क्रमात्" इति प्रागुक्तम् । तत्र सत्तार्थकस्य विदेरिह न ग्रहणम् अकर्मकत्वादिति भावः । यावति विन्दजीवोः । यावच्छब्दे उपपदे विन्दतेः जीवतेश्च णमुलित्यर्थः । इह पूर्वकाल इति न सम्बध्यते, अयोग्यत्वात् अप्रतीतेश्च । एवमन्यत्रापि । यावज्जीवमधीते । यावन्तं कालं जीवति तावन्तं कालमधीते इत्यर्थः । 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति कर्मत्वात् यावच्छब्दाद्द्वितीया । चर्मोदरयोः पूरेः । चर्मणि उदरे च कर्मण्युपपदे पूरयतेर्णमुलित्यर्थः । चर्मपूरं स्तृणातीति । चर्म पूरयन् छादयतीत्यर्थः । गोष्पदप्रमिति । पूरेर्णमुलि णिलोपे ऊलोपपक्षे च रूपम् । अत्र वृष्टेर्गोष्पदपूरणक्षमत्वादल्पत्वं गम्यते । अस्येति किमिति । पूरेरित्यर्थकम् 'अस्येति' किमर्थमित्यर्थः । मूषिकाविलप्रमिति । 'अस्येत्यनुक्तौ उपपदेऽपि ऊकारस्य लोपः स्यादिति भावः । चेले क्नोपेः । चेल इत्यर्थग्रहणम्, व्याख्यानादिति भावः । 'क्नूयी शब्दे' इति भ्वादौ । तदाह—चेलक्नोपमिति । क्नोपशब्दार्थं स्फोरयति—शब्दायन्निति । वर्षप्रमाणं स्फोरयितुमाह—यथा वर्षण इति । निमूलसमूलयोः कषः । निमूले समूले च कर्मण्युपपदे कषेर्णमुलित्यर्थः । वक्ष्यतीति । 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति णमुल्प्रकृतेरनुप्रयोगं वक्ष्यतीत्यर्थः । न सम्बध्यते इति । अयोग्यत्वादप्रतीतेश्च इति भावः । णमुल्प्रकृतेरनुप्रयुज्यमानधातोश्च पौनरुक्त्यं परिहरति—एकस्यापीति । निमूलसमूलकषणापेक्षया केवलकषणमन्यत् । यथा इन्द्रो महेन्द्र इति भावः । तेन सामान्येति । निमूलसमूलकषणात्मकं कषणमिति बोधः । यथा महादेवो देव इत्या-

जीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ३।४।३६ ॥ कर्मणीत्येव। समूलघातं हन्ति। अकृतकारं करोति। जीवग्राहं गृह्णाति। जीवतीति जीवः। इगुपधलक्षणः कः। जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः। **३३५८ करणे हनः ३।४।३७॥** पादघातं हन्ति। पादेन हन्तीत्यर्थः। यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्यसमासार्थोऽयं योगः। भिन्नधातुसम्बन्धे तु 'हिंसार्थानां च—' (सू ३३६९) इति वक्ष्यते। **३३५९ स्नेहने पिषः ३।४।३८ ॥** स्निह्यते येन तस्मिन्करणे पिषेर्णमुल्। उदपेषं पिनष्टि। उदकेन पिनष्टीत्यर्थः। **३३६० हस्ते वर्तिग्रहोः ३।४।३९॥** हस्तार्थे करणे। हस्तवर्तं वर्तयति। करवर्तम्। हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः। हस्तग्राहं गृह्णाति। करग्राहम्। पाणिग्राहम्। **३३६१ स्वे पुषः ३।४।४०॥** करण इत्येव। स्व इत्यर्थग्रहणम्। तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमुल्। स्वपोषं पुष्णाति।

दाविति भावः। शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः। कर्मस्विति। 'उपपदेष्वि'ति शेषः। अत्र पिषधातोरनुप्रयोगः। समूलाकृत। समूल, अकृत, जीव एषां द्वन्द्वः। कर्मणीत्येव। समूलादिषु कर्मसूपपदेषु हन् कृञ् ग्रह् एभ्यो णमुलित्यर्थः। यथासङ्ख्यमत्रेष्यते। जीवशब्दस्य भावघजन्तत्वे प्राणधारणं गृह्णातीत्याश्रयणे हन्तीत्यर्थः स्यात्, न तु जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः स्यादित्यत आह—जीवतीति। जीव इति। ननु 'अकर्तरि च कारके' इति पर्युदासात् कथं कर्तरि घञित्यत आह—इगुपधेति। करणे हनः। ननु 'हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्' इत्यनुपदं वक्ष्यमाणसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—यथाविधीत्यादि। कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगसिद्ध्यर्थः सन् 'उपपदमतिङ्' इति नित्यसमासार्थोऽयमारम्भ इत्यर्थः। अनुप्रयोगार्थो, नित्यसमासार्थश्चेति यावत्। 'हिंसार्थानां चे'ति सूत्रं च कषादिबहिर्भूतं, तस्यात्र प्रवृत्तौ तु अनुप्रयोगो न स्यात्। किञ्च 'हिंसार्थानां च' इति सूत्रम् 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्युत्तरं पठितम्। तस्याऽत्र प्रवृत्तौ 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति वैकल्पिक उपपदसमासः स्यादिति भावः। भाष्ये तु अहिंसार्थं, नित्यसमासार्थं चेति स्थितम्। तर्हि 'हिंसार्थानां चे'त्यस्य को विषय इत्यत आह—भिन्नेति। णमुल्प्रकृतिभूतहनधात्वपेक्षया धात्वन्तरयोगे तु 'दण्डोपघातं गाः कालयति दण्डेनोपघातमित्यत्र 'हिंसार्थानां च' इत्यस्य प्रवृत्तिर्वक्ष्यते इत्यर्थः। स्नेहने पिषः। उदपेषमिति। 'पेषंवासवाहनधिषु च' इति उदकशब्दस्य उदादेशः। हस्ते वर्तिग्रहोः। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। हस्त इत्यर्थग्रहणम्, व्याख्यानात्। तथा च हस्तार्थक इति लभ्यते, करण इत्यनुवर्तते, तदाह—हस्तार्थे करणे इति। करणकारकीभूतहस्तपर्याये उपपदे ण्यन्तवृतुधातोर्ग्रहधातोश्च णमुलित्यर्थः। स्वे पुषः। अर्थग्रहणमिति। व्याख्यानादिति भावः। तेनेति। स्वरूपे स्वशब्दे, स्वपर्याये धनादिशब्दे, स्वविशेषेषु स्वविशेषवाचिगवादिशब्देषु चोपपदेषु णमुलित्यर्थः। एतच्च 'स्वं रूपम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तत्र स्वशब्दे उपपदे उदाहरति—स्वपोषमिति। ध-

धनपोषम् । गोपोषम् । ३३६२ अधिकरणे बन्धः ३।४।४१॥ चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः । ३३६३ संज्ञायाम् ३।४।४२॥ बध्नातेर्णमुल्स-ञ्ज्ञायाम् । क्रौञ्चबन्धं बद्धः । मयूरिकाबन्धम् । अट्टालिकाबन्धम् । बन्धविशे-षाणां सञ्ज्ञा एताः । ३३६४ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ३।४।४३॥ जीव-नाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषो वहती-त्यर्थः । ३३६५ ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ३।४।४४॥ ऊर्ध्वे कर्तरि । ऊर्ध्वशोषं शुष्य-ति । वृक्षादिरूर्ध्व एव तिष्ठञ्छुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटा-दिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः । ३३६६ उपमाने कर्मणि च ३।४।४५॥ चात्कर्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् । घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजक-नाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः । ३३६७ कषादिषु यथाविध्यनुप्र-योगः ३।४।४६॥ यस्माण्णमुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् । ३३६८ उपदंशस्तृतीयायाम् ३।४।४७॥ इतः प्रभृति पूर्वकाल इति सम्ब-ध्यते । 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' (सू ७८४) इति वा समासः । मूलकोप-दंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । दश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वात्तृती-या । यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दः सम्बन्धस्तथाप्यार्थोऽस्त्येव, कर्मत्वात् । एता-

---

नेन पुरणातीत्यर्थः । पर्याये उपपदे उदाहरति—धनपोषमिति । स्वविशेष उपपदे उदाहरति—गोपोषमिति । अधिकरणे । अधिकरणे उपपदे बन्धधातोर्णमुलित्यर्थः । संज्ञायाम् । अनधिकरणार्थं आरम्भः । कर्त्रोः । 'नशिवहोः' इति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । कर्तरि जीवे उपपदे नशेः, कर्तरि पुरुषे उपपदे वहधातोर्णमुलित्यर्थः । ऊर्ध्वे शुषि । ऊर्ध्वे कर्तरीति । उपपदे शुषेः पूरेश्च णमुलिति शेषः । उपमाने । चात्कर्तरीति । कर्मणि कर्तरि च उपमाने उपपदे धातोर्णमुलित्यर्थः । कषादिषु । यस्मादिति । धातो-रिति शेषः । णमुलुक्त इति । 'निमूलसमूलयोः कषः' इत्यारभ्य 'उपमाने कर्मणि च' इत्यन्तैः सूत्रैरिति शेषः । तथैवोदाहृतमिति । 'निमूलकाषं कषतीत्यादौ'ति शेषः । एवं च पृथगिह नोदाहर्तव्यमिति भावः । उपदंशस्तृतीयायाम् । सम्बध्यते इति । 'मण्डूक-प्लुत्ये'ति शेषः । तृतीयाऽन्ते उपपदे उपपूर्वाद्दंशधातोर्णमुल् समानकर्तृकयोः पूर्व-काले इत्यर्थः । नित्यमुपपदसमासमाशङ्क्य आह—तृतीयाप्रभृतीनीति । ननु 'मूलकेनो-पदंशं भुङ्क्ते' इत्यत्र मूलकस्य उपदंशनं प्रति कर्मत्वात् कथं मूलकात् तृतीया, कथं वा उपदंशात् णमुल् इत्यत आह—दश्यमानस्येत्यादि । प्रधानक्रियानुरोधात् परत्वा-च्चेति भावः । ननु मूलकस्य भुजिक्रियां प्रति करणत्वे उपदंशनेन असामर्थ्यात्स-मासानुपपत्तिरिति शङ्कते—यद्यपीति । उपदंशिना सह मूलकस्य कर्मत्वेनान्वयः शब्द-गम्यो न भवति । तस्य भुजिक्रियां प्रति करणत्वेनान्वयस्योक्तत्वादित्याक्षेपः । समा-

त्तैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च । 'तृतीयाया'मिति वचनसामर्थ्यात् । (ततश्चा-यमर्थः । मूलकेन भुङ्क्ते इति शाब्दान्वये किं कृत्वेत्याकाङ्क्षया उपदश्येति तदेव कर्मत्वेनान्वेति)। **३३६९ हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ३।४।४८॥** तृतीयान्त उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्धिंसार्थात् णमुल्स्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । समानकर्मकाणाम् इति किम् । दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति । **३३७० सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ३।४।४९॥** उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल्स्यात् । पार्श्वोपपीडं शेते, पार्श्वयोरुपपीडम् , पार्श्वाभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं गाः स्थापयति । व्रजेन व्रजे उपरोधं वा। पाण्युपकर्षं धानाः सङ्गृह्णाति । पाणावुपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् । **३३७१ समासत्तौ ३।४।५०॥** तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल्स्यात्सन्निकर्षे गम्यमाने । केशग्राहं युध्यन्ते (युद्धसंरम्भात्)। केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम् । हस्तेन

धत्ते—तथापीति । भुजिक्रियां प्रति शाब्दमर्यादया करणत्वेनान्वितस्यापि मूलकस्यो-पदंशनं प्रति आर्थिकः कर्मत्वान्वयोऽस्त्येव । मूलकस्योपदंशनं प्रति वस्तुतः कर्म-त्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । नन्वार्थिककर्मत्वान्वयमादाय कथं तृतीया, कथं वा णमुल्, कथं वा समास इत्यत आह—एतावतैवेति । कुत एतदित्यत आह—तृतीयायामिति । वचनसामर्थ्यादिति । यदि तृतीयान्ते शब्दान्वय एवात्र विवक्ष्यते, तदा करण इत्येवा-वक्ष्यत् 'करणे हनः' इतिवदिति भावः । मूलकस्य भुजिक्रियां प्रति करणत्वान्वयः शाब्दः । उपदंशे कर्मत्वान्वयः आर्थिकः इत्येतदुपपादयति—ततश्चायमर्थ इति । 'मूल-केन भुङ्क्ते' इत्यन्वयः शाब्दः । प्रधानक्रियानुरोधात्परत्वाच्च तृतीयाविभक्तेः प्रवृत्ते-रिति भावः । किं कृत्वेति । किं कृत्वा मूलकेन भुङ्क्ते इत्याकाङ्क्षायां उपदश्येत्यन्वे-तीत्यर्थः । तदेवेति । किमुपदश्येत्याकाङ्क्षायां तदेव मूलकमर्थात् कर्मत्वेनान्वेतीत्यर्थः। हिंसार्थानां च । दण्डोपघातं गाः कालयतीति । 'कल विक्षेपे' चुरादिः । तत्रानुप्रयुज्यमा-नकालयतेरुपहन्तेश्च गावः कर्म । अतः समानकर्मकत्वमुपहन्तेरिति भावः । दण्डेनो-पघातमिति । 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्या'मिति उपपदसमासविकल्प इति भावः । दण्डताडमिति । 'तड आघाते' चुरादिः । सप्तम्यां चोपपीड । चात्तृतीयायामिति समुच्चीयते । 'कृष विलेखने' इति धातोः शपि कृतलघूपधगुणस्य कर्षेति निर्देशः । अतस्तौ-दादिकस्य निरासः । पीड, रुध, कर्ष, एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे प्रथमा । पुंस्त्व-म्वार्षम् । उपपूर्वः पीडरुधकर्षः इति मध्यमपदलोपिसमासः। तदाह—उपपूर्वेभ्य इति। 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति उपपदसमासविकल्पं मत्वा आह—पार्श्वयोरुप-पीडमिति । तौदादिकात्तु कृषेः क्त्वाप्रत्यय एव न तु णमुल् । क्षेत्रे उपकृष्य बीजा-न्यावपति । हलेनोपकृष्येति । यद्यपि तौदादिकोऽपि विलेखनार्थक एव । तथापि क्षेत्रविषयविलेखन एव तस्य प्रवृत्तेरित्याहुः । समासत्तौ । 'समासत्तिपदं' विवृणोति-

गृहीत्वा । ३३७२ प्रमाणे च ३।४।५१॥ तृतीयासप्तम्योरित्येव । द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति । द्व्यङ्गुलेन द्व्यङ्गुले वोत्कर्षम् । ३३७३ अपादाने परीप्सायाम् ३।४।५२॥ परीप्सा त्वरा । शय्योत्थायं धावति । एवं नाम त्वरते यदवश्यकर्तव्यमपि नापेक्षते । शय्योत्थानमात्रमपेक्षते । ३३७४ द्वितीयायां च ३।४।५३॥ परीप्सायामित्येव । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । लोष्टग्राहम् । ३३७५ अपगुरो णमुलि ६।१।५३॥ 'गुरी उद्यमने' इत्यस्यैचो वा आत्स्याण्णमुलि । अस्यपगारं युध्यन्ते । अस्यपगोरम् । ३३७६ स्वाङ्गेऽध्रुवे ३।४।५४॥ द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् । भ्रूविक्षेपं कथयति । भ्रुवं विक्षेपं । अध्रुवे किम् । शिर उत्क्षिप्य । येनाङ्गेन विना न जीवनं तद्ध्रुवम् । ३३७७ परिक्लिश्यमाने च ३।४।५५॥ सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल्स्यात् । उरःप्रतिपेषं युध्यन्ते । कृत्स्नमुरः पीडयन्त इत्यर्थः । 'उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः' । ध्रुवार्थमिदम् । ३३७८ विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ३।४।५६॥ द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल्स्याद्व्याप्यमाने, आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा । 'नित्यवीप्सयोः' (सू

सन्निकर्षे गम्यमाने इति । संनिकर्षोऽव्यवधानेन संयोगः । केशग्राहमिति । सन्निकर्षपरमेतत् । अत्यन्तं संनिहिता युध्यन्ते इत्यर्थः । तदाह—बद्धसंरम्भादिति । युद्धातिशयवशाद्योद्धारः परस्परं अत्यन्तं संनिहिता भवन्तीत्यर्थः । प्रमाणे च । इत्येवेति । तृतीयान्ते सप्तम्यन्ते चोपपदे धातोर्णमुल् स्यात् प्रमाणे गम्ये इत्यर्थः । इस्वः खण्डः खण्डिका । द्व्यङ्गुलेनेति । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' इति टजिति भावः । अपादाने । अपादाने उपपदे धातोर्णमुल् स्यात् परीप्सायां गम्यमानायामित्यर्थः । त्वरां दर्शयितुमाह—एवं नामेत्यादि । द्वितीयायां च । द्वितीयान्ते उपपदे धातोर्णमुलित्यर्थः । स्वाङ्गेऽध्रुवे । 'अध्रुवे' इति छेद इति मत्वा आह—अध्रुव इति । ननु 'शिर उत्क्षिप्ये'ति कथं प्रत्युदाहरणम् । शिरसोऽपि अध्रुवत्वादित्यत आह—येनाङ्गेनेति । परिक्लि । उरोविदारमिति । कृत्स्नमुर इत्यर्थः । प्रतिचस्कर इति । 'कॄ विक्षेपे' प्रतिपूर्वात्कर्मणि लिट् । 'सुट्कात्पूर्वः' इति 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति चानुवृत्तौ 'किरतौ लवने' 'हिंसायां प्रतेश्च' इति सुट् । नखैः प्रतिचिक्षिपेइत्यर्थः । ननु 'उरःप्रतिपेषं'मित्यादौ स्वाङ्गत्वादेव पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमित्यत आह—ध्रुवार्थमिति । उरो विना जीवनाऽभावात् उरः ध्रुवमिति भावः । विशिपति । गेहादिद्रव्याणामिति । तथा च 'गेहानुप्रवेशमास्ते' इत्यत्र सर्वाणि गेहान्यनुप्रविश्येति पुनःपुनर्गेहमनुप्रविश्येति वा अर्थः । उभयथापि न द्वित्वमित्याह—

२१४०) इति द्वित्वं तु न भवति। समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात्। यद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुलुक्त एव, तथापि असति ह्यासेवार्थकणमुलि आभीक्ष्ण्यणमुलः 'तृतीयाप्रभृतीनि' इत्यत्र सङ्ग्रहाभावात् उपपदसंज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विधिः। गेहानुप्रवेशमास्ते। गेहंगेहमनुप्रवेशम्। गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम्। एवं गेहानुप्रपातम्। गेहानुप्रपादम्। गेहानुस्कन्दम्। असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण द्वित्वम्। **३३७९ अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु ३।४।५७॥** क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियाऽन्तरः। तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषूपपदेषु णमुल्स्यात्। द्व्यहात्यासं गाः पाययति। द्व्यहमत्यासम्। द्व्यहतर्षम्। द्व्यहं तर्षम्। अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते। अद्य पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः। **३३८० नाम्न्यादिशिग्रहोः ३।४।५८॥** द्वितीयायामित्येव। नामादेशमाचष्टे। नामग्राहमाह्वयति। **३३८१ अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ३।४।५९॥** अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य च नीचैः कथनम्। उच्चैःकृत्य, उच्चैःकृत्वा, उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे। नीचैःकृत्य, नीचैःकृत्वा, नीचैः-

नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं तु न भवतीति। कुत इत्यत आह—समासेनैवेति। ननु समासेन कथमिह कथनं व्याप्त्यासेवयोरित्यत आह—स्वभावत इति। ननु 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् इह आसेवाग्रहणं व्यर्थम्। न च क्त्वानिवृत्तिः फलमिति शङ्क्यम्। क्त्वाप्रत्ययस्यापि पक्षे इष्टत्वादिति शङ्कते—यद्यपीति। समाधत्ते-तथापीति। द्वितीयान्तस्योपपदसंज्ञार्थमित्यर्थः। नन्विह आसेवाग्रहणाऽभावे 'तत्रोपपद'मिति उपपदसंज्ञा कुतो नेत्यत आह—असति हीति। यद्यप्यासेवायां णमुल्विध्यभावेऽपि 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इति णमुल् सिध्यति, तथापि 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च, इति सूत्रे द्वितीयान्तस्य सप्तम्या निर्देशेन ग्रहणाऽभावादुपपदसंज्ञा न स्यात्। ततश्च 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति उपपदसमासविकल्पो न स्यादिति भावः। असमासेत्विति। व्याप्तौ णमुलि गेहस्य व्याप्यमानत्वात् द्वित्वम्। आसेवायां णमुलि तु णमुलन्तस्य द्वित्वम्। क्रियापौनःपुन्यस्यैव आसेवात्वादिति भावः। अस्यतितृषोः। द्व्यहात्यासमिति। द्व्यहमतिक्रम्येत्यर्थः। अतिपूर्वादस्यतेर्णमुल्। द्व्यहतर्षमिति। द्व्यहं तृष्णावतीः कृत्वेत्यर्थः। नाम्न्यादिशिग्रहोः। नाम्नि आदिशिग्रहोरिति च्छेदः। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। द्वितीयान्ते नामन्शब्दे उपपदे आङ्पूर्वकदिशेः ग्रहधातोश्च णमुलित्यर्थः। अव्ययेऽयथाभि। अप्रियस्य नीचैः कथनं, प्रियस्योच्चैः कथनं च अभिप्रेतम् इष्टम्, तद्विपरीतम् अनभिप्रेतम्। तदाह—अयथाभिप्रेताख्यानं नामेत्यादि। 'तृतीया-

कारं प्रियं ब्रूते । **३३८२ तिर्यच्यपवर्गे ३।४।६०॥** तिर्यक्छब्द उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यायाम् । तिर्यक्कृत्य गतः । तिर्यक्कारम् । समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गे किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः । **३३८३ स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ३।४।६१॥** मुखतःकृत्य गतः, मुखतः कृत्वा, मुखतःकारम् । मुखतो भूय, मुखतो भूत्वा, मुखतो भावम् । **३३८४ नाधाऽर्थप्रत्यये च्व्यर्थे ३।४।६२॥** नाधार्थप्रत्ययान्ते च्व्यर्थविषये उपपदे कृभुवोः क्त्वाणमु लौ स्तः । अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य, नानाकृत्वा, नानाकारम् । विनाकृत्य, विनाकृत्वा, विनाकारम् । नानाभूय, नानाभूत्वा, नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय, एकधाभूत्वा, एकधाभावम् । एकधाकृत्य, एकधाकृत्वा, एकधाकारम् । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिरुक्कृत्वा । पृथग्भूत्वा । **३३८५ तूष्णीमि भुवः ३।४।६३॥** तूष्णींशब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः । तूष्णींभूय । तूष्णींभूत्वा । तूष्णींभावम् । भूग्रहणं कृञो निवृत्त्यर्थम् । **३३८६ अन्वच्यानुलोम्ये ३।४।६४॥** अन्वक्छब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्त आनुकूल्ये गम्यमाने । अन्वग्भूय आस्ते । अन्वग्भूत्वा, अन्वग्भावम् । अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वाऽनुकूलो भूत्वा आस्त

प्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति समासविकल्पं मत्वा आह—उच्चैःकृत्य उच्चैः कृत्वेति । समासपक्षे ल्यबिति भावः । उच्चैःकारमिति । अत्र समासतदभावयोर्नास्ति विशेषः । स्वरे तु विशेषः । तिर्यच्यपवर्गे । 'तिरश्चीति भवितव्यम् सौत्रो निर्देश' इति भाष्यम् । 'अपवर्ग' इत्यस्य विवरणम्—समाप्ताविति । स्वाङ्गे तस्प्रत्यये । पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनम् । तस् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः । तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे कृञो भुवश्च क्त्वाणमुलावित्यर्थः । इह न यथासङ्ख्यं व्याख्यानात् । नाधार्थ । 'विनञ्भ्यां नानाञौ नसह'इति सूत्रे असहत्वे विनञ्भ्यां नाप्रत्ययो विहितः । 'सङ्ख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययो विहितः । तस्य अर्थ इव अर्थो यस्य सः धाऽर्थः । नाप्रत्ययो, धार्थश्च प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः । तदाह—नाधार्थप्रत्ययान्ते इति । नाप्रत्ययान्ते धार्थप्रत्ययान्ते उपपदे इत्यर्थः । अर्थग्रहणं धाप्रत्ययमात्रेऽन्वेति । तेन धमुञोऽपि ग्रहणं लभ्यते । नाप्रत्यये त्वर्थग्रहणं नान्वेति, नाप्रत्ययान्ते धार्थप्रत्ययान्ते च्व्यन्तविषये उपपदे इत्यर्थः। अत एव भाष्ये अर्थग्रहणं किम् द्विधाकृत्य द्वेधंकृत्येत्येवोक्तम्। तूष्णीमि भुवः। ननु 'स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः' इत्यतः अनुवृत्त्यैव सिद्धे भूग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—कृञो निवृत्त्यर्थमिति । अन्वच्यानुलोम्ये । 'अनूचीत्येव वक्तुमुचितं सौत्रोऽयं निर्देशः । तिर्यच्यपवर्गे इतिवत् । आनुलोम्यम् आनुकूल्यम् । पृष्ठतो भूत्वेति । 'अग्निप्रथमाः प्रतिपद्य-

इत्यर्थः । आनुलोम्ये किम् । अन्वग्भूत्वा तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ।

इत्युत्तरकृदन्तप्रकरणम् ।

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥
भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।
प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धं समाप्तम् ॥

न्ते अन्वगध्वर्युः" इत्यादौ अन्वक्छब्दस्य पृष्ठभागे प्रसिद्धेरिति भावः ।

इत्युत्तरकृदन्तप्रकरणम् ।

इति श्रीमत्सन्ततसन्तन्यमानश्येनकूर्मषोडशाररथचक्राकारादिबहुगुणविराजमानप्रौढाऽपरिमितमहाध्वरस्य श्रीशाहजी शरभजी तुक्कोजी भोसल-चोलमहीमहेन्द्राऽऽमात्यधुरन्धरस्य श्रीमत आनन्दरायविद्वत्सार्वभौमस्याध्वर्युणा, पञ्चपुरुषीपोष्येण, बाल्य एव तद्दयानिर्वर्तिताऽपरिमिताऽग्निविजृम्भितवाजपेयसर्वपृष्ठाप्तोर्यामप्रमुखमखसन्तर्पितशतमखप्रमुखबर्हिर्मुखेन, पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणाऽग्रजन्मविश्वेश्वरवाजपेययाजितो लब्धविद्यावैशद्येन अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तिनिर्माणप्रकटितसर्वतन्त्रस्वातन्त्र्येण, बौधायनापस्तम्बसत्याषाढभारद्वाजकात्यायनाश्वलायनद्राह्यायणादिकल्पसूत्रतद्भाष्यपारीणमहादेववाजपेययाजिसुतेन अन्नपूर्णाम्बागर्भजातेन वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायाम् उत्तरार्धं सम्पूर्णम्

बालमनोरमा सम्पूर्णा ।

श्रीजयकृष्णकृत–सुबोधिनीव्याख्यासंवलिता

वैदिकी-प्रक्रिया ॥ २७ ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीगणाधीशाय नमः ।

सिन्दूरेण विराजितं त्रिनयनं दिक्सङ्ख्यदोर्भिर्युतं
भक्तानुग्रहकारकं प्रमदयाऽऽश्लिष्टं सदानन्दनम् ।
अष्टाविंशतिवर्णकैश्च सततं यं चिन्तयन्ते जना-
स्तं देवं गणपं स्मरामि सततं चन्द्रार्धचूडं विभुम् ॥ १ ॥

यस्तर्कादिसमस्ततन्त्रकमलव्रातप्रसादेष्विव
प्रत्यक्षप्रमितः परः किरणवानन्वर्थगोवर्धनः ।
सोऽयं पण्डितमण्डलोद्भटरटद्वादीन्द्रवृन्दाग्रणीः
श्रीरामाऽङ्घ्रिनिषेवकः समजनि श्रीमौनिगोवर्द्धनः ॥ २ ॥

रघुनाथपदारविन्दसेवावशतस्तस्य बभूव नन्दनः ।
रघुनाथ इतीडयनामगम्यो रघुनाथाङ्घ्रिनिषेवकः सुधीः ॥ ३ ॥

बभूवुस्तस्य चत्वारस्तनयाः सुनया बुधाः ।
महादेवाभिधः श्रेष्ठो महाभाष्यसुभाषितः ॥ ४ ॥

रामकृष्णो द्वितीयोऽसौ रामकृष्णाऽङ्घ्रिसेवकः ।
तृतीयो जयकृष्णोऽस्मि श्रीकृष्णो नाम सूद्भवः ॥ ५ ॥

श्रीमत्सिद्धान्तकौमुद्याः स्वरवैदिकखण्डयोः ।
नत्वा मुनित्रय हृद्यां टीकां कुर्व सुबोधिनीम् ॥ ६ ॥

सुशब्दव्रातश्रीकुमुदवनविद्योतनकरी
सदा सद्व्युत्पत्ति प्रसरणपरानन्दनकरी ।
कुशब्दध्वान्तस्य प्रसभमभिविध्वंसनकरी
कृतिर्भूयादेषा बुधजनमनःप्राङ्गणचरी ॥ ७ ॥

इयता प्रबन्धेन लौकिकेषु शब्देष्वन्वाख्यातेष्वपि वैदिकान्वाख्यानमवशिष्यते । न चेदमप्रयोजनम् । 'रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्' इति वदता भाष्यकारेण वेद-

३३८७ छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् १।२।६१॥ द्वयोरेकवचनं वा स्यात्। पुनर्वसु नक्षत्रं, पुनर्वसू वा। लोके तु द्विवचनमेव। **३३८८ विशाखयोश्च १।२।६२॥** प्राग्वत्। विशाखा नक्षत्रम्। विशाखे वा। **३३८९ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा १।४।९॥** षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात्। क्षेत्रस्य पतिना वयम्। इह वेति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते। सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः। तेन 'बहुलं छन्दसि' (सू०३४०१) इत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः। 'यचि भम्' (२३१)। **नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्** (वा० १०५८)। नभसा तुल्यं नभस्वत्। भत्वाद्रुत्वाभावः। अङ्गिरस्वदङ्गिरः। मनुष्यदग्ने। (उ०)

रक्षाया व्याकरणारम्भस्य प्रयोजनत्वेन मुख्यतयाऽभिधानात्। 'ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चे'ति वेदार्थज्ञानोपायतया वेदाङ्गत्वेनैव व्याकरणाध्ययनविधानाच्च। नन्वेवमपि वैदिकशब्दानां लौकिकशब्दाऽभिन्नत्वात्तदनुशासनेनैव सिद्धे किमर्थन्तेषामनुशासनमिति चेन्न। लौकिकशब्देभ्यो भिन्ना अपि वैदिकशब्दाः सन्ति। तद्यथा 'त्मना देवेषु' 'मध्वा जभार' 'गृभ्णामि ते' इत्यादयो वेदे दृश्यन्ते। लोके तु 'आत्मना' 'जहार' 'गृह्णामी'त्यादयः। अत एव भाष्यकारो लौकिकेभ्यो वैदिकान्भेदेन व्यपदिशति—'अथ शब्दानुशासनं, केषां शब्दानां ? लौकिकनां वैदिकानां चेति' इति। तेषामन्वाख्यानमावश्यकमिति मनसि विभाव्याऽऽह—छन्दसीत्यादि। पुनर्वसुशब्देनोद्भूतावयवस्य ज्योतिःसमुदायस्याभिधानाद्द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते एकवचनं विधीयते। तदाह—द्वयोरित्यादि। वा स्यादिति। द्वयोरेकवचनं वा स्यादिति 'जात्याख्यायाम्' इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तनात्। लोके त्विति। 'गां गताविव दिवः पुनर्वसू'इत्यादौ। विशाखयोः। प्राग्वदिति। द्वयोरेकवचनं वा स्यादित्यर्थः। विशाखेति। अमरस्तु 'राधा विशाखेति' प्रयुञ्जानो द्विवचननियमं नेच्छति। सूत्रं तूदासीनम्। षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा। 'पतिः समास एव' इत्यतः पतिरिति वर्तते। 'पतिः समास एव' इति नियमादसमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते—पतिनेति। घित्वात् 'आङो ना' इति नाभावः। षष्ठीति किम्। 'मया पत्या जरदष्टिर्यथासः'। छन्दसीति किम्। ग्रामस्य पत्ये। योगं विभज्येति। 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि' इति उक्त एवार्थः। ततो 'वा छन्दसि' इत्यनुवर्तते। यावदिह शास्त्रे कार्यं, तच्छन्दसि वा भवति। तदाह—नेत्यादिना। नभोऽङ्गिरसिति। नभस् अङ्गिरस् मनुष् एषां वति परे भत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। नभस्वदिति। 'तेन तुल्यम्—' इति वतिः। भत्वफलमाह—रुत्वाऽभाव इति। 'ससजुषोः—' इति प्राप्तस्य। तत्र हि पदस्येत्यनुवर्तते। अङ्गिरसा तुल्यमङ्गिरस्वत्। अत्रापि देहलीदीपकन्यायेन 'रुत्वाऽभाव' इति सम्बध्यते। मनुष्वदिति। मनुषा तुल्यम्। अत्र भत्वात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षः। पदसञ्ज्ञायां

'जनेरुसिः' इति विहित उसिप्रत्ययो मनेरपि, बाहुलकात् । वृषण्वस्वश्वयोः (वा० १०५९) । वृषन् वर्षुकं वसु यस्य स वृषण्वसुः । वृषा अश्वो यस्यासौ वृषणश्वः । इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्वार्यते । अत एव 'पदान्तस्य' (सू० १९८) इति णत्वनिषेधोऽपि न । 'अल्लोपोऽनः' (सू० २३४) इत्यल्लोपो न । अनङ्गत्वात् । **३३६० अयस्मयादीनि छन्दसि १।४।२०॥** एतानि छन्दसि साधूनि । भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोग्यं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथा च वार्तिकम्–उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति (वा १०६०) । स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्जश्त्वाभावः । जश्त्वविधानार्थायाः पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन बाधात् । नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु । अत्र पदत्वाज्जश्त्वम् । भत्वात्कुत्वाऽभावः । 'ते प्राग्धातोः (सू० २२३०) । **३३६१ छन्दसि परेऽपि १।४।८१॥ ३३६२ व्यवहिताश्च १।४।८२॥** हरिभ्यां याह्योक आ । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि । **३३६३ इन्धिभवतिभ्यां च १।२।६॥** आभ्यां परोऽपि-

---

तु रुत्वं स्यात् न परत्वम् । अपदान्तस्येति वचनात् । बाहुलकादिति । बहूनर्थान् लातीति बहुलम् । 'ला आदाने' अस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः । बहुलस्य भावो बाहुलकम् । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । वृषणित्येतद्वसु, अश्व, एतयोश्च परतो भं स्यात् । 'निपातनान्येतानि छन्दोविषयाणी'ति कैयटः । वृषण्वसुरिति । लोके वृषवसुः । वृषाश्वः । नलोपः प्राप्त इति । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इत्यनेन । अत एवेति । भत्वादेवेत्यर्थः । अनङ्गत्वादिति । 'अल्लोपोऽनः' इत्यत्राऽङ्गस्येत्यधिकारात् । अयस्मयादीनि । आनन्तर्याद्भसञ्ज्ञाद्वारेणैव निपातनं प्राप्तमित्याह—सञ्ज्ञाद्वयमिति । ननु 'अनन्तरस्य–' इति न्यायं बाधित्वोभयसञ्ज्ञाविधाने किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह—तथा च वार्तिकमिति । कुत्वमिति । 'चोः कुः' इत्यनेन । जश्त्वाऽभाव इति । 'झलां जशोऽन्ते' इति प्राप्तस्य । ऋक्वतेति अयस्मयादिषु 'ऋक्वते'त्यादयः समुदाया एव बोध्याः । तेन जश्त्वमस्तु कुत्वं मा भूदिति वैपरीत्यं न प्रसज्येतेति । बोध्यम् । नैनमिति । वाचामिनाः प्रभवस्तेष्वप्येनं विद्वांसं न हिन्वन्ति । विवदितुं न गच्छन्तीत्यर्थः । ते प्रागिति । व्याख्यातम् । अस्यापवादमाह—छन्दसीत्यादि । गत्युपसर्गसञ्ज्ञकाश्छन्दसि परे प्रयोक्तव्याः । अपिशब्दात्पूर्वे । व्यव—। व्यवहिता अपि गत्युपसर्गसंज्ञकाः प्रयोक्तव्याः । सूत्रद्वयस्योदाहरणे आह—हरिभ्यामित्यादि । 'आयाही'ति प्राप्तम् । 'ते प्राग्' इत्यत्र संज्ञानियमपक्षो भाष्ये उक्तः । ते इत्यनेन प्रादीनुपेत्येतत्पर्यन्तान्स्वरूपेण परामृश्य धातोः प्राक् प्रयुक्तानामेषां पूर्वसूत्रैकवाक्यतया संज्ञाविधानात् । अस्मिंश्च पक्षे 'छन्दसि परेऽपि' 'व्यवहिताश्च' इति सूत्रद्वयं च कर्तव्यम् । इन्धि—।

ल्लिट् कित् स्यात्। समीधे दस्युहन्तमम्। पुत्र ईधे अथर्वणः। बभूव। इदं प्रत्याख्यातम्। इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति वा। इति प्रथमोऽध्यायः।

द्वितीयोऽध्यायः।

३३६४ तृतीया च होश्छन्दसि २।३।३। जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्द्वितीया च। यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति। अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते। 'यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येत' इत्यादिप्रयोगदर्शनात्। अग्नये हूयत इति व्युत्पत्तेश्च। यवाग्वाख्य हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः। **३३६५ द्वितीया ब्राह्मणे २।३।६०॥** ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात्। षष्ठ्यपवादः। गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः। **३३६६ चतुर्थ्यर्थे**

इन्धीत्युच्चारणार्थेनेकारेण निर्देशः। 'सुट्तिथोः' इतिवत् न तु 'इक्श्तिपौ–' इति इका, नलोपापत्तेः। 'असंयोगात्–' इत्यतः लिट् किदित्यनुवर्तते। तदाह—लिट् किदिति। ञि इन्धी दीप्तौ, लिटः कित्त्वाद् 'अनिदिताम्–' इति नलोपः। संयोगात्परत्वात्पूर्वेणाऽप्राप्तौ वचनम्। बभूवेति। कित्त्वाद्वृद्ध्यभावे 'भुवो वुक्–' इति वुक्। अत्र पित्त्वात्पूर्वेणाऽप्राप्तौ वचनम्। इदमिति। 'इन्धी'ति सूत्रम्। छन्दोविषयत्वादिति। अयमभिप्रायः—इन्धेर्भाषायाम् 'इजादेश्च–' इत्यामा भाव्यम्। छन्दसि तु 'अमन्त्रे' इति प्रतिषेधाद् यद्यप्याम् नास्ति तथापि 'छन्दस्युभयथा' इति लिटः सार्वधातुकत्वे ङित्वात्समीधे इति नलोपः। श्नमभावस्त्वार्द्धधातुकत्वात्, छन्दसि दृष्टानुविधानात्। वुको नित्यत्वादिति। 'परनित्य–' इति परिभाषया परान्नित्यस्य बलीयस्त्वात्। कृताऽकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्। इति वैदिकीप्रकरणे प्रथमोऽध्यायः।

तृतीया—। 'कर्मणि द्वितीय' इत्यतः कर्मणीति वर्तते। अत्र द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीयां विधीयते, चशब्दात्सापि भवति। तदाह–कर्मणीति। यवाग्वेति। अत्र यवागूशब्दात्तृतीया। अग्नीहोत्रशब्दाच्च द्वितीया। अग्निहोत्रशब्दो हविर्वाचकः। जुहोतिश्च प्रक्षेपणार्थः। यवाग्वभिन्नं हविरग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थः। तदाह–यवाग्वाख्यमित्यादि। भिन्नविभक्त्यवरुद्धत्वेऽपि भिन्नार्थकविभक्त्यनवरुद्धत्वान्नामार्थयोरभेदान्वयः। भाष्ये चैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातम्। अग्निहोत्रशब्दो ह्यग्नावपि वर्तते। 'यस्याग्निहोत्रं प्रज्वलित'मिति दर्शनात्। हूयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेश्च। तद्यदा यवागूशब्दात्तृतीया तदाऽग्निहोत्रशब्दो ह्यग्नौ वर्तते, जुहोतिश्च प्रीणने। यवाग्वा अग्निं प्रीणयतीत्यर्थः। यदा यवागूशब्दात् द्वितीया तदाऽग्निहोत्रशब्दो हविषि वर्तते, जुहोतिश्च प्रक्षेपणे। यवाग्वाख्यं हविर्द्रव्यं प्रक्षिपतीत्यर्थः द्वितीया—।'दिवस्तदर्थस्य' इति वर्तते। तदाह—ब्राह्मणेत्यादि। सोपसर्गस्य च्छन्दसि 'विभाषोपसर्गे' इत्यनेन व्यवस्थितविभाषयाऽपि

बहुलं छन्दसि २।३।६२॥ षष्ठी स्यात्। पुरुषमृगश्चन्द्रमसः। गोधाकालकादार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम्। वनस्पतिभ्य इत्यर्थः। **षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम्** (वा १५०९)। या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः। **३३९७ यजेश्च करणे २।३।६३॥** इह छन्दसि बहुलं षष्ठी। घृतस्य घृतेन वा यजते। **३३९८ बहुलं छन्दसि २।४।३९॥** अदो घस्लादेशः स्यात्। घस्तान्नूनम्। लुङि 'मन्त्रे घस' (सू०२४०२) इति च्लेर्लुक्। अडभावः। सग्धिश्च मे। **३३९९ हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि २।४।२८॥** द्वन्द्वः पूर्ववल्लिङ्गः। हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्तशिशिरौ। अहोरात्रे। 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (सू० २४२३)। **३४०० बहुलं छन्दसि २।४।७३॥** वृत्रं हनति वृत्रहा। अहिः शयत उप पृक्पृथिव्याः। अत्र लुङ् न। अदादिभिन्नेऽपि क्वचिल्लुक्। त्राध्वं नो देवाः। 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' (सू०२४८९)। **३४०१ बहुलं छन्दसि २।४।७६॥** दाति प्रियाणि चिद्वसु।

सिद्धे निरुपसर्गार्थम् आरम्भः। षष्ठ्यपवाद इति। 'दिवस्तदर्थस्य' इति प्राप्तायाः। चतुर्थ्यर्थे। बहुलग्रहणात् 'चन्द्रमसेरुदमी रात्र्यै' इत्यादौ षष्ठ्यभावः। यजेः— यजेर्धातोः करणे कारके छन्दसि विषये बहुलं षष्ठी स्यात्। बहुलम्। 'अदो जग्धिः—' इत्यत अद इति, 'लुङ्सनोः—' इत्यतः घस्ऌ इति च। अदो बहुलं घस्लादेशः स्याच्छन्दसि। घस्तामिति। अदेर्लुङि रूपम्। अडभाव इति। 'बहुलं छन्दसि' 'न माङ्योगे' इत्यनेन। नन्विदं 'लुङ्सनोः—' इत्यनेन सिद्धमित्याशङ्क्योदाहरणान्तरमाह— सग्धिरिति। अदनं ग्धिः। अदेः क्तिनि घस्लादेशे 'घसिभसोर्हलि च' इत्युपधालोपे 'झलो झलि' इति सलोपः। 'झषस्तथोः' इति धत्वम्। धस्य जश्त्वम्। नच जश्त्वे कर्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम्। 'न पदान्त—' इति सूत्रेण जश्त्वे तन्निषेधात्। ततः समानशब्देन समासे कृते 'समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु' इति सूत्रेण समानस्य सः। हेमन्तशिशिरौ— 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति प्राप्तम्। अहोरात्रे इति। अहश्च रात्रिश्चेति द्वन्द्वे कृते 'अहःसर्वैकदेश—' इत्यनेन समासान्तोऽच्। 'यस्येति च' इतीकारलोपः। 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति प्राप्तं पुंस्त्वमतन्त्रम्। 'अहोरात्राणि विदधत्'। छन्दसि किम्। हेमन्तशिशिरे। अहोरात्रौ। यद्यपि पाठक्रमेणेदं 'बहुलं छन्दसि' इति घस्लादेशविधायकसूत्रात्पूर्वं व्याख्यातुं युक्तम् तथापि 'व्यत्ययो बहुलम्' इति वक्ष्यमाणेन लिङ्गव्यत्ययविधायकेन गतार्थमिति ध्वनयितुं तथा न व्याख्यातम्। बहुलं छन्दसि। बहुलं शपो लुक् स्यात्। 'अदिप्रभृतिभ्यः' इत्युक्तं ततो न भवति। तथैवोदाहरति—वृत्रं हनतीत्यादि। हन्ति शेते इति लोके। त्राध्वमिति। त्रैङ् पालने 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्वम्। 'त्रायध्व'मिति लोके। दातीति।

अन्यत्रापि। पूर्णां विवष्टि। ३४०२ मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः २।४।८०॥ एभ्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे। अक्षन्नमीमदन्त हि। घस्लादेशस्य 'गमहन' (सू०२३६३)। इत्युपधालोपे 'शासिवसि' (२४१०)। इति षः। माह्वर्मित्रस्य। धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य। 'नशेर्वा' (सू४३१) इति कुत्वम्। सुरुचो वेन आवः। मा न आधक्। आदित्याकारान्तग्रहणम्। आ प्रा द्यावापृथिवी। परावर्ग्भारभृद्यथा। अक्रन्नुषासः। त्वे रयिं जागृवांसो अनुग्मन्। मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम्। अज्ञत वा अस्य दन्ताः। विभाषानुवृत्तेर्नेह। न ता अगृभ्णन्नजनिष्ट हि षः।

इति द्वितीयोऽध्यायः।

'ददाती'ति लोके। अन्यत्रापीति। जुहोत्यादिभिन्नेऽपि 'श्लुर्भवती'ति शेषः। विवष्टीति। 'वश कान्तौ' अदादिः। 'श्लौ' इति द्वित्वम्। 'भृञामित्'। 'बहुलं छन्दसि' इति सूत्रेणाभ्यासस्येकारः। 'व्रश्च—' इति षत्वम्। ष्टुत्वम्। मन्त्रे घस—। घस अत्तेरादेशः। ह्वर। ह्वृ कौटिल्ये। अस्य कृतगुणानुकरणं ह्वरेति। अकारस्तूच्चारणार्थः। णश अदर्शने। वृञ् वरणे। वृङ् संभक्तौ। दह भस्मीकरणे। आत्। आकारान्ताः प्रापूरणे इत्यादयः। वृजी वर्जने। डुकृञ् करणे। गम्लृ गतौ। जनी प्रादुर्भावे। अक्षन्निति। अत्तेर्लुङि झिः। घस्लादेशस्येति। 'लुङ्सनोः—' इति विहितस्य। मा ह्वरिति। माङि उपपदे ह्वरतेर्लुङि तिप्। 'इतश्च' इतीकारलोपः। च्लेर्लुकि कृते 'सार्वधातुके—' इति गुणे कृते रपरत्वे 'हल्ङ्याप्—' इति सलोपः। प्रणगिति। प्रपूर्वान्नशेर्लुङ्। 'हल्ङ्याप्—' इति लोपः 'उपसर्गादसमासेऽपि—' इति णत्वम्। मर्त्यस्येति। सकारेऽनुनासिके परे 'यरोऽनुनासिके' इति ङः। कुत्वमिति। पक्षे 'व्रश्च' इति षत्वेन नडिति रूपं बोध्यम्। आव इति। वृञो रूपम्। आधगिति। माङ्पूर्वाद्दहेर्लुङ्। 'दादेर्धातोः—' इति घः। 'एकाचो बश—' इति भष्भावः। आप्रा इति। आङ्पूर्वात्प्राधातोः सिप्। रुत्वे यत्वे च यलोपः। परावर्गिति। परापूर्वाद्वृजेस्तिप्। उपधागुणे 'चोः कुः' इति कुत्वम्। अक्रन्निति। झेर्ङित्वाद्गुणाऽभावे यण्। अनुग्मन्निति। अनुपूर्वाद्गच्छतेर्झिः। 'गमहन—' इत्युपधालोपः। ननु मन्त्रशब्दः संहितायां रूढ इति अज्ञतेत्यादौ ब्राह्मणप्रयोगे लुक् न प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—मन्त्रग्रहणमित्यादि। अज्ञतेति। 'गमहन—' इत्युपधालोपः। ब्राह्मणप्रयोगोऽयम्। मन्त्रेति किम्। अघसत्। अह्वार्षीत्। अनशत्। अवारीत्। अधाक्षीत्। अप्रासीः। अवर्जीत्। अकार्षीत्। अगमत्। अजनि। अजनिष्ट।

इति वैदिकीप्रकरणे द्वितीयोऽध्यायः।

तृतीयोऽध्यायः

३४०३ **अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि ३।१।४२॥** आद्येषु चतुर्षु लुङि आम् अक इत्यनुप्रयोगश्च । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीजनदित्यर्थः । चिकयामकः । अचैषीदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विर्वचनं कुत्वं च । रमयामकः । अरीरमत् । पावयांक्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदामक्रन् । अवेदिषुः । ३४०४ **गुपेश्छन्दसि ३।१।५०॥** च्लेश्चङ् वा । गृहानजूगुपतं युवम् । अगोप्तमित्यर्थः । ३४०५ **नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ३।१।५१॥** च्लेश्चङ् न । मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः । मा त्वाऽग्निर्ध्वनयीत् । ३४०६ कृमृदृ-

---

अभ्युत्सादयाम् । अभ्युत्सादयामित्यादयश्छन्दसि विषयेऽन्तरस्यां निपात्यन्ते । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । जनी प्रादुर्भावे । रमु क्रीडायाम् । ण्यन्तेभ्य एभ्यो लुङि आम्प्रत्ययो निपात्यते । चिञ् चयने । शुद्धादस्मादाम्प्रत्यये द्विर्वचनं कुत्वं च । 'अक' इति प्रत्येकं सम्बध्यते, तदाह-आद्येष्विति । अक इति । कृञो लुङि तिपि च्लेः 'मन्त्रे घस' इत्यादिना लुक् । तिपो हल्ङ्यादिलोपः । अभ्युत्सादयामक इति । 'आमः' इति लुङो लुक् । अभ्युदसीषददिति । सदेर्ण्यन्ताल्लुङि चङि 'णौ चङ्युपधायाः' इति ह्रस्वः । 'चङि' इति द्विर्वचनम् । 'हलादिः शेषः' । 'सन्वल्लघुनि' इति सन्वद्भावे 'सन्यतः' इतीत्वम् । 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः । लोक इति । वेदेऽपि पाक्षिकमिदं बोध्यम् । 'विदाङ्कुर्वन्तु' इति सूत्रादन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः । पावयामिति । पवतेः पुनातेर्वा ण्यन्तादाशीर्लिङ्याम् । 'क्रिया'दित्यनुप्रयोगश्च । क्रियादिति । करोतेराशीर्लिङि रूपम् । 'लिङाशिषि' इत्यार्द्धधातुकत्वाद्विकरणाऽभावः । 'रिङ् शयग्' इति रिङ् । विदामक्रन्निति । विदेर्लुङि आम्, गुणाऽभावः लुङन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च । गुपेः । आयप्रत्ययाऽभावस्थले एवेदं, सूत्रे केवलस्योच्चारणात् । अजूगुपतमिति । 'गुपू रक्षणे' । 'तस्थस्थमिपाम्' इति थसस्तम् । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अगौप्तमिति । ऊदित्वादिडभावे 'वदव्रज' इति वृद्धिः । 'झलो झलि' इति सिचो लोपः । इट्पक्षे अगोपिष्टम् । आयप्रत्यये अगोपायिष्टम् । इत्थं चत्वारि छन्दसि । लोके तु चङं वर्जयित्वा त्रीण्येवेति विवेकः । नोनयतीति । ऊन परिहाणे । ध्वन शब्दे । इल प्रेरणे । अर्द गतौ याचने च । एभ्यो ण्यन्तेभ्यश्च्लेः 'णिश्रि' इति प्राप्तश्चङादेशो नेत्यर्थः । तत्रोनयत्येलयती चुरादौ ण्यन्तौ । ध्वनयतिरपि चुरादिरदन्तो घटादिर्णान्तश्च । अर्दयतिस्तु हेतुमण्ण्यन्तः । ऊनयीरिति । मध्यमपुरुषैकवचनम् । 'न माङ्योगे' इति आट्प्रतिषेधः । इदमिन्द्रं प्रति सव्यस्य ऋषेर्वचनम् । त्वायतस्त्वामिच्छतः जरितुः स्तोतुः मम,

रुहिभ्यश्छन्दसि ३।१।५९॥ च्लेरङ् वा। इदं तेभ्योऽकरं नमः। अमरत्। अदरत्। यसानोः सानुमारुहत्। ३४०७ छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ३।१।१२३॥ कृतन्तेर्निस्पूर्वात्क्यपि प्राप्ते ण्यत्। आद्यन्तयोर्विपर्यासो, निसः षत्वं च। निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः। देवशब्दे उपपदे ह्वयतेर्जुहोतेर्वा क्यप्, दीर्घश्च। स्पर्धन्ते वा उ देवहूये। प्र उत् आभ्यां नयतेः क्यप्। प्रणीयः। उन्नीयः। उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप्। उच्छिष्यः। मृङ्स्तृध्वृभ्यो यत्। मर्यः। स्तर्या। स्त्रियामेवायम्। ध्वर्यः। खनेर्यण्यतौ। खन्यः। खान्यः। यजेर्यः। शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै। आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप्। आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति। सीव्यतेः क्यप् षत्वं च। प्रतिषीव्यः। ब्रह्मणि वदेर्ण्यत्। ब्रह्मवाद्यम्। लोके तु 'वदः सुपि क्यप् च' (सू० २८५४) इति क्यब्ण्यतौ। भवतेः स्तौतेश्च ण्यत्। भाव्यः। स्ताव्यः। उपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यत्, आयादेशश्च पृडे उत्तरपदे। उपचाय्यपृडम्। हिरण्य इति वक्तव्यम्। (वा १९४५) उपचेयपृडमन्यत्। मृड सुखने पृड चेत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः। ३४०८ छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ३।२।२७॥ एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात्।

काममभिलाषं, मा ऊनयीः। ऊनं मा कार्षीरित्यर्थः। औननदिति भाषायाम्। ध्वनयीदिति। तिप्। 'न माङ्योगे' इत्यट्प्रतिषेधः। भाषायां तु घटादेरदिध्वनत्। चुरादेरदध्वनत्। ऐलयीत्। आर्दयीत्। आर्दिदत्। ऐलिलदिति लोके। कृमृदृ। 'च्लि लुङि' इत्यतः च्लिरिति 'अस्यतिवक्ति' इत्यतोऽङिति 'इरितो वा' इत्यतो वेत्यनुवर्तते। तदाह—च्लेरित्यादि। अकरमिति। डु कृञ् करणे मिप्। अङि कृते 'ऋदृशोऽङि' इति गुणः। अमरदिति। मृङ् प्राणत्यागे। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। अदरदिति। दॄ विदारणे। अरुहदिति। रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च। लोके तु अकार्षीत्। अमृत। अदारीत्। अरुक्षत्। छन्दसि। निष्टर्क्यादयः शब्दाश्छन्दसि निपात्यन्त इति सूत्रार्थः। क्यपि प्राप्त इति। 'ऋदुपधाच्च' इति सूत्रेण। आपृच्छ्यमिति। 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम्। प्रतिषीव्येति। षिवु तन्तुसन्ताने। 'हलि च' इति दीर्घः। उपचाय्यपृडमिति। उपचाय्यं च तत्पृडं चेति कर्मधारयः। हिरण्य इति। हिरण्येऽभिधेये इत्यर्थः। छन्दसि। एभ्य इति। 'वन षण सम्भक्तौ। रक्ष पालने मन्थ विलोडने। एभ्य इत्यर्थः। 'स्तम्बशकृतोरिन्' इत्यतः इन्निति वर्तते। तदाह—इन् स्यादिति।

ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम्। उत नो गोषणिं धियम्। ये पथां पथिरक्षयः। चतुरक्षौ पथिरक्षी। हविर्मथीनामभि। **३४०९ छन्दसि सहः ३।२।६३॥** सुप्युपपदे सहेर्ण्विः स्यात्। पृतनाषाट्। **३४१० वहश्च ३।२।६४॥** प्राग्वत्। दित्यवाट्। योगविभाग उत्तरार्थः। **३४११ कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् ३।२।६५॥** एषु वहेर्ञ्युट् स्याच्छन्दसि। कव्यवाहनः। पुरीषवाहनः। पुरीष्यवाहनः। **३४१२ हव्येऽनन्तःपादम् ३।२।६६॥** अग्निश्च हव्यवाहनः। पादमध्ये तु 'वहश्च' (सू. ३४१०) इति ण्विरेव। हव्यवाळग्निरजरः पिता नः। **३४१३ जनसनखनक्रमगमो विट् ३।२।६७॥** 'विड्वनोः' (सू. २९८२) इत्यात्वम्। अब्जाः। गोजाः। गोषा इन्दो नृषा असि। 'सनोतेरनः' (सू. ३६४५)। इति षत्वम्। इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत्। आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः। अग्रेगाः। **३४१४ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ३।२।७१॥ श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम्।** (वा २०३५-३६) यत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनोऽपवादो डस् वक्तव्य इत्यर्थः। श्वेतवाः। श्वेतवाहौ। श्वेतवाहः। उक्थानि उक्थैर्वा शंस-

'वन षण सम्भक्तावि'ति भ्वादिगणेन सह निर्दिष्टयोरेव ग्रहणं न तु वनु याचने, षणु दाने इति तनादिकयोः, सानुबन्धकत्वात्। ब्रह्मवनिमिति। ब्रह्म वनति क्षत्रं वनति, गां सनतीति विवक्षायामिन्। तदन्ताद्द्वितीयैकवचनम्। सुषामादित्वात्षत्वम्। पथिरक्षय इति। पन्थानं रक्षयन्तीति विग्रहः। पथिरक्षीति। पन्थानं रक्षतीति विग्रहः। हविर्मन्थतीति विग्रहः। छन्दसि। 'षह मर्षणे' 'भजो ण्विः' इति वर्तते। तदाह–ण्विः स्यादिति। ननु 'तुरासाहं पुरोधाय' इति लोकेऽपि प्रयोगा दृश्यन्ते तेषां का गतिरिति चेत्, णिजन्ताद्क्विप् बोध्यः। पृतनाषाडिति। 'सहेः साडः सः' इति षत्वम्। वहः। प्राग्वदिति। ण्विः स्यादित्यर्थः। हव्ये। अन्तः-शब्दो मध्यमवाची। हव्यशब्दे उपपदे वहेर्ञ्युट् स्यात् पादमध्ये चेन्न। पदान्ते इति फलितोऽर्थः। हव्यवाळग्निरिति। अत्र डस्य ळः, 'द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ळकारे' इति प्रातिशाख्ये विहितः। जनसन। जनादिभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विट् स्यात्। अग्रेगा इति। 'हलदन्तात्' इति सप्तम्यलुक्। मन्त्रे श्वेतवहो। श्वेतादिपूर्वेभ्यो वहादिभ्यो ण्विन्स्यात्। अलाक्षणिककार्यार्थं निपातनम्। श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेः कर्मणि कारके ण्विन्प्रत्ययः। उक्थे कर्मणि करणे चोपपदे शंसतेः प्रत्ययः नलोपश्च। पुरःपूर्वस्य दाश्र दाने इत्यादेर्डत्वं कर्मणि च प्रत्ययः। डस्पदस्येति प्रत्येकमभिसम्ब-

पदेषु ३।४।९७॥ लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु। ३४२७ लेटोऽडाटौ ३।४।९४॥ लेटः अट् आट् एतावागमौ स्तस्तौ च पितौ। सिब्बहुलं णिद्वक्तव्यः। (वा १७९४)। वृद्धिः। प्रण आयूंषि तारिषत्। सुपेशसस्करति जोषिषद्धि। आ साविषदर्शसानाय। सिप इलोपस्य चाऽभावे। पताति दिद्युत्। प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति। ३४२८ स उत्तमस्य ३।४।९८॥ लेडुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात्। करवाव। करवावः। टेरेत्वम्। ३४२९ आत ऐ ३।४।९५॥ लेट आकारस्य ऐ स्यात्। सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते। आतामित्याकारस्य ऐकारः। विधिसामर्थ्यादाट ऐत्वं न। अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात्। यो यः जाति यजात इत्। ३४३० वैतोऽन्यत्र ३।४।९६॥ लेट एकारस्य ऐ स्याद्वा 'आत ऐ' (सू ३५२९)। इत्यस्य विषयं विना। पशूनामीशै। ग्रहा गृह्यान्तै। अन्यत्र किम्। सुप्रयसा मादयैते। ३४३१ उपसंवादाऽऽशङ्कयोश्च ३।४।८॥

इति 'वैतोऽन्यत्र' इत्यतो वेति चानुवर्तते। तदाह—लेट इत्यादि। लेटो-। आगमौ स्त इति। तौ च पर्यायेण, न तु यौगपद्येन अड्विधिसामर्थ्यात्। अन्यथा सवर्णदीर्घे कृते विशेषाऽभावात् 'आडुत्तमस्य' इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्या पिच्चेत्यनुवर्तते इत्याशयेनाह—तौ च पिताविति। तत्फलं तु 'विक्रन्दसी उर्वरासु वर्तते' इत्यादिषु गुणः। वृद्धिरिति। 'अचोऽञ्णिति' इत्यनेन। तारिषदिति। तॄ प्लवनतरणयोः। तिप इकारलोपः। सिप् इट्। जोषिषदिति। जुषी प्रीतिसेवनयोः। अनुदात्तेत्। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। आसाविषदिति। आङ्पूर्वात् सु प्रसवैश्वर्ययोरित्यस्माल्लेट्। पतातीति। पत्लृ पतने तिप्। आडागमः। करवावेति। कृञो लेटो वस्। 'तनादिकृञ्भ्यः' इति उः। गुणः रपरः। 'लेटोऽडाटौ' इत्याह। तस्य पित्त्वेनाऽङित्वाद्विकरणस्य गुणः। 'अत उत्सार्वधातुके' इत्युत्वाऽभावश्च। मदी हर्षे। णिच्। तदन्ताल्लेट्। आतामि कृते आह—टेरेत्वमिति। 'टित आत्मनेपदानाम्' इत्यनेन। आकारस्येति। प्रथमस्येत्यर्थः। द्वितीयस्य 'टित आत्मनेपदानाम्' इत्यनेनैत्वमेव, नित्यत्वात्। न च शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं, कृताऽकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण क्वचिन्नित्यताश्रयणात्। उत्तरसूत्रेऽन्यत्रेति लिङ्गाच्च। आट एत्वं नेत्युक्तं, तस्य फलमाह—यजाति यजात इति। यज देवपूजादौ। लेट आडागमः। वैतो। अन्यत्वं किमपेक्षयेत्याकाङ्क्षायां पूर्वसूत्रविषयादिति लभ्यते, सन्निधानात्। तदाह—आत इत्यादि। ईशै इति। ईश ऐश्वर्ये। उत्तमैकवचनमिट्। 'इतश्च' इति लोपो नास्ति, 'परस्मैपदेषु' इत्युक्तेः। टेरेत्वे तस्य ऐः। गृह्यान्ता इति। ग्रहेः कर्मणि लेट्। झिः। तस्याऽऽडागमः। यक् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणं टेरेत्वं पूर्ववदैत्वम्।

पणवन्धे आशङ्कायां च लेट् स्यात्। अहमेव पशूनामीशै। नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम। 'हलः श्नः शानज्झौ' (२५५७)। **३४३२ छन्दसि शायजपि ३।१।८४॥** अपिशब्दाच्छानच्। 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' (वा ४८२३) इति हस्य भः। गृभाय जिह्वया मधु। बधान देव सवितः। 'अनिदिताम्' (सू ४१५) इति बध्नातेर्नलोपः। गृभ्णामि ते। मघ्वा जभार। **३४३३ व्यत्ययो बहुलम् ३।१।८५॥** विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि। आण्डा शुष्णस्य भेदति। भिनत्तीति प्राप्ते। जरसा मरते पतिः। म्रियत इति प्राप्ते। इन्द्रो वस्तेन नेषतु। नयतेर्लोट् शप्सिपौ द्वौ विकरणौ। इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम्। तरेमेत्यर्थः। तरतेर्विध्यादौ लिङ्। उः शप् सिप् चेति त्रयो विकरणाः।

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥ १॥

पणवन्ध इति। 'यदि मे भवानिदं कुर्यात्तर्हीदमहं दास्यामी'ति समयकरणं पणबन्धः। आशङ्का सम्भावना। अहमेवेति। त्रिपुरविजये देवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्येदं वचनम्। पशवः संसारिणः। नेदिति। इच्छब्द आशङ्कां द्योतयति जिह्माऽऽचरणेन नरकपातः, स माभूदित्यर्थः। पतामेति। 'स उत्तमस्ये'ति सलोपः। छन्दसि शाय—छन्दसि श्नः शायजप्यादेशः स्याद्धौ परे। गृभायेति। ग्रह उपादाने। लोटः सेर्हिः 'क्र्यादिभ्यः श्ना'। 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम्। बधानेति। बन्ध बन्धने। 'अतो हेः' इति हेर्लुक्। प्रसङ्गात् 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इत्यस्योदाहरणमाह—गृभ्णामि त इति। जभारेति। हृञ् हरणे। लिटो णलि वृद्धौ हस्य भः। गृह्णामि, जहारेत्यर्थः। भेदतीति। भिदिर् विदारणे रौधादिकः, श्नमि प्राप्ते शप्। म्रियत इति। मृङ् प्राणत्यागे। 'तुदादिभ्यः' इति शे कृते 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशः। इयङ्। नेषत्विति। नयत्वित्यर्थः। द्वौ विकरणाविति। तत्र शप् न्याय्यः, सिप् तु बाहुलकात्। एतेन 'सेमामविड्ढि' इत्यादि व्याख्यातम्। अव रक्षणे। अस्माल्लोटि शपि प्राप्ते बाहुलकात्सिप्। 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' षत्वं ष्टुत्वम् जश्त्वम्। तरुषेमेति। तरुप् मसिति जाते यासुट्। 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य'। 'नित्यं ङितः'। 'अतो येयः'। 'लोपो व्योर्वलि'। 'आद्गुणः। अत्रोप्रत्ययान्तस्य सिपं प्रत्यङ्गत्वात् 'सार्वधातुके'इति गुणः प्राप्तः। सिबन्तस्य शपि लघूपधगुणश्च प्राप्तो बाहुलकान्न भवति। सुप्तिङिति। शास्त्रकृत्। पाणिनिराचार्यः सुप्प्रभृतीनां व्यत्ययमिच्छति। सोऽपि। तथाविधो। बाहुलकेन सिध्यति। बहुलस्य भावो बाहुलकम्। मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। तस्पुनर्बहुलशब्दस्य। प्रवृत्तिनिमित्तं बह्वर्था-

धुरि दक्षिणायाः। दक्षिणस्यामिति प्राप्ते। चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति। तक्षन्तीति प्राप्ते। उपग्रहः परस्मैपदात्मने पदे। ब्रह्मचारिणमिच्छते। इच्छतीति प्राप्ते। प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति। युध्यत इति प्राप्ते। मधोस्तृप्ता इवासते। मधुन इति प्राप्ते। नरः पुरुषः। अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः। वियूयादिति प्राप्ते। कालः कालवाची प्रत्ययः। श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन। लुटो विषये लृट्। तमसो गा अदुक्षत्। अधुक्षदिति प्राप्ते। मित्र वयं च सूरयः। मित्रा वयमिति प्राप्ते। स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते। कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः। तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः। अन्नादाय। अण्विषये अच्। अवग्रहे विशेषः। यङो यशब्दादारभ्य 'लिङ्याशिष्यङ्' (सू २४३४) इति ङकारेण प्रत्याहारः। तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव। **३४३४ लिङ्याशिष्यङ् ३।१।८६॥** आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि। 'वच उम्' (सू २४५४)। मन्त्रं वोचेमाग्नये। दृशेरग्वक्तव्यः (वा १८७२)। पितरं च दृशेयं मातरं च। अङि तु 'ऋदृशोऽङि' (सू २४०६) इति गुणः स्यात्। **३४३५ छन्दस्युभयथा ३।४।११७॥** धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात्। वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः। वर्धयन्त्वित्यर्थः। आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः। विशृण्विरे। सार्वधातुकत्वात् श्नुः शृभावश्च। 'हुश्नुवोः' (२३८७) इति यण्।

दानत्वं, चशब्दो हेतौ। यस्मादेवमुक्तप्रकारो व्यत्ययो बहुलग्रहणेनैव सिध्यति तस्माद्बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः। वियूया इति। यु मिश्रणे विपूर्वः। आशिषि लिङ्। आधास्यमानेनेति। आङ्पूर्वाद्दधातेः 'लृटः सद्वा' इत्यनेन शानजादेशः। 'स्यतासी' इति स्यः। 'आने मुक्' इति मुक्। मित्र वयमिति। दीर्घस्य ह्रस्वव्यत्ययः। स्वरव्यत्ययस्त्विति। गवामिव श्रियसे इत्यत्र 'तुमर्थे' इत्यनेन क्सेनि कृते 'ञ्नित्यादि' इत्याद्युदात्ते प्राप्ते व्यत्ययेन मध्योदात्तता। कृत्तद्धितानामिति। 'तेन दीव्यति' इत्यादौ विधीयमानानां ठगादीनां देवनादिकर्तृत्वादेवमुक्तम्। न त्विह कारकवाचित्वेऽप्याग्रहः, कृत्तद्धितमात्रे तात्पर्यात्। तथा च किमो विहितोऽतिर्यच्छब्दादपि भवति। 'त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः'। 'विश्वेदेवासो मरुतो यतिष्ठन'। अन्नादायेति। अन्नमत्तीत्यन्नादस्तस्मै। अन्ने कर्मण्युपपदेऽदेः कर्मण्यणि प्राप्तेऽच्। अवग्रह इति। अणि कृते अन्न आदायेति, अचि तु अन्न अदायेति भावः। वोचेमेति। वचेराशीर्लिङो मस्। अङ्। 'वच उम्' यासुट्। छन्दस्युभयथेति। लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति, तेन यासुट इयादेशः।

'आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च' (सू ३१५१)। आदन्तादृवर्णान्ताद्गमादेश्च किकिनौ स्तस्तौ च लिड्वत्। बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गाः। जग्मिर्युवा। जघ्निर्वृत्रममित्रियम्। जज्ञिः। लिड्वद्भावादेव सिद्धे 'ऋच्छत्यृताम्' (सू० २३८३) इति गुणबाधनार्थं कित्त्वम्। बहुलं छन्दसि (सू २५७८) इत्युत्वम्। ततुरिः। जगुरिः। ३४३६ तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ३।४।९॥ से। वक्षे रायः। सेन्। ता वामेषे। असे। शरदो जीवसे धाः। असेन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। क्से। प्रेषे। कसेन्। गवामिव श्रियसे। अध्यै। अध्यैन्। जठरं पृणध्यै। पक्षे आद्युदात्तम्। कध्यै। कध्यैन्। आहुवध्यै। पक्षे नित्स्वरः। शध्यै। राधसः सह मादयध्यै। शध्यैन्। वायवे। पिबध्यै। तवै। दातवा उ। तवेङ्। सूतवे। तवेन्। कर्तवे। ३४३७ प्रयैरो-

---

बलि लोपः। आह। परार्थे प्रयुज्यमानाः शब्दा वतिमन्तरेणापि वत्यर्थं गमयन्ति 'गौर्वाहीक' इतिवदित्याशयेनाह—लिड्वदिति। किकिनौ भवतः। लिट्प्रत्ययस्य भवतीत्ययमर्थस्तु न भवति। तथा हि सति लिट् किकिन इत्येव ब्रूयात्। बभ्रिरिति। 'भृञ्' अस्मात् किः लिड्वद्भावाद्द्वित्वम्। किकिनोः स्थाने तिबादयस्तु न। लिड्वदित्यतिदेशेन स्वरूपाबाधेनैव कार्यातिदेशात्। 'न लोकाव्यय-' इति षष्ठीनिषेधे वज्रशब्दाद्द्वितीया। जग्मिरिति। 'गमहन-' इत्युपधालोपः। जघ्निरिति। 'हो हन्तेः-' इति कुत्वम्। जज्ञिरिति। श्चुत्वम्। जनो ज्ञः। ननु लिड्वद्भावे सति 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्येव सिद्धे कित्त्वकरणमनर्थकमित्याशयेनाह—लिड्वद्भावादिति। 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वं सिद्धमिति भावः। आदिति मुखसुखार्थो दकारो न तु तकारः। तेन तात्परत्वाऽभावाद्दीर्घस्यापि ऋकारस्य ग्रहणं। तदाह—ततुरिः। जगुरिरिति। तॄ प्लवनतरणयोः। गॄ निगरणे। आभ्यां किः। द्वित्वात्परत्वात् 'बहुलं छन्दसि' इत्युत्वे प्राप्ते 'द्विर्वचने-' इति निषेधादुत्वाऽभावे द्वित्वम्। उरदत्त्वम्। उत्तरस्योत्वम्। तुमर्थे। तुमुनोऽर्थस्तुमर्थो भावः। ननु 'कर्तरि कृत्' इति वचनात्कर्तरि तुमुनो विधानात्कथं भावोऽर्थ इति चेच्छृणु। 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनात्तुमुनो भावे विधानात्। तुमर्थे पञ्चदश प्रत्यया भवन्ति। वक्षे इति। वचः से कुत्वे षत्वम्। कषसंयोगे क्षः। एषे इति। इणो गुणः। नकारो 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तार्थः। प्रेषे इति। इणः से कित्त्वादगुणे आद्गुणः। श्रियसे इति। इयङ्, नित्त्वादाद्युदात्तः। इह मन्त्रे मध्योदात्तः पठ्यते। तत्र बाहुलकात्प्रत्ययस्वरो बोध्यः। आहुवध्यै इति। जुहोतेरुवङ्। मादयध्यै इति। मदी हर्षे ण्यन्ताच्छध्यैप्रत्ययः। तस्य भाववाचित्वात्सार्वधातुकत्वात्सा-

हिष्यै अव्यथिष्यै ३।४।१०॥ एते तुमर्थे निपात्यन्ते। प्रयातुं रोढुमव्यथितुमित्यर्थः। ३४३८ दृशे विख्ये च ३।४।११॥ द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः। ३४३९ शकि णमुल्कमुलौ ३।४।१२॥ शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः। विभाजं नाशकत्। अपलुपं नाशकत्। विभक्तुमपलोप्तुमित्यर्थः। ३४४० ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ३।४।१३॥ ईश्वरो विचरितोः। ईश्वरो विलिखः। विचारितुं विलेखितुमित्यर्थः। ३४४१ कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ३।४।१४॥ न म्लेच्छितवै। अवगाहे। दिदृक्षेण्यः। भूर्यस्पष्ट कर्त्वम्। ३४४२ अवचक्षे च ३।४।१५॥ रिपुणा नावचक्षे। अवख्यातव्यमित्यर्थः। ३४४३ भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ३।४।१६॥ आसंस्थातोः सीदन्ति। आसमाप्तेः

र्धधातुके यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् गुणाऽयादेशौ। पिबध्यै इति। अत्रापि यक्प्रसङ्गे व्यत्ययेन शप्। 'पाघ्रा-' इति पिबादेशः। दातवा उ इति। ददातेस्तवे आयादेशे 'लोपः शाकल्यस्य' इति यलोपः। सूतवे इति। कित्वान्न गुणः। कर्तवे इति। कृञो गुणः। कर्तुमित्यर्थः। प्रयै। प्रपूर्वाद्धातेः कैप्रत्ययः। रोहिष्यै। नञ्पूर्वाद्व्यथेश्च। दृशे। योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः। दृशेः ख्यातेश्च केप्रत्ययः। कित्वाद्दृशेर्न गुणः। ख्यातेराल्लोपश्च। विभाजमिति। विपूर्वाद्भजतेर्णमुलो णित्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः। अपलुपमिति। लुप्लृ छेदने। कित्वाद्गुणाऽभावः। ईश्वरे। ईश्वरशब्दे उपपदे धातोस्तोसुन्कसुनौ स्तश्छन्दसि। विचरितोरिति। चर गताविट्। विलिख इति। 'लिख विलेखने'। कित्वान्न गुणः। 'क्त्वातोसुन्कसुनः' इत्यव्ययत्वात् 'अव्ययादाप्सुपः' इति विभक्तेर्लुक्, 'न लुमता-' इति निषेधात् 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घो न। कृत्यार्थे। कृत्यानामर्थौ भावकर्मणी, तयोरेवेति कृत्यानां भावकर्मणोर्विधानात् तत्र एते प्रत्ययाः स्युः। यद्यपि कृत्यनामर्थौ 'भव्यगेय-' इत्यादौ कर्ताऽपि, वह्यं स्नानीयमित्यादौ करणादिरपि, तथापि न तत्र कृत्यत्वेन कर्त्रादिषु विधानं, किं तर्हि स्वरूपेण। कृत्यतया विधानं तु भावकर्मणोरेवेति भावः। न म्लेच्छितवै इति। 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे'। न म्लेच्छितव्यमित्यर्थः। अवगाहे इति। गाहू विलोडने। दिदृक्षेण्य इति। दृशेः सन्नन्तात्केन्यः। अतो लोपः। कर्त्वमिति। कृञः त्वन्। कृत्यमित्यर्थः। यद्यपि 'तुमर्थे सेसेन्-' इत्यनेन तुमर्थे तवै विहितस्तथापि भावभिन्नेऽपि कर्मकारके तवै यथा स्यादित्येवमर्थम्। अवचक्षे। अवपूर्वाच्चक्षिङः एश् प्रत्ययो निपात्यते। शित्वात्सार्वधातुकत्वं तेन ख्याञादेशो न। भावलक्षणे। कृत्यार्थे इति निवृत्तम्। तुमर्थे इति वर्तते। प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्षणग्रहणम्। भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानेभ्यः स्थादिभ्यो धातुभ्यस्तुमर्थे तोसुन् स्याच्छन्दसि। संस्थानादीनामवधित्वेन लक्षणं भावः। आ समाप्तेरास्ते। सम्पूर्वो हि तिष्ठतिः समाप्तौ रूढः। 'सन्तिष्ठते

सीदन्तीत्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । प्रवदितोः । प्रचरितोः । होतोः । आतमितोः । 'काममाविजनितोः सम्भवामः' इति श्रुतिः । **३४४४ सृपितृदोः कसुन् ३।४।१७॥** भावलक्षणे इत्येव । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । पुरा जत्रुभ्य आतृदः । इति तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

३४४५ रात्रेश्चाजसौ ४।१।३१॥ रात्रिशब्दान्ङीप्स्यात् अजस्विषये छन्दसि । रात्री व्यख्यदायती । लोके तु (ग.) कृदिकारादिति ङीष्यन्तोदात्तः । **३४४६ नित्यं छन्दसि ४।१।४६ ॥** बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं ङीप् । बह्वीषु हि त्वा । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् । **३४४७ भुवश्च ४।१।४७॥** ङीष् स्यात् छन्दसि । विभ्वी । प्रभ्वी । 'विप्रसंभ्यः' (सू. ३१६०) इति डुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवङादेशस्तु सौत्रः । **मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च ।** (वा २४९६) ङीषो लित्वमानुक् चागमः । लित्स्वरः । रथीरभून्मुद्गलानी । **३४४८ दीर्घजिह्वी च छन्दसि ४।१।५९ ॥** संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष् विधी-

---

पिण्डपितृयज्ञ' इत्यादौ तथा दर्शनात् । आतमितोरिति । तमु ग्लानौ । सृपितृदोः । सृप्लृ गतौ । उतृदिर् हिंसाऽनादरयोः । भावलक्षणेऽर्थे वर्तमानयोः सृपितृदोस्तुमर्थे कसुन् । विसृप इति । गमनादित्यर्थः । इति तृतीयोऽध्यायः ।

रात्रेश्चाऽजसौ । न जसिः अजसिस्तस्मिन् । इकार उच्चारणार्थः । 'आहौ प्रभूतादिभ्यः' इतिवत् । छन्दसीति । ननु 'तिमिरपटैरवगुण्ठिता रात्र्यः' इति प्रयोगो न स्यात् । छन्दसीत्युच्यते । न चेदं छन्दः । अजसाविति निषेधाच्च । किं च वेदेऽपि 'रात्र्य' इति प्रयोगो न स्यात् इत्याशङ्क्याह—लोके त्विति । तुशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । लोके, जसि वेदे चेत्यर्थः । कृदिकारादिति । 'राशदिभ्यां त्रिप्' इति व्युत्पत्तिपक्षे कृदिकारान्तः । अव्युत्पत्तिपक्षे तु 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्' इति ङीष् बोध्यः । नित्यम् । 'बह्वादिभ्यश्च' इति वर्तते 'अन्यतो ङीष्' इत्यतो ङीपिति च तदाह—बह्वादिभ्य इति । नन्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—नित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति । भुवः । विभ्वीति । 'विप्रसम्भ्यो ड्वसंज्ञायाम्' इत्यतो डुप्रत्ययान्तात् ङीष् । ननु स्वयम्भूरत्रापि स्यादित्याशङ्क्याह—डुप्रत्ययान्तमिति । ननु डुप्रत्ययान्तानुकरणे किं प्रमाणमत आह—उत इत्यनुवृत्तेरिति । 'वोतो गुणवचनात्' इति सूत्रात् । ननु तर्हि डुप्रत्ययान्तस्य 'घेर्ङिति' इति गुणे कृते भो इति निर्देशः प्राप्नोति । तदाह—उवङादेशस्तु सौत्र इति । मुद्गला । 'इन्द्रवरुण' इति सूत्रस्थं वार्ति-

यते । 'आसुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट्' । ३४४९ **कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ४।१।७१॥** ऊङ् स्यात् । कद्रूश्च वै कमण्डलूः । **गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् ।** (वा २५०४) गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः । 'अव्ययात्त्यप्' (सू १३२६) । **आविष्टयस्योपसंख्यानं छन्दसि** । (वा २७८५) । आविष्टयो वर्धते । ३४५० **छन्दसि ठञ् ४।३।१९ ॥** वर्षाभ्यष्ठकोऽपवादः । स्वरे भेदः । वार्षिकम् । ३४५१ **वसन्ताच्च ४।३।२० ॥** ठञ् स्यात् छन्दसि । वासन्तिकम् । ३४५२ **हेमन्ताच्च ४।३।२१॥** छन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः । 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' (१४८८) णिनिः प्रोक्तेऽर्थे । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः । छन्दसि किम् । शौनकीया शिक्षा । ३४५३ **द्व्यचश्छन्दसि ४।३।१५०॥** विकारे मयट् स्यात् । शरमयं बर्हिः । यस्य पर्णमयी जुहूः । ३४५४ **नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् ४।३।१५१॥** उत्वान् उकारवान् । मौञ्जं शिक्यम् । वर्ध्रं चर्म, तस्य विकारो वार्ध्री रज्जुः । बैल्वो यूपः । 'सभाया यः' (सू १६५७) । ३४५५ **ढश्छन्दसि ४।४।१०६॥** सभेयो युवा । ३४५६ **भवे छन्दसि ४।४।११०॥**

कमिदम् । लित्स्वर इति । लितीत्यानुगाकारस्योदात्तत्वम् । दीर्घजिह्वी । दीर्घजिह्वीति निपात्यते छन्दसि । अप्राप्तो ङीविति । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति न प्राप्नोति तत्र असंयोगोपधादिति प्रतिषेधात् । कद्रु । 'ऊङुतः' इत्यत ऊङिति वर्तते । कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च स्त्रियामूङ्स्याच्छन्दसि । गुग्गुलुमधु । एषां व्यत्ययेन छन्दसि स्त्रीत्वम् । पतयालुशब्दः 'स्पृहिगृहि' इत्यादिना आलुजन्तः । अव्यया । व्याख्यातमपि त्यबनुवृत्तिप्रदर्शनार्थं स्मारितम् । आविष्टयस्येति । 'अव्ययात्त्यप्' इत्यत्र 'अमेहक्वतसित्रेभ्यः' इति नियमादप्राप्तः शैषिकस्त्यप् विधीयते । आविष्ट्य इति । आविर्मूतमाविष्टयम् । 'ह्रस्वात्तादौ' इति षत्वं तकारस्य ष्टुत्वम् । ठकोऽपवाद इति । 'वर्षाभ्यष्ठक्' इति प्राप्तस्य । ननु ठञठकोः को विशेषस्तत्राह—स्वरे भेद इति । ठञि कृते 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वं, ठकि तु सति 'कितः' इत्यनेनाऽन्तोदात्तत्वं स्यादिति भावः । वार्षिकमिति । ठस्येकः । उत्तरार्थं इति । 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' इत्येतदर्थः । तत्र हस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, वसन्तस्य माभूत् । शौनक । 'काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः' इति वर्तते । तदाह—णिनिरिति । प्रोक्ते इति । 'तेन प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन्नर्थे । शौनकीयेति । 'वृद्धाच्छः' । द्व्यचः । 'मयड्वैतयोर्भाषायाम्' इत्युक्ते वेदेऽप्राप्तो विधीयते । नोत्वद् । उकारवतः प्रातिपदिकाद्वर्ध्रबिल्वशब्दाभ्यां च मयण्न स्यात् । 'द्व्यचश्छन्दसि' इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते । मौञ्जमिति । मुञ्जशब्दादौत्सर्गिकोऽण् । वार्ध्रीति । वर्ध्रशब्दादौत्सर्गिकोऽण् । 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । ढश्छन्दसि । सप्तम्यन्ता-

सप्तम्यन्ताद्भवार्थे-यत्। मेध्याय च विद्युत्याय च। यथायथं शैषिकाणामणादीनां घादीनां चापवादोऽयं यत्। पक्षे तेऽपि भवन्ति। सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात्। तद्यथा। मुञ्जवान्नाम पर्वतः। तत्र भवो मौञ्जवतः। सोमस्येव मौजवतस्य भक्षः। आ चतुर्थसमाप्तेश्छन्दोऽधिकारः। **३४५७ पाथोनदीभ्यां ड्यण् ४।४।१११॥** तमुत्वा पाथ्यो वृषा। चनो दधीत नाद्यो गिरो मे। पाथसि भवः पाथ्यः। नद्यां भवो नाद्यः। **३४५८ वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ४।४।११२॥** भवे। वैशन्तीभ्यः स्वाहा। हैमवतीभ्यः स्वाहा। **३४५९ स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ ४।४।११३॥** पक्षे यत्। ड्यड्ड्ययोस्तु स्वरे भेदः। स्रोतसि भवः स्रोत्यः। स्रोतस्यः। **३४६० सगर्भसयूथसनुताद्यन् ४।४।११४॥** अनुभ्राता सगर्भ्यः। अनुसखा सयूथ्यः। यो नः सनुत्य उत वा जिघत्नुः। नुतिर्नुम्। 'नपुंसके भावे क्तः' (सू० ३०९०)। सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः। 'समानस्य छन्दसि' (सू० १०१२) इति सः। ततो भवार्थे यन्। यतोऽपवादः। **३४६१ तुग्राद्घन् ४।४।११५॥** भवेऽर्थे। पक्षे यदपि। आ वः शर्म वृषभं तुग्र्यासु। इति बह्वृचाः। 'तुग्रियास्वि'ति शाखान्तरे। धनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्द इति वृत्तिः। **३४६२ अग्राद्यत् ४।४।११६॥ ३४६३ घच्छौ च ४।४।११७॥** चाद्यत्। अग्रे भवोऽग्र्यः। अग्रियः। अग्रीयः। **३४६४ समुद्राभ्राद्घः ४।४।११८॥** समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम्। ना नदतो अभ्रियस्येव घोषाः। **३४६५ बर्हिषि**

सप्तमीशब्दात् ढः साध्वर्थे। अणादीनां चेति। 'तत्र भवः' इति प्राप्तानाम्। पाथोनदीभ्याम्। सप्तम्यन्ताभ्यामाभ्यां भवार्थे ड्यण् स्यात्। पाथसीति। पाथो जलम्। 'कबन्धमुदकं पाथः' इत्यमरात्। 'पाथोऽन्तरिक्षम्' इति वृत्तिः। वैशन्तीभ्य इति। विशेषंच। वेशन्तः पल्वलम्। तत्र भवा आपः वैशन्त्यः। सगर्भसयूथस। 'अर्तिगृभ्यां भन्' । गिरति गीर्यते वा गर्भः। युता भवन्त्यस्मिन्निति यूथम्। 'तिथपृष्ठयूथगूथप्रोथाः' इति थक्प्रत्ययान्तो निपातितः। दीर्घोऽपि निपातनादेव। कर्मधारया इति। समानश्चासौ गर्भश्च। तत्र भवः सगर्भ्य इति विग्रहः। यतोऽपवाद इति। 'भवे छन्दसि' इति प्राप्तस्य। अग्राद्यत्। 'भवे छन्दसि' इत्येव सिद्धे घादिभिर्बाधा माभूदिति यद्विधीयते। समुद्रः। समुन्दन्तीति समुद्रः। 'स्फायितञ्चि' इति रक्। अपो बिभर्ति इत्यभ्रम्। मूलविभुजादित्वात्कः। 'अभ्रसमुद्रादिति' वक्तव्ये 'समुद्राभ्रा'

दत्तम् ४।४।११९॥ 'प्राग्घिताद्यत्' (सू० १६२६) इत्येव। बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु। ३४६६ दूतस्य भागकर्मणी ४।४।१२०॥ भागोंऽशः। दूत्यम्। ३४६७ रक्षोयातूनां हननी ४।४।१२१॥ या ते अग्ने रक्षस्या तनूः। ३४६८ रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ४।४।१२२॥ प्रशंसने यत्स्यात्। रेवत्यादीनां प्रशंसनं रेवत्यम्। जगत्यम्। हविष्यम्। ३४६९ असुरस्य स्वम् ४।४।१२३॥ असुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम्। ३४७० मायायामण् ४।४।१२४॥ आसुरी माया। ३४७१ तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ४।४।१२५॥ वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः। ऋतव्याः।

द्वियुक्तिः पूर्वनिपातस्याऽनित्यत्वज्ञापनार्था। बर्हिषि। तत्र भव इति निवृत्तम्। बर्हिःशब्दाद्दत्तमित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति। बर्हिष्येति। 'बृंहतेर्नलोपश्च' तीस्प्रत्ययान्तो बर्हिस्तस्माद्यत्। दूतस्य। दूतशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्भागे कर्मणि चाऽभिधेये यत्प्रत्ययः स्यात्। भागे 'तस्येदम्' इत्यणि प्राप्ते वचनम्। कर्मणि तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इत्युपसंख्यानिके पे दूत्यमित्यादि। दूतस्य भागो दूत्यः, कर्म,दूत्यम्। रक्षोयातूनाम्। षष्ठीबहुवचनान्ताभ्यां रक्षस्यातुशब्दाभ्यां हननीत्यस्मिन्नर्थे यत्स्यात्। रक्षेरसुनि रक्षः 'कमितनिमनी' इत्यादिना यातेस्तुन् यातुशब्दो रक्षःशब्दपर्यायः। न च 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' इत्येकशेषः स्यादिति वाच्यम्। बह्वर्थाभिधायिस्वरूपवचनेन सूत्रस्य भिन्नार्थत्वात्। रक्षस्येति। हन्यतेऽनया सा हननी, रक्षसाम्। एवं यातव्या। बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनाय। बहूनां रक्षसां हनने हि स्तुतिः प्रतीयते। रेवतीजगती। प्रशंसनं प्रशस्यम्। प्रपूर्वाच्छंसु स्तुतावित्यस्माद्भावे क्यप्। तदाह—प्रशंसने इति। रयिरस्यास्तीति रेवती। रयिशब्दान्मतुप् 'छन्दसीरः' इति वत्वम्, 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति सम्प्रसारणम्। उगित्वान्ङीप् नक्षत्रे गौरादित्वान्ङीष्। जगच्छब्दात् 'वर्तमाने' इत्यनेन, शतृवद्भावात् 'उगितश्च' इति ङीप्। हविषे हिता हविष्या। उगवादित्वाद्यत्। तासां प्रशंसनं हविष्यं, 'यस्ये' ति लोपे कृते 'हलो यमां यमि' इति यलोपः। असुरस्य स्वम्। असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थात्स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात्। असुर्यमिति। न सुरोऽसुरः सुरप्रतिपक्षी। अथ वा असेरुरच्। अस्यति अस्यते वा असुरः। तस्य स्वमसुर्यम्। मायायामण्। मीयतेऽनयेति माया असदर्थप्रकाशनशक्तिः। माङ औणादिको यः। तस्यां वाच्यायामसुरशब्दादण् स्यात्पूर्वसूत्रापवादः। आसुरीति। 'टिड्ढाणञ्–' इति ङीप्। तद्वानासा। मत्वन्तात्प्रथमासमर्थादासामिति षष्ठ्यर्थे यत्स्यात् यत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति, यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति। मतोश्च लुक्। वर्चस्वानिति। वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति वर्चस्वान्। कुम्भेष्टकोपधानमन्त्रः 'भूतं

३४७२ अश्विमानण् ४।४।१२६॥ आश्विनीरुपदधाति। ३४७३ वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ४।४।१२७॥ 'तद्वानासा'मिति सूत्रं सर्वमनुवर्तते। मतोरिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं बोध्यम्। मतुवन्तो यो मूर्धशब्दस्ततो मतुप्स्यात्प्रथमस्य मतोर्लुक्च वयःशब्दवन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासु। यस्मिन्मन्त्रे मूर्धवयःशब्दौ स्तस्तेनोपधेयासु। मूर्धन्वतीरुपदधातीति प्रयोगः। ३४७४

च स्थ भव्यं च स्थ देवस्य वः सवितुः प्रसवे' इत्यादिकः। उपधीयतेऽनेनेत्युपधानम्। चयनं रचनमित्यर्थः। ऋतव्या इति। ऋतुशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स ऋतुमान्, स 'मधुश्च माधवश्चे'त्यादिकः। ऋतुमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामृतव्याः। तद्वानिति किम्। मन्त्रादेव समुदायान्माभूदिति काशिका। अत्र हरदत्तः—ननु तद्वानित्यस्मिन्नसति 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति वचनादासामिति प्रथमानिर्दिष्टच्चात्षष्ठयन्तादिष्टकाऽभिधायिनः उपधानमन्त्रे प्रत्ययः स्यादिति वाक्यार्थः स्यात्। तथा च समुदायान्न प्राप्नोतीति चेत्सत्यम्। आसामिति प्रथमं न करिष्यत इति मत्वा प्रश्नप्रतिवचने, ततश्च 'उपधानो' मन्त्र आसामिष्टकासु 'लुक् च मतो'रिति योगः करिष्यते। तथा च तद्वानित्यस्याऽभावे 'भूतं च स्थ भव्यं च स्थे'त्ययमुपधानो मन्त्र आसामिष्टकाना'मिति वाक्यं स्यात्। तथा चेतिना परामृष्टान्मन्त्रसमुदायादेव प्रत्ययः प्राप्नोतीति भावः। उपधान इति किम्। वर्चस्वदभिमन्त्रणमासामित्यत्र माभूत्। 'शिवेन मा चक्षुषा' इत्यनुवाकः कुम्भेष्टकाभिमन्त्रणे विनियुक्तः। मन्त्र इति किम्। अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र माभूत्। इष्टकास्विति किम्। वर्चस्वानुपधान आसां शर्कराणामित्यत्र माभूत्। 'इति' करणं नियमार्थम्। अनेकपदसम्भवे केनचिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण। मतुब्ग्रहणमुत्तरार्थम्। अश्विमानित्यत्र मतुप एव लुक् यथा स्यात् इनेर्माभूत्। इह तु मत्वन्तात्प्रत्ययविधानात्तस्यैव लुक् भविष्यति। अश्विमान्। अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽश्विमान्मन्त्रः स च 'ध्रुवक्षिति'रित्यादिकः। प्रथमान्तादश्विमच्छब्दादासामिति षष्ठ्यर्थे अण् स्यात् यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति। यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति मतोश्च लुक्। आश्विनीरुपदधातीति। अश्वशब्दात् 'अत इनिठनौ'इत्यस्त्यर्थे इनिः। तदन्तान्मतुप्। अश्विमान् स उपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्याऽणि विहिते मतोश्च लुकि कृते 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः। वयस्यासु। वयस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां ता वयस्यास्तास्वभिधेयासु प्रथमासमर्थान्मद्वन्तमूर्धशब्दादासामिति षष्ठ्यर्थे मतुप्स्यात्। यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति, यदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति। यस्मिन्मन्त्रे मूर्धशब्दो वयःशब्दश्च विद्यते स मूर्धवान् वयस्वान्, यथा 'मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्द' इति, तत्र वयस्वच्छब्दादिव मूर्धवच्छब्दादपि पूर्वेण यति प्राप्ते मतुब्विधीयतेत्याशयेनाह—

मत्वर्थे मासतन्वोः ४।४।१२८॥ नभोऽम्रम्। तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः। ओजस्या तनूः। **३४७५ मधोर्ञ च ४।४।१२९॥** माधवः। मधव्यः। **३४७६ ओजसोऽहनि यत्खौ ४।४।१३०॥** ओजस्यमहः। ओजसीनं वा। **३४७७ वेशोयशआदेर्भगाद्यल् ४।४।१३१॥** यथासंख्यं नेष्यते। वेशो बलं तदेव भगः। वेशोभग्यः। वेशोभगीनः। यशोभग्यः। यशोभगीनः। **३४७८ ख च ४।४।१३२॥** योगविभाग उत्तरार्थः क्रमनिरासार्थश्च। **३४७९ पूर्वैः कृतमिनयौ च ४।४।१३३॥** गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः। ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासः। **३४८० अद्भिः संस्कृतम् ४।४।१३४॥** यस्येदमप्यं हविः। **३४८१ सहस्रेण संमितौ घः ४।४।१३५॥** सहस्रियासो अपां नोर्मयः। सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः। **३४८२ मतौ च ४।४।१३६॥** सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात्। सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः। **३४८३ सोममर्हति यः ४।४।१३७॥** सोम्यो ब्राह्मणः। यज्ञार्ह इत्यर्थः। **३४८४ मये च ४।४।१३८॥** सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे।

यस्मिन्मन्त्रे इति। मूर्धन्वतीरिति। 'अनो नुट्' इति नुडागमः। 'मूर्धवत' इति वक्तव्ये भाविनं मतुवन्तं चेतसि कृत्वा मूर्ध इत्युक्तम्। मत्वर्थे। यस्मिन्नर्थे मतुब्विहितस्तस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्यः स्यात् मासतन्वोरभिधेययोः। ननु प्रथमासमर्थमिति कस्माल्लब्धमिति चेन्मत्वर्थग्रहणादित्यवेहि। 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' इति ऊकारान्तस्तनूशब्दः सूत्रे निर्दिष्टः। ननु 'भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्यः उः' इत्युकारान्तः। 'द्वन्द्वे घि' इति पूर्वनिपातप्रसङ्गात्। ओजस्या इति। ओजो यस्या यस्यां वा अस्तीत्योजस्या। मधोः। मधुशब्दान्मत्वर्थे ञः स्याच्चाद्यत्। मधव्या इति। ओर्गुणः। 'वान्तो यि-' इति अवादेशः। ओजसोऽहनि। ओजःशब्दान्मत्वर्थे यत्खौ स्तोऽहन्यभिधेये। ननु यद्ग्रहणं व्यर्थं खश्चेत्येवास्त्विति चेन्मैवम्। खश्चेत्युच्यमानेऽनन्तरसूत्रविहितस्य ञमात्रस्य समुच्चयो विज्ञायेत तस्माद्यद्ग्रहणम्। वेशोयश। वेशश्च यशश्च वेशोयशसी, ते आदी यस्य तस्माद्वेशोयशआदेर्भगात्प्रातिपदिकाद्यल्खौ स्तो मत्वर्थे। लकारः स्वरार्थः। पूर्विणेभिरिति। पूर्वैः कृताः पूर्विणाः, तैः। एवं पूर्व्यासः पूर्विणाः। अद्भिः। तृतीयान्तादप्शब्दात्संस्कृतमित्यर्थे यत्स्यात्। सहस्रेण। तृतीयान्तात्सहस्रशब्दात्संमितमित्येतस्मिन्नर्थे घः स्यात्। संमितः सदृशस्तुल्य इत्यर्थः। सहस्रिया इति। सहस्रेण संमिताः सहस्रियाः। 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। 'समिता' विति पाठान्तरम्। मतौ। 'तपः सहस्राभ्यां विनीनी' इत्यस्यापवादः। सोममर्हति। द्वितीयान्तात्सोमशब्दादर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत्स्यात्। सोम्य इति। सोममर्हतीति सोम्यः। मये च। आगतविकारावयवप्रकृता मयडर्थाः। तत्रागते पञ्चमी समर्थ-

सोम्यं मधु । सोममयमित्यर्थः । **३४८५ मधोः ४।४।१३९** मधुशब्दान्मयडर्थे यत्स्यात् । मधव्यः । मधुमय इत्यर्थः । **३४८६ वसोः समूहे च ४।४।१४०॥** चान्मयडर्थे यत् । वसव्यः । **अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम्** (वा २९८०) । छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे यदित्यर्थः । आश्रावयेति चतुरक्षरम् , अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं, ये यजामह इति पञ्चाक्षरं, यजेति द्व्यक्षरं, द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः । **३४८७ नक्षत्राद्घः ४।४।१४१॥** स्वार्थे । नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा । **३४८८ सर्वदेवात्तातिल् ४।४।१४२॥** स्वार्थे । सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । प्रदक्षिणिद्देवतातिमुराणः । **३४८९ शिवशमरिष्टस्य करे ४।४।१४३॥** करोतीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः । याभिः शन्तातो भवथो ददाशुषे । अथो अरिष्टतातये । **३४९० भावे च ४।४।१४४॥** शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः । इति चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

३४९१ सप्तनोऽञ्छन्दसि ५।१।६०॥ 'तदस्य परिमाणम्' (सू १७२३) इति वर्ग इति च । सप्त साप्तानि असृजत् । **शन्शतोर्डिनिश्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः** (वा ३१३१)। पञ्चदशिनोऽर्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः । **विंशतेश्चेति वाच्यम्** (वा ३१३२) । विंशिनोऽङ्गिरसः । युष्मदस्मदोः

विभक्तिः, विकारावयवयोः षष्ठी, प्रकृतवचने प्रथमा । मधोः । यत्स्यादिति । वृत्तिकारस्तु यतमेवानुवर्तयति न तु यम् । नक्षत्रात् । स्वार्थ इति । समूह इति नानुवर्तते । तेनाऽनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे प्रत्यय उत्पद्यत इत्यर्थः । सर्वदेवात् । सर्वशब्दाद्देवशब्दाच्च तातिल् स्यात् । शिवशम् । करशब्दसामानाधिकरण्यात् 'शिवशमरिष्टस्य' इति 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति षष्ठी । इति वैदिकसुबोधिन्यां चतुर्थोऽध्यायः ।

सप्तनोऽञ् । सप्तन्शब्दादञ् स्याच्छन्दसि । साप्तानीति । सप्तन्शब्दादञि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां जस् । 'जश्शसोः शिः' । 'नपुंसकस्य' इति नुम् । उपधादीर्घः । शन्शतोः । 'डित्करणं शदन्तस्य टिलोपार्थम् । पञ्चदशिन इति । पञ्चदशाहानि परिमाणमेषामिति डिनिः टिलोपः । एतेन त्रिंशिनो व्याख्याताः । विंशिनोऽङ्गिरस इति । विंशतिर्गोत्राणि परिमाणमेषामिति विग्रहे डिनि कृते 'तिविंशतेर्डिति' इति तिशब्दलोपे कृते यस्येति लोपः । आङ्गिरसाऽयास्यगार्ग्य-

सादृश्ये मतुब्वाच्यः (वा ३१३८)। त्वावतः पुरूवसो। न त्वावाँ अन्यः। यज्ञं विप्रस्य मावतः। ३४९२ छन्दसि च ५।१।६७॥ प्रातिपदिकमात्रात्तदर्हतीति यत्। सादन्यं विदथ्यम्। ३४९३ वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि ५।१।९१॥ निर्वृत्तादिष्वर्थेषु। इद्वत्सरीयः। ३४९४ संपरिपूर्वात्ख च ५।१।९२॥ चाच्छः। संवत्सरीणः। संवत्सरीयः। परिवत्सरीणः। परिवत्सरीयः। ३४९५ छन्दसि घस ५।१।१०६॥ ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे। भाग ऋत्वियः। ३४९६ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ५।१।११८॥ धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे वतिः स्यात्। यदुद्वतो निवतः। उद्गतान्निर्गतादित्यर्थः। ३४९७ थट् च छन्दसि ५।२।५०॥ नान्तादसंख्यादेः परस्य डटस्थट् स्यान्मट् च। पञ्चथम्। पञ्चमम्। 'छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि'(सू१८८९)। पर्यवस्थाता शत्रुः। अपत्यं परिपन्थिनम्। मात्वा परिपरिणो विदन्। ३४९८ बहुलं छन्दसि ५।२।

गौतम इत्यादिप्रवरभेदभिन्नानि विंशतिरवान्तरगोत्राणि परिमाणमेषामित्यर्थः। 'वावत इति। त्वमिव त्वावान् तस्य त्वावतः। अहमिवेति मावान् तस्य मावतः। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमादेशौ। 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम्। सादन्यमिति। सदनं गृहमर्हतीति सादन्यः। 'अन्येषामपि' इति दीर्घः। विदथ्यमिति। विदथो यज्ञस्तमर्हतीत्यर्थः। इद्वत्सरीय इति। इद्वत्सरेण निर्वृत्तः इद्वत्सरमधीष्टो भृतो भूतो भावी वा इद्वत्सरीयः। इद्वत्सरेदावत्सरशब्दौ पञ्चवर्षे युगे द्वयोर्वर्षयोः संज्ञे। एवं संवत्सरपरिवत्सरशब्दावपि। सम्परिपूर्वात्। सम्परिपूर्वाद्वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खः स्याच्चाच्छः। छन्दसि घस्। 'समयस्तदस्य प्राप्तम्' इत्यतस्तदस्य प्राप्तमिति 'ऋतोरण्' इत्यतः ऋतोरिति चानुवर्तते। तदाह—ऋतुशब्दादित्यादि। ऋत्विय इति। 'सिति च' इति पदत्वेन भत्वे निरस्ते 'ओर्गुणः' इति गुणाऽभावे यण्। उपसर्गात्। इह धातुशब्देन धातुवाच्या क्रिया लक्ष्यते। सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन् वर्तमानादित्यर्थस्तदाह—धात्वर्थविशिष्ट इति। उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः यदुते श्रुतायां क्रियायां तामेव विशिंषन्ति। यथा आगच्छति। यत्र तु न श्रूयते तत्र क्रियाविशिष्टसाधनमाहुः। यथा निष्कौशाम्बिः। तथा च यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्रैव यथा स्यादित्येवमर्थं धात्वर्थ इत्युक्तम्। थट् च। 'तस्य पूरणे' इत्यतः डदिति 'नान्तादसंख्यादेः' इति च तदाह—नान्तादित्यादि। पञ्चथमिति। पञ्चानां पूरणमित्यस्मिन्नर्थे डटि कृते तस्य थडागमः। छन्दसि। परिपन्थिन् -परिपरिन् एतौ निपात्येते छन्दसि पर्यवस्थातरि वाच्ये। पर्यवस्थाता प्रति-

१२२॥ मत्वर्थे विनिः स्यात् । छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् । (वा० ३२११) । इति दीर्घः। मंहिष्ठमुभयाविनम् । शुनमष्ट्राव्यचरत् । छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ । (वा० ३२०२) । ई । रथीरभूत् । सुमङ्गलीरियं वधूः । मघवानमीमहे । ३४९९ तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि ५।३।२०॥ इदन्तदोर्यथासंख्यं स्तः । इदा हि व उपस्तुतिम् । तर्हि । ३५०० था हेतौ च छन्दसि ५।३।२६॥ किमस्था स्याद्धेतौ प्रकारे च । कुथा ग्रामं न पृच्छसि । कुथा दाशेम । ३५०१ पश्च पश्चा च छन्दसि ५।३।३३॥ अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ । पश्च हि सः । नो ते पश्चा । 'तुश्छन्दसि (सू २०७) तृजन्तात्तृन्नन्ताच्च इष्ठन्नीयसुनौ स्तः । आसुतिं करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः । ३५०२ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि ५।३।१११ ॥ इवार्थे । तं प्रत्नथा

पक्ष:, सपत्न इत्युच्यते । निपातनं चात्र पर्यवस्यात्शब्दात्स्वार्थे इनिप्रत्ययोऽवस्या-शब्दस्य पन्थि परि एतावादेशौ च निपात्येते । बहुलम् । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति वर्तते । तदाह—विनिः स्यादिति । अष्ट्रावीति । अशेः ष्ट्रन् । अष्ट्रा । दंष्ट्रापर्यायोऽयम् । मेखलावी द्वयावी उभयावी । रुजावी हृदयावी । अत्र द्वयोभयहृदयान्येव दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति । अन्येषां स्वत एव दीर्घत्वात् । छन्दसि । ईश्च वनिप् च ईवनिपौ । ई इति । ईप्रत्ययोदाहरणमुच्यते । रथीरिति । रथोऽस्यास्तीति रथीः । सुमङ्गलीरिति । सुष्ठु मङ्गलमिति 'सुः पूजायाम्' इति समासः' ततोऽनेन मत्वर्थीय ईकारप्रत्ययः । मघवानिति । मघं धनं, तदस्यास्तीति वनिपि, मतुपि तु मघवच्छब्दः । तयोः । तच्छब्देन 'इदमो र्हिल्' 'तदो दा च' इति संनिहिताविदन्तदौ परामृश्येते । तदाह—इदन्तदोरिति । सूत्रे व्यत्ययेन पञ्चम्याः स्थाने षष्ठी । यथासंख्यं स्त इति । इदंशब्दाद्दा, तच्छब्दात् र्हिल् । इदा । इदम्शब्दाद्दा 'इदम इश्' इत्यनेनेशादेशः । था हेतौ । 'प्रकारवचने थाल्' इत्यतः प्रकारवचन इति किमश्चेति तदाह—किमस्था स्यादित्यादि । कथा ग्रामं न पृच्छसीति । केन हेतुना पृच्छसीत्यर्थः । तस्य 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इत्यधिकाराद्विभक्तिसंज्ञायां 'किमः कः' इति कादेशः । प्रकारवचने उदाहरणमाह—कथा दाशेमेति । केन प्रकारेणेत्यर्थः । पश्चपश्चा । अवरस्य पश्चभावः अकाराऽऽकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते । अस्तात्यर्थे इति । 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः' । करिष्ठ इति । कर्तृशब्दादिष्ठन् । 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृलोपः । दोहीयसीति । अतिशयेन दोग्ध्रीत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोग्ध्रीशब्दात्प्रत्ययः । 'भस्याऽढे' इति पुंवद्भावेन ङीपो निवृत्तिः। ततः 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृचि निवृत्ते निमित्ताऽभावाद्दाद-

पूर्वथा विश्वथेमथो । ३५०३ अमु च छन्दसि ५।४।१२॥ किमेत्तिङव्ययघादित्येव । प्र तं नय प्रतरम् । ३५०४ वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि ५।४।४१॥ स्वार्थे । यो नो दुरेवो वृकतिः । ज्येष्ठतातिं बर्हिषदम् । ३५०५ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ५।४।१०३॥ तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासान्तः । ब्रह्मसामं भवति । देवच्छन्दसानि । ३५०६ बहुप्रजाश्छन्दसि ५।४।१२३॥ बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश । ३५०७ छन्दसि च ५।४।१४२॥ दन्तस्य दतृशब्दः स्याद्बहुव्रीहौ । उभयतो दतः प्रतिगृह्णाति । ३५०८ ऋतश्छन्दसि ५।४।१५८॥ ऋदन्ताद्बहुव्रीहेर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता । इति पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (सू २१७५) छन्दसि वेति वक्तव्यम् (वा ३४१४)। यो जागार । दाति प्रियाणि । ३५०९ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ६।१।७॥ तुजादिराकृतिगणः । प्रभरा तूतुजानः । सूर्यं मामहानम् । दाधार यः पृथिवीम् । स तूताव । ३५१० बहुलं छन्दसि ६।१।३४॥ ह्वः सम्प्रसारणं

हुस्वयोरपि निवृत्तिः । प्रत्नपूर्वं । प्रत्न पूर्व विश्व इम एभ्यस्थाल् स्यात् । अमु च । 'किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे' वर्तमानादमुप्रत्ययो भवति । प्रतरमिति । प्रकर्षार्थस्य प्रकर्षे तरप् । प्रकृष्टतर इति वत्, तदन्तादमुः । स्वरादिषु अम् आम् इति पठ्यते, तेन तदन्तस्याऽव्ययत्वे सुपो लुक् । अत्रेदिःकरणम् 'इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च' इत्यत्राऽस्य ग्रहणं माभूत् । यदि स्यात्तर्हि अत्रापि यदुद्दिष्टं कार्यं तदप्यतिदिश्येत । तत्र को दोषः । इह स्त्रियं मन्यमानः । यस्येति लोपः प्राप्नोति । अनसन्तात् । अकारान्तस्योदाहरणमाह—ब्रह्मसाममिति । असन्तस्याह—देवच्छन्दसानीति । बहुप्रजाः । 'बहुप्रजा' इति निपात्यते छन्दसि । बहुप्रजा इति । बह्व्यः प्रजा यस्येति बहुव्रीहिः, असिच् प्रत्ययः । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः । रुत्वविसर्गौ । छन्दसि च । 'वयसि दन्तस्य दतृ' इत्यतो 'दन्तस्य दतृ' इत्यनुवर्तते । तदाह—दन्तस्य दतृ स्यादिति । उभयतोदत इति । उभयतो दन्ता यस्येति विग्रहः । हतमाता इति । 'नद्यृतश्च' इति नित्यं कप् प्राप्तः । इति सुबोधिन्यां पञ्चमोऽध्यायः ।

जागारेति । जागृ निद्राक्षये । लिटि प्रथमपुरुषैकवचनम् । दातीति । 'डुदाञ् दाने' लट् । शपः श्लुः । 'श्लौ' इति नित्यं द्वित्वे प्राप्ते विकल्पः । तूतुजान इति । तुजेर्लिट् ।

स्यात्। इन्द्रमाहुव ऊतये। **ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि** (वा २४७२)। ऋच्शब्दे परे त्रेः सम्प्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम्। तृचं सूक्तम्। छन्दसि किम्। त्र्यृचानि। **रयेर्मतौ बहुलम्** (वा ३४७३) रेवान्। रयिमान्पुष्टिं वर्धनः। **३५११ चायः की ६।१।३५॥** न्य१न्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम्। लिटि उसि रूपम्। बहुलग्रहणानुवृत्तेर्नेह। अग्निं ज्योतिर्निचाय्य। **३५१२ अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्ताः ६।१।३६॥** एते छन्दसि निपात्यन्ते। इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्। स्पर्धेर्लङि आथाम्। अर्कमानृचुः। वसून्यानृहुः। अर्चेरर्हेश्च लिट्युसि। चिच्युषे। च्युङो लिटि थासि। यस्तित्याज। त्यजेर्णलि। श्रातास्त इन्द्र सोमाः। श्रिता नो ग्रहाः। श्रीञ् पाके निष्ठायाम्। आशिरं दुहे। मध्यत आशीर्तः। श्रीञ् एव क्विपि

घस्य कानजादेशः। मामहानमिति। मह पूजायां कानच्। तूताविति। तुः सौत्रो धातुः। तस्माल्लिट्। बहुलम् छन्दसि। 'ह्वः सम्प्रसारणम्' इति वर्तते, तदाह—ह्वः सम्प्रसारणं स्यादिति। आहुवे इति। आङ्पूर्वात् ह्वेञो लडात्मनेपदोत्तमैकवचनम्। 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुकि कृते सम्प्रसारणमुवङादेशश्च। तृचं सूक्तमिति। तिस्रः ऋचो यस्मिंस्तत्। तृचम्। 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इति समासान्तः अः। रयेर्मतौ। रयिशब्दस्य मतौ परतः सम्प्रसारणं स्याच्छन्दसि। रेवानिति। 'छन्दसीरः' इति वत्वम्। रयिमानिति। बहुलग्रहणात्सम्प्रसारणवत्वयोरभावः। चायः की। चायतेर्बहुलं कीत्ययमादेशः स्याच्छन्दसि। चिक्युरिति। 'कुहोश्चुः' इति चुः। निचाय्येति। 'चायृ पूजानिशामनयोः' अस्मात्क्त्वा। गतिसमासे 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इति ल्यबादेशः। स्पर्धेर्लङ्याथामिति। द्विर्वचनं रेफस्य सम्प्रसारणमकारलोपश्च निपातनात्। अस्पर्धेथामिति भाषायाम्। अपरे तु अपपूर्वस्य स्पर्धेर्लङ्याथामि सम्प्रसारणमलोपश्च निपातनात्। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडागमाऽभावः। तन्मते प्रत्युदाहरणमपास्पर्धेथामिति भाषायाम्। अर्चेरर्हेश्चेति। सम्प्रसारणमलोपश्च निपातनात्। ततो द्विर्वचनमुरदत्वम् 'अत आदेः' इति दीर्घत्वम्। 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इति नुडागमः। आनर्चुरानर्हुरिति भाषायाम्। च्युङो लिटीति। अभ्यासस्य सम्प्रसारणमनिट्त्वं च निपातनात्। चुच्युविषे इति भाषायाम्। त्यजेर्णलीति। त्यज वयोहानौ। अभ्यासस्य सम्प्रसारणं निपात्यते। तत्याजेति भाषायाम्। श्राता इति। श्रीञ् पाके इत्यस्य निष्ठायां श्राभावः। श्रिता इति। तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्वं च। आशिरमिति।

निष्ठायां च । **३५१३ खिदेश्छन्दसि ६।१।५२॥** खिद दैन्ये । अस्यैच आद्वा स्यात् । चिखाद । चिखेदेत्यर्थः । **३५१४ शीर्षश्छन्दसि ६।१।६०॥** शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात् । शीर्ष्णः शीर्ष्णो जगतः । **३५१५ वा छन्दसि ६।१।१०६॥** दीर्घाज्जसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात् । वाराही । वाराह्यौ । मानुषीरीळते विशः । उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन सम्बध्यते । तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात् । शमीं च शम्यं च । सूर्म्यं सुषिरामिव । 'सम्प्रसारणाच्च' (सू ३३०) इति पूर्वरूपमपि वा । इज्यमानः । यज्यमानः । **३५१६ शेश्छन्दसि बहुलम् ६।१।७०॥** लोपः स्यात् । या ते गात्राणाम् । ता ता पिण्डानाम् । **एमन्नादिषु छन्दसि पररूपम्** (वा ३६६५) । अपां त्वेमन् । अपां त्वोद्मन् । **३५१७ भय्यप्रवय्ये च छन्दसि ६।१।८३॥** बिभेत्यस्मादिति भय्यः । वेतेः-प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् । प्रवेयमित्यन्यत्र । छन्दसि किम् । भेयम् । प्रवेयम् । **हृदय्या उपसंख्यानम्** (वा ३४४५) । हृदे भवा हृदय्या आपः । भवे छन्द-

---

स्य श्रीणातेः क्विप् धातोः शिर् आदेशः । तस्माद्द्वितीयैकवचनम् । आशीर्त इति । श्रीञः आङ्पूर्वस्य शिर् इत्यादेशः । निष्ठायाश्च नत्वाऽभावो निपातनात् । 'हलि च' इति दीर्घः । खिदेश्छन्दसि । 'आदेच उपदेशे-' इत्यतः आदिति एच् इति च वर्तते, 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषेति च । तदाह-आद्वा स्यादिति । चिखादेति । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शीर्ष्ण इति । 'अल्लोपोऽनः' इत्यल्लोपः 'रषाभ्याम्' इति णत्वम् । 'पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावः' इति पक्षे तु 'अट्कुप्वाङ्-' इत्यनेन । वा छन्दसि । 'नादिचि' 'दीर्घाज्जसि च' इति वर्तते । तदाह-दीर्घादित्यादि । वाराही इति । वराहस्य विकार इति । 'अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः' इति 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' ङीप् । द्विवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । पूर्वसवर्णाऽभावे यणादेशः । मानुषीरिति । प्रथमाबहुवचनम् । 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च' इति अञ् । मनोः षुगागमः । सूत्रद्वये इति । 'अमि पूर्वः' 'सम्प्रसारणाच्च' इत्यत्र । वाक्यभेदेनेति । अकः अमि पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसि, तथा 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसि । तदाह-तेनेति । शम्यं चेति । विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वरूपत्वाऽभावे पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि न भवति । तयोरत्र विशेषाऽभावादिति यणादेश एव भवति । यज्यमान इति । यजेर्लटः शानच् । 'सार्वधातुके-' इति यक् 'आने मुक्' इति मुक् । 'ग्रहिज्या-' इति सम्प्रसारणं पूर्ववैकल्पिकत्वादभावे यण् । याते इति । यानीत्यर्थः । यच्छब्दात्परस्य शेर्लोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन 'त्यदादीनामः' इति अत्वे 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम् । 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । नलोपः । ता ता इति । तानि तानीत्यर्थः पूर्ववत् । भय्यप्रवय्ये । बिभेतेः

सि यत्। ३५१८ प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ६।१।११५॥ ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यादति परे न तु वकारयकारपरेऽति। उपप्रयन्तो अध्वरम्। सुजाते अश्वसूनृते। अन्तःपादं किम्? एतास एतेऽर्चन्ति। अव्यपरे किम्। तेऽवदन्। ३५१९ अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ६।१।११६॥ एषु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या। वसुभिर्नो अव्यात्। मित्रमहो अवद्यात्। मा शिवासो अवक्रमुः। ते नो अव्रत। शतधारो अयं मणिः। ते नो अवन्तु। कुशिकासो अवस्यवः। यद्यपि बह्वृचैस्तेनोऽवन्तु रथतूः, सोऽयमागात्, तेऽरुणेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात्समाधेयम्। प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः। ३५२० यजुष्युरः ६।१।११७॥ उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि। उरो अन्तरिक्षम्। यजुषि पादाऽभावादनन्तःपादार्थं वचनम्। ३५२१

अपूर्वस्य 'वी' इत्येतस्य च यति प्रत्यये परतश्छन्दसि विषयेऽयादेशो निपात्यते। अव्य इति। 'कृत्यल्युटः-' इति अपादाने यत्। हृदय्या इति। अकारस्याऽयादेशः। प्रकृत्या। पादस्य मध्ये इत्यन्तःपादमित्यव्ययीभावः। अन्तरित्यव्ययमधिकरणशक्ति॰ प्रधानं मध्यमाचष्टे। पादश्चेह ऋक्पाद एव गृह्यते, न श्लोकस्य। 'वा छन्दसि' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या छन्दसीति वर्तते। तेनाऽस्य वैदिकत्वं सम्पद्यत इत्याशये॰ नाह—ऋक्पादमध्यस्थ इति। 'एङः पदान्तात्-' इति सूत्रादेङः इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यतेऽन्यस्य कार्यिणोऽसम्भवादित्यभिप्रेत्याह—एङ् प्रकृत्येति। सन्निहितरूपं विकारं न यातीत्यर्थः। उपप्रयन्तो अध्वरमिति। 'एङः पदान्तादति' इति प्राप्तम्। अन्तःपादं किमिति। ऋचीत्येव किं नोक्तमित्यर्थः। एतेऽर्चन्तीति। 'कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणो वसूया' इति। अत्र 'एते' इति पादस्यान्ते एङ॰ स्ति, अकारश्च परस्य पादस्यादाविति तन्निमित्तिनिमित्तयोः पादमध्यस्थत्वमिति स॰ त्यपि ऋक्त्वे प्रकृतिभावः। अव्यात्। एषामनुकरणत्वात्सुबन्तेन समासः। अव रक्षणे। आशीर्लिङ्। अवद्यादिति पञ्चम्येकवचनान्तम्। अवक्रमुरित्येत्यवपूर्वस्य क्रमेर्लिट्युसि द्विर्वचनप्रकरणे 'छन्दसि वा वचनम्' इति द्विर्वचनाऽभावे रूपम्। केचित्तु 'अवचक्रमु'रिति सूत्रे कृतद्विर्वचनं ये पठन्ति तेषामुदाहरणं मृग्यम्। बह्वृचास्तावदव॰ क्रमुरित्यधीयते। अव्रतेति। वृङ्वृञोः मन्त्रे घस—' इति च्लेर्लुक्। 'आत्मनेपदेषु' इति झस्यादादेशः। अयमिति। इदमः सौ 'इदोऽय् सि'। अवतेर्लोट्—अवन्तु। अवस्यव इति। अवेरसुन् औणादिकः। ततः क्यच् 'क्याच्छन्दसि' इत्युः। यजुष्युरः। उरो अन्तरिक्षमिति। नन्वत्र 'प्रकृत्यान्तः पादम्' इत्यनेनैव सिद्धे व्यर्थोऽयं योग इत्या॰

आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्वे ६।१।११८॥ यजुषि अति प्रकृत्या। आपो अस्मान्मातरः। जुषाणो अग्निराज्यस्य। वृष्णो अंशुभ्याम्। वर्षिष्ठे अधि नाके। अम्बे अम्बाले अम्बिके। अस्मादेव वचनात् 'अम्बार्थ' (सू २६७) इति ह्रस्वो न। **३५२२ अङ्ग इत्यादौ च ६।१।११९॥** अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एङ् पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि। 'प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीव्यत्'। **३५२३ अनुदात्ते च कुधपरे ६।१।१२०॥** कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि। अयं सो अग्निः। अयं सो अध्वरः। अनुदात्ते किम्। अथोऽग्रे रुद्रे। अग्रशब्द आद्युदात्तः। कुधपरे किम्। सोऽयमग्निमतः। **३५२४ अवपथासि च ६।१।१२१॥** अनुदात्ते अकारादौ अवपथाःशब्दे यजुषि एङ् प्रकृत्या। त्री रुद्रेभ्यो अवपथाः। वपेस्थासि लङि 'तिङ्ङतिङः' (सू ३९३५) इत्यनुदात्तत्वम्। अनुदात्ते किम्। यद्रुद्रेभ्योऽवपथाः। 'निपातैर्यद्यदि' (सू ३९३७)

शङ्कयाह—यजुषि पादाऽभावादित्यादि। आपो जुषाणो। 'आपो' इत्यादीनि पृथक्पदान्यनुकरणानि। विभक्तिस्तु अनुकार्याऽनुकरणयोर्भेदस्याऽविवक्षितत्वान्न भवति 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुग्वा। 'अम्बिके पूर्वे' इत्येतदप्यनुकरणमेव। तत्र प्रथमं जसन्तमनुकरणम्। द्वितीयं स्वन्तम्। तृतीयं शसन्तम्। चतुर्थं ङ्यन्तमितरे सम्बुद्ध्यन्ते। 'आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे' इत्येते शब्दाः, अम्बिकेशब्दात्पूर्वौ यौ अम्बेअम्बालेशब्दौ तौ च, अति परतः प्रकृत्या स्युः। अङ्ग इत्यादौ च। अङ्गशब्दे य एङिति। 'प्रकृत्या भवतीति' वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। तदादौ अकारे य एङ्पूर्व इति। अत्रापि पूर्ववत्सम्बन्धः। अतिक्रान्तपरामर्शिना तच्छब्देन इतिशब्दार्थमाचष्टे। तस्याऽङ्गशब्दस्य आदिस्तदादिस्तद्रूपो यः अकारस्तस्मिन्परे पूर्वो य एङ् स इत्यर्थः। नन्वत्र चकारः किमर्थ इति चेच्छृणु—असति चकारेऽङ्गशब्दस्यैवैङ् तदादावति परतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्यात्ततश्चाङ्गे अङ्गे इत्यत्रैव स्यात्। अङ्गे अदीव्यदित्यत्र न स्यात्। सति तु तस्मिन्नङ्गशब्दस्य य एङ् यत्र कुत्र चिदति प्रकृत्या भवति, तदादौ चाऽति परतो यः कश्चिदेङ् स प्रकृत्या भवतीत्ययमर्थो भवति। तेन अङ्गे अङ्गे अदीव्यत्। प्राणो अङ्गे इत्युभयत्रापि भवति। अनुदात्ते च कुधपरे। कुधौ परौ यस्मात्स तथोक्तः। कवर्गधकारेति। धकारे अकार उच्चारणार्थः। अग्निरिति। अग्निशब्दो 'अङ्गेर्निर्नलोपश्च' इति निप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। अध्वरशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। आद्युदात्त इति। 'ऋज्रेन्द्र' इत्यादिना सूत्रेण निपातितः। आङो। आङिति ङित्विशिष्ट आकारो गृह्यते। यः

इति निपातो न । **३५२५ आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ६।१।१२६॥** आङोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या । अभ्र आँ अपः । गभीर आँ उग्रपुत्रे । **ईषाअक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः** (वा ३६८५) । ईषाअक्षो हिरण्ययः । ज्या इयम् । पूषा अविष्टु । **३५२६ स्यश्छन्दसि बहुलम् ६।१।१३३॥** स्य इत्यस्य सोर्लोपः स्याद्धलि । एष स्य भानुः । **३५२७ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ६।१।१५१॥** ह्रस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे । हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः । सुश्चन्द्र दस्म । **३५२८ पितरामातरा च छन्दसि ६।३।३३॥** द्वन्द्वे निपातः । आ मा गन्तां पितरामातरा च । चाद्विपरीतमपि । न मातरापितरा नू चिदिष्टौ । 'समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु' (१०१२) समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्ने उत्तरपदे । सगर्भ्यः । **छन्दसि स्त्रियां बहुलम्** (वा ० ३९९४) । विष्वग्देवयोरद्र्यादेशः । विश्वाची च घृता-

---

'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्' इत्यनेन लक्षितः । यद्यपि 'अभ्र आँ अपः' इत्यत्र आकारो न ईषदर्थादिचतुष्टयवृत्तिः, सप्तम्यर्थद्योतकत्वात् । तथापि 'वाक्यस्मरणयोरङि'दित्यत्रैव तात्पर्यम् । अन्यत्र सर्वत्राङ् ङिद्वेदितव्यः । एवं तावद्भाष्ये स्थितम् । अभ्र आँ अप इति । सप्तम्यर्थद्योतकोऽयमाङ् । 'उपदेशेऽजनुनासिकः' इतीत्संज्ञा तु न उपदेशग्रहणात् । ।स्यश्छन्दसि । स्य इति स्यदित्येतस्य प्रथमान्तस्यानुकरणम् । 'सुपां सुलुक्' इति लुप्तषष्ठीकम् । एषस्येति । एतदस्त्यदश्च त्यदाद्यत्वं 'तदोः सः सौ' इति सः । एतदस्त्यदश्च परस्य सोः 'एतत्तदोः सुलोपः' इति 'स्यश्छन्दसि' इति च लोपः । ह्रस्वात् । चन्द्रशब्दे उत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुडागमो भवति । स च भवन् चन्द्रशब्दस्यैव 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीया'नित्याशयेनाह—चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्येति । सुडागमः स्यादिति । 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यतः सुडित्यनुवर्तनात् । पितरा । पूर्वपदस्याकारादेशो निपात्यते । उत्तरपदे तु 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना विभक्तेराकारादेशः । 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' इति गुणः । समानस्य । सः स्यादिति । 'सहस्य सः' इत्यतः स इत्यनुवर्तते । सगर्भ्य इति । समानो गर्भः सगर्भः । तत्र भवः सगर्भ्यः । 'सगर्भसयूथसनुताद्यत्' इति यत् प्रत्ययः । अमूर्धत्यादि किम् । समानमूर्धा । समानप्रभृतयः । समानोदर्काः । छन्दसि स्त्रियाम् । 'विष्वग्देवयोः' इति सर्वनाम्नोऽप्युपलक्षणम् । बहुलग्रहणात्क्वचिन्न भवति । विश्वा-

ची च। देवद्रीचीं नयत देवयन्तः। कद्रीची। ३५२९ सध मादस्थयोश्छन्दसि ६।३।९६॥ सहस्य सधादेशः स्यात्। इन्द्र त्वास्मिन्सधमादे। सोमः सधस्थम्। ३५३० पथि च छन्दसि ६।३।१०८॥ पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कवं कादेशश्च। कवपथः। कापथः। कुपथः। ३५३१ साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ६।३।११३॥ सहेः क्त्वाप्रत्यये आद्यं द्वयं, तृनि तृतीयं निपात्यते। मरुद्भिरुग्रः। पृतनासु साळ्हा। अचोर्मध्यस्थस्य डस्य ळः ढस्य ळ्हश्च प्रातिशाख्ये विहितः। आह हि—द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ळकारः ळ्हकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा संप्रयुक्त इति। ३५३२ छन्दसि च ६।३।१२६॥ अष्टन आत्वं स्यादुत्तरपदे। अष्टापदी। ३५३३ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ६।३।१३१॥ दीर्घः स्यान्मन्त्रे। अश्वावतीं सोमावतीम्। इन्द्रियावान्मदिन्तमः। विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता। ३५३४ ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ६।३।१३२॥

ची। देवद्रीचीति। विश्वमञ्चतीति देवानञ्चतीति क्विन्। 'उगितश्च' इति ङीप्। 'अचः' इत्यकारलोपः। 'चौ' इति दीर्घत्वम्। अत्र विष्वग्देवयोरद्र्यादेशः प्राप्तो बाहुलकात्। क्वचिन्न भवतीत्याह—कद्रीचीति। कुत्सितमञ्चतीति कद्रीची। किंशब्दस्य टेरद्र्यादेशः ङीब्लोपदीर्घाः पूर्ववत्। सध माद। 'सहस्य सध्रिः' इत्यतः सहस्येति वर्तते। मादस्थ इत्येतयोरुत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमादेशः स्यात्। 'सधे'त्यविभक्तिको निर्देशः। सधमादे इति। सह माद्यन्ति देवा अस्मिन्निति सधमादो यज्ञ इति। 'मदोऽनुपसर्गे' इत्यपि प्राप्ते 'भजवन्त्यां ओखलनाः' इति तद्बाधके ल्युटि 'हलश्च' इति घञ्। सूत्रे मादेत्यकार उच्चारणार्थः। तेन मादयतेः क्विबन्तस्य माडिति यद्रूपं तत्रापि भवति। 'आ त्वा बृहन्तो हरयो युज्यमाना अर्वागिन्द्रः सधमादो वहन्तु'। सधस्थमिति। सह तिष्ठतीति सधस्थः। 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः। साढ्यै। एते त्रयो निपात्यन्ते निगमे। सहेः क्त्वाप्रत्यय इति पक्षे क्त्वाप्रत्ययस्य ध्यै आदेशश्च निपात्यते। साढ्यै सहेः क्त्वाप्रत्ययस्य ध्यै 'हो ढः' ष्टुत्वं "ढो ढे लोपः"। 'ढ्रलोपे' इति दीर्घः। साढ्वा इति। ढत्वादि पूर्ववत्। तृनि तृतीयमिति। तृचि स्वन्तोदात्तं स्यात्तथा भूरि चक्रेति मन्त्रे साढेत्याद्युदात्तं पठ्यते तन्न सङ्गच्छेतेति भावः। सूत्रे इतिशब्दः प्रकारार्थः। तेन निष्ठायामपि निपातनं बोध्यम्। अषाळ्हो अग्ने वृषभः। द्वयोरिति। अस्य आचार्यस्य द्वयोः स्वरयोर्मध्यमेत्य डकारो ळकारतां सम्प-

दीर्घः स्यान्मन्त्रे । यदोषधीभ्यः । अदधात्योषधीषु । **३५३५ ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ६।३।१३३॥** दीर्घः स्यात् । आ तू न इन्द्र । नू मर्तः । उत वा घा स्यालात् । मक्षू गोमन्तमीमहे । भरता जातवेदसम् । तङिति थादेशस्य ङित्वपक्षे ग्रहणम् । तेनेह न । शृणोत ग्रावाणः । कूर्मनाः । अत्रा ते भद्रा । यत्रा नश्चक्रा । उरुष्याणः । **३५३६ इकः सुञि ६।३।१३४॥** ऋचि दीर्घ इत्येव । अभीषु णः सखीनाम् । 'सुञः' (३६४४) इति षः । 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' (३६४९) इति णः । **३५३७ द्व्यचोऽतस्तिङः ६।३।१३५॥** मन्त्रे दीर्घः । विद्मा हि चक्रा जरसम् । **३५३८ निपातस्य च ६।३।१३६॥** एवा हि ते । **३५३९ अन्येषामपि दृश्यते ६।३।१३७॥** अन्येषामपि पूर्वपदस्थानां दीर्घः स्यात । पूरुषः । दण्डादण्डि । **३५४० छन्दस्युभयथा ६।४।५॥** नामि दीर्घो वा । धाता धातृणाम् । इति बह्वृचाः । तैत्तिरायास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति । **३५४१ वा षपूर्वस्य निगमे ६।४।९॥** षपूर्वस्याच उपधाया वा दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । ऋभुक्षाणम् । ऋभुक्षणम् । निगमे किम् । तक्षा । तक्षाणौ । **३५४२ जनिता मन्त्रे**

धते ऊष्मणा सम्प्रयुक्तः डकारः ळ्हकारतामेतीत्यन्वयः । अष्टापदीति । अष्टौ पादा अस्या इति बहुव्रीहौ 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादस्य लोपे कृते 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति ङीप् । मन्त्रे । सोम, अश्व, इन्द्रिय, विश्व, देव्य, एषां मतुप्प्रत्यये परे दीर्घः स्यान्मन्त्रे । ओषधेश्च । न च 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीषा गतार्थता । अन्तोदात्ततापत्तेः । इष्यते त्वाद्युदात्तः 'लघावन्ते' इति फिट्सूत्रात् । ऋचि तुनु । घ इति स्वरूपग्रहणं न तरतमपोः, छन्दसि घशब्दस्यैव दीर्घदर्शनात् । उत वेति । भार्याया भ्राता श्यालस्ततः पञ्चमी । भरतेति । लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य 'लोटो लङ्वत्' इत्यतिदेशात्तस्य स्थाने तादेशः 'तस्थस्थमिपाम्–' इत्यनेन । शृणोतेति । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तबादेशः । अत्र पित्त्वान्ङित्वं नास्ति । उरुष्याण इति । उरुष्येति कण्ड्वादियगन्तो रक्षणार्थः । लोटः सेर्हिः 'अतो हेः' इति लुक् । न इत्यस्य 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति णत्वम् । इकः । इगन्तस्य सुञि परतो दीर्घः स्यादृचि । द्व्यचो । द्व्यचस्तिङन्तस्याऽतो दीर्घः स्यादृचि । विद्मेति । 'विद ज्ञाने' लट् । 'विदो लटो वा' इति मसः स्थाने मः । चक्रेति लिटो मध्यपुरुषबहुवचनम् ।

६।४।५३॥ इडादौ तृचि णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता । **३५४३ शमिता यज्ञे ६।४।५४॥** शमयितेत्यर्थः । **३५४४ युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि ६।४।५८॥** ल्यपीत्यनुवर्तते । वियूय । विप्लूय न 'आङजादीनाम्' (सू. २२५४) । **३५४५ छन्दस्यपि दृश्यते ६।४।७३॥** अनजादीनामित्यर्थः । आनट् । आवः । 'न माङ्योगे' (सू. २२२८) । **३५४६ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ६।४।७५॥** अडाटौ न स्तो, माङ्योगेऽपि स्तः । जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय । मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः । **३५४७ इरयो रे ६।४।७६॥** प्रथमं दध्र आपः । रेभावस्याऽऽभीयत्वेनाऽसिद्धत्वादालोपः । अत्र रेशब्दस्येटि कृते पुनरपि रेभावस्तदर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिरयोरिति । **३५४८ छन्दस्युभयथा ६।४।८६॥** भूसुधियोर्यण् स्यादियङुवङौ च । वनेषु चित्रं विभ्वम् । विभुवं वा । सुध्यो हव्यमग्ने । सुधियो वा । **तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्** (वा० ४११५) तन्वं पुषेम । तनुवं वा ।

निपातस्य च । दीर्घः स्यान्मन्त्रे । एवशब्दश्चादिषु पाठान्निपातः । छन्दस्यु । नामीति वर्तते । 'ढ्लोपे-' इत्यतो 'दीर्घ' इति च । तदाह—नामीत्यादि । ऋभुक्षणमिति । ऋभुक्षिन्शब्द उणादिषु निपातितः । 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इतीकारस्याऽकारादेशः । जनितेति । जनयितेत्यर्थः । शमिता । निपातनं पूर्ववत् । आनडिति । नशेर्लुङि 'मन्त्रे घस-' इति च्लेर्लुक् 'नशेर्वा' इत्यस्याऽभावे 'व्रश्च-' इति षः । जश्त्वेन डः । तस्य चर्त्वेन टः । आवरिति । वृञो लुङि च्लेर्लुक् । गुणः । रेफस्य विसर्गः । बहुलं छन्दसि । माङ्योगेऽप्यमाङ्योगेऽपि बहुलमडाटौ भवतः । अमाङ्योगेऽपि न भवतः । माङ्योगेऽपि च भवतः । जनिष्ठा इति । जनेर्लुङ्थास् अडागमाभावः । माङ्योगेऽप्यडागममुदाहरति—मा व इति । वो युष्माकं क्षेत्रे भार्यायां परबीजानि परेषां बीजानि वीर्याणि मा अवाप्सुः उप्तानि मा भूवन् । वपेः कर्मणि लुङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'च्लेः सिच्' 'वदव्रज-' इति वृद्धिः । इदं काशिकानुरोधेनोदाहृतम् । अध्ययनं तु वाप्सुरित्येव दृश्यते । माङ्यडागमस्तूदाहरणान्तरमन्वेषणीयम् । इरयो । इर इत्येतस्य रे आदेशः स्याच्छन्दसि । दध्रे इति । धाञो लिटि झस्य 'लिटस्तझयोः-' इतीरेचि कृते रेभावः । ननु चाऽत्र परत्वाद्रेभावे कृतेऽनजादित्वादालोपो न प्राप्त इत्यत आह—रेभावस्येति । नन्वेवमपि रेभावस्यैव क्रादिनियमादिडागमः प्राप्नोति । न च रेभावस्य वैयर्थ्यम् । कृसृभृप्रभृतिषु चरितार्थत्वादत आह—अत्रेति । कथं पुनर्लाक्षणिकस्य रेशब्दस्य रेभावो भवति । तत्राह—तदर्थं चेति । द्विवचननिर्देशाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तत इति भावः । तन्वादीनाम् । बहुलमियङुवङादेशः स्याच्छन्दसि । तनुवमिति । मघातु·

त्र्यम्बकम्। त्रियम्बकम्। ३५४९ तनिपत्योश्छन्दसि ६।४।९९॥ एतयोरुपधालोपः क्ङिति प्रत्यये। वितत्निरे कवयः। शकुना इव पप्तिम। भाषायां वितेनिरे। पेतिम। ३५५० घसिभसोर्हलि च ६।४।१००॥ सग्धिश्च मे। बब्धां ते हरी धानाः। 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' (सू २४२५)। ३५५१ श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ६।४।१०२॥ श्रुधी हवम्। शृणुधी गिरः। रायस्पृधि। उरुणस्कृधि। ३५५२ वा छन्दसि ३।४।८८॥ हिरपिद्धि। ३५५३ अङितश्च ६।४।१०३॥ हेर्धिः स्यात्। रारन्धि। रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम्। शपः श्लुरभ्यासदीर्घश्च। अस्मे प्रयन्धि। युयोधि जातवेदः। यमेः शपो लुक्। यौतेः शपः श्लुः। ३५५४ मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ६।४।१४१॥ आत्मनशब्दस्याऽऽदेर्लोपः स्यादाङि। त्मना देवेषु। ३५५५ विभाषर्जोश्छन्दसि ६।४।१६२॥ ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्ठेमेयस्सु। त्वं

त्वादप्राप्त उवङ् विधीयते। तन्वमिति। 'वा छन्दसि' इत्यमि पूर्वत्वाऽभावे यण्। त्र्यम्बकमिति। त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्याऽसौ त्र्यम्बको रुद्रः। वितत्निरे इति। 'तनु विस्तारे' लिटः प्रथमपुरुषबहुवचनम्। अत्राऽल्लोपस्याऽसिद्धत्वेऽपि 'अत एकहल्मध्ये' इति एत्वाऽभ्यासलोपौ न, लोपविधानसामर्थ्यात्। पप्तिमेति। पत्लृ पतने लिटो मसो मस्य इट्। वितेनिरे पेतिमेति भाषायाम्। घसिभसोः। अनयोरुपधालोपः स्याद्धलादावजादौ च क्ङिति। सग्धिरिति। अदेः क्तिन्। 'बहुलं छन्दसि' इति घस्लादेशे उपधालोपे च कृते 'झलो झलि' इति सलोपस्तकारस्य धत्वं, घस्य जश्त्वम्। ततः समाना ग्धिः सग्धिरिति समासे कृते 'समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु' इति सूत्रेण समानस्य सः। बब्धामिति। भसेर्लोटि ताम् श्लुः। परं नित्यमप्युपधालोपं बाधित्वा बाहुलकात्प्रथमं 'श्लौ' इति द्वित्वम्। तत उपधालोपसलोपधत्वजश्त्वानि। श्रुशृणु। एभ्यो हेर्धिः स्यात्। श्रुधीति। 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्। 'अन्येषामपि' इति दीर्घत्वम्। शृणुधीति। श्रुवः श्नभावश्च विधानसामर्थ्यात् 'उतश्च प्रत्ययात्' इति न हेर्लुक्। दीर्घः पूर्ववत्। पृधीति। पृ पालने। शपो लुक् 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम्। 'हलि च' इति दीर्घः। उरुणस्कृधीति। 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति णत्वम्। 'कः करत्' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम्। अपावृधीति। दीर्घः पूर्ववत्। अभ्यासस्य दीर्घश्चेति। तुजादित्वादिति भावः। रारन्धीत्यत्र 'अनुदात्तोपदेश—' इत्यादिना मलोपो न, हेरङित्वात्। यमेः शपो लुगिति। 'बहुलं छन्दसि' इत्यनेन। एवमुत्तरत्रापि। विभा-

रजिष्ठमनुनेषि । ऋजिष्ठं वा । **३५५६ ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि ६।४।१७५॥** ऋतौ भवमृत्व्यम् । वास्तुनि भवं वास्त्व्यम् । वास्त्वं च । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्ययेन सविता रथेन ।

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

'शीङो रुट्' (सू २४४२)। **३५५७ बहुलं छन्दसि ७।१।८॥** रुडागमः स्यात् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (सू ३५६३) इति पक्षे तलोपः । धेनवो दुह्रे । लोपाभावे । घृतं दुह्रते । अदृश्रमस्य । 'अतो भिस ऐस्' (२०३)। **३५५८ बहुलं छन्दसि ७।१।१०॥** अग्निर्देवेभिः । **३५५९ नेतराच्छन्दसि ७।१।२६॥** स्वमोरद्ड् न । वार्त्रघ्नमितरम् । छन्दसि किम् । इतरत्काष्ठम् । 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' (सू ३३३२)। **३५६० क्त्वापि छन्दसि ७।१।३८॥** यजमानं परिधापयित्वा । **३५६१ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ७।१।३९॥** ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते सुः । परमे व्यो-

---

पर्णोः । 'रऋतो हलादेर्लघोः' इत्यतः र ऋत इति 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति च । तदाह— ऋतः स्थाने इत्यादि । ऋत्व्य । ऋतुशब्दाद्यति, वास्तुशब्दादपि यति च यणादेशो निपात्यते । मशब्दस्येति । तस्याऽसिद्धत्वात् 'यस्य' इति लोपो न । 'अकृत्सार्व' इति दीर्घत्वञ्चयुक्तपरिभाषया वारणीयः । यद्वा मकारमात्रस्य लोपः । ततो 'यस्य' इति लोपे कृते प्रत्ययाऽकारस्य श्रवणम् । इति षष्ठोऽध्यायः ।

बहुलं छन्दसि। छन्दसि विषये बहुलं रुडागमःस्यात् । दुह्रे इति। दुहेर्लट् टेरेत्वे झस्याऽदादेशे रुट् तलोप। लोपाऽभावे इति। 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इत्यस्य वैकल्पिकत्वादित्यर्थः। अदृश्रमिति। दृशिर् प्रेक्षणे । लुङ् व्यत्ययेन प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने उत्तमपुरुषैकवचनं मिप्। तस्य रुडागमः । नेतरा। इतरशब्दात्परयोः स्वमोरद्डादेशो न स्याच्छन्दसि । इतरमिति। 'अद्ड्डतरादिभ्यः' इत्यद्डभावे 'अतोऽम्' इत्यम्। क्त्वो ल्यबिति। 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' प्राप्ते छन्दसि क्त्वापि विधीयते । तदाह—क्त्वापि। अनञ्पूर्वे समासे क्त्वा इत्ययमादेशः स्यात् । अपिशब्दाल्ल्यबपि । समासेऽसमासे च भवति। अप्राप्तिविषये ल्यपः प्रापणार्थत्वादपिशब्दस्य । अन्यथा 'वा छन्दसि' इत्येव ब्रूयात् ।

मन्। व्योमनि इति प्राप्ते ङेर्लुक्। धीती मती सुष्टुती। धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः। या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा। अश्विना। यौ सुरथौ दिविस्पृशावित्यादौ प्राप्ते आ। नताद्ब्राह्मणम्। नतमिति प्राप्ते आत्। या देव विद्म ता त्वा। यमिति प्राप्ते। न युष्मे वाजबन्धवः। अस्मे इन्द्राबृहस्पती। युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते 'शे'। उरुया। धृष्णुया। उरुणा। धृष्णुनेति प्राप्ते या। नाभा पृथिव्याः। नाभाविति प्राप्ते डा। ता अनुष्ठयोच्यावयतात्। अनुष्ठानमनुष्ठा व्यवस्थावदङ्। आङो ड्या। साधुया। साध्विति प्राप्ते याच्। वसन्ता यजेत। वसन्ते इति प्राप्ते आल्। इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्। (वा४३०८) उर्विया। दार्विया। उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया। सुक्षेत्रिया। सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच्। दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्। ङेरीकार इत्याहुः। तत्राद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्य-

---

तथा च छन्दोविधिमनुविदधानाः कल्पसूत्रकारा अपि प्रयुञ्जते। आज्येनाक्षिणी अज्येति। परिधापयित्वेति। णिजन्तात्परिपूर्वाद्दधातेः क्त्वा, तस्य ल्यबादेशे प्राप्ते क्त्वादेशः। सुपाम्। सुपां स्थाने सुलुक्, पूर्वसवर्णः, आ, आत्, शे या डा ड्यायाच् आल् एते आदेशाः स्युश्छन्दसि। पन्था इति। 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्येव सिद्धमिदम्। उक्तं हि तत्र 'सुप्तिङुपग्रह' इत्यादि तस्यैवाऽयं प्रपञ्चः। धीतीत्यादि। धीती मतीसुष्टुतीशब्देभ्यस्तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णो ईकारः। प्रमाणत आन्तर्यात्सवर्णदीर्घत्वम्। दिविस्पृशाविति प्राप्ते आ इति। अनेनाऽऽदित्यत्राऽऽकारोऽपि प्रश्लिष्यत इति दर्शितम्। नतादिति। नतशब्दादम्। तस्याऽऽदादेशः। 'न विभक्तौ तुस्माः' इतीत्संज्ञाप्रतिषेधः। या देवेत्यादि। यच्छब्दादम्। न युष्मे इति। युष्मदः सप्तमीबहुवचनस्य शे आदेशः। 'शेषे लोपः'। अस्मे इन्द्रेति। शे इति प्रगृह्यत्वादयादेशाऽभावः। नाभा इति। डित्वाट्टिलोपः। ता अनुष्ठयेति। 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय' इति प्रक्रम्य, इदमश्वयुंप्रेषे पठितं ताः वङ्क्रीः, अनुष्ठया: अनुष्ठानेन अनुक्रमेण गणनया गणयित्वा, उच्यावयतात् भवान् विशसनं करोतु। पृथक् करोतु भवानित्यर्थः। अनुष्ठानमनुष्ठेति। अनुपूर्वात्तिष्ठतेरङ् तृतीयैकवचनस्य ड्यादेशे डित्त्वाट्टिलोपः। नन्वनुपूर्वात्तिष्ठतेः 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङं बाधित्वा 'स्थागापापचो भावे' इति क्तिना भाव्यमिति चेत्सत्यम् 'पूर्वपरावरदक्षिणोत्तर' इति सूत्रे 'व्यवस्थाया'मिति निर्देशादङपि, सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणात्। तदेतद् ध्वनयति-व्यवस्थावदिति। साधु इति प्राप्ते इति। सोर्लुकि प्राप्ते इत्यर्थः। वसन्ते इति प्राप्ते आल् इति। पूर्वसवर्णे तु 'अतो गुणे' इति स्यात्। उर्वियेति। उरुदारुशब्दात् तृतीयैकवचनस्येयादेशः। सुक्षेत्रियेति। सुक्षेत्रिन्शब्दात्तृतीयैकवचनस्य डियाजा-

येनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु ङीषन्तात् ङेर्लुक् । ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम् । आङयाजयारामुपसंख्यानम् । (वा ४२०९) । प्र बाहवा सिसृतम् । बाहुनेति प्राप्ते आङादेशः । 'घेर्ङिति' (सू २४५) इति गुणः । स्वप्नया । स्वप्नेनेति प्राप्ते अयाच् । स नः सिन्धुमिव नावया । नावेति प्राप्ते अयार् , रित्स्वरः ।

३५६२ अमो मश् ७।१।४०॥ मिवादेशस्याऽमो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शित्वात्सर्वादेशः । 'अस्तिसिचः' (सू२२२५) इतीट् । वधीं वृत्रम् । अवधिषमिति प्राप्ते । **३५६३ लोपस्त आत्मनेपदेषु ७।१।४१॥** छन्दसि । देवा अदुह्र । अदुहतेति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेते इति प्राप्ते । आत्मने इति किम् । उत्सं दुहन्ति । **३५६४ ध्वमो ध्वात् ७।१।४२॥** अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते । **३५६५ यजध्वैनमिति च ७।१।४३॥** एनमित्यस्मिन्परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते । यजध्वैनं प्रियमेधाः । वकारस्य यकारो निपात्यत इति

देशः । ङित्वाट्टिलोपः । बाहुनेति प्राप्त इति । काशिकायां तु प्रबाहुनेति प्राप्त इत्युक्तं तत्समासभ्रमादित्यवधेयम् । प्रेति न समस्तं पृथक्स्वरदर्शनात् पदकारैर्विच्छिद्य पाठाच्च । अत आख्यातान्वयीति ध्येयम् । स्वप्नयेति । अयाचोऽकारः 'सुपि च' इति दीर्घनिवृत्त्यर्थः । 'अतो गुणे' इति पररूपम् । नावयेति । नौशब्दाट्टा इत्यस्याऽयार् । रित्स्वर इति । 'रिति' इति सूत्रेण । अमो । अम इति मिवादेशो गृह्यते, न द्वितीयैकवचनं, छन्दसि दृष्टानुविधानात् । तदेतदाह—मिवादेशस्येति । शित्वात्सर्वादेश इति । शित्करणाऽभावे तु 'अलोऽन्त्यस्य' इति मकारस्य स्यात्, 'आदेः परस्य' इति तु न, पञ्चमीनिर्देशाऽभावात् । न च मकारस्य मकारवचने प्रयोजनाऽभावात् सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्यात् 'मो राजि समः क्वौ' इत्यत्र यथा । वधीमिति । हन्तेर्लुङ् 'हनो वध लिङि' 'लुङि च' इति वधादेशः । 'च्लेः सिच्' इट् 'तस्थस्थ—' इति मिपोऽमभावः । तस्य मश् 'अस्तिसिचः—' इति मस्याऽपृक्तस्येट् 'इट ईटि' इति सिचो लोपः । सवर्णदीर्घत्वम् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः । लोपस्त । आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि विषये लोपः स्यात् । अदुह्रेति । दुहेर्लङ् । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति झस्याऽदादेशः । 'बहुलं छन्दसि' इति रुट् तकारस्य लोपे द्वयोरकारयोः 'अतो गुणे' इति पररूपम् । शये इति । 'शेते' इत्यत्र तलोपे कृतेऽयादेशः । ध्वमो । ध्वमो ध्वादित्यादेशः स्याच्छन्दसि । वारयध्वादिति । वृञो णिचि लोट । यज । वृत्तिकारस्तु 'यजध्य न-

वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी। **३५६६ तस्य तात् ७।१।४४॥** लोटो मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात्। गात्रमस्यानूनं कृणुतात्। कृणुतेति प्राप्ते। सूर्यं चक्षुर्गमयतात्। गमयतेति प्राप्ते। **३५६७ तप्तनप्तनथनाश्च ७।१।४५॥** तस्येत्येव। श्रृणोत ग्रावाणः। श्रृणुतेति प्राप्ते तप्। सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे। दधातन द्रविणं चित्रमस्मे। तनप्। मरुतस्तज्जुजुष्टन। जुषध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुश्च। विश्वेदेवासो मरुतो यतिष्ठन। यत्संख्याकाः स्थेत्यर्थः। यच्छब्दाच्छान्दसो डतिः। अस्तेस्तस्य थनादेशः। **३५६८ इदन्तो मसि ७।१।४६॥** 'मसी'त्यविभक्तिको निर्देशः। इकार उच्चारणार्थः। मस् इत्ययमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात्। मस इगागमः स्यादिति यावत्। नमो भरन्त एमसि। त्वमस्माकं तव स्मसि। इमः, स्मः इति प्राप्ते। **३५६९ क्त्वो यक् ७।१।४७॥**

मिति पाठं ज्ञात्वा वकारस्य यकारश्च निपात्यत इत्याह। तद् दूषयति—वकारस्येत्यादि। प्रामादिकीति। लक्ष्ये वकारपाठस्य निर्विवादत्वात्, वेदभाष्येऽपि प्रकृतसूत्रस्य मलोपमात्रपरतोक्तेश्चेति भावः। तस्य मध्यमपुरुषबहुवचनस्येति। प्रथमपुरुषैकवचनस्य तु न ग्रहणम्। छन्दसि दृष्टानुविधानात्, पूर्वोत्तराभ्यां बहुवचनाभ्यां साहचर्याच्च। कृणुतादिति। कृवि हिंसाकरणयोश्च। 'धिन्विकृण्व्योर च' इत्युप्रत्ययः वकारस्य चाऽकारः। अतो लोपः। गमयतादिति। गमेर्णिच्। 'जनीजृष्—' इति अमन्तत्वान्मित्संज्ञायां 'मितां ह्रस्वः' लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य तादेशः। तप्तनप्। तस्य स्थाने एते आदेशा स्युः। श्रृणोतेति। श्रु श्रवणे। 'श्रुवः श्रृ च' इति श्नुप्रत्ययः श्रृभावश्च। पित्त्वेनाऽङित्त्वाद्गुणः। सुनोतनेति। षुञ् अभिषवे 'स्वादिभ्यः श्नुः' त इत्यस्य तनप्। दधातनेति। अत्राऽप्यङित्त्वात् 'श्नाभ्यस्तयो–'रित्याकारलोपाभावः। इदन्तो। अन्तशब्दोऽवयववचनः। इत् अन्तो यस्य स इदन्तः। तपरकरणमसन्देहार्थम्। तथा चायमर्थः मस् इत्ययं शब्द इकारान्तो भवति। मसः सकारान्तस्य इदागमो भवति, स च तस्यान्तो भवतीत्यर्थस्तदेतदाह—मस् इत्ययमिति। तत्र यदि सकारोपमर्देन इकारान्तत्वमभिप्रेतं स्यात्तर्हि मस्-इदिति वाच्यं स्यात्। तस्मादवस्थित एव सकारे इकार उपसर्जनीयः। अन्तग्रहणाच्च तद्ग्रहणेन गृह्यते। ततश्च टित्त्वकित्त्वादेरागमलिङ्गस्याऽभावेऽप्ययमागमोऽयं सम्पद्यते तदेतद्ध्वनयन्नाह—मस इगागमः स्यादिति। एवं च 'मस इ'गिति वक्तव्यं प्रत्याहारसन्देहप्रसङ्गात्तथा नोक्तम्। एमसीति। इण् गतौ। मस्। तस्य इकारः अन्तावयवः। स्मसीति अस्तेर्मस्। 'श्नसोरल्लोपः'। क्त्वो। क्त्वा इत्यस्य यगागमः ७७

दिवं सुपर्णो गत्वाय। ३५७० इष्ट्वीनमिति च ७।१।४८॥ क्त्वाप्रत्ययस्य ईनम् अन्तादेशो निपात्यते। इष्ट्वीनं देवान्। इष्ट्वा इति प्राप्ते। ३५७१ स्नात्व्यादयश्च ७।१।४९॥ आदिशब्दः प्रकारार्थः। आकारस्य ईकारो निपात्यते। स्विन्नः स्नात्वी मलादिव। पीत्वी सोमस्य वावृधे। स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते। ३५७२ आज्जसेरसुक् ७।१।५०॥ अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात्। देवासः। ब्राह्मणासः। ३५७३ श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ७।१।५६॥ आमो नुट्। श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्। सूतग्रामणीनाम्। ३५७४ गोः पादान्ते ७।१।५७॥ विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम्। पादान्ते किम्। गवां शता पृक्षयामेषु। पादान्तेऽपि क्वचिन्न। छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात्। विराजं गोपतिं गवाम्। ३५७५ छन्दस्यपि दृश्यते ७।१।७६॥ अस्थ्यादीनामनङ्। इन्द्रो दधीचो अस्थभिः। ३५७६ ई च द्विवचने ७।१।७७॥ अस्थ्यादीनामित्येव। अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम्। ३५७७ दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि ७।१।८३॥ एषां नुम् स्या-

---

गत्वायेति। गमेः क्त्वा। 'अनुदात्तोपदेश-' इत्यनुनासिकलोपः। क्त्वा इत्यस्य यगागमः। इष्ट्वीन। क्त्वाप्रत्ययस्येति। 'यजेः परस्ये'ति शेषः। इष्ट्वीनमिति। यजेः क्त्वा। 'वचिस्वपि-' इति सम्प्रसारणम्। 'व्रश्च' इति षत्वम्। ष्टुत्वम्। अकारस्येनमादेशः। पीत्वेति। पिबतेः क्त्वा। 'घुमास्था-' इतीत्वम्। आज्जसेः। जसेरिति पूर्वाचार्यानुरोधेन निर्देशः। देवास इति। असुकि कृते जसः सकारस्य श्रवणम्। असुकः सकारस्य विसर्गः। श्रीणामिति। अस्य 'वाऽऽमि' इति नदीत्वविकल्पान्नदीत्वाऽभावे उदाहरणमिदं बोध्यम्। नदीत्वपक्षे तु 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इत्यनेनैव सिद्धम्। सूतग्रामणीनामिति। सूताश्च ग्रामण्यश्चेतीतरेतरयोगः। गोः पा। गो इत्येतस्मादुत्तरस्याऽऽमो नुडागमः स्यात्पादान्ते। पादश्चेह ऋक्पादो गृह्यते छन्दसीत्यधिकारात्। छन्दस्य। 'छन्दसि च' इत्येव सिद्धे 'अपि दृश्यते' इत्येतत्सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम्। अन्यथा आरम्भसामर्थ्यात्कस्यचिदेव व्यभिचारः सम्भाव्येतेति। 'टादावचीत्युक्तं हलादावपि भवति। अस्थभिः। विभक्तावित्युक्तमविभक्तावपि भवति। 'अस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति'। अस्थन्वन्तमित्यत्राऽस्थिशब्दान्मतुप्। अनङि कृतेऽनो नुडिति मतुपो नुट्। अनङो नकारलोपः। दृक्। 'आच्छीनद्योर्नुम्' 'सावनडुहः' इत्यतो नुम् सावित्यनुवर्तते।

त्सौ । कीदृङ्ङिन्द्रः । स्ववान् । स्वतवान् । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (सू २४९४) । **३५७८ बहुलं छन्दसि ७।१।१०३॥** ततुरिः । जगुरिः पराचैः । **३५७९ हु ह्वरेश्छन्दसि ७।२।३१॥** ह्वरेर्निष्ठायां हु आदेशः स्यात् । अहुतमसि हविर्धानम् । **३५८० अपरिह्वृताश्च ७।२।३२॥** पूर्वेण प्राप्तस्याऽऽदेशस्याऽभावो निपात्यते । अपरिह्वृताः सनुयाम वाजम् । **३५८१ सोमे ह्वरितः ७।२।३३॥** इड्गुणौ निपात्येते । मा नः सोमो ह्वरितः । **३५८२ ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिवमित्यमीति च ७।२।३४॥** अष्टादश निपात्यन्ते । तत्र ग्रसु स्कम्भु स्तम्भु एषामुदित्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इण्निपात्यते । युवं शचीभिर्ग्रसितामगुञ्चतम् । विष्कभिते अजरे । येन स्वः स्तभितम् । सत्येनोत्तभिता भूमिः । स्तभितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । चते याचने । कस गतौ । आभ्यां क्तस्येड-

---

तदाह—नुम् स्यादिति । कीदृङ्ङिन्द्र इति । किम्शब्दे उपपदे 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च' इति दृशेः क्विन् । 'इदंकिमोरीश्की' इति किमः आदेशः नुम् 'संयोगान्तस्य लोपः' 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन नस्य ङः । 'ङमो ह्रस्वादचि' इति ङमुट् । स्ववानिति । अवतेरसुन् । सुष्ठु अवो यस्येति विग्रहः । स्वःशब्दान्नुमि कृते 'सान्तमहतः' इति दीर्घः संयोगान्तलोपः । तस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न । स्वतवानिति । तुधातुः सौत्रो वृद्ध्यर्थः । ततोऽसुन् । स्वं तवो वृद्धिर्यस्येति विग्रहः । ततुरिरिति । तरतेः 'आदृगम' इति क्रिन्प्रत्ययः । उत्वं तस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात्तृ इत्येतस्य द्विर्वचनम् । उरदत्त्वम् । हु ह्वरे । 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इत्यतो निष्ठायामिति वर्तते । तदाह—निष्ठायामिति । अहुतमिति । न हुतमहुतम् । अपरिह्वृता । छन्दसि बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगदर्शनाद्बहुवचनान्तस्य निर्देशः । सोमे । इड्गुणाविति । 'हु' इत्यादेशस्याऽभावोऽपि बोध्यः । ग्रसित । ग्रसु अदने । 'स्कम्भु स्तम्भु' रोधनार्थौ सौत्रौ । चते याचने । कस गतौ । शसु हिंसायाम् । शंसु स्तुतौ । शासु अनुशिष्टौ । तॄ प्लवनतरणयोः । वृङ् सम्भक्तौ । वृञ् वरणे । ज्वल दीप्तौ । क्षर सञ्चलने । क्षमूष् सहने । टुवम् उद्गिरणे । अम गत्यादिषु । अष्टादशेति । क्षमितेः पाठपक्षे तु एकोनविंशतिः । उदित्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्त इति । 'उदितो वा' इति क्त्वायां नेट् 'यस्य विभाषा' इति निषेधे प्राप्ते इडर्थः । विष्कभित । 'अनिदिताम्'

पुत्रस्य ७।४।३५॥ पुत्रमिन्तस्यादन्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घौ न । मित्रयुः 'क्याच्छन्दसि' (सू ३१५०) इति उः । अपुत्रस्य किम् । पुत्रीयन्तः सुदानवः । **अपुत्रादीनामिति वाच्यम् ।** वा ४६१६ । जनीयन्तोन्वग्रवः । जनमिच्छन्त इत्यर्थः । **३५८९ दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति ७।४।३६॥** एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषायां तु उप्रत्ययाऽभावात् । दुष्टीयति । द्रविणीयति । वृषीयति । रिष्टीयति । **३५९० अश्वाघस्याऽऽत् ७।४।३७॥** अश्व-अघ एतयोः क्यचि आत्स्याच्छन्दसि । अश्वायन्तो मघवन् । मात्वा वृका अघायवः । 'न च्छन्दसि (सू ३५८८) इति निषेधो नेत्वमात्रस्य किंतु दीर्घस्यापीति । अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् । **३५९१ देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ७।४।३८॥** अनयोः क्यचि आत्स्याद्यजुषि कठशाखायाम् । देवायन्तो यजमानाः । सुम्नायन्तो हवामहे । इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः किंतु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्थे भवति । किं च ऋग्वेदेऽपि भवति । स चेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखायां दृष्टः । यजुषीति किम् । देवाञ्जिगाति सुम्नयुः । बह्वृचानामप्यस्ति कठशाखा, ततो भवति प्रत्युदाहरणमिति हरदत्तः । **३५९२ कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ७।४।३९॥** एषामन्त्यस्य लोपः स्यात् क्यचि ऋग्विषये । सपूर्व्या निविदा

इति दीर्घः स्यात् । अपवादे पुनरुत्सर्गस्थितेः । अत आह—ईत्वदीर्घौ नेति । 'क्यचि चेत्युक्तं तल्लो'ऽति व्याख्यानादिति भावः । अत्र च ज्ञापकमनुपदमेव वक्ष्यति । पुत्रीयन्त इति । पुत्रमिच्छतः पुत्रीयन्तः । जनमिच्छन्तो जनीयन्तः । लटः शत्रादेशः । 'उगिदचाम्' इति नुम् । दुरस्युः । दुष्टशब्दस्य दुरस्भावो द्रविणशब्दस्य द्रविणस्भावः वृषस्य वृषण् भावः रिष्टस्य रिषण्भावश्च निपात्यते । दुष्टीयतीति । प्रकृतिमात्रे तात्पर्यम् । उप्रत्ययस्य समानार्थेन तृना दुष्टीयितेत्यादि बोध्यम् । अश्वायन्त इति । अश्वशब्दात्क्यच् : 'लटः शत्रादेशः । अघायव इति । 'छन्दसि परेच्छायां' क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । इदमेव सूत्रं ज्ञापकमिति । अन्यथा दीर्घेणैव सिद्धत्वादात्ववचनमनर्थकं स्यात् । देवाञ्जिगातीति । नन्विदं प्रत्युदाहरणमङ्गद्वयविकलम् । यजुषि काठक इत्यंशद्वयस्यापि तत्राऽभावादित्याशङ्क्याह—बह्वृचानामप्यस्तीति । तत्रेदं दृष्टमिति भावः । काठक इति किम् । यजुर्वेदे शाखान्तरे माभूत् । अन्यत्र सुम्नयुरिदमस्ति । कव्यध्वर । कवि अध्वर पृतना एषामन्त्यस्य लोपः स्यात् क्यचि परे ऋचि विषये ।

कव्यतायोः। अध्वर्युं वा मधुपाणिम्। दमयन्तं पृतन्युम्। 'दधातेर्हिः' (सू २०७६) 'जहातेश्च क्त्वि' (सू ३३३१)। **३५६३ विभाषा छन्दसि ७।४।४४॥** हित्वा शरीरम्। हीत्वा वा। **३५६४ सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय च ७।४।४५॥** सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधातेः क्तप्रत्यये इत्वं निपात्यते। गर्भं माता सुधितं वक्षणासु। वसुधितमग्नौ। नेमधिता न पौंस्या। क्तिन्यपि दृश्यते। उत श्वेतं वसुधितिं निरेके। धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते। धत्स्वेति प्राप्ते। सुरेता रेतो धिषीय। आशीर्लिङ् इट्। 'इटोऽत्' (सू २२५७) धासीयेति प्राप्ते। 'अपो भि' (सू ४४२)। **मासश्छन्दसीति वक्तव्यम्।** (वा ४६३३)। माद्भिः। शरद्भिः॥ **स्ववःस्वतवसोरुषसश्चेष्यते।** (वा० ४६३४)। स्ववद्भिः। अवतेरसुन्, शोभनमवो येषां ते स्ववसस्तैः। तु इति सौत्रो धातुस्तस्मादसुन्। स्वं तवो येषां तैः स्वतवद्भिः। समुषद्भिरजायथाः। मिथुनेऽसिः। वसेः किच्चेत्यसिप्रत्यय इति हरदत्तः। पद्मपादीरीत्या तु 'उषः कि'दिति प्राग्व्याख्यातम्। 'न कवतेर्यङि' (सू २६४१)। **३५६५ कृपेश्छन्दसि ७।४।६४॥** यङि अभ्यासस्य चुत्वं न। करीकृष्यते। **३५६६ दाधर्ति दर्धर्ति दर्धर्षि बोभूतु तेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्विध्वतोदविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतं वरीवृजन्मर्मृज्याऽऽगनीगन्तीति च ७।४।६५॥** एतेऽष्टादश निपात्यन्ते। आद्यास्त्रयो धृङो, धारयतेर्वा। भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाऽभावः।

मृगय्वादिगणेऽध्वर्युशब्दः पठ्यते, तद्व्युत्पत्त्यन्तरं बोध्यम्। विभाषा। जहातेरङ्गस्य विभाषा हि आदेशः स्यात्। हीत्वेति। हिआदेशाऽभावे 'घुमास्था—' इतीत्वम्। क्वचित् 'हात्वेति पाठस्तत्र छान्दसत्वात् 'घुमास्था–'इतीत्वाऽभावः। वसुधितमिति। कर्मधारय इति हरदत्तः। वसूनां धातारं प्रदातारमित्यर्थं इति वेदभाष्यम्। नेमधितमिति। सामिपर्यायो नेमशब्दः। अयं कर्मधारयः। धत्स्वेति। 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः। 'दधस्तथोश्च' इति भष्भावः। धिषीयेति। आशीर्लिङात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने दधातेरित्वं निपात्यते तदाह—आशीर्लिङीति। माद्भिरिति। 'पद्दन्नोमास्–' इति मासशब्दस्य मास्आदेशः। न कवतेरिति। अनुवृत्त्यर्थं उपन्यासः। करीकृष्यत इति। 'ऋग्रिकौ च लुकि' इति रीगागमः। लोके तु 'चरीकृष्यते कृपीवलः'। धृङ इति। धृङ् अवस्थाने। धारयतेर्वेति। स एव ण्यन्तः। तत्र दाधर्तीत्यत्र धारयतेः शपः श्लौ णिलुक् अभ्यासस्य दीर्घत्वं च निपात्यते। धृङो वा शे प्राप्ते

तेन भाषायां गुणो लभ्यते। तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ्। इयर्तेर्लटि हलादिःशेषापवादो रेफस्य लत्वमित्वाभावश्च निपात्यते। अलर्षि युध्म खजकृत्पुरन्दरम्। सिपः निर्देशो न तन्त्रम्। अलर्ति दक्ष उत। फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते। अन्वा पनीफणत्। स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्यासस्य निक्। धातुसकारस्य षत्वम्। करोतेर्यङ्लुगन्तस्याऽभ्यासस्य चुत्वाऽभावः। क्रन्देर्लुङि च्लेरङ् द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाऽभावो निगागमश्च। कनिक्रदज्जनुषम्। अक्रन्दीदित्यर्थः। बिभर्तेरभ्यासस्य जश्त्वाऽभावः। वि यो भरिभ्रदोषधीषु। ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य विगागमो धातोर्ऋकारलोपश्च। दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य। द्युतेरभ्यासस्य सम्प्रसारणाऽभावोऽत्वं विगागमश्च। दविद्युतद्दीद्यच्छोशुचानः। तरतेः शतरि श्लौ अभ्यासस्य रिगागमः। सुहोर्जा तरित्रतः। सृपेः शतरि श्लौ, द्वितीयैकवचने रीगागमोऽभ्यासस्य। वृजेः शतरि श्लावभ्यासस्य रीक्। मृजेर्लिटि णल्। अभ्यासस्य रुक्। धातोश्च युक्। गमेराङ्पूर्वस्य लटि श्लावभ्यासस्य चुत्वाऽभावो नीगागमश्च। वृक्षयन्ती वेदागनीगन्ति कर्णम्। ३५९७

शप्। तत्र श्लावभ्यासस्य दीर्घत्वं च। अत्र परस्मैपदमपि निपात्य तस्यच यङ्लुग्वदभ्यासस्य हलाद्यपवादकं दीर्घत्वं निपात्यत इति। दर्धर्तीत्यत्र यङ्लुक् पक्षे दाधर्तीति निपातनेन प्राप्तस्य दीर्घस्याऽभावो निपात्यते। 'रुग्रिकौ च लुकि' 'ऋतश्च' इत्येव रुक् सिद्धः। श्लुपक्षे तु सापि निपात्यः। 'दर्धर्षी'त्यत्र यङ्लुक्पक्षे न किंचिन्निपातनं किं तु श्लावेव। भवतेर्यङ्लुगन्ताल्लोट् गुणाऽभाव इति। ननु 'भूसुवोस्तिङि' इत्येव गुणनिषेधे सिद्धे निपातनमनर्थकमिति चेत्सत्यम्। ज्ञापकार्थं तर्हि निपातनम्। एतज्ज्ञापयति 'अन्यत्र यङ्लुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवती'ति। तेन बोभवीतीत्यत्र भाषायां गुणः सिद्धः। तदेतदाह—तेन भाषायामिति। तिजेर्यङ्लुक्यात्मनेपदं निपात्यते। तदाह—तिजेरिति। ऋ गतौ लटि सिपि 'श्लौ' इति द्वित्वम्। अभ्यासस्य हलादिः शेषापवादो रेफस्य लत्वं निपात्यते। 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यभ्यासस्य प्राप्तस्येत्वस्याऽभावो निपात्यते। तदाह—इयर्तेरिति। करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य चुत्वाऽभावो निपात्यते। 'ऋतश्च—' इति रिगागमः। तदाह—करोतेरिति। चुत्वाभाव इति। 'कुहोश्चुः' इति प्राप्तस्य बिभर्तेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य जश्त्वाऽभावो निपात्यते। तदाह—बिभर्तेरिति। जश्त्वाभाव इति। 'अभ्यासे चर्च' इति प्राप्तस्य। दविध्वत इति। ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य

ससूवेति निगमे ७।४।७४॥ सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । गृष्टिः ससूव स्थविरम् । सुषुवे इति भाषायाम् । ३५९८ बहुलं छन्दसि ७।४।७८॥ अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि । पूर्णा विवष्टि । वशेरेतद्रूपम् ।

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

३५९९ प्रसमुपोदः पादपूरणे ८।१।६॥ एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्रप्रायमग्निः । संसमिद्युवसे । उपोप मे परामृश । किं नोदुदु हर्षसे । ३६०० छन्दसीरः ८।२।१५॥ इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । हरिवते हर्यश्वाय । गीर्वान् । ३६०१ अनो नुट् ८।२।१६॥ अन्नन्तान्मतोर्नुट् स्यात् । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः । अस्थन्वतं यदनस्था । ३६०२ नाद्धस्य ८।२।१७॥ नान्तात्परस्य घस्य नुट् । सुपथिन्तरः । भूरिदाव्नस्तुड्वाच्यः । (वा

शतरि रूपम् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुम् प्रतिषेधः । द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य सम्प्रसारणाऽभावोऽत्वं च निपात्यते । तदाह—द्युतेरिति । सम्प्रसारणाऽभाव इति । 'द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम्' इति प्राप्तस्य । ससूवेति निगमे । दाधर्त्यादिष्वेतत्पठितव्यम् । विवष्टीति । वश कान्तौ । लटि तिपि शपः श्लौ द्वित्वम् । अभ्यासस्येत्वं 'व्रश्च' इति षत्वम् ष्टुत्वम् । इति सुबोधिन्यां सप्तमोऽध्यायः ।

प्रसमुपोदः पादपूरणे । समाहारद्वन्द्वः । समासान्तविधेरनित्वाद् 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्' इति न टच् । प्रप्रायमग्निरिति । नात्र द्विर्वचनस्य किंचिद्द्योत्यं केवलं पादपूरणमेव कार्यम् । नचैवंविधस्य भाषायां प्रयोगोऽस्तीति सामर्थ्याच्छन्दस्येवेदं विधानमित्याहुः । छन्दसीरः । हरिवते इति । हरयो विद्यन्ते यस्येति हरिवान् तस्मै । हरिशब्दान्मतुप् मकारस्य वकारः । गीर्वानिति । 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इति दीर्घः । अक्षण्वन्त इति । अक्षिशब्दान्मतुप् 'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः' । छन्दस्यपि दृश्यते इत्यनङ् । नुटोऽसिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे भूतपूर्वगत्या नुट् णत्वम् । ननु यदि परादिर्नुट् क्रियते, तस्य मतुग्रहणेन ग्रहणात् 'मादुपधायाः' इति वत्वे मतुपस्तु न स्यात्, नुटा व्यवधानात् । यदि पूर्वान्तो नुट् क्रियते तर्हि णत्वं न स्यात् । 'पदान्तस्य' इति निषेधादिति चेत्सत्यम् । नुटोऽसिद्धत्वान्नोक्तदोषः । नन्वेमवग्रहे दोषः स्यात् । 'अक्ष'णिति नान्तं ह्यवगृह्णन्ति 'अक्षे'रयकारान्तमवग्रहोतुमुचितमिति चेत्सत्यम्, 'न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्तनीयं तस्माद्यथालक्षणं पदं कर्तव्य'मिति महाभाष्ये स्थितम् । किंच ईयिवांसमित्यादौ पदत्वं विनापि -

४७९६)। भूरिदावत्तरो जनः। * ईद्रथिनः (वा० ७४९५)। रथीतरः। रथीतमं रथीनाम्। **३६०३ नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि ८।२।६१॥** सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाच्च निष्ठायां नत्वाऽभावो निपात्यते। नसत्तमञ्जसा। निषत्तमस्य चरतः। असन्नं निषण्णमिति प्राप्ते। उन्देर्नञ्पूर्वस्याऽनुत्तम्। प्रतूर्तमिति त्वरतेः तुर्वीत्यस्य वा। सूर्तमिति सृ इत्यस्य। गूर्तमिति गूरी इत्यस्य। **३६०४ अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ८।२।७०॥** रुर्वा, रेफो वा। अम्न एव। अम्नरेव। ऊधएव। ऊधरेव। अवएव। अवरेव। **३६०५ भुवश्च महाव्याहृतेः ८।२।७१॥** भुवइति। भुवरिति। **३६०६ ओमभ्यादाने ८।२।८७॥** ओंशब्दस्य प्लुतः स्यादारम्भे। ओ३म् अग्निमीळे पुरोहितम्। अभ्यादाने किम्।

यते। पूर्वैभिरविनेत्यादौ सत्यपि पदत्वे न क्रियते इति। घस्येति। तरप्तमपोरित्यर्थः। 'तरप्तमपौ घः' इति तरप्तमपोर्घसंज्ञाविधानात्। सुपथिन्तर इति। 'सुपथिन्शब्दात् 'द्विवचनविभज्योपपदे' इति तरप् नलोपः। तरपो नुट् तस्यानुस्वारः परसवर्णः। भूरिदाव्न इति। भूरिदाव्नः परस्य घस्य तुट् वाच्य इत्यर्थः। भूरिदावत्तर इति। 'आतो मनिन्' इत्यादिना दाधातोर्वनिप् तदन्तात्तरप् 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः तुडागमः। ईद्रथिन इति। रथिन ईकारोऽन्तादेशो घे परे रथीतर इति। रथशब्दात् 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थीय इनिः। तदन्तात्तरप् नकारस्य लोपे कृते इकारस्य ईकारादेशः। यदि तु नकारलोपापवादो नकारस्थाने ईकारो विधीयते तदा तस्याऽसिद्धत्वादेकादेशो न स्यात्। रथीतममिति। इह पदकारा ह्रस्वान्तमवगृह्णन्ति। 'अन्येषामपि' इति संहितायां दीर्घ इति तदाशयः। नसत्त। एतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते। नत्वाऽभाव इति। 'रदाभ्याम्' इति प्राप्तस्य। निषत्तमिति। 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम्। अनुत्तमिति। 'अनुन्न'मिति भाषायाम्। एतन्निपातनारम्भसामर्थ्याद्भाषायां 'नुदविदोन्दत्रा' इति विकल्पो नेत्याहुः। प्रतूर्तमिति। यदा त्वरतेस्तदा 'ज्वरत्वर' इत्यादिना ऊठ्। यदा तुर्वी हिंसायामित्यस्य तदा 'राल्लोपः'। सृ इत्यस्येति। निपातनादुत्वम्। रपरत्वं तु 'उरण् रपरः' इत्येव सिद्धम्। कार्यकालपक्षाश्रयणेन परिभाषाणामसिद्धत्वप्रकरणेऽपि प्रवृत्तेः। गूर्तमिति। गूर्णमिति भाषायाम्। अम्न। उभयथेति व्याचष्टे। रुर्वा रेफो वेति। 'ससजुषो रुः' इति नित्यं रुत्वे प्राप्ते पक्षे रेफादेशार्थमिदम्। अम्नस् शब्द ईषदर्थे। अम्नरक्तमितमिति यथा। अवो रक्षणम्। अम्न एवेति। यदा रुत्वं तदा 'भोभगो' इति यत्वं 'लोपः शाकल्यस्य' इति लोपः। भुवश्च। महाव्याहृतेर्भुवस् इत्येतस्य छन्दसि विषये रुर्वा रेफो वा। तिस्रो महाव्याहृतयः पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गाणां वाचिकाः। इह तु मध्यमाया ग्रहणम्। महाव्याहृतेरिति किम्।

ओमित्येकाक्षरम्। ३६०७ ये यज्ञकर्मणि ८।२।८८॥ ये३यजामहे। यज्ञेति किम्। ये यजामहे। ३६०८ प्रणवष्टेः ८।२।८९॥ यज्ञकर्मणि टेरोमित्यादेशः स्यात्। अपां रेतांसि जिन्वतो३म्। टेः किम्। हलन्ते अन्त्यस्य माभूत्। ३६०९ याज्यान्तः ८।२।९०॥ ये याज्या मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञकर्मणि। जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहा३म्। अन्तः किम्। याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात्। सर्वान्तस्य चेष्यते। ३६१० ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः ८।२।९१॥ एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्मणि। अग्नयेऽनुब्रू३हि। अग्नये गोमयानि प्रे३ष्य। अस्तु श्रौ३षट्। सोमस्याग्ने वीही वौ३षट्। अग्निमा३वह। ३६११ अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ८।२।९२॥ अग्नीधः प्रेषणे आदेः प्लुतस्तस्मात्परस्य च। ओ३श्रा३वय। ३६१२ विभाषा पृष्टप्रति-

भुवो विश्वेषु भुवनेषु। तिङन्तमेतद्भवतेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लङ्। सिप्, शपि गुणाऽभावश्छान्दसः। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः। लाक्षणिकत्वादेवास्याऽग्रहणे सिद्धे महाव्याहृतिग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं, तेन ज्ञापयतीत्यादौ युक् सिध्यति। भुव इति। 'भुव' इत्येतदव्ययमन्तरिक्षवाचि महाव्याहृतिः। ओम्। अभ्यादानमारम्भः। तदाह—आरम्भे इति। अत्र प्लुतश्चाप्यपरिभाषोपस्थानाट्टेरेव प्लुतः। मकारस्त्वर्धमात्रः इति समुदायोऽध्यर्धतुर्यमात्रः सम्पद्यते। ये यज्ञ। 'ये' इत्येतस्य यज्ञकर्मणि प्लुतो भवति। प्रणवः। यज्ञकर्मणीति वर्तते। यज्ञकर्मणि टेः प्रणवादेशः स्यात्। तदाह—यज्ञकर्मणीत्यादि। जिन्वतोमिति। जिविः प्रीणनार्थः। लट् तिप् टेः प्रणवादेशः। टेः किमिति। 'वाक्यस्य टेः' इत्यतः टेरित्यनुवर्तमाने पुनष्टेर्ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः। असति हि टिग्रहणे 'अलोऽन्त्यस्य' इति वचनाट्टेः योऽन्त्योऽल् तस्यौकारः स्यात्। तस्मात्सर्वादेशार्थं टिग्रहणमित्याह—हलन्तेऽन्त्यस्य माभूदिति। अजन्ते विशेषाभावाद्धलन्ते इत्युक्तम्। याज्यान्तः। ये याज्या मन्त्रा इति। याज्याकाण्डे पठ्यन्ते ये मन्त्राः—'याज्यानुवाक्याकाण्ड'मिति समाख्याते प्रकरणे ये मन्त्रा इत्यर्थः। तेषामिति। मन्त्राणामित्यर्थः। तासामिति पाठे तासां याज्यानाम्। इहेदमन्तग्रहणं टेरित्यस्य विशेषणं वा स्याद्विशेषणं वा। आद्येऽत्वान्ते विशेषिते अजन्ताया एव याज्यायाः प्लुतः स्यात्। पक्षान्तरे त्वन्तग्रहणमनर्थकं, टेरन्तत्वाऽव्यभिचारादित्यभिप्रायेणाह—अन्तः किमिति। इतरोऽपि विदिताभिप्राय आह—याज्यानामृचामिति। याज्या नाम ऋचः काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपाः, तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति, स चान्तस्यैवेष्यते तदर्थमन्तग्रहणमिति भावः। अग्नीत्प्रेषणे परस्य च। अग्नीधः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणं तदाह—अग्नीधः प्रेषण इति। विभाषा पृष्टप्रतिवचने। विभाषा हेः

वचने हेः ८।२।९३॥ प्लुतः । अकार्षीः कटम् । अकार्षं हि ३ । अकार्षं हि । पृष्टेति किम् । कटं करिष्यति हि । हेः किम् । कटं करोति ननु । ३६१३ निगृह्यानुयोगे च ८।२।९४॥ अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा । अद्यामावास्येत्यात्थ ३ । अमावास्येत्येवं वादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्याव्य एवमनुप्रयुज्यते । ३६१४ आम्रेडितं भर्त्सने ८।२।९५॥ दस्यो ३ दस्यो ३ घातयिष्यामि त्वाम् । आम्रेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणम् । चौर ३ चौर ३ । ३६१५ अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ८।२।९६॥ अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं प्लवते । अङ्ग कूज ३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । तिङ् किम् । अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षं किम् । अङ्ग, पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सन इत्येव । अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि । ३६१६ विचार्यमाणानाम् ८।२।९७॥ वाक्यानां टेः प्लुतः । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । न होतव्य३मिति । होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः । ३६१७ पूर्वं तु भाषायाम् ८।२।९८॥ विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्नु ३ रज्जुर्नु । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् । भाषाग्रहणात्पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते । ३६१८ प्रतिश्रवणे च ८।

भवति । निगृह्य । 'निगृह्ये'ति ल्यबन्तम् । स्वमतात्प्रच्यवनं निग्रहः तस्यैव स्वमतस्य 'एवं किल त्वं निरुपपत्तिकमात्थे'ति शब्देन प्रतिपादनमनुयोगः, तत्र यद्वाक्यं तदाह— अत्र यद्वाक्यमिति । निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यमित्यर्थः । 'अद्यामावास्ये'त्येवं केनचित्प्रतिज्ञातं तमुपपत्तिभिर्निगृह्य साऽभ्यसूयमनुयुङ्क्ते । अद्यामावास्येत्यात्थेति । तदेव विवृणोति अमावास्येत्येवमित्यादि । दस्यो३दस्यो३इति । 'वाक्यादेरामन्त्रितस्य' इत्यादिना द्विर्वचनम् । ननु द्विरुक्तसमुदाये परभागस्यैव प्लुतः प्राप्नोति, न तु पूर्वस्य 'तस्य परमाम्रेडितम्' इति परभागस्यैवाम्रेडितसंज्ञा विधानात् , इष्यते द्वयोरपीत्याह— आम्रेडितग्रहणमित्यादि । द्विरुक्तोपलक्षणार्थमिति । द्विरुक्तसमुदाये भागद्वयोपलक्षणमित्यर्थः । एतच्चाम्रेडितस्य भर्त्सने सूत्रस्यसम्भवाल्लभ्यते । अङ्गयुक्तम् । आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं पचाद्यच् । तिङन्तमिति । आकाङ्क्षं तिङन्तमित्यर्थः । अङ्ग कूज ३ इति । अङ्गशब्दोऽमर्षे । कूज अव्यक्ते शब्दे । लोण् मध्यमपुरुषैकवचनम् । ज्ञास्यसि जाल्मेति । कूजनफलमस्मिन्नेव क्षणे ज्ञास्यसीत्यर्थः । अङ्ग देवदत्तेति । अङ्गशब्दोऽत्रानुनये । 'अङ्ग देवदत्ते'त्येकं वाक्यम् । एतच्च मिथ्या वदस्येतदपेक्षते । विचार्यमाणानाम् । 'कोटिद्वयस्पृग्विज्ञानं विचार इति कथ्यते । विचार्यमाणस्तज्ज्ञानविषयीभूत उच्यते ।' इह तु विचार्यमाणविषयत्वाद्वाक्यानि विचार्यमाणानि । गृहा ३ इति । सप्तम्येकवचनान्तस्य गृहे इत्यस्य 'एचोऽप्रगृह्यस्ये'ति प्लुतविकारः । पूर्वं तु । पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तुशब्दस्त्वर्थतोऽवधारणार्थः । यद्येवं विज्ञायेत 'पूर्वमेव प्लुत' इति

२।८६॥ वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे, प्रतिज्ञाने, श्रवणाभिमुख्ये च । गां मे देहि भोः । हन्त ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति ३ । दत्त किमात्थ ३ । **३६१९ अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ८।२।१००॥** अनुदात्तः प्लुतः स्यात् । दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्याऽनुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते । अग्निभूत ३ इ । पटा ३ उ । अग्निभूते पटो एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः प्लुतः । शोभनः खल्वसि माणवक ३ । **३६२० चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ८।२।१०१॥** वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतः । अग्निचिद्भाया ३ त् । अग्निरिव भायात् । उपमार्थे किम् । कथञ्चिदाहुः । प्रयुज्यमाने किम् । अग्निर्माणवको भायात् । **३६२१ उपरिस्विदासीदिति च ८।२।१०२॥** टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरिस्विदासी ३ त् । अधः स्विदासी ३ दित्यत्र तु 'विचार्यमाणानाम्' (सू.३६१६) इत्युदात्तः प्लुतः । **३६२२ स्वरितमाम्रेडितेऽसू-**

मैवं विज्ञायि 'पूर्वे भाषायामेवे'ति । उदाहरणे 'तु'शब्दो वितर्के । प्रतिश्रव । प्रतिश्रवणार्थमाह—अभ्युपगमे इत्यादि । अङ्गीकारे इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने इति । अत्रोभयत्रापि गतिसमासः । अर्थद्वयेऽपि प्रतिपूर्वः शृणोतिः प्रसिद्धः । आभिमुख्ये चेति । अत्र 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । दत्त किमात्थ ३ इति । किं ब्रूषे इत्येव पृच्छ्यते । अत्र श्रवणाभिमुख्यं गम्यते । अनुदात्तं प्रश्नान्त । प्रश्नवाक्ये यच्चरमं प्रयुज्यते स प्रश्नान्तः । नानेन प्लुतो विधीयते, किन्तु दूराद्धूतादिषु विहितस्य प्लुतस्योदात्तत्वे प्राप्ते प्रश्नान्ताभिपूजितयोरनुदात्तत्वगुणमात्रं विधीयते । तदाह—दूराद्धूतादिष्विति । तत्रैषा वचनव्यक्तिः । प्रश्नान्ते अभिपूजिते च यः प्लुतः सोऽनुदात्तो भवतीति । तत्राभिपूजिते 'दूराद्धूते च' इति प्लुत इति । इतरत्र तु 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इति । अग्निभूत ३ इति । पट ३ उ इति । 'अगमः पूर्वान् ग्रामान्' इत्येतद्वाक्यं 'अग्निभूते पटो' इत्यनन्तरेण समाप्तं तत्र अगम इत्येवमादीनाम् 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इति स्वरितः प्लुतः । 'अग्निभूते, पटो' अनयोरनुदात्तः, अभिपूजिते उदाहरणमाह—शोभनः खल्वसीत्यादि । चिदिति चोप । चिदित्येतन्निपाते उपमानेऽर्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतो भवतीत्यर्थः । प्लुतोऽप्यत्राऽविधीयते न गुणमात्रम् । इतीति किम्? अक्रियमाणे तस्मिन्नुपमानेऽर्थे कस्मिंश्चिच्छब्दे प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः प्लुत इति विज्ञायते । इतिशब्दे तु सति प्रयुज्यमाने इत्येतच्चिच्छब्दस्य विशेषणं प्लुतस्तु 'वाक्यस्य टेः' इत्यधिकारात्तस्यैव भवतीति मनसि निधायोदाहरणमुखेनाह—अग्निचिदिव भायादिति । अत्र न चिच्छब्दस्य प्लुतः किं तु भायादित्यस्यैव । अक्रियमाणे तु इति शब्दे चिच्छब्दस्यैव प्लुतः स्यात् । अग्निचिद्भाया३दित्यत्र न स्यादिति भावः । कथंचिदिति । अत्र कष्टे चिच्छब्दः । अग्निर्माणवको भायादिति । अग्निरिव माणवको दीप्यत इत्यर्थः । अत्रोपमानार्थस्य गम्यमा-

यासम्मतिकोपकुत्सनेषु ८।२।१०३॥ स्वरितः प्लुतः स्यादाम्रेडिते परेऽसूयादौ गम्ये। असूयायाम् । अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । सम्मतौ । अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनोऽसि । कोपे । अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । कुत्सने । शाक्तीक ३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः । ३६२३ **क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ८।२।१०४ ॥** आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यादाचारभेदे । स्वयं ह रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदातिं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्रांश्च लप्सीष्ट ३ धनं च तात । व्यापारणे । कटं कुरु ३ ग्रामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम् । दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन्विहर । ३६२४ **अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ८।२।१०५॥** अनन्त्यस्याऽन्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः प्लुत एतयोः । अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । सर्वपदानामयम् । आख्याने । अगम ३ म् पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । ३६२५ **प्लुतावैच इदुतौ ८।२।१०६॥** दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितस्तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवेते । ऐ ३ तिकायन । औ ३ पगव । चतुर्मात्रावत्र ऐचौ सम्पद्येते । ३६२६ **एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्याऽऽदुत्तरस्येदुतौ ८।२।१०७॥** अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्याऽर्धस्याऽकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्धस्य इदुतौ स्तः । **प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वेव** । (वा ४८८८) प्रश्नान्ते। अगमः ३ पूर्वा ३ न्। अग्निभूत ३ इ । अभिपूजिते । भद्रं करोषि पट ३ उ । विचार्यमाणे। होतव्यं दीक्षितस्य गृह ३ इ।

नत्वादस्ति चिच्छब्दस्य प्रतीतिः। प्रयोगस्तु नास्ति। यद्यन्येषामप्युपमानार्थानामिवादीनामस्ति प्रतीतिस्तथापि चिच्छब्दस्यापि तावदस्तीति भावः। उपरिस्विदासीदिति । अत्रापि 'विचार्यमाणाना'मिति विहितस्य प्लुतस्य गुणमात्रं विधीयते । स्वरितमाम्रेडिते। उदाहरणे सर्वत्र 'वाक्यादेरामन्त्रितस्ये'ति द्विर्वचनम् । क्षियाशीः। क्षिया आचारोल्लङ्घनम् । इष्टाशंसनमाशीः। दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन्विहरेति । क्षियायां तु न प्रत्युदाहृतं, नित्यसाकाङ्क्षत्वात् । न हि 'स्वयं ह रथेन याती'त्युक्ते आचारभेदो गम्यते, किं तर्हि, 'उपाध्यायं पदातिं गमयती'त्युक्ते । प्लुतावै । उदाहरणे 'गुरोरनृतः' इति प्लुतः। चतुर्मात्राविति । 'एचौ समाहारवर्णौ, तत्र मात्रा अवर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः । तत्र इदुतोः प्लुते कृते तयोस्तिस्रो मात्रा अवर्णस्य चैका मात्रेति समुदायश्चतुर्मात्र इत्यर्थः। नन्वत्रार्धमात्राऽवर्णस्याध्यर्धमात्रवर्णोवर्णयोरिति मतेऽर्धचतुर्थमात्रावप्यैचौ प्राप्नुतः। सत्यम् 'चतुर्मात्रः प्लुत इष्यते' इति भाष्यात् समविभाग एवात्राश्रीयत इति भावः। परिगणनमाह—प्रश्नान्तेत्यादि । 'अनुदात्तं प्रश्नान्ताभि-

न होतव्य ३ मिति। प्रत्यभिवादे। आयुष्मानेधि अग्निभूत ३ इ। याज्यान्ते। स्तोमैर्विधेमाग्नया ३ इ। परिगणनं किम्। विष्णुभूते घातयिष्यामि त्वाम्। अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम्। पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम्। इह मा भूत्। भद्रं करोषि गौ ३ रिति। अप्रगृह्यस्य किम्। शोभने माले ३। आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः। (वा ४८७९) अग्न ३ इ पत्नी वः। **३६२७ तयोर्य्वावचि संहितायाम् ८।२।१०८॥** इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम्। अग्न ३ याशा। पट ३ वाशा। अग्न ३ यिन्द्रम्। पट ३ वुदकम्। अचि किम्। आग्ना ३ इ वरुणौ। संहितायां किम्। अग्न ३ इ इन्द्रः। 'संहितायाम्' मित्याध्यायसमाप्तेरधिकारः। इदुतोरसिद्धत्वादयमारम्भः। सवर्णदीर्घत्वस्य शाकल्यस्य च निवृ-

पूजितयोः' 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इति चानुदात्तः स्वरितो वा प्लुतः। अभिपूजिते 'अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः' इति प्लुतः। विचार्यमाणे 'विचार्यमाणानाम्' इति प्लुतः। प्रत्यभिवादे 'प्रत्यभिवादेऽशूद्रे' इति प्लुतः। याज्यान्ते 'याज्यान्ते' इति प्लुतः। विष्णुभूते इति। नन्विदं परिगणनस्योदाहरणमयुक्तं यावता सूत्रे एवाऽदूराद्धूत इत्युच्यते अत आह—अदूराद्धूत इति न वक्तव्यमिति। अन्यार्थमवश्यं कर्तव्ये परिगणने तेनैव सिद्धत्वात् अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम्। भद्रं करोषि गौ ३ रिति। अत्राऽसर्वनामस्थान इति प्रतिषेधात्सौ परतः पूर्वपदं न भवति। शोभने माले ३ इति। 'ईदूदेद्-' इति प्रगृह्यसंज्ञा। आमन्त्रिते इति। अप्राप्ते एव प्लुते वचनम्। अग्न ३ इ इति। अग्निशब्दस्य सम्बुद्धौ रूपं 'सामन्त्रितम्' इति आमन्त्रितसंज्ञा। तयोर्य्वा। नन्विदं व्यर्थम् 'इको यणचि' इत्यनेनैव सिद्धमत आह—इदुतोरसिद्धत्वादिति। ननु सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु कथं ज्ञायते। 'प्लुतप्रगृह्या अचि-' इति प्रकृतिभावविधानात्। यस्य हि विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः, प्लुतस्याऽसिद्धत्वे न तस्य स्वरसन्ध्याख्यो विकारः प्राप्नोति। अस्तु प्लुतः सिद्धः। किमायातमिदुतोः? उच्यते। प्लुतकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसन्धिषु सिद्धमिति सामान्येन ज्ञापकमाश्रयिष्यते, ततश्चेदुतोरपि सिद्धत्वात्सिद्ध एव यणादेशोऽत आह—सवर्णदीर्घत्वस्येति। यदीदं नोच्यत अग्न ३ इ इन्द्रं, पट ३ उ उदकमित्यत्र पाक्षिकं यणादेशं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यात्। अग्न ३ याशेत्यादौ च 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य—' इति प्रकृतिभावः स्यात्तद्बाधनार्थमिदं वक्तव्यमेव। ननु च तन्निवृत्तये यत्नान्तरमस्ति॥ किं पुनस्तत्प्लुतस्य यणादेशो वक्तव्यः सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थः शाकल्यनिवृत्त्यर्थश्च। तच्चावश्यं वक्तव्यं व इक् प्लुतपूर्वः न च प्लुतविकारः ओ ३ इन्द्रं ओ ३ यिन्द्रं गायतीति ओशब्दस्य छान्दसः प्लुतः, ततः परस्येकारस्य निपातत्वात् प्रकृतिभावे प्राप्ते तं बाधित्वा यणादेशः। तदेवं तस्यावश्यं कर्तव्यत्वेनैव यणा सिद्धेऽत आह—

त्यर्थः। यवयोरसिद्धत्वात् 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (३६५७) इत्यस्य बाधनार्थो वा। **३६२८ मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ८।३।१॥** 'रु' इत्यविभक्तिको निर्देशः। मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात्। 'अलोऽन्त्यस्य' (सू० ४२) इति परिभाषया नकारस्य। इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम्। हरिवो मेदिनं त्वा। 'छन्दसीरः' (सू ३६००) इति वत्वम्। **३६२९ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ६।१।१२॥** एते क्वस्वन्ता निपात्यन्ते। मीढ्वस्तोकाय तनयाय। **वन उपसंख्यानम्**(वा० ४८९०)। क्वनिब्वनिपोः सामान्यग्रहणम्। अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठते। अनुबन्धस्येहानिर्देशात्। यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः। इणः क्वनिप्। **३६३० उभयथर्क्षु ८।३।८॥** अम्परे छवि नकारस्य रुर्वा। पशूंस्तां-

---

यवयोरिति। तथाचोक्तं वृत्तिकृता—'किं तु यणा भवतीह न सिद्धं य्वाविदुतोर्यदयं विदधाति। तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ। इक् च यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम्। तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यण्स्वरबाधनमेव तु हेतुः'। अयमर्थः। 'इको यणचि' इति यणादेशेन किं रूपं प्रसिध्यति यतोऽयमाचार्य इदुतोर्य्वौ विदधाति तौ चेदुतौ स्वरसन्धिषु सिद्धौ। ममेति सूत्रकारेणैकीभूतस्य वचनम्। एवं चोदिते परिहरति—'शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्या'विति। शाकलस्येदं शाकलं 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण्। पुनश्चोदयति—'इक् च यदे'ति। वार्तिककारोऽपि इकः प्लुतपूर्वस्य यणं विदधाति। स च प्रकृतिभावस्यैव शाकलदीर्घविध्योरप्यपवादः। ततश्च तेनैव यणा एतयोरपि इदुतोः शाकलदीर्घौ न भविष्यत इति नार्थं एतेन। परिहरति—यणः स्वरेति। यण्स्वरबाधनार्थत्वमेव हेतुः सूत्रारम्भस्येति। मतु। अनुबन्धपरित्यागेन सकारान्तस्य वस् इत्यस्य मतुपा सह द्वन्द्वः। अल्पाच्तरस्यापि सौत्रः परनिपातः। मरुत्व इति। मरुतो यस्य सन्तीति मतुप्। 'झयः' इति वत्वं 'वसौ मत्वर्थे' इति भत्वाज्जश्त्वं न। हरिवो मेदिनमिति। हरयो विद्यन्ते यस्येति मतुप्। हरिवच्छब्दात्सम्बुद्ध्येकवचने 'उगिदचाम्—' इति नुम्। हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च कृते नकारस्य रुः 'संयोगान्तलोपो रुत्वे सिद्धो वक्तव्यः' इति वचनात् 'हशि च' इत्युत्वम्। प्रसङ्गादाह—दाश्वानिति। क्वनिब्वनिपोः सामान्येन ग्रहणमिति। अनुबन्धनिर्देशात्तदनुबन्धकपरिभाषाया अनुपस्थानात् क्वनिपोऽपि ग्रहणम्। प्रातरित्व इति। प्रातरेतीति इणः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिप्। 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' तदाह—इणः क्वनिबिति। उभयथा। 'नश्छव्यप्रशान्' इति वर्तते। तेनैव नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्। पशूंस्तांश्चके इति। पशून् तानिति स्थिते नस्य रुः। पूर्वस्य 'अत्रानुनासिकः' इति वाऽनुनासिकः। उत्तरत्र तु

श्वके। ३६३१ दीर्घादटि समानपादे ८।३।९॥ दीर्घान्नकारस्य रुर्वा स्यादटि, तौ चेन्नाटौ एकपादस्थौ स्याताम्। देवाँ अच्छा सुमती। महाँ इन्द्रो य ओजसा। उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह। आदित्यान्याचिषामहे। ३६३२ आतोऽटि नित्यम् ८।३।३॥ अटि परतो रोः पूर्वस्याऽतः स्थाने नित्यमनुनासिकः। महाँ इन्द्रः। तैत्तिरीयास्तु अनुस्वारमधीयते। तत्र छान्दसो व्यत्यय इति प्राञ्चः। एवं च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम्। ३६३३ स्वतवान्पायौ ८।३।११॥ रुर्वा। भुवस्तस्य स्वतवाँः पायुरग्ने। ३६३४ छन्दसि वाऽऽप्राम्रेडितयोः ८।३।४९॥ विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्वोः, प्रशब्दमाम्रेडितं च वर्जयित्वा। अग्ने त्रातर्ऋतस्कविः। गिरिर्न विश्वतस्पृथुः। नेह। वसुनः पूर्व्यस्पतिः। अप्रेत्यादि किम्। अग्निः प्र विद्वान्। परुषः परुषः। ३६३५ कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ८।३।५०॥ विसर्गस्य सः स्यात्। प्रदिवो अपस्कः। यथा नो वस्यसस्करत्। सुपेशसस्करति। उरुणस्कृधि। सोम न चारुं मघवत्सु नस्कृतम्। अनदितेरिति किम्। यथा नो अदितिः करत्। ३६३६ पञ्चम्याः परावध्यर्थे ८।३।५१॥ पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिभावार्थे परिशब्दे परतः। दिवस्परि प्रथमं जज्ञे। अध्यर्थे किम्। दिवस्पृथिव्याः पर्योजः।

'आतोऽटि नित्यम्' इत्यनुनासिकः। रेफस्य विसर्गः। तस्य 'विसर्जनीयस्य' इति सः। दीर्घादटि समानपादे। एकपर्यायः समानशब्दस्तदाह—तौ चेन्नाटावेकपादस्थाविति। नाटौ नकाराऽटौ। देवाँ अच्छा। महाँ इन्द्रो इति। देवान् अच्छा महानिति नस्य रुः। 'आतोऽटि नित्यम्' इति नित्यमनुनासिकः। नेहेति। एतेन 'महान् हि सः' इति बह्वृचानां पाठोऽपि व्याख्यातः। आकरे तु 'महां हि'इत्युदाहृतं तच्छाखान्तरे अन्वेषणीयम्। एवं चेति। विकल्पस्यैव व्यवस्थिततया प्रकृतसूत्रत्यागेन महल्लाघवं सूत्रारम्भे तु व्यत्ययोऽपि शरणीकरणीय इति महान् क्लेश इति भावः। स्वतवान्। स्वतवानित्येतस्य नकारस्य रुर्वा पायुशब्दे परे। स्वतवा इति। 'तु वृद्धौ' सौत्रो धातुः ततोऽसुन्। स्वं तवो यस्यासौ स्वतवान्। 'ऋकारवास्वतवसां छन्दसि' इति नुम्। परुषः परुष इति। वीप्सायां द्विर्वचनम्। कः करत्। करिति कृञो लुङ् 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् तिपि गुणः। हल्ङ्यादिलोपः। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः। करदिति कृञ एव लुङ्। 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेरङ्। 'ऋदृशोऽङि' इति गुणः। करतीति लट् व्यत्ययेन शप्। कृधीति लोट् सेर्हिः।

३६३७ पातौ च बहुलम् ८।३।५२॥ पञ्चम्या इत्येव । सूर्यो नो दिवस्पातु । **३६३८ षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ८।३।५३॥** वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् । दिवस्पुत्राय सूर्याय । दिवस्पृष्ठं भन्दमानः । तमसस्पारमस्य । परिवीत इळस्पदे । दिवस्पयो दिधिषाणाः । रायस्पोषं यजमानेषु । **३६३९ इडाया वा ८।३।५४॥** पतिपुत्रादिषु परेषु । इळायास्पुत्रः । इळायाः पुत्रः । इळायास्पदे । इळायाः पदे । 'निसस्तपतावनासेवने' (सू०२४०३) निसः सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः । अनासेवने किम् । निस्तपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः । **३६४० युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादम् ८।३।१०३॥** पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्तकारादिषु परेषु । युष्मदादेशाः त्वं त्वा ते तवाः। त्रिभिष्ट्वं देव सवितः । ते भिष्ट्वा । आभिष्टे । अप्स्वग्ने सधिष्टव । अग्निष्टद्विश्वम् । द्यावा पृथिवि निष्टतक्षुः । अन्तःपादं किम् । तदग्निस्तदर्यमा । यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत्पुनराहार्जातवेदा विचर्षणिः । अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः **३६४१ यजुष्येकेषाम् ८।३।१०४॥** युष्मत्तत्ततक्षुषु परतः । सस्य मूर्धन्यो वा । अर्चिभिष्ट्वम् । अग्निष्टे अग्रम् । अर्चिभिष्टतक्षुः । पक्षे अर्चिभिस्त्वमित्यादि । **३६४२ स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ८।३।१०५॥** नृभिष्टुतस्य । नृभिः स्तुतस्य । गोष्टोमम् गोस्तोमम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् । **३६४३ पूर्वपदात् ८।३।१०६॥** पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सस्य सो वा । यदिन्द्राग्नी दिविष्ठः । युवं हि स्थः स्वर्पती । **३६४४ सुञः ८।३।१०७॥** पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सुञो

प्रकृत्यश्छन्दसि' इति होधरादेशः । कृत इति कृञ एव क्तः । पर्योज इति । अत्र परिः सर्वतो भावे । पातौ च । क्वचित्पठ्यते पताविति । धातुनिर्देश इति । अन्ये तूदाहरणपर्यालोचनया क्रोडन्तानुकरणं मन्यन्ते । षष्ठ्याः । वाचस्पतिमिति । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति षष्ठ्यलुक् । निसस्तपता । आसेवनं पौनःपुन्यं ततोऽन्यस्मिन्निरित्यर्थः । युष्मत्तत्ततक्षुष्विति । सकारान्तानुकरणात् परस्य सुप्सकारस्य 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इति षत्वम् 'ह्रस्वात्तादौ' इत्यतः तादाविति वर्तते । तदाह—तकारादिष्विति । एतद्युष्मद एव विशेषणं नेतरयोरव्यभिचारात् । त्वं त्वा ते तवा इति । एतेषामेव सम्भव

निपातस्य सस्य षः । ऊर्ध्व ऊ षु णः । अभीषु णः । ३६४५ सनोतेरनः ८।३।१०८॥ गोषा इन्दो नृषा असि । अनः किम् । गोसनिः । ३६४६ सहेः पृतनर्ताभ्यां च ८।३।१०९॥ पृतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चात् ऋतीषाहम् । ३६४७ निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि ८।३।११९॥ सस्य मूर्धन्यः । न्यषीदत् । न्यसीदत् । व्यषीदत् । व्यसीदत् । अभ्यष्टौत् । अभ्यस्तौत् । ३६४८ छन्दस्यृदवग्रहात् ८।४।२६॥ ऋकारान्तादवग्रहात्परस्य नस्य णः । नृमणाः । पितृयाणम् । ३६४९ नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ८।४।२७॥ धातुस्थात् । अग्ने रक्षा णः । शिक्षा णो अस्मिन् । उरु णस्कृधि । अभिषु णः । मो षु णः ।

इत्यष्टमोऽध्यायः । इति सिद्धान्तकौमुद्यां वैदिकी प्रक्रिया ॥

इत्यर्थः । स्तुतस्तोमयोः । एतयोः परतः सस्य षत्वं स्यात् । पूर्वपदादित्येव सिद्ध इति । पूर्वं पदं पूर्वपदमिति सामान्यत आश्रीयते न तु समासावयव एवेति वाक्येऽपि तेनैव सिद्धं षत्वमिति भावः । ततश्च स्तुतस्तोमग्रहणं प्रपञ्चार्थं छन्दोग्रहणं तूत्तरार्थं कर्तव्यमेव । ऊषु ण इत्यादि । 'इकः सुञि' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं नस् इत्यादेशस्य 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति णत्वम् । सनोतेरनः । अनन्तस्य सनोतेः सस्य षः स्यात् । गोषा इति । 'जनसनखनक्रमगमो विट्' । 'विड्वनो' इत्यात्वम् । गोसनिरिति । 'छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्' इतीन्प्रत्ययः । निव्यभिभ्यो । 'न रपर' इत्यतो नेति वर्तते । तत्र निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलतीत्याह—मूर्धन्यो वा स्यादिति । अभ्यष्टौदिति । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः । छन्दस्यृदव । अवगृह्यते विच्छिद्य पठ्यते इत्यवग्रहः । ऋच्चासाववग्रहश्च ऋदवग्रहस्तस्मात् । नृमणा इति । अत्र संहिताधिकारात्संहिताकाल एव एतेषां णत्वं पदकाले चावग्रहः क्रियते । तेनावग्रहयोग्यत्वादृकारोऽवग्रह इत्युक्तः, न तु तद्दशापन्नः । अत्र हि 'नृमना' इति पदकालेऽवगृह्यते । नश्च । धातुस्था'न्निमित्तादुत्तरस्य, उरुशब्दात्, षुशब्दाच्च परस्य नस् इत्येतस्य णः स्यात् । धातौ तिष्ठतीति धातुस्थो रेफः षकारश्च । उरु इति स्वरूपग्रहणम् । षु इति कृतषत्वस्य सुञो ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य । तेन 'इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः' इत्यादौ न । नसिति नासिति नासिकादेशस्य, नसादेशस्य च सामान्येन ग्रहणम् । रक्षाण इति । रक्षेति लोटो मध्यमपुरुषैकवचनान्तं. 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति दीर्घः । उरुणस्कृधीति । कृञो लोट् सेर्हिः 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिः । 'कः करत्' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् । अभीषुण इति । 'इकः सुञि' इति दीर्घः । एवं मोषुण इत्यत्रापि । सर्वत्रोदाहरणे अस्मदादेशो नस् ।

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानगोवर्धनभट्टात्मजरघुनाथभट्टात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां सुबोधिन्याख्यायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां वैदिकी प्रक्रिया समाप्तिमगमत् ।

दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र । **३६५४ आमन्त्रितस्य च ६।१।१९८॥** आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः स्यात् । अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः । **३६५४ आमन्त्रितस्य च ८।१।१९॥** पदात्परस्याऽपादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् । प्रागुक्तषाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । अपदादौ किम् । शतुद्रि स्तोमम् । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' (सू ४१२)। अग्न इन्द्र । अत्रेन्द्रादीनां निघातो न । पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' (सू ४१३)। समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवन्न । अग्ने तेजस्विन् । अग्ने त्रातः । सामान्यवचनं किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अघ्न्ये देवि सरस्वति । **३६५५ (सामान्यवचनं) वि-**

घुक्षाता'मित्यत्र 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः स्यादिति वाच्यम् । 'हि च' इति निषेधात् । उदात्तनिवृत्तीति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्याऽञ्चत्यकारस्य 'अचः' इति लोपे सति 'अनुदात्तस्य च' इति सूत्रेणोदात्तः प्राप्तस्तस्याऽयमपवाद इत्यर्थः । देवद्रीचीमिति । देव अच् इति स्थिते 'विष्वग्देवयोः' इति देवशब्दस्याऽद्रि-आदेशः । 'उगितश्च' इति ङीप् 'अचः' इत्यञ्चतेरकारलोपः । 'चौ' इति दीर्घत्वम् । द्रीतीकार उदात्तः । ततः परस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति स्वरितत्वम् । अतद्धित इति । चौ यः स्वरः स तद्धिते परतो न भवतीत्यर्थः । अन्यथा 'देवद्रीची'मित्यादौ यथोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तथा 'दाधीच' इत्यादौ प्रत्ययस्वरमपि सतिशिष्टस्वरो बाधेत । तस्मादतद्धित इति वक्तव्यम् । अस्मिँश्च सति उदात्त-निवृत्तिस्वरस्याऽयमपवाद इति फलितम् । दाधीच इति । दधि अच् अण् इति स्थितेऽण्स्वर उदात्तत्वे कृते 'अचः' इत्यकारलोपः । ततः सतिशिष्टत्वात् 'चौ' इति स्वरः प्राप्तो निषिध्यते । तथा चाऽण्प्रत्ययस्वरेणैव व्यवस्था । तदाह—प्रत्ययस्वर एवाऽत्रेति । अग्न इत्यादि । 'सामन्त्रितम्' इत्यनेनामन्त्रितत्वम् । प्रागुक्तषाष्ठस्येति । 'आमन्त्रितस्य चे'त्यस्य । इमं म इति । 'मे'शब्दात्परत्वमाश्रित्य गङ्गेप्रभृतीनां त्रयाणामनुदात्तः । स च पदपाठे स्पष्ट एव । संहितायां तु 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इति वक्ष्यमाणा प्रचयाऽपरपर्याया एकश्रुतिः प्रवर्तते । शुतुद्रीति । षाष्ठेन 'आमन्त्रितस्य च' इत्यनेनाद्युदात्तः । आमन्त्रितं पूर्वम् । अग्न इन्द्रेति । सर्वाणि षाष्ठेनाऽऽद्युदात्तानि । निघातो नेति । आष्टमिकेनेति भावः । नामन्त्रिते । अत्रोत्तरसूत्रस्थं सामान्यवचनमत्र सम्बन्धनीयमिति भाष्यम् । तद्व्याचष्टे—विशेष्यमिति । विशेष्यसमर्पकमित्यर्थः । क्वचित्तु 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इति पाठः, स तु स्पष्टार्थः। अनुरोधेनेति ज्ञेयम् । अग्ने तेजस्विन्नित्यादि । 'अग्ने' इत्यस्य विद्यमानत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य, त्रातरित्यस्य चाऽऽष्टमिकनिघातः । अघ्न्ये देवि सरस्वतीति । तैत्तिरीयके ब्राह्मणे

भाषितं विशेषवचने ८।१।७४॥ अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा : देवीः षळुर्वीरुरु नः कृणोत । अत्र देवीनां विशेषणं षडिति । देवाः शरण्याः । इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः । **३६५६ सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे २।१।२॥** सुबन्तमामन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्स्वरे कर्तव्ये । द्रवत्पाणी शुभस्पती । शुभ इति शुभेः क्विबन्तात्षष्ठ्यन्तस्य, परशरीरानुप्रवेशे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न चाष्टमिको निघातः शङ्क्यः । पूर्वामन्त्रितस्याऽविद्यमानत्वेन पादादित्वात् । यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनम् । इह दिवःशब्दस्याऽऽष्टमिको निघातः । परशुना वृश्चन् । **षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम्** । (वा २२२३) षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकं तद्वाचकं चेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न । अयमग्ने जरिता । एतेनाग्ने ब्रह्मणा । समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् । **पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम्** । (वा०१२२८) । आ ते पितर्मरुताम् । प्रति त्वा दुहितर्दिवः । **अव्ययानां न** (वा० १२२६) । उच्चैरधीयान । अव्ययी-

सहस्रमतौ प्रकृत्य 'इडेरन्ते दिवे सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुति एतानि ते अघ्निये नामानि' । वृत्तौ तु 'इडे काम्ये विहव्ये' इति पाठः । स तु शाखान्तरे द्रष्टव्यः । समानाधिकरणग्रहणं पाणिनिमतेऽग्न इन्द्र वरुण इत्यादौ व्यधिकरणनिवृत्त्यर्थम् । भाष्यकृन्मते विस्पष्टार्थं सामान्यवचनापेक्षत्वात्त सामानाधिकरण्यस्याऽवश्यं स्थितत्वात् । सामान्य । 'बहुवचनमि'ति पूर्वनिषेधस्यास्य विकल्पस्य च विषयविभागार्थम् । देवीः षडिति । अत्र देवीरित्यामन्त्रितं नाऽविद्यमानवत् । तेन षडित्यस्य निघातः । शरण्या इति । शरणं रक्षितृत्वं, तत्र साधवः शरण्याः । 'तत्र साधुः' इति यत् । द्वितीयस्येति । षष्शब्दस्य, शरण्यशब्दस्य चेत्यर्थः । सुबामन्त्रिते । परस्याङ्गवदिति । तस्यैव परस्यामन्त्रितस्याऽङ्गवदेकदेशवद्भवति । तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः । षष्ठ्यामन्त्रित । अत्र षष्ठीशब्देन षष्ठ्यर्था विभक्तिरुच्यते । तेन 'गोषु स्वामि'न्नित्यत्रापि पराङ्गवद्भावः सिध्यति । परशुना वृश्चन्निति । 'आङ् परयोः खनिशृभ्याम्' इति कुमत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥ षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकमिति । यद्यप्यामन्त्रितस्य द्रव्यवचनत्वान्न कारकापेक्षा, तथापि आमन्त्रिततया धातुवाच्या या क्रिया तस्यास्तदपेक्षाऽस्तीति तत्कारकमित्यर्थः । पितर्मरुतामिति । अत्र 'मरुतामि'ति परं पदं पूर्वस्य पितरित्यस्याङ्गवद्भवति । पितरित्यामन्त्रितनिघातेनाऽनुदात्तं, ततः परं मरुतामित्येतदप्यनुदात्तमेव भवतीत्यर्थः । अव्ययानां नेति । तेनोच्चैरधीयानेत्यत्र 'आमन्त्रितस्य च' इत्याद्युदात्त-

न । तमीशानासः । ३६६१ नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ८।४।६७॥ उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्यादिमते तु स्यादेव । प्र य आरुः । वोश्वाः क्व१ भीशवः । ३६६२ एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ १।२।३३॥ दूरात्संबोधने वाक्यमेकश्रुति स्यात् । त्रैस्वर्यापवादः । आ३गच्छ भो माणवक । ३६६३ यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु १।२।३४॥ यज्ञक्रियायां मन्त्र

शाखयेन ढस्य ळः । 'तिङ्ङतिङः' इति निहतम् । ईकारस्य स्वरितः । न च मकारेण व्यवधानम् । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति परिभाषणात् एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ननु 'तित्स्वरितम्' इत्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यम् । एवं स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्याशङ्कयाह—अस्येति । यदि तत्र क्रियेत 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्येतत्प्रवर्तेत, इह प्रकरणे न प्रवर्तते, स्वरितस्याऽसिद्धत्वात् । तेन इयोरप्युदात्तस्वरितयोः श्रवणं सिद्धम् । तमीशानास इति । तमिति तच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनमन्तोदात्तम् । ईशानशब्दाज्जसि 'आज्जसेरसुक्' इत्यसुगागमे कृते रूपम् । 'ईश ऐश्वर्ये' अस्माच्छानच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वम् । ईकारस्य सकाराकारस्य च स्वरितत्वम् । नोदात्त । उदात्तस्वरितौ उदयौ यस्मादिति बहुव्रीहिः । 'उदय'शब्दः परशब्देन समानार्थः । तस्य प्रातिशाख्येषु प्रसिद्धः । लाघवार्थे परशब्दे प्रयोक्तव्ये मङ्गलार्थमुदयशब्दः प्रयुक्तः । तथा चोक्तं भाष्ये-'मङ्गलादीनि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च' । इहादौ वृद्धिशब्दो, मध्ये शिवशब्दः 'शिवशमरिष्टस्य करे' इति, अन्ते चायमुदयशब्द इति पाणिनीये मङ्गलं कृतम् । प्र य आरुरिति । ये इति यच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचनं फिट्स्वरेणान्तोदात्तम् । आरुरिति । अर्तेर्लिटि प्रथमपुरुषबहुवचनं झिः । तस्य 'परस्मैपदानाम्—' इत्युस् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । न च 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः शङ्क्यः । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निषेधात् । आकारस्य 'उदात्तस्वरितपरस्य' इति वक्ष्यमाणेन सन्नतरादेशः । वोऽश्वाः क्वेति । अत्रापि श्वेत्याकारस्य सन्नतरः । क्वेति । 'किमोत्' 'तित्स्वरितम्' । एक श्रुतिः । सम्बोधनं सम्बुद्धिरित्यनेनान्वर्थस्य सम्बुद्धिशब्दस्य ग्रहणं, न 'एकवचनं सम्बुद्धिः' इति पारिभाषिकस्य । सति तु तस्य ग्रहणे 'आगच्छत देवा ब्राह्मणा' इत्यत्र न स्यात्तदाह-दूरात्सम्बोधने इति । अन्वर्थग्रहणं च दूरादित्यनेन सम्बन्धाल्लभ्यते । न ह्यामन्त्रितविभक्तेः दूरत्वमदूरत्वं च सम्भवति । सम्बोधनस्य तु क्रियारूपत्वादपादानत्वाद्दूरादिति विशेषणासम्भवः । दूरत्वं च न देशस्वरूपमाश्रीयते अनवस्थितत्वात् किं तर्हि सम्बोधनक्रियापेक्षया दूरत्वम् । यावति देशे प्रकृतिप्रयत्नोच्चारितं संबोध्यमानेन न श्रूयते किं त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तावत्सम्बुद्धौ दूरं भवति । एकश्रुतिरिति । उदात्तादीनां स्वराणामविभागेनाऽवस्थानमेकश्रुतिः । आगच्छेत्यादि । 'दूराद्धूते च' इति 'वाक्यस्य टेः

एकश्रुतिः स्याज्जपादीन्वर्जयित्वा । अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् । यज्ञेति किम् । स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव । अजपेति किम् । ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु । जपो नाम उपांशुप्रयोगः । यथा जले निमग्नस्य । न्यूङ्खा नाम षोडश ओकाराः । गीतिषु सामाख्या । **३६६४ उच्चैस्तरां वा वषट्कारः १।२।३५॥** यज्ञकर्मणि वौषट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा । **३६६५ विभाषा छन्दसि १।२।३६॥**

प्लुत उदात्तः' । प्रत्युदाहरणे त्रैस्वर्यमेव भवति । तत्र आङ् 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्याद्युदात्तः । गच्छेति तिङन्तस्य निघातः । भोशब्दो 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याद्युदात्तः । शेषस्यामन्त्रितनिघातः । यज्ञः । त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठ्यन्ते, तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुतिर्विधीयते । मन्त्र इति । एतच्चाऽजपेति पर्युदासाल्लभ्यते, तेनोहादिषु न । अत एव स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति समासान्तोदात्तत्वे कर्तव्ये आद्युदात्तं प्रयुक्तमिति प्रसिद्धिः । जपादीनीति । जपन्यूङ्खसामानीत्यर्थः । अग्निमूर्धेति । 'अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि जिन्वतो ३ म् ।' 'अङ्गेर्नलोपश्च' इति अग्निशब्दः प्रत्ययस्वरेण फिट्स्वरेण वाऽन्तोदात्तः । 'मुर्वी बन्धने' 'कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्वि' इत्यतः कनिनि वर्तमाने 'श्वन्नुक्षन्पूषन्' इत्यत्र मूर्धन्शब्दः कनिन्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तो निपातितः । दिवशब्दात्परस्य षष्ठ्येकवचनस्य 'ऊडिदम्पदाद्' इत्युदात्तत्वम् । ककुच्छब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । पातेर्डतिः । पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । 'प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणं च' षित्वान्ङीष् । षष्ठ्येकवचनस्य 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्युदात्तत्वम् । इदम्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । आप्नोतेः क्विप् ह्रस्वश्च । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'रीङ्स्रुजिभ्यां तुट् च' इत्यसुन्प्रत्ययः नित्स्वरेणाद्युदात्तो रेतःशब्दः । जिन्वतीति । जिन्वतेः प्रीणनार्थस्य तिपि 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । 'प्रणवष्टेः' इति प्रयोगकाले प्रणवः । ममेत्यादि । 'युष्मदस्मदोर्ङसि' इत्याद्युदात्तत्वम् । अग्नेः शब्दस्यामन्त्रितनिघातः । वर्चःशब्दोऽसुन्प्रत्ययान्तः । विपूर्वाद् ह्वयतेः 'ह्वः सम्प्रसारणं च' इत्यप्प्रत्ययः । थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वम् । उच्चैस्तराम् । वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यते समानार्थत्वात् । द्वावपि हि तौ देवतासम्प्रदानकस्य दानस्य द्योतकौ । नन्वेवं प्रतिपत्तिलाघवार्थं वौषट्शब्द एव कुतो नोक्त इति चेत्, विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः, क्वचिदक्षरलाघवमाश्रीयते क्वचित्प्रतिपत्तिलाघवमिति । ननु वषट्कार इत्यत्र कारप्रत्ययो न स्यात् वर्णनिर्देशे हि स विहित इति चेत्सत्यम् । एतदेव ज्ञापयति 'समुदायादपि कारप्रत्ययो भवती'ति । तेन 'एवकार' इत्यादि सिद्धम् । उच्चैःशब्दोऽधिकरणप्रधानोऽपि तद्विशिष्टभवनक्रियायां वर्तते, तेन क्रियाप्रकर्षादाम्प्रत्यय उदात्ततरो भवतीति फलितोऽर्थः । 'ब्रूहि प्रेष्य' इति सूत्रेण वौषट्शब्दस्याऽऽद्येः

छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात्। व्यवस्थितविभाषेयम्। संहितायां त्रैस्वर्यम्। ब्राह्मणे एकश्रुतिर्बह्वृचानाम्। अन्येषामपि यथासम्प्रदायं व्यवस्था। ३६६६ **न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः १।२।३७॥** सुब्रह्मण्याख्ये निगदे 'यज्ञकर्मणि' (सू ३६६३) इति 'विभाषा छन्दसि' (सू ३६६५) इति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात्। सुब्रह्मण्योऽम्। [सुब्रह्मणि साधुरिति यत्। नच 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (सू३६५८) इति सिद्धे पुनरत्रेदमुदात्तविधानं व्यर्थमिति वाच्यम्। तत्रानुदात्त इत्यस्यानुवृत्तेः । **असावित्यन्तः।** (वा ६५१) तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात्। गार्ग्यो यजते। ञित्त्वात्प्राप्त आद्युदात्तोऽनेन बाध्यते। **अमुष्येत्यन्तः।** (वा ६५२)। षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत्। दाक्षेः पिता यजते। **स्यान्तस्योपोत्तमं च।** (वा ६५३)। चादन्तस्तेन द्वावुदात्तौ। गार्ग्यस्य पिता यजते। **वा नामधेयस्य।** (वा ६५४)। स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात्। देवदत्तस्य पिता यजते। ३६६७ **देवब्रह्मणोरनुदात्तः**

प्लुत उदात्तो विहितः, तदपेक्षयाऽयमुदात्ततरोऽन्यस्य विधीयते। अन्ये तु स्वार्थिकस्तरबित्याहुः। विभाषा। वाग्रहणेऽनुवर्तमाने विभाषाग्रहणं अच्छन्दसीति पदच्छेदेन तन्त्रादिना भाषायामपि विधानार्थम्। अत एव 'श्वेतो धावति' 'अलम्बुसानां यातेति' द्व्यर्थं वाक्यमिति पस्पशान्ते भाष्यम्। तत्र श्वेतेति प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तम्। इत इति इदंशब्दात्तसिल्। 'ऊडिदम्—' इत्यनेन श्वेत इति 'वर्णानां तण—' इत्याद्युदात्ते प्राप्ते घृतादित्वादन्तोदात्तम्। अलंशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः। बुसशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। अलम्बुसशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः। तत्र भाषायां यद्येकश्रुतिर्न स्यात्तर्हि स्वरभेदे कथमेकवाक्यं द्व्यर्थं स्यात्। न सु। सुब्रह्मण्याख्ये निगदे इति। अपादबन्धे गदिर्वर्तते। यथा गद्यमिति। निःशब्दः प्रकर्षे। उच्चैरपादबन्धं यजुरात्मकं यन्मन्त्रवाक्यं पठ्यते स निगदः। नितरां गद्यते इति कर्मणि 'नौ गदनद—' इत्यप्। तस्य च सुब्रह्मण्यशब्दोपलक्षकत्वात् सुब्रह्मण्याशब्दोऽपरित्यक्तस्त्रीलिङ्ग एव निगदविशेषस्य नाम। सुब्रह्मण्योमिति। 'तत्र साधुः' इति यत्। 'तित्स्वरितं' 'यतोऽनावः' इति तु न, तत्र 'द्व्यचः' इत्यनुवृत्तेः, टापा सहैकादेशः। 'स्थानेऽन्तरतमः' इति स्वरितः। ततो निपातत्वादाद्युदात्तेन ओम्शब्देन 'ओमाङोश्च' इत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एवेति हरदत्तादयः। असाविति प्रथमान्तस्योपलक्षणम्। तदाह—प्रथमान्तस्येति। गार्ग्य इति। 'गर्गादिभ्यो यञ्'। अमुष्येति। षष्ठ्यन्तस्योपलक्षणम्। दाक्षेरिति। दक्षशब्दादपत्येऽत इञ्। अत्रापि ञित्स्वरः प्राप्तः। स्यान्तस्येति। स्येति रूपं विवक्षितं, पूर्ववार्तिकारम्भात्। स्यशब्दान्तस्योपोत्तममन्त्यश्चोभयमुदात्तं भवति। देवब्रह्मणो। सुब्रह्मण्यायामेव 'देवा ब्रह्माण' इति पठ्यते। तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्त

१।२।३८॥ अनयोः स्वरितस्याऽनुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम्। देवा ब्रह्माण आगच्छत। **३६६८ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् १।२।३९॥** स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात्। इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति। **३६६९ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः १।२।४०॥** उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात्। सरस्वति शुतुद्रि। व्यचक्षयत्स्वः 'तस्य परमाम्रेडितम्' (सू ८३)। **३६७० अनुदात्तं च ८।१।३॥** द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात्। दिवे दिवे। **इति साधारणस्वराः।**

प्राप्तेऽनेनानुदात्तो विधीयते। देवा ब्रह्माण इति। देवब्रह्मणोर्वैयधिकरण्ये द्वयोरप्याद्युदात्तत्वम्। ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः। तस्यानेनानुदात्तः। आमन्त्रितनिघातस्तूत्तरस्य न। पूर्वामन्त्रिताऽविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाऽभावात्। यदा तु सामानाधिकरण्यं तदा 'विभाषितं विशेषवचने' इति पूर्वस्य पक्षे विद्यमानत्वात् पदात्परत्वाद् ब्रह्माण इत्यस्य निघातोऽपि भवति। अस्मिन् पक्षे देवशब्दे वकारस्यैवानेनानुदात्तत्वं विधेयम्। ब्रह्मग्रहणं तु न कर्तव्यम्। स्वरिति। अनुदात्तानामिति। जातौ बहुवचनम्। तेनैकस्य द्वयोर्बहूनां च भवति। एकस्य पचति। द्वयोः अग्निमीळे पुरोहितम्। बहूनां तु मूल एव दर्शितम्। इमं मे इति। इदम्शब्दः प्रातिपदिकस्वरे णान्तोदात्तः। विभक्तिरनुदात्ता। तयदाभावे 'अमि पूर्वः' एकादेश उदात्तः। मे इत्यनुदात्तम्। 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यधिकारात्तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः'। तस्मात्परेषां गङ्गेप्रभृतीनामुदात्तानामेकश्रुतिः। सर्वं एते आमन्त्रितनिघाताऽनुदात्ताः। ननु मे इत्यस्य स्वरितस्य उदात्तविधायकं प्रति त्रिपादीस्थत्वादसिद्धत्वं स्यात्। न च स्वरितादित्याश्रयात्सिद्धम्। 'क्व वः सुम्ना' इत्यादौ चरितार्थत्वादिति चेन्मैवम्, 'तस्यादितः—' इत्यारभ्य नवसूत्र्याः स्वरस्थानादुत्कृष्य प्रशास्त्रान्ते भाष्यवार्तिकयोर्निवेशात्। 'न सुब्रह्मण्यायाम्' इति सूत्रे 'स्वरितस्य तूदात्त' इति वदता एव काण्डोत्कर्षस्य ज्ञापितत्वाच्च। न च सुब्रह्मण्योमिति सिद्धः स्वरितोऽस्तीति वाच्यम्। तत्र 'एकादेश उदात्तेन-' इति सूत्रप्रवृत्तेरावश्यकत्वात्। तत्र ह्यनुदात्तस्य ग्रहणं नानुवर्तते। उदात्त। सन्नशब्देन नीचैरर्थं उच्यते। तेन त्वनुदात्तत्वं उपपत इत्याह—अनुदात्ततर इति। प्रकर्षस्त्वन्यानुदात्तापेक्षः। सरस्वतीत्यादि। अत्र मेशब्दमाश्रित्य सरस्वतीत्यस्यामन्त्रितनिघातः। शुतुद्रिशब्दस्य तु न, पादादित्वात्। 'आमन्त्रितस्य' इति षाष्ठेन शुतुद्रीत्यस्योदात्तं प्रथममक्षरं तस्मिन्परे पूर्वस्य सरस्वतीकारस्य सन्नतरः। व्यचक्षयत्स्व इति। वीति उपसर्गत्वादाद्युदात्तः। ततः परस्याऽचक्षयदिति तिङन्तस्य 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः। स्वरिति। 'न्यङ्स्वरौ स्वरितौ' इति स्वरितः, तस्मिन् परे यकारस्य सन्नतरः। साधारणस्वरा इति। एकस्मिन् पदे

अथ धातुस्वराः । २९ ।

३६७१ धातोः ६।१।१६२॥ अन्त उदात्तः स्यात् । गोपायतं नः । असि सत्यः । ३६७२ स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि ६।१।१८८॥ स्वपादीनां, हिंसेश्चाऽनिटचजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात् । स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः । स्वपन्ति । श्वसन्ति । हिंसन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता । ङ्कित्येवेष्यते । नेह । स्वपानि । हिनसानि । ३६७३ अभ्यस्तानामादिः ६।१।१८९॥ अनिटचजादौ लसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । ये ददति प्रिया वसु । परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते । दधाना इन्द्रं । ३६७४ अनुदात्ते च ६।१।१९०॥

पदद्वयेऽपि च वर्तमानत्वादसाधारण्यम् । 'आद्युदात्तश्च' 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्यादयस्तु एकस्मिन्नेव पदे वर्तमानत्वात्त साधारणाः । इति साधारणस्वराः ।

प्रकृतिर्द्विधा । धातुः प्रातिपदिकं च । तत्र धातुस्वरानाह—धातोरिति । 'कर्षात्वतः—' इत्यत अन्त उदात्त इत्यनुवर्तते । तदाह—अन्त उदात्त इति । गोपायेति । यकाराऽकारस्योदात्तत्वे तमित्यस्य 'तास्यनुदात्तेत्—' इत्यनुदात्तत्वे 'उदात्तादनुदात्तस्य—' इति स्वरितः । बहुवचनस्य वस्नसौ इति नसादेशस्य, 'स्वरितात्संहितायाम्—' इति प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः । असीति । अस्तेः सिप् । 'तासस्त्योः—' इति सलोपः। अकारस्योदात्तत्वम् । ततः परस्य स्वरितः । सत्यशब्दे सकारस्य 'उदात्तस्वरितपरस्य' इत्यनुदात्ततरादेशः । स्वपादि । 'तास्यनुदात्तेत्—' इत्यतः लसार्वधातुकमित्यनुवर्तते तदच्यनिटीति सम्बन्धादिदं सप्तम्यन्तं सम्पद्यते । तदाह—अनिट्यजादावित्यादि । अदाद्यन्तर्गण इति । आ गणान्तादिति भावः । हिंसन्तीति । हिसि हिंसायां रुधादिः । 'श्नान्नलोपः' 'श्नसोरल्लोपः' । ङ्कित्येवेष्यत इति । सूत्रानुरोधादेतदुक्तम् । भाष्ये तु प्रायेणेदं न दृश्यते । एवं च हिनसानीत्यत्राद्युदात्तत्वमपि पक्षे भवति । यदि तु आद्युदात्तत्वं पक्षे नेष्यते, तर्हि व्यवस्थितविभाषाश्रयणान्न । केचित्तु स्वपानीत्यत्रैतदभावे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वमेवेति विशेषाऽभावादयं विधिर्न प्रवर्तते, तस्मात्तच्चर्याद्धिनसानीत्यत्राप्ययं न प्रवर्तते इति वृत्तिकाराशयं कल्पयन्ति । हिनसानीति । अत्र श्नमः 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति न्यायाद् धातुग्रहणे नकाराऽकार उदात्तः । ततः परस्य स्वरितत्वम् । अनिटि किम् । स्वपितः । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इतीट् । अभ्यस्तानाम् । 'आदि सिचोन्यतरस्याम्' इत्यतः आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् । अन्यथाऽऽदिग्रहणसम्बद्धमन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्तेत । अचि किम् । दद्यात् । अनिटि किम् । जक्षिथ । ये ददतीति । डुदाञ् दाने लटि झिः । तस्य 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशः । 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याले

अविद्यमानोदात्ते लसार्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः । दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषे । ३६७५ भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ६।१।१९२॥ भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्वधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । योऽग्निहोत्रं जुहोति । ममत्तु नः परिज्मा । जजनत् । माता यद्वीरं दधनत् । जागर्षि त्वम् । ३६७६ लिति ६।१।१९३॥ प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः । ३६७७ आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ६।१।१९४॥ अभ्यस्तानामा-

पः । चित्स्वरमिति । 'चितः' इत्यनेन विहितमन्तोदात्तस्वरमित्यर्थः । दधानेति । लटः शानजादेशः । अनुदात्ते च । न विद्यते उदात्तो यस्मिन्निति बहुव्रीहिस्तदाह—अविद्यमानेत्यादि । अन्यथा हि शास्त्रीयेऽनुदात्ते गृह्यमाणे 'मा हि स्म दधादित्यत्र नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा इकारलोपे कृते आद्युदात्तत्वं न स्यात् । बहुव्रीहौ विज्ञाते तु भवति । हिशब्दो 'हि च' इति निघातनिषेधार्थः । भीह्रो । आद्युदात्तस्यापवादोऽयम् । तत्र मदिदिधादिः । दरिद्राजागावदादी । अन्ये तु जुहोत्यादयः । उदाहरणानि—बिभेति जिह्रेति बिभर्ति । 'भृञामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम् । ममत्त्विति । मदेर्लोट् 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । जजनत्, दधनदिति । जन जनने, धन धान्ये । आभ्यां लेट् तिप् 'इतश्च' इतीकारलोपः 'लेटोऽडाटौ' इत्यट् । दरिद्राति । जागर्ति । पिति किम् । दरिद्रति अत्र परत्वादाकारलोपे कृते इकारस्योदात्तत्वं मा भूत् । ननु पूर्वग्रहणं व्यर्थम्, प्रत्यये पितीत्येवोक्ते 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' इति पूर्वस्यैव भविष्यति । न च पितः पूर्वमेव कार्यं नान्यथा स्यात् पिदन्तं मा भूदित्येवमर्थं तदिति वाच्यम् । कथं पुनः सप्तमीनिर्देशे तदन्तस्य प्रसङ्गः । एतदेव ज्ञापयति 'सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य' इति । तेन 'उपोत्तमं रिति' रित्प्रत्ययान्ते उपोत्तममुदात्तं भवति । 'षड्न्यतरस्यां' षडन्तस्येत्यर्थो, न तु रिति परतश्छि परत इति । नन्वेवं 'चतुरः शसि' इत्यत्रापि शसन्तस्य प्राप्नोति शस्ग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि हि 'चतुरः शसि' इत्यनेन शस उदात्तत्वमिष्टं स्यात्तत 'ऊडिदंपदाद्' इत्यस्याऽनन्तरं चतुरश्चेत्येव ब्रूयात् । तत्राऽसर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्त्या 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति हलादेरुदात्तविधानाच्च शस एव भविष्यति । लिति । पूर्वसूत्रात्प्रत्ययात्पूर्वमिति वर्तते । तदाह—प्रत्ययात्पूर्वमिति । तेन स्वरविधौ सप्तम्यास्तदन्तत्वज्ञापनात् लिदन्तस्य स्वरो न शङ्कनीयः । चिकीर्षक इति चिकीर्षेति सन्नन्ताण्ण्वुल् तस्याऽकादेशः । सनोऽतो लोपः । ककारेकार उदात्तः । नचाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । स्वरविधौ तन्निषेधात् । क्वचित् स्तकेभौरिकिविधम् ए-षुकारिभक्तमिति दृश्यते । तत्र 'भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ' इति विषयो देशे' इत्यस्मिन्नर्थे यथाक्रमं भौरिकिशब्दादैषुकारिशब्दाच्च विधलभक्तलौ ज्ञेयौ ।

दिरुदात्तो वा णमुलि परे। लोलूयं लोलूयम्। पक्षे लित्स्वरः। **३६७८ अचः कर्तृयकि ६।१।१९५॥** उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा। लूयते केदारः स्वयमेव। **३६७९ चङ्यन्यतरस्याम् ६।१।२१८॥** चङन्ते धातावुपोत्तममुदात्तं वा। मा हि चीकरताम्। धात्वकार उदात्तः। पक्षान्तरे चङुदात्तः।

इति धातुस्वराः।

अथ प्रातिपदिकस्वराः। ३०।

३६८० कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ६।१।१५९॥ कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात्। कर्षः। शपा निर्देशात्तुदादेराद्युदात्त एव। कर्षः। पाकः। **३६८१ उञ्छादीनां च ६।१।१६०॥** अन्त उदात्तः स्यात्। उञ्छादिषु युगशब्दो घञन्तोऽगुणो निपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च। वैश्वानरः

आदिर्णमुलि। अभ्यस्तानामिति। यद्यपि लोलूयमिति प्रतीकमुपादाय एकाच्सु धातुषु, क्लिष्टस्यास्य च विशेषाऽभावादनेकाजुदाहृत इति हरदत्तग्रन्थादभ्यस्तेति निवृत्तमिति प्रतीयते, तथाप्यार्थिकार्थकथनपरतया नेयम्। णमुलि पर इति। यद्यपि 'सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य' इति 'मीढी—'इति सूत्रे व्यवस्थापितत्वात् णमुलन्तस्याऽऽदिरुदात्तो भवतीति सूत्रार्थेन भाव्यं, तथापि फले विशेषाऽभावादेवमुक्तमिति प्रतिभाति। लोलूयं लोलूयमिति। यङन्ताण्णमुल्। 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वम्। अत्र प्रथमो लोलूयशब्द आद्युदात्तः। लू इति स्वरितः। ततश्चत्वारः प्रचयाः। अचः। इह कीर्यत इत्यादौ इत्वे रपरत्वे च सति अयं स्वर इष्टस्तन्निर्वाहार्थं 'तास्यनुदात्तेत्—' इति सूत्रे समासैकदेशोऽप्युपदेशशब्दः इहानुवर्तते सप्तम्या च विपरिणम्यते। तदाह उपदेशेऽजन्तानामिति। नन्वेवम् 'एकं द्वादशधा जज्ञे' इत्यादाविवाऽन्तर्भूतण्यन्तात्कर्मकर्तृविषयात्। जनेर्लुङि 'जायते स्वयमेवे'त्यत्रैष स्वरो न स्यात्। 'ये विभाषा' इत्यात्वे सति उत्तरकालमजन्तत्वेऽपि उपदेशेऽनजन्तत्वादिति चेन्नैवम्। ये इति विषयसप्तमीमाश्रित्य प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवाऽऽत्वप्रवृत्तेरित्याहुः। कर्तृयकीति। कर्तृवाचिनि सार्वधातुके विहितो यो यक् तस्मिन् परे। लूयत इति। आदिमध्यौ पर्यायेणोदात्तौ 'तस्यानुदात्तेत्' इति ते इत्यस्याऽनुदात्तत्वम्। चङ्यन्यतरस्याम्। 'उपोत्तमं रिति' इत्यतः उपोत्तममिति वर्तते तदाह—उपोत्तममिति। त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम्। मा हि चीकरतामिति। अदुपदेशात्परत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते चङ एव स्वरे प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तः। उपोत्तमग्रहणाऽनुवृत्त्या ... । मा हि दधत्। अत्र 'विभाषाधेट्श्व्योः' इति चङ्। इति धातुस्वराः।

कर्षाऽऽत्वतः। 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्यस्यापवादः। आदस्यास्तीति आत्वान्। 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वाज्जश्त्वाभावः। कर्षश्चाऽऽत्वांश्चेति समाहारद्वन्द्वः। कर्ष

कुशिकेभिर्युगेयुगे। अन्यत्र। योगेयोगे तवस्तरम्। भक्षशब्दो घञन्तः। गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः। उत्तमशश्वत्तमावपि। उदुत्तमं वरुण। शश्वत्तममीळते। **३६८२ चतुरः शसि ६।१।१६७॥** चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे। चतुरः कल्पयन्तः। 'अचि र' (सू २९९) इति रादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वान्नेह। चतस्रः पश्य। चतेरुरन्। नित्त्वादाद्युदात्तता। **३६८३ झल्युपोत्तमम् ६।१।१८०॥** षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यात्। अध्वर्युभिः पञ्चभिः। नवभिर्वाजैर्नवती च। सप्तभ्यो जायमानः। आदशभिर्विवस्वतः। उपोत्तमं किम्। आ षड्भिर्हूयमानः। विश्वैर्देवैस्त्रिभिः। झलि किम्। नवानां नवतीनाम्। **३६८४ विभाषा भाषायाम् ६।१।१८१॥** उक्तविषये। **३६८५ सर्वस्य सुपि ६।१।१९१॥** सुपि परे सर्वशब्दस्याऽऽदिरुदात्तः स्यात्। सर्वे नन्दन्ति यशसा। **३६८६ ञ्नित्यादिर्नित्यम् ६।१।१९७॥** ञिदन्तस्य निदन्तस्य चा-

---

इति शबन्तस्यानुकरणं न घञन्तस्य। तदाह—शपो निर्देशादिति। पाक इति। पचेर्घञ्। 'चजोः' इति कुत्वम्। कालविशेष इति। कृत्वद्वापरादौ। भक्षशब्द इति। भक्ष अदने चुरादिः। 'आनिःयण्यन्ताश्चुरादयः' इति यदा णिच् नास्ति तदा घञ्, ण्यन्तात्तु 'एरच्' इत्यचि सिद्धम्। एरजण्यन्तानामिति तु नास्तीत्याहुः। उत्तमशश्वत्तमाविति। तमबन्तावेतौ। तेन द्रव्यप्रकर्षविवक्षायामामभावः। ञ्नित्त्वानुदात्तत्वे प्राप्ते पाठः। चतुरः। 'चतेरुरन्' नित्त्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थमिदम्। ननु'चतस्रः पश्ये'त्यत्र चतसृ अस् इति स्थिते परत्वात् 'अचि र ऋतः' इति रेफादेशे तकाराऽकारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति। अत आह—अचि र इति। स्थानिवत्त्वादिति। न च स्वरविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः। 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाऽजादेश एव न स्थानिवत्' इति नियमात्। झल्युपोत्तमम्। 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यस्यापवादः। पञ्चभिरित्यादि। पञ्चनवसप्तदशशब्दाः कनिनन्ताः। आषड्भिरिति। षट्शब्दः फिट्स्वरेणाऽन्तोदात्तः। 'तनोतेर्ड्रिः' त्रिः। अयमपि फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वाऽन्तोदात्तः। उभयत्रापि 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। नवानामिति। अत्रापि विभक्तिरुदात्ता। विभाषा। उक्तविषय इति। षट्त्रिचतुर्भ्यः परा या झलादिविभक्तिस्तदन्तस्योपोत्तमं भाषायामुदात्तं वा स्यात्। पञ्चभिः सप्तभिः तिसृभिः चतुर्भिः। पक्षे 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यन्तोदात्तानि। सर्वस्य। सर्वशब्द उञ्छादिष्वन्तोदात्तो निपातितः। सर्वस्य विकारः सार्वं इत्यत्र 'अनुदात्तादेरञ्' इत्यनुदात्तलक्षणोऽञ् यथा

दिरुदात्तः स्यात् । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या । पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सुते दधिष्व नश्चनः । चायतेरसुन् (उ० सू०) 'चायेरन्ने ह्रस्वश्च' इति चकारादसुनो नुडागमश्च । **३६८७ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ६।१।१९९॥** आदिरुदात्तः स्यात् । अयं पन्थाः । सर्वनामस्थाने किम् । ज्योतिष्मतः पथो रक्ष । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाऽन्तोदात्तं पदम् । **३६८८ अन्तश्च तवै युगपत् ६।१।२००॥** तवैप्रत्ययान्तस्याऽऽद्यन्तौ युगपदाद्युदात्तौ स्तः । हर्षसे दातवा उ । **३६८९ क्षयो निवासे ६।१।२०१॥** आद्युदात्तः स्यात् । स्वे क्षये शुचिव्रत । **३६९० जयः करणम् ६।१।२०२॥** करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः स्यात् । जयत्यनेन जयोऽश्वः । **३६९१ वृषादीनां च ६।१।२०३॥** आदिरुदात्तः । आकृतिगणोऽयम् । वाजेभिर्वाजिनीवती । इन्द्रं वाणीः । **३६९२ संज्ञायामुपमानम् ६।१।२०४॥** उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः । चञ्चेव चञ्चा । कनोऽत्र लुप् । एतदेव ज्ञापयति 'क्वचित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं ने'ति । संज्ञायां किम् ।

स्यात् । श्रवणं तु सर्वत्राऽनुदात्तस्यैव, प्रत्ययलक्षणेनाऽपि सर्वस्वरस्येष्यमाणत्वात् । ञ्नित्यादि । 'मीह्वो' इति सूत्रे पूर्वग्रहणेन 'सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य' इति ज्ञापितत्वात् तदन्तसप्तमीयमित्याह । निदन्तस्येति । पथिमथोः । गमेरिनिः । डपः कित् । मन्थः । 'पतेः स्थ च' इतीनिप्रत्ययान्तावेतावन्तोदात्तौ । मन्थः कित्त्वादुपधालोपः । पन्था इति । 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' 'थो न्थः' । पथ इति । भस्य टेर्लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति विभक्तिरुदात्ता । दातवा उ इति । ददातेः 'कृत्यार्थे तवकेन्केन्यत्वनः' इति तवैप्रत्ययः । ऐकारस्याऽऽयादेशः । 'लोपः शाकल्यस्य' इति यलोपः । युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा 'एकवर्जमि'ति वचनाद्यौगपद्यं न स्यात् । क्षयो । निवासेऽभिधेये क्षयशब्द आद्युदात्तः । स्वे क्षये इति । क्षि निवासगत्योः । क्षयन्ति निवसन्ति यस्मिन्नित्यधिकरणे 'पुंसि संज्ञायाम्-' इति घः । निवासे किम् । व्याधेः क्षयः । क्षि क्षये 'एरच्' । कर्तरि षष्ठी । जयः । जयोऽश्व इति । पुंसीति करणे घः । करणे किम् । जयो ब्राह्मणानाम् । भावे 'एरच्' । वृषादीनाम् । वृषु सेचने इगुपधलक्षणः कः । वाजेभिरिति । वजेर्घञ् । 'कर्षात्वतः-' इत्यन्तोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः । संज्ञायाम् । चञ्चेति । उपमानशब्दोऽयमुसंज्ञा । कनो लुबिति । 'इवे प्रतिकृतौ' इति कनो 'लुम्मनुष्ये' इति लुप् । ननु नित्वात् 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्यनेन सिद्धमत आह—एतदेवेति ।

अग्निर्माणवकः । उपमानं किम् । चैत्रः । **३६९३ निष्ठा च द्व्यजनात् ६।१।२०५॥** निष्ठान्तस्य द्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तो, न त्वाकारः । दत्तः । द्व्यच् किम् । चिन्तितः । अनात्किम् । त्रातः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह । कृतम् । हृतम् । **३६९४ शुष्कधृष्टौ ६।१।२०६॥** एतावाद्युदात्तौ स्तः । असंज्ञार्थमिदम् । अतसं न शुष्कम् । **३६९५ आशितः कर्ता ६।१।२०७॥** कर्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्तः । कृषन्नित्फाल आशितम् । **३६९६ रिक्ते विभाषा ६।१।२०८॥** रिक्तशब्दे वाऽऽदिरुदात्तः । रिक्तः । संज्ञायां तु 'निष्ठा च द्व्यजनात्' (सू. ३६९३) इति नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन । **३६९७ जुष्टार्पिते च छन्दसि ६।१।२०९॥** आद्युदात्ते वा स्तः । **३६९८ नित्यं मन्त्रे ६।१।२१०॥** एतत्सूत्रं शक्यमकर्तुम् । जुष्टो दमूनाः । षळर आहुरर्पितम् । इत्यादेः पूर्वेणैव सिद्धेः । छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीताऽऽपादनाऽयोगात् । अर्पिताः षष्टिर्न चला चलासः । इत्यत्राऽन्तोदात्तदर्शनाच्च । **३६९९ युष्मदस्मदोर्ङसि ६।१।२११॥** आदिरुदात्तः स्यात् । नहिषस्तव नो मम । **३७०० ङयि च ६।**

निष्ठा । दत्त इति । ददातेः क्तः 'दो दद्घोः' इति दतादेशः । चिन्तित इति । चिति स्मृत्याम् । चुरादिः । कृतं हृतमिति । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तावेतौ । असंज्ञार्थमिति । संज्ञायां तु 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्येव सिद्धम् । शुष्कमिति । शुषेः क्तः । तस्य 'शुषः कः' इति कादेशः । आशितः । कर्तृवाचीति । आङ्पूर्वादश भोजनेऽस्मात्कर्तरि क्तो निपात्यते । अपर आह । कर्तेत्यनेन भूतपूर्वगत्या अणौ कर्ता यो णौ कर्मीभूत एव विवक्षितः । तथा चाशेर्ण्यन्तस्य प्रयोज्यकर्तरि 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ' इति कर्मसंज्ञके निष्ठायामाशित' इति रूपमिति । रिक्त इति । रिचिर् विरेचने । संज्ञायामित्यादि । 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्यस्यावकाशः । गुप्तः । अस्य त्ववकाशः असंज्ञायां 'रिक्तो घटः' इति । संज्ञायामुभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः रिक्तो नाम कश्चित् । जुष्टार्पिते । जुष्टः । अर्पितः इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये आद्युदात्ते वा स्तः । जुषी प्रीतिसेवनयोः क्तः । 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीण्निषेधः । जुष्टः । ऋतेर्णिच् । 'अर्ति—' इत्यादिना पुक् । अर्पितः । नित्यं । जुष्टार्पिते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते स्तः । पूर्वेणैव सिद्धेरिति । ननु पक्षेऽन्तोदात्तत्वमपि प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—छन्दसीत्यादि । न केवलं गतार्थत्वमात्रं किं त्वारभ्यमाणे सूत्रे दोषोऽप्यस्तीत्याह—अर्पिताः षष्टिरित्यादिना । युष्मदस्मदोः । 'युष्यसिभ्यां मदिक्' इति मदिक्प्रत्ययान्तोदात्तौ । ममेति । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' 'तवममौ ङसि' इति मपर्यन्तस्य ममादेशः । शेषे लोपः । 'अतो गुणे' इति पररूप-

१।२१२॥ तुभ्यं हिन्वानः। मह्यं वातः पवताम्। ३७०१ यतोऽनावः ६।१।२१३॥ यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो नावं विना। युञ्जन्त्यस्य काम्या। कमेर्णिङन्तादचो यत्। [अनावः किम्। नवति नाव्यानाम्।] ३७०२ ईडवन्द-वृशंसदुहां ण्यतः ६।१।२१४॥ एषां ण्यदन्तानामादिरुदात्तः। ईड्यो नूतनैरुत। आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च। श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम्। उक्थमिन्द्राय शंस्यम्। ३७०३ विभाषा वेण्विन्धानयोः ६।१।२१५॥ आदिरुदात्तो वा। इन्धानो अग्निम्। ३७०४ त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ६।१।२१६॥ आदिरुदात्तो वा। आद्यास्त्रयो घञन्ताः। त्रयः पचाद्यजन्ताः। ३७०५ मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ६।१।२१९॥ मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि। उदुम्बरावती। शरावती। ३७०६ अन्तोऽवत्याः ६।१।२२०॥ अवतीशब्दस्याऽन्त

त्वम् 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते इदमुच्यते। ङयि च। योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः। तुभ्यं मह्यमिति। 'ङे प्रथमयोरम्'। 'तुभ्यमह्यौ ङयि'। यतो 'तित्स्वरितम्' इत्यस्यापवादः। 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्यतो द्व्यजनुवर्तते। तदाह—द्व्यच इति। अत्र 'अनावः' इति निषेधो ज्ञापयति 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति। अन्यथा य आदिर्नकारो नासौ स्वरयोग्यः, यश्च स्वरयोग्य आकारो नासावादिरिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। अनावः किम्। नावा तार्यं नाव्यम्। 'नौवयोधर्म—' इति यत्। द्व्यच् किं, चिकीर्ष्यम्। उभयत्रापि तित्स्वरः। ईडवन्द। ईड स्तुतौ, वदि अभिवादनस्तुत्योः, वृङ् सम्भक्तौ, शंसु स्तुतौ, दुह प्रपूरणे। ण्यतो द्व्यनुबन्धकत्वाद्यद्ग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोतीति वचनम्। ईड्य इत्यादि। 'ऋहलोः'-इति ण्यत्। कार्यमिति। नन्वत्र 'एतिस्तुशासु—' इत्यादिना विशेषविहितेन क्यपा भाव्यमिति चेत्सत्यम्। 'क्यब्विधौ वृञ एव ग्रहणं नास्ये'ति मूल एव स्पष्टम्। विभाषा। वेणुशब्दो नित्स्वरेण नित्यमाद्युदात्तः प्राप्तः। 'स्थो णुः' इत्यनुवर्तमाने 'अजिवृरीभ्यो निच्च' इति व्युत्पादनात्। इन्धानशब्दो यदि चानशन्तस्तदा चित्वादन्तोदात्तः। यदा शानजन्तस्तदा लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तः। 'श्नसोरल्लोपः' इति उदात्तस्य श्नसोऽकारस्य लोपात् सर्वथाऽप्यप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पक्षे विधीयते। त्यागराग। त्यज हानौ। 'चजोः—' इति कुत्वम्। रञ्ज रागे 'घञि च भाव-' इति नलोपः। हसे हसने एषां पक्षे 'कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः' इति भवति। त्रयः पचाद्यजन्ता इति। कुह विस्मापने, श्वठ असंस्कारभाषणे, चौरादिकावदन्तौ। क्रथ हिंसायाम्। अत्र प्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्तत्वं पक्षे भवति। मतोः।

उदात्तः । वेत्रवती । ङीपः पित्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् । ३७०७ ईवत्याः ६।१।२२१॥ ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् । अहीवती । मुनीवती । इति प्रातिपदिकस्वराः ।*

अथ फिट्सूत्राणि । ३१ ।

प्रथमपादः ।

१ **फिषोऽन्त उदात्तः** । प्रातिपदिकं फिट् । तस्यान्त उदात्तः स्यात् । उच्चैः ।

२ **पाटलाऽपालङ्काम्बासागरार्थानाम्** । एतदर्थानामन्त उदात्तः । पाटला, फलेरुहा, सुरूपा, पाकलेति पर्यायाः । 'लघावन्त' इति प्राप्ते । अपालङ्क, व्याधिघात, आरेवत, आरग्वधेति पर्यायाः । अम्बार्थः । माता । उमर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । सागरः । समुद्रः । ३ **गेहार्थानामस्त्रियाम्** । गेहम् । 'नब्विषयस्येति' प्राप्ते । अस्त्रियां किम् । शाला । आद्युदात्तोऽयम् । इहैव पर्युदासाज्ज्ञापकात् । ४ **गुदस्य च** । अन्त उदात्तः स्यान्न तु स्त्रियाम् । गुदम् । अस्त्रियां किम् । आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः । स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् । तत-

---

मतोः पूर्वमकार इति । अर्थव्याख्यानमेतत् । सूत्रे तु शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुंल्लिङ्गमेव पठन्ति । शरावतीति । चातुरर्थिको 'नद्यां मतुप्'मादुपधायाः इति वत्वम् । 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनां' 'शरादीनां च' इति दीर्घत्वम् । वेत्रवतीति । मतुप् । वत्वम् । न चाऽत्र वत्वस्याऽसिद्धत्वाद्वतीशब्दोऽयं न भवतीति शङ्क्यम् । तस्याऽऽश्रयात्सिद्धत्वेनाऽसिद्धत्वाभावात् । अवत्या इति निर्देशादिह न भवति राजवतीति । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वान्नायं भवतीशब्दः । अहीवतीति । पूर्ववद्दीर्घः । संज्ञायामिति वत्वम् । इति प्रातिपदिकस्वराः ॥

अथ फिट्सूत्राणि ॥ फिषोऽन्त उदात्तः । फिडिति पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या प्रातिपदिकमुच्यते । तदाह—प्रातिपदिकं फिडिति । ननु कथमपाणिनीयानि सूत्राण्युपन्यस्यन्ते, पाणिनीयसूत्रैर्यः स्वर आयाति स एव प्रमाणं, तथा च 'शताच्च ठन्यतावशते' इति सूत्रे कैयटः—'नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतवः' इति मुनित्रयमतेनाऽद्यत्वे 'साध्वसाधुप्रविभागः' इति । नैतत् । अपाणिनीयान्यपि फिट् सूत्राणि पाणिनीयैराश्रीयन्ते, भाष्यात् ज्ञापकात् । तथा च 'आद्युदात्तश्च' इति सूत्रे भाष्यं 'प्रातिपदिकस्य चान्त' इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं शास्ति' इति । तथा । ,तस्मिन्नेव सूत्रे 'प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्याऽवकाशः यत्रानुदात्ता प्रकृतिः 'समत्' सिमत्व'मिति । नहि 'फिषोऽन्त उदात्तः' 'स्वरवसमसिमे' त्यादिफिट्सूत्राश्रयणं विना प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं सर्वानुदात्तत्वं च सम्भवतीति दिक् । पाटः । पालेत्यादय ओषधिविशेषस्य वाचकाः लघावन्त इति प्राप्त इति । इदं पूर्वेण परेण च सम्बध्यते । पर्याया इति । वृक्षविशेषस्य,

टाप्। **५ ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य।** धकारयकारपूर्वो योऽन्त्योऽच् स उदात्तः। अन्तर्धा। 'स्त्रीविषयवर्णनाम्नामि'ति प्राप्ते। छाया। माया। जाया। 'यान्तस्यान्त्यात्पूर्व'मित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते। स्त्रीति किम्। वाह्यम्। यञन्तत्वादाद्युदात्तत्वम्। विषयग्रहणं किम्। इभ्या क्षत्रिया। 'यतोऽनावः' (३७०१) इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः। क्षत्रियशब्दस्तु 'यान्तस्याऽन्त्यात्पूर्व'मिति मध्योदात्तः। **६ खान्तस्याऽश्मादेः।** नखम्। उखा। सुखम्। दुःखम्। नखस्य 'स्वाङ्गशिटा'-मित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते। उखा नाम भाण्डविशेषः। तस्य कृत्रिमत्वात्। 'खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चे'दित्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते। सुखदुःखयोर्न्विषयस्येति प्राप्ते। अश्मादेः किम्। शिखा। मुखम्। मुखस्य 'स्वाङ्गशिटामि'ति, 'नब्विषयस्ये'ति वा आद्युदात्तत्वम्। शिखायास्तु 'शीङः खो निद्ध्रस्वश्चे'ति उणादिषु नित्वोक्तेरन्तरङ्गत्वाट्टापः प्रागेव 'स्वाङ्गशिटा'मिति वा वोध्यम्। **७ हिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम्।** एषामन्त उदात्तः स्यात्। अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः। नित्वादाद्युदत्तत्वे प्राप्ते। बंहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेन। यद्वंहिष्ठं नातिविदे। इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः। परिवत्सरः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र वाध्यते इत्याहुः। सप्ततिः। अशीतिः। लघावन्त इति प्राप्ते। चत्वारिंशत्। इहापि प्राग्वत्। अश्वयूरवीना प्रमृथस्यायोः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र वाध्यत इत्याहुः। थाथादिसूत्रेण गतार्थमेतत्।

थाषकाः' सागरसमुद्रयोः 'लघावन्ते-' इति प्राप्ते। गेह। गेहार्थानामन्त उदात्तः स्यात्स्त्रियां न। गुह। अगेहार्थमिदम्। 'ध्यपूर्व धकारस्येति। 'नित्यस्त्रीलिङ्गस्ये'ति शेषः। प्राप्ते इति। आद्युदात्ते प्राप्ते इत्यर्थः। यञन्तत्वादिति। 'वहिषष्टिलोपो यञ्च' इति वचनात्। यतोऽनाव इति। इभमर्हतीति। दण्डादित्वाद्यत्। यान्तस्यान्त्यादिति। 'क्षत्राद् घः' इति प्रत्ययस्वरेणापीति वा वोध्यम्। खान्तस्य। श् च म् च श्मौ, तौ आदी यस्य स श्मादिर्न श्मादिरश्मादिः। तस्य शकारमकारादिभिन्नस्य खशब्दस्यान्तोदात्तः स्यात्। शीङः खोनिद्ध्रस्वश्चेत्यादि। ननु बहुपुस्तकादिषु 'शीङो ह्रस्वश्चे'त्येव पठ्यते। 'मुहेः खो मूर्च' इत्यतः खोऽनुवर्तते ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणाऽभाव इति स्वयमप्युणादिष्वेवमेवोक्तम्। तस्मात्पूर्वाऽपरविरुद्धोऽयं ग्रन्थ इत्यरुचेरस्तादाह—अन्तरङ्गत्वादित्यादि। हिष्ठ। एषामिति। हिष्ठ वत्सर ति शत् थ एतदन्तानामित्यर्थः। बंहिष्ठ इति। बहुलशब्दात् 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' इतीष्ठन्। 'प्रियस्थिरस्फिर-' इत्यनेन बहुलस्य बंहिरादेशः। परिवत्सर इति। क्वचित्तु 'संवत्सर' इति पाठस्तत्र 'वसेश्च' 'सम्पूर्वाच्चित्' इति सरप्रत्ययस्य चित्त्वादपि सिद्धेः। सप्ततिरित्या-

दक्षिणस्य साधौ। अन्त उदात्तः स्यात्। साधुवाचित्वाऽभावे तु व्यवस्थायां सर्वनामतया 'स्वाङ्गशिटा'मित्याद्युदात्तः। अर्थान्तरे तु 'लघावन्त' इति गुरुरुदात्तः। दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिष्वि'ति कोशः। ९ स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा। इह दक्षिणस्याऽऽद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्तः। दक्षिणो बाहुः। आख्याग्रहणं किम्। प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति। १० छन्दसि च। अस्वाङ्गार्थमिदम्। दक्षिणः। इह पर्यायेणाऽऽद्यन्तावुदात्तौ। ११ कृष्णस्याऽमृगाख्या चेत्। अन्त उदात्तः। 'वर्णानां तणे'त्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तो विधीयते। कृष्णानां व्रीहीणाम्। कृष्णो नो नाव वृषभः। मृगाख्यायां तु–कृष्णो रात्र्यै। १२ वा नामधेयस्य। कृष्णस्येत्येव। अयं वां कृष्णो अश्विना। कृष्णर्षिः। १३ शुक्लगौरयोरादिः। नित्यमुदात्तः स्यादित्येके। वेत्यनुवर्तत इति तु युक्तम्। सरो गौरो यथा पिब। इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनात्। १४ अङ्गुष्ठोदकवकवशानां छन्दस्यन्तः। अङ्गुष्ठस्य 'स्वाङ्गानामकुर्वादीना'मिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थ आरम्भः। वशाग्रहणं नियमार्थं 'छन्दस्येवे'ति। तेन लोके आद्युदात्तेत्याहुः। १५ पृष्ठस्य च। छन्दस्यन्त उदात्तः स्याद्वा भाषायाम्। पृष्ठम्। १६ अर्जुनस्य तृणाख्या चेत्। 'उनर्वन्नन्तानामि'त्याद्युदात्तस्यापवादः। १७ अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत्। 'यान्तस्यान्त्यात्पूर्व'मिति 'यतो नावः' (सू. २७०) इति वाऽद्युदात्ते प्राप्ते वचनम्। १८ आशाया अदिगाख्या चेत्। दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम्। अत एव ज्ञापकाद्दिक्पर्यायस्याद्युदात्तता। इन्द्र आशाभ्यस्परि। १९ नक्षत्राणामा-

---

दि। 'पंक्तिविंशतित्रिंशत्' इत्यत्र व्युत्पादिता एते। प्राग्वदिति। 'लघावन्ते' इति प्राप्त इत्यर्थः। दक्षिणस्य। अस्याऽन्त उदात्तः स्यात्प्रावीण्येऽर्थे। वीणायां दक्षिणः। प्रवीण इत्यर्थः। छन्दसि। दक्षिणस्याऽऽद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्यातां वेदे। कृष्णस्य। अस्याऽन्त उदात्तश्छन्दसि, न तु मृगाख्यायाम्। एके इति। तन्मतेऽस्मिन्सूत्रे 'नामधेयस्ये'त्यनुवर्तते। वचनविपरिणामेनान्वयः। नामधेययोः शुक्लगौरयोरादिरुदात्त इत्यर्थः। तेन सरो गौरो यथा पिब' इत्यत्रान्तोदात्तत्वमेव, नामधेयत्वाऽभावात्। अङ्गुष्ठो। एषामन्तोदात्तश्छन्दसि। अङ्गुष्ठस्येति। उपलक्षणमिदम्। वकशब्देऽपि 'प्राणिनां कुपूर्व'मित्याद्युदात्ते प्राप्ते इति बोध्यम्। वा भाषायाम्। पृष्ठमिति। पक्षे 'स्वाङ्गशिटाम्', इत्याद्युदात्तत्वम्। अर्जुनस्य। अन्त उदात्तः। स्तृणाख्यायाम्। तृणाख्यायां किम्? अर्जुनो वृक्षः। 'उनर्वन्नन्तानामि'त्याद्युदात्तः। अर्यस्य। अन्त उदात्तः स्वाम्याख्याया-

द्विषयाणाम् । अन्त उदात्तः स्यात् । आश्लेषाऽनुराधादीनां 'लघावन्त' इति प्राप्ते । ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्ठन्नन्तत्वेनाऽऽद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् । २० न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत् । अन्त उदात्तो न । कृत्तिका नक्षत्रम् । केचित्तु 'कुपूर्वो य आप् तद्विषयाणामि'ति व्याख्याय आर्यिका बहुलिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः । २१ घृतादीनां च । अन्त उदात्तः । घृतं मिमिक्षे । आकृतिगणोऽयम् । २२ ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि । अन्त उदात्तः स्यात् । ज्येष्ठ आह चमसा । कनिष्ठ आह चतुरः । वयसि किम् । ज्येष्ठः । श्रेष्ठः । कनिष्ठोऽल्पिकः । इह नित्वादाद्युदात्त एव । २३ बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा । अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे उदात्तः । इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः ।

द्वितीयः पादः ।

२४ अथादिः प्राक् शकटेः । अधिकारोऽयम् । 'शकटिशकट्यो'रिति यावत् । २५ ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य । आदिरुदात्तः स्यात् । बलिः । तनुः । २६ नब्विषयस्याऽनिसन्तस्य । वने न वायः । इसन्तस्य तु सर्पिः । नप्—नपुंसकम् । २७ तृणधान्यानां च द्व्यषाम् । द्व्यचामित्यर्थः । कुशाः । काशाः । माषाः । तिलाः । बह्वचां तु गोधूमाः । २८ नुः संख्यायाः । पञ्च ।

म् । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' इति निपातितोऽयमर्यशब्दः । आशाया । अदिगाख्याया आशाशब्द आद्युदात्तः स्यात् । ज्येष्ठेत्यादि । 'प्रशस्यस्य श्रः' 'ज्य च' इति प्रशस्यशब्दादिष्ठनि ज्यादेशः । श्रवणं श्रवः सोऽस्त्यस्याः सा श्रववती । धनं विद्यते यस्याः सा धनवती । अतिशयिता श्रववती श्रविष्ठा । धनिष्ठा । इष्ठनि 'विन्मतोर्लुक्' इति मतुपो लुक् । आद्युदात्ते प्राप्त इति । 'ञ्नित्यादिः' इत्यनेन । कृत्तिकेति । 'लघावन्ते' इति आद्युदात्तत्वम् । घृतमिति । 'नब्विषयस्ये'ति प्राप्ते । ज्येष्ठ इति । उदाहरणे वृद्धशब्दस्य 'वृद्धस्य च' इतीष्ठनि ज्यादेशः । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' इति युवन्शब्दस्य कनादेशः । प्रत्युदाहरणे 'प्रशस्यस्य श्रः' 'ज्य च' इति प्रशस्यशब्दस्य ज्यादेशः । अल्पस्य कन् । नित्वादिति । तथा च नित्स्वरापवादोऽयं योगः । पक्षे उदात्त इति । उदात्त इत्यनुवृत्तेः । इति प्रथमः पादः ।

नब्विषयस्य । इसन्तवर्जितस्य नित्यनपुंसकस्यादिरुदात्तः स्यात् । सर्पिरिति । 'अर्चिशुचि' इत्यादिना इसिः । तृण । तृणवाचिनां धान्यवाचिनां च द्व्यषामादिरुदात्तः स्यात् । अषिति अचः प्राचां संज्ञा । तदाह—द्व्यचामित्यर्थ इति । गोधूमा इति । 'ग्र-

त्वारः । चतुष्कपालः । **२६ स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् ।** शिट् सर्वनाम । कर्णाभ्यां चुबुकादधि । ओष्ठाविव मधु । विश्वो विहायाः । **३० प्राणिनां कुपूर्वम् ।** कवर्गात्पूर्व आदिरुदात्तः । काकः । वृकः । शुकेषु मे । प्राणिनां किम् । क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् । **३१ खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत् ।** खयि परे उवर्णमुदात्तं स्यात् । कन्दुकः । **३२ उनर्वन्नन्तानाम् ।** उन । वरुणं वो रिशादसम् । ऋ । स्वसारं त्वा कृणवै । वन् । पीवानं मेषम् । **३३ वर्णानां तणतिनितान्तानाम् ।** आदिरुदात्तः । एतः । हरिणः । शितिः । पृश्निः । हरित् । **३४ ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृत्ताच्छील्ये ।** ऋद्वर्ज्यं ह्रस्वान्तस्याऽऽदिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् । मुनिः । **३५ अक्षस्याऽदेवनस्य ।** आदिरुदात्तः । तस्य नाक्षः । देवने तु । अक्षैर्मा दीव्यः । **३६ अर्धस्याऽसमद्योतने ।** अर्धो ग्रामस्य । समेंऽशके तु अर्धं पिप्पल्याः । **३७ पीतद्वर्थानाम् ।** आदिरुदात्तः । पीतद्रुः । सरलः । **३८ ग्रामादीनां च ।** ग्रामः । सोमः । यामः । **३९ लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य ।** चञ्चेव चञ्चा । स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम् । स्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा । **४० न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम् ।** एषामुपमेयनाम्नामादिरुदात्तो न । ताल इव तालः । मेरुरिव मेरुः । व्याघ्रः । सिंहः । महिषः । **४१ राजविशेषस्य यमन्वा चेत् ।** यमन्वा वृद्धः । आङ्ग उदाहरणम् । अङ्गाः

यावन्ते' इति मध्योदात्तता । ऋः संख्या । नकाररेफान्तायाः संख्याया आदिरुदात्तः । चतुष्कपाल इति । 'चत्वार' इत्यत्राऽऽम्स्वरेण भाव्यम्' 'चतुर' इत्यत्र 'चतुरः शसि' इति चतुर्भिरित्यत्र 'झल्युपोत्तमम्' इति चतुर्णामित्यत्र 'षट्त्रिचतुर्भ्यः' इत्यनेनेति समास उदाहृतः । 'इगन्तकालकपालभगाल' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तोऽयम् । स्वाङ्गशिटाम् । स्वाङ्गवाचिनामदन्तानां सर्वनाम्नामादिरुदात्तः स्यात् । उदकमिति । छन्दसि 'अङ्गुष्ठोदकबकवशानाम्' इत्यन्तोदात्तः । भाषायां तु कर्दमादित्वादादिर्द्वितीयं वोदात्तम् । उनर्वन् । उन ऋ वन् एतदन्तानामादिरुदात्तः स्यात् । ह्रस्वान्तस्य । अनृत्किम् । नृशंसः । अक्षस्य । अदेवनस्याऽक्षस्याऽऽदिरुदात्तः । अर्धस्य । असमद्योतनेऽर्धशब्दस्याऽऽदिरुदात्तः । ग्रामादीनां च । आदिरुदात्तः । लुबन्तस्य । उपमेयवाचिनो लुबन्तस्यादिरुदात्तः । चञ्चेवेति । 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य 'लुम्मनुष्ये' इति कनो लुप् । लुबन्तस्य किम् । अग्निर्माणवकः । न वृक्ष । पूर्वेण प्राप्तमाद्युदात्तत्वं निषिध्यते । अत्र वृक्षपर्वतविशेषग्रहणात् वृक्ष इवायं वृक्षः । पर्वतः । अत्र पूर्वेणाद्युदात्तत्वं

प्रत्युदाहरणम् । **४२ लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः ।** अन्ते लघौ, द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्बह्वच्कस्य गुरुरुदात्तः । कल्याणः । कोलाहलः । **४३ स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम् ।** एषां त्रयाणामाद्युदात्तः । स्त्रीविषये । मल्लिका । वर्णः श्येनी । हरिणी । अक्षुशब्दात्पूर्वोऽस्त्येषां ते अक्षुपूर्वाः । तरक्षुः । **४४ शकुनीनां च लघुपूर्वम् ।** पूर्वं लघु उदात्तं स्यात् । कुक्कुटः । तित्तिरिः । खञ्जरीटः । **४५ नर्तुप्राण्याख्यायाम् ।** यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न । वसन्तः । कृकलासः । **४६ धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम् ।** आदिरुदात्तः । कान्तानाम् । श्यामाकः । षान्तानाम् । माषाः । **४७ जनपदशब्दानामषान्तानाम् ।** आदिरुदात्तः । कैकयः । **४८ हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा ।** हयिति हल्संज्ञा । पललम् । शललम् । हयादीनां किम् । एकलः । असंयुक्तेति किम् । मल्लः । **४९ इगन्तानां च द्व्यषाम् ।** आदिरुदात्तः । कृषिः ।

इति फिट्सूत्रेषु द्वितीयः पादः ।

भवत्येव । राजविशेषस्य । लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य राजविशेषस्याऽऽद्युदात्तः यमन्वा चेन्नामधेयं भवति । पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । राजविशेषस्य चेद्वृद्धस्यैवेत्याहुः । फिड्वृत्तौ तु 'वृद्धस्य चेद्राजविशेषस्यैवे'ति नियमो दर्शितः । आङ्ग इति । आङ्ग इवायमाङ्गः । लघावन्ते । इह आदिरिति न सम्बध्यते तेनाऽनादेरपि गुरोरुदात्तः । अत एव वृषाकपिशब्दस्य गुरुरुदात्त इति 'वृषाकप्यग्नि' इति सूत्रे हरदत्तादिग्रन्थेषु विभावितम् । न च गुरूणां मध्ये य आदिरित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम् । 'अन्यतो ङीष्' इति सूत्रे सारङ्गकल्माषशब्दौ 'लघावन्ते' इत्यादिना मध्योदात्ताविति हरदत्तग्रन्थविरोधादित्याहुः । कल्याण इति । पर्यायेणाऽऽदिमध्यावुदात्तौ । शकुनीनाम् । पक्षिवाचिनाम् । पूर्वमिति । अन्त्यात्पूर्वमित्यर्थः । अत्राप्यादिरिति न सम्बध्यते पूर्वग्रहणात् । कुक्कुटेत्यादि । मध्योदात्तावेतौ । नर्तु । ऋतुवाचिनां प्राणिवाचिनां च यथालक्षणप्राप्तमुदात्तत्वं न । धान्यानाम् । धान्यवाचिनां वृद्धकशब्दान्तानां षशब्दान्तानां चादिरुदात्तः । श्यामाकाः । माषा इति । अत्रोशीनरेत्यनेन, तृणधान्यानामित्यनेन चाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् नैषादका राजमाषा इत्युदाहर्तव्यम् । फिड्वृत्तौ तु सूत्रे चशब्दो न पठितः । वृत्तौ गुरुरुदात्त इति व्याख्यातं, न त्वादिरुदात्त इति । नैषादकाः कालाषा इत्युदाहृतं च । यत्तु 'धान्यानामिति किं श्यामाकाः' इत्युदाहृतं, तत्र श्यामाके धान्यत्वाऽभावश्चिन्त्यः । जनपद । जनपदवाचिनामजन्तानामादिरुदात्तः स्यात् । केकय इति । अत्र परत्वाद्यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति स्वरेण भाव्यमतः अङ्गा वङ्गा इत्युदाहर्तव्यमिति वदन्ति । हयादीनाम् । हयादीनामसंयोगपूर्वो यो लकारस्तदन्तानामादिरुदात्तः । अन्त्यात्पूर्वं वा । केचित्तु अत्र जनपदानामित्यनुव-

तृतीयः पादः।

५० अथ द्वितीयं प्रागीषात्। 'ईषान्तस्य हयादे'रित्यतः प्राक् द्वितीयाधिकारः। ५१ त्र्यचां प्राङ्मकरात्। 'मकरवरूढेत्यतः' प्राक् त्र्यचामित्यधिकारः। ५२ स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम्। कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा त्र्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम्। ललाटम्। कुर्वादीनां तु। कपोलः। रसना। वदनम्। ५३ मादीनां च। मलयः। मकरः। ५४ शादीनां शाकानाम्। शीतन्या। शतपुष्पा। ५५ पान्तानां गुर्वादीनाम्। पादपः। आतपः। लघ्वादीनां तु अनूपम्। द्व्यचां तु नीपम्। ५६ युतान्यण्यन्तानाम्। युते। अयुतम्। अनि। धमनिः। अणि। विपणिः। ५७ मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा। एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः। मकरः। वरूढ इत्यादि। ५८ छन्दसि च। अमकराद्यर्थ आरम्भः। लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयं चोदात्तं ज्ञेयम्। ५९ कर्दमादीनां च। आदिर्द्वितीयं वोदात्तम्। ६० सुगन्धितेजनस्य ते वा। आदिर्द्वितीयं तेशब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः। सुगन्धितेजनाः। ६१ नपः फलान्तानाम्। आदिर्द्वितीयं वोदात्तम्। राजादनफलम्। ६२ यान्तस्या-

---

त्तंयमिति। पञ्चालाः कोशला इत्युदाहृत्य पलालमिति प्रत्युदाहरन्ति च। इग। अत्रापि जनपदानामित्यनुवर्त्यं कुरवश्चेदय इत्युदाहृतं कृषिरिति प्रत्युदाहृतम्। 'अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्व' इत्यत्र कृषिशब्दस्यान्तोदात्तत्वात्। इति द्वितीयः पादः।

कपोल इति। 'लघावन्ते-' इति मध्योदात्तम्। रसना वदनमिति। 'स्वाङ्गशिटाम्' इत्याद्युदात्तत्वम्। मादी। मलयः। मकर इति। अनयो'र्मकरवरूढे'ति 'यान्तस्यान्त्यात्पूर्व'मिति विशिष्य स्वरविधानान्महेन्द्र इत्युदाहर्तव्यम्। शादीनां। शकारादीनां शाकवाचिनां त्र्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात्। केचित्तु 'सादीना'मिति पठित्वा सर्षपा इत्युदाहरन्ति। पान्तानाम्। पशब्दान्तानां गुर्वादीनां त्र्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात्। अनूपे 'अनोरप्रधानकनीयसी'त्यनेनोदात्तत्वं, नीपे 'नेरनिधाने'इत्यनेनेत्याहुः। युता। युत अनि अणि एतदन्तानां त्र्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात्। इत्यादीति। आदिशब्देन पारेवत वितस्ता इक्षु आर्जि द्राक्षा कला उमा काष्ठा पेष्ठा काशीना 'काशीनाना'मिति वक्तव्ये लुडभाव आर्षः। छन्दसि। छन्दसि मकरादीनामन्येषां चादिर्द्वितीयं वोदात्तम्। काश्यपः। कर्दमः। कुलटा। उदकम्। गान्धारि। सुगन्धि। आदिरिति। सुगन्धितेजनशब्दस्य। नपः फलान्तानाम्। नप् नपुंसकम्। नपः किम्। दासीफलो

न्त्यात्पूर्वम् । कुलायः । ६३ थान्तस्य च नालघुनी । नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः । सनाथा सभा । ६४ शिशुमारोदुम्बरबलीवर्दोष्ट्रारपुरूरवसां च । अन्त्यात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा । ६५ सांकाश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानाम् । द्वितीयमुदात्तं वा । ६६ ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा । हलीषा । लाङ्गलीषा । ६७ उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशारीरशरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम् । एषामादिरुदात्तः स्यात् । ६८ महिष्यषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत् । आदिरुदात्तः । महिषी जाया । अषाढा उपदधाति । इति फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः ।

चतुर्थः पादः ।

६९ शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण । उदात्तम् । शकटिः । शकटी । ७० गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य । अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजो ब्राह्मणः । अन्यत्र गोष्ठजः पशुः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । ७१ पारावतस्योपोत्तमवर्जम् । शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः । ७२ धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम् । एषां चतुर्णां धूम्रभृतींश्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । कालवालः । स्थालीपाकः । ७३ कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि । कपिकेशः । हरिकेशः । ७४ न्यङ्स्वरौ स्वरितौ । स्पष्टम् । न्यङ्ङुत्तानः । व्यचक्षयत्स्वः । ७५ न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः । स्वरितः स्यात् । ७६ तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः । स्वरितः स्यात् । तिलानां भवनं क्षेत्रं

प्लक्षः । यान्तस्य । यशब्दान्तस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । थान्तस्य । केचित्तु 'थान्तस्य च नालघुनी' इति पठित्वा आकारान्तस्य नाशब्दस्य च लघुनी अन्त्यात्पूर्व उदात्ते स्त इति व्याख्याय नाना दिवा सुधा इत्युदाजह्रुः । शिशुमारो । 'शिशुमार' इति पाठान्तरम् । उष्ट्रार । 'उष्टार' इति पाठान्तरम् । सांकाश्य । सांकाश्यकाम्पिल्यशब्दौ 'वुञ्छण्–' इति ण्यान्तौ । दार्वाघाटशब्दो 'दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्' इत्यण्प्रत्ययान्तः । ईषान्तस्य । ईषान्तस्य हलादेरादिरुदात्तो वा स्यात् । उशीर । अत्र श्यामाकग्रहणं चिन्त्यम् । 'धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम्' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । इदमेव ज्ञापयितुं मूले 'धान्यानां'मित्यत्र श्यामाक इत्युदाहृतम् । देवरग्रहणमपि चिन्त्यम् । 'लघावन्ते–' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । हृदयग्रहणं 'स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम्' इति द्वितीयस्योदात्तत्वं बाधितुमन्येषां 'लघावन्ते' इति प्राप्ते

तिल्यम्। 'यतो नावः' (सू ३७०१) इति प्राप्ते। ७७ **बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि।** अन्तस्वरितानि। ननो बिल्वस्य उदतिष्ठत्। ७८ **त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि।** स्तरीरुत्वत्। उत त्वः पश्यन्। नभन्तामन्यके समे। सिमस्मै। ७९ **सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्तः।** अथर्वण इति प्रायिकम्। तत्र दृष्टस्येत्येवं परं वा। तेन वासस्तनुते सिमस्मै इत्यृग्वेदेऽपि भवत्येव। ८० **निपाता आद्युदात्ताः।** स्वाहा। ८१ **उपसर्गाश्चाभिवर्जम्।** ८२ **एवादीनामन्तः।** एवमादीनामिति पाठान्तरम्। एव। एवम्। नूनम्। सह ते पुत्र सूरिभिः। षष्ठस्य तृतीये 'सहस्य सः' (वा १००९) इति प्रकरणे सहशब्दः आद्युदात्त इति प्राञ्चः। तच्चिन्त्यम्। ८३ **वाचादीनामुभावुदात्तौ।** उभौग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य बाधाय। ८४ **चादयोऽनुदात्ताः।** स्पष्टम्। ८५ **यथेति पादान्ते।** तन्नेमिमृभवो यथा। पादान्ते किम्। यथा नो अदितिः करत्। ८६ **प्रकारादिद्विरुक्तौ परस्यान्त उदात्तः।** पटुपटुः। ८७ **शेषं सर्वमनुदात्तम्।** शेषं नित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः। प्रप्रायम्। दिवेदिवे। **इति शान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु तुरीयः पादः।**

अथ स्वरप्रकरणशेषः ३२।

३७०८ **आद्युदात्तश्च ३।१।३।** प्रत्यय आद्युदात्त एव स्यात्। अग्निः। कर्तव्यम्। ३७०९ **अनुदात्तौ सुप्पितौ ३।१।४॥** पूर्वस्यापवादः। यज्ञ-

---

वचनम्। मद्रिण्य। एतयोरादिरुदात्तः स्यात् यथासंख्यं जायाख्यायामिष्टकाख्यायां च। इति तृतीयः पादः॥

त्वत्त्व। एतानि सर्वाण्यनुदात्तानि। सिमस्य। सिमशब्दस्याथर्वणे वेदेऽन्त उदात्तः। उपसर्गाश्चाभि। अभिशब्दं वर्जयित्वा उपसर्गा आद्युदात्ताः स्युः। यथेति। यथाशब्दः पादान्तेऽनुदात्तः स्यात्। प्रकारादि। 'प्रकारे गुणवचनस्य' इत्यादिद्विरुक्तत्वे परस्यान्तोदात्तः स्यात्। पटुपटुरिति। ननु 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इति कर्मधारयवद्भावादेव 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वे सिद्धे व्यर्थमिदमिति वाच्यम्। तस्य पाणिनीयात्पूर्वप्रवृत्तत्वेनाऽदोषात्। शेषं प्रकारादिद्विरुक्तादन्यस्मिन्द्वित्वे परं सर्वमनुदात्तं स्यात्। इति चतुर्थः पादः।

अग्निरिति। 'अङ्गेर्नलोपश्च' इति निप्रत्ययः। कर्तव्यमिति। तव्यप्रत्ययः। तव्यतस्तु

स्य। न यो युच्छंति। शप्तिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ। **३७१० चितः ६।१।१६३॥** अन्त उदात्तः स्यात्। **चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्** (वा ३७९९)। चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्याऽन्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः। नभंन्तामन्यके संमे। यके सरंस्वतीमनुं। तकत्सुते। **३७११ तद्धितस्य ६।१।१६४॥** चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः। पूर्वेण सिद्धे ञित्स्वरबाधनार्थमिदम्। कौञ्जायनाः। **३७१२ कितः ६।१।१६५॥** कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः। यदाग्नेयः। **३७१३ तिसृभ्यो जसः ६।१।१६६॥** अन्त उदात्तः। तिस्रो द्यावंः सवितुः। **३७१४ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ६।१।१६८॥** साविति सप्तमीबहुवचनम्। तत्र य एकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता। वाचा विरूपः। सौ किम्। राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि राजशब्दात्परस्य मा भूत्। राज्ञो नु ते। एकाचः

तित्त्वात्स्वरितो बाध्यते। नच तथ्यस्याप्याद्युदात्तत्वे 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति स्वरितो भवत्येवेति चेत्सत्यम्, किंत्वयमसिद्धः, तित्स्वरस्तु सिद्ध इति प्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यां महान् फले विशेषः। तथ्यतस्तित्त्वमेव शेषनिघातपरिभाषाया यथोद्देशप्रवृत्तौ ज्ञापकमिति ध्येयम्। युच्छतीति। युच्छ प्रमादे। 'धातोः' इत्यन्तोदात्तः। ततः परः शप् 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति स्वरितः। 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इति तिपः प्रचयः। चितः। सप्रकृतेरिति। नन्विदं कथं लभ्यमिति चेच्छृणु। चित इत्यवयवषष्ठी, न कार्यिणः। चिदोऽवयवस्तस्य सम्बन्धी यः समुदायः स कार्यो। अथवा चिदस्यास्ति स चितः। अर्शआदेराकृतिगणत्वादच् प्रत्ययः। षष्ठ्यर्थे प्रथमा। तेन चिद्वतः समुदायस्येत्यर्थः। अत्र च लिङ्गमकच्श्चित्करणम्, अन्यथा तस्यैकाच्त्वादनर्थकं तत्स्यात्। अन्यके इति। 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यकच्, ततः परा टिरुदात्ता। एवं यके तकदित्यत्रापि यत्त्च्छब्दादकच्। बहुच उदाहरणं तु बहुपटव इत्यादि ज्ञेयम्। ञित्स्वरबाधनार्थमिति। च्फञश्चकारो 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' इति विशेषणे चरितार्थः। ञकारो वृद्धौ। सञ्ञाऽसत्यस्मिन् परत्वात् ञित्स्वरः स्यात् इति भावः। कौञ्जायना इति। कुञ्जस्याऽपत्यानि बहूनि। 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्' 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' इति ञ्यः। 'ञ्यादयस्तद्राजाः' 'तद्राजस्य बहुषु' इति लुक्। आग्नेय इति। अग्नेर्ढक्। तिसृ। अर्थगतं बहुत्वं शब्द आरोप्य बहुवचननिर्देशः। तिसृभ्यः परस्य जसोऽन्त उदात्तः स्यात्। तिस्र इति। अन्तोदात्तत्रिशब्दस्य स्थाने तिस्रादेशः स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः। 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति जसनुदात्तः। अत्र 'अचि र ऋतः' इति रेफादेशे कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति जसः स्वरितत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते। सप्तमीबहुवचनमिति। न प्र-

किम्। विधुत्ते राजनि त्वे। तृतीयादि किम्। न ददर्श वाचम्। ३७१५ अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ६।१।१६९॥ नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच्, ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता वा स्यात्। परमवाचा। ३७१६ अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ६।१।१७०॥ अञ्चेः परा विभक्तिरुदात्ता। इन्द्रो दधीचः। चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम्। तृतीयादिरित्यनुवर्तमाने असर्वनामस्थानग्रहणं शस्परिग्रहार्थम्। प्रतीचो बाहून्। ३७१७ ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ६।१।१७१॥ एभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता। प्रष्ठौहः। प्रष्ठौहा। ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यम्। (वा ३७५७) इह मा भूत्। अक्षद्युवा। अक्षद्युवे। इदम्। एभिर्नृभिर्नृतमः। अ-

यमैकवचनम् व्याख्यानात्। राज्ञेति। साविध्येतस्मिन् सति एकाचः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्यर्थः, भवति चाऽयमल्लोपे कृते एकाच्। राज इति। राजशब्द आद्युदात्तः। 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः' इति कनिन्नन्तत्वात्। अन्तोदात्ता। एकाच इति वर्तते, तृतीयादिर्विभक्तिरिति च। नित्यशब्दः स्वर्यते तेन नित्याधिकारगतिर्भवतीत्याहुः। नित्याधिकारेत्यादि। अनित्यसमासे किम्। अग्निचित्। 'अग्नौ चेः' इति क्विप्प्रत्ययः। उपपदसमासः। 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चिच्छब्द उदात्तः। अधिकारग्रहणं किम्। विग्रहाऽभावमात्रेण यो नित्यसमासस्तत्र पर्युदासो माभूत्। अवाचा ब्राह्मणेन। 'बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वम्। अत्र विभक्तिर्वैकल्पिक उदात्तो भवत्येव। अन्तोदात्तात्किम्। अवाचा। नञ्समासोऽयं न तु बहुव्रीहिः। तेन 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति, किं त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवतीत्यर्थः। उत्तरपदग्रहणं तु एकाच्त्वेनोत्तरपदं विशेषयितुम्। अन्यथा समासविशेषणं स्यात्। तथा च शुनः ऊर्क् च श्वोर्क् इत्यादावेवायं विधिः स्यात्। एकाच् किम्। राजदृषदा। षष्ठीसमासात् टाप्। दधीच इति। दध्यञ्चतीति 'ऋत्विग्–' आदिना क्विन्। 'अनिदिताम्–' इति नलोपः। 'अचः' इत्यकारलोपः। 'चौ' इति दीर्घत्वम्। अत्र 'चौ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम्। शस्परिग्रहार्थमिति। शसादिग्रहणं तु न कृतं नपुंसके शसि मा भूत्, सुटि च यथा स्यादिति। ऊडिदं। अत्रैकाच इति वर्तते अन्तोदात्तादिति च। एकाजन्तोदात्तेभ्यः परा सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात्। प्रष्ठौह इति। 'छन्दसि सहः'। 'वहश्च' इति ण्विः। 'वाह ऊठ्'। उपपदसमासे प्रष्ठवाह्शब्दो 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इत्यन्तोदात्तः। अत्र प्रष्ठौह्शब्दस्यानेकाच्त्वेऽपि ऊठ् शब्दस्यैकाच्त्वमेव। ऊठ्युपधाग्रहणमिति। उपधाभूत ऊठ् गृह्यते न त्वनन्य इत्यर्थः। पञ्च-

न्वादेशे न। अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेः। न च तत्राऽन्तोदात्तताप्यस्तीति वाच्यम्। 'इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ' (सू ३५०) इति सूत्रेणानुदात्तस्य अशो विधानात्। प्र ते बभ्रू। माऽऽभ्यां गा अनु। 'पद्दन्नोमास्हृन्निश्' (सू २२८)। इति पद् पदादयः। पद्भ्यां भूमिः। दद्भिर्न जिह्वा। अहरहर्जायते मासिमासि। मनश्चिन्मे हृद आ। अप्। अपां फेनेन। पुम्। अभ्रातेव पुंसः। रै। राया वयम्। रायो धर्ता विवस्वतः। दिव्। उप त्वाग्ने दिवेदिवे। **३७१८ अष्टनो दीर्घात् ६।१।१७२॥** शसादिर्विभक्तिरुदात्ता। अष्टाभिर्दशभिः। **३७१९ शतुरनुमो नद्यजादी ६।१।१७३॥** अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात्। अच्छा रवं प्रथमा जानती। कृण्वते।

मीनिर्देशात्परस्यैव ग्रहणे प्राप्ते वचनम्। तेनाऽक्षद्यूरित्यादौ विभक्तेराद्युदात्तत्वं न। अत्र हि अक्षैर्दीव्यतीति क्विप्। अन्तरङ्गत्वादूठ् यण्। उपपदसमासत्वात् कृत्स्वरेणान्तोदात्तोऽयम्। अन्वादेशे नेति। अत एव 'सावेकाचः-' इत्यपि स्वरो न। यदि स्यात्तर्हीहाऽन्तोदात्ताधिकारो व्यर्थः स्यात्। प्र ते बभ्रू इति। भिन्ना ऋक्। अन्वादेशप्रदर्शनार्थं माभ्यामित्यत्रोक्ता। माभ्यामिति। अत्र पूर्वार्धर्चे बभ्रूशब्देनोक्तयोरिहेदमा परामर्शेऽप्यन्वादेशोऽस्त्येव। 'अन्वादेशश्च कथिताऽनुकथितमात्रं न त्विदमा कथितस्येदमैवानुकथन'मिति भाष्योक्तेः। पद्पदादय इति। न तु ततः परे, पूर्वाच्च इत्यनुवृत्तेः। अष्टनो। दीर्घान्तादष्टनः परा सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता। 'झल्युपोत्तमम्' इत्यस्यापवादः। अष्टन्शब्दो धृतादित्वादन्तोदात्तः। तेन उत्तरार्थमनुवर्तमानस्यान्तोदात्तादित्यस्येहाऽपि नान्वयः। दीर्घात्किम्। अष्टभिः। इह 'झल्युपोत्तमम्' इति स्वरः। ननु चात्रापि 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यनेन भवितव्यं तद्विधौ विकल्पस्याऽभावादिति चेत्सत्यम्। इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति। नित्ये त्वात्वे व्यावर्त्याऽभावाद्दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात्। कृतात्वस्य पदसंज्ञां च ज्ञापयति। अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वान्नात्वपक्षे पद्स्वरेण बाधिष्यत इति किं दीर्घग्रहणेन। जानतीति। 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः। 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इति श्नाऽऽकारलोपः। अत्र प्रत्ययस्वरेण शन्नन्तमन्तोदात्तम्। कृण्वत इति। 'धिन्विकृण्व्योर च'। तुदन्तीति। तुदादित्वाच्छः। 'आच्छीनद्योः' इति नुम्। प्रत्युदाहरणे दूष्यङ्गविकलतां परिहरति—एकादेशोऽत्रोदात्त इति। 'तुदन्वो'त्यत्र शे कृते तस्मात्परस्य शतुरदुपदेशात्परत्वाद् 'तास्यनुदात्तेत्—'

अन्तोदात्तात्किम् । दधती । अभ्यस्तानामादिः (सू ३६७३) इत्याद्युदात्तः । अनुमः किम् । तुदन्ती । एकादेशोऽत्र उदात्तः । अदुपदेशात्परत्वाच्छतुः 'लसार्वधातुके' (सू ३७३०) इति निघातः । **३७२० उदात्तयणो हल्पूर्वात् ६।१।१७४** उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी शसादिर्विभक्तिश्च उदात्ता स्यात् । चोदयित्री सूनृतानाम् । एषा नेत्री । ऋतं देवाय कृण्वते सवित्रे । **३७२१ नोङ्धात्वोः ६।१।१७५॥** अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युः । ब्रह्मबन्ध्वा । सेत्पृश्निः सुभ्वे । **३५२२ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ६।१।१७६॥** ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुबुदात्तः । यो अब्दिमाँ उदनिमाँ इयर्ति । नुटः । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः । अन्तोदात्तात्किम् । मा त्वा विदद्दिषुमान् । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानव'दित्येतदत्र न । मरुत्वाँ इन्द्र । नियुत्वान्वायवा

इति निघाते 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तत्वम् । अस्मिन्कर्तव्ये तस्याऽसिद्धत्वं नास्ति, अनुम् इति प्रतिषेधाज्ज्ञापकात् । नह्येकादेशस्वरेण विना शत्रन्तं सनुम्कमन्तोदात्तं भवति । उदात्तयणो । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इति प्राप्ते वचनम् । चोदयित्री नेत्री सवित्रे इति तृजन्ता एते । 'चितः' इत्यन्तोदात्तः । हल्पूर्वादिति किम् । बहुतितवा ब्राह्मण्या । स्त्रीलिङ्गोपादानं नाभावनिवृत्त्यर्थम् । 'तनोतेर्डउः सन्वच्च' इति डः । 'चालनी तितउः पुमान्' 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि' इति बहुव्रीहिरन्तोदात्तः । तत्र 'उदात्तस्वरितयोः-' इति विभक्तेः स्वरितत्वम् । अस्मिन्सूत्रे नकारग्रहणं च कर्तव्यम् । उदात्तस्थाने यो नकारस्ततोऽपि परस्या नद्या उदात्तत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । तेन वाचां पतिः वाक् पत्नीति सिद्धम् । अत्र हि 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य 'न भूवाक्चिद्दिधिषु' इति प्रतिषेधात्समासान्तोदात्तत्वे 'विभाषा सपूर्वस्य' इति नकारे नान्तत्वान्ङीप् अनेनोदात्तः । नोङ् । शसादय इति । यद्यपि पूर्वसूत्रे नद्यजादीत्यनुवर्तते, तथापि ऊङ्धात्वोर्यणः परा नदी न सम्भवतीति नानुवर्तिता । ब्रह्मबन्ध्वेति । ऊङ् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्तः । तस्मात्परस्योदात्तत्वे प्रतिषिद्धे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इति विभक्तिः स्वरिता । सुभ्वे इति । क्विबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य 'ओः सुपि' इति यण् । अब्दिमानिति । आपो दीयन्तेऽस्मिन्निति 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किः । उदनिशब्दोऽप्युत्पन्नः । अस्य घृतादित्वादन्तोदात्तत्वं बोध्यम् । अन्यथा 'युतान्यण्यन्तानाम्' इति द्वितीयस्योदात्तत्वं प्रसज्येत । 'मतुवसोरु सम्बुद्धौ छन्दसि' इति रुः । 'आतोऽटि नित्यम्' इत्यनुनासिकः । अक्षण्वन्त

गहि । रेशब्दाच्च । रेवाँइद्रेवतः । ३७२३ नामन्यतरस्याम् ६।१।१७७॥ मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तो वा । चेतन्ती सुमतीनाम् । ३७२४ ङ्याश्छन्दसि बहुलम् ६।१।१७८॥ ङ्याः परो नामुदात्तो वा । देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् । चेत्युक्तेर्नेह । जयन्तीनां मरुतो यन्तु । ३७२५ षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ६।१।१७९॥ एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता । आषड्भिर्हूयमानः । त्रिभिष्ट्वं देव । ३७२६ न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः ६।१।१८२॥ एभ्यः प्रागुक्तं न । गवां शता । गोभ्यो गातुम् । शुनश्चिच्छेपम् । सौ प्रथमैकवचने अवर्णान्तात् । तेभ्यो द्युम्नम् । तेषां पाहि श्रुधी हवम् । ३७२७

इति । अस्थिशब्दान्मतुप् 'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः' इति 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यनङ् । 'अनो नुट्' इत्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नलोपः । ततो भूतपूर्वगत्या मतुपो नुट् । 'मादुपधायाः—' इति वत्वम् । इषुरिति । 'धान्ये नित्' इत्यधिकारे 'इषेः किच्च' इति उप्रत्ययान्त आद्युदात्त इषुशब्दः तस्मात्परो मतुबनुदात्त एव । ननु मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान् । अत्र मतुबुदात्तत्वं प्राप्नोति । 'मृग्रोरुतिः' इत्युतिप्रत्यये प्रत्ययस्वरेण मरुच्छब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । नच तकारेण व्यवधानं, स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् । अत आह—स्वरविधाविति । नेष्यत इति । 'समासस्य' इति सूत्रे मरुत्वानित्यत्र 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति स्वरः प्राप्नोतीति दोषमुद्भाव्य हलुस्वरप्राप्ताविति भाष्योक्तेरिति भावः । रेवानिति । रयिरस्यास्तीति मतुप् । 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति सम्प्रसारणं पूर्वरूपत्वम् । 'आद्गुणः' ततो ह्रस्वाऽभावादुदाहरणम् । नामन्य । ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते मतुब्ग्रहणं च । तद्धि सप्तम्या विपरिणम्यते, तेन ह्रस्वो विशेष्यते । तदाह—मतुपि यो ह्रस्व इति । सुमतीनामिति । सुमति शब्दो बहुव्रीहिः । 'नञ्सुभ्याम्—' इत्यन्तोदात्तः । मतुपा ह्रस्वविशेषणं किम् । भूतपूर्वेऽपि ह्रस्वे यथा स्वरः स्यात् अग्नीनामित्यादौ, अन्यथा परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वऽभावान्न स्यात् । तिसृणामित्यत्र साम्प्रतिके ह्रस्वे स्यात् । साम्प्रतिकाऽभावे हि भूतपूर्वगतिर्भवति, न तु सत्यपि तस्मिन् । नन्वेवं तिसृणामित्यत्र न स्यात् । मतुपि तिसृभावस्यैवाऽभावात् इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । अत्र हि 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति नित्यमेव विभक्तेरुदात्तत्वमिष्यते । षट्त्रि । अन्तोदात्तादित्येतन्निवृत्तम् । यद्येतदनुवर्तेत पञ्चानां नवानां चतुर्णामित्यत्र न स्यात् । 'ञ्नः संख्यायाः' इत्याद्युदात्तत्वात् । क्व तर्हि स्यात् ? सप्तानामष्टानाम् । सप्ताऽष्टशब्दौ घृतादित्वादन्तोदात्तौ । हलादिः किम् । चतस्रः पश्य । यथैतदिह हलादिग्रहणस्य व्यावर्त्यं तथा 'चतुरः शसि' इत्यत्रैवाऽवोचाम । न गो ।

दिवो झल् ६।१।१८३॥ दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता। द्युभिरक्तुभिः। झलिति किम्। उप त्वाग्ने दिवेदिवे। ३७२८ नृ चाऽन्यतरस्याम् ६।१।१८४॥ नुः परा झलादिर्विभक्तिर्वोदात्ता। नृभिर्येमानः। ३७२९ तित्स्वरितम् ६।१।१८५॥ निगदव्याख्यातम्। क्व नूनम्। ३७३० तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदे-

---

साविति यदि सप्तमीबहुवचनग्रहणं स्यात्, तेभ्यः केभ्यः इत्यत्र न स्यात् तत्किंश-ब्दयोः सप्तमीबहुवचने परतः त्यदाद्यत्वे कृते 'बहुवचने झल्येत्'इत्येत्वविधानात्। तेषु केषु इत्यत्राऽवर्णान्तत्वाऽभावात्। ताभिर्याभिरित्यादावेव स्यात्, तासु यास्वित्यत्रा-वर्णान्तत्वात्। तस्मात्प्रथमैकवचनमित्याह—सौ प्रथमैकवचनमिति। अनन्तरप्रतिषेध-स्याऽसम्भवात् षाष्ठिकस्वरस्य प्रतिषेधो विज्ञायत इत्याह—प्रागुक्तं नेति। एवं च वीर-वत्तममित्यत्र 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति न भवति। 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्नि अन्तोदात्तो वीरशब्दः। गोश्च इति। 'सावेकाचः' इति प्राप्तम्। शुनश्चिच्छेपमिति। अत्र 'चि'दिति पदं संहितापाठे बाहुलकात् शुनःशेपशब्दस्य मध्ये प्रक्षिप्यते। पदकाले तु शुनःशेपं चिदिति पठ्यते। 'शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः' इत्यलुक्। वनस्पत्यादित्वा-दुभयपदप्रकृतिस्वरः। श्वनूशब्दे तेभ्यः तेषामित्यत्र च 'सावेकाचः—' इति प्राप्तं प्रतिषिध्यते। राडिति क्विबन्तः। राजा। भक्तिति। अञ्चतिः क्विबन्तः। तस्य सन-कारस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थम्। यत्र नलोपो नास्ति तत्रैव प्रतिषेधो यथा स्या-त्। प्राञ्चा। प्राङ्भ्याम्। 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति प्रतिषिध्यते नलोपः। 'अञ्चेश्छ-न्दस्यसर्वनामस्थानम्' इति प्राप्तं निषिध्यते। गतौ तु विभक्त्युदात्तः स्यादेव। प्राचा प्राचे। क्रुङिति क्विबन्तः। क्रुञ्चा। क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः। 'ऋत्विक्—' इत्यादिना क्विन्। तत्रैव सूत्रे क्रुञ्चेति निपातनान्नलोपाऽभावः। कृत् करोति। कृन्त-तिर्वा क्विबन्तः। कृता कृते। दिवो। झलादिरिति। नन्वसति सप्तमीनिर्देशे कथं पुन-रत्र तदादिविधिः। केवलझलात्मिकाया विभक्तेरभावादेव तदादिविधिः। ननु तर्हि तदन्तविधिरस्तु का पुनर्झलन्ता विभक्तिः। शसादिः सकारान्ता इति चेत्स-त्यम्। 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यत आदिरिति वर्तते। दिवः परा विभक्तिर्नो-दात्ता भवति, कीदृशी, यस्याझलादिरिति। द्युभिरिति। 'सावेकाचः' इति वा 'ऊडि-दम्' इति वा प्राप्तः स्वरः प्रतिषिध्यते। दिवे दिवे इति। 'ऊडिदम्पदात्' इति विभ-क्तिरुदात्ता। तित्स्वरितम्। निगदव्याख्यातमिति। उच्चारणेनैव व्याख्यातमित्यर्थः। क्वेति। 'किमोत्' 'तित्स्वरितम्' 'क्वाति' इति किमः क्वादेशः। तास्यनु। तास्यादीनां समाहारद्वन्द्वः। उपदेशग्रहणं सम्भवव्यभिचाराभ्यां ङिदद्भ्यां सम्बध्यते, न तु तास्य-नुदात्तेद्भ्याम्। ङिदिति कर्मधारयः। उपदिश्यत इत्युपदेशः। तस्याऽकारेण ङिता च

शाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमन्ह्विङोः ६।१।१८६॥ अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात्। तासि। कर्ता। कर्तारौ। कर्तारः। प्रत्ययस्वरापवादोऽयम्। अनुदात्तेत्। य आस्ते। ङितः। अभिचष्टे अनृतेभिः। अदुपदेशात्। पुरुभुजाचनस्यतम्। चित्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते। वर्धमानं स्वे दमे। तास्यादिभ्यः किम्। अभि वृधे गृणीतः। उपदेशग्रहणान्नेह। हतो वृत्राण्यार्या। लग्रहणं किम्। कतीह पचमानाः। सार्वधातुकं किम्। शिश्ये। अन्ह्विङोः किम्। हुते। यदधीते। **विन्दीन्धिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम्।** (वा० ३७४२) इन्धे राजा। एतच्च 'अनुदात्तस्य च यत्र' (सू ३६५१) इति सूत्रे भाष्ये स्थितम्। **३७२१ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ६।१।१८७॥** सिजन्तस्याऽऽदिरुदात्तो वा। याशिष्टं वर्तिर-

---

विशेषणात्तदन्तविधिः। तथा च सूत्रार्थः। तासेरनुदात्तेतो ङिददुपदेशादकारान्तोपदेशाच्च परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् न्ह्विङौ वर्जयित्वा। कर्तेत्यादि। 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' एकवचने डित्वाट्टिलोपः। इतरत्र 'रि च' इति सलोपः। आस्त इत्यत्रादादित्वाच्छपो लुक्। ङित इति। अस्याप्युपदेशविशेषणान्नेह। शृणुते जरितुर्हवम्। अत्र श्नुरतिदेशेन ङित्। चनस्यतमिति। चनोऽन्नन्तादात्मन इच्छन्तमित्यर्थः। क्यच्। लोट् थसस्तं शप् स चानुबन्धस्यानेकान्तत्वाददुपदेशः। चित्स्वरोऽपीति। चित्स्वरस्यावकाशः। चलनः 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्'। अस्यावकाश आस्ते इत्यादौ। 'वर्धमान'मित्यत्र त्वयं निघातश्चित्स्वरं बाधते, परत्वादिति भावः। वर्धमानमिति। वृधु वृद्धौ। लटः शानच्। शप् 'आने मुक्' इति मुक्। न चाऽत्र मुका व्यवधानम्। यद्यकारस्यागमो मुक् तदाकारोपदेशात् परं लसार्वधातुकमिति सिद्धो निघातः। स्वावयवेन व्यवधानाऽभावात्। यद्यकारान्तस्याङ्गस्य भक्तो मुक्, तदाऽदुपदेशलसार्वधातुकमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गस्वरं प्रत्यकारान्तविशिष्टाङ्गप्रत्ययापेक्षस्य बहिरङ्गस्य मुकोऽसिद्धत्वात्सिद्धो निघातः। हत इति। 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपे कृते सत्यकारान्तात्परं लसार्वधातुकं भवति। तथाप्युपदेशग्रहणान्न भवति। न हि हन्तिरदन्त उपदिश्यते। कतीह पचमाना इति। 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' क्वचित्तु 'कतीह निघ्नाना' इति दृश्यते तत्र निघ्नशब्दादाचारक्विबन्ताच्छान्दसो मुगागमाऽभावः। तत्तु तास्यादिभ्यः परत्वाऽभावाच्चिन्त्यम्। शिश्य इति। 'एरनेकाचः' इति यणादेशः 'लिट् च' इत्यार्धधातुकमेतत्। यदधीत इति। यच्छब्दप्रयोगो 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघातप्रतिषेधार्थः। अत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव। विद विचारणे, ञिइन्धी दीप्तौ, खिद दैन्ये, इति त्रयोऽनुदात्तेतः। तेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्याऽनुदात्तत्वे प्राप्ते आह—विन्दी-

शिना। ३७३२ थलि च सेटीडन्तो वा ६।१।१९६॥ सेटि थलन्ते पदे इडुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात्। यदा नैते त्रयस्तदा 'लिति' (सू ३६७६) इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात्। लुलविथ। अत्र चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ताः। ३७३३ उपोत्तमं रिति ६।१।१९७॥ रित्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात्। यदाहवनीये। इति प्रत्ययस्वराः।

अथ समासस्वराः।

३७३४ समासस्य ६।१।२२३॥ अन्त उदात्तः स्यात्। यज्ञश्रियम्। ३७३५ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ६।२।१॥ उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात्। सत्यश्चित्रश्रवस्तमः। उदात्तेत्यादि किम्। सर्वानुदात्ते पूर्वपदे

त्यादि। एभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः। यासिष्टमिति। या प्रापणे। लुङ् थसस्तम्। 'च्लि लुङि' 'च्लेः सिच्' 'यमरमनमाताम्' इतीट्सकौ। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः। इदमाद्युदात्तत्वाऽभावे उदाहरणम्। आद्युदात्तत्वे तूदाहरणान्तरं मृग्यम्। थलि। 'आमुत्यन्यतरस्याम्' इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने वाग्रहणं कार्यिविकल्पार्थम्। अन्यतरस्यांग्रहणेन कार्यविकल्पस्य सिद्धत्वात्। तेनेडादयः पर्यायेण कार्यं प्रतिपद्यन्ते। ननु 'तवै चान्तश्च युगपत्'- इत्यादौ युगपद् ग्रहणादेवाऽन्यत्र पर्यायः सिद्धः। सत्यम्। आदेरपि प्राप्त्यर्थं वाग्रहणम्। अन्यथा श्रुतयोरिडन्तयोरेव कार्यित्वं विकल्प्येत। सेटीति किम्। यथा थलि स्वरः। नन्विड्ग्रहणात्सेटेव थल् ग्रहीष्यत इति चेत्सत्यम्। इड्ग्रहणं तु यदेडागमः क्रियते, तदा तस्योदात्तार्थं स्यात्। यथा 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्यत्र सः। ततश्च यथा लुलविथेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तविधाने 'ययिथे'त्यादौ चतुर्थाऽभावेऽपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवति, एवमिडभावेऽपि स्यादित्यर्थः। आहवनीय इति। बाहुलकादधिकरणेऽनीयर्। प्रीणनार्थाकर्मणि वा। ततो गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। इति प्रत्ययस्वराः।

समासस्य। यज्ञश्रियमिति। षष्ठीतत्पुरुषः। श्रीशब्दस्यैकारस्योदात्तत्वे कृते आन्तरतम्यादियमुदात्तः। बहुव्रीहौ। इहोदात्तस्वरितग्रहणमनुवर्तमानं तद्वति वर्तते। पूर्वपदसामानाधिकरण्यात्सूत्रे प्रकृत्येतावदुक्तेऽपि स्वरप्रकरणात्प्रकृतिस्वरेणैव प्रकृतिभावो विज्ञायते। पूर्वपदस्य प्रकृतिभावस्तास्थ्ययोरुदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावद्वारेणेत्याशयेनाह—उदात्तस्वरितयोगीति। चित्रेति। श्रूयते इति श्रवः कीर्तिः। चित्रं श्रवो यस्य स चित्रश्रवाः। ततस्तमप्। चित्रशब्दः फिट्स्वरेणाऽन्तोदात्तः। ततः परस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य-' इति स्वरितः। ततः परस्य 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इति

समासाऽन्तोदात्तत्वमेव, यथा-समपादः । **३७३६ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाऽव्ययद्वितीयाकृत्याः ६।२।२॥** सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या । तुल्यश्वेतः । 'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' (सू ३४९) इति तत्पुरुषः । किरिणा काणः किरिकाणः । पुतयन्मन्दयत्सखम् । मन्दयति मादके इन्द्रे । सखेति सप्तमीतत्पुरुषः । शस्त्रीश्यामा । **अव्यये नञ्कुनिपातानाम्** (वा ३८०८) अयज्ञो वा एषः । परिगणनं किम् । स्नात्वाकालकः । मुहूर्तसुखम् । भोज्योष्णम् । **३७३७ वर्णो वर्णेष्वनेते ६।२।३॥** वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । लोहितकल्माषः । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तः । लोहित-

---

प्रचयः । समपाद इति । 'स्वस्वसमसिमेत्यनुच्चानी'ति सर्वानुदात्तः समशब्दः पादशब्दो 'वृषादीनां च' इत्याद्युदात्तः । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव । तुल्यश्वेत इति । 'नौवयोधर्मविष—' इति यति 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तस्तुल्यशब्दः । सदृक्श्वेतः सदृशश्वेतः' इति । 'समानान्ययोश्च' इति क्विन्नन्तः सदृक्शब्दः 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । एवं सदृशशब्दः कञन्तो मध्योदात्तः । किरिणेति । 'कॄगॄशॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च' इत्यौणादिक इः स च कित् । 'भुजेः किच्च' इत्यतः किदित्यनुवर्तनात् । तेन किरिगिरिशब्दौ प्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्तौ । मन्दयत्सखमिति । मदि स्तुत्यादिषु । ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । तस्य 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वेन शबभावात्-'तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात्' इति निघातो न । अतः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव । 'णेरनिटि' इति णिलोपस्तु न । तं प्रति सार्वधातुकत्वाश्रयणात् । न च वैपरीत्यमापादनीयम् । छन्दसि दृष्टानुविधानात् । इत्थं मन्दयच्छब्दोऽन्तोदात्तः । शस्त्रीश्यामेति । 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासः । शस्त्रीशब्दो गौरादिङीषन्तोऽन्तोदात्तः । अव्यये । निपातत्वादेव सिद्धे नञ्ग्रहणमकरणिरित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरस्य बाधनार्थम् । अकरणिरित्यादौ 'आक्रोशे नञ्यनिः' इत्यनिः । किंच 'तिस्रः' इत्यत्र 'तिसृभ्यो जसः' इति सतिशिष्टोऽपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते । अपि च चत्वारः अनड्वाह इत्यत्र सतिशिष्टोऽप्यामुस्वरो बाध्यते । अव्ययीत्यत्र 'जिह्वयि-' इत्यादिना धातुना समासं निपात्य इनिः क्रियते, तस्यापि स्वरस्य बाधनार्थं कुग्रहणं चादिषु पाठाऽभावात् । स्नात्वेति । मयूरव्यंसकादिरयम् । नन्वयं तत्रैवाऽन्तोदात्तो निपात्यतामिति चेन्न । सामिकृतं स्वयंधौतमित्यादिवारणाय परिगणनस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा तत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । इष्यते तु समासस्येत्यन्तोदात्तः । सामिकृतमित्यादौ 'सामि' 'स्वयं क्तेन' इति समासः । मुहूर्तसुखमिति । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । 'अत्यन्तसंयोगे च' इति समासः । मुहूर्तशब्दः

-शब्द इतन्नन्तः । वर्णः किम् । परमकृष्णः । वर्णेषु किम् । कृष्णतिलाः । अनेते किम् । कृष्णैतः । **३७३८ गाधलवणयोः प्रमाणे ६।२।४॥** एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । अरित्रशब्द इत्राऽन्तो मध्योदात्तः । प्रमाणमियत्ता परिच्छेदमात्रं, न पुनरायाम एव । प्रमाणे किम् । परमगाधम् । **३७३९ दायाद्यं दायादे ६।२।५॥** तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । दायाद्यं किम् । परमदायादः । **३७४० प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ६।२।६॥** प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे । गमनचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमनं कार-

---

पृषोदरादिरन्तोदात्तः । भोज्योष्णमिति । 'कृत्यतुल्याख्या' इति समासः । भोज्यशब्दो ण्यदन्तः 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितान्तः । वर्णो वर्णे । अत्र एत इति प्रतिषेधाद्बहुवचननिर्देशाच्च उत्तरपदे स्वरूपग्रहणं न, तत्साहचर्यात्पूर्वपदेऽपि स्वरूपग्रहणं न । तदाह—वर्णवाचिनीत्यादि । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्त इति । 'कृषेर्वर्णे' इति विहितो यो नक् तदन्त इत्यर्थः । कृष्णशब्दः 'कृष्णस्याऽमृगाख्या चेत्' इत्यन्तोदात्तो वेदे । भाषायां तु 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' इत्याद्युदात्तः । इतन्नन्त इति । 'रुहे रश्च लो वा' इति इतन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । कृष्णतिला इति । 'वर्णो वर्णेन' इति प्रतिपदोक्तः समास इह गृह्यते, तेनैव सिद्धे वर्णग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । गाध । अरित्रगाधमिति । अरित्रं नौकाष्ठं, तस्य गाधं स्पृश्यमानं जलम्, गाध्यत इति गाधः । गाधृ प्रतिष्ठायां कर्मणि घञ् । अर्धर्चादित्वात् क्लीबत्वम् । गोलवणमिति । षष्ठीसमासः । गोशब्दो 'गमेर्डोः' इति डोप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । इत्रान्त इति । 'अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः' इति विहितः । मध्योदात्त इति । प्रत्ययस्वरेण । इयत्ता परिच्छेदमात्रमिति । इयत्तायाः परिच्छित्तिरियत्तापरिच्छेदः । क्रियाशब्दोऽत्रप्रमाणशब्दो गृह्यते, न पुनरायाममात्र रूढ इत्यर्थः । दायाद्यम् । दातव्यो दायोऽशः । दायमादत्ते दायादः । मूलविभुजादित्वात्कः । दायादस्य भावो दायाद्यम् । दायस्य दानं तत्सम्बन्धो वा । इह तु लक्षणया आदीयमाने दाये एव दायाद्यशब्दो वर्तते दायादशब्दे परे दायाद्यवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । क्युप्रत्ययान्त इति । 'कृपवृजिमन्दिनिधाञः क्युः' इति विहितः । परमदायाद इति । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव । प्रतिबन्धि । कार्यसिद्धिं प्रतिबध्नातीति प्रतिबन्धि । आवश्यके णिनिः । गमनचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रमिति । गमनव्याहरणशब्दौ ल्युडन्तौ । तयोर्लित्स्वरः । अत्र विशेषणसमासः । ननु सामानाधिकरण्ये सति विशेषणसमासो भवति । न चेह तदस्ति । गमनशब्दस्य गतिवाचित्वाच्चिरशब्दस्य कालवाचित्वात् । नैष दोषः । चिरकालवाचिनि गमनेऽत्र चिरशब्दो वर्तते, गमनमत्र विशेष्यं तद्विशेषणे तु चिरकृच्छ्रे तत्र विशेष्यस्य

णविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि च प्रतिबन्धि जायते। प्रतिबन्धि किम्। मूत्रकृच्छ्रम्। **३७४१ पदेऽपदेशे ६।२।७॥** व्याजवाचिनि पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे। मूत्रपदेन प्रस्थितः। उच्चारपदेन। मूत्रशब्दो घञन्तः। उच्चारशब्दो घञन्तः। 'थाथ' (सू ३८७८) आदिस्वरेणान्तोदात्तः। अपदेशे किम्। विष्णुपदम्। **३७४२ निवाते वातत्राणे ६।२।८॥** निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या। कुटीनिवातम्। कुड्यनिवातम्। कुटीशब्दो गौरादिङीषन्तः। कुड्यशब्दो ड्यगन्तः। यगन्त इत्यन्ये। वातत्राणे किम्। राजनिवाते वसति। निवातशब्दोऽयं रूढः पार्श्वे। **३७४३ शारदेऽनार्तवे ६।२।९॥** ऋतौ भवमार्तवम्। तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्। रज्जुशारदमुदकम्। शारदशब्दो नूतनार्थः। तस्याऽस्वपदविग्रहः। रज्जोः सद्य उद्धृतम्। रज्जुशब्दः (उ) **सृजेरसुम् च** इत्याद्युदात्तो व्युत्पादितः। अनार्तवे किम्। उत्तमशारदम्। **३७४४ अध्वर्युकषाययोर्जातौ ६।२।१०॥** एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्। कठाध्वर्युः। दौवारिककषायम्। कठशब्दः पचाद्यजन्तः। तस्मात् वैश-

पूर्वनिपातनार्थं मयूरव्यंसकादित्वमभ्युपेतव्यम्। पूर्वपदस्य प्रतिबन्धिवाचित्वमुपपादयति। गमनमित्यादि। कारणवैकल्याद्धि चिरकालभावि गमनं कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते। कृच्छ्रयोगि वा, कृच्छ्रं दुःखं तद्योगि वा कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते। मूत्रकृच्छ्रमिति। षष्ठीसमासः। पदेऽपदेशे। अपदेशो व्याजः। 'व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च' इत्यमरस्तदाह—व्याजवाचिनीति। उच्चारपदेनेति। उच्चारः पुरीषक्रिया। विष्णुपदमिति। षष्ठीसमासः। निवाते। निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनीति। वातत्राणार्थे निवातशब्दे परे इत्यर्थः। वातस्याऽभावो निवातमित्यव्ययीभावः। निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा। तत्र कुड्यादयो वर्तमानाः समानाधिकरणा निवातशब्देन समस्यन्ते। कुटी एव निवातं कुटीनिवातम्। कुड्य एव निवातं कुड्यनिवातम्। ड्यगन्त इति। कवतेर्ड्यक् ङकारस्येत्संज्ञा न भवति। गुणप्रतिषेधार्थककारानुबन्धात्। यगन्त इत्यन्ये इति। 'ते तु कवतेर्ड्यगिति सूत्रमधीयते'। शारदे। नूतनार्थ इति। अभ्युत्पन्न इत्यर्थः। रज्जोः सद्य उद्धृतमिति। रज्जुबद्धपात्राधारे रज्जुशब्दः। इदानीमेव कूपादुद्धृतं नूतनं जलमित्यर्थः। सृजेरसुम्चेति। 'स्कन्देः सलोपश्च' इत्यतः सलोप इति वर्तते 'भृमृशीङ्' इत्यतः उरिति। 'अान्ये नित्' इत्यतो निदिति। सृजेः स्यात्स च नित् धातोरसुगागमः सलोपश्चेत्यर्थः। तत्र सृजेरन्त्यादचः परेऽसुमि सलोपयणादेशेऽसुमः सकारस्य जश्त्वे च रज्जुरिति भवति। आद्युदात्त इति। प्रत्ययस्य नित्वादिस्वरेण। उत्तमशारदमिति। शरदि ऋतौ भवं शारदम्। अध्व।

न्यायनान्तेवासिभ्यश्च' (सू. १४८४) इति णिनेः 'कठचरकाल्लुक्' (सू. १४८७) इति लुक् । द्वारि नियुक्त इति ठक्यन्तोदात्तो दौवारिकशब्दः । जातौ किम् । परमाध्वर्युः । **३७४५ सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ६।२।११॥** अनयोः पूर्वं प्रकृत्या । पितृसदृशः । सादृश्ये किम् । परमसदृशः । समासार्थोऽत्र पूज्यमानता न सादृश्यम् । **३७४६ द्विगौ प्रमाणे ६।२।१२॥** द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । प्राच्यसप्तसमः । सप्त समाः प्रमाणमस्य । **प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्**। (वा० २१२८-२९) इति मात्रचो लुक् । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः । द्विगौ किम् । व्रीहिप्रस्थः । प्रमाणे किम् । परमसप्तसमम् । **३७४७ गन्तव्यपण्यं वाणिजे ६।२।१३॥** वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । मद्रवाणिजः । गोवाणिजः । सप्तमीसमासः । मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः । गन्तव्येति किम् । परमवाणिजः । **३७४८**

कठाध्वर्युरिति । अध्वरं यज्ञं यातीत्यध्वर्युः ऋत्विग्विशेषः । कठेन प्रोक्तं छन्दोऽधीते कठः । कठशब्दादणन्तात् णिनिप्रत्ययः तस्य लुक् । अध्येत्रणस्तु 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । विशेषणसमासोऽयम् । दौवारिककषायमिति । षष्ठीसमासः । सदृश । सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोरुत्तरपदयोः । पितृसदृश इति । पितृमातृशब्दावुणादितृजन्तौ चित्स्वरेणाऽन्तोदात्तौ । नन्वत्र 'पूर्वसदृशसमोनार्थ' इति तृतीयासमासे कृते 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ'इत्येव सिद्धम् । न च तुल्यार्थयोगे षष्ठ्या अपि विहितत्वेन षष्ठीसमासार्थमिदमिति वाच्यम् । तत्राऽनभिधानात्षष्ठीसमासो नेत्यपि सुवचत्वादिति चेन्मैवम् । अलुक्समासानुरोधेन षष्ठीसमासस्वीकारस्यावश्यकत्वात् । तद्यथा । दास्याः सदृशो वृषल्याः सदृश इति । 'षष्ठ्या आक्रोशे' इत्यलुक् । दासीशब्दो 'दंसेष्टो न आ च' इति दंसेष्टप्रत्ययः नकारस्य चाऽऽकारः । प्रत्ययस्वरेण दासशब्द अन्त उदात्तः । टित्त्वान्ङीप् । 'यस्य' इति लोपः । 'अनुदात्तस्य च यत्र' इति ङीप उदात्तत्वम् । वृषलशब्दाज्जातिलक्षणो ङीप् । उभयत्रापि 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तिरुदात्ता । नन्वेवं तृतीयासमासविधायके 'पूर्वसदृश' इति सूत्रे सदृशग्रहणं मास्तु सर्वत्र षष्ठीसमासोऽस्तु इति चेन्मैवम् । यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति, तदर्थं सदृशग्रहणम् । विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति । अन्यो देवदत्तादिरत्र प्रतियोगी । प्राच्यशब्द आद्युदात्त इति । 'द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्' इति यदन्तत्वात् 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः । परमसप्तसममिति । सप्तानां समानां समाहारः सप्तसमं । समाहारद्विगुः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । गन्तव्यपण्यम् । वणिगेव वाणिजः प्रज्ञादित्वादण् । मद्रवाणिज इति । मद्रेषु गत्वा व्यवहरतीत्यर्थः । गोवाणिज इति । गमेर्डोः । अन्तोदात्तोऽयम् । सप्तमीसमास इति । सप्तमीति योगविभागात् मद्रवाणिजेत्यत्र

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ६।२।१४॥ मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा। भिक्षायास्तुल्यप्रमाणं भिक्षामात्रम्। भिक्षाशब्दो 'गुरोश्च हलः' (सू ३२८०) इत्यप्रत्ययान्तः। पाणिन्युपज्ञम्। पाणिनिशब्द आद्युदात्तः। नन्दोपक्रमम्। नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः। इषुच्छायम्। इषुशब्द आद्युदात्तो नित्त्वात्। नपुंसके किम्। कुड्यच्छाया। **३७४९ सुखप्रिययोर्हिते ६।२।१५॥** एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा। गमनप्रियम्। गमनसुखम्। गमनशब्दे लित्स्वरः। हिते किम्। परमसुखम्। **३७५० प्रीतौ च ६।२।१६॥** प्रीतौ गम्यायां प्रागुक्तम्। ब्राह्मणसुखं पायसम्। छात्रप्रियोऽनध्यायः। ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ। प्रीतौ किम्। राजसुखम्। **३७५१ स्वं स्वामिनि ६।२।१७॥** स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं तथा। गोस्वामी। स्वं किम्। परमस्वामी। **३७५२ पत्यावैश्वर्ये ६।२।१८॥** दमूना गृहपतिर्दमे। **३७५३ न भूवाक्चिद्दिधिषु ६।२।१९॥** पतिशब्दे

षष्ठीसमासः। रक्प्रत्ययान्त इति। 'स्फायितञ्चि' इति विहितो रक् तदन्तादित्यर्थः। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोऽयम्। मात्रो। तथेति। पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः। भिक्षाशब्दोऽप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। मात्रशब्दस्तु तुल्यपर्यायो वृत्तिविषये तुल्यप्रमाणे वर्तते भिक्षायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः षष्ठीतत्पुरुषः। तदाह—भिक्षाया इति। पाणिन्युपज्ञमिति। उपज्ञायत इति उपज्ञा। 'आतश्चोपसर्गे' कर्मण्यङ्। पाणिनिशब्द इञन्तत्वादाद्युदात्तः। तस्य उपज्ञा इति षष्ठीसमासः। 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्' इति नपुंसकता। नन्दोपक्रममिति। षष्ठीसमासः। अत्रापि पूर्ववन्नपुंसकता। उपक्रम्यते इति कर्मणि घञ्। 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधः। इषुच्छायमिति। इषूणां छायेति तत्पुरुषः। 'छाया बाहुल्ये' इति नपुंसकता। 'इषेः किच्च' इत्युप्रत्ययान्त इषुः, तत्र नित्त्वविधानादाद्युदात्तस्तदाह—इषुशब्द इति। गमनसुखमिति। समानाधिकरणसमासो मयूरव्यंसकादिर्वा। लित्स्वर इति। गमनशब्दो ल्युडन्तः 'लिति' इति सूत्रेणाऽऽद्युदात्तः। प्रागुक्तमिति। सुखप्रिययोः परयोस्तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः। योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः। ननु 'सुखप्रिययोः' इत्येतावत्पूर्वसूत्रं कृत्वा 'हिते च' इति वक्तव्यम्। तत्राऽऽद्ये सूत्रे सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादेव प्रीतौ गम्यमानायां भविष्यतीति चेत्। सत्यम्। प्रीतिग्रहणं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम्। ब्राह्मणच्छात्रशब्दाविति। ब्रह्मणोऽपत्यमित्यण्। 'ब्राह्मोऽजातौ' इति जातौ टिलोपाभावेऽन्निति प्रकृतिभावः। छात्रशब्दः 'छत्रादिभ्यो णः' इति णप्रत्ययान्तः। पत्या। ऐश्वर्यार्थे पतिशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् तत्पुरुषे। गृहपतिरिति षष्ठीसमासः। 'गेहे कः' इति कप्रत्ययान्तो

परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः पतिर्भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः । **३७५४ वा भुवनम् ६।२।२०॥** उक्तविषये । भुवनपतिः । (उ० सू०) 'भूसूधूभ्रस्जिभ्यः' इति क्युन्नन्तो भुवनशब्दः । **३७५५ आशङ्काबाधनेदीयस्सु संभावने ६।२।२१॥** अस्तित्वाध्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्कमस्ति । गमनाबाधम् । गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यते, आबाध्यते, निकटतरमिति वा संभाव्यते । संभावने किम् । परमनेदीयः । **३७५६ पूर्वे भूतपूर्वे ६।२।२२॥** आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्तते । भूतपूर्वे किम् । परमपूर्वः । **३७५७ सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ६।२।२३॥** एषु पूर्वं प्रकृत्या । मद्रसविधम् । गान्धारसनीडम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् । मद्रसदेशम् । सामीप्ये किम् । सह मर्यादया सम-

गृहशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । न भू । भ्वादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वम् । ह्रस्वत्वम् । एतानीति । भूवाक्चिद्दिधिषु एतानीत्यर्थः । न प्रकृत्येति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । भूपतिरित्यादि । षष्ठीसमासा एते । तत्र भ्वादयस्त्रयः क्विबन्ताः । दिधिषूशब्दः 'कन्दूदम्भुजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषू' इत्युप्रत्ययान्तो निपातितः । सर्वेऽप्यन्तोदात्ताः । वा भुवनं । उक्तविषये इति । ऐश्वर्यवाचिनि पतिशब्दे परे भुवनशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । 'पत्यावैश्वर्ये' इति प्राप्ते विकल्पोऽयम् । भुवनपतिरिति । भुवनशब्दः क्युन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । आशङ्काबाध । आशङ्काऽऽबाधनेदीयस्सूत्तरपदेषु सम्भावनवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । शकि शङ्कायाम् । बाधृ लोडने । आङ्पूर्वाभ्यां कर्मणि घञ् । अतिशयेनाऽन्तिकं नेदीयः । द्वयोरन्तिकयोर्मध्ये एकस्यातिशयविवक्षायामीयसुनि 'अन्तिकबाढयोः-' इति नेदादेशः । गमनाऽऽशङ्कादयो विशेषणसमासाः, मयूरव्यंसकादयो वा । अस्तित्वाध्यवसाय इति । अस्तित्वनिश्चयः । गमनाशङ्कमिति । पूर्वपदानि ल्युडन्तानि । तत्र लित्स्वरः । गमनमाशङ्क्यत इत्यादि । 'संभाव्यत' इत्यस्य प्रत्येकमन्वयः । गमनमाशङ्क्यते इति संभाव्यते । गमनमाबाध्यत इति संभाव्यते । गमनं निकटतरमिति वा संभाव्यते । पूर्वे भूतपूर्वे । भूतपूर्वार्थे पूर्वशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । आढ्यो भूतपूर्व इति । यः पूर्वमाढ्य आसीत्स एवमुच्यते । आढ्यपूर्व इति । अत्र विशेषणसमासो मयूरव्यंसकादिर्वा । आढ्यशब्दः आङ्पूर्वाद्ध्यायतेः 'घञर्थे कविधानम्' इति कर्मणि कः । आतो लोपः । पृषोदरादित्वाद्धस्य ढः याथादिस्वरेणाऽन्तोदात्तः । परमपूर्व इति । परमश्चासौ पूर्वश्चेति योऽयं वाक्यार्थः पूज्यमानतालक्षणस्तस्मिन्निह प्रत्युदाहरणे समासः । परमश्चासौ भूतपूर्वश्चेति विग्रहे तूदाहरणमेव । सविध । सामीप्यार्थेषु । सविधादिषूत्तरपदेषु पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । मद्रसविधमिति । सर्वं

र्यादं चैत्रम् । चैत्रसमर्यादम् । **३७५८ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ६।२।२४॥** विस्पष्टकटुकम् । विस्पष्टशब्दो 'गतिरनन्तरः' (सू ३७८२) इत्याद्युदात्तः । विस्पष्टेति किम् । परमलवणम् । गुणेति किम् । विस्पष्टब्राह्मणः । विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । सम्पन्न । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । **३७५९ श्रज्याऽवमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये ६।२।२५॥** श्र ज्य कन् इत्यादेशवति, अवमशब्दे, पापशब्दवति चोत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या । गमनश्रेष्ठम् । गमनज्यायः । गमनाऽवमम् । गमनकनिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् । श्रेत्यादि

षष्ठीसमासः । मद्रः रगन्तेनोऽन्तोदात्तः । गान्धारिः । 'कर्दमादीनां च' इत्याद्युदात्तो वा । काश्मीरो 'दघावन्ते–' इति मध्योदात्तः । सविधादीनां सह विधया इत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव केवलम् । समीपवाचिनश्चैते समुदायाः । मद्रादीनां सविधं समीपमित्यर्थः । समर्यादमिति । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सादेशः । चैत्रसमर्यादमिति षष्ठीसमासः । सविधादिषु किम् । मद्रसमीपम् । विस्पष्टा । गुणवचनेषु परेषु विस्पष्टादीनि प्रकृत्या स्युः । विस्पष्टकटुकमिति । 'स्पश बाधनस्पर्शनयो'रित्यस्य ण्यन्तस्य निष्ठायां 'वा दान्तशान्त—' इति स्पष्टशब्दो निपातितः । तस्य विशब्देन गतिसमासः । विस्पष्टं कटुकमिति विग्रहः । विस्पष्टादीनि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणानि, न द्रव्यस्य कटुकादिशब्दैर्गुणवद्द्रव्यमभिधीयते इति सामानाधिकरण्याभावात्कर्मधारयाऽभावे सुप्सुपेति समासः । विचित्रेत्यादि । चित्र चित्रीकरणे चुरादिण्यन्तादेरच् । विशेषेण चित्रं विचित्रं प्रादिसमासः 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ–' इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः । चिती संज्ञाने निष्ठा । विगतं चित्रमस्य इति विचित्रः । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इत्याद्युदात्तः । अञ्जू व्यक्त्यादिषु । तस्य विपूर्वस्य निष्ठायां गतिस्वरे 'उदात्तस्वरितयोः—' इति स्वरिताद्विः । पदेः कर्तरि क्तः । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । गतिस्वरस्तु न । कर्मणीति तत्र वर्तते । अयं कर्तरि क्तः । 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च' इत्युप्रत्ययान्तः पटुशब्दः । तत्र नित्त्दित्यधिकारादाद्युदात्तः । पडि गतौ । क्तः प्रत्ययस्वरः उणादिवृत्तौ तु पण व्यवहारे स्तुतौ च । अमन्ताड्डः । पण्डा बुद्धिः सा सञ्जाताऽस्येति तारकादित्वादितच् । एवमुक्तम् । कुशान् लातीति कुशलः । 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । चुप मन्दायां गतौ । अस्मात् 'चुपेरच्चोपधायाः' इति कलप्रत्ययः । तत्र 'वृषादिभ्यश्चित्' इत्यतश्चिदिति वर्तनादन्तोदात्तः । पुण कर्मणि शुभे । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । श्रज्या । श्रज्यकनामादेशानामुत्तरपदत्वासम्भवात्सामर्थ्यात्तद्वदुत्तरपदं गृह्यत इत्याह—इत्यादेशवतीति । इष्ठेयसुनोः 'प्रशस्यस्य श्रः' 'ज्य च' 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' । गमनश्रेष्ठमित्यादि । मयूरव्यंसकादित्वाद्राजदन्तादित्वाद्वा विशेषणस्य परनिपातः । पापिष्ठमिति । विमन्तोर्लुक् । उदाहरणे 'नपुंसके भावे क्तः' 'ल्युट् च' इति

किम् । गमनशोभनम् । भावे किम् । गम्यतेऽनेनेति गमनम् । गमनं श्रेयो गमनश्रेयः । केति किम् । षष्ठीसमासे मा भूत् । **३७६० कुमारश्च ६।२।२६॥** कर्मधारये । कुमारश्रमणा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः । **३७६१ आदिः प्रत्येनसि ६।२।२७॥** कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये । प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्येनाः । कुमारप्रत्येनाः । **३७६२ पूगेष्वन्यतरस्याम् ६।२।२८॥** पूगा गणास्तेषूक्तं वा । कुमारचातकाः । कुमारजीमूताः । आद्युदात्तत्वाभावे 'कुमारश्च' (सू० ३७६०) इत्येव भवति । **३७६३ इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ६।२।२९॥** एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्निः । दश मासान् भूतो दशमास्यः । पञ्च मासान् भूतः पञ्चमास्यः । 'तमधीष्ट', (सू० १७४४) इत्यधिकारे द्विगोर्यप् (सू० १७४६) । पञ्चकपालः । पञ्चभगालः । पञ्चशरावः । (फि०) नः संख्यायाः । इति पञ्चञ्शब्द आद्युदात्तः । इगन्तादिषु किम् । पञ्चाश्वः । द्विगौ किम् । परमारत्निः । **३७६४ बह्वन्यतरस्याम् ६।२।३०॥** बहुशब्दस्तथा वा । बह्वरत्निः । बहुमास्यः । बहुकपालः । बहुशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य यणि सति 'उदात्तस्वरितयोः' (सू० ३६५७) इति

भावे ल्युट् । तदन्तान्येतानि पूर्वपदानि लित्स्वरेणाद्युदात्तानि । गम्यतेऽनेनेति । 'करणाधिकरणयोश्च' इति करणे ल्युट् । केति किमिति । कर्मधारय इति किमर्थमित्यर्थः । कुमारश्च । कुमारशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । कुमारश्रमणेति । कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । 'कुमारः श्रमणादिभिः' इति समासः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कुमारीशब्दस्य समासे पुंवद्भावः । अन्तोदात्त इति । कुमार क्रीडायाम् । पचाद्यच्, चित्स्वरः । अत्र 'कुमारः श्रमणादिभिः' इत्यस्यैव ग्रहणं प्रतिपदोक्तत्वात् । केचित्तु सर्वस्यैव कर्मधारयस्य ग्रहणमिच्छन्ति । तथा च कुमारब्राह्मण इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं मतभेदेन भवति । आदिः । आदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । पूर्वत्र कुमारशब्दस्य प्रकृतिभावेन यः स्वरः प्राप्तः सोऽत्रादेर्भवतीति सूत्रार्थः । एवं स्थिते फलितमाह—कुमारस्यादिरुदात्तः स्यादिति । पूगेषु । गणवाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्याऽऽदिरुदात्तो वा स्यात् । कुमारचातका इति । चातकादयः पूगशब्दास्तेभ्यः 'पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्' इति ञ्यः । तस्य 'तद्राजस्य बहुषु—' इति लुक् । कुमारश्चेत्येव, भवतीति । तत्र प्रतिपदोक्तग्रहणपक्षे समासान्तोदात्तत्वम् । पञ्चारत्निरिति । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्येति तद्धितार्थे द्विगुः । 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति मात्रचो लुक् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चसु भगालेषु संस्कृतः, पञ्चसु शरावेषु उद्धृतः पञ्चकपालः, पञ्चभगालः, शरावः । तद्धितार्थे द्विगुः । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यणो लुक् । पञ्चाश्व इति । क्रीतः पञ्चाश्वः । आर्हीयष्ठक् । तस्य 'अध्यर्ध—' इति लुक् । बहु । बहुशब्दः पूर्वं

भवति । ३७६५ दिष्टिवितस्त्योश्च ६।२।३१॥ एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितस्तिः । ३७६६ सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ६।२।३२॥ अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु । साङ्काश्यसिद्धः । साङ्काश्येति ण्यान्तः । आतपशुष्कः । भ्राष्ट्रपक्वः । भ्राष्ट्रेति ष्ट्रन्नन्तः । चक्रबन्धः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अकालात्किम् । पूर्वाह्णसिद्धः । कृत्स्वरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते । ३७६७ परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाऽहोरात्रावयवेषु ६।२।३३॥ एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिन्यहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे । परित्रिगर्तं वृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्णम् । उपपूर्वाह्णम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रिगर्तम् । उपसर्गा आद्युदात्ताः । बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् । तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात् । अहोरात्रा-

---

स्वरं वा इगन्तादिषूत्तरपदेषु द्विगौ । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । बहुशब्दोऽन्तोदात्त इति । बहि वृद्धौ अस्मात् 'लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' इति कुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पक्षे समासान्तोदात्तत्वम् । पूर्ववद्विग्रहप्रत्ययलुक्प्रत्युदाहरणानि योजनीयानि । दिष्टि । दिष्टिवितस्ती प्रमाणे, तेनाऽत्र मात्रचो लुक् । अत्रापि पक्षेऽन्तोदात्तत्वं बोध्यम् । सप्तमी । ण्यान्त इति । वुञ्छण्कादिषु 'सङ्काशादिभ्यो ण्यः' । ष्ट्रन्नन्त इति । 'सर्विजगमिनमिहनिविशयशां वृद्धिश्च' इति ष्ट्रन् । संयोगादिलोपः 'भ्रस्ज' इति षत्वं नित्वादाद्युदात्तः । अन्तोदात्त इति । 'कृञः को द्वे च' इति कप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेण । थाथादिस्वरेण बाधितः सप्तमीस्वर इति । सिद्धशुष्कपक्वानां क्तान्तत्वात् बन्धस्य घञन्तत्वात् थाथादिस्वरेण 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना सप्तम्यन्तस्य यः प्रकृतिभावः स परत्वाद्बाधितस्तेन पुनर्विधीयते । क्वचित्तु कृत्स्वरेण बाधित इति पाठः । तत्र कृदन्तस्य यः स्वरस्थाथादिलक्षणस्तेनेत्यर्थः । परिप्रत्यु । परिप्रत्युप एते प्रकृत्या स्युः । परित्रिगर्तमिति । त्रिगर्त वर्जयित्वेत्यर्थः । 'अपपरी वर्जने' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी । 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । प्रतिपूर्वाह्णमिति । अह्नः पूर्वो भागः पूर्वाह्णः । 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशः । 'अह्नोऽदन्तात्' इति णत्वम् , पूर्वाह्णं प्रति । 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । उपपूर्वाह्णमिति । पूर्वाह्णस्य समीपम् । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना सामीप्येऽव्ययीभावः । उपपूर्वरात्रमिति । रात्रेः पूर्वो भागः पूर्वरात्रः । 'अहःसर्वैकदेश' इत्यत्र 'रात्राह्नाहाः' इति पुंस्त्वम् । पूर्वरात्रस्य समीपमुपपूर्वरात्रम् । उपसर्गा । आद्युदात्तानि पूर्वपदानि । सिद्धत्वादिति । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्,' 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः' इत्यनेन । ननु किं पुनः कारणम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमान उदाहृतो नेतरयोरतआह—अपपर्योरिति । तेन त्रिगर्तं वर्जयित्वेत्यर्थे उपत्रिगर्तं प्रतित्रिगर्तमिति न भवति । ननु पूर्वाह्णं पूर्वरात्रं वर्जयित्वेत्यर्थे अपपूर्वाह्णं परिपूर्वाह्णं

वयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति। वर्ज्येति किम्। अग्निं प्रति। प्रत्यग्नि। **३७६८ राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ६।२।३४॥** राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानामन्धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या। श्वाफल्कचैत्रकाः। शिनिवासुदेवाः। शिनिराद्युदात्तो लक्षणया तदपत्ये वर्तते। राजन्येति किम्। द्वैप्यभैमायनाः। द्वीपे भवा द्वैप्याः। भैमेरपत्यं युवा भैमायनः। अन्धकवृष्णय एते न तु राजन्याः। राजन्यग्रहणमिहाऽभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम्। नैते तथा। बहुवचनं किम्। सङ्कर्षणवासुदेवौ। द्वन्द्वे किम्। वृष्णीनां कुमाराः वृष्णिकुमाराः। अन्धकवृष्णिषु किम्। कुरुपञ्चालाः। **३७६९ संख्या ६।२।३५॥** संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे। द्वादश। त्रयोदश। त्रेस्त्रयसादेश आद्युदात्तो निपात्यते। **३७७० आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ६।२।३६॥** आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या। पाणिनीयरौढीयाः। छस्वरेण मध्योदात्तावेतौ।

अपपूर्वरात्रं परिपूर्वरात्रमिति अहोरात्रावयवा अपपर्योः कस्मान्नोदाह्रियन्ते इत्याशङ्क्याह—अहोरात्रावयवा इति। वर्ज्यमाना इति। वर्ज्यमानग्रहणेनैव सिद्धत्वात्र पृथगुदाहृता इत्यर्थः। वर्ज्येति किमिति। वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु किम्। अग्निं प्रतीति। 'लक्षणेनाभिप्रती' इत्यव्ययीभावः। श्वाफल्कचैत्रका इति। श्वाफल्कचैत्रकाभ्यामपत्येऽण्। शिनिराद्युदात्त इति। 'वह्निश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्' इति सूत्रेण बाहुलकाच्छिनोतेरपि निः। तस्य नित्वं ह्रस्वत्वं चेति। द्वैप्या इति। 'द्वीपादनुसमुद्रं यञ्'। भैमेरपत्यमिति। भीमस्यापत्यम् 'अत इञ्' तदन्ताद्यूनि फक्। ननु च 'राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहण'मिति वचनाद्राजन्यशब्दः क्षत्रियजातिवचनः। ततश्च द्वैप्यभैमायना इत्ययुक्तं प्रत्युदाहरणम्। तेषामपि क्षात्रत्वादत आह—राजन्यग्रहणमित्यादि। अन्धकवृष्णीनां क्षत्रियत्वाऽव्यभिचाराद्राजन्यग्रहणमुक्तविशेषपरिग्रहार्थमिति भावः। एकादशेति। 'संख्याया अल्पीयस्याः—' इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः। 'आन्महतः—' इत्यत्र आदिति योगविभागात्प्रागेकादशभ्य इति निर्देशाद्वा आत्वम्। 'इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्' इति नित्त्वादेकशब्द आद्युदात्तः। द्वादशेति। 'द्व्यष्टनः संख्यायाः—' इत्यात्वम्। त्रयोदशेति। 'त्रेस्त्रयः—' इति त्रय आदेशः। अन्तोदात्तो निपात्यत इति। इदं काशिकानुरोधेनोक्तम्। वस्तुतस्तु 'त्रयोदश च मे' इति लक्ष्यानुरोधादाद्युदात्तो निपात्यत इति बोध्यम्। आचार्योपसर्जन। आचार्य उपसर्जनं यस्य आचार्योपसर्जनः। अन्तेवासीति। अन्ते वसतीत्यन्तेवासी 'शय वासवासिष्वकालात्' इति सप्तम्या अलुक्। सूत्रे षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने प्रथमैकवचनम्। तदाह—आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे इति। पाणिनीयरौढीया इति। वृद्धाच्छः। रौढिशब्दात् 'इतश्च' इत्यणो 'न द्व्यचः प्राच्य भरतेषु' इति।

आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम् । सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत । तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ । आचार्येति किम् । छान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासीति किम् । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे । **३७७१ कार्तकौजपादयश्च ६।२।३७॥** एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्तकौजपौ । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यण्णन्तावेतौ । सावर्णिमाण्डूकेयौ । **३७७२ महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ६।२।३८॥** महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु । महाव्रीहिः । महापराह्णः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिहिलः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । 'सन्महत्' (सू ७४०) इति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः । नेह । महतो व्रीहिर्महद्व्रीहिः । **३७७३ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ६।२।३९॥** चान्महान् । क्षुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुधं लातीति क्षुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु केऽन्तोदात्तः । **३७७४ उष्ट्रः सादिवाम्योः ६।२।४०॥** उष्ट्रसादी । उष्ट्रवामी । उषेः ष्ट्रनि उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः । **३७७५ गौः सादसादिसारथिषु ६।२।४१॥** गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः । **३७७६ कुरुगार्हपत-**

निषेधात् । द्वन्द्वविशेषणार्थमिति । न त्वन्तेवासिविशेषणार्थं तस्य आचार्योपसर्जनत्वाव्यभिचारात् । किमर्थं पुनर्द्वन्द्वविशेषणं विज्ञायत इत्याह—सकलो द्वन्द्व इत्यादि । छान्दसेति । 'छन्दोऽधीते' इत्यण् । 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' इति तु न, तत्र वाग्रहणानुवृत्तेः । आपिशलपाणिनीये इति । आपिशलस्यापत्यमापिशलिराचार्यः । तेन प्रोक्तमापिशलम् । 'इञश्च' इत्यण् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । वृद्धाच्छः । आपिशलं च पाणिनीयं च आपिशलपाणिनीये । कार्त । कुर्भूमिः । तत्र जाताः कुजाः तान् पातीति कुजपः । कृतकुजपाभ्यामपत्ये 'ऋष्यण् । सावर्णिरिञन्तः । माण्डूकेयशब्दो 'ढक् च मण्डूकात्' इति ढगन्तः । महाव्रीहिरिति । 'आन्महतः—' इत्यात्वम् । महेष्वास इति । अत्रैकारः 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ' इति स्वरितो वा । आदिपदेन महाजाबालः, महाभारतः, महाहैलिहिलः, महारौरवः, महाप्रवृद्धः । महच्छब्दो- ... त इति । 'वर्तमाने पृषन्महत्-' इत्यत्र तथा निपातनात् । सन्महदिति । एतच्च ... लभ्यते । ननु प्रवृद्धग्रहणमनर्थकं 'कर्मधारये निष्ठा' इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धत्वात् 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति प्रवृद्धशब्दस्य ...न्तत्वादिति चेन्न । 'कर्मधारये निष्ठा' इत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्ता... ...पदोक्तो यः समासः श्रेण्यादिस्तस्यैव ग्रहणमित्यर्थः । क्षुल्लक । क्षुल्लकमह... ...तिस्वरौ स्तः वैश्वदेवशब्दे परे । क्षुल्लकेति । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । ...ः । उष्ट्रः । उष्ट्रः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्सादिवाम्योः परतः । ...दाहे अस्मात् ष्ट्रनिति वर्तमाने 'उषिखनिभ्यां कित्' इति व्युत्पा-

रिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बलो दासीभाराणां च ६।२।४२॥ एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या। कुरूणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम्। उप्रत्ययान्तः कुरुः। **वृजेरिति वाच्यम्** (वा० ३८११)। वृजिगार्हपतम्। वृजिराद्युदात्तः। रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः। 'रिक्ते विभाषा' (सू ३६६६) इति रिक्तशब्द आद्युदात्तः। असूता जरती असूतजरती। अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा। अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः। श्रीर्यस्यास्ति तत् श्लीलम्। सिध्मादित्वाल्लच्। कपिलकादित्वाल्लत्वम्। पारे वडवेव पारेवडवा। निपातनादिवार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च। पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः। तैतिलानां कद्रूः तैतिलकद्रूः। तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा इत्यणन्तः। पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः। पण्यकम्बलः **संज्ञायामिति वक्तव्यम्** (वा ३८२०)। अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव। प्रतिपदोक्तसमासे 'कृत्याः' (सू २८३१) इत्येष स्वरो विहितः। दास्या भारो दासी-

दित्वात्। गौः साद। गोशब्दः पूर्वपदं प्रकृत्या सादादिषूत्तरपदेषु। गोसाद इत्यादि। सदेर्घञ्। तदन्तेन षष्ठीसमासः। अथ वा गां सादयति गोसादः। सदेर्ण्यन्तात्कर्मण्यण्। तस्मादेव णिनिः गोसादी। तत्र सादसादिनोः कृत्स्वरस्यापवाद इत्यर्थः। सारथौ समासस्वरस्य। कुरु। इह पण्यकम्बलान्ताः सप्त समासाः। तत्रादिनोर्द्वयोः षष्ठ्याः सोऽत्रो लुक्, इतरेषां पञ्चानां षष्ठ्याः स्थाने प्रथमैकवचनम्। तदाह–एषामिति। दासीभाराणामिति बहुवचननिर्देशादाद्यर्थोऽवगम्यते। तदाह–दासीभारादेरिति। उप्रत्ययान्त इति। 'कृग्रोरुच्च' इति व्युत्पादितत्वात्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोऽयम्। आद्युदात्त इति। वृजी वर्जने 'इगुपधात्कित्' इतीनन्तत्वात्। फिषस्तु 'इगन्तानां च द्व्यषाम्' इत्यादिर्द्वितीयो वोदात्तः। एवं कुरुरपि। रिक्तगुर्वादयस्त्रयः कर्मधारयाः। असूतजरती। अश्लीलदृढरूपेति। असूताऽश्लीलशब्दौ नञ्समासत्वादाद्युदात्तौ। श्रीर्यस्यास्तीति। श्रीशब्दो लावण्यवचनः। कपिलकादित्वाल्लत्वमिति। 'कृपो रो लः' इत्यत्र कपिलकादीनामुपसंख्यानाल्लत्वम्। लावण्यरहितापि कुब्जत्वादीनामभावात्संस्थानमात्रेण दृढेत्यर्थः। पारेवडवेति। 'पारेमध्ये–' इत्यव्ययीभावस्तु न। तथा सति सूत्रे दीर्घनिर्देशोऽयुक्तः स्याद् वडवायाः पारस्याऽसम्भवाच्च। तितिलिनोऽपत्यमिति। तिलाः सन्त्यस्मिन्निति तिली। तिलशब्दान्मत्वर्थीय इनिः टिलोपः। पृषोदरादित्वात्तिशब्दस्य द्वित्वम्। अत्र यदाऽपत्येऽण् तदा 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। यदा तु छात्रे तदानीम् 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावे प्राप्ते 'नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारी'त्यनेन टिलोपः। पण्यशब्द इति। 'अवद्यपण्य–' इति यदन्तो 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः। संज्ञायामिति। नियतप्रमाणकस्य नियतमूल्यस्य कम्बलस्यैषा संज्ञा। समासान्तोदात्तत्वमेवेति।

भारः । देवहूतिः । यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्यवचनं विहितं स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः । स राये स पुरंध्याम् । पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति 'कर्मण्यधिकरणे च' (सू० ३२२१) इति किप्रत्ययः । अलुक् छान्दसः । (फि०) 'नब्विषयस्य' इत्याद्युदात्तः पुरशब्दः । ३७७७ चतुर्थी तदर्थे ६।२।४३॥ चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । यूपाय दारु यूपदारु । ३७७८ अर्थे ६।२।४४॥ अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् । ३७७९ क्ते च ६।२।४५ ॥ क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । गोहितम् । ३७८० कर्मधारयेऽनिष्ठा ६।२।४६ ॥ क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या । श्रेणिकृताः । श्रेणिशब्द आद्युदात्तः । पूगकृताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । कर्मधारये किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्ठा किम् । कृताऽऽकृतम् । ३७८१ अहीने द्वितीया ६।२।४७ ॥ अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या । कष्टश्रितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो

ननु पण्यशब्दस्य 'कृत्यप्रत्ययान्तत्वात्' 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमत आह—प्रतिपदोक्ते हीति । 'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' इति यः कृत्यसमासः प्रतिपदोक्तस्तत्रैव सः । अयं तु 'विशेषणं विशेष्येण-' इति सामान्यलक्षणविहितः कम्बलशब्दस्य जातिवचनत्वात् । न च 'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' इत्यस्य वैयर्थ्यं शङ्क्यम् । तद्धि गुणक्रियावाचिनोरनियमेन पूर्वनिपातप्रसङ्गे कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातार्थं वचनं, न तु जातिनिषेधार्थमजात्येति वचनं न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति स्थितम् । दासीभार इति । 'दंसेष्टो न आ च' इति टित्त्वान्ङीप् उदात्तनिवृत्तिस्वरेण दासीशब्दोऽन्तोदात्तः । देवहूतिरिति । देवः पचाद्यजन्तः । यस्य तत्पुरुषस्येत्यादि । एतेन दासीभारादेराकृतिगणत्वं दर्शितम् । चतुर्थी । तस्मै इदं तदर्थं तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तस्यार्थं उच्यते । तदाह—चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति । यूपदार्विति । निदिति दीर्घश्चेत्यनुवर्तमाने 'कुयुभ्यां च' इति पः । नित्त्वादाद्युदात्तो यूपशब्दः । देवार्थमिति । देवः पचाद्यजन्तः । गोहितमिति । 'चतुर्थी चाशिष्य' इत्यादिना चतुर्थी । आद्युदात्त इति । श्रिञ् सेवायाम् । 'वहिश्रियुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्' इति निप्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तः । पूगशब्द इति । 'मुदिग्रोर्गग्गौ' बाहुलकात्पूञोऽपि गक् । कृताकृतमिति । 'क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्' इति समासः । अनिष्ठेत्युच्यमाने इहैव स्यात् । श्रेण्यादिसमासापेक्षया 'क्तेन नञ्विशिष्टेन' इति समासस्य प्रतिपदोक्तत्वादिति हरदत्तः । अहीने । हीनं त्यक्तं, न हीनमहीनम् । अहीनवाचिनि समास इति । पूर्वपदद्वारेण समासस्याऽहीनवाचित्वम् । कष्टश्रित इति । 'द्वितीयाश्रिता' इति समासः । कष्टशब्द इति । क्तान्तत्वात् । ग्रामशब्द इति । 'ग्रसेरा च' इति मन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । अनुपसर्गे

निस्स्वरेण। अहीने किम्। कान्तारातीतः। **अनुपसर्ग इति वक्तव्यम्।** (वा० ३८२१) नेह सुखप्राप्तः। 'थाथ' (सू ३८७८) इत्यस्यापवादोऽयम्। **३७८२ तृतीया कर्मणि ६।२।४८॥** कर्मवाचके क्तान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या। त्वोतासः। रुद्रहतः। महाराजहतः। रुद्रो रगन्तः। कर्मणि किम्। रथेन यातो रथयातः। **३७८३ गतिरनन्तरः ६।२।४९॥** कर्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या। 'थाथ' (सू ३८७८) इत्यस्याऽपवादः। पुरोहितम्। अनन्तरः किम्। अभ्युद्धृतः। कारकपूर्वपदस्य तु सतिशिष्टस्थाथादिस्वर एव। दूरादागतः।

इति। वक्तव्यमिति। सूत्रेऽहीनग्रहणमपनीयाऽनुपसर्गग्रहणं कर्तव्यं व्यापकत्वादित्यर्थः। थाथेत्यस्यापवाद इति। तथा च प्रत्युदाहरणे थाथादिस्वर इति भावः। तृतीया। त्वोतास इति। त्वया ऊताः रक्षिताः त्वोतासः। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशे दकारलोपश्छान्दसः। अवतेः क्तः 'ज्वरत्वर' इत्यूठ्। 'श्र्युकः किति' इति इडागमस्य चाभावश्छान्दसः। तदन्ताज्जसः 'आज्जसेरसुक्' इत्यसुगागमः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' ततः स्वरितप्रचयः। रगन्त इति। 'शेरेर्णिलुक् च' इति विहितः। महाराजहत इति। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टजन्तो महाराजशब्दोऽन्तोदात्तः। रथेन यात इति। गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः। पुरोहितमिति। 'पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्' इत्यसिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्तः पुरःशब्दः। अत्र समासान्तोदात्तत्वम् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः, कृत्स्वरः, थाथादिस्वर इत्येतेषु प्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति। अभ्युद्धृत इति। इह हृतशब्दस्योच्छब्देन समासे पुरोहितमित्यत्रेव गतिस्वरेणाद्युदात्त उद्धृतशब्दस्तस्य पुनरभिशब्देन समासः। तस्य 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया उद्धृतशब्दः क्तान्त उत्तरपदम्। एवं समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तद्बाधकाऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे, तदपवादे कृत्स्वरे, तदपवादस्थाथादिस्वरः प्राप्तस्तमपोह्याऽभेरयं स्वरः स्यात्सोऽनन्तरग्रहणेन वार्यते। नन्वनन्तरग्रहणेनाप्यसौ दुर्वारः कृद्ग्रहणपरिभाषया उद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वेऽभेस्तदानन्तर्यसत्वादिति चेन्मैवम्। अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्धि धातोरनन्तरा गतिराश्रीयते। अभिश्च न तथा। नन्वेवं मा भूदभेः स्वरः, इष्टसिद्धिस्तु कथम्। अभ्युद्धृतशब्दे हि उच्छब्दस्य स्वर इष्यते 'संसृष्टं धनमुभयं समाकृतम्' इति मन्त्रे समाकृतशब्दे आङः स्वरदर्शनात्। न चासौ प्रकृतसूत्रेण सिध्यति। प्रथमसमासे तत्प्रवृत्तावपि द्वितीयसमासे थाथादिस्वरस्य प्राप्तेरुक्तत्वात्। न च तं बाधित्वा गतिस्वरः प्रवर्तत इति वाच्यम्। द्वितीयसमासे उदः पूर्वपदत्वाऽभावात्। अत्रोच्यते—धातोरनन्तर इति व्याख्यानादेव पूर्वपदत्वं विनापि स्वरोऽयं प्रवर्तते। न हि क्तप्रकृतिभूतं धातुं प्रति पूर्वपदत्वं गतेः सम्भवति। तस्मादभ्युद्धृतं समाकृतमिति तावत्सुस्थम्। ननु दूरादागत इत्यादौ कारकपूर्वेऽपि गतिस्वरः स्यात्,

३७८४ तादौ च निति कृत्यतौ ६।२।५०॥ तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या। अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ। सङ्गति गोः। कृत्स्वरापवादः। तादौ किम्। प्रजल्पाकः। निति किम्। प्रकर्ता। तृजन्तः। अतौ किम्। आगन्तुः। **३७८५ तवै चान्तश्च युगपत् ६।२।५१॥** तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चाऽनन्तरः प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात्। अन्वेतवा उ। कृत्स्वरापवादः। **३७८६ अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ६।२।५२॥** अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या। ये पराञ्चस्तान्। अनिगन्त इति किम्। प्रत्यञ्चो यन्तु। कृत्स्वरात्परत्वादयमेव। जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः। वप्रत्यये

दृश्यते तु थाथादिस्वरः। अत आह—कारकपूर्वेति। अयं भावः—अनन्तरशब्दोऽयमनन्तरमपेक्ष्य प्रवर्तते, तत्र चानन्तरो गतिरित्युक्ते अनन्तरोऽपि सन्निधानाद्गतिरेव प्रतीयते। ततश्चाऽपूर्वपदार्थमप्यनन्तरग्रहणं गतिद्वयसमवधाने एवानन्तरस्य प्रकृतिस्वरत्वं प्रापयतीति दूरादागतादौ न दोष इति। अथ वा 'कारकाद्दत्तश्रुतयोः' इति सूत्रे कारकादिति योगो विभज्यते। क्तग्रहणं गतिग्रहणं चानुवर्तते। कारकात्परं क्तान्तं सगतिकमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यादित्यर्थः। तत्र दूराद्गत इत्यादौ थाथादिसूत्रेणैव सिद्धत्वात् दूरादागत इत्यादौ 'गतिरनन्तरः' इत्यस्य बाधनार्थमेवेदं सूत्रमिति दिक्। दूरादागत इति। 'स्तोकान्तिक—' इति समासः। 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यलुक्। प्रभूताविति। क्तिन्नयम्। प्रजल्पाक इति। 'जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन्'। आगन्तुरिति। 'सितनिगमिमस्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्'। ननु कृतीति व्यर्थम्। तथा हि गतेरयं स्वरो विधीयते, गतिसंज्ञा च धातुमाक्षिपति, स च प्रत्ययविशिष्ट एव प्रयोगार्हः। धातोश्च द्वये प्रत्ययाः, तिङः कृतश्च। तत्र तिङन्ते पूर्वपदत्वाऽसम्भवाद् कृदन्त एव भविष्यतीति चेत्सत्यम्। कृद्ग्रहणं कृत्संज्ञाप्रवृत्तिकालोपलक्षणार्थं, तेन कृदुपदेशे तादित्वलाभात्प्रलपितेत्यादि सिध्यति। स्वरप्रवृत्तिवेलायां तादित्वाऽभावेऽपि पूर्वं तत्सत्त्वात्। आदिग्रहणं शक्यमकर्तुं 'यस्मिन्विधिः-' इत्येव सिद्धेः। तवै च। अन्त उदात्त इति। कथं पुनरन्तरेणोदात्तग्रहणमुदात्तो भवतीत्ययमर्थो लभ्यते। शृणु। प्रकृत्येति वर्तते। तत्रैवमभिसम्बन्धः क्रियते। तवैप्रत्ययान्तस्य यः प्रकृत्याश्रयः स्वरः प्राप्तः सोऽन्तस्य भवतीति स चोदात्त एवेति, युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम्। अन्वेतवा उ इति। 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्यनुराद्युदात्तः। अनिगन्तेऽञ्चतौ। पराञ्च इति। 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विन् स च वकारमात्रं ककारादीनामनुबन्धत्वात्। 'उगिदचाम्' इति नुम् पराशब्दः आद्युदात्तः। प्रत्यञ्च इति। कृदुत्तरपद-

किम्। उदञ्चनम्। ३७८७ न्यधी च ६।२।५३॥ वप्रत्ययान्तेऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या। न्यङ्ङुत्तानः। 'उदात्तस्वरितयोर्यण' इति अञ्चतेरकारः स्वरितः। अध्यङ्। ३७८८ ईषदन्यतरस्याम् ६।२।५४॥ ईषत्कडारः। ईषदित्ययमन्तोदात्तः। ईषद्भेद इत्यादौ कृत्स्वर एव। ३७८९ हिरण्यपरिमाणं धने ६।२।५५॥ सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने। द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णं तदेव धनं द्विसुवर्णधनम्। बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव। हिरण्यं किम्। प्रस्थधनम्। परिमाणं किम्। काञ्चनधनम्। धने किम्। निष्कमाला। ३७९० प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ६।२।५६॥ प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिनवत्वे। प्रथमवैयाकरणः। सम्प्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः। प्रथमशब्दः प्रथेरमजन्तः। अचिरेति किम्। प्रथमो वैयाकरणः। ३७९१ कतरकतमौ कर्मधारये ६।२।५७॥ वा प्रकृत्या। कतरकठः। कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम्। इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम्। ३७९२ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ६।२।५८॥ आर्यकुमारः। आर्यब्राह्मणः। आर्यो ण्यदन्तत्वादन्तस्वरितः। आर्यः किम्। परमब्राह्मणः।

प्रकृतिस्वरः। परत्वादिति। सुस्वरस्यावकाशः, दधीचा। यत्र गतिर्नास्ति। अनिगन्तस्वरस्यावकाशः पराञ्चः। पराच इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादनिगन्तस्वर एव भवति। न चायं युक्तो विप्रतिषेधः। सुस्वरः सतिशिष्टः भसंज्ञायामल्लोपे च कृते प्राप्तत्वात्। सत्यम्। नायं विप्रतिषेधः। किं तर्हि इष्टिरेव। चोः 'अनिगन्तेऽञ्चतावप्रत्यये इत्येव स्वर इष्यत' इति हरदत्तः। इहापि मूले परत्वादित्यस्येष्टत्वादित्यर्थः। न्यधी च। अत्रापि सुस्वरादयमेव। कृत्स्वरापवादौ योगौ। ईषदन्य। ईषच्छब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात्। अन्तोदात्त इति। फिट्स्वरेण। एतदभावे समासान्तोदात्तत्वम्। ईषद्भेद इति। 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्'। कृत्स्वर एव भवतीति। परत्वात्। अथवा 'ईषद्गुणवचनेनेति' प्रतिपदोक्तसमासग्रहणादुपपदसमासेऽस्याऽप्रवृत्तिरिति। द्वे सुवर्णे इति। 'पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णास्तु षोडश' पलं सुवर्णाश्चत्वारः' इति। द्विसुवर्णमिति। पक्षे समासस्वरः। बहुव्रीहावपीति। अत्र तत्पुरुषाधिकाराऽभावात्। प्रथमो। अचिरोपसम्पत्तिरचिरोपसंश्लेषः। अभिनवत्वमित्यर्थः। तदाह—अभिनवत्व इति। अचीति किमिति। अचिरोपसम्पत्ताविति किमर्थमित्यर्थः। प्रथमवैयाकरण इति। व्याकरणानामाद्यः मुख्यो वा यः प्रथमवैयाकरणशब्दः स नित्यमन्तोदात्त एव। कतर। एतौ पूर्वपदभूतौ कर्मधारये प्रकृतिस्वरौ वा स्याताम्। कतरकतमौ डतरडतमयोर्त्वादन्तोदात्तौ। इह त्वित्यादि। 'कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने' इति प्रतिपदोक्तो यः समासस्तस्यैव ग्रहणम्। स च कर्मधारय एव। तस्मान्नेहार्थः कर्मधारयग्रहणेनेति भावः। आर्यो ब्राह्मण। ब्राह्मणकुमारयोरुत्तरपद-

ब्राह्मणादीति किम्। आर्यक्षत्रियः। कर्मधारय इत्येव। **३७९३ राजा च ६।२।५९॥** ब्राह्मणकुमारयोः परतो वा प्रकृत्या कर्मधारये। राजब्राह्मणः। राजकुमारः। योगविभाग उत्तरार्थः। **३७९४ षष्ठी प्रत्येनसि ६।२।६०॥** षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या। राजप्रत्येनाः। षष्ठी किम्। अन्यत्र न। **३७९५ क्ते नित्यार्थे ६।२।६१॥** क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या। नित्यप्रहसितः। 'कालाः' (सू ६९०) इति द्वितीयासमासोऽयम्। नित्यशब्दस्त्यबन्त आद्युदात्तः। हसित इति थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः। नित्यार्थे किम्। मुहूर्तप्रहसितः। **३७९६ ग्रामः शिल्पिनि ६।२।६२॥** वा प्रकृत्या। ग्रामनापितः। ग्रामशब्द आद्युदात्तः। ग्रामः किम्। परमनापितः। शिल्पिनि किम्। ग्रामरथ्या। **३७९७ राजा च प्रशंसायाम् ६।२।६३॥** शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थं राजपदं वा प्रकृत्या। राजनापितः। राजकुलालः। प्रशंसायां किम्। राजनापितः। शिल्पिनि किम्। राजहस्ती। **३७९८ आदिरुदात्तः ६।२।६४॥** अधिकारोऽयम्। **३७९९ सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे ६।२।६५॥** सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे। देयं यः स्वीकरोति स 'हारी'त्युच्यते। धर्म्यमित्याचारनियतं देयम्। मुकुटेकार्षापणम्।

योरार्थः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात्कर्मधारये। अन्तस्वरित इति। 'तित्स्वरितम्' इत्यनेन। ब्राह्मणादीति किमिति। ब्राह्मणकुमारयोरिति किमर्थमित्यर्थः। राजब्राह्मण इति। राजशब्दो ब्राह्मणे ताद्धर्म्याद्वर्तत इति सामानाधिकरण्यात्कर्मधारयः। राजशब्दः कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः। उत्तरार्थ इति। उत्तरो विधिः राजशब्दस्यैव यथा स्यादार्यशब्दस्य मा भूत्। यथासंख्याभावोऽपि पृथग्योगकरणस्य प्रयोजनं ज्ञेयम्। राजप्रत्येना इति। प्रतिगतमेनः पापं यस्य प्रत्येनाः। राज्ञः प्रत्येनाः। अन्यत्र नेति। राजा चासौ प्रत्येनाश्च राजप्रत्येना इत्यत्र। द्वितीयासमासोऽयमिति। द्वितीया पुनरत्यन्तसंयोगे। अथवा 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्'। त्यबन्त इति। 'त्यब्नेर्ध्रुव' इति त्यप्। मुहूर्तप्रहसित इति। थाथादिस्वरः। समासस्वरस्य द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरो बाधकस्तस्य थाथादिस्वरः, तस्यापि पाक्षिकोऽपवादोऽयम्। ग्रामः। ग्राम इति स्वरूपग्रहणम्। शिल्पिनीत्यर्थग्रहणम्। ग्रामशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो वा स्याच्छिल्पिवाचिन्युत्तरपदे। ग्रामनापित इति। षष्ठीसमासः। आद्युदात्त इति। 'ग्रसेरा च' इति मनिन्, नित्त्वादाद्युदात्तः। राजनापित इति। कर्मधारये राजगुणाऽध्यारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा। षष्ठीसमासे च राजयोग्यतया तस्य प्रशंसा। स हि कर्मणि प्रवीणत्वाद्राजानं प्रति योग्यो भवति। राजार्थमित्युक्ते प्रशंसा गम्यते। आदिरुदात्तः। पूर्वपदमित्यस्येहाऽर्थात्षष्ठ्या विपरिणामः। सर्वत्र चात्र प्रकरणे पूर्वपदविषये षष्ठ्यर्थे प्रथमा। सप्तमी। हारीत्याव-

हलद्विपदिका। 'संज्ञायाम्' (सू ७२१) इति सप्तमीसमासः। 'कारनाम्नि च' (सू ९६८) इत्यलुक्। याज्ञिकाश्वः। वैयाकरणहस्ती। क्वचिदयमाचारो मुकुटादिषु कार्षापणादि दातव्यं याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति। धर्म्ये इति किम्। स्तम्बेरमः। कर्मकरवर्धितकः। अहरणे किम्। वाडवहरणम्। वडवाया अयं वाडवः। तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्दीयते तद्धरणमित्युच्यते। परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यत इत्यहरण इति निषेधेन ज्ञाप्यते। तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिध्यति। **३८०० युक्ते च ६।२।६६॥** युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम्। गोबल्लवः। कर्तव्ये तत्परो युक्तः। **३८०१ विभाषाऽध्यक्षे ६।२।६७॥** गवाध्यक्षः। **३८०२ पापं च शिल्पिनि ६।२।६८॥** पापनापितः। 'पापाणके' (सू ७३२) इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् षष्ठीसमासे न। **३८०३ गोत्राऽन्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ६।२।६९॥** भार्यासौश्रुतः। सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः। अन्तेवासी। कुमारीदाक्षाः। ओदनपाणिनीयाः। कुमार्यादिलाभकामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते त एवं क्षिप्यन्ते।

श्यके णिनिः। जनपदे ग्रामे कुले वा परम्परयाऽऽयातः सदाचारो धर्मस्तस्मादनपेतं धर्म्यम्। 'धर्मपथ्यर्थ' इति यत्। तेन च प्राप्यमित्यर्थे 'नौवयोधर्म' इत्यादिना यत्। आचारवशादवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः। हारिण्युदाहरणान्याह—याज्ञिकाश्वेति। षष्ठीसमासः। कर्मकरवर्धितक इति। वर्धितको नाम मूले स्थूलोऽग्रे सूक्ष्म ओदनपिण्डः स कर्मकराय दीयते। अन्यथा कर्म न कुर्यादिति। न त्वयं धर्मः। वाडवहरणमिति। क्वचिदयमाचारः। बीजनिषेकानन्तरं वाडवाय शरीरपुष्ट्यर्थं योग्यमशनादि दातव्यं यद्दीयते तद्वाडवहरणमित्युच्यते। अत्राऽस्मिन् स्वरे निषिद्धे कृत्स्वरे प्राप्ते 'अनो भावकर्मवचन' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। ननु परत्वादेवायं स्वरो भविष्यति किं प्रतिषेधेनेत्यत आह—परोऽपीति। युक्तवाचिनीति। युक्तः कर्तव्ये तत्परः तद्वाचिनीत्यर्थः। गोबल्लवः। बल्लवादयः शब्दा गवादीनां पालकवचनाः। विभाषा। अध्यक्षशब्दे परे पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात्। अध्यक्षशब्दोऽपि समासे युक्तवाच्येवेति पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः। पापं। पापमिति स्वरूपग्रहणं शिल्पिनीत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात्। शिल्पवाचिनि परे पापशब्दः पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात्। गोत्रान्तेवासि। गोत्रवाचिनि अन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च परतः क्षेपवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्। भार्यासौश्रुत इति। सुष्ठु शृणोतीति सुश्रुत्। तस्यापत्यं सौश्रुतः। भार्याप्रधानतयेति। भार्याप्रधानः सौश्रुत इति शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समास इति दर्शयति। दक्षेण प्रोक्तं दाक्षं। तदधीते दाक्षः। कुमार्यादिलाभकाम इति। तत्प्रोक्ते ग्रन्थे श्रद्धायामसत्यामपि कुमा-

भिक्षामाणवः। भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवः। भयब्राह्मणः। भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते। गोत्रादिषु किम्। दासीश्रोत्रियः। क्षेपे किम्। परमब्राह्मणः। ३८०४ **अङ्गानि मैरेये ६।२।७०॥** मद्यविशेषो मैरेयः। मधुमैरेयः। मधुविकारस्य तस्य मध्वङ्गम्। अङ्गानि किम्। परममैरेयः। मैरेये किम्। पुष्पासवः। ३८०५ **भक्ताख्यास्तदर्थेषु ६।२।७१॥** भक्तमन्नम्। भिक्षाकंसः। भाजीकंसः। भिक्षादयोऽन्नविशेषाः। भक्ताख्याः किम्। समाशशालयः। समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते। तदर्थेषु किम्। भिक्षाप्रियः। बहुव्रीहिरयम्। अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम्। ३८०६ **गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ६।२।७२॥** धान्यगवः। गोबिडालः। तृणसिंहः। सक्तुसैन्धवः। धान्यं गौरिवेति विग्रहः। व्याघ्रादिः। गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते। उपमाने किम्। परमसिंहः। ३८०७ **अके जीविकार्थे ६।२।७३॥** दन्तलेखकः। यस्य दन्तलेखनेन जीविका। 'नित्यं क्रीडा' (सू ७११) इति समासः। अके किम्। रमणीयकर्ता। जीविकार्थे किम्। इक्षुभक्षिकां मे धारयसि। ३८०८ **प्राचां क्रीडायाम् ६।२।७४॥** प्राग्देशवासिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते परे पूर्वमा-

---

यो भिक्षामकामः संस्तत्र प्रवर्तते तत एवं क्षिप्यते। पूर्ववत्समासः। भयब्राह्मण इति। 'तृतीये'ति योगविभागात्समासः। योऽब्राह्मणः सन् राजदण्डादिभयेन ब्राह्मणाचारं करोति स एवमुच्यते। अङ्गानि। अङ्गमारम्भकम्। बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम्। मैरेयशब्दे उत्तरपदे तदर्थारम्भकवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि स्युः। मद्यविशेष इति। सुराव्यतिरिक्तं मद्यं मैरेयमित्यर्थः। भक्ताख्या। अन्नवाचि पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्तदर्थेषूत्तरपदेषु। अत्र बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपविधिनिरासे सिद्धे आख्याग्रहणं भक्ष्यविशेषवाचिनां भिक्षादीनां ग्रहणार्थम्। अन्यथा पर्यायाणामेवान्नादीनां ग्रहणं स्यात्। भिक्षाकंसादयः षष्ठीसमासाः। तादर्थ्ये चतुर्थीसमासस्तु न भवति प्रकृतिविकार एव तस्येष्टत्वात्। बहुव्रीहिरिति। तत्पुरुषश्चेदन्तोदात्तः। गोबिडाल। उपमानशब्दे प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम्। गवादिषूपमानवाचिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्। धान्यगव इति। अत्रोपमितसमासे 'गोरतद्धितलुकि' इति टच्। अत्र पूर्वपदाद्युदात्तविधानसामर्थ्याट्टचश्चित्स्वरो बाध्यते। उपमानार्थो यो यत्रोदाहरणे यथा सम्भवति स तथा योजयितव्यः। तत्र दिङ्मात्रं दर्शयति—गवाकृत्येत्यादि। आकृतिः संस्थानम्। सन्निवेशितं व्यवस्थापितम्। एवमन्यत्रापि यत्किंचित्साद्दश्यं योजयितव्यम्। अके। जीविकार्थवाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्। दन्तलेखक इति। 'ण्वुल्तृचौ' इति ण्वुल्। प्राचाम्। 'प्राचां क्रीडाया'मिति श्रुतयोरेवाऽन्वयसम्भवान्मतेनेत्यध्याहारो न युज्यते इति

युदात्तं स्यात्। उद्दालकपुष्पभञ्जिका। 'संज्ञायाम्' (सू ३२८६) इति ण्वुल्। प्राचां किम्। जीवपुत्रप्रचायिका। इयमुदीचां क्रीडा। क्रीडायां किम्। तव पुष्पप्रचायिका। पर्याये ण्वुल्। ३८०९ अणि नियुक्ते ६।२।७५॥ अण्णन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम्। छत्रधारः। नियुक्ते किम्। काण्डलावः। ३८१० शिल्पिनि चाऽकृञः ६।२।७६॥ शिल्पिवाचिनि समासे अण्णन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स चेदण् कृञः परो न भवति। तन्तुवायः। शिल्पिनि किम्। काण्डलावः। अकृञः किम्। कुम्भकारः। ३८११ संज्ञायां च ६।२।७७॥ अण्णन्ते परे। तन्तुवायो नाम कृमिः। अकृञ इत्येव। रथकारो नाम ब्राह्मणः। ३८१२ गोतन्तियवं पाले ६।२।७८॥ गोपालः। तन्तिपालः। यवपालः। अनियुक्तार्थो योगः। गो इति किम्। वत्सपालः। पाले इति किम्। गोरक्षः। ३८१३ णिनि ६।२।७९॥ पुष्पहारी। ३८१४ उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ६।२।८०॥ उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम्। उष्ट्रक्रोशी। ध्वाङ्क्षरावी। उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम्। शब्दार्थप्रकृतौ किम्। वृकवञ्ची। प्रकृतिग्रहणं किम्। प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था तत्रैव यथा

तत्राह—प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडेति। मजीविकार्थमिदम्। उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति। 'नित्यं क्रीडा' इति समासः। अणि नियुक्ते। युजिर् योगे इत्यस्य नियुक्त इति रूपम्। नियुक्तः अधिकृतः। स च कस्मिंश्चित्कर्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्त इत्यनेन सिध्यति। युक्ते इति सूत्रे हि युज समाधौ दिवादिरात्मनेपदी गृह्यते। समाहितत्परता। अत्र रौधादिकस्य स्वरितेतो ग्रहणं, योगः सम्बन्धमात्रम्। छत्रधार इति। कर्मण्यण्। शिल्पि। नियुक्ते चेत्येव सिद्धे कृञः प्रतिषेधार्थं वचनम्। तन्तुवाय इति। 'ह्वावामश्च' इत्यण्। 'आतो युक्'। संज्ञायाम्। संज्ञायां विषयेऽण्णन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्, स चेदण् कृञो न भवति। गोतन्ति। गोतन्तियवशब्दा आद्युदात्ताः स्युः पालशब्दे परे। गोपाल इति। गाः पालयतीति विग्रहः। तन्तिपाल इति। तनु विस्तारे क्तिन्। तन्तिर्वत्सानां बन्धनरज्जुः। णिनि। णिन्यन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तम्। उपमानम्। उष्ट्रक्रोशीत्यादि। 'कर्तर्युपमाने' इति णिनिः। शब्दार्थप्रकृतौ किमिति। सूत्रे किमर्थमित्यर्थः। वृकवञ्चीति। कृत्स्वर एव भवति। प्रकृतिरेवेत्यादि असति प्रकृतिग्रहणे शब्दार्थात्परो यो णिनिस्तदन्ते उत्तरपदे पूर्वपदं विज्ञायेत। तथा च यत्रापि धातूपसर्गसमुदायाच्छब्दार्थात्परो णिनिस्तत्रापि स्यात्। 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया णिन्यन्तोत्तरपदत्वाऽनपायात्। प्रकृतिग्रहणे तु न भवति। योऽत्र धातुर्नाऽसौ शब्दार्थः। यश्च शब्दार्थो धातूपसर्गसमुदायो, न ततो णिनिविहित इति भा-

स्यात् । इह मा भूत् । गर्दभोच्चारी । **३८१५ युक्तारोह्यादयश्च ६।२।८१॥** आद्युदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता । **३८१६ दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ६।२।८२॥** कुटीजः । काशजः । तुषजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः । **३८१७ अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ६।२।८३॥** बह्वचः पूर्वस्याऽन्त्यात्पूर्वपदमुदात्तं जे उत्तरपदे । उपसरजः । आमलकीजः । बह्वचः किम् । दग्धजानि तृणानि । **३८१८ ग्रामेऽनिवसन्तः ६।२।८४॥** ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् । तच्चेन्निवसद्वाचि न । मल्लग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । अनिवसन्तः किम् । दाक्षिग्रामः । दाक्षिनिवासः । **३८१९ घोषादिषु च ६।२।८५॥** दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिह्रदः । **३८२० छात्र्यादयः शालायाम् ६।२।८६॥** छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति, तदापि 'तत्पुरुषे शालायां नपुंसके' (सू ३८५७) इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रिशालम् । **३८२१ प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् ६।२।८७॥** प्रस्थशब्दे

वः । एवं किंशब्दार्थप्रकृतौ उपमानमेवेत्येवं नियमो मा भूत् । युक्तारोह्या । युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ताः स्युः । युक्तारोहीत्यादि । अत्र णिनीत्येव सिद्धे पूर्वोत्तरपदनियमार्थं सूत्रम् । यत्र युक्तादीन्येव पूर्वपदानि आरोह्यादीन्येवोत्तरपदानि तत्रैव यथा स्यादित्यर्थः । क्षीरहोतेति । याजकादित्वात्षष्ठीसमासोऽयम् । समासस्वरापवादे कृत्स्वरे प्राप्ते, तदपवादे मन्क्तिन्निति प्राप्ते तदपवादोऽयम् । दीर्घकाश । दीर्घान्तं पूर्वपदं, काशादीनि च पूर्वपदानि आद्युदात्तानि स्युर्जे उत्तरपदे । कुटीज इति । 'सप्तम्यां जनेर्डः' । उपसरज इति । स्त्रीगवादिषु पुंसां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुपसरः । 'प्रजने सर्तेः' इत्यप् । तत्र जातः उपसरजः । आमलकीज इति । 'दीर्घकाश-' इति पाठित्वा परत्वादयं स्वरः । ग्रामे । सूत्रे निवसन्त्यस्मिन्निति निपूर्वाद्वसेः 'तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च' इति झच् । मल्लग्राम इति । षष्ठीसमासः । दाक्षिग्राम इति । दाक्षयो निवसन्त्यस्मिन्स उच्यते । घोषा । घोषादिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तम् । अत्र 'निवसन्त' इति केचिदनुवर्तयन्ति । अपरे नानुवर्तयन्ति । तथा च दाक्षीणां घोषो निवासस्थानमित्यर्थे दाक्षिघोषशब्दे आद्युदात्तत्वं न भवति । मतान्तरे भवति । छात्र्यादयः । शालाशब्दे परे छात्र्यादय आद्युदात्ताः स्युः । यदाऽपि शालान्त इत्यादि । 'विभाषा सेनासुरा-' इत्यादिना शालान्तस्य तत्पुरुषस्य विभाषा नपुंसकत्वमुक्तं तत्रास्यावकाशो यो नपुंसकलिङ्गो न भवति । छात्रिशाला । 'तत्पुरुषे शालायामि'त्यस्यावकाशो यश्छात्र्यादिपूर्वो न भवति । प्रभुशालम् । क्षत्रियशालम् । यस्तु छात्र्यादिपूर्वपदो नपुंसकलिङ्गश्च तत्र एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वादयमपि प्राप्नोति, 'तत्पुरुषे शालाया'मित्ययं च । तत्र पूर्वविप्रतिषेधादयमेव भवतीति वामनहरदत्तौ ।

उत्तरपदे कक्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रस्थः । अवृद्धं किम् । दाक्षिप्रस्थः । अकेति किम् । कर्कीप्रस्थः । मकरीप्रस्थः । **३८२२ मालादीनां च ६।२।८८॥** वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः । **३८२३ अमहन्नवन्नगरेऽनुदीचाम् ६।२।८९॥** नगरे परे महन्नवन्वर्जितं पूर्वमाद्युदात्तं स्यात्, तच्चेदुदीचां न । ब्रह्मनगरम् । अमेति किम् । महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचां किम् । कार्तिकनगरम् । **३८२४ अर्मे चाऽवर्णं द्व्यच् त्र्यच् ६।२।९०॥** अर्मे परे द्व्यच् त्र्यच् पूर्वमवर्णान्तमाद्युदात्तम् । गुप्तार्मम् । कुक्कुटार्मम् । अवर्णं किम् । बृहदर्मम् । द्व्यच् त्र्यच् किम् । कपिञ्जलार्मम् । अमहन्नवन्नित्येव । महार्मम् । नवार्मम् । **३८२५ न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम् ६।२।९१॥** अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । सञ्जीवार्मम् । मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मार्मम् । कज्जलार्मम् । **आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ।** (वा० ३८४०) दिवोदासाय दाशुषे । **३८२६ अन्तः ६।२।९२॥** अधिकारोऽयम् । प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् । **३८२७ सर्वं गुणकार्त्स्न्ये ६।२।९३॥** सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः । सर्व-

---

प्रस्थे । 'मालादीनां चे'ति वचनादवृद्धमिति च्छेदः । कक्यादिप्रतिषेधस्तु नामधेयार्थः स्यात् 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्ये'ति । अकेति किमिति । अकक्यादीनां किमित्यर्थः । माला । प्रस्थे परे मालादीनामादिरुदात्तः स्यात् । शोणप्रस्थ इति । 'एङ् प्राचां देशे' इति शोणाशब्दस्य वृद्धत्वम् । अम । महन्नवन्वर्जितं पूर्वपदमिति । महद्वर्जितं नववर्जितं चेति प्रत्येकं सम्बन्धः । महानगरमिति । 'आन्महतः समानाधिकरण—' इति महत आत्वे कृतेऽवर्णान्तत्वादस्ति प्राप्तिः । नवार्ममिति । नवशब्दः प्रत्यग्रवचनोऽकारान्तः । सङ्घातविगृहीतार्थमिति । मद्रशब्दस्य केवलस्य, मद्राश्मशब्दस्य सङ्घातस्य च तस्य प्रतिषेधार्थः । मद्राश्मार्ममिति । 'अनोश्मायः सरसां जातिसंज्ञयोः' इति समासान्ते कृते अवर्णान्तमेतत् । तदेवं मद्रार्मम् । मद्राश्मार्ममिति द्वे एवोदाहरणे । प्रायेण अश्मार्ममिति तृतीयमप्युदाहरणं पठ्यते तद्वृत्त्यनुरोधादुक्तम् । अश्मशब्दस्याऽनकारान्तत्वम् । न च नलोपे कृतेऽवर्णान्तत्वम् । स्वविधौ नलोपस्याऽसिद्धत्वात् । अपरे तु 'मद्राश्मग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थ'मित्यस्य भाष्येऽदर्शनादसङ्गतमेतदित्याहुः । दिवोदासायेति । 'दिवसश्च दासे' इति षष्ठ्या अलुक् । अन्तः । अत्रापि प्रकरणे पूर्वपदविषया प्रथमा षष्ठ्यर्थे वेदितव्या । सर्वं गुण । गुणकार्त्स्न्ये वर्तमानः सर्वः अन्तोदात्तः, यत्र गु-

महान्। सर्वं किम्। परमश्वेतः। आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकार्त्स्न्यं वर्तते। गुणेति किम्। सर्वसौवर्णः। कार्त्स्न्ये किम्। सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः। **३८२८ संज्ञायां गिरिनिकाययोः ६।२।९४॥** एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम्। अञ्जनागिरिः। मौण्डिनिकायः। संज्ञायां किम्। परमगिरिः। ब्राह्मणनिकायः। **३८२९ कुमार्यां वयसि ६।२।९५॥** पूर्वपदमन्तोदात्तम्। वृद्धकुमारी। कुमारीशब्दः पुंसा सहासम्प्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः। तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव। वयसि किम्। परमकुमारी। **३८३० उदकेऽकेवले ६।२।९६॥** अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम्। गुडोदकम्। स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः। 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' (सू ३६५९) इति पक्षे स्वरितः। अकेवले किम्। शीतोदकम्। **३८३१ द्विगौ**

णान्तरस्याऽभावस्तत्र गुणकार्त्स्न्यं भवति। सर्वश्वेत इति। 'पूर्वकालैक-' इत्यादिना कर्मधारयः। अत्र शौक्ल्येन गुणेन सर्वावयवानां व्याप्तिर्गम्यते। आश्रयव्याप्त्येति। नतूज्ज्वलत्वेन। सर्वसौवर्ण इति। विकारविषयमात्रं कार्त्स्न्यम्। सर्वश्वेत इति। 'गुणात्तरेण तरलोपश्च' इति समासः तरप्प्रत्ययलोपश्च। कार्त्स्न्ये किमिति। गुणवाचिन्युत्तरपदे सर्वशब्दस्तत्कार्त्स्न्येन व्यभिचरतीति प्रश्नः। अयं नियमः कर्मधारये न षष्ठीसमास इत्याह—सर्वेषामिति। गुणिकार्त्स्न्ये वर्तमानो न गुणकार्त्स्न्ये। सर्वेषामिति गुणसम्बन्धे षष्ठी। 'पटस्य शौक्ल्य'मितिवद् गुणवाचिन एव प्रत्ययः। सर्वेषां पटानां द्रव्यान्तराधारश्वेतगुणापेक्षया सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः। यदा तु प्रतिपदोक्तत्वात् 'पूर्वकालैक-' इति समासो गृह्यते, तदा कार्त्स्न्यग्रहणं माऽस्तु। अञ्जनागिरिरिति। 'वनगिर्योः सञ्ज्ञायाम्' इति दीर्घः। कुमार्याम्। कुमारीशब्दे परे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्याद्वयसि द्योत्ये। वृद्धकुमारीति। विशेषणसमासः। 'पुंवत्कर्मधारय-' इति पुंवद्भावः। ननु कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्तते तथा च 'वयसि प्रथमे' इत्यनेन ङीप् विहितः, तस्य कथं चरमवयोवाचिना वृद्धेन सामानाधिकरण्यमत आह—कुमारीत्यादि। कुमारीशब्दे द्वयं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रथमं वयः, पुंसा सहाऽसम्प्रयोगश्च, तत्राऽऽद्यमर्थं त्यक्त्वा द्वितीयमात्रे वर्तते, तदा वृद्धादिसामानाधिकरण्यं भवति। तदाह—तच्चेति। शब्दान्तराभिधेयमित्यर्थः। न कुमारत्वमेवेति। यदेतत्कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तद्वयो न गृह्यत इत्यर्थः। एतच्च वयोग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते। अन्यथा कुमारीशब्दप्रयोगे नियोगतः प्रथमं वयो गम्यत इत्यनर्थकं स्यात्। ननु तर्हि ङीबपि न स्यादिति चेच्छृणु। पूर्वं हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तं कृत्वा ङीप् कृतः सोऽन्तरङ्गो वृद्धादिसामानाधिकरण्येऽपि न निवर्तते। परमकुमारीति। अत्र कुमारत्वमेव गम्यते न वयोऽन्तरमिति भवति प्रत्युदाहरणम्। उदके। अकेवल इति पदच्छेदः। अन्यथाऽसन्देहार्थं केवल उदक इत्येव ब्रूयात्तदाह—अकेवलं मिश्रमिति। द्रव्यान्तरसं-

क्रतौ ६।२।९७॥ द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम्। गर्गत्रिरात्रः। द्विगौ किम्। अतिरात्रः। क्रतौ किम्। बिल्वहोमस्य सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः। **३८३२ सभायां नपुंसके ६।२।९८॥** सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम्। गोपालसभम्। स्त्रीसभम्। सभायां किम्। ब्राह्मणसेनम्। नपुंसके किम्। राजसभा। प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणान्नेह। रमणीयसभम्, ब्राह्मणकुलम्। **३८३३ पुरे प्राचाम् ६।२।९९॥** देवदत्तपुरम्। नान्दीपुरम्। प्राचां किम्। शिवपुरम्। **३८३४ अरिष्टगौडपूर्वे च ६।२।१००॥** पुरे परे अरिष्टगौडपूर्वसमासे पूर्वमन्तोदात्तम्। अरिष्टपुरम्। गौडपुरम्। पूर्वग्रहणं किम्। इहापि यथा स्यात्। अरिष्टाश्रितपुरम्। गौडभृत्यपुरम्। **३८३५ न हास्तिनफलकमार्देयाः ६।२।१०१॥** पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि। हास्तिनपुरम्। फलकपुरम्। मार्देयपुरम्। मृदेरपत्यमिति शुभ्रादित्वाड्ढक्। **३८३६ कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ६।२।१०२॥** एतान्यन्तोदात्तानि बिले परे। कुसूलबिलम्। कूपबिलम्। कुम्भबिलम्। शालबिलम्। कुसूलादि किम्। सर्पबिलम्। बिलेति किम्। कुसूलस्वामी। **३८३७ दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ६।२।१०३॥** दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु। पूर्वेषुकामशमी। अपरकृष्णमृत्तिका। जनपद-

---

युक्तं मिश्रम्। गुडोदकमिति। गुडमिश्रमुदकं गुडोदकम्। शीतोदकमिति कर्मधारयः। गर्गत्रिरात्रमिति। षष्ठीसमासः। तिसृणां रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रम्। 'अहः सर्वैकदेश-' इत्यादिनाऽच् समासान्तः। 'सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्' इति क्लीबत्वम्। एवं सप्तरात्र इति। रात्रिमतिक्रान्त इति प्रादिसमासः। बिल्वसप्तरात्रमित्यत्र बिल्वशब्दो बिल्वहोमे वर्तते, तेन सह षष्ठीसमासः। गोपालसभमिति। 'अशाला च' इति क्लीबत्वम्। प्रतिपदोक्तेति। 'सभा राजा-' इत्यादिविहितम्। रमणीयसभमिति। रमणीया सभा यस्येति बहुव्रीहिः। अत्राऽभिधेयवशान्नपुंसकत्वं न प्रतिपदोक्तम्। पुरे प्राचाम्। पुरशब्दे परे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात्। अरिष्ट। पूर्वग्रहणं किमिति। 'अरिष्टगौडयोः' रिति वक्तव्यमिति प्रश्नः। इहापि यथा स्यादिति। पूर्वग्रहणे हि सति बहुव्रीहिर्लभ्यते। अरिष्टगौडौ पूर्वौ यस्मिन्समास इति। तेनारिष्टाश्रितपुरं गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति। असति तु पूर्वग्रहणे श्रितभृत्यशब्दाभ्यां व्यवहितत्वाच्चाऽरिष्टगौडयोस्तावन्न स्यात्, समुदाययोश्च सूत्रेऽनुपात्तत्वात्। न हास्ति। 'पुरे प्राचाम्' इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते। मार्देयपुरमिति। 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इत्युकारलोपः। दिक्शब्दाः। दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि स्युर्ग्रामादिपूत्तरपदेषु। चानराटे स्वरूपग्रहणमितरेष्वर्थग्रहणम्। पूर्वेषुकामशमी।

पूर्वपञ्चालाः । आख्याने–पूर्वयायातम् । पूर्वचानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचिदिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम् । **३८३८ आचार्योपसर्जनश्चाऽन्तेवासिनि ६।२।१०४॥** आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति । पूर्वपाणिनीयाः । आचार्येति किम् ? पूर्वान्तेवासी । अन्तेवासिनि किम् । पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् । **३८३९ उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ६।२।१०५॥** उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । अधिकारग्रहणं किम् । सर्वभासः । सर्वकारकः । **३८४० बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ६।२।१०६॥** बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः । विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता । आविश्वदेवं सत्पतिम् । बहुव्रीहौ किम् । विश्वे च ते देवाश्च विश्वदेवाः । संज्ञायां किम् । विश्वदेवः । प्रागव्ययीभावाद्बहुव्रीह्यधिकारः । **३८४१ उदराश्वेषुषु ६।२।१०७॥** संज्ञायामिति वर्तते । वृकोदरः । हर्यश्वः ।

अपरकृष्णमृत्तिकेति । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः । पूर्वपञ्चाला इति । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति पञ्चालैकदेशे पञ्चालशब्दः । ततः पूर्वशब्देन सामानाधिकरण्यात् 'पूर्वाऽपरप्रथम–' इत्यादिना कर्मधारयः । पूर्वयायातमिति । ययातिमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यणि यायातशब्दः सिद्धः । शब्दग्रहणमित्यादि । दिशि दृष्टः शब्द इत्युत्तरपदलोपी समासस्तेन कालवाचिनोऽपि ग्रहणात्पूर्वयायातमित्यादावपि भवति । आचार्योपसर्जन । आचार्योपसर्जनग्रहणमन्तेवासिनो विशेषणं, सप्तम्यर्थे प्रथमा । तदाह–आचार्योपसर्जनान्तेवासिनीति । आचार्य उपसर्जनं यस्य स आचार्योपसर्जनः, स चासावन्तेवासी च तस्मिन्निति । पूर्वपाणिनीया इति । 'पूर्वापरप्रथम' इति समासः । पाणिनेश्छात्राः पाणिनीयाः । अत्राऽन्तेवासिनः प्रधानमाचार्यस्तूपसर्जनम् । पूर्वपाणिनीयं शास्त्रमिति । पूर्वं चिरन्तनमित्यर्थः । उत्तरपदवृद्धौ । अत्र वृद्धावित्येतावतैव वृद्धिमदुत्तरपदपरिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणात्तदधिकारो लक्ष्यते । उत्तरपदशब्दस्य स्वरितत्वादिहाधिकारप्रतिपत्तिरित्याशयेनाह— उत्तरस्य पदस्येत्यादि । सर्वपाञ्चालक इत्यादि । 'सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्य' इति तदन्तविधौ 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्' इति वुञ् । 'सुसर्वार्धाज्जनपदस्य' 'दिशोऽमद्राणाम्' इत्युत्तरपदवृद्धिः । 'वृद्धिशब्देन या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपद' इत्युच्यमानेऽपि न निर्वाह इत्याह–सर्वकारक इति । बहुव्रीहि । 'संज्ञाया'मिति बहुव्रीहेर्विशेषणं न विश्वशब्दस्येति । विश्वकर्मेति । विशेः क्वन् नित्त्वादाद्युदात्तो विश्वशब्दः । उदरा । एषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ संज्ञायां पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् । अयमपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः । वृक-

महेषुः । ३८४२ क्षेपे ६।२।१०८॥ उदराश्वेषुषु पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम् । घटोदरः । कटुकाश्वः । चलाचलेषुः । अनुदरः इत्यत्र 'नञ्सुभ्याम्' (सू ३९०६) इति भवति विप्रतिषेधेन । ३८४३ नदी बन्धुनि ६।२।१०९॥ बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । गार्गीबन्धुः । नदी किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः । बन्धुनि किम् । गार्गीप्रियः । ३८४४ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ६।२।११०॥ निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा । प्रधौतपादः । निष्ठा किम् । प्रसेवकमुखः । उपसर्गपूर्वं किम् । शुष्कमुखः । ३८४५ उत्तरपदादिः ६।२।१११॥ उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् । आद्यधिकारस्तु 'प्रकृत्या भगालम्' (सू ३८७१) इत्यवधिकः । ३८४६ कर्णो वर्णलक्षणात् ६।२।११२॥ वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो बहुव्रीहौ । शुक्लकर्णः । शङ्कुकर्णः । कर्णः किम् । श्वेतपादः । । वर्णलक्षणात्किम् ।

शब्दः 'प्राणिनां कुपूर्वाणाम्' इत्याद्युदात्तः वृकस्येवोदरमस्य वृकोदरः । हर्यश्व इति । हरतेः 'सर्वधातुभ्यः–' इति इन् । आद्युदात्तो हरिशब्दः । हरिरश्वोऽस्य हर्यश्वः । यणि कृते 'उदात्तस्वरितयोः–' इति स्वरितः । महेषुरिति । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । 'वर्तमाने पृषन्महत्–' इत्यत्र तथा निपातनात् । तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धे सति स्वन्यार्थं आरम्भोऽपवादत्वादनेनैवान्तोदात्तत्वम् । उदाहरणं तु सुवर्णपुङ्खेषुरिति ज्ञेयम् । सुष्ठु वर्णो येषां ते सुवर्णाः 'नञ् सुभ्याम्–' इत्यन्तोदात्तम् । सुवर्णाः पुङ्खा येषां ते इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं पुनरिषुशब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदमन्तोदात्तम् । एकादेशस्तु 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ' इति पक्षे स्वरितः । घटोदर इति । घटशब्दः पचाद्यजन्तः । कटुशब्दात्संज्ञायां कन् । 'चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक् चाभ्यासस्य' इति पचाद्यजन्तो चलाचलशब्दः । अनुदर इत्यादि । अस्यावकाशः । घटोदरः । 'नञ्सुभ्याम्–' इत्यस्यावकाशः । अयशाः । सुयशाः । एवं स्थिते विप्रतिषेधः । नदी । 'बन्धुनी'ति शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति यञन्ताद्गर्गशब्दात् 'यञश्च' इति ङीप् । गार्गी । ञित्स्वरेणाद्युदात्तः । ब्रह्मबन्धुरिति । 'बृंहेर्नोऽच्च' इति नकारस्याऽकारादेशो मनिन्प्रत्ययश्चेति मनिन्नन्तो ब्रह्मशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । तदाह—ब्रह्मेत्यादि । गार्गीप्रिय इति । अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव । निष्ठोपसर्ग । उपसर्गपूर्वं निष्ठान्तं पूपद मन्तोदात्तम् । प्रधौतपाद इति । धावु गतिशुद्ध्योः क्तः 'च्छ्वोः शूठ्–' इत्यूठ् । 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः । प्रधौतशब्दो गतिस्वरेणाद्युदात्तः । प्रसेवकमुख इति । ण्वुलन्तः प्रसेवकशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लित्वान्मध्योदात्तः । शुष्कमुख इति । 'शुष्कधृष्टौ' इति शुष्कशब्दः आद्युदात्तः । उत्तरपदादिः । 'उत्तरपदे'ति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् । कर्णो ।

शोभनकर्णः । **३८४७ सञ्ज्ञौपम्ययोश्च ६।२।११३॥** कर्ण आद्युदात्तः । मणिकर्णः । औपम्ये गोकर्णः । **३८४८ कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ६।२।११४॥** संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ । शितिकण्ठः । काण्डपृष्ठः । सुग्रीवः । नाडीजङ्घः । औपम्ये । खरकण्ठः । गोपृष्ठः । अश्वग्रीवः । गोजङ्घः । **३८४९ शृङ्गमवस्थायां च ६।२।११५॥** शृङ्गशब्दोऽवस्थायां सञ्ज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ । उद्गतशृङ्गः । व्यङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था । सञ्ज्ञायाम् । शृष्यशृङ्गः । उपमायाम् । मेषशृङ्गः । अवस्थेति किम् । स्थूलशृङ्गः । **३८५० नञो जरमरमित्रमृताः ६।२।११६॥** नञः परा एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ । न मे जरा अजरम् । अमरम् । अमित्रमर्दय । अवो देवेष्वमृतम् । नञः किम् । ब्राह्मणमित्रः । ञेति किम् । अशत्रुः । **३८५१ सोर्मनसी अलोमोषसी ६।२।११७॥** सोः परं लोमोषसी वर्जयित्वा मन्नन्तमसन्तं चाऽऽद्युदात्तं स्यात् । 'नञ्सुभ्याम्' (सू. ३९०८) इत्यस्यापवादः । सुकर्माणः सुयुजः । स नो वक्ष-

---

आद्युदात्त इति । सिद्धार्थकथनमेतत् । उत्तरपदस्य कर्णशब्दस्याऽऽदिरुदात्त इत्यक्षरार्थः । एवं चाऽस्मिन्प्रकरणे कर्ण इत्यादौ षष्ठ्यर्थे प्रथमेति ज्ञेयम् । शङ्कुकर्ण इति । शङ्कुः कर्णो यस्येति विग्रहः । 'सप्तमीविशेषणे–' इति सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते 'गड्वादेः परा सप्तमी' इति परनिपातः । 'कर्णे लक्षणस्य—' इति दीर्घः । पशूनां विभागज्ञानार्थं शङ्कुप्रतिरूपकं कर्णादिषु यच्चिह्नं क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते पृथग्वर्णग्रहणात् । अन्यथा वर्णेनापि लक्ष्यमाणत्वादनर्थकं तत्स्यात् । श्वेतपाद इति । श्विता वर्णे, पचाद्यच् । शोभनकर्ण इति । शुभ शोभार्थे 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । संज्ञौपम्य । संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिस्तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात् । कण्ठपृष्ठ । कण्ठादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वम् । कण्ठादीन्युत्तरपदानि संज्ञौपम्ययोराद्युदात्तानि स्युर्बहुव्रीहौ । कण्ठपृष्ठौ 'स्वाङ्गशिटाम्' इत्याद्युदात्तौ । ग्रीवाजङ्घयोः स्वाङ्गत्वेऽप्यदन्तत्वाभावादन्तोदात्तत्वम् । सुग्रीव इत्यत्र परत्वात् 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । अस्य तु दशग्रीवादिरवकाशः । यदि तु नेष्यते तर्हि चकारोऽस्यैव विधेः समुच्चयार्थं इति व्याख्येयम् । नाडीजङ्घ इति । नाड्याकारे जङ्घे यस्य स नाडीजङ्घः । नञो जर । 'नञ्सुभ्याम्' इत्यस्याऽपवादः । जरणं जरः । 'ऋदोरप्' । मरणं मरः । न मरः, अमरः । अस्मादेव निपातनादप् । ञिमिदा स्नेहने 'अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः' । मृङो 'नपुंसके भावे क्तः' । सूत्रे तु शब्दपरत्वात्पुंस्त्वम् । ञेति किमिति । जरमरमित्रमृतग्रहणं किमर्थमित्यर्थः । अशत्रुरिति । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

दनिमानः सुब्रह्मा । शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । सुपेशसस्करति । सोः किम् । कृतकर्मा । मनसी किम् । सुराजा । अलोमोषसी किम् । सुलोमा । सूषाः । कपि तु परत्वात् 'कपि पूर्वम्' (सू ३९०७) इति भवति । सुकर्मकः । सुस्रोतस्का। **३८५२ क्रत्वादयश्च ६।२।११८॥** सोः परे आद्युदात्ताः स्युः । सात्राज्याय सुक्रतुः । सुप्रतीकः सुहव्यः । सुप्रतूर्तिमनेहसम् । **३८५३ आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि ६।२।११९॥** यदाद्युदात्तं द्व्यच् तत्सोरुत्तरं बहुव्रीहावाद्युदात्तम् । अधा स्वश्वाः । सुरथाँ आतिथिग्वे । नित्स्वरेणाश्वरथावाद्युदात्तौ । आद्युदात्तं किम् । या सुबाहुः । द्व्यच् किम् । सुगुरसत्सुहिरण्यः । हिरण्यशब्दस्त्र्यच् । **३८५४ वीरवीर्यौ च ६।२।१२०॥** सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ । सुवीरेण रयिणा । सुवीर्यस्य गोमतः । वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः । तत्र 'यतोऽनावः (सू ३७०१) इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वेणैव सिद्धं स्यात् । **३८५५ कूलतीरतूलमूलशालाऽक्षसममव्ययीभावे ६।२।१२१॥** उपकूलम् । उपतीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् । उपशालम् । उपाक्षम् । सुषमम् । निःष-

---

सोमेन । मन् च अस् च मनसी । सुकर्माण इत्यादि । यद्यपि आद्युदात्तं' द्व्यच्छन्दसि' इत्यनेन सिद्धमिदं, तथापि सुप्रथिमेत्यादि बह्वजर्थमच्छन्दोऽर्थं च सूत्रमिति बोध्यम् । सुप्रथिमेत्यत्र पृथोर्भाव इति पृथ्वादिभ्य इमनिच् । 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इति रादेशः । सुराजेति । राजशब्दः 'कनिन्युवृषि–' इति कनिन्प्रत्ययान्तः । लुनातेर्मनिन् लोम । उष दाहे । 'मिथुनेऽसि' रिति वर्तमाने उषः कित् । उषः । कपि त्विति । अस्यावकाशः सुकर्मा । 'कपि पूर्व'मित्यस्यावकाशः अपवरकः । एवं स्थिते विप्रतिषेधः । आद्युदात्तम् । नञ्सुभ्याम्' इत्यस्यापवादः । 'अशुप्रुषिलटिकणिखटि' इति क्वनतोऽश्वशब्दः–'हनिकुशिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्' इति क्थन्नन्तो रथशब्दस्तदाह—नित्स्वरेणेति । सुबाहुरिति । 'अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाध' इति कुप्रत्ययान्तो बाहुशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । सुहिरण्य इति । 'हर्यतेः कन्यन् हिर च' इति कन्यन्नन्तो हिरण्यशब्द आद्युदात्तस्त्र्यच् । वीरवीर्यौ । वीरविक्रान्तौ चुरादिस्तत्र पचाद्यचि वीरः । 'अचो यत्' वीरेषु साधुरिति प्राग्दीव्यतीयो वा यत् । वीर्यः । तत्रेत्यादि । कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह—तत्र हि सतीति । कूलतीर इति । एतान्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युरव्ययीभावे । सुषममित्यादौ 'सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः' इति षत्वम् । तस्या-

भम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते । कूलादिग्रहणं किम् । उपकुम्भम् । अव्ययीभावे किम् । परमकूलम् । **३८५६ कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ६।२।१२२॥** द्विकंसः । द्विमन्थः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् । द्विगौ किम् ? परमकंसः । **३८५७ तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ६।२।१२३॥** शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणशालम् । तत्पुरुषे किम् ? दृढशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । ब्राह्मणशाला । **३८५८ कन्था च ६।२।१२४॥** तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तम् । सौशमिकन्थम् । आह्वरकन्थम् । नपुंसके किम् । दाक्षिकन्था । **३८५९ आदिश्चिहणादीनाम् ६।२।१२५॥** कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः । चिहणकन्थम् । मन्दुरकन्थम् । आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम् । **३८६० चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ६।२।१२६॥** चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि । पुत्रचेलम् । नगरखेटम् । दधिकटुकम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा, व्याघ्रादित्वात्स-

ऽसिद्धत्वात्समशब्द एवायम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेत इति । तेनाऽव्ययीभावसंज्ञा । कंसमन्थ । एतान्युत्तरपदानि द्विगावाद्युदात्तानि स्युः । द्विकंस इति । द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीत इति तद्धितार्थे समासः । 'कंसाट्टिठन्' इति टिठन् तस्य 'अध्यर्धपूर्व' इति लुक् । द्विमन्थ इति । 'आर्हादगोपुच्छ' इत्यादिना ठक् । शेषं पूर्ववत् । द्विशूर्प इति । 'शूर्पादञन्यतरस्याम्' । द्विपाय्यमिति । 'पाय्यसान्नाय्य' इत्यादिना पाय्यशब्दः परिमाणवाची निपातितः । तत्र 'प्राग्वहतेष्ठक्' । द्विकाण्डमिति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्य 'प्रमाणे द्वयसच्' इति मात्रच्, 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् । ब्राह्मणशालमिति । 'विभाषा सेनासुराच्छाया' इति नपुंसकता । दृढशालमिति । बहुव्रीहिरयं । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति, पूर्वपदं च निष्ठान्तत्वादन्तोदात्तम् । ननु चात्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव न भविष्यति । सत्यम् । उत्तरार्थमावश्यकं तत्पुरुषग्रहणमिहैव क्रियते परिभाषाऽनाश्रयणाय । सौशमिकन्थमिति । शोभनः शमोऽस्य सुशमस्तस्यापत्यं सौशमिस्तस्य कन्था सौशमिकन्थम् । 'संज्ञायां कन्थोशीनरेषु' इति नपुंसकत्वम् । आह्वरकन्थमिति । आङ्पूर्वात् ह्वरतेः पचाद्यच्, आदिश्चिहणादीनाम् । चिनोतेः क्विप् । चित् । हन्तेः पचाद्यच् । हनः । 'चिहण' इति निपातनात्तलोपो णत्वं च । मद मद्य धारणे आभ्यां रः । निपातनाद्धस्य दत्वम् । मदुरः । आदिरिति वर्तमान इति । पूर्वत्र ह्यादिग्रहणमुत्तरपदाऽभिसम्बद्धम् । इह तु चिहणादीनां पूर्वपदानामाद्युदात्तत्वमिष्यते, तदर्थं पुनरादिग्रहणं कर्तव्यम् । पुत्रचेलमिति । चेलं वस्त्रं तद्रूपच्छमित्यर्थः । नगरखेटमिति । खेटमिति तृणनाम, तद्वद्दुर्बलम् । दधिकटुकमिति ।

मासः । गर्हायां किम् । परमचेलम् । **३८६१ चीरमुपमानम् ६।२।१२७॥** वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानं किम् । परमचीरम् । **३८६२ पललसूपशाकं मिश्रे ६।२।१२८॥** घृतपललम् । घृतसूपः । घृतशाकम् । 'भक्ष्येण मिश्रीकरणम्' (सू ६९७) इति समासः । मिश्रे किम् । परमपललम् । **३८६३ कूलसूदस्थलकर्षाः सञ्ज्ञायाम् ६।२।१२९॥** आद्युदात्तास्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डायनस्थलम् । दाक्षिकर्षः । ग्रामसंज्ञा एताः । संज्ञायां किम् । परमकूलम् । **३८६४ अकर्मधारये राज्यम् ६।२।१३०॥** कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् । अकेति किम् । परमराज्यम् । **चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन** (वा २८४७) कुचेलम् । कुराज्यम् । **३८६५ वर्ग्यादयश्च ६।२।१३१॥** अर्जुनवर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अकर्मधारय इत्येव । परमवर्ग्यः । वर्गादिर्दिगाद्यन्तर्गणः । **३८६६ पुत्रः पुम्भ्यः ६।२।१३२॥** पुमूशब्देभ्यः परः पुत्रशब्दः आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाशाकिपुत्रः । माहिषपुत्रः । पुत्रः किम् । कौनटिमातुलः । पुम्भ्यः किम् । दाक्षीपुत्रः । **३८६७ नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ६।२।१३३॥** एभ्यः पुत्रो नाऽऽद्युदात्तः । आख्याग्रहणात्पर्यायाणां, तद्विशेषाणां च ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्वि-

---

कदु गतस्वादु तद्वत् गतस्वादु । प्रजाकाण्डमिति । काण्डमिति शरनाम, । स यथा सत्वरपीडाकरः एवम्भूतम् । व्याघ्रादित्वात् समास इति । पुत्रश्चेलमिवेत्यादि विगृह्य व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादुपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । चीर । उपमानवाचिचीरशब्दे उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात्तत्पुरुषे । वस्त्रचीरमिति । पूर्ववद्व्याघ्रादिसमासः । पललसूप । पललादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युर्मिश्रे तत्पुरुषे । घृतपललमित्यादि । घृतेन मिश्रं पललमिति विग्रहः । पललं मांसम् । 'पललं क्रव्यमामिषम्' इत्यमरः । कूलसूद । एतान्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युः संज्ञायाम् । दाण्डायनस्थलमिति । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति स्थलीशब्दो गृह्यते । 'जानपदकुण्ड' इत्यनेन ङीप् । चेलराज्यादिस्वरादिति । आदिशब्देन वर्ग्यादिस्वरपरिग्रहः । चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशो भार्याचेलं ब्राह्मणराज्यम् । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना विहितस्याऽव्ययस्वरस्यावकाशो निष्कौशाम्बिः । कुचेलं कुराज्यमित्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः । वर्ग्या । वर्ग्यादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युरकर्मधारये तत्पुरुषे । ये दिगादिषु वर्गादयः पठ्यन्ते त एवेह यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादयो गृह्यन्ते वर्ग्यादिपाठाऽभावात्तदाह-वर्गादिर्दिगाद्यन्तर्गण इति । कौनटिमातुल इति । कुनटस्यापत्यं कौनटिः तस्य मातुलः । आख्याग्रहणादिति । आख्याग्रहणमाचार्यादिभिः प्रत्येकं

कपुत्रः। याजकपुत्रः। होतुःपुत्रः। संयुक्ताः सम्बन्धिनः। श्यालपुत्रः। ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवाः। ज्ञातिपुत्रः। भ्रातुष्पुत्रः। **३८६८ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ६।२।१३४॥** एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात्पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे। मुद्गचूर्णम्। अप्रेति किम्। मत्स्यचूर्णम्। **३८६९ षट् च काण्डादीनि ६।२।१३५॥** अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि। दर्भकाण्डम्। दर्भचीरम्। तिलपललम्। मुद्गसूपः। मूलकशाकम्। नदीकूलम्। षट् किम्। राजसूदः। अप्रेति किम्। दत्तकाण्डम्। **३८७० कुण्डं वनम् ६।२।१३६॥** कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे। दर्भकुण्डम्। कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये। वने किम्। मृत्कुण्डम्। **३८७१ प्रकृत्या भगालम् ६।२।१३७॥** भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुषे प्रकृत्या। कुम्भीभगालम्। कुम्भीनदालम्। कुम्भीपालम्। मध्योदात्ता एते। प्रकृत्येत्यधिकृतम्। 'अन्तः' (सू ३८७७) इति यावत्। **३८७२ शितेर्नित्याऽबह्वज्बहुव्रीहावभसत् ६।२।१३८॥** शितेः परं नित्याऽबह्वच्कं प्रकृत्या। शितिपादः। शित्यंसः। पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। अंसशब्दः प्रत्ययस्य नित्त्वात्। शितेः किम्। दर्शनीयपादः। अभसत्किम्। शितिभसत्। शितिराद्युदात्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयं योगः। **३८७३ गतिकारकोपपदात्कृत् ६।२।१३९॥** एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे। प्रकारकः। प्रहरणम्।

सम्बध्यते। होतुःपुत्र इति। 'ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः' इति षष्ठ्या अलुक्। भ्रातुष्पुत्र इति। कस्कादिपाठात्षत्वम्। मुद्गचूर्णमिति। चूर्ण सङ्कोचे पचाद्यच्। षट् च अप्राणिभ्यः परा या षष्ठी तदन्तात्पराणि षट् काण्डादीन्याद्युदात्तानि स्युः। 'चेलखेटकटुककाण्ड'मिति काण्डशब्दादारभ्य 'कूलसूदस्थलकर्षाः सञ्ज्ञाया'मिति कूलान्तानि, काण्ड चीर पलल सूप शाक कूल एतानि काण्डादीनि, तत्र काण्डं 'गर्हाया'मित्युक्तमगर्हायामपि भवतीति। 'चीरमुपमान'मित्युक्तमनुपमानेऽपि भवति। 'पललसूपशाकं मिश्रे'इत्युक्तममिश्रेऽपि भवति। 'कूलं संज्ञाया'मित्युक्तमसंज्ञायामपि भवति अप्रेति किमिति। 'अप्राणिषष्ठ्या' इति किमर्थमित्यर्थः। मृत्कुण्डमिति। मृद्भाजनविशेष इत्यर्थः। प्रकृत्या। भगालमित्यर्थग्रहणं तदाह—भगालवाचीति। अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। मध्योदात्ता एते इति। 'लघावन्ते द्वयोश्च' इति सूत्रात्। शितेः। शितेः परं नित्याऽबह्वच्कं भसत्शब्दवर्जितं बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरं स्यात्। अंसशब्द इति। 'अमेः सन्' अंसः। दर्शनीयपाद इति। 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। दर्शनीयशब्दोऽनीयर्प्रत्ययान्तः। 'उपोत्तमं रिति' इत्युपोत्तमोदात्तः। शितिराद्युदात्त इति 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' इति सूत्रेण। गतिका। 'शितेर्नित्याबह्वच्' इत्यत्र बहुव्रीहिग्रहणं नानुवर्ततेऽस्वरितत्वात्। किं तु 'तत्पुरुषे शालायाम्' इत्यतो व्यवहि

शोणा धृष्णू नृवाहसा। इध्मप्रव्रश्चनः। उपपदात्। उच्चैःकारम्। ईषत्करः। गतीति किम्। देवस्य कारकः। शेषलक्षणा षष्ठी। कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थम्। अपचतितरामित्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृते आम्। तत्र सतिशिष्टत्वादाम्स्वरो भवतीत्येके। 'अपचतितदेश्यार्थं तु कृद्ग्रहण'मित्यन्ये। **३८७४ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्**

त्रमपि तत्पुरुषग्रहणमनुवर्तते। तदाह—तत्पुरुषे इति। प्रकारक इति। 'कुगति' इति समासः लित्स्वरेण पूर्वपदमाद्युदात्तम्। नृवाहसेति। नॄन्वहतीति विग्रहः। 'वसेः णित्' इत्यतो णिदित्यनुवृत्तेरसुनो णित्त्वादुपधावृद्धिः। नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम्। इध्मप्रव्रश्चन इति। प्रवृश्च्यते येनेति करणे ल्युट्। कर्मषष्ठ्यन्तेन इध्मशब्देन समासः। अत्र गतिप्रयुक्ते कृत्स्वरे कृते कारकप्रयुक्तः कृत्स्वरः। उच्चैःकारमिति। 'अव्ययेऽयथाभिप्रेता' इति णमुल्। तत्र हि उच्चैरित्युपपदम्। ईषत्कर इति। 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्रा—' इति खल्। उभयथाऽपि लित्स्वरः। शेषलक्षणा षष्ठीति। न कर्मलक्षणा। तथा सति कारकमेव देवदत्तः स्यात्। 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति समासप्रतिषेधश्च स्यात्। अथ कृद्ग्रहणं किमर्थम्। निर्गतः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिरित्यत्र मा भूत्। नैतदस्ति। 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः' भवन्ति। नच कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः, कारकं च क्रियायामेव सम्भवति। उपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यते। तदेवं गत्यादिभिरपि क्रियावाच्युत्तरपदमाक्षिप्यते, धातोश्च क्रियावाचित्वं, तस्माच्च द्वये प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च। तत्र तिङन्तेन समासाभावात्कृदन्तमेव सम्भवति। अनुव्यचलदित्यत्र तु न गतित्वनिबन्धनः समासः, किं तर्हि सुबन्तेन योगविभागात्समासः। तस्मात्क्वार्थः कृद्ग्रहणे-नेत्यत आह—कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति। य एवं प्रतिपत्तुमसमर्थस्तं प्रति विस्पष्टार्थं क्रियत इत्यर्थः। ननु विस्पष्टार्थमपि क्रियमाणे कृद्ग्रहणे आमन्ते न प्राप्नोति, अपचतितरामिति। ततश्च समासस्वरं बाधित्वाऽव्ययस्वर एव स्यादत आह—अपचतितरामित्यादि। इत्येक इत्यस्य 'कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थ'मित्यादिना ग्रन्थेन सम्बन्धः। तदयमर्थः—कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम्। आमन्ते च दोषाऽभाव इति केचिदाचार्या व्याचक्षते इति। अपचतिदेश्यार्थं त्विति। आदिशब्देन अपचतिकल्पं अपचतिदेशीयः अपचतिरूपमित्येतेषां त्रयाणां ग्रहणम्। अपचतिदेश्यादौ अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तम्। अयमभिप्रायः—न विस्पष्टार्थं कृद्ग्रहणम्, अपि तु अपचतिदेश्यादौ यत्र सतिशिष्टं स्वरान्तरं नास्ति, तत्रापि स्वरो मा भूदव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव यथा स्यादित्येवं सप्रयोजनमाहुः। अत्र हरदत्तः—इदं तु वक्तव्यम्। अपचतितरामित्यादौ तरबन्तेन समासे पश्चादाम् भवन्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया पचतितरशब्दस्यैव घान्तत्वात्तत एव स्यात्। तत्र को दोषः सोपसर्गस्य घान्तस्यैकपद्याभावादाम्। अपचतितरां देवदत्तेत्यादावाम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इत्येष विधिर्न स्यात्, शेषनिघातश्च

६।२।१४०॥ एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या। वनस्पतिं वन आ। बृहस्पतिं यः। बृहच्छब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते। हर्षया शचीपतिम्। शार्ङ्गरवादित्वादाद्युदात्तः शचीशब्दः। शचीभिर्न इति दर्शनात्। तनूनपादुच्यते। नराशंसं वाजिनम्। निपातनाद्दीर्घः। शुनःशेपम्। **३८७५ देवताद्वन्द्वे च ६।२।१४१॥** उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः। आ य इन्द्रावरुणौ। इन्द्राबृहस्पती वयम्। देवता किम्। प्लक्षन्यग्रोधौ। द्वन्द्वे किम्। अग्निष्टोमः। **३८७६ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ६।२।१४२॥** पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न। इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणः। अपृथिव्यादौ किम्। द्यावापृथिवी जनयन्। आद्युदात्तो द्यावा निपात्यते। 'पृथिवीत्यन्तोदात्तः'। सोमारुद्रौ। 'रोदेर्णिलुक्च' इति रगन्तो रुद्रशब्दः। इन्द्रापूषणौ। 'श्वन्नुक्षन्पूषन्' इति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते। शुक्रामन्थिनौ। मन्थिन्निन्नन्तत्वादन्तोदात्तः। उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्यु-

---

प्रशब्दस्य न स्यात्क्लिष्टपदत्वात्। तस्मात्प्रशब्दस्याऽऽमन्तेन समासोऽङ्गीकर्तव्यो न तरबन्तेन। तत्र समासत्वात्समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे विभक्तावैकपद्यं भवति, स्वरे तु दोषप्रसङ्गात्कृद्ग्रहणमपि वक्तव्यमिति भाष्ये स्थितम्। प्रपचतिदेश्यादौ का गतिरिति न विद्मः। उभे। वनस्पतिमिति। वनशब्दो 'नब्विषयस्याऽनिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः। पतिशब्दोऽपि 'पातेर्डतिः' इति डतिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेण। पारस्करादित्वात्सुट्। बृहस्पतिमिति। 'वर्तमाने पृषन्महद्–' इति अतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोऽप्यत्राद्युदात्तो निपात्यते। 'तद्बृहतोः करपत्योः–' इति सुट्तलोपौ। शार्ङ्गरवादित्वादाद्युदात्त इति। शार्ङ्गरवादित्वात् ङीनि कृते नित्त्वादाद्युदात्तत्वमित्यर्थः। शचीपतिरिति। एते षष्ठीसमासाः। तनूनपादिति। 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' इति ऊप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोऽपि तनूशब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते। न पातयतीति नपात्। 'नभ्राण्नपान्नवेदा–' इति सूत्रे आद्युदात्तो नपाच्छब्दो निपात्यते। तन्वाः नपादिति विग्रहः। नराशंसमिति। नरा एनं शंसन्तीत्यर्थः। नृ नये 'ऋदोरप्' शंसेः कर्मणि घञ् द्वावप्याद्युदात्तौ। 'अन्येषामपि–' इति दीर्घः। शुनःशेपमिति। शुन इव शेपोऽस्येति बहुव्रीहिः। 'शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः' (सञ्ज्ञायाम्) इत्यलुक् षष्ठ्याः। श्वन्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेण, शेपशब्दः 'स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्' इत्याद्युदात्तौ। इन्द्रावरुणाविति। इन्द्रशब्दः 'ऋज्रेन्द्राग्र–' इति रगन्तः, वरुणशब्दः 'कॄवृदारिभ्य उनन्' इत्युननन्तः। उभौ आद्युदात्तौ। 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्याऽऽनङ्। इन्द्राबृहस्पती इति। बृहस्पति-

'प्राचां क्रीडा[illegible]

त्तरपदविशेषणं यथा स्यात्; द्वन्द्वविशेषणं मा भूत्। अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम्। ३८७७ अन्तः ६।२।१४३॥ अधिकारोऽयम्। **३८७८ थाऽथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ६।२।१४४॥** थ अथ घञ् क्त अच् अप् इत्र क एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तः। प्रभृथस्यायोः। आवसथः। घञ्, प्रभेदः। क्तः। धर्ता वज्री पुरुष्टुतः। पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः। अच्। प्रक्षयः। अप्। प्रलवः। इत्र। प्रलवित्रम्। क। गोवृषः। मूलविभुजादित्वात्कः। गतिकारकोपपदादित्येव, सुस्तुतं भवता। **३८७९ सूपमानात्क्तः ६।२।१४५॥** सोरुपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम्। ऋतस्य योनौ सुकृतस्य। शशप्लुतः। **३८८० सञ्ज्ञायामनाचितादीनाम् ६।२।१४६॥** ग-

---

शब्दौ वाचस्पत्यादित्वात् द्वावाद्युदात्तौ तेनेन्द्राबृहस्पतीइत्यत्र त्रय आद्युदात्ताः। अग्निष्टोम इति। 'अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः' इति षत्वम्। इन्द्राग्निभ्यामिति। अग्निशब्दः 'अङ्गेर्नलोपश्च' इति निप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः। पृथिवीत्यन्तोदात्त इति। ङीप्प्रत्ययान्तत्वात्। सोमारुद्राविति। 'अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षि' इति मन्नन्तत्वादाद्युदात्तः सोमशब्दः। उत्तरपदग्रहणमित्यादि। अन्यथाऽस्मिन् प्रकरणे द्वन्द्वः सप्तम्या निर्दिष्टः, नोत्तरपदं, तत्रानुदात्तादाविति सप्तम्यन्तं द्वन्द्वस्य विशेषणं स्यात्। ततश्चन्द्रासूर्यावित्यादौ प्रतिषेधः स्यात्। चन्द्रशब्दो रगन्तत्वादन्तोदात्तः। सूर्यशब्दः 'राजसूयसूर्य-' इति यदन्तत्वात् 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः। उत्तरपदग्रहणे तस्यैव सप्तम्यन्तस्याऽनुदात्तादावित्येतद्विशेषणं भवति। अनुदात्तादाविति। विधिप्रतिषेधयोरित्यादि। अन्यथा विधिप्रतिषेधयोः समानविषयत्वाद्विकल्पः प्रसज्येत। इह पृथिव्यादिप्रतिषेधो ज्ञापयति 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदि'ति। तेन 'अग्निमीळे' इत्यादौ स्वरितः सिध्यति। थाऽथ। प्रभृथस्येति। 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्' 'अवे भृञः' इति क्थन्। नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते—आवसथ इति। 'उपसर्गे वसेः' इत्यथप्रत्ययान्तः। पुरुष्टुत इति। कर्मणि क्तः। पुरुष्विति। तृतीया तत्पुरुषे तु 'तृतीया कर्मणि' इति सूत्रेण कर्मणि क्तान्ते उत्तरपदे तृतीयान्तस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यादिति भावः। प्रक्षय इति। 'एरच्'। न च क्षयशब्दस्याऽच्प्रत्ययान्तत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवाऽन्तोदात्तत्वं सिद्धमिति वाच्यम्। 'क्षयो निवासे' इति क्षयशब्दस्याद्युदात्तत्वात्। प्रलव इति। 'ऋदोरप्'। प्रलवित्रमिति। 'अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः'। गोवृष इति। गां वर्षति इति विग्रहः। वृषु सेचने 'वृषादीनां च' इत्याद्युदात्तोऽयम्। सुस्तुतमिति। 'सुः पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीयः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव। सूप। सुकृतस्येति।

तिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन्वर्जयित्वा । उपहूतः शाकल्यः । परिजग्धः कौण्डिन्यः । अनेति किम् । आचितम् । आस्थापितम् । **३८८१ प्रवृद्धादीनां च ६।२।१४७॥** एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् । प्रवृद्धः । प्रयुतः । असञ्ज्ञार्थोऽयमारम्भः । आकृतिगणोऽयम् । **३८८२ कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाऽऽशिषि ६।२।१४८॥** सञ्ज्ञायामन्त उदात्तः । देवदत्तः । विष्णुश्रुतः । कारकात्किम् । सम्भूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोः किम् । देवपालितः । अस्मान्नियमादत्र 'सञ्ज्ञायामना' (सू ३८८०) इति न । 'तृतीया कर्मणि' (सू ३७८२) इति तु भवति । एव किम् । कारकावधारणं यथा स्यात् दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति । संश्रुतः । आशिषि किम् । देवैः खाता देवखाता । आशिष्येवेत्येवमत्रेष्टो नियमः । तेनाऽनाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न, शङ्खविशेषस्य सञ्ज्ञेयम् । 'तृतीया कर्मणि' (सू ३७८२) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति । **३८८३ इत्थम्भूतेन कृतमिति च ६।२।१४९॥** 'इत्थम्भूतेन कृत' मित्येतस्मिन्नर्थे यः समासस्तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् ।

'गतिरनन्तरः' इति प्राप्ते । शशप्लुतमिति । शश इव प्लुतमिति विग्रहः । 'तृतीया कर्मणि' इति प्राप्तम् । उपहूत इति । 'ह्वेञो लिट्यभ्यासस्य' यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । परिजग्ध इति । अदो जग्धादेशः । उभयत्र 'गतिरनन्तरः' इति प्राप्तम् । अनेति किमिति । अनाचितादीनामिति किमर्थमित्यर्थः । आचितमित्यादि । चिञ् चयने । ष्ठा गतिनिवृत्तौ, णिजन्तः । आभ्यां कर्तरि क्तः । प्रवृद्धः प्रयुत इति । वृधु वृद्धौ । यु मिश्रणे । असंज्ञार्थोऽयमारम्भ इति । संज्ञायां तु 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' इत्येव सिद्धम् । कारकाद्दत्त । तत्पुरुषे संज्ञायामाशिषि कारकात्परयोर्दत्तश्रुतयोरेव क्तान्तयोरन्त उदात्तः स्यात् । 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' इत्यनेन विहितमन्तोदात्तत्वमनेन नियम्यते । देवदत्त इत्यादि । देवा एनं देयासुरित्येवं प्रार्थितैर्देवैर्दत्तो देवदत्तः। 'आशिषि लिङ्लोटौ' इति वर्तमाने 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तः । 'दो दद्घोः' इति ददादेशः । विष्णुरेनं श्रूयादित्येव प्रार्थिते विष्णुना श्रुतो विष्णुश्रुतः । क्तप्रत्ययः पूर्ववत् । सम्भूतो रामायण इति । कारकादित्यनुच्यमाने गतिकारकोपपदादिति त्रितयाधिकाराद्यथा कारकान्नियमो भवति, तथैव गतेरपि स्यात् । एव किमिति । सिद्धेऽधिकारे आरभ्यमाणोऽन्तरेणाप्येवकारं नियमार्थो भविष्यतीति प्रश्नः । कारकावधारणमित्यादि । असति ह्येवकारे विपरीतनियमोऽपि स्यात् 'कारकादेव दत्तश्रुतयो'रिति एवं चाकारकाद्दत्तश्रुतयोर्न स्यात् इष्यते च, तथा कारकान्याऽनियतत्वाद्देवपालित इत्यादावन्तोदात्तः । अतः कारकावधारणं यथा स्याद्दत्तश्रुतावधारणं मा भूदित्येवमर्थमेवकारग्रहणमित्यर्थः। देवखातेति । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । इत्थम् । इत्थम्भूतेन कृतमित्येत-

सुप्तप्रलपितम्। प्रमत्तगीतम्। कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्नाऽभूतप्रादुर्भाव एव। तेन प्रलपितायपि कृतं भवति। 'तृतीया कर्मणि' (सू ३७८२) इत्यस्यापवादः। **३८८४ अनो भावकर्मवचनः ६।२।१५०॥** कारकात्परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं, कर्मवचनं चान्तोदात्तम्। पयःपानं सुखम्। राजभोजनाः शालयः। अनः किम्। हस्ताऽऽदायः। भेति किम्। दन्तधावनम्। करणे ल्युट्। कारकात्किम्। निदर्शनम्। **३८८५ मन्क्तिन्व्याख्यानशयनाऽऽसनस्थानयाजकादिक्रीताः ६।२।१५१॥** कारकात्पराणि एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे। कृत्स्वराऽपवादः। रथवर्त्म। पाणिनिकृतिः। छन्दोव्याख्यानम्। राजशयनम्। राजाऽऽसनम्। अश्वस्थानम्। ब्राह्मणयाजकः। गोक्रीतः। कारकात्किम्। प्रभृतौ सङ्गतिम्। अत्र 'तादौ च निति' (सू ३७८४) इति स्वरः। **३८८६ सप्तम्याः पुण्यम् ६।२।१५२॥** अन्तोदात्तम्। अध्ययनपुण्यम्। तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्राप्तम्। सप्तम्याः किम्। वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम्। **३८८७ ऊनाऽर्थकलहं तृतीयायाः ६।२।१५३॥** माषोनम्। माषविकलम्। वाक्कलहः। तृती-

---

स्मिन्नर्थे इति। इत्थं प्रकारमापन्न इत्थम्भूतस्तेन कृतमित्यर्थः। सुप्तप्रलपितमित्यादि। कथमेतान्युदाहरणानि यावता कृतमित्युच्यते। न च प्रलपितादीनि कृतानि। अभूतप्रादुर्भाव एव हि करोतिर्वर्तते ततश्च सुप्तकृतं सुप्तभाषितम् उन्मत्तभाषितमित्यादिक्रमेणैवोदाहर्तव्यमित्यत आह—कृतमितीति। कृतिसामान्ये करोतिर्वर्तते इति। ततश्च 'यथा क्रियावचनो धातुः क्रियायां क्रियार्थायामित्यादौ विशेषाणामपि ग्रहणं भवति तद्वदत्रापि। ननु सुप्तप्रलपितमित्यादौ कारकादिति योगविभागेनैव सिद्धमित्याशङ्क्याह—तृतीयेति। तस्य तु योगविभागो न बाधकः तस्य निर्विषयत्वं स्यात्। अभूतप्रादुर्भाव इति। अभूतप्रादुर्भावो निष्पादनम्। अनो। 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इत्यस्यापवादः। पयःपानमिति। 'कर्मणि च येन—' इति कर्मण्युपपदे भावे ल्युट्। उपपदसमासः। राजभोजना इति। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् कर्तरि षष्ठीसमासः। मन् क्तिन्। कृत्स्वरापवादः। क्रीते तु 'तृतीयाकर्मणो'रित्यस्य। रथवर्त्मेति। वृतेरधिकरणे मनिन् कर्तरि षष्ठ्या समासः। पाणिनिकृतिरिति। कर्मणि क्तिन्। पूर्ववत्समासः। छन्दोव्याख्यानमिति। व्याख्यानमिति करणे ल्युट्। शयनासनस्थानेष्वधिकरणे ल्युट्। ब्राह्मणयाजक इति। 'याजकादिभिश्च' इति सूत्रे षष्ठीसमासार्थं ये याजकादयस्त एव गृह्यन्ते। प्रभृतौ सङ्गतिमिति। 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति। सप्तम्या। सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात्तत्पुरुषे। अध्ययनपुण्यमिति। अध्ययने पुण्यमिति विग्रहः। सप्तमीति योगविभागात्समासः। ऊनार्थ। तृतीयान्तात्पराणि ऊनार्थानि कलहश्च एतान्युत्तरपदा-

यापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम्। अत्र केचिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति। धान्यार्थः। ऊनशब्देन त्वर्थनिर्देशाऽर्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम्। **३८८८ मिश्रं चाऽनुपसर्गमसन्धौ ६।२।१५४॥** पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः। तिलमिश्राः। सर्पिर्मिश्राः। मिश्रं किम्। गुडधानाः। अनुपसर्गं किम्। तिलसम्मिश्राः। मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव ज्ञापकम्। असन्धौ किम्। ब्राह्मणमिश्रो राजा। ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्यमापन्नः। **३८८९ नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहिताऽलमर्थास्तद्धिताः ६।२।१५५॥** सम्पाद्याद्यर्थतद्धितान्ता नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परेऽन्तोदात्ताः। कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कार्णवेष्टकिकम्। न कार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकिकम्। छेदमर्हति छैदिकः। न छैदिकोऽच्छैदिकः। न वत्सेभ्यो हितोऽवत्सीयः। न सन्तापाय प्रभवति असान्तापिकः। नञः किम्। गर्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः। विगार्दभरथिकः। गुणप्रतिषेधे किम्। गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः। गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं

न्यन्तोदात्तानि स्युः। उदाहरणेषु 'पूर्वसदृश—' इत्यादिना तृतीयासमासः। केचिदित्यादि। नन्वेवमूनशब्दस्यापि स्वरूपस्य ग्रहणं प्रसज्येत। ततश्च तदर्थानामन्येषां ग्रहणं न स्यादत आह—ऊनशब्देन त्विति। अर्थनिर्देशार्थत्वं तु व्याख्यानादवसेयम्। मिश्रं चा। तृतीयान्तात्परमनुपसर्गं मिश्रमन्तोदात्तं स्यादसन्धौ। अयमपि 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ—' इत्यस्यापवादः। पणबन्धेनैकार्थ्यमिति। पणबन्धः परिभाषणम्। 'यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि भवतः करिष्यामी'त्येवंरूपम्। तिलमिश्रा इति। 'पूर्वसदृशसमोनार्थ' इति समासः। गुडधाना इति। 'भक्ष्येण मिश्री—' इति समासः। तिलसम्मिश्रा इति। कथं पुनर्मिश्रशब्दस्य विधीयमानं सोपसर्गेण लभ्यतेऽत आह—मिश्रग्रहणेत्यादि। तेन 'मिश्रश्लक्ष्णै'रिति विधीयमानः समासः सोपसर्गेणापि सिद्धः। ब्राह्मणमिश्र इति। 'यदि मे भवतः कार्यं कुर्युस्तदाहं भवतामुपकारं करिष्यामी'त्येवंरूपेण पणबन्धेन कृत्वा ब्राह्मणैः सह मिलित इत्यर्थः। अपरे तु स्वरूपभेदग्रहणं सन्धिः। 'ब्राह्मणमिश्र' इत्यत्र ब्राह्मणैरेकीभावेऽपि राजा स्वस्वरूपेण गृह्यते। 'गुडमिश्र' इत्यत्र गुडेनैकीभूतस्य स्वरूपभेदो न गृह्यत इत्याहुः। नञो गुण। कार्णवेष्टकिकमिति। 'सम्पादिनि' इति प्राग्वतेष्ठञ्। छैदिक इति। 'छेदादिभ्यो नित्यम्' इति ठक्। वत्सीय इति। 'तस्मै हितम्' इति छः। सान्तापिक इति। 'तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः' इति ठञ्। नञः किमिति। प्रतिषेधे प्रायेण नञ एव वृत्तिदर्शनात्प्रश्नः। विगार्दभरथिक इति। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवाऽत्र भवति। गार्दभरथिकादन्य इति। उदाहरणादस्य विशेषं दर्शयितुं 'गुणप्रतिषेध' इति सूत्रावयवं व्याचष्टे—गुण इति। तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तमिति। तद्धितार्थः सम्पाद्यादि तस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तम्।

सम्पादित्वादुच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्राऽयं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न सम्पादि मुखमिति । सम्पेति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयः । न पाणिनीयः अपाणिनीयः । तद्धिताः किम् । वोढुमर्हति वोढा । न वोढाऽवोढा । ३८९० **ययतोश्चाऽतदर्थे ६।२।१५६॥** ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयात्परस्यान्त उदात्तः स्यात् । पाशानां समूहः पाश्या । न पाश्या अपाश्या । अदन्त्यम् । अतदर्थे किम् । अपाद्यम् । तद्धितः किम् । अदेयम् । गुणप्रतिषेधे किम् । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्ये'ति । नेह । अवामदेव्यम् । ३८९१ **अच्कावशक्तौ ६।२।१५७॥** अजन्तं कान्तं च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् । अपचः । पक्तुं न शक्तः । अविलिखः । अशक्तौ किम् । अपचो दीक्षितः । गुणप्रतिषेधे इत्येव । अन्योऽयं पचादपचः । ३८९२ **आक्रोशे च ६।२।१५८॥** नञः परावच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे । अपचो जाल्मः । पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्रोश्यते । अविक्षिपः । ३८९३ **संज्ञायाम् ६।२।१५९॥** नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे । अदेवदत्तः । ३८९४ **कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च ६।२।१६०॥** नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः । उक् । अनागामुकः । इष्णुच् । अनलङ्करिष्णुः । इष्णुज्ग्रहणे खिष्णुचो द्व्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात् । अनाढ्यं भविष्णुः ।

सम्पादित्वादिति । मादिशब्देन तदर्हत्वादेर्ग्रहणं स गुण इत्युच्यते । उक्तं हि—'संसर्गिभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते । गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे उदाहृतम्' इति । वोढेति । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति तृच् । धत्वढत्वष्टुत्वढलोपेषु 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योत्वम् । पाश्येति । समूहे 'पाशादिभ्यो यः' । अदन्त्यमिति । 'शरीरावयवाच्च' इति यत् । अपाद्यमिति । 'पादार्घाभ्यां च' इति यत् । अदेयमिति । डुदाञ् दाने अर्हार्थे 'अचो यत्' । 'ईद्यति' इतीत्वे गुणः । अवामदेव्यमिति । वामदेवेन दृष्टमित्यर्थे 'वामदेवाड् ड्यड्ड्यौ' इति ड्यः । अपच इति । पचाद्यच् । अविलिख इति । 'इगुपध—' इति कः । 'कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च' इति वक्ष्यमाणैः कृत्योकेष्णुभिः साहचर्यादच्कयोः कृतोरिह ग्रहणं तेन कृद्ग्रहणपरिभाषया विलिखशब्दस्य कान्तत्वम् । अपचो दीक्षित इति । दीक्षितः शास्त्रविरोधान्न पचति, न त्वशक्तत्वेन । अपचो जाल्म इति । प ुं शक्तोऽपि पक्तुमयं न शक्नोतीत्यनेन प्रकारेण क्षिप्यते । तदाह—पक्तुमित्यादि । अदेवदत्त इति । देवदत्तः सन्यस्तत्कर्म न करोति स एवमाक्षिप्यते । अनागामुक इति । 'लषपतपद–' इत्युकञ् । अनलङ्करिष्णुरिति । 'अलङ्कृञ्–' इतीष्णुच् । इकारादेर्विधानसामर्थ्यादिति । भवतेरुदात्तत्वात्ततः परस्य खिष्णुव इटैवेकारादित्वे सिद्धे इकारादेर्वि-

चार्वादिः । अचारुः । असाधुः । (ग) राजाह्नोश्छन्दसि । अराजा । अनहः । भाषायां नञः स्वर एव । ३८६५ विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु ६।२।१६१॥ तृन् । अकर्ता । अन्न । अनन्नम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि । पक्षे अव्ययस्वरः । ३८६६ बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ६।२।१६२॥ एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः । इदं प्रथमं यस्य स इदंप्रथमः । एतद्द्वितीयः । तत्पञ्चमः । बहुव्रीहौ किम् । अनेन प्रथमं इदंप्रथमः । 'तृतीया' (सू ६९२) इति योगविभागात्समासः । इदमेतत्तद्भ्यः किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोः किम् । तानि बहून्यस्य तद्बहुः । क्रियागणने किम् । अयं प्रथमः प्रधानं येषां ते इदंप्रथमाः । द्रव्यगणनमिदम् । गणने किम् । अयं प्रथमो येषां ते इदंप्रथमाः । इदंप्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यित्वात्कपि पूर्वमन्तोदात्तम् । इदं प्रथमकः । बहुव्रीहावित्यधिकारो 'बनं समासे' (सू ३९१२) इत्यतः प्राग्बोध्यः । ३८६७ संख्यायाः स्तनः ६।२।१६३॥ बहुव्रीहावन्तोदात्तः । द्विस्तना । चतुःस्तना । संख्यायाः किम् । दर्शनीयस्तना । स्तनः किम् । द्विशिराः । ३८६८ विभाषा छन्दसि ६।२।१६४॥ द्विस्तनां करोति । ३८६९

धानमिह सामान्यग्रहणा मेवेति भावः । अनादयम्भविष्णुरिति । 'भुवः खिष्णुच्खुकञौ' इति खिष्णुच् । अचारुरिति । 'इसनि-' इति चरेरुण् । असाधुरिति । साध्नोतः 'कृवापाजि—' इत्युण् । राजाह्नोः । चार्वाद्यन्तर्गणसूत्रम् । नञः परयोरेतयोश्छन्दस्यन्तोदात्तत्वम् । अराजेति । 'नञस्तत्पुरुषात्' इति समासान्तनिषेधः । विभाषा तृन् । नञ उत्तरपदान्येतान्यन्तोदात्तानि स्युस्तत्पुरुषे । बहुव्रीहाविदम् । एभ्य इत्यादि । इदमेतत्तद्भ्यः अनयोः प्रथमपूरणयोः । इदं प्रथमं यस्येति । निगमनं, भोजनं वा । अनेन प्रथम इदम्प्रथम इति । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । यत्प्रथम इति । यत्प्रथमं गमनं यस्य स यत्प्रथमः । इदम्प्रधाना इत्यर्थ इति । अनेन प्रधानवचनः प्रथमशब्दो न त्वेकत्वसंख्यावचन इति दर्शितम् । तेनाऽत्र गणनाऽभाव उक्तः । उत्तरपदस्येत्यादि । इह समासस्येति प्रकृतम् । 'उत्तरपदादिः'रित्यतः प्रभृति उत्तरपदस्येति च तन्त्रम् । गृह्योत्तरपदं कार्यित्वेनाश्रीयते; तेन यदा कबुत्पद्यते; तदा कपि परतो यत्पूर्वं प्रथमेति तदन्तोदात्तं भवति न तु कबन्तम् । कप्प्रत्ययो हि समासस्यैवाऽन्तो नोत्तरपदस्य । 'उत्तरपदावयवाः समासान्ताः' इति पक्षेऽपि 'प्रथमपूरणयो'रिति विशिष्टरूपग्रहणात् । कपस्तत्रानन्तर्भावादुपात्तयोरेव स्वरः । संख्यायाः । संख्यायाः परः स्तनशब्दोऽन्तोदात्तः स्यात् । दर्शनीयस्तनेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दर्शनीयशब्दोऽनीयर्प्रत्ययान्तो रित्स्वरः । विभाषा । पूर्वसूत्रोक्तं छन्दसि वा स्यात् । द्विस्तनामिति । अन्तोदात्तत्वम् । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति ङीष् । चतुःस्तनेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण 'चते-

संज्ञायां मित्राजिनयोः ६।२।१६५॥ देवमित्रः । कृष्णाजिनम् । संज्ञायां किम् । प्रियमित्रः । **ऋषिप्रतिषेधो मित्रे (वा० ३८५७)** । विश्वामित्र ऋषिः । **३९०० व्यवायिनोऽन्तरम् ६।२।१६६॥** व्यवधानवाचकात्परमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । व्यवायिनः किम् । आत्मान्तरः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः । **३९०१ मुखं स्वाङ्गम् ६।२।१६७॥** गौरमुखः । स्वाङ्गं किम् । दीर्घमुखा शाला । **३९०२ नाऽव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ६।२।१६८॥** उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः । मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन वाध्यते । **३९०३ निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ६।२।१६९॥** निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वाऽन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । प्रक्षालितमुखः । पक्षे 'निष्ठोपसर्ग' (सू ३८४४) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति । उपमानम्—सिंहमुखः ।

रन्' इति चतुरशब्दस्य नित्वादाद्युदात्तत्वम् । अत्राऽन्तोदात्तत्वाऽभावात् 'स्वाङ्गात्—' इति ङीप् न । संज्ञायां मित्रा । एतयोरुत्तरपदयोरन्त उदात्तः स्याद् बहुव्रीहौ संज्ञायाम् । विश्वामित्र इति । 'मित्रे चर्षौ' इति दीर्घः । अत्र 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति बाधित्वा परत्वादनेनाऽन्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । अतो 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इत्यन्तोदात्तत्वं भवति । व्यवायि । उदाहरणे व्यवधानवाचिनोऽन्तरशब्दात् 'तत्करोति—' इति णिचि पचाद्यच् । प्रत्युदाहरणे त्वन्यवाच्यन्तरशब्दः । मुखं । स्वाङ्गं मुखमुत्तरपदमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । दीर्घमुखा शालेति । मुखशब्देनाऽत्र द्वारप्रदेशः शालाया उच्यते । स्वाङ्गमद्रववाचिलक्षणमिह गृह्यते, न तु 'स्वमङ्गं स्वाङ्ग'मिति व्युत्पत्तिरूप्यम् । अन्यथाऽत्रापि स्यादिति भावः । नाऽव्यय । एभ्यः परो मुखशब्दोऽन्तोदात्तो न स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्रेति । एषूदाहरणेषु 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पूर्वपदम् । तथाहि 'उदि चेर्डैसिः' । उच्चैः । 'अनिगन्तोऽञ्चतौवप्रत्यये' इति प्रशब्द उदात्तः । तत एकादेशस्वरेण प्राङ्शब्द उदात्तः । 'गमेर्डोसिः' । गौः । 'वर्तमाने पृषत्' इत्यादिना महच्छब्द उदात्तो निपातितः । स्थूलशब्दः 'ऋज्रेन्द्र' इत्यादावन्तोदात्तो निपातितः । मुषेः क्तिच्, मुष्टिः । 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च' इति कुः । पृथुः । 'कृतृवदि' इत्यादिना सः । वत्सः । उपमानलक्षणो विकल्प इति । निष्ठोपमानादिति प्राप्तः । बाध्यत इति । अस्य प्रतिषेधस्यावकाशो यत्र गवाद्युपमानं न भवति । गौर्मुखमिव यस्य सः । वत्सो मुखमिव यस्येति । सर्वत्राऽत्र गवाद्युपमेयं, नोपमानम् । उत्तरस्य विकल्पस्यावकाशो यत्र गवादिपूर्वपदं न भवति । सिंहमुखः । गवादावुपमाने उभयप्रसङ्गेऽयमेव

३९०४ जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ६।२।१७०॥ सारङ्गजग्धः। मासजातः। सुखजातः। दुःखजातः। जातिकालेति किम्। पुत्रजातः। अनाच्छादनात्किम्। वस्त्रच्छन्नः। अकृतेति किम्। कुण्डकृतः। कुण्डमितः। कुण्डप्रतिपन्नः। अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः। **३९०५ वा जाते ६।२।१७१॥** जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः। दन्तजातः। मासजातः। **३९०६ नञ्सुभ्याम् ६।२।१७२॥** बहुव्रीहावुत्तरपदमन्तोदात्तम्। अव्रीहिः। सुमाषः। **३९०७ कपि पूर्वम् ६।२।१७३॥** नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे। अब्रह्मबन्धुकः। सुकुमारीकः। **३९०८ ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् ६।२।१७४॥** ह्रस्वान्त उत्तरपदे समासे वाऽन्त्यात्पूर्वमुदात्तं कपि, नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ। अव्रीहिकः। सुमाषकः। पूर्वमित्यनुवर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम्। ह्रस्वान्तेऽन्त्या-

---

भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। सिंहमुख इति। पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। हिंसेः पचाद्यचि सिंहः। पृषोदरादित्वादाद्यन्तविपर्ययः। जातिकाल। जात्यादिभ्यः परं क्तान्तमन्तोदात्तं स्याद् बहुव्रीहौ, कृतादीन्वर्जयित्वा, आच्छादनवाचकात्परं चेन्न। सारङ्गजग्ध इति। सारङ्गः पक्षिविशेषः स जग्धो भक्षितो येनेति विग्रहः। प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। तत्र पुत्रशब्दोऽन्तोदात्तः। वसेः ष्ट्रन्। वस्त्रशब्द आद्युदात्तः। कुण्डशब्दो 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः। ननूदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च 'निष्ठा' इति निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति। तत्राह–अस्माज्ज्ञापकादिति। इदमेव मनसि निधायोक्तं 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति। दन्तजात इति। पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। दन्तशब्दः 'स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्' इत्याद्युदात्तः। मासशब्दो 'ग्रामादीनां च' इत्याद्युदात्तः। नञ्सु। नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात्। समासान्ता उत्तरपदावयवाः। तेनाऽनृच इत्यत्र 'ऋक्पूः' इत्यप्यकारस्योदात्तत्वं भवति। 'समासावयवाः समासान्ता' इति पक्षे तु अस्मिन् सूत्रे समासस्यैव कार्यित्वमाश्रीयते नोत्तरपदस्य 'कपि पूर्व' मिति ज्ञापकात्। यद्यनेनोत्तरपदस्याऽन्तोदात्तः स्यात् ततोऽकुमारीक इत्यादावनेनैव सिद्धत्वात्कपिपूर्वमित्यवाच्यं स्यात्। कपि पूर्वम्। पूर्वेण कप एवोदात्तत्वे प्राप्ते ततः पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते। 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्' इति वचनादिह दीर्घान्ता एवोदाहृताः। उदाहरणे 'नद्यृतश्च' इति कप्। ह्रस्वान्ते। ह्रस्वः अन्तो यस्य तदिदं ह्रस्वान्तमिति बहुव्रीहेरन्यपदार्थं उत्तरपदं समासो वा गृह्यत इत्याशयेनाह— उत्तरपदे समासे वेति। अत्र कपि पर इति सामान्यवचनात्तद्रहितमुत्तरपदं समासो वा गृह्यते। ननु पूर्वग्रहणमनर्थकं 'कपि पूर्व' मित्यनुवृत्तेरत आह—पूर्वमित्यनुवर्तमान इति। प्रवृत्तिभेदेन–वाक्यभेदेन। तत्र केन वाक्येन ह्रस्वान्तेनन्त्यात्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते।

देव पूर्वपदमुदात्तं न 'कपि पूर्व'मिति । अज्ञकः । कवन्तस्यैवाऽन्तोदात्तत्वम् । ३९०९ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ६।२।१७५॥ उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्येव स्वरः स्यात् । बहुव्रीहिकः । बहुमित्रकः । उत्तरपदेति किम् । बहुषु मानोऽस्य स बहुमानः । ३९१० न गुणादयोऽवयवाः ६।२।१७६॥ अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नाऽन्तोदात्ता बहुव्रीहौ । बहुगुणा रज्जुः । बह्वक्षरं पदम् । बह्वध्यायः । गुणादिराकृतिगणः । अवयवाः किम् । बहुगुणो द्विजः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः । ३९११ उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ६।२।१७७॥ प्रपृष्ठः । प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गात्किम् । दर्शनीयपृष्ठः । स्वाङ्गं किम् । प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवं किम् । उद्बाहुः । अपर्शु किम् । विपर्शुः । ३९१२ वनं समासे ६।२।१७८॥ समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् । तस्येदिमे प्रवणे । ३९१३ अन्तः ६।२।१७९॥ अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् । अन्तर्वणो देशः । अनुपसर्गार्थमिदम् । ३९१४ अन्तश्च ६।२।१८०॥ उपसर्गादन्तःशब्दोऽन्तोदात्तः । पर्यन्तः । समन्तः । ३९१५ न निविभ्याम् ६।२।१८१॥ न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते

द्वितीयेन तु नियम्यते । 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव' पूर्वमुदात्तं भवति । न कपि पूर्वमिति । तेन किं सिद्धमत आह—कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वमिति । नास्ति ज्ञा यस्य अज्ञकः । अत्र यद्येष नियमो न स्यात्तर्हि एतस्याभावे 'कपि पूर्व'मित्ययमेव स्वरः स्यात् । अस्मिंस्तु नियमे सति न भवति । 'नञ्सुभ्याम्' इति कबन्तस्यैव भवति । बहोर्नञ् । नञ इव नञ्वत् । अस्मादेव निपातनात्पञ्चमीसमर्थाद्वतिः । बहूनां भावो भूमा । 'बहोर्लोपो भू च बहोः' उत्तरपदशब्देन तदर्थो गृह्यते, स्वरूपेणोत्तरपदस्य बहुत्वाऽसंभवात् । तदाह—उत्तरपदार्थबहुत्वेति । बहुव्रीहिक इत्यादि । 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्' इति स्वरः । बहुमान इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । बहुशब्दस्तु 'लंघिबंह्योर्नलोपश्च' इति कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । न गुणा । अवयववाचिनो बहोः परे इति । अवयववाचिन इति गुणादीनां विशेषणम् । उपस । स्वाङ्गं प्रति क्रियायोगाभावादुपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणम् । प्रादेरुत्तरं ध्रुवं स्वाङ्गवाचि पर्शुवर्जितमन्तोदात्तं स्याद् बहुव्रीहौ । प्रत्युदाहरणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः दर्शनीयशब्दोऽनीयर्प्रत्ययान्तो रित्स्वरः । उद्बाहुरिति । 'क्रोशतो'ति शेषः । अत्र क्रोशनसमय एवोद्बाहुत्वं न सर्वदेवेत्यध्रुवम् । वनं समासे । बहुव्रीहावित्यस्य निवृत्त्यर्थं समासग्रहणम् । प्रवण इति । बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'प्रनिरन्तः—' इति णत्वम् । अन्तः । अन्तःशब्दात्पञ्चम्याश्छान्दसो लुक् । तदाह—अस्मात्परमिति । अन्तःशब्दात्परमित्यर्थः । अन्तर्वण इति । अत्रापि तेनैव णत्वम् । अनुपसर्गार्थमिति । उपसर्गे तु पूर्वेणैव सिद्धम् । न निविभ्याम् । निविभ्यामुत्तरोऽन्तः

'उदात्तस्वरितयोर्यणः' (सू ३६५७) इति स्वरितः । **३९१६ परेरभितोभावि मण्डलम् ६।२।१८२॥** परेः परमभित उभयतो भावोऽस्यास्ति तत्कूलादि, मण्डलं चान्तोदात्तम् । परिकूलम् । परिमण्डलम् । **३९१७ प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ६।२।१८३॥** प्रगृहम् । अस्वाङ्गं किम् । प्रपदम् । **३९१८ निरुदकादीनि च ६।२।१८४॥** अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् । **३९१९ अभेर्मुखम् ६।२।१८५॥** अभिमुखम् । 'उपसर्गात्स्वाङ्गम्' (सू ३९११) इति सिद्धे बहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं चेदम् । अभिमुखा शाला । **३९२० अपाच्च ६।२।१८६॥** अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः । **३९२१ स्फिगपूतवीणाऽञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च ६।२।१८७॥** अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अञ्जस् । अपाऽञ्जः । अध्वन् । अपाध्वा । 'उपसर्गादध्वनः' (सू ९५३) इत्यस्याभावे इदम् । एतदेव च ज्ञापकं समा-

शान्तो नाऽन्तोदात्तः स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति । बहुव्रीहिसमासे 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ–' इत्यनेन । परेरभितः । परेरुत्तरोऽभिशब्दो भाववाची मण्डलं चाऽन्तोदात्तं स्यात् । अभितो भावीत्यस्यार्थमाह—अभितो भावोऽस्यास्तीति । अथवा अभितः उभयतो भवति नद्यादौ कूलादिकमित्यभितोभावि । 'सुप्यजातौ–' इति णिनिः । परिकूलमिति । बहुव्रीहिः प्रादिसमासोऽव्ययीभावो वा । तत्र बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते, अव्ययीभावे तु 'परिप्रत्युपापा–' इति, 'कूलतीर–' इति च प्राप्ते परितः कूलमस्य, परिगतं कूलमिति वा कूलात्कूलं वर्जयित्वेत्यर्थं इति । उदकस्याभाव इव विग्रहः । प्राद । प्रादुत्तरमस्वाङ्गवाचि संज्ञायामन्तोदात्तं स्यात् । प्रगृहमिति । प्रादिसमासः, बहुव्रीहिर्वा । प्रपदमिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । निरुदकमित्यादि । निर्गतमुदकं यस्मादिति बहुव्रीहिः । निर्गतमुदकमिति प्रादिसमासो वा । उदकस्याऽभाव इत्यव्ययीभावे तु समासाऽन्त दात्तत्वेनैव सिद्धम् । अभे । अभेरुत्तरपदं मुखमन्तोदात्तं स्यात् । उपसर्गात्स्वाङ्गमितीति । मुखं स्वाङ्गमिति तु न भवति 'नाव्ययदिक्शब्द–' इति निषेधात् । अपाच्च । अपादुत्तरं मुखमन्तोदात्तं स्यात्समासे । अपमुखमिति । प्रादिसमासे बहुव्रीहौ च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मुखं वर्जयित्वेत्यव्ययीभावेऽपि 'परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु' इति प्राप्तेऽयमारम्भः । उत्तरार्थं इति । उत्तरत्र अपादित्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात् अभेर्मा भूत् । स्फिगपूत । नामग्रहणं सीरेणैव सम्बध्यते, न स्फिगादिभिः । स्फिगपूतकुक्षीणां पृथग्ग्रहणादिति हरदत्तः । तेन स्फिगपूतकुक्षयः पर्याया इति निश्चीयते । उपसर्गादध्वन इत्यस्याभाव इति । 'उपसर्गादध्वनः' इदं समासान्ताऽच्प्रत्ययविधायकं, तदभावे । तस्मिन् सति अच्प्रत्ययस्य चित्त्वादेव सिद्धम् । ननु

सान्ताऽनित्यत्वे। अपकुक्षिः। सीरनाम। अपसीरम्। अपहलम्। नाम। अपनाम। स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च। **३९२२ अधेरुपरिस्थम् ६।२।१८८॥** अध्यारूढो दन्तोऽधिदन्तः। दन्तस्योपरि जातो दन्तः। उपरिस्थं किम्। अधिकरणम्। **३९२३ अनोरप्रधानकनीयसी ६।२।१८९॥** अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम्। अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः। पूर्वपदार्थप्रधानप्रादिसमासः। अनुगतः कनीयाननुकनीयान्। उत्तरपदार्थप्रधानः। प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम्। अप्रेति किम्। अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः। **३९२४ पुरुषश्चाऽन्वादिष्टः ६।२।१९०॥** अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः। अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः। अन्वादिष्टः किम्। अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः। **३९२५ अतेरकृत्पदे ६।२।१९१॥** अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चाऽन्तोदात्तः। अत्यङ्कुशो नागः। अतिपदा गायत्री। अकृत्पदे किम्। अतिकारकः। **अतेर्धातुलोप इति वाच्यम्।** इह मा भूत्। शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः। इह च स्यात्। अतिक्रान्तः कारुमतिकारुकः। **३९२६ नेरनिधाने ६।२।१९२॥** निधानमप्रकाशता ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः। निमूलम्। न्यक्षम्। अनिधाने

'उपसर्गादध्वनः' इत्यनेन नित्योऽज् विधीयते तत्कथमुक्तमित्यस्याऽभाव इतीयत आह—एतदेव च ज्ञापकमिति। यदि हि नित्यः समासान्तः स्यात् अध्वग्रहणमिहानर्थकं स्यात्, अच्प्रत्ययस्य चित्त्वादन्तोदात्तस्य सिद्धत्वात्। कृतं तु अध्वग्रहणं ज्ञापयति 'समासान्ता अनित्या' इति। स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमिति। यदा ह्येतानि स्वाङ्गार्थानि ध्रुवाणि च भवन्ति बहुव्रीहिश्च समासस्तदा 'उपसर्गात्स्वाङ्गम्' इत्येव सिद्धम्। अधेः। अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं स्यात्। उपरि तिष्ठतीत्युपरिस्थम्। 'सुपि स्थः' इति कः। तदेत दर्शयति—दन्तस्योपरीति। अधिकरणमिति। अधिक्रियतेऽस्मिन्नित्यधिकरणं नैतदुपरिस्थवाचि किंत्वधःस्थवाचि। अत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाकार उदात्तः। अनुज्येष्ठ इति। उत्तरपदार्थस्याऽप्राधान्यं दर्शयति—पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयमिति। प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणमिति। अन्यथाऽप्रधानग्रहणेनैव सिद्धत्वात्। अनुगतो ज्येष्ठ इति विग्रहविशेषेण प्रधानवाचित्वं ज्येष्ठशब्दस्य दर्शयति—पुरुषः। अन्वादिष्ट इति। अनु पश्चादादिष्टः कथितः। कस्मिंश्चित्कथिते योऽन्यः कथ्यते सोऽन्वादिष्ट इत्यर्थः। अतेरकृत्पदे। अकृच्च पदं च अकृत्पदे। तदाह—अकृदन्तं पदशब्दश्चेति। अत्यङ्कुश इति। अङ्कुशमतिक्रान्त इति विग्रहः। अतिकारक इति। शोभनः कारकः। पूजार्थोऽयमतिः। अतेर्धातुलोप इति। अत्यङ्कुशादौ वृत्तिविषयेऽतिशब्दोऽतिक्रान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग एव धातुलोपः। अतिगार्ग्य इति। यथान्यासे त्वत्रापि प्राप्नोति, गार्ग्यशब्दस्याऽकृदन्तत्वात्। अतिकारुक इति। यथान्यासे त्वत्र

किम् । निहितो दण्डो निदण्डः । **३९२७ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ६।२।१९३॥** प्रतेः परेऽश्वादयोऽन्तोदात्ताः । प्रतिगतोंऽशुः प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच् । **३९२८ उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः ६।२।१९४॥** उपात्परं यत् द्व्यच्कमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा । उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् । अगौरादयः किम् । उपगौरः । उपतैषः । तत्पुरुषे किम् । उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः । **३९२९ सोरवक्षेपणे ६।२।१९५॥** सुप्रत्यवसितः । सुरत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा । असूयया तथाऽभिधानात् । सोः किम् । कुब्राह्मणः । अवक्षेपणे किम् । सुवृषणम् । **३९३० विभाषोत्पुच्छे ६।२।१९६॥** तत्पुरुषे । उत्क्रान्तः पुच्छादुत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते 'एरच्' (सू ३२३१) उत्पुच्छस्तदा थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयत्र विभाषा । तत्पुरुषे किम् । उदस्तं पुच्छं येन स उत्पुच्छः । **३९३१ द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ६।२।१९७॥** आभ्यां परेष्वेष्वन्तोदात्तो वा । द्विपाच्चतुष्पाच्च रथाय । त्रिपादूर्ध्वः । द्विदन् । त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम् । मूर्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धशब्दः । तस्यै-

न स्यात्, कारकशब्दस्य कृदन्तत्वात् । तस्मादव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमकृत्पदे इत्येतदपनीय धातुलोप इति वक्तव्यमित्यर्थः । नेरनि । नीशब्दादुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यान्निधानेऽर्थे । निमूलमिति । निर्गतं मूलमस्य, निर्गतं वा मूलं निमूलम् । निदण्ड इति । निशब्दो निधानार्थे वर्तते । कथं पुनर्निशब्दस्याऽयमर्थ इति चेच्छृणु । प्रादयो हि वृत्तिविषये सक्रियं साधनमाहुः । समासान्तस्यानित्यत्वादिति । इह राजन्शब्दस्य पाठ एव ज्ञापयति—'समासान्ता अनित्या' इति । अन्यथा 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टचष्टित्वादेव सिद्धं स्यात् । सोरव । सोरुत्तरपदं निन्दायामन्तोदात्तं स्यात्तत्पुरुषे । सुप्रत्यवसित इति । 'सुः पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीयस्य सोः 'स्वती पूजायाम्' इति समासः । तेन सुप्रत्यवसिते थाथादिविधिर्न शङ्कनीयः । ननु यदि सुशब्दोऽत्र पूजायां वर्तते, कथं तर्हि क्षेपो गम्यत इत्याह-वाक्यार्थस्त्विति । कथमित्याह-असूययेति । यस्त्वनर्थे उपस्थिते सुखायमान आस्ते तं प्रत्येवमुक्ते क्षेपो गम्यते । विभाषोत् । उच्छब्दात्परः पुच्छशब्दः अन्तोदात्तो वा स्यात्तत्पुरुषे । सेयमुभयत्र विभाषेति । आद्यायां तु व्युत्पत्तौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाधितत्वात्समासस्यान्तोदात्तत्वमप्राप्तम् । द्वितीयायां तु व्युत्पत्तौ थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वं प्राप्तमिति कृत्वोभयत्र विभाषा । द्वित्रिभ्याम् । पादिति कृताऽकारलोपो गृह्यते । ददिति कृतदद्वादेशो दन्तशब्दः । आभ्यामिति । द्वित्रिभ्याम् । द्विपादिति । द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् ।

'प्राचो क्रीडायामनाव...

तत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकम् 'अनित्यः समासान्तो भवती'ति । यद्यपि च समासान्तः क्रियते । तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यां किम् । कल्याणमूर्धा । बहुव्रीहौ किम् । द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा । ३९३२ **सक्थं चाऽक्रान्तात् ६।२।१९८ ॥** गौरसक्थः । श्लक्ष्णसक्थः । अक्रान्तात्किम् । चक्रसक्थः । समासान्तस्य षचश्चित्त्वान्नित्यमेवान्तोदात्तत्वं भवति । ३९३३ **परादिश्छन्दसि बहुलम् ६।२।१९९ ॥** छन्दसि परस्य सक्थशब्दस्याऽऽदिरुदात्तो वा । अजिसक्थमालभेत । अत्र वार्तिकम् । **'परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते । पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥'** (वा० ३८६८।६६) इति । परादिः । तुविजाता उरुक्षयाः । परान्तः । नियेन

'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दस्याऽकारलोपः । दिदन्निति । 'वयसि दन्तस्य दतृ' । मूर्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धन्शब्द इति । एतच्च मूर्धस्विति निर्देशादेवावसीयते । अन्यथा मूर्धेष्विति निर्देश्यं स्यात् । किमर्थं पुनरकृतसमासान्त एव निर्दिष्ट इत्यत आह—तस्येति । यद्यकृतसमासान्तस्योपादानं तर्हि यदा समासान्तः क्रियते, तदा न प्राप्नोति तस्य शब्दान्तरत्वादित्यत आह—तथापीति । इह हि बहुव्रीहिः कार्यित्वेनोपात्तो न मूर्धन्शब्दः । तदेकदेशत्वाच्चेति । तस्य बहुव्रीहेरेकदेशः समासान्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः । तदेकदेशित्वादिति पाठे तु स बहुव्रीहिरेकदेशी अवयवी यस्य स तदेकदेशी समासान्तस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः । तदेवं बहुव्रीहेः कार्यित्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्येति । यदा समासान्तः क्रियते तदाप्ययं विधिर्भवत्येव । द्विमूर्ध इति । 'द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः' इति षः । कल्याणमूर्धेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति । कल्याणशब्दो 'लघावन्ते—' इत्यादिना मध्योदात्तः । सक्थं च । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः—' इति षजन्तः सक्थशब्दः उत्तरपदमन्तोदात्तं वा स्यात्, स चेत् क्रशब्दान्तात्परो न भवति । चित्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्तेऽयं विकल्पः । गौरसक्थ इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । 'शुक्लगौरयोरादिः' इति गौरस्याद्यन्तावुदात्तौ । तेऽनात्र त्रैस्वर्यम् । श्लक्ष्णसक्थ इति । 'क्षायशूभ्यां क्स्नः' 'श्लिषेरच्चोपधायाः' इति श्लक्ष्णशब्दोऽन्तोदात्तः । षचश्चित्त्वादिति । एतेन चित्स्वरस्याऽपवादः । प्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति—परादिश्छन्दसि । परशब्देनाऽत्र सक्थशब्द एव । तस्यैव पूर्वसूत्रे सन्निहितत्वात्तदाह—परस्य सक्थशब्दस्येति । ननु तर्हि परग्रहणमनर्थकं प्रकृतो हि सक्थशब्दोऽनुवर्तते । नैतदस्ति । बहुव्रीहेरपि प्रकृतत्वात्तस्याद्युदात्तत्वं शङ्क्येत । 'विभाषोत्पुच्छ' इत्यतो विभाषेति वर्तमाने बहुलग्रहणं बह्वर्थप्रदर्शनार्थम् । बहुलग्रहणस्याऽर्थं श्लोकेन दर्शयति—परादिश्चेति । उरुक्षयेति । उरूणां क्षयो

सुष्टिहत्यया। यत्रिचक्रः। पूर्वान्तः। विश्वायुर्धेहि। इति समासस्वराः।

अथ तिङन्तस्वराः ३३।

३९३४ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाऽऽभीक्ष्ण्ययोः ८।१।२७॥ तिङन्तात्पदाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः। पचति गोत्रम्। पचति पचति गोत्रम्। एवं प्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यायनादयः। कुत्सनाऽभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम्। तेनाऽन्यत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्यं ज्ञेयम्। गोत्रादीनि इति किम्। पचति पापम्। कुत्सेति किम्। खनति गोत्रम् समेत्य कूपम्। ३९३५ तिङ्ङतिङः ८।१।२८॥ अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते। अग्निमीळे। ३९३६ न लुट् ८।

निवास इति विग्रहः। 'क्षयो निवासे' इति क्षयशब्द आद्युदात्तः। 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं थाथादिस्वरेण बाधितम्। अतो बाहुलकेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। एतच्च 'क्षि निवासगत्योः' इति धातोर्बाहुलकादधिकरणे 'एरच्' इति माधवेनोक्तम्। वस्तुतस्तु घप्रत्ययान्तः क्षयशब्द इति हरदत्तोक्तरीत्या थाथादिस्वरस्येहाऽप्राप्त्या कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धम्। 'परादिश्च' इत्यस्योदाहरणं तु 'चोदयित्री सूनृतानाम्' इति बोध्यम्। ऊन परिहाणे। चुरादिरदन्तः णिच् क्विप् सुतरामूनयत्यप्रियमिति सून् तदृतं च सूनृतम्। 'अचस्मयादीनि-' इति भत्वाल्लोपो न। मुष्टिहत्ययेति। सुष्ठ्या हननं सुष्टिहत्या 'हनस्त च' इति सुबन्ते उपपदे क्यप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोऽत्र प्राप्तः। त्रिचक्र इति। बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः। विश्वायुरिति। विश्वमायुर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। विश्वशब्दः क्वन्प्रत्ययान्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः प्राप्तः। इति सुबोधिन्यां समासस्वरप्रकरणम्।

तिङो। पचति गोत्रमिति। गोत्रं स्वकुलं पीडयतीत्यर्थः। एवं हि कुत्सा भवति। आभीक्ष्ण्ये उदाहरणमाह—पचतिपचति गोत्रमिति। अनेकार्थत्वात्पचिः करोत्यर्थे वर्तते। विवाहादौ गोत्रं पुनः पुनः सुखीकरोतीत्यर्थः। 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वम्। ननु किं कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादीनां पाठविशेषणम्, एतयोरर्थयोर्गोत्रादीनि भवन्ति। तानि च तिङः पराण्यनुदात्तानि भवन्ति, आहोस्विदनुदात्तविशेषणं तिङः पराणि गोत्रादीन्यनुदात्तानि भवन्त्येतयोरर्थयोरिति। अस्मिन्विचारे निर्णयमाह—कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणमिति। अयं चाऽर्थो योगविभागाल्लभ्यते। तिङो गोत्रादीनीत्येको योगोऽनुदात्तविधानार्थः। कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति द्वितीयो योगो गोत्रादीनीत्येव। परिभाषेयम्। इह शास्त्रे गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव ग्राह्याणि तेन किं सिद्धं भवतीत्यत आह—तेनेति। अन्यत्रापीति। 'चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः' इत्यत्र। पचति पापमिति। 'पाप'मिति क्रियाविशेषणम्। खनति गोत्रम् समेत्यकू-

'प्राचां क्रीडायाम्'

१।२९॥ लुडन्तं न निहन्यते । श्वःकर्ता । श्वःकर्तारौ । ३९३७ निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ८।१।३०॥ एतैर्निपातैर्युक्तं न निहन्यते । यदग्ने स्यामहं त्वम् । युवा यदीकृथः । कुविदङ्ग आसन् । आचित्तिभिश्चकृमा कच्चित् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति । ३९३८ नह प्रत्यारम्भे ८।१।३१॥ नहेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । प्रतिषेधयुक्त आरम्भः प्रत्यारम्भः । नह भोक्ष्यसे । प्रत्यारम्भे किम् । नह वै तस्मिल्लोके दक्षिणमिच्छन्ति ।

पमिति । गोत्रं कुलं समुदितं भूत्वा कूपं खनतीत्यर्थः । तिङः । 'अनुदात्तं सर्वमिति' वर्तते । तदाह—'नहन्यत इति । 'सर्वानुदात्तो निघात' इति वैयाकरणानां व्यवहारः । अतिङ इति किम् । पचति भवति । एककर्तृका पचिक्रिया भवतीत्यर्थः । नन्वतिङ्ग्रहणं व्यर्थं 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः' इत्युक्तत्वात् । एकस्मिंश्च वाक्ये तिङन्तद्वयाऽभावादिति चेत्सत्यम् । सूत्रकारेण समानवाक्याधिकारो न कृत इत्यतिङ्ग्रहणमकारि । भाष्ये तु अतिङ्ग्रहणं प्रत्याख्यातम् । न लुट् । इत आरभ्य निषेधसूत्राणि । श्वःकर्ता । श्वःकर्ताराविति । तासेः परस्य लसार्वधातुकस्याऽनुदात्तत्वे कृते तासिरुदात्तः । एकवचने टिलोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डा उदात्तः । निपातैः । यदित्यादीनां यत्रेत्यन्तानां द्वन्द्वे तृतीयायाः सौत्रो लुक्, न तु युक्तशब्देन समासः । निपातैरिति विशेषणस्याऽनन्वयापत्तेस्तदाह—एतैर्निपातैरिति । यद् यदि हन्त कुविद् नेद्—चेद् चण् कच्चिद् यत्र एतैरित्यर्थः । 'यद्यदा' च हेतौ च विचारे यदि चेच्चणः । हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः । कच्चित्प्रश्ने नेद् निषेधे प्रशंसायां कुवित्स्मृतम् । यत्रेत्याधारे तत्र मूले कुविदुदाहृतः' । अन्येऽप्यूह्याः । तत्रग्रहणं साक्षात्संबन्धप्रतिपादनार्थम् । यदग्ने स्यामिति । अस्तेर्लिङि अम् । चकृमा कच्चिदिति । चकृमेति लिट् । प्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्तम् । कच्चिदयं निपातसमुदायः । पदकाले कत् चिदिति विच्छिद्य पाठात् । निपातैः किम् । यत्कूजति शकटम् । एतीति यत् । इणः शतरि रूपम् 'इणो यण्' इति यण् । ननु प्रतिपदोक्तत्वात् यदादिभिः साहचर्याच्च निपातस्यैव यच्छब्दस्य ग्रहणं स्यादिति चेत्सत्यम् । एतदेव ज्ञापयति अस्मिन्प्रकरणे नेदमुभयं व्यवस्थापकमिति । तेन 'यावद्यथाभ्याम्' इत्यत्र 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति व्युत्पादितस्याऽपि लाक्षणिकसंनिपातस्यापि ग्रहणं भवति । 'यावद् स्तोतृभ्योऽरदो गृणानाः' इति । अत्राऽरद इत्यट्स्वरेणाद्युदात्तम् । युक्तग्रहणं किम् । अन्यान्विते मा भूत् । 'यत्र क्व च ते मनो यक्षं दधत उत्तरम्' इह यत्रेत्यस्योत्तरमित्यनेन साक्षात्सम्बन्धः । दध धारणे । अनुदात्तेत् । नह प्रत्या । नहशब्दो निपातसमुदायो निषेधे वर्तते । नह भोक्ष्यस इति । अदुपदेशात्परत्वात्स इत्यस्य निघातः । स्यप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तं पदम् । पूर्वं भुङ्क्ष्वेत्युक्ते पुनः क्रोधेनोपहासेन वा पुनः पुनः

३९३९ सत्यं प्रश्ने ८।१।३२॥ सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने। सत्यं भोक्ष्यसे। प्रश्ने किम्। सत्यमिद्वा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम। ३९४० अङ्गाप्रातिलोम्ये ८।१।३३॥ अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। अङ्ग कुरु। अप्रातिलोम्ये किम्। अङ्ग कूजसि वृषल। इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म। अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्प्रतिलोमो भवति। ३९४१ हि च ८।१।३४॥ हियुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। आ हि ष्मा याति। आहि रुहन्तम्। ३९४२ छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ८।१।३५॥ हीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नाऽनुदात्तम्। अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा चैनं पुनाति। तिङन्तद्वयमपि न निहन्यते। ३९४३ यावद्यथाभ्याम् ८।१।३६॥ आभ्यां युक्तं तिङन्तं नाऽनुदात्तम्। यथा चित्कण्वमावतम्। ३९४४ पूजायां नानन्तरम् ८।१।३७॥ यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां नाऽ-

प्रतिषेध उक्ते पृच्छति भोजनं करिष्यति स एवमुच्यते। नद वै तस्मिन्निति। तस्मिन् शब्दः फिट्स्वरेणाद्युदात्तः। लोकशब्दः पचाद्यजन्तत्वादन्तोदात्तः। दक्षिणशब्दः 'स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्' इति शिट्त्वादाद्युदात्तः। सत्यं भोक्ष्यस इति। इदं मध्योदात्तम्। अङ्ग। प्रातिलोम्यं प्रतिकूलकारित्वं ततोऽन्यदभिमतकारित्वमप्रातिलोम्यम्। एवं चानुलोम्य इति वक्तव्यम्। अङ्गशब्द उदाहरणेऽनुज्ञायां प्रत्युदाहरणे त्वसूयायाम्। अङ्ग कुर्विति। करोतेर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं सिप् तस्य 'सेर्ह्यपिच्च' इति हिरादेशः। 'तनादिकृञ्भ्य उः' सार्वधातुक इति करोतेर्गुणः। 'अत उत्सार्वधातुके' इत्युत्वम् 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' इति हेर्लुक्। कुर्विति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम्। हि च। अत्राप्यप्रातिलोम्य इति सम्बध्यते। आ हि ष्मेति। स्मशब्दो निपातोऽपि चादित्वादनुदात्तः दीर्घत्वं च छान्दसम्। प्रातिलोम्ये तु, हि कूज वृषल। उदाहरणे हिशब्दोऽवधारणे हेतौ वा। स च प्रत्युदाहरणे त्वसूयायाम्। छन्दस्य। अनेकमपीति। अपिशब्दादेकम्। तत्राऽनेकमुदाहरति—अनृत हीति। हिर्यत इत्यर्थे। यस्मादयं मत्तोऽनृतं वदति ततः पाप्मा। पापमेनं पुनाति अनृतवदनदोषेण युज्यत इति तात्पर्यार्थः। एकस्योदाहरणम्। अग्निर्हि पूर्वमुदजयत्तमिन्द्रोऽनुदजयत्। अत्र एकमजयदित्याद्युदात्तम्। परं निहतम्। अत्र हेतुहेतुमद्भावस्य द्योतको हिरित्यनेकमपि तिङन्तं हियुक्तं भवति। अत्र पूर्वेण सर्वस्य निघातप्रतिषेधे प्राप्ते क्वचिदनेकस्य क्वचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनम्। तत्र छन्दसि दृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोगं व्यवस्था। यावद्यथा। इयं तृतीया न पञ्चमीत्याह-आभ्यां युक्तमिति। तेन परभूतयोरपि भवति देवदत्तः पचति यावदिति। यावच्छब्दो निपातश्चाऽनिपातश्च गृह्यते 'निपातैर्यद्यदि' इत्यत्र ज्ञापितत्वात्। आद्यः साकल्ये, द्वितीयः परिमाणोपाधिको वतुप्प्रत्ययान्तः। यथाशब्दो योग्यतादिषु। आवतमिति। अवतेर्लोण्मध्यमपुरुषद्विवचनम्। यावच्छब्दो-

नुदात्तम् । यावत्प्रपचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । पूजायां किम् । यावद्भुङ्क्ते । अनन्तरं किम् । यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वेणाऽत्र निघातः प्रतिषिध्यते । **३९४५ उपसर्गव्यपेतं च ८।१।३८॥** पूर्वेणाऽनन्तरमित्युक्तम् । उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । यावत्प्रपचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम् । **३९४६ तुपश्यपश्यताऽहैः पूजायाम् ८।१।३९॥** एभिर्युक्तं तिङन्तं न निहन्यते पूजायाम् । आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । **३९४७ अहो च ८।१।४०॥** एतद्योगे नाऽनुदात्तं पूजायाम् । अहो देवदत्तः पचति शोभनम् । **३९४८ शेषे विभाषा ८।१।४१॥** अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वाऽनुदात्तं पूजायाम् । अहो कटं करिष्यति । **३९४९ पुरा च परीप्सायाम् ८।१।४२॥** पुरेत्यनेन युक्तं वाऽनुदात्तं त्वरायाम् । अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् । निकटाऽऽगामिन्यत्र पुराशब्दः । परीप्सायां किम् । न तेन

दाहरणं तु यावद् भुङ्क्ते देवदत्तः । पचति यावदिति । 'यावत्स्तोतृभ्योऽरदो गृणानाः' इति । रद विलेखने लङि सिपि अट् अट्स्वरेणाद्युदात्तः । पूजायां । नानुदात्तमिति । अनुदात्त एव भवतीत्यर्थः । यावद्देवदत्त इति । पूर्वेणाऽत्र निघातप्रतिषेधो व्यवाये यदि भवति उपसर्गेणैवेति नियमादत्राऽतिप्रसङ्गाभावेऽनन्तरग्रहणं शक्यमकर्तुम् । उपसर्ग । यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरमुपसर्गेण व्यवहितम् तिङन्तं पूजायां विषये नाऽनुदात्तं स्यात् । अनन्तरमित्येवेति । तच्चानन्तर्यं सोपसर्गस्य न तिङन्तमात्रस्य॥ प्रपचतीति । प्रशब्द आद्युदात्तः । तुपश्य । तुप्रभृतीनि पूजाविषयाणि । उदाहरणानि तु माणवको भुङ्क्ते, पश्य माणवको भुङ्क्ते । माणवकस्तु भुङ्क्त इति आश्चर्ये तुशब्द इति भोजनस्य पूजा गम्यते । एवमन्यत्रापि । पूजायां किम् । पश्य मृगो धावति । तत्त्वकथनमेतत् । ननु 'पूजायां नानन्तरम्' इत्यतः पूजायामिति वर्तमाने पूजाग्रहणं व्यर्थमिति चेन्मैवम् । पूजाग्रहणं निघातप्रतिषेधार्थम् । तद्धि पूजाग्रहणं प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन सम्बद्धम् । ततश्च तदनुवृत्ताविहापि न लुडित्यादिके विषये प्रतिषेधस्य प्रतिषेधः स्यात्, मा भूदेव निघातस्यैव यथा स्यादित्येवेदं पूजाग्रहणम् । किं वाऽनन्तरमित्येवं तद्भूत् इह त्वविशेषेणेष्यते । अहो च । अहो देवदत्तः पचति शोभनमित्युदाहरणम् । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् । उत्तरो अहोयोग एव यथा स्यात्तुप्रभृतिभिर्योगे मा भूदिति । शेषे । पूर्वं पूजायामित्युक्तत्वात्ततोऽन्यः शेष इत्याह—पूजायामिति । अहो कटं करिष्यतीति । पक्षेऽस्य प्रत्ययस्वरः । अनाश्चर्यभूतमेव वस्तु असूयया आश्चर्यवत्प्रतिपाद्यते, न पूजा । शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । योगविभागसामर्थ्यादिति । 'यावत्पुरा–' इति भविष्यति लट् । विद्योतनादावध्ययनं धर्मशास्त्रप्रतिषिद्धम् । अतस्तदुपन्यासेन त्वरितमधीष्वेति गम्यते । पक्षे द्योतत इति धातुस्वरेणाद्युदात्तम् । 'तास्यनुदात्त–' इति

स्म पुराऽधीयते। चिरातीतेऽत्र पुरा। **३९५० नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ८।१।४३॥** नन्वित्यनेन युक्तं तिङन्तं नाऽनुदात्तमनुज्ञाप्रार्थनायाम्। ननु गच्छामि भोः। अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः। अन्विति किम्। अकार्षीः कटं त्वम्। ननु करोमि। पृष्टप्रतिवचनमेतत्। **३९५१ किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ८।१।४४॥** क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किंशब्देन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। किं द्विजः पचत्याहोस्विद्गच्छति। क्रियेति किम्। साधनप्रश्ने मा भूत्। किं भक्तं पचत्यपूपान्वा। प्रश्ने किम्। किं पठति। क्षेपोऽयम्। अनुपसर्गं किम्। किं प्रपचति उत प्रकरोति। अप्रतिषिद्धं किम्। किं द्विजो न पचति। **३९५२ लोपे विभाषा ८।१।४५॥** किमोऽप्रयोगे उक्तं वा। देवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति। **३९५३ एहि मन्ये प्रहासे लृट् ८।१।४६॥** एहि मन्ये इत्यनेन युक्तं लृडन्तं नानुदात्तं क्रीडायाम्। एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे, भुक्तं तत्वतिथिभिः। प्रहासे किम्। एहिमन्यसे ओदनं

त्सार्वधातुकनिघातः। न तेन स्म पुराऽधीयत इति। 'लट् स्मे' इति भूते लट्। अत्र भूतस्याध्ययनस्य चिरकालप्रवृत्तत्वं गम्यते न त्वरा। नन्वि। किञ्चित्कर्तुं स्वयमेवोद्यतस्य 'एवं क्रियता'मित्यभ्युपगमोऽनुज्ञा। तस्याः एषणा प्रार्थनाऽनुज्ञैषणा। अनुज्ञाप्रार्थनेत्यर्थः। तदाह—अनुज्ञाप्रार्थनायामिति। उदाहरणे वर्तमानसामीप्ये लट्। प्रत्युदाहरणे 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' इति भूते लट्। अन्विति किमिति। अनुज्ञैषणायामिति किमित्यर्थः। 'अङ्गाऽप्रातिलोम्ये' इत्यादिवदितिकरणं विनापि सिद्धे एकनिपातोऽयमिति प्रदर्शनार्थमितिशब्दः। अन्यथा द्वयोर्निपातयोर्ग्रहणं सम्भाव्येत। किं क्रिया। अप्रतिषिद्धमिति। अप्रतिषिद्धार्थमित्यर्थः। किं द्विजः पचति आहोस्विद्गच्छतीति। आहोस्विदेको निपात आद्युदात्तः। अत्र केचित् पूर्वं कियुक्तं तदा निहन्यते उत्तरं तु न कियुक्तमिति। निहन्यत एवेति। अन्ये तु यद्यप्येकस्याख्यातस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते, तथापि सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभयत्रापि निषेधेन भाव्यमिति। अत्र हरदत्तः—ये त्वाहुः पूर्वं कियुक्तमिति, ते मन्यते—'अस्तु द्वयोः संशयविषयत्वं किंशब्देन तु श्रुतक्रियाविषय एव प्रश्नो द्योत्यते क्रियान्तरविषयस्तु प्रश्नः 'आहोस्वि'दित्यनेन। क्रियाप्रश्न इति चोच्यते। तस्मात्तस्यैव निघातप्रतिषेध इति। प्रश्ने किम्। किं देवदत्तः पठति। क्षेपे किंशब्दः। क्वचित्पुस्तके 'किमधीयते' इति प्रत्युदाहरणं दृश्यते, तत्रादर्तव्यं सोपसृष्टत्वात्। लोपे। 'किंक्रियाप्रश्न-' इति सूत्रमनुवर्तते। तथा चायमर्थः—क्रियाप्रश्ने यः किंशब्दः तस्य लोपे तदर्थेन युक्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं च तिङन्तं वाऽनुदात्तं स्यात्। सूत्रेण किमो लोपस्याऽविधानादर्थप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विवक्षितः,। देवदत्तः पचति। आहोस्वित्पठतीति। अत्र पक्षे निघातः। पक्षे धातुस्वरेणाद्युदात्तता। किंशब्दाऽप्रयोगाद-

'प्राचां क्रीडायामप-----

भोक्ष्ये इति सुष्ठु मन्यसे। 'गत्यर्थलोटा लृट्' (सू ३९५८) इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः। 'एहि मन्ये युक्ते प्रहास एव नान्यत्र'। एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये।

३९५४ जात्वपूर्वम् ८।१।४७॥ अविद्यमानपूर्वं यज्जातु तेन युक्तं नाऽनुदात्तम्। जातु भोक्ष्यसे। अपूर्वं किम्। कटं जातु करिष्यसि। **३९५५ किंवृत्तं च चिदुत्तरम् ८।१।४८॥** अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंवृत्तं तेन युक्तं तिङन्तं नाऽनुदात्तम्। विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तं किमो रूपं किंवृत्तम्। कश्चिद्भुङ्क्ते। कतरश्चित्। कतमश्चिद्वा। चिदुत्तरं किम्। को भुङ्क्ते। अपूर्वमित्येव। रामः किंचित्पठति। **३९५६ आहो उताहो चाऽनन्तरम् ८।१।४९॥** आहो उताहो इत्याभ्यां युक्तं तिङन्तं नाऽनुदात्तम्। आहो उताहो वा भुङ्क्ते। अनन्तरमित्येव। शेषे विभा-

---

प्राप्तविभाषेयम्। यद्वा तस्याऽप्रयोगेऽपि अर्थेन योगात्प्राप्तविभाषा पूर्वसूत्रस्यापि प्रत्युदाहरणानि किंशब्दं त्यक्त्वात्र योजनीयानि। एहि। एहि मन्य इत्यनेन युक्तमिति। समुदायाभिप्रायमेकवचनम्। अन्यथा आख्याते द्वे, आङ्पापर इति बहुवचनप्रसङ्गः। एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यस इति। मन्यसे भोक्ष्ये इत्यर्थे 'प्रहासे च मन्योपपदे-'। इत्यादिना मन्ये भोक्ष्यस इति पुरुषव्यत्ययः। इदं च वृत्तिकारमतरीत्या प्रत्युदाहरणम्। तन्मते उत्तमापोदानं स्यात्तन्त्रत्वात्। भाष्ये तु 'एहि मन्ये रथेन यास्यसी'ति प्रत्युदाहृतम्। तत्रायमर्थः-त्वं रथेन यास्यसीत्यहं मन्य एहीति। गत्यर्थलोटा लृडित्यनेनैव सिद्ध इति। आङ्पूर्वादिणो लोट् सिपो हिः। अत्र एहीत्यस्य गत्यर्थत्वाद् गत्यर्थलोटेति सिद्धमित्यर्थः। एहीत्यत्र आङः परत्वादिहीत्यत्र निघातः। मन्ये इति। मन ज्ञाने अनुदात्तेत्। श्यन्नन्तत्वादाद्युदात्तत्वम्। 'तास्यनुदात्तेत्—' इति अदुपदेशात्परत्वादिडनुदात्तः। जात्व। अपूर्वमित्येतज्जातुशब्दस्यैव विशेषणं न तिङन्तस्य। 'आहो उताहो' इति सूत्रे अनन्तरग्रहणाज्ज्ञापकात्। अन्यथा तत्राप्यपूर्वमित्यनुवृत्तेरेव केवलतिङन्तस्याऽऽनन्तर्यं लभ्यत इति किं तेन। ननु शेषे विभाषा वक्ष्यति। तत्र शेषप्रक्लृप्त्यर्थं तात्स्यात्, शेषे विभाषा, कश्च शेषः? सान्तरं शेष इति अनन्तरेणाप्यनन्तरग्रहणं प्रक्लृप्तः शेषः कथम्। अपूर्वमिति प्रकृतं सपूर्वः शेष इति तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह-अविद्यमानपूर्वं यज्जात्विति। जातु भोक्ष्यस इति। अदुपदेशात्परत्वात्से इत्यस्य निघातः। मध्योदात्तं पदम्। जातुशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः। कटं जातु करिष्यसीति कटशब्दः फिट्स्वरादन्तोदात्तः। किंवृत्तम्। वृत्तमित्यधिकरणे क्तः। किमो वृत्तं किंवृत्तम्। 'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्तरि षष्ठी। 'अधिकरणवाचिना च' इति समासनिषेधे प्राप्तेऽस्मादेव निपातनात्समासः। इह 'जात्वपूर्वम्' इत्यतोऽपूर्वमिति वर्तते। तद्व्याचष्टे-अविद्यमानपूर्वमिति। यदि यत्र किंशब्दो वर्तते तत्सर्वं गृह्यते, तर्हि किमीयः किन्तरामित्यादेरपि प्रसङ्गः स्यादिति मत्वा परिसञ्चष्टे-विभक्त्यन्तमि-

षां वक्ष्यति। अपूर्वेति किम्। देव आहो भुङ्क्ते। **३९५७ शेषे विभाषा ८।१।५०॥** आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं वाऽनुदात्तम्। आहो देवः पचति। **३९५८ गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वाऽन्यत् ८।१।५१॥** गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नाऽनुदात्तं, यत्रैव कारके लोट् तत्रैव लृडपि चेत्। आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम्। उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्ते। गत्यर्थे किम्। पच देव ओदनं भोक्ष्यसेऽन्नम्। लोटा किम्। आगच्छेर्देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम्। लृट् किम्। आगच्छ देव ग्रामं पश्यस्येनम्। न चेदिति किम्। आगच्छ देव ग्रामं; पिता ते ओदनं भोक्ष्यते। सर्वं किम्। 'आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एन'मित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात्। यल्लोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते। **३९५९ लोट् च ८।१।५२॥** लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नाऽनुदात्तम्। आगच्छ देव ग्रामं पश्य। गत्यर्थेति किम्। पच देवौदनं भुङ्क्ष्वैनम्। लोट् किम्। आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि। 'न चेत्कारकं सर्वान्य'दित्येव। आगच्छ देव ग्रामं, पश्यत्वेनं रामः। सर्वग्रहणात्त्विह स्यादेव। आगच्छ देव ग्रामं, त्वं चाहं च पश्यावः। योगविभाग उत्तरार्थः। **३९६० विभाषितं सोपसर्गमनुत्त-**

त्यादि। शेषे वि। अनन्तरापेक्षं शेषत्वमित्याह—व्यवहितमिति। पचतीति। पक्षे धातुस्वरेणाद्युदात्तम्। गत्यर्थ। गतिरर्थो येषामिति विग्रह इत्यर्थः। लोटा युक्तमिति। योगः पुनरर्थद्वारको निमित्तनिमित्तिभावः। लोडन्तवाच्यं हि निमित्तं लृडन्तवाच्यस्य न चेत्कारकम्। सर्वान्यदित्यस्य व्याख्यानमाह—यत्रैव कारके लोडित्यादि। कर्तरि कर्मणि वा। आगच्छ देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनमिति। आङुपसर्गः गच्छदेवदत्तशब्दयोः पदात्परत्वान्निघातः। ग्रामशब्दो 'ग्रसेरा च' इति मन्नन्त आद्युदात्तः। द्रक्ष्यसीति। प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तम्। उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्त इति। वहेः प्रापणार्थत्वेऽपि गतिर्गम्यत इति गत्यर्थत्वम्। उह्यन्तामित्यत्र देवदत्तरामयोः कर्त्रोर्भेदेऽपि लकारवाच्यस्य शालेः कर्मणः अभेदात्। आगच्छेरिति। लिङयं न लोट्। द्रक्ष्यसीति। वर्तमानसामीप्ये लृट्। आगच्छ देव ग्रामं,पिता ते ओदनं भोक्ष्यत इति। कारकशब्देन,सूत्रे कारकव्यक्तिरेवाश्रीयते, तेन कर्तृत्वाऽभेदेऽपि व्यक्तिभेदात्कारकभेदः। त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमिति। अक्रियमाणे सर्वग्रहणे यत्र वाच्यं न भिद्यते तत्रैव भवितव्यमिह च भिद्यते वाच्यम्। एकत्रैकमन्यत्र द्वयमिति निघातप्रतिषेधो न स्यात्, क्रियमाणे तु सर्वग्रहणे लोड्वाच्यकारकापेक्षया लृड्वाच्यकारकाधिक्येऽपि निघातप्रतिषेधः सिद्धः। लोट् च। लोड्ग्रहणं विहाय 'गत्यर्थलोटा—' इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते। तदाह—गत्यर्थेत्यादि। आगच्छेति। गत्यर्थलोटा युक्तं पश्येति न निहितं गच्छेति तु निहतमेव। योगवि-

'प्राचां क्रीडायाम' ...

मम् ८।१।५३॥ लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वाऽनुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं प्रविश । सोपसर्गं किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । अनुत्तमं किम् । आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि । **३९९१ हन्त च ८।१।५४॥** हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वाऽनुदात्तम् । हन्त प्रविश । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । 'निपातैर्यद्यदि' (सू ३९३७) इति निघातप्रतिषेधः । अनुत्तमं किम् । हन्त प्रभुञ्जावहै । **३९९२ आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ८।१।५५॥** आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तम् । आम् पचसि देवदत्त ३ । एकान्तरं किम् । आम् प्रपचसि देवदत्त ३ । आमन्त्रितं किम् । आम् पचति देवदत्तः । अनन्तिके किम् । आम् पचसि देवदत्त । **३९९३ यद्धितुपरं छन्दसि ८।१।५६॥** तिङन्तं नाऽनुदात्तम् । उदसृजो यदङ्गिरः । उशन्ति हि । आख्यास्यामि तु ते । 'निपातैर्यत्' (सू ३९३७) इति 'हि च' (सू ३९४१)

भाग उत्तरार्ध इति । उत्तरो विकल्पो लोट एव यथा स्यात्, लटो मा भूद् इति । विभाषितम् । पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । प्राप्तविभाषा चेयम् । गत्यर्थलोटा युक्तं लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमभिन्नं विभाषा नानुदात्तं स्यात् न चेत्कारकं सर्वान्यत् । सोपसर्गमिति । उपसर्गेण सह । उपसर्गे विद्यमान इत्यर्थः । सहशब्दो विद्यमानार्थो, न तुल्ययोगे, । न ह्युपसर्गस्य निघातप्रसङ्गोऽस्ति । आगच्छ देव ग्रामं प्रविशेति । अत्र विशेति पक्षे निहतं, पक्षे शप्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्तम् । यदाऽन्तोदात्तं तदा 'तिङि चोदात्तवति–' इति गतेर्निघातः । पश्य । प्रविशानीति । उभयत्रापि पूर्वेण नित्यमेव निघातः । प्रत्युदाहरणानि पूर्वसूत्रोक्तान्येव प्रशब्दपूर्वाणि योज्यानि । हन्त च । पूर्वसूत्रमनुवर्तते लोड्ग्रहणं च । तदाह–हन्तेत्यनेनेत्यादि । प्राप्तविभाषेयम् । 'निपातैर्यद्यदि–' इति निघातनिषेधस्य सिद्धत्वात् । प्रभुञ्जावहै इति । भुजो लोट् 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदं वहिः टेरेत्वं श्नम् । 'आडुत्तमस्य पिच्च' 'एत ऐ' अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । विकरणस्वरः । आमः । अन्तरयतीत्यन्तरं व्यवधायकम् । एकमन्तरं यस्य तदेकान्तरम् । उदाहरणे निघाते प्रतिषिद्धे षाष्ठमाद्युदात्तत्वम् । अनन्तिक इति किमिति । अत्र केचिदनन्तिकं दूरं तस्यैव सामर्थ्यादेकश्रुतेर्निघातस्य च प्रतिषेधः । यदि निघातमात्रनिषेधोऽयं तदा निघातस्यैकश्रुत्या बाधितत्वादिदं सूत्रं व्यर्थं स्यादिति सामर्थ्यादेव चैतन्निषेधं प्रति एकश्रुतेरसिद्धत्वाऽभावः । प्लुतोदात्तस्तु न प्रतिषिध्यत इत्याहुः । अपरे तु अनन्तिक इत्यनेन यत्र दूरं न च संनिकृष्टं तदुच्यते न दूरमेव । अन्यथा दूरमित्येव वदेत् । तेनाऽस्मिन्नेकश्रुतेः प्राप्तिरेव नास्ति अदूरत्वात्प्लुतोदात्तोऽपि नोदाहर्तव्य इति । यद्धि तु । उदसृज इति । तुदादेः सृजेर्लङि सिप्यट् । उशन्ति हीति । वश कान्तौ । अदादिः । लटि 'झोऽन्तः' । ग्रह्यादित्वात्सम्प्रसारणम् ।

इति 'तु पश्य' (सू० ३९४६) इति च सिद्धे नियमार्थमिदम् । 'एतैरेव परभूतैर्योगे नान्यै'रिति । जाये स्वारोहावैहि । एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य लोडन्तस्य निघातो भवति । **३९६४ चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ८।१।५७॥** एषु षट्सु परतस्तिङन्तं नाऽनुदात्तम् । देवः पचति चन । देवः पचति चित् । देवः पचतीव । देवः पचति गोत्रम् । देवः पचतिकल्पम् । देवः पचतिपचति । अगतेः किम् । देवः प्रपचति चन । **३९६५ चादिषु च ८।१।५८॥** चवाहाऽहैवेषु परेषु तिङन्तं नाऽनुदात्तम् । देवः पचति च खादति च । अगतेरित्येव । देवः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्य 'चवायोगे' (सू ३९६६) इति निघातः प्रतिषिध्यते । द्वितीयं तु निहन्यत एव । **३९६६ चवायोगे प्रथमा ८।१।५९॥** चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । गाश्च चारयति वीणां वा वादयति । इतो वा सातिमीमहे । उत्तरवाक्ययोरनुषञ्जनीयतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी । योगे किम् । पूर्वभूतयोरपि योगे निघातार्थम् । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूत् । **३९६७ हेति क्षियायाम् ८।१।६०॥** हयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नाऽनुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे । स्वयं ह रथेन

नान्यैरिति । चनचिदिवेत्यादिभिरित्यर्थः । जाये स्वारोहावैहीति । रुहेर्लोट् । वस् शप् । 'आडुत्तमस्य पिच्च' 'लोटो लङ्वत्' इति लङ्वद्भावात् 'नित्यं ङितः' इति सलोपः । आ पूर्वादिणो लोट् । सिपो हिः । एहि । तेन परभूतेन युक्तस्य रोहावेत्यस्य 'लोट् च' इति प्राप्तो निघातप्रतिषेधो नियमान्निवर्त्यते । तेन स्वशब्दाश्रयो निघातो बोध्यः । स्वाशब्दे 'रो रि' इति लोपः 'ढ्रलोपे-' इति दीर्घः । स्वो रोहावेति पाठे तु छान्दसत्वादुत्वम् । चनचि । एष्विति । चन चित् इव गोत्रादि तद्धित आम्रेडित एष्वित्यर्थः । इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव गृह्यन्त इति लिङ्गे। गोत्रादीत्यत्रैवोक्तम् । पचतिकल्पमिति । तत्राऽनुदात्त एव तद्धितो ग्राह्यः । अन्यत्र तद्धितस्वरेण तिङन्तस्वरो बाध्यते । अयं पचतिदेश्यः । चादिषु च । 'न चवाहाहैवयुक्ते' इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादयोऽत्र गृह्यन्ते संनिकृष्टत्वात्, न तु 'चादयोऽसत्त्वे' इति सूत्रनिर्दिष्टाः विप्रकृष्टत्वात् । तदेतदाह-चवाहाहैवेषु परेष्विति । पचति च खादिति चेति । देवः पचति वा खादति वेति । उभयत्र खादतीत्यस्य निघातप्रसङ्ग एव नास्ति नानावाक्यत्वात् । चवायोगो हि समुच्चये विकल्पे वा सति भवति, स चाऽनेकस्य धर्म इति कृत्वोदाहृतम् । चवा । प्रथमेति । स्त्रीलिङ्गस्य निर्वाहमाह-प्रथमा तिङ्विभक्तिरिति । प्रथममुच्चारिता तिङ्विभक्तिरित्यर्थः । अगतेरिति प्रथमसूत्रे चानुकृष्टत्वादिह नानुवर्तते । उत्तरवाक्ययोरिति । 'दिवो वा पार्थिवादधि' 'इन्द्रं महो वा रजसः' इत्येतयोरित्यर्थः । ननु श्रुतस्यैव तिङन्तस्योत्तरत्राऽनुषङ्गः तत्कथं प्राथम्यमिति चेत्, अनुषक्तस्याप्यौपाधिकं भेदं पुरस्कृत्य प्राथम्याश्रयणेन निघातनिषेधस्य छन्दसि बहुशो दृष्टत्वात् । एतच्चेहैव मन्त्रे

याति ३। उपाध्यायं पदातिं गमयति ३। 'क्षियाशीः' (सू ३६२३) इति प्लुतः।
३६६८ अहेति विनियोगे च ८।१।६१॥ अहयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता, नानाप्रयोगे नियोगे क्षियायां च। त्वमह ग्रामं गच्छ। क्षियायाम्। स्वयमह रथेन याति ३। उपाध्यायं पदातिं नयति। **३६६९ चाऽहलोप एवेत्यवधारणम् ८।१।६२॥** च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता। देव एव ग्रामं गच्छतु। देव एवारण्यं गच्छतु। ग्राममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः। देव एव ग्रामं गच्छतु। राम एवारण्यं गच्छतु। ग्रामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः। इहाऽहलोपः। स च केवलार्थः। अवधारणं किम। देव क्वेव भोक्ष्यसे। न क्वचिदित्यर्थः। अनवक्लृप्तावेव। **३६७० चादिलोपे विभाषा ८।१।६३॥** चवाहाऽहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता। चलोपे। इन्द्र वाजेषु नोऽव। शुक्ला व्रीहयो भवन्ति। श्वेता गा आज्याय दुहन्ति। वालोपे। व्रीहिभिर्यजेत। यवैर्यजेत। **३६७१ वैवावेति च छन्दसि ८।१।६४॥** अहर्वै देवानामासीत्। अयं वाव हस्त आसीत्। **३६७२ एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ८।१।६५॥** आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि। अजामेकां जिन्वति। अजा-

---

नियेन सुविहृत्ययेति च मन्त्रे वेदभाष्ये स्पष्टम्। इति। स्वयं ह रथेन यातीति। उपाध्याये पदातौ गच्छति सति शिष्यस्य रथेन गमनं प्रतिषिद्धमित्याचारभेदः। अहेति। अनेकस्मिन्प्रयोजने प्रेषणं विनियोगः। तदाह—नानाप्रयोजने नियोगे इति। अनेकप्रयोजनो नियोगः प्रेषणम्। उदाहरणे पूर्वत्र प्रैषे प्लुतः, उत्तरत्र क्षियायाम्। चाहलोपे। अवधारणार्थैवशब्दप्रयोगे सति प्रथमं तिङन्तं नानुदात्तम्। सूत्रेण चाहलोपस्याविधानाद् अर्थप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विवक्षितः। चशब्दः समुच्चयार्थः। अहशब्दः केवलार्थः। समानकर्तृके चलोपः। नानाकर्तृकेऽहलोपः। उदाहरणे चलोपं दर्शयति—ग्राममरण्यं चेति। क्वेव भोक्ष्यस इति। अनवक्लृप्तावयमेवशब्दः। 'एवे चानियोगे' इति पररूपम्। चादि। वाजेष्विति। अवेति तिङन्तस्येह निघातः। निघाताऽभावस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम्। ननु पूर्वसूत्रे समानकर्तृके चलोप इत्युक्तम्। इह तु कर्तृभेदात् कथं चलोप इति चेत्। अवधारणार्थे एवशब्दप्रयोगे समानकर्तृके चलोप इति नियमो; न तु सर्वत्रेत्यस्यत्र चलोपः। व्रीहिभिर्यजेतेति। पक्षे निहतं पक्षे आद्युदात्तम्। द्वितीयं तु निहतमेव। एवं शेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहरणम्। वैवाव। आभ्यां युक्तं प्रथमं तिङन्तमनुदात्तं वा स्यात् छन्दसि। वै स्फुटार्थे चमार्थे च। वाव प्रसिद्धौ स्फुटार्थे च। एकान्या। समौ तुल्यावर्थौ ययोस्तौ समर्थौ। शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्। जिन्वतीति। जिविः प्रीणनार्थः। इदित्वान्नुम्। लट् तिप् शप्। अजामेकां रक्षतीति।

मेकां रक्षति । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति । समर्थाभ्यां किम् । एको देवानुपातिष्ठत । एक इति संख्यापरं नान्यार्थम् । **३९७३ यद्वृत्तान्नित्यम् ८।१।६६॥** यत्र पदे यच्छब्दस्ततः परं तिङन्तं नानुदात्तम् । यो भुङ्क्ते यदद्रयङ्‌वायुर्वाति । अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते । **३९७४ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ८।१।६७॥** पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः । **मलोपश्च वक्तव्यः** (वा० ४७३५) दारुणाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकः । समासान्तोदात्तत्वापवादः । एतत्समासे इष्यते । नेह—दारुणमध्यापक इति वृत्तिमतम् । पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम् । एतदेव ज्ञापकमत्र प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेऽपि नान्तर्यमाश्रीयत, इति । **३९७५ सगतिरपि तिङ् ८।१।६८॥** पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङन्तं पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठं प्रपचति । 'तिङ्ङतिङः' (सू०

अन्यां प्रीणयति अन्यां रक्षतीत्यर्थः । एक इति संख्यापरमिति । एकशब्दस्याऽनेकार्थत्वात् । तथा चोक्तम्—'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते' इति । ननु साहचर्यादन्यार्थक एवैकशब्दो ग्रहीष्यत इति चेत्सत्यम् । न साहचर्यमत्रप्रकरणे व्यवस्थापकमिति 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इत्यत्रैवावोचाम । यद्वृ । यदद्रयङ्ङिति । यद् अञ्चतीति क्विन् । 'विष्वग्देवयोश्च—' इति टेरद्र्यादेशः । कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशे सति 'यदद्रयङ् वायुर्वाति' इत्यादौ व्यवधाने भवत्यत आह—अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यत इति । अत्र च ज्ञापकमुत्तरसूत्रे मूल एव स्फुटीभविष्यति । पूजनात् । 'काष्ठादिभ्य—' इति वार्तिकं दृष्टं तदनुरोधेन पूजनादिति बहुवचनस्थान एकवचनमिति व्याचष्टे—पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य इति । उत्तरसूत्रे तिङ्ग्रहणादिदं सुबन्तविषयकम् । काष्ठाध्यापक इति । काष्ठादयोऽद्भुतपर्यायाः सन्तः पूजनवचना भवन्ति, समासविषयकं सूत्रमिदम् । उदाहरणे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । मलोपश्च वक्तव्य इति । दारुणमध्यापक इति । समासे कृते विभक्तेर्लुकि स्वाभाविकी मकारनिवृत्तिरित्यनेन वचनेनान्वाख्यायते इति वृत्तिन्यासकारयोर्मतम् । तदेतदाह—इति वृत्तिमतमिति । भाष्यवार्तिककैयटास्तु असमास एव क्रियाविशेषणीभूतानां दारुणमित्यादीनामसमास एवास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिमिच्छन्ति । मयूरव्यंसकादित्वे नास्ति प्रमाणम् । हरदत्तोऽप्याह । 'यदि समासे एवेदमभिमतमभविष्यत्तदा समास इत्येवाऽवक्ष्यत्' । युक्तं चैतत् । न ह्यत्र समासाधिकारोऽस्ति येन समासः स्यात् । अस्मिन् पक्षे मलोपवचनं च सार्थकम् । पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्ध इति । पूजनस्य पूजितापेक्षत्वादिति भावः । अनन्तरपूजितलाभार्थमिति । 'पूजनात्पूजितम्' इति सूत्रे सामान्यगतमानन्तर्यं विशेषणं विज्ञायत इति भावः । कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशे व्यवहितस्य प्रसङ्ग इत्याह—एतदेवेति । ज्ञापकफलं तु 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इत्यत्रोक्तम् । सगति । यत्का-

३९३५) इति निघातस्य 'निपातैर्यत्' (सू ३९३७) इति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते । **गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते** (वा० ४७३२)। नेह–यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । **३९७६ कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ८।१।६९॥** कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङनुदात्तः । पचति पूति प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । कुत्सने किम् । प्रपचति शोभनम् । सुपि किम् । पचति क्लिश्नाति । अगोत्रादौ किम् । पचति गोत्रम् । **क्रियाकुत्सन इति वाच्यम्** । (वा ३७३६) कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः । **पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम्** । तेनायं चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः । **वा बह्वर्थमनुदात्तमिति वाच्यम्** (वा ४७४२)। पचन्ति पूति । **३९७७ गतिर्गतौ ८।१।७०॥** अनुदात्तः । अभ्युद्धरति । गतिः किम् । दत्तः पचति । गतौ किम् । आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः । **३९७८ तिङि चोदात्तवति ८।१।७१॥** गतिरनुदात्तः । यत्प्रपचति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अन्यथा हि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति स्यात् प्रत्यये न स्यात् । उदात्तवति किम् । प्रपचति । **इति तिङन्तस्वराः ।**

ष्ठां प्रपचतीति । ये मलोपश्चेत्यनेन वाक्येन मलोपमाहुस्तेऽपि तिङन्ते परतो नैव लोपमिच्छन्ति । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यत इति । तुल्ययोगे अत्र सहशब्दः । यत्र तुल्ययोगे सहशब्दस्तत्र द्वयोरपि कार्ययोगो भवति । तद्यथा 'सपुत्रो भोज्यता'मित्युक्ते पुत्रोऽपि भोज्यते । अपिग्रहणं यत्र गतिर्न युज्यते तत्र केवलस्याऽपि तिङन्तस्य यथा स्यात् गतिप्रयोगे तु द्वयोः सहैव भवति तिङ्ग्रहणं पूर्वयोगस्यातिङ्विषयत्वज्ञापनार्थम् । कुत्सने । पदादिति निवृत्तम् । पचति क्लिश्नातीति । कथमत्र समानवाक्यत्वस्य सामर्थ्यस्य वाऽभावादेवाऽप्राप्तेः । सुपीति स्पष्टार्थम् । कर्तुः कुत्सने मा भूत् ।। पचति पूतिर्देवदत्त इति । कर्तृत्वमात्रं कुत्स्यते अस्येदमयुक्तमिति । क्रिया तु शोभनैव । पूतिश्चानुबन्ध इति । चकारानुबन्ध इत्यर्थः । तिबन्तपूतिशब्द आद्युदात्तः । 'वशेश्तिवि' ति तिप् बाहुलकात्पूतो भवति । तस्मादेव गुणाभावः । तस्य निघातनिमित्तस्याऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति चित्त्वमुपसंख्यायते । वा बह्वर्थमिति । बहुवचनान्तं तिङन्तं वाऽनुदात्तं स्यात् । यदा तिङन्तस्य निघातस्तदा पूतिरन्तोदात्तः । अन्यदा त्वाद्युदात्तः । आमन्द्रैरिति । अत्र याहीत्येतत्प्रति क्रियायोगादाङित्येष गतिः । तिङि । उदात्तवति तिङन्ते परे गतिर्निहन्यते । 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्यस्यापवादः । यत्प्रपचतीति । निपातैर्यद्यदि—' इति निघातप्रतिषेधात्तिङन्तमुदात्तवत् । ननु तिङ्ग्रहणं व्यर्थम् । न च तिङन्ते यथा स्यात् मन्द्रशब्दे मा भूत् 'आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि'

अथ स्वरसञ्चारप्रकारः । ३४ ।

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसंचारप्रकारः कथ्यते । अग्निमीळे इति प्रथमा ऋक् । तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे (फि०) 'फिषः' इत्यन्तोदात्त इति माधवः । वस्तुतस्तु घृतादित्वात् । व्युत्पत्तौ तु नित्प्रत्ययस्वरेण । अम् सुप्त्वादनुदात्तः । 'अमि पूर्वः' (सू १९४) इत्येकादेशस्तु 'एकादेश उदात्तेन' (सू ३६५८) इत्युदात्तः । ईळे । 'तिङ्ङतिङः' सू (३९३५) इति निघातः । संहितायाम् 'उदात्तादनुदात्तस्य' (सू ३६६०) इतीकारः स्वरितः । 'स्वरितात्संहितायाम्' (सू ३६६८) इति ळे इत्यस्य प्रचयाऽपरपर्याया एकश्रुतिः । पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः । 'पूर्वाधरावराणाम्' (सू १९७५) इत्यसिप्रत्ययस्वरात् । हितशब्दोऽपि धाञो निष्ठायां 'दधातेर्हिः (सू ३०७६) इति ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पुरोऽव्ययम्' (सू ७६८) इति गतिसंज्ञायां 'कुगति' (सू ७६१) इति समासे समासान्तोदात्ते 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' (सू ३७३६) इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे 'गतिकारकोपपदात्कृत्' (सू ३८७३) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे, थाथादिस्वरे च पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते 'गतिरनन्तरः' (सू ३७८३) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पुरःशब्दाकारस्य संहितायां प्रचये प्राप्ते 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' (सू ३६६९) इत्यनुदात्ततरः । यज्ञस्य । नङः प्रत्ययस्वरः । विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम् । देवम् । पचाद्यच् । फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वाऽन्तोदात्तः । ऋत्विक्शब्दः कृदु-

---

इति मन्द्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इति बोध्यम् । 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः' इति वचनात् स्वसम्बन्धिनमाक्षिपतीति क्रियावाचिन्येवोदात्तवति भविष्यति । न च कृदन्तेऽतिप्रसङ्गः । तत्र कृत्स्वरथाथादिस्वरगतिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतिर्निहन्यत एव । तस्मान्नार्थस्तिङ्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह—इति-ङ्ग्रहणमिति । परिमाणमियत्ता । परिमाणार्थत्वमेव स्पष्टयति—अन्यथा हीति । अक्रियमाणे तिङ्ग्रहणे धातुरेव क्रियावाचित्वाद्गतिसंज्ञानिमित्तमिति तस्मिन्नेवोदात्तवति निघातः परे इत्यर्थो जायते, तेन यत्प्रकरोतीत्यादौ धातोः शेषनिघातेनानुदात्तत्वेऽपि तिङन्तस्य उप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वाद्गतेर्निघातः सिद्ध इत्याहुः । प्रपचतीति । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । इति सुबोधिन्यां तिङन्तस्वराः ।

ईळे इति । ईड स्तुतौ लडुत्तमैकवचनम् । इट् टेरेत्वं 'द्वयोश्चास्य स्वरयो'रिति प्रातिशाख्येन ळः । यज्ञस्येति । 'यजयाच–' इति यजेर्नङ् । विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे

त्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । रत्नशब्दो (फि०) 'नब्विषयस्य' इत्याद्युदात्तः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । समासस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वाऽन्तोदात्तः । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयावित्यादि यथाशास्त्रमुन्नेयम् ॥ इति स्वरसंचारः ।

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥ १ ॥

इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां वैदिकस्वरप्रक्रिया ।

भैरवमिश्रकृतभैरवीव्याख्यासंवलितम्—

अथ लिङ्गानुशासनम् । ३५ ।

स्त्र्यधिकारः ।

१ लिङ्गम् । २ स्त्री । अधिकारसूत्रे एते । ३ ऋकारान्ता मातृदुहितृ-

---

स्वरितत्वमिति । 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इत्यनेन । ऋत्विगिति । ऋतावुपपदे यजेः क्विन् 'ऋत्विग्' इत्यनेन, 'वचिस्वपि-' इति सम्प्रसारणम् । नब्विषयस्येति । इसन्तवर्जितस्य नित्यनपुंसकस्यादिरुदात्त इति सूत्रार्थः । इति स्वरसञ्चारः ।

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानश्रीगोवर्धनभट्टात्मजरघुनाथात्मजेन जयकृष्णेन
कृतायां सुबोधिन्याख्यायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां वैदिकस्वरप्रक्रिया ।

श्री॰ । मूले, अधिकारसूत्रे एते इति । उभयोरधिकारसूत्रत्वेऽपि 'लिङ्ग'मित्याशास्त्रसमाप्तेः', द्वितीयस्तु 'ताराधारा-' इति यावदिति विवेकः । अत्रापि लिङ्गं शास्त्रीयं प्रागुक्तमेव विवक्षितम् । तच्चार्थनिष्ठं तच्छब्दप्रतिपाद्यम् । तत्रायं विशेषः । शब्दशक्तिस्वभावेन कस्यचित्सर्वलिङ्गप्रतिपादकता, कस्यचिदेकलिङ्गप्रतिपादकता, कस्यचिद्द्विलिङ्गयुक्तार्थप्रतिपादकता चेति । यद्यपि शब्दानामर्थानां चाऽऽनन्त्यात्प्रातिस्विकरूपेण तेषां ज्ञानं योगिनां युक्तयुञ्जानत्वेन व्यवहारयोग्यानामेव सम्भवति न त्वस्मदादीनामज्ञानाम्, तथाप्यस्मदाद्युद्देशेन शास्त्रप्रवृत्तेर्यथा लघुनोपायेनास्मदा-

स्वसृपोतृननान्दरः। ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः । स्वस्रादिपञ्चकस्यैव ङीब्निषेधेन कर्त्रीत्यादेर्ङीपा ईकारान्तत्वात्। तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योस्त्रिचतुरोर्ऋदन्तत्वाऽभावात्। ४ अन्यप्रत्ययान्तो धातुः। अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात्। अवनीः। चमूः। प्रत्ययग्रहणं किम्। देवयतेः क्विप्। द्यूः। विशेष्यलिङ्गः। ५ अशनिभरण्यरणयः पुंसि च। इयमयं वा अशनिः। ६ मिन्यन्तः। मिप्रत्ययान्तो, निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात्। भूमिः। ग्लानिः। ७ वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि। पूर्वस्याऽपवादः। ८ श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च। इयमयं वा श्रोणिः। ९ क्तिन्नन्तः। स्पष्टम्। कृतिरित्यादि। १० ईकारान्तश्च। ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात्। लक्ष्मीः।

दीनां ज्ञानं सम्भवेत्तथाह—ऋकारान्ता इत्यादिना। स्त्रीति पदमेषु सूत्रेषु सम्बध्यते। तच्च भावप्रधाननिर्देशेन स्त्रीत्वपरम्। तस्य लिङ्गपदेन बहुव्रीहिसमासे स्त्रीलिङ्गा इति सामानाधिकरण्येन व्यवहारः। मात्रादिशब्दानां विशेषत उपादानात्पञ्चेति लब्धम्। अवधारणस्य तु यथा लाभस्तं प्रकारमाह—स्वस्रादिपञ्चकस्यैवेति। ङीब्निषेधेनेति। 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' इति सूत्रेण ङीपो निषेधेन। कर्त्रीत्यादेरिति। अनेन कर्तृपदेन यौगिकाः शब्दा ऋकारान्ताः परिग्राह्याः। रूढस्य क्रोष्टृप्रभृतिशब्दस्याऽऽदिना परिग्रहः। न च सप्तैवेति वक्तव्ये पञ्चैवेति नियमानुपपत्तिरिति वाच्यम्। आदेशत्वानाक्रान्ताः पञ्चैवेत्यर्थात्। यद्यपि भाष्यसम्मते 'तृज्वत्क्रोष्टुः' इत्यादित्रिसूत्र्याः प्रयोगनियमार्थत्वपक्षे स्त्रियां प्रवर्तमानस्य क्रोष्टृशब्दस्यादेशत्वानाक्रान्तत्वम्, तथापि परिनिष्ठिते शब्देऽयमीकारान्त एव प्रयुज्यत इति भावः। 'उणादयो बहुलम्' इति सङ्गृहीतसाधुत्वकानां व्युत्पत्त्यर्थं शास्त्रान्तरे प्रसिद्धमिति तदभिप्रायेणाह—अन्यू इत्यादि। अवनिः। 'अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः' इत्यनिः। चमूरिति। 'कृषिचमितनिधनिसर्जिभ्य ऊः' इत्यूः। द्यूः। अत्र वकारस्य 'च्छ्वोः—' इत्यूठ्। अशनिभर। पूर्वसूत्रापवादोऽयम्। मिन्यन्त। भूमिः। 'नियो मिः' इत्यतो मिरित्यनुवर्त्य विहितो 'भुवः कित्' इति निः। ग्लानिः। 'वह्निश्रियुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्' इति निः। वह्न्यादिशब्दानां निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते आह—वह्निवृष्णि। वृष्णिः। 'सृवृषिभ्यां कित्' इति निः। अग्निः। 'अङ्गेर्नलोपश्च' इति निः। श्रोणियोन्यू। श्रोणिः। योनिः। 'वह्निश्रि—' इतीनिः। ऊर्मिः। 'अर्तेरूच्च' इति निः। ईकारान्तश्च। अत्र ईकारः प्रत्यय एव, पूर्वोत्तरसाहचर्यात्। लक्ष्मीरिति। अत्र 'लक्षेर्मुट् च' इति सूत्रे 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः' इत्यत ईरित्यस्याऽनुवृत्त्या। तेनेकारः प्रत्ययः। एवमव्यादिधातुभ्य ईकारप्रत्ययेऽपि स्त्रीत्वम्। तद्यथा अवीर्नारी रजस्वला, तरीर्नौस्तरी धूमः

११ ऊङाबन्तश्च । कुरूः । विद्या । १२ य्वन्तमेकाक्षरम् । श्रीः । भूः । एकाक्षरं किम् । पृथुश्रीः । १३ विंशत्यादिरानवतेः । इयं विंशतिः । त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः । अशीतिः । नवतिः । १४ दुन्दुभिरक्षेषु । इयं दुन्दुभिः । अक्षेषु किम् । अयं दुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽसुरो वेत्यर्थः । १५ नाभिरक्षत्रिये । इयं नाभिः । १६ उभावप्यन्यत्र पुंसि । दुन्दुभिर्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्र पुंसि स्तः । नाभिः क्षत्रियः । कथं तर्हि समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभि'रिति भारविः । उच्यते । दृढभक्तिरित्यादाविव कोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । वस्तुतस्तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये'ति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु । अत एव 'नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां 'कस्तूरिकामदे' इति मेदिनी । रभसोऽप्याह—'मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे' इति । एवमेवंविधेऽन्यत्रापि बोध्यम् । १७ तलन्तः । अयं स्त्रियां स्यात् । शुक्लस्य भावः शुक्लता । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणता । ग्रामाणां समूहो ग्रामता । देव एव देवता । १८ भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि । भूमिर्भूः । विद्युत्सौदामनी । सरिन्निम्नगा । लता वल्ली ।

तन्त्रीर्वीणादेर्गुणः । नच 'यापोः किद्द्वे च' इति सूत्रविहितेकारान्तस्याऽपि स्त्रीत्वापत्तिरिति वाच्यम् । पुंस्त्वाधिकारोक्तेन 'घोपध.' 'पोपधः' इत्याभ्यां परत्वाद्बाधात् । यूप इत्यादौ प्रथमस्य, समय इत्यादौ द्वितीयस्य चारितार्थ्यात् । एवं च पपी-ययीशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि न क्षतिः । ऊङाबन्तश्च । 'ऊङुतः' इत्यूङ् । आब्ग्रहणेन टाप्डाप्चापां ग्रहणम् । य्वन्तमेकाक्षरम् । ईकारोऽत्र प्रत्ययः, ऊकारसाहचर्यात् । विंशत्यादिरानवतेरिति । विंशत्यादयः 'पङ्क्तिविंशति-' इति सूत्रनिर्दिष्टाः । दुन्दुभिरक्षेष्विति । अक्षेषु बोधनीयेषु यः प्रयुज्यते इत्यर्थः । नाभिरक्षत्रिये । क्षत्रियभिन्ने यो नाभिशब्दः प्रयुज्यते स स्त्रियां स्यात् । इयं नाभिरिति । पुरुषावयवे इदम् । उभावप्यन्यत्र पुंसि । इदं स्पष्टार्थम् । पूर्वसूत्रयोः 'अक्षेष्वक्षत्रिये' इत्यभिधानेन सिद्धेः । कथं तर्हीति । अत्र यत्कोमलैरिति तदनुपपन्नम् । स्त्रीलिङ्गनाभिशब्दार्थविशेषणत्वात् । सामान्ये इति । लिङ्गविशेषाऽविवक्षया नपुंसकं कोमलैरिति प्रसाध्य तस्य नाभिशब्दार्थविशेषणत्वं स्वीकार्यम् । विशेष्यप्रतिपादकस्य यथा पुंस्त्वं तथाऽस्यापि भविष्यतीत्याशयेन समाधानान्तरमाह—वस्तुतस्त्विति । 'चक्रमध्यक्षत्रिययोः' इत्यत्र चक्रमध्यं च क्षत्रियश्चेति द्वन्द्वः । अत एव 'प्राण्यङ्गके द्वयोः' इति सङ्गच्छते । तलन्तः । 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति सूत्रविहिततल्प्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् । भूमिवि-

वनिता योषित्। १९ यादो नपुंसकम्। यादःशब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीबं स्यात्। २० भाःस्रुक्स्रग्दिगुष्णिगुपानहः॥ एते स्त्रियां स्युः। इयं भा इत्यादि। २१ स्थूणोर्णे नपुंसके च। एते स्त्रियां क्लीबे च स्तः। स्थूणा। स्थूणम्। ऊर्णा। ऊर्णम्। तत्र स्थूणा काष्ठमयी द्विकर्णिका। ऊर्णा तु मेषादिलोम। २२ गृहशशाभ्यां क्लीबे। नियमार्थमिदम्। गृहशशपूर्वे स्थूणोर्णे यथासंख्यं नपुंसके स्तः। गृहस्थूणम्। 'शशोर्णं शशलोमनी'त्यमरः। २३ प्रावृड्विप्रुड्रुट्तृड्विड्त्विषः। एते स्त्रियां स्युः। २४ दर्विविदिवेदिखनिशान्यश्रिवेशिकृष्योषधिकट्यङ्गुलयः। एते स्त्रियां स्युः। पक्षे ङीप्। दर्वी। दर्विरित्यादि। २५ तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविरात्र्यादयः। एते प्राग्वत्। इयं तिथिरित्यादि। अमरस्त्वाह-'तिथयो द्वयो'रिति। तथा च भारविः-'तस्य भुवि बहुतिथास्तिथय' इति। स्त्रीत्वे हि बहुतिथ्य इति स्यात्। श्रीहर्षश्च-'निखिलान्निशि पौर्णिमातिथी'निति। २६ शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्तिभ्रुकुटित्रुटिवलिपङ्क्तयः। एतेऽपि स्त्रियां स्युः। इयं शष्कुलिः। २७ प्रतिपदापद्विपत्सम्पच्छरत्संसत्परिषदुषःसंवित्क्षुत्पुन्मुत्समिधः। इयं प्रतिपदित्यादि। उषा उच्छन्ती। उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता। २८ आशीर्धूःपूर्गीर्द्वारः। इयमाशीरित्यादि। २९ अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च। अबादीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं स्याद्बहुत्वं च। आप इमाः। 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्'। 'सुमना मालती जातिः'। देववाची तु पुंस्येव। 'सुपर्वाणः सुमनसः'। बहुत्वं प्रायिकम्। 'एका च सिकता तैलदाने असमर्थे'ति' अर्थवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगात् 'समांसमां विजायते' (सू० १८१३) इत्यत्र समायां समायामिति भाष्याच्च। 'विभाषाघ्राधेट्' इति (सू २३७६) इति सूत्रे 'अघ्रासातां सुमनसा'विति

धुदिति। अत्राऽभिधानशब्दो भूम्यादिशब्दे शक्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नशक्तपरत्वेन प्रमेयशब्दव्यावृत्तिः। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। यादो नपुंसकमिति। पूर्वस्यापवादः। स्थूणोर्णे नपुंसके च। चकारेण स्त्रियामित्यस्यानुकर्षणार्थमस्यात्र लेख.। प्रावृडिति। स्त्रीशब्दस्य पूर्वत्र चानुकृष्टत्वेऽपि 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यस्याऽधिकः कार इति व्याख्यानस्यापि प्रसिद्धत्वादत्र सम्बन्धः। दर्विविदिवेदि। दर्विशब्दो 'वृदृभ्यां विन्' इति विन्नन्तः, 'कृ-तोऽक्तिन्नर्थादित्येके' इति विकल्पेन ङीप् दर्वी इति। तिथिनाडि। एते प्राग्वदिति। स्त्रियां स्युरित्यर्थः। पुंस्येवेति। देवासुरात्मेत्यनेन पुंस्त्वबोधकेन परत्वाद्बाधादिति भावः। भाष्यप्रयोगादिति। तेन भाष्ये णौ 'अप्सुमनः' इति सूत्रनिर्दिष्टानां बहुत्वं

वृत्तिव्याख्यायां हरदत्तोऽप्येवम् । ३० **स्रक्त्वक्ज्योग्वाग्यवागूनौस्फिजः ।** इयं स्रक् त्वक् ज्योक् वाक् यवागूः नौः स्फिक् । ३१ **तृटिसीमासम्बध्याः ।** इयं तृटिः । सीमा । सम्बध्या । ३२ **चुल्लिवेणिखार्यश्च ।** स्पष्टम् । ३३ **ताराधाराज्योत्स्नादयश्च ।** ३४ **शलाका स्त्रियां नित्यम् ।** नित्यग्रहणमन्येषां क्वचिद्व्यभिचारं ज्ञापयति । इति स्त्र्यधिकारः ।

अथ पुँल्लिङ्गाधिकारः ।

३५ **पुमान् ।** अधिकारोऽयम् । ३६ **घञबन्तः ।** पाकः । त्यागः । करः । गरः । भावार्थ एवेदम् । नपुंसकत्वविशिष्टे भावे क्तल्युड्भ्यां, स्त्रीत्वविशिष्टे तु क्तिन्नादिभिर्बाधेन परिशेषात् । कर्मादौ तु घञाद्यन्तमपि विशेष्यलिङ्गम् । तथा च भाष्यम्–'सम्बन्धमनुवर्तिष्यते' इति । ३७ **घाऽजन्तश्च ।** विस्तरः । गोचरः । चयः । जय इत्यादि । ३८ **भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके ।** एतानि नपुंसके स्युः । भयम् । लिङ्गम् । भगम् । पदम् । ३९ **नङन्तः ।** नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् । यज्ञः । यत्नः । ४० **याच्ञा स्त्रियाम् ।** पूर्वस्यापवादः । ४१ **क्यन्तो घुः ।** किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः । निधिः । उदधिः । क्यन्तः किम् । दानम् । घुः किम् । जज्ञिर्बीजम् । ४२ **इषुधिः स्त्री च ।** इषुधिशब्दः स्त्रियां पुंसि च । पूर्वस्यापवादः । ४३ **देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि ।** एतानि पुंसि स्युः । देवाः सुराः । असुरा दैत्याः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः । समुद्रोऽब्धिः । नखः कररुहः । केशः शिरोरुहः । दन्तो दशनः । स्तनः कुचः । भुजो दोः । कण्ठो गलः । खड्गः करवालः । शरो मार्गणः । पङ्कः कर्दम इत्यादि । ४४ **त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके ।** स्पष्टम् । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् । स्व-

---

प्रायिकमिति । विकल्पेनाऽन्यत्र बहुत्वाऽभावेऽपि न क्षतिः । क्वचिद्व्यभिचारमिति । तेन तिथिशब्दस्य पूर्वत्र यथा पुंस्त्वं प्रदर्शितं तथान्येषामन्यलिङ्गत्वेऽपि साधुत्वमिति सूचयति । इति लिङ्गानुशासने स्त्र्यधिकारः ।

भावार्थ एवेति । भावे यो घञ् तदन्तस्य पुंस्त्वमित्युक्तम् । एतल्लाभप्रकारमाह— नपुंसकेत्यादि । भयलिङ्गेत्यादि । पूर्वस्याऽपवादोऽयम् । क्यन्तो घुः । किप्रत्ययोऽन्तः परो यस्मात्तादृशो घुसंज्ञको धातुस्तद्घटितः पुमानित्यर्थः । देवासुरा । अत्र पङ्कशब्दान्तद्वन्द्वं कृत्वा तस्य षष्ठीसमासोऽभिधानशब्देन कर्तव्यः, अभिधानशब्दः करणल्युडन्तो वाचकशब्दपरः, तेन देवादिशब्दवाच्यतावच्छेदकेत्यादि पूर्ववद्बोध्यम् । शब्दस्वरूपा-

र्गाभिधानतया पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः। ४५ द्यौः स्त्रियाम्। द्योदिवोस्तन्त्रेणोपादानमिदम्। ४६ इषुबाहू स्त्रियां च। चात्पुंसि। ४७ बाणकाण्डौ नपुंसके च। चात्पुंसि। 'त्रिविष्टपे'त्यादिचतुःसूत्री 'देवासुरे'त्यस्यापवादः। ४८ नान्तः। अयं पुंसि। राजा। तक्षा। न च चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः 'मन्द्व्यच्कोऽकर्तरी'ति नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात्। ४९ क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि। क्रतुरध्वरः। पुरुषो नरः। कपोलो गण्डः। गुल्फः प्रपदः। मेघो नीरदः। ५० अभ्रं नपुंसकम्। पूर्वस्याऽपवादः। ५१ उकारान्तः। अयं पुंसि स्यात्। प्रभुः। इक्षुः। 'हनुर्हट्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम्। द्वयोः कपोलावयवे' इति मेदनी। 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः। एवंजातीयकविशेषवचनाऽनाक्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः। उक्तं च। 'लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यबाधित' इति। एवमन्यत्रापि। ५२ धेनुरज्जुकुहूसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम्। ५३ समासे रज्जुः पुंसि च। कर्कटरज्ज्वा। कर्कटरज्जुना। ५४ श्मश्रुजानुवसुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके। ५५ वसु चाऽर्थवाचि। अर्थवाचीति किम्। 'वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु'। ५६ मद्गुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च। चात्पुंसि। अयं मद्गुः। इदं मद्गु। ५७ रुत्वन्तः। मेरुः। सेतुः। ५८ दारुकसेरुजत्रुवस्तुमस्तूनि नपुंसके। रुत्वन्त इति पुंस्त्वस्यापवादः। इदं दारु। ५९ सक्तुर्नपुंसके च। चात्पुंसि। सक्तुः। सक्तु। ६० प्राग्रश्मेरकारान्तः। 'रश्मिदिवसाभिधानानी'ति वक्ष्यति। प्रागेतस्मादकारान्त इत्यधिक्रियते। ६१ कोपधः। कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात्। स्तवकः। कल्कः। ६२ चिबुकशालूकप्रातिपदिकांऽशुकोल्मुकानि नपुंसके। पूर्वसूत्राऽपवादः। ६३ कण्टकाऽनीकसरक-

ऽपेक्षया च नपुंसकत्वम्। त्रिविष्टप। स्वर्गाभिधानतया इति। अत एवाहाऽमरसिंहः 'क्लीबे त्रिविष्टपम्' इति। द्यौः स्त्रियाम्। अस्य स्वर्गाभिधानत्वात्पुंस्त्वस्य पूर्वेण प्राप्तेरयमारम्भः। इषुबाहू। शरभुजपर्यायाविमौ। बाणकाण्डौ। शराभिधानोऽयम्। नान्त इति। नान्तप्रत्ययान्त इत्यर्थः। अभ्रं नपुंसकमिति। मेघाभिधानविषये पूर्वस्यापवाद इत्यर्थः। लिङ्गशेषविधिरिति। लिङ्गस्य शेषोऽवशेषस्तस्य विधिः व्यापी काण्डत्रयस्य विधिर्व्यापी काण्डत्रयस्य व्यापको यदि विशेषशास्त्रेण बाधितो न स्यादित्यर्थः। नपुंसके चेति। चात्पुंसि। वसु चार्थवाचि। अर्थवाची वसुशब्दो नपुंसके च द्रष्टव्यः। रुत्वन्त इति। उकारो नकारेत्संज्ञकः। मेरुः। सेतुरित्यत्र 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्' इति तुन्। सूर्यवाचकः प्रथमः। दारुकसेरु जत्रु-। जत्र्वादिरुत्प्रत्ययान्ता एते।

मोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटकतालकफलकपुलाकानि नपुंसके च। चात्पुंसि। अयं कण्टकः। इदं कण्टकमित्यादि। ६४ टोपधः। टोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात्। घटः। पटः। ६५ किरीटमुकुटललाटवटविटशृङ्गाटकराटलोष्टानि नपुंसके। किरीटमित्यादि। ६६ कुटकूटकपटकवाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च। चात्पुंसि। कुटः। कुटमित्यादि। ६७ णोपधः। णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात्। गुणः। गणः। पाषाणः। ६८ ऋणलवणपर्णतोरणरोष्णानि नपुंसके। पूर्वसूत्राऽपवादः। ६९ कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणवरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च। चात्पुंसि। ७० थोपधः। रथः। ७१ काष्ठपृष्ठसिक्थोक्थानि नपुंसके। इदं काष्ठमित्यादि। ७२ काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम्। इमाः काष्ठाः। ७३ तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च। चात्पुंसि। अयं तीर्थः। इदं तीर्थम्। ७४ नोपधः। अदन्तः पुंसि। इनः। फेनः। ७५ जघनाऽजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके। पूर्वस्याऽपवादः। ७६ मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनाऽऽलानसमानभवनवसनसम्भावनविभावनविमानानि नपुंसके च। चात्पुंसि। अयं मानः। इदं मानम्। ७७ पोपधः। अदन्तः पुंसि। यूपः। दीपः। ७८ पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपाऽन्तरीपाणि नपुंसके। इदं पापमित्यादि। ७९ शूर्पकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च। अयं शूर्पः। इदं शूर्पमित्यादि। ८० भोपधः। स्तम्भः। ८१ तलभं नपुंसकम्। पूर्वस्याऽपवादः। ८२ जृम्भं नपुंसके च। जृम्भम्। जृम्भः। ८३ मोपधः। सोमः। भीमः। ८४ रुक्मसिध्मयुग्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके। इदं रुक्ममित्यादि। ८५ संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसके च। चात्पुंसि। अयं संग्रामः। इदं संग्रामम्। ८६ योपधः। समयः। हयः। ८७ किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके। स्पष्टम्। ८८ गोमयकषायमलयाऽन्वयाऽव्ययानि नपुंसके च। गोमयः। गोमयम्। ८९ रोपधः। क्षुरः। अङ्कुरः। ९० द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रनीरतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राश्रश्वभ्रभीरगभीरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदराऽजस्रशरीरकन्दरमन्दारपञ्जराऽजरजठराऽजिरवै-

रचामरपुष्करगह्वरकुहरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रनक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रच्छत्राणि नपुंसके। इदं द्वारमित्यादि। ९१, शुक्रमदेवतायाम्। इदं शुक्रं रेतः। ९२ चक्रवज्रान्धकारसाराऽवारापारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च। चात्पुंसि। चक्रः। चक्रमित्यादि। ९३ षोपधः। वृषः। वृक्षः। ९४ शिरीषर्जीषाऽम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके। ९५ यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च। चात्पुंसि। अयं यूषः। इदं यूषमित्यादि। ९६ सोपधः। वत्सः। वायसः। महानसः। ९७ पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके। ९८ चमसांऽसरसनिर्यासोपवासकार्पासवासमासकासकांसमांसानि नपुंसके च। इदं चमसम्। अयं चमस इत्यादि। ९९ कंसे चाऽप्राणिनि। 'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्'। प्राणिनि तु कंसो नाम कश्चिद्राजा। १०० रश्मिदिवसाभिधानानि। एतानि पुंसि स्युः। रश्मिर्मयूखः। दिवसो घस्रः। १०१ दीधितिः स्त्रियाम्। पूर्वस्यापवादः। १०२ दिनाऽहनी नपुंसके। अयमप्यपवादः। १०३ मानाभिधानि। एतानि पुंसि स्युः। कुडवः। प्रस्थः। १०४ द्रोणाढकौ नपुंसके च। इदं द्रोणम्। अयं द्रोणः। १०५ खारीमानिके स्त्रियाम्। इयं खारी। इयं मानिका। १०६ दाराऽक्षतलाजाऽसूनां बहुत्वं च। इमे दाराः। १०७ नाडयपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि। यथासंख्यं नाडयादूयुपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः। अयं नाडीव्रणः। अपाङ्गः। जनपदः। व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि क्लीबत्वानुवृत्त्यर्थं सूत्रम्। १०८ मरुद्गरुत्तरदृत्विजः। अयं मरुत्। १०९ ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिवलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः। एते पुंसि स्युः। अयमृषिः। ११० ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः। एते पुंसि। १११ हस्तकुन्तान्तव्रणवातदूत-

---

कंसे चाऽप्राणिनि। 'कंस'मिति शब्दस्य निर्देशात् 'नपुंसके च' इत्यस्य सम्बन्धः। अप्राणिनि वाच्ये कंसशब्द इत्यर्थः। दिनाहनी। दिवसाभिधानाविमौ। खारीमानिके। मानाभिधानत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः। बहुत्वं चेति। चकारः पुंस्त्वस्य समुच्चायकः। नाडयपजनोपपदानि व्रणाऽङ्गपदानि। अत्रोपपदशब्दः पूर्वपदपरो, नतु 'तत्रोपपदम्—' इति तत्संज्ञकपरः। तस्य प्राप्त्यभावात्। क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थमिति। नपुंसकाधिकारे 'मुखनयनम्'इत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रेण विवराऽभि-

धूतसूतचूतमुहूर्ताः। एते पुंसि। अमरस्तु 'मुहूर्तोऽस्त्रिया' मित्याह। ११२ षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः। अयं षण्डः। ११३ वंशांशपुरोडाशाः। अयं वंशः। पुरो दाश्यते पुरोडाशः। कर्मणि घञ्। भवव्याख्यानयोः प्रकरणे 'पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्' (सू १४४९) इति विकारप्रकरणे 'व्रीहेः पुरोडाशे' (सू १५२८) इति च निपातनात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वा दस्य डत्वम्। 'पुरोडाशभुजामिष्ट'मिति माघः। ११४ ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः। अयं ह्रदः। ११५ अर्घपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः। अयमर्घः। ११६ पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्गपुङ्खाः। अयं पल्लव इत्यादि। ११७ सारथ्यतिथिकुक्षिवस्तिपाण्यञ्जलयः। एते पुंसि। अयं सारथिः। इति पुंलिङ्गाधिकारः।

अथ नपुंसकाधिकारः।

११८ नपुंसकम्। अधिकारोऽयम्। ११९ भावे ल्युडन्तः। हसनम्। भावे किम्। पचनोऽग्निः। इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः। १२० निष्ठा च। भावे या निष्ठा तदन्तं क्लीबं स्यात्। हसितम्। गीतम्। १२१ त्वष्यञौ तद्धितौ। शुक्लत्वम्। शौक्ल्यम्। ष्यञः षित्वसामर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम्। चातुर्यम्। चातुरी। सामग्र्यम्। सामग्री। औचित्यम्। औचिती। १२२ कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः। ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम्। १२३ यद्यढग्यगञण्वुञ्छाश्च भावकर्मणि। एतदन्तानि क्लीबानि। 'स्तेनाद्यन्नलोपश्च' (सू १७९०)। स्ते-

---

यानत्वेन क्लीबत्वं प्राप्तं तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः। अमरस्त्विति। एवं च तन्मतेऽर्धचादिष्वयं द्रष्टव्यः। इति लिङ्गानुशासने पुंलिङ्गाधिकारः।

भावे ल्युडन्तः। इदं च सूत्रं यद्यपि 'नपुंसके भावे क्तः' 'ल्युट् च' इत्यनेन गतार्थं तथापि स्पष्टार्थमुपात्तम्। एवमन्तग्रहणं चेति बोध्यम्। इध्मप्रव्रश्चन इति। अत्र करणे ल्युट्। निष्ठा च। अत्र निष्ठापदं क्तस्य बोधकम्। इदमपि सूत्रं 'नपुंसके भावे क्तः' इत्यनेन गतार्थम्। प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणम्। त्वष्यञौ तद्धितौ। भावे इत्यनुवर्तते। यद्यपि 'तस्य भावः-' इति सूत्रे भावशब्दः प्रकृतिजन्यबोधीयप्रकारताश्रयधर्मपरः। 'भावे ल्युडन्तः' इत्यत्र तु भावशब्दो भावनाबोधक इति भेदस्तथापीह भावशब्दः शब्दाधिकारेणाऽन्यार्थको द्रष्टव्यः। कर्मणि च। चाद्भावे। ल्वच्यतादिश्यामनुवर्तते स्तेनाद्यन्नलोपश्चेति। यद्यपीदं सूत्रं प्रागुपव्याख्यातमेव तथापीतः प्र-

यम् । 'सख्युर्यः' (सू १७९१) । सख्यम् । 'कपिज्ञात्योर्ढक्' (सू १७९२) । कापेयम् । 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' (सू १७९३) । आधिपत्यम् । 'प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्' (सू १७९४) । औष्ट्रम् । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (सू १७९५) । द्वैहायनम् । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ्' (सू १७९८) । पितापुत्रकम् । 'होत्राभ्यश्छः' (सू १८००) । अच्छावाकीयम् । 'अव्ययीभावः' (सू ६५९) अधिस्त्रि । **१२४ द्वन्द्वैकत्वम्** । पाणिपादम् । **१२५ अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च** । स्पष्टम् । **१२६ अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः** । अधिकारोऽयम् । **१२७ अनल्पे छाया** । शरच्छायम् । **१२८ राजाऽमनुष्यपूर्वा सभा** । इनसभमित्यादि । **१२९ सुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रियां च** । **१३० परवत्** । अन्यस्तत्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात् । रात्राह्नाहाः पुंसि । **१३१ अपथपुण्याहे नपुंसके** । **१३२ सख्यापूर्वा रात्रिः** । त्रिरात्रम् । संख्यापूर्वेति किम् । सर्वरात्रः । **१३३ द्विगुः स्त्रियां च** । व्यवस्थया । पञ्चमूली । त्रिभुवनम् । **१३४ इसुसन्तः** । हविः । धनुः । **१३५ अर्चिः स्त्रियां च** । इसन्तत्वेऽपि अर्चिः स्त्रियां नपुंसके च स्यात् । इयमिदं वा अर्चिः । **१३६ छदिः स्त्रियामेव** । इयं छदिः । छाद्यतेऽनेनेति छादेश्चुरादिण्यन्तादर्चिशुचीत्यादिना इस् । इस्मन्नित्यादिना ह्रस्वः । 'पटलं छदि'रित्यमरः । तत्र पटल-

---

स्मृति कथितनपुंसकत्वस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिहोपादानमिति बोध्यम् । द्वन्द्वैकत्वमिति । 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य-' इत्यादिना, येषां द्वन्द्वानामेकवद्भावो भवति ते द्वन्द्वा नपुंसकत्वाभिधायका बोध्या इत्यर्थः । अभाषायामिति । इदमपि सूत्रं 'हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि' इति सूत्रे छन्दसीत्युपादानेन गतार्थम् । 'हेमन्तशिशिरा'वित्यत्र तु निर्देशादेव पुंस्त्वप्रतिपादकता बोध्या । स्त्रियां चेति । चेन नपुंसकमित्यनुकर्षः । 'विभाषा सेना-' इति विभाषापदोपादानेनेदमपि गतार्थम् । परवदिति । 'परवल्लिङ्गम्-' इति सूत्रोपात्त इत्यर्थः । परवदिति सूत्रस्य स्मारकमिह परवदिति, नत्विदमपूर्वम् । तत्पुरुष इति द्वन्द्वस्याप्युपलक्षणम् । संख्यापूर्वा रात्रिः । 'संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्' इत्यस्यानुवादः । द्विगुः स्त्रियां चेति । चान्नपुंसकमिति सम्बध्यते । इदमपि 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' 'पात्राद्यन्तस्य न' इत्यनेन गतार्थम् । अत एवाह—व्यवस्थयेति । इसुसन्तः । 'अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः', 'जनेरुसिः' एतयोरुपात्तावेतौ । छदिः स्त्रियामेवेति । यद्यपि छदिरित्यस्येसन्तत्वेन नपुंसकत्वे प्राप्ते विशेषोपादानेन स्त्रियामित्यनेनैव नियमलाभे सिद्धे एवकारो व्यर्थः, तथापि 'पटलं छदिः' इत्यमरग्रन्थदर्शनेन साहचर्यान्नपुंसकत्वमपीति भ्रान्तिः स्यात्तन्निवारणायैवकारः । अत

साहचर्याच्छदिषः क्लीबतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः। १३७ **मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनाऽन्नाभिधानानि।** एतेषामभिधायकानि क्लीबे स्युः। मुखमाननम्। नयनं लोचनम्। लोहं कालम्। वनं गहनम्। मांसमामिषम्। रुधिरं रक्तम्। कार्मुकं शरासनम्। विवरं विलम्। जलं वारि। हलं लाङ्गलम्। धनं द्रविणम्। अन्नमशनम्। अस्यापवादानाह त्रिसूत्र्या। १३८ **सीरार्थौदनाः पुंसि।** १३९ **वक्त्रनेत्राऽरण्यगाण्डीवानि पुंसि च।** वक्त्रो वक्त्रम्। नेत्रो नेत्रम्। अरण्योऽरण्यम्। गाण्डीवो गाण्डीवम्। १४० **अटवी स्त्रियाम्।** १४१ **लोपधः।** कुलम्। कूलम्। स्थलम्। १४२ **तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि।** अयं तूलः। १४३ **शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालबिडालखिलशूलाः पुंसि च।** चात् क्लीबे। शीलं शील इत्यादि। १४४ **शतादिः संख्या।** शतम्। सहस्रम्। शतादिरिति किम्। एको द्वौ बहवः। संख्येति किम्। शतशृङ्गो नाम पर्वतः। १४५ **शताऽयुतप्रयुताः पुंसि च।** अयं शतः। इदं शतमित्यादि। **लक्षा कोटिः स्त्रियाम्।** इयं लक्षा। इयं कोटिः। 'वा लक्षा नियुतं च त'दित्यमरात् क्लीबेऽपि लक्षम्। १४७ **शङ्कुः पुंसि।** १४८ **सहस्रः क्वचित्।** अयं सहस्रः। इदं सहस्रम्। १४९ **मन्द्व्यच्कोऽकर्तरि।** मन्प्रत्ययान्तो द्व्यच्कः क्लीबः स्यान्न

एष वक्ष्यति—अमरव्याख्यातार इति। अस्येति। 'मुखनयन–' इति सूत्रस्य। सीरार्थौदनाः। सीरशब्दो हलाभिधानः। अर्थशब्दस्तु धनशब्दस्य पर्यायः। ओदनशब्दोऽन्नवाची। भिस्साभिस्सटाशब्दौ तु दग्धान्नपराविति तयोः स्त्रीत्वेऽपि न क्षतिरिति। अटवी स्त्रियाम्। अयं वनाभिधानः। संख्येति। संख्यावाचीत्यर्थः। शताऽयुत। अयं शतशब्दोऽनन्तवाची। 'शतादिः–' इति पूर्वसूत्रापवादोऽयम्। लक्षा कोटिः। एतयोरपि संख्यावाचकत्वान्नपुंसकत्वे प्राप्ते इदम्। क्लीबेऽपीति। एवं चायमर्बुदादिषु द्रष्टव्यः। शङ्कुः पुंसि। अस्य शङ्कुशब्दस्य संख्याविशेषवाचकत्वात् 'शतादिः संख्या' इति नपुंसकत्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः। सहस्रः क्वचिदिति। क्वचिदिति अर्थविशेष इत्यर्थः। 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्' इत्यत्रानन्तवाची। न चात्र सहस्रशब्दस्यानन्तपरत्वे संख्यापरत्वाभावेन सहस्रपादित्यत्र 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दान्त्यलोपो न स्यादिति वाच्यम्। नियतविषयपरिच्छेदकत्वरूपसंख्यात्वाभावेऽपि यथाकथञ्चित्संख्यायाः प्रतीतिरिति लोपः। वस्तुतश्छान्दसो लोप इति तु चिन्त्यम्। मन्द्व्यच्कः। अत्र मन्प्रत्ययः श्रूयमाणनकारान्तः 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति विहितः।

तु कर्तरि । वर्म । चर्म । द्व्यच्कः किम् । अणिमा । महिमा । अकर्तरि किम् । ददाति इति दामा । **१५० ब्रह्मन् पुंसि च ।** अयं ब्रह्मा । इदं ब्रह्म । **१५१ नामरोमणी नपुंसके ।** मन्द्व्यच्क इत्यस्यायं प्रपञ्चः । **१५२ असन्तो द्व्यच्कः ।** यशः । मनः । तपः । द्व्यच्कः किम् । चन्द्रमाः । **१५३ अप्सराः स्त्रियाम् ।** एता अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनान्तः । **१५४ त्रान्तः ।** पत्रम् । क्षत्रम् । **१५५ यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव । १५६ भृत्रामित्रच्छात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि ।** अयं भृत्रः । न मित्रममित्रः । 'तस्य मित्राण्यमित्रास्ते' इति माघः । 'स्याताममित्रौ मित्रे चे'ति च । यत्तु 'द्विषोऽमित्रे' इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । 'अमेर्द्विषदित्यौणादिक इत्रच्' । अमेरमित्रम् । मित्रस्य व्यथयेदित्यादौ मध्योदात्तस्तु चिन्त्यः । नञ्समासेऽप्येवम् । परवल्लिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरमिति । तत्प्रकृतसूत्राऽपर्यालोचनमूलकम् । स्वरदोषोद्भावनमपि 'नञो जरमरमित्रमृता' इति षाष्ठसूत्राऽस्मरणमूलकमिति दिक् । **१५७ पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च । १५८ बलकुसुमशुल्वपत्तनरणाभिधानानि ।** बलं वीर्यम् । **१५९ पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च ।** पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोप्याह—'वा पुंसि पद्मं नलि-

---

चर्म वर्मेति । चरावृभ्यां मनिन्प्रत्ययः । बाहुलकाद्गुणभावः । अणिमादौ त्विमनिच् । दामेत्यत्रापि 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इत्यनेनैव मनिन्, परं त्वयं विशेषः । उणादिप्रत्ययान्तानां संज्ञाशब्दपरत्वेन यादृशी व्युत्पत्तिर्यत्रोचिता सा कल्पनीयेति कर्तर्यपि प्रायशः सम्भवतीति । ब्रह्मेति । 'बृंहेर्नोऽच्च' इति मनिन्प्रत्ययः । असन्तो द्व्यच्कः । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इति विहितोऽसुन् । तस्याऽसुनो येष्वनुवृत्तिस्तदन्ता अपि बोध्याः । 'चन्द्रे मो डित्' इति विहिताऽसुन्प्रत्ययान्तश्चन्द्रमस् शब्दोऽप्यसुन्नन्तः । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । एवमप्सराशब्दोऽपि । त्रान्तः । त्रप्रत्ययान्तो नपुंसकं स्यात् । 'सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्' इति त्रप्रत्ययो नकारानुबन्धक इति । यात्रामात्रा । 'हुयामा–' इति विहितत्रन्प्रत्ययोऽपि त्रग्रहणेन गृह्यत इति नपुंसकत्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः । एवकारो न्यायसिद्धबाध्यबाधकभावानुवादकः । भृत्रामित्र । पूर्वस्यापवादः । यत्त्विति । दोषान्तरमित्यन्ता तदुक्तिः । मध्योदात्तः, मकारेकारस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन मध्योदात्त इति तद्भावः । चिन्त्य इति । चिन्त्यस्य सत्वात् । नन्वमित्रशब्दो नेत्रन्तः किन्तु 'अमिचिमि–' इति धातुविहितक्त्रान्तमित्रशब्देन नञः समासे सति सिद्ध इत्याह—नञ्समासेऽप्येवमिति । अन्तोदात्त इत्यर्थः । परवल्लिङ्गतेति । एवं सति नपुंसकत्वं स्यात् । हरदत्तोक्तं दूषयति—तत्प्रकृतेत्यादिना । नञो जरमरेति । यदि तु न मित्रम् अमित्र इति नञ्समासस्तदा न 'नञो जरमरमित्र–' इत्यस्य प्राप्तिस्तस्य बहुव्री-

नमि'ति एवं चार्धर्चादिसूत्रे तु 'जलजे पद्मं नपुंसकमेवे'ति वृत्तिग्रन्थो मतान्तरेण नेयः। १६० आहवसंग्रामौ पुंसि। १६१ आजिः स्त्रियामेव। १६२ फलजातिः। फलजातिवाची शब्दो नपुंसकं स्यात्। आमलकम्। आम्रम्। १६३ वृक्षजातिः स्त्रियामेव। क्वचिदेवेदम्। हरीतकी। १६४ वियज्जगत्सकृत्शकृत्पृषत्शकृद्यकृदुदश्वितः। एते क्लीवाः स्युः। १६५ नवनीताऽवतानऽनृताऽमृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतरजतवृत्तपलितानि। १६६ श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्काङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यास्यास्पदाकाशकण्वबीजानि। एतानि क्लीवे स्युः। १६७ दैवं पुंसि च। दैवम्। दैवः। १६८ धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधृष्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि। इदं धान्यमित्यादि। १६९ द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बकवचवरशरवृन्दारकाणि। १७० अक्षमिन्द्रिये। इन्द्रिये किम्। रथाङ्गादौ मा भूत्। इति नपुंसकाधिकारः।

अथ स्त्रीपुंसाधिकारः।

१७१ स्त्रीपुंसयोः। अधिकारोऽयम्। १७२ गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः। इयमयं वा गौः। १७३ मृत्युसीधुकर्कन्धुकिष्कुकण्डुरेणवः। इयमयं वा मृत्युः। १७४ गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकं च। त्रिलिङ्गमित्यर्थः। पटु। पटुः। पट्वी। १७५ अपत्यार्थस्तद्धिते। औपगवः। औपगवी। इति स्त्रीपुंसाधिकारः।

अथ पुंनपुंसकाधिकारः।

१७६ पुंनपुंसकयोः। अधिकारोऽयम्। १७७ घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावत-

---

हिसमासे प्रवृत्तेरिति बोध्यम्। कुसुमाभिधायित्वेति। वस्तुतः कुसुमाभिधायित्वेऽपीत्यर्थः। यदि तु कुसुमविशेषाभिधायकोऽयं न तु कुसुमशब्दशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नशक्त इति विभाव्यते तदात्वपूर्वमेवोभयलिङ्गत्वाभिधानमिति मतान्तरेण। जलजशब्दस्य जलजातकुसुमान्तराभिधायकत्वमित्यभिप्रायकमतान्तरेणेत्यर्थः। आहवसङ्ग्रामौ पुंसि। एतयोर्युद्धाभिधायकत्वान्नपुंसकत्वे प्राप्ते। एवमाजिशब्दोऽपि। फलजातिरिति। फलोपादानाद्वृक्षपरस्यामलकीशब्दस्य स्त्रीत्वेऽपि न क्षतिः। हरीतकीति। 'हरितक्याः फलानि हरीतक्यः। 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' इति स्त्रीत्वाऽभिधानात्। रथाङ्गादाविति। आदिना देवनाऽक्षपरिग्रहः॥ इति लिङ्गानुशासने नपुंसकाधिकारः।

स्त्रीपुंसयोः। अधिकारोऽयम्। नपुंसकं चेति। चात्स्त्रीपुंसयोः।

इति लिङ्गानुशासने स्त्रीपुंसाधिकारः।

पुस्तकबुस्तलोहिताः। अयं घृतः। इदं घृतम्। १७८ शृङ्गार्घनिदाघोद्यमशल्यदृढाः। अयं शृङ्गः। इदं शृङ्गम्। १७९ व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पाभ्रार्धर्चदर्भपुच्छाः। अयं व्रजः। इदं व्रजम्। १८० कबन्धौषधायुधान्ताः। स्पष्टम्। १८१ दण्डमण्डखण्डशमसन्धवपार्श्वाकाशकुशकाशाङ्कुशकुलिशाः। एते पुन्नपुंसकयोः स्युः। 'कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले' इति विश्वः। शलाकावाची तु स्त्रियाम्। तथा च 'जानपद—' (सू ५००) इति सूत्रेणाऽयोविकारे ङीपि कुशी। दारुणि तु टाप्। 'कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा पातेति श्रुतिः। 'अतः कृकमि–' (सू १६०) इति सूत्रे कुशाकर्णीष्विति प्रयोगश्च। व्याससूत्रे च। 'हानौ तूपायनशब्दे शेषत्वात्कुशाच्छन्द' इति। तत्र शारीरिकभाष्येऽप्येवम्। एवं च श्रुतिसूत्रभाष्याणामेकवाक्यत्वे स्थिते आच्छन्द इत्याङ्प्रश्लेषादिपरो भामतीग्रन्थः प्रौढिवादमात्रपर इति विभावनीयं बहुश्रुतैः। १८२ गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च। इति पुंनपुंसकाधिकारः।

अथ अविशिष्टलिङ्गाधिकारः।

१८३ अविशिष्टलिङ्गम्। १८४ अव्ययं कतियुष्मदः। १८५ ष्णान्ता सख्या। शिष्टा परवत्। एकः पुरुषः। एका स्त्री। एकं कुलम्। १८६ गुणवचनं च। शुक्लः पटः। शुक्ला पटी। शुक्लं वस्त्रम्। १८७ कृत्याश्च। १८८ करणाधिकरणयोर्ल्युट् च। १८९ सर्वादीनि सर्वनामानि। स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री। इति लिङ्गानुशासनं समाप्तम्।

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी सम्पूर्णा ॥

शलाकावाचीति। सा च शलाका काष्ठादिनिर्मिता। तत्र मानमाह—तथाचेति। इति पुंनपुंसकाधिकारः।

अविशिष्टलिङ्गम्। तत्तल्लिङ्गवाचकताप्रयुक्तकार्यविशेषशून्यम्। शिष्टा इति। पूर्वोक्तशब्दान्यतमावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवन्तः। परवदिति। विशेष्यवदित्यर्थः। गुणवचनं च। परवदित्यनुवर्तते। कृत्याश्च। कृत्यप्रत्ययान्ताः परवल्लोध्याः। सर्वादीनि सर्वनामानि। सर्वनामसञ्ज्ञकानि सर्वादीनि परवल्लोध्यानि। स्पष्टार्थेति। लोकव्युत्पत्त्यैव तत्तल्लिङ्गाभिधानसिद्धत्वात्। अत एव 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति भगवता भाष्यकृतोक्तम्। तेन यौगिकेषु शब्देषु लोकव्युत्पत्तिरेव लिङ्गाभिधाने प्रमाणमिति सिद्धम्। इति लिङ्गानुशासनविवरणम्।

इति श्रीमदनन्तकल्याणसद्गुणनिधानाखिलपण्डितसार्वभौमभूमण्डलसंचारिविमलतरानवद्यसद्यशः पार्वणपीयूषमान्यगास्त्यकुलवंशावतंसश्रीमद्भवदेवमिश्रात्मजभैरवमिश्रप्रणीतं लिङ्गानुशासनव्याख्यानं सम्पूर्णम्।

संपूर्णा चेयं सिद्धान्तकौमुदी।

॥ श्रीः ॥

सिद्धान्तकौमुदीपरिशिष्टानि ।

अथ पाणिनीयशिक्षा १

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा । शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः ॥ १ ॥ प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः । पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥ २ ॥ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा ॥३॥ स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥४॥ अनुस्वारो विसर्गश्च ᳲकᳲपौ चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव च ॥५॥ ॥१॥ आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥६॥ मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् । प्रातःसवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥७॥ कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् । तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥८॥ सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥ ९ ॥ स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः । इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत ॥१०॥ ॥२॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥११॥ उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ । स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥१३॥ ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च । जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥१४॥ यद्योभावप्रसन्धानमुकारादिपरं पदम् । स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥१५॥ ॥३॥ हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥१६॥ कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू । स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः ॥ १७॥ जिह्वामूले तु कुᳲप्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः । एऐ तु कण्ठतालव्यौ ओऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥ १८ ॥ अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत् । ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥१९॥ संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् । घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥२०॥ ॥४॥ स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥२१॥ अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥२२॥ अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्यस्वराननु । अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च ॥ २३ ॥ अनुस्वारे विवृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वये । द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद्यत्रौकारवकारयोः ॥ २४ ॥ व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दं-

ष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् । भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥२५॥ ॥५॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रं इत्यभिभाषते । एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्या खे अराँ इव खेदया ॥२६॥ रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन्नो ग्रसेत्पूर्वमक्षरम् । दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥२७॥ हृदये चैकमात्रस्त्वर्धमात्रस्तु मूर्धनि । नासिकायां तथार्धं च रङ्गस्यैवं द्विमात्रता ॥२८॥ हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांस्येन समनुस्वरन् । मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वाँ इति निदर्शनम् ॥२९॥ मध्ये तु कम्पयेत्कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् । सरङ्गं कम्पयेत्कम्पं रथीवेति निदर्शनम् ॥३०॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः । सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥३१॥ ॥६॥ गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥३२॥ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः । धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः ॥३३॥ शङ्कितं भीतमुद्घुष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकस्वरं शिरसि गतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥३४॥ उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् । निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥३५॥ प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन । मध्यन्दिने कण्ठगतेन चैव चक्राह्वसङ्कूजितसन्निभेन ॥३६॥ तारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् । मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥३७॥७॥ अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः । शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥३८॥ ञमोऽनुनासिका नह्रौ नादिनो हझषः स्मृताः । ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु खफादयः ॥ ३९ ॥ ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद्गोर्धामैतत्प्रचक्षते । दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि ॥४०॥ छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥४१॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥४२॥ ॥८॥ उदात्तमाख्याति वृषोऽङ्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा । उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥ ४३ ॥ उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम् । निहतं तु कनिष्ठिकायां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥४४॥ अन्तोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम् । मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं त्र्युदात्तमिति नवपदशय्या ॥४५॥ अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं हविषां स्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती । अग्निरित्यन्तोदात्तं सोम इत्याद्युदात्तं प्रेत्युदात्तं व इत्यनुदात्तं वीर्यं नीचस्वरितम् ॥४६॥ हविषां मध्योदात्तं स्वरिति स्वरितम् । बृहस्पतिरिति द्व्युदात्तमिन्द्राबृहस्पती इति त्र्युदात्तम् ॥४७॥ अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः । स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥४८॥९॥ चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः । शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम् ॥ ४९ ॥ कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् । न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥ ५० ॥ सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं सुव्यवस्थितम् । सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१ ॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपरा-

थात् ॥१२॥ अक्षरं हतायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् । अक्षता शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥५३॥ हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥५४॥ हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् । ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥५५॥१०॥ शङ्करः शाङ्करीं प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते । वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥५६॥ येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥५७॥ येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः । तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥५८॥ अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥५९॥ त्रिनयनमभिमुखनिःसृतामिमां य इह पठेत्प्रयतश्च सदा द्विजः । स भवति धनधान्यपशुपुत्रकीर्तिमानतुलं च सुखं समश्नुते दिवीति दिवीति ॥६०॥११॥ अथ शिक्षामात्मोदात्तश्च हकारं स्वराणां यथा गीत्यचोस्पृष्टोदात्तं चावस्तु शङ्कर एकादश ॥

इति पाणिनीयशिक्षा समाप्ता ॥

थ गणपाठः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

२१३ सर्वादीनि सर्वनामानि १।१।२७ सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् । इति सर्वादिः ॥१॥ ४४७ स्वरादिनिपातमव्ययम् १।१।३७ स्वर् अन्तर् प्रातर् । अन्तोदात्ताः । पुनर् सनुतर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगपत् आरात् [अन्तिकात्] पृथक् । आद्युदात्ताः । ह्यस् श्वस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक् ईषत् [शश्वत्] जोषम् तूष्णीम् बहिस् [अवस्] अवस् समया निकषा स्वयम् मृषा नक्तम् नञ् हेतौ [हे है] इद्धा अद्धा सामि । अन्तोदात्ताः । वत् [५।१।११५] ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् सना सनत् सनात् उपधा तिरस् । आद्युदात्ता । अन्तरा । अन्तोदात्तः । अन्तरेण [मक्] ज्योक् [योक् नक्] कम् शम् सना सहसा [श्रद्धा] अलम् स्वधा वषट् विना नाना स्वस्ति अन्यत् अस्ति उपांशु क्षमा विहायसा दोषा मुधा दिष्ट्या वृथा मिथ्या । क्त्वातोसुन्कसुनः । कृन्मेजन्तः । अव्ययीभावश्च । पुरा मिथो मिथस् प्रायस् मुहुस् प्रवाहुकम् प्रवाहिका आर्यहलम् अभीक्ष्णम् साकम् सार्धम् [सत्रम् समम्] नमस् हिरुक् । तसिलादयस्तद्धिता एधाच्पर्यन्ताः [५।३।७-४६] शस्तसी कृत्वसुच् सुच् आस्थालौ । च्व्यर्थाश्च । [अथ] अम् आम् प्रताम् प्रतान् प्रशान् । आकृतिगणोऽयम् । तेनान्येऽपि । तथाहि माङ् श्रम् कामम् [प्रकामम्] भूयस् परम् साक्षात् साचि (सावि) सत्यम् मंक्षु संवत् अवश्यम् सपदि प्रादुस् आविस् अनिशम् नित्यम् नित्यदा सदा अजस्रम् सन्ततम् उषा ओम् भूर् भुवर् झटिति तरसा सुष्ठु कु अञ्जसा अ मिथु (अमिथु) विषक्

भाजक् अन्वक् चिराय चिरम् चिररात्राय चिरस्य चिरेण चिरात् अस्तम् आनुषक् अनुषक् अनुषट् अम्नस् (अम्भस्) अम्नर् (अम्भर) स्थाने वरम् दुष्ठु बलात् शु अर्वाक् शुदि वदि इत्यादि । तसिलादयः प्राक्पाशपः (६।३।३६) शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः [५।४।४३-६८] मान्तः कृत्वोर्थः । तसिवती । नानाञाविति ॥ इति स्वरादिः॥२॥ २० चादयोऽसत्त्वे १।४।५७ च वा ह अह एव एवम् नूनम् शश्वत् युगपत् भूयस् सूपत् कूपत् कुवित् नेत् चेत् चण् कच्चित् यत्र तत्र नह हन्त माकिम् माकीम् माकिर् नकिम् नकीम् नकिर् आकीम् माङ् नञ् तावत् यावत् त्वा त्वै द्वै न्वै रै [रे] श्रौषट् वौषट् स्वाहा स्वधा ओम् तथा तथाहि खलु किल अथ सुष्ठु स्म अ इ उ ऋ लृ ए ऐ ओ औ आदह उञ् उकञ् वेलायाम् मात्रायाम् यथा यत् तत् किम् पुरा वधा (वध्वा) धिक् हाहा हेहै (हहे) पाट् प्याट् आहो उताहो हो अहो नो (नौ) अथो ननु मन्ये मिथ्या असि ब्रूहि तु नु इति इव वत् वात् वन यत [सम् वशम् शिकम् सिकम्] सनुकं छंवट् (छंबट्) शङ्के शुकम् खम् सनात् सनुतर् नहिकम् सत्यम् ऋतम् अद्धा इद्धा नोचेत् नचेत् नहि जातु कथम् कुतः कुत्र अव अनु हा है [हैं] आहोस्वित् शम् कम् खम् दिष्ट्या पशु वुट् सह (आनुषट्) आनुषक् अङ्ग फट् ताजक् भाजक् अये अरे वाट् (चाटु) कुम् खुम् घुम् अम् ईम् साम् सिम् सि वै । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः। आकृतिगणोऽयम् । इति चादयः ॥३॥ २१ प्रादयः १।४।५८ प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप । इति प्रादयः ॥४॥ ७३२ ऊर्यादिच्विडाचश्च १।४।६१ ऊरी उररी तन्थी ताली आताली वेताली धूली धूसी शकला संशकला ध्वंसकला भ्रंसकला गुलुगुधा सजूस् फल फली विक्ली आक्ली आलोष्ठी केवाली केवासी सेवासी पर्याली शेवाली वर्षाली अत्यूमशा वश्मशा मस्मसा मसमसा औषट् श्रौषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्वधा बन्धा प्रादुस् श्रत् आविस् । इत्यूर्यादयः ॥५॥ ७७५ साक्षात्प्रभृतीनि च १।४।७४ साक्षात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचना आस्था अमा श्रद्धा प्राजर्या प्राजरुहा वीजर्या वीजरुहा संसर्या अर्थे लवणम् उष्णम् शीतम् उदकम् आर्द्रम् अग्नौ वशे विकसने प्रसहने तपने प्रादुस् नमस् । आकृतिगणोऽयम् । इति । साक्षात्प्रभृतयः ॥६॥ इति प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

६७१ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च २।१।१७ तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवम् खलेयवम् खलेबुसम् लूनयवम् लूयमानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् संहृतयवम् संह्रियमाणयवम् संहृतबुसम् संह्रियमाणबुसम् समभूमि समपदाति सुषमम् विषमम् दुःषमम् निःषमम् अपसमम् आयतीसमम् [प्रौढम्] पापसमम् पुण्यसमम् प्राह्णम् प्ररथम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम् [अपरदक्षिणम्] सम्प्रति असम्प्रति । इच्प्रत्ययः समासान्तः । [५।४।१२७॥५।४।१२८] ॥ इति तिष्ठद्गुप्रभृतयः ॥७॥ ७१७ सप्तमी शौण्डैः २।१।४० शौण्ड धूर्त कितव व्याड प्रवीण संवीत अन्तर अधि पटु पण्डित कुशल चपल निपुण । इति शौण्डादयः ॥८॥

७२५ पात्रेसमितादयश्च २।१।४८ पात्रेसमिताः पात्रेबहुलाः उदुम्बरमशकः उदुम्बरकृमिः कूपकच्छपः अवटकच्छपः कूपमण्डूकः कुम्भमण्डूकः उदपानमण्डूकः नगरकाकः नगरवायसः मातरिपुरुषः पिण्डीशूरः पितरिशूरः गेहेशूरः गेहेनर्दी गेहेक्ष्वेडी गेहेविजिती गेहेव्याडः गेहेमेही गेहेदाही गेहेदृप्तः गेहेधृष्टः गर्भेतृप्तः आखनिकबकः गोष्ठेशूरः गोष्ठेविजिती गोष्ठेक्ष्वेडी गोष्ठेपटुः गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेप्रगल्भः कर्णेटिरिटिरा कर्णेचुरचुरा । आकृतिगणोऽयम् । इति पात्रे समितादयः ॥९॥ ७३५ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे २।१।५६। व्याघ्र सिंह ऋक्ष ऋषभ चन्दन वृक वृष वराह हस्तिन् तरु कुञ्जर रुरु पृषत् पुण्डरीक पलाश कितव । इति व्याघ्रादयः ॥ १० आकृतिगणोऽयम् । तेन मुखपद्मम् मुखकमलम् करकिसलयम् पार्थिवचन्द्रः इत्यादि ॥५॥ ७३८ श्रेण्यादयः कृतादिभिः २।१।५९ (१)श्रेणि एक पूग मुकुन्द राशि निचय विषय निधन पर इन्द्र देव मुण्ड भूत श्रमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय [विशिष्ट] पटु पण्डित कुशल चपल निपुण कृपण ॥ इत्येते श्रेण्यादयः ॥११॥ (२)कृत मित मत भूत उक्त [युक्त, समाज्ञात समाम्नात समाख्यात संभावित[संसेवि]अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत [दृष्ट कलित दलित उदाहृत विश्रुत उदित] । आकृतिगणोऽयम् । इति कृतादयः ॥१२॥ ७३९ *शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानम्* २।१।६० शाकपार्थिव कुतुपसौश्रुत अजातौल्वलि । आकृतिगणोयम् । कृताकृत भुक्तविभुक्त पीतविपीत गतप्रत्यागत यातानुयात क्रयाक्रयिका पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिका । इति शाकपार्थिवादयः ॥१३॥ ७५२ कुमारः श्रमणादिभिः २।१।७० श्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापसी दासी बन्धकी अध्यापक अभिरूपक पण्डित पटु मृदु कुशल चपल निपुण ॥ इति श्रमणादयः ॥१४॥ ७५४ मयूरव्यंसकादयश्च २।१।७२ मयूरव्यंसक छात्रव्यंसक कम्बोजमुण्ड यवनमुण्ड । छन्दसि । हस्तेगृह्य(हस्तगृह्य) पादेगृह्य (पादगृह्य) लाङ्गूलेगृह्य (लाङ्गूलगृह्य) पुनर्दाय । एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीडं एहियवं च एहिवाणिजा क्रिया अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया प्रेहिद्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकटा प्रेहिकर्दमा प्रोहकर्दमा विधमचूडा उद्धमचूडा(उद्धरचूडा) आहरचेला आहरवसना[आहरसेना] आहरवनिता (आहरविनता) कृन्तविचक्षणा उद्धरोत्सृजा उद्धरावसृजा उद्धमविधमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपता उच्चावचम् उच्चनीचम् आचोपचम् आचपराचम् [नखप्रचम्] निश्चप्रचम् अकिञ्चन स्नात्वाकालक पीत्वास्थिरक भुक्त्वासुहित प्रोष्यपापीयान् उत्पत्यपाकला निपत्यरोहिणी निषण्णश्यामा अपेहिप्रघसा एहिविघसा इहपञ्चमी इहद्वितीया । जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति । जहिजोडः । जहिजोडम् । जहिस्तम्बम् । जहिस्तम्बः । [उज्जहिस्तम्बम्] । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अश्नीतपिबता पचतभृज्जता खादतमोदता खादतवमता । खादताचमता । आहरनिवपा । आहरनिष्किरा । आवपनिष्किरा । उत्पचविपचा भिन्धिलवणा । कृन्धिविचक्षणा पचलवणा पचप्रकूटा । आकृतिगणोऽयम् । तेन । अकुतोभयः । कान्दिशीकः

कान्देशीकः। आहोपुरुषिका। अहमहमिका यदृच्छा एहिरेयाहिरा उन्मृजावमृजा द्रव्यान्तरम्। अवश्यकार्यम्। इति मयूरव्यंसकादयः ॥१५॥ ७०३ याजकादिभिश्च २।२।९॥ याजक पूजक परिचारक परिवेषक परिषेचक स्नापक अध्यापक उत्साह उद्वर्तक होतृ भर्तृ रथगणक पत्तिगणक। इति याजकादयः ॥१६॥ ९०२ राजदन्तादिषु परम् २।२।३१॥ राजदन्तः अग्रेवणम् लिप्तवासितम् नग्नमुषितम् सिक्तसंमृष्टम् मृष्टलुञ्चितम् अवक्लिन्नपक्वम् अर्पितोप्तम्। उप्तगाढम् उलूखलमुसलम् तण्डुलकिण्वम् दृषदुपलम् आरड्वायनि। आरग्वायनबन्धकी। चित्ररथबाह्लीकम्। अवन्त्यश्मकम् शूद्रार्यम् स्नातकराजानौ विष्वक्सेनार्जुनौ अक्षिभ्रुवम् दारगवम् शब्दार्थौ धर्मार्थौ कामार्थौ अर्थशब्दौ अर्थधर्मौ अर्थकामौ वैकारिमतम् गाजवाजम्। गोजवाजम्। गोपालिधानपूलासम्। गोपालधानीपूलासम्। पूलासकारण्डम्। पूलासककुरण्डम्। स्थूलासम्। स्थूलपूलासम्। उशीरबीजम्। [जिज्ञास्थि] सिञ्जास्थम्। सिञ्जाश्वत्थम्। चित्रास्वाती। चित्रस्वाती। भार्यापती दम्पती जम्पती जायापती पुत्रपती पुत्रपशू केशश्मश्रू शिरोबिन्दु। शिरोबीजम्। शिरोजानु सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी (आद्यन्तौ) अन्तादी गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ। इति राजदन्तादयः ॥१७॥ ९०० वाहिताग्न्यादिषु २।२।३७ आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातश्मश्रु तैलपीत घृतपीत [मद्यपीत] ऊढभार्य गतार्थ। आकृतिगणोऽयम्। तेन गडुकण्ठ अस्युद्यत (अस्मुद्यत) दण्डपाणिप्रभृतयोऽपि। इत्याहिताग्न्यादयः ॥१८॥ ७५१ कडाराः कर्मधारये २।२।३८॥ कडार गडुल खञ्ज खोड काण कुण्ठ खलति गौर वृद्ध भिक्षुक पिङ्ग पिङ्गल (पिङ्गक) खड तनु [जठर] बधिर मठर कञ्ज बर्बर इति कडारादयः ॥१९॥ ५८४ नौकाकान्नशुकश्रृगालवर्जेषु ३।२।१७ नौ काक अन्न शुक श्रृगाल। इति नावादयः ॥२०॥ ५६१ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् २।३।१८॥ प्रकृति प्राय गोत्र सम विषम द्विद्रोण पञ्चक साहस्र। इति प्रकृत्यादयः ॥२१॥ ९१५ गवाश्वप्रभृतीनि च २।४।११॥ गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् अजैडकम् कुब्जवामनम् कुब्जकिरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दासीमाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्ट्रखरम् उष्ट्रशशम् मूत्रशकृत् मूत्रपुरीषम् यकृन्मेदः मांसशोणितम् दर्भशरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुरुषम् तृणोपलम् [तृणोलपम] दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम्। इति गवाश्वप्रभृतीनि ॥२२॥ ९१८ न दधिपयआदीनि २।४।१४ दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ परिव्राजककौशिकौ (परिव्राट्कौशिकौ) प्रवर्ग्योपसदौ शुक्लकृष्णौ इध्माबर्हिषी दीक्षातपसी [श्रद्धातपसी मेधातपसी]अध्ययनतपसी उलूखलमुसले आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे। इति दधिपयआदीनि ॥२३॥ ८१९ अर्धर्चाः पुंसि च २।४।३१ अर्धर्च गोमय कषाय कार्षापण कुतप कुसुप (कुणप) कपाट शङ्ख गूथ यूथ ध्वज कबन्ध पद्म गृह सरक कंस दिवस यूप अन्धकार दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु पिधान सार

पात्र घृत सैन्धव औषध आढक चषक द्रोण खलीन पात्रीव षष्टिक वारबाण (वारवाण) प्रोथ कपित्थ [शुष्क] शाल शील शुक्ल (शुल्क) शीधु कवच रेणु [ऋण] कपट शीकर मुसल सुवर्ण वर्ण पूर्व चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल निधन निर्यास जृम्भ वृत्त पुस्त बुस्त श्वेडित शृङ्ग निगड [खल] मूलक मधु मूल स्थूल शराव नाल वप्र विमान मुख प्रग्रीव शूल वज्र कटक कण्टक [कर्पट] शिखर कल्क (वल्कल) नटमस्तक (नाटमस्तक) वलय कुसुम तृण पङ्क कुण्डल किरीट [कुमुद] अर्बुद अङ्कुश तिमिर आश्रय भूषण इल्वस (इल्वास) मुकुल वसन्त तटाक (तडाग) पिटक विटङ्क विडङ्ग पिण्याक माष कोश फलक दिन दैवत पिनाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास [विशाल] चषाल (चलाल) खण्ड दर विटप [रण बल मक] मृणाल हस्त आर्द्र हल [सूत्र] ताण्डव गाण्डीव मण्डप पटह सौध योध पार्श्व शरीर फल [छल] पुर (पुरा) राष्ट्र अम्बर बिम्ब कुट्टिम मण्डल (कुक्कुट) कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक पञ्चक पुङ्ख मध्य [बाल] छाल वल्मीक वर्ष वस्त्र वसु देह उद्यान उद्योग स्नेह स्तेन [स्तन स्वर] सङ्गम निष्क क्षेम शूक क्षत्र पवित्र [यौवन कलह] मालक (पालक) मूषिक [मण्डल वल्कल] कुज (कुञ्ज) विहार लोहित विषाण भवन अरण्य पुलिन दृढ आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ लोमश (लोमश) तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दारु धनुस् मान वर्चस्क कूर्च तण्डक मठ सहस्र ओदन प्रवाल शकट अपराह्ण नीड शकल तण्डुल। इत्यर्धर्चादिः ॥२४॥ १०८४ पैलादिभ्यश्च २।४।५९ पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यकामि राहवि रावणि औदञ्चि औदवजि औदमेघि औदबुध्यि (औदमज्जि औदभृज्जि) दैवस्थानि पैङ्गलोदायनि राहक्षति भौलिङ्गि राणि औदन्यि औद्गाहमानि औज्जिहानि औदशुद्धि तद्राजाच्चाणः (तद्राज)। आकृतिगणोऽयम्। इति पैलादिः॥ २५ ॥ १०८९ न तौल्वलिभ्यः २।४।६१ तौल्वलि धारणि पारणि रावणि दैलीपि दैवति वार्कलि नैवति (नैवकि) दैवमित्रि (दैवमति) दैवयज्ञि चाफट्टकि वैल्वकि वैकि (वैङ्कि) आनुहारति (आनुराहति) पौष्करसादि आनुरोहति आनुति प्रादोहनि। नैमिश्रि प्राडाहति वान्धकि वैशीति आसिनासि आहिंसि आसुरि नैमिषि आसिबन्धकि पौष्पि कारेणुपालि वैकर्णि वैरकि वैहति। इति तौल्वल्यादिः॥ २६ ॥ ११४६ यस्कादिभ्यो गोत्रे २।४।६३ यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण (अयः स्थूण) तृणकर्ण सदामत्त कम्बलहार बहियोग पर्णाढक कर्णाढक पिण्डीजङ्घ बकसक्थ (बकसक्थ) विश्रि कुद्रि अजवस्ति मित्रयु रक्षोमुख जङ्घारथ उत्कास कटुक मथक। (मन्थक) पुष्करसद् (पुष्करसद्) विषपुट उपरिमेखल क्रोष्टुकमान (क्रोष्टुमान) क्रोष्टुपाद क्रोष्टुमाय शीर्षमाय खरप पदक वर्षुक भलन्दन भडिल भण्डिल भडित। एते यस्कादयः॥ २७ ॥ ११४९ न गोपवनादिभ्यः २।२।६७ गोपवन शेगु (शिगु) बिन्दु भाजन अश्वावतान श्यामाक (श्योनाक) श्यामक

ह्यापथा। विदाद्यन्तर्गणोऽयम् ४।१।१०४ इति गोपवनादिः ॥२८॥ ११५० तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे २।४।६८ तिककितवाः वङ्खरभण्डीरथाः उपकलमकाः पफकनरकाः बकनखगुदपरिणद्धाः उब्जककुभाः लङ्कशान्तमुखाः उत्तरशलङ्कटाः कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः आष्टककपिष्ठलाः अग्निवेशदशेरुकाः। एते तिककितवादयः ॥ २९ ॥ ११५१ उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे २।४।६९ उपक लमक आष्टक कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडारक आडारक गडुक उदङ्क सुधायुक अबन्धक पिङ्गलक पिष्टक सुपिष्ट (सुपिष्ठ) मयूरकर्ण खरीजङ्घ शलाथल पतञ्जल पदञ्जल कठेरणि कुषीतक कशकृत्स्न (काशकृत्स्न) निदाघ कलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक पर्णक जटिलक बधिरक जन्तुक अनुलोम अनुपद प्रतिलोम अपजग्ध प्रतान अनभिहित कमक वराटक लेखाभ्र कमन्दक पिञ्जूलक वर्णक मसूरकर्ण मदाघ कवन्तक कमन्तक कदामत्त दामकण्ठ। एते उपकादयः ॥ ३० ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः।

तृतीयोऽध्यायः।

२६६७ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ३।१।१२ भृश शीघ्र चपल मन्द पण्डित उत्सुक सुमनस् दुर्मनस् अभिमनस् उन्मनस् रहस् रोहत् रेहत् संश्चत् तृपत् शश्वत् भ्रमत् वेहत् शुचिस् शुचिवर्चस् अण्डर वर्चस् ओजस् सुरजस् अरजस्। एते भृशादयः ॥ ३१ ॥ २६६८ लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ३।१।१३ लोहित चरित नील फेन मद्र हरित दास मन्द। लोहितादिराकृतिगणः ॥ ३२ ॥ २६७४ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ३।१।१८ सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र अस्र आस्र अलीक प्रतीप करुण कृपण सोढ। इत्येतानि सुखादीनि ॥ ३३ ॥ २६७८ कण्ड्वादिभ्यो यक् ३।१।२७ कण्डूञ् मन्तु हृणीङ् वल्गु असु [मनस्] महीङ् लेट् लोट् इरस् इरज् इरञ् उषस् वेट् मेधा कुषुभ (नमस) मगध तन्तस् पम्पस् (पपस्) सुख दुःख [भिक्ष चरण चरम अवर] सपर अरर (अरर्) भिषज् भिष्णुज् [अपर आर] इषुध वरण चुरण तुरण भुरण गद्गद एला केला खेला [वेला शेला] लिट् लाट [लेखा लेख] रेखा द्रवस् तिरस् अगद उरस् तरण (तरिण) पयस् सम्भूयस् सम्वर। आकृतिगणोऽयम्। इति कण्ड्वादिः ॥३४॥ २८९६ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ३।१।१३४। नन्दिवाशिमदिदूषिसाधिवर्धिशोभिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः सञ्ज्ञायाम्। नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्धनः शोभनः रोचनः। सहितपिदमः संज्ञायाम्। सहनः तपनः दमनः जल्पनः रमणः दर्पणः संक्रन्दनः सङ्कर्षणः संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः लवणः चित्तविनाशनः कुलदमनः [शत्रुदमनः] इति नन्द्यादिः ॥३५॥ ग्राही उत्साही उद्दासी उद्भासी स्थायी मन्त्री सम्मर्दी। रक्षश्रुवपशां नौ। निरक्षी निश्रावी निवापी निशायी। याचृव्याहृसंव्याहृव्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम्। अयाची अव्याहारी असंव्याहारी अव्राजी अवादी अवासी अचामचित्तकर्तृकाणाम्। अकारी अहारी अविनायी [विशायी विषायी] विशयी विषयी देशे। विशयी विषयी देशः। अभिभावी भूते। अपराधी उपरोधी परिभवी प-

रिभावी। इति ग्रह्यादिः ॥३६॥पच वच वप वद चल पत नदट् भषट् प्लवट् चरट् गरट् तरट चोरगाहट् सूरट् देवट् (दोषट्) जर (रज) मर (मद) क्षम (क्षप) सेव मेष कोप (कोष) मेध नर्त व्रण दर्श सर्प [दम्भ दर्प] जारभर श्वपच। पचादिराकृतिगणः ॥३७॥ २९१९ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ३।१।५ मूलविभुज नखमुच काकगुह कुमुद महीध्र कुध्रागिध्र। आकृतिगणोऽयम्। इति मूलविभुजादयः ॥३८॥ पार्श्वादिषूपसंख्यानम् ३।२।१५ पार्श्व उदर पृष्ठ उत्तान अवमूर्धन्। इति पार्श्वादिः ॥३९॥ ३१७१ भविष्यति गम्यादयः ३।३।३ गमी आगमी भावी। प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतियोधी प्रतिबोधी प्रतियायी प्रतियोगी। एते गम्यादयः ॥४०॥ ३२८१ षिद्भिदादिभ्योऽङ् ३।३।१०४ भिदा विदारणे। छिदा द्वैधीकरणे। विदा। क्षिपा। गुहा गिर्योषध्योः श्रद्धा मेधा गोधा। आरा शस्त्र्याम्। हारा। कारा बन्धने। क्रिया। तारा ज्योतिषी। धारा प्रपातने। रेखा चूडा पीडा वपा वसा सृजा। क्रपेः। सम्प्रसारणं च कृपा। इति भिदादिः॥४१॥ २२१३ सम्पदादिभ्यः क्विप्। (वा) ३।३।१०८॥ सम्पद् विपद् आपद् प्रतिपद् परिषद्। एते सम्पदादयः ॥४२॥ ३१७३ भीमादयोऽपादाने ३।४।७४ भीम भीष्म भयानक बहुचर (बहुचरु) प्रस्कन्दन प्रतपन (प्रपतन) समुद्र स्रुव स्रुक् वृष्टि (दृष्टि) रक्षः।सङ्कुसुक (शङ्कुसुक) मूर्खं खलति। आकृतिगणोऽयम्। इति भीमादिः ॥४३॥ ।इति तृतीयोऽध्यायः।

चतुर्थोऽध्यायः।

४५४ अजाद्यतष्टाप् ४।१।४ अजा एडका कोकिला चटका अश्वा मूषिका बाला होडा पाका वत्सा मन्दा विलाता पूर्वापहाणा (पूर्वापहाणा) अपरापहाणा। सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्। सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्। शूद्राचामहत्पूर्वा जातिः। क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशा ज्येष्ठा कनिष्ठा। मध्यमा पुंयोगेऽपि। मूलान्नञः। दंष्ट्रा। एतेऽजादयः ॥४४॥ ३०८ न षट्स्वस्रादिभ्यः ४।१।१० स्वसृ दुहितृ ननान्दृ यातृ मातृ तिसृ चतसृ। इति स्वस्रादिः ॥४५॥ ४९२ नित्यं सपत्न्यादिषु ४।१।३५॥ समान एक वीर पिण्ड श्व (भिरी) भ्रातृ भद्र पुत्र। दासाच्छन्दसि। इति समानादिः ॥४६॥ ४९८ षिद्गौरादिभ्यश्च ४।१।४१ गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल हय गवय मुकय ऋष्य [पूट तूण] द्रुण द्रोण हरिण कोकण (काकण) पटर उणक [आमल] आमलक कुवल बिम्ब बदर फर्करक (कर्करक) तर्कार शर्कार पुष्कर शिखण्ड सलद शष्कण्ड सनन्द सुषम सुषव अलिन्द गडुल पाण्डश आढक आनन्द आश्वत्थ सृपाट आखक (आपच्चिक) शष्कुल सूर्म (सुर्म) शूर्प सूच यूप (पूव) यूथ सूप मेथ वल्लक धातक सल्लक मालक मालत साल्वक वेतस वृस (वुस) अतस [उभय] भृङ्ग मह मठ छेद पेश मेद श्वन् तक्षन् अनडुही अनड्वाही। एषणः करणे। देह देहल काकादन गवादन तेजन रजन लवण औद्गाहमानि आद्गाहमानि गौतम (गोतम) [पारक] अयस्थूण (अयःस्थूण) भौरिकि भौलिकि भौलिङ्गि यान मेध आलम्बि आलजि आलब्धि आलक्षि केवाल आपक आरट नट टोट नोट मूलाट शातन [पोतन] पातन पाठन [पानठ] आस्तरण

अधिकरण अधिकार अग्रहायणी (आग्रहायणी) प्रत्यवरोहिणी [सेचन] सुमङ्गलात्सं-ज्ञायाम् । अण्डर सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड [षण्ड] ऊर्द गुर्द शम सूद आर्द्र (आर्द्र) हृद (ह्रद) पाण्ड [भाण्डल] भाण्ड [लोहाण्ड] कदर कन्दर कदल तरुण तलुन कल्माष बृहत् [सोम] सौधर्म । रोहिणी नक्षत्रे । रेवती नक्षत्रे । विकल निष्कल पुष्कल । कटाच्छ्रोणिवचने । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली हरितकी (हरीतकी) कोशातकी शमी वरी शरी पृथिवी क्रोष्टु मातामह पितामह । इति गौरादिः ॥४७॥ ५०३ बह्वादिभ्यश्च ४।१।४५ बहु पद्धति अञ्चति अङ्कति अंहति शकटि (शकति)। शक्तिः शस्त्रे । शारि वारि राति राधि [शाधि] अहि कपि यष्टि मुनि । इतः प्रा-ण्यङ्गात् । कृदिकारादक्तिनः । सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके । चण्ड अराल कृपण कमल विकट विशाल विशङ्कट भरुज ध्वज चन्द्रभागान्नद्याम् (चन्द्रभागा नद्याम्) कल्याण उदार पुराण अहन् क्रोड नख खुर शिखा बाल शफ गुद । आकृतिगणोऽयम् । तेन भग गल राग इत्यादि । इति बह्वादयः ॥ ४८ ॥ ५२७ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् । ४।१।७३ शार्ङ्गरव कापटव गौग्गुलव ब्राह्मण वैद गौतम कामण्डलेय ब्राह्मणकृतेय [आनिचेय] आनिधेय आशोकेय वात्स्यायन मौञ्जायन कैकस काव्य (काव्य) शैव्य एहि पर्येहि आश्मरथ्य औदपान अराल चण्डाल वतण्ड । भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायां घादिषु [६।३।४३] नित्यं ह्रस्वार्थम् । नृनरयोर्वृद्धिश्च । इति शार्ङ्गरवादिः ॥४९॥ १२०० क्रौड्यादिभ्यश्च ४।१।८० क्रौडि लाडि व्याडि आपिशलि आपक्षिति चौपयत चैटयत (वैटयत) सैकयत वैल्वयत सौधा-तकि । सूत युवत्याम् । भोज क्षत्रिये । यौतकि कौटि भौरिकि भौलिकि [शाल्मलि] शालास्थलि कापिष्ठलि गौकक्ष्य । इति क्रौड्यादिः ॥५०॥ १०७४ अश्वपत्यादिभ्यश्च ४।१।८४ अश्वपति (ज्ञानपति) शतपति धनपति गणपति (स्थानपति यज्ञपति) राष्ट्रपति कुलपति गृहपति [पशुपति] धान्यपति धन्वपति [बन्धुपति धर्मपति] सभापति प्रा-णपति क्षेत्रपति । इत्यश्वपत्यादिः ॥५१॥ १०७८ उत्सादिभ्योऽञ् ४।१।८६ उत्स उदपान विकर विनद महानद महानस महाप्राण तरुण तलुन । बष्कयासे । पृथिवी [धेनु] पङ्क्ति जगती त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर ग्रीष्म पीलुकुण । उदस्थान देशे । पृषदंश भल्लकीय रथन्तर मध्यन्दिन बृहत् महत् सत्त्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्राव-सान उष्णिह् ककुभ् सुवर्ण देव ग्रीष्मादच्छन्दसि । इत्युत्सादिः ॥५२॥ १०९६ बाह्वादि-भ्यश्च ४।१।९६ बाहु उपबाहु उपवाकु निवाकु शिवाकु वटाकु उपनिन्दु [उपबिन्दु] वृषली वृकला चूडा बलाका मूषिका कुशला भगला (छगला) ध्रुवका [धुवका] सु-मित्रा दुर्मित्रा पुष्करसद् अनुहरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् [भद्रशर्मन्] सुशर्मन् कुनाम-न् (सुनामन्) पञ्चन् सप्तन् अष्टन् । अमितौजसः सलोपश्च । सुधावत् उदञ्चु शिरस् माष शराविन् मरीचि क्षेमवृद्धिन् शृङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमर्दिन् प्राकारमर्दिन् लोमन् अजीगर्त कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न राम (उदङ्क) उदकः सं-ज्ञायाम् । सम्भूयोम्भसोः सलोपश्च । आकृतिगणोऽयम् । तेन सात्वकिः जाङ्घिः ऐन्द्रशर्मिः आजधेनविः इत्यादि । इति बाह्वादयः ॥५३ । १०९९ गोत्रे कुञ्जादिभ्य-

इञ्फञ् ४।१।९८ कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभ विपाश् स्कन्द स्कम्भ । इति कुञ्जादिः ॥५४॥ ११०१ नडादिभ्यः फक् ४।१।९९ नड चर वर बक मुञ्ज इतिक इतिश उपक (एक) लमक शलङ्कु शलङ्कं च । सप्तल वाजप्य तिक । अग्निशर्मन्वृषगणे । प्राण नर सायक दास मित्र द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल (कातर) कातल काश्यप (कुश्यप) काश्य, काल्य (काव्य) अज अमुष्य (अमुष्म) कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठे । अमित्र लिगु चित्र कुमार क्रोष्टु क्रोष्टं च । लोह दुर्ग स्तम्भ शिंशपा अग्र तृण शकट सुमनस् सुमत मिमत ऋच् जलन्धर अध्वर युगन्धर हंसक दण्डिन् हस्तिन् [पिण्ड] पञ्चाल चमसिन् सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण चटक बदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अस्त्र कामुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्डप । इति नडादिः ॥५५॥ ११०६ अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ४।१।१०४ बिद उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात कन्दर्प (किदर्भ) विश्वानर ऋषिषेण(ऋष्टिषेण) ऋतभाग हर्यश्व प्रियक आपस्तम्ब कूचवार शरद्वत् शुनक (शुनक्) धेनु गोपवन शिग्रु । बिन्दु [भोगक] भाजन (शमिक) अश्वावतान श्यामाक श्यामक (श्यावलि) श्यापर्ण हरित किंदास वह्यस्क अर्कलूष (अर्कलूष) वध्योग विष्णुवृद्ध प्रतिबोध रचित (रथीतर) रथन्तर गविष्ठिर निषाद (शबर अलस) मठर (मृडाकु) सुपाकु मृदु पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननान्दृ । परस्त्री परशुं च । इति बिदादिः ॥५६॥ ११०७ गर्गादिभ्यो यञ् ४।१।१०५ गर्ग वत्स वाजासे संकृति अज व्याघ्रपाद् विदभृत् प्राचीनयोग (अगस्ति) पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख । शट शक एक धूम, अवट मनस् धनञ्जय वृक्ष विश्वावसु जरमाण । लोहित शंसित बभ्रु वल्गु । मण्डु गण्डु शङ्कु लिगु गुहलु मन्तु मङ्क्षु अलिगु जिगीषु मनु तन्तु मनायी सूनु कथक कन्थक ऋक्ष वृक्ष (वृक्ष) [तनु] तरुक्ष तलुक्ष तण्ड वतण्ड कपिकत (कपि कत) कुरुकत अनडुह् कण्व शकल गोकक्ष अगस्त्य कुण्डिनी । यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रहूगण शण्डिल चणक (वणक) चुलुक मुद्गल मुसल जमदग्नि पराशर जतूकर्ण (जातूकर्ण) महित मन्त्रित अश्मरथ शर्कराक्ष पूतिमाष स्थूरा अदरक (अररक) एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तितिक्ष भिषज (भिषज्) [भिष्णज] भडित भण्डित दल्भ चेकित चिकित्सित देवहू इन्द्रहू एकलू पिप्पलू बृहदग्नि [सुलोहिन्] सुलाभिन् उक्थ कुटीगु । इति गर्गादिः ॥५७॥ १११३ अश्वादिभ्यः फञ् ४।१।११० अश्व अश्मन् शङ्ख शूद्रक बिद पुट रोहिण खर्जूर (खजूर) [खञार वस्त] पिञ्जूर भडिल भण्डिल भडित भण्डित [प्रकृत रामोद] क्षान्त [काश तीक्ष्ण गोलाङ्क अर्क स्वर स्फुट चक्र श्रविष्ठ] पविन्द पवित्र गोमिन् श्याम धूम धूम्र वाग्मिन् विश्वानर कुट शप आत्रेये । जन जड खड ग्रीष्म अर्ह कित विशम्प विशाख गिरि चपल चुप दासक वैल्य (वैल्व) प्राच्य [धर्म्य] आनडुह्य । पुंसि जाते । अर्जुन[प्रहृत] सुमनस् दुर्मनस् मन (मनन)[प्रान्त] ध्वन । आत्रेय भरद्वाजे । भारद्वाज आत्रेये । उत्स आतव कितव [वद धन्य पाद] शिव खदिर । इत्यश्वादिः ॥५८॥ १११५ शिवादिभ्योऽण् ४।१।११२ शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक चण्ड जम्भ भूरि दण्ड कुठार ककुभ्

(ककुभा) अनभिम्लान कोहित सुख सन्धि मुनि ककुत्स्थ कहोड कोहड कहूय कहय रोद कपिञ्जल (कुपिञ्जल) खञ्जन वतण्ड तृणकर्ण क्षीरह्रद जलह्रद परिल (पथिक) पिष्ट हैहय [पार्षिका] गोपिका कपिलिका जटिलिका बधिरिका मञ्जीरक मजिरक वृष्णिक खञ्जार खञ्जाल [कर्मार] रख लेख आलेखन विश्रवण रवण वर्तनाक्ष ग्रीवाक्ष [पिटक विटप] पिटाक तृणाक नभक ऊर्णनाभ जरत्कारु [पृथा उत्क्षेप] पुरोहितिका सुरोहितिका सुरोहिका आर्यश्वेत (अर्यश्वेत) सुपिष्ट मसुरकर्ण मयूरकर्ण [खजूरकर्ण] कदूरक तक्षन् ऋष्टिषेण गङ्गा विपाश यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण तृणकर्ण (तृण कर्ण) पर्ण भलन्दन विरूपाक्ष भूमि इला सपत्नी । द्व्यचो नद्याः । त्रिवेणी त्रिवणं च । इति शिवादिः । आकृतिगणः ॥५९॥ ११२६ शुभ्रादिभ्यश्च ४।१।१२३ शुभ्र विष्ट पुर (विष्टपुर) ब्रह्मकृत शतद्वार शलाथल शलाकाभ्रू लेखाभ्रू (लेखाभ्र) विकसा (विकास) रोहिणी रुक्मिणी धर्मिणी दिश् शालूक अजबस्ति शकन्धि विमातृ विधवा शुक विश देवतर शकुनि शुक्र उग्र शातल (शतल) बन्धकी सृकण्डु विस्ति अतिथि गोदन्त कुशाम्ब मकण्डु शाताहर पवष्टुरिक सुनामन् । लक्ष्मणश्यामयोर्वासिष्ठे । गोधा कृकलास अणीव प्रवाहण भरत (भारत) भरम मृकण्डु कर्पूर इतर अन्यतर आलीढ सुदन्त सुदक्ष सुवक्षस् सुदामन् कद्रु तुद अकशाय कुमारिका कुठारिका किशोरिका अम्बिका जिह्माशिन् परिधि वायुदत्त शकल शलाका खडुर कुबेरिका अशोका गन्धपिङ्गला खडोन्मत्ता अनुदृष्टिन् (अनुदृष्टि) जरतिन् बलीवर्दिन् विग्र बीज जीव श्वन् अश्मन् अश्व अजिर । इति शुभ्रादिः । आकृतिगणः ॥६०॥ ११३१ कल्याण्यादीनामिनङ् ४।१।१२६ कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृति (अनुसृष्टि) जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री । इति कल्याण्यादिः ॥६१॥ ११४३ गृष्ट्यादिभ्यश्च ४।१।१३६॥ गृष्टि हृष्टि बलि हलि विश्रि कुद्रि अजबस्ति मित्रयु । इति गृष्ट्यादिः ॥६२॥ ११६९ रेवत्यादिभ्यष्ठक् ४।१।१४६ रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृकवञ्चिन् वृकबन्धु वृकग्राह कर्णग्राह दण्डग्राह कुक्कुटाक्ष (ककुदाक्ष) चामरग्राह । इति रेवत्यादिः ॥६३॥ ११७५ कुर्वादिभ्यो ण्यः ४।१।१५१ कुरु गर्गर मङ्गुष अजमार रथकार वावदूक । सम्राजः क्षत्रिये । कवि मति (विमति) 'कापिञ्जलादि वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्रजाली एजि वातकि दामोष्णीषि गणकारि कैशोरि कुट शालाका (शलाका) मुर पुर एरका शुभ्र अभ्र दर्भ केशिनी । वेनाच्छन्दसि । शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ श्यावपुत्र सत्यंकार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्कु शाक शाकिन् शालीन कर्तृ हर्तृ इन पिण्डी तक्षन् । वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् । इति । कुर्वादिः ॥६४॥ ११७८ तिकादिभ्यः फिञ् ४।१।१५४ तिक कितव संज्ञाबालशिख (संज्ञा बाला शिखा) उरस् शाठ्य सैन्धव यमुन्द रूप्य ग्राम्य नील अमित्र गौकक्ष्य (गौकक्ष्य) कुरु देवरथ तैतल औरस कौरव्य भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत शीकयत क्षैतयत वाजवत् चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य सुयामन् आरब्ध वाह्यक खल्यक वृष लोमक उदन्य यज्ञ । इति तिकादिः ॥६५॥ ११८२ वाकिनादीनां कुक्च ४।१।१५८

वाकिन गौधेर कार्कश काक लंका । चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च । इति वाकिनादिः ॥६६॥ ११९४ *कम्बोजादिभ्य०-* ४।१।१७५ कम्बोज चोल केरल शक यवन । इति कम्बोजादिः ॥६७॥ ११९७ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ४.१।१७८ भर्ग करूश केकय कश्मीर साल्व सुस्थाल उरस् कौरव्य । इति भर्गादिः ॥६८॥ यौधेय शौक्रेय शौभ्रेय ज्यावाणेय धौर्तेय धार्तेय त्रिगर्त भरत उशीनर । इति यौधेयादिः ॥६९॥ १२४४ भिक्षादिभ्योऽण् ४।२।३८ भिक्षा गर्भिणी क्षेत्र करीष अङ्गार (अङ्गार) चर्मिन् धर्मिन् सहस्र युवति पदाति पद्धति अथर्वन् दक्षिणा भूत विषय श्रोत्र । इति भिक्षादिः ॥ ७० ॥ १२५४ खण्डिकादिभ्यश्च ४।२।४५ खण्डिका वडवा । क्षुद्रकडालवात (क्षुद्रकमालवात) सेना । संज्ञायाम् । भिक्षुक शुक उलूक श्वन् अहन् युगवरत्रा (युगवरत्र) हलबन्धा (हलबन्ध) । इति खण्डिकादिः ॥७१॥ १२५८ पाशादिभ्यो यः ४।२।४९ पाश तृण धूम वात अङ्गार पाटल पोत गल पिटक पिटाक शकट हल नट वन । इति पाशादिः ॥७२॥ १२६०*खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः* ४।२।५१ खल डाक कुटुम्ब शाक कुण्डलिनी । इति खलादिराकृतिगणः ॥७३॥ १२६२ राजन्यादिभ्यो वुञ् ४।२।५३ राजन्य आनृत बाभ्रव्य शालङ्कायन दैवयातव (दैवयात) [अव्रीड वरत्रा] जालन्धरायण [राजयन] तेलु आत्मकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति बैल्वन शैलूष उदुम्बर तीव्र बैल्वल आर्जुनायन संप्रिय दाक्षि ऊर्णनाभ । इति राजन्यादिराकृतिगणः ॥७४॥ १२६३ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधलभक्तलौ ४।२.५४ भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत (चैटयत) काणेय वाणिजक वालिकाज्य (नालिकाज्य) सैकयत वैकयत । इति भौरिक्यादिः ॥७५॥ ऐषुकारि सारस्यायन (सारसायन) चान्द्रायण द्व्याक्षायण त्र्याक्षायण औडायन जौलायन खाडायन दासमित्रि दासमित्रायण शौद्रायण दाक्षायण शापण्डायन (शायण्डायन) तार्क्ष्यायण शौभ्रायण सौवीर [सौवीरायण] शपण्ड (शयण्ड) शौण्ड शयाण्ड (शयाण्ड) वैश्वमानव वैश्वधेनव (वैश्वधेनव) नड तुण्डदेव विश्वदेव [सापिण्डि] इत्यैषुकार्यादिः ॥७६॥ १२७० क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ४।२।६० उक्थ लोकायत न्यास न्याय पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपदा ज्योतिष अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्म चर्चा क्रमेतर श्लक्ष्ण(श्लक्ष्ण) संहिता पदक्रम संघट (संघट्ट) वृत्ति परिषद् संग्रह गण [गुण] आयुर्वेद (आयुर्वेद)। इत्युक्थादिः ॥७७॥ १२७१ क्रमादिभ्यो वुन् ४।२।६१ क्रम पद शिक्षा मीमांसा सामन् । इति क्रमादिः ॥७८॥ १२७३ वसन्तादिभ्यष्ठक् ४।२।६३ वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरद् शरत् हेमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अनुगुण अथर्वन् आथर्वण । इति वसन्तादिः ॥७९॥ १२८७ सङ्कलादिभ्यश्च ४.२।७५ सङ्कल पुष्कल उत्तम उडुप उद्वेप उत्पुट कुम्भ निधान सुदक्ष सुदत्त सुभूत सुपूत सुनेत्र सुमङ्गल सुपिङ्गल सुत सिकत पूतिका (पूतिक) पूलास कूलास पलाश निवेश (गवेश) गम्भीर इतर शर्मन् अहन् लोमन् वेमन् चरण (वरुण) बहुल सद्योज अभिषिक्त गोभृत् राजभृत् भल्ल मल्ल माल ॥ इति सङ्कलादिः ॥८०॥ १२८९ सुवास्त्वादिभ्योऽण् ४।२।७७ सुवास्तु (सुवस्तु) वर्णु भण्डु खण्डु सेवालिन् कर्पूरिन् शिखण्डिन् गर्त कर्कश शकटीकर्ण कृष्णकर्ण [कर्क] कर्कन्धुमती गोह अहिसक्थ ॥

इति सुवास्त्वादिः॥८१॥ १२९२ वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशा-श्वर्ष्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः४।२।८० (१) अरीहण (अहीरण) द्रुघण द्रुहण भलग (भगल) उलन्द किरण साम्परायण क्रौष्ट्रायन (क्रौष्ट्रायण) औष्ट्रायण त्रैगर्तायन मैत्रायण भास्त्रायण वैमतायण (वैमतायन) गौमतायन सौमतायन सौसायन धौमतायन सौमायन ऐन्द्रायण कौद्रायण (कौन्द्रायण) खाडायन शाण्डिल्यायन रायस्पोष विपथ विपाश उद्दण्ड उदञ्चन खाण्डवीरण वीरण काशकृत्स्न (कशकृत्स्न) जाम्बवत् शिंशपा रैवत (रेवत) विल्व सुयज्ञ शिरीष बधिर जम्बु खदिर सुशर्मन् (सशर्मन्) दलतृ भलन्दन खण्डु कलन (कनल) यज्ञदत्त। इत्यरीहणादिः॥ ८२॥ (२) कृशाश्व अरिष्ट अरिश्म वेश्मन् विशाल लोमश रोमश लोमक रोमक शबल कूट वर्चल सुवर्चल सुकर सूकर प्रातर (प्रतर) सदृश पुरग पुराग सुख धूम अजिन विनत अवनत कुविद्यास (कुविट्यास) पराशर अरुस् अयस् मौद्गल्याकर (मौद्गल्य पुकर)। इति कृशाश्वादिः॥८३॥ (३) ऋश्य (ऋष्य) न्यग्रोध शर निलीन [निवास निवात] निधान निबन्धन (निबन्ध) [विबद्ध] परिगूढ [उपगूढ] असनी सित मत वेश्मन् उत्तराश्मन् अश्मन् स्थूल बाहु खदिर शर्करा अनडुह (अनडुह) अरडु परिवंश वेणु वीरण खण्ड दण्ड परिवृत्त कर्दम अंशु। इत्यृश्यादिः॥८४॥ (४) कुमुद शर्करा न्यग्रोध इक्कट संकट कंकट गर्त बीज परिवाप निर्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ बल्वज यवास कूप विकङ्कत दशग्राम। इति कुमुदादिः॥८५॥ (५) काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूक्षा चरण वास नड वन कर्दम कच्छूल कङ्कट गुहा बिस तृण कर्पूर बर्बर मधुर ग्रह कपित्थ जतु सीपाल। इति काशादिः॥ ८६॥ (६) तृण नड मूल वन पर्ण वर्ण वराण बिल पुल फल अर्जुन अर्ण सुवर्ण बल चरण बुस। इति तृणादिः॥८७॥ (७) प्रेक्षा फलका (हलका) बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इक्कट कङ्कट संकट कट कूप बुक पुक पुट मह परिवाप यवाप ध्रुवका गर्त कूपक हिरण्य। इति प्रेक्षादिः॥८८॥ (८) अश्मन् यूथ ऊष मीन मद दर्भ वृन्द गुड खण्ड नग शिखा कोट पाम कन्द कान्द कुल गह्व गुड कुण्डल पीन गुह। इत्यश्मादिः॥८९॥ (९) सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त [गोपिल] भल्लपाल (भल्ल पाल) चक्र चक्रवाक छगल अशोक करवीर वासव वीर पूर वज्र कुशीरक शीहर (सीहर) सरक सरस समर समल सुरस रोह तमाल कदल सप्तल। इति सख्यादिः॥९०॥(१०) सङ्काश कपिल कश्मीर [समीर] सूरसेन सरक सूर। सुपन्थिन्पन्थ च। यूप (यूथ) अंश अङ्ग नासा पलित अनु नाश अश्मन् कूट मलिन दश कुम्भ शीर्ष चिरन्त (चिरत) समल सीर पञ्जर मन्थ नल रोमन् पुलिन सुपरि कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ अगस्ति विकर नासिका। इति संकाशादिः॥९१॥ (११) बल चुल नल दल वट लकुल उरल पुल (पुल) मूल उलडुल (उल डुल) वन कुल। इति बलादिः॥९२॥ (१२) पक्ष तुक्ष तुष कुण्ड मण्ड कम्बलिका वलिक चित्र अस्ति। सुपथिन् पन्थ च। कुम्भ सीरक सरक सकल सरस समल अतिश्वन् रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाक सहक (सिंह-

क) अङ्कुश सुवर्णक हंतक हिंसक कुशल विल खिल यमल हस्त.कला सकर्यक । इति प्रेक्षादिः॥९३॥(१३) कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनडुह्य पाञ्चजन्य स्फिग(स्फिज्) कुम्भी कुन्ती जित्वन् जीवन्त कुलिश आण्डीवत् (आण्डीवत)जव जैत्र आकन(अनक) इति कर्णादिः॥९४॥ (१४)सुतंगम मुनिचित विप्रचित्त महाचित्त महापुत्र स्वन श्वेत गडिक (खडिक) शुक्र विग्र बीजावापिन् (बीजवापिन्) अर्जुन श्वन् अजिर जीव खण्डिन कर्ण विग्रह । इति सुतङ्गमादिः॥९५॥ (१५)प्रगदिन् मगदिन् मदिन् कविल खण्डित गदिल चडार मन्दार कोविदार। इति प्रगद्यादिः॥९६॥(१६)वराह पलाश(पलाश) शिरिष(शिरीष) पिनद्ध निबद्ध बहाल स्थूल विदग्ध [विजग्ध] विभग्न [निभग्न] बाहु खदिर शर्करा । इति वराहादिः ॥९७॥ (१७)कुमुद गोमय रथकार दशग्राम अश्वत्थ शाल्मलि [शिरीष] मुनिस्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुचिकर्ण । इति कुमुदादिः ॥९८॥ १३०१ वरणादिभ्यश्च ४।२।८२॥ वरणा शृङ्गी शाल्मलि शुण्डि शयाण्डी पर्णी ताम्रपर्णी गोद आलिङ्ग्यायन जालपदी (जानपदी) जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा वल्गु उज्जयिनी गया मथुरा तक्षशिला उरसा गोमती वलभी । इति वरणादिः ॥९९॥ १३०५ मध्वादिभ्यश्च ४।२।८६ मधु बिस स्थाणु वेणु कर्कन्धु शमी करीर हिम किशरा शर्याण मरुत् वार्दाली शर इष्टका आसुति शक्ति आसन्दी शकल शलाका आमिषी इक्षु रोमन् रुष्टि रुष्य तक्षशिला कट वट वेट । इति मध्वादिः ॥ १०० ॥ १३०९ उत्करादिभ्यश्छः ४।२।९० उत्कर सम्फल शंफर पिप्पल पिप्पलीमूल अश्मन् सुवर्ण खलाजिन तिक कितव अणक त्रैवण पिचुक अश्वत्थ काश क्षुद्र भस्त्रा शाल जन्या अजिर चर्मन् उत्क्रोश क्षान्त खदिर शूर्पणाय श्यावनाय नैवाकव तृण वृक्ष शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल सम्पर अर्क गर्त अग्नि वैराणक इडा अरण्य निशान्त पर्ण नीचायक शंकर अवरोहित क्षार विशाल वेत्र अरीहण खण्ड वातागार मन्त्रणाहं इन्द्रवृक्ष नितान्तवृक्ष (नितान्तावृक्ष) आर्द्रवृक्ष । इत्युत्करादिः ॥ १०१ ॥ १३१० नडादीनां कुक्च ४।२।९१ नड प्लक्ष बिल्व वेणु वेत्र वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण । क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं च । तक्षन्नलोपश्च । इति नडादिः ॥ १०२ ॥ १३१५ ॥ कत्र्यादिभ्यो ढकञ् ४।२।९५ कत्रि उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उख्या ग्राम । कुड्याया यलोपश्च । इति कत्र्यादिः ॥१०३॥ १३१७ नद्यादिभ्यो ढक् ४।२।९७ नदी मही वाराणसी श्रावस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी (वनकोशाम्बी)काशपरी काशफारी (काशफरी) खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शाल्वा दार्वा सेतकी । वडवाया वृषे । इति नद्यादिः ॥ १०४ ॥ १३३१ प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ४।२।११० पलदी परिषद् रोमक वाह्लीक कलकीट बहुकीट जालकीट कमलकीट कमलकीकर कमलभिदा गोष्ठी नैकती परिखा शूरसेन गोमती पटच्चर उदपान यकृल्लोम । इति पलद्यादिः ॥ १०५ ॥ १३४० काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ४।२।११६ काशि चेदि (चेदि) सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिकर्षू कुनामन् हिरण्या करण गोवासन भारङ्गी अरिंदम अरित्र देवदत्त दशग्राम शौवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दा-

समित्र सुधामित्र सोममित्र छागमित्र सार्धमित्र । (सधमित्र) आपदादिपूर्वपदा त्कालान्तात् । आपद् ऊर्ध्व तत । इति काश्यादिः ॥ १०६ ॥ १३५ धूमादिभ्यश्च ४.२। १२७ धूम षडण्ड शशादन अर्जुनाव माहकस्थली आनकस्थली माहिषस्थली मान स्थली अट्टस्थली मद्रकस्थली समुद्रस्थली दाण्डायनस्थली राजस्थली विदेह राज गृह सात्रासाह शष्प मित्रवर्ध (मित्रवध) भक्षाली मद्रकूल आजीकूल द्व्याहाव (द्व्याहाव) त्र्यहव (त्र्याहव) संस्फाय बर्बर वर्ज्य गर्त आनर्त माठर पाथेय घोष पल्ली आराज्ञी धार्तराज्ञी आवय तीर्थ । कूलात्सौवीरेषु । समुद्रान्नावि मनुष्ये च । कुक्षि अन्तरीप द्वीप अरुण उज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत । इति धूमादिः ॥ १०७ ॥ १३५७ कच्छादिभ्यश्च ४।२।१३३ कच्छ सिन्धु वर्णु गन्धार मधुमत् काम्बोज कश्मीर साल्व कुरु अनुषण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कलूतर रङ्कु । इति कच्छादिः ॥ १०८ ॥ १३६१ गहादिभ्यश्च ४।२।१३८ गह अन्तस्थ सम विषम मध्य मध्यंदिन चरणे उत्तम अङ्ग वङ्ग मागध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वग्र इष्वनीक अवस्यन्दन कामप्रस्थ खाडिकाडायनि (खाडायन) काठेरणि लावेरणि सौमित्रि शैशिरि आसुत दैवशर्मि श्रौति आहिंसि आमित्रि व्याडि वैजि आध्यश्वि आनृशंसि (आनृशंसि) शौङ्गि आग्निशर्मि भौमि वाराटकि वाल्मिकि (वाल्मीकि) क्षेमवृद्धि आश्वत्थि औद्गाहमानि ऐकबिन्दवि दन्ताग्र हंस तत्वग्र (तन्त्वग्र) उत्तर अन्तर (अनन्तर) मुखपार्श्वतसोर्लोपः । जनपरयोः कुक्च देवस्य च । वेण्वादिभ्यश्छण् । इति गहादिः । आकृतिगणः ॥ १०९ ॥ १३८७ सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ४।३।१६ सन्धिवेला सन्ध्या अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत् । संवत्सरात्फलपर्वणोः । इति सन्धिवेलादिः ॥ ११० ॥ १४२९ दिगादिभ्यो यत् ४।३।५४॥ दिश् वर्ग पूग गण पक्ष धाय्य मित्र मेधा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ । उदकात्संज्ञायाम् । न्याय (न्याय) वंश वेश काल आकाश । इति दिगादिः ॥ १११ ॥ *परिमुखादिभ्यश्च* ४।३।५९ परिमुख परिहनु पर्योष्ठ पर्युलूखल परिसीर उपसीर उपस्थूण उपकलाप अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुसीत अनुमाष अनुसीर अनुमाष अनुयव अनुयूप अनुवंश प्रतिशाख । इति परिमुखादिः ॥ ११२ ॥ १४३७ * अध्यात्मादिभ्यश्च * ४।३।६० अध्यात्म अधिदेव अधिभूत इहलोक परलोक । इत्यध्यात्मादिः । आकृतिगणः ॥११३॥ १४५२ ऋगयनादिभ्यः ४।३।७३ ऋगयन पदव्याख्यान छन्दोमान छन्दोभाषा छन्दोविचिति न्याय पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या क्षत्रविद्या अङ्गविद्या विद्या उत्पाद उत्पात उद्याव संवत्सर मुहूर्त उपनिषद् निमित्त शिक्षा भिक्षा । इत्यृगयनादिः ॥११४॥ १४५५ शुण्डिकादिभ्योऽण् ४।३।७६ शुण्डिक कृकण कुपण स्थण्डिल उदपान उपल तीर्थ भूमि तृण पर्ण । इति शुण्डिकादिः ॥११५॥ १४७२ शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ४।३।९२ शण्डिक सर्वसेन सर्वकेश शक शट रक शङ्ख बोध । इति शण्डिकादिः ॥११६॥ १४७३ सिन्धुतक्ष-

शिलादिभ्योऽण्ञौ ४।३।९३ सिन्धु वर्णु मधुमत् कम्बोज साल्व कश्मीर गन्धार किष्किन्धा उरसा दरद (दरद्) गन्दिका । इति सिन्ध्वादिः ॥ ११७ ॥ तक्षशिला वत्सोद्धरण कैमेदुर ग्रामणी छगल क्रोष्टुकर्ण सिंहकर्ण सङ्कुचित किन्नर काण्डधार पर्वत अवसान बर्बर कंस । इति तक्षशिलादिः॥११८॥ १४८६ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ४।३।१०६ शौनक वाजसनेय शार्ङ्गरव शापेय शाष्पेय खाडायन स्तम्भ स्कन्ध देवदर्शन रज्जुभार रज्जुकण्ठ कठशाठ कषाय तल दण्ड पुरुषांसक अश्वपेज । इति शौनकादिः ॥११९॥ १४९८ कुलालादिभ्यो वुञ् ४।३।११८ कुलाल वरुड चाण्डाल निषाद कर्मार सेना सिरिन्ध्र (सिरिध्रि) सैरिन्ध्र देवराज पर्षत् (परिषत्) वधू मधु रुरु रुद्र अनडुह् ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक । बैजवापि । इति कुलालादिः॥१२०॥ १५११ रैवतिकादिभ्यश्छः ४।३।१३१ रैवतिक स्वापिशि क्षैमवृद्धि गौरग्रीव (गौरग्रीवि) औदमेघि औदवापि बैजवापि । इति रैवतिकादिः ॥१२१॥ १५१६ बिल्वादिभ्योऽण् ४।३।१३६ बिल्व व्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु वेणु गवेधुका कर्पासी पाटली कर्कन्धु कुटीर ॥ इति बिल्वादिः ॥१२२॥ १५२१ पलाशादिभ्यो वा ४।३।१४१ पलाश खदिर शिंशपा स्पन्दन पुलाक करीर शिरीष यवास विकङ्कत ॥ इति पलाशादिः ॥१२३॥ १५२४ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ४।३।१४४ शर दर्भ मृद् (मृत्) कुटी तृण सोम बल्वज ॥ इति शरादिः ॥१२४॥ १५३० तालादिभ्योऽण् ४।३।१५२ ताल बार्हिण इन्द्रालिश इन्द्रादृश इन्द्राशिष इन्द्रायुध चय श्यामाक पीयूक्षा ॥ इति तालादिः ॥१२५॥ १५३२ प्राणिरजतादिभ्योऽञ्४।३।१५४ रजत सीस लोह उदुम्बर नीप दारु रोहितक बिभीतक पीतदारु तीव्रदारु त्रिकण्टक कण्टकार । इति रजतादिः ॥१२६॥ १५४२ प्लक्षादिभ्योऽण् ४।३।१६४ प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी शिग्रु रुरु कर्कन्धु बृहती । इति प्लक्षादिः ॥१२७॥ १५४६ हरीतक्यादिभ्यश्च ४।३।१६७ हरीतकी कोशातकी नखरजनी शष्कण्डी दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा काला ध्वाक्षा गभीका कण्टकारिका पिप्पली चिम्पा (चिञ्चा) शेफालिका । इति हरीतक्यादिः ॥१२८॥ १५५८ *माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्* ४।४।१ माशब्दः नित्यशब्दः कार्यशब्दः । इति माशब्दादिः ॥१२९॥ १५४९ *आहौ प्रभूतादिभ्यः* ४।४।१ प्रभूत पर्याप्त । इति प्रभूतादिः ॥१३०॥ १५४९ *पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः* ४।४।१ सुस्नात सुखरात्रि सुखशयन । इति सुस्नातादिः ॥१३१॥ १५४९ *गच्छतौ परदारादिभ्यः* ४।४।१ परदार गुरुतल्प । इति परदारादिः ॥१३२॥ १५५८ पर्पादिभ्यः ष्ठन् ४।४।१० पर्प अश्व अश्वत्थ रथ जाल न्यास व्याल । पादः पच्च । इति पर्पादिः ॥१३३॥ १५३२ वेतनादिभ्यो जीवति ४।४।१२ वेतन वाहन अर्धवाहन धनुर्दण्ड जाल वेश उपवेश प्रेषण उपवस्ति सुख शय्या शक्ति उपनिषद् उपदेश स्फिज् (स्फिज) पाद उपस्थ उपस्थान उपहस्त । इति वेतनादि ।१३४। १५३५ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ४।४।१५ उत्सङ्ग उडुप उत्पुत उत्सङ्ग उत्पुट पिटक पिटाक ॥ इत्युत्सङ्गादिः ॥१३५॥ १५३६ भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ४।४।१६ भस्त्रा भरट भरण शीर्षभार शीर्षेभार अंसभार अंसेभार ॥ इति भस्त्रादिः ॥१३६॥ १५३९ निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ४।४।१९ अक्षद्यूत [जानुप्रहृत] जङ्घाप्रहृत जङ्घाप्रहत पादस्वेदन कण्टकमर्दन गतानुगत गतागत

यातोपयात अनुगत ॥ इत्यक्षद्यूतादिः ॥१३७॥ १५६८ अण्महिष्यादिभ्यः ४।४।४८ महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहिता मणिपाली अनुचारक [अनुपारक] होतृ यजमान । इति महिष्यादिः ॥१३८॥ १६०३ किसरादिभ्यः ष्ठन् ४।४।५३ किसर नरद नलद स्थागल तगर गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिद्रु पर्णी (पर्णी) इति किसरादिः ॥१३९॥ १६१२ छत्रादिभ्यो णः ४।४।६२ छत्र शिक्षा प्ररोहस्था बुभुक्षा चुरा तितिक्षा उपस्थान कृषि कर्मन् विश्वधा तपस् सत्य अनृत विशिखा विशिका भक्षा उदस्थान पुरोडा विक्षा चुक्षा मन्द्र ॥ इति छत्रादिः ॥१४०॥ १६५१ प्रतिजनादिभ्यः खञ् ४।४।९९ प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्यकुल अमुष्यकुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन ॥ इति प्रतिजनादिः ॥१४१॥ १६५४ कथादिभ्यष्ठक् ४।४।१०२ कथा विकथा विश्वकथा सङ्कथा वितण्डा कुष्टविद् (कुष्ठविद्) जनवाद जनेवाद जनोवाद वृत्ति संग्रह गुणगण आयुर्वेद ॥ इति कथादिः ॥१४२॥ १६५५ गुडादिभ्यष्ठञ् ४।४।१०३ गुड कुल्माष सक्तु अपूप मांसौदन इक्षु वेणु सङ्ग्राम संघात संक्राम संवाह प्रवास निवास उपवास ॥ इति गुडादिः ॥१४३॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

१६६२ उगवादिभ्यो यत् ५।१।२ गो हविस् अक्षर विष बर्हिस् अष्टका स्खदा युग मेधा स्रुच् । नाभि नभं च । शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वं, तत्सन्नियोगेन चान्तोदात्तत्वम् । ऊधसोऽनङ् च । कूप खद दर खर असुर अध्वन् (अध्वन्) क्षर वेद बीज दीस (दीप्त) ॥ इति गवादिः ॥१४४॥ १६६४ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ५।१।४॥ अपूप तण्डुल अभ्युष (अभ्यूष) अभ्योष अवोष अभ्येष पृथुक ओदन सूप पूप किण्व प्रदीप मुसल कटक कर्णवेष्टक इर्गल अर्गल । अन्नविकारेभ्यश्च । यूप स्थूणा दीप अश्व पत्र ॥ इत्यपूपादिः ॥१४५॥ १६८२ असमासे निष्कादिभ्यः ५।१।२० निष्क पण पाद माष वाह द्रोण षष्टि ॥ इति निष्कादिः ॥ १४६ ॥ १७०५ गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ५।१।३९॥ अश्व अश्मन् गण ऊर्णा (उर्म) उमा भङ्गा (गङ्गा) वर्षा वसु ॥ इत्यश्वादिः ॥१४७॥ १७१६ तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ५।१।५०॥ वंश कुटज बल्वज मूल स्थूणा (स्थूण) अक्ष अश्मन् अश्व श्लक्ष्ण इक्षु खट्वा ॥ इति वंशादिः ॥१४८॥ १७२९ छेदादिभ्यो नित्यम् ५।१।६४ छेद भेद द्रोह दोह नर्ति (नर्त) कर्ष तीर्थ सम्प्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण सम्प्रश्न विप्रश्न विकर्ष प्रकर्ष । विराग विरङ्गं च । इति छेदादिः ॥१४९॥ १७३१ दण्डादिभ्यो यत् ५।१।६६ दण्ड मुसल मधुपर्क कशा अर्घ मेघ मेधा सुवर्ण उदक वध युग गुहा भाग इभ भङ्ग ॥ इति दण्डादिः ॥१५०॥ १७५८ *महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यर्थे उपसंख्यानम्* ५।१।९४ महानाम्नी आदित्यव्रत गोदान ॥ इति महानाम्न्यादिः ॥ १५१॥ १७६१ *अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः* ५।१।९४ अवान्तरदीक्षा तिलव्रत देवव्रत । इत्यवान्तरदीक्षादिः ॥१५२॥ १७६१ व्युष्टादिभ्योऽण् ५।१।९७ व्युष्ट नित्य निष्क्रमण उपसंक्रमण तीर्थ आस्तरण सङ्ग्राम-संघात ॥ इति व्युष्टादिः ॥१५३॥ अग्निपदा-

दिभ्य उपसंख्यानम् अग्निपद पीलुपद (पीलुमूल) प्रवास उपवास । इत्यग्निपदादिरा-कृतिगणः ॥१५ ॥ १७६५ तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ५।१ १०१ सन्ताप संनाह संग्राम संयोग सम्पराय संवेशन सम्पेष निष्पेष सर्ग निसर्ग विसर्ग उपसर्ग प्रवास उपवास संघात संवेष संवास सम्मोदन सक्तु । मांसौदनाद्विगृहीतादपि । इति सन्तापादिः ॥१५५॥ १७६९ *ऋतोरण्प्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् * ५।१।१०५ उपवस्तृ प्राशितृ चूडा श्रद्धा। इत्युपवस्त्रादिः ॥१५६॥ १७७४ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ५।१ १११ अनु-प्रवचन उत्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवासन अनुवचन अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण आरम्भण आरोहण । इत्यनुप्रवचनादिः ॥ १५७ ॥ १७७४ * स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः * ५।१।१११ स्वर्ग यशस् आयुस् काम धन । इति स्वर्गादिः ॥ १५८ ॥ २७६ * पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः * ५।१।१११ पुण्याह-वाचन स्वस्तिवाचन शान्तिवाचन । इति पुण्याहवाचनादिः ॥ १५९ ॥ १७८४ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ५।१।१२२ पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड चण्ड अकिञ्चन बाल होड पाक वत्स मन्द स्वादु ह्रस्व दीर्घ प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र क्षुद्र अणु । इति पृथ्वादिः ॥१६०॥ १७८७ वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च ५।१।१२३ दृढ वृढ परिवृढ भृश कृश वक्र शुक्र चुक्र आम्र कृष्ट लवण ताम्र शीत उष्ण जड बधिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक स्थिर । वेर्यातलाभमतिमतः शारदानाम् समो मतिमनसोः जवन इति दृढादिः १६१ १७८८ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ५।१ १२४॥ ब्राह्मण वाडव माणव । अर्हतो नुम् च । चोर धूर्त आराधय विराधय अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अक्षेत्रज्ञ संवादिन् संवेशिन् सम्भाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् विघातिन् समस्थ विषमस्थ परमस्थ मध्यमस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ निश्न बालिश अलस दुःपुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दायाद विशस्ति विषम विपात निपात । सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । शौटीर । आकृतिगणोऽयम् । इति ब्राह्मणादिः॥१६२॥१७८९ *चतुर्वेदादिभ्य उभयपदवृद्धिश्च* ५।१ १२४ चतुर्वेद चतुर्वर्ण चतुराश्रम सर्वविद्य त्रिलोक त्रिस्वर षड्गुण सेना अनन्तर सन्निधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक । इति चतुर्वेदादिः ॥१६३॥ १७९२ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ५।१ १२८ पुरोहित । राजासे । ग्रामिक पिण्डिक सुहित बालमन्द (बालमन्द) खण्डिक दण्डिक वर्मिक कर्मिक धर्मिक शिलिक सूतिक मूलिक तिलक अञ्जलिक (अन्तलिक) रूपिक ऋषिक पुत्रिक अविक छत्रिक पर्षिक पथिक चर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक संरक्ष सूचक (संरक्षसूचक) नास्तिक अजानिक शाक्कर नागर चूडिक । इति पुरोहितादिः ॥१६४॥ १७९४ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ५ १।१२९ उद्गातृ उन्नेतृ प्रतिहर्तृ प्रशास्तृ होतृ पोतृ हर्तृ रथगणक पत्तिगणक सुष्ठु दुष्ठु अध्वर्यु वधू सुभग मन्त्र । इत्युद्गात्रादिः ॥१६५॥ १७९५ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ५।१।१३० युवन् स्थविर होतृ यजमान । पुरुषासे । भ्रातृ कुतुक श्रमण (श्रवण) कटुक कमण्डलु कुस्त्री सुस्त्री दुःस्त्री सुहृदय दुर्हृदय सुहृद् दुर्हृद् सुभ्रातृ दुर्भ्रातृ वृषल

परिव्राजक सब्रह्मचारिन् अनृशंस । हृदयासे । कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ । श्रोत्रियस्य यलोपश्च । इति युवादिः ॥१६६॥ १७९८ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ५।१।१३३ मनोज्ञ प्रियरूप अभिरूप कल्याण मेधाविन् आढ्य कुलपुत्र छान्दस छात्र श्रोत्रिय चोर धूर्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र ग्रामपुत्र ग्रामकुलाल ग्रामड (ग्रामषण्ड) ग्रामकुमार सुकुमार बहुल अवश्यपुत्र अमुष्यपुत्र अमुष्यकुल सारपुत्र शतपुत्र । इति मनोज्ञादिः ॥१६७॥ १८२५ तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ५।२।२४ पीलु कर्कन्धू (कर्कन्धु) शमी करीर बल (कुवल) बदर अश्वत्थ खदिर । इति पील्वादिः ॥१६८॥ कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ । इति कर्णादिः ॥१६९॥ १८३७ तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ५।२।३६ तारका पुष्प कर्णक मञ्जरी ऋजीष क्षण सूत्र मूत्र निष्क्रमण पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुड्मल कण्टक मुसल मुकुल कुसुम कुतूहल स्तबक (स्तवक) किसलय पल्लव खण्ड वेग निद्रा मुद्रा बुभुक्षा धेनुष्या पिपासा श्रद्धा अभ्र पुलक अङ्गारक वर्णक द्रोह दोह सुख दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्मन् व्रण गौरव शास्त्र तरङ्ग तिलक चन्द्रक अन्धकार गर्व कुमुर (मुकुर) हर्ष उत्कर्ष रण कुवलय गर्ध क्षुध् सीमन्त ज्वर गर रोग रोमाञ्च पण्डा कज्जल तृष् कोरक कल्लोल स्थपुट फल कञ्चुक शृङ्गार अङ्कुर शैवल बकुल श्वभ्र आराल कलङ्क कर्दम कन्दल मूर्च्छा अङ्गार हस्तक प्रतिबिम्ब विघ्नतन्त्र प्रत्यय दीक्षा गर्ज । गर्भादप्राणिनि । इति तारकादिराकृतिगणः ॥ १७० ॥ १८६१ विमुक्तादिभ्योऽण् ५।२।६१ विमुक्त देवासुर रक्षोसुर उपसद् सुवर्ण परिसारक सदसत् वसु मरुत् पत्नीवत् वसुमत् महीयस् सत्त्ववत् बर्हवत् दशार्ण दशार्ह वयस् हविर्धान पतत्रिन् महित्री अस्यहत्य सोमापूषन् इडा अग्नाविष्णू उर्वशी वृत्रहन् । इति विमुक्तादिः ॥१७१॥ १८६२ गोषदादिभ्यो वुन् ५।२।६२ गोषद (गोषद्) इषेत्वा मातरिश्वन् देवस्यत्वा देवीरापः । कृष्णोऽस्याखरेष्ठ देवींधिया (देवीधियम्) रक्षोहण युञ्जान अञ्जन प्रभूत प्रतूर्त कृशानु (कृशाकु) । इति गोषदादिः ॥१७२॥ १८६४ आकर्षादिभ्यः कन् ५।२।६४ आकर्ष (आकष) त्सरु पिशाच पिचण्ड अशनि अश्मन् निचय चय जय विजय आचय नय पाद दीपहृद ह्राद ह्लाद गद्गद शकुनि । इत्याकर्षादिः ॥१७३॥ १८८८ इष्टादिभ्यश्च ५।२।८८ इष्ट पूर्त उपासादित निगदित परिगदित परिवादित निकथित निपादित निपठित सङ्कलित परिकलित संरक्षित परिरक्षित अर्चित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आम्नात श्रुत अधीत अवधान आसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित व्याकुलित । इतीष्टादिः ॥१७४॥ १८९५ रसादिभ्यश्च ५।२।९५ रस रूप वर्ण गन्ध स्पर्श शब्द स्नेह भाव । गुणात् एकाचः । इति रसादिः ॥१७५॥ १९०४ सिध्मादिभ्यश्च ५।२।९७ सिध्म गडु मणि नाभि बीज वीणा कृष्ण निष्पाव पांसु पार्श्व पर्शु हनु सक्तु मास (मांस) पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च । वातदन्तबलललाटानामूङ् च । जटा घटा कटाकालाः क्षेपे । पर्ण उदक प्रज्ञा सक्थि कर्ण स्नेह शीतश्याम पिङ्ग पित्त शुष्क पृथु मृदु मञ्जु मण्ड पत्र चटु कपि गण्डु ग्रन्थि श्री कुशा धारा वर्त्मन्

पश्मन् श्लेष्मन् पेश निष्पाद् कुण्ड । क्षुद्रजन्तूपतापयोश्च । इति सिध्मादिः ॥१७६॥ १९०७ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ५।२।१०० लोमन् रोमन् बभ्रु हरि गिरि कर्क कपि मुनि तरु । इति लोमादिः ॥१७७॥ पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कद्रु (कद्रू) बलि सामन् ऊष्मन् कृमि । अङ्गात्कल्याणे । शाकीपलालीदद्रूणां ह्रस्वत्वं च ॥ विष्वग्गित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः । लक्ष्म्या अच्च । इति पामादिः ॥१७८॥ पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक । जटाघटाकालाः क्षेपे । वर्णं उदक पङ्कप्रज्ञा । इति पिच्छादिः॥१७९॥ १९१० *ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्* ५।२।१०३ ज्योत्स्ना तमिस्रा कुण्डल कुतप विसर्प विपादिका । इति ज्योत्स्नादिः ॥१८०॥ १९२३ व्रीह्यादिभ्यश्च ५।२।११६ व्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वडवा कुमारी नौ वीणा बलाका यवखदनौ कुमारी । शीर्षान्नञः । इति व्रीह्यादिः ॥१८१॥ १९२४ तुन्दादिभ्य इलच्च ५।२।११७ तुन्द उदर पिचण्ड यव व्रीहि । स्वाङ्गाद्विवृद्धौ । इति तुन्दादिः ॥१८२॥ १९३३ अर्शआदिभ्योऽच् ५।२।१२७ अर्शस् उरस् तुन्द चतुर पलित जटा घटा घाटा अभ्र अघ कर्दम अम्ल लवण । स्वाङ्गाद्धीनात् । वर्णात् । इत्यर्शआदिराकृतिगणः ॥ १८३ ॥ १९३७ सुखादिभ्यश्च ५।२।१३१ सुख दुःख तृप्र (तृप्र) कृच्छ्र अस्र (आस्र) आस्र अलीक करुण सोढ प्रतीप शील हल । माला क्षेपे । कृपण प्रणाय (प्रणय) दल कक्ष । इति सुखादिः ॥१८४॥ १९४१ पुष्करादिभ्यो देशे ५।२।१३५ पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुमुद नड कपित्थ बिस मृणाल कर्दम शालूक विगर्ह करीष शिरीष यवास (प्रवास) हिरण्य कैरव कल्लोल तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोरुह पुटक अरविन्द अम्भोज अब्ज कमल कल्लोल पयस् । इति पुष्करादिः ॥१८५॥ १९४२ बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ५।२।१३६ बल उत्साह उद्भास उद्वास उदास शिखा कुल चूडा सुल कूल आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युद्ध । इति बलादिः ॥१८६॥ १९६३ दूरिग्रहणाद्भवदादियोग एव ५।३।१४ भवान् दीर्घायुः देवानां प्रियः आयुष्मान् । इति भवदादिः ॥१८७॥ २०१५ देवपथादिभ्यश्च ५।३।१०० देवपथ (हंसपथ वारिपथ रथपथ) स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ शतपथ शङ्कुपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उष्ट्रग्रीव वामरज्जु हस्त इन्द्र दण्ड पुष्प मत्स्य । इति देवपथादिराकृतिगणः ॥१८८॥ २०१८ शाखादिभ्यो यः ५।३।१०३ शाखा मुख जघन शृङ्ग मेघ अभ्र चरण स्कन्ध स्कद (स्कन्द) उरस् शिरस् अग्र (शाण) शरण । इति शाखादिः ॥१८९॥ २०६२ शर्करादिभ्योऽण् ५।३।१०७ शर्करा कपालिका कपाटिका कपिष्ठिका (कनिष्ठिका) पुण्डरीक शतपत्र गोलोमन् लोमन् गोपुच्छ नराची नकुल सिकता । इति शर्करादिः ॥१९०॥ २०६६ अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् ५।३।१०८ अङ्गुली भरुज बभ्रु वल्गु मण्डर मण्डल शष्कुली हरि कपि मुनि रुह खल उदश्वित् गोणी उरस् कुलिश । इत्यङ्गुल्यादिः ॥१९१॥ २०६९ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ५।३।११६ दामनी औलपि वैजवापि औदकि औदङ्कि अच्युतन्ति (आच्युतन्ति) अच्युतदन्ति (आच्युतदन्ति) शाकुन्तकि आकिदन्ति (आक्रिदन्ति) औडवि काकदन्तकि शात्रुन्तपि सार्वसेनि बिन्दु वैन्दवि तुलभ मौञ्जायनि काकन्दि सावित्रीपुत्र । इति दाम-

द्राक्षा ध्राक्षा ध्वाङ्क्षा काञ्ची एक काम । दिवोदासवध्र्यश्च इति मालादिराकृतिगणः ॥ २१६ ॥ ३८५२ क्रत्वादयश्च ६।२।११८ क्रतु दृशीक प्रतीक प्रतूर्ति हव्य भव्य भग । इति क्रत्वादिः ॥ २१७ ॥ ३८५९ आदिश्चिहणादीनाम् ६।२।१२५ चिहण मदुर मद्गुर वैतुल पटत्क वैडालिकर्णक वैडालिकर्णि कुक्कुट चिक्कण चित्कण । इति चिहणादिः ॥ २१८ ॥ ३८६५ वर्ग्यादयश्च ६।२।१३१ दिगादिषु वर्ग्यादयस्त एव कृतयदन्ताः । इति वर्ग्यादयः ॥ २१९ ॥ ३८६८ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ६।२।१३४ चूर्ण करिष करीष शाकिन शाकट द्राक्षा तूस्त कुन्दम दलप चमसी चक्कन चौल । इति चूर्णादिः ॥ २२० ॥ ३८६९ षट् च काण्डादीनि ६।२।१३५ काण्ड चीर पलल सूप शाक कूल । इति काण्डादिः ॥ २२१ ॥ ३८७४ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ६।२।१४० वनस्पतिः बृहस्पतिः शचीपतिः तनूनपात् नराशंसः शुनःशेपः शण्डामर्कौ तृष्णावरूत्री लम्बाविश्ववयसौ मृत्युः । इति वनस्पत्यादिः ॥ २२२ ॥ ३८८० सञ्ज्ञायामनाचितादीनाम् ६।२।१४६ आचित पर्याचित आस्थापित परिगृहीत निरुक्त प्रतिपन्न अपश्लिष्ट प्रश्लिष्ट उपहित उपस्थित संहितागवि । इत्याचितादिः ॥ २२३ ॥ ३८८१ प्रवृद्धादीनां च ६।२।१४७ प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुता सूष्णवः । आकर्षे अवहितः अवहितो भोगेषु । खट्वारूढः । कविशस्तः । इति प्रवृद्धादिः ॥ २२४ ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन । प्रवृद्ध यानम् । अप्रवृद्धो वृषलकृतो रथ इत्यादि । ३८९४ कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च ६।२।१६० चारु साधु यौधिक (यौध'क) अनङ्गमेजय वदान्य अकस्मात् वर्तमानवर्धमानत्वरमाणध्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः सञ्ज्ञायाम् । विकारसदृशे । व्यस्तसमस्ते । गृहपति गृहपतिक । राजाह्नोश्छन्दसि । इति चार्वादिः ॥ २२५ ॥ ३९१० न गुणादयोऽवयवाः ६।२।१७६ गुण अक्षर अध्याय सूक्त छन्दोमान । इति गुणादिराकृतिगणः ॥ २२६ ॥ ३९१८ निरुदकादीनि च ६।२।१८४ निरुदक निरुपल निर्मक्षिक निर्मशक निष्कालक निष्कालिक निष्पेष दुस्तरीप निस्तरीप निस्तरीक निरजिन उदजिन उपाजिन । परेर्हस्तपादकेशकर्षाः । इति निरुदकादिराकृतिगणः ॥ २२७॥ ३९२७ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ६।२।१९३ अंशु जन (राजन्) उष्ट्र खेटक अजिर आर्द्रा श्रवण कृत्तिका अर्धपुर । इत्यंश्वादिः ॥२२८॥ ३९२८ उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः ६।२।१९४ गौर तैष तैल लेट लोट जिह्वा कृष्ण कन्या गुध कल्प पाद । इति गौरादिः ॥२२९॥ ६२९ * त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसङ्ख्यानम् * ६।२।१२९ त्रिचक्र त्रिवृत् । त्रिवन्धुर । इति त्रिचक्रादिराकृतिगणः ॥२३०॥ ८३१ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ६।३।३४ प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा (स्वा) कान्ता (क्षान्ता) समा चपला दुहिता वामा अबला तनया । इति प्रियादिः ॥ २३१ ॥ ८३६ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ६।३।३५ तसिल् त्रल् तरप् तमप् चरट् जातीयर् कल्पप् देशीयर् रूपप् पाशप् थल् थाल् दार्हिल् तिल् थ्यन् । इति तसिलादयः ॥२३२॥ ९२६ * कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु * ६।३।४२ कुक्कुटी मृगी काकी अण्ड पद शाव भ्रकुंस भृकुटी । इति कुक्कुट्यादिरण्डादिश्च ॥ २३३-२३४ ॥ १०३४ पृषोदरादीनि यथोप-

दिष्टम् ६।३।१०९ पृषोदर पृषोत्थान बलाहक जीमूत श्मशान उलूखल पिशाच बृसी मयूर । इति पृषोदरादिराकृतिगणः ॥ २३५ ॥ १०३८ वनागिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ६।३।११७ कोटर मिश्रक सिध्रक पुरगसारिक(शारिक) इति कोटरादिः ॥२३६॥ किंशुलुक शाल्व नड अञ्जन भञ्जन लोहित कुक्कुट । इति किंशुलुकादिः ॥ २३७ । १०४१ मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ६।३।११९ अजिर खदिर पुलिन हंसक (हंस) कारण्ड (कारण्डव) चक्रवाक । इत्यजिरादिः ॥२३८ । १०४२ शरादीनां च ६।३।१२० शर शं धूम अहि कपि मणि मुनि शुचि हनु । इति शरादिः ॥ २३९ ॥ १०४३ । * अपीलवादीनामिति वक्तव्यम् * ६।३।१२१ पीलु दारु रुचि चारु गम्र कम् । इति पीलवादिः ॥ २४० ॥ १३११ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक ६।४।१५३॥ बिल्वक वेणु वेत्र वेतस तृण इक्षु काष्ठ कपोत कुञ्चा तक्षन् । नडाद्यन्तर्गणो बिल्वादिः । छविधानार्थं ये नडादयस्ते यदा छसन्नियोगेन कृतकुगागमास्ते बिल्वकादयः ॥ २४१ ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

स्नात्व्यादयश्च ६।१।४९ स्नात्वी पीत्वी । इति स्नात्व्यादिराकृतिगणः ॥२४॥ १३८६ द्वारादीनां च ७।३।४ द्वार स्वर स्वग्राम स्वाध्याय व्यल्कश स्वहित स्वर् स्फ्यकृत् स्वादु मृदु श्वस् श्वन् स्व । इति द्वारादिः ॥२४३॥ १५४९ स्वागतादीनां च ७ ३।७ स्वागत स्वध्वर स्वङ्ग व्यङ्ग व्यड व्यवहार स्वपति स्वपिति । इति स्वागतादिः ॥२४४॥ १४३८ अनुशतिकादीनां च ७।३।२० अनुशतिक अनुहोड अनुसंवरण (अनुसञ्चरण) अनुसंवत्सर अङ्गारवेणु असिहत्य [अस्यहत्य] अस्यहेति वध्योग पुष्करसद् अनुहरत् कुरुकत कुरुपञ्चाल उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक सर्वपुरुष सर्वभूमि प्रयोग परस्त्री । राजपुरुषात्ष्यञि । सूत्रनड । इत्यनुशतिकादिराकृतिगणोऽयम् ॥२२५॥ तेन । अभिगम अधिभूत अधिदेव चतुर्विद्या इत्यादयोऽप्यन्ये विज्ञेयाः । ४६४ क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम् ७।३।४५ क्षिपका ध्रुवका चरका सेवका करका चटका अवका लहका अलका कन्यका ध्रुवका एडका । इति क्षिपकादिराकृतिगणः ॥१०६॥ १८६४ न्यङ्क्वादीनां च ७।३।५२ न्यङ्कु मद्गु भृगु दूरेपाक फलेपाक क्षणेपाक दूरेपाका फलेपाका दूरेपाकु फलेपाकु तक्र (तत्र) वक्र (चक्र) व्यतिषङ्ग अनुषङ्ग अवसर्ग उपसर्ग श्वपाक मांसपाक (मासपाक) मूलपाक कपोतपाक उलूकपाक । संज्ञायां मेघनिदाघावदाघार्घाः । न्यग्रोध वीरुत् । इति न्यङ्क्वादिः ॥२४७॥ १५७१, १५८३ *काण्यादीनां चेति वक्तव्यम्* ७।४।३ कण रण भण श्रण लुप हेठ ह्वायि वाणि (चाणि) लोटि (लोठि) लोपि । इति काण्यादिः ॥२४८॥ इति सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

३९३४ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ८।१ २७ गोत्र ब्रुव प्रवचन प्रहसन प्रकथन प्रत्ययन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्षण विचक्षण अवचक्षण स्वाध्याय भूयिष्ठ (भूयिष्ट) वानाम ॥ इति गोत्रादिः ॥२४९॥ ३९७४ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ८।१ ६७ काष्ठ दारुण अमतापुत्र वेश अनाज्ञात अनुज्ञात अपुत्र अयुत अद्भुत अनुक्त भृश घोर सुख परम सु अति । इति काष्ठादिः ॥२५०॥ १८९७ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः

८।२।९ यव दल्मि ऊर्मि (उर्मि) भूमि कृमि क्रुञ्चा वशा द्राक्षा ध्राक्षा ध्रजि ध्वजि इध्वजि निजि शिजि सञ्जि हरित् ककुद् मरुत् गरुत् इक्षु द्रु मधु । इति यवादिराकृतिगणः ॥२५१॥ २३५० *कपिलकादीनां संज्ञाच्छन्दसोर्वेति वाच्यम्* ८।२।१८ कपिलक तिल्विलीक रोमाणि । पांसुल कल्प शुक्ल कपिलिका तिल्विलिका तिल्पिलि । आकृतिगणोऽयम् । इति कपिलकादिः ॥२५२॥ १७१ *अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः* ८।२।७० अहर् गीर् धुर् । इत्यहरादिः ॥२५३॥ पति गण पुत्र । इति पत्यादिः ॥२५४॥ १४४ कस्कादिषु च ८।३।४८ कस्कः कौतस्कुतः भ्रातुष्पुत्रः शुनस्कर्णः सद्यस्कालः सद्यस्क्रीः साद्यस्का कांस्कान् सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालम् बर्हिष्पलम् (बर्हिष्पलम्) यजुष्पात्रम् अयस्कान्तः तमस्काण्डः अयस्काण्डः मेदस्पिण्डः भास्करः अहस्करः। इति कस्कादिराकृतिगणः॥२५५॥ २०२२ सुषामादिषु च ८।३।९८ सुषामा निःषामा दुःषामा । सुषेधः निषेधः (निःषेधः) दुःषेधः सुषन्धिः निःषन्धिः दुःषन्धिः सुष्ठु दुष्ठु । गौरिषक्थः संज्ञायाम् । प्रतिष्णिका जलाषाहम् (जलाषाढम्) नौषेचनम् दुन्दुभिषेवणम् (दुन्दुभिषेचनम्)।एति संज्ञायामगात् । नक्षत्राद्वा । हरिषेणः । रोहिणीषेणः । इति सुषामादिराकृतिगणः ॥२५६॥ ३१६८ न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ८।३।११० सवने सवने । सूते सूते । सोमे सोमे । सवनमुखे सवनमुखे । किंसम् किंसम् । किंसः किंसः । अनुसवनमनुसवनम् । गोसनि गोसनिम् । अश्वसनिमश्वसनिम् । पाठान्तरम् । सवने सवने । सवनमुखे सवनमुखे । अनुसवनमनुसवनम् । संज्ञायां बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सोमे सोमे । सुते सुते । संवत्सरे संवत्सरे । बिसम् बिसम् । किसम् किसम् । मुसलम् मुसलम् । गोसनिम् अश्वसनिम् । इति सवनादिः ॥२५७॥ २०५१ *हरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः* ८।४।६ हरिका मिरिका तिमिर । इतीरिकादिराकृतिगणः ॥२५८॥ १०५६ *वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनां वोपसंख्यानम्* ८।४।१० गिरिनदी गिरिनख गिरिनद्ध गिरिनितम्ब चक्रनदी चक्रनितम्ब तूर्यमान माषोन आर्गयन । इति गिरिनद्यादिराकृतिगणः ॥२५९॥ १०५५ *युवादेर्न* युवन् पक्व अहन् । इति युवादिः । (आर्ययूना क्षत्रिययूना प्रपक्वानि परिपक्वानि दीर्घाह्नी) आकृतिगणोऽयम् ॥२६०॥ ७९२ क्षुभ्नादिषु च ८।४।३९ क्षुभ्ना नृनमन नन्दिन नन्दन नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम् । नृतिर्यङि प्रयोजयन्ति । नरीनृत्यते । नर्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि अनूप । एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनम् परिगहनम् परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भानूपः । आचार्यादणत्वं च । आचार्यभोगीनः । आकृतिगणोऽयम् । पाठान्तरम् । क्षुभ्ना तृप्नु नृनमन नरनगर नन्दन । यङ्नृती । गिरिनदी गृहगमन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन चतुर्हायन । हरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । हरिका तिमिर समीर कुबेर हरि कर्मार । इति क्षुभ्नादिः ॥२६१॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ।

इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो गणपाठः समाप्तः ।

परिशिष्टे रूपलेखनप्रकारः ।

अपीपवत्—'पूङ्' धातोः "हेतुमति च" इत्यनेन णिचि अनुबन्धलोपे पू इ इति स्थिते "द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधात् वृद्ध्यभावे "सनाद्यन्ता धातवः" इत्यनेन ण्यन्तस्य धातुसंज्ञायां लुङि तिपि इपावितौ "लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः" इत्यनेन अडागमे "च्लि लुङि" इति च्लौ "णि-श्रि-द्रु-स्रुभ्यः" इत्यनेन च्लेश्चङादेशे अनुबन्धलोपे "चङि" इत्यनेन द्वित्वे उत्तरखण्डस्य वृद्ध्यवादेशयोः कृतयोः 'अपू पाव् इ अत्' इति स्थिते "णेरनिटि" इत्यनेन णिलोपे "णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः" इत्यनेन उपधाह्रस्वे अभ्यासे आकाराभावेन 'सन्यतः" इत्यस्याप्राप्त्या "ओः पुयण्ज्यपरे" इत्यनेन अभ्यासस्याकारस्य इकारे सन्वद्भावविषयत्वात् "दीर्घो लघोः" इति दीर्घे "अपीपवत्" इति जातम् ।

अचीचकासत्—"चकासृ दीप्तौ" अस्माण्णिचि तदन्ताल्लुङि तिपि इपावितौ "लुङ्-लङ्" इत्यडागमे मध्ये च्लौ तस्य "णि-श्रि-द्रु-स्रुभ्यः कर्तरि चङ्" इत्यनेन चङादेशे "चङि" इत्यनेन द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे च "कुहोश्चुः" इति चुत्वे 'णेरनिटि' इति णिलोपे चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरः इत्यर्थपक्षाश्रये "सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे" इति सन्वद्भावे "सन्यतः" इति इत्त्वे "दीर्घो लघोः" इति दीर्घे 'अचीचकासत्' इति । "अङ्गं यत्र द्विरुच्यते" इति मते अर्थात् "सन्वल्लघूनी"त्यस्य "चङ्परे णौ यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्य अभ्यासः" इत्यर्थपक्षे सन्वद्भावाऽभावात् इत्वदीर्घयोरप्राप्तयोः "अचचकासत्" इति भवतीति ।

औब्जिजत्—'उब्ज आर्जवे' अयं धातुः उपदेशे दकारोपधः । तस्य "भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः" इति सूत्रेण निपातनात् बकारे कृते निष्पन्नात् 'उब्ज्' धातोर्णिचि ण्यन्तस्य "सनाद्यन्ताः" इत्यनेन धातुसंज्ञायां लुङि तिपि अजादित्वादाडागमे "आटश्चे"ति वृद्धौ औब्ज् इ त्' इति स्थिते मध्ये च्लौ तस्य "णि-श्रि-द्रु-स्रुभ्यः कर्तरि चङ्" इत्यनेन चङि "नन्द्राः संयोगादयः" इत्यनेन निषेधात् "चङि" इत्यनेन जिशब्दस्य द्वित्वे, नच साम्प्रतं संयोगादौ दकाराभावात् कथं "नद्राः" इत्यस्य प्रवृत्तिरिति वाच्यम् ? द्वित्वे कर्त्तव्ये अन्तरङ्गोऽपि नकारादेशः "नद्राः" इति निषेधे कृते प्रवर्त्तते दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । एवञ्च "औब्जि जि अ त्' इति स्थिते "णेरनिटि" इति णिलोपे "औब्जिजत्" इति सिद्धम् ।

अतिष्ठिपत्—"ष्ठा गति-निवृत्तौ" इत्यस्य धात्वादेः पः सः" इति सत्त्वे "निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः" इति परिभाषया टत्वस्यापि निवृत्तौ स्था इत्यस्माद्धातोः' 'हेतुमति च" इति णिचि अनुबन्धलोपे "अर्ति-ह्री-व्ली-री-क्नूयी-क्ष्माय्यातां पुङ् णौ" इत्यनेन पुकि अनुबन्धलोपे स्थापि इति ण्यन्तस्य "सनाद्यन्ता धातवः" इति धातुसंज्ञायां लुङि तिपि इपावितौ "लुङ्-लङ्" इत्यडागमे मध्ये च्लौ तस्य "णि-श्रि-द्रु-स्रुभ्यः" इत्यनेन चङि "णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः" इति ह्रस्वे "णेरनिटि" इति णिलोपे "चङि" इत्यनेन द्वित्वे अभ्यास-

संज्ञायां "सर्पूर्वाः खयः" इति अभ्यासावयवसकारपकारयोर्लोपे "अभ्यासे चर्च" इति चर्त्वे "सन्वल्लघुनि" इति सन्वद्भावे "सन्यतः" इति इत्वे षत्वे ष्टुत्वे च कृते अतिष्टप अत् इति स्थिते "तिष्ठतेरित्" इत्यनेन उपधाया इदादेशे "अतिष्ठिपत्" इति।

अध्यजीगपत्—अधिपूर्वादिङ्धातोर्णिचि तदन्ताल्लुङि तिपि अडागमे च्लेश्चङादेशे "णौ च संश्चङोः" इति इङो गाङादेशे पुकि उपधाह्रस्वत्वे 'अधि अ गप् इ अ त्' इति स्थिते 'गप्' इत्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे 'कुहो श्चुः' इत्यनेन अभ्यासस्य चुत्वे सन्वद्भावे 'सन्यतः' इतीत्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घे यणि 'अध्यजीगपत्' इति। नचात्र णिज्निमित्तस्य गाङो द्वित्वे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावो निषेधो वा शङ्क्यः, यत्र अभ्यासोत्तरखण्डे आद्योऽज्वर्णोऽस्ति तत्रैव स्थानिवद्भावो निषेधो वेत्युक्तत्वात्। इह तु गाङः पूर्वं सति हि द्वित्वे 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णिच एव द्वित्वं भवेत्ततः चङ्परणिज्निमित्तो गाङ् ततश्च प्रक्रियाणां परिनिष्ठितरूपे वा अवर्णवदुत्तरखण्डं दुर्लभं कीर्तयतिसाम्यात्।

जिघृक्षति—'ग्रह् धातोः' "धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा" इति सनि अनुबन्धलोपे सनः आर्धधातुकत्वात् इटि प्राप्ते "सनि ग्रहगुहोश्च" इति निषेधे धातुसंज्ञायां लटि तिपि अनुबन्धलोपे "रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च" इति सनः कित्वेन "ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च" इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे "सन्यङोः" इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् "उरत्" इति अत्वे हलादिशेषे च "कुहोश्चुः" इति चुत्वे "सन्यतः" इति इत्वे सति हकारादिणः परस्य सस्य षत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वात् हस्य ढत्वे "एकाचो बशो भष्झषन्तस्य स्ध्वोः" इति भष्भावे "षढोः कः सि" इति कत्वे षत्वे "जिघृक्षति" इति।

ईर्त्सति—अर्द्धितुमिच्छति इति विग्रहे 'ऋध्' धातोः "धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा" इत्यनेन सनि अनुबन्धलोपे "आप्ज्ञप्यृधामीत्" इति ईत्वे रपरत्वे ईर्ध्+स इति स्थिते "पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने" इति वचनात् पूर्वं चर्त्वे ततः "नन्द्राः" इति रेफं वर्जयित्वा "अजादेर्द्वितीयस्ये"ति 'त्स' इत्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" इति अभ्यासस्य लोपे "सनाद्यन्ता धातवः" इति धातुसंज्ञायां लटि तिपि अनुबन्धलोपे सार्वधातुकसंज्ञायां शपि शपावितौ "अतो गुणे" इति पररूपे 'ईर्त्सति' इति। इवन्त–ऋध–भ्रस्ज–दम्भु–श्रि–स्वृ–यु–ऊर्णु–भर–ज्ञपि–एभ्यः सन इट् वा स्यादित्यर्थक "सनीवन्तर्धे"ति इट् पक्षे तु—'अर्दिधिषति' इति बोध्यम्।

ईप्सति—आप्तुमिच्छतीति विग्रहे 'आप्' धातोः "धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा" इति सनि अनुबन्धलोपे "आप्ज्ञप्यृधामीत्" इत्यनेन ईत्वे सन्नन्तस्य "सनाद्यन्ता धातवः" इत्यनेन धातुसंज्ञायां लटि तिपि अनुबन्धलोपे "सन्यङोः" इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" इत्यभ्यासस्य लोपे सार्वधातुकसंज्ञायां शपि अनुबन्धलोपे पररूपे च 'ईप्सति' इति सिद्धम्।

धीप्सति—"दम्भ्" धातुः उपदेशे 'दन्भु' इति, तस्मात् "धातोः कर्मणः" इत्यनेन सनि अनुबन्धलोपे सन्नन्तस्य धातुसंज्ञायां लटि तिपि शपि पूर्वरूपे "सनीवन्तर्धभ्रस्ज–दम्भु–

श्रि-स्वृ-यूर्णु-भर-ज्ञपि-सनाम्" इत्यनेन विभाषया सनो झलादित्वाभावेन अकित्त्वान्नलोपाभावे 'दम्भ इ स ति' इति स्थिते "सन्यङोः" इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे "सन्यतः' इति इत्वे इणः परस्य सस्य षत्वे "दिदम्भिषति" इति । इड्विकल्पपक्षे "दम्भ इच्च" इत्यनेन दम्भेरकारस्य इत्वे दिम्भ स ति इति स्थिते हल्ग्रहणस्य जातिपरत्वेन "हलन्ताच्च" इति कित्वे "अनिदिता"मिति उपदेशिनो नकारस्य लोपे द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" इति अभ्यासलोपे "अभ्यासे चर्च्चः" इति जश्त्वे भभावे "खरि च" इति चर्त्वे "धिप्सति" इति । "दम्भ ईच्च" इत्यनेन चकारादीत्त्वपक्षे "धीप्सति" इत्यप्यव्यवहितपूर्ववद्बोध्यम् ।

ज्ञीप्सति—'सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम्' इति सूत्रे ज्ञपिः पुगन्तो मित्संज्ञकः, पकारान्तश्चौरादिकश्च । तत्र घटादिस्थात् मारणतोषणनिशामनार्थात् ज्ञाधातोः हेतुमण्णिचि पुकि घटादित्वेन मित्वादुपधाह्रस्वे 'ज्ञपि' इति, तस्मादथवा 'ज्ञप मिच्चे'ति यः स्वतः पठितश्चुरादौ, तस्माण्णिचि उभयविधादपि ण्यन्ताज्ज्ञपिधातोः सनि 'सनीवन्तर्धे'ति इडभावपक्षे णेः परस्य सनः 'इको झल्' इति कित्वात्तस्मिन्परे णेर्गुणाभावे 'ज्ञप् इ स' इति स्थिते 'अज्झनगमां सनि' इत्यनेन प्राप्तदीर्घं परत्वाद्बाधित्वा 'णेरनिटि' इत्यनेन णिलोपे 'आप्ज्ञप्धामीत्' इत्यनेन ईत्वे 'ज्ञीप्' इत्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यनेन अभ्यासलोपे' लटि तिपि शपि पररूपे 'ज्ञीप्सति' इति । इट्पक्षे तु 'जिज्ञपयिषति' इति बोध्यम् ।

उचिच्छिषति—"उच्छी विवासे" अत्र "छे च" इति तुकि कृते श्चुत्वेन "उच्छ्" इति निष्पन्नं भवति । तस्मात् सनि सन्नन्तस्य "सनाद्यन्ताः" इत्यनेन धातुसंज्ञायां लटि तिपि शपि सनः इटि 'उच्छ् इ स अ ति' इति स्थिते "पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे" इति निषेधात् द्वित्वे कर्त्तव्ये श्चुत्वस्य निषेधाभावेन 'च्छिस्' इत्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषेण छकारसकारयोर्निवृत्तौ 'उचिच्छिस अ ति' इति स्थिते सकारस्य प्रत्ययावयवत्वात् षत्वे पररूपे। "उचिच्छिषति" इति सिद्धम् ।

नच "निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः" इति न्यायात् निमित्तकस्य छस्य हलादिशेषेणाऽपाये सति नैमित्तिकस्य तुकोऽपि निवृत्तेस्ततश्च तदादेशचकारस्य कथमभ्यासे श्रवणमिति वाच्यम् ? 'च्छ्वो'रिति सूत्रस्थ–सतुग्ग्रहणेन तस्याऽनित्यत्वात् । अन्यथा 'पृष्टः' 'पृष्टवान्' इत्यत्र "च्छ्वो"रिति सूत्रेण छकारस्य शकारे सति निमित्ताऽभावादेव तुकोऽपि निवृत्तिसिद्धौ सतुग्ग्रहणं व्यर्थं स्यात् । किञ्च 'पुष्ययोगं जानाति' 'पुष्येण योजयति' इत्येतत्साधके 'पुष्ययोगे ज्ञी' इति वचने भाष्यकृत्कृतप्रत्ययापत्त्यनुवृत्तिर्वा उक्तपरिभाषायाः अनित्यत्वे ज्ञापकं बोध्यम् । अन्यथा कृल्लुकि निमित्तापायपरिभाषयैव कुत्वनिवृत्तौ सिद्धायां किं तदनुवृत्त्येति दिक् ।

अरिरिषति—'ऋ' धातोः "धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा" इति सनि अनुबन्धलोपे आर्धधातुकसंज्ञायां "स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि" इति इडागमे गुणे रपरे अरि+स् इति स्थिते "अजादेर्द्वितीयस्य" इति रिस् शब्दस्य "सन्यङोः" इत्यनेन द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां

"हलादिः शेषः" इति सलोपे "सनाद्यन्ताः" इति धातुसंज्ञायां लटि तिपि अनुबन्धलोपे सार्वधातुकसंज्ञायां शपि पररूपे षत्वे 'अरिरिषति' इति ।

नच "द्विर्वचनेची"ति निषेधात् इडागमोत्तरं कथं गुण इति वाच्यम्' इसो द्वित्वकार्यित्वेन "कार्यमनुभवन्नि"ति परिभाषया निमित्तत्वाभावेन "द्विर्वचनेची"त्यस्याऽप्राप्तेः ।

यंयम्यते—यम्धातोर्यङि द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुकि तस्यानुस्वारे यङन्तस्य धातुत्वाल्लटि ङित्वादात्मनेपदे तप्रत्यये एत्वे शपि पररूपे 'यंयम्यते' इति । ननु नुको नकारस्य अपदान्तत्वादझल्परकत्वाच्चेति कथं तस्य 'नश्च' इत्यनुस्वार इति चेन्न, नुकानुस्वारो लक्ष्यते इत्युक्तत्वात् ।

बोभवीति—'भू' धातोर्यङि "यङोऽचि च" इत्यनेन तस्य लुकि प्रत्ययलक्षणेन "सन्यङोः" इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् "अभ्यासे चर्च" इत्यनेन जत्वे "गुणो यङ्लुकोः" इत्यनेन अभ्यासोकारस्य गुणे 'बोभू' इत्यस्माल्लटि तिपि इपावितौ 'बोभू ति' इति स्थिते "श्तिपा शपे"ति निषेधात् "दिवादिभ्यः श्यन्" "रुधादिभ्यः श्नम्" इत्यादीनां प्राप्तावपि "कर्त्तरि शप्" इत्यस्य "श्तिपा शपे"ति निषेधाविषयत्वात् तेन शपि "चर्करीतञ्चे' त्यदादौ पाठात् शपो लुकि 'यङो वा" इत्यनेन ईडागमे ऊकारस्य गुणे अवादेशे "बोभवीति" । "भूसुवोस्तिङ्" इति गुणनिषेधस्तु यङ्लुकि भाषायां न "बोभूतु तेतिक्ते" इति छन्दसि निपातनात् । अत एव यङ्लुग्भाषायामपि सिद्धः ।

वर्वृतीति—'वृतु वर्तने' अस्मात् यङि यङ्लुकि च कृते "सन्यङोः" इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् "उरत्" इत्यत्वे रपरत्वे हलादिशेषे च कृते 'ववृत' इत्यस्य "सनाद्यन्ता धातवः" इत्यनेन धातुसंज्ञायां लटि तिपि अनुबन्धलोपे "यङो वा" इत्यनेन ईटि व वृत ई ति इति स्थिते "नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके" इत्यनेन निषेधात् लघूपधगुणाऽभावे "रुग्रिकौ च लुकि" इत्यनेन अभ्यासस्य रुगागमे 'वर्वृतीति' इति सिद्धम् । एवञ्च रिकागमे "वरिवृतीति" रीगागमे "वरीवृतीति" इत्यपि बोध्यम् ।

अजर्घाः—'गृधु अभिकाङ्क्षायामित्यस्माद्धातोः यङ्लुकि "सन्यङोः" इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे "रुग्रिकौ च लुकि" इति सूत्रेण अभ्यासस्य रुकि "कुहोश्चुः" इति चुत्वे जश्त्वे प्रत्ययलक्षणेन यङन्तस्य धातुसंज्ञायां लङि सिपि अनुबन्धलोपे शपि लुकि 'पुगन्ते'ति गुणे रपरत्वे हल्ङ्यादिना सुलोपे जर्+गर्+ध् इति स्थिते "एकाचो बश" इति गकारस्य भष्भावत् घकारे जर्+घर्+ध् इति स्थिते धकारस्य श्चुत्वेन दकारे 'दश्च' इति रुत्वे "लुङ्लङि"ति अडागमे अजर्+घर्+र् इति स्थिते "रो रि" इति रेफलोपे "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" इति दीर्घे रेफस्य विसर्गे 'अजर्घाः इति सिद्धम् । तदुक्तं केनचित्—

"गृधेर्यलोपे लङि सेरिलोपे हल्ङ्यादिलोपे रपरे गुणे च ।
भष्भावजश्त्वे च रुरेफलोपे ढ्रलोपदीर्घे च भवेदजर्घाः ॥"

सपत्नीवाचरतीति विग्रहे सिद्धानि रूपाणि समर्थ्यताम् ।

सपत्नीवाचरतीति विग्रहे—सपत्नायते, सपत्नीयते, सपत्नीयते, इति त्रीणि रूपाणि भवन्ति । तथा हि—

शत्रुपर्यायात् अपत्नशब्दात् "शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्" इति ङीनि ततः सौ तदन्तात्सपत्नी-वाचरतीति विग्रहे "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" इति क्यङि कङ्योरित्सञ्ज्ञायां लोपे च "सुपो धातु-प्रातिपदिकयोः" इति सुपो लुकि "क्यङ्मानिनोश्च" इति पुंस्त्वेन ङीनो निवृत्तौ "अकृत्सार्व-धातुकयोः" इति दीर्घे 'सपत्नाय' इत्यस्य "सनाद्यन्ताधातवः" इति धातुसंज्ञायां लटि तप्रत्यये शपि शपयोरित्संज्ञायां लोपे च 'सपत्नाय अ त' इति स्थिते "अतो गुणे" इति पररूपे "टित आत्मनेपदानां टेरे" इति एत्वे "सपत्नायते" इति ।

समानः पतिः=स्वामी, यस्याः इति बहुव्रीहौ तु—सपतिशब्दात् "नित्यं सपत्न्यादिषु" इति नादेशे नान्तत्वात् ङीपि च कृते उक्तप्रकारेण क्यङि भाषितपुंस्कत्वात् पुंवद्भावेन ङीब्न-त्वयोर्निवृत्तौ दीर्घादिकार्ये 'सपतीयते' इति ।

विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तकं पतिशब्दमाश्रित्य समानः पतिः=भर्ता, यस्याः इति बहुव्रीहौ उक्तरूपेण निष्पन्नस्य सपत्नीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् पुंस्त्वाभावेन क्यङादिकार्ये 'सपत्नीयते' इति ।

लोहितायति—'लोहित'शब्दात् भवत्यर्थे "लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्" इति सूत्रेण क्यषि अनुबन्धलोपे, नच 'काम्यच्' इव क्यषोऽपि ककारः उच्चारणसामर्थ्यात् श्रूयत एवेति वाच्यम् ? क्यषः ककारस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् । एवं च लोहित य' इति स्थिते "सनाद्यन्ता धातवः" इत्यनेन धातुसंज्ञायां लटि "वा क्यषः" इत्यनेन परस्मैपदसंज्ञायां तिपि सार्वधातु-कसंज्ञायां शपि पररूपे दीर्घे च कृते "लोहितायति" इति । आत्मनेपदे तु "लोहितायते" इति भवति । अलोहितो लोहितो भवतीत्यर्थः ।

नच अभूत तद्भावविषयत्वं कथं लब्धमिति चेच्छृणु—प्रकृतिसूत्रे "अभ्वेः" इत्यनुवर्तनात् लभ्यते । नन्वेवमभूततद्भावविषयत्वं डाचोऽपि विशेषणं स्यादिति चेन्न, अव्यक्तानुकरणाड्डाचो विहितत्वेन तस्य अभूततद्भावविषयत्वे अनुकरणत्वस्य भङ्गापत्तेः । एवञ्च आदिशब्दग्राह्याणां श्यामादिशब्दानामपि न विशेषणम्, आदिशब्दस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्ति-कम्—"लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं, भृशादिष्वितराणि" आदिग्रहणमपनीय लोहितशब्दाड्डा-जन्तेभ्यश्च क्यष्वचनं कर्तव्यम्, इतराणि=लोहितादिगणपठितानि, प्रातिपदिकानि भृशा-दिष्वेव पठनीयानीत्यर्थः । एवञ्च लोहितादिगणपठित—श्यामादिशब्देभ्यः क्यङि नित्यमात्मने-पदमेवेति ज्ञेयमिति दिक् ।

चन्दिद्रीयिषति—चन्द्रीयतेः सनि "यथेष्टं नामधातुषु" इति वार्तिकबलात् द्वितीय-स्यैकाचो द्वित्वे रूपम् । अत्र "नन्द्राः" इति निषेधात् नकारस्य न द्वित्वमिति माधवः । वस्तुतस्तु आदिभूतादचः परेषां नदराणां न द्वित्वमित्येव भाष्यसम्मतत्वेन माधवमतं चिन्त्य-मेवेति दिक् ।

याहि याहीति याति—अत्र 'क्रियासमभिहारे लोट्, लोटो हिस्वौ, वा च तध्वमोः' इत्य-नेन लोट्, तस्य सर्वपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यः कर्तरि हिः, एवञ्च 'याही'ति । अत्र 'यथा-विध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्' इति लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः, तत अनुप्रयोगात् यथा यथं

लटादयस्तिवादयश्च भवन्ति। ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाऽभिव्यक्तिः। अत्र 'क्रियासमभिव्याहारे द्वे वाच्ये' इति द्वित्वे याहि याहीति याति, यातः, यान्ति, इत्यनुप्रयोगात् सर्वलकाराः सर्वपुरुषवचनानि च भवन्ति। पुनः पुनरतिशयेन वा एककर्तृकं वर्तमानकालिकं यानं यातीत्यर्थः। अत्र इति शब्दस्तु अभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयतीति दिक्।

विनयति विपादिकाम्—पदव्यवस्थापूर्वकं साधनीयः।

'णीञ् प्रापणे' अस्मात् "स्वरितञितः" इत्येव आत्मनेपदे सिद्धे "कर्तृस्थे चाऽशरी कर्मणि" इति सूत्रं नियमयति—"कर्मकारके कर्तृस्थे सति णीञ्धातोर्यदात्मनेपदं कर्तृगे फले ञित्त्वात्प्राप्तं, तच्छरीरावयवभिन्ने एव सति कर्तृकारके स्यात्" इति। नच सूत्रस्थशरीराग्रहणात् शरीरावयव इति कथमुच्यते इति चेत् सत्यम्? शरीरतादात्म्यापन्नस्यैव कर्तृतया शरीरस्य कर्तृस्थत्वासम्भवेन सूत्रे शरीरशब्दात् शरीरावयवी लक्ष्यते। तेन प्रकृते विपादिकायाः शरीरावयवत्वात् आत्मनेपदाभावेन 'वि' उपसर्गात् 'णी' धातोर्लटि तिपि "णो नः" इति नत्वे शपि गुणे अयादेशे "विनयति" इति। "पादस्फोटो विपादिका" इत्यमरः।

परिशिष्टे पङ्क्तिलेखनप्रकारः।

ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वार्तिकार्थे विवदमानं मतं सोदाहरणं प्रतिपादयत।

अयमाशयः—'ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाचश्च द्वित्वं भवति। ततश्च तृतीयव्यञ्जनस्य द्वित्वपक्षे व्यञ्जनापेक्षया तृतीयव्यञ्जनं यकारस्तत्सहितस्य 'यि' इत्येकाचो द्वित्वे णिलोपे च कृते 'ऐर्ष्यियत्' इति रूपं सिद्ध्यति। तृतीयैकाचो द्वित्वपक्षेऽत्र तृतीयैकाचोऽभावेन वार्तिकाप्रवृत्तौ 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति 'ष्य' शब्दस्य द्वित्वे यलोपादिकार्ये च कृते 'ऐर्षिष्यत्' इति रूपम्। एवञ्च 'ऐर्ष्यियत्' इति रूपसिद्ध्यर्थं वार्तिकम्। 'ऐर्षिष्यत्' इति तु 'अजादेर्द्वितीयस्य' इत्यनेनैव सिद्धमिति दिक्।

माभवानिदिधत्—एध्धातोर्णिचि ण्यन्तस्य धातुत्वाल्लुङि तिपि च्लेश्चङि 'एध् इ अ त्' इति स्थिते पूर्वम् उपधाह्रस्वे ततो 'धी'त्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे माङ्योगादाडभावे 'मा भवानिदिधत्' इति। नचाऽत्र 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषया अन्तरङ्गत्वात् द्वित्वमेव पूर्वं स्यादिति वाच्यम्, ओणे ऋदित्करणेन वहिरङ्गस्याप्युपधाह्रस्वस्य प्राबल्यबोधनात्। यदि तु उपधाह्रस्वात् प्रागेव अन्तरङ्गत्वात् द्वित्वं स्यात्तदा 'ओण् इ अ त्' इति स्थिते णिशब्दस्य द्वित्वे 'णौ चङ्युपधाया' इति ह्रस्वे कर्त्तव्ये चङ्परको यो णिस्तदव्यवहितमङ्गम् 'ओणिण्' इति, तस्योपधाया दीर्घाभावेन ह्रस्वाप्राप्त्या ह्रस्वनिषेधार्थम् ओणृ धातोर्ऋकारोपादानं व्यर्थं स्यात् तदेव व्यर्थीभूय 'उपधा कार्यं द्वित्वात् प्रबलम्' इति ज्ञापयति।

शैषिकान्मतुवर्थीयेति कारिकां सोदाहरणं व्याख्यायत।

शेषाधिकारे विहितः शैषिकः। भवार्थे अध्यात्मादित्वात् ठञ्। शैषिकात्=शेषाधिकारसबप्रत्ययान्तात्, शैषिकः सरूपः प्रत्ययो न भवति। तेन शालायां भवः शालीयः 'वृद्धाच्छः'। तदन्तात् शालीये भवः इति वाक्यार्थे स छ एव न भवति किन्तु वाक्यमेव। विरूपस्तु भवत्येव।

अहिच्छत्रे भवः आहिच्छत्रः भवार्थेऽण्। तदन्तादाहिच्छत्रे भवः इति वाक्यार्थे वृद्धाच्छो भवति, आहिच्छत्रीयः। एवं मतुबर्थीयात् सरूपो मतुबर्थकः प्रत्ययो न। धनवानस्यास्तीति मतुबन्तान्मतुब्न। विरूपस्तु स्यादेव, दण्डिमती शाला। इह मतुबन्तात् इनिप्रत्ययो भवत्येव। सन्नन्तात्सन्नेष्यते। अर्थद्वारा च सादृश्यम्। तेनेच्छासन्नन्तात्सन्न। स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव। जुगुप्सिषते। मीमांसिषते। इति।

विस्मापयन्नित्यत्र काऽनुपपत्तिः, किञ्च समाधानम्।

'विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ' इत्यत्र मनुष्यवाचेति करणेनैव राज्ञो विस्मय इति सिंहरूपप्रयोजकाद् विस्मयाऽभावेन "नित्यं स्मयतेः" इति सूत्राऽप्रवृत्तौ, आत्त्वाऽभावेन 'पुग्' न स्यात्। यदि प्रयोजकाद् विस्मयः स्वीक्रीयते, तदा "भीस्म्योर्हेतुभये" इत्यात्मनेपदमपि स्यात्। एवञ्च शतृप्रत्यययुक्तं रूपमनुपपन्नं भवतीति सन्देहावसरे "विस्मापयन्" इत्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः।

अथवा राजा विस्मयते, मनुष्यवाक् प्रेरयतीति मनुष्यवाक् राजानं विस्मापयते इति, तां मनुष्यवाचं सिंहः प्रेरयतीति सिंहः तया राजानं विस्मापयन्निति ण्यन्ताण्णौ मनुष्यवाग्रूपप्रयोजकाद् विस्मयो विद्यत इत्यात्त्वादिकार्यं सुलभमिति दिक्।

ऊर्णुनविषति—उर्णुधातोः सनि 'सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम्' इत्यनेन विकल्पेन इटि 'विभाषोर्णोः' इत्यनेन ङित्वपक्षे गुणाभावात् 'नु' शब्दस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उवङि च कृते सन्नन्तस्य धातुत्वाल्लटि 'तिपि' शपि पररूपे षत्वे 'ऊर्णुनुविषति' इति। ङित्वाभावपक्षे गुणाऽवादेशयोः 'ऊर्णुनविषति' इति। इडभावपक्षे 'नन्द्राः' इति निषेधात् 'नुस्' शब्दस्य द्वित्वे 'इको झल्' इत्यनेन सनः कित्वात् गुणाभावे 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घे 'ऊर्णुनूषति' इति।

नन्वत्र परत्वात् गुणाऽवादेशयोः कृतयोः अभ्यासे उकारस्य श्रवणं न स्यादिति चेन्न, 'द्विर्वचनेचो'ति गुणनिषेधात्। नचात्र 'सन्यङोः' इति सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वादिटो निमित्तत्वं न स्यादिति वाच्यम्, इटो द्वित्वरूपकार्यत्वाऽभावेन निमित्तत्वात्। अत्र 'सन्यङोः' इति सूत्रेण प्रथमतः सन्नन्तसमुदायस्य द्वित्वरूपकार्यं प्राप्तं भवति, परन्तु "अजादेर्द्वितीयस्ये'ति बलेन नुशब्दस्यैव द्वित्वरूपकार्यं भवति नन्विटः। इत्थं च 'कार्यमनुभवन्नि' ति परिभाषाया अवसर एव नास्तीति भावः। 'यत्र कार्यमनुभवन् कार्यी प्रवर्तते तत्रैव कार्यी निमित्तत्वेन न स्वीक्रियते' इति परिभाषार्थः। अत्र 'यदागमाः' इति परिभाषया इड्रूप सन् द्वित्वन्नानुभवति।

यङ्लुगन्ताद् आत्मनेपदं कथन्नेति प्रदर्श्य यङ्लुको भाषायां प्रवृत्तौ किम्मानमिति विस्तरेण ब्रूत। अयम्भावः—भूधातोर्यङ्लुकि 'बोभवीति' इत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन ङित्वधर्ममानीय "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्" इति सूत्रेणात्मनेपदं कथं न स्यादिति चेद्? न, ङित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययोभयवृत्तित्वेन प्रत्ययलक्षणसूत्राप्रवृत्तेः। यो हि धर्मः केवलप्रत्यये तिष्ठति, तस्यैव धर्मस्य प्रत्ययलक्षणेनानयनं भवति, यश्च धर्मः प्रत्ययेषु वर्तते, अथ च धातुष्वपि वर्तते, तस्य धर्मस्यानयनं न भवति। ङित्वधर्मश्च यङादिप्रत्ययेषु वर्तते अथ च शीङादिधातुष्वपि

वर्तते, इति तस्य धर्मस्यानयनं न भवति। अत एव शोभना दृपदो यस्मिन् प्रासादे इति विग्रहे प्रत्ययलक्षणेन असन्तत्वमादाय "अत्वसन्तस्य" इति दीर्घोऽपि न भवति। असन्तत्वस्योभयेष्वपि विद्यमानत्वात्।

यङ्लुको भाषायां प्रवृत्तौ मानम्—"भूसुवोस्तिङि" इति गुणनिषेधे सिद्धे, "बोभोतू-तेतिक्ते" इति गुणाभावनिपातनं छन्दस्येव गुणनिषेधो भवतीति नियमं करोति। एवञ्च यदि भाषायां यङ्लुक् न स्यात्तदा नियमस्य किमपि फलमेव नास्तीति यङ्लुक् भाषायामपि सिद्धो भवति। न च द्वित्वे 'बोभू' इति समुदाये भूधातोरभावेन "भूसुवोस्तिङि" इति सूत्राप्राप्तौ गुणाभावो निपातनीय एवेति वाच्यम्। षष्ठाध्यायीस्थसूत्रेण यद्द्वित्वं भवति तत्पुनरपि तस्यैवोच्चारणं भवति, न तु नवीनस्य द्वितीयस्य भूशब्दस्य, "द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम्" इति सिद्धान्तात्।

यकारवकारान्तानान्तूठ्भाविनामिति फक्किका साधु व्याख्येया।

"छ्वोः शूठ्" इति सूत्रे भाष्ये किद्ग्रहणमनुवर्तते नवेति विचारे कांश्चिद्दोषानुद्भाव्य परिहृत्य चोक्तम्। एतावानेव विशेषः। अनुवर्तमाने किद्ग्रहणे छः षत्वं वक्तव्यम्। अननुवर्तमाने त्वनेन छः शत्वे कृते शान्तत्वादेव षो भविष्यतीति प्रष्टा प्रष्टुमित्यादि सिद्धये व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणं न कर्तव्यम्। एवं हि वदता भाष्यकृता ऊठ्भाविभ्यो यङ्लुक् नास्तीति युक्तप्रायम्। अन्यथा दिवेर्यङ्लुकि ईडभावपक्षे देदेति देदेपि इत्यादौ ऊठो भावाभावाभ्यां महान् विशेषः स्यात्। तत्र किद्ग्रहणाननुवृत्तावूठः प्रवृत्त्या देद्योति देद्योपीत्यादिरूपविशेषलाभात्, परन्त्विदं ज्ञापकं "छ्वोः शूठ्" इत्यनेन यत्रोठ् प्रवर्तते, तत्रैव प्रवर्तते। तज्ज्ञापनस्योक्तसूत्रस्य भाष्यमूलकत्वात्। "ज्वरत्वर" इत्यादिसूत्रेण यत्रोठ् भवति, तत्र यङ्लुग् भवत्येवेति युक्तं माधवादीनां सम्मतञ्च।

हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनस्य प्रयोजनं सोदाहरणं प्रदर्शयत।

हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनेन 'वृद्धौ सत्यां टिलोपः' इत्यस्य सिद्धिर्भवति। तथाहि—'वृद्धेर्लोपो बलीयान्' इति भाष्यवचनात् पूर्वं टिलोपे अग्लोपित्वाद् दीर्घसन्वद्भावयोरभावात् 'अजहलत्' 'अचकलत्' इति रूपद्वयसिद्धौ हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं व्यर्थमेव, तदेव व्यर्थीभूय "वृद्धौ सत्यां टिलोपः" इति वचनं ज्ञापयति। इत्थं च स्वांशे चरितार्थम्। फलञ्च—'अपीपटत्-अपपटत्' इति रूपद्वयसिद्धिः। पूर्वोक्तभाष्यवचनेन पूर्वं टिलोपस्ततो वृद्धिरिति पक्षः सिद्धो भवति। हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनेन च पूर्वं वृद्धिस्ततष्टिलोपः इति पक्षः सिद्धो भवति। एवञ्च प्रमाणद्वयेन मतद्वयं सिद्धं भवतीति पूर्वोक्तरूपद्वयस्यापि सिद्धिरिति दिक्।

'आचारेऽवगल्भक्लीवहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः' इति वार्तिकं सोदाहरणं व्याख्येयम्।

आचारेऽर्थे एभ्यः क्विब्वा स्यादित्यर्थः। वाग्रहणात् क्यङपि। वार्तिके अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः। क्विप्सन्नियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चच्प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते। नचात्र क्विप्प्रत्ययसन्नियोगेन अच्प्रत्ययस्यानुनासिकत्वादिनिपातनादगल्भादिघटकाकारस्य लोपेऽनेकाज्भावेन 'अवगल्भाञ्चक्रे' इत्यत्र आम् न स्यादिति वाच्यम्, 'साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्व-

गतिराश्रीयते' इति परिभाषया आम्प्रत्ययस्य सिद्धत्वात्। उक्तवचने प्रमाणञ्च—"आचारेऽवगल्भ" इति प्रकृतवार्तिकमेव। नच आचारेर्थे–अवगल्भते, क्लीबते, होडते, इत्यादौ आत्मनेपदार्थं वार्तिकं सार्थकमिति वाच्यम्, "धातूनामनेकार्थाः" इति वचनेन प्रत्ययरहितगल्भादिधातोरप्याचारेऽर्थे शक्तिप्रदर्शनाद् 'अवगल्भते' इत्यादौ तङः सिद्धत्वात्। वार्तिके अवोपसर्गसिशिष्टपाठसामर्थ्यात् केवलगल्भादिधातोः उपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङेव भवतीति माधवादयः। परञ्च क्यङ्क्विपोर्नास्ति विवादो द्वाभ्यामपि भाव्यम्। किन्तु अवोपसर्गरहितगल्भादिभ्यः क्विपि सति परस्मैपदमेव स्यान्नत्वात्मनेपदमित्येव वक्तुं युक्तम्। वार्तिकस्य मुख्यप्रयोजनं प्रयोगे आम्प्रत्ययस्य सिद्धिः। आत्मनेपद तु गौणफलमिति दिक्।

उपसर्गसमानाकारमिति व्याख्यायताम्।

अयम्भावः–युद्धे योऽयं ग्रामशब्द इति व्याख्यानेन केवलग्रामशब्दस्य युद्धे शक्त्यभावेन संग्रामशब्दस्य लाभात् 'तत्करोति' इत्यादिना णिचि 'सङ्ग्रामयते' इत्यादिसिद्धौ चुरादौ सङ्ग्रामयुद्धे इति विशिष्टग्रामशब्दो व्यर्थीभूय 'उपसर्गसमानाकारम्' इत्यादि वचनं ज्ञापयति। तेन 'स्वमनायत' इत्यादौ उपसर्गस्य पृथक्करणं फलं भवति। अथ च ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेन यत्रोपसर्गस्य सम्पूर्णरूपेण स्थितिस्तत्रैव पृथक्करण भवति, यत्र तु गुणादेशेनोपसर्गस्यापहरणं भवति तत्र पृथक्करणन्न भवति। ततश्च ओढ इवाचर्येति विग्रहे आङः पृथक्करणाभावेन अव्ययपूर्वपदत्वाभावाल्ल्यप् न भवतीति फलम्। ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वे—'उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्तिकं तत्प्रत्याख्यानप्रकारकम्, 'आटश्च' इति सूत्रे चकारग्रहणं च प्रमाणम्, अन्यथा 'औढीयत्' इत्यादौ धातुसंज्ञायां कर्तव्यायामाङः पृथक्करणेन 'ओमाङोश्च' इति सूत्राप्रवृत्तौ वार्तिकं व्यर्थमेव। एवञ्च पररूपादिकार्याप्रवृत्तौ पुनर्वृद्धिविधानार्थं चकारग्रहणमपि व्यर्थम्। 'आटश्च' इति सूत्रे चकारग्रहणम् 'अटश्च' इति वृद्धिविषये यद्यत् कार्यं प्राप्नोति तत्तत् सर्वं निवारयतीति चकारग्रहणेनैव पररूपन्न स्यादिति वार्तिकं निष्प्रयोजनमिति वार्तिकं प्रत्याख्यातं भगवता।

'कण्ड्वादिभ्यो यक्' इति सूत्रे धातोरित्यनुवृत्तेः प्रयोजनं लिखत।

अत्र सूत्रे "धातोरेकाचः" इत्यस्माद्धातोरिति वर्तते। तद्ग्रहणाभावे प्रातिपदिकादेव यक् स्यादित्यर्थे तु धातोर्लडादौ कण्डूयतीत्याद्यनिष्पत्तिः स्यात्। सुखदुःखादिप्रातिपदिकेभ्यो यकि अल्लोपाऽसम्भवेन सुख्यतीत्याद्यप्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च।

नच धातोरित्यनुवर्तनात् प्रातिपदिकादित्यर्थः कथं लभ्यते इति चेच्छृणु–कण्डूञ् इति दीर्घपाठेन 'प्रातिपादिकाः' इति ज्ञायते। तथाहि—'कण्डूञ् गात्रविघर्षणे' इति धातौ कण्डु इति ह्रस्वान्त एव पठितव्यः। 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घे कण्डूयते इति सिद्धे दीर्घान्तपाठो ज्ञापयति "कण्ड्वादयः प्रातिपदिकाः" इति। यदि च कण्ड्वादयः प्रातिपदिकास्तर्हि "कण्ड्वादिभ्यो यक्" इति सूत्रे कित्करणं व्यर्थं स्यात्, तदेव व्यर्थं सत् ज्ञापयति–"कण्ड्वादयो धातवः" इति, इत्थं च कण्ड्वादीनां धातुत्वं प्रातिपदिकञ्च सिद्धम्। अत एवोक्तं भाष्ये–"धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि। आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभा॥

इति। एवञ्च धातुपक्षे 'कण्डूयते' इत्यादीनां सिद्धिः। प्रातिपदिकत्वपक्षे—यकि असति सति' क्विपि च कृते—कण्डूः, धातुत्वादुवङि—कण्ड्वा, कण्डुवः इति। प्रातिपदिकत्वे—यणि कण्ड्वौ, कण्ड्वः इत्यादि।

णेरणाविति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यायताम्।

अत्र सूत्रे चत्वारि वाक्यानि प्रतीयन्ते। तथाहि—'णेः' इत्येकं वाक्यम्। "अणौ यत्कर्मणौ चेत्" इति द्वितीयम्। 'स कर्त्ता' इति तृतीयम् 'अनाध्याने' इति चतुर्थम्। आत्मनेपदस्याधिकारः। द्वितीययोगे कर्मपदस्य क्रियापरत्वम्। तृतीययोगे द्वितीययोगस्यानुवृत्तिः, तत्र कर्मपदस्य कर्मकारकबोधकत्वम्। तथा च—ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव ण्यन्तेनोच्यते, अणौ यत्कर्मकारकं स चेण्णौ कर्त्ता स्यान्नत्वाध्याने इति तदर्थः। एतदुदाहरणानि तु अपरिस्पन्दनसाधनसाध्याः कर्तृस्थभावकाः सपरिस्पन्दनसाधनसाध्याः कर्तृस्थक्रियाश्च। तथाहि—(१) पश्यन्ति भवं भक्ताः। (२) पश्यति भवः। (३) दर्शयन्ति भवं भक्ताः। (४) दर्शयते भवः। इति क्रमिकोदाहरणानि बोध्यानि।

उदाहरणसङ्गमस्तु इत्थम्—पश्यति भवः इति द्वितीयकक्षायां या क्रियोच्यते सैव क्रिया दर्शयते भव इति चतुर्थकक्षायामुच्यते। एवञ्च क्रियासाम्यात् प्रथमकक्षायां भवरूपकर्मणः कर्तृत्वाच्चात्मनेपदं सिद्धम्भवति। एवं कर्तृस्थक्रियायामारोहयते हस्तीत्यत्रापि अथवा पश्यन्ति भवमारोहयन्ति हस्तिनमिति प्रथमकक्षायामेव कर्मणो हेतुत्वारोपाण्णिचि दर्शयति भवः आरोहयति हस्तीति। ततश्च णिजर्थव्यापारस्य अध्यारोपितकर्तृव्यापारस्य च त्यागेन दर्शयते भव इति तृतीयकक्षायामेव तङ् भवति। न च भवरूपकर्मणः कर्तृत्वात् दर्शयति भवो भक्तानिति द्वितीयकक्षायां कथं तङ् न स्यादिति वाच्यम्, अध्यारोपितकर्तृव्यापारेण साम्येऽपि णिजर्थव्यापारस्याधिक्येन समानक्रियात्वाभावात्। तृतीयकक्षायां तु धातूपात्तव्यापारस्य णिजर्थव्यापारस्य च त्यागेन समानक्रियात्वात्तङ्सिद्धिः। न च तृतीयकक्षायामपि चाक्षुषज्ञानविषयीकरणरूपव्यापारयुक्तायाः पश्यन्ति भवं भक्ता इति प्रथमकक्षास्थक्रियाया अपेक्षया न्यूनता स्यादिति वाच्यम्, एवकारेणाधिक्यांशस्यैव निस्सारितत्वात्।

'आहध्वं मा रघूत्तम'मिति प्रयोगे शङ्कासमाधी निरूप्येताम्।

ननु आहध्वम् इत्यादिप्रयोगे रघूत्तमस्य कर्मत्वेन स्वीयाङ्गकर्मकत्वाभावादकर्मकत्वाभावाच्च "आङो यमहनः" इति सूत्रेण आत्मनेपदाभाव इति चेद्? न। प्राप्येत्यध्याहारमाश्रित्य रघूत्तमम्प्राप्य मा हध्वम् इति प्राप्तिक्रियाम्प्रत्येव रघूत्तमस्य कर्मतया हन्तेरकर्मकत्वादात्मनेपदस्य निर्बाधात्। न च प्राप्येत्यध्याहारे श्वशुराज्जिह्रेतीतिवदत्रापि कर्मणि पञ्चम्या भाव्यमिति वाच्यम्। ल्यबन्तं विनैव यत्र ल्यबन्तार्थप्रतीतिस्तत्रैव "ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च" इति वचनस्य प्रवृत्तित्वात्। अत्र तु ल्यबन्तं विना ल्यबन्तार्थभानं न भवति, प्रत्युत मारणमेव प्रतिभातीति तस्याविषयत्वम्। अथवा भेत्तुमित्यादि तुमुन्नन्ताध्याहारो वा कर्तव्यः। एवम् 'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः' इत्यत्र विषमविलोचनस्य वक्षः प्राप्य आजघ्ने इति व्याख्यानेन हन्धातोरकर्मकत्वात्प्रयोगः साधुः। अथवा वक्षो भेत्तुमिति तुमुन्नन्ताध्याहारः कर्तव्यः,

यथा लोके मल्लोऽतिहर्षात्स्वस्यैव वक्षस्ताडयति तथा विषमविलोचनस्य समीपमेत्य स्वकीयमेव वक्षः आजघ्ने ।

'अनुपराभ्यां कृञः' इति सूत्रस्य प्रयोजनं ब्रूत ।

नन्वनेन सूत्रेण कर्तरि परस्मैपदविधानात् कर्मकर्तर्यपि तत्प्रसक्तिरिति चेन्मैवम्, कार्यातिदेश–शास्त्रातिदेशपक्षद्वयमध्ये कार्यातिदेशपक्षस्यैव प्राधान्यात् कर्मकर्तर्यात्मनेपदविधायकस्य "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इत्यस्योक्तसूत्रापेक्षया परत्वादनेन तद्बाधे तदप्रसक्तेः। नच कार्यातिदेशपक्षेऽप्यतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेशस्यैव देशत्वाङ्गीकारात्, शास्त्रातिदेशपक्षे "कर्मवत्कर्मणा" इत्यनेनात्मनेपदाद्यविधानेन तद्विधायकं "भावकर्मणोः" इति शास्त्रस्यवातिदेशात्तस्य च "अनुपराभ्याम्" इत्यतः पूर्वत्वेनानेनैव तद्बाधाद्दोषस्तदवस्थ 'एवेति चेदत्रोच्यते–' "अनुपराभ्यां कृञः" इत्यत्र "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इत्यस्मादेकं कर्तृग्रहणमनुवर्तते, तथा "शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्" इत्यतो द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्तते। तथा च स्वभाव एव यः कर्ता न तु विवक्षाधीनः कर्मकर्ता तथाविधकर्तर्येव अनुपराभ्यां कृञः परस्मैपदमिति लभ्यते। एवञ्च कर्मकर्तरि नास्य प्रवृत्तिरिति सूत्रस्य प्रयोजनं ब्रवीमिति दिक्।

प्रकृतो मितां ह्रस्व एव तु न विकल्पितः इत्यादि फक्किका विशदं व्याख्यायताम्

नच "चिण्णमुलोः" इति सूत्रे दीर्घग्रहणं व्यर्थम्, "चिण्णमुलोरन्यतरस्याम्" इत्येतावतैव "मितां ह्रस्वः" इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य ह्रस्वस्यैव विकल्पे दीर्घविकल्पसिद्धेरिति वाच्यम्। शामिता–शमिता इत्युक्तप्रयोगयोः ह्रस्वविकल्पो न स्यात्, प्रथमणिलोपस्य "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वेन व्यवहिततया चिण्परकणिपरकत्वाभावात्। दीर्घविकल्पविधौ तु प्रथमस्य णिचो लोपो न स्थानिवत्, दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्। भाष्यकारस्तु 'नपदान्त' इति सूत्रे 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्येव सिद्धत्वात् तत्र द्विर्वचनसवर्णानुसारदीर्घजश्चरविधीन् प्रत्याख्यातवान्। नच ण्यन्ताण्णौ 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घे कर्तव्ये प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्वारम्, 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाभावात्। ततश्च प्रथमणिचा व्यवहितत्वात् दीर्घानापत्तिः। एवञ्च तत्र दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिवारणाय दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वात् कथं दीर्घग्रहणं प्रत्याख्यातमिति वाच्यम्, 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घविधौ णाविति णित्वजातिप्रधानो निर्देशः। चिण्णमुल्परकणित्वजातौ परत इति यावत्। णित्वजातिश्च णिद्वयेऽस्तीति प्रथमणेः स्थानिवत्त्वेऽपि दीर्घस्य निर्बाधत्वात्। एवञ्च ह्रस्वदीर्घयोर्विशेषाभावात् ह्रस्वविकल्प एव क्रियताम् मास्तु दीर्घग्रहणमिति भाष्यतात्पर्यम्।

बोध्यते माणवकं धर्मः—बुध्यर्थकस्याऽपि प्रधाने गौणे वा कर्मणि स्वेच्छया लादयो भवन्ति। अत एव बोध्यते माणवकं धर्मः "बोध्यते माणवको धर्मम्" इति वा भवतीति।

बीजञ्चात्र मूलस्थ–द्विकर्मणां धातूनां कर्मप्रत्ययस्य व्यवस्थैव। तथा हि—

"गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नी–हृ–कृष्–वहाम्।
बुद्धि–भक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया॥
प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः॥" इति।

दुह्याच्–प्रभृतीनां द्वादशधातूनां गौणे कर्मणि लादयो भवन्ति । गौर्दुह्यते पयः । गोपेनेति शेषः । अत्र गोरप्रधानकर्मत्वात् तस्मिन् कर्मणि लकारः । तिङा अभिहितत्वात् गोः प्रथमा । प्रधानकर्मत्वात् पयः इति द्वितीयान्तम् । नी–हृ–कृष्–वहां प्रधाने कर्मणि लादयो भवन्ति । अजा ग्रामं नीयते, ह्रियते, कृष्यते, उह्यते । अत्र अजायां प्रधानकर्मणि लकारः । ग्रामस्याऽनभिहितत्वात् द्वितीया । बुध्यर्थकस्य भक्षार्थकस्य शब्दकर्मणाञ्च प्रधाने वा गौणे वा कर्मणि स्वेच्छया लादयो भवन्ति । बोध्यते माणवको धर्मम् । बोध्यते माणवकं धर्मः इति वा । भोज्यते माणवकमोदनः । भोज्यते माणवकः ओदनमिति वा । वेदोऽध्याप्यते विधिं हरिणा, वेदमाध्याप्यते विधिरिति वा । अन्येषां गत्यर्थादीनां प्रयोज्यकर्मणि लकारः । देवदत्तो ग्रामं गम्यते, अत्र प्रयोज्यकर्मणि देवदत्ते इति गमेर्ण्यन्तात्कर्मणि लः ।

कर्मणेति किम् करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये माभूत्, इति फक्किका व्याख्यायताम् ।

"कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" इति सूत्रे कर्मणेत्यस्याऽभावे—'असिना छिनत्ति, स्थाल्यां पचति, इत्यत्र करणाधिकरणयोर्यो व्यापारः, स एवेदानीम् 'असिश्छिनत्ति' 'स्थाली पचति इत्यादौ कर्तृस्थ इति तत्रापि कर्मत्वं स्यात्, तन्माभूदित्येवमर्थं कर्मणेति पदमित्यर्थः । ननु तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवतीत्युक्तेः केनेत्याकाङ्क्षायामनेककारकोपस्थितावपि कर्मवदिति प्रत्यासत्त्या कर्मणेति लभ्यत एवेति चेत्तर्हि—'गच्छति ग्रामः' 'आरोहति हस्ती' इत्यादौ कर्तृस्थक्रियेभ्यो कर्मत्वनिवृत्त्यर्थं तदिति स्यात् । नचत्वमपि पचिभिदिप्रभृतीनामेव, गमिरुहिप्रभृतीनां सकर्मकत्वे फलस्य कर्मनिष्ठत्वे च तुल्ये कर्तृस्थभावका गम्यादयः इति कथं ज्ञातव्या इति वाच्यम्, यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते—यथा 'पक्वेषु तण्डुलेषु' यथा वा 'छिन्नेषु काष्ठेषु' तत्र कर्मस्था क्रिया, नेतरत्र । नहि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु आरूढानारूढहस्त्यादिषु वा क्रियाकृतं वैलक्षण्यं प्रत्यक्षमुपलभ्यत इति ।

'तपस्तपः कर्मकस्यैव' इति सूत्रं नियमार्थं विध्यर्थं वेति निर्णयत—उपवासादिरूपतपस्तापसं तपति दुःखीकरोतीत्यर्थः । एवञ्च तापसस्य कर्मत्वे तप्धातोर्दुःखजननमर्थः । तापसः स्वयमेव तप्यते अर्थात्तपः अर्जयतीति तापसस्य कर्तृत्वे तपेरर्जनरूपार्थः । एवं हि—कर्मस्था क्रिया दुःखजननरूपा, कर्तृस्था क्रिया तु अर्जनरूपेति क्रियाभेदात् सकर्मकत्वाच्चाप्राप्ते कर्मवद्भावे "तपस्तपः कर्मकस्य" इति सूत्रं विध्यर्थम् । एवकारस्तु व्यर्थ एवेति । वृत्तिकारादयः । वस्तुतस्तु कर्मत्वकर्तृत्वरूपावस्थाद्वयेऽपि तापस उपवासादिजन्यकृशतादिरूपशरीरसन्तापमनुभूय पुण्यविशेषमर्जयतीति कर्मस्था क्रिया कर्तृस्था क्रिया च समानेति कर्मद्भावे प्राप्ते—'सकर्मकाणां कर्मवद्भावश्चेत्तर्हि तपेरेव' इति नियमार्थं सूत्रम् । तथा च "सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति वार्तिकमपि न कर्तव्यम् । नियमेनैव एवकारे लब्धे सूत्रे एकारग्रहणं व्यर्थं सत्—'तपधातोरपि यदि कर्मवद्भावश्चेत्तर्हि तपः कर्मकस्यैवेति द्वितीयं नियमं करोति । तेन 'सुवर्णमुत्तपति' इत्यादौ कर्मवद्भावो न भवतीति फलमिति दिक् ।

क्रियासमभिहारे हिस्वयोः कथं परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञेति विशदं वर्णनीयम् ।

"क्रियासमभिहारे लोट्, लोटो हिस्वौ, वा च तध्वमोः" इत्यत्र चत्वारि वाक्यानि । तत्र—

"क्रियासमभिहारे लोट्" इति प्रथमं वाक्यम्। पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारः। ततश्च–पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यादिति तदर्थः। "लोटो हिस्वौ" इति द्वितीयं वाक्यम्, पूर्ववाक्यविहितस्य लोटो हिस्वावादेशौ स्तः तङामपवादौ इति तदर्थः। ननु तर्हि हि–स्वयो-रुभयोरपि लादेशत्वात् परस्मैपदत्वं स्यात्, अस्य स्वादेशस्य तङ्प्रत्याहारप्रविष्टत्वाभावेन "तङानात्मनेपदम्" इत्यस्याऽप्रवृत्तेः, किञ्च अनयोर्हिस्वयोः "तिप्तस्झी"ति सूत्रानन्तर्भूतत्वात् तिङन्तत्वं च दुर्लभं स्यादिति चेत्? "लोटो हिस्वौ" इति द्वितीयवाक्ये तावत् "क्रियासमभिहारे लोट्" इति प्रथमवाक्यात् 'लोट्' इत्यनुवृत्तं स्थानषष्ठ्या विपरिणीतं तृतीयं वाक्यं सम्पद्यते। तत्र हि "लोटो हिस्वौ" इति द्वितीयवाक्यात् 'हि–स्वौ' इत्यनुवृत्तं धर्मपरमाश्रीयते। तथा च–लोडादेशौ हि–स्ववद्भवतः इति लभ्यते, कौ भवतः इत्याकाङ्क्षायां पूर्ववाक्योपस्थितौ 'हि–स्वौ' इति गम्यते। ततश्च—'याविमौ तिङन्तर्भूतौ हिस्वावुक्तौ तौ प्रसिद्धलोडादेशतिङन्तर्भूतहिस्व-वद्भवतः' इति तृतीयं वाक्यं पर्यवस्यति। तिङन्तर्भूतहिस्वयोस्तावत्क्रमात् परस्मैपदत्वमात्मने-पदत्वं तिङन्तत्वं च प्रसिद्धम्। अतः प्रकृतौ 'हि–स्वौ' क्रमात्परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तः, तिङ्संज्ञौ चेत्यर्थः। तिङ्त्वात् पदत्वसिद्धिः।

न क्वादेरिति सूत्रप्रत्याख्यानरीतिर्दर्शनीया।

"चजोः" इति सूत्रे 'निष्ठायामनिट्' इति पठित्वा—निष्ठायामनिट्धातोश्चजोः कुत्वमित्यर्थे गर्जधातोर्निष्ठायां सेट्त्वेन 'गर्ज्यम्' इत्यादौ "न क्वादेः" इति सूत्रोदाहरणे कुत्वभावं सम्पाद्य वार्तिककारेण प्रत्याख्यातं तत्सूत्रम्। अर्जितर्जिप्रभृतीनां निष्ठायां सेट्त्वेन कुत्वाभावः। ग्रुचु-ग्लुञ्चुप्रभृतीनां क्वादिगणपठितत्वेऽपि "उदितो वा" इति सूत्रेण क्त्वायां वेट्त्वात् "यस्य विभाषा" इति निष्ठाविषये अनिट्त्वात् "चजोः" इत्यनेन इष्टं कुत्वं भवत्येव। न च "न क्वादेः" इति सूत्रसत्तायां ग्रुचुग्लुञ्चुप्रभृतीनां कुत्वं न भवति, सूत्राभावे तु प्राप्नोतीति मतद्वये प्रयोगवैलक्षण्यात् प्रत्याख्यानासङ्गतिरिति वाच्यम्? परस्परविरोधेऽपि यथोत्तरमुनिवाक्यस्य प्रामाण्यात्। एवञ्च वार्तिककारानुरोधेन ग्रुचुग्लुंचुप्रभृतीनां कुत्वं स्वीकर्त्तव्यमिति दिक्।

राजसूयेति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यायताम्।

अनेन सूत्रेण राजसूय, सूर्य, मृषोद्य, रुच्य, कुप्य, कृष्टपच्य, अव्यथ्य, एते सप्त निपात्यन्ते। तत्र प्रथमनिपातने–राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः, यद्वा लतात्मकः सोमो राजा, स सूयते=कण्ड्यतेऽत्रेति विग्रहे 'षुञ् प्राणिप्रसवे' अस्मात् 'धात्वादेः षः सः' इति सत्वे 'सुञ्' इति। तस्मात् निपातनात् अधिकरणे क्यपि दीर्घे च कृते विभक्त्यादिकार्ये 'राजसूयः, राज-सूयम्' इति। (अर्धर्चादिः)। द्वितीयनिपातने–'सूर्यः' इति। अत्र सरत्याकाशे इति विग्रहे सृधातोः निपातनात् कर्तरि क्यपि उत्वे तस्य रपरत्वे 'हलि चे'ति दीर्घे विभक्त्यादिकार्ये 'सूर्यः' इति। केचित्तु 'षू प्रेरणे' अस्मात् निपातनात् क्यपि रुटि 'सूर्यः' इत्याहुः। तृतीयनिपातने—'मृषोद्यम्' इति। अत्र मृषोपपदाद्वदेः निपातनात् कर्मणि नित्यं क्यपि 'वचिस्वपी'ति सम्प्र-सारणे पूर्वरूपे गुणे विभक्त्यादिकार्ये 'मृषोद्यम्' इति (विशेष्यनिघ्नोऽयम्)। चतुर्थनिपातने–'रुच्यः' इति। अत्र रुच्धातोः निपातनात् कर्तरि क्यपि विभक्त्यादिकार्ये 'रुच्यः' इति।

पञ्चमनिपातने—'कुप्यम्' इति। अत्र 'गुप्' धातोः निपातनात् क्यपि धातोरादिवर्णस्य कत्वे च कृते विभक्त्यादिकार्ये 'कुप्यम्' इति। (सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम्)। षष्ठनिपातने—'कृष्टपच्याः' इति। अत्र कृष्टोपपदात् पच्धातोः कर्मकर्त्तरि निपातनात् क्यपि विभक्त्यादिकार्ये 'कृष्टपच्याः' इति। कृष्टप्रदेशे ये स्वयं पच्यन्ते ते 'कृष्टपच्याः' इति। (बहुवचनान्तनिर्देशोऽयम्)। सप्तमनिपातने—'अव्यथ्यः' इति। न व्यथते इति विग्रहे व्यथ्धातोः निपातनात् कर्तरि क्यपि नञ्समासे विभक्त्यादिकार्ये 'अव्यथ्यः' इति।

"अचो यत्" इति सूत्रं कर्तुमशक्यं न वेति प्रतिपादय।

हलन्तेभ्यो ण्यत्प्रत्ययस्य विशिष्य विधानं भवतीति विशेषविहितत्वेन ण्यत्प्रत्ययो यत्प्रत्ययस्यापवादो भविष्यतीति, अर्थादेवाजन्तेभ्यो धातुभ्योऽच्प्रत्ययः स्यादिति सूत्रेऽज्ग्रहणं न कर्तव्यम्। एवञ्च अज्ग्रहणे प्रत्याख्याते यद्ग्रहणमपि "तव्यत्तव्यानीयरः" इति सूत्रे एव कर्तव्यम्। न चाज्ग्रहणाभावे "वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्" इति परिभाषया ण्यत्प्रत्ययाभावपक्षे हलन्तेभ्योऽपि धातुभ्यो यत्प्रत्ययप्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम्। "नानुबन्धकृतमसारूप्यम्" इति परिभाषया ण्यद्यतोः सरूपत्वात्। द्वयोः प्रत्यययोः समानरूपत्वेन "वाऽसरूप" इति सूत्राप्रवृत्तिरिति दिक्।

'इचेति ह्रस्वः सुपठः' इति केनाभिप्रायेणोपस्थितमिति लिख।

खन्धातोः क्यपि नकारस्य ह्रस्वेकारे आद्गुणे च खेयमितिरूपसिद्धिर्निर्बाधा। दीर्घस्य ह्रस्वस्य वा आद्गुणे विशेषाभावात्। अतस्तत्सूत्रे ह्रस्व एवेकारो विधेयो न तु दीर्घः, ह्रस्वविधाने मात्रालाघवात् इति। ननु इचेति ह्रस्वादेशाभ्युपगमे तस्यादेशस्य पूर्वेण सह आद्गुणे तस्यासिद्धतया "ह्रस्वस्य पिति" इति तुक् स्यात् "षत्वतुकोरसिद्धः" इति षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रस्यासिद्धत्वस्वीकारात् इति चेद्? न। तुग्विधौ पदान्तपदाद्योरादेशोऽसिद्धो न त्वन्योऽपीति सिद्धान्तात्।

'भार्या वधूः' इत्यत्र क्यप् भवति न वेति वद।

ननु "भृञोऽसंज्ञायाम्" इति सूत्रं भार्याः क्षत्रिया इति पुँल्लिङ्गे संज्ञायां क्यपोऽभावं कुर्वत्सच्चरितार्थमिति स्त्रीलिङ्गे संज्ञायां न प्रवर्तिष्यते इति भार्या वधूरित्यत्र "संज्ञायां समजनिपत्" इत्यादिना क्यपा भाव्यमिति चेद्? न। "एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य" इति परिभाषया 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्मात्क्र्यादिपठितदीर्घान्तात् 'भॄ भरणे' इत्यस्माद् वा ण्यन्तप्रत्ययस्य सिद्धत्वात्। "संज्ञायां समजनि" इत्यादिसूत्रे ह्रस्वान्तभृञ्धातोः पाठेन दीर्घान्तभॄधातुविषये तत्सूत्राप्रवृत्तिः। डुभृञ्धातौ अनुबन्धद्वयं वर्तते, भृञ्धातौ चैकोऽनुबन्धो वर्तते, इति डुभृञ्धातुविषयेऽपि तत्सूत्राप्रवृत्तिरिति दिक्।

'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" इति सूत्रे वृत्तिकारभाष्यकारयोः को मतभेदः कथञ्च स इति स्पष्टमभिधीयताम्।

"सत्सूद्विष" इति सूत्रे उपसर्गेऽपीत्युक्तत्वादुपसर्गभिन्नस्यैव सुपो लाभायास्मिन्सूत्रे पुनः सुब्ग्रहणमिति वृत्तिकारादीनां मतम्। भाष्यकारास्तु "सत्सूद्विष" इति सूत्रे "सुपि स्थः"

इत्यतः सुपीत्यनुवर्तते। तच्चोपसर्गेतरपरम्, उपसर्गेऽपीति पृथगुक्तेः। तदिहानुवर्तमानमर्थाधिकारादुपसर्गेतरपरमेव स्यादतः पुनः सुब्ग्रहणमनाश्रितोपसर्गानुपसर्गविशेषस्य सुबन्तमात्रस्य ग्रहणार्थमित्याहुः। तेन 'स बभूवोपजीविनाम्' इत्यादिप्रयोगैः सुबन्तमात्रे णिनिरिति सङ्गच्छते।

"निष्ठायां सेट्" इति सूत्रे सेड्ग्रहणस्य प्रयोजनं लिख।

ननु अनिटि "णेरनिटि" इति सिद्धत्वात् सेडर्थमेवेदं सूत्रं भविष्यतीति चेद्? न। कालावधारणार्थमस्यावश्यकत्वात्। यदि निष्ठा सेट्त्वमापद्येत, तदैव णिलोपो न तु ततः प्रागिति। अन्यथा ण्यन्तात्क्षधातोः क्तप्रत्यये नित्यत्वादिडागमात्पूर्वमेव णिलोपे तत 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इटः प्रतिषेधः स्यात्। एतदपि फलं पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावमनाश्रयणे, तदाश्रये तु नेदं प्रयोजनम्। भाष्ये तु सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम्। "णेरध्ययने" इति सूत्रे योगविभागात् वृत्तमिति निपातनस्य नियमार्थत्वेन वृत्तादन्यत्र कारितमित्यादौ णिलोपाभावविज्ञानात्।

"धृषिशसी वैयात्ये" इदं सूत्रं विध्यर्थमुत नियमार्थम्, अत्र मतान्तरं निरस्य सिद्धान्तः प्रदर्शनीयः।

धृषेरादित्त्वात् "आदितश्च" इत्यनेन, शसुधातोश्चोदित्त्वात् "यस्य विभाषा" इत्यनेन सूत्रेणेण्निषेधे सिद्धे "धृषिशसी वैयात्ये" इदं सूत्रम् 'अविनये एवैतौ अनिटौ स्त' इति नियमयति। एवञ्चान्यत्रार्थे इटि सति 'धर्षितः, विशसित' इति रूपद्वयसिद्धिः। नच धृषेर्भावादिकर्मणोरर्थयोः प्रत्यये "विभाषा भावादिकर्मणोः" इत्यनेन पाक्षिके इटि प्राप्ते तन्निषेधार्थं विध्यर्थमेवास्तु इति वाच्यम्। वैयात्येऽर्थे भावादिकर्मणोर्धृषेर्विधानाभावात्। इत्थञ्च नियमार्थमेवेति वृत्तिकारादयः। हरदत्तस्तु—धृषिधातौ आकारग्रहणस्य फलाभावादकरणेन "आदितश्च" इति सूत्राप्रवृत्तौ इटः प्राप्तौ सत्यां तन्निषेधार्थं सूत्रं विध्यर्थमेवेत्याह। तन्मते—वैयात्येऽर्थे इड्रहितप्रयोगोऽन्यत्रार्थे चेट्सहितप्रयोगः सिद्धः। पाणिनिना आकारग्रहणं कृतमिति भावादिकर्मणोः प्रत्यये जाते "विभाषा भावादिकर्मणोः" इति प्राप्तस्येटो निषेधार्थं सूत्रं विध्यर्थमेवेत्याह माधवः। एवञ्च वैयात्येऽर्थे धृष्टमित्येकं रूपम्। अन्यत्रार्थे च धृष्टम्, धर्षितमिति रूपद्वयं सिद्धम्। अयमेव पक्षो ज्यायान् इति दिक्।

"अतिसुलभम्, अतिदुर्लभम्" इत्यत्र "उपसर्गात्खल्घञोः" इति नुम् कथं नेति प्रदर्शय।

ननु "अतिसुलभम्' इत्यादावुपसर्गद्वयेन "न सुदुर्भ्याम्" इति सूत्राप्रवृत्तौ "उपसर्गात्खल्घञोः" इति सूत्रेण नुम् स्यादिति चेन्न, स्वत्योः कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्वेन उपसर्गत्वाभावात् "उपसर्गात्खल्घञोः" इति सूत्राप्रवृत्तेः। यदा अतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति, तदा सु इत्येकोपसर्गत्वेन "सुदुर्भ्याम्" इति सूत्रेण नुमो निषेधः। यदि च सोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति, तदा उपसर्गात्परत्वाभावेन "उपसर्गात्खल्घञोः" इति सूत्राप्रवृत्तिरिति उभयथापि नुमोऽभावः सिद्धः। इत्थञ्च उभयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवतीति दिक्।

ण्यन्तादिस्वरप्रक्रियान्तवार्तिकसूची ।

उत्तरार्द्धगत-परिभाषासूची।

उणादिसूत्रसूची ।

१८ हुवः श्लुवच्च	५८७ हृग्रहधस्तृशृभ्य	६६ हृषेरुच्	३६१ ह्रियःकुग्रश्चलोवा
९८ हृपिषिरुहिवृति	२७३ हृस्याभ्यामितन्	६७ हृसृरुहियुषिभ्य	३२८ ह्रियो रश्च लो वा

फिट्सूत्रसूची ।